

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΧΟΛΗ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Η σχέση λογικού και ιστορικού στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής Επιστημολογικές έρευνες στο έργο των Χέγκελ, Μαρξ και Βαζιούλιν

Διατριβή που υπεβλήθη για τη μερική ικανοποίηση των απαιτήσεων
για την απόκτηση Διδακτορικού Διπλώματος

Υπό

Ιωάννη Νίνου

2021

Technical University of Crete

School of Production Engineering & Management

**The relation between logical and historical in the becoming of dialectical logic
Epistemological investigations in the works of Hegel, Marx and Vazulin**

Ph.D Thesis

Ioannis Ninos

2021

Μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Δημήτριος Πατέλης, Αναπληρωτής Καθηγητής, (Επιβλέπων-Μέλος Τριμελούς Επιτροπής)
Σχολή Μηχανικών Παραγωγής και Διοίκησης, Πολυτεχνείο Κρήτης

Εμμανουήλ Δαφερμάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής, (Μέλος Τριμελούς Επιτροπής)
Τμήμα Ψυχολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περικλής Παυλίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής, (Μέλος Τριμελούς Επιτροπής)
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Παιδαγωγική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο
Θεσσαλονίκης

Βασίλειος Μουστάκης, Καθηγητής
Σχολή Μηχανικών Παραγωγής και Διοίκησης, Πολυτεχνείο Κρήτης

Ευάγγελος Γρηγορούδης, Καθηγητής
Σχολή Μηχανικών Παραγωγής και Διοίκησης, Πολυτεχνείο Κρήτης

Αλέξανδρος Χρύσης, Καθηγητής
Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Θωμάς Νουτσόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον/την καθένα/καθεμία που συνέβαλε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στην ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής και στην ανάπτυξη της σκέψης και του θεωρητικού προβληματισμού μου κατά τη διάρκεια όλων αυτών των χρόνων. Πρώτα και κύρια τον επιβλέποντα καθηγητή μου Δημήτρη Πατέλη για την ελευθερία που μου έδωσε στην ερευνητική μου δραστηριότητα, για τις πολύτιμες επισημάνσεις του και για τη συνολική αλληλεπίδραση που αναπτύξαμε όλα αυτά τα χρόνια, η οποία ξεπερνά κατά πολύ την τυπική σχέση διδάσκοντα και διδασκόμενου. Ευχαριστώ ιδιαίτερος τα άλλα δυο μέλη της τριμελούς επιτροπής, Μανώλη Δαφέρμο και Περικλή Παυλίδη, για τις συμβουλές, τις παρατηρήσεις και τις συζητήσεις μας. Θα ήθελα επίσης να εκφράσω τις ευχαριστίες και τη βαθύτατη εκτίμηση μου για τη συνολική συνεισφορά των μελών της τριμελούς επιτροπής μέσω του θεωρητικού, επιστημονικού και διδακτικού τους έργου, το οποίο αποτέλεσε εκ των ων ουκ άνευ όρο για την πραγματοποίηση της παρούσας έρευνας αλλά και για τη διαμόρφωση μου ως προσωπικότητας. Θα ήθελα επιπλέον να ευχαριστήσω τα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής, τον Ευάγγελο Γρηγορούδη, τον Βασίλειο Μουστάκη, τον Θωμά Νουτσόπουλο και τον Αλέξανδρο Χρύση, για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και επισημάνσεις τους καθώς και για το ερευνητικό και διδακτικό τους έργο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους και όσες με βοήθησαν με αποφασιστικό τρόπο καθ' όλη τη διάρκεια της ερευνητικής μου διαδικασίας έως και την ολοκλήρωσή της. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερος τον Δημήτρη Κούλο και την Νικόλ Σαρλά για την ανεκτίμητη βοήθεια που μου πρόσφεραν στην επιμέλεια της διατριβής αλλά και για την αδιάλειπτη συστηματική συζήτηση που αναπτύξαμε πάνω στα συμπεράσματα στα οποία σταδιακά κατέλγα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες επίσης στον Σίμο Μποζίκη, οι συμβουλές και η στήριξη του οποίου σε κάθε στάδιο στη διαδικασία εκπόνησης της διατριβής ήταν καίριες για μένα. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Θάνο Λιάπα, τον Τριαντάφυλλο Μεϊμάρη, την Ελένη Μιχαλοπούλου, τον Σπύρο Μπόικο, τον Θάνο Σπιλιωτακάρα, τον Δημήτρη Τσιλιμπάρη και τον Κώστα Φαγογένη, που με βοήθησαν, ο/η καθένας/καθεμία με το δικό του/της ιδιαίτερο τρόπο, στην ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής.

Περίληψη

Στην παρούσα διατριβή εξετάζεται η διαλεκτική λογική ως αναπτυξιακή διαδικασία. Συγκεκριμένα εξετάζονται οι διαρθρωτικοί μετασχηματισμοί της διαλεκτικής λογικής κατά τη διαδικασία της ιστορικής της ανάπτυξης, υπό το πρίσμα της σχέσης λογικού και ιστορικού. Έτσι, επιχειρείται ο εντοπισμός και η εξέταση του μηχανισμού ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής.

Η διαλεκτική λογική διερευνάται ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μεθοδολογία διερεύνησης του οργανικού όλου, η οποία έχει τη μορφή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Ως εκ τούτου, η έρευνα εστιάζει αποκλειστικά σε εκείνα τα φιλοσοφικά και επιστημονικά έργα στα οποία η διαλεκτική λογική έχει τη μορφή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Έως το νυν στάδιο ανάπτυξης της φιλοσοφίας και της επιστήμης, τα μοναδικά έργα στα οποία η διαλεκτική λογική αποκτά τη μορφή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο είναι το συνολικό φιλοσοφικό σύστημα του Γκ. Χέγκελ, το οποίο συμπυκνώνεται σε καθαρή μορφή στην «Επιστήμη της Λογικής», το «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ και η «Λογική της Ιστορίας» του Β.Α. Βαζιούλιν. Επομένως, η εξέταση της διαλεκτικής λογικής ως αναπτυξιακής διαδικασίας πραγματοποιείται διαμέσου των τριών προαναφερθέντων έργων. Με άλλα λόγια, στη διατριβή εξετάζεται το πώς μεταβάλλεται η διαλεκτική λογική από την «Επιστήμη της Λογικής» στο «Κεφάλαιο» και από εκεί στη «Λογική της Ιστορίας».

Η διατριβή διακρίνεται σε τρία κύρια μέρη. Στο πρώτο μέρος (Ενότητα 1), προσδιορίζεται η διαλεκτική ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας και απεικονίζεται η γενικότερη νομοτελής κίνηση διαμέσου της οποίας ανέκυψε η διαλεκτική

λογική. Προσδιορίζεται και αναλύεται η σχέση λογικού και ιστορικού καθώς επίσης και η ανάπτυξη των φιλοσοφικών αντιλήψεων περί της ιστορικότητας, η οποία αποτελεί ουσιώδη πλευρά της διαλεκτικής λογικής.

Στο δεύτερο μέρος (Ενότητες 2,3,4,5) πραγματοποιείται συγκριτική αντιπαραβολή της «Επιστήμης της Λογικής», του «Κεφαλαίου» και της «Λογικής της Ιστορίας» ως προς τη θέση και τον ρόλο συγκεκριμένων λογικών κατηγοριών και στιγμών ανάπτυξης της διαλεκτικής. Στη βάση της συγκριτικής εξέτασης συνάγονται βασικά συμπεράσματα για τη σχέση λογικού και ιστορικού και για τη διάρθρωση και τη δομή της διαλεκτικής λογικής.

Στο τρίτο μέρος (Ενότητα 6), αξιοποιώντας τα βασικά πορίσματα της συγκριτικής εξέτασης, συνάγονται γενικά συμπεράσματα για το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, για τον μηχανισμό της ανάπτυξής της και διατυπώνονται ορισμένες υποθέσεις για τις δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξής της.

Η κύρια συμβολή και η πρωτοτυπία της παρούσας διατριβής έγκειται στην προσέγγιση της διαλεκτικής λογικής, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, ως συγκεκριμένης ιστορικής διαδικασίας και στον εντοπισμό του μηχανισμού της ανάπτυξής της.

Λέξεις Κλειδιά:

Διαλεκτική λογική, λογικό και ιστορικό, ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, ιστορικότητα, οργανικό όλο, «Επιστήμη της Λογικής», «Κεφάλαιο», «Λογική της Ιστορίας».

Abstract

In the present Dissertation dialectical logic is examined as a developmental process. Specifically, the structural transformations of dialectical logic are examined within the process of its historical development, from the point of view of the relation between the logical and the historical. Thus, an attempt to detect and examine the mechanism of the development of dialectical logic is to be undertaken.

Dialectical logic is examined as a methodology of scientific research, meaning as a methodology of examining the organic whole, which has the form of the ascent from the abstract to the concrete. Hence, our research here focuses exclusively on those philosophical and scientific works in which dialectical logic has the form of the ascent from the abstract to the concrete. Until the current stage of development in philosophy and science, the only works in which dialectical logic takes the form of the ascent from the abstract to the concrete is Hegel's entire philosophical system, which is summarized in pure form in his "Science of Logic», K. Marx's "Capital" and V.A. Vazulin's "Logic of History". Therefore, the examination of dialectical logic as a developmental process takes place through the three aforementioned works. In other words, this Ph.D Dissertation examines how dialectical logic is evolving from the "Science of Logic" to the "Capital" and from the latter to the "Logic of History".

This Dissertation is divided into three main parts. In the first part (Unit 1) dialectic is defined as a method of scientific research, and the wider law-governed movement, through which it emerged, is depicted. The relation between the logical and the historical is determined and analyzed, as well as the development of the philosophical conception of historicity, which is essential aspect of dialectical logic.

The second part (Units 2,3,4,5,) undertakes a comparative examination between “Science of Logic”, “Capital” and “Logic of History” concerning the position and the role of specific logical categories, as well as specific moments of the development of dialectic. On the basis of this comparative examination, basic conclusions are drawn about the relation between the logical and the historical and the composition and structure of dialectical logic.

The third part (Unit 6) utilizes the main findings of the above comparative examination, and draws general conclusions about dialectical logic’s becoming, about the mechanism of its development, while some hypothesis are formulated concerning the possibilities of its further development.

The main contribution and originality of this Ph.D Dissertation lies in examining the specific historical process of dialectical logic, seen as methodology of scientific research, and in determining the mechanism of its development.

Key Words:

Dialectical logic, logical and historical, historicity, ascent from the abstract to the concrete, organic whole, “Science of Logic”, “Capital”, “Logic of History”.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	12
----------------	----

ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Κεφάλαιο Πρώτο

Τι είναι η διαλεκτική λογική και ποιο το γίνεσθαί της;	38
--	----

Κεφάλαιο Δεύτερο

Η αρχή της διαδικασίας της ιστορικής ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής και η πρωταρχική της εμφάνιση	75
--	----

I. Η ανάπτυξη της ιστορικότητας στη φιλοσοφία ως αναγκαίου και ικανού όρου της διαλεκτικής λογικής	76
--	----

II. Η πρωταρχική εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής στο σύστημα του Χέγκελ	105
--	-----

III. Η ολοκλήρωση της πρωταρχικής εμφάνισης και το πέρασμα στη διαμόρφωση της διαλεκτικής λογικής	134
---	-----

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ ΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΤΗΝ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΜΕΣΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΓΝΩΣΤΙΚΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ

Κεφάλαιο Τρίτο

Η διαδικασία προσδιορισμού της αρχής της διαλεκτικής διερεύνησης υπό το πρίσμα της καθολικής λογικής αφετηρίας	169
--	-----

Κεφάλαιο Τέταρτο

Η διαδικασία προσδιορισμού της αρχής της διαλεκτικής διερεύνησης υπό το πρίσμα της ειδικής λογικής αφετηρίας	216
--	-----

Κεφάλαιο Πέμπτο

Λογικές και ιστορικές διαστάσεις της έννοιας της εργασίας στο «Κεφάλαιο» υπό το πρίσμα του γίνεσθαί της διαλεκτικής λογικής	254
---	-----

Κεφάλαιο Έκτο

Ιστορικές διαστάσεις στη λογική του Μέτρου	277
---	------------

ΤΡΙΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ ΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΤΗ ΣΦΑΙΡΑ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣ

Κεφάλαιο Έβδομο

Η ιστορικότητα των Ουσιότητων.....	318
---	------------

Κεφάλαιο Όγδοο

Το Θεμέλιο στη «Λογική της Ιστορίας»: μεθοδολογικά ζητήματα γύρω από την έννοια του κοινωνικού τρόπου παραγωγής	354
--	------------

Κεφάλαιο Ένατο

Η λογική και ιστορική σημασία της κατηγορίας του Όρου.....	380
---	------------

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ ΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΤΗ ΣΦΑΙΡΑ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Κεφάλαιο Δέκατο

Αντιστοιχίες και αναντιστοιχίες λογικής και ιστορικής σειράς στο επίπεδο της Ύπαρξης.....	409
--	------------

Κεφάλαιο Ενδέκατο

Φαινόμενος και Καθ' εαυτόν Ων Κόσμος: οι ρίζες της ιδεαλιστικής προσέγγισης ως ενυπάρχουσες στη σφαίρα του Φαινομένου και ο ρόλος της Ιστορικότητας	451
--	------------

Κεφάλαιο Δωδέκατο

Μεθοδολογικές πτυχές της έννοιας της Αλληλεπίδρασης.....	463
---	------------

ΠΕΜΠΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΣΤΗ «ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ»

Κεφάλαιο Δέκατο Τρίτο

Περί της μεθοδολογικής σημασίας της διακρίσεως λογικού και ιστορικού

τρόπου εξέτασης στη «Λογική της Ιστορίας»	485
I. Η αρχή της ιστορικής εξέτασης	487
II. Η βασική μεθοδολογική διάρθρωση της ιστορικής εξέτασης.....	498
III. Η σχέση λογικής και ιστορικής εξέτασης ειλημμένη εν συνόλω	518

ΕΚΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

ΤΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ ΕΙΛΗΜΜΕΝΟ ΕΝ ΣΥΝΟΛΩ

Κεφάλαιο Δέκατο Τέταρτο

Συμπεράσματα και μεθοδολογικές υποθέσεις	533
I. Γενικά πορίσματα από τη σκοπιά της σχέσης λογικού και ιστορικού.....	533
II. Υποθέσεις για την περαιτέρω ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας	566
III. Σύντομος απολογισμός του ερευνητικού εγχειρήματος.....	594
Βιβλιογραφία	598

*Παιδεία ἄρα ἐστὶν ἡ ἔντευξις τῶν ἡθῶν.
τοῦτο καὶ Θουκυδίδης ἔοικεν λέγειν, περὶ ἱστορίας λέγων,
ὅτι καὶ ἱστορία φιλοσοφία ἐστὶν ἐκ παραδειγμάτων.*
Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, *Ρητορική*, 11.2)

*Δεν υπάρχει καμία βασιλική οδός για την επιστήμη,
και μόνο εκείνοι που δεν φοβούνται να μοχθήσουν
για να σκαρφαλώσουν στα απόκρημνα μονοπάτια της
έχουν την προοπτική να φτάσουν
στις αγλαές κορυφές της*
Κ. Μαρξ (Marx, 2016: 15)

Εισαγωγή

Σε μια εισαγωγή ενός τέτοιου ερευνητικού εγχειρήματος, θα πρέπει πρώτον να εκτίθενται οι κύριοι εξωτερικοί του όροι, οι όροι δηλαδή που μη αποτελώντας άμεση πλευρά του, ως πλευρά του ειδικού θέματος, συγκροτούν τα εσωτερικά κίνητρα για τη διεξαγωγή του. Κατά δεύτερον, θα πρέπει να παρουσιάζεται το γενικότερο περίγραμμα του ερευνητικού προβλήματος μέσω προαπεικασμάτων, τα οποία δεν θα αποκαλύπτουν το περιεχόμενο των ερευνητικών αποτελεσμάτων, αλλά θα σκιαγραφούν τις πολύ αδρές κατευθύνσεις, στις οποίες θα κινηθεί η νόηση καθώς και τον τρόπο, με τον οποίο θα εκτυλιχθεί η συνολική ερευνητική διαδικασία. Μέσω αυτού του διττού προσδιορισμού της ερευνητικής διαδικασίας στη βάση εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων θα καταστεί σαφής η σημασία της παρούσας έρευνας καθώς και η υποστηριζόμενη από εμάς μεθοδολογική της προσέγγιση.

Το γνωστικό αντικείμενο της παρούσας έρευνας είναι η διαλεκτική λογική ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας. Η τελευταία αποτελεί τη βασική αρτηρία ανάπτυξης του μαρξισμού ειλημμένου ως αυτοαναπτυσσόμενου συστήματος.¹

Όταν κάνουμε λόγο περί της διαλεκτικής λογικής, ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, εννοούμε τη διαλεκτική λογική, ειλημμένη αυστηρά, ως μέθοδο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στην ενότητά της με την ιστορική εξέταση. Επομένως, αντικείμενο της παρούσας έρευνας είναι η διαλεκτική υπό τη μορφή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στην ενότητά της με την ιστορική εξέταση. Ειδικότερα, η διαλεκτική λογική και μεθοδολογία θα ερευνηθεί από τη σκοπιά της σχέσης λογικού και ιστορικού. Όπως αναφέρει ο Βαζιούλιν:

το πρόβλημα της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποβαίνει [συναφές με] το πρόβλημα του ιστορικού και του λογικού, και συγκεκριμένα με το πρόβλημα της σχέσης της απεικόνισης στη νόηση της πραγματικής διαδικασίας της ανάπτυξης (του λογικού) και της ίδιας της πραγματικής διαδικασίας της ανάπτυξης (του ιστορικού) (Βαζιούλιν, 1992α).

¹ Ο Δ. Πατέλης δίνει έναν ουσιαστικό προσδιορισμό του μαρξισμού ως αυτοαναπτυσσόμενου συστήματος: «Ο μαρξισμός είναι ένα ανοικτό και αναπτυσσόμενο επιστημονικό σύστημα φιλοσοφικών, πολιτικό-οικονομικών και κοινωνικό-πολιτικών αντιλήψεων, που έχουν ως βασικό περιεχόμενο τη θεωρητική θεμελίωση της μετάβασης της κοινωνίας από την κεφαλαιοκρατία στον σοσιαλισμό» (Πατέλης, 2014α: 4).

Η σχέση λογικού και ιστορικού αφορά πολλές πτυχές και ζητήματα της γνωσιοθεωρίας του μαρξισμού καθώς και του συνόλου των επιστημών. Σημαντική εμβάθυνση, κατανόηση και επίλυση ζητημάτων και πλευρών της σχέσης λογικού και ιστορικού επετεύχθη στις έρευνες σοβιετικών στοχαστών κυρίως των δεκαετιών 60-70 με ιδιαίτερη τη συμβολή του φιλοσοφικού και επιστημονικού έργου του Β.Α. Βαζιούλιν. Στην παρούσα έρευνα δεν θα ασχοληθούμε με κάθε πτυχή της σχέσης λογικού και ιστορικού, παρά μόνο με εκείνες, οι οποίες συνδέονται στενά και άμεσα με τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. *Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην εν λόγω έρευνα θα εξετάσουμε τη σχέση λογικού και ιστορικού στη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.*

Ο βασικός λόγος που οδηγηθήκαμε στην επιλογή αυτού του ειδικού ερευνητικού θέματος έγκειται στην πεποίθησή μας ότι, μέχρι το νυν στάδιο ανάπτυξης του μαρξισμού, της επιστήμης και της φιλοσοφίας, η διαλεκτική λογική, ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στην ενότητά της με την ιστορική εξέταση, δεν έχει καταστεί με συστηματικό τρόπο αντικείμενο διερεύνησης στη βάση της ιστορικής της ανάπτυξης. Βεβαίως, τόσο οι κλασικοί του μαρξισμού όσο και μερικοί άλλοι στοχαστές, όπως για παράδειγμα ο Β.Ι. Λένιν, αντιλαμβάνονταν το γεγονός ότι η διαλεκτική λογική και μεθοδολογία αποτελεί μια αναπτυξιακή διαδικασία. Επί παραδείγματι, ο Φ. Ένγκελς επεσήμαινε ότι με κάθε νέα ανακάλυψη που αφήνει εποχή θα πρέπει να αλλάζει και η μορφή του υλισμού (Ένγκελς, 2007:26). Εντούτοις, αυτή η διαπίστωση δεν έλαβε μέχρι σήμερα τη μορφή της ερευνητικής υπόθεσης για λόγους που θα εξηγήσουμε παρακάτω.

Η διαλεκτική λογική και μεθοδολογία, ακριβώς ως μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στην ενότητά της με την ιστορική εξέταση, εντοπίζεται στην ιστορία της μεθόδου των επιστημών αποκλειστικά σε τρία έργα: στο φιλοσοφικό έργο του Γκ. Χέγκελ, το μεθοδολογικό περιεχόμενο του οποίου συμπυκνώνεται με τον πλέον ανάγλυφο τρόπο στην «Επιστήμη της Λογικής», στο «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ και στη «Λογική της Ιστορίας» του Β.Α. Βαζιούλιν. Σε κανένα άλλο έργο στην ιστορία της επιστήμης και της φιλοσοφίας, πέραν των προαναφερθέντων, δεν υφίσταται η διαλεκτική λογική ως σύστημα ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών που αρθρώνεται από το απλό στο σύνθετο και έχει τη μορφή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Αναμφίβολα η παρούσα ερευνητική υπόθεση ανέκυψε μέσω της επεξεργασίας και του θεωρητικού αναστοχασμού της μεθόδου της «Λογικής

της Ιστορίας». Μια εκ των βασικών θεωρητικών μας υποθέσεων είναι ότι στη «Λογική της Ιστορίας» η διαλεκτική λογική και μεθοδολογία, ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, έχει αποκτήσει μια νέα πιο ανεπτυγμένη μορφή εν συγκρίσει με τη μέθοδο του Μαρξ στο «Κεφάλαιο» πόσο μάλλον με τη διαλεκτική μέθοδο του Χέγκελ. Η εν λόγω εικασία οδηγεί σε μια σειρά ερευνητικών ερωτημάτων ως προς τους δομικούς μετασχηματισμούς και τις διαρθρωτικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στη διαλεκτική λογική και μεθοδολογία κατά την ανάπτυξη της στις τρεις κύριες ιστορικές της στιγμές. Κατ' αυτόν τον τρόπο, με την εμφάνιση του έργου «Η Λογική της Ιστορίας» διαμορφώνεται μια νέα γνωσιακή συγκυρία ως προς τη μελέτη της ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Η γνωσιακή συγκυρία προσδιορίζεται στη βάση ορισμένων κριτηρίων. Όπως αναφέρουν οι Δ. Πατέλης και Γ. Κακαρίνος, τα κριτήρια της γνωσιακής συγκυρίας σχετίζονται με: 1. την υφή και την ιδιοτυπία των νόμων του γνωστικού αντικειμένου, 2. με το επίπεδο ανάπτυξης της κεκτημένης γνώσης περί του αντικειμένου, 3. το επίπεδο της γνωσιακής και μεθοδολογικής ανάπτυξης του ερευνητή/-ήτριας, 4. την ευρύτερη ιστορική-πολιτισμική περίοδο (Πατέλης & Κακαρίνος, 2019: 18).

Πριν την εμφάνιση της «Λογικής της Ιστορίας», η ιστορική ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στην ενότητά της με την ιστορική εξέταση, μπορούσε κατά το βέλτιστο τρόπο να εξεταστεί μέσω της συγκριτικής αντιπαραβολής της λογικής του Χέγκελ και της λογικής του «Κεφαλαίου» του Μαρξ. Το εν λόγω έργο έφερε εις πέρας, με τον πλέον βέλτιστο τρόπο, ο Βαζιούλιν με το έργο του «Η Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ». Παρ' όλα αυτά, πριν την εμφάνιση της «Λογικής της Ιστορίας», η δυνατότητα εξέτασης της ιστορικής ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής, ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, ήταν αρκετά περιορισμένη. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι μέχρι τότε η διαλεκτική λογική, ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, υφίστατο μονάχα σε δυο ιστορικές της μορφές, σε εκείνη της λογικής του Χέγκελ και σε εκείνη της λογικής του «Κεφαλαίου» του Μαρξ. Επιπλέον, ανασταλτικό ρόλο ως προς τη δυνατότητα ιστορικής εξέτασης της διαλεκτικής λογικής, ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, διαδραματίζει το γεγονός ότι η μέθοδος του Χέγκελ και η μέθοδος του Μαρξ διαφοροποιούνται ως προς το ότι η πρώτη είναι μια ιδεαλιστική ενώ η δεύτερη μια υλιστική μέθοδος. Η εν λόγω θεμελιώδης διαφορά αναπόδραστα υπερτονίζει την

αντίθεση της λογικής του Μαρξ από τη λογική του Χέγκελ και όχι τόσο τη διαφορά εντός της ενότητας ή της συνέχειάς τους.

Με την εμφάνιση της «Λογικής της Ιστορίας», η οποία αποτελεί την τρίτη ιστορική μορφή της διαλεκτικής λογικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, αναβαθμίζεται ριζικά η δυνατότητα διερεύνησης της διαλεκτικής λογικής ως συγκεκριμένης και προσδιορισμένης ιστορικής και αναπτυξιακής διαδικασίας που διέπεται από ορισμένου τύπου νομοτέλειες. Με άλλα λόγια, *η ύπαρξη του τρίτου ιστορικού σταδίου της διαλεκτικής λογικής στη «Λογική της Ιστορίας» παρέχει τη δυνατότητα της συγκρότησης της ερευνητικής υπόθεσης περί της ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας.* Για παράδειγμα, η αρχική συγκριτική εξέταση της μεθόδου του Χέγκελ, της μεθόδου του «Κεφαλαίου» του Μαρξ και της μεθόδου της «Λογικής της Ιστορίας» του Βαζιούλιν, μας οδήγησε στον εντοπισμό μιας σειράς βασικών διαρθρωτικών αλλαγών που πραγματοποιούνται σε κάθε έργο. Ως εκ τούτου τίθεται το ερώτημα: Για ποιο λόγο πραγματοποιούνται μια σειρά από αλλαγές στην ίδια τη δομή της διαλεκτικής μεθόδου στα τρία προαναφερθέντα έργα; Αποτελούν άραγε αυτές οι διαρθρωτικές αλλαγές και οι δομικοί μετασχηματισμοί ενδείξεις κάποιας νομοτελούς ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας ή μήπως είναι αυθαίρετες;

Η κύρια ερευνητική υπόθεση της παρούσας διατριβής είναι ότι οι παραπάνω διαρθρωτικές αλλαγές και δομικοί μετασχηματισμοί είναι συνυφασμένοι με τη νομοτελή ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας. Εκ των πραγμάτων, η εν λόγω ερευνητική υπόθεση περί νομοτελούς ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας, ειλημμένης ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, προτάσσει και την αναγκαιότητα περιοδολόγησής της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην παρούσα έρευνα θα επιχειρηθεί 1. ο όσο το δυνατόν συστηματικότερος εντοπισμός των νομοτελειών που διέπουν τη διαλεκτική λογική και μεθοδολογία ως αναπτυξιακή διαδικασία, 2. η περιοδολόγηση των τριών ιστορικών μορφών που υφίσταται η διαλεκτική λογική μέχρι σήμερα στη βάση των εντοπισμένων νομοτελειών και 3. η διατύπωση μιας σειράς υποθέσεων εργασίας ως προς τις δυνατότητες της μελλοντικής ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας.

Ένας επιπρόσθετος, αν και δευτερεύων, λόγος που καθόρισε την επιλογή του συγκεκριμένου ερευνητικού θέματος, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στη συγκρότηση της υπόθεσης εργασίας, είναι η μεγάλη ασάφεια που δεσπάζει μεταξύ των φιλοσόφων, επιστημόνων αλλά και

των μαρξιστών ως προς τη διαλεκτική λογική. Οι περισσότεροι διανοητές του περασμένου αιώνα, είτε άνηκαν στους υποστηρικτές είτε άνηκαν στους πολέμιους του μαρξισμού, αναφέρονταν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στη διαλεκτική. Η διαλεκτική όμως κατανοούνταν από την πλειονότητα των διανοητών κατά βάση ως ένα σύνολο άκαμπτων θέσεων και αξιωμάτων και σε καμιά περίπτωση ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας. Κατανοούνταν, με άλλα λόγια, πρωτίστως ως ένας τρόπος κοσμοθεώρησης και ως μια οντολογική αρχή. Μάλιστα, αποτελεί σύνηθες φαινόμενο η σύγχυση της διαλεκτικής ως ορισμένου τύπου κοσμοθεώρησης με τη διαλεκτική ως μέθοδο επιστημονικής έρευνας και η ταύτιση και αναγωγή της τελευταίας στην πρώτη.

Όσον αφορά στους μαρξιστές ή έστω στους φίλα προσκείμενους στον μαρξισμό, από τον Γκ. Πλεχάνοφ, τον Ν. Μπουχάριν και τον Λ. Τρότσκι έως τον Μ. Τσετούνγκ, τον Α. Γκράμσι και την Ρ. Λούξεμπουργκ, αλλά και από τον Γκ. Λούκατς, τον Τ. Αντόρνο και τον Χ. Μαρκούζε έως τον Γκ. Ντεμπόρ, τον Γκ. Ντέλα Βόλπε και τον Α. Μπαντιού, όλοι κατά κανόνα ομιλούν, γράφουν και επιχειρηματολογούν περί της διαλεκτικής. Ωστόσο, κανείς από τους παραπάνω διανοητές δεν αναφέρεται με συστηματικό τρόπο στη διαλεκτική λογική ως μέθοδο επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μέθοδο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, πόσο μάλλον δεν έχει επιχειρήσει να ερευνήσει ένα συγκεκριμένο επιστημονικό αντικείμενο μέσω αυτής της μεθόδου. Ακόμη και σε μερικούς σοβιετικούς στοχαστές, που αναφέρονται στη διαλεκτική ως τη μέθοδο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και τονίζουν την επιστημονική της σπουδαιότητα, δεν απαντάμε κάποιο επιστημονικό έργο στο οποίο αυτή η μέθοδος να έχει πραγματοποιηθεί. Ο Βαζιούλιν αναφέρει χαρακτηριστικά ως προς τούτο:

Πέρασε τόσος χρόνος από την εμφάνιση του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ και σε καμιά επιστήμη δεν επαναλήφθηκε η εμπειρία της μεγαλοφυούς τομής στην πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας που πραγματοποιήθηκε από τον Κ. Μαρξ. Αυτό σημαίνει ότι ο διαλεκτικός υλισμός γινόταν αντιληπτός ως μια ιδέα αποκομμένη από τις συγκεκριμένες πραγματικές έρευνες.² Αυτό σημαίνει ότι η διαλεκτική μέθοδος

² Η εν λόγω διαπίστωση του Βαζιούλιν θα μπορούσε κάλλιστα να ισχύει και για τη χώρα μας καθώς και για άλλες χώρες. Για παράδειγμα, υπάρχουν ορισμένοι στοχαστές που έχουν γράψει μονογραφίες αφιερωμένες στη διαλεκτική ή έστω που διατείνονται ότι αναπτύσσουν μια διαλεκτική προσέγγιση στα εκάστοτε ερευνητικά τους θέματα. Κοινός τόπος όλων αυτών των διαφορετικών προσεγγίσεων είναι ότι καμιά δεν επαναλαμβάνει, πόσο μάλλον να υπερβαίνει ή να αναπτύσσει περαιτέρω, το μεθοδολογικό κεκτημένο του «Κεφαλαίου» του Μαρξ ή εκείνο της «Λογικής της Ιστορίας» του Βαζιούλιν. Μάλιστα, η πλειονότητα αυτών των προσεγγίσεων κινείται στον αντίποδα της κατανόησης της διαλεκτικής λογικής ως μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Εκ των πραγμάτων, όπως θα δείξουμε και στο πρώτο κεφάλαιο, η κατανόηση της διαλεκτικής λογικής, ως μεθόδου

δεν πραγματοποιήθηκε στις συγκεκριμένες έρευνες, παρέμενε αποκομμένη από αυτές (Βαζιούλιν, 2017: 78-79).³

Στη βάση των προαναφερθέντων κρίνουμε σκόπιμο να παρουσιάσουμε συνοπτικά την ανάπτυξη της φιλοσοφικής και επιστημονικής συζήτησης, η οποία οδήγησε στην κατανόηση της διαλεκτικής λογικής, ακριβώς ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Τονίστηκε ότι η ενασχόληση με τη διαλεκτική λογική και μεθοδολογία αφορά τη συνολική ιστορία του μαρξισμού. Λαμβάνοντας ως αφετηρία τους κλασικούς του μαρξισμού, αυτή η ενασχόληση συνεχίζει να λαμβάνει χώρα από διαφορετικές προσεγγίσεις, με διαφορετικό βάθος και υπό διαφορετικούς όρους. Ακόμη και οι εχθροί της διαλεκτικής, μαρξιστικής αναφοράς ή όχι, καταπιάνονται με τη διαλεκτική με διαφορετικούς τρόπους και υπό διαφορετικούς όρους. Μια από τις βασικές θέσεις της παρούσας έρευνας είναι ότι η τεράστια πλειονότητα των προσεγγίσεων της διαλεκτικής από τα τέλη του 19^{ου} αλλά και ολόκληρο τον 20^ο αιώνα, είτε από τη σκοπιά των υποστηρικτών της είτε από τη σκοπιά των αρνητών της, δεν κατάφερε να κατανοήσει με συστηματικό τρόπο τη διαλεκτική λογική ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μέθοδο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στην ενότητά της με την ιστορική εξέταση.

Τα αίτια αυτής της ελλιπούς κατανόησης –ή καλύτερα απουσίας συστηματικής κατανόησης– της διαλεκτικής λογικής εντοπίζονται ήδη στο έργο των κλασικών του μαρξισμού. Ο Μαρξ, όταν αναφέρεται στη διαλεκτική, συνήθως αναφέρεται στα γενικά της χαρακτηριστικά. Αντίστοιχα, ο Ένγκελς αναφέρεται σε διαφορετικά συγκεκριμένα για τους καθολικούς νόμους και τις σχέσεις της. Παρά τις διαφορετικές διατυπώσεις των κλασικών για τη διαλεκτική, ο Μαρξ δεν πρόλαβε να παραδώσει ένα έργο, το οποίο να παρουσιάζει τη συγκεκριμένη μέθοδο έρευνάς του στο επιστημονικό magnum opus του, στο «Κεφαλαίο».⁴

ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, αποτελεί για τον/την εκάστοτε ερευνητή/τρια μια επίπονη και χρονοβόρα διαδικασία, η επιτυχής αφομοίωση της οποίας τελεί υπό συγκεκριμένους όρους.

³ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η «Λογική της Ιστορίας» του Βαζιούλιν.

⁴ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μαρξ στο γράμμα του προς τον Ένγκελς στις 16 Γενάρη 1858: «Στη μέθοδο της επεξεργασίας του υλικού με βοήθησε πολύ το γεγονός ότι by mere accident (από απλό ατύχημα) -ο Φράιλιγκραθ βρήκε ορισμένους τόμους του Χέγκελ που ανήκαν αρχικά στον Μπακούνιν και μου τους έστειλε ως δώρο- ξεφύλλισα και πάλι τη Λογική του Χέγκελ. Αν έρθει ποτέ η στιγμή που καταστεί αναγκαίο και πάλι, θα χαίρόμουν

Στην εγγύτερη, μετά τους κλασικούς, περίοδο ενασχόλησης με τη διαλεκτική λογική, οι διάφορες προσεγγίσεις εστίασαν κυρίως στις διατυπώσεις των πρώτων. Ο Λένιν ήταν εκείνος που θεματοποίησε με ρητό τρόπο το ρόλο του Χέγκελ και του φιλοσοφικού του συστήματος στην κατανόηση της διαλεκτικής λογικής, διευρύνοντας έτσι το πεδίο των θεωρητικών της προσεγγίσεων. Εγχειρήματα που καταπιάνονται με διαφόρους τρόπους με τη διαλεκτική, εντάσσοντας σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τη συστηματική πραγμάτευση του εγελιανού συστήματος, συναντάμε στα έργα του Γκ. Λούκατς και ειδικότερα στο έργο «Ο Νεαρός Χέγκελ. Μελέτες στις σχέσεις Διαλεκτικής και Οικονομίας», το οποίο ολοκληρώνεται το 1938, στα έργα του Χ. Μαρκούζε, «Η οντολογία του Χέγκελ και η θεωρία της ιστορικότητας» και «Λόγος και Επανάσταση», το 1932 και το 1941 αντίστοιχα, καθώς επίσης και στα έργα διάφορων άλλων στοχαστών. Αναφέρουμε τα έργα αυτής της περιόδου, διότι μεταξύ 1939-1941 πραγματοποιείται ένα κομβικό γεγονός για την παρούσα προβληματική· εκδίδονται για πρώτη φορά από το ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς της Μόσχας τα Χειρόγραφα του Μαρξ της περιόδου 1857-1858, τα οποία έγιναν γνωστά ως «Grundrisse». Τα «Χειρόγραφα του 1857-1858» αποτελούν το μοναδικό κείμενο, στο οποίο ο Μαρξ περιγράφει με σχετικά αναλυτικό τρόπο τη διαλεκτική ως μέθοδο επιστημονικής έρευνας και συγκεκριμένα, ως μέθοδο ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Ύστερα από την έκδοση των χειρογράφων, οι μελέτες για τη διαλεκτική παίρνουν νέα τροπή. Φυσικά, δεν εξαφανίστηκαν οι διάφορες παλαιότερες απόψεις, ούτε εκείνοι που αδιαφόρησαν ή εξέλαβαν επιδερμικά τις μόλις πρόσφατα εκδοθείσες αντιλήψεις του Μαρξ. Για εκείνους όμως που η διαλεκτική αποτελούσε πράγματι ένα πεδίο φιλοσοφικής και επιστημονικής έρευνας, η ανακάλυψη αυτών των γραπτών άνοιξε ένα νέο ερευνητικό δρόμο.

Η πραγμάτευση της διαλεκτικής λογικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μεθόδου ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, αναπτύχθηκε κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, στην ΕΣΣΔ. Στο βαθμό που στα «Χειρόγραφα του 1857-1858», ως πρωταρχικές σημειώσεις του «Κεφαλαίου», η περιγραφή της μεθόδου από τον Μαρξ συνδέεται με το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας, εκ των πραγμάτων, η έκδοση τους οδήγησε τους στοχαστές, που καταπιάνονταν με τη μελέτη της διαλεκτικής λογικής, στο να επικεντρωθούν στις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας και ειδικότερα σε εκείνες του «Κεφαλαίου». Έως την έκδοση των «Χειρογράφων του 1857-1858» η μελέτη της διαλεκτικής λογικής από τους

πολύ να έγραφα 2-3 τυπογραφικά φύλλα για να κάνω προσιτό στον κοινό αναγνώστη το ορθολογικό στοιχείο της μεθόδου που ανακάλυψε -αλλά ταυτόχρονα μυστικοποίησε- ο Χέγκελ» (Μαρξ & Ένγκελς, 2019: 117).

διάφορους στοχαστές πραγματοποιούνταν κυρίως μέσω της μελέτης των καθολικών της νόμων στη φύση, στην κοινωνία και στη νόηση και πρωτίστως στη βάση παραδειγμάτων. Ο Βαζιούλιν σχολιάζοντας τις διαπιστώσεις του Λένιν στα «Φιλοσοφικά Τετράδια» ως προς τους μαρξιστές παρατηρεί ότι «ο Β. Ι. Λένιν επισημαίνει μια θεμελιώδη ανεπάρκεια στην αντίληψη του Γ. Β. Πλεχάνοφ περί διαλεκτικής: «...η ταύτιση των αντιθέτων εκλαμβάνεται ως άθροισμα παραδειγμάτων, [«επί παραδείγματι, ο σπόρος», «επί παραδείγματι, ο πρωτόγονος κομμουνισμός»...». (Βαζιούλιν, 2008). Με την έκδοση των «Χειρογράφων του 1857-1858» δόθηκε το έναυσμα για τη στροφή των μελετών της διαλεκτικής προς τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας και συγκεκριμένα προς το «Κεφάλαιο». Κατ' αυτόν τον τρόπο, με την έκδοση των «Χειρογράφων του 1857-1858» και με την περιγραφή της μεθόδου από τον Μαρξ ως διαδικασίας ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, εκ των πραγμάτων, τέθηκε επιτακτικά το ζήτημα της Λογικής του «Κεφαλαίου»⁵: το καθήκον δηλαδή που χρόνια πριν ο Λένιν με μεγάλη διορατικότητα είχε θέσει για τους μαρξιστές. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά «αν ο Μαρξ δεν άφησε 'Λογική' (με κεφαλαίο γράμμα), όμως άφησε τη λογική του 'Κεφαλαίου' και αυτό θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί πλήρως στο δοσμένο ζήτημα (Λένιν, 1989: 301).

Στοχαστές από την ΕΣΣΔ όπως οι Μ. Μ. Ρόζενταλ, Β. Ν. Τιπούχιν, Λ. Α. Μανκόφσκι, Ζ. Μ. Ορούντζιεφ και Ε. Β. Ιλιένκοφ καθώς και στοχαστές από άλλες σοσιαλιστικές χώρες όπως ο Γ. Ζελένι, καταπιάνονται με το ζήτημα της μεθόδου του «Κεφαλαίου» (Πατέλης στο Βαζιούλιν, 2013· Παυλίδης, 2017). Με τη μέθοδο επίσης του «Κεφαλαίου» καταπιάστηκαν και δυτικοί στοχαστές όπως οι Ch. Arthur (2004, 2008), J. Bidet (2000), P. Fausto (1997), A. Callinicos (2016), R. Rosdolsky (1977), T. Sekine (2008), T. Smith (1990), K. Uno, H. Ushida (1988) κ.ά.

Στην πρώτη ομάδα στοχαστών, τέθηκε το ζήτημα της διακρίβωσης και του εντοπισμού της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στο «Κεφάλαιο». Επιπλέον, άρχισε σταδιακά να τίθεται το ζήτημα των όρων εφαρμογής αυτής της μεθόδου. Μαζί με τους όρους εφαρμοσιμότητας της διαλεκτικής λογικής άρχισε να προκύπτει σταδιακά και το ερώτημα για τους όρους μη εφαρμοσιμότητάς της. Με την ανάδυση της προβληματικής περί των όρων μη εφαρμοσιμότητας της διαλεκτικής λογικής ανακύπτει με τον πλέον καθαρό τρόπο η δυνατότητα διάκρισης της διαλεκτικής λογικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας από τη διαλεκτική ως

⁵ Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση της ανάπτυξης του φιλοσοφικού προβληματισμού στην ΕΣΣΔ γύρω από το «Κεφάλαιο» βλ. (Πατέλης στο Βαζιούλιν, 2013).

ορισμένου τύπου κοσμοθεώρηση και κοσμοαντίληψη. Η σταδιακή θεματοποίηση της διαλεκτικής λογικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, αναπόδραστα οδήγησε τις διάφορες έρευνες στην απομάκρυνση από εκείνη την αντίληψη σύμφωνα με την οποία η διαλεκτική γινόταν κατά βάση αντιληπτή στη βάση κάποιων γενικών νόμων και αρχών.

Υπό το φως αυτών των προβλημάτων, εμφανίστηκε η τάση να δίνεται έμφαση και στη σχέση της διαλεκτικής με την προ-διαλεκτική⁶ βαθμίδα της νόησης. Στα «Χειρόγραφα του 1857-1858», ο Μαρξ δεν περιγράφει μονάχα τη διαλεκτική βαθμίδα της νόησης, δηλαδή την ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, αλλά εξετάζει την τελευταία στην αναφορά και στην ενότητά της με την αναλυτική βαθμίδα της νόησης, δηλαδή με την πορεία της κίνησης από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη προς το αφηρημένο. Παράλληλα με την ανάπτυξη όλων αυτών των ερευνητικών προβλημάτων, αναπτύσσεται και η προβληματική αναφορικά με τη σχέση λογικού και ιστορικού. Η προβληματική της σχέσης λογικού και ιστορικού εμφανίζεται στην πλειονότητα των ερευνητών, οι οποίοι καταπιάνονται με το ζήτημα της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Εν τούτοις, στους περισσότερους διερευνάται η γενικότερη συσχέτιση της λογικής κίνησης με την ιστορική πτυχή και όχι με ιδιαίτερη συστηματικότητα.

Ενδεικτικές είναι οι απόψεις των Μ.Μ. Ρόζενταλ, Β.Σ. Σβiriόφ (2019), Μπ.Α. Γκρούσιν, Ε. Β. Ιλιένκοφ (2017,2018) κ.ά., οι οποίες εν γένει και εν συνόλω και σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό ανάγουν το ιστορικό στο λογικό.⁷ Ο Ρόζενταλ, επί παραδείγματι, θεωρεί ότι το λογικό αποτελεί συμπύκνωση του ιστορικού απαλλαγμένο από τυχαιότητες· όπως αναφέρει «η λογική της κίνησης της νόησης στον εγκέφαλο του ξεχωριστού ανθρώπου γενικά και συνολικά, σε περιληπτική και «απανθισμένη» μορφή, αναπαράγει τη λογική της ιστορικής ανάπτυξης της νόησης, συμπίπτει με αυτήν» (Ρόζενταλ, 1962: 131). Καταλήγει επομένως σε δύο βασικά γνωρίσματα ως προς τη σχέση λογικού και ιστορικού: 1. Η λογική απεικόνιση της ιστορίας της γνώσης αποτελεί απεικόνιση απαλλαγμένη από τυχαιότητες και από τη συγκεκριμένη ιστορική μορφή της ανάπτυξης της γνώσης 2. Η λογική απεικόνιση αναπαράγει το ιστορικό σε ανώτερη μορφή, δηλαδή σε εκείνη που έχει επιτευχθεί από την έως τώρα πορεία της

⁶ Στην παρούσα διατριβή ο όρος «προ-διαλεκτική» βαθμίδα της νόησης αναφέρεται στο σύνολο των βαθμίδων της γνωστικής διαδικασίας που προηγούνται της ώριμης απεικόνισης του αντικειμένου μέσω της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

⁷ Βλ. Βαζιούλιν, 2019α, 2019β.

γνώσης (Ρόζενταλ, 1962: 141). Ο Σβiriόφ, βασιζόμενος στη βιβλιοκριτική του Ένγκελς στην «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» του 1859, εστιάζει στο γεγονός ότι το ιστορικό και το λογικό αποτελούν δύο αλληλένδετους, αλλά συνάμα διακριτούς τρόπους εξέτασης του γνωστικού αντικειμένου. Χαρακτηριστικά γράφει ότι:

το ιστορικό αποτελεί τη διαδικασία της γένεσης και της ανάπτυξης του αντικειμένου· το λογικό αποτελεί τη θεωρητική αναπαραγωγή του αντικειμένου το οποίο έχει φτάσει σε ένα στάδιο ανάπτυξης και συνεχίζει να αναπτύσσεται σε όλες του τις ουσιαστικές, νομοτελειακές συνδέσεις και σχέσεις (Σβiriόφ, 2019: 177).

Ο Ιλιένκοφ αντίστοιχα τονίζει ότι το λογικό συνίσταται στην απεικόνιση των καθολικών και αναγκαίων στιγμών του γνωστικού αντικειμένου και όχι των ιδιαίτερων συμπτωματικών στιγμών, οι οποίες δεν διατηρούνται στο ώριμο στάδιο του αντικειμένου (Ιλιένκοφ, 2018: 173). Επιπρόσθετα γράφει:

Η επιστήμη πρέπει να ξεκινά με αυτό που ξεκινά η πραγματική ιστορία. Η λογική ανάπτυξη των θεωρητικών προσδιορισμών πρέπει, συνεπώς, να εκφράζει τη συγκεκριμένη ιστορική διαδικασία της ανάδυσης και ανάπτυξης του αντικειμένου. Η λογική παραγωγή δεν είναι τίποτε άλλο από τη θεωρητική έκφραση της πραγματικής ιστορικής ανάπτυξης της υπό μελέτη συγκεκριμενότητας (Ιλιένκοφ, 2017: 280).

Παρά τις αδυναμίες τους, οι παραπάνω αντιλήψεις κινούνται σε ένα πλαίσιο ορθής κατανόησης της σχέσης λογικού και ιστορικού. Το στοιχείο της μονομέρειας που τις χαρακτηρίζει έγκειται στην εξάντληση της σχέσης λογικού και ιστορικού στη στιγμή της ουσιώδους ταυτότητας, στη στιγμή δηλαδή που *το λογικό και το ιστορικό εντός της διαφοράς τους ταυτίζονται*. Θα πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι οι αντιλήψεις που αντιλαμβάνονται μονομερώς και επιφανειακά τη *διαφορά* λογικού και ιστορικού καταλήγουν στο να απορρίπτουν συλλήβδην την όποια σχέση λογικού και ιστορικού. Στα αρχικά στάδια διερεύνησης ενός αντικειμένου, μιας διαδικασίας, η απολυτοποίηση της ταυτότητας είναι εν μέρει αναπόδραστη, διότι εδώ δεσπόζει ο εντοπισμός της ενότητας του αντικειμένου, δηλαδή το γεγονός ότι η συγκεκριμένη διαδικασία αποτελεί πράγματι ένα γνωστικό αντικείμενο, μια υπαρκτή αναπτυξιακή διαδικασία. Ο εντοπισμός της διαφοράς ως ουσιώδους διαφοράς ανακύπτει –αν και με αντιφατικό τρόπο– ύστερα από τον προσδιορισμό της ταυτότητας του αντικειμένου, δηλαδή ύστερα από την κατανόηση του γεγονότος ότι έχουμε να κάνουμε με μια συγκεκριμένη αναπτυξιακή διαδικασία. Χαρακτηριστική των αντιλήψεων που αδυνατούν να εντοπίσουν την ταυτότητα λογικού και ιστορικού, εξαιτίας της έμφασης στη διαφορά τους, είναι η αντίληψη του

Bidet. Ο τελευταίος, στην παρά ταύτα ενδιαφέρουσα έρευνά του για το «Κεφάλαιο», γράφει χαρακτηριστικά: «Έδειξα ότι η κατηγοριακή ανάπτυξη δεν μπορεί με τίποτα να στηρίζεται εδώ στην ιστορική αλληλουχία, και ότι επίσης ο Μαρξ είχε αποτύχει [ως προς την πραγματοποίηση] μιας «διαλεκτικής» κατηγοριακής ανάπτυξης της έρευνάς του, ειλημμένης ενίοτε ως λογικο-ιστορικής» (Bidet, 2000: 160). Ο Bidet αναγνωρίζει μια ορισμένη συνάφεια μεταξύ των λογικών και των ιστορικών σειρών ανάπτυξης, ενώ παράλληλα εντοπίζει διαφορετικές θεωρητικές αναπτύξεις, που άλλοτε προσιδιάζουν σε μια ιστορική ανάπτυξη και άλλοτε σε μια λογική. Εν τούτοις, εκλαμβάνει ως τυχαία αυτή τη διαφορετικότητα των θεωρητικών αναπτύξεων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην αναγνωρίζει τη σχέση λογικού και ιστορικού ως μια θεμελιώδη σχέση της μεθοδολογίας του «Κεφαλαίου». Όπως χαρακτηριστικά γράφει:

είναι προφανώς υπό την προϋπόθεση αυτής της διαφορετικότητας [ποικιλομορφίας] των σχέσεων μεταξύ κατηγοριακών και ιστορικών σειρών που οι αναπτύξεις του *Κεφαλαίου* αποκτούν τη συνάφεια τους. Η σχέση της θεωρητικής έκθεσης προς το ιστορικό της αντικείμενο δεν συνεπάγεται με κανένα τρόπο μια υποτιθέμενη ομολογία διάταξης... (ό.π.: 160).

Σχετικά με τις πρώτες αντιλήψεις, ο Βαζιούλιν αναφέρει ότι σε αυτές «το πρόβλημα του ιστορικού και του λογικού τίθεται μόνο ως ζήτημα περί της σχέσης απλώς και μόνο των πλευρών εκείνων της ερευνητικής διαδικασίας, οι οποίες διατηρούνται στη διαδικασία της έκθεσης, προς την ανάπτυξη του υπό έρευνα υλικού αντικειμένου, πράγματος, διαδικασίας» (Βαζιούλιν, 2019β: 163). Εν τούτοις, ζητούμενο είναι και η ανάδειξη της *ουσιώδους διαφοράς* μεταξύ λογικού και ιστορικού. Όπως σημειώνει ο Βαζιούλιν, εάν η διαφορά του ιστορικού (τρόπου έρευνας) από το λογικό (τρόπου έκθεσης) δεν εξαντλείται αποκλειστικά στις ιστορικές τυχαιότητες, τότε αναδύεται η ουσιώδης διαφορά μεταξύ της διαδικασίας της έρευνας και της διαδικασίας της έκθεσης, το γεγονός δηλαδή ότι αποτελούν δύο διαδικασίες που χαρακτηρίζονται από διαφορετικού τύπου νομοτέλειες (ό.π.).

Ειρήσθω εν παρόδω, θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι το ιστορικό δεν εξαντλείται απλώς στη διαδικασία της έρευνας ως διαφορετική από τη διαδικασία της έκθεσης (λογικό). Στο παραπάνω παράθεμα ο Βαζιούλιν αναφέρεται στο πρόβλημα του λογικού και του ιστορικού υπό μια ορισμένη του πτυχή, εκείνη που σχετίζεται με τη σχέση της διαδικασίας της έρευνας και της διαδικασίας της έκθεσης. Ωστόσο, όπως έχει τονιστεί, η σχέση λογικού και ιστορικού περιλαμβάνει και μια σειρά άλλες πτυχές. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το ιστορικό δεν εξαντλείται σε

μια προσκόλληση στα εμπειρικά δεδομένα, ούτε αφορά αποκλειστικά το στάδιο που προηγείται της έκθεσης των αποτελεσμάτων της έρευνας. Αφενός το ιστορικό αφορά τη διαδικασία μετάβασης από το εμπειρικό προς το θεωρητικό επίπεδο της γνώσης και σχετίζεται με τις βαθμίδες της νόησης που προηγούνται της ώριμης ανασύστασης του γνωστικού αντικειμένου, αφετέρου το ιστορικό αποτελεί θεμελιώδη πλευρά της διαδικασίας της έκθεσης ένεκα του γεγονότος ότι αποτελεί βασική πλευρά στη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Επιπλέον, η διαδικασία της έρευνας συνιστά επίσης λογικό, το οποίο πραγματώνεται τόσο διαμέσου της βαθμίδας της νόησης που δεσπάζει η διάνοια⁸ όσο και κατά τη βαθμίδα που δεσπάζει ο λόγος και οι οποίες προηγούνται της διαδικασίας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Σε αυτή τη βαθμίδα της ερευνητικής διαδικασίας, η παραγωγή εννοιών, κατηγοριών, αφαιρέσεων κ.λπ., πραγματοποιείται μέσω λογικών κρίσεων, συλλογισμών, συμπερασμάτων κ.λπ. Το λογικό σε αυτή τη διαδικασία αντιπαραβάλλει διαρκώς τις αφαιρέσεις με τα εμπειρικά δεδομένα και τανάπαλιν καθώς επίσης συσχετίζει κατηγορίες και έννοιες. Υπό αυτή την έννοια, η ουσιαστική διαφορά λογικού και ιστορικού, για την οποία κάνει λόγο ο Βαζιούλιν παραπάνω, αποτελεί μία εκ των ουσιαστικών διαφορών της σχέσης λογικού και ιστορικού. Επί παραδείγματι, με το έργο του Βαζιούλιν «Η Λογική της Ιστορίας», μπορεί να γίνεται πλέον λόγος περί ουσιαστικής διαφοράς λογικού και ιστορικού εντός του πλαισίου του ίδιου του λογικού τρόπου εξέτασης, δηλαδή περί διαφοράς εντός της ίδιας της διαδικασίας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.⁹

Παρ' ότι η προβληματική αναφορικά με τη σχέση λογικού και ιστορικού απαντάται ως θεμελιώδες ζήτημα για τη διαλεκτική λογική ήδη στους κλασικούς του μαρξισμού, η ανάδειξή της στο προσκήνιο, στη μετά τους κλασικούς εποχή, ως ενός κεντρικού προβλήματος για την κατανόηση της διαλεκτικής μεθοδολογίας, πραγματοποιείται κυρίως με τη θεματοποίηση της προβληματικής της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Ο Ιλιένκοφ αποτυπώνει με σαφήνεια το εν λόγω ζήτημα:

⁸ Η διάνοια είναι η βαθμίδα της νόησης που σχετίζεται με την κίνηση από τα αισθητηριακά δεδομένα προς τις αφηρημένες έννοιες. Ο Πατέλης αναφέρει ότι «στο πλαίσιο της διάνοιας ως πρώτης άρνησης της αισθητηριακής αμεσότητας του εμπειρικού υλικού από τη νόηση, συγκροτούνται θεωρητικές συλλήψεις, έννοιες, κατηγοριοποιήσεις, κ.λπ., στις οποίες νοητικές συλλήψεις και αισθητηριακή αμεσότητα, θεωρητικό και εμπειρικό, προβάλλουν ως αλληλοαποκλειόμενοι πόλοι μιας αντίθεσης» (Πατέλης, 2019: 266). Με το ζήτημα της διάνοιας και του λόγου θα ασχοληθούμε πιο ειδικά παρακάτω.

⁹ Ειδικότερη εξέταση αυτού του ζητήματος θα γίνει στο τρίτο υποκεφάλαιο του δέκατου τρίτου κεφαλαίου.

Αυτό το σημαντικότερο σημείο της λογικής του Μαρξ —η θέση του για τη σχέση της επιστημονικής και της ιστορικής ανάπτυξης (τη σχέση του λογικού και του ιστορικού)— πρέπει να εξεταστεί ειδικά· χωρίς κάτι τέτοιο, η μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο παραμένει ανεξήγητη (Ιλιένκοφ, 2017: 280).

Παρεμπιπτόντως, οι μελέτες γύρω από τη σχέση της ιστορικότητας με τη διαλεκτική ή με το φιλοσοφικό σύστημα του Χέγκελ, μολονότι συνδέονται με την προβληματική του λογικού και του ιστορικού, δεν ανήκουν αυστηρά σε αυτήν. Λόγου χάριν, η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη του Μαρκούζε «Η οντολογία του Χέγκελ και η θεωρία της ιστορικότητας» αποτελεί μια τέτοια περίπτωση.

Η σχέση λογικού και ιστορικού αφορά αυστηρά τη συσχέτιση της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο με την πραγματική ιστορία του αντικειμένου και όχι μια ευρύτερη μελέτη της ιστορικότητας, υπό το πρίσμα των μεν ή των δε σχέσεων και πλευρών. Επιπλέον, παρ' ότι η προβληματική λογικού και ιστορικού δεν εξαντλείται μονάχα στην προαναφερθείσα σχέση, αλλά περιλαμβάνει και διάφορους άλλους τύπους συσχέτισης, στους οποίους θα αναφερθούμε λίαν συντόμως, οι τελευταίοι είναι αμιγώς συνυφασμένοι με αυτήν —την προαναφερθείσα σχέση— και την προϋποθέτουν.

Η προβληματική που κλιμακώθηκε λοιπόν στο χώρο της φιλοσοφίας και των κοινωνικών επιστημών, κυρίως στην ΕΣΣΔ, ως προς τη Λογική του «Κεφαλαίου», οδήγησε σταδιακά στη συστηματική κατανόηση της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας. Η εν λόγω πορεία προς τη συστηματική κατανόηση της διαλεκτικής λογικής δεν ήταν γραμμική αλλά, αντίθετα, ήταν μια αντιφατική διαδικασία. Αναμφίβολα η συστηματική κατανόηση της διαλεκτικής ξεκίνησε να ανακύπτει με την κατανόηση της διαλεκτικής ως διαδικασίας νοητικής ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Το ζήτημα, ωστόσο, είναι το πώς κατανοείται συγκεκριμένα αυτή η κίνηση. Όπως τονίστηκε, στους περισσότερους στοχαστές, ακόμη και στους πιο συστηματικούς όπως ο Ιλιένκοφ, η κίνηση της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο εκλαμβάνονταν με μια απολυτοποιημένη μορφή, ενώ η σχέση λογικού και ιστορικού γινόταν αντιληπτή, κατά βάση, μέσω της αναγωγής του δευτέρου στο πρώτο. Κάτι τέτοιο σήμαινε ότι, παρά το γεγονός ότι η κατανόηση της διαλεκτικής είχε κάνει ένα βήμα εμπρός και είχε απεγκλωβιστεί από εκείνες τις αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες κατανοούνταν αποκλειστικά στο πλαίσιο των παραδειγμάτων των γενικών νόμων της φύσης, της κοινωνίας και της νόησης,

ταυτοχρόνως, παρέμενε ακόμη δέσμια ενός τέτοιου επιπέδου κατανόησης και αντίληψης, και ως εκ τούτου δεν είχε ολοκληρώσει αυτό το βήμα προς τα εμπρός.

Παρά την έκδοση των «Χειρογράφων του 1857-1858» και των διατυπώσεων του Μαρξ, η εσφαλμένη και απολυτοποιημένη πρόσληψη της διαλεκτικής, με την συνεπαγόμενη αδυναμία κατανόησης της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, η οποία είχε αρχίσει αμέσως μετά τους κλασικούς, συνέχισε και συνεχίζει να κυριαρχεί έως τις μέρες μας. Αυτή η επαναλαμβανόμενη πλάνη και η αδυναμία διάκρισης της διαλεκτικής, ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, από τη διαλεκτική, ως ορισμένου τύπου κοσμοθεώρηση, και η αντίστοιχη ταύτιση της πρώτης με τη δεύτερη, υποδηλώνει ένα συγκεκριμένο ιστορικό τρόπο κατανόησης της διαλεκτικής λογικής και ακριβώς γι' αυτό έχει ένα αντικειμενικό υλικό υπόβαθρο. Οι ρίζες αυτής της πλάνης θα πρέπει πρώτα απ' όλα να αναζητηθούν στις διατυπώσεις και στη σκέψη των ίδιων των κλασικών του μαρξισμού. Ο Μαρξ, στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του «Κεφαλαίου», χαρακτηριστικά αναφέρει:

Η διαλεκτική μέθοδός μου είναι ως προς το θεμέλιό της όχι απλώς διαφορετική από την εγγελιανή, αλλά το ακριβώς αντίθετό της. Για τον Hegel η νοητική διαδικασία, την οποία μάλιστα μετατρέπει σε αυτοτελές υποκείμενο υπό το όνομα της Ιδέας, είναι ο δημιουργός της πραγματικής διαδικασίας, η οποία αποτελεί μόνο το εξωτερικό φαινόμενό της. Σε εμένα, αντίστροφα, το ιδεατό στοιχείο δεν είναι τίποτε άλλο από το υλικό στοιχείο το οποίο έχει μετατεθεί και μεταφραστεί στο ανθρώπινο μυαλό (Marx, 2016: 733).

Σχολιάζοντας το συγκεκριμένο απόσπασμα, ο Βαζιούλιν παρατηρεί, κατ' αρχάς, ότι «αντίθετο» σημαίνει κάτι που άμεσα προϋποθέτει την άρνησή του, δηλαδή αυτό το οποίο αρνείται. Συγκεκριμένα γράφει: «Τι είναι γενικά η αντίθεση; Αντίθετες πλευρές είναι οι πλευρές, οι οποίες **αποκλείουν** η μια την άλλη και είναι **ενιαίες** εντός αυτού του αλληλοαποκλεισμού τους» (Βαζιούλιν, 2017: 74). Επιπλέον, ο Μαρξ τονίζει ότι ο Χέγκελ ήταν ο πρώτος που ανακάλυψε με ορθό τρόπο της γενικές μορφές της διαλεκτικής. Όπως αναφέρει στη συνέχεια του προαναφερθέντος αποσπάσματος: «Η μυστικοποίηση την οποία υφίσταται η διαλεκτική στα χέρια του Hegel δεν αναιρεί διόλου το γεγονός ότι ήταν ο πρώτος που παρουσίασε τις γενικές μορφές κίνησής της με περιεκτικό και συνειδητό τρόπο» (Marx, 2016: 734).¹⁰ Συνεχίζοντας τον

¹⁰ Αντίστοιχη διατύπωση εντοπίζουμε στην επιστολή του Μαρξ προς τον Κούγκελμαν, στην οποία αναφέρει: «η δική μου μέθοδος ανάπτυξης [της θεωρίας] δεν είναι η χεγκελιανή, αφού εγώ είμαι υλιστής ενώ ο Χέγκελ ιδεαλιστής. Η διαλεκτική του Χέγκελ αποτελεί τη βασική μορφή κάθε διαλεκτικής, αλλά μόνο αφότου αποβάλλει τη μυστικιστική της μορφή και αυτό ακριβώς είναι που διακρίνει τη δική μου μέθοδο» (Μαρξ & Ένγκελς, 2019: 335).

κριτικό σχολιασμό, ο Βαζιούλιν παρατηρεί ότι για τον Μαρξ οι γενικές μορφές της διαλεκτικής δύνανται να αποκαλυφθούν ανεξάρτητα από το εάν είναι κανείς υλιστής ή ιδεαλιστής. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει τίποτε άλλο, παρά ότι η διαλεκτική γίνεται αντιληπτή ως αποσπασμένη από τα ειδικά φαινόμενα και τις διαδικασίες που μελετά (Βαζιούλιν, 2017: 69-90). Αντίστοιχες διατυπώσεις βρίσκουμε και στον Ένγκελς. Χαρακτηριστικά αναφέρει στη «Διαλεκτική της Φύσης» ότι στον Χέγκελ,

οι κατηγορίες παρουσιάζονται σαν προϋπάρχουσες και η διαλεκτική του πραγματικού κόσμου σαν απλή αντανάκλαση τους. Στην πραγματικότητα συμβαίνει το **αντίθετο**: η διαλεκτική μέσα στο μυαλό δεν είναι παρά η αντανάκλαση των μορφών κίνησης του πραγματικού κόσμου, τόσο της φύσης όσο και της ιστορίας (Ένγκελς, 2008: 182).¹¹

Βάσει των παραπάνω, οι γενικές μορφές της διαλεκτικής εκλαμβάνονται, έως ένα βαθμό, ως αποσπασμένες από τις συγκεκριμένες διαδικασίες που απεικονίζουν, από τα συγκεκριμένα γνωστικά αντικείμενα που διερευνούν. Με τον τρόπο αυτό, το καθολικό γίνεται κατά βάση αντιληπτό ως αποσπασμένο από το μερικό και το ενικό (ειδικό), ενώ τα τελευταία προβάλλουν ως παθητικές του ενσαρκώσεις (Βαζιούλιν, 2017). Αυτή η σχέση καθολικού, μερικού και ενικού (ειδικού) είναι χαρακτηριστική της εγελιανής αντίληψης περί λογικού και ιστορικού. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η αντίθετη της εγελιανής υλιστική αντίληψη του Μαρξ αναπαράγει σε γενικές γραμμές, αν και σε ένα ανώτερο και βαθύτερο επίπεδο κατανόησης και με αντιφατικό τρόπο, ένα αντίστοιχο επίπεδο σύλληψης της διαλεκτικής. Ακριβώς για αυτό το λόγο ο Βαζιούλιν καταλήγει στην ακόλουθη διαπίστωση: «Παρά την προαναφερθείσα κλασική διατύπωση του Μαρξ, παρά την αντιπαράθεση και ακριβώς ως συνέπεια ενός ιδιαίτερου είδους αντιπαράθεσης –ως κατευθείαν αντίθεσης– ο Μαρξ –είναι τρομερό που το λέω– δεν έχει ακόμη ξεπεράσει πλήρως τον εγελιανό ιδεαλισμό» (Βαζιούλιν, 2017: 78). Σύμφωνα με τις παραπάνω διαπιστώσεις, στο βαθμό που ο Μαρξ κατανοεί εν γένει τη διαλεκτική υπό το πρίσμα του καθολικού, ως αποσπασμένου από το μερικό και το ενικό, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο ίδιος ο Μαρξ κατανοεί, εν πολλοίς, τη διαλεκτική μέθοδο σε απολυτοποιημένη μορφή. Εδώ θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι η σκέψη του Μαρξ είναι αντιφατική και εκφράζεται στις διατυπώσεις του. Από τη μία διατυπώνει ότι η διαλεκτική του είναι το αντίθετο της διαλεκτικής του Χέγκελ και από την άλλη στο «Κεφάλαιο» αναπτύσσει περαιτέρω τη διαλεκτική λογική. Η διαλεκτική μεθοδολογία του «Κεφαλαίου» δεν διαφέρει απλώς από την εγελιανή από το γεγονός

¹¹ Οι εμφάσεις δικές μας.

ότι είναι υλιστική. Διαφέρει επίσης, όπως έχει δείξει ο Βαζιούλιν στο έργο του «Η Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ», σε δομικό και διαρθρωτικό επίπεδο. Η εν λόγω αντιφατικότητα έγκειται στο γεγονός ότι ο Μαρξ δεν έχει πλήρη συνείδηση των ιδίων των μεθοδολογικών του επιτευγμάτων. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, ενώ ο Μαρξ με το «Κεφάλαιο» υπερβαίνει ποιοτικά τη διαλεκτική μέθοδο του Χέγκελ, την ίδια στιγμή αναπαράγει, με αντιφατικό τρόπο, μια αντίληψη η οποία κατανοεί τη διαλεκτική μέθοδο ως απολυτοποιημένη. Ως εκ τούτου, οι ρίζες της κατανόησης της διαλεκτικής από τους μαρξιστές σε απολυτοποιημένη μορφή βρίσκονται σε ολόκληρη την ιστορική βαθμίδα του κλασικού μαρξισμού. Ακριβώς οι περιορισμοί που τίθενται από αυτήν την ιστορική βαθμίδα αποτρέπουν και τη διάκριση μεταξύ της διαλεκτικής ως κοσμοθεώρησης και της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας και οδηγούν στην ταύτιση της δεύτερης με την πρώτη. Η επίτευξη της σαφούς επιστημονικής διάκρισης της διαλεκτικής λογικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας χρειάστηκε την ειδική εξαγωγή της μεθόδου του «Κεφαλαίου» σε καθαρή μορφή, καθήκον που επιτέλεσε ο Βαζιούλιν τη δεκαετία του 60.

Ας διασαφηνίσουμε όμως περαιτέρω το τι επακόλουθα έχει η κατανόηση της διαλεκτικής σε απολυτοποιημένη μορφή, ακόμη και στην περίπτωση, κατά την οποία η τελευταία κατανοείται ως ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Απολυτοποίηση της διαλεκτικής λογικής σημαίνει απολυτοποίηση της καθολικότητάς της, απολυτοποίηση του εύρους εφαρμοσιμότητάς της και κατά συνέπεια αδυναμία εντοπισμού του ορίου της. Αυτό συνεπάγεται αδυναμία συστηματικού προσδιορισμού της, διότι, όπως γνωρίζουμε από τους Σπινόζα και Χέγκελ, ο προσδιορισμός επιτυγχάνεται διαμέσου της άρνησης και του ορίου. *Αυτή η έλλειψη συστηματικού προσδιορισμού σημαίνει ότι η διαλεκτική και οι νόμοι της εκλαμβάνονται εν γένει ως οι καθολικές αρχές που διέπουν τη σύνολη πραγματικότητα και όχι ως οι νόμοι ενός ειδικού αντικειμένου, μιας συγκεκριμένης αναπτυξιακής διαδικασίας. Ακριβώς υπό αυτό το πρίσμα, η διαλεκτική ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, δεν δύναται να ειδοωθεί ως συγκεκριμένη αναπτυξιακή διαδικασία. Ως εκ τούτου, η υπόθεση εργασίας μας δεν θα μπορούσε να ανακύψει στο πλαίσιο μιας τέτοιας αντίληψης, κατά την οποία η διαλεκτική κατανοείται με μια απολυτοποιημένη μορφή.*

Η συστηματική κατανόηση της διαλεκτικής λογικής είναι αλληλένδετη με τη συστηματική κατανόηση της προβληματικής λογικού και ιστορικού και αντιστρόφως. Μόνο υπό το φως μιας συστηματικής αντίληψης για τη σχέση λογικού και ιστορικού ήταν εφικτή η διακρίβωση της ιδιοτυπίας της λογικής κίνησης της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, εντός της ενότητάς της με την κίνηση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο. Ο μοναδικός στοχαστής που αναμετρήθηκε επιτυχώς με αυτό το ζήτημα, ήταν ο Β.Α. Βαζιούλιν.

Ο Βαζιούλιν ήδη από τα πρώτα βήματα της ερευνητικής του πορείας καταπιάστηκε συγχρόνως με το ζήτημα της λογικής του «Κεφαλαίου» και με την προβληματική λογικού και ιστορικού. Το έργο του «Η λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ» αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, το μοναδικό εγχείρημα, στο οποίο η μέθοδος του «Κεφαλαίου» παρουσιάζεται με συστηματική κατηγοριακή μορφή και ταυτόχρονα σε συγκριτική αντιπαραβολή με τη σύνολη εγελιανή λογική (αντικειμενική λογική). Η αποκάλυψη της λογικής του «Κεφαλαίου» αποτελεί συγχρόνως και βαθύτερη κατανόηση της προβληματικής λογικού και ιστορικού.

Τα πρώτα αποτελέσματα αυτής της εμβάθυνσης στο πρόβλημα του λογικού και του ιστορικού εντοπίζονται στο άρθρο του με τίτλο «Ο μεθοδολογικός ρόλος του προβλήματος λογικού και ιστορικού στις συγκεκριμένες επιστήμες», το 1970, στο οποίο αναστοχάζεται τα ιστορικά στάδια της αναπτυξιακής διαδικασίας.¹² Ακόμη μεγαλύτερη κατανόηση και ανάπτυξη της σχέσης λογικού και ιστορικού πραγματοποιεί στο κύριο έργο του «Η Λογική της Ιστορίας». Σε τι συνίσταται λοιπόν η σχέση λογικού και ιστορικού και οι διαφορετικοί της τύποι;

Η σχέση λογικού και ιστορικού, στην πλέον καθολική της μορφή, έγκειται στη σχέση μεταζώνησης (λογικής) ανασύστασης του γνωστικού αντικειμένου και της πραγματικής ιστορικής του ανάπτυξης. Η εν λόγω σχέση δεν αποτελεί παρά τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου από τη σκοπιά της νόησης η οποία μελετά ένα αναπτυσσόμενο (ιστορικό) αντικείμενο, η συγκεκριμένη ανάπτυξη του οποίου κατευθύνεται από το απλό στο σύνθετο.

Στο έδαφος αυτής της σχέσης διακρίνονται μια σειρά από τύποι, οι οποίοι είναι οι εξής:

¹² Ο Ζελένι επίσης αναστοχάζεται σε μια πρώιμη και μη καθ' όλα ανεπτυγμένη μορφή τα στάδια της αναπτυξιακής διαδικασίας (Zeleny, 1980).

1. η συσχέτιση της λογικής απεικόνισης του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου με την πραγματική ιστορική του ανάπτυξη.
2. η συσχέτιση της ιστορικής απεικόνισης του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου με την πραγματική ιστορική του ανάπτυξη.
3. η συσχέτιση της ενότητας λογικής και ιστορικής απεικόνισης του δεδομένου ώριμου αντικειμένου με την πραγματική ιστορική του ανάπτυξη.
4. η συσχέτιση μεταξύ της καθεμίας από τις παραπάνω νοητικές μορφές απεικόνισης του δεδομένου ώριμου αντικειμένου με την προγενέστερη ιστορική και αναπτυξιακή διαδικασία, διαμέσου της οποίας το υπό διερεύνηση αντικείμενο ανέκυψε και διαμορφώθηκε.
5. η συσχέτιση της λογικής απεικόνισης του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου με την ιστορική απεικόνιση του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου.
6. η συσχέτιση της ιστορίας της θεωρίας και της επιστήμης περί του αντικειμένου με τη θεωρία και την επιστήμη περί του ώριμου αντικειμένου.
7. η συσχέτιση της φυλογένεσης της θεωρίας και της επιστήμης περί του γνωστικού αντικειμένου με την οντογένεση, την καθ' εαυτή ιστορία της ώριμης θεωρίας περί του γνωστικού αντικειμένου.
8. η συσχέτιση μεταξύ διαδικασίας της έρευνας και τελικής έκθεσης των αποτελεσμάτων της έρευνας.
9. η συσχέτιση της ιστορικά δεδομένης μεθοδολογίας νοητικής ανασύστασης του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου με την ιστορία της επιστημονικής μεθοδολογίας στο γίνεσθαι του συνόλου των επιστημών.
10. η συσχέτιση μεταξύ της ιστορικά δεδομένης μεθοδολογίας νοητικής ανασύστασης του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου με την ιστορική ανάπτυξη της επιστημονικής μεθοδολογίας περί του συγκεκριμένου επιστημονικού αντικειμένου.

Η τελευταία σχέση (10), αν εφαρμοστεί στην ίδια τη διαλεκτική λογική και μεθοδολογία, μας επαναφέρει στην αρχική σχέση (1), κατά την οποία η ίδια η διαλεκτική μέθοδος έχει καταστεί γνωστικό αντικείμενο. Οι προαναφερθέντες τύποι λογικής και ιστορικής συσχέτισης δύναται να αναλυθούν και να διακριθούν σε ακόμη περισσότερους, μέσω της ειδικής εστίασης στον καθέναν.

Η ουσία του προβλήματος του λογικού και του ιστορικού, διατυπωμένη σε καθολική μορφή, έγκειται στα γνωσιοθεωρητικά ζητήματα που συνδέονται με τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου στο πλαίσιο της διαλεκτικής βαθμίδας της νόησης. Η παρούσα προβληματική συνδέεται αμιγώς με το επιστημολογικό πρόβλημα της περιοδολόγησης κάθε αναπτυξιακής διαδικασίας. Στις μέρες μας, στην πλειονότητα των θεωρητικών και επιστημονικών προσεγγίσεων επιχειρούνται ορισμένου τύπου περιοδολογήσεις. Οι περιοδολογήσεις αυτές, ανεξάρτητα από το πώς αυτοαποκαλούνται (ιστορικότητα, αρχαιολογία, γενεαλογία κ.ά.), ακόμη και στην περίπτωση που αρνούνται λογικές ιστορικής συνέχειας, αποτελούν σε κάθε περίπτωση μορφές περιοδολόγησης. Η προβληματική της επιστημονικής περιοδολόγησης διαδικασιών και φαινομένων αποτελεί ένα από το πιο σύνθετα επιστημολογικά προβλήματα της εποχής μας και η βαρύνουσα σημασία του θα αναδύεται όλο και περισσότερο με την κλιμακούμενη ανάπτυξη των επιστημών.

Το πρόβλημα του λογικού και του ιστορικού αποτελεί τον ενδότερο πυρήνα του προβλήματος της περιοδολόγησης. Όπως τόνιζε ο Χέγκελ, η διαίρεση της ιστορίας σε αναγκαίες περιόδους οφείλει να προκύπτει από την έννοια του αντικειμένου, ως οργανικό αναπτυσσόμενο όλο, ως ένας λογικός συσχετισμός, διά του οποίου η ιστορία κατακτά την αξία μιας επιστήμης (Χέγκελ, 2013β: 6-7). Ως εκ τούτου, η παρούσα προβληματική θα πρέπει να ενδιαφέρει τον/την κάθε επιστήμονα, ερευνητή/-ήτρια, στοχαστή, ο οποίος/η οποία κατανοεί την περιπλοκότητα και τον πολυσύνθετο χαρακτήρα του μεθοδολογικού προβλήματος της νοητικής απεικόνισης και αναπαράστασης αναπτυσσόμενων διαδικασιών και φαινομένων.

Η παρούσα μελέτη εγκολπώνει ζητήματα λογικού και ιστορικού τα οποία συνδέονται με αρκετούς από τους παραπάνω τύπους. Συγκεκριμένα, θα διερευνήσουμε τη σχέση λογικού και ιστορικού στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, πρωτίστως από την σκοπιά του τύπου (1), δηλαδή της συσχέτισης μεταξύ της νοητικής απεικόνισης του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου και της πραγματικής ιστορικής του ανάπτυξης. Σε αυτή την πορεία, και συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο, θα ορίσουμε τη διαλεκτική λογική βασιζόμενοι στα κεκτημένα της σκέψης του Βαζιούλιν και ειδικότερα της «Λογικής του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ» και της «Λογικής της Ιστορίας». Επιπλέον, θα προβούμε στον προσδιορισμό του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας.

Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζουμε το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, στα έργα που έχει πραγματοποιηθεί η νοητική ανασύσταση μέσω της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Όπως τονίστηκε και στην αρχή της εισαγωγής αυτή η μέθοδος εντοπίζεται αποκλειστικά στο έργο του Χέγκελ «Η Επιστήμη της Λογικής»¹³, στο έργο του Μαρξ «Το Κεφάλαιο» και στο έργο του Βαζιούλιν «Η Λογική της Ιστορίας». Κατ' αυτόν τον τρόπο, η έρευνα της σχέσης λογικού και ιστορικού θα κινηθεί πάνω στον άξονα των τριών αυτών έργων.

Στο βαθμό που εξετάζουμε την ιστορική ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, διαμέσου των συγκεκριμένων ιστορικών αντικειμενοποιημένων μορφών της, έπεται ότι η παρούσα έρευνα συνδέεται αμιγώς και με τους τύπους συσχέτισης λογικού και ιστορικού (9) και (10). Ούτως ειπείν, με τη συσχέτιση μεταξύ της ιστορικά δεδομένης βαθμίδας διαλεκτικής μεθοδολογίας, διαμέσου της οποίας πραγματοποιείται η νοητική ανασύσταση ενός συγκεκριμένου ώριμου δεδομένου αντικειμένου, και της πραγματικής ιστορίας της επιστημονικής μεθόδου στο γίνεσθαι του συνόλου των επιστημών, καθώς και με τη συσχέτιση μεταξύ της ιστορικά συγκεκριμένης βαθμίδας ανάπτυξης της διαλεκτικής μεθοδολογίας, διαμέσου της οποίας επιτυγχάνεται η νοητική ανασύσταση ενός δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου, με την ιστορική ανάπτυξη της μεθοδολογίας περί του συγκεκριμένου αντικειμένου.

Εφόσον το γνωστικό αντικείμενο της παρούσας έρευνας είναι η ίδια η διαλεκτική μεθοδολογία έρευνας, ως αυτοαναπτυσσόμενο σύστημα, τότε ο τύπος (1) με τους τύπους (9) και (10) αλληλεπιδρούν εσωτερικά. Οι όποιες περαιτέρω διασαφήσεις κρίνονται απαραίτητες, αποτελούν μέρος της πραγμάτευσης, με την οποία καταπιάνεται η παρούσα εργασία, και θα αναπτυχθούν στα κατοπινά κεφάλαια.

Στη «Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ», ο Βαζιούλιν αναπτύσσει μια ταξινόμηση περί των διαφορετικών ειδών συσχέτισης λογικού και ιστορικού. Στην παρούσα έρευνα έχει αφομοιωθεί και αναπτυχθεί περαιτέρω η παρούσα προβληματική. Δεν θα επιμείνουμε, όμως, στη διάκριση των διαφορετικών ειδών σύμπτωσης και μη σύμπτωσης της λογικής και της ιστορικής σειράς, στη βάση αυτής της ταξινόμησης, παρά μόνο σε κάποια σημεία. Θεωρούμε ότι

¹³ Στην παρούσα έρευνα εξετάζεται αποκλειστικά η αντικειμενική λογική της «Επιστήμης της Λογικής», δηλαδή η διδασκαλία περί του Είναι και η διδασκαλία περί της Ουσίας.

η διακρίβωση αυτών των συσχετίσεων λογικού και ιστορικού, η οποία επιτυγχάνεται στη «Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ», αποκτά την ολοκληρωμένη της μορφή στη «Λογική της Ιστορίας» και συγκεκριμένα στην αντίληψη περί των σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου. Ως εκ τούτου, από το βάθρο της κατ’ εξοχήν ανεπτυγμένης αντίληψης περί λογικού και ιστορικού, του Βαζιούλιν, θα πραγματευτούμε τις διαφορετικές μορφές συσχέτισης λογικού και ιστορικού, διαμέσου των σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου.

Τα βασικά στάδια ανάπτυξης του οργανικού όλου είναι τα ακόλουθα:

1. η αρχή, δηλαδή το στάδιο των αναγκαίων προϋποθέσεων για την εμφάνιση της υπό διερεύνηση διαδικασίας (γνωστικού αντικειμένου).
2. το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της δεδομένης διαδικασίας μέσα από την προγενέστερη μορφή κίνησης.
3. το στάδιο της διαμόρφωσης, κατά το οποίο συντελείται ο βαθμιαίος μετασχηματισμός της κληροδοτηθείσας βάσης και διαμορφώνεται σταδιακά η αυτοκίνηση του αντικειμένου.
4. το στάδιο της ωριμότητας, κατά το οποίο το αντικείμενο έχει διαμορφώσει μια αντίστοιχη εαυτού βάση και η εσωτερική του αυτοκίνηση έχει μετατραπεί από άγουσα σε κυρίαρχη (Βαζιούλιν, 2013).

Η έρευνα θα διεξαχθεί στη βάση μιας διαρκούς συγκριτικής αντιπαραβολής των τριών έργων, της «Επιστήμης της Λογικής», του «Κεφαλαίου» και της «Λογικής της Ιστορίας». Στο καθένα θα εξετάζεται η σχέση λογικού και ιστορικού. Συγκεκριμένα, μέσω του τρόπου που αναπτύσσεται η κίνηση των κατηγοριών κατά τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο (λογική πτυχή), θα επιχειρείται ο εντοπισμός της ανηρημένης, εντός της τελευταίας, ιστορικής πτυχής. Στις περιπτώσεις εκείνες όπου αναβαθμίζεται η ιστορική πτυχή, αντίστοιχα, θα εντοπίζεται η σχέση της με την λογική πτυχή καθώς και οι αιτίες της εν λόγω αναβάθμισης. Θα διεξαχθεί, με άλλα λόγια, ένας συστηματικός εντοπισμός των διαφορετικών μορφών και επιπέδων αλληλεπίδρασης της λογικής και της ιστορικής πτυχής σε κομβικές στιγμές ανάπτυξης της νόησης στο κάθε έργο.

Στην πορεία θα διεξάγεται συγκριτική αντιπαραβολή αυτών των εντοπισμένων σχέσεων αλληλεπίδρασης λογικού και ιστορικού στο συγκεκριμένο μέρος (ενότητα, υποκεφάλαιο) του

κάθε έργου με τις εντοπισμένες σχέσεις αλληλεπίδρασης λογικού και ιστορικού στο αντίστοιχο μέρος (ενότητα, υποκεφάλαιο) των άλλων έργων. Σκοπός της συγκριτικής αντιπαραβολής είναι η αποκάλυψη τόσο των στιγμών της ενότητας (ταυτότητας), της σχέσης λογικού και ιστορικού στα τρία έργα, όσο και των στιγμών της διαφοράς. Εφόσον η διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο διαφοροποιείται στα τρία έργα και υπόκειται σε ριζικούς μετασχηματισμούς, θα επιχειρηθεί μέσω της συγκριτικής αντιπαραβολής τους, από τη σκοπιά λογικού και ιστορικού, ο εντοπισμός του μηχανισμού μέσω του οποίου πραγματώνονται οι εν λόγω μετασχηματισμοί. Ο τελευταίος με τη σειρά του θα δώσει τη δυνατότητα εξαγωγής συμπερασμάτων για τη διαλεκτική λογική, ως αναπτυξιακή διαδικασία, καθώς επίσης θα επιτρέψει και τη διατύπωση ορισμένων μεθοδολογικών υποθέσεων για την περαιτέρω ανάπτυξή της. Τούτων δοθέντων, *στο επίκεντρο της παρούσας έρευνας βρίσκεται η κίνηση, η μεταβολή και η ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας*. Επομένως, κύριος στόχος της παρούσας διατριβής είναι η κατανόηση των διαρθρωτικών αλλαγών που πραγματοποιούνται στην ίδια τη μέθοδο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο μέσω του περάσματος από τη μια ιστορική της μορφή στην άλλη, δηλαδή μέσω της κίνησης από την «Επιστήμη της Λογικής» του Χέγκελ στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ και από το τελευταίο στη «Λογική της Ιστορίας» του Βαζιούλιν. Επιπλέον, η κατανόηση του μηχανισμού ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής, ως μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, θα οδηγήσει και στο εγχείρημα περιοδολόγησής της. Θεωρούμε ότι η παρούσα ερευνητική υπόθεση, πέραν των ειδικών συμπερασμάτων στα οποία καταλήγει στην παρούσα διατριβή, ανοίγει ένα νέο δρόμο για την προσέγγιση της διαλεκτικής μεθοδολογίας, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, για άλλους μελλοντικούς ερευνητές/-ήτριες.

Εφόσον η παρούσα μελέτη θα διεξαχθεί μέσω μιας διαρκούς συγκριτικής αντιπαραβολής, εκ των πραγμάτων, κρίνεται απαραίτητη η παρουσίαση του αντίστοιχου μέρους του κάθε έργου, στο οποίο θα εξετάζεται η ανάπτυξη της σκέψης, οι αντίστοιχες λογικές κατηγορίες και η συσχέτιση λογικής και ιστορικής πτυχής. Αναφορικά με τις λογικές κατηγορίες του «Κεφαλαίου» εκκινούμε από τα συμπεράσματα της «Λογικής του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ» του Βαζιούλιν και επιχειρούμε σε ορισμένα σημεία να τα αναπτύξουμε περαιτέρω.

Σχετικά με τις λογικές κατηγορίες της «Λογικής της Ιστορίας», θα προβούμε στην αποκάλυψη εκείνων των κατηγοριών, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τις πλευρές της συγκριτικής εξέτασης· εκείνων δηλαδή που θα υποβληθούν σε συγκριτική αντιπαραβολή. Θα πρέπει, ωστόσο, να διευκρινιστεί, ότι η αποκάλυψη των λογικών κατηγοριών μιας νοητικής ανασύστασης, η οποία εδράζεται στην κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, δεν είναι εφικτή δίχως τη συνολική κατηγοριακή της αποκάλυψη. Συνεπώς, η έκθεση των κατηγοριών της «Λογικής της Ιστορίας», όπως παρουσιάζεται στην παρούσα εργασία, έχει προκύψει από τη συστηματική προσπάθεια ανάλυσης της ολότητας της μεθόδου του Βαζιούλιν, συμπεριλαμβανομένης της ιστορικής εξέτασης. Εν τούτοις, στο βαθμό που αντικείμενο της παρούσας έρευνας δεν είναι η μεθοδολογία της «Λογικής της Ιστορίας», αλλά η σχέση λογικού και ιστορικού στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, δεν θα προβούμε στην απεικόνιση του συνόλου των λογικών κατηγοριών της πρώτης.

Οι αναγκαίες παραπομπές, οι οποίες θα χρησιμοποιηθούν για τα τρία έργα, θα βασιστούν στις ελληνικές τους μεταφράσεις. Όσον αφορά στις παραπομπές στον πρώτο τόμο του «Κεφαλαίου», επιλέγουμε ανεπιφύλακτα την πρόσφατη μετάφραση του Θ. Γκιούρα. Για το δεύτερο και τρίτο τόμο θα βασιστούμε στις κλασικές μεταφράσεις του Π. Μαυρομμάτη. Στις παραπομπές, στις οποίες αφορούν το δεύτερο και τρίτο τόμο, θα επεμβαίνουμε μεταφραστικά, όπου κρίνουμε ότι είναι απαραίτητο. Έτσι για παράδειγμα τον όρο «Prozess», θα τον αποδίδουμε πάντοτε ως «Διαδικασία». Και για τους τρεις τόμους του «Κεφαλαίου» έχουμε βασιστεί στη γερμανική, γαλλική και αγγλική έκδοση.

Τις μεγαλύτερες δυσκολίες αναφορικά με την επιλογή των μεταφραστικών αποδόσεων τις συναντάμε στην εγελιανή ορολογία. Κατ' αρχάς, στην ελληνική γλώσσα υπάρχουν τρεις διαφορετικές μεταφράσεις της «Επιστήμης της Λογικής», η ημιτελής μετάφραση του Δ. Τζωρτζόπουλου, η ολοκληρωμένη μετάφραση του Σ. Γιακουμή και η μετάφραση της «Διδασκαλίας περί της Ουσίας» του Θ. Πενολίδη. Επιπλέον, υπάρχει η μετάφραση της «Επιστήμης της Λογικής» από την εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών του Γ. Τζαβάρα, καθώς και η αρκετά παλιά, του 1915, μετάφραση του ίδιου έργου από τον Π. Γρατσιατό. Διαφοροποιήσεις ως προς την εγελιανή ορολογία στην ελληνική γλώσσα συναντάμε και στα υπόλοιπα μεταφρασμένα έργα του Χέγκελ. Επί παραδείγματι, υπάρχουν οι μεταφραστικές επιλογές του Γ. Φαράκλα στην έκδοση της «Φαινομενολογίας του Νου», του Π.

Κλιματσάκη στο βιβλίο «Οι Αποδείξεις περί της ύπαρξης του Θεού», του Π. Θανασά στο βιβλίο «Ο Λόγος στην Ιστορία, Εισαγωγή στη φιλοσοφία της Ιστορίας», του Γ. Ηλιόπουλου στη μετάφραση του έργου «Η Διαφορά των φιλοσοφικών συστημάτων του Φίχτε και του Σέλλινγκ», καθώς και μερικές άλλες.

Η παρούσα μελέτη έχει βασιστεί σε μια επιλεκτική σχέση ως προς τις παραπάνω μεταφραστικές αποδόσεις, συγκρίνοντας κάθε απόδοση με το γερμανικό πρωτότυπο, την αγγλική μετάφραση της «Επιστήμης της Λογικής» του G. di Giovanni καθώς και εκείνη του A. V. Miller, τη μετάφραση της μικρής λογικής των K. Brinkmann και D. O. Dahlstrom καθώς και του A. V. Miller, τις διάφορες επιλογές στην αγγλική ορολογία που υιοθετούν οι S. Houlgate, N. Limnatis και A. Nuzzo, T. Rockmore κ.ά., με τη γαλλική μετάφραση των G. Jarczyk και P.J. Labarrière και τις διάφορες επιλογές στη γαλλική ορολογία που υιοθετούν οι B. Bourgeois, J. D'Hondt, J.F. Marquet, D. Pagani κ.ά.

Έτσι, επί παραδείγματι, τον όρο «Wirklichkeit», ο οποίος συνήθως αποδίδεται στην αγγλική ως «Actuality», ενώ στη γαλλική ως «Effectivité», θεωρούμε ότι τον αποδίδει κατά τον βέλτιστο τρόπο ο Θ. Πενολίδης, ως «Ενεργεία Πραγματικότητα». Αντίστοιχα, για τον λατινογενή όρο «Reflexion» (λατ: reflexio), τον οποίο ο Χέγκελ υιοθετεί από τη γαλλική γλώσσα, επιλέγουμε τη μεταφραστική απόδοση «Ανασκόπηση» των Γ. Τζαβάρα και Δ. Τζωρτζόπουλου.

Κλείνοντας, οφείλουμε να σημειώσουμε, ότι η συνολική μας προσέγγιση αποσκοπεί και κινείται στην κατεύθυνση της περαιτέρω ανάπτυξης-άρσης του μαρξισμού. Συνεπώς, κύρια επιδίωξη της παρούσας έρευνας είναι να συμβάλει στην ανάπτυξη του μαρξισμού στη βασική του αρτηρία. Στις σημερινές παγκόσμιες συνθήκες αναπτύσσονται διάφορων μορφών, κλίμακας και επιπέδων αντιφάσεις, οι οποίες διαμορφώνουν τους όρους και τις προοπτικές υπέρβασής τους. Η κατανόηση των θεμελιωδών προβλημάτων της σύγχρονης πραγματικότητας του 21^{ου} αιώνα απαιτεί την ανάπτυξη της κοινωνικής θεωρίας αλλά και συνολικά της επιστήμης. Ο Βαζιούλιν, σε μια από τις τελευταίες του συνεντεύξεις, επεσήμαινε ότι στη σημερινή εποχή, το κύριο ζητούμενο για τις προοπτικές της ανθρωπότητας εκκινεί πρωτίστως από την ανάπτυξη της θεωρίας και της μεθοδολογίας (Βαζιούλιν, 2017: 70). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η επαναστατικοποίηση της κοινωνικής θεωρίας και ειδικότερα του μαρξισμού, εκ των πραγμάτων, απαιτεί την ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθοδολογίας. Ένας τέτοιος ερευνητικός στόχος δεν

μπορεί παρά να αρχίζει από την κατανόηση και την περιγραφή των νομοτελειών της ανάπτυξής της, πασχίζοντας να ανακαλύψει τις φωτεινές αναλαμπές του δυνητικού μέλλοντός της.

Πρώτη Ενότητα
Διαλεκτική και Ιστορία

*Οι καθολικές μορφές της διαλεκτικής μεταβάλλονται
επειδή είναι εσωτερικά ενιαίες με τα ειδικά, μοναδικά πράγματα,
τις διαδικασίες, τα φαινόμενα.*
B.A. Βαζιούλιν (Βαζιούλιν, 2013).

Κεφάλαιο Πρώτο

Τι είναι η διαλεκτική λογική και ποιο το γίνεσθαί της;

Αρχίζουμε την έρευνά μας θέτοντας τον τίτλο του πρώτου κεφαλαίου με τη μορφή ερωτήματος. Η επιλογή αυτή δικαιολογείται από την πεποίθησή μας ότι κατά την αφετηρία της παρούσας έρευνας, το πρώτο που θα πρέπει να διαλευκανθεί, αν και προκαταρκτικά, είναι ο τίτλος της.

Ο Ένγκελς γράφει ότι «η διαλεκτική δεν είναι τίποτα παραπάνω από την επιστήμη των γενικών νόμων της κίνησης και της εξέλιξης¹⁴ της φύσης, της ανθρώπινης κοινωνίας και της νόησης» (Ένγκελς, 2006α: 182). Ο εν λόγω ορισμός παρουσιάζει εξαιρετικές ομοιότητες με τον ορισμό της σχέσης λογικού και ιστορικού στη γενική της μορφή. Στο άρθρο του «Ο μεθοδολογικός ρόλος του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού στις συγκεκριμένες επιστήμες» ο Βαζιούλιν αναφέρει:

Διατυπώνουμε την ουσία του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού, ειλημμένου στην πιο γενική, αδιαφοροποίητη μορφή του, ως το ερώτημα που αφορά τη σχέση της αναπτυξιακής διαδικασίας ενός αντικειμένου προς τη λογική αντανάκλασή του. Το ερώτημα αυτό δε συμπίπτει με το βασικό ερώτημα της φιλοσοφίας, ήδη λόγω του ότι κάθε κίνηση δε συνιστά ανάπτυξη. Η ανάπτυξη είναι ένα ιδιαίτερο είδος κίνησης, η κίνηση που λαμβάνει χώρα κατά το ανοδικό στάδιο από το απλό στο σύνθετο, από το κατώτερο στο ανώτερο και κατά το καθοδικό στάδιο -από το ανώτερο στο κατώτερο, από το σύνθετο στο απλό (Βαζιούλιν, 2019α: 71-72).

Ο ορισμός του Ένγκελς αναδεικνύει σε καθολική και αφηρημένη μορφή, τον ιδιαίτερο κλάδο της διαλεκτικής λογικής, ως ειδικής επιστήμης, δηλαδή την επιστημονική

¹⁴ Ο Ένγκελς στο πρωτότυπο χρησιμοποιεί τον όρο «Entwicklungsgesetzen», η ακριβής μετάφραση του οποίου είναι «νόμοι ανάπτυξης». Η ακριβώς σημασία του όρου «Entwicklung» είναι η «ανάπτυξη». Στην Γερμανική σκέψη του 19^{ου} αιώνα φαίνεται να μην υπάρχει ως επί το πλείστον σαφής διάκριση του όρου ανάπτυξη από τον όρο εξέλιξη (evolution). Εν τούτοις, με την ανάδειξη του όρου εξέλιξη στις φυσικές επιστήμες ως μιας κεντρικής έννοιας καθίσταται απαραίτητη η διάκρισή του από τον όρο «ανάπτυξη». Ο Πατέλης επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Η **εξέλιξη** (αγγλ. *evolution*) με την ευρεία έννοια, θεωρείται ενίοτε η νομοτελής ποιοτική αλλαγή ιδεατών και υλικών αντικειμένων που χαρακτηρίζεται ως αναντιστρεπτή (μη ανάστροφη, μη αναστρέψιμη) και κατευθυνόμενη, θεωρείται δηλαδή συχνά σχεδόν συνώνυμη της ανάπτυξης. Με τη στενή έννοια, ο όρος επισημαίνει (σε αντιδιαστολή με τον όρο επανάσταση, αγγλ. *revolution*) ορισμένες πλευρές της διαδικασίας της ανάπτυξης, ορισμένου τύπου και μορφής ανάπτυξη, που χαρακτηρίζεται κατ' εξοχήν από συνεχείς (εν πολλοίς γραμμικές) αλλαγές, από βαθμιαίες μεταβολές ως προς τους ποσοτικούς προσδιορισμούς και τη μορφή της εν λόγω διαδικασίας, στο πλαίσιο ορισμένων, κατ' αρχήν δεδομένων και αμετάβλητων, ποιοτικών και ουσιαστικών χαρακτηριστικών της» (Πατέλης, 2019 :23-24).

διερεύνηση των γενικών νόμων της κίνησης και της ανάπτυξης της φύσης, της κοινωνίας και της νόησης. Αντίστοιχα, ο ορισμός του Βαζιούλιν της σχέσης λογικού και ιστορικού στη γενική της μορφή αφορά τη διερεύνηση και την αντανάκλαση των νόμων της αναπτυξιακής διαδικασίας και τη σχέση αυτής της αντανάκλασης προς την πραγματική αναπτυξιακή διαδικασία. Τόσο στον πρώτο όσο και στον δεύτερο ορισμό εκείνο που διατυπώνεται είναι η γνωσιοθεωρητική σχέση υποκειμένου και αντικειμένου στη διαλεκτικής βαθμίδα της νόησης. Εν τούτοις, εντοπίζεται και μια θεμελιώδης διαφορά μεταξύ των δυο ορισμών. Από τη μία μεριά, ο Ένγκελς ορίζει σε καθολική μορφή τη διαλεκτική, εστιάζοντας στη διαφορά της από την τυπική λογική και ιδιαίτερα από τη μεταφυσική φιλοσοφική μέθοδο. Έτσι, στον παρόντα ορισμό, δεν καταπιάνεται σε πρώτο πλάνο με τους ειδικούς και ιστορικούς όρους εφαρμογής της διαλεκτικής λογικής σε διάφορα γνωστικά αντικείμενα, αλλά πρωτίστως με το καθήκον της απόδειξης ότι τόσο ο φυσικός κόσμος όσο και η κοινωνία και η νόηση, χαρακτηρίζονται από ορισμένου τύπου αλληλεπίδραση, νομοτέλειες και ανάπτυξη από το απλό στο ολοένα και πιο σύνθετο και περίπλοκο· γεγονός που επιβεβαιώνει τη φιλοσοφική διαλεκτική υλιστική αντίληψη της πραγματικότητας. Ο Βαζιούλιν, από την άλλη μεριά, αναφέρεται στη διερεύνηση της αναπτυξιακής διαδικασίας ενός αντικειμένου. Οι δυο παραπάνω ορισμοί δεν είναι αντιφατικοί, δεδομένου ότι κάθε συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο δεν μπορεί παρά να υφίσταται εντός της γενικότερης ταξινόμησης των γνωστικών αντικειμένων που προβαίνει ο Ένγκελς, δηλαδή της φύσης, της κοινωνίας και της νόησης. Παρ' όλα αυτά, οι δυο παραπάνω ορισμοί, εντός της ενότητάς τους, εστιάζουν σε διαφορετικές πτυχές του διαλεκτικού γνωρίζειν. Ο ορισμός της σχέσης λογικού και ιστορικού του Βαζιούλιν στρέφει την προσοχή προς τη διαδικασία ανασύστασης ενός συγκεκριμένου αντικειμένου, ενώ ο ορισμός του Ένγκελς επικεντρώνεται στο γεγονός ότι η φύση, η κοινωνία και η νόηση συνιστούν αναπτυξιακές διαδικασίες. Σε αντίστοιχο πνεύμα κινούνται και οι διατυπώσεις του Ένγκελς περί διαλεκτικής στο έργο του «Αντι-Ντίρινγκ». Συγκεκριμένα γράφει:

Για το μεταφυσικό, τα πράγματα και οι απεικονίσεις τους στη σκέψη, οι έννοιες, είναι μεμονωμένα, πάγια, άκαμπτα, μια για πάντα δοσμένα αντικείμενα της έρευνας, που πρέπει να θεωρηθούν το ένα μετά το άλλο και χωρίς το άλλο. Σκέφτεται σε καθαρές ξαφνικές αντιθέσεις: Λέει ναι, ναι, όχι, όχι και ό,τι πάει πιο πέρα τούτ'υ κακοφαίνεται. Γι' αυτόν, ένα πράγμα υπάρχει ή δεν υπάρχει: ένα πράγμα δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα ο εαυτός του και κάτι άλλο. Το θετικό και το αρνητικό αλληλοαποκλείονται απόλυτα. Επίσης, η αιτία και το αποτέλεσμα βρίσκονται αντιμέτωπα σε μια άκαμπτη αντίθεση. Ο τρόπος αυτός της σκέψης μάς φαίνεται με την πρώτη ματιά εξαιρετικά αξιέπαινος, γιατί είναι ο τρόπος σκέψης του λεγόμενου υγιούς

ανθρώπινου νου. Μόνο που αυτός ο υγιής κοινός νους, που είναι κατά τ' άλλα ένας αξιοσέβαστος σύντροφος μέσα στα πλαίσια της καθημερινότητας των τεσσάρων τοίχων, ξει θαυμάσιες περιπέτειες μόλις τολμήσει να περάσει στον πλατύ κόσμο της έρευνας. Ο μεταφυσικός τρόπος θεώρησης, όσο κατάλληλος και ακόμα και απαραίτητος κι αν είναι στους ευρείς, τους εκτενείς τομείς, ανάλογα με το χαρακτήρα του αντικειμένου, σκοντάφτει κάποια στιγμή, αργότερα ή νωρίτερα, σ' ένα φραγμό, πέρα απ' τον οποίο αρχίζει να είναι μονόπλευρος, στενοκέφαλος, αφηρημένος και να μπλέκεται σε άλυτες αντιφάσεις, επειδή ξεχνάει, πέρα από τα επιμέρους πράγματα, τη συνάρτησή τους, πέρα από το είναι, το γίνεσθαι και τη φθορά τους, πέρα από την ηρεμία, την κίνηση τους, επειδή, από τα πολλά τα δένδρα, δε βλέπει το δάσος. Για παράδειγμα: Σε καθημερινές περιπτώσεις, γνωρίζουμε και μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα, αν ένα ζώο υπάρχει ή όχι· όταν κάνουμε μια ακριβέστερη έρευνα, διαπιστώνουμε ότι αυτό, πολλές φορές, είναι μια εξαιρετικά περίπλοκη υπόθεση, όπως το ξέρουν πολύ καλά οι νομικοί, οι οποίοι, κατά τ' άλλα, βασανίστηκαν για να ανακαλύψουν ένα λογικό όριο, από το οποίο η θανάτωση ενός παιδιού στο σώμα της μητέρας είναι δολοφονία. Το ίδιο αδύνατο είναι να διαπιστωθεί η στιγμή του θανάτου, γιατί η φυσιολογία αποδειχνει ότι ο θάνατος δεν είναι ένα μοναδικό, στιγμιαίο γεγονός, αλλά μια πολύ μακρόχρονη διαδικασία. Επίσης, το κάθε οργανικό ον είναι, κάθε στιγμή, το ίδιο και δεν είναι. Κάθε στιγμή, επεξεργάζεται ουσίες, που προσκομίζονται απέξω, και εκκρίνει άλλες. Κάθε στιγμή, νεκρώνουν κύτταρα του σώματος του και σχηματίζονται νέα. Μετά από ένα χρονικό διάστημα, η ύλη αυτού του σώματος έχει πλήρως ανανεωθεί, έχει αντικατασταθεί από άλλα άτομα της ύλης. Έτσι, το κάθε οργανωμένο ον είναι συνεχώς το ίδιο και, όμως, ένα άλλο. Επίσης διαπιστώνουμε με την ακριβέστερη θεώρηση ότι οι δύο πόλοι μιας αντίθεσης, ο θετικός και ο αρνητικός, όσο αδιαχώριστοι κι αν είναι τόσο αντίθετοι είναι και ότι ο ένας διεισδύει στον άλλο, παρ' όλη την αντιθετικότητά τους. Αλλά και η αιτία και το αποτέλεσμα είναι παραστάσεις, που έχουν ισχύ μόνο στην εφαρμογή τους σε επιμέρους περιπτώσεις καθεαυτές· αν, όμως, πάνε μαζί, όταν εξετάζουμε τη μεμονωμένη περίπτωση στη γενική της αλληλουχία με το σύμπαν, διαλύονται μέσα στη θεώρηση της παγκόσμιας αλληλεπίδρασης, όπου αιτίες και αποτέλεσμα αλλάζουν θέση. Αυτό που είναι εδώ και τώρα αποτέλεσμα, γίνεται εκεί και τότε αιτία και αντίστροφα. Όλες αυτές οι διαδικασίες και μέθοδοι στοχασμού δεν ταιριάζουν στο πλαίσιο του μεταφυσικού στοχασμού. Αντιθέτως, για τη διαλεκτική, η οποία αντιλαμβάνεται ουσιαστικά τα πράγματα, καθώς και τις εννοιολογικές απεικονίσεις τους στην αλληλουχία τους, στην αλληλοπλοκή τους, στην κίνηση τους καθώς και στο γίνεσθαι και στη φθορά τους, οι παραπάνω διαδικασίες είναι οι ισάριθμες επιβεβαιώσεις του δικού της τρόπου δουλειάς. Η φύση είναι η δοκιμή της διαλεκτικής και πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι σύγχρονες φυσικές επιστήμες έδωσαν για τη δοκιμή αυτή ένα εξαιρετικά πλούσιο υλικό, το οποίο συσσωρεύεται καθημερινά, και έχει αποδείξει μ' αυτό τον τρόπο ότι στη φύση, σε τελευταία ανάλυση, οι διαδικασίες είναι διαλεκτικές και όχι μεταφυσικές (Ένγκελς, 2006: 27-28).

Στο πνεύμα του ορισμού της διαλεκτικής του Ένγκελς, μια σειρά σπουδαίων μαρξιστών, όπως οι Ε. Μπιτσάκης, L. Sène, κ.ά., λαμβάνοντας υπόψη τις σύγχρονες ανακαλύψεις στη

σφαίρα των φυσικών επιστημών, συνεχίζουν να επιβεβαιώνουν τους βασικούς νόμους της διαλεκτικής και τη διαλεκτική υλιστική αντίληψη του κόσμου.

Στη βάση αυτών των προσεγγίσεων, επίσης, ο Ένγκελς περιοδολογεί την ιστορία και την ανάπτυξη της μεθόδου διακρίνοντας τρεις βασικές εποχές, την εποχή όπου δεσπόζει η αυθόρμητη διαλεκτική, την εποχή της μεταφυσικής και την εποχή της συνειδητής διαλεκτικής (Ένγκελς, 2006, 2007). Στην ανατολική σκέψη, αλλά ακόμη περισσότερο στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, δίνεται έμφαση στην ενότητα, στην αλληλεξάρτηση μεταξύ των διαδικασιών και των φαινομένων, καθώς επίσης στην κίνηση και στη διηνεκή μεταβολή. Σε αυτές τις φιλοσοφικές αντιλήψεις δύναται να ανιχνευθούν τα σπέρματα της ύστερης συνειδητής διαλεκτικής. Εκείνο το οποίο επί της ουσίας εντοπίζεται στις αντιλήψεις περί της αυθόρμητης διαλεκτικής, είναι η γενικότερη διαλεκτική κοσμοαντίληψη και συγκεκριμένα οι απαρχές των βασικών νόμων της διαλεκτικής.¹⁵ Δύναται να ειπωθεί, ότι ο ορισμός της διαλεκτικής του Ένγκελς αποτελεί έναν προσδιορισμό σε λογικό επίπεδο, ενώ η περιοδολόγηση της ανάπτυξης της φιλοσοφίας, της επιστήμης και της μεθόδου αποτελεί προσδιορισμό σε ιστορικό επίπεδο.

Τόσο ο ορισμός της διαλεκτικής όσο και η περιοδολόγηση της ιστορίας της φιλοσοφίας, της επιστήμης και της μεθόδου πραγματοποιούνται από τον Ένγκελς μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό συγκείμενο. Το κύριο καθήκον του ορισμού του Ένγκελς ήταν η διάκριση της διαλεκτικής λογικής από τη μεταφυσική φιλοσοφία και από τις υπόλοιπες αστικές φιλοσοφικές αντιλήψεις του 19^{ου} αιώνα, οι οποίες αντιλαμβάνονταν τον κόσμο και την κεφαλαιοκρατία ως ένα ασυνάρτητο συνονθύλευμα ατόμων και ως αιώνιες και αμετάβλητες καταστάσεις. Συνεπώς, το κύριο ζητούμενο για την εποχή του Ένγκελς, στο οποίο ανταποκρινόταν με τον βέλτιστο τρόπο η διαλεκτική αντίληψη, ήταν η κατανόηση της αλληλεξάρτησης και της παροδικότητας των πάντων. Ο Ένγκελς αναφέρει συγκεκριμένα ότι στόχος είναι «να αναπτυχθεί ο γενικός χαρακτήρας της διαλεκτικής ως επιστήμης των αλληλεξαρτήσεων, σε αντίθεση με τη μεταφυσική» (Ένγκελς, 2008: 43). Διαπιστώνεται έτσι ότι η διαλεκτική, ως η επιστήμη των αλληλεξαρτήσεων, ορίζεται μέσω του αντιθέτου της, της

¹⁵ Υπενθυμίζουμε ότι ο Ένγκελς διατυπώνει στο έργο «Η Διαλεκτική της Φύσης», τους βασικούς νόμους της διαλεκτικής: «Από την ιστορία συνεπώς της φύσης και της ανθρώπινης κοινωνίας, συνάγονται οι νόμοι της διαλεκτικής. Γιατί δεν είναι τίποτα άλλο, παρά οι πιο γενικοί νόμοι αυτών των δύο όψεων της ιστορικής ανάπτυξης, καθώς και της ίδιας της σκέψης. Και πράγματι, μπορούν ουσιαστικά να αναχθούν στους τρεις ακόλουθους νόμους: το νόμο της μετατροπής της ποσότητας σε ποιότητα και αντίστροφα· το νόμο της αλληλοδιείσδυσης των αντιθέτων· το νόμο της άρνησης της άρνησης» (Ένγκελς, 2008: 64).

μεταφυσικής. Κατά τη γνώμη μας, το κύριο ζητούμενο του ορισμού του Ένγκελς δεν χρήζει περαιτέρω αποδείξεων και θα πρέπει να θεωρείται ως ένα επιστημονικό δεδομένο, το γεγονός δηλαδή ότι η φύση, η κοινωνία και η νόηση χαρακτηρίζονται από αλληλεξάρτηση, αλληλεπίδραση και ιστορική ανάπτυξη. Όμως, η διαλεκτική αντίληψη της πραγματικότητας, δηλαδή εκείνη η αντίληψη η οποία συλλαμβάνει την πραγματικότητα στην αλληλεξάρτησή της και στην διαρκή της ανάπτυξη, δεν συνιστά αυτόματα και κατανόηση της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας.

Επισημάνθηκε ότι ο ορισμός του Ένγκελς εστιάζει στην ανάδειξη του καθολικού διαλεκτικού χαρακτήρα των φαινομένων, του κόσμου και εν γένει της πραγματικότητας και όχι στον προσδιορισμό της διαλεκτικής λογικής ως ιστορικά συγκεκριμένης μεθόδου επιστημονικής έρευνας στη συνάφειά της με συγκεκριμένα γνωστικά αντικείμενα. Τονίζουμε emphatically το εν λόγω ζήτημα, διότι, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, η πλειονότητα των μαρξιστών απολυτοποιώντας τον ορισμό του Ένγκελς και αγνοώντας το ιστορικό και πολιτικό του πλαίσιο, καθώς και τους σκοπούς – και τα πολιτικά καθήκοντα – εκλαϊκευσης, αδυνατεί να διακρίνει τη διαλεκτική ως κοσμοθεώρηση από τη διαλεκτική ως μέθοδο επιστημονικής έρευνας. Σε αντίθεση, όμως, με τέτοιου τύπου σχηματοποιημένες αντιλήψεις περί διαλεκτικής, ο Ένγκελς διόλου δεν παραγνωρίζει τη σημασία της διαλεκτικής ως μεθόδου διερεύνησης ενός συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου και τα γνωσιοθεωρητικά προβλήματα που συνδέονται με αυτό. Σχετικά με τη διαλεκτική μέθοδο του Μαρξ γράφει ότι «πρώτος αυτός έφερε ξανά στο προσκήνιο τη λησμονημένη διαλεκτική μέθοδο, τη σχέση καθώς και τη διαφορά της από τη χεγκελιανή διαλεκτική και ταυτόχρονα εφάρμοσε αυτή τη μέθοδο στο Κεφάλαιο, στα γεγονότα μιας εμπειρικής επιστήμης, της πολιτικής οικονομίας» (ό.π: 30).¹⁶

¹⁶ Τονίζουμε το εν λόγω ζήτημα, διότι τα τελευταία χρόνια στους μαρξιστικής αναφοράς στοχαστές αναπτύσσεται μια τάση κριτικής και υποτίμησης της συνεισφοράς του Ένγκελς στον μαρξισμό και αντίστοιχη προσπάθεια απόσπασης των αντιλήψεών του από το κύριο μαρξικό έργο. Η δική μας προσέγγιση απορρίπτει ρητά τις εν λόγω επιφανειακές και διαστρεβλωτικές αντιλήψεις. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Στ. Μαυρουδέας: «συχνά ο Ένγκελς έχει υποστεί επιθέσεις κατηγορούμενος ότι παραμόρφωσε την σκέψη του Μαρξ. Το κοινό έδαφος πίσω από όλες αυτές τις επιθέσεις είναι το γεγονός ότι ο Ένγκελς έκανε τον Μαρξισμό μια πολιτική και θεωρητική δύναμη συστηματοποιώντας τον και οργανώνοντας και διευθύνοντας πολιτικά κόμματα με βάση τον Μαρξισμό. Αυτό προκαλεί την οργή πολλών εχθρών αλλά και πολλών αμφίβολων «φίλων», που προτιμούν ο Μαρξισμός να είναι μια άμορφη «κριτική» προσέγγιση χωρίς πολιτική παρέμβαση» (Μαυρουδέας, 2020). Στην παρούσα έρευνα, όταν εντοπίζονται ζητήματα στα οποία επιχειρείται η ανάδειξη του ιστορικού περιορισμού κάποιας συγκεκριμένης αντίληψης των Χέγκελ, Ένγκελς, Μαρξ και Βαζιούλιν, η ανάδειξη αυτών των περιορισμών πραγματοποιείται στο πλαίσιο της διαδικασίας διαλεκτικής άρσης στοιχείων και μερών του κεκτημένου των τελευταίων και όχι της ολοκληρωτικής απόρριψης των θεωρητικών αντιλήψεων αυτών των κορυφαίων διανοητών.

Από τη στιγμή που στο προσκήνιο έρχεται το ζήτημα της διαλεκτικής λογικής σε σχέση με συγκεκριμένα γνωστικά αντικείμενα, τότε αναδεικνύεται και το ζήτημα της διαλεκτικής ως μεθοδολογίας διερεύνησης, διάγνωσης και απεικόνισης των γνωστικών αντικειμένων. Αυτό που πλέον προβάλλει σε πρώτο πλάνο δεν είναι η ανάγκη επιβεβαίωσης της οντολογικής εγκυρότητας των βασικών νόμων της διαλεκτικής σε κάποια πλευρά ή πτυχή του πραγματικού, αλλά το πώς η διαλεκτική και οι νόμοι της καθιστούν δυνατή την επιστημονική απεικόνιση ενός συγκεκριμένου γνωστικού αντικείμενου.

Στην εισαγωγή των «Χειρογράφων του 1857-1858», ο Μαρξ αφιερώνει ένα κεφάλαιο στη μέθοδο της πολιτικής οικονομίας. Εκεί ο Μαρξ δεν ενδιαφέρεται να διατυπώσει τους γενικούς νόμους της διαλεκτικής, ούτε να ασκήσει κριτική στην ιδεαλιστική διαλεκτική του Χέγκελ, αντιπαράθετοντάς την με την υλιστική διαλεκτική αντίληψη όπως στα έργα της νεανικής του περιόδου, αλλά ενδιαφέρεται πάνω απ' όλα για το πώς η νόηση και η μέθοδος σχετίζονται με το γνωστικό αντικείμενο. Όπως χαρακτηριστικά γράφει:

Όταν εξετάζουμε μια δεδομένη χώρα από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας, ξεκινούμε με τον πληθυσμό της, την κατανομή του σε τάξεις, στην πόλη, στην ύπαιθρο, στα παράλια, τους διάφορους κλάδους παραγωγής, τις εξαγωγές και τις εισαγωγές, την ετήσια παραγωγή και κατανάλωση, τις εμπορευματικές τιμές κ.λπ. Το ορθό φαίνεται να είναι να ξεκινάμε με το πραγματικό και συγκεκριμένο, με την πραγματική προϋπόθεση, δηλαδή, για παράδειγμα, στην οικονομική επιστήμη με τον πληθυσμό, ο οποίος αποτελεί το θεμέλιο και το υποκείμενο της συνολικής κοινωνικής παραγωγικής πράξης. Ωστόσο, με εγγύτερη εξέταση αυτό αποκαλύπτεται ως σφάλμα. Ο πληθυσμός είναι μια αφαίρεση εάν, για παράδειγμα, παραλείψω τις τάξεις από τις οποίες αποτελείται. Αυτές οι τάξεις, πάλι, είναι μια κενή λέξη εάν δεν γνωρίζω τα στοιχεία στα οποία βασίζονται, φερειπείν μισθωτή εργασία, κεφάλαιο κ.λπ. Αυτά προϋποθέτουν ανταλλαγή, καταμερισμό της εργασίας, τιμές κ.λπ. Για παράδειγμα, το κεφάλαιο χωρίς τη μισθωτή εργασία δεν είναι τίποτε, [όπως και] χωρίς την αξία, το χρήμα, την τιμή κ.λπ. Εάν λοιπόν ξεκινήσω με τον πληθυσμό, τότε αυτό θα ήταν μια χαώδης παράσταση του όλου, και μέσα από αυστηρότερο προσδιορισμό θα κατέληγα αναλυτικά σε όλο και περισσότερο απλούστερες έννοιες· από το αναπαριστάμενο Συγκεκριμένο [θα προχωρούσα] σε όλο και πιο ψιλά Abstracta [αφαιρέσεις], έως ότου θα κατέληγα στους απλούστερους προσδιορισμούς. Από εκεί θα έπρεπε και πάλι να ξεκινήσω το ταξίδι προς τα πίσω, έως ότου καταλήξω και πάλι στον πληθυσμό, αυτή τη φορά όμως όχι ως μια χαώδη παράσταση ενός όλου, αλλά ως μια πλούσια ολότητα πολλών προσδιορισμών και σχέσεων (Marx, 2018: 1077).

Ο Μαρξ παρατηρεί ότι αρχικά, κατά την προσέγγιση του γνωστικού αντικείμενου, δεσπόζει η ανάλυση, η κίνηση από τα άμεσα δεδομένα της αισθητηριακής εποπτείας προς όλο και μεγαλύτερες αφαιρέσεις και αφηρημένες έννοιες. Η κίνηση αυτή είναι η πρώτη πορεία της

σκέψης, η ολοκλήρωση της οποίας οδηγεί στη δεύτερη πορεία της σκέψης. Η δεύτερη κίνηση της σκέψης είναι η σύνθεση, η κίνηση από τους πλέον αφηρημένους προσδιορισμούς προς την επιφάνεια, μια επιφάνεια όμως, η οποία δεν προβάλλει πλέον ως χαώδης αισθητηριακή πολλαπλότητα, αλλά ως μια *ολότητα εννοιακά πολλαπλών προσδιορισμών*.¹⁷ Αυτή τη δεύτερη κίνηση της νόησης αποκαλεί ο Μαρξ ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Η διαλεκτική λοιπόν, από τη σκοπιά της συσχέτισής της με συγκεκριμένα γνωστικά αντικείμενα, αποκαλύπτεται με πιο συγκεκριμένο τρόπο και προσδιορίζεται έτσι ως η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Επιπλέον, ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται από τον Μαρξ και στην πρώτη κίνηση της νόησης, η οποία αποτελεί και αναγκαία προϋπόθεση της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Στη βάση του ορισμού της διαλεκτικής του Ένγκελς δεν θα μπορούσε να γίνει λόγος περί συγκεκριμένου εύρους και όρων εφαρμοσιμότητας της διαλεκτικής μεθόδου, καθώς η διαλεκτική προέβαλλε ως κάτι το οποίο αγκαλιάζει «όλες» τις περιοχές του πραγματικού· και πράγματι, ως προς το κοσμοθεωρητικό της περιεχόμενο και εν αντιθέσει προς τη μεταφυσική σκέψη, αυτό είναι κάτι που το σημερινό επίπεδο ανάπτυξης των επιστημών φαίνεται να επιβεβαιώνει. Επίσης, σύμφωνα με τον ορισμό του Ένγκελς, η διαφορά της διαλεκτικής από την προ-διαλεκτική βαθμίδα της νόησης και γενικότερα από την τυπική λογική προβάλλει στο επίπεδο της αντίθεσης. Η διαλεκτική προσδιορίζεται κυρίως μέσω του αντιθέτου της, μέσω αυτού που αρνείται.

Ας επανέρθουμε όμως, σε αυτό το σημείο, στις κύριες βαθμίδες της ανάπτυξης της γνωστικής διαδικασίας και στη σχέση τους με τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Οι δύο κύριες βαθμίδες της νόησης είναι η διάνοια (Verstand) και ο λόγος (Vernunft).¹⁸ Η περί της διάνοιας νόηση συνίσταται στην κίνηση από τα δεδομένα της

¹⁷ Καθίσταται ευνόητο ότι η ανάβαση από το αφηρημένο συγκεκριμένο, παρ' ότι συνιστά επιστροφή στην επιφάνεια και μια τρόπον τινά επιστροφή στην αισθητηριακή αμεσότητα, δεν συνιστά επανάκαμψη σε έναν μεμονωμένο αισθητηριακό εμπειρικό προσδιορισμό, αλλά συνιστά την ολότητα των προσδιορισμών του αντικειμένου, συνιστά το αντικείμενο προσδιορισμένο εννοιακά, δηλαδή επιστημονικά. Ο T. Sekine ορθά διαπιστώνει ότι «το “συγκεκριμένο” δεν σημαίνει “συγκεκριμένο-εμπειρικό” ή “εμπειρικό-ιστορικό”· σημαίνει “συγκεκριμένο-συνθετικό” υπό την έννοια ότι περιέχει περισσότερους προσδιορισμούς του θέματος» (Sekine, 2008: 200).

¹⁸ Η διάνοια και ο λόγος, ως οι δύο κύριες βαθμίδες της γνωστικής διαδικασίας, παρ' ότι τίθενται στο επίκεντρο και εξετάζονται συστηματικά από φιλοσόφους όπως οι Καντ και Χέγκελ, εν τούτοις εντοπίζονται ως στιγμές ήδη από τα πρώιμα στάδια της ιστορίας της φιλοσοφίας. Χαρακτηριστικές του βάθους του αρχαιοελληνικού στοχασμού ως προς αυτό το ζήτημα είναι οι αντιλήψεις του Πλάτωνα που σχετίζονται με τη διαλεκτική. Στο περίφημο απόσπασμα της Πολιτείας αναφέρονται τα ακόλουθα: «Και θα ξέρεις επίσης ότι χρησιμοποιούν τα ορατά σχήματα και

αισθητηριακής εποπτείας προς τις αφηρημένες έννοιες, ενώ ο λόγος συνίσταται στην κίνηση από τις αφηρημένες έννοιες προς την αμεσότητα. Η πρώτη κίνηση, η διάνοια συνιστά την αναλυτική βαθμίδα της νόησης, το αναλυτικό γνωρίζει, ενώ η δεύτερη, ο λόγος συνιστά την συνθετική βαθμίδα της νόησης, το συνθετικό γνωρίζει. Ο Χέγκελ σημειώνει ότι «η διάνοια προσδιορίζει και σταθεροποιεί τους προσδιορισμούς. Ο Λόγος είναι αρνητικός και διαλεκτικός, επειδή διαλύει τους προσδιορισμούς της διάνοιας· αυτός είναι θετικός, επειδή παράγει το καθολικό και εδώ μέσα συλλαμβάνει το μερικό στην έννοια του» (Χέγκελ, 2013: 47).¹⁹ Έχει ιδιαίτερη σημασία να μην ταυτίζεται η βαθμίδα του λόγου με τη βαθμίδα της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και να κατανοείται ότι η τελευταία αποτελεί το ανώτατο στάδιο της πρώτης (της βαθμίδας του λόγου). Ο Χέγκελ εξηγεί ότι το αναλυτικό γνωρίζει είναι «ο μετασχηματισμός του δεδομένου υλικού σε Λογικούς προσδιορισμούς» (Χέγκελ, 2005: 561). Σε

ξεδιπλώνουν τους συλλογισμούς τους πάνω σ' αυτά, ενώ στην πραγματικότητα αντικείμενα του στοχασμού τους δεν είναι αυτά, τα ορατά, αλλά εκείνα, των οποίων τούτα εδώ αποτελούν ομοιώματα, αφού οι συλλογισμοί τους αναφέρονται στο τετράγωνο αυτό καθεαυτό και στη διάμετρο αυτή καθεαυτήν κι όχι σε τούτην εδώ, την οποία σχεδιάζουν, και το ίδιο για τα άλλα· αυτά τα σχήματα που τα πλάθουν και τα σχεδιάζουν – σχήματα για τα οποία υπάρχουν και σκιές και απεικονίσεις τους πάνω στις υδάτινες επιφάνειες– τα χρησιμοποιούν κι αυτά πάλι ως εικόνες που με τη βοήθειά τους επιδιώκουν να δουν ακριβώς εκείνα, τα οποία δεν θα μπορούσε κανείς να τα δει με κανέναν άλλο τρόπο παρά μόνο με το λογισμό. [...]Τούτο λοιπόν το είδος χαρακτήρισα ως νοητό, επισημαίνοντας ότι η ψυχή, όταν το ερευνά, είναι αναγκασμένη να χρησιμοποιεί υποθέσεις, χωρίς να κατευθύνεται σε ένα αφετηριακό σημείο, αφού αδυνατεί να βγει έξω και πάνω από τις υποθέσεις, αλλά χρησιμοποιεί ως εικόνες αυτά τα οποία απεικονίστηκαν στο κατώτερο τμήμα, επίσης αυτά τα οποία σε σύγκριση με εκείνες τις απεικονίσεις θεωρήθηκαν και εκτιμήθηκαν ως σαφή και ευκρινή. [...] λέγοντας εγώ 'το άλλο τμήμα του νοητού' εννοώ αυτό που η πορεία του λόγου το αγγίζει με τη δύναμη της διαλεκτικής χρησιμοποιώντας τις υποθέσεις όχι ως πρώτες αρχές αλλά *τωνόντι* ως υποθέσεις, κάτι σαν πάτημα και αφετηρία για να φθάσει ίσαμε το ανυπόθετο, την πρώτη αρχή *του παντός*, να την αδράξει, κι ύστερα πάλι, στηριγμένος σε όσα βασίζονται σ' εκείνη, ολοκληρώνει την κατάβασή της χωρίς να κάνει χρήση απολύτως κανενός αισθητού αλλά χρησιμοποιώντας μόνον είδη καταλήγει με αμιγώς απαγωγικό τρόπο σε είδη και σταματάει σε αυτά» (Πλάτων, *Πολιτεία*, 511b). Ενδεικτικές επίσης μιας αρκετά ανεπτυγμένης σύλληψης της εν λόγω προβληματικής είναι οι αντιλήψεις περί μεθόδου της σχολής της Πάδοβας, οι οποίες άσκησαν καθοριστική επίδραση στη θεώρηση περί ανάλυσης και σύνθεσης του Γαλιλαίου. Ο Π. Βαλλιάνος χαρακτηριστικά αναφέρει: «Οι δύο πτυχές της διαδικασίας αυτής είναι η *ανάλυση* (*resolutio*) και η *σύνθεση* (*compositio*). Η ανάλυση είναι η ανάβαση από το αποτέλεσμα στην αιτία. Η σύνθεση είναι η κάθοδος από την αιτία στο αποτέλεσμα. Η ανάλυση αρχίζει από ένα περίπλοκο φαινόμενο το οποίο βρίσκεται προ οφθαλμών και επομένως μας είναι αμέσως καταληπτό (εμπίπτει δηλαδή πρώτο στην αντίληψή μας, είναι πρότερο κατά την τάξη της γνώσης, *ordo cognoscendi*). Το φαινόμενο αυτό ο επιστήμονας το θεωρεί ως απόρροια, ως αποτέλεσμα αιτιών τα οποία ακόμη δεν γνωρίζει. Από τη σκοπιά, λοιπόν, της επιστημονικής εξήγησης το ενώπιόν μας φαινόμενο είναι ύστερο (*a posteriori*), έρχεται μ' άλλα λόγια δεύτερο σε σχέση με την αιτία που το προκάλεσε. Για να ανακαλύψουμε την αιτία αυτή χρειάζεται τώρα να διασπάσουμε (να αναλύσουμε) το προς εξήγηση φαινόμενο (*explanandum*) στα απλά του συστατικά, συνεχώς μέχρι να φθάσουμε στα πρωτογενή και θεμελιακά εκείνα στοιχεία των οποίων η συμπλοκή παράγει αυτό που μας παρουσιάζει η εμπειρία. Έχοντας προχωρήσει μέσα από την ανάλυση στις «πρώτες αιτίες και αρχές» μπορούμε στη συνέχεια να αντιστρέψουμε την πορεία. Χρησιμοποιώντας τώρα ως λογική αφετηρία (ως προκειμένες υποθέσεις στον συλλογισμό μας) τα «πρότερα» εκείνα είμαστε σε θέση «με αποδεικτικό τρόπο» να παραγάγουμε όλα τα φαινόμενα που η ύπαρξή τους είναι απόρροια των αιτιών που είναι πλέον πρότερα όσον αφορά τη θεωρητική μας γνώση ως προς την ουσιαστική οντολογική συγκρότηση του φυσικού κόσμου, δηλ. *ordo essendi* (και όχι με αναφορά στην αντίληψη)» (Βαλλιάνος, 2008: 54-55).

¹⁹ Όπως γλαφυρά το αποτυπώνει ο J-F. Marquet, «η διάνοια είναι η δύναμη στερέωσης, ενώ ο λόγος είναι η δύναμη εκρίζωσης» (Marquet, 2009: 25).

αυτή τη πρώτη βαθμίδα ανάπτυξης της γνωστικής διαδικασίας αυτό που δεσπόζει είναι «η άμεση αναφορά της έννοιας στο αντικείμενο· επομένως, η ταυτότητα είναι ο προσδιορισμός, τον οποίο το ίδιο [το γνωρίζει] (ανα)γνωρίζει ότι είναι δικός του· αυτό δεν είναι παρά η πράξη που συλλαμβάνει εκείνο το οποίο είναι» (Χέγκελ, 2005: 569). Κατ' αυτόν τον τρόπο, όπως τονίζει ο Χέγκελ, το αναλυτικό γνωρίζει:

ξεκινά από ένα προϋποθετειμένο αντι-κείμενο, άρα ενικό, συγκεκριμένο· αυτό λοιπόν μπορεί να είναι ήδη ένα έτοιμο για την παραστασιακή σκέψη αντι-κείμενο ή ένα καθήκον: δηλαδή είναι δεδομένο μόνο στις περιστάσεις του και στις συνθήκες, αλλά δεν έχει ακόμα απαγκιστρωθεί απ' αυτές για να γίνει για τον εαυτό του και να παρουσιάζεται σε απλή αυθυπαρξία (ό.π. : 560).

Το αναλυτικό γνωρίζει, δηλαδή η βαθμίδα της διάνοιας, αντιστοιχεί στη βαθμίδα της νόησης η οποία δεσπόζει κατά την εξέταση της αμεσότητας του γνωστικού αντικειμένου.

Το συνθετικό γνωρίζει «στοχεύει στο να συλλαμβάνει εννοιακά εκείνο που είναι, δηλαδή να συλλαμβάνει την πολλαπλότητα των προσδιορισμών μέσα στην ενότητα τους» (ό.π. :569). Το συνθετικό γνωρίζει, δηλαδή η βαθμίδα του λόγου, αντιστοιχεί στη βαθμίδα εξέτασης της ουσίας²⁰ του γνωστικού αντικειμένου και στόχος του είναι η απεικόνιση του καθολικού, της εσωτερικής αναγκαιότητας και των νόμων που διέπουν το αντικείμενο.²¹ Σε αυτή τη βαθμίδα τα πάντα προβάλλουν ανασκοπικά, δηλαδή στη μεταξύ τους σύνδεση και αλληλεξάρτηση. Ο

²⁰ Εδώ ο όρος «ουσία» χρησιμοποιείται υπό το πρίσμα της διδασκαλία της ουσίας και όχι υπό τη στενή σφαίρα της ουσίας. Επομένως, ο όρος εδώ «ουσία» περιλαμβάνει την ουσία, το φαινόμενο και την ενεργεία πραγματικότητα.

²¹ Ο Δ. Τζωρτζόπουλος εύστοχα επισημαίνει ότι «το συνθετικό γνωρίζει αντιστοιχεί στο επίπεδο της υποστασιακής αναγκαιότητας, η οποία αφήνει εκτός εαυτού την ελευθερία της έννοιας και δεν μπορεί με κανένα τρόπο να συνιστά τη γένεση της. Κατ' αυτό το πνεύμα αποτιμά ο Χέγκελ και τους Wolff, Spinoza, Kant, Jacobi: ουδέποτε μπόρεσαν να προχωρήσουν πέρα από το στάδιο αυτής της αναγκαιότητας» (Τζωρτζόπουλος σε Χέγκελ, 2005: 605). Ο Χέγκελ θεωρεί τη γεωμετρική μέθοδο του Σπινόζα ως ενδεικτική αυτής της βαθμίδας ανάπτυξης της γνώσης και της φιλοσοφίας. Ο Μαρξ, αντίστοιχα, στη συνέχεια του προηγούμενου αποσπάσματος στα «Χειρόγραφα του 1857-1858» συνδέει τα διάφορα συστήματα της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας με αυτό το στάδιο. Γράφει χαρακτηριστικά: «Η πρώτη οδός [η κίνηση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο] είναι εκείνη που πήρε η οικονομική επιστήμη κατά την ιστορική γένεσή της. Για παράδειγμα, οι οικονομολόγοι του 17ου αιώνα αρχίζουν πάντα με το ζωντανό όλο, τον πληθυσμό, το έθνος, το κράτος, με περισσότερα κράτη κ.λπ.· αλλά πάντα καταλήγουν μέσω της ανάλυσης να ανακαλύπτουν ορισμένες καθοριστικές αφηρημένες, γενικές σχέσεις, όπως καταμερισμός της εργασίας, χρήμα, αξία κ.λπ. Από τη στιγμή που αυτές οι μεμονωμένες στιγμές είχαν περισσότερο ή λιγότερο παγιωθεί και αποκτηθεί διά της αφαιρέσεως, **ξεκίνησαν** τα οικονομικά συστήματα, τα οποία ανέρχονται από το απλό [στοιχείο], όπως εργασία, καταμερισμός της εργασίας, ανάγκη, ανταλλακτική αξία, μέχρι το κράτος, την ανταλλαγή μεταξύ των εθνών και τη διεθνή αγορά. Αυτό το τελευταίο είναι προφανώς η επιστημονικά ορθή μέθοδος» (οι εμφάσεις δικές μας) (Marx, 2018: 1078). Στο εν λόγω απόσπασμα τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη κίνηση γίνονται αντιληπτές ως διαδικασίες. Στο δεύτερο στάδιο δρομολογούνται εγχειρήματα σύνθεσης, τα οποία μονάχα βαθμιαία καταλήγουν στην ώριμη μορφή σύνθεσης, στη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Συνεπώς, η μέθοδος του «Κεφαλαίου» του Μαρξ συνιστά την ώριμη μορφή σύνθεσης και διακρίνεται αυστηρά από τις μεθόδους των προγενέστερων εγχειρημάτων συνθετικής ανασύστασης του γνωστικού αντικειμένου.

περιορισμός του συνθετικού γνωρίζειν συνίσταται στο ότι οι διάφοροι προσδιορισμοί του είναι κατά κύριο λόγο εξωτερικοί μεταξύ τους και δεν παράγονται ο ένας από τον άλλο με παραγωγικό τρόπο, δηλαδή εμμενώς. Επομένως, η μετάβαση από κατηγορία σε κατηγορία, από έννοια σε έννοια πραγματοποιείται στη βάση μια εξωτερικής προς το αντικείμενο αρχής.²² Ακριβώς για αυτό το λόγο ο Χέγκελ γράφει τα εξής:

η ενικότητα εξακολουθεί να λείπει από την ιδιάζουσα στην έννοια εισχώρηση της στο αντι-κείμενο· πράγματι, ό,τι αντιστοιχεί στην έννοια, μέσα στο αντικείμενο, δεν είναι πλέον η αφηρημένη, αλλά η προσδιορισμένη μορφή, άρα η μερικότητα της έννοιας, ενώ το ενικό στοιχείο της τελευταίας είναι ακόμη ένα δεδομένο περιεχόμενο. Παρόμοια, αυτό βρίσκει προτάσεις και νόμους και αποδεικνύει την αναγκαιότητα τους, αλλά όχι ως μια αναγκαιότητα του Πράγματος καθεαυτό και διεαυτό...» (ό.π. :571).

Η άρση του αναλυτικού και του συνθετικού γνωρίζειν επιτυγχάνεται διαμέσου εκείνου που ο Χέγκελ αποκαλεί ως «απόλυτη μέθοδο», δηλαδή την πραγματική εννοιακή μέθοδο, τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο μέσω της οποίας οι προσδιορισμοί του αντικειμένου παράγονται εμμενώς. Ο Χέγκελ, στην Εγκυκλοπαίδεια των Φιλοσοφικών Επιστημών, προβαίνει στην διαίρεση της Λογικής. Συγκεκριμένα γράφει: «Η Λογική ως προς τη μορφή έχει τρεις πλευρές: α) την αφηρημένη πλευρά, που αφορά τη διάνοια β) τη διαλεκτική πλευρά, που αφορά την αρνητική λογική ικανότητα· γ) τη θεωρησιακή πλευρά, που αφορά τη θετική λογική ικανότητα (Χέγκελ, 1991: 194). Η διάνοια αφορά τη διδασκαλία του Είναι, δηλαδή εκείνη τη βαθμίδα κατά την οποία η νόηση κατευθύνεται από την αμεσότητα προς την ουσία, προς τη σφαίρα της διαμεσολάβησης. Ο λόγος αφορά τη διαλεκτική πλευρά, ειλημμένη ως αρνητική λογική ικανότητα. Όπως τονίζει ο Χέγκελ, «το διαλεκτικό στάδιο είναι εκείνο, μέσα στο οποίο αυτά τα πεπερασμένα χαρακτηριστικά αυτοαναιρούνται και μεταβαίνουν στα αντίθετα τους» (ό.π.: 195). Η απόλυτη μέθοδος, με τη μορφή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, συνίσταται στην άρση της διάνοιας και της αρνητικής λογικής ικανότητας και στη μετάβαση σε αυτό που ο Χέγκελ ονομάζει θεωρησιακό στάδιο. Σε αυτό το στάδιο η διαλεκτική αποκτά θετικό αποτέλεσμα παράγοντας εμμενώς μέσω της αντιθετικότητας των όρων μια νέα σχέση. Ο Χέγκελ χαρακτηριστικά αναφέρει:

²² Ως προς τούτο ο Χέγκελ τονίζει τα ακόλουθα: «Τα διαμεσολαβητικά μέλη συνυφαίνονται με εκείνα που πρέπει να διαμεσολαβούνται· αλλ' εφόσον η διαμεσολάβηση και το θεώρημα δεν προέρχονται από την έννοια σε τούτο το γνωρίζειν, στο οποίο η μετάβαση στο αντί-θετο είναι γενικά ξένη, οι διαμεσολαβητικοί προσδιορισμοί, που στερούνται την έννοια της ενδοσυνάφειας, πρέπει κατ' ανάγκη να προσάγονται ως ένα προσωρινό υλικό για την υποδομή [Gerüst] της απόδειξης από κάπου αλλού. Αυτή η προπαρασκευή είναι η συνδόμηση [Konstruktion]» (Χέγκελ, 2005: 597).

Το θεωρησιακό στάδιο, που αφορά τη θετική λογική ικανότητα· συλλαμβάνει την ενότητα των όρων μέσα στην αντίθεση τους, [συλλαμβάνει δηλαδή] το καταφατικό στοιχείο που περιέχεται μέσα στη διάλυση τους και μέσα στη μετάβαση τους. 1) Η διαλεκτική έχει θετικό αποτέλεσμα, γιατί έχει ένα ορισμένο περιεχόμενο και το αποτέλεσμα της δεν είναι το κενό και αφηρημένο μηδέν αλλά η άρνηση ορισμένων όρων που περιέχονται μέσα στο αποτέλεσμα — ακριβώς επειδή ετούτο είναι αποτέλεσμα και όχι ένα άμεσο μηδέν. 2) Άρα αυτό το έλλογο αποτέλεσμα, μολονότι είναι κάτι νοούμενο και αφηρημένο, είναι ταυτόχρονα κάτι συγκεκριμένο, γιατί δεν είναι μια απλή, μορφική ενότητα, αλλά είναι ενότητα διαφορετικών όρων (ό.π. :196-197).²³

Στη βάση των παραπάνω καθίσταται σαφές ότι μονάχα η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποτελεί την αυθεντική συνθετική μέθοδο διαμέσου της οποίας απεικονίζεται σε καθαρή μορφή η εσωτερική αλληλεπίδραση του αντικειμένου. Η εν λόγω μέθοδος αίρει διαλεκτικά τις βαθμίδες του αναλυτικού και του συνθετικού γνωρίζειν, με άλλα λόγια οι τελευταίες υφίστανται στη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο σε ανηρημένη μορφή. Το πρόβλημα του ιδεαλισμού του Χέγκελ δεν έγκειται στο ότι δεν αναγνωρίζει τα προγενέστερα στάδια της γνωστικής διαδικασίας. Τουναντίον, τα εξετάζει με μεγάλη συστηματικότητα. Το προβληματικό στοιχείο συνίσταται στο ότι για τον Χέγκελ μονάχα η απόλυτη μέθοδος, δηλαδή η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, αποτελεί αληθή γνώση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρ' ότι διαγιγνώσκονται τα διαφορετικά στάδια της γνωστικής διαδικασίας εντός της ενότητάς τους, μονάχα το τελευταίο στάδιο εκλαμβάνεται ως εκείνο που σχετίζεται με την αληθή γνώση περί του αντικειμένου. Εν τούτοις, από υλιστικής επιστημολογικής σκοπιάς κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Η ανάβαση από το αφηρημένο στο

²³ Ο Γ. Τζαβάρας αναφέρει σχετικά με το εν λόγω ζήτημα: «Η ανθρώπινη διάνοια (γερμανικά: Verstand) είναι η διασκεπτική ικανότητα, που κατορθώνει να διακρίνει όσα διαφέρουν, και να τα αντιδιαστέλλει με σαφήνεια. Είναι λοιπόν ικανή να βλέπει ότι κάθε Α δεν είναι μόνο ο εαυτός του, αλλά είναι επιπλέον κάτι ανόμοιο και αντίθετο από κάτι άλλο· ότι π.χ. το άσπρο διαφέρει από το μαύρο, το αληθινό από το εσφαλμένο, το ηθικό από το ανήθικο. Αλλά η διάνοια ξέρει μόνο να εντοπίζει και να στατικοποιεί τα διαφορετικά, και έτσι να τα αντιπαραθέτει ως αλληλοαποκλειόμενα· αυτή η διακριτική ικανότητα είναι αναμφισβήτητη χρήσιμη, αλλά για μια πληρέστερη θεώρηση των πραγμάτων ανεπαρκής. Αποτελεσματικότερη είναι κατά τον Χέγκελ εκείνη η ανθρώπινη ικανότητα, που διαπιστώνει ότι ακόμα και τα έσχατα αντίθετα είναι δυνατό να εναρμονίζονται, να αλληλοπεριέχονται και να αλληλοεισδύουν. Αυτή είναι η λογική ικανότητα (γερμανικά: Vernunft). Αυτή διαπιστώνει ότι μέσα σε κάθε τι κρύβεται κάτι διαφορετικό ως άρνηση του, που όμως δεν συνεπάγεται έναν άμεσο αποκλεισμό του, αλλά μια αλληλοσυνύφανση (spekulativ), τη διάσταση που όχι μόνο αποκαλύπτει πίσω από κάθε τι το αντίθετο του, αλλά και συμπεριλαμβάνει τα δύο αντίθετα ως εναρμονιζόμενα μέσα σε ένα τρίτο. Έτσι π.χ. δεν αρκείται να διαπιστώσει ότι το Είναι συμπίπτει με το μηδέν, αλλά ανακαλύπτει και το γίγνεσθαι ως ένα τρίτον όρο, μέσα στον οποίο οι δυο προηγούμενοι συνυπάρχουν: το γίγνεσθαι είναι εκείνη η μετάβαση, κατά την οποία κάτι ξεφεύγει από το μηδέν και μεταβαίνει (με γένεση) στο Είναι, ή και αντίστροφα ξεφεύγει από το Είναι και μεταβαίνει (με φθορά) στο μηδέν με αυτό το νόημα το γίγνεσθαι περικλείει μέσα του τα δύο πρωτότερα «στάδια» όχι εξαφανίζοντας τα, αλλά συνάπτοντας τα και διατηρώντας τα σε ενότητα» (Τζαβάρας σε Χέγκελ, 1991: 16-17)

συγκεκριμένο συνιστά απεικόνιση της διάρθρωσης του ώριμου αντικειμένου σε *καθαρή μορφή*. Η εν λόγω γνώση παρ' ότι συνιστά άρση, επομένως μετασχηματισμό και διατήρηση της γνώσης που παράχθηκε στις προγενέστερες βαθμίδες της γνωστικής διαδικασίας, την ίδια στιγμή δεν αναπαράγει πλήρως ορισμένες πλευρές της γνώσης που παράχθηκαν στα προγενέστερα στάδια. Με άλλα λόγια, υφίστανται πλευρές της γνώσης περί του αντικειμένου που παράχθηκαν στα προγενέστερα στάδια, οι οποίες δεν αναπαράγονται κατά τη διαδικασία της ώριμης νοητικής ανασύστασης του γνωστικού αντικειμένου. Υπό αυτό το πρίσμα, φανερώνεται και η θετική σημασία των διαφορετικών σταδίων της ενιαίας γνωστικής διαδικασίας ως προς την γνώση του αντικειμένου.

Στη βάση των παραπάνω και από την οπτική γωνία της διαλεκτικής μεθόδου ως διαδικασίας ανασύστασης της διάρθρωσης του γνωστικού αντικειμένου σε καθαρή μορφή, η σχέση της διαλεκτικής με τις προγενέστερες βαθμίδες της γνωστικής διαδικασίας προβάλλει στο επίπεδο της αντίφασης. Σε αυτό το επίπεδο, αναδεικνύεται και η θετική σημασία της πρώτης κίνησης της νόησης ως αναγκαίας νοητικής βαθμίδας στη συνολική γνωστική διαδικασία ενός ιστορικά συγκεκριμένου αντικείμενου. Επίσης, αναδεικνύεται με θετικό τρόπο και η πλευρά του γνωστικού αντικειμένου. Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο είναι μια διαδικασία, η οποία σχετίζεται με ορισμένους αναβαθμούς και στάδια της ίδιας της ανάπτυξης του γνωστικού αντικειμένου (Βαζιούλιν, 1988, 1992, 2013). Υπό αυτό το πρίσμα, η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν αποτελεί ένα πολυεργαλείο για κάθε χρήση, το οποίο μπορεί να εφαρμόζεται κατά το δοκούν σε κάθε αντικείμενο, αλλά μια μέθοδο, η οποία δύναται να πραγματοποιηθεί υπό συγκεκριμένους όρους και προϋποθέσεις.

Ο Γ. Ζελένι με εξαιρετική ευστοχία διαπιστώνει σχετικά με τη μέθοδο του Μαρξ στο «Κεφάλαιο»:

Ο Μαρξ συνδέει τη μεθόδό του με το (i) υπό διερεύνηση υλικό, (ii) το επίπεδο ανάπτυξης της εν λόγω επιστήμης, δηλαδή την επιστημονική διερεύνηση συγκεκριμένου υλικού και (iii) το επίπεδο ανάπτυξης του υπό διερεύνηση αντικείμενου. Ως εκ τούτου, δεν είναι αποδεκτό να θεωρούμε τη δομική-γενετική ανάλυση όπως χρησιμοποιείται στο *Κεφάλαιο* ως πρότυπο επιστημονικής ανάλυσης για οποιοδήποτε είδος αντικείμενου (Zeleny, 1980: 113).

Βάσει των παραπάνω προκύπτει ένα ερώτημα. Ποιά είναι τα αντικείμενα που δύνανται να διερευνηθούν μέσω της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και υπό

ποιούς όρους; Ας στραφούμε στο παράδειγμα του Μαρξ, η σκέψη του οποίου αποτελεί πρότυπο της χρήσης της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Ο Ιλιένκοφ επισημαίνει ότι στον Μαρξ και συγκεκριμένα στο «Κεφάλαιο», η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο απέκτησε επιστημονική πραγματικότητα:

Ο Μαρξ όχι μόνο θεμελίωσε αυτόν τον νόμο σε ένα γενικό θεωρητικό επίπεδο, αλλά στην πραγματικότητα τον εφάρμοσε στην ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης επιστήμης, της πολιτικής οικονομίας. Το Κεφάλαιο, το οποίο δημιουργήθηκε με τη βοήθεια αυτής της μεθόδου, περιέχει μια συγκεκριμένη και εκτεταμένη πρακτική απόδειξη της αναγκαιότητας αυτής της μεθόδου, την πραγματικά υλιστική της θεμελίωση ως της μοναδικής μεθόδου που συμφωνεί με τη διαλεκτική της αντικειμενικής πραγματικότητας (Ιλιένκοφ, 2017: 233).²⁴

Στο «Κεφάλαιο» αντικείμενο επιστημονικής διερεύνησης είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Ο τελευταίος αποτελεί ένα πολύπλοκο και εσωτερικά αυτοαναπτυσσόμενο σύστημα. Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν, «στο Κεφάλαιο, για πρώτη φορά στην ιστορία, το γνωστικό αντικείμενο μιας ενιαίας επιστήμης (της πολιτικής οικονομίας του καπιταλισμού) διερευνήθηκε και απεικονίστηκε σαν ένα αναπτυσσόμενο σύστημα με βάση τη διαλεκτικοϋλιστική μέθοδο» (Βαζιούλιν, 1988: 13). Το αντικείμενο λοιπόν, για να μελετηθεί μέσω του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, θα πρέπει να αποτελεί ένα αυτοαναπτυσσόμενο σύστημα ή αλλιώς ένα «οργανικό όλο» (Μαρξ, 1990: 66). Οργανικό όλο είναι εκείνο το όλο (αντικείμενο, διαδικασία) χαρακτηριστικό του οποίου είναι η αυτοκίνηση και ο εσωτερικός αμοιβαίος δεσμός των πλευρών του, δηλαδή η κατ' εξοχήν εσωτερική αλληλεπίδραση (Βαζιούλιν, 1988, 2013).

Όπως η ανάπτυξη, έτσι και η διερεύνηση του οργανικού όλου χαρακτηρίζεται από στάδια και βαθμίδες. Η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν μπορεί να καταστεί δυνατή σε κάθε στάδιο της ανάπτυξης του οργανικού όλου, αλλά μόνο σε ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής του. Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι για να είναι εφικτή η ανασύσταση των πλευρών ενός αντικειμένου, δια της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο

²⁴ Ήδη από αυτό το παράθεμα του Ιλιένκοφ, μπορούν ν' ανιχνευθούν τα στοιχεία της απολυτοποιημένης σύλληψης της διαλεκτικής λογικής και της αντίστοιχης απολυτοποίησης της κίνησης της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

συγκεκριμένο, απαραίτητος όρος είναι το αντικείμενο να έχει ωριμάσει, δηλαδή να είναι καθ' όλα ανεπτυγμένες οι πλευρές και η διάρθρωσή του (Βαζιούλιν, 2013: 82).²⁵

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο προϋποθέτει την ύπαρξη ενός αντικειμένου (ή αντικειμένων), το οποίο αποτελεί οργανικό όλο, δηλαδή χαρακτηρίζεται από την εσωτερική αμοιβαία συνάφεια των πλευρών του και από ιδιότυπη αυτοκίνηση. Η αμοιβαία συνάφεια των πλευρών και η ιδιότυπη αυτοκίνηση δεν σημαίνουν τίποτε άλλο παρά ότι στην ανάπτυξη του αντικειμένου δεσπόζει η εσωτερική αλληλεπίδραση. Ακριβώς για αυτό το λόγο η λογική απεικόνιση των πλευρών του αντικειμένου σε *καθαρή μορφή* έχει τη μορφή της *εμμενούς παραγωγής (deduction) των κατηγοριών*, με άλλα λόγια η διαδικασία της έκθεσης προβάλλει στην επιφάνεια σαν οι πλευρές του αντικειμένου να παράγουν η μια την άλλη. Υπό αυτή την άποψη ο Μαρξ τόνιζε τα ακόλουθα:

Ασφαλώς, ο τρόπος παρουσίασης πρέπει να διαφέρει μορφικά από τον τρόπο έρευνας. Η έρευνα πρέπει να ιδιοποιείται το υλικό στη λεπτομέρειά του, να αναλύει τις διάφορες μορφές ανάπτυξής του και να αναζητά τον εσωτερικό δεσμό τους. Μόνο εφόσον έχει ολοκληρωθεί αυτή η εργασία μπορεί να παρασταθεί επαρκώς η πραγματική κίνηση. Όταν επιτευχθεί αυτό και η ζωή του υλικού αντανακλάται πλέον ιδεατά, τότε θα μπορούσε να φανεί σαν να έχει κανείς να κάνει με μια *a priori* κατασκευή. (Marx, 2016: 733).

Η παραγνώριση του γεγονότος ότι η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποτελεί την απεικόνιση της διάρθρωσης του αντικειμένου σε *καθαρή μορφή* και η αντίστοιχη ταύτισή της με το σύνολο της γνώσης περί του αντικειμένου ισούται με την απολυτοποίηση της εσωτερικής αλληλεπίδρασης του αντικειμένου, δηλαδή με ιδεαλισμό. Στην πραγματικότητα δεν μπορεί να υφίσταται η εσωτερική αλληλεπίδραση δίχως την εξωτερική και αντιστρόφως. Εκείνο που χαρακτηρίζει τη βαθμίδα της διάνοιας είναι η κυριαρχία της εξωτερικής αλληλεπίδρασης κατά την εξέταση του αντικειμένου. Ακόμη και η βαθμίδα του συνθετικού γνωρίζειν, που προηγείται της διαδικασίας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, και στο οποίο εντοπίζονται και ταυτόχρονα απεικονίζονται πλευρές της εσωτερικής αλληλεπίδρασης, εκείνο που δεσπόζει στη συνολική διαδικασία νοητικής απεικόνισης του αντικειμένου είναι η εξωτερική συνάφεια των πλευρών, δηλαδή η εξωτερική διασύνδεση του ενικού με το καθολικό και το μερικό.

²⁵ Δηλαδή να έχει επιτευχθεί το επίπεδο της κατ' εξοχήν εσωτερικής αλληλεπίδρασης της δεδομένης διαδικασίας.

Η μοναδική μέθοδος στην ιστορία των επιστημών, η οποία απεικονίζει τη διάρθρωση του αντικειμένου σε καθαρή μορφή, ως κατ' εξοχήν διαδικασία εσωτερικής αλληλεπίδρασης, είναι η διαλεκτική λογική και μεθοδολογία. Ταυτόχρονα, η εν λόγω μέθοδος προϋποθέτει το οργανικό όλο να έχει αποκτήσει την ώριμη μορφή του, να έχει δηλαδή φτάσει στο στάδιο της ωριμότητας της αναπτυξιακής του διαδικασίας. Πως μπορεί άραγε, στη βάση των παραπάνω, να γίνει συγκεκριμένα αντιληπτή η κίνηση της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο;

Σύμφωνα με τον ορισμό του Μαρξ στα «Χειρόγραφα του 1857-1858», η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο προσδιορίζεται βάσει της γενικής κίνησης της νόησης, από τις πλέον αφηρημένες και καθολικές έννοιες προς τις όλο και πιο συγκεκριμένες. Πρόκειται για την ανασύσταση του γνωστικού αντικειμένου που εκκινεί από τις πλέον αφηρημένες και απλούστερες έννοιες και οδεύει προς τις πιο σύνθετες και συγκεκριμένες. Η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο λοιπόν συγκροτεί ένα συνολικό πλέγμα κατηγοριών το οποίο αρθρώνεται από το απλό στο σύνθετο.

Ο Ένγκελς στη βιβλιοκρισία του έργου του Μαρξ «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» του 1859 γράφει:

Σ' ένα σύγγραμμα σαν κι αυτό που βρίσκεται μπροστά μας, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για μια απλή συμπτωματική κριτική διαφόρων ξεχωριστών κεφαλαίων της πολιτικής οικονομίας ή για την ιδιαίτερη εξέταση του ενός ή του άλλου αμφιλεγόμενου οικονομικού ζητήματος. Αντίθετα, το σύγγραμμα αυτό αποβλέπει από την αρχή σε μια συστηματική συνόψιση του συνολικού πλέγματος της οικονομικής επιστήμης, σε μια συναφή ανάπτυξη των νόμων της αστικής παραγωγής και της αστικής ανταλλαγής. Κι επειδή οι οικονομολόγοι δεν είναι τίποτε άλλο από ερμηνευτές και απολογητές αυτών των νόμων, η ανάπτυξη αυτή είναι ταυτόχρονα η κριτική όλης της οικονομικής φιλολογίας. Από το θάνατο του Hegel, είναι ζήτημα αν έγινε έστω και μια προσπάθεια να αναπτυχθεί μια οποιαδήποτε επιστήμη μέσα στη δική της, την εσωτερική συνάφεια (Ένγκελς στο Μαρξ, 2010: 366).²⁶

Η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν έχει να κάνει με μια αόριστη κίνηση της σκέψης, η οποία απλά ακολουθεί μια γενική πορεία και κατεύθυνση, επιλέγοντας τις τάδε ή τις δείνα πλευρές του αντικειμένου, αλλά, αντίθετα, πρόκειται για μια αυστηρά

²⁶ Το νόημα της κριτικής διέφερε στην εποχή του Χέγκελ και του Μαρξ από τη σημερινή. Σε αντίθεση με το σημερινό πολεμικό και καταγγελτικό της νόημα, η κριτική είχε τη σημασία ανάδειξης της αντικειμενικότητας της πλάνης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Θ. Γκιούρας (2018:166) η κριτική «αυτόκατανοείται ως κριτική της μεταφυσικής, όχι ως απλή καταγγελτική απόρριψη της, αλλά ως εμπράγματη εξήγηση της ανάδειξης της, με άλλα λόγια εντρυφεί στο πως και γιατί το αντικείμενο της κριτικής αρθρώνεται με τρόπο που αναδεικνύει τη στρέβλωση του ως συντακτική στιγμή του».

προσδιορισμένη εμμενή κίνηση, η οποία αναπαριστά τις υπαρκτές πλευρές και την πραγματική διάρθρωση και δομή του γνωστικού αντικειμένου σε καθαρή μορφή. Σε αυτή τη διαδικασία η κάθε ξεχωριστή κατηγορία αποκτά συγκεκριμένη θέση στη δομή και στην αλληλουχία του συνολικού πλέγματος των κατηγοριών. Οι επιδράσεις και οι αλλαγές σε οποιαδήποτε κατηγορία δεν επιφέρουν επιδράσεις μόνο στις άμεσα με αυτήν συναπτόμενες κατηγορίες, αλλά πραγματοποιείται επίδραση στο συνολικό πλέγμα των κατηγοριών, σε κάθε ξεχωριστή κατηγορία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο συνιστά ένα *σύστημα ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών*²⁷, μέσω του οποίου απεικονίζεται σε καθαρή μορφή η δομή και η διάρθρωση του γνωστικού αντικειμένου και ταυτόχρονα απεικονίζεται, σε ανηρημένη μορφή²⁸, η διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης του αντικειμένου.

Στο παρόν κεφάλαιο εκκινήσαμε από τον ορισμό της διαλεκτικής του Ένγκελς και καταλήξαμε στον ορισμό της διαλεκτικής ως μεθόδου ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και ως συστήματος ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών. Οι παραπάνω ορισμοί είναι όλοι εξίσου ορθοί και εσωτερικά ενιαίοι δίνοντας ο καθένας τους έμφαση σε διαφορετικές πτυχές της διαλεκτικής λογικής. Εν τούτοις, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο πεπερασμένος χαρακτήρας κάθε μορφής ορισμού. Ο Χέγκελ έγραφε ότι «το αληθές είναι το όλον» (Χέγκελ, 2007: 46)· κατ' αντιστοιχία και η διαλεκτική δεν μπορεί να κατανοηθεί συστηματικά, παρά μόνο στη ζωντανή έκπτυξή της, στη διερεύνηση και αναπαράσταση ενός πραγματικού γνωστικού αντικειμένου, στο οποίο επιτυγχάνει την ενεργεία πραγματικότητά της.

Ο ορισμός του Ένγκελς είναι ο κατ' εξοχήν άμεσος και καθολικός ορισμός και δίνει έμφαση στην κοσμοθεωρητική σημασία της διαλεκτικής λογικής. Ο Ένγκελς με αυτόν τον ορισμό δείχνει τη μετάβαση στην ιστορική εποχή της συνειδητής διαλεκτικής λογικής και της συνθετικής επιστήμης, σε μια εποχή που αναστοχάζεται την ενότητα, την αλληλεξάρτηση και την εσωτερική συνάφεια των διαδικασιών απελευθερωμένη πια από τα δεσμά της μεταφυσικής σκέψης. Θα μπορούσαμε να ονομάσουμε τον ορισμό του Ένγκελς ως ορισμό του διαλεκτικού χαρακτήρα ή γενικότερα ως *κοσμοθεωρητικό ορισμό της διαλεκτικής*.

²⁷ Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι «το σύστημα των κατηγοριών της διαλεκτικής λογικής οφείλει να είναι ιεραρχικά διατεταγμένο σε αντιστοιχία με την κατεύθυνση του ανοδικού σταδίου της ανάπτυξης» (Vazjulin, 2006: 29).

²⁸ Προς το παρόν δεν καταπιανόμαστε ειδικά με τον τρόπο, με τον οποίο αναπαρίσταται η ιστορική πτυχή σε ανηρημένη μορφή στην κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Ο ορισμός της διαλεκτικής του Μαρξ, ως μεθόδου ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, εστιάζει στον τρόπο που η διαλεκτική λογική διερευνά ένα συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο, δηλαδή εστιάζει στη διαλεκτική ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας. Εδώ δεν δίνεται έμφαση στις βασικές αρχές ή στους νόμους της διαλεκτικής λογικής ως επιστημονικής κοσμοαντίληψης, αλλά στη διαλεκτική λογική ως *συγκεκριμένη μέθοδο επιστημονικής έρευνας*.

Ο τρίτος ορισμός της διαλεκτικής, ο οποίος σχετίζεται με το έργο «Η Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ» του Βαζιούλιν, δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά από τον ορισμό του Μαρξ, απλά συγκεκριμενοποιεί περαιτέρω το ειδικό του περιεχόμενο. Έτσι, ο ορισμός της διαλεκτικής ως μεθόδου ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποτυπώνει περισσότερο το γενικό χαρακτήρα και τη μορφή της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, ενώ ο ορισμός της διαλεκτικής ως συστήματος ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών αποτυπώνει το εσωτερικό, δηλαδή το περιεχόμενο της διαλεκτικής λογικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας. Πρόκειται για δύο όψεις της ίδιας ακριβώς διαδικασίας που στην πρώτη η διαλεκτική ορίζεται πιο γενικά, ενώ στη δεύτερη πιο ειδικά.

Σύμφωνα με τις τρέχουσες και κυρίαρχες αντιλήψεις περί διαλεκτικής, θα μπορούσε κανείς να ασκήσει κριτική σε όλα τα παραπάνω, ως μεθοδολογισμούς και γνωσιολογικά παιχνίδια, αποδίδοντάς μας κατηγορίες για παρερμηνεία της διαλεκτικής. Αναμφίβολα, αυτό που επιχειρείται σε αυτό το κεφάλαιο είναι η διάκριση της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας από τη διαλεκτική ως επιστημονική κοσμοθεώρηση.

Αυτό που υποστηρίζεται είναι ότι η διαλεκτική, ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας, δεν ανάγεται στο αφηρημένο και καθολικό διαλεκτικό στοιχείο και στους γενικούς νόμους της διαλεκτικής. Τα τελευταία αποτελούν θεμελιώδη πλευρά της και μάλιστα την πλέον άμεση. Ωστόσο, για να κατανοηθεί η διαλεκτική μέθοδος σε όλο της το βάθος και για να αποτελέσει ένα πραγματικό εργαλείο επιστημονικής έρευνας, θα πρέπει να καταστεί σαφές ότι η διαλεκτική μέθοδος αποτελεί μια εξαιρετικής πολυπλοκότητας μέθοδο και ότι η κατανόησή της απαιτεί επίπονες προσπάθειες και δεν ολοκληρώνεται με την κατανόηση απλών παραδειγμάτων για τη γενική διαλεκτική και σχεσιακή φύση των πραγμάτων.

Επίσης, ως προς τις διατυπώσεις των κλασικών του μαρξισμού και την ερμηνεία τους, είναι σύνηθες να παραγνωρίζεται το ιστορικό πλαίσιο καθώς και τα θεωρητικά και κοινωνικοπολιτικά καθήκοντα, τα οποία λανθάνουν στις διατυπώσεις τους. Επί παραδείγματι, ο ορισμός του Μαρξ της διαλεκτικής δίνεται στα «Χειρόγραφα του 1857-1858», κείμενα που δεν προορίζονταν για έκδοση. Αντίθετα, ο ορισμός του Ένγκελς δίνεται στα έργα «Αντι-Ντίρινγκ» και «Η Διαλεκτική της Φύσης», κείμενα κριτικής, κοινωνικοπολιτικής παρέμβασης και ταυτόχρονα μαζικής απεύθυνσης. Ο Ένγκελς, μάλιστα, αναφέρει ρητά στην επιστολή του προς τον Φραντς Μέρινγκ, στις 14 Ιούλη του 1893, ότι τόσο ο ίδιος όσο και ο Μαρξ αναγκαία έδιναν έμφαση στις βασικές πλευρές ορισμένων ζητημάτων, οι οποίες αποτελούσαν τα θεωρητικά και κοινωνικοπολιτικά διακυβεύματα της εποχής τους, υποτιμώντας ή τονίζοντας λιγότερο κάποιες άλλες. Ενδεικτική ήταν η έμφαση στον καθοριστικό ρόλο του οικονομικού παράγοντα στη ζωή της κοινωνίας. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ένγκελς:

Κατά τα άλλα, λείπει μόνο ένα ακόμη σημείο, που ο Μαρξ και εγώ αποτύχαμε να τονίσουμε επαρκώς στα έργα μας, και που σχετικά μ' αυτό μας βαρύνει όλους το ίδιο φταίξιμο. Συγκεκριμένα όλοι μας δώσαμε, και έπρεπε να δώσουμε, πρώτα τη μεγαλύτερη βαρύτητα στην παραγωγή των πολιτικών, νομικών και άλλων ιδεολογικών παραστάσεων και των πράξεων που καθορίζονται απ' αυτές τις παραστάσεις από τα οικονομικά θεμελιακά γεγονότα. Κάνοντάς το αυτό αμελήσαμε για χάρη του περιεχομένου το ζήτημα της μορφής: με ποιο τρόπο γεννιούνται αυτές οι παραστάσεις κ.λπ. Αυτό έδωσε στους αντιπάλους μας ευπρόσδεκτη αφορμή για παρανοήσεις, ή για διαστρεβλώσεις (Μαρξ & Ένγκελς, 1990: 584)

Στην ίδια γραμμή σκέψης, αρκεί να τονίσουμε ότι ο Λένιν στις μελέτες του για τον Χέγκελ διατύπωσε στα Φιλοσοφικά Τετράδια τον ακόλουθο αφορισμό: «Δεν είναι δυνατό να κατανοήσει κανείς πλήρως το «Κεφαλαίο» του Μαρξ και ιδιαίτερα το I κεφάλαιο του, χωρίς να μελετήσει και να κατανοήσει *όλη* τη Λογική του Χέγκελ. Επομένως, κανένας από τους μαρξιστές δεν κατάλαβε τον Μαρξ, αν και πέρασε μισός αιώνας!!» (Λένιν, 1989: 162). Σε αυτούς που δεν κατανόησαν τον Μαρξ περιλαμβάνονται πάρα πολύ σημαντικοί μαρξιστές, όπως οι Γκ. Πλεχάνωφ, Κ. Κάουτσκι, Ρ. Λούξεμπουργκ κ.ά. Το ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: η αδυναμία των Πλεχάνωφ, Κάουτσκι, Λούξεμπουργκ και των υπολοίπων μαρξιστών, ήταν άραγε η απουσία κατανόησης του γενικού ορισμού και των βασικών νόμων της διαλεκτικής;

Εστιάζοντας προσεκτικά στο αφορισμό του Λένιν, με έκπληξη γίνεται κατανοητό, ότι η έμφαση δεν δίνεται στους βασικούς νόμους της διαλεκτικής, ως απαραίτητης προϋπόθεσης της συστηματικής κατανόησης του «Κεφαλαίου», αλλά *σε ολόκληρη τη Λογική του Χέγκελ*, η οποία,

μάλιστα, αποτελεί μια *ιδεαλιστική λογική*. Ο Λένιν, στην παραπάνω διατύπωση, συνειδητοποιεί με ρηξικέλευθο τρόπο ότι, για την κατανόηση του «Κεφαλαίου», *δεν αρκεί η κατανόηση της διαλεκτικής στο επίπεδο των βασικών της νόμων και αρχών, αλλά απαιτείται η κατανόηση της διαλεκτικής ως συστήματος ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών*. Η κατανόηση όμως της διαλεκτικής λογικής, ως συστήματος ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών, σημαίνει κατανόηση της διαλεκτικής ως μεθόδου ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, δηλαδή ως μεθόδου ανασύστασης του γνωστικού αντικειμένου μέσω των αντιφάσεών του και της εσωτερικής, εμμενούς αυτοκίνησής του.

Ο Βαζιούλιν στο άρθρο του «Για τη σημασία της Λογικής του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ» (Βαζιούλιν, 2008) αναπτύσσει την αντίληψη περί τριών επιπέδων κατανόησης της διαλεκτικής μεθόδου και του μαρξισμού δίνοντας ένα παράδειγμα.²⁹ Στο πρώτο και πλέον επιφανειακό επίπεδο η διαλεκτική, το «Κεφάλαιο» και εν γένει ο μαρξισμός κατανοούνται εν είδη απομονωμένων και ανεξάρτητων μεταξύ τους θέσεων και αρχών. Αυτό το επίπεδο αφομοίωσης της διαλεκτικής αντιστοιχεί κατ' αναλογία με τη χρήση μιας τηλεοπτικής συσκευής όπου οι άνθρωποι γνωρίζουν μονάχα να την θέτουν σε λειτουργία ή εκτός λειτουργίας (ό.π: 21-25). Σε αυτό το πρώτο επίπεδο η διαλεκτική γίνεται αντιληπτή κυρίως στο πλαίσιο του νοείν κατά διάνοια, δηλαδή στο πλαίσιο της κίνησης από την αμεσότητα προς τις αφηρημένες έννοιες και αφαιρέσεις. Η κατανόηση της διαλεκτικής, στο επίπεδο των βασικών νόμων και εν γένει στο πλαίσιο του κοσμοθεωρητικού ορισμού της, σχετίζεται πρωτίστως με αυτό το επίπεδο κατανόησης.³⁰ Κατά τη γνώμη μας, διατυπώσεις όπως του Α. Χέρτσεν περί διαλεκτικής ως

²⁹ Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι και ο Χέγκελ αναφέρεται στο παιδαγωγικό ζήτημα της Λογικής και στα διαφορετικά στάδια κατανόησης της λογικής του. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Εν τέλει, όσον αφορά την παιδεία [τη διαμόρφωση (Bildung)] και τη σχέση του ατόμου προς τη Λογική παρατηρώ περαιτέρω ότι η επιστήμη αυτή, σαν τη γραμματική, εμφανίζεται υπό δύο διαφορετικές πτυχές ή τιμές. Η εν λόγω Λογική είναι άλλο πράγμα για εκείνον που προσέρχεται σ' αυτήν και στις επιστήμες εν γένει για πρώτη φορά και άλλο για εκείνον που από ετούτες επιστρέφει σ' αυτή. Όποιος αρχίζει να γνωρίζεται με τη γραμματική, βρίσκει στις μορφές και στους νόμους της ξερές αφαιρέσεις, αυθαίρετους κανόνες, γενικώς ένα απομονωμένο, αποσυνδεδεμένο πλήθος προσδιορισμών [και όρων], οι οποίοι δεν έχουν καμιά άλλη αξία και σημασία παρά ό,τι δηλώνουν άμεσα· αρχικά δεν υπάρχει τίποτα να γνωρίζεται σ' αυτούς εκτός από τους ίδιους. Απεναντίας, όποιος είναι κάτοχος μιας γλώσσας και συγχρόνως διαθέτει συγκριτική γνώση άλλων γλωσσών, αυτός μόνο μπορεί να αισθάνεται στη γραμματική μιας γλώσσας το πνεύμα και την παιδεία, ήτοι τον πολιτισμό, ενός λαού· οι αυτοί κανόνες και μορφές τώρα έχουν μια εμπλουτισμένη, ζωντανή αξία. Μέσω της γραμματικής μπορεί να γνωρίσει, να αναγνωρίσει την έκφραση του πνεύματος εν γένει, δηλαδή τη Λογική» (Χέγκελ, 2013: 96).

³⁰ Θα πρέπει εδώ να γίνει σαφές, ότι οι βασικοί νόμοι, όπως διατυπώνονται από τον Ένγκελς στο έργο «Η Διαλεκτική της Φύσης», αποτυπώνουν και την ουσία του κατηγοριακού περιεχομένου της διαλεκτικής. Τούτων δοθέντων, η πλήρης κατανόηση των βασικών νόμων ως τέτοιων δεν μπορεί να επιτευχθεί, παρά μονάχα μέσω της συστηματικής κατανόησης της διαλεκτικής ως συστήματος ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών. Όσο οι βασικοί νόμοι της διαλεκτικής κατανοούνται σε ένα επίπεδο αμεσότητας, μέσω της κατανόησης μεμονωμένων θέσεων και

«άλγεβρας της επανάστασης» αποτυπώνουν κατά βάση μια τέτοιου τύπου κατανόηση της διαλεκτικής λογικής.³¹

Σε αυτό το σημείο γίνεται φανερή η προαναφερθείσα αντίληψη της αλληλεξάρτησης ως χαρακτηριστικού της διαλεκτικής. Χαρακτηριστικό του συνόλου των θεμελιωδών έργων της διαλεκτικής λογικής είναι ότι η έκθεση και εκτύλιξη της σκέψης συντελείται μέσω διπόλων, μέσω δηλαδή της ενότητας και της πάλης των αντιθέτων. Η κατανόηση της ενότητας και πάλης των αντιθέτων αποτελεί την πλέον εξωτερική πλευρά της διαλεκτικής λογικής και ως εκ τούτου συνιστά το πρώτο βήμα, την αρχή της αφομοίωσης της διαλεκτικής λογικής. Επιπλέον, εξετάζοντας το ζήτημα και από την ιστορική πτυχή, το πρώτο και άμεσο επίπεδο αφομοίωσης της διαλεκτικής λογικής είναι εκείνο που προβάλλει κυρίως μέσω της άρνησής της από την τυπική λογική. Από λογική-κατηγοριακή σκοπιά, η άρνηση της τυπικής λογικής έγκειται στο αντί-θετό της, στην ενότητα και πάλη των αντιθέτων, δηλαδή στην ταυτότητα της ταυτότητας και της διαφοράς. Από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής, η διαδικασία εμβάθυνσης και κατανόησης της διαλεκτικής λογικής, στο επίπεδο της γνωστικής ανάπτυξης του/της μεμονωμένου/νης ερευνητή/-ήτριας, αντιστοιχεί με τα γενικότερα ιστορικά στάδια ανάπτυξης, εμβάθυνσης και κατανόησης της διαλεκτικής λογικής συνολικά. Στο δεύτερο επίπεδο, ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι,

έγκειται στην αφομοίωση, ανάπτυξη και χρήση των μεν είτε των δε [θεματικών] εννοιών, ομάδων θέσεων (φερ' ειπείν, των λειτουργιών του χρήματος). Εδώ υπάρχει μεν [κάποια] ανάπτυξη του μαρξισμού (συμπεριλαμβανομένου και του «Κεφαλαίου»), αλλά αυτή αφορά κατά το μάλλον ή ήττον επί μέρους ζητήματα. Σε αυτό το επίπεδο, όπως και στο πρώτο, ο μαρξισμός (συμπεριλαμβανομένου και του «Κεφαλαίου», της Λογικής του «Κεφαλαίου», της διαλεκτικής υλιστικής μεθόδου) προβάλλει εν είδει αθροίσματος θέσεων και όχι ως ολότητα, ακόμα και εάν οι άνθρωποι που ευρίσκονται σε αυτό το επίπεδο μιλούν και γράφουν παρακολουθώντας τον Κ. Μαρξ και τον Φ. Ένγκελς περί της ολότητας του μαρξισμού, συμπεριλαμβανομένης και της διαλεκτικής υλιστικής μεθόδου» (ό.π.: 21-25).

πλευρών, τόσο καθίσταται αδύνατη η σύλληψή τους από τη νόηση σε όλο τους τον πλούτο και το βάθος. Συνεπώς στο πρώτο επίπεδο κατανόησης της διαλεκτικής αντιστοιχεί εν γένει η κατανόηση των βασικών νόμων της διαλεκτικής ως θέσεων.

³¹ Σε καμιά περίπτωση δεν υποτιμώνται τα εγχειρήματα εκλαΐκευσης και πολιτικής προπαγάνδας που σχετίζονται με τη διαλεκτική. Παρ' όλα αυτά, κάθε τύπου εκλαΐκευση και απλοποίηση θέτει όρια και περιορισμούς στην επιστημονική παρουσίαση του κάθε ζητήματος. Θα πρέπει επίσης να λαμβάνεται πάντοτε υπόψη το ιστορικό, πολιτικό και ευρύτερα κοινωνικό πλαίσιο μιας διατύπωσης, άποψης, θέσης κ.λπ. Ο Ρώσος επαναστάτης Α. Χέρτσεν στη διατύπωσή του τονίζει την κοσμοθεωρητική διάσταση της διαλεκτικής. Ωστόσο, ακόμη και η κατανόηση του κοσμοθεωρητικού ορισμού της διαλεκτικής, ο οποίος από ερευνητική σκοπιά προβάλλει εν γένει ως περιορισμένος, συνιστά ένα μείζονος σημασίας επαναστατικό γεγονός, εάν λάβουμε υπόψη την ιστορική εποχή της διατύπωσης και το καθήκον κατάκτησης αυτής της αντίληψης από τις πλατιές μάζες.

Στο δεύτερο επίπεδο, από τη μία η διαλεκτική λογική συνεχίζει ως επί το πλείστον να κατανοείται στο πλαίσιο του νοείν κατά διάνοια και από την άλλη η κατανόηση και χρήση μερών, θέσεων του «Κεφαλαίου», κατηγοριακών ομάδων της διαλεκτικής λογικής, αναβαθμίζει σημαντικά την κατανόηση και χρήση της στο πλαίσιο του νοείν κατά λόγο.

Σε αυτό το επίπεδο, εξαιτίας του γεγονότος ότι το νοείν κατά λόγο αρχίζει να προβάλλει όλο και πιο έντονα, αν και όχι ως δεσπόζουσα στιγμή, αρχίζει να προβάλλει και ο συστημικός χαρακτήρας της διαλεκτικής λογικής, το γεγονός δηλαδή ότι συνιστά σύστημα. Για παράδειγμα, η κατανόηση της κατηγοριακής ομάδας των Ουσιοτήτων ή Προσδιορισμών Ανασκόπησης, τόσο στο «Κεφάλαιο», μέσω των διαφορετικών ιστορικών μορφών παραγωγής υπεραξίας, όσο και στη σχετική λογική της αυτοτέλεια, συνοδευόμενη από την ικανότητα εφαρμογής της σε διάφορες πλευρές-μέρη αντικειμένων, σημαίνει ότι η συγκεκριμένη κατηγοριακή ομάδα έχει κατανοηθεί και αφομοιωθεί κυρίως στο πλαίσιο του νοείν κατά λόγο. Για παράδειγμα, η κατανόηση και η ικανότητα χρήσης της λογικής των Ουσιοτήτων, ως συγκεκριμένης κατηγοριακής ομάδας, από κάποιον/κάποια ερευνητή/τρια, φανερώνει ότι ο τελευταίος/η τελευταία έχει αρχίσει να κατανοεί και να διερεύνει τις πλευρές ενός αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου ή αντικειμένων μέσω της λογικής ανάπτυξης των σταδίων αυτής της ομάδας, της ταυτότητας, της διαφορετικότητας, της αντίθεσης και της αντίφασης.

Από τη σκοπιά της διερεύνησης ενός αντικειμένου ή γενικότερα πλευρών ενός αντικειμένου, ανακύπτει η ικανότητα εφαρμογής της παραπάνω σχέσης και συνθετικής απεικόνισης της αναπτυξιακής διαδικασίας ορισμένων πλευρών του αντικειμένου μέσω της τελευταίας. Εδώ, όμως, ακριβώς επειδή η κατηγοριακή ομάδα κατανοείται ακόμα, σε σημαντικό βαθμό, ως αποκομμένη και αποσπασμένη από το ευρύτερο σύστημα των διατεταγμένων κατηγοριών, μπορεί να εφαρμόζεται σε πλευρές του αντικειμένου, οι οποίες σχετίζονται με άλλες κατηγοριακές ομάδες ή ακόμη και ενότητες. Μπορεί έτσι η κατηγοριακή ομάδα των ουσιοτήτων να εφαρμόζεται στην κατηγοριακή ομάδα του Θεμελίου ή στην ενότητα του Είναι ή του Φαινομένου ή ακόμη και της Ενεργείας Πραγματικότητας. Επιπλέον, ακόμη και στην περίπτωση που εφαρμοστεί η παραπάνω σχέση με πλήρη αντιστοιχία στο επίπεδο των Ουσιοτήτων του αντικειμένου, ο/η ερευνητής/-ήτρια δεν μπορεί να το επαληθεύσει, διότι δεν μπορεί να έχει επίγνωση της συνολικής συστηματικής απεικόνισης και αναπαράστασης των πλευρών του γνωστικού αντικειμένου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αποσπασματική κατανόηση και

αφομοίωση κάποιας ομάδας κατηγοριών πραγματοποιείται από τη μία στο πλαίσιο του *νοείν κατά λόγο*, σε σχέση με ό,τι αφορά στην εσωτερική ανάπτυξη των μερών της, και από την άλλη πραγματοποιείται στο πλαίσιο του *νοείν κατά διάνοια*, σε σχέση με ό,τι αφορά στη συσχέτιση της κατηγοριακής ομάδας με τις υπόλοιπες πλευρές και σχέσεις του αντικειμένου.

Ο Βαζιούλιν, συνεχίζοντας το παράδειγμα με την τηλεοπτική συσκευή, τονίζει ότι το δεύτερο επίπεδο αφομοίωσης της διαλεκτικής μεθόδου αντιστοιχεί εν γένει και εν συνόλω με την ικανότητα επισκευής της τηλεοπτικής συσκευής από κάποιον τεχνικό ή ακόμη και με την ικανότητα ορισμένης τελειοποίησης της τηλεοπτικής συσκευής.

Ιδιαίτερης σημασίας, στη διαδικασία κατανόησης και αφομοίωσης της διαλεκτικής λογικής ως νομοτελούς διαδικασίας, είναι το γεγονός ότι όσο πιο αποσπασματική είναι η κατανόηση και η αφομοίωση των κατηγοριακών ομάδων και ενοτήτων τόσο πιο εύκολη προβάλλει η χρήση τους, δηλαδή όσο πιο αποσπασματικά και αυτοτελώς έχει κατανοηθεί μια κατηγοριακή ομάδα τόσο πιο έντονη, ευρεία και ποικιλόμορφη προβάλλει η δυνατότητα εφαρμογής της. Για παράδειγμα, η εφαρμογή και η χρήση της κατηγοριακής ομάδας των Ουσιωτήτων στις πλευρές ενός αντικειμένου συντελείται με μεγαλύτερη ευκολία από ό,τι η εφαρμογή των κατηγοριακών ομάδων των Ουσιωτήτων και του Θεμελίου στην ενότητα και στον αλληλοσυσχετισμό τους. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο, στην κατ' εξοχήν επιφανειακή πρόσληψη της διαλεκτικής, η οποία αντιστοιχεί στο αρχικό στάδιο της κατανόησής της, δηλαδή στο πρώτο επίπεδο αφομοίωσης της διαλεκτικής λογικής, η τελευταία κατανοείται ως μια αφηρημένη και γενική σχέση αλληλεπίδρασης των αντιθέτων, ενώ η δυνατότητα «εφαρμογής»³² της προβάλλει ως απόλυτη.

Αντιθέτως, όσο συστηματικότερη είναι η αφομοίωση της διαλεκτικής λογικής, δηλαδή όσο περισσότερο κατανοείται ως ένα σύστημα ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών, τόσο δυσκολότερη και επίπονη καθίσταται η χρήση και η εφαρμογή της.³³ Από εδώ δύναται να

³² Στην πραγματικότητα σε μια τόσο επιφανειακή θεώρηση της διαλεκτικής δεν ανακύπτει καν η αντίληψη περί εφαρμοσιμότητας. Η διαλεκτική δεν μπορεί να συλληφθεί ως μέθοδος διερεύνησης αλλά εξαντλείται στο πλαίσιο μιας καθολικής οντολογικής και κοσμοθεωρητικής αντίληψης περί καθολικών αρχών που διέπουν τον κόσμο και την πραγματικότητα.

³³ Προς διευκρίνιση τυχόν παρερμηνειών, με τους όρους «χρήση» και «εφαρμογή», δεν υποστηρίζεται μια φορμαλιστικού χαρακτήρα αντίληψη της διαλεκτικής λογικής. Επίσης, δεν υποστηρίζεται και μια εγγελιανού τύπου αντίληψη περί απόλυτης μεθόδου, δηλαδή μια αντίληψη ταυτότητας υποκειμένου και αντικειμένου. Σε μια τέτοια αντίληψη δεν θα μπορούσε να γίνει λόγος περί του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής. Η μόνη προσέγγιση περί του γίνεσθαι σε αυτή την περίπτωση θα ήταν η αντίληψη της εγγελιανής φιλοσοφίας αναφορικά με το ευρύτερο

συναχθεί ότι οι αντιλήψεις που μένουν δέσμιες σε ένα γενικό και αφηρημένο επίπεδο κατανόησης της διαλεκτικής λογικής, χαρακτηρίζονται από μια επιφανειακή και υποτυπώδη κατανόηση. Εντός του πλαισίου του δευτέρου επιπέδου αφομοίωσης της διαλεκτικής λογικής, όσο εγγύτερα βρισκόμαστε στα ανώτερα στάδιά του (δηλαδή του δευτέρου επιπέδου), τόσο εντονότερα ανακύπτει το καθήκον και η ανάγκη αφομοίωσης της διαλεκτικής ως συστήματος ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών· αντιστρόφως, όσο εγγύτερα βρισκόμαστε στα αρχικά και κατώτερα στάδιά του, δηλαδή όσο λιγότερο συνειδητοποιείται ο συστημικός χαρακτήρας της διαλεκτικής λογικής, τόσο περισσότερο η διαλεκτική λογική κατανοείται άμεσα και επιφανειακά.

Το τρίτο επίπεδο, συνεχίζει ο Βαζιούλιν, είναι το βαθύτερο και ουσιαστικότερο επίπεδο αφομοίωσης του μαρξισμού, του «Κεφαλαίου» και της διαλεκτικής λογικής. Σε αυτή τη βαθμίδα εμβάθυνσης και αφομοίωσης του μαρξισμού και της διαλεκτικής επιτυγχάνεται η κατανόηση της ολότητας του πλέγματος των κατηγοριών της διαλεκτικής μεθοδολογίας, αποκαλύπτονται οι βαθύτερες ρίζες του μαρξισμού και διανοίγονται οι δυνατότητες για την ανάπτυξη του στην κατεύθυνση της βασικής του αρτηρίας (ό.π). Στο τρίτο επίπεδο η διαλεκτική λογική κατανοείται ως ολότητα, ως σύστημα ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών, ενώ ο μαρξισμός γίνεται αντιληπτός ως αναπτυσσόμενο σύστημα. Η κατανόηση της διαλεκτικής σε αυτό το επίπεδο είναι εφικτή μονάχα μέσω της κριτικής αποτίμησής της διαμέσου ενός γνωστικού αντικειμένου. Για παράδειγμα, ο Μαρξ αναπτύσσει την εγγεληνή διαλεκτική μονάχα μέσω της κριτικής αποτίμησής της και επανεπεξεργασίας της διαμέσου του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας. Εκτός του πλαισίου διερεύνησης του «Κεφαλαίου», η ουσιαστική ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθόδου παρά τη μεγαλοφυΐα του Μαρξ θα ήταν ανέφικτη.

Στην πραγματικότητα, η ουσιαστική και συστηματική κατανόηση ενός σταδίου της διαλεκτικής μεθόδου είναι εφικτή μονάχα μέσω του προσδιορισμού και της κατανόησης των περιορισμών της σε αυτό το στάδιο. Συστηματική κατανόηση σημαίνει κατανόηση των φραγμών και των ορίων, σημαίνει κατανόηση της διαλεκτικής ως συγκεκριμένης και προσδιορισμένης

γίνεσθαι της φιλοσοφικής σκέψης, το οποίο κορυφώνεται στη διαλεκτική λογική. Μια τέτοια αντίληψη όμως είναι λανθασμένη. Στο βαθμό που η διαλεκτική συνιστά μέθοδο, στον έναν ή στον άλλο βαθμό αποτελεί και εργαλείο, το οποίο υφίσταται σε εσωτερική συνάφεια, αλλά και σε σχετική ανεξαρτησία με το αντικείμενο. Μέθοδος και αντικείμενο από τη σκοπιά της υλιστικής επιστημολογίας δεν δύνανται να ταυτίζονται. Το εν λόγω πρόβλημα αποδεικνύεται εν τέλει ως πρόβλημα λογικού και ιστορικού. Ωστόσο, στο παρόν κεφάλαιο εστιάζουμε στο ζήτημα της κατανόησης της διαλεκτικής λογικής. Για μια εκτενέστερη ανάλυση βλ. το δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

ολότητας, κάτι τέτοιο όμως καθίσταται εφικτό μονάχα μέσω της εφαρμογής της διαλεκτικής επί ενός γνωστικού αντικειμένου, του οποίου το επίπεδο ιστορικής ανάπτυξης είναι τέτοιο που θα επιτρέψει την ανάδειξη των ορίων και των περιορισμών εκείνης της ιστορικής βαθμίδας, στην οποία βρίσκεται η διαλεκτική μέθοδος. Ως εκ τούτου, η συστηματική κατανόηση της διαλεκτικής λογικής ως συστήματος ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών βρίσκεται σε εσωτερική συνάφεια με τους αναβαθμούς διερεύνησης της πραγματικότητας και με την ανάπτυξη συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου, το οποίο έχει αρχίσει και προβάλλει όλο και πιο έντονα ως οργανικό όλο. Το τρίτο επίπεδο κατανόησης της διαλεκτικής, γράφει ο Βαζιούλιν, «αντιστοιχεί στην δυνατότητα δημιουργίας νέου τύπου τηλεοπτικής συσκευής, είτε ακόμα και μετάβασης σε κάποιο νέο τύπο επεξεργασίας, αναμετάδοσης και αναπαραγωγής εικόνας και ήχου» (ό.π.).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η διαλεκτική λογική, ακριβώς ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, αποτελεί ένα σύστημα ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών, στο οποίο η νόηση μεταβαίνει από κατηγορία σε κατηγορία και η όλη πορεία της κίνησης της νόησης συνιστά κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Η σύγχυση που απαντάται μεταξύ της διαλεκτικής ως κοσμοθεώρησης και της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας εδράζεται σε μεγάλο βαθμό στην απολυτοποίηση του κοσμοθεωρητικού ορισμού της διαλεκτικής, σύμφωνα με τον οποίο η τελευταία συλλαμβάνεται ως απόλυτη και σχετικά ανεξάρτητη από τα μερικά και ενικά αντικείμενα που διερευνά. Μια τέτοια όμως κατανόηση της διαλεκτικής λογικής αποτρέπει, κατά κύριο λόγο, τη συγκρότηση του ερευνητικού ερωτήματος περί της ιστορικής ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας.

Ας επιστρέψουμε στην περιοδολόγηση της ιστορίας της φιλοσοφίας, της επιστήμης και της μεθόδου στην οποία προβαίνει ο Ένγκελς. Τονίστηκε και προηγουμένως ότι ο Ένγκελς διακρίνει τρία βασικά στάδια στην ιστορική ανάπτυξη της φιλοσοφίας, της επιστήμης και της μεθόδου διακρίνοντας τα στάδια της αυθόρμητης διαλεκτικής, της μεταφυσικής και της συνειδητής διαλεκτικής. Στο πρώτο στάδιο εντοπίζεται η αντίληψη της αλληλεξάρτησης, της αλληλεπίδρασης, της κίνησης και της ανάπτυξης των διαδικασιών και της πραγματικότητας πρωτίστως σε ένα επίπεδο που φέρει ακόμη έντονα στοιχεία της κατ' αίσθηση αντίληψης της πραγματικότητας. Γράφει επί παραδείγματι ο Ένγκελς:

Υποβάλλοντας τη φύση ή την ανθρώπινη ιστορία ή τη δική μας πνευματική δραστηριότητα στη σκεπτόμενη θεώρηση, βλέπουμε πρώτα μπροστά μας την εικόνα μιας ατέρμονης διαπλοκής συναρτήσεων και αλληλεπιδράσεων, στην οποία τίποτα δε μένει αυτό που ήταν, όπου ήταν και όπως ήταν, αλλά όλα κινούνται, αλλάζουν, γίνονται και φθείρονται. Μ' αυτό τον αρχέγονο, αφελή, αλλά, στην ουσία, σωστό τρόπο, θεωρούσε τον κόσμο η αρχαία ελληνική φιλοσοφία· τη θεώρηση αυτή τη διατύπωσε για πρώτη φορά καθαρά ο Ηράκλειτος: τα πάντα είναι και δεν είναι, γιατί τα πάντα ρει, τα πάντα αλλάζουν συνεχώς, βρίσκονται σ' ένα αδιάκοπο γίγνεσθαι και παρέρχεσθαι. Η θεώρηση αυτή, όμως, παρ' όλη τη σωστή αντίληψη της σ' ό,τι αφορά το γενικό χαρακτήρα της συνολικής εικόνας των φαινομένων, δεν αρκεί για να εξηγήι τις λεπτομέρειες, από τις οποίες αποτελείται η συνολική εικόνα και, όσο δεν μπορούμε να το κάνουμε αυτό τόσο δεν έχουμε σαφή αντίληψη για τη συνολική εικόνα (Ενγκελς, 2006: 26).

Η ανάγκη μετάβασης στη γνώση των λεπτομερειών προϋπέθετε την απομόνωση των πλευρών από το όλο και την εστίαση σε κάθε μια ξεχωριστά. Ακριβώς αυτή η ανάγκη οδήγησε στο δεύτερο στάδιο στο οποίο κυριάρχησε ο μεταφυσικός τρόπος αντίληψης. Ο Ένγκελς ενδεικτικά αναφέρει:

Έπρεπε πρώτα να εξεταστούν τα πράγματα, προτού μπορέσουν να εξεταστούν οι διαδικασίες. Έπρεπε πρώτα να ξέρει κανείς τι ήταν ένα οποιοδήποτε πράγμα, για να μπορέσει έπειτα να αντιληφθεί τις αλλαγές που παθαίνει. Κι αυτό ακριβώς έγινε στις φυσικές επιστήμες. Η παλιά μεταφυσική, που θεωρούσε τα πράγματα τελειωμένα, γεννήθηκε από μια επιστήμη της φύσης που ερευνούσε τα νεκρά και ζωντανά πράγματα σαν πράγματα τελειωμένα. Όταν, όμως, η έρευνα αυτή είχε προχωρήσει τόσο, που έγινε δυνατή η αποφασιστική πρόοδος, το πέρασμα στη συστηματική έρευνα των αλλαγών που συντελούνται στα πράγματα αυτά μέσα στην ίδια τη φύση, τότε και στο φιλοσοφικό τομέα σήμανε η ώρα του θανάτου της παλιάς μεταφυσικής (Ενγκελς, 2007: 47).

Το τρίτο στάδιο σηματοδοτεί τη μετάβαση στη συνειδητή διαλεκτική, δηλαδή στην επιστημονική και συστηματική διερεύνηση της αλληλεξάρτησης, της αλληλεπίδρασης και της ανάπτυξης των διαδικασιών.

Η παραπάνω περιοδολόγηση είναι επιστημονικά ορθή από τη σκοπιά της ιστορικής ανάπτυξης της φιλοσοφίας, της επιστήμης και της μεθόδου. Εν τούτοις, αν μέσω αυτής της περιοδολόγησης επιχειρείται η εξέταση της ιστορικής ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής, τότε καθίσταται σε σημαντικό βαθμό περιοριστική. Στην περιοδολόγηση του Ένγκελς, ο προσδιορισμός τόσο του πρώτου όσο και του τρίτου σταδίου πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο διαμέσου του κοσμοθεωρητικού προσδιορισμού της διαλεκτικής και όχι διαμέσου της διαλεκτικής ως μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Όπως

επισημάνουμε και παραπάνω, ο ίδιος ο Μαρξ δεν αντιλαμβάνεται σε πλήρη βαθμό το μεθοδολογικό επίτευγμα που έχει πραγματοποιήσει στο «Κεφάλαιο». Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο για τον Ένγκελς. Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι σχεδόν κανένα από τα παραδείγματα που φέρνει ο Ένγκελς για την εξήγηση της διαλεκτικής δεν είναι από το «Κεφάλαιο», αλλά κυρίως από ζητήματα που αφορούν διαδικασίες της φύσης. Θα πρέπει όμως να προκαλεί απορία, το γεγονός ότι ο Ένγκελς, έχοντας εμπρός του ένα έργο υπόδειγμα διαλεκτικής μεθόδου όπως το «Κεφάλαιο», επιλέγει να εξηγήσει τη διαλεκτική με παραδείγματα που δεν αφορούν το συγκεκριμένο έργο. Όσο και αν λάβει κανείς υπόψη τα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά καθήκοντα εκλαΐκευσης, η εν λόγω επιλογή δεν ανάγεται απλώς σε αυτά. Κατά τη γνώμη μας, ο τρόπος που αντιλαμβάνεται ο Ένγκελς τη διαλεκτική ως μέθοδο επιστημονικής έρευνας είναι αντιφατικός. Παρ' ότι τονίζει και κατανοεί το γεγονός ότι ο Μαρξ πρώτος εφάρμοσε τη διαλεκτική μέθοδο σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, στην πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας, την ίδια στιγμή δεν έχει πλήρη εικόνα της διαδικασίας «εφαρμογής» αυτής της μεθόδου. Η εν λόγω αντιφατικότητα εκδηλώνεται και σε ορισμένες διατυπώσεις του. Για παράδειγμα σε ένα γράμμα του προς τον Μαρξ στις 16 Ιούνη 1867 γράφει: «Σε σύγκριση με την προηγούμενη παρουσίαση (Ντούνκερ), είναι πολύ σημαντική η πρόοδος στην οξύτητα της διαλεκτικής ανάπτυξης του αντικειμένου, αν και όσον αφορά τον ίδιο τον τρόπο της παρουσίας μερικά στοιχεία μου αρέσουν περισσότερο στην πρώτη μορφή» (Μαρξ & Ένγκελς, 2019: 264). Στην παραπάνω διατύπωση είναι σαφές ότι ο Ένγκελς κάνει λόγο περί της ανασύστασης του αντικειμένου μέσω της διαλεκτικής μεθόδου. Επομένως, από το παραπάνω απόσπασμα καθίσταται σαφές ότι ο Ένγκελς κατανοεί τη διαλεκτική ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας. Ας δούμε όμως και τον διάλογο των Μαρξ και Ένγκελς στην αλληλογραφία μεταξύ 26 και 27 Ιούνη 1867, δηλαδή δέκα μέρες αργότερα από την προηγούμενη επιστολή του Ένγκελς.

Γράφει ο Ένγκελς στον Μαρξ στις 26 Ιούνη 1867:

Αγαπητέ «Μαύρε».

[...]

Σχετικά με την παραγωγή της υπεραξίας, άλλο ένα σημείο: Ο εργοστασιάρχης και μαζί με αυτόν και ο χυδαίος οικονομολόγος θα σου αντιτάξουν αμέσως: Αν ο καπιταλιστής πληρώνει στον εργάτη για τις 12 ώρες του εργάσιμου χρόνου του μόνο την τιμή των 6 ωρών, τότε δεν μπορεί να

προκύπτει από αυτό καμία υπεραξία, αφού, σε αυτήν την περίπτωση, κάθε εργάσιμη ώρα του εργοστασιακού εργάτη μετράει μόνο $1/2$ εργάσιμη ώρα, = το ποσό για το οποίο πληρώνεται- μόνο αυτό το ποσό αξίας μπαίνει στην αξία του προϊόντος της εργασίας. Απ' αυτό, άλλωστε, προκύπτει ως παράδειγμα και ο συνήθης τύπος υπολογισμού: Τόσα για πρώτες ύλες, τόσα για φθορά, τόσα για μισθούς (οι μισθοί που πραγματικά ξοδεύτηκαν ανά πραγματικό ωριαίο προϊόν), κλπ. Όσο φριχτά ρηχό κι αν είναι αυτό το επιχείρημα, όσο κι αν ταυτίζει την ανταλλακτική αξία με την τιμή και την αξία της εργασίας και με τον εργατικό μισθό, όσο παράλογη κι αν είναι η προϋπόθεση του ότι 1 ώρα εργασίας μπαίνει μόνο ως $1/2$ ώρα στην αξία, αν πληρωθεί μόνο για $1/2$ ώρα, παρόλ' αυτά με εκπλήσσει που δεν το έχεις λάβει ήδη υπόψη, αφού θα το βρεις εντελώς σίγουρα αμέσως μπροστά σου και είναι καλύτερα να διευθετηθεί εκ των προτέρων. Ίσως επιστρέψεις σε αυτό στο επόμενο τυπογραφικό φύλλο.

[...]

Θερμούς χαιρετισμούς (ό.π.: 271-272).

Απαντάει ο Μαρξ στον Ένγκελς στις 27 Ιούνη 1867:

Αγαπητέ Φρεντ.

[...]

Όσον αφορά τις αναπόφευκτες ενστάσεις των μικροαστών και χυδαίων οικονομολόγων (οι οποίοι φυσικά ξεχνάνε ότι, ενώ υπολογίζουν την πληρωμένη εργασία κάτω από τον τίτλο εργατικοί μισθοί, την ίδια στιγμή, υπολογίζουν την απλήρωτη εργασία κάτω από τον τίτλο κέρδη κλπ.), τότε το ζήτημα συνίσταται εκφρασμένο με επιστημονικό τρόπο, στο εξής ερώτημα:

Πώς μετατρέπεται η αξία του εμπορεύματος στην τιμή παραγωγής του, στην οποία:

1. [Από τη μία] Ολόκληρη η εργασία εμφανίζεται ως πληρωμένη με τη μορφή του εργατικού μισθού.
2. Ενώ [από την άλλη] η υπερεργασία ή η υπεραξία προσλαμβάνει τη μορφή μιας προσαύξησης της τιμής -με τον τίτλο τόκος, κέρδος κλπ - πάνω στην τιμή κόστους (= τιμή του σταθερού μέρους του κεφαλαίου + εργατικοί μισθοί).

Η απάντηση αυτής της ερώτησης προϋποθέτει:

- I. Ότι έχει παρουσιαστεί η μετατροπή της -π.χ., ημερήσιας- αξίας της εργατικής δύναμης σε μισθό ή αξία της ημερήσιας εργασίας. Αυτό γίνεται στο κεφάλαιο V αυτού του τόμου.
- II. Ότι έχει παρουσιαστεί η μετατροπή της υπεραξίας σε κέρδος, του κέρδους σε μέσο κέρδος κλπ. Αυτό προϋποθέτει την προηγούμενη παρουσίαση του προτσές κυκλοφορίας

του κεφαλαίου, αφού εδώ παίζει ρόλο η περιστροφή του κεφαλαίου κλπ. Αυτό το πράγμα μπορεί, επομένως, να παρουσιαστεί μόνο στο 3ο Βιβλίο (ο Τόμος II περιλαμβάνει το 2ο και 3ο Βιβλίο). Εδώ θα δείχτεί από που απορρέει ο τρόπος δημιουργίας των παραστάσεων των μικροαστών και χυδαίων οικονομολόγων, θα δείχτεί δηλαδή ότι στον εγκέφαλο τους αντανάκλαται, πάντα, μόνο η άμεση μορφή εμφάνισης των σχέσεων και όχι η εσωτερική τους σύνδεση. Αν ίσχυε, άλλωστε, το τελευταίο, γιατί θα χρειαζόταν γενικά η επιστήμη; Αν ήθελα να αντικρούσω, εκ των προτέρων, όλες αυτές τις ενστάσεις, τότε θα κατέστρεφα ολόκληρη τη διαλεκτική μέθοδο ανάπτυξης [της θεωρίας]. Αντίθετα, το καλό σε αυτήν τη μέθοδο είναι ότι στήνει συνεχώς παγίδες σε αυτούς τους τύπους, προκαλώντας τους στην πρόωρη εκδήλωση της βλακειάς τους.

Παρεμπιπτόντως, μετά από την §3: «Το ποσοστό της υπεραξίας», που είναι και το τελευταίο που έχεις παραλάβει, ακολουθεί η §: «Η εργάσιμη μέρα» (πάλι για τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας), το περιεχόμενο της οποίας δείχνει *ad oculos* (με παραστατικό τρόπο) πόσο καλά κατανοούν οι κύριοι αστοί στην πράξη την πηγή και την ουσία του κέρδους τους. Αυτό αποδεικνύεται και στην περίπτωση του Σενιόρ (Senior), στην οποία ο αστός μας διαβεβαιώνει ότι ολόκληρο το κέρδος και ο τόκος προέρχονται από την τελευταία απλήρωτη ώρα εργασίας.

Θερμούς χαιρετισμούς στην κυρία Λίζι.

Δικός σου

K. M

Από την παραπάνω αλληλογραφία των Μαρξ και Ένγκελς διαπιστώνεται ότι ο Ένγκελς προτείνει στον Μαρξ να αναδείξει κατά την εξέταση της παραγωγής υπεραξίας, δηλαδή της ουσίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ζητήματα που εμπίπτουν στην σφαίρα της κυκλοφορίας και στη συνολική διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, δηλαδή στη σφαίρα του φαινομένου και στη σφαίρα της ενεργείας πραγματικότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Από εδώ καθίσταται σαφές ότι ο Ένγκελς παρ' ότι αντιλαμβάνεται τη διαλεκτική ως μέθοδο επιστημονικής διερεύνησης, ταυτόχρονα δεν την κατανοεί με πλήρη συστηματικότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρ' ότι συλλαμβάνει τη διαλεκτική ως μέθοδο επιστημονικής διερεύνησης, στην πλειονότητα των διατυπώσεών του αναφέρεται στη διαλεκτική και στους νόμους της πρωτίστως υπό το πρίσμα του κοσμοθεωρητικού ορισμού της, δηλαδή υπό το πρίσμα της καθολικής ισχύος που έχουν αυτοί οι νόμοι στη φύση, στην κοινωνία και στη νόηση. Η κατανόηση όμως της διαλεκτικής υπό το πρίσμα του κοσμοθεωρητικού ορισμού της σημαίνει ότι η τελευταία κατανοείται κατά βάσει διαμέσου του νοείν κατά διάνοια. Αυτή η

αντίφαση μεταξύ κατανόησης της διαλεκτικής στη βαθμίδα της διάνοιας και στη βαθμίδα του λόγου είναι χαρακτηριστική της σκέψης του Ένγκελς.

Η αντίληψη περί αυθόρμητης διαλεκτικής και η αναζήτηση εν γένει του κοσμοθεωρητικού της περιεχομένου στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ανατολική σκέψη, αλλά ακόμη και σε θρησκευτικής προέλευσης παραβολές και διδαχές, καθώς ακόμη και ο εντοπισμός της στα φιλοσοφικά ρεύματα που προηγούνται της εμφάνισης της εγελιανής φιλοσοφίας, αποτελεί εξαιρετικής σπουδαιότητας και σημασίας ερευνητικό έργο, το οποίο, ωστόσο, *δεν σχετίζεται άμεσα με την καθ' εαυτή διαδικασία ανάπτυξης της διαλεκτικής, ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, δηλαδή με τη διαλεκτική ως μέθοδο ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, αλλά με το στάδιο των ευρύτερων ιστορικών της προϋποθέσεων, δηλαδή με το στάδιο της αρχής της*. Με τον όρο καθ' εαυτή ανάπτυξη ενός αντικειμένου εννοούμε τη διαδικασία ανάπτυξης που αφορά την ύπαρξη αυτού του αντικειμένου και διακρίνεται από το στάδιο των προϋποθέσεων κατά το οποίο το συγκεκριμένο αντικείμενο δεν υφίσταται ακόμη. Έχει ιδιαίτερη μεθοδολογική σημασία να γίνει σαφής η εν λόγω διάκριση, δηλαδή η διάκριση της καθ' εαυτής διαδικασίας ανάπτυξης της διαλεκτικής, ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, από το στάδιο των ιστορικών της προϋποθέσεων.

Γνωρίζουμε βέβαια ότι ο ίδιος ο πατέρας της διαλεκτικής, ο Χέγκελ, πολλές φορές αναφέρεται στην ηρακλείτεια διαλεκτική, στη διαλεκτική του Πρόκλου, του Πλάτωνα στον Παρμενίδα κ.ά., και μάλιστα ο ίδιος ο όρος διαλεκτική προέρχεται από την κλασική ελληνική φιλοσοφία. Ο Πλάτωνας, για παράδειγμα, θεωρεί πως με τη διαλεκτική η νόηση δύναται να συλλάβει το αληθές και την ανώτερη βαθμίδα του κόσμου των ιδεών.³⁴ Ο Ένγκελς τονίζει ότι το μεγάλο επίτευγμα της Γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας «ήταν ότι ξαναγύρισε στη διαλεκτική σαν ανώτερη μορφή στοχασμού. Οι αρχαίοι Έλληνες ήταν όλοι γεννημένοι διαλεκτικοί από τη φύση τους και το πιο καθολικό μυαλό ανάμεσα τους, ο Αριστοτέλης, έχει ήδη διερευνήσει τις πιο ουσιώδεις μορφές του διαλεκτικού στοχασμού» (Ένγκελς, 2006: 25). Εν τούτοις, όπως ήδη παρατηρήσαμε, οι εν λόγω διατυπώσεις του Ένγκελς αναφέρονται πρωτίστως στον κοσμοθεωρητικό ορισμό της διαλεκτικής και όχι στη διαλεκτική ως μέθοδο της ανάβασης από

³⁴ Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα της Πολιτείας: «Όποτε κάποιος διαμέσου της διαλεκτικής επιχειρεί, χόρια από κάθε αισθητηριακή αντίληψη, να στραφεί με τη νόηση σε ό,τι αποτελεί μέσα στο κάθε πράγμα χωριστά την ουσία του, και δεν παρατάει αυτή του την προσπάθεια ωσότου να μπορέσει να συλλάβει διαμέσου αυτής της ίδιας της νόησης το Αγαθό στην *καθεαυτότητά του*, φθάνει στον τελικό στόχο του νοητού» (Πλάτων, *Πολιτεία*, 532a).

το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Αντίστοιχα, οι διατυπώσεις του Χέγκελ πιστοποιούν την εύρεση του διαλεκτικού στοιχείου ή ακόμη και την πρωτογενή, αισθητική σύλληψη του νοείν κατά λόγο. Όπως, άλλωστε, έχει επισημανθεί και από τον ίδιο, η διαλεκτική της αρχαιότητας ήταν κυρίως μια τέχνη ανασκευής και αναίρεσης των επιχειρημάτων του αντιπάλου στον φιλοσοφικό και πολιτικό διάλογο, όπως στην περίπτωση των σοφιστών, και ότι εν γένει το αποτέλεσμα της ήταν το Μηδέν. Ο Αριστοτέλης μάλιστα θεωρεί τη διαλεκτική μια τέχνη της λογομαχίας.³⁵

Ο Χέγκελ παρατηρεί ότι ακριβώς ο διαλεκτικός λόγος ως διαδικασία αναίρεσης των επιχειρημάτων, ως τρόπος ανάδειξης των αντιφατικών προτάσεων, θα κατανοηθεί πολλά χρόνια αργότερα από τον Ι. Καντ (1724-1804) ως αναγκαιότητα και νομοτελής ενέργημα της ίδιας της φύσης του Λόγου. Το γεγονός ότι η διαλεκτική θεωρήθηκε ως τέχνασμα εξαπάτησης και δημιουργίας ψευδαισθήσεων ή ακόμη και ως βαθμίδα, κατά την οποία η νόηση πέφτει αναγκαία σε ανεπίλυτες αντιφάσεις, δεν αποκαλύπτει τίποτε άλλο, παρά την ίδια την αναγκαιότητα της αντίφασης, αυτό που ο Χέγκελ ονομάζει «αντικειμενικότητα της φαινομενικότητας» του διαλεκτικού λόγου (Χέγκελ, 2013: 95). Παρ' όλα αυτά, αποτελεί γεγονός ότι ο Χέγκελ εντοπίζει την καθ' εαυτή ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής στην ιστορία της συνολικής φιλοσοφίας. Κατά τη γνώμη μας, και προτρέχοντας λίγο, η εν λόγω αντίληψη του Χέγκελ είναι εσφαλμένη και αυτό οφείλεται στους αντικειμενικούς κοινωνικούς όρους της εποχής του. Συνεπώς, το εν λόγω σφάλμα αποτελεί μια νομοτελή πλάνη που σχετίζεται με ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης της φιλοσοφίας και της επιστήμης. Συγκεκριμένα, ο Χέγκελ δεν ήταν σε θέση να συλλάβει ότι, με το φιλοσοφικό του σύστημα, αποτέλεσε την αφετηρία μιας νέας αναπτυξιακής διαδικασίας, εκείνης της διαλεκτικής βαθμίδας της νόησης και της συνθετικής επιστήμης. Αντ' αυτού, εξέλαβε το φιλοσοφικό του εγχείρημα ως πλήρωση της σύνολης ιστορίας της φιλοσοφίας.

Ο Χέγκελ αναπόδραστα υπέπεσε στην εν λόγω πλάνη, καθώς με τη Λογική του σηματοδότησε το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της διαλεκτικής λογικής, ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, δηλαδή εκείνο το στάδιο, κατά το οποίο οι εσωτερικές στιγμές διαφοροποίησης της αναπτυξιακής διαδικασίας δεν είχαν λάβει ακόμη χώρα. Η εν λόγω αντικειμενική φαινομενικότητα αποτελεί ίδιον της πραγμάτευσης που καταφάσκει στη στιγμή της ταυτότητας του γνωστικού αντικειμένου. Η απουσία προσδιορισμού των στιγμών της

³⁵ Βλ. Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*.

ουσιώδους διαφοράς οδηγεί νομοτελώς στην αναζήτηση αυτών των διαφορών στην προγενέστερη αναπτυξιακή διαδικασία, με αποτέλεσμα το νυν στάδιό της να προβάλλει ως κορύφωση ακριβώς της προγενέστερης διαδικασίας. Από διαλεκτικής υλιστικής επιστημολογικής σκοπιάς, πρόκειται για τη σύγχυση του σταδίου της αρχής, δηλαδή των ιστορικών προϋποθέσεων, με το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης, δηλαδή για τη σύγχυση της προγενέστερης αναπτυξιακής διαδικασίας με τη δεδομένη αναπτυξιακή διαδικασία.³⁶

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η καθ' εαυτή ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής, ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, εντοπίζεται σε καθαρή μορφή σε εκείνες τις ιστορικές στιγμές στις οποίες η τελευταία υφίσταται ως καταφατική διαλεκτική, ως *εργασία του αρνητικού*, δηλαδή ως μέθοδος που θέτει θετικά το αρνητικό και έχει τη μορφή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Στην περίπτωση εκείνη όπου κυριαρχεί η σύγχυση μεταξύ της διαλεκτικής ως συγκεκριμένης κοσμοθεώρησης και της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας καθώς και η συνεπαγόμενη αναγωγή της δεύτερης στην πρώτη, προκύπτει νομοτελώς η σύγχυση μεταξύ του σταδίου των προϋποθέσεων και του σταδίου της καθ' εαυτής ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής με τη συνεπαγόμενη αναγωγή του δεύτερου στο πρώτο. Από τη σκοπιά της απολυτοποίησης του κοσμοθεωρητικού ορισμού της διαλεκτικής, η διαλεκτική εντοπίζεται κυρίως στην ενότητα και πάλη των αντιθέτων καθώς και στην αδιάλειπτη κίνηση. Η ύπαρξη όμως της ενότητας και πάλης των αντιθέτων, η αλληλεξάρτηση και η αδιάλειπτη κίνηση δεν συνεπάγονται αναγκαία την ύπαρξη της διαλεκτικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας.³⁷ Για παράδειγμα, στην φιλοσοφία του Ηρακλείτου, παρ' ότι υφίσταται η αντίληψη περί της ενότητας και πάλης των αντιθέτων καθώς και η αντίληψη της αδιάλειπτης κίνησης, δεν υφίσταται η αντίληψη περί της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Συνεπώς, όπου υπάρχουν αντιλήψεις περί της ενότητας και της πάλης των αντιθέτων, δεν υπάρχει αναγκαία και

³⁶ Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθούν οι ομοιότητες της εν λόγω πλάνης με τις πλάνες των πρώιμων αντιλήψεων της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας και εν γένει με τις αντιλήψεις περί Ροβινσωνιάδας καθώς και με τις αντιλήψεις που ταύτιζαν το κεφάλαιο με την ύπαρξη του χρήματος και των εμπορευματικών σχέσεων. Βλ. Μαρξ, 1982, 1984, 1985.

³⁷ Για παράδειγμα, στη θεωρία των συστημάτων υφίσταται τόσο η αντίληψη περί της ενότητας και πάλης των αντιθέτων όσο και η αντίληψη περί της αδιάλειπτης κίνησης. Βλ. (Δημητρίου, 1995. Kelso, 1995. Luhmann, 2010. Maturana & Varela, 1980). Δεν είναι διόλου τυχαία η συχνή ταύτιση της θεωρίας των συστημάτων με τη διαλεκτική. Υπό το πρίσμα του κοσμοθεωρητικού ορισμού της διαλεκτικής, η τελευταία φαίνεται να ταυτίζεται με τη θεωρία των συστημάτων ή έστω να μην έχει αρκετές διαφορές από αυτήν. Υπό το πρίσμα όμως της διαλεκτικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μεθόδου ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, η διαλεκτική λογική διαφέρει ριζικά από τη θεωρία των συστημάτων.

διαλεκτική, ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας, ενώ, για να υπάρχει διαλεκτική λογική, θα πρέπει αναγκαία να υπάρχει αντίληψη περί της ενότητας και της πάλης των αντιθέτων.

Στην βάση των παραπάνω χρησιμοποιείται ο όρος «γίνεσθαι» για να περιγράψει την καθ' εαυτή ανάπτυξη του αντικειμένου. Ο όρος «γίνεσθαι» λαμβάνεται με το κλασικό φιλοσοφικό του νόημα. Το γίνεσθαι αποτελεί μια κατηγορία, η οποία εμφανίζεται από τις απαρχές κιόλας της ιστορίας της φιλοσοφίας (Αναξίμανδρος, Παρμενίδης κ.ά.) και συνδέεται πρωτίστως με τη φιλοσοφία του όντος, η οποία ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με τον περί φύσεως στοχασμό. Ο φιλόσοφος όμως ο οποίος αποδίδει στο γίνεσθαι το πλήρες του περιεχόμενο, είναι ο Ηράκλειτος. Το γίνεσθαι προσδιορίζεται ως αέναη μεταβολή, ως διαρκής ροή. Ο Πλάτων αναφέρει στον Κρατύλο: «Λέγει που Ἡράκλειτος, ὅτι «πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει», καὶ ποταμοῦ ῥοῇ ἀπεικάζων τὰ ὄντα λέγει, ὡς «δὺς ἐς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης»»³⁸ (Πλάτων, *Κρατύλος*, 402a1). Ο Χέγκελ, στις παραδόσεις του για την ιστορία της φιλοσοφίας, ισχυρίζεται ότι με τον Ηράκλειτο το απόλυτο συλλαμβάνεται ως αντικειμενική διαδικασία και διαλεκτική. Στο γίνεσθαι, το απόλυτο προσδιορίζεται ως ενότητα αντιθέτων (Χέγκελ, 2013: 238). Ο Πατέλης, επίσης, σημειώνει ότι «άρνηση και κατάφαση, μεταβλητότητα και σταθερότητα, ταύτιση των αντιθέτων, βρίσκονται στον πυρήνα της ηρακλείτειας διαλεκτικής και κάθε διαλεκτικής» (Πατέλης, 2009: 192-209). Επομένως, το γίνεσθαι είναι η διαρκής μεταβολή, η αδιάλειπτη γένεση και φθορά. Στη «Φαινομενολογία του Πνεύματος» αναφέρεται ότι το αληθές «είναι το γίνεσθαι του ίδιου του εαυτού του, ο κύκλος που προϋποθέτει το τέλος του σαν σκοπό του και το κάνει αρχή [= ξεκίνημα] του, και ο οποίος είναι πραγματικός μόνο μέσω της πραγματοποίησης του και του τέλους του» (Χέγκελ, 1993 : 139). Ποιο είναι λοιπόν το γίνεσθαι ή η καθ' εαυτή ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής, ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας;³⁹

³⁸ Ο Γ. Κεντρωτής αποδίδει τον εν λόγω χωρίο στη νεοελληνική ως εξής: «Λέει κάπου ο Ηράκλειτος ότι “τα πάντα κινούνται και τίποτα δεν μένει σταθερό”, και κάπου αλλού, παρομοιάζοντας τα όντα με το ρεύμα του ποταμού, λέει ότι “στο ίδιο ποτάμι δεν μπορούμε να μπουμέ δύο φορές”» (ό.π.).

³⁹ Στην παρούσα έρευνα ο προσδιορισμός του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, εδράζεται στην υπόθεση εργασίας και είναι αλληλένδετος με αυτήν. Όπως επισημάνθηκε και στην εισαγωγή, η κύρια υπόθεση εργασίας της παρούσας διατριβής εδράζεται στην πεποίθηση ότι στη «Λογική της Ιστορίας» απαντάται ένα νέο στάδιο στην ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθόδου. Ακριβώς αυτό το στάδιο καθιστά εφικτή μια νέα προσέγγιση της ιστορικής ανάπτυξης της διαλεκτικής, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας. Υπό αυτό το πρίσμα, η διαλεκτική λογική αρχίζει να προβάλλει ως μια συγκεκριμένη αναπτυξιακή διαδικασία που διέπεται από ορισμένου τύπου νομοτέλειες. Επομένως, η κατάδειξη και ο προσδιορισμός του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής αποτελεί έναν από τους βασικούς στόχους της έρευνας. Θεωρούμε ότι ο εντοπισμός, και όχι η πλήρης συστηματική εξέταση, του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής καθίσταται εφικτός ήδη

Το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής συνίσταται στο σύνολο των έργων, που εμπεριέχουν τη διαλεκτική μέθοδο στην ολοκληρωμένη της μορφή και στα οποία η διαλεκτική λογική υφίσταται ως σύστημα ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών, δηλαδή ως μέθοδος ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Τα έργα αυτά, μέχρι το νυν επίπεδο ανάπτυξης της επιστήμης και της φιλοσοφίας, είναι η «Επιστήμη της Λογικής»⁴⁰ του Χέγκελ, το «Κεφάλαιο» του Μαρξ και η «Λογική της Ιστορίας» του Β.Α. Βαζιούλιν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής έγκειται στην ύπαρξη και ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθόδου σε αυτά τα τρία έργα.

Θα μπορούσε κανείς να απορήσει για το πώς αποκλείουμε από το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής μια σειρά κορυφαίους στοχαστές όπως π.χ., οι Ε. Ιλιένκοφ, Γκ. Λούκατς, Λ. Σεβ, Χ. Μαρκούζε κ.ά, αλλά ακόμη περισσότερο και τον ίδιο τον Ένγκελς και τον Λένιν. Οι εν λόγω στοχαστές, όπως και αρκετοί άλλοι, συμμετείχαν με το έργο τους στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, αλλά συμμετείχαν όμως παραπλεύρως, όχι δηλαδή σε καθαρή μορφή. Η ύπαρξη των έργων που πραγματώνεται το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, θα ήταν ανέφικτη δίχως τις προσπάθειες, τη συμβολή και τα έργα μιας πλειάδας διανοητών. Ιδιαίτερα ο ρόλος του Ένγκελς και του Λένιν είναι καταλυτικός ως προς τη διαμόρφωση και την κατεύθυνση του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής. Επίσης, έργα όπως η «Οντολογία του Κοινωνικού Είναι»⁴¹ του Λούκατς ή «Η διαλεκτική του αφηρημένου και του συγκεκριμένου στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ» του Ιλιένκοφ, δύσκολα κανείς θα μπορούσε να τα αποκαλέσει μη διαλεκτικά έργα. Παρ' όλα αυτά, σε κανένα από όλα αυτά τα έργα η διαλεκτική μέθοδος δεν αποκτά την πλήρη και συστηματοποιημένη της μορφή. Σε κανένα από αυτά τα έργα δεν δεσπόζει η μέθοδος της

κατά το στάδιο της διαμόρφωσης της αναπτυξιακής διαδικασίας. Αναμφίβολα η εξέταση του γνωστικού αντικείμενου από το επίπεδο της ωριμότητας της αναπτυξιακής του διαδικασίας παρέχει τις βέλτιστες δυνατότητες για τον επιστημονικό προσδιορισμό και την συστηματική κατανόηση του γίνεσθαι του. Ωστόσο, το τελευταίο δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να αναπτύσσονται εγχειρήματα προσδιορισμού και μελέτης του γίνεσθαι μιας διαδικασίας όταν αυτή βρίσκεται ακόμη στο στάδιο της διαμόρφωσης. Η κάθε γνωστική διαδικασία, ειδικά στα αρχικά της στάδια, εδράζεται σε ένα μεγάλο βαθμό υποθέσεων. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει «ότι η μεθοδολογική εφαρμογή των κατηγοριών σε κάθε νέο ιδιαίτερο αντικείμενο δεν μπορεί παρά να είναι στα πρώτα στάδια της γνώσης υποθετική. Μόνο η ολοκλήρωση της διάγνωσης αυτού του αντικείμενου θα καταδείξει την αξιόπιστη ιδιότητα μεθοδολογική ισχύ αυτών των κατηγοριών στο υπό εξέταση ιδιότυπο αντικείμενο» (Βαζιούλιν, 2019α: 84). Η εν λόγω διαπίστωση του Βαζιούλιν δεν αφορά μονάχα τον μεμονωμένο ερευνητή αλλά και τα αρχικά στάδια στην ιστορική ανάπτυξη της γνώσης περί του συγκεκριμένου αντικείμενου.

⁴⁰ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην περίπτωση του Χέγκελ η διαλεκτική λογική υφίσταται σε όλα τα έργα του μιας και βρίσκουμε τη διαλεκτική σε όλο του το φιλοσοφικό σύστημα. Παρ' όλα αυτά, στην «Επιστήμη της Λογικής», η διαλεκτική του Χέγκελ αποκτά την πλέον κρυστάλλινη μορφή της.

⁴¹ Η άποψη μας είναι ότι η μέθοδος που δεσπόζει σε αυτό το έργο, βρίσκεται στη δεύτερη βαθμίδα κατανόησης της διαλεκτικής λογικής, σύμφωνα με την εκτεθείσα τυπολογία του Βαζιούλιν.

ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο ως σύστημα ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, εφόσον εννοούμε τη διαλεκτική ως μέθοδο επιστημονικής έρευνας, έγκειται στην ιστορική της ανάπτυξη στα τρία προαναφερθέντα έργα. Επομένως, το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής σε καθαρή μορφή ή αλλιώς με τη στενή έννοια έγκειται στις διαφορετικές πραγματοποιημένες μορφές της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, σε εκείνες δηλαδή τις μορφές που η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο έχει λάβει χώρα ως τέτοια.

Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι η «Επιστήμη της Λογικής», το «Κεφάλαιο» και η «Λογική της Ιστορίας» δεν εμφανίστηκαν εν κενώ, αλλά αποτέλεσαν έργα τα οποία παρήχθησαν από μια συνολικότερη διανοητική, ερευνητική και συγγραφική πορεία που διένυσαν οι δημιουργοί τους. Έτσι, το «Κεφάλαιο», για παράδειγμα, προϋποθέτει το γίνεσθαι της επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης του Μαρξ –και φυσικά του Ένγκελς– και τα έργα μέσω των οποίων αυτή πραγματώθηκε. Δίχως την «Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου», δίχως τα «Χειρόγραφα του 1844», δίχως τις μελέτες στα «Χειρόγραφα του 1857-1858», αλλά και δίχως το σύνολο όλων των υπόλοιπων ερευνών και μελετών του Μαρξ, το «Κεφάλαιο» δεν θα είχε καταστεί δυνατό. Αναμφίβολα λοιπόν το σύνολο της ερευνητικής και διανοητικής πορείας των συγγραφέων των έργων της διαλεκτικής λογικής αποτελεί βασική και αναγκαία προϋπόθεση για το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής. Ωστόσο, εν γένει και εν συνόλω, ο τύπος της νόησης που δεσπόζει σε αυτό το στάδιο της ερευνητικής διαδικασίας, της διαδικασίας δηλαδή που προηγείται της ώριμης νοητικής απεικόνισης του αντικειμένου, εντάσσεται εν γένει και εν συνόλω στην προ-διαλεκτική βαθμίδα της νόησης, δηλαδή στις βαθμίδες που προηγούνται της διαδικασίας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Ακόμη και τα εγχειρήματα σύνθεσης που ανακύπτουν κατά τη διαδικασία μετάβασης στην ώριμη απεικόνιση του αντικειμένου δεν αποκτούν τη μορφή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, συνεχίζοντας, έτσι, να αναπαράγουν σε μεγάλο βαθμό μια εξωτερικού τύπου διασύνδεση των πλευρών και των μερών του αντικειμένου.⁴²

⁴² Στο έργο του Χέγκελ υφίστανται ορισμένες διαφοροποιήσεις μιας και η Λογική του Χέγκελ δεν εκφράζεται μόνο στην «Επιστήμη της Λογικής», αν και η τελευταία αποτελεί την καθαρή της μορφή, αλλά σε ολόκληρο το φιλοσοφικό του σύστημα. Έτσι, πριν την εμφάνιση της «Επιστήμης της Λογικής» εντοπίζεται η μέθοδος ως διαδικασία ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο ήδη στα γραπτά της Ιένας και στη «Φαινομενολογία του Πνεύματος». Παρ' όλα αυτά, η γενική πορεία που περιγράφεται παραπάνω ισχύει και για τον Χέγκελ. Η αναλυτική

Η συστηματική κατανόηση της αναλυτικής πορείας της νόησης, είναι απαραίτητη και αναγκαία προϋπόθεση για την αφομοίωση της διαδικασίας ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, όπως υφίσταται σε κάθε συγκεκριμένο έργο και στην τελική έκθεση των αποτελεσμάτων της έρευνας. Η εν λόγω πορεία εντάσσεται στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής ως απαραίτητη προϋπόθεση, ωστόσο, υπό τη στενή έννοια του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, θα πρέπει να εννοούνται οι βαθμίδες εκείνες, στις οποίες η διαλεκτική υφίσταται ως διαδικασία ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Έτσι, παρ' όλο που οι βαθμίδες που προηγούνται της ώριμης απεικόνισης του γνωστικού αντικειμένου αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση της διαδικασίας ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και η κατανόησή τους συνιστά εκ των ον ουκ άνευ όρο για την κατανόηση της τελευταίας, οι ίδιες δεν εντάσσονται στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής ειλημμένο υπό τη στενή έννοια και σε καθαρή μορφή.

Από την άλλη, εάν εξεταστεί η διαλεκτική λογική υπό το πρίσμα των σταδίων ιστορικής ανάπτυξης του οργανικού όλου, τότε σε κάθε γνωστικό αντικείμενο, στο οποίο έχει πραγματοποιηθεί η διερεύνησή του μέσω του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, θα πρέπει να ενταχθεί τόσο η αναλυτική πορεία της νόησης του ίδιου του ερευνητή, ο οποίος πραγματοποίησε την ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, όσο και η συνολική ιστορική ανάπτυξη της θεωρίας και της επιστήμης περί του αντικειμένου. Η διερεύνηση των σταδίων ιστορικής ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής, στο βαθμό που εμπεριέχει και υπερβαίνει το γίνεσθαι, ειλημμένο ως την καθ' εαυτή ανάπτυξη του αντικειμένου, συνίσταται τόσο στην εξέταση της καθ' εαυτής ανάπτυξης του αντικειμένου, όσο και στη διερεύνηση του σταδίου της αρχής, κατά το οποίο εξετάζονται οι όροι διαμέσου των οποίων ανέκυψε η υπό διερεύνηση διαδικασία, καθώς και στη διερεύνηση της μελλοντικής κίνησης της υπό διερεύνηση διαδικασίας, όπως διαγράφεται από τη νομοτελή κίνηση του γνωστικού αντικειμένου. Έτσι για παράδειγμα, στην έως σήμερα ανάπτυξη της επιστήμης και ειδικότερα της διαλεκτικής επιστημονικής έρευνας, η διερεύνηση της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας περιλαμβάνει τη σύνολη ιστορική πορεία

πορεία της νόησης στη διανοητική πορεία του Χέγκελ αποκαλύπτεται στα πρώτα φιλοσοφικά και θεολογικά του γραπτά αλλά και γενικότερα στο πρώιμο έργο του.

της θεωρίας και της νόησης περί του αντικειμένου της λογικής⁴³, της πολιτικής οικονομίας και της κοινωνίας.⁴⁴

Στην παρούσα έρευνα θα εξεταστούν ζητήματα λογικού και ιστορικού στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, ειλημμένο το τελευταίο ως η καθ' εαυτό ανάπτυξη του αντικειμένου. Σε αυτό το κεφάλαιο, η πραγμάτευση εστίασε στον ορισμό της διαλεκτικής λογικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας και ταυτόχρονα προσδιορίστηκε το γίνεσθαί της, το οποίο αποτελεί αντικείμενο της παρούσας έρευνας. Μέχρι στιγμής αναφέρθηκε ότι η διαλεκτική λογική είναι η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Παρ' όλα αυτά, δεν αναλύθηκε η ιδιοτυπία αυτής της μεθόδου, σε τι έγκειται και σε τι συνίσταται εν τέλει η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Κεντρικό ζήτημα της παρούσας έρευνας αποτελεί η σχέση λογικού και ιστορικού στη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Για να κατανοηθούν τα παραπάνω ζητήματα, θα πρέπει να ανατρέξουμε στο στάδιο της αρχής⁴⁵ ή των προϋποθέσεων της διαλεκτικής λογικής, σε εκείνο δηλαδή το στάδιο, στο οποίο η διαλεκτική λογική και το γίνεσθαί της δεν υφίστανται ακόμη, αλλά μορφοποιούνται σταδιακά μέσα από τις ιστορικές προϋποθέσεις τους. Το στάδιο της αρχής δεν θα το εξετάσουμε με πλήρη συστηματικότητα, διότι, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, το εν λόγω ερευνητικό ζήτημα απαιτεί μια ξεχωριστή ειδική και τεράστιου όγκου μελέτη. Στην παρούσα έρευνα η εξέταση του σταδίου της αρχής ή των προϋποθέσεων της διαλεκτικής λογικής, ως

⁴³ Το γεγονός ότι το γνωστικό αντικείμενο του Χέγκελ, το Απόλυτο, είναι ένα ψευδοαντικείμενο, αυτό οδηγεί στην υπονόμηση της αναλυτικής βαθμίδας της νόησης και στη δυσκολία εντοπισμού του. Το γεγονός ότι το αντικείμενο του Χέγκελ δεν υφίσταται πραγματικά, σημαίνει ότι αντίστοιχα δεν μπορεί να υφίσταται και πραγματικά η αναλυτική βαθμίδα της νόησης περί αυτού του αντικειμένου. Εν πάση περιπτώσει, το αντικείμενο του Χέγκελ είναι η λογική και μάλιστα ιδωμένη από ορισμένη οπτική γωνία. Κατά τη γνώμη μας, η εξέταση της αναλυτικής πορείας της νόησης της εγελιανής φιλοσοφίας θα πρέπει να διεξάγεται πρωτίστως ιστορικά και υπό το φως του βαθύτερου περιεχομένου του ευρύτερου φιλοσοφικού του συστήματος. Την εν λόγω προβληματική, θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

⁴⁴ Για παράδειγμα, στην περίπτωση του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας περιλαμβάνεται η πορεία της νόησης της πολιτικής οικονομίας μέχρι και το «Κεφάλαιο». Αντίστοιχα, στην πορεία του αντικειμένου της κοινωνίας περιλαμβάνονται όλα τα έργα, που έχουν ως αντικείμενο την κοινωνία, οι έρευνες του Μαρξ για την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, η «Οντολογία του Κοινωνικού Είναι» και πολλές άλλες μελέτες έως την «Λογική της Ιστορίας».

⁴⁵ Ο Βαζιούλιν επισημαίνει στη «Λογική της Ιστορίας»: «Υπό τον όρο «προϋπόθεση» υπογραμμίζεται η διαφορά της από εκείνο, προϋπόθεση του οποίου αυτή συνιστά. Υπό τον όρο «αρχή» διακρίνεται προπαντός η ενότητα με εκείνο την αρχή του οποίου αυτή αποτελεί. Εφ' όσον επιδιώκουμε κατά κύριο λόγο να αποκαλύψουμε τους εσωτερικούς δεσμούς, την εσωτερική ενότητα της αναπτυξιακής διαδικασίας, κρίνουμε σκόπιμο, σ' αυτό το συγκεκριμένο, να χρησιμοποιούμε τον όρο «αρχή» και όχι τον όρο «αναγκαία ιστορική προϋπόθεση» (Βαζιούλιν, 2013: 87).

μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, θα εστιάσει στην ανάδειξη των αναγκαίων και ικανών όρων για την πρωταρχική εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Η αρχή της διαδικασίας της ιστορικής ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής και η πρωταρχική της εμφάνιση

*Η αληθής μορφή, με την οποία υπάρχει η αλήθεια,
δεν μπορεί παρά να είναι μόνο το επιστημονικό σύστημα αυτής της αλήθειας.*

Γκ. Χέγκελ (Χέγκελ, 1993: 125).

I.

Η ανάπτυξη της ιστορικότητας στη φιλοσοφία ως αναγκαίου και ικανού όρου της διαλεκτικής λογικής

Οι ιδέες πρέπει να έχουν σειρά: να διατάσσονται και να κατατάσσονται σύμφωνα με τη διάταξη και την κατάταξη των θεσμών και των πραγμάτων.
Τζ. Βίκο (Vico, 2015: 201)

Η έρευνα του σταδίου της αρχής μιας αναπτυξιακής διαδικασίας οφείλει να εκκινεί από την απεικόνιση των αναγκαίων όρων και να οδεύει προς την απεικόνιση των ικανών όρων εμφάνισης της υπό διερεύνηση αναπτυξιακής διαδικασίας. Οι αναγκαίοι όροι είναι εκείνοι οι όροι η ύπαρξη των οποίων καθιστά δυνατή την εμφάνιση μιας συγκεκριμένης διαδικασίας. Οι ικανοί όροι είναι εκείνοι οι όροι η ύπαρξη των οποίων, σε συνδιασμό με τους αναγκαίους όρους, οδηγεί άμεσα στην εμφάνιση της συγκεκριμένης διαδικασίας. Με άλλα λόγια, οι αναγκαίοι όροι αναφέρονται στην καθολική δυνατότητα εμφάνισης της υπό διερεύνηση διαδικασίας, ενώ οι ικανοί όροι αναφέρονται στη διαδικασία μετατροπής της δυνατότητας σε ενεργεία πραγματικότητα.⁴⁶ Οι δύο τύποι όρων, στην αμοιβαία ενότητά τους, αποτελούν τους αναγκαίους και ικανούς όρους για την πρωταρχική εμφάνιση της αναπτυξιακής διαδικασίας. Σε «καθαρή» μορφή, οι αναγκαίοι όροι για την εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής, ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, συμπυκνώνονται στις φιλοσοφικές αντιλήψεις περί της ενότητας και πάλης των αντιθέτων και αντίστοιχα οι ικανοί όροι συμπυκνώνονται στην ανάπτυξη των φιλοσοφικών αντιλήψεων περί της ιστορικότητας. Ειδικότερα, η διαλεκτική λογική, ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας, μελετά τις σχέσεις του αντικειμένου ως εσωτερικά συναρτώμενες και αλληλένδετες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαλεκτική εξετάζει την εσωτερική αλληλεξάρτηση των πλευρών του αντικειμένου. Η αντίληψη της αλληλεξάρτησης εκφράζεται με

⁴⁶ Για παράδειγμα, αναγκαίο όρο για την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας αποτελούν οι φυσικές περιβαλλοντικές συνθήκες, όπως ορισμένη ποικιλία φυτικών και ζωικών ειδών, η θερμοκρασία, το κλίμα, η ύπαρξη οργανισμών με ικανότητα μετακίνησης στο χώρο κτλ. Οι ικανοί όροι αρχίζουν να ανακύπτουν και να διαμορφώνονται με την εμφάνιση των οργανισμών με δίποδη βάδιση και με την αντίστοιχη απελευθέρωση των άνω άκρων, με τον αγελαίο τρόπο ζωής και με τη χρήση δεδομένων από τη φύση αντικειμένων υπό την ιδιότητα των μέσων επενέργειας.

τον βέλτιστο τρόπο υπό τη μορφή της ενότητας και πάλης των αντιθέτων. Η τελευταία ως συγκεκριμένη αντίληψη εμφανίζεται από τις απαρχές του φιλοσοφικού στοχασμού. Ωστόσο, όπως επισημάναμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η ύπαρξη της φιλοσοφικής αντίληψης περί της ενότητας και πάλης των αντιθέτων και η αντίστοιχη εξέταση ενός αντικειμένου, μιας διαδικασίας στη βάση αυτής της αντίληψης, δεν συνεπάγεται ότι η εξέταση του αντικειμένου, της διαδικασίας πραγματοποιείται υπό το πρίσμα της διαλεκτικής, ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας. Η διαλεκτική λογική, ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας, συνιστά μια ειδική μορφή της αντίληψης της ενότητας και πάλης των αντιθέτων, σύμφωνα με την οποία η ενότητα και πάλη των αντιθέτων, μέσω της εσωτερικής της αλληλεπίδρασης, οδηγεί κάθε φορά σε μια νέα σχέση. Αυτή η κίνηση συνιστά μια προχωρητική πορεία από το απλό στο σύνθετο κατά την οποία απεικονίζεται σε ανηρημένη μορφή η ιστορική ανάπτυξη του αντικειμένου, της διαδικασίας. Επομένως, στη διαλεκτική λογική, ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας, η ενότητα και πάλη των αντιθέτων βρίσκεται σε εσωτερική συνάφεια με την ιστορικότητα. Η ύπαρξη της αντίληψης περί της ενότητας και πάλης των αντιθέτων δίχως την αντίληψη της ιστορικότητας δεν δύναται να οδηγήσει στην σύλληψη και κατανόηση της διαλεκτικής λογικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας. Η ιστορικότητα από την άλλη, η οποία συνιστά εκ των ων ουκ άνευ όρο για την αντίληψη της εξέτασης του αντικειμένου στη βάση της ιδιότυπης ανάπτυξής του, συνιστά τον ικανό όρο για την εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας. Η αντίληψη της ιστορικότητας από μόνη της δεν οδηγεί στη διαλεκτική λογική παρά μονάχα σε συνδιασμό με την αντίληψη περί της ενότητας και πάλης των αντιθέτων, δηλαδή υπό το πρίσμα μιας συγκεκριμένης αντίληψης περί του τρόπου με τον οποίο πραγματώνεται και απεικονίζεται η διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης του αντικειμένου, της διαδικασίας. Ως εκ τούτου, οι αναγκαίοι όροι σχετίζονται κυρίως με την αμεσότητα, ενώ οι δεύτεροι με την ουσία της διαλεκτικής λογικής ως αναπτυξιακής διαδικασίας.

Η ενότητα και πάλη των αντιθέτων, ο αναγκαίος όρος για την εμφάνιση και ύπαρξη της διαλεκτικής, δύναται να ανιχνευθεί έως την αρχαία ανατολή (Βουδισμός, Ινδουισμός, Ταοισμός κ.ά.) και την κλασική αρχαιότητα (Προσωκρατικοί, Ηράκλειτος, Πλάτων κ.ά.), ενώ ήδη από τον καρδινάλιο Ν. Κουζάνο⁴⁷ (1401-1464), αλλά και ακόμη παλαιότερα, όπως σε ορισμένες

⁴⁷ Χαρακτηριστικά αναφέρει στο έργο του «De Coniecturis/Περί Εικασιών»: «Όλα είναι ό,τι είναι μέσω της μεθέξεώς τους το Ένα. Σε όλα, και μάλιστα στο καθένα με οικείο τρόπο, αντικατοπτρίζεται (αντιλάμπει) αυτό το Ένα. Η μέθεξι σε αυτό αποτελεί το Είναι κάθε πράγματος χωριστά αλλά και όλων των πραγμάτων εν γένει. Γι' αυτό δεν χρειάζεται άλλη θεώρηση παρά μόνο να αναζητήσεις στην αλλοιότητα (διαφορετικότητα) των προς

αντιλήψεις των νεοπλατωνιστών⁴⁸, αναγνωρίζεται η ιδιαίτερη σημασία της.⁴⁹ Ο Λούκατς χαρακτηριστικά αναφέρει:

Από τον Cusanus ως τον Schelling έχουμε συστήματα που περιλαμβάνουν τα πάντα· που παρουσιάζουν, στο επίπεδο των κατηγοριών, τη συστηματική πανταχού παρουσία της αντίφασης με την έννοια ενός καθολικού χαρακτήρα της διαδικασίας αυτού του είδους, τόσο για τον κόσμο όσο και για τη γνώση του. Έτσι όμως η διαδικασιακή αντίφαση μόνο φαινομενικά κυριαρχεί σε οντολογικό επίπεδο· διότι, στο μέτρο που η αναίρεση των αντιφάσεων τις κάνει να εξαφανίζονται, η τελική αναίρεση, σε συνδυασμό με τη γνώση του απόλυτου στη βάση της *coincidentia oppositorum* ακριβώς στο απόλυτο, έφεραν τον κόσμο πίσω στη στατικότητα· διαδικασία και αντίφαση -είτε σκόπιμα είτε όχι- υποβαθμίζονται σε κατηγοριακά χαρακτηριστικά ενός απλού ενθάδε, μιας απλής περατότητας, ενώ το απόλυτο, ως επέκεινα, διατηρείται έμμονα σε μια ανώτερη κατάσταση, σε σχέση με τη διαδικασιακότητα του ενθάδε, αφήνοντας κάθε αντιφατικότητα πολύ πίσω και πιο χαμηλά απ' αυτό (Λούκατς, 2015:132-33).

Η ιστορικότητα, η οποία συνιστά τον ικανό όρο για την εμφάνιση της διαλεκτικής, ανακύπτει σταδιακά στην ιστορία της φιλοσοφίας μέσω της ανάπτυξης μιας σειράς φιλοσοφικών και επιστημονικών ζητημάτων. Η ιστορικότητα, περιέχει ως συστατικό στοιχείο την κίνηση και τη μεταβολή, αλλά δεν ανάγεται σε αυτές (Marcuse, 1987). Παρ' ότι δύναται να ανιχνευθούν τα πρώτα της σπέρματα σε ιδέες που βρίσκονται αρκετά πίσω στον χρόνο, η εμφάνιση και η διαμόρφωσή της συμπίπτει, κατά κύριο λόγο, με την εμφάνιση της κεφαλαιοκρατίας και σε μεγάλο βαθμό αναπτύσσεται εντός αυτής. Ως εκ τούτου, οι αναγκαίοι όροι εμφάνισης της διαλεκτικής ανακύπτουν και αρχίζουν να διαμορφώνονται ήδη απ' τις απαρχές της φιλοσοφίας, ενώ οι ικανοί της όροι ανακύπτουν και διαμορφώνονται κατά την ανάπτυξη της νεώτερης σκέψης και φιλοσοφίας.

Η διαλεκτική λογική, θεωρούμενη ως αναπτυξιακή διαδικασία, συνιστά ιδιότυπη μορφή συσχέτισης της ενότητας των αντιθέτων και της ιστορικότητας. Οι δύο παραπάνω πλευρές είναι εσωτερικά ενιαίες εντός της σχετικής τους αυτοτέλειας. Η σχέση της ενότητας και πάλης των αντιθέτων και της ιστορικότητας αναπτύσσεται στο πλαίσιο του κεντρικού φιλοσοφικού προβλήματος περί της σχέσης νόησης (νοεΐν) και Εΐναι. Η εν λόγω προβληματική λαμβάνει την

έρευνα πραγμάτων την ταυτότητα ή την ενότητα στην ετερότητα. Τότε θα ιδείς στην ετερότητα των συνηρημένων όντων ούτως ειπείν τρόπους της απόλυτης ενότητας» (Κουζάνος, 2007: 163).

⁴⁸ Ενδεικτικές είναι οι διαλεκτικές αντιλήψεις του Πλωτίνου (204-270).

⁴⁹ Ο Ε. Μουτσόπουλος ενδεικτικά αναφέρει ότι «ο Πλάτων υπεδείκνυε ήδη το μη ον του όντος, και τανάπαλιν, χωρίς όμως να συλλαμβάνει την υπέρβασή τους μέσα στο γίγνεσθαι». (Μουτσόπουλος, 1969: 42).

ώριμη μορφή της με τη διευθέτηση αυτού του κεντρικού φιλοσοφικού ερωτήματος από τον Μαρξ.⁵⁰

Κατά την ύστερη φεουδαρχία και στη συνέχεια με την εμφάνιση και διαμόρφωση της κεφαλαιοκρατίας, η ανάπτυξη της τεχνικής και της παραγωγικής επενέργειας του ανθρώπου στη φύση με την επακόλουθη και ολοένα αυξανόμενη επέκταση του εμπορίου προκάλεσαν θεμελιώδεις αλλαγές στον τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τον κόσμο. Η ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας και η επέκταση του εμπορίου έδωσαν το έναυσμα για την ανάπτυξη της μηχανικής, της αστρονομίας, της γεωγραφίας, των μαθηματικών και μιας σειράς άλλων επιστημονικών κλάδων. Η ανακάλυψη του νέου κόσμου και το υπερπόντιο εμπόριο πολλαπλασίασαν τις διαδικασίες συσσώρευσης αυξάνοντας περαιτέρω τον οικονομικό ανταγωνισμό. Σε αυτό το πλαίσιο άρχισε να διαμορφώνεται μια όλο και περισσότερο διευρυμένη αγορά, γεγονός που αποτέλεσε τόσο προϋπόθεση όσο, βέβαια, και αποτέλεσμα του κλιμακούμενου προσανατολισμού της παραγωγής προς την αγορά. Η γνώση διασυνδεόταν βαθμιαία με τις ανάγκες της αγοράς και της παραγωγής, γεγονός που προώθησε καταλυτικά την ανάγκη μελέτης και διάγνωσης του φυσικού κόσμου, προσδίδοντας έτσι κεντρική σημασία στο πείραμα, στην επαλήθευση και στην εφαρμογή της επιστημονικής γνώσης στην τεχνική και στην άμεση παραγωγική διαδικασία. Πρόκειται για την εποχή που η αστική τάξη καταλαμβάνει τα ηνία της ιστορίας και που προωθώντας τα δικά της συμφέροντα και σκοπούς, αρχίζει όλο και πιο έντονα να αμφισβητεί την προγενέστερη τάξη πραγμάτων και τις απόλυτες αξιακές ιεραρχίες του παρελθόντος.

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, στο επίπεδο της σκέψης και του φιλοσοφικού αναστοχασμού, αρχίζει να καταρρέει όλο και περισσότερο το θεολογικό κοσμοείδωλο, το οποίο εγκαθίδρυε το φεουδαρχικό *status quo* μέσω ενός παρελθόντος που επικύρωνε την κληρονομική ανάληψη της εξουσίας και ενός εξωπραγματικού χρόνου που πιστοποιούσε την κοινωνική τάξη ελέω Θεού. Ο Τζ. Ντ. Μπερνάλ (1901-1971) αποτυπώνει χαρακτηριστικά την εν λόγω ιστορική διαδικασία γράφοντας: «Όπως ακριβώς το σύστημα των ουρανών δεν μπορούσε να ικανοποιήσει τις ανάγκες της ναυσιπλοΐας της νέας εμπορικής εποχής της Αναγέννησης, έτσι

⁵⁰ Ο Βαζιούλιν πολύ εύστοχα επισημαίνει ότι «ο Μαρξ είναι ο πρώτος που έλυσε κατ' αρχήν το ζήτημα της σχέσης της νόησης προς την πραγματικότητα, το πρόβλημα της ιστορικής εμφάνισης και ανάπτυξης της νόησης, του ιστορικά παροδικού χαρακτήρα του συστήματος κατηγοριών κάθε δεδομένης εποχής, το ζήτημα της σχέσης της νόησης με την κοινωνική πρακτική, καθώς επίσης και της νόησης με τη γνωστική διαδικασία» (Vazjulin, 2006: 26).

και η κοινωνική φιλοσοφία των Μέσων Χρόνων δεν μπορούσε να ικανοποιήσει τις οικονομικές της αξιώσεις» (Bernal, 1999: 1089). Η εκρηκτική αναβάθμιση της επενέργειας του ανθρώπου στη φύση και η αντίστοιχη συνειδητοποίηση των δυνατοτήτων της, από τη μία προώθησε καταλυτικά την ανάδειξη του ανθρώπου ως ενεργού υποκειμένου στον κόσμο και από την άλλη απεγκλώβισε και εν τέλει συμφιλίωσε τον άνθρωπο τόσο με το φυσικό κόσμο όσο και με τον ίδιο του τον εαυτό.

Με τον τρόπο αυτό συντελείται μια σημασιολογική και νοηματική μετατόπιση της έννοιας του μερικού και του πεπερασμένου, η οποία, ασφαλώς, δεν αφήνει ανεπηρέαστο το καθολικό. Η υπέρμετρη σημασιодότηση του καθολικού και θεολογικού απολύτου από τον φεουδαρχικό κόσμο, συνοδευόταν από την έντονη υποτίμηση του πεπερασμένου, της φύσης και του ανθρώπου, τόσο ως προς το αναστοχαστικό επίπεδο όσο και ως προς εκείνο της ηθικής και του πρακτικού βίου. Με την αναβάθμιση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση, το καθολικό παύει να συνιστά μια αποκομμένη έννοια που βρίσκεται στο απόμακρο βασίλειο των ουρανών και αρχίζει βαθμιαία να αναζητείται η δραστηριότητά του στον κόσμο του ενθάδε.⁵¹ Ο Θ. Γκιούρας τονίζει ότι ο «Θεός απωθείται, συρρικνώνεται ή εξαϋλώνεται στον βαθμό που ένσκόπα πρακτικά νοήματα πληρούν (επιτυχώς ή ανεπιτυχώς, εν είδη δαπανηρού πειράματος) τον ιστορικό ορίζοντα» (Γκιούρας, 2012: 22). Εγκαταλείπεται λοιπόν βαθμιαία το θεολογικό δόγμα και το αντίστοιχό του παθητικό υποκείμενο, εν τούτοις, στις νέες αντιλήψεις κεντρικό ρόλο συνεχίζει να διαδραματίζει η αντίληψη περί πραγμάτωσης της θείας Πρόνοιας.

Χαρακτηριστική της εν λόγω ιστορικής διαδικασίας και της σύγκρουσης με τη σχολαστική παράδοση είναι η διαμάχη ρεαλιστών και νομιναλιστών. Οι ρεαλιστές, εκκινώντας από την πλατωνική διδασκαλία, θεωρούσαν ότι οι καθολικές έννοιες, τα «universalia», έχουν αυτοτελή ύπαρξη. Αντίθετα, οι νομιναλιστές, βασιζόμενοι περισσότερο στην αριστοτελική

⁵¹ Θα πρέπει να τονιστεί, αποτρέποντας τυχόν παρερμηνείες της παραπάνω διατύπωσης, ότι η ανατίμηση της φύσης και η ανάδυση της ελευθερίας του υποκειμένου ανακύπτουν και αναπτύσσονται μέσα σε μια αρκετά μεγάλη περίοδο αιώνων και βαθμιαία αποσχίζονται από το προγενέστερο θεολογικό πλαίσιο, το οποίο τις περιέβαλε. Για παράδειγμα, και πάντοτε από τη σκοπιά της ιστορίας της φιλοσοφίας, αλλαγές στην τοποθέτηση της σχέσης μεταξύ υποκειμένου και θεολογικού απολύτου πραγματοποιούνται ήδη από τον Αυγουστίνο (354-430). Επιπρόσθετα, αναγνώριση της σχέσης υποκειμένου, γνώσης, πράξης και Λόγου συναντάμε σε αρκετά ανεπτυγμένη μορφή στον Θ. Ακινάτη (1225-1274), ο οποίος εισάγει την αντίληψη της ανάπτυξης στα πλαίσια το θεολογικού δόγματος. Γενικότερα, η θρησκεία θα παραμείνει για πολύ καιρό μια αποφασιστική συνιστώσα του φιλοσοφικού στοχασμού, την ουσιαστική απόρριψη της οποίας θα διεκπεραιώσει πρώτος ο Μαρξ.

διδασκαλία, θεωρούσαν ότι οι καθολικές έννοιες αποτελούν μόνο ονόματα «nomina».⁵² Όπως παρατηρεί ο Μπιτσάκης, η συγκεκριμένη αντιπαράθεση αποτέλεσε «μια συνολική κοσμοθεωρητική σύγκρουση της θεολογικής αντίληψης και του ιδεαλισμού με τον εμπειρισμό και οριακά με τον υλισμό, ο οποίος αντιπροσώπευε την κοσμοαντίληψη των αστικών στρωμάτων που διαμορφώνονταν στο εσωτερικό της φεουδαρχικής κοινωνίας» (Μπιτσάκης, 2008: 15).⁵³

Η βαθμιαία σύγκρουση με το σχολαστικισμό και το θεολογικό δόγμα συνδέθηκε με την αμφισβήτηση της αριστοτελικής φυσικής φιλοσοφίας, η οποία αποτελούσε συστατικό τους στοιχείο και θεραπαινίδα για την δικαιολόγηση της κοινωνικής δομής του φεουδαρχικού κόσμου. Σε αυτό το πλαίσιο, καταλυτικό ρόλο έπαιξε η ανατροπή του γεωκεντρικού

⁵² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γ. Όκαμ (1285-1347), ενός από τους κύριους εκπροσώπους του νομιναλισμού. Ο Μ. Δαφέρμος αναφέρει ότι ο τελευταίος «υιοθετούσε την άποψη ότι η γνώση ξεκινά από την κατ' αίσθηση εποπτεία και προχωρεί προς τη νόηση. Από τη γνώση των επιμέρους αντικειμένων η νόηση μέσω της αφαίρεσης σχηματίζει τις έννοιες, οι οποίες εμπεριέχουν τα κοινά στοιχεία των αισθητών αντικειμένων» (Δαφέρμος, 2010: 217). Γενικότερα, το περιεχόμενο των εν λόγω αντιλήψεων θα επηρεάσει αργότερα αποφασιστικά και τον Νεύτωνα. Στο βιβλίο 3 των «Principia» που αφορά στο σύστημα του κόσμου, ο Νεύτωνας διατυπώνει τους τέσσερις κανόνες του φιλοσοφείν, ως κατευθυντήριες γραμμές για τη μεθοδολογία του. Σύμφωνα με τον πρώτο κανόνα δεν πρέπει να αποδίδονται στα φυσικά πράγματα περισσότερες αιτίες από τις αληθινές και τις επαρκείς για την εξήγηση των φαινομένων. Η εν λόγω θεώρηση εκφράζει την έννοια της οικονομίας που κυριαρχεί στη φιλοσοφία, όπως εκφράζεται και με το ξυράφι του Όκαμ· μάλιστα η έννοια της οικονομίας προέρχεται αρχικά από τη θεολογία (θεία οικονομία). Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση του ζητήματος βλ. Armstrong, 1978· Vignaux, 1948.

⁵³ Οι Μαρξ και Ένγκελς θεωρούν το νομιναλισμό ως την πρώτη μορφή υλισμού. Γράφουν χαρακτηριστικά: «Νομιναλισμός, η πρώτη μορφή του υλισμού εντοπίζεται κυρίως μεταξύ των Άγγλων σχολαστικών» (Marx & Engels, 1975: 127). Για την ακρίβεια, πρόκειται για την πρώτη μορφή εμφάνισης του υλισμού στα πλαίσια της αναπτυσσόμενης αντίθεσης ιδεαλισμού και υλισμού. Εν τούτοις, η σύνολη κλιμακούμενη αντίφαση ιδεαλισμού και υλισμού, συμπεριλαμβανομένων των στιγμών που προηγούνται της στιγμής της αντίθεσης, εντοπίζεται και στην αρχαία φιλοσοφία. Η σύγκρουση ρεαλιστών και νομιναλιστών αποτυπώνει μια συγκεκριμένη ιστορική φάση της θεμελιώδους σύγκρουσης ιδεαλισμού και υλισμού. Η τελευταία αποτελεί τη χαρακτηριστική αντίφαση που διέπει ολόκληρη τη σκέψη της ιστορίας των ταξικών κοινωνιών. Δεν πρόκειται όμως για μια σύγκρουση που ο ένας πόλος βρίσκεται πάντοτε με το μέρος των προοδευτικών κοινωνικών δυνάμεων και ο άλλος με τις δυνάμεις της συντήρησης. Η εκάστοτε κοινωνική προοδευτικότητα και αντιστοίχως ο εκάστοτε κοινωνικός συντηρητισμός εναλλάσσουν τους πόλους στους οποίους εκφράζονται. Κατά τη γνώμη μας, η σύνολη νεωτερική φιλοσοφία έως και τα πλέον νεοεμφανισθέντα ρεύματα των ημερών μας δύναται να ειδωθεί υπό το πρίσμα των διαρκών μεταμορφώσεων της αντίθεσης ιδεαλισμού και υλισμού. Ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον θα είχε ο εντοπισμός αυτών των μεταμορφώσεων σε ρεύματα όπως ο εμπειρισμός, ο ορθολογισμός, ο θετικισμός, ο μεταδομισμός κ.λπ. και η διακρίβωση νομοτελειών στη βάση της ιστορικής ανάπτυξης της φιλοσοφίας και των επιστημών. Το εν λόγω δίπολο ιδεαλισμού και υλισμού αποκρυσταλλώνει την ιδιότυπη αντίθεση διευθυντικής και εκτελεστικής εργασίας επί κεφαλαιοκρατίας καθώς και τη λειτουργική σημασία της κάθε πλευράς για το κεφάλαιο. Το γεγονός επομένως ότι το δίπολο ιδεαλισμού-υλισμού είναι κυρίαρχο σε ολόκληρη την κεφαλαιοκρατική ιστορία, οφείλεται στον αποφασιστικό ρόλο που διαδραματίζουν για το κεφάλαιο η διευθυντική και η εκτελεστική εργασία αντίστοιχα. Μολονότι ο υλισμός ανακύπτει αρχικά στα πλαίσια του εμπειρισμού, δεν ταυτίζεται με τον τελευταίο. Ο υλισμός στην ανεπτυγμένη του μορφή υφίσταται μονάχα ως διαλεκτικός υλισμός. Ο τελευταίος όμως δεν δύναται να αποτελέσει κυρίαρχη μορφή σκέψης επί κεφαλαιοκρατίας. Η αντίθεση ιδεαλισμού και διαλεκτικού υλισμού συνιστά την κορύφωση της αντίθεσης ιδεαλισμού και υλισμού που διέπει ολόκληρη την ιστορία των ταξικών κοινωνιών και θέτει τις προϋποθέσεις υπέρβασης του διπόλου ιδεαλισμός-υλισμός με τη μετάβαση στην ώριμη κοινωνία.

αριστοτελικού-πτολεμαϊκού συστήματος από τον Ν. Κοπέρνικο (1473-1543) και η διατύπωση του ηλιοκεντρικού συστήματος. Παράλληλα, αναπτύσσεται η ορθολογική ιατρική, η οποία δίνει έμφαση στη μελέτη του σώματος και στην καταγραφή των εμπειρικών δεδομένων εγκαταλείποντας σταδιακά τις αντιλήψεις περί πνευμάτων που καθορίζουν τις καταστάσεις του ανθρώπινου σώματος. Η εν λόγω διαδικασία μερικά χρόνια αργότερα θα οδηγήσει στην ανακάλυψη της κυκλοφορίας του αίματος από τον Ου. Χάρβεϋ (1578-1657) και στην μηχανιστική αντίληψη περί ανθρώπινου σώματος. Στα ίδια πλαίσια, ο Φ. Μπέηκον (1561-1626) ασκεί δριμεία κριτική στο «Όργανον» του Αριστοτέλη και στην αντίληψη περί τελικών αιτίων ταυτίζοντας τα τελευταία με τη μεταφυσική. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μπιτσάκης:

Ο Φράνσις Μπέηκον ήταν εχθρός της αριστοτελικής οντολογίας και της φιλοσοφίας της φύσης, καθώς και της μεθόδου του, όπως είναι διατυπωμένη στο Όργανον. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι τη δική του μέθοδο την εκθέτει, κατ' αντιπαράθεση προς τον Αριστοτέλη, στο *Novum Organum* (1620). Μεταξύ των άλλων, ο Μπέηκον απέρριψε τα μορφολογικά και τα τελικά αίτια της αριστοτελικής φιλοσοφίας, δεχόμενος μόνο τα υλικά και τα ποιητικά αίτια. Τα τελικά αίτια, κατά τον Μπέηκον, είναι αντικείμενα της Μεταφυσικής. [...] Επιστήμη, κατά τον Μπέηκον, είναι η γνώση των ποιητικών αιτίων. Η φυσική έχει ως αντικείμενό της τα ποιητικά αίτια, ενώ τα τελικά αίτια είναι αντικείμενα της Μεταφυσικής (Μπιτσάκης, 2008: 61-62).

Υποστηρίζοντας τη γνώση των ποιητικών αιτίων μέσω του πειράματος και της επαγωγής, ο Μπέηκον προωθεί τον εμπειρισμό και τον υλισμό πολεμώντας την τελεολογία. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι,

για τη σκέψη τα πιο καθολικά πράγματα στη φύση πρέπει να είναι ωμά γεγονότα, τα οποία είναι ακριβώς όπως τα βρίσκουμε και δεν είναι καθ' εαυτά πραγματικά αιτιατά, η ανθρώπινη διάνοια δίχως να γνωρίζει πως να παραμείνει, συνεχίζει να προσπαθεί να γνωρίσει καλύτερα τα πράγματα. Και έτσι όπως πασχίζει να προχωρήσει περαιτέρω, πέφτει πίσω στα πράγματα που της είναι πιο οικεία, τα λεγόμενα τελικά αίτια, τα οποία προέρχονται εντελώς από τη φύση του ανθρώπου αντί του σύμπαντος, και που από την απαρχή, έχουν εξόχως διαφθείρει τη φιλοσοφία (Bacon, 2000: 44).

Γενικότερα, η περίοδος της επιστημονικής επανάστασης χαρακτηρίζεται από την απόρριψη του αριστοτελικού επιστημολογικού παραδείγματος. Στην αριστοτελική θεωρία της κίνησης, δύο είναι τα κύρια χαρακτηριστικά. Πρώτον, κυριαρχεί η μεταφυσική αντίληψη περί τεσσάρων ειδών αιτίων στη φύση (υλικό, μορφικό/ειδητικό, ποιητικό, τελικό) (Μπιτσάκης, 2008: 48). Δεύτερον, η κίνηση αποτελεί ενδογενή ιδιότητα της ύλης, ενώ ταυτόχρονα οφείλεται στην τάση του σώματος να πραγματώνει μια σκοπιμότητα· έτσι η τελεολογία αποτελεί βασική

μεταφυσική αρχή στην αριστοτελική φυσική φιλοσοφία (Μπιτσάκης, 2008: 49). Η νεότερη φυσική φιλοσοφία, η οποία καλύπτει την περίοδο που είθισται να ονομάζεται επιστημονική επανάσταση, απορρίπτει την έννοια της τελεολογίας και δίνει έμφαση στο ποιητικό αίτιο, δηλαδή στην αναζήτηση των αιτίων των φαινομένων. Αυτό καθίσταται φανερό στον πρόλογο του R. Cotes στη δεύτερη έκδοση των «Principia Mathematica» του Ι. Νεύτωνα (1643-1727), με τον οποίο και ολοκληρώνεται η επιστημονική επανάσταση. Ο Cotes, προσπαθώντας να απαντήσει στις αντιρρήσεις που συνάντησε η πρώτη έκδοση των «Principia», αναφέρεται στις τρεις κατηγορίες φυσικών φιλοσόφων: τους σχολαστικούς, που αποδίδουν στα πράγματα απόκρυφες ιδιότητες και δεν αναφέρουν τίποτε για την προέλευση της φύσης των πραγμάτων· τους καρτεσιανούς, οι οποίοι, αν και θεωρούν την ύλη ως ομοιογενή και προχωρούν από τα απλούστερα στα συνθετότερα, έχουν την τάση να κάνουν υποθέσεις – ως αρχές –, από τις οποίες συνάγουν συμπεράσματα· τους πειραματικούς φιλοσόφους που συνάγουν τα αίτια όλων των πραγμάτων από απλούστερες αρχές, χωρίς να δέχονται ως αρχή οτιδήποτε δεν αποδεικνύεται από τα φαινόμενα (Cotes στο Newton, 1999: 385-386). Η κατηγοριοποίηση του Cotes αναδεικνύει τη διαφορά ανάμεσα στους Σχολαστικούς, δηλαδή τους Αριστοτελικούς, οι οποίοι δεν αναζητούσαν τα αίτια, αλλά απέδιδαν απόκρυφες ιδιότητες στα πράγματα, και στους νεότερους φυσικούς φιλοσόφους, οι οποίοι ενδιαφέρονταν πλέον για την αναζήτηση των ποιητικών αιτίων. Ως εκ τούτου, η εγκατάλειψη της αναζήτησης των τελικών αιτίων είναι εσωτερικά συνυφασμένη με την απόρριψη της τελεολογίας, δηλαδή με τη στροφή στη μηχανιστική φιλοσοφία και στην αναζήτηση των αιτίων που προκαλούν τα παρατηρούμενα φαινόμενα.

Αποφασιστικής σημασίας είναι επίσης η συμβολή του Ρ. Ντεκάρτ (1596-1650), του οποίου οι φιλοσοφικές αντιλήψεις, αν και ιδεαλιστικού χαρακτήρα, συνέβαλλαν καθοριστικά στην εγκαθίδρυση του μηχανιστικού κοσμοειδώλου και στην στροφή προς τα πραγματικά εμπειρικά δεδομένα. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

Το πρώτο είταν να μην παραδέχομαι ποτέ τίποτα για αληθινό, αν δεν το ξέρω ολοφάνερα αληθινό· δηλαδή ν' αποφεύγω προσεκτικά τη βιασύνη και την προκατάληψη, και να μην περιλαμβάνω στις κρίσεις μου τίποτα παραπάνω απ' ό τι θα παρουσιάζεται στο νου μου τόσο καθαρά και τόσο ευδιάκριτα ώστε να μη μου δίνεται καμιά ευκαιρία ν' αμφιβάλλω γι' αυτό. [...] Να κατευθύνω τη σκέψη μου με τάξη, αρχίζοντας από τα πιο απλά κι ευκολογνώριστα, για ν' ανέβω σιγά-σιγά, σαν από βαθμίδες ως στη γνώση των συνθετότερων (Ντεκάρτ, 1976: 19).

Ενδεικτική επίσης είναι η άποψη του Ντεκάρτ για το σύμπαν, το οποίο αντιλαμβάνεται ως μια μηχανή. Σε αυτό η νόηση δεν διαγιγνώσκει παρά τις κινήσεις των πλευρών του που έχουν μηχανικό χαρακτήρα. Γενικότερα, χαρακτηριστικό της φυσικής φιλοσοφίας είναι η ανεύρεση των θεμελιωδών αιτίων των φυσικών φαινομένων, δηλαδή η απόδειξη ότι τα υπό μελέτη φαινόμενα απορρέουν από θεμελιώδεις αρχές της φυσικής, οι οποίες με τη σειρά τους απορρέουν από την πρώτη φιλοσοφία· τούτο επιτυγχάνεται όταν έχουμε ορθώς αποδώσει τα υπό μελέτη φαινόμενα σε υπολανθάνουσες δομές της καρτεσιανού τύπου «ύλης σε κίνηση», όταν δηλαδή έχουμε διαμορφώσει το κατάλληλο μηχανικό μοντέλο για κάθε φαινόμενο (Stein, 2004: 260). Αν και χαρακτηριστικό της καρτεσιανής μεθόδου αποτελεί η έμφαση στην μετάβαση, με συστηματικό τρόπο και με βεβαιότητα, από τα παρατηρούμενα φαινόμενα στις αιτίες τους, οι προσπάθειες αυτές εγκαταλείφθηκαν για να «σωθούν τα φαινόμενα». Εν τέλει αυτό που χαρακτήρισε την καρτεσιανή μεταφυσική ήταν η προσπάθεια εύρεσης μιας μηχανικής υπόθεσης που θα εξηγούσε, με τη βοήθεια ορθολογικών συμπερασμάτων από τις θεμελιώδεις αρχές της κίνησης, τα ευρήματα των πειραμάτων. Η εν λόγω μέθοδος που επέτρεπε την διατύπωση υποθέσεων ως αρχών δεν ήταν αρκετή για τον Νεύτωνα, ο οποίος στράφηκε στην επαγωγική μέθοδο.

Τούτων δοθέντων, επιφέρεται μια βαθύτερη και εξαιρετικά κρίσιμη αλλαγή στη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου στον τομέα της φιλοσοφικής σκέψης και ενατένισης. Η σταδιακή απόρριψη του καθολικού στην ιστορία οδήγησε σε μια γνωσιοθεωρητική μετατόπιση, στην οποία το καθολικό άρχισε να αναζητείται στις διάφορες σφαίρες του πραγματικού κόσμου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επανανοηματοδοτήθηκε ο αισθητός κόσμος εν γένει, αλλάζοντας, ως εκ τούτου, και η αντίληψη για τον ρόλο και τη θέση του ανθρώπου. Ο άνθρωπος προέβαλλε πλέον ως φορέας του λόγου (φορέας του καθολικού), ως έλλογο υποκείμενο, το οποίο είναι προορισμένο να γνωρίσει τον κόσμο και τον εαυτό του. Ο Π. Κονδύλης γράφει αναφορικά με τα ανωτέρω:

Μας αρκεί η διπλή διαπίστωση, πρώτο, ότι η αποκατάσταση της αισθητής διάστασης του ανθρώπου δεν προέκυψε, π.χ., από κάποιες αλλαγές στη βιολογική υφή του, αλλά από λόγους πνευματικούς, αφού αποτελεί συστατικό μέρος μιας ορισμένης κοσμοθεωρίας, και δεύτερο, ότι η απόφαση της αποκατάστασης αυτής είχε πολεμικά κίνητρα, αφού πάρθηκε στον αγώνα εναντίον ενός αντιπάλου, που έδινε ιδιαίτερη σημασία στην αντίθετη άποψη πάνω στο ίδιο θέμα. Ο κοσμοθεωρητικός ορθολογισμός και η αποκατάσταση του αισθητού κόσμου, συμμαχούν, λοιπόν, αρχικά με πρόθεση πολεμική· ο ιδιαίτερος

τονισμός του αισθητού κόσμου αποτελεί το όπλο μιας νόησης, η οποία επιθυμεί να καταρτίσει ένα σύστημα σκέψης στρεφόμενο, κοντά στα άλλα, και εναντίον της αξιολογικής κλίμακας μιας άλλης κοσμοθεωρίας. [...] Πολεμική πρόθεση έχει και η σύζευξη του ορθολογισμού με την απόρριψη της ασκητικής ηθικής κάτω από το έμβλημα της υπαρξιακής έξαρσης και έντασης: όπως η αυθεντία και η ασκητική ηθική αποτελούν τα δύο συστατικά στοιχεία της ετερονομίας, που λέγεται ότι εκπροσωπεί ο αντίπαλος, έτσι και η αυτονομία οφείλει, αντίστροφα, να συνίσταται αφ' ενός στην αποκοπή της σκέψης από το κοσμοθεωρητικό πλαίσιο του αντιπάλου και αφ' ετέρου στην ικανοποίηση της αισθητής διάστασης του ανθρώπου. [...] Για τον ορθολογισμό των Νέων Χρόνων στο σύνολό του, σημαντικό είναι το γεγονός ότι η αποκατάσταση του αισθητού κόσμου δεν περιορίστηκε στο χώρο της ηθικής, αλλά πήρε τη μορφή της προγραμματικής θέσης, ότι ο αισθητός γενικά κόσμος, δηλ. η φύση, όχι μόνο μπορεί, αλλά και το αξίζει να γίνει αντικείμενο μελέτης του Λόγου (Κονδύλης, 2004α: 64-66).

Αυτή η αντίληψη περί της φύσης είναι ενσωματωμένη στη φυσική φιλοσοφία της εποχής που μετέπειτα κατανοείται ως επιστημονική επανάσταση. Η συνειδητοποίηση της δυνατότητας επενέργειας του ανθρώπου στη φύση, μέσω της σύλληψής της ως αντικειμένου μελέτης του Λόγου, είναι εμφανής και στην ίδια τη μεθοδολογία της επιστημονικής επανάστασης. Η στάση του ανθρώπου απέναντι στη φύση είναι σαν αυτή του δικαστή που βάζει τη φύση στο κρεβάτι των βασανιστηρίων και την ανακρίνει (Bacon, 2000: 20-21) ή θέτει το καλούπι, μέσω των ερωτήσεων, στο οποίο η φύση πρέπει να ταιριάζει (Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Β XIII). Το νέο μοντέλο του υποκειμένου είναι ο δικαστής (ο ορθός Λόγος) που ανακρίνει τη φύση και την εξαναγκάζει να του απαντήσει.⁵⁴ Ούτως εχόντων των πραγμάτων, η μεθοδολογία της φυσικής φιλοσοφίας – και μετέπειτα της επιστημονικής δραστηριότητας – ενσωματώνεται και θεμελιώνεται σε αυτή την αντίληψη περί φύσης. Η μεθοδολογία αυτή, η οποία μετέπειτα θα αποτελέσει το κύριο υπόδειγμα της επενέργειας του ανθρώπου στη φύση, είναι άρρηκτα συνιφασμένη με την άνοδο των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και με τη μετατροπή των εμπράγματων όρων της παραγωγής σε εμπορεύματα.

Ο άνθρωπος διαπιστώνοντας ολοένα και περισσότερο τη δυνατότητα της επενέργειάς του στη φύση, αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως ένα έλλογο ον που δρα ελεύθερα και μετασχηματίζει τον κόσμο, ακριβώς σύμφωνα με τη γνωστική του ικανότητα. Η παραπάνω διαδικασία ανακλύπει και διαμορφώνεται αποφασιστικά με τη εμφάνιση και τη σταδιακή ανάπτυξη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και την αναγκαιότητα καθολικής της εγκαθίδρυσης καθώς

⁵⁴ Βλ. ανάλυση της C. Merchant 1990, 2006, 2008 για το πείραμα και την «παρενόχληση», «εξαναγκασμό» της φύσης την περίοδο της επιστημονικής επανάστασης.

επίσης και με την εναντίωση στους φεουδαρχικούς θεσμούς, οι οποίοι αποτελούσαν φραγμό για την περαιτέρω ανάπτυξη των εμπορευματικών σχέσεων.⁵⁵ Η ιδιωτική ιδιοκτησία, η οποία αναπτύσσεται συνάμα με τη διαμόρφωση και ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και την ολοένα διευρυνόμενη αγορά, θέτει το ζήτημα της ελευθερίας όπως δεν είχε τεθεί ποτέ σε προγενέστερους χρόνους. Η ελευθερία δεν μπορεί να υφίσταται δίχως την πολιτική και νομική ελευθερία, δηλαδή δίχως μια συγκεκριμένη μορφή πολιτεύματος αντίστοιχη ενός ελεύθερου και έλλογου ανθρώπου. Η γενικότερη ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ της νέας και αναδυόμενης αστικής τάξης και των συμφερόντων της με το προγενέστερο φεουδαρχικό καθεστώς και τους θεσμούς του παίρνει τη μορφή της σύγκρουσης δύο διαφορετικών εποχών, του φωτός και του σκότους. Πρόκειται εν γένει για μια προσπάθεια συνολικής άρνησης⁵⁶ του άμεσου παρελθόντος, συνέπεια του οποίου είναι η αναφορά σε μια πολύ παλαιότερη περίοδο, την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή εποχή. Ο Α. Χρύσης παρατηρεί ότι «η αναγκαιότητα της στροφής στις αρχαιοελληνικές και ρωμαϊκές ρίζες δεν προβάλλεται ως αυτοσκοπός, αλλά ως μέσο για την ιδεολογική θωράκιση του ιστορικού υποκειμένου στον αγώνα για τη θεμελίωση και την οικοδόμηση του καινούργιου» (Χρύσης, 2004: 81). Συνάμα όμως με την ιδεολογική του χρήση, το αρχαιοελληνικό και ρωμαϊκό παρελθόν αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για την διαμορφούμενη αστική κοινωνία.

Όπως έχει ήδη τονιστεί, η ανάπτυξη όλων των προαναφερθεισών διαδικασιών και φαινομένων συνιστά μια μακρά και αρκετά πολυσύνθετη διαδικασία, η οποία ανακύπτει, διαμορφώνεται και ωριμάζει κλιμακούμενα με την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Με τη βαθμιαία μετάβαση στη νέα εποχή της αστικής τάξης, ολόκληρη η προγενέστερη ιστορία αρχίζει να προβάλλει διαφορετικά, δηλαδή ως μια ιστορία που οδηγεί νομοτελώς σε αυτή τη νέα εποχή και ακριβώς εντός αυτών των πλαισίων ανακύπτει αποφασιστικά η ιστορικότητα. Όπως εύστοχα αναφέρει ο Π. Πιζάνιας «το θεμελιώδες είναι ότι οι διαφωτιστές είχαν πραγματοποιήσει μια μείζονα πολιτισμική ανακάλυψη οικουμενικής σημασίας: ότι ο χρόνος μπορούσε να εκκοσμικευτεί» (Πιζάνιας, 2002: 30).

⁵⁵ Επισημαίνουμε σε αυτό το σημείο ότι τα ζητήματα της ατομικής ελευθερίας αναδεικνύονται, αλλά δεν επιλύονται πλήρως στην κλασική εποχή του Διαφωτισμού.

⁵⁶ Παρ' όλο που στο ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο βλέπουμε αυτή τη μανιχαϊστικού τύπου αντίθεση προς το παρελθόν, στην πραγματικότητα ο διαφωτισμός παραμένει φορέας αρκετών στοιχείων της προγενέστερης εποχής.

Η αντιπαράθεση της νέας φωτεινής εποχής με το άμεσο σκοτεινό και θεολογικό παρελθόν δεν θα μπορούσε παρά να προβάλλει ως έξοδος του ανθρώπου από την περίοδο της ανωριμότητας. Ο Ι. Καντ (1724-1804) θεωρεί ότι «ανωριμότητα είναι η αδυναμία να μεταχειρίζεσαι το νου σου χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου» (Kant, 1971: 42)⁵⁷, την οποία καθοδήγηση συνδέει με την προγενέστερη θεοκρατική εποχή. Συνάμα, το αρχαίο παρελθόν της Αθήνας και της Ρώμης, αποτελώντας έμπνευση για την οικοδόμηση του νέου, προβάλλει ως μια άλλη λαμπρή και ένδοξη ιστορική εποχή, η οποία κατέρρευσε και τη θέση της κατέλαβε το θεοκρατικό σκότος. Ως εκ τούτου, εκείνο που προβάλλει έντονα σε μια τέτοια θεώρηση των πραγμάτων είναι η διάκριση της ιστορίας σε τρεις βασικές περιόδους, την αρχαία, τη μεσαιωνική και τη νέα εποχή του φωτός. Είναι ακριβώς η μετάβαση στη νέα εποχή που επιτρέπει την ανάδυση της τριαδικής θεώρησης περί της ιστορίας και την ανάπτυξη του κριτικού αναστοχασμού παρόντος και παρελθόντος σε αυτό το τριαδικό σχήμα. Βέβαια, εκείνο που κατά κόρον θεωρείται ότι συνέχει την ιστορική κίνηση είναι η Θεία Πρόνοια⁵⁸, μια έννοια, η οποία αργότερα θα μετεξελιχθεί στον Λόγο.

Στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ιστορικότητας, η ιστορία κατανοείται ως μια κυκλική κίνηση, κατά την οποία εναλλάσσονται διαφορετικές ιστορικές εποχές. Εν τούτοις, πρόκειται για μια αντίληψη κυκλικότητας, η οποία στον έναν ή στον άλλο βαθμό διαφοροποιείται από εκείνη των στωικών και γενικότερα από τις αντιλήψεις των αρχαίων χρόνων. Πολύ εύστοχα, ο Χρύσης επισημαίνει ότι «θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο όρος «Αναγέννηση» παραπέμπει ουσιαστικά σε μια κυκλική επαναφορά στις αφετηρίες του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού» (Χρύσης, 2004: 80). Παρά ταύτα, η φιλοσοφική σύλληψη της ιστορίας ως κυκλικής κίνησης, στους νεότερους χρόνους της κεφαλαιοκρατικής ακμής, δεν συνεπάγεται μια θεώρηση περί απόλυτης επανάληψης του ιστορικού χρόνου και των γεγονότων, αλλά περισσότερο μια πορεία, κατά την οποία ένα ορισμένο πνεύμα συνέχει διαφορετικές εποχές. Ήδη στις αναγεννησιακές αντιλήψεις περί κυκλικής ιστορικής κίνησης, όπως του Ν. Μακιαβέλι (1469-1527), εμπεριέχονται τα σπέρματα της γραμμικής και προοδευτικής αντίληψης της ιστορίας, η οποία θα καταστεί κυρίαρχη αργότερα με την περαιτέρω ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας και την κορύφωση της εποχής του Διαφωτισμού.

⁵⁷ Πρόκειται για τη γνωστή απάντηση στο ερώτημα «Τι είναι διαφωτισμός;»: «Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητα του, για την οποία ο ίδιος είναι υπεύθυνος» (Kant, 1971: 42).

⁵⁸ Χαρακτηριστική είναι η αντίληψη του Bossuet σύμφωνα με την οποία η θεία Πρόνοια είναι εκείνη που καθορίζει τον ρου της ιστορίας, βλ Bossuet, 2011.

Στο έργο του Τζ. Βίκο (1688-1744), το οποίο αποτελεί μείζονος σημασίας στάδιο στη διαμόρφωση της ιστορικότητας, η αντίληψη των «corsi e ricorsi», δηλαδή της ιστορίας ως ανακυκλήσεων εποχών, οι οποίες με τη σειρά τους διέπονται από συγκεκριμένα νομοτελή στάδια και που η ολοκλήρωσή τους οδηγεί στο πέραςμα στην επόμενη εποχή, από τη μία περιέχονται στοιχεία της αντίληψης περί κυκλικής επαναφοράς της ιστορίας, ενώ από την άλλη, η διαπίστωση νομοτελειών ανάπτυξης και φθοράς, καθιστά σε ένα βαθμό τη μετάβαση στην άλλη εποχή, όχι μια απλή επαναφορά, αλλά περισσότερο μια επάνοδο στο αρχικό στάδιο· αντίληψη που τείνει περισσότερο προς τη θεώρηση μιας ελικοειδούς κίνησης της ιστορίας, παρά κυκλικής. Τόσο στον Βίκο όσο και σε αρκετούς άλλους διανοητές, η ιστορικότητα εντοπίζεται στο πεδίο μελέτης του ανθρώπινου πολιτισμού. Ο Βίκο αναφέρει ότι η «φύση των θεσμών δεν είναι τίποτα άλλο παρά η γέννηση τους σε ορισμένο χρόνο και με ορισμένον τρόπο» (Vico, 2015: 170). Κατ' αυτόν τον τρόπο καταλήγει ότι η,

Νέα Επιστημονική Γνώση, πρέπει να είναι ως προς μία από τις αξιωματικές της απόψεις *έλλογη και αναλογική πολιτική θεολογία της Θείας Πρόνοιας*. Κάτι τέτοιο μέχρι τώρα φαίνεται ότι έλειπε, διότι οι φιλόσοφοι τη Θεία Πρόνοια είτε την αγνοούσαν εντελώς [...] είτε την ελάμβαναν μεν υπόψη τους, αλλά αποκλειστικά και μόνο στο μέτρο και στο πλαίσιο της τάξης των φυσικών πραγμάτων, γι' αυτό, άλλωστε, αφ' ενός αποκαλούν τη μεταφυσική τους *φυσική θεολογία*, και αφ' ετέρου, όταν στοχάζονται πάνω στην Πρόνοια του Θεού, επιβεβαιώνουν την ύπαρξή της τόσο μέσω της φυσικής τάξεως των πραγμάτων, όπως εκδηλώνεται και την παρατηρούμε στις κινήσεις των σωμάτων, όπως λόγου χάριν των σφαιρών και των στοιχείων, όσο και μέσω του τελικού αιτίου, που αντιλαμβάνονται σε διάφορα άλλα μικρότερα φυσικά πράγματα. Κι όμως, οι φιλόσοφοι θα έπρεπε να είχαν συζητήσει τα της Θείας Πρόνοιας ήδη στο πλαίσιο της οικονομίας των πολιτικών θεσμών, ξεκινώντας μάλιστα από την αυθεντική σημασία της λέξης *provvedenza* (ό.π.: 254).

Γενικότερα, η αντίληψη της ιστορικότητας αναδύεται, με τον πλέον έντονο τρόπο, πρωτίστως στο πλαίσιο της μελέτης του ανθρώπινου πολιτισμού, του πνεύματος, των νόμων και των θεσμών, αφού αυτά προέβαλλαν ως κοινά και μεταβαλλόμενα στοιχεία σε διαφορετικές εποχές, και δευτερευόντως στο πλαίσιο της μελέτης του φυσικού κόσμου, ο οποίος προέβαλλε ως κατ' εξοχήν σταθερός και αμετάβλητος. Ο Βίκο σημειώνει ότι η νέα επιστημονική γνώση αναδεικνύεται «σε ιστορία των ιδεών, των ηθών, και των πεπραγμένων του ανθρωπείου γένους» (ό.π.: 274).

Σε αυτές τις φιλοσοφικές αντιλήψεις αρχίζουν να μορφοποιούνται απόψεις, στις οποίες αλλάζει και η θεώρηση της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου· η ιστορία του πολιτισμού και

της ανθρωπότητας, καθώς και ο τομέας της νόησης και της σκέψης αρχίζουν σταδιακά να προβάλλουν ως το πλέον έγκυρο πεδίο γνώσης· υπό τον όρο ότι γνωστικό αντικείμενο καθίσταται το παρηγμένο και δημιουργημένο από τον άνθρωπο αντικείμενο. Ο Βίκο αποτυπώνει με τον πλέον γλαφυρό τρόπο το εν λόγω ζήτημα. Συγκεκριμένα γράφει:

Μέσα σε αυτό, ωστόσο, το πηχτό σκοτάδι, που σκεπάζει την πρώτη και τόσο μακρινή μας αρχαιότητα, λάμπει το αιώνιο και ανέσπερο φως εκείνης της αναμφισβήτητης αλήθειας που λέει ότι ο πολιτικός κόσμος είναι βέβαιο ότι φτιάχτηκε από τους ανθρώπους, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι ακριβώς γι' αυτό και μπορούμε και πρέπει να αναζητήσουμε και να βρούμε τις αρχές του *μέσα στα μέτρα του ίδιου μας του ανθρώπου νου*. Απορεί δε και θαυμάζει όποιος κάτσει να συλλογισθεί, πρώτα, για ποιο λόγο οι φιλόσοφοι καταπιάστηκαν τόσο σοβαρά με το να γνωρίσουν το φυσικό κόσμο, ζητώντας με άλλα λόγια να κατακτήσουν μια γνώση, που μόνο ο Θεός, που τον δημιούργησε, μπορεί να έχει, και, ακολούθως, για ποιο λόγο αμέλησαν να μελετήσουν τον κόσμο των εθνών ή πολιτικό κόσμο, τον οποίο, αφού τον έφτιαξαν άνθρωποι, μόνο άνθρωποι θα μπορούσαν και να τον γνωρίσουν (ό.π.: 242).

Στο παραπάνω απόσπασμα, δεν αποτυπώνεται μονάχα η αντίληψη του Βίκο ως προς την προσβασιμότητα τη ανθρώπινης γνωστικής ικανότητας στις διάφορες περιοχές του πραγματικού, αλλά αποτυπώνεται επίσης, υποδόρια, η ιστορική ανάληψη των πρωτείων του φιλοσοφικού και γνωσιοθεωρητικού ενδιαφέροντος από το κοινωνικό. Ο Βίκο θεωρεί ότι η διερεύνηση της αλήθειας είναι ως επί το πλείστον γενετική και αυτοαναλυτική (Berlin, 2001: 129), επομένως, οι άνθρωποι δύνανται να γνωρίσουν την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού μέσω της ανασυνθετικής φαντασίας.⁵⁹ Ο Ι. Μπερλίν ορθά τονίζει ότι «ο Γερμανός μεταφυσικός φιλόσοφος F.H. Jacobi εξέλαβε αυτά τα ερωτήματα ως εμβρυώδη μορφή της υπερβατολογικής⁶⁰ μεθόδου του Kant· και όντως αυτός ο παραλληλισμός δεν είναι παράλογος» (ό.π.: 130).

Τούτων δοθέντων, αρχίζει να διαμορφώνεται μια φιλοσοφική αντίληψη κατά την οποία η αλήθεια καθίσταται εφικτή σε εκείνες τις περιπτώσεις, στις οποίες ο παραγωγός διαγιγνώσκει το παραγόμενο μέσω ενός τρόπου ανασκόπησης ή παραγωγικής σύνθεσης της ίδιας του της παραγωγικής δραστηριότητας. Όσον αφορά στη φυσική φιλοσοφία και στις περί του φυσικού γνώσεις, εκεί δεσπόζει η επαγωγική μέθοδος (induction), επί της οποίας αναστοχάζονται κριτικά οι νεότεροι φιλόσοφοι (Χιουμ, Μπέρκλεϋ, Λοκ κ.ά.) μετά την ανάπτυξη και διάδοση της

⁵⁹ Ο Ι. Μπερλίν γράφει: «Οι άνθρωποι «κατασκευάζουν τον εαυτό τους», και επομένως οι άνθρωποι είναι δυνατόν να αναβιώσουν αυτή τη διαδικασία με τη φαντασία» (Berlin, 2002: 213).

⁶⁰ Επεμβαίνουμε μεταφραστικά και αποδίδουμε τον όρο «Transzendental» ως «υπερβατολογικό» και όχι «υπερβατικό» όπως αποδίδεται από τον μεταφραστή.

νευτώνειας θεωρίας. Θα πρέπει φυσικά εδώ να επισημάνουμε ότι η ανάπτυξη των φυσικών γνώσεων (φυσική φιλοσοφία) και της φιλοσοφίας βρίσκονται σε μια διαρκή αλληλεπίδραση, στην οποία στοιχεία και ιδέες που εμφανίζονται στις φυσικές γνώσεις και στη φυσική φιλοσοφία δανείζονται και αναπτύσσονται από τη φιλοσοφία και αντιστρόφως. Για παράδειγμα, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα και με την εμφάνιση της νευτώνειας θεωρίας, εξέχουσα σημασία στις περί του φυσικού γνώσεις αποκτά η ιδέα της διαρκούς και αδιάλειπτης κίνησης με τη διατύπωση της αρχής της αδράνειας, η οποία καταρρίπτει συντριπτικά τις επιρροές του αριστοτελικού φυσικού προτύπου. Το γεγονός αυτό θα αλλάξει ουσιαστικά το φιλοσοφικό πρότυπο μελέτης της αιτιώδους συνάφειας. Ο Τζ. Λοκ (1632-1704), για παράδειγμα στο «Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση» επεξεργάζεται πάνω στη βάση της συσχέτισης της νόησης και των ιδεών τη σχέση της κίνησης με τις έννοιες της διάρκειας και της συνέχειας.

Ιδιαίτερη επίσης ιστορική σημασία στο στάδιο διαμόρφωσης της ιστορικότητας καταλαμβάνει η φιλοσοφία του γαλλικού διαφωτισμού, στην οποία αναπτύσσεται τόσο ο φιλοσοφικός υλισμός όσο και η έννοια της προόδου. Οι εκρηκτικές ανακαλύψεις στον τομέα των φυσικών επιστημών και η έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα δημιούργησαν ένα πνεύμα αισιοδοξίας που εκφράστηκε με φιλοσοφικές αντιλήψεις, οι οποίες αντιλαμβάνονταν την ανθρώπινη ιστορία ως μια κίνηση διαρκούς τελειοποίησης. Ο Α. Τυργκό (1727-1781), φιλόσοφος και φυσιοκράτης οικονομολόγος, αντιλαμβάνεται τη μεταβολή πρωτίστως στην ιστορία και δευτερευόντως στα φυσικά φαινόμενα και μαζί με τον Ν. Κοντορσέ (1743-1794) αναπτύσσουν την ιδέα περί της ιστορικής προόδου.

Ο γαλλικός διαφωτισμός αναπτύσσει την έννοια της προόδου ενώ παράλληλα ασκείται δριμεία κριτική στην παλαιά θεολογική αντίληψη της ιστορίας. Ως εκ τούτου, απορρίπτονται οι παλαιοί θεοκρατικοί νόμοι της ιστορίας και αναζητούνται νέοι. Το καθολικό, ως το στοιχείο της αναγκαιότητας και του καθορισμού του μερικού και του ενικού, αρχίζει να αναζητείται ακόμη περισσότερο εντός των πλαισίων της ίδιας της ανθρώπινης πραγματικότητας. Σε αυτό το καθήκον, αποφασιστικής σημασίας είναι η συμβολή του Σ. Μοντεσκιέ (1689-1755), ο οποίος αντιπαραβάλλει τις Ευρωπαϊκές κοινωνίες με εκείνες της ανατολής ούτως ώστε να ασκήσει κριτική στους θεσμούς της κοινωνίας του καιρού του.⁶¹ Επιπλέον, εμφανίζεται το ρεύμα των

⁶¹ Ο Πιζάνιας αναφέρει ότι «όταν ο Μοντεσκιέ έγραφε το *Πνεύμα των Νόμων* η ταυτότητα των ευρωπαϊκών απολυταρχιών είχε πλήρως διαμορφωθεί, γεγονός το οποίο του επέτρεψε να θεωρήσει τον «οθωμανικό δεσποτισμό»

Γάλλων υλιστών με προεξάρχοντες τους Ζ. Λα Μετρί (1709-1751), Ντ. Ντιντερό (1713-1784), Β. Χόλμπαχ (1723-1789), Κ. Α. Ελβέτιο (1715-1771) κ.ά. Η διαρκής συσσώρευση νέων γνώσεων για τον φυσικό κόσμο (ανακαλύψεις νέων και διαφορετικών ειδών ζώων, φυτών, οστών, πετρωμάτων, μετάλλων κ.ά.) δημιούργησε την ανάγκη ταξινόμησης και κατηγοριοποίησης της γνώσης, με αποτέλεσμα να ανακύπτει ολοένα και περισσότερο η τάση προς μια γενική θεωρητική σύλληψη της ιστορικής εξέλιξης.

Ο τεράστιος όγκος γνώσης και εμπειρικών δεδομένων απαιτούσε και νέες μεθόδους για την επεξεργασία και τη χρήση τους, γεγονός που προώθησε το ζήτημα της μετατροπής της συσσωρευμένης γνώσης σε ενιαίο σύστημα. Βασιζόμενοι στο φυσικό μηχανιστικό θεωρητικό υπόδειγμα, και συμπεριλαμβανομένης της αίγλης των πρόσφατων ανακαλύψεων του Νεύτωνα, οι περισσότεροι διανοητές και φυσικοί φιλόσοφοι της εποχής συνέλαβαν την ιστορική εξέλιξη με μηχανιστικούς όρους, δηλαδή υπαγόμενη κατά κύριο λόγο σε ποσοτικές μεταβολές και με χαρακτηριστική την εξωτερική αλληλεπίδραση. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορική μέθοδος έχει πλέον διαμορφωθεί και συνιστά τη βασική μέθοδο διερεύνησης για τα περισσότερα επιστημονικά ζητήματα. Ο Ζ-Λ. ντε Μπουφόν (1707-1788) γράφει τη «Φυσική Ιστορία», το 1749 επιχειρώντας τη συστηματοποίηση των φυσικών γνώσεων της εποχής του. Ο Κ. Λινναίος (1707-1778) με το έργο του «Systema Naturae» δημιουργεί το σύστημα ταξινόμησης των έμβιων οργανισμών. Ο Ζ-Μπ. Λαμάρκ (1744-1829) διατυπώνει νόμους για την εξέλιξη των ειδών και πραγματοποιεί διαφορετικού τύπου κατηγοριοποιήσεις και ταξινομήσεις σύμφωνα με τη θέση των οργανισμών στην αλυσίδα της εξέλιξης, ενώ με τις επιστημονικές έρευνες των Ζ. Κυβιέ (1769-1832), Ε. Ζ. ντε Σεν Ιλέρ (1772-1844) και άλλων, οι διενέξεις και οι προβληματισμοί πάνω στους νόμους της εξέλιξης και της ιστορικής κίνησης τίθενται στο επίκεντρο.

Η χρήση της ιστορικής μεθόδου, τόσο στο πλαίσιο των φυσικών επιστημών όσο και στους τομείς της φιλοσοφίας, της ιστορίας και γενικότερα στη μελέτη του ανθρώπινου πολιτισμού, παρ' όλο που πραγματοποιούνταν με μηχανιστικό τρόπο είτε με μια *ad hoc* εστίαση σε διαφορετικές αιτιώδεις σχέσεις και συνάφειες, οδηγούσε βαθμιαία και νομοτελώς στον αναστοχασμό της σχέσης του απλού και του σύνθετου στην ιστορική διαδικασία. Ήδη με τις

ξένο όχι μόνο γεωγραφικά, αλλά και ιστορικά προς ό,τι πίστευαν πως χαρακτήριζε τα ευρωπαϊκά βασίλεια» (Πιζάνιας, 2002: 18).

ανακαλύψεις και τις προόδους στους τομείς της βιολογίας, της γεωλογίας και της φυσιολογίας είχε τεθεί το ζήτημα της εξέλιξης από το απλό στο σύνθετο. Βέβαια, εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι η αντίληψη περί της οργάνωσης από το κατώτερο στο ανώτερο (από το απλό στο σύνθετο), παρ' ότι σχετίζεται με την ιστορικότητα, δεν ταυτίζεται με αυτήν. Η αντίληψη της οργάνωσης από το κατώτερο στο ανώτερο, αποσπασμένη από την ιστορικότητα και ως εκ τούτου με έντονο το στοιχείο της στατικότητας, προκύπτει κατά βάση από τη μελέτη μιας στάσιμης και δεδομένης ιεραρχικά κοινωνικής πραγματικότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μια τέτοια αντίληψη της οργάνωσης από το απλό στο σύνθετο δεν δύναται να προβάλλει ως δυναμική και παραγωγική διαδικασία που διέπεται από ορισμένες νομοτέλειες, αλλά περισσότερο ως μια κατάσταση καθορισμένη από εξωτερικούς και μεταφυσικούς όρους. Το επόμενο στάδιο, στην ανάπτυξη της ιστορικότητας, το οποίο σηματοδοτεί και το πέρασμα στο στάδιο της ωριμότητάς της, σχετίζεται με την αντίληψη της ιστορικής διαδικασίας ως κίνησης εσωτερικά διαρθρωμένης, η οποία οδηγεί από το απλό στο σύνθετο. Τα ηνία στη διερεύνηση αυτού του κομβικού φιλοσοφικού και επιστημολογικού προβλήματος άδραξε η κλασική Γερμανική φιλοσοφία.

Η Γερμανία στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, σε αντίθεση με την Αγγλία και τη Γαλλία, ήταν μια χώρα που υστερούσε σε οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Την ίδια στιγμή, η αστική της τάξη και οι προοδευτικές της δυνάμεις βρίσκονταν σε στενή σχέση με τα επιτεύγματα και τη σκέψη του Διαφωτισμού, ενώ παράλληλα παρακολουθούσαν με δέος και θαυμασμό τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης. Η απουσία άμεσης πολιτικής προοπτικής διεξόδου για τα συμφέροντα της αστικής τάξης και της πεφωτισμένης διανόησης, οδήγησε την προοδευτική σκέψη στην περαιτέρω και συστηματική επεξεργασία των ιδεών που ανέπτυξε η διαφωτιστική παράδοση.

Τούτων δοθέντων, οι έννοιες της ελευθερίας, του λόγου, της πράξης και της ιστορίας, θα συστηματοποιηθούν ακόμη περισσότερο αναδεικνύοντας το ζήτημα της ανάγκης δημιουργίας ενός γενικού συστήματος της γνώσης. Συνεχίζοντας την προβληματική που αναπτύχθηκε τόσο από τους Γάλλους όσο και από τους Άγγλους διαφωτιστές, οι Γερμανοί στοχαστές θέτουν στο επίκεντρο της σκέψης τους το ζήτημα της ιστορίας και της προόδου· ωστόσο αρχίζουν σταδιακά να αμφισβητούν το μηχανιστικό αιτιοκρατικό μοντέλο εξήγησης και ερμηνείας. Ενδεικτική είναι

η αντινομία της κριτικής δύναμης που παρουσιάζει ο Καντ. Ο τελευταίος την διατυπώνει ακολούθως:

Ο πρώτος γνώμονας είναι η θέση: Όλη η παραγωγή των υλικών πραγμάτων και των μορφών τους πρέπει να κριθεί ως δυνατή σύμφωνα με απλώς μηχανικούς νόμους. Ο δεύτερος γνώμονας είναι η αντίθεση: Ορισμένα προϊόντα της υλικής φύσης δεν μπορούν να κριθούν ως δυνατά σύμφωνα με απλώς μηχανικούς νόμους (η κρίση τους απαιτεί έναν τελείως διαφορετικό νόμο της αιτιότητας, εκείνον των τελικών αιτίων) (Kant, 2002: 336).

Επιπρόσθετα, ο Καντ γράφει στην «Κριτική της Κριτικής Δύναμης»,

Το δικαίωμα να ερευνούμε όλα τα φυσικά προϊόντα με έναν απλώς μηχανικό τρόπο είναι καθ' εαυτό εντελώς απεριόριστο· αλλά η ικανότητα να επιτύχουμε μόνο με τον τρόπο αυτόν είναι, λόγω της συγκρότησης της διάνοιάς μας, εφ' όσον ασχολείται με πράγματα ως φυσικούς σκοπούς, όχι μόνο πολύ περιορισμένη, αλλά επίσης σαφώς οροθετημένη κατά τρόπον ώστε, σύμφωνα με μια αρχή της κριτικής δύναμης, με μόνη την πρώτη μέθοδο να μην μπορούν να εξηγηθούν τα πράγματα εκείνα και συνεπώς να πρέπει πάντοτε η κρίση τέτοιων προϊόντων να υποτάσσεται συγχρόνως από μας σε μια τελολογική αρχή. (Kant, 2002: 372-373).⁶²

Γενικότερα, στην ευρύτερη ιστορική περίοδο είχε αρχίσει να αναπτύσσεται η κριτική του μηχανιστικού κοσμοειδώλου ενώ παράλληλα μορφοποιούνταν οι προϋποθέσεις για την επανεμφάνιση της τελεολογίας. Την εν λόγω διαδικασία ευνόησαν και ορισμένες πλευρές του νευτώνειου συστήματος, όπως η αντίληψη περί της πρώτης ώθησης, η οποία αποδίδεται στο Θεό, καθώς και η αντίληψη περί Θεού ως σχεδιαστή των πάντων. Παρ' όλο που η Νευτώνεια περί Θεού αντίληψη δεν επεμβαίνει άμεσα στη διαδικασία της επιστημονικής έρευνας, η οποία διεξάγεται μέσω της επαγωγικής μεθόδου και του πειράματος, εν τούτοις ο Θεός είναι εν τέλει η βάση όσων αποδεικνύει και γνωρίζει ο επιστημονικός νους. Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο και συμπεριλαμβανομένης της αλληλεπίδρασης της φυσικής φιλοσοφίας με τον περί του κοινωνικού φιλοσοφικό στοχασμό διαμορφώνεται μια διαρκής διένεξη για την εξωτερική και την εσωτερική (εμμενή) αλληλεπίδραση.

⁶² Ο Καντ συνεχίζει αυτή τη γραμμή σκέψης γράφοντας λίγο παρακάτω: «Για να μην εργάζεται λοιπόν ο ερευνητής της φύσης με καθαρή ζημία, θα πρέπει κατά την κρίση των πραγμάτων, η έννοια των οποίων ως φυσικών σκοπών είναι αναμφιβόλως θεμελιωμένη (των οργανωμένων όντων), να θέτει πάντοτε ως θεμέλιο κάποια πρωταρχική οργάνωση, η οποία χρησιμοποιεί τον μηχανισμό εκείνο, για να παράγει η ίδια άλλες οργανωμένες μορφές ή για να αναπτύσσει τη δική της σε νέα σχήματα (τα οποία όμως προκύπτουν πάντοτε από τον σκοπόν εκείνο και σύμφωνα μ' αυτόν» (Kant, 2002: 373). Εδώ μπορούμε να εντοπίσουμε σε εμβρυώδη μορφή τους προβληματισμούς που θα οδηγήσουν στη σύλληψη της Ζωής του Χέγκελ.

Ο Γκ. Β. Λάιμπνιτς (1646-1716) δεν αντιλαμβάνεται ως ασυμφιλίωτες τη μηχανιστική αιτιότητα και την τελεολογία. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «τα δύο βασίλεια, εκείνο των ποιητικών αιτίων και εκείνο των τελικών αιτίων, είναι αρμονικά μεταξύ τους» (Leibniz, 2004: 241). Η διάκριση που προβαίνει σε αναγκαίες και ενδεχομενικές αλήθειες αποτελεί ένα εγχείρημα συσχετισμού της τελεολογικής και της μηχανιστικής αιτιότητας, τουτέστιν της εσωτερικής και της εξωτερικής αλληλεπίδρασης. Στις αναγκαίες αλήθειες το κατηγορούμενο του συλλογισμού περιέχεται στο υποκείμενο της πρότασης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αλήθεια αποτελεί μια λογική ταυτότητα και εδράζεται στην αρχή της μη αντίφασης. Οι ενδεχομενικές αλήθειες αποτελούν τις αλήθειες του αισθητού κόσμου και περιγράφουν τα πράγματα που όντως υφίστανται, εν τούτοις όχι κατά αναγκαίο τρόπο. Κατά τον Λάιμπνιτς, η εμπειρική γνώση έγκειται στην αιτιώδη αποτύπωση των φαινομένων και έχει συσσωρευτικό χαρακτήρα. Η κάθε αιτία εδράζεται σε μια άλλη αιτία, το κάθε τι είναι τεθειμένο από ένα άλλο, κατά τρόπο που αυτή η διαδικασία να κατατείνει στο άπειρο. Με άλλα λόγια, στις ενδεχομενικές αλήθειες το κατηγορούμενο του συλλογισμού δεν δύναται να υφίσταται εκ των προτέρων στο υποκείμενο της πρότασης.⁶³

Αρνούμενη τη μηχανιστική ερμηνεία ως κυρίαρχο μοντέλο εξήγησης, η Γερμανική φιλοσοφία επαναφέρει σταδιακά το ζήτημα της τελεολογίας, παρά την άτεγκτη κριτική που της είχε ασκήσει χρόνια πριν ο Μπέκον⁶⁴, στον αγώνα του εναντία στον μεσαιωνικό σχολαστικισμό. Το θεωρητικό υπόδειγμα, βάσει του οποίου επανέρχεται η τελεολογία, είναι ο έμβιος οργανισμός. Ο Λούκατς παρατηρεί ότι από τη στιγμή που το επιστημονικό ενδιαφέρον στράφηκε, όχι, πλέον, μόνο στη μηχανική φυσική, αλλά εξίσου στη χημεία και κυρίως στη βιολογία, όταν παράλληλα στην τελευταία άρχισαν να ανακύπτουν τα προβλήματα της εξέλιξης και όταν η Γαλλική Επανάσταση έφερε στο προσκήνιο, στις κοινωνικές επιστήμες, τον αγώνα γύρω από τις ιδέες της εξέλιξης, το ζήτημα του τύπου και του είδους της εξέλιξης τοποθετήθηκε στο επίκεντρο του φιλοσοφικού ενδιαφέροντος (Lukacs, 2009: 7). Η τελεολογία συνδέεται έτσι με την οργανικότητα, δηλαδή με τις οργανικές σχέσεις αλληλεπίδρασης που προσιδιάζουν στα

⁶³ Το ενδιαφέρον στην αντίληψη του Λάιμπνιτς περί συσχετισμού των δύο μορφών αιτιότητας εντοπίζεται στον καθορισμό των ποιητικών αιτίων από τα τελικά αίτια. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Οι μονάδες, (τις οποίες γνωρίζουμε ως τις λεγόμενες ψυχές) αλλάζουν την κατάσταση τους σύμφωνα με τα τελικά αίτια και τις ορέξεις, και εν τούτοις το βασίλειο των τελικών αιτίων συμφωνεί με το βασίλειο των ποιητικών αιτίων που είναι εκείνο των φαινομένων» (Leibniz, 2004 : 378-379).

⁶⁴ Ο Γαλιλαίος, επίσης, απέρριπτε την αντίληψη των τελικών αιτίων του Αριστοτέλη. Στο έργο του, η κίνηση στη φύση δεν αποβλέπει σε κάποιο σκοπό.

όντα που είναι ικανά να θέτουν σκοπούς. Ο Π. Κλιματσάκης τονίζει ότι «η τελεολογική απόδειξη αφορά το έμβιο ον ως τέτοιο. Το έμβιο ον αναδεικνύεται σε ιδεατό ον, σε όν-φορέα της Ιδέας εντός της φύσεως. Ο οργανισμός είναι αυτοσκοπός, είναι τέλος εν εαυτώ» (Κλιματσάκης στο Χέγκελ, 2015: 13).⁶⁵ Στη βάση της τελεολογικής αντίληψης όλες οι σφαίρες του πραγματικού γίνονται αντιληπτές σαν γενικός σκοπός που οδηγεί στον έλλογο άνθρωπο.

Αυτό που παρέχει το υπόδειγμα της οργανικότητας είναι η κατ' εξοχήν εσωτερική μορφή αλληλεπίδρασης, δηλαδή ότι πρόκειται για ένα σύστημα που αναπαράγεται αυτοδιατηρούμενο μέσα από τη σχέση με το ίδιο (αυτοσχесία). Ο Χέγκελ επισημαίνει στη «Φαινομενολογία του Πνεύματος» ότι στο οργανικό,

εκείνο που είναι τελευταίο ή το αποτέλεσμα είναι εξίσου καλά το πρώτο, με το οποίο αρχίζει η κίνηση, και για τον εαυτό του ο σκοπός, τον οποίο αυτό πραγματώνει. Το Οργανικό δεν παράγει κάτι, αλλά απλώς διασώζεται το ίδιο· ή ό,τι παράγεται, είναι ήδη εξίσου παρόν σαν να έχει παραχθεί (Χέγκελ, 1995: 62).⁶⁶

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η κίνηση της ιστορίας αρχίζει να κατανοείται ως οργανική κίνηση και σκόπιμη ελεύθερη δραστηριότητα και όχι ως ένα μηχανιστικό αιτιοκρατικό συνεχές. Αναμφίβολα, οι εν λόγω αντιλήψεις άνθισαν εξαιτίας και του ευρύτερου φιλοσοφικού πλαισίου που είχε αναπτυχθεί στη Γερμανία, στο οποίο την πρωτοκαθεδρία είχε το ζήτημα της ιστορικότητας. Χαρακτηριστικά ο Γκ. Ε. Λέσσινγκ (1729-1781) διατυπώνει την ιδέα ότι τόσο η ανθρωπότητα όσο και ο κάθε ξεχωριστός άνθρωπος περνούν μέσα από διαφορετικά στάδια οργανικής ανάπτυξης, ενώ ο Γ. Γκ. Χέρντερ (1744-1803) θεωρεί ότι η ιστορία της ανθρωπότητας αποτελεί συνέχεια της ιστορίας της φύσης.⁶⁷ Παράλληλα, ο Καντ διατυπώνει την υπόθεση περί του πρωταρχικού νεφελώματος. Σύμφωνα με αυτήν, όλο το σύμπαν προέρχεται

⁶⁵ Ο Καντ αναφέρει ότι «ένα οργανωμένο προϊόν της φύσης είναι εκείνο, στο οποίο τα πάντα είναι σκοπός και αμοιβαίως επίσης μέσον. Σε αυτό, δεν υπάρχει τίποτε μάταιο, άσκοπο ή που να μπορεί να αποδοθεί σ' έναν τυφλό φυσικό μηχανισμό» (Καντ, 2002: 323).

⁶⁶ Ο Χέγκελ αναφέρει επίσης σε ένα άλλο απόσπασμα στη «Φαινομενολογία του Πνεύματος»: «Το διεαυτό-Είναι του ζωντανού οργανισμού όμως δεν κάνει μ' αυτό τον τρόπο την εμφάνιση του από τη μια πλευρά ενάντια στο Εξωτερικό του, αλλά έχει την αρχή [Prinzip] του άλλως-Είναι κατά τη δική του πλευρά. Αν ορίσουμε το διεαυτό-Είναι ως απλό αυτοσυντηρούμενο αυτο-σχετισμό, τότε το άλλως-Είναι του θα είναι η απλή αρνητικότητα· και η οργανική ενότητα είναι η ενότητα του ίδιου με τον εαυτό του αυτο-σχετισμού και της καθαρής αρνητικότητας. Ετούτη η ενότητα ως ενότητα είναι το Εσωτερικό του Οργανικού· αυτό είναι, συνεπώς, καθαυτό καθολικό ή είναι γένος» (Χέγκελ, 1995: 97). Αξίζει να αναφέρουμε την παρατήρηση του Υ. Hui σύμφωνα με τον οποίο «από τη στιγμή της έκδοσης της τρίτης κριτικής του Καντ το 1790, η έννοια του οργανικού ήταν η νέα συνθήκη του φιλοσοφείν» (Hui, 2019: 15).

⁶⁷ Βλ. Berlin, 2002.

από την ύλη ενός νεφελώματος, η οποία εξ' υπαρχής είχε ως τελικό σκοπό τη διαμόρφωση της σημερινής του τέλει μορφής.

Εντός του πλαισίου που ορίζει η κεντρικής σημασίας πια, έννοια της τελεολογίας, ανακύπτει και η ανάγκη δημιουργίας ενός ευρύτερου συστήματος γνώσης, το οποίο ενοποιεί τη φύση και τον άνθρωπο. Η έννοια της τελεολογίας είναι αποφασιστικής σημασίας για το χαρακτήρα της ιστορικότητας στον Γερμανικό Ιδεαλισμό, καθώς από τη στιγμή που ο σκοπός γίνεται η κεντρική ιδέα κατανόησης του πραγματικού και της ιστορίας, τότε τίθεται στο προσκήνιο η μελέτη του σκοπού στην καθαρή του μορφή, δηλαδή στη δραστηριότητα της νόησης ως της κατ' εξοχήν σκόπιμης και ελεύθερης δραστηριότητας. Υπό αυτούς τους όρους, συντελείται μια επανάσταση στη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου, βάσει της οποίας, αξιοποιώντας τα κεκτημένα των φιλοσοφικών επιτευγμάτων του Μπ. Σπινόζα (1632-1677) και ειδικότερα την αντίληψή του περί ταυτότητας νόησης και Είναι, ο Γερμανικός ιδεαλισμός θέτει ως αντικείμενο διερεύνησης την ενότητα της νόησης με τον εαυτό της, την νόηση ως ταυτόχρονα υποκείμενο και αντικείμενο. Ο B. Bourgeois αναφέρει ότι «αν ο Γκαίτε τοποθετεί το ξεκίνημα στην πράξη⁶⁸, είναι στην εποχή του όπου την πράξη στον εαυτό ουσιαστικά εξυμνούν, ως αρχή της νέας φιλοσοφίας, οι μεγάλοι εκπρόσωποι του Γερμανικού ιδεαλισμού· η πράξη στον εαυτό, δηλαδή, αυτό που γι' αυτούς συνιστά το πνεύμα» (Bourgeois, 2001: 7).

Η ανάπτυξη της προβληματικής της περί νοήσεως νόησης είναι εσωτερικά συνυφασμένη με την εκτύλιξη του ζητήματος της αντίφασης και των αντινομιών. Από τη μία, η αντίφαση παρουσιάζεται ως διένεξη των σχολών και των φιλοσοφικών αντιπαραθέσεων, στη βάση αντιτιθέμενων λογικά ορθών προτάσεων και αντινομιών, ενώ, από την άλλη, αυτή η αντίφαση οδηγεί βαθμιαία στην υπέρβασή των αντιτιθέμενων όρων μέσω της κατάφασης στο θετικό περιεχόμενο της λογικής αντίφασης στο πλαίσιο της μελέτης του γνωστικού αντικειμένου της νόησης. Η εν λόγω υπέρβαση πραγματοποιείται συγκεκριμένα με την κατάφαση στην αντίφαση και τη σύλληψη του θετικού περιεχομένου της ενότητας των αντιθέτων.

Ο Καντ είναι αυτός που πρώτος θέτει στο επίκεντρο και αναστοχάζεται με ρηξικέλευθο τρόπο το πρόβλημα των αντινομιών. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «μόνο μέσα στο χρόνο είναι δυνατό ν' αποδοθούν σ' ένα πράγμα δύο αντιφατικά αντικείμενοι προσδιορισμοί, δηλ.,

⁶⁸ Αναφέρεται στον περίφημο στίχο του Φάουστ «εν αρχή ην η πράξις».

διαδοχικά» (Καντ, 2006: Β49). Ήδη σε αυτή την προβληματική, όπως και στην άλλη θεμελιώδη αντίληψη του Καντ περί της πρωταρχικής ενότητας της καταλήψεως (Apperzeption), υφίστανται τα σπέρματα της αντίληψης, η οποία διερευνά μέσω μιας χρονικής-ιστορικής λογικής τους διαφορετικούς προσδιορισμούς του αντικειμένου στην παραμόνιμη ταυτότητα με τον εαυτό του. Ο Καντ στο έργο του «Η Κριτική του Καθαρού Λόγου» θεματοποιεί τον διαλεκτικό λόγο. Ο τελευταίος όμως αποτελεί τη λογική της φαινομενικότητας, η οποία ανακλύπτει αναπόφευκτα από την ίδια τη δομή του συλλογισμού που οδηγεί τον λόγο στην υπέρβαση των ορίων της δυνατής εμπειρίας. Ο λόγος, ως εκ τούτου, πέφτει σε αντινομίες από τις οποίες, σύμφωνα με τον Καντ, δύναται να ξεφύγει μόνο θέτοντας όρια στον εαυτό του και διακρίνοντας τα φαινόμενα από τα νοούμενα. Παρά ταύτα, στην προκριτική περίοδο του Καντ ανιχνεύονται τα σπέρματα της κατάφασης στην αντίφαση και συγκεκριμένα στη διάκριση που προβαίνει μεταξύ λογικής και πραγματικής αντίθεσης. Κατά τη γνώμη μας, αποφασιστικό επιστημολογικό πλαίσιο ώθησης της καταφατικής στάσης προς την αντίφαση αποτελεί το νευτώνειο σύστημα και ειδικότερα ο τρίτος του νόμος. Σύμφωνα με αυτόν, «σε κάθε δράση αντιστοιχεί πάντοτε μια αντίθετη και ίση αντίδραση· με άλλα λόγια, οι δράσεις δύο σωμάτων μεταξύ τους είναι πάντοτε ίσες και πάντοτε αντίθετες σε κατεύθυνση» (Newton, 1999: 417).⁶⁹ Ο Καντ υπήρξε ένθερμος υπερασπιστής της νευτώνειας θεωρίας απέναντι σε εκείνους που υπέσκαπταν την ορθότητα των «Principia». Στο έργο του «Δοκιμή εισαγωγής της έννοιας των αρνητικών μεγεθών στην εγκόσμια σοφία» του 1763, διαχωρίζει τη λογική από την πραγματική αντίθεση. Ο Ε. Κασσίρερ (1874-1945) χαρακτηριστικά αναφέρει:

Η πρώτη βρίσκεται οπουδήποτε· δύο κατηγορήματα σχετίζονται το ένα προς το άλλο όπως το Α και το μη-Α⁷⁰ – εκεί όπου δηλαδή η λογική λήψη του ενός εμπεριέχει τη λογική εκμηδένιση του άλλου. Το αποτέλεσμα αυτής της αντίθεσης είναι συνεπώς το καθαρό μηδέν. Αν προσπαθήσω να νοήσω έναν άνθρωπο ως λόγιο και υπό την ίδια έννοια ως αμόρφωτο, ένα σώμα ως κινούμενο και συνάμα ως ακίνητο, τότε αυτή η σκέψη αποδεικνύεται εντελώς κενή και μη ασκήσιμη. Διαφορετική είναι όμως η κατάσταση σε όλες τις περιπτώσεις της πραγματικής αντίθεσης – σ' εκείνες τις περιπτώσεις όπου, για να μιλήσουμε εκλαϊκευτικά, δεν πρόκειται για μία αντίθεση εννοιολογικών γνωρισμάτων και προσδιορισμών αλλά για αντίθεση «δυνάμεων». Η ταχύτητα την οποία έχει ένα κινούμενο σώμα ελεύθερο από εξωτερικά εμπόδια μπορεί να αναιρεθεί από μία άλλη, το ίδιο μεγάλη αλλά με αντίθετη κατεύθυνση. Το αποτέλεσμα εδώ δεν

⁶⁹ Από εδώ καθίσταται επίσης εμφανές το επιστημολογικό υπόδειγμα της έννοιας της «Αντίθεσης» καθώς και οι επιστημολογικές προϋποθέσεις της έννοιας της «Αλληλεπίδρασης» του Χέγκελ.

⁷⁰ Στην ελληνική μετάφραση ο όρος μεταφράζεται ως όχι-Α. Επεμβαίνουμε μεταφραστικά αποδίδοντας τον εν λόγο όρο ως μη-Α ακολουθώντας και την αγγλική μετάφραση του βιβλίου του Κασσίρερ.

είναι όπως στην πρώτη περίπτωση μία λογική αντίφαση, αλλά εκείνη η εντελώς καθορισμένη και χαρακτηριστική φυσικοθεωρητική κατάσταση, την οποία χαρακτηρίζουμε με την έκφραση «ηρεμίας» ή της «ισορροπίας». Ενώ στην πρώτη περίπτωση, στην προσπάθεια μίας συλλογιστικής σύνδεσης του Α και του μη-Α, το αποτέλεσμα ήταν μία παράνοια, εδώ είναι ένας στέρεος και εντελώς μονοσήμαντος προσδιορισμός μεγέθους. Διότι το μέγεθος «μηδέν» δεν είναι λιγότερο προσδιορισμένο απ' ό,τι οποιοδήποτε άλλο, το οποίο προσδιορίζεται με έναν θετικό ή αρνητικό αριθμό. *Ο τρόπος, συνεπώς, με τον οποίο διάφορες πραγματικές αιτίες αλληλοκαθορίζονται αμοιβαία και συνδέονται σε ενότητα μίας επίδρασης – μία σχέση η οποία μπορεί να παρασταθεί κάλλιστα με το παραλληλόγραμμο των κινήσεων ή των δυνάμεων – δεν είναι σε καμία περίπτωση συνώνυμος με τη σχέση, η οποία υφίσταται μεταξύ σκέτων λογικών κατηγορημάτων και κρίσεων* (Κασσίρερ, 2001: 122-123).⁷¹

Ο Γ. Γκ. Φίχτε (1762-1814) μαθητής του Καντ, διαφοροποιούμενος από την αντίληψη του τελευταίου, τοποθετεί το θετικό περιεχόμενο της αντίφασης στο επίκεντρο της σκέψης του. Ως εκ τούτου, ο Φίχτε είναι ο πρώτος φιλόσοφος στην ιστορία που αντιλαμβάνεται θετικά και συλλαμβάνει την εμμενή παραγωγή των κατηγοριών. Χαρακτηριστικά γράφει:

Ο Kant εκκινεί από την προϋπόθεση ότι δίδεται ένα πολλαπλό για την δυνατή πρόσληψη στην ενότητα της συνείδησης, και από το σημείο, στο οποίο τοποθετήθηκε, δεν μπορούσε να εκκινήσει από καμμία άλλη. Δι' αυτού του τρόπου θεμελίωσε το ιδιαίτερο για την θεωρητική Επιστημολογία· δεν ήθελε να θεμελιώσει τίποτε περισσότερο, και προχώρησε, ως εκ τούτου, δικαίως *από το ειδικό στο καθολικό*. Κατ' αυτόν τον τρόπο τώρα μπορεί μεν να εξηγηθεί ένα συλλογικό καθολικό, ένα όλον της μέχρι τούδε εμπειρίας, ως ενότητα μεταξύ των ίδιων νόμων· ποτέ όμως ένα άπειρο καθολικό, μία πρόβαση της εμπειρίας εις την απειρία. Εκ του πεπερασμένου δεν οδηγεί καμία οδός στην απειρία· υπάρχει όμως σαφώς αντιστρόφως μία οδός εκ της ακαθόριστης, και μη καθορίσιμης απειρίας, διά της ικανότητας του καθορίζειν προς το πεπερασμένο (και γι' αυτό κάθε πεπερασμένο είναι παράγωγο του καθορίζοντος). Η Επιστημολογία, η οποία οφείλει να περιλαμβάνει το σύνολο σύστημα του ανθρώπινου πνεύματος, πρέπει να *πορευθεί αυτήν την οδό, και να κατέλθει από το καθολικό στο ειδικό* (Fichte, 2017: 545-547).⁷²

Με την κατάφαση στην αντίφαση ανακύπτει η κατ' εξοχήν εσωτερική μορφή αλληλεπίδρασης. Η νόηση μελετώντας τον εαυτό της αρχίζει να παράγει τα κατηγορήματά της μέσω της δικής της αυτενέργειας και αυτοσχυσίας. Ως εκ τούτου, τα κατηγορήματα παράγονται όλα από το ίδιο το υποκείμενο της πρότασης.⁷³ Στη βάση αυτής της αντίληψης κατανοείται και η

⁷¹ Οι εμφάσεις δικές μας.

⁷² Οι εμφάσεις δικές μας.

⁷³ Ο Φίχτε αναφέρει χαρακτηριστικά στην «Επιστημολογία» ότι «Εκείνο, του οποίου το Είναι (η Ουσία) συνίσταται απλώς στο ότι θέτει τον ίδιο τον εαυτό του ως ον είναι το Εγώ ως απόλυτο υποκείμενο. Εν όσω θέτει τον εαυτό του, είναι· και εν όσω είναι, θέτει τον εαυτό του. Και το Εγώ είναι, ως εκ τούτου, διά το Εγώ διά παντός και κατ' ανάγκην. Ό,τι δεν είναι διά τον ίδιο τον εαυτό του, δεν είναι Εγώ» (Fichte, 2017: 105).

ελευθερία του υποκειμένου. Η τελευταία συλλαμβάνεται ως η καθαρή μορφή εσωτερικής αλληλεπίδρασης και ως αντιτιθέμενη στην εξωτερικότητα και στην εξάρτηση από το έτερο. Ο Φίχτε αναφέρει:

Η ελευθερία, ή πράγμα που σημαίνει το αυτό, το άμεσο πράττειν του Εγώ ως τέτοιο είναι το συνενωτικό σημείο της ιδεατότητας και της πραγματικότητας. Το Εγώ είναι ελεύθερο, καθώς και καθ' όσον θέτει τον εαυτό του ελεύθερον, απελευθερώνει τον εαυτό του: και θέτει [ενν. το Εγώ] τον εαυτό του ελεύθερον, ή απελευθερώνει τον εαυτό του, καθώς είναι ελεύθερο. Όριση και Είναι είναι ένα· πράττον και πραττόμενο είναι ένα· ακριβώς καθώς το Εγώ καθορίζει τον εαυτόν του ώστε να πράττει, πράττει σε αυτό το καθορίζει· και καθώς πράττει, καθορίζει τον εαυτό του (ό.π.: 623).

Ο Φ. Β. Γ. Σέλλινγκ (1775-1854) επηρεασμένος από τις ιδέες του Φίχτε συλλαμβάνει την συνθετική διαδικασία όχι ως αποκλειστική στο πλαίσιο του απολύτου Εγώ, αλλά εξίσου στη Φύση. Όπως χαρακτηριστικά γράφει:

Η γέννηση του πνεύματος είναι το βασίλειο της ιστορίας, όπως η γέννηση του φωτός είναι το βασίλειο της φύσεως. Οι ίδιες περίοδοι της δημιουργίας που υπάρχουν στο ένα υπάρχουν και στο άλλο· και το ένα είναι η εικόνα και η διασάφηση του άλλου. Η ίδια αρχή που ήταν στην πρώτη δημιουργία το θεμέλιο, είναι και εδώ επίσης, αλλά σε μια ανώτερη μορφή, σπόρος και φυτό, απ' το οποίο αναπτύσσεται ένας ανώτερος κόσμος (Schelling, 1997: 66).

Αυτός ο παραγωγικός χαρακτήρας της αυτοσχασίας της νόησης οδηγεί στην ακύρωση και στην αναίρεση των αμετάβλητων προσδιορισμών της διάνοιας και ως εκ τούτου δεν συνάδει με τις βασικές αρχές της τυπικής λογικής. Η ιδέα της ενότητας των αντιθέτων υπήρχε ως φιλοσοφική αντίληψη ήδη από την κλασική φιλοσοφία, η οποία όμως έδινε έμφαση στην κατάσταση της ακύρωσης. Στην πρότερη της κλασικής Γερμανικής φιλοσοφίας περίοδο, η κατάσταση της ακύρωσης επικρατούσε πάντοτε έναντι της κίνησης, η *στάσις* επικρατούσε έναντι της μεταβολής. Με το Γερμανικό ιδεαλισμό όμως, το ζήτημα της επίλυσης της «coincidentia oppositorum» και της σχέσης μεταξύ κατάστασης ακύρωσης και πράξης ακύρωσης αναβαθμίζεται ριζικά. Ο Πενολίδης αναφέρει ότι «η άρση αυτής της αντίφασης ανακηρύσσεται από τον Schelling ως το ύψιστο πρόβλημα της υπερβατολογικής φιλοσοφίας» (Πενολίδης στο Schelling, 2015: 44). Στον Σέλλινγκ, η αντίφαση και η ιστορικότητα βρίσκονται πλέον σε αμοιβαία ενότητα και μάλιστα τόσο στην περιοχή της συνείδησης όσο και της φύσης.⁷⁴ Ο ίδιος

⁷⁴ Ενδεικτική της εν λόγω συσχέτισης είναι η ακόλουθη διατύπωση του Σέλλινγκ: «Παν πράττειν δύναται να κατανοηθή μόνον διά μιας πρωταρχικής συνενώσεως ελευθερίας και αναγκαιότητος. Η απόδειξις είναι ότι έκαστον

θεωρεί ότι «η ιστορία ως όλον είναι μία προοδύουσα βαθμιαίως φανερούμενη αποκάλυψις του απολύτου» (Schelling, 2015: 693). Κατ' αυτόν τον τρόπο, προβαίνει σε μια ελικοειδή περιοδολόγηση της ιστορίας. Τα τρία βασικά στάδια από τα οποίοι διέρχεται η ιστορία αποτελούν τις τρεις βασικές στιγμές εμφάνισης του απολύτου. Εν τούτοις, η φανέρωση του απολύτου δεν καθίσταται πλήρης και ως εκ τούτου το τελευταίο, όπως υφίσταται στην αιώνια ταυτότητά του, παραμένει ακατάληπτο για τη νόηση. Ο Σέλλινγκ σημειώνει:

Εάν τώρα λοιπόν όμως το ως άνω απόλυτον, το οποίον πανταχού δύναται μόνον να αποκαλύπτεται, είχαν αποκαλυφθή εις την ιστορίαν πραγματικά και εξ ολοκλήρου ή απεκαλύπτετο ποτέ, τότε θα είχαν ακριβώς δι' αυτού απολεσθή το φαινόμενον της ελευθερίας. Αυτή η πλήρης αποκάλυψις θα προέκυπτεν, εάν το ελεύθερον πράττειν συνέπιπτε πλήρως με τον προκαθορισμόν. [...] Άρα δεν δυνάμεθα ποτέ εις την ιστορίαν να επισημάνωμεν τον συγκεκριμένον τόπον, όπου το ίχνος της προνοίας ή ο ίδιος ο Θεός είναι οιονεί ορατός. Διότι ο Θεός δεν είναι ποτέ, όταν το Είναι είναι αυτό το οποίον παρουσιάζεται εις τον αντικειμενικόν κόσμον· εάν ήτο αυτός, τότε δεν θα ήμεθα ημείς· αλλ' ο Θεός αποκαλύπτεται διαρκώς. Ο άνθρωπος προσάγει διά της ιστορίας του μίαν συνεχήν απόδειξιν διά την ύπαρξιν του Θεού, μίαν απόδειξιν η οποία όμως δύναται να ολοκληρωθή μόνον διά ολοκλήρου της ιστορίας (Schelling, 2015: 691-693).

Η προβληματική⁷⁵ του Γερμανικού ιδεαλισμού και κατά συνέπεια το ζήτημα περί της σχέσης της αντίφασης και της ιστορικότητας κορυφώνεται με τον Χέγκελ. Η φιλοσοφία του συνιστά εν γένει το απόγειο των φιλοσοφικών προβλημάτων που διαμορφώθηκαν και αναπτύχθηκαν στη ευρύτερη νεωτερική περίοδο. Ο J-F. Marquet αναφέρει ότι στη γενικότερη αντίληψη της εποχής που επιχειρούνταν η κατάδειξη του συνειδητού στοιχείου σε καθετί υφιστάμενο και ειδικότερα στη φύση, η οργάνωση της οποίας προέβαλλε ως συνείδηση, υπήρχε ένας ιδεαλισμός. Ο τελευταίος για τον Χέγκελ είχε πολύ περισσότερο ενδιαφέρον από τον φορμαλιστικό ιδεαλισμό του Καντ. Ο Marquet γράφει:

Ο Καντ παίρνει την ταυτότητα ενός Εγώ και τη γεμίζει με ένα ξένο περιεχόμενο, με ένα περιεχόμενο βγαλμένο από το αιγιματικό πράγμα καθ' εαυτό. Αλλά για τον Χέγκελ, πρέπει να εκκινήσεις από το περιεχόμενο και να αποδείξεις ότι αυτό το περιεχόμενο είναι ταυτό με το Εγώ, πρέπει να αποδείξεις ότι ο

πράττειν, τόσον του *ατόμου*, όσον και ολοκλήρου του *γένους*, πρέπει να νοήται ως πράττειν ελεύθερον, ως αντικειμενική συντέλεσις όμως ως κάτι το υποκείμενον εις φυσικούς νόμους. Άρα υποκειμενικώς, διά το εσωτερικόν φαινόμενον πράττομεν εμείς, αντικειμενικώς ουδέποτε πράττομεν εμείς, αλλά κάτι άλλο οιονεί διά μέσου ημών. [...] Αυτό το αντικειμενικόν, το οποίον πράττει διά μέσου εμού, πρέπει τώρα όμως να είναι πάλιν εγώ. Τώρα λοιπόν όμως εγώ είμαι μόνον το ενσυνείδητον, εκείνο το άλλο απεναντίας είναι το ασυνείδητον» (Schelling, 2015: 699).

⁷⁵ Το βασικό φιλοσοφικό πρόβλημα με το οποίο καταπιάνεται ο Γερμανικός ιδεαλισμός είναι το απόλυτο. Εν τούτοις, σε αυτήν την προβληματική τίθεται, αν και με στρεβλό τρόπο, το ζήτημα του ενιαίου χαρακτήρα της γνώσης.

κόσμος των φαινομένων λειτουργεί ωσάν να ήταν σκέψη, ωσάν να είχε εισχωρήσει σε αυτόν μια νόηση ανάλογη της δικής μου (Marquet, 2009: 139).

Όπως το αποτυπώνει χαρακτηριστικά ο Χέγκελ το 1801 στο έργο του «Η διαφορά των συστημάτων φιλοσοφίας του Φίχτε και του Σέλλινγκ», «όταν η ανάγκη για φιλοσοφία δεν φτάνει στο κέντρο της φιλοσοφίας, τότε δείχνει χωριστά τις δύο πλευρές του απόλυτου, το οποίο είναι συνάμα εσωτερικό και εξωτερικό, ουσία και φαινόμενο» (Έγκελς, 2006: 183).

Ο Χέγκελ σε αντίθεση με του Σέλλινγκ θεωρεί ότι η γνώση του Απολύτου είναι δυνατή. Η έκθεση του Απολύτου στη καθαρή του μορφή λαμβάνει χώρα στο σύστημα της «Επιστήμης της Λογικής». Η νόηση εκκινεί από τη ενότητα των αντιθέτων και μέσω της διαδικασίας αναίρεσης-άρσης (aufheben) μεταβαίνει σε μια νέα ανώτερη ενότητα (σύνθεση) και με αυτόν τον τρόπο παράγονται οι διαφορετικοί προσδιορισμοί του απολύτου. Ο αυτοσχετισμός της νόησης εκκινεί από την απλούστερη ενότητα του υποκειμένου και του αντικειμένου, τα οποία ειρήσθω εν παρόδω είναι ένα και το αυτό, και μέσω της δικής της αναστοχαστικής αυτενέργειας παράγεται μια πολλαπλότητα προσδιορισμών. Πραγματοποιείται έτσι μια πορεία παραγωγής των κατηγοριών «με βάση όχι κάποια αρχή εξωτερική, αλλά μια αρχή εμμενή, ως ενεργό απορροή ή αυτοαναπαραγωγή της αρχής» (ό.π.: 78) και αυτή η αυτοαναπαραγωγή είναι μια προοδευτική κίνηση από το απλό στο σύνθετο.

Τούτων δοθέντων, η ιστορικότητα στη φιλοσοφία του Γερμανικού ιδεαλισμού και ειδικότερα στο φιλοσοφικό σύστημα του Χέγκελ συνδέεται αυστηρά με τη λογική και μετατρέπεται σε μια προοδευτική, εμμενή κίνηση, η οποία διαμέσου αντιφάσεων οδεύει από το απλό στο σύνθετο. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι *το στάδιο της ωριμότητας της διαδικασίας ανάπτυξης της ιστορικότητας είναι εσωτερικά συνυφασμένο με την εμφάνιση και ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής, κατά τρόπο που στην τελευταία, η ιστορικότητα διασυνδέεται εσωτερικά με την εμμενή παραγωγή των κατηγοριών και παίρνει τη μορφή ενός ιεραρχικά διατεταγμένου συστήματος κατηγοριών της λογικής, το οποίο αναπαριστά σε ανηρημένη μορφή τη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης του υπό διερεύνηση αντικειμένου.*⁷⁶ Η ιστορικότητα εκδηλώνεται στο

⁷⁶ Ο Π. Θανασάς αναφέρει σχετικά με το εν λόγω ζήτημα: «Η εγελιανή φιλοσοφία του πνεύματος αποτελεί μια μεγαλειώδη και μοναδικά ολοκληρωμένη απόπειρα διαστοχασμού της ιστορικότητας. Η καντιανή διάκριση ιστορικής και ορθολογικής γνώσης υποσκάπτεται έτσι και ακυρώνεται, στο όνομα της φιλοσοφικής επίγνωσης ότι ο Λόγος και το πνεύμα δεν στηρίζονται παρά στους όρους της δικής τους *ιστορικής αυτοπαραγωγής*». Η φιλοσοφική συνείδηση είναι πλέον ιστορική συνείδηση — τούτο είναι το απαραίτητο κληροδότημα της εγελιανής σκέψης. Το

πλαίσιο της κίνησης των κατηγοριών όπως αυτές είναι εσωτερικά διατεταγμένες στο συνολικό σύστημα και η τυχόν απόσπαση μέρους των οποίων καταλύει και την ίδια την ιστορικότητα. Όπως ευστόχως παρατηρεί ο Ζελένι:

Η εγελιανή «Επιστήμη της Λογικής» είναι το έργο που οδήγησε σε ιδεαλιστική μορφή, σε μια νέα δομική αντίληψη της πραγματικότητας, σε μια νέα έννοια δομής: δεν πρέπει να εκφράζεται από μία ή δύο κατηγορίες· μόνο το όλο σύστημα μπορεί να εκφράσει τη νέα αντίληψη της «δομής» και να δώσει μια γενική θεωρία της δομής (Zeleny, 1980: 39).⁷⁷

Η διαλεκτική φανερώνεται ως εκείνη η μέθοδος, η οποία συνιστά την κατ' εξοχήν ιστορική μέθοδο προσέγγισης ενώ, συγχρόνως, η ιστορικότητα αποκτά την πλέον ολοκληρωμένη της μορφή, ακριβώς στη διαλεκτική σύλληψη της αναπτυξιακής διαδικασίας. Με τη διαλεκτική λογική λοιπόν «οι στατικές διχοτομικές δομές αντικαθίστανται από τριαδικές διαλεκτικές κινήσεις. Το πρόβλημα της ιστορικότητας παρήγαγε τη διαλεκτική διαδικασία ως βασική διανοητική μεθοδολογία» (Oergel, 2006: 4). Ειρήσθω εν παρόδω, η τριαδική δομή, η οποία αντιστοιχεί στη μορφή της σπείρας της έλικας, αποτελεί τον δομικό πυρήνα της διαλεκτικής λογικής. Η τριαδική δομή που χαρακτηρίζει τη διαλεκτική λογική συνίσταται στην κίνηση αμεσότητα, διαμεσολάβηση και έννοια. Ακριβώς αυτή η κίνηση είναι που αναπαριστά σε ανηρημένη μορφή τα στάδια της ιστορικής ανάπτυξης του υπό διερεύνηση αντικειμένου, συσχετίζοντας έτσι την απεικόνιση της δομής και της διάρθρωσης του αντικειμένου με τα στάδια της ιστορικής του ανάπτυξης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη διαλεκτική λογική, η διασύνδεση της ιστορικότητας με την εσωτερική κίνηση των κατηγοριών οδηγεί σε μια ριζικά νέα μορφή περιοδολόγησης της ιστορικής διαδικασίας. Η περιοδολόγηση και τα στάδια μιας ιστορικής διαδικασίας δεν προκύπτουν ως αποτέλεσμα ενός εξωτερικού αναλογισμού, ενός νοητικού συσχετισμού που μένει δέσμιος στις εξωτερικές πλευρές και σχέσεις του αντικειμένου, αλλά συνιστά αποτέλεσμα της ίδιας της εσωτερικής κίνησης του αντικειμένου. Όπως τονίζει ο Χέγκελ αναφερόμενος στη διαίρεση της «Επιστήμης της Λογικής», «η διαίρεση πρέπει να

μεγαλύτερο δε επίτευγμα αυτής της σκέψης είναι ότι στοχάζεται την ιστορικότητα...» (Θανασάς στο Χέγκελ, 2006: 30).

⁷⁷ Σε αντίστοιχη γραμμή σκέψης, ο Sekine τονίζει: «Ένα διαλεκτικό σύστημα είναι ένας αυτοπροσδιορισμός υπό την έννοια ότι το θέμα της διαλεκτικής ορίζει (προσδιορίζει) εντελώς τον εαυτό του. Ο προσδιορισμός, εν τούτοις, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί μονομιάς. Τουναντίον, το θέμα πρέπει να προσδιοριστεί και να επαναπροσδιοριστεί πολλές φορές, καθώς περνάμε από τα πολλά στρώματα της ύπαρξής του. Καθώς το επίπεδο της συζήτησης προχωρά από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, η ίδια έννοια επιστρέφει πολλές φορές και κάθε φορά γίνεται πιο συγκεκριμένη. Η διαδικασία τελειώνει μόνο όταν έχει πλήρως συντεθεί ή προσδιοριστεί, όταν όλα τα στρώματά της έχουν εκτεθεί» (Sekine, 2008 :203).

συνυφαίνεται με την έννοια ή καλύτερα να ενυπάρχει μέσα στην ίδια την έννοια» (Χέγκελ, 2013: 101). Με την ανάδυση της παρούσας προβληματικής επαναστατικοποιείται και η περί της περιοδολόγησης προβληματική. Έτσι, η περιοδολόγηση μιας διαδικασίας οφείλει να διεξάγεται στη βάση της εσωτερικής της αυτοκίνησης και όχι στη βάση εξωτερικών και επουσιωδών προσδιορισμών.

Σύμφωνα με τα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, διαπιστώνεται ότι η προβληματική περί της ενότητας και πάλης των αντιθέτων και η ιστορικότητα είναι αλληλένδετες. Το ιστορικό στάδιο της αρχής της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας χαρακτηρίζεται από την κλιμακούμενη αναβάθμιση της αλληλεπίδρασης της αντίληψης περί της ενότητας και πάλης των αντιθέτων και εκείνης περί της ιστορικότητας. Δίχως την αντίληψη της ιστορικότητας, η ενότητα και πάλη των αντιθέτων κατανοούνται ως μια σχέση αλληλοπροϋποτιθέμενων όρων, η οποία όμως δεν οδηγούσε νομοτελώς σε μια νέα σχέση. Η σύλληψη της μετάβασης από μια συγκεκριμένη ενότητα όρων σε μια νέα ενότητα προϋπέθετε την αντίληψη περί της ιστορικότητας.

Στα αρχικά στάδια του σταδίου της αρχής, η εν λόγω αλληλεπίδραση έχει μορφικό χαρακτήρα και χαρακτηρίζεται από το στοιχείο της εξωτερικότητας. Η εμβάθυνση όμως του φιλοσοφικού στοχασμού, στη βάση πάντοτε του κοινωνικού και ιστορικού του πλαισίου, οδήγησε βαθμιαία στην ολοένα και μεγαλύτερη συσχέτιση του φιλοσοφικού προβλήματος περί των αντιθέτων προσδιορισμών και της σχέσης τους με τον χρόνο. *Η ωριμότητα του σταδίου της αρχής επιτυγχάνεται με την ενοποίηση της προβληματικής περί των αντιθέτων και της ιστορικότητας.* Σε αυτή τη βαθμίδα, έχουν διαμορφωθεί πλήρως οι αναγκαίοι και ικανοί όροι για την πρωταρχική εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής, δηλαδή για την εσωτερική σύνδεση της ιστορικότητας με τις λογικές κατηγορίες. Το ζήτημα της ιστορικότητας ως βασικής λογικής-μεθοδολογικής συνιστώσας στην ανασύσταση του γνωστικού αντικειμένου ανακύπτει, για πρώτη φορά στην ιστορία και με συστηματικό τρόπο, με την εμφάνιση της εγελιανής διαλεκτικής. Με την εγελιανή διαλεκτική, για πρώτη φορά στην ιστορία της σκέψης, αναπτύσσεται διεξοδικά και με συστηματικό τρόπο η προβληματική περί της μεθόδου αναπαράστασης του αυτοκινούμενου αντικειμένου. Με τη διαλεκτική επίσης ανακύπτει με αποφασιστικό τρόπο και το ζήτημα της ενιαίας συνθετικής επιστήμης. Πρόκειται για μια μνημειώδη στιγμή στην ανάπτυξη της φιλοσοφικής και επιστημονικής σκέψης, ο εκφραστής της

οποίας, ο Χέγκελ, θα αποτελέσει μια από τις υψηλότερες και τις πλέον ηρωικές μορφές της ιστορίας της ανθρώπινης σκέψης.

II.

Η πρωταρχική εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής στο σύστημα του Χέγκελ

Η πραγμάτευση του προβλήματος της συγκεκριμένης και ιστορικής διαλεκτικής είναι αδύνατη, χωρίς να κατανοήσουμε τον θεμελιωτή αυτής της μεθόδου, τον Χέγκελ, και να εξετάσουμε τη σχέση του με τον Μαρξ.
Γκ. Λούκατς (Λούκατς, 2015: 22).

Στο πρώτο κεφάλαιο, επισημάνθηκε ότι η διαλεκτική λογική έχει το δικό της ιδιότυπο γίνεσθαι και ότι θα πρέπει να μελετάται από τη σκοπιά εκείνων των σταδίων, στα οποία εμφανίζεται σε «καθαρή» μορφή, δηλαδή ως «μηχανισμός» ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Εκκινώντας λοιπόν από την αντίληψη ότι η διαλεκτική λογική και μεθοδολογία συνιστά μια φυσικοϊστορική και νομοτελή διαδικασία, οι συγκεκριμένες ιστορικές μορφές της θα πρέπει να εξετάζονται και να κατανοούνται ως συγκεκριμένα στάδια αυτής της αναπτυξιακής διαδικασίας. Κοιτώντας από το βάθρο της πλέον ύστερης μορφής της διαλεκτικής λογικής⁷⁸ την όλη πορεία της ιστορικής της ανάπτυξης, η διαλεκτική μεθοδολογία προβάλλει αμιγώς ως αναπτυξιακή διαδικασία, η οποία στην καθαρή της μορφή δύναται να μελετηθεί μέσω της κίνησης της μεθόδου από την «Επιστήμη της Λογικής» του Χέγκελ, στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ και από εκεί στη «Λογική της Ιστορίας» του Βαζιούλιν. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορική και νομοτελής πορεία ανάπτυξης της διαλεκτικής μεθόδου είναι εσωτερικά συνυφασμένη και ενιαία με την ανάπτυξη των γνωστικών αντικειμένων που διερευνώνται στα βασικά της στάδια. Ως εκ τούτου, η ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής ως διαδικασίας είναι εσωτερικά ενιαία με τη μελέτη των αντικειμένων της λογικής, της πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας και της κοινωνίας.

⁷⁸ Αναφερόμαστε στη διαλεκτική λογική όπως υφίσταται στη «Λογική της Ιστορίας».

Η διασύνδεση των τριών παραπάνω γνωστικών αντικείμενων, δηλαδή της λογικής, της πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας και της κοινωνίας, δεν είναι διόλου τυχαία. Βάσει της ιστορικής τους αλληλουχίας, το κάθε αντικείμενο συνιστά προϋπόθεση του επόμενου ενώ ταυτόχρονα το επόμενο συνιστά άρση και υπέρβαση του προηγούμενου. Υπό αυτό το πρίσμα, η διασύνδεση των τριών γνωστικών αντικείμενων, που αποτέλεσαν το κύριο έδαφος για την ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής, δεν αντιστοιχεί σε μια μηχανιστικού τύπου διασύνδεση με κυρίαρχο το στοιχείο της εξωτερικής αλληλεπίδρασης. Συνεπώς, τα γνωστικά αντικείμενα δεν αποτέλεσαν ένα παθητικό υλικό, στο οποίο εκφράστηκε η διαλεκτική μέθοδος ως εξ' ύπαρξης υφιστάμενη και ολοκληρωμένη.

Η υιοθέτηση μιας αντίληψης σύμφωνα με την οποία η διαλεκτική λογική είναι εξ' ύπαρξης υφιστάμενη και με τον έναν ή τον άλλο τρόπο αναπτύσσεται ακαριαία, αποκτώντας την εκάστοτε νέα μορφή της μέσω της εφαρμογής της σε ένα νέο γνωστικό αντικείμενο, συνεπάγεται ότι η διαλεκτική λογική απολυτοποιείται και αποσπάται από το στάδιο της ωριμότητας της γνωστικής διαδικασίας του δεδομένου και συγκεκριμένου γνωστικού αντικείμενου καθώς επίσης αποσπάται η διαδικασία της τελικής έκθεσης των αποτελεσμάτων της έρευνας από τη διαδικασία της έρευνας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εξετάζοντας το κάθε στάδιο της ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής, το οποίο συνδέεται και με συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο, αποκλειστικά από το στάδιο της ωριμότητας της έρευνας και της τελικής έκθεσης των ερευνητικών αποτελεσμάτων του κάθε ξεχωριστού γνωστικού αντικείμενου, η διαλεκτική λογική προβάλλει κατά κύριο λόγο ως μια διαδικασία που αναπτύσσεται ανεξάρτητα από τα γνωστικά αντικείμενα, ενώ τα τελευταία προβάλλουν ως παθητικά και ως απαραίτητες και αναγκαίες ενσαρκώσεις της τελευταίας.

Παρ' ότι στο κάθε στάδιο στην ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής θα πρέπει να εξετάζεται η ώριμη και συστηματοποιημένη μορφή της⁷⁹, δεν θα πρέπει ποτέ να αγνοείται η συνολική πορεία ανάλυσης και ανάπτυξης της έρευνας του συγκεκριμένου σταδίου, η οποία οδήγησε σε αυτή τη μορφή. Τούτων δοθέντων, καθίσταται αναγκαία η διευκρίνιση ότι η «Επιστήμη της Λογικής» δεν θα πρέπει να κατανοείται ως αποκομμένη από τη συνολική πορεία της έρευνας, την οποία εκπόνησε ο Χέγκελ κατά τη μελέτη των γνωστικών του αντικείμενων και που οδήγησε σε αυτήν· ομοίως και η Λογική του «Κεφαλαίου» δεν θα πρέπει να αποσπάται από

⁷⁹ Επισημάναμε και παραπάνω ότι εξετάζουμε το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής με τη στενή έννοια.

τη συνολική ερευνητική πορεία του Μαρξ, η οποία σχετίζεται τόσο με την κριτική μελέτη της πολιτικής οικονομίας όσο και με τη φιλοσοφία, τη λογική και την κοινωνική θεωρία. Τα παραπάνω ισχύουν και για τη διαλεκτική μέθοδο της «Λογικής της Ιστορίας».

Εστιάζοντας στη σχέση της διαλεκτικής λογικής και των επιμέρους γνωστικών αντικειμένων, μέσω των οποίων αναπτύχθηκε, καθίσταται δυνατός ο εντοπισμός της πρωταρχικής της εμφάνισης. Μια προσεκτική ματιά στα τρία βασικά αντικείμενα, τα οποία αποτέλεσαν το έδαφος ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής και στον τρόπο με τον οποίο οι τρεις παραπάνω διανοητές καταπιάστηκαν με αυτά, αποκαλύπτει ότι η διαλεκτική λογική αναπτύχθηκε και συνεχίζει να αναπτύσσεται κατά τη διάγνωση ενός κύριου και βασικού γνωστικού αντικειμένου, το οποίο δεν είναι άλλο από την κοινωνία.

Ο Χέγκελ ουδέποτε υπήρξε ένας στοχαστής του οποίου κύριο μέλημα ήταν η κατασκευή ενός σύγχρονου οργάνου της νόησης, αλλά αντιθέτως, σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, κεντρικό αντικείμενο των ερευνών του αποτέλεσε η γεμάτη αντιφάσεις κοινωνία του καιρού του και η παγκόσμια ιστορία που οδήγησε σε αυτήν. Οι φιλοσοφικοί του προβληματισμοί αρχίζουν να αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια των θεολογικών του σπουδών στο Τύμπινγκεν. Από τη μία, τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης και από την άλλη οι κοινωνικές συνθήκες που δέσποζαν στην Γερμανία του καιρού του, προέβαλλαν με τον πλέον γλαφυρό τρόπο ως οξύτατες κοινωνικές αντιθέσεις. Όπως εμβληματικά το αποτυπώνει ο ίδιος κατά τη διάρκεια των νεανικών του χρόνων:

Όταν εξαφανίζεται η δύναμη της ενοποίησης από τη ζωή των ανθρώπων και οι αντιθέσεις έχουν ήδη χάσει τη ζωντανή τους σχέση και αλληλεπίδραση και αποκτούν αυτοτέλεια, τότε ανακύπτει η ανάγκη για φιλοσοφία. Από αυτήν την άποψη πρόκειται για κάτι συμπτωματικό. Όμως, με δεδομένο τον διχασμό η ανάγκη για φιλοσοφία είναι η αναγκαία προσπάθεια να αναιρεθεί η παγιωμένη αντίθεση μεταξύ υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας και να εννοηθεί η συντελεσμένη εξέλιξη (das Gewordensein) του διανοητικού και του πραγματικού κόσμου ως ένα γίγνεσθαι (Εγγελοσ, 2006: 38).

Κομβικό ζήτημα, με το οποίο καταπιάνεται ήδη από τα νεανικά του χρόνια την περίοδο της Βέρνης και το οποίο χαρακτηρίζει τη εποχή του Διαφωτισμού, είναι η αντίθεση μεταξύ υποκειμενικής και αντικειμενικής θρησκείας, δηλαδή, η διαφορά μεταξύ προσωπικής πίστης και

αντικειμενικού θρησκευτικού δόγματος.⁸⁰ Ο αναστοχασμός του Χέγκελ πάνω σε αυτό το ζήτημα συνδέεται με την έννοια της θετικότητας (Positivität). Μέσω της έννοιας της θετικότητας αναστοχάζεται την οργάνωση των πόλεων-κρατών της αρχαιότητας, την απώλεια της ελευθερίας που ακολουθεί την κατάρρευση των πόλεων-κρατών και τις δυνατότητες οικοδόμησης μιας ελεύθερης κοινωνίας στην εποχή του. Η έννοια της θετικότητας, η οποία είναι κυρίαρχη στην κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης και της σχέσης μεταξύ του ανθρώπου και των κοινωνικών θεσμών, συνδέεται κατά κύριο λόγο με τον ρόλο της θρησκείας, ιδιαιτέρως ευνόητο για τον ιστορικό ορίζοντα του Χέγκελ και ειδικότερα για την οικονομικά και πολιτικά καθυστερημένη Γερμανία. Η απόδοση ιδιαίτερης σημασίας στον ρόλο της θρησκείας είναι κάτι που εν γένει χαρακτηρίζει τον ιδεαλισμό και τη σκέψη του Χέγκελ. Λαμβάνοντας υπόψη τις κοινωνικές συνθήκες που χαρακτήριζαν την εποχή εκείνη, γίνεται σαφές ότι η θρησκεία και το περί θρησκείας αίσθημα, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με το ανθρώπινο πράττειν, γεγονός το οποίο καταγωγικά χαρακτήριζε σε σημαντικό βαθμό την περί ανθρώπου φεουδαρχική αντίληψη.

Ο Χέγκελ στα νεανικά του χρόνια και ειδικότερα στα θεολογικά και πολιτικά του κείμενα αντιλαμβάνεται τη θρησκεία ως έναν ουσιώδη παράγοντα, ο οποίος καθορίζει τις ανθρώπινες πρακτικές και την κοινωνία.⁸¹ Ήδη όμως από την αρχή των ερευνών του, βαθύτερος σκοπός του ήταν η κατανόηση της οργάνωσης των θεσμών, η κίνηση της ιστορίας και η επίλυση των κοινωνικών αντιφάσεων της εποχής του. Ο Λούκατς πολύ σωστά τονίζει ότι ο Χέγκελ, τοποθετώντας την έννοια της θετικότητας «στο επίκεντρο της σκέψης του, κάνει το πρώτο ασυνείδητο βήμα στην κατεύθυνση της ύστερης διαλεκτικής του άποψης της ιστορίας» (Lukacs, 1975: 55).

⁸⁰ Ο Παπαϊωάννου παραθέτει το ακόλουθο απόσπασμα του Χέγκελ: «Όλες οι δραστηριότητες, όλοι οι σκοποί σχετίζονται τώρα [μόνο] με το ατομικό, καμία δραστηριότητα πλέον για ένα σύνολο, για μια ιδέα» (Χέγκελ στο Παπαϊωάννου, 1992: 63). Ενδεικτικό επίσης είναι το ακόλουθο απόσπασμα του Χέγκελ από τα πρώιμα γραπτά του: «Μόλις υψώνεται ένα είδος τοίχου μεταξύ ζωής και [θρησκευτικού] δόγματος, μόλις το ένα χωρίζεται από το άλλο ή αμοιβαία χάνουν την επαφή τους, τότε αρχίζουμε να υποψιαζόμαστε ότι κάτι δεν πάει καλά με τη μορφή της θρησκείας. Ίσως αυτή να κατατρίβεται υπέρ το δέον με πολυλογία ή να θέτει στους ανθρώπους υπερβολικές και υποκριτικές απαιτήσεις, ίσως να εναντιώνεται στις φυσικές τους ανάγκες, στις παρορμήσεις μιας εύτακτης αισθητικότητας —της σωφροσύνης— ίσως να συμβαίνουν και τα δύο συγχρόνως. Εάν η θρησκεία κάνει τους ανθρώπους να αισθάνονται ντροπή στις στιγμές της χαράς και της ευθυμίας τους, εάν κανείς πρέπει να γλιστρά κρυφά μέσα στον ναό, επειδή έγινε περίεργος του εαυτού του σε μια δημόσια γιορτή, τότε η μορφή της θρησκείας έχει μια εξωτερική όψη πάρα πολύ απωθητική, για να προσδοκά από τον καθένα να παραιτηθεί από τις χαρές της ζωής για χάρη των δικών της απαιτήσεων» (Hegel, 2011: 172-174).

⁸¹ Αντίστοιχες διαπιστώσεις εντοπίζονται και στις φιλοσοφικές αντιλήψεις του Βολταίρου.

Ήδη από τα νεανικά κείμενα του Χέγκελ, παρατηρείται ότι αυτός ο μεγάλος διανοητής πασχίζει να ανακαλύψει τους νόμους που διέπουν το κοινωνικό γίνεσθαι. Στο επίκεντρο των ερευνών του, ήδη από την περίοδο της Βέρνης, βρίσκεται η εσωτερική αλληλεπίδραση μεταξύ του κοινωνικού πράττειν και των ηθικών και θρησκευτικών δογμάτων και διδαχών, ενώ, εξ' υπαρχής «αντιμετωπίζει το υποκείμενο της κοινωνικής πράξης ως συλλογικό» (ό.π.: 75). Η σύλληψη της κοινωνικής πράξης με τη μορφή συλλογικού υποκειμένου, το οποίο στο ύστερό του σύστημα θα πάρει τη μορφή του Πνεύματος (Geist), έχει ιδιαίτερη σημασία για την πρόοδο της φιλοσοφίας και της κοινωνικής θεωρίας, καθώς η κοινωνική πράξη δεν προβάλλει ως αυθαίρετη, αλλά ως ιστορικά προσδιορισμένη.

Επισημάνθηκε προηγουμένως ότι στην ιστορική διαδικασία ανάπτυξης των επιστημών και της φιλοσοφίας, η ιστορικότητα ανακύπτει πρωτίστως στη σφαίρα μελέτης της ανθρωπότητας και της κοινωνίας και δευτερεύοντος στη σφαίρα των φυσικών επιστημών.⁸² Από τη μία μεριά, οι επιστήμες της φύσης δεν είχαν αναπτυχθεί σε επαρκή βαθμό, ενώ από την άλλη μεριά το πεδίο στο οποίο προέβαλλε με τον πιο καθαρό τρόπο η ανάπτυξη ήταν η ίδια η ιστορία της κοινωνίας, των θεσμών και του πολιτισμού. Το τελευταίο εδραζόταν στο γεγονός ότι η ανερχόμενη αστική τάξη, στη βάση της ιδεολογικής θωράκισης των πολιτικών της αγώνων, αναστοχαζόταν τις τρεις κύριες εποχές της ιστορίας (αρχαιότητα, μεσαίωνας, σύγχρονη εποχή) επιδιώκοντας να αναδείξει ότι η σύγχρονη της εποχή αντιστοιχεί, σύμφωνα με τον Λόγο, στη δική της ιστορική ηγεμονία. Ως εκ τούτου, η ανάπτυξη στο πεδίο της ιστορίας και του πολιτισμού αντιπαραβαλόταν σε έναν αιώνιο και εν πολλοίς αμετάβλητο φυσικό κόσμο. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Marquet για την εγγελιανή φιλοσοφία, «στον ανόργανο κόσμο, πράγματι, το δι' εαυτό Είναι είναι υποταγμένο στο Είναι για ένα άλλο» (Marquet, 2009:150). Κατά την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας και κατά τη διαδικασία μετασχηματισμού της φεουδαρχικής κληροδοθηθείσας βάσης, εκείνο που προέβαλλε με τον πλέον έντονο τρόπο ήταν το καθήκον εγκαθίδρυσης της νέας τάξης πραγμάτων, γεγονός που προωθούσε τόσο την ανάγκη συστηματικής κατανόησης της σύγχρονης εποχής όσο και της συνολικής προγενέστερης ιστορίας που οδηγούσε σε αυτήν. Ως εκ τούτου, η ιστορικότητα ανέκυπτε σταδιακά ως μεθοδολογική αρχή από την ανάγκη διάγνωσης της ιστορικής κίνησης και της κοινωνικής

⁸² Οι μελέτες του Κ. Λάιελ (1797-1875) και του Κ. Δαρβίνου (1809-1882) που εισαγάγουν την ιστορικότητα στη φύση εμφανίζονται αργότερα από την ολοκλήρωση της σκέψης του γερμανικού ιδεαλισμού και σε μια χώρα (Αγγλία) πολύ περισσότερο ανεπτυγμένη από την Γερμανία.

πραγματικότητας. Εν τούτοις, η ιστορικότητα σε αυτή τη βαθμίδα της ιστορικής ανάπτυξης προσδιορίζονταν σε σημαντικό βαθμό από το καθήκον άρνησης της φεουδαρχίας, γεγονός που της προσέδιδε αντίστοιχη μονομέρεια.

Από την άλλη, παρ' όλα τα γιγάντια άλματα των φυσικών επιστημών της εποχής, στη φύση αναγνωριζόταν η μεταβολή και η κίνηση, περισσότερο ως μηχανική κίνηση, όχι όμως η ιστορικότητα ως ορισμένου τύπου προοδευτική κίνηση.⁸³ Για τον Χέγκελ, η έννοια βρίσκεται στη φύση εκτός εαυτού. Επομένως, στη φύση δεν υφίσταται αυστηρά μια υποκειμενική αρχή. Όπως χαρακτηριστικά το αποτυπώνει:

Έχει να κάνει με την αδυναμία της φύσης το γεγονός ότι αυτή δεν μπορεί να κρατηθεί σταθερά στην αυστηρότητα της έννοιας και να την παριστά, αλλά διασκορπίζεται μέσα σε τούτη την τυφλή πολλαπλότητα που στερείται την έννοια. Μπορούμε να θαυμάζουμε τα πολλαπλά γένη και είδη της φύσης και την απέραντη διαφορετικότητα των σχηματισμών της, διότι ο θαυμασμός είναι χωρίς έννοια και το αντικείμενο του είναι το στερημένο-Λόγου. Η φύση, επειδή είναι το εκτός-εαυτού-Είναι της έννοιας, είναι ελεύθερη να παραδίδεται σ' αυτήν τη διαφορετικότητα, κατά τον ίδιο τρόπο που το πνεύμα, αν και έχει την έννοια στο σχήμα της έννοιας, ασχολείται με την παραστασιακή σκέψη και περιπλανιέται μέσα στην απέραντη πολλαπλότητά της. Τα ποικίλα φυσικά γένη ή είδη δεν πρέπει να εκτιμώνται για τίποτε ανώτερο παρά για τις αυθαίρετες ιδιοτροπίες του πνεύματος στις παραστάσεις του. Αμφότερα δείχνουν πράγματι παντού ίχνη και προαισθήσεις της έννοιας, αλλά δεν την παριστούν σε πιστό ομοίωμα, επειδή αυτά είναι η πλεονεία του ελεύθερου εκτός-εαυτού-Είναι της (Χέγκελ, 2005: 181-182).

Τούτων δοθέντων, σε αυτά τα ιστορικά πλαίσια, η ιστορικότητα εντοπιζόταν πρωτίστως στο κοινωνικό γίγνεσθαι και ακριβώς σε αυτό προέβαλλαν με τον πλέον έντονο τρόπο οι αλλαγές που εκδηλώνονταν στο επίπεδο των θεσμών, της κουλτούρας και της οργάνωσης της ζωής των ανθρώπων. Το γεγονός ότι η φύση προέβαλλε πρωτίστως ως «μηχανισμός»⁸⁴, δηλαδή ως μια σφαίρα που χαρακτηρίζεται από εξωτερική αλληλεπίδραση, αυτό είχε ως αποτέλεσμα να συλλαμβάνεται ως στερημένη πραγματικής ιστορίας. Ο Bourgeois, πραγματευόμενος αυτή την αντίληψη του Χέγκελ, τονίζει τα ακόλουθα:

Αν δεν υφίσταται, για τον Χέγκελ, φυσική εξέλιξη των ειδών (η γενική διαλεκτική της φύσης είναι μονάχα εννοιακή) και αν, μάλιστα, το ανθρώπινο είδος είναι καταγωγικά εντελώς άλλο από τα ζωικά είδη, εν τούτοις είναι το ίδιο ο τόπος της παγκόσμιας ιστορίας που, ως πνευματική, ανασκοπείται στον εαυτό της

⁸³ Ο Λούκατς επισημαίνει ότι είναι «ο ειδικός χαρακτήρας αυτού του οντολογικού προσδιορισμού της φύσης, αναγκαίου ως εκ του συστήματός του, που δεν παρέχει τη δυνατότητα στον Χέγκελ να αντιληφθεί και να αναγνωρίσει την ιστορικότητα στη φύση» (Λούκατς, 2015: 80-81).

⁸⁴ Βλ. Χέγκελ, 2005· Ross, 2008.

μέσα σε ένα προσδιορισμένο όλο, οριοθετημένη από μια απόλυτη αρχή και ένα απόλυτο τέλος (Bourgeois, 2001: 188).

Σύμφωνα με τα έως τώρα λεχθέντα, στην ανάπτυξη του νεότερου φιλοσοφικού στοχασμού, εκτυλίχθηκε η διαδικασία αναζήτησης και διερεύνησης του καθολικού της ιστορικής ανάπτυξης, δηλαδή της κινητήριας αρχής της ανθρώπινης ιστορίας. Το καθολικό αρχίζει να εντοπίζεται, με πιο θεωρητικό και ειδικό τρόπο, στις άμεσες και εποπτεύσιμες σφαίρες του πραγματικού κόσμου· ωστόσο, εδώ περιέχεται και η αντίστροφη πορεία της σκέψης, μια κίνηση, η οποία συμπτωνώντας το περιεχόμενο των εγχειρημάτων προσδιορισμού του καθολικού της ιστορικής κίνησης, επιχειρεί να το επαναφέρει σε μια νέα αφηρημένη μορφή. Παρά τα διαφορετικά εγχειρήματα, η αναζήτηση της καθολικής αρχής που διέπει το κοινωνικό γίνεσθαι βασίστηκε κυρίως στη μελέτη των θεσμών και των σφαιρών της κοινωνικής ζωής. Παρατηρείται συνεπώς μια νομοτέλεια στην ιστορική ανάπτυξη της γνώσης περί του κοινωνικού. Κατά τα αρχικά στάδια της ανάπτυξής της γνώσης περί της κοινωνίας, ο προσδιορισμός του καθολικού, δηλαδή της ουσίας της ιστορικής κίνησης, δεν θα μπορούσε παρά να προκύψει στο πλαίσιο των εξωτερικών και επιφανειακών –κατά βάση– πλευρών και σφαιρών της κοινωνίας. Τα θεωρητικά εγχειρήματα διάγνωσης του καθολικού, δηλαδή της αναζήτησης της Ουσίας της ιστορικής κίνησης, εντοπίζονται στο σύνολο της σκέψης του Διαφωτισμού και ακολουθούν σε γενικές γραμμές μια πορεία από προσδιορισμούς με μεγαλύτερη αμεσότητα, δηλαδή προσδιορισμούς οι οποίοι εδράζονται στις επιφανειακές και εξωτερικές πλευρές της κοινωνίας, προς όλο και πιο αφηρημένους και ουσιώδεις προσδιορισμούς. Παρά ταύτα, όπως σημειώνει ο J. D' Hondt, «καμιά φιλοσοφία πριν τον Χέγκελ, δεν είχε καταφέρει να ακολουθήσει τη ζωή τόσο στενά, στο μόχθο της, στους δισταγμούς της, στους πόνους και στους θριάμβους της, στο κομψοτέχνημά της, την ιστορία» (D'Hondt, 1966: 36).

Η σκέψη του Χέγκελ διαμορφώνεται σε μια εξόχως ιδιαίτερη ιστορική περίοδο· από τη μία τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης και από την άλλη η Βιομηχανική Επανάσταση στην Αγγλία θα στιγματίσουν ανεξίτηλα τον Γερμανό στοχαστή. Το συνολικό corpus των φιλοσοφικών προβλημάτων, μέσα από το οποίο γεννήθηκε η διαλεκτική, αναπτύχθηκε στη βάση των φιλοσοφικών αναστοχασμών γι' αυτά τα δύο κοσμοϊστορικά γεγονότα (Lukacs, 1975: 566). Ο ενθουσιασμός του Χέγκελ για τη Γαλλική Επανάσταση κατά τα φοιτητικά του χρόνια στο Τύμπιγκεν, μεταξύ 1788 και 1793, και η απογοήτευση του από το 1795 και έπειτα, ύστερα από

τα γεγονότα της τρομοκρατίας των Ιακωβίνων, θα αποτελέσουν αποφασιστικές στιγμές για τη μετέπειτα πνευματική του πορεία και ειδικότερα για την αντίληψη του περί της ιστορίας ως πραγμάτωσης της ελευθερίας. Ο Λούκατς χαρακτηριστικά αναφέρει:

Την αρχική αντιφατικότητα την παρήγαγε το ίδιο το παρόν: η Γαλλική Επανάσταση και η βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία, καθώς επίσης και η αντίφαση ανάμεσα σ' αυτές τις δύο και την καθυστερημένη και διαμελισμένη, εκείνη την εποχή, Γερμανία, η οποία ακριβώς αυτή την περίοδο γνώρισε μια ισχυρή πνευματική ανάκαμψη. Η προσπάθεια να συλλάβει αυτή την πληθώρα των αντιφατικών γεγονότων και τάσεων εννοιακά στην ενότητα του Ακριβώς-ούτως-Είναι τους οδήγησε στη Λογική του των αντιφάσεων, η οποία βρήκε έκφραση σ' αυτόν -για πρώτη φορά στην ιστορία της σκέψης σε μια εγγενώς δυναμική-με μορφή διεργασίας/διαδικασίας μέθοδο, στη γνώση της αυτοκινούμενης σε αντιφάσεις καθολικής ιστορικότητας (Λούκατς, 2015: 65-66).

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Χέγκελ θα αποτελέσει τον πρώτο στοχαστή, ο οποίος καταπιάνεται συστηματικά, αν και με ανεστραμμένο τρόπο, με το κομβικό ζήτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού (της μετάβασης), από τη σκοπιά της αναντιστοιχίας μεταξύ υποκειμενικών και αντικειμενικών όρων, μεταξύ συνείδησης και υλικής πραγματικότητας. Στη «Φιλοσοφία της Ιστορίας» γράφει σχετικά με τη Γαλλική Επανάσταση: «η άποψη που λέει ότι τα εμπόδια του δικαίου και της ελευθερίας μπορεί να αφαιρεθούν χωρίς να απελευθερωθεί η συνείδηση και ότι μπορεί να γίνει μια επανάσταση χωρίς Μεταρρύθμιση είναι μια ψεύτικη αρχή» (Χέγκελ, 1981: 265-266). Το ζήτημα της αναντιστοιχίας μεταξύ της συνείδησης (υποκειμενικής και συλλογικής) και της ιστορικής πραγματικότητας διαπερνά ολόκληρη την περίοδο του διαφωτισμού και αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα στη διαμόρφωση των ερωτημάτων που καλείται να απαντήσει η νεωτερική σκέψη. Έτσι, η εν λόγω προβληματική, η οποία ωριμάζει στον Χέγκελ, αποτελεί έναν από τους πιο θεμελιώδεις παράγοντες στη διαμόρφωση της ιστορικότητας. Από την άλλη, με τη Βιομηχανική Επανάσταση, προϋπόθεση της οποίας δεν ήταν μόνο η συσσώρευση επιστημονικοτεχνικών ανακαλύψεων, αλλά και οι αλλαγές στον καταμερισμό της εργασίας εντός της παραγωγικής διαδικασίας, οι οποίες κατέστησαν δυνατές τις τελευταίες, εκτυλίχθηκαν μια σειρά από θεμελιώδεις κοινωνικές αλλαγές.

Με την εμφάνιση της ατμομηχανής του Th. Newcomen (1664-1729) και την βελτίωσή της από τον J. Watt (1736-1819), η εκμηχανισμένη παραγωγή αγκάλιασε βαθμιαία σημαντικούς κλάδους της συνολικής παραγωγής. Με την εφεύρεση της ατμομηχανής και τη βαθμιαία συνειδητοποίηση των τρομακτικών δυνατοτήτων της στην παραγωγική διαδικασία, άρχισε

πλέον δυναμικά και με συστηματικό τρόπο να προβάλλει η σχέση επιστήμης και οικονομίας. Επίσης, η Βιομηχανική Επανάσταση έδωσε το έναυσμα και τα κίνητρα για τη μελέτη νέων φυσικών φαινομένων και διαδικασιών. Ο B. Hessen (1893-1936) αναφέρει ότι η «ατμομηχανή από την ίδια τη φύση της, βασίζεται στη μεταμόρφωση μίας μορφής κίνησης (θερμική) σε μίαν άλλη μορφή κίνησης (μηχανική). Έτσι, με την ανάπτυξη της ατμομηχανής τίθεται αναπόφευκτα το πρόβλημα της μετάβασης από μια μορφή κίνησης σε άλλη» (Hessen, 2010: 107).

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ιστορικής περιόδου του Χέγκελ είναι το γεγονός ότι όλες οι σφαίρες του πραγματικού άρχιζαν να προβάλλουν ως συσχετιζόμενες και αλληλοπροϋποτιθέμενες, ενώ μια καθολική αρχή φαινόταν να αποτελεί το συνεκτικό τους θεμέλιο. Παράλληλα, οι επιστήμες της εποχής, οι οποίες αποτέλεσαν ακρογωνιαίο λίθο του εγγεγραμμένου συστήματος, είχαν αρχίσει να προβάλλουν στον έναν ή στον άλλο βαθμό ως εσωτερικά αλληλοεξαρτώμενες και αλληλοπροϋποτιθέμενες. Έτσι, εντός της διαφοράς των επιστημών, ανέκυπτε και προέβαλλε το κοινό εσωτερικό τους στοιχείο, η εσωτερική τους συνάφεια.

Με τη Βιομηχανική Επανάσταση (1760-1860) και την αξιοποίηση της ενέργειας του ατμού, οι βιομηχανίες, οι οποίες μέχρι πρότινος βρίσκονταν ως επί το πλείστον στις παραποτάμιες περιοχές για την χρήση της ενέργειας των υδάτων, αποκτούν σχετική αυτοτέλεια απέναντι στις φυσικές συνθήκες και η εκμηχανισμένη παραγωγή επεκτείνεται σταδιακά σε όλο και ευρύτερους κλάδους της οικονομίας. Η ουσία της κοινωνίας, δηλαδή η παραγωγή, αρχίζει για πρώτη φορά στην ιστορία να αποκτά αυτοτελή και σχετικά ανεξάρτητη από τους φυσικούς όρους ύπαρξη· η κοινωνία ως ολότητα αρχίζει για πρώτη φορά να μεταβαίνει στο κατ' εξοχήν εντατικό στάδιο της ανάπτυξής της. Τότε ακριβώς είναι που οι ζωές των ανθρώπων και η δραστηριότητά τους αρχίζει να φαίνεται καθορισμένη από αυτή την ουσία. Η σκέψη του Χέγκελ επομένως αναπαριστά το ιστορικό στάδιο της αναρχίας της κοινωνικής παραγωγής, εκείνων των αυθόρμητων κοινωνικών δυνάμεων που έχουν επιβληθεί πάνω στους ανθρώπους. Πρόκειται για την εποχή της κυριαρχίας των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων. Ο Χέγκελ, αναπτύσσοντας το φιλοσοφικό του στοχασμό, στην καθυστερημένη τόσο πολιτικά όσο και οικονομικά Γερμανία, αφουγκράζεται τις παραπάνω διεργασίες, οι οποίες συντελούνται στις

γειτονικές χώρες και κατανοεί ότι ένας Λόγος, μια γενική αρχή, διέπει το σύνολο των σφαιρών του πραγματικού και επιχειρεί να την ανιχνεύσει.⁸⁵

Επιστημάνθηκε ότι τα εγχειρήματα προσδιορισμού της καθολικής αρχής, η οποία διέπει το κοινωνικό γίνεσθαι, αναπτύχθηκαν ήδη και από την προγενέστερη φιλοσοφία του Διαφωτισμού. Στη φιλοσοφική αντίληψη για παράδειγμα της ιστορίας του Χέρντερ, η οποία δεν άφησε ανεπηρέαστο τον Χέγκελ, η ιστορία είναι η κίνηση προς την πραγμάτωση της *Humanität* (ανθρωπιάς) και η κάθε ιστορική εποχή προσδιορίζεται από το *Volksgeist* (πνεύμα του λαού). Προς αποφυγή παρερμηνειών οφείλει να τονιστεί ότι, στην ευρύτερη εποχή του Χέγκελ, δεν μπορεί να γίνεται λόγος περί αυστηρής μελέτης του κοινωνικού και αντίστοιχης διάκρισής του από τις υπόλοιπες σφαίρες της πραγματικότητας. Στον ιστορικό ορίζοντα του Χέγκελ, η μελέτη του κοινωνικού και της ιστορίας αναγκαία παίρνει τη μορφή μελέτης των πάντων. Το γεγονός ότι η έννοια του πνεύματος (*Geist*), ως προσδιορίζουσα καθολική αρχή, απαντάται τακτικά και με διάφορες παραλλαγές στην ανάπτυξη της φιλοσοφικής σκέψης και ειδικότερα στον διαφωτισμό, δεν είναι τυχαίο. Η έννοια του πνεύματος, ως συνεκτικής αρχής του πραγματικού, οφείλεται στο γεγονός ότι, μέχρι και την εποχή του Χέγκελ, η παγκόσμια ιστορία προβάλλει από τη σκοπιά της ανάπτυξης των θεσμών, με ιδιαίτερη μάλιστα βαρύτητα του θεσμού της θρησκείας. Εν τούτοις, θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στη χρήση του όρου *Geist* από τον Χέγκελ.

Ο όρος *Geist* στη γερμανική γλώσσα σημαίνει ταυτόχρονα *νους* (νόηση) και πνεύμα. Αυτή η διττή διάσταση του γερμανικού όρου αποτελεί και το ουσιώδες περιεχόμενο, μέσω του οποίου ο Χέγκελ ορίζει το απόλυτο ως Απόλυτο Πνεύμα. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «το Απόλυτο είναι το πνεύμα· αυτός είναι ο ανώτατος ορισμός [Definition] του Απολύτου» (Χέγκελ, 1993: 61). Όπως τονίζει ο R. Kroner, για τον Χέγκελ ο όρος *Geist* (Πνεύμα) υποδηλώνει τόσο την ανθρώπινη νόηση όσο και το θεϊκό πνεύμα (Kroner, 1948: 1-66). Ο όρος Πνεύμα λοιπόν υποδηλώνει την ενότητα της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας. Το πνεύμα εκδηλώνεται στο ευρύτερο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης ιστορικής εποχής και είναι το πνεύμα αυτής της εποχής που συνέχει το περιεχόμενο της κοινωνικής οργάνωσης, του ήθους, των

⁸⁵ Ο Μαρκούζε υπενθυμίζει ότι η αναφορά στον Λόγο ως συνεκτική αρχή του πραγματικού είναι κάτι που δεσπόζει στον ευρύτερο στοχασμό της εποχής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «η θεοποίηση του λόγου από τον Ροβεσπιέρο ως *Etre Suprême* (υπέρτατο ον) αντιστοιχεί ακριβώς στην εξύμνηση του λόγου, στο εγγελητικό σύστημα (Μαρκούζε, 1999: 24-25). Υπό αυτή την οπτική, δεν είναι διόλου τυχαία και η αναφορά του Προυστόν στον Λόγο για την κατανόηση του οικονομικού γίνεσθαι.

νόμων, της θρησκείας, της τέχνης, της σκέψης κ.λπ.⁸⁶ Ο Χέγκελ σημειώνει ότι «ο τρόπος ύπαρξης του πνεύματος είναι λοιπόν η εκδήλωση» (Χέγκελ, 1993: 59). Σημαντικές επίσης ως προς το εν λόγω ζήτημα είναι οι παρατηρήσεις του Θανασά.

Πιστεύω ότι, ενόψει μιας πρώτης προσέγγισης της έννοιας, η πρόταση, να θεωρήσουμε το εγγεγραμμένο Geist συνώνυμο του όρου Kultur δεν στερείται χρησιμότητας — αρκεί βέβαια να δούμε αυτήν την «κουλτούρα»-πολιτισμό στην ιστορική εξέλιξη, που υπερβαίνει τις επιμέρους διαμορφώσεις της στο πλαίσιο ενός λαού και μιας εποχής. Θα μπορούσαμε επίσης να παραπέμψουμε στο Zeitgeist, στο «πνεύμα της εποχής», το οποίο καθορίζει τις στάσεις και συμπεριφορές των ανθρώπων που ζουν σε αυτήν — με την ουσιώδη διαφορά, βέβαια, ότι το πνεύμα δεν εκφράζεται ως μόδα ή ... “τάση”, αλλά συμπεκνώνει τη βαθύτερη ουσία μιας εποχής, η οποία μάλιστα δεν αποτελεί παρά επιμέρους στιγμή ενός ευρύτερου όλου, της όλης πορείας του πνεύματος (Θανασά στο Χέγκελ, 2006: 27).

Σύμφωνα με την παρούσα ανάλυση, ο όρος πνεύμα κατανοείται αναπτυσσόμενος στο πλαίσιο των εγχειρημάτων προσδιορισμού του καθολικού στο ιστορικό γίνεσθαι, τα οποία εδράζονται κατά κύριο λόγο στη διερεύνηση των εξωτερικών σφαιρών και πλευρών της κοινωνίας. Κατ’ αυτόν τον τρόπο και παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις, ο προσδιορισμός των κοινωνικών νομοτελειών αναζητείται πρωτίστως στη σφαίρα των μορφών κοινωνικής συνείδησης και των πλευρών του εποικοδομήματος, ενώ ταυτόχρονα τα εγχειρήματα που επιχειρούν να προσδιορίσουν τις κοινωνικές νομοτέλειες σε σφαίρες εγγύτερες της ουσίας της κοινωνίας, αδυνατούν να προσεγγίσουν ιστορικά τις τελευταίες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ζ-Ζ. Ρουσσώ (1712-1778) και ο τρόπος που αντιλαμβάνεται τη σχέση ιδιωτικής ιδιοκτησίας και ελευθερίας. Ο Ρουσσώ θεωρεί ότι ο άνθρωπος είναι ελεύθερος στην πρωτόγονη κατάσταση και ότι η ένταξη στην κοινωνία και στους θεσμούς συνοδεύεται από την απώλεια της ελευθερίας του. Στη σκέψη του Ρουσσώ μπορούμε να εντοπίσουμε την ιστορική αντίληψη, η οποία όμως αδυνατεί να αναγνωρίσει με αυστηρό τρόπο τις πραγματικές ιστορικές νομοτέλειες.⁸⁷ Η συγκεκριμένη προβληματική που αφορά το ρουσσικό έργο είναι συνοψασμένη με τις αντιλήψεις περί «φυσικής κατάστασης» και «φυσικού δικαίου» στην ανάπτυξη της σκέψης του διαφωτισμού.

⁸⁶ Επιστημολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η συγγενής, αλλά αρκετά πρώιμη σε εννοιολογικό βάθος, έννοια του *κοινού αισθήματος* που αναπτύσσει ο Ι. Khaldun (1332-1406) στο βιβλίο του «Muqaddimah», με την οποία περιγράφει τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των λαών (Khaldun, 1978).

⁸⁷ Βλ. Ρουσσώ, 2004.

Παράλληλα με τα παραπάνω εγχειρήματα ανίχνευσης των κοινωνικών νομοτελειών στην πορεία της ιστορικής ανάπτυξης του φιλοσοφικού στοχασμού, αναπτύσσεται η επιστήμη της πολιτικής οικονομίας. Οι στοχαστές όμως της πολιτικής οικονομίας, παρ' όλο που διερευνούν πτυχές της ουσίας της κοινωνίας, αδυνατούν να κατανοήσουν συστηματικά και ιστορικά το γνωστικό τους αντικείμενο, το οποίο, ειρήσθω εν παρόδω, βρισκόταν υπό διαμόρφωση, πόσο μάλλον να το συσχετίσουν με τις άλλες σφαίρες του κοινωνικού όλου.

Ο Χέγκελ διαμορφώνει το σύστημά του πραγματοποιώντας την ερευνητική του δραστηριότητα πρωτίστως, αν και όχι αποκλειστικά, στο επίπεδο του γίνεσθαι των θεσμών και συγκεκριμένα του πνεύματος και της γνώσης. Όπως παρατηρεί ο Πατέλης «από τα πρώιμα έργα («φιλοσοφία της θρησκείας» κ.ά.) του Χέγκελ διαφαίνεται ένας προσανατολισμός ιδιαίτερης επιστημολογικής σημασίας: η τάση εξέτασης της ιστορίας του πνευματικού πολιτισμού ως αλληλουχίας νομοτελώς εναλλασσόμενων σταδίων της ανάπτυξης του πνεύματος» (Πατέλης, 2019: 432). Ο Χέγκελ αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει ένα κοινό στοιχείο που συνέχει τις διαφορετικές κοινωνικές σφαίρες, το δίκαιο, την τέχνη, τη θρησκεία, τη φιλοσοφία κ.λπ. Αυτό το κοινό στοιχείο εντοπίζεται από τη διαπίστωση ότι όλες αποτελούν πνευματικά παράγωγα, προϊόντα της ανθρώπινης δραστηριότητας, ενώ η τελευταία, με τη σειρά της, συνιστά παράγωγο της καθολικής νοητικής δραστηριότητας. Ο Ιλιένκοφ διαπιστώνει τα ακόλουθα αναφορικά με την εν λόγω ιδιοτυπία της εγγεγραμμένης αντίληψης:

Η λογική της ανεπτυγμένης νόησης (και συνεπώς η λογική ως θεωρία) είναι στην πραγματικότητα αποτέλεσμα, συμπύκνωση και κατάληξη ολόκληρης της ιστορίας της πρακτικής και πνευματικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας: είναι η γενικευμένη έκφραση των πραγματικών νόμων που διέπουν την ανάπτυξη της ανθρώπινης κουλτούρας εν γένει. Αλλά εάν η ανάπτυξη της υλικής και πνευματικής κουλτούρας της ανθρωπότητας διέπεται εν γένει και εν συνόλω από τους ίδιους καθολικούς νόμους όπως και κάθε άλλη διαδικασία, δεδομένου ότι πραγματοποιείται στη βάση των νόμων της φύσης και δεν μπορεί ποτέ να υπερβεί τα όριά τους, τότε, έχοντας βρει την πιο γενική έκφραση για το νόμο της ανάπτυξης της ανθρώπινης κουλτούρας, η φιλοσοφία βρήκε τους ίδιους τους νόμους που διέπουν την ανάπτυξη κάθε διαδικασίας – φυσική, κοινωνική ή πνευματική. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη λογική που συμπίπτει με την αντικειμενική διαλεκτική η φιλοσοφία βρίσκει την έκφραση της καθολικής μορφής, στην οποία έχει ολοκληρωθεί η ιστορική ανάπτυξη της φύσης, του κοινωνικού οργανισμού και της ίδιας της γνωστικής ικανότητας. Αλλά αυτή η μορφή, ένεκα την απόλυτης καθολικότητάς της καταλήγει, σε σχέση με κάθε μερική διαδικασία ανάπτυξης ειλημμένη στην διακριτή της ύπαρξη, να είναι ουσιωδώς και «φυσικά», κάτι πρωταρχικό (Ilyenkov, 2018 :182-183).

Η καθολική δραστηριότητα, το άπειρο νοείν, είναι η απόλυτη αφαίρεση που συνέχει τα πάντα. Ο Χέγκελ αναφέρει ότι το νοείν «πρέπει να λαμβάνεται εν γένει με το απόλυτο νόημα ως άπειρο νοείν, που δεν επιβαρύνεται με την περατότητα της συνείδησης, εν ολίγοις νοείν ως τέτοιο» (Χέγκελ, 2013: 107). Ακολουθώντας την ίδια την κίνηση της γνώσης στην αντίθεσή της με τον αντι-κειμενικό κόσμο, η νόηση οδηγείται στην απόλυτη γνώση, στη γνώση του ίδιου του εαυτού της. Στην απόλυτη γνώση έχει αρθεί πλέον η αντίθεση με το αντικείμενο, διότι σε αυτήν (την απόλυτη γνώση) η γνώση και το αντικείμενο της γνώσης είναι ένα και το αυτό. Η απόλυτη γνώση «είναι το Πνεύμα, το οποίο ξέρει τον εαυτό του μέσα στο μόρφωμα του Πνεύματος» (Χέγκελ, 1995: 671).

Φυσικά εδώ δεν επιδιώκεται μια άλλου τύπου ερμηνεία, η οποία επιχειρεί να καταδείξει ότι το σύστημα του Χέγκελ είναι αμιγώς κοινωνιολογικού χαρακτήρα. Στόχος είναι η ανάδειξη της επιστημολογικής σημασίας και οι βαθύτερες επιστημολογικές ρίζες του εγελιανού συστήματος. Αδιαμφισβήτητα ο Χέγκελ οικοδομεί ένα απόλυτο σύστημα, το σύστημα της απόλυτης Ιδέας, το οποίο επειδή ακριβώς είναι φιλοσοφικό⁸⁸ περιλαμβάνει κάθε πτυχή του πραγματικού και σύμφωνα με αυτό παρουσιάζει την απόλυτη αλήθεια. Ο Χέγκελ γράφει αναφορικά με το σύστημα του:

Η Φιλοσοφία έχει βέβαια κατ' αρχήν κοινά τα αντικείμενα της με τη Θρησκεία. Και οι δύο αυτές έχουν ως αντικείμενο τους την αλήθεια με το ύψιστο νόημα της λέξης - με το νόημα δηλαδή ότι ο θεός είναι η αλήθεια και μόνο αυτός είναι η αλήθεια. Και οι δύο αυτές πραγματεύονται επιπλέον την περιοχή του πεπερασμένου: τη φύση και το ανθρώπινο πνεύμα, τη σχέση του ενός προς το άλλο και προς τον θεό ως αλήθεια τους (Χέγκελ, 1991: 53).

Στην βάση αυτής της αντίληψης, βασικός ισχυρισμός μας είναι ότι παρ' όλο που ο Χέγκελ οικοδομεί ένα πλήρες σύστημα της γνώσης, στην πραγματικότητα το θεμελιώνει στη βάση και στα πορίσματα τα οποία έχει εξάγει κυρίως από τη μελέτη της ιστορίας της κοινωνίας, έχοντας ως επίκεντρο την ιστορία του πνεύματος και της φιλοσοφίας.

Το σύστημα του Χέγκελ διακρίνεται σε τρεις βασικές σφαίρες: στη σφαίρα του Λόγου, στη σφαίρα της Φύσης και στη σφαίρα του Πνεύματος. Αυτές οι τρεις σφαίρες εκτίθενται αντίστοιχα στην «Επιστήμη της Λογικής», στη «Φιλοσοφία της Φύσης» και στη «Φιλοσοφία του

⁸⁸ Υπενθυμίζουμε ότι η φιλοσοφία και ειδικότερα στην εποχή του Χέγκελ είναι εκείνη η περιοχή του γνωρίζει η οποία ασχολείται με το Καθολικό.

Πνεύματος». Ως εκ τούτου, μόνο η καθολικότητα του απολύτου, μόνο το συνολικό σύστημα είναι το πλήρως πραγματικά αληθές.

Στην «Επιστήμη της Λογικής» η απόλυτη ιδέα παρουσιάζεται στην καθαρή της μορφή, στη «Φιλοσοφία της Φύσης» παρουσιάζεται ως εξωτερικευμένη υπό τη μορφή της ετερότητάς της, και στην «Φιλοσοφία του Πνεύματος» παρουσιάζεται στη διαδικασία επιστροφής στον εαυτό της.⁸⁹ Ο Χέγκελ εν γένει, προεκτείνει τα συμπεράσματά του από τη σφαίρα της φιλοσοφίας και ευρύτερα της σφαίρας των θεσμών σε όλο το επιστητό, αποδίδοντάς τους καθολική μορφή. Τούτων δοθέντων, ο Λόγος υφίσταται παντού· πράγματι, Λόγος υπάρχει και στη φύση (οι νόμοι της φύσης), στην ιστορία (κοινωνικές νομοτέλειες), στο δίκαιο, στη θρησκεία, στη φιλοσοφία και σε κάθε άλλη σφαίρα της ύπαρξης. Χαρακτηριστικά ο ίδιος αναφέρει:

Το νοεόν είναι μια έκφραση που αποδίδει κατά προτίμηση στη συνείδηση τον προσδιορισμό που περιέχεται μέσα σ' αυτό. Αλλά στο βαθμό που λέγεται ότι η διάνοια, ο Λόγος είναι μέσα στον αντι-κειμενικό κόσμο, ότι το πνεύμα και η φύση έχουν καθολικούς νόμους, με βάση τους οποίους ρυθμίζουν τη ζωή τους και τις αλλαγές τους, τότε ομολογείται ότι οι νοητικοί προσδιορισμοί έχουν εξίσου αντικειμενική αξία και ύπαρξη (Χέγκελ, 2013: 86).

Σύμφωνα με το εγγεγραμμένο φιλοσοφικό σύστημα, υφίσταται εκείνη η καθολική αφαίρεση, ο απόλυτος και άπειρος Λόγος, ο οποίος συνέχει και διέπει το παν. Έτσι, «η ανάπτυξη κάθε φυσικής και πνευματικής ζωής, στηρίζεται αποκλειστικά στη φύση των καθαρών ουσιοτήτων, οι οποίες συνιστούν το περιεχόμενο της Λογικής» (ό.π.: 48). Ακριβώς σε αυτή τη βάση, το σύστημα του Χέγκελ είναι τόσο απλό, διότι ο γενικός νόμος του συστήματος επαναλαμβάνεται αυτούσιος και διέπει κάθε πλευρά⁹⁰, και ταυτόχρονα αυτή η απλότητα είναι που το καθιστά τόσο περίπλοκο. Από τη διάρθρωση του συστήματος γίνεται σαφές ότι η φύση αποτελεί τον μέσο όρο. Η τάξη της εξωτερικότητας, της αντικειμενικότητας, της περατότητας, προβάλλει ως το μέσο εκδήλωσης του πνεύματος, του υπεραισθητού, του απείρου· το αισθητό και ορατό καθίσταται ο τόπος της εκδήλωσης του αοράτου. Η καθαρή αυτοκινησία, δηλαδή ο καθαρός αυτοσχετισμός

⁸⁹ Γράφει ο Χέγκελ στην «Εγκυκλοπαίδεια»: «η Φιλοσοφία κατανέμεται σε τρία μέρη: I. Τη Λογική, δηλαδή την επιστήμη της ιδέας καθ' εαυτήν και δι'εαυτήν. II. Τη Φιλοσοφία της φύσης, δηλαδή την επιστήμη της ιδέας μέσα στην ετερότητά της. III. Τη Φιλοσοφία του πνεύματος, δηλαδή την επιστήμη της ιδέας που από την ετερότητά της επανέρχεται στον εαυτό της» (Χέγκελ, 1991: 88).

⁹⁰ Ιδιαίτερου επιστημολογικού και φιλοσοφικού ενδιαφέροντος είναι οι ομοιότητες, σε σημαντικό βαθμό, αυτής της πτυχής του εγγεγραμμένου συστήματος με τη θεωρία των fractals.

υφίσταται στην τάξη του πνεύματος, ενώ όσο εγγύτερα βρισκόμαστε προς την τάξη της εξωτερικότητας τόσο περισσότερο η αυτοσχεσία έχει μορφικό χαρακτήρα. Ο Χέγκελ γράφει αναφορικά με τη σφαίρα της φύσης:

Η Φύση προέκυψε ως η Ιδέα υπό τη μορφή του άλλως-Είναι. Εφόσον η Ιδέα είναι το αρνητικό του εαυτού της, ή το εξωτερικό του εαυτού της, η φύση δεν είναι απλώς εξωτερική σχετικά με αυτή την Ιδέα (και ως προς την υποκειμενική της ύπαρξη, το πνεύμα), αλλά το να είναι προσδιορισμένη ως Φύση συνιστά τον προσδιορισμό της εξωτερικότητας (Hegel, 1970: 205).⁹¹

Σύμφωνα με τα παραπάνω, υποστηρίζουμε ότι η ιστορική ρίζα και το άρρητο, άλλα κύριο, αντικείμενο πραγμάτευσης του Χέγκελ είναι η κοινωνία, και πως η βάση θεμελίωσης του φιλοσοφικού του συστήματος είναι πρωτίστως η μελέτη της ιστορίας, στο επίπεδο ανάπτυξης των θεσμών και ειδικότερα της φιλοσοφίας. Τούτο φανερώνεται και από την ιδιοτυπία της σφαίρας της Φύσης στο συνολικό εγελιανό σύστημα. Ο Ιλιένκοφ διαπιστώνει ότι,

η Φύση αναπτύσσεται μόνο στο βαθμό που εντάσσεται στη διαδικασία της ανάπτυξης του πνεύματος, καθώς μετασχηματίζεται στην εξωτερική μορφή του πνεύματος, στο υλικό για την ενσάρκωση της ιστορικής ανάπτυξης του πνεύματος. Η ανάπτυξη της πνευματικής κουλτούρας της ανθρωπότητας παρουσιάζεται ενάντια στο υπόβαθρο της ακίνητης, παγωμένης στον χρόνο, αιωνίως ίδιας με τον εαυτό της, υλικής φύσης (Ilyenkov, 2018 :182).⁹²

Στο εγελιανό σύστημα, καθεμία από τις αντικειμενικές σφαίρες του πραγματικού συνιστά συγκεκριμένη εκδήλωση αυτής της καθολικής νοητικής δραστηριότητας. Επομένως, η αποκάλυψη της δραστηριότητας της καθαρής σκέψης, η οποία καθίσταται δυνατή μέσω του αναστοχασμού του ίδιου της του εαυτού και εκδηλώνεται μέσω της εμμενούς παραγωγής των κατηγοριών, συνιστά την εκδήλωση του Απολύτου, της καθολικής αρχής του πραγματικού, η οποία συνιστά ταυτοχρόνως και τη μέθοδο διάγνωσης του όλου. Όπως χαρακτηριστικά γράφει

⁹¹ Ο Χέγκελ εξηγεί στο ίδιο συγκεκριμένο: «Αφού ο θεός είναι πλήρως επαρκής και αυτάρκης, πώς κατέληξε να αφήσει τον εαυτό του σε κάτι τόσο καθαρά άνισο προς αυτόν; Η θεϊκή Ιδέα είναι ακριβώς αυτή η απελευθέρωση του εαυτού, η εκροή αυτού του «άλλου» από τον εαυτό, και η εκ νέου αποδοχή του, ώστε να καταστεί υποκείμενο και πνεύμα. Η Φιλοσοφία της Φύσης ανήκει η ίδια σ' αυτό το μονοπάτι της επιστροφής, διότι είναι η Φιλοσοφία της Φύσης που αίρει τον διαχωρισμό της φύσης και του πνεύματος και παρέχει στο πνεύμα την επίγνωση της ουσίας του εντός της Φύσης. Αυτή είναι η θέση της φύσης μέσα στο όλο» (ό.π.).

⁹² Στην ίδια γραμμή σκέψης ο Μαρκούζε τονίζει τα εξής: «Αν όμως η έννοια είναι «η γνωσθείσα ουσία» του ίδιου του πράγματος, τότε δεν μπορεί να είναι το εξωτερικό του, αποτέλεσμα «απλώς» του σκέπτεσθαι, αλλά το ίδιο το πράγμα πρέπει να επιζητεί την έννοιά του· αυτό το ίδιο πρέπει να είναι «συλλαμβάνειν». Η ύλη αντιστέκεται σ' αυτόν τον στόχο· στο βασίλειό της η ενοποίηση των αντιθέσεων παραμένει τυφλή, παθητική, ανολοκλήρωτη· και μάλιστα στην ιστορία, παρ' όλη την πρόοδο σε σχέση με την ελευθερία, η ύλη (στη φύση και στην κοινωνία) παραμένει το αξεπέραστο όριο» (Marcuse, 2013: 37).

στη «Φαινομενολογία του Πνεύματος», «η μέθοδος είναι η δόμηση του όλου, το οποίο είναι εκτεθειμένο στην καθαρή του ουσιότητα» (Χέγκελ, 1993: 169-170). Υπό αυτούς τους όρους, η μέθοδος στο εγελιανό σύστημα απομακρύνεται ριζικά από κάθε κλασική αντίληψη μεθόδου, η οποία βρίσκεται δέσμια στην αντίθεση μεταξύ συνείδησης και αντικειμένου. Στην εγελιανή αντίληψη περί μεθόδου, το αντικείμενο της συνείδησης δεν είναι κάτι διακριτό από τη μέθοδο. Έτσι, «η εν λόγω μέθοδος δεν είναι κάτι διαφορετικό από το αντι-κείμενο και το περιεχόμενο της· γιατί είναι το ίδιο το περιεχόμενο, η διαλεκτική που αυτό έχει μέσα του, η οποία το κινεί προς τα μπρος» (Χέγκελ, 2013: 92).

Η έκθεση του Απολύτου, όπως παρουσιάζεται στην «Επιστήμη της Λογικής», συνιστά μια αυτοαναπαραγωγική κίνηση, η οποία παίρνει τη μορφή ενός συστήματος ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών και εκτυλίσσεται στη βάση μιας εσωτερικής τριαδικής κίνησης. Η τριαδική κίνηση συνιστά το σταθερό και εμμενές στοιχείο πίσω από κάθε διαφορετική ομάδα κατηγοριών του διατεταγμένου συστήματος και αποτελεί μια διαδικασία κατά την οποία η σκέψη κινείται από τη θέση στην αντίθεση και από εκεί στην σύνθεση ή, με άλλους όρους, κινείται από την κατάφαση στην άρνηση και από εκεί στην άρνηση της άρνησης. Η προχωρητική διαδικασία, η οποία συντελείται μέσω της τριαδικής κίνησης, έγκειται στο γεγονός ότι η νόηση εκκινεί από το άμεσο περνά στο διαμεσολαβημένο και στη συνέχεια στο εννοιακά τεθειμένο, το οποίο αποτελεί την αρχή μιας νέας κίνησης. Έτσι, η τριαδική κίνηση είναι εκείνο το οποίο εμπεριέχεται σε κάθε πλευρά του συνολικού εγελιανού συστήματος και εκφράζεται με τη σχέση της αμεσότητας, της διαμεσολάβησης και της έννοιας. Όπως χαρακτηριστικά το αποτυπώνει ο Χέγκελ:

Αυτή η πνευματική κίνηση, μέσα στην απλότητά της, αυτοπροσδιορίζεται και μέσα στον προσδιορισμό της εξισώνεται με τον ίδιο τον εαυτό της· είναι συνεπώς η εμμενής ανάπτυξη της έννοιας. Αυτή η πνευματική κίνηση είναι η απόλυτη μέθοδος του γνωρίζειν και συνάμα η εμμενής ψυχή του ίδιου του περιεχομένου (ό.π.: 47).

Το προβληματικό στοιχείο του εγελιανού συστήματος έγκειται στο ότι ο Χέγκελ εκκινεί τη μελέτη της ανθρώπινης δραστηριότητας από την πλήρως μορφοποιημένη και σχηματισμένη ανθρώπινη δραστηριότητα και εργασία. Ο Ε. Ιλιένκοφ διαπιστώνει ότι:

σα βάση ολόκληρου του πολύπλοκου σχήματος χρησιμεύει η αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος αρχικά σκέπτεται και μετά δρα πραγματικά. Από δω και το σχήμα: λόγος - πράξη - πράγμα (που

δημιουργήθηκε από την πράξη) - πάλι λόγος (τούτη τη φορά λεκτικά διατυπωμένος απολογισμός για τα πεπραγμένα). Και παραπέρα ένας νέος κύκλος κατά το ίδιο ακριβώς σχήμα, αλλά πάνω σε νέα βάση, χάρη στην οποία όλη η κίνηση έχει όχι τη μορφή κύκλου, αλλά έλικας, που κάθε σπείρα της ωστόσο, αρχίζει και τελειώνει σε ένα και το αυτό σημείο - στο λόγο» (Ιλιένκοφ, 1983: 183).

Ο Χέγκελ εκκινεί από τη θεώρηση ότι αρχή κάθε δραστηριότητας είναι η σκέψη, η οποία οδηγεί στην πράξη, στη συνέχεια στη δημιουργία κάποιου πράγματος και τέλος εκ νέου στη σκέψη. Εν τούτοις, το σχήμα σκέψη-πράξη-πράγμα-σκέψη χαρακτηρίζει την καθ' όλα μορφοποιημένη και επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία. Ο ίδιος γράφει ότι,

«η ανασκόπηση⁹³, αυτή η μορφή ελευθερίας, αποτελεί γενικά με αφηρημένο τρόπο την τυπική πτυχή της δραστηριότητας της απόλυτης Ιδέας. Η δραστηριότητα είναι ο μέσος όρος του συλλογισμού, του οποίου ο ένας άκρος όρος είναι το καθολικό, η Ιδέα που κείται στα έγκατα του πνεύματος, ενώ ο άλλος είναι γενικά η εξωτερικότητα, η ύλη των αντικειμένων. Η δραστηριότητα είναι το ενδιάμεσο στοιχείο που μεταφράζει το καθολικό και εσωτερικό σε αντικειμενική πραγματικότητα» (Χέγκελ, 2006β: 135).⁹⁴

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Χέγκελ, εκκινώντας από τη νόηση, αντιλαμβάνεται τη συνολική ιστορική πορεία ως μια κίνηση προς την αυτεπίγνωση και την απόλυτη γνώση. Ο Ιλιένκοφ, με χαρακτηριστικό τρόπο, συγκρίνει την παρανόηση του Χέγκελ με την εμπορευματική και χρηματική κυκλοφορία. Εκκινώντας κανείς από τη διαμορφωμένη στην κεφαλαιοκρατική κυκλοφορία σχέση $X-E-X'$, αντιμετωπίζει το αίνιγμα ότι το χρήμα έχει την ιδιότητα να γεννά χρήμα και ως κεφάλαιο έχει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της αξιοποίησης. Το εμπόρευμα (E) προβάλλει ως ο μέσος όρος με τον οποίο το χρήμα (X) πραγματοποιεί το σκοπό του. Ωστόσο, ο Μαρξ δείχνει ότι μόνο μέσω της ιστορικής εξέτασης της σχέσης $E-X-E$ δύναται να αποκαλυφθεί το μυστικό της σχέσης $X-E-X'$. Στην ανεπτυγμένη σχέση $X-E-X'$ το εμπόρευμα είναι ο μέσος όρος και ο αυτοπολλαπλασιασμός του χρήματος προβάλλει ως αυτοσκοπός· «στον τύπο $X-E-X'$ η αξία εμφανίζεται σαν «υποκείμενο που δρα αυτόματα», ως «υπόσταση-υποκείμενο»⁹⁵ ολόκληρης της κυκλικής κίνησης που επιστρέφει διαρκώς στο αρχικό της σημείο» (Ιλιένκοφ,

⁹³ Ο Π. Θανασάς το αποδίδει ως αυτοανάκλαση. Επεμβαίνουμε μεταφραστικά διατηρώντας τον όρο ανασκόπηση τον οποίο έχουμε υιοθετήσει για την παρούσα έρευνα.

⁹⁴ Σε αυτή την αντίληψη φανερώνεται και η κλασική αντίληψη του Διαφωτισμού, κατά την οποία η εξωτερική πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή ως παθητική και υπό την απόλυτη εξουσία του υποκειμένου. Εδώ διαφαίνεται για ακόμη μια φορά η αντίληψη του/της ερευνητή/-ήτριας ως απόλυτου/της κυρίαρχου της φύσης που χαρακτηρίζει την ιστορική περίοδο. Βλ. Merchant, 1990, 2006, 2008.

⁹⁵ Στην ελληνική μετάφραση αποδίδεται «ουσία-υποκείμενο». Η αγγλική μένει πιστή στο ρώσικο πρωτότυπο «субстанция-субъект» και το αποδίδει «substance-subject», το οποίο είναι ορθότερο σύμφωνα με το εγγεγραμμένο νόημα. Χαρακτηριστικά σημειώνει ο Χέγκελ, «να συλλαμβάνουμε και να εκφράζουμε το αληθές όχι ως υπόσταση, αλλά μάλλον ως υποκείμενο» (Χέγκελ, 1993: 138).

1983: 185).⁹⁶ Από την αντίληψη της υπόστασης ως υποκείμενο, δηλαδή από τη θεώρηση περί υποκειμένου-αντικειμένου, αποκαλύπτεται ακριβώς το γεγονός ότι στο εγελιανό σύστημα το βάρος το έχει η θεωρία περί του υποκειμένου, περί του κοινωνικού.⁹⁷

Ο Χέγκελ, απολυτοποιώντας τη σχέση λόγος-πράξη-λόγος, αντιλήφθηκε τη διαδικασία παραγωγής της γνώσης και της αλήθειας ως αυτοσκοπό. Θεμελιώδη αιτία της εν λόγω παρανόησης αποτέλεσε το γεγονός ότι, στην εποχή που διαμόρφωσε τη σκέψη του ο Χέγκελ και ειδικότερα στην καθυστερημένη οικονομικά και πολιτικά Γερμανία, η εργασία και η παραγωγή δεν μπορούσαν να προβάλλουν ως καθοριστικές πλευρές του ιστορικού γίνεσθαι, ενώ παράλληλα η ιστορική ανάπτυξη προέβαλλε με τον πλέον έντονο τρόπο στην περιοχή των θεσμών, του πνεύματος και των ιδεών. Επίσης, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί στη διεθνή μαρξιστική βιβλιογραφία, βασική ρίζα της ιδεαλιστικής σύλληψης αποτελεί το γεγονός ότι ο Χέγκελ εξετάζει την πραγματικότητα του ιστορικού του ορίζοντα από την οπτική γωνία του επαγγελματία θεωρητικού, με αποτέλεσμα η γνώση και η παραγωγή της να προβάλλουν ως αυτοσκοπός.⁹⁸

Παρά τη μονομέρεια της φιλοσοφικής του αντίληψης, ο Χέγκελ οικοδόμησε ένα σύστημα βασιζόμενος στο σύνολο των επιστημονικών επιτευγμάτων της εποχής του, έχοντας επηρεαστεί σε σημαντικό βαθμό από την επιστήμη της πολιτικής οικονομίας. Ήδη την περίοδο της Ιένας, παρατηρείται ότι καταπιάνεται με σημαντικά ζητήματα αυτής της επιστήμης. Ο Λούκατς στο έργο του «Ο Νεαρός Χέγκελ» υποστηρίζει ότι στη διαμόρφωση της αντίληψης του για την τελεολογία και το σκοπό η ανάλυση της έννοιας της εργασίας διαδραματίζει κομβικό

⁹⁶ Το παράδειγμα του Ιλιένκοφ, στο οποίο παρομοιάζει τον ιδεαλισμό της εγελιανής αντίληψης με την σχέση Χ-Ε-Χ'που αναπτύσσει ο Μαρξ στο «Κεφάλαιο», είναι αφενός διαφωτιστικό, διότι αναδεικνύει με γλαφυρότητα την απολυτοποίηση της ώριμης γνώσης και εν γένει της γνωστικής διαδικασίας από τον Χέγκελ, αφετέρου έχει ορισμένους περιορισμούς διότι η ίδια η σχέση Χ-Ε-Χ'καθώς και η Ε-Χ-Ε'λαμβάνονται κατά κύριο λόγο ως αποσπασμένες από το συνολικότερο σύστημα των διατεταγμένων κατηγοριών στο οποίο ανήκουν. Σχετικά με το εν λόγω ζήτημα βλ. (Πατέλης & Κακαρίνος, 2019: 89-92).

⁹⁷ Στην ίδια γραμμή σκέψης ο Μαρκούζε συμπεραίνει ότι «κατά τον Χέγκελ, ο λόγος δεν μπορεί να κυβερνήσει την πραγματικότητα, παρά μόνο όταν η πραγματικότητα γίνει έλλογη καθ' εαυτήν. Αυτή η λογικότητα γίνεται δυνατή όταν το υποκείμενο εισέρχεται στην πραγματική ουσία της φύσης και της ιστορίας. Έτσι, η αντικειμενική πραγματικότητα είναι και πραγματοποίηση του υποκειμένου. Αυτή ακριβώς είναι η ιδέα που συνόψισε ο Χέγκελ στην πιο θεμελιώδη πρόταση του πού λέει ότι τό Όν [τό Είναι] στην ουσία του είναι υποκείμενο. [...]Το «υποκείμενο» δεν ορίζει μόνο το επιστημολογικό εγώ ή τη συνείδηση, αλλά κι έναν τρόπο ύπαρξης, δηλαδή τον τρόπο ύπαρξης μιας αυτοαναπτυσσόμενης ενότητας διαμέσου μιας ανταγωνιστικής διαδικασίας. Καθετί πού υπάρχει είναι πραγματικό μόνο στο βαθμό πού λειτουργεί ως «εγώ», διαμέσου όλων των αντιθετικών σχέσεων που συνιστούν την ύπαρξη του» (Μαρκούζε, 1999: 27-28).

⁹⁸ Βλ. Βαζιούλιν, 2006, 2013· D'Hondt, 1966, 1968, 1984· Ιλιένκοφ, 1983, 2017, 2018· Λούκατς, 1975, 2015· Μαρκούζε, 1987, 1999.

ρόλο. Ο Γ. Ρίττερ επίσης τονίζει ότι «ο Έγγελος θεώρησε πως η αγγλική πολιτική οικονομία είναι η επαγωγική (ερμηνευτική) θεωρία της ήδη παρούσας, ιστορικά ήδη σχηματισμένης κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία ζητά να διακρίνει στην τελευταία ποιες αρχές την διέπουν ως εγγενής νομοτέλειά της» (Ρίττερ, 1999: 65).

Τονίστηκε και προηγουμένως ότι το εγγελιανό σύστημα εμπερικλείει όλες τις πλευρές του πραγματικού αναγνωρίζοντας τις διαφορετικές πλευρές και τις ιδιοτυπίες τους, θεωρώντας όμως εν τέλει ότι οι νομοτέλειες, οι οποίες καθορίζουν την κάθε διακριτή πλευρά, δεν διαφέρουν και ανάγονται στη μία και μοναδική απόλυτη νομοτέλεια που χαρακτηρίζει το Απόλυτο και αποκαλύπτεται στη Λογική. Όπως γράφει στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης της «Επιστήμης της Λογικής», «η φιλοσοφία εν γένει έχει ακόμη να κάνει με τη σκέψη συγκεκριμένων αντικειμένων, σκέπτεται δηλαδή τον θεό, τη φύση, το πνεύμα· η Λογική όμως ασχολείται αποκλειστικά με αυτά εδώ, έτσι όπως είναι για τον εαυτό τους, στην πλήρη τους αφαίρεση» (Χέγκελ, 2013: 57). Πρόκειται για την πρώτη συστηματική και δομική θεώρηση της συσχέτισης μακρόκοσμου και μικρόκοσμου, στην οποία η μελέτη του μικρόκοσμου (της νόησης) γίνεται το κλειδί για τη γνώση του μακρόκοσμου (της φύσης, του πνεύματος κ.λπ.). Έτσι, η μελέτη της νόησης αποσπασμένη από κάθε αισθητή μορφή καθίσταται το κεντρικό ερευνητικό ζήτημα. Όπως χαρακτηριστικά το αποτυπώνει ο ίδιος ο Χέγκελ: «το σύστημα της Λογικής είναι το βασίλειο των σκιών, ο κόσμος των απλών ουσιοτήτων, απελευθερωμένος από κάθε σύμπληξη των αισθήσεων» (ό.π.: 99).

Η θεώρηση όμως περί απόλυτης νομοτέλειας, περί απολύτου Λόγου, οδηγεί εκ των πραγμάτων στην ταύτιση της ιστορικότητας με το απόλυτο, με τη Λογική. Σε αυτό το πλαίσιο απολυτοποιείται ο λογικός τρόπος προσέγγισης με επακόλουθη την αναγωγή του ιστορικού στο λογικό.⁹⁹ Η ταύτιση της ιστορικότητας με το λογικό και αντίστοιχα η αναγωγή του ιστορικού στο λογικό πραγματοποιείται μέσω της απολυτοποίησης της ανοδικής πορείας της νόησης, δηλαδή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Ο Πατέλης ορθά επισημαίνει πως η εν λόγω ταύτιση της νόησης με την πραγματικότητα, η ταύτιση υποκειμένου και αντικειμένου, οδηγεί νομοτελώς στην υποβάθμιση της πρώτης βαθμίδας ανάπτυξης της νόησης, της κίνησης

⁹⁹ Ο Ιλιένκοφ ορθώς διαπιστώνει ότι «το «λογικό», δηλαδή οι νόμοι και οι μορφές της δραστηριότητας της νόησης, μεταμορφώνεται στα μάτια του ιδεαλιστή σε πρώτη αιτία, στον υψηλότερο νόμο που διέπει την ιστορική ανάπτυξη της ανθρωπότητας. Το «ιστορικό» ως τέτοιο παρουσιάζεται ως κάτι δευτερεύον, που προκύπτει από το «λογικό»· είναι ζωγραφισμένο ως η εξωτερική έκφραση, η εκδήλωση, η εμφάνιση του «λογικού» (Ilyenkov, 2018:182).

από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο (Πατέλης, 2009). Κατ' αυτόν τον τρόπο, ενώ η εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής σηματοδοτεί την εμφάνιση της ιστορικότητας σε συστηματοποιημένη μορφή, η τελευταία ταυτίζεται απόλυτα με τη λογική. Ο Koslowski ορθώς υποστηρίζει ότι, ο «Γερμανικός Ιδεαλισμός εισάγει μια νέα κατανόηση του ιστορικού στην ιστορία των ιδεών. Το ιστορικό γίνεται απόλυτη ιστορικότητα και η ιστορικότητα του απολύτου. Υπό αυτή την έννοια, ο Γερμανικός Ιδεαλισμός είναι η ανακάλυψη της ιστορικότητας υπό την αυστηρή έννοια του όρου» (Koslowski, 2005: 1). Ως εκ τούτου, *η συσχέτιση λογικής και ιστορικότητας στην πρωταρχική εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής, δηλαδή στην εγελιανή διαλεκτική, συνιστά μια σχέση «απόλυτης» ταυτότητας, στην οποία το λογικό είναι εκείνο που δεσπόζει, ενώ, ταυτόχρονα, το ιστορικό υπάγεται πλήρως στο τελευταίο, αποτελώντας τη μορφή και το υλικό ενσάρκωσης της εξουσίας του Λόγου.*¹⁰⁰

Η συγκεκριμένη αντίληψη ταύτισης λογικής και ιστορικότητας (λογικού και ιστορικού), η οποία χαρακτηρίζει την εγελιανή σύλληψη, εδράζεται και στην εσφαλμένη κατανόηση της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου που διαπερνά μια μακρά φιλοσοφική περίοδο, η οποία αντιλαμβανόταν το γινώσκουν ως μια διαδικασία απόλυτης σύμφυσης του υποκειμένου με το αντικείμενο. Η συγκεκριμένη αντίληψη σύμφωνα με τον Berlin,

προέρχεται, κατά πάσα πιθανότητα, από το αρχαίο μεταφυσικό (και μυστικό) δόγμα, για το οποίο το Συμπόσιο του Πλάτωνα περιέχει την πιο αξιοσημείωτη εκδοχή, ότι αρχικά υποκείμενο και αντικείμενο, άνθρωποι και φύση, αίσθηση και σκέψη ήσαν ένα· τότε μια μεγάλη καταστροφή τα διαχώρισε· έκτοτε επιδιώκουν διαρκώς επανένωση –επανασυγχώνευση– που ενδέχεται να επιτευχθεί με «αναγνώριση» (Berlin, 2001: 63).

Ανεξαρτήτως του βαθμού επιρροής της προαναφερθείσας αντίληψης στην εγελιανή φιλοσοφία, ο Χέγκελ οικοδομεί το συνολικό του σύστημα βασιζόμενος στην αντίληψή του περί απόλυτης γνώσης. Η «Επιστήμη της Λογικής», «το βασίλειο της καθαρής σκέψης», συνιστά την αποκάλυψη του απολύτου νόμου που διέπει κάθε μορφή ύπαρξης και συνιστά την εμμενή προσδιοριστία κάθε κίνησης και διαδικασίας. Υπό αυτή την άποψη, η γνώση του απολύτου, της απόλυτης νομοτέλειας, σχετίζεται με την αποκάλυψη του αρχέγονου και του αιώνιου. Τούτων δοθέντων καθίσταται φανερό ότι,

¹⁰⁰ Ο Λούκατς ευστόχως ασκεί κριτική στον ιδεαλισμό υποστηρίζοντας ότι σε αυτή την υπαγωγή του πραγματικού στο λογικό, «η οντολογία υφίσταται διανοητικό βιασμό από τη Λογική (Λούκατς, 2015: 110).

η Λογική πρέπει να συλλαμβάνεται ως το σύστημα του καθαρού Λόγου, ως το βασίλειο της καθαρής σκέψης. Αυτό το βασίλειο είναι η αλήθεια, έτσι όπως αυτή είναι χωρίς περίβλημα στον ίδιο και για τον ίδιο τον εαυτό της. Επομένως μπορεί κανείς να πει ότι αυτό το περιεχόμενο είναι η παρουσίαση του θεού, όπως είναι στην αιώνια ουσία του πριν τη δημιουργία της φύσης και ενός πεπερασμένου πνεύματος» (Χέγκελ, 2013: 85).

Εφόσον όμως η νομοτέλεια που διέπει τα πάντα είναι απόλυτη, συνεπώς και αιώνια, τότε η ιστορικότητα, η οποία είναι το κατ' εξοχήν ειδοποιό στοιχείο της διαλεκτικής αυτοαναιρείται. *Χαρακτηριστική της εγελιανής διαλεκτικής είναι η εγγενής αντιφατικότητα μεταξύ ιστορικότητας και ανιστορικότητας, η οποία εγκαθιδρύεται μέσω της λειτουργίας του απολύτου.* Η ιστορικότητα αναπτύσσεται στο πλαίσιο της έκπτυξης της δραστηριότητας του Λόγου και κατά συνέπεια σε κάθε μορφή εκδήλωσης του τελευταίου. Εν τούτοις, η εν λόγω διαδικασία και η τελική της επίλυση, ως λογικής διαδικασίας, τελείται στο πλαίσιο του απολύτου· τόσο η αρχή όσο και το πέρας της διαδικασίας είναι το απόλυτο.¹⁰¹ Πραγματοποιείται επομένως μια κίνηση κατά την οποία η ιστορικότητα δεσπόζει στο διάστημα μεταξύ της αρχής και του πέρατος του ενεργήματος του Λόγου. Το σύστημα των ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών, το οποίο συνιστά την ιστορικότητα στην καθαρή της μορφή, συνιστά ένα εκ των προτέρων δομημένο σύστημα. Οι λογικές κατηγορίες λαμβάνονται ως εξ' υπαρχής υφιστάμενες και ως εκ τούτου στερημένες χρονικού προσδιορισμού και αιώνιες. Η απουσία προσδιορισμού της ουσιώδους διαφοράς μεταξύ υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας, νόησης και Είμαι, αφού το απόλυτο συνιστά την ταυτότητα της νόησης και του Είμαι, έχει ως επακόλουθο την απολυτοποίηση της στιγμής του καθολικού, δηλαδή της ταυτότητας. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, «με την υποστασιοποίηση του καθολικού ως της κλειστής μέσα της λογικής ολότητας η ιδεαλιστική διαλεκτική αποφάσκει την ίδια της την ορμή, και απ' εδώ ορίζει ο ιδεαλισμός τη συνολική της κίνηση» (Marcuse, 2013: 36). Κατά συνέπεια, η ιστορικότητα εκδηλώνεται στο επίπεδο της μετάβασης από κατηγορία σε κατηγορία και αυτοακυρώνεται με την ολοκλήρωση της ίδιας της διαδικασίας. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Βαζιούλιν,

όταν το σύστημα των κατηγοριών φαίνεται σε κάποιον ως αιώνιο, αμετάβλητο και συνεπώς, ως απολύτως αυτοτελές, τότε η ιστορία της σκέψης δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο εκτός από συνειδητοποίηση ενός εκ των προτέρων υφιστάμενου συστήματος λογικών κατηγοριών, οπότε, η αποπεράτωση της συνειδητοποίησής του συνιστά και την αποπεράτωση της ανάπτυξης της νόησης (Vazjulin, 2006: 23).

¹⁰¹ Θα πρέπει να γίνει σαφές ότι στην περίπτωση του Χέγκελ, το Άπειρο δεν είναι ένα εξωκοσμικό άπειρο, αλλά είναι η ίδια η αρνητικότητα, η καθαρή απόλυτη λογική κίνηση.

Η συγκεκριμένη μορφή συσχέτισης λογικού και ιστορικού στην πρωταρχική εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής, δεν οφείλεται σε κανενός τύπου αυθαίρετη φιλοσοφική κατασκευή, αλλά αντίθετα συνιστά νομοτελές στάδιο στην ανάπτυξη και στο γίνεσθαι της διαλεκτικής μεθόδου. Όπως τονίστηκε και προηγουμένως, στην περίοδο διαμόρφωσης της εγελιανής διαλεκτικής, οι επιστήμες είχαν περάσει σε εκείνο το στάδιο, στο οποίο είχαν αρχίσει να προβάλλουν ως αλληλοπροϋποτιθέμενες και εσωτερικά ενιαίες, ενώ παράλληλα η ανθρώπινη ιστορία προέβαλε ως διαδικασία, η οποία διέπεται από ορισμένους καθολικούς νόμους και νομοτέλειες. Οι σφαίρες στις οποίες φαινόταν εναργέστερα το γεγονός ότι η ανθρωπότητα διέπεται από νόμους ήταν οι μορφές κοινωνικής συνείδησης και οι θεσμοί (δίκαιο, θρησκεία, τέχνη, πολιτική), δηλαδή οι εξωτερικές σφαίρες και πλευρές του κοινωνικού, η σφαίρα της επιφάνειας της ανθρώπινης κοινωνίας.

Ο Χέγκελ παρ' όλη του την ενασχόληση με την επιστήμη της πολιτικής οικονομίας, αδυνατούσε να διεισδύσει συστηματικά στις πλευρές, οι οποίες εντάσσονται στη σφαίρα της παραγωγής, αδυνατούσε δηλαδή να κατανοήσει ορθά και επιστημονικά την ουσία της κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, περιορισμένη σε σημαντικό βαθμό στη μελέτη των θεσμών, κατά τη διαδικασία διερεύνησης του καθολικού της κοινωνικής ανάπτυξης, η πιο συστηματική εξέταση καταλήγει ότι οι τελευταίοι αποτελούν παράγωγα της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως αυτή προβάλλει στην επιφάνεια, δηλαδή ως αφηρημένη νοητική δραστηριότητα. Ως εκ τούτου, η προέλευση της πραγματικής ανθρώπινης δραστηριότητας, άρα και της πραγματικής ανθρώπινης ουσίας, ήταν κάτι που διέφευγε της εξέτασης και δεν μπορούσε να αποκαλυφθεί δίχως τη συστηματική εξέταση της σφαίρας της υλικής παραγωγής. Οι περιορισμοί βεβαίως του Χέγκελ συνδέονται και με τους περιορισμούς της ίδιας της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας της εποχής. Οι αστοί οικονομολόγοι, μολονότι εντόπιζαν την εργασία, αδυνατούσαν να την εξετάσουν ιστορικά, αδυνατούσαν δηλαδή να δουν ιστορικά τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας.¹⁰² Ο Χέγκελ από την άλλη, ενώ αναγνώριζε την ιστορική μέθοδο, αδυνατούσε να δει ιστορικά την εργασία, με αποτέλεσμα να κατανοεί την τελευταία μονάχα ως καθολικά αφηρημένη πνευματική δραστηριότητα. Οι αστοί οικονομολόγοι έβλεπαν τη θετική πλευρά της εργασίας, δηλαδή την ιδιότητα της εργασίας να αυξάνει τον υλικό πλούτο· όπως η αύξηση του κεφαλαιοκρατικού πλούτου συγχέονταν με τον πλούτο του ανθρώπινου πολιτισμού,

¹⁰² Βλ. Μαρξ, 1982, 1984, 1985 · Πατέλης, 2004.

αντιστοίχως, ο Χέγκελ αντιλαμβάνεται την πνευματική δραστηριότητα, ως την ιδιότητα της αφηρημένης εργασίας να δημιουργεί την ιδιάζουσα ανθρώπινη ουσία (Lukacs, 1975). Υπό αυτούς τους όρους, η ιστορική νομοτέλεια προέβαλε ως κάτι το εντελώς ανεξάρτητο από τη δραστηριότητα των ανθρώπων. Η τελευταία προέβαλε ως αποτέλεσμα και εκδήλωση του καθολικού, της ιστορικής νομοτέλειας, ενώ η ιστορική νομοτέλεια προέβαλλε ως κάτι αυτοτελές και ανεξάρτητο από τη δραστηριότητα των ανθρώπων. Από τη μία έχουμε το αόρατο χέρι της αγοράς και από την άλλη τον Λόγο στην ιστορία.

Ο Μαρξ, ασκώντας κριτική στην αντίληψη του Π-Ζ. Προυντόν (1809-1865) σε ένα γράμμα του προς τον Άνενκοβ, αποκαλύπτει με τον πλέον γλαφυρό τρόπο τη ρίζα του παραπάνω προβλήματος. Συγκεκριμένα αναφέρει:

Ο κύριος Proudhon βλέπει στην ιστορία μια συγκεκριμένη σειρά κοινωνικών εξελίξεων· βρίσκει ότι η πρόοδος πραγματοποιείται στην ιστορία· βρίσκει, τέλος, ότι οι άνθρωποι, ως άτομα, δεν γνώριζαν τι έκαναν, ότι είχαν αυτοεξαπατηθεί όσον αφορά την ίδια την κίνησή τους, δηλαδή ότι η κοινωνική εξέλιξή τους εμφανίζεται εκ πρώτης όψεως διαφορετική, χωρισμένη, ανεξάρτητη από την ατομική τους. Δεν μπορεί να εξηγήσει αυτά τα γεγονότα, και η υπόθεση περί του σταδιακά φανερωμένου καθολικού Λόγου είναι μια καθαρή επινόηση. Τίποτε δεν είναι ευκολότερο από την επινόηση μυστικών αιτιών, δηλαδή φράσεων από τις οποίες λείπει κάθε νόημα. Αλλά, όταν ο κύριος Proudhon παραδέχεται ότι δεν κατανοεί τίποτε από την ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας -και το παραδέχεται όταν χρησιμοποιεί τόσο ηχηρές λέξεις όπως καθολικός Λόγος, θεός κ.λπ.-, δεν παραδέχεται άραγε έμμεσα και κατ' ανάγκην ότι είναι ανίκανος να συλλάβει την οικονομική εξέλιξη; [...] Ανίκανος να παρακολουθήσει την πραγματική κίνηση της ιστορίας, ο κύριος Proudhon παρέχει μια φαντασμαγορία, η οποία εγείρει την αξίωση να είναι διαλεκτική. Δεν αισθάνεται την ανάγκη να μιλήσει για τον 17ο, τον 18ο, τον 19ο αιώνα, διότι η ιστορία του διαδραματίζεται στο νεφελώδες βασίλειο της φαντασίας και υψώνεται μεγαλοπρεπώς πάνω από χρόνο και χώρο. Με μια λέξη: πρόκειται για εγγελιανά τετριμμένα πράγματα, δεν πρόκειται για ιστορία, δεν πρόκειται για καμία εγκόσμια ιστορία -για ιστορία των ανθρώπων-, αλλά για ιερή ιστορία - για ιστορία των ιδεών (Marx, 2014: 588-590).

Ο Χέγκελ, αφενός, μπορούσε να εξετάσει ιστορικά την ιστορία των θεσμών, αφετέρου, δεν μπορούσε να εξετάσει ιστορικά και γενετικά την εμφάνιση, διαμόρφωση και ανάπτυξη της ανθρώπινης δραστηριότητας και συγκεκριμένα τη θεμελιώδη της πλευρά, την εργασιακή διαδικασία. Ως εκ τούτου, στο σύστημά του προσλαμβάνεται σε γενικευμένη-αποσπασμένη μορφή η ανθρώπινη δραστηριότητα από τη σκοπιά της μορφοποιημένης και επαναλαμβανόμενης εργασιακής διαδικασίας, στην οποία η σχέση σκοπός (Ιδέα)-πρακτική-

αποτέλεσμα (υλοποίηση) προβάλλει σε σημαντικό βαθμό ως αυτοτελής τελεολογική διαδικασία. Σε αυτή ακριβώς τη βάση, εξετάζοντας ανιστορικά την εργασιακή διαδικασία, ο Χέγκελ απολυτοποίησε τη νοητική δραστηριότητα μετατρέποντάς την σε γενική αρχή του ιστορικού γίνεσθαι. Όπως διαπιστώνει ο Λούκατς:

Η αποφασιστική ιδέα της εγελιανής μεθόδου στην ιστορία, η αντίληψη περί «πανουργίας του Λόγου» έχει λοιπόν το φιλοσοφικό της θεμέλιο στη σύλληψη του εργαλείου και της εργασίας. Εν τούτοις, ο ιδεαλισμός του Χέγκελ δεν τον εμποδίζει να γενικεύσει προς τα εμπρός και προς τα πίσω, με συνεπή και ορθό τρόπο, αυτή την λαμπρή διαίσθηση των ορθών σχέσεων. Η συνείδηση του ανθρώπου που θέτει στόχους, που είναι, όπως το δείχνει ο Μαρξ στο Κεφάλαιο, η ειδοποιός διαφορά της ανθρώπινης εργασίας, η ουσιώδης αρχή που τον διακρίνει από την «εργασία» των ζώων, εφαρμόζεται στην ιστορία με μη κριτικό, σχηματικό, μυστηριακό τρόπο. Όταν στον Χέγκελ, το πνεύμα του κόσμου γίνεται ο αρχιτέκτονας, ο δημιουργός της ιστορίας, αυτό είναι μια μυστηριακή γενίκευση αυτού που στην ανθρώπινη εργασία ήταν η αληθινή κατανόηση της πραγματικής της ουσίας (Lukacs, 2009: 54-55).¹⁰³

Τούτων δοθέντων, η διαλεκτική του Χέγκελ περιέχει ενδογενώς αυτή την αντίφαση μεταξύ ιστορικότητας και ανιστορικότητας, η οποία εκδηλώνεται με την ταύτιση του λογικού και του ιστορικού και αντίστοιχα των εννοιών με τα πράγματα, της αντικειμενικότητας με την υποκειμενικότητα. Όπως χαρακτηριστικά γράφει και ο ίδιος:

Όπως το είπε περίπου ένας παλαιότερος φιλόσοφος¹⁰⁴: η τάξη και η συνάφεια των ιδεών (του υποκειμενικού) είναι η ίδια με τη συνάφεια και την τάξη των πραγμάτων (του αντικειμενικού). Τα πάντα υπάρχουν μόνο σε μια ολότητα. Η αντικειμενική ολότητα και η υποκειμενική ολότητα, το σύστημα της φύσης και το σύστημα της νόησης είναι ένα και το αυτό. Σε έναν υποκειμενικό προσδιορισμό αντιστοιχεί ο ίδιος ακριβώς αντικειμενικός προσδιορισμός (Εγκελος, 2006, 145).

Η ταύτιση της λογικής με την ιστορική πτυχή προσδίδει και ένα συντηρητικό χαρακτήρα στη εγελιανή διαλεκτική. Από τη στιγμή που η λογική ανάπτυξη έχει εξ' αρχής ένα τελικό σκοπό, τότε και η ελευθερία του υποκειμένου προβάλλει ως ελευθερία που πραγματοποιείται μέσω της διάγνωσης και της σύμφυσης με αυτό το σκοπό. Ειρήσθω εν παρόδω, η κριτική στον

¹⁰³ Έχει εξαιρετικό μεθοδολογικό ενδιαφέρον το γεγονός ότι, παρ' ότι ο Λούκατς με το έργο του «Ο Νεαρός Χέγκελ. Μελέτες στις σχέσεις Διαλεκτικής και Οικονομίας» αποτέλεσε τον πρώτο στοχαστή που με εξαιρετικό και συστηματικό τρόπο ανέδειξε τον αυστηρό δεσμό της εγελιανής φιλοσοφίας με την πολιτική οικονομία και την θεωρία της εργασιακής διαδικασίας, στο ύστερο έργο του «Οντολογία του Κοινωνικού Είναι» δεν κατάφερε να εξετάσει με πλήρη συστηματικότητα την εργασιακή διαδικασία.

¹⁰⁴ Ο «παλαιότερος φιλόσοφος» είναι ο Σπινόζα ο οποίος γράφει στην έβδομη πρόταση του δεύτερου μέρους της «Ηθικής»: «Η τάξη και η σύνδεση των ιδεών είναι ίδια με την τάξη και τη σύνδεση των πραγμάτων» (Σπινόζα, 2009: 153).

προγνωστικό χαρακτήρα του μέλλοντος, η οποία ασκείται στον μαρξισμό ως μετα-αφήγηση, εκκινεί από την ταύτιση του μαρξισμού με μια τέτοια αντίληψη. Εν τούτοις, η θεμελιώδης διαφορά, η οποία διακρίνει τον μαρξισμό από κάθε μορφή τελεολογίας, έγκειται στο γεγονός ότι ο κομμουνισμός δεν είναι ένας προκαθορισμένος σκοπός, αλλά μια νομοτέλεια, η οποία συνυπάρχει παράλληλα με μια καταστροφική νομοτέλεια, τον αφανισμό της ανθρωπότητας. Επομένως, ο κομμουνισμός αποτελεί μια νομοτέλεια, η οποία διαμορφώνεται καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της ανθρωπότητας επαναπροσδιοριζόμενη αδιαλείπτως. Στον βαθμό που η εν λόγω κριτική στρέφεται προς τις πράγματι υφιστάμενες τελεολογικές αντιλήψεις διατηρεί έναν ορθολογικό πυρήνα.

Βέβαια, η Λογική του Χέγκελ περιέχει έναν δυναμικό προγνωστικό χαρακτήρα, ο οποίος εν τούτοις, υφίσταται σε λανθάνουσα μορφή. Το λογικό στοιχείο στην τάξη της αντικειμενικότητας και το λογικό στοιχείο στην τάξη της υποκειμενικότητας υφίστανται σε εσωτερική συνάφεια. Ακριβώς αυτή η ενότητα των δύο τάξεων προσλαμβάνει τη μορφή της μεθόδου, την ενότητα δηλαδή του Λόγου ως περιεχόμενο και μορφή. Ο Χέγκελ αναπτύσσει την αντίληψη σύμφωνα με την οποία, «ό,τι είναι έλλογο είναι ενεργεία πραγματικό και ό,τι είναι ενεργεία πραγματικό είναι έλλογο» (Hegel, 2008: 14). Η ενεργεία πραγματικότητα δεν είναι η άμεση, υφιστάμενη πραγματικότητα, αλλά είναι το *έλλογο πραγματικό*¹⁰⁵, είναι το δυναμικό του λόγου (της σκέψης) που εκφράζει τη δυναμική της αντικειμενικότητας, την πραγματικότητα που οφείλει να καταστεί ενεργή, και τανάπαλιν, είναι εκείνο το στάδιο, όπου η αντικειμενικότητα έχει προσλάβει τη μορφή όλου του δυναμικού πλούτου του λόγου (της νόησης) και έχει καταστεί αντίστοιχη της έννοιάς της. Η εν λόγω αντίληψη, η οποία συμπυκνώνει την εγγελιανή αντίληψη της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου, αποτελεί μια από τις βαθύτερες φιλοσοφικές συλλήψεις για την δυναμική αλλαγή της πραγματικότητας και τον αναπτυξιακό της χαρακτήρα.¹⁰⁶ Στο πλαίσιο του δυναμικού και αναπτυξιακού χαρακτήρα της πραγματικότητας και

¹⁰⁵ Ο Τζαβάρας παραθέτει μια προφορική προσθήκη του Χέγκελ σχετικά με την ενεργεία πραγματικότητα: «Αφενός οι ιδέες δεν βρίσκονται απλώς μέσα στα κεφάλια μας, και ούτε είναι η ιδέα εν γένει κάτι τόσο αδύναμο, ώστε να αφήνει το ζήτημα της ρεαλιστικής του πραγμάτωσης ή μη-πραγμάτωσης στην ευαρέσκεια μας. Αντίθετα η ιδέα είναι το απόλυτα ενεργούν [das Wirkende] και συνάμα πραγματικό [das Wirkliche]. Αφετέρου η πραγματικότητα δεν είναι τόσο φαύλη και ανορθόλογη, όσο φαντάζονται οι απερίσκεπτοι ή αστόχαστοι και ξεπεσμένοι πρακτικιστές. Η πραγματικότητα, σε διάκριση από το σκέτο φαινόμενο, κατ' αρχήν ως ενότητα του εσωτερικού και του εξωτερικού, όχι μόνο δεν αντίκειται στη λογική ικανότητα ως κάτι Άλλο, αλλά είναι μάλλον το πέρα για πέρα έλλογο· και ό,τι δεν είναι έλλογο, ακριβώς εξαιτίας τούτου δεν πρέπει να θεωρείται ως πραγματικό» (Χέγκελ, 1991 :303-304).

¹⁰⁶ Ακριβώς αυτήν την ανεστραμμένη μορφή της δυναμικής κίνησης του πραγματικού αντιλαμβάνεται ο Ένγκελς στην εγγελιανή θεώρηση περί έλλογου και πραγματικού, εντοπίζοντας τον ορθολογικό πυρήνα πίσω από τον

της σχέσης λόγου και ενεργείας πραγματικότητας βρίσκεται σε λανθάνουσα μορφή ο προγνωστικός χαρακτήρας της εγελιανής λογικής. Παρ' όλα αυτά, η νοητική δραστηριότητα γνωρίζοντας το απόλυτο, γνωρίζει την άπειρη υπόσταση του κάθε συντελεσμένου, άρα και την συνολική πορεία, η οποία οδηγεί στο παρόν αυτοϊκανοποιούμενη με την αυτοεπιβεβαίωσή της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στον βαθμό που στην εγελιανή λογική η κάθε βαθμίδα της ανάπτυξης και της άρσης των αντιθέτων βρίσκει τη θέση της και τη λειτουργία της στην κλειστή ολότητα του απολύτου, η διαλεκτική μετατρέπεται πράγματι σε καθαγιασμό του υπάρχοντος (Marcuse, 2013: 39-40).¹⁰⁷

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, στην εγελιανή διαλεκτική η σπείρα της έλικας, η οποία σχετίζεται με την πρόβλεψη και πρόγνωση του μέλλοντος είναι ελάχιστα έως καθόλου ανεπτυγμένη. Για τον Χέγκελ από τη στιγμή που το μέλλον δεν μπορεί να καταστεί αντικείμενο της εποπτείας, καμιά φιλοσοφική γνώση γι' αυτό δεν δύναται να είναι εφικτή. Ο ίδιος διατυπώνει ότι «η απόλυτη συνείδηση δεν γνωρίζει τίποτα για το μελλοντικό ως τέτοιο» (Χέγκελ, 2006: 135). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η γνώση του απολύτου για τον Χέγκελ περιορίζεται στο ήδη πραγματοποιημένο και ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο είναι πάντοτε αναδρομική. Εν τούτοις, το άπειρο και αιώνιο δεν είναι κάτι που βρίσκεται εκτός του κόσμου, αντιθέτως, «αυτό που είναι άπειρο δεν είναι παρά το παρόν, ένα παρόν που είναι απολύτως» (Bourgeois, 2001: 180). Συνεπώς, το άπειρο είναι το αιώνιο γίνεσθαι, το οποίο είναι παρόν στον εαυτό του σε κάθε του στιγμή. Από επιστημολογική σκοπιά και στη βάση των παραπάνω αντιλήψεων,

ιδεαλιστικό επικάλυμμα. Γράφει χαρακτηριστικά ο Ένγκελς: «η πραγματικότητα κατά τον Χέγκελ δεν είναι σε καμιά περίπτωση ιδιότητα που ανήκει σε μια δοσμένη κοινωνική ή πολιτική κατάσταση πραγμάτων κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες και σε όλες τις εποχές. Αντίθετα. Η ρωμαϊκή δημοκρατία ήταν πραγματική, μα το ίδιο πραγματική ήταν και η ρωμαϊκή αυτοκρατορία που την παραμέρισε. Η γαλλική μοναρχία το 1789 είχε γίνει τόσο μη πραγματική, δηλαδή στερούνταν τόσο πολύ κάθε αναγκαιότητα, είχε γίνει τόσο παράλογη, που έπρεπε να καταστραφεί από τη μεγάλη Επανάσταση, για την οποία ο Χέγκελ μιλά πάντα με το μεγαλύτερο ενθουσιασμό. Εδώ, λοιπόν, η μοναρχία ήταν το μη πραγματικό, η επανάσταση το πραγματικό. Κι έτσι στην πορεία της εξέλιξης καθετί που ήταν πριν πραγματικό, γίνεται μη πραγματικό, χάνει την αναγκαιότητα του, το δικαίωμα του να υπάρχει, τη λογικότητά του. Στη θέση του πραγματικού που πεθαίνει, μπαίνει μια νέα, βιώσιμη πραγματικότητα — ειρηνικά, όταν το παλιό είναι αρκετά συνετό για να πεθάνει χωρίς αντίσταση, με τη βία, αν το παλιό εναντιωθεί σ' αυτή την αναγκαιότητα. Κι έτσι, η χεγκελιανή θέση μετατρέπεται στο αντίθετο της από την ίδια τη χεγκελιανή διαλεκτική: Ό,τι είναι πραγματικό στο πεδίο της ανθρώπινης ιστορίας, γίνεται με τον καιρό παράλογο, είναι, λοιπόν, κιόλας από τον προορισμό του παράλογο, είναι από την αρχή μολυσμένο με παραλογισμό. Κι ό,τι είναι λογικό στα κεφάλια των ανθρώπων, προορίζεται να γίνει πραγματικό, όσο κι αν αντιφάσκει στην πραγματικότητα που υπάρχει φαινομενικά. Η θέση για τη λογικότητά κάθε πραγματικού, σύμφωνα με όλους τους κανόνες της χεγκελιανής μεθόδου σκέψης, μετατρέπεται στην άλλη θέση: ό,τι κι αν γεννιέται αξίζει κιόλας να χαθεί. Μα σ' αυτό ακριβώς βρισκόταν η πραγματική σημασία κι ο επαναστατικός χαρακτήρας της χεγκελιανής φιλοσοφίας (Ένγκελς, 2007:11).

¹⁰⁷ Ο Μαρκούζε επίσης ορθώς επισημαίνει πως «το μη διαλεκτικό στοιχείο της φιλοσοφίας του Χέγκελ είναι ακριβώς η ιδέα του Λόγου. Αυτή ή ιδέα του Λόγου κατανοεί, και τελικά συγχωρεί, τα πάντα, γιατί τα πάντα έχουν τη θέση τους και τη λειτουργία τους μέσα στο όλο, και το όλο βρίσκεται πέραν τού καλού και τού κακού, πέραν της αλήθειας και τού ψεύδους (Μαρκούζε, 1999: 14-15).

φανερώνεται η απολυτοποίηση του ώριμου αντικειμένου που χαρακτηρίζει την εγγελιανή αντίληψη. Κατά τη γνώμη μας, η προβληματική της πρόγνωσης του μέλλοντος στην εγγελιανή σκέψη παραμελείται επειδή η γνώση του απολύτου συνδέεται με το άπειρο και το εμμενές, συνεπώς υφίσταται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό μια αντίληψη του τέλους της ιστορίας, όχι όμως ως γεγονοτολογικής διαδικασίας, αλλά ως σκοπού πλήρωσης της γνώσης. Όπως χαρακτηριστικά διαπιστώνει ο Ένγκελς:

Όσο, λοιπόν, κι αν τονίζει ο Χέγκελ, ιδίως στη Λογική του, ότι η αιώνια αυτή αλήθεια δεν είναι τίποτε άλλο από τη λογική, δηλαδή την ίδια την ιστορική διαδικασία, ωστόσο είναι κι ο ίδιος υποχρεωμένος να δώσει ένα τέλος σ' αυτή τη διαδικασία, γιατί ακριβώς πρέπει κάπου να καταλήξει με το σύστημα του. Στη Λογική μπορεί αυτό το τέλος να το κάνει ξανά αρχή, γιατί εδώ το τελικό σημείο, η απόλυτη ιδέα — που είναι απόλυτη μονάχα στο βαθμό που δεν έχει απολύτως τίποτα να μας πει γι' αυτήν — «εξωτερικεύεται», δηλαδή μετατρέπεται στη φύση και αργότερα ξαναγυρίζει προς τον εαυτό της, στο πνεύμα, δηλαδή στη σκέψη και στην ιστορία. Όμως, στο τέλος όλης της φιλοσοφίας μια παρόμοια επιστροφή στην αρχή είναι δυνατή μόνο με έναν τρόπο. Και συγκεκριμένα τοποθετώντας το τέλος της φιλοσοφίας εκεί που η ανθρωπότητα φτάνει στη γνώση αυτής ακριβώς της απόλυτης ιδέας και διακηρύσσει ότι η γνώση αυτή της απόλυτης ιδέας έχει κατορθωθεί στη χεγκελιανή φιλοσοφία. Έτσι, όμως, ανακηρύσσεται σαν απόλυτη αλήθεια όλο το δογματικό περιεχόμενο του χεγκελιανού συστήματος, σε αντίθεση με τη διαλεκτική του μέθοδο, που διαλύει καθετί το δογματικό. Έτσι πνίγεται η επαναστατική του πλευρά κάτω από την πληθωρική ανάπτυξη της συντηρητικής του πλευράς. Κι αυτό που ισχύει για τη φιλοσοφική γνώση, ισχύει και για την ιστορική πράξη (Ένγκελς, 2007: 13-14).

Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να προσθέσουμε ότι το περιεχόμενο του όρου *ιστορία* (Geschichte), κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα δεν είναι το ίδιο με αυτό που του προσδίδουμε στη σημερινή εποχή. Στη σημερινή εποχή, ο όρος ιστορία σχετίζεται τόσο με το παρελθόν όσο και με το παρόν και το μέλλον. Στην εποχή του Χέγκελ όμως, ο όρος ιστορία αφορούσε αποκλειστικά το παρελθόν, δηλαδή ό,τι έχει συντελεστεί. Παρά ταύτα, αυτή η αντίληψη θα πρέπει να ερμηνεύεται από γνωσιοθεωρητική σκοπιά και όχι ως μια αντίληψη περί πραγματικού τέλους της ιστορίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρ' ότι μπορεί να συνεχίζει η ροή των γεγονότων, τα οποία ανήκουν στη σφαίρα της εξωτερικότητας, ο σκοπός της ιστορίας έχει επιτευχθεί με τη σύλληψη του απολύτου.

Το πρόβλημα της απουσίας της σπείρας του μέλλοντος δημιουργεί προβλήματα και στη σχέση μεταξύ αμεσότητας, αισθητηριακής γνώσης και αφηρημένη γνώσης. Διόλου τυχαίο δεν είναι ότι η βεβαιότητα συνδέεται με την αμεσότητα· στην απόλυτη γνώση επανερχόμαστε

τρόπον τινά στη βεβαιότητα υπό τη μορφή ενός είδους νοητικής απόλυτης βεβαιότητας. Το *cogito ergo sum*, το οποίο στην απόλυτη γνώση συλλαμβάνεται ως απόλυτη σύμφυση της νόησης με το αντικείμενο, αναδεικνύει τα όρια του ιστορικού ορίζοντα που απαγορεύουν την υπόθεση της ύπαρξης της γνώσης όχι μόνο ως άμεσης κατάφασης αλλά και ως δυνατότητας. Η εγελιανή λογική, παρ' όλο τον αγώνα της ενάντια στην τυπική λογική, όντας στερημένη σπείρας του μέλλοντος, αδυνατεί να υπερβεί τα όρια της βεβαιότητας, διότι η γνώση καταλήγει να εκλαμβάνεται ως βεβαιότητα, ως απόλυτη ταύτιση του υποκειμένου και του αντικειμένου.

Μολονότι ο Χέγκελ λαμβάνει υπόψη του την αισθητηριακή γνώση, την υποβαθμίζει σε γνώση του μη πραγματικού, δηλαδή σε μια φαινομενική γνώση, η οποία εισάγεται μόνο ως αναγκαία γνωσιολογική προϋπόθεση της καθαρής νόησης. Η τελευταία συνίσταται στην κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και υπό το πρίσμα των αντικειμενικών όρων της προβάλλει ως ανυπόθετη.¹⁰⁸ Στον Χέγκελ λοιπόν η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο απολυτοποιείται, ενώ συγχρόνως η κίνηση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο προβάλλει ως στερημένη αυτοτέλειας και πραγματικής γνωσιολογικής σημασίας. Σε αυτό το πλαίσιο, με το εγελιανό σύστημα εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ιστορία η διαλεκτική λογική. Παρά τις αδυναμίες και τον ιδεαλισμό του εγελιανού συστήματος, η διαλεκτική αποκαλύπτει ευθύς εξ' αρχής τις ασύλληπτες επιστημονικές της δυνατότητες. Όπως τονίζει ο Ιλιένκοφ:

Το «ιστορικό» καταλήγει να είναι η αντανάκλαση του «λογικού», δηλαδή οι πραγματικές σχέσεις είναι ανεστραμμένες. Αλλά, ανεξάρτητα από το πόσο μυστικιστική ήταν αυτή η κατανόηση, ετέθη για πρώτη φορά σε αυτή το ζήτημα της διαλεκτικής σύμπτωσης της λογικής ανάπτυξης και της πραγματικής ιστορικής διαδικασίας - το ερώτημα που δεν είχε θέσει ποτέ κανείς (Ilyenkov, 2018: 183).

Βάσει των ανωτέρω, η εγελιανή φιλοσοφία αποτέλεσε την πρώτη ιστορική βαθμίδα της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας. Το γεγονός όμως ότι από την εγελιανή διαλεκτική εξέλειπε το στοιχείο της πρόγνωσης του μέλλοντος, δεν αναιρούσε άραγε την ανακάλυψη που ο Χέγκελ μόλις είχε πραγματοποιήσει; Δίχως το στοιχείο της μελλοντικής πρόγνωσης δεν αναιρούνταν άραγε η ίδια η ουσία της γνωστικής διαδικασίας, την οποία ενδελεχώς επεξεργάστηκε ο Χέγκελ; Τα παραπάνω ζητήματα αντιμετώπισε ο Μαρξ επαναστατικοποιώντας ριζικά στη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου.

¹⁰⁸ Το συγκεκριμένο ζήτημα αναπτύσσεται διεξοδικότερα στο τρίτο κεφάλαιο.

III.

Η ολοκλήρωση της πρωταρχικής εμφάνισης και το πέρασμα στη διαμόρφωση της διαλεκτικής λογικής

*Η σύμπτωση της μεταβολής των συνθηκών
και της ανθρώπινης δραστηριότητας ή της αυτομεταβολής
μπορεί να συλληφθεί και να κατανοηθεί με έλλογο τρόπο
μόνο ως επαναστατική πράξη.
Κ. Μαρξ (Marx, 2014: 360)*

Ο Μαρξ διατυπώνει στην περίφημη ενδέκατη θέση για τον Φόιερμπαχ ότι «οι φιλόσοφοι έχουν απλώς ερμηνεύσει τον κόσμο με διάφορους τρόπους· το ζήτημα είναι να τον αλλάξουμε» (Marx, 2014, 362). Η παραπάνω διατύπωση, η οποία έχει ως επί το πλείστον παρερμηνευθεί ως μια πολιτικού χαρακτήρα κατηγορική προσταγή, περιέχει ήδη από το 1845, έτος συγγραφής της, την ουσία της διαφορετικής σύλληψης του Μαρξ για τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου. Συγκεκριμένα, ο Μαρξ κατανοεί ότι η φύση της γνωστικής δραστηριότητας εδράζεται στην ανάγκη για πρακτικό μετασχηματισμό της υλικής πραγματικότητας και είναι ακριβώς εντός του πλαισίου της τελευταίας που αναφέρεται η γνωστική διαδικασία. Αντιλαμβάνεται έτσι ότι η γνωστική διαδικασία συνδέεται εσωτερικά με τη σκοποθεσία εντός του πλαισίου της εργασιακής διαδικασίας.

Εκκινώντας από την εξέταση της δεδομένης και μορφοποιημένης εργασιακής διαδικασίας, εκείνο που προβάλλει ως το καθοριστικό στοιχείο που διαχωρίζει ουσιαδώς την ανθρώπινη εργασία από τη επενέργεια κάθε άλλου έμβιου οργανισμού στη φύση, είναι το γεγονός ότι ο άνθρωπος αρχίζει την εργασιακή διαδικασία έχοντας ήδη διαμορφωμένη την

προτρέχουσα σύλληψη του επιθυμητού αποτελέσματος της ενεργητικής του δραστηριότητας.¹⁰⁹ Η προτρέχουσα σύλληψη, το ιδεατό, συνιστά το σκοπό της εργασιακής διαδικασίας, ο οποίος καθορίζει σαν νόμος τη συνολική της έκβαση. Ο Μαρξ γράφει στο πέμπτο κεφάλαιο του «Κεφαλαίου»:

Μια αράχνη επιτελεί λειτουργίες που προσομοιάζουν σ' εκείνες του υφαντουργού, και μια μέλισσα ντροπιάζει έναν άνθρωπο-οικοδόμο με την οικοδόμηση της κηρήθρας της. Αυτό όμως που διακρίνει εξ αρχής τον χειρότερο οικοδόμο από την καλύτερη μέλισσα είναι ότι αυτός έχει χτίσει την κηρήθρα στο μυαλό του πριν τη χτίσει με το κερί. Στο τέλος της εργασιακής διαδικασίας προκύπτει ένα αποτέλεσμα το οποίο υπήρχε ήδη από την αρχή στην παράσταση του εργάτη, δηλαδή ήταν ήδη ιδεατά δεδομένο. Δεν επιτελεί απλώς μια μορφική μεταβολή του Φυσικού· πραγματοποιεί ταυτόχρονα στο Φυσικό το σκοπό του, τον οποίο γνωρίζει και ο οποίος καθορίζει ως νόμος τον τρόπο της δραστηριότητάς του και στον οποίο πρέπει να υποτάξει τη βούλησή του (Marx, 2016: 154).

Λαμβάνοντας κανείς την εργασιακή διαδικασία ως δεδομένη, άρα ως εξ' ολοκλήρου μορφοποιημένη, και αποκόπτοντάς την από την ιστορική διαδικασία της διαμόρφωσής της, τότε εκείνο που γίνεται φανερό είναι η θεμελιώδης διαφορά του ανθρώπου από το ζώο, το γεγονός δηλαδή ότι ο άνθρωπος δρα έλλογα. Ακριβώς αυτή η απολυτοποίηση και η ανιστορική προσέγγιση της νόησης συνιστά μια από τις βασικές ρίζες του ιδεαλισμού. Ο Χέγκελ, παρ' όλο που επιχείρησε με αξιοθαύμαστο τρόπο την εξέταση της εργασιακής διαδικασίας, δεν μπόρεσε να την κατανοήσει με συστηματικότητα και με ιστορικό τρόπο. Αντίθετα, ο Μαρξ εξετάζοντας συστηματικά τη σφαίρα της παραγωγής κατανόησε πολύ βαθύτερα από τον Χέγκελ τον ρόλο της εργασίας.

Εξετάζοντας ιστορικά την εργασιακή διαδικασία, ο Μαρξ κατανόησε ότι τα συστατικά της στοιχεία και η μεταξύ τους αλληλεπίδραση, συνεπώς και ο ίδιος ο άνθρωπος ως το υποκείμενο της σκόπιμης δραστηριότητας, ανακύπτουν ταυτόχρονα και μαζί με την εργασία. Η εργασιακή διαδικασία διαμορφώνεται βαθμιαία και κλιμακωτά στη διαδικασία της αναπτυσσόμενης αντίφασης μεταξύ έμβιου οργανισμού και φυσικού περιβάλλοντος. Σε αυτή την αναπτυσσόμενη και αντιφατική διαδικασία, παράλληλα και μαζί με την εργασιακή διαδικασία, διαμορφώνεται ο σκοπός, η σκοποθεσία. Έτσι, τόσο η εργασιακή διαδικασία όσο και τα επιμέρους συστατικά της στοιχεία διαμορφώνονται βαθμιαία μέσω της ιστορικής

¹⁰⁹ Η προβληματική της προτρέχουσας σύλληψης συνδέεται με την έννοια της «αποβλεπτικότητας» η οποία απασχόλησε και απασχολεί τις διάφορες προσεγγίσεις της συνείδησης στον 20^ο αιώνα.

ανάπτυξης των μορφών αλληλεπίδρασης του οργανισμού με το φυσικό περιβάλλον. Υπό αυτό το πρίσμα, «είναι ακριβώς η εργασιακή διαδικασία εκείνη που παίζει τον καθοριστικό ρόλο έναντι του σκοπού και όχι ο σκοπός, όχι ένα ιδεατό μόρφωμα έναντι της εργασιακής διαδικασίας» (Βαζιούλιν, 2013: 140). Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Μαρξ αντιλήφθηκε το γενικότερο χαρακτήρα της γνώσης ως άρρηκτα συνδεδεμένο με την πρακτική και την παραγωγική επενέργεια του ανθρώπου για την ικανοποίηση των αναγκών του. Υπό αυτούς τους όρους, ο Μαρξ συνέλαβε την ουσία της γνώσης και της γνωστικής διαδικασίας, η οποία δεν είναι άλλη από τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου ως σχέση μεταβαλλόμενη. Ας σταθούμε αναλυτικότερα στο ζήτημα της γνώσης και της ουσίας της.

Σε καθολική μορφή, η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου συνίσταται στην αλληλεπίδραση του ανθρώπου με την αντικειμενική και εξωτερική πραγματικότητα.¹¹⁰ Η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου μορφοποιείται βαθμιαία στη βάση της κλιμακούμενης αλληλεπίδρασης των έμβιων οργανισμών με το φυσικό περιβάλλον. Όπως τονίζει ο Ένγκελς, «ένας σχεδιασμένος τρόπος δράσης υπάρχει εμβρυακά παντού όπου υπάρχει και αντιδρά πρωτόπλασμα, ζωντανό λεύκωμα, δηλαδή κάνει καθορισμένες κινήσεις, έστω και εξαιρετικά απλές, σαν αποτέλεσμα καθορισμένων εξωτερικών ερεθισμών» (Ένγκελς, 2005: 158). Η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου ως τέτοια, δηλαδή αντίστοιχη προς την ιδιάζουσα λειτουργία της, ανακύπτει και διαμορφώνεται κατά τη διαδικασία της ανθρωπογένεσης και αποκτά την καθ' όλα ολοκληρωμένη της μορφή στον σύγχρονο άνθρωπο. Ως εκ τούτου, η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου σε καθολική μορφή συνιστά την ιδιάζουσα ανθρώπινη μορφή αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον και τη σύνολη πραγματικότητα. Ο ενδότερος πυρήνας της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου είναι η εργασιακή διαδικασία. Η τελευταία βρίσκεται σε αμοιβαία ενότητα με τη συνείδηση, ειλημμένη η δεύτερη ως ενότητα γνώσης και καθ' εαυτό συνείδησης. Επομένως, εργασιακή διαδικασία και συνείδηση αλληλοπροϋποτίθενται· δεν δύναται να υφίσταται η εργασιακή διαδικασία πέραν και εκτός της συνείδησης και αντιστρόφως. Η γνωστική διαδικασία εν γένει συνιστά τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου ειλημμένη από τη σκοπιά της συμμετοχής της νόησης και της συνείδησης στην αλληλεπίδραση του ανθρώπου με την υλική πραγματικότητα κατά τη μετασχηματιστική του δραστηριότητα. Η γνώση είναι το αποτέλεσμα της γνωστικής διαδικασίας υπό τη μορφή της ήρεμης ενότητας, δηλαδή υπό τη

¹¹⁰ Στην καθολική μορφή της εν λόγω σχέσης δεν έχει τόσο σημασία αν πρόκειται για ένα μεμονωμένο άνθρωπο, για μια ομάδα ανθρώπων ή για ολόκληρη την ανθρωπότητα.

μορφή του Είναι.¹¹¹ Η γνωστική διαδικασία, ως η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου από τη σκοπιά της καθ' εαυτό νόησης και συνείδησης, αποτελεί τη διαδικασία παραγωγής της γνώσης. Η γνώση συνιστά αντανάκλαση φαινομένων και διαδικασιών κυρίως κατά τη διαδικασία μετασχηματισμού της φύσης από τον άνθρωπο. Η γνώση επίσης συνιστά σκοπό, δηλαδή συνιστά προτρέχουσα αντανάκλαση-σύλληψη της μετασχηματιστικής δραστηριότητας του ανθρώπου. Υπό αυτή την έννοια, η γνώση συνιστά αντανάκλαση των τρόπων, των μέσων και των συνολικών όρων της μετασχηματιστικής δραστηριότητας μέσω της οποίας πραγματώνεται ο σκοπός. Ως προς την ιδιοτυπία της γνώσης, η αντανάκλαση του άμεσα υφιστάμενου και η αντανάκλαση αυτού που επίκειται είναι άμεσα ενιαίες.¹¹² Ως εκ τούτου, από τη σκοπιά της καθ' εαυτό νόησης και της γνωστικής διαδικασίας σε καθαρή μορφή, η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου συνίσταται στην αντανάκλαση του άμεσα υφιστάμενου αντικειμένου και στην πρόγνωση του συνόλου των όρων της διαδικασίας μετασχηματισμού του.

Η γνώση βρίσκεται σε εσωτερική ενότητα με την καθ' εαυτό συνείδηση, ενώ συνάμα διακρίνεται από την τελευταία. Η καθ' εαυτό συνείδηση συνιστά αντανάκλαση των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, των αμοιβαίων τους δεσμών. Στην καθ' εαυτό συνείδηση, παρ' ότι υφίσταται η καθ' εαυτή σχέση υποκειμένου και αντικειμένου, δηλαδή το υποκείμενο ως κάτι ανεξάρτητο και εξωτερικό από το αντικείμενο, αυτό που δεσπόζει είναι η σχέση μεταξύ υποκειμένων. Η συνείδηση ως ολότητα, δηλαδή «η συνείδηση εν συνόλω, υπό την ευρεία έννοια, είναι η εσωτερική ενότητα αυτών των διαφορετικών πλευρών» (Βαζιούλιν, 2013: 227). Εν κατακλείδι, η ουσία της γνώσης εν γένει, της γνωστικής διαδικασίας σε καθολική μορφή, είναι η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου, η οποία έγκειται στην ενότητα της καθ' εαυτής γνωστικής διαδικασίας, ως κατ' εξοχήν διαδικασίας παραγωγής γνώσης, με την πρακτική μετασχηματιστική δραστηριότητα. Ειλημμένη η γνώση σε καθαρή μορφή, δηλαδή από τη σκοπιά της καθ' εαυτό νόησης ή αλλιώς της καθ' εαυτής γνωστικής διαδικασίας, η ουσία της

¹¹¹ Θα πρέπει να σημειώσουμε αναφορικά και με τις σύγχρονες αντιλήψεις περί γνώσης ότι η τελευταία ως αντανάκλαση δεν ταυτίζεται με την πληροφορία. Ο Δαφέρμος ορθά τονίζει ότι «η γνώση δεν ανάγεται στην επεξεργασία πληροφοριών. Η αναγωγή της γνώσης στην πληροφορία εδράζεται σε μια στοιχειοκρατική προσέγγιση (elementalism), η οποία αποτελεί επιστημολογικό εμπόδιο για την κατανόηση της πολυπλοκότητας και του διαλεκτικού χαρακτήρα που διέπει τη συγκρότηση της γνωσιακής διαδικασίας. Για την ακρίβεια, η γνωσιοκρατία θα έπρεπε να ονομάζεται «πληροφορησιοκρατία» (informationalism). Από επιστημολογική άποψη η πληροφορησιοκρατία αποτελεί αμφισβητούμενο θεωρητικό πρόγραμμα που συμβάλλει στην αναπαραγωγή μονοδιάστατων και αναγωγιστικών προσεγγίσεων της γνωσιακής διαδικασίας» (Δαφέρμος, 2020: 224).

¹¹² Προφανώς θεμελιώδη πλευρά της γνώσης αποτελεί και η αντανάκλαση αυτού που έχει παρελθόν, δηλαδή του παρελθόντος. Εν τούτοις, σε αυτή τη βαθμίδα εξέτασης της γνώσης, η αντανάκλαση του παρελθόντος υφίσταται ανηρημένη κυρίως εντός της αντανάκλασης του άμεσα υφιστάμενου.

γνώσης είναι η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου ως ενότητα της αντανάκλασης (υποκείμενο) του άμεσα υφιστάμενου (αντικείμενο), καθώς και της αντανάκλασης της διαδικασίας που οδήγησε στην εμφάνιση του άμεσα υφιστάμενου, και της προτρέχουσας σύλληψης (υποκείμενο) αυτού που επίκειται (αντικείμενο).

Ο Χέγκελ εντόπισε και ανέλυσε το σύνολο των στιγμών της γνωστικής διαδικασίας. Γνώση, σκοπός, γνωστική διαδικασία, σχέση υποκειμένου και αντικειμένου εντοπίζονται και εξετάζονται από τον Χέγκελ. *Το πρόβλημα στην προσέγγιση του Χέγκελ συνίσταται στην ανεστραμμένη σύλληψη της σχέσης επουσιώδους και ουσιώδους της καθολικής γνωστικής διαδικασίας.* Τονίστηκε ότι, στη διαφορά της με την καθολική γνωστική διαδικασία, η οποία λαμβάνεται υπό το πρίσμα της γνώσης και της μετασχηματιστικής δραστηριότητας, η καθ' εαυτή γνωστική διαδικασία συνίσταται στην παραγωγή γνώσης. Με την απολυτοποίηση αυτής της καθαρής μορφής γνωστικής διαδικασίας, η παραγωγή γνώσης προβάλλει ως αυτοσκοπός. Με άλλα λόγια, ο Χέγκελ απολυτοποίησε τη στιγμή του ουσιώδους της καθολικής γνωστικής διαδικασίας, εκλαμβάνοντας εν συνεχεία την πρακτική και μετασχηματιστική δραστηριότητα, δηλαδή το επουσιώδες της καθολικής γνωστικής διαδικασίας, ως παθητική ενσάρκωση της πρώτης στιγμής. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, στον Χέγκελ, η γνώση και ο σκοπός απολυτοποιούνται. Η εν λόγω πλάνη εδράζεται στην απόσπαση της γνωστικής και νοητικής δραστηριότητας από τις πραγματικές της προϋποθέσεις, την πρακτική και μετασχηματιστική δραστηριότητα.

Με τον Μαρξ, το ζήτημα της αλήθειας και της γνώσης δεν εξαντλείται πλέον σε μια άμεση ταύτιση του υποκειμένου και του αντικειμένου, αλλά στην αντιστοίχιση της ιδεατής παράστασης, που αποτελεί δυνατότητα, με το αποτέλεσμα της πραγματικής πρακτικής-μετασχηματιστικής δραστηριότητας, δηλαδή της εργασιακής διαδικασίας, το οποίο αποτελεί ενεργεία πραγματικότητα. Μάλιστα, ο καθ' εαυτό ανθρώπινος σκοπός δεν εξαντλείται απλά στην προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος της ανθρώπινης επενέργειας, αλλά συνιστά προτρέχουσα σύλληψη όλων των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας. Η εν λόγω επιστημονική ανακάλυψη του Μαρξ για τη σχέση νοείν και πράττειν, δεν μπορούσε να καταστεί δυνατή δίχως τη συστηματική εξέταση της εργασίας, δηλαδή του ενδότερου πυρήνα της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου. Η εργασιακή διαδικασία αποτέλεσε τον αποφασιστικό όρο για την επιστημονική αποκάλυψη της ουσίας της γνώσης και της γνωστικής διαδικασίας. Εν τούτοις,

η αποκάλυψη των νομοτελειών της εργασίας κατέστη εφικτή μονάχα όταν η εργασία μετατράπηκε σε καθ' όλα κοινωνική μέση εργασία¹¹³ και διαμορφώθηκε σε καθαρή μορφή η αντίθεση μεταξύ διανοητικής και φυσικής εργασίας. Ο Μαρξ έτσι δεν περιορίστηκε στην εξέταση της μεμονωμένης και συγκεκριμένης εργασιακής διαδικασίας, αλλά διερεύνησε την εργασία ως καθολική κοινωνική μορφή επενέργειας στη φύση και στην κοινωνία. Το τελευταίο του επέτρεψε να αντικρίσει με ένα τελείως διαφορετικό βλέμμα το ζήτημα της σκοποθεσίας εν αντιθέσει με τους προγενέστερους διανοητές.

Για παράδειγμα, ενδεικτικός των ιστορικών περιορισμών που εκκινούν από τη μεμονωμένη εργασιακή διαδικασία είναι ο τρόπος που ο I. Khaldun (1332-1406) προσεγγίζει το ζήτημα της ανθρώπινης δραστηριότητας στο βιβλίο του «Muqaddimah», σύμφωνα με τον οποίο, «η ανθρώπινη δράση στον έξω κόσμο υλοποιείται μόνο με τη σκέψη για την τάξη των πραγμάτων, αφού τα πράγματα βασίζονται το ένα στον άλλο. Μετά (αφού έχει τελειώσει τη σκέψη), αρχίζει να κάνει πράγματα» (Khaldun, 1969: 547). Ενδεικτική επίσης ως προς τις μεθοδολογικές αρχές των ιδεαλιστικών-ανιστορικών αντιλήψεων είναι η εκκίνηση της εξέτασης του ζητήματος από την ήδη παρηγμένη παρελθούσα γνώση που έχει αντικειμενοποιηθεί στους εμπράγματους υλικούς όρους της ανθρωπότητας. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία να ειπωθεί σε αυτό το σημείο, είναι ότι *το ζήτημα της σκοποθεσίας εντός των πλαισίων μιας εργασιακής διαδικασίας, η επαλήθευση της οποίας δύναται να είναι σχετικά άμεση, δεν ευνοεί με τον βέλτιστο τρόπο την αποκάλυψη του προγνωστικού χαρακτήρα της νόησης, αλλά περισσότερο αναδεικνύει τα χαρακτηριστικά της νόησης, όπως εμφανίζονται στην καθ' όλα μορφοποιημένη και επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία.*

Στον βαθμό που η διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης και μεμονωμένης εργασιακής διαδικασίας αναπτύσσεται κατά κύριο λόγο πρακτικά μέσω πολλαπλών αλληλεπιδράσεων

¹¹³ Ο Μαρξ στο «Κεφάλαιο» διακρίνει την απλή και σύνθετη εργασία. Η απλή εργασία αναπαριστά το ξόδεμα της μέσης εργασιακής δύναμης, «την οποία κατέχει κατά μέσο όρο, χωρίς ιδιαίτερη ανάπτυξη, κάθε συνηθισμένος άνθρωπος στον σωματικό οργανισμό του» (Marx, 2016: 27) Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι διαφορετικές εργασίες, ανεξαρτήτως της συγκεκριμένης μορφής τους, ανάγονται σε απλή κοινωνική μέση εργασία, Σύμφωνα με τον Μαρξ, και συγκεκριμένα όσον αφορά στην εξέταση του «Κεφαλαίου», η σύνθετη εργασία συνιστά πολλαπλασιασμένη απλή εργασία. Επιπλέον, ο Μαρξ τονίζει ότι «ο χαρακτήρας της ίδιας της απλής μέσης εργασίας αλλάζει σε διάφορες χώρες και πολιτισμικές εποχές, αλλά είναι δεδομένος σε μια υφιστάμενη κοινωνία» (ό.π. :27). Επομένως, η απλή κοινωνική μέση εργασία υφίσταται ως τέτοια πάντοτε σε συγκεκριμένες και δεδομένες ιστορικές συνθήκες. Από τη σκοπιά της ιστορικής ανάπτυξης, η δυνατότητα του αναγώγιμου των διαφορετικών συγκεκριμένων εργασιών σε απλή κοινωνική μέση εργασία ανέκυψε όταν τα μέσα παραγωγής μετατράπηκαν σε κυρίαρχη συνιστώσα της παραγωγής και όταν αντίστοιχα οι διαφορές ως προς τις ατομικές εργασιακές δεξιότητες σταμάτησαν να διαδραμάτιζουν σημαντικό ρόλο ως προς τη διεξαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας.

γνώσης και πράξης, μέσω πολλαπλών επαναλήψεων, εξαντικειμενοποιήσεων και αποαντικειμενοποιήσεων, σφαλμάτων και πειραματισμών, στην κάθε φάση και στιγμή της, τότε για εκείνον που επιδίδεται στην εξέταση της μεμονωμένης εργασιακής διαδικασίας από την ολοκληρωμένη της μορφή (από τη μορφοποιημένη της κατάσταση), άρα από την εσωτερική και συντελεσμένη της σχέση και διασύνδεση με το αποτέλεσμα (προϊόν) της, η γνώση δεν μπορεί να προβάλλει ως διαδικασία πρόγνωσης του αποτελέσματος, αλλά αντιθέτως ως προϋπάρχουσα ιδεατή ύπαρξη του αποτελέσματος στη συνείδηση. Ως εκ τούτου, *η μελέτη μιας συγκεκριμένης και μεμονωμένης μορφοποιημένης εργασιακής διαδικασίας δημιουργεί την εσφαλμένη εντύπωση ότι η γνώση δεν σχετίζεται με την πρόγνωση του αποτελέσματος, αλλά με την εκ των προτέρων ύπαρξη του αποτελέσματος στη νόηση.*¹¹⁴

Ο Μαρξ κατάφερε να εξετάσει ιστορικά την εργασιακή διαδικασία και να αποκαλύψει τη σχέση μεταξύ νοείν και πράττειν και συνεπώς την ουσίας της γνώσης και της γνωστικής διαδικασίας, όχι μόνο επειδή καταπιάστηκε αμιγώς με τα ζητήματα της πολιτικής οικονομίας, αλλά κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι καταπιάστηκε με το θεμελιώδες ζήτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού, δηλαδή με τη μετάβαση στη μελλοντική κοινωνία. *Είναι ακριβώς από τη σκοπιά του συνειδητού μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής, όπου η εργασία προβάλλει ως συλλογική εργασία με τον πλέον ανάγλυφο τρόπο και σε καθαρή μορφή.*¹¹⁵ Ο Π. Παυλίδης χαρακτηριστικά αναφέρει:

Η κοινωνική θεωρία του μαρξισμού γνωστή και ως υλιστική αντίληψη της ιστορίας γεννήθηκε και διαμορφώθηκε σε συνάρτηση με την κριτική του Μαρξ στην ιδεαλιστική φιλοσοφία, η οποία αποσπούσε τη συνείδηση από τις υλικές της προϋποθέσεις της και την εκλάμβανε ως κάτι αυθύπαρκτο και καθοριστικό. Η κριτική αυτή απέρρεε από το ενδιαφέρον του Μαρξ για την ανακάλυψη πραγματικών δυνατοτήτων χειραφέτησης της εργασίας. Αυτό με τη σειρά του απαιτούσε τη διάκριση της υλικής πραγματικότητας και πρωτίστως της υλικής παραγωγής από την κοινωνική συνείδηση και τη μελέτη της πρώτης στις αντικειμενικές-καθοριστικές διαστάσεις της (Παυλίδης, 2017: 301).

¹¹⁴ Υπό αυτή την έννοια εξετάζεται και το ζήτημα της αλήθειας στα πλαίσια του μαρξισμού. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Μαρξ στη δεύτερη θέση για τον Φόιερμπαχ: «Το ζήτημα, αν η ανθρώπινη νόηση μπορεί να κατακτήσει την αντικειμενική (gegenständliche) αλήθεια δεν είναι ζήτημα θεωρίας, είναι πρακτικό ζήτημα. Στην πράξη πρέπει ο άνθρωπος ν' αποδείξει την αλήθεια, δηλαδή την πραγματικότητα και τη δύναμη, το εντεύθεν (Diesseitigkeit) της νόησης του. Η διαμάχη για την πραγματικότητα ή τη μη πραγματικότητα της απομονωμένης από την πράξη νόησης είναι καθαρά σχολαστικό ζήτημα» (Μαρξ στο Ένγκελς, 2007: 65).

¹¹⁵ Όπως στην περίπτωση του Χέγκελ, έτσι και εδώ η σύλληψη του υποκειμένου ως συλλογικού σχετίζεται με το ζήτημα της μεταβολής των σχέσεων παραγωγής.

Ο Βαζιούλιν, κατά τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στη «Λογική της Ιστορίας», μεταβαίνει από τη σφαίρα της Ουσίας, δηλαδή από τη σφαίρα της παραγωγής, στη σφαίρα του Φαινομένου, δηλαδή στην σφαίρα των μορφών κοινωνικής συνείδησης, μέσω της ανοδικής κίνησης από τις κατηγορίες του Θεμελίου και του Όρου. Οι εν λόγω κατηγορίες αποτελούν τις πλέον κομβικές για τη μετάβαση από την σφαίρα της Ουσίας στη σφαίρα του Φαινομένου. Σε αυτή την ανοδική κίνηση, ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής, ο οποίος συνιστά το θεμέλιο της κοινωνίας, μεταβάλλεται και σχετίζεται ως έτερος με τον εαυτό του μεταβάλλοντας την παραγωγική σχέση προς τη φύση. Στη διαδικασία μεταβολής της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, κεντρικό ρόλο, πέραν των λοιπών συστατικών όρων της παραγωγής, διαδραματίζουν οι άνθρωποι ως όντα με συνείδηση και αυτοσυνείδηση, στον βαθμό που τόσο οι σκοποί τους όσο και οι πράξεις τους δεν καθορίζονται μονοσήμαντα από την εκάστοτε παραγωγική σχέση προς τη φύση και τις εκάστοτε σχέσεις παραγωγής (Βαζιούλιν 2013: 212). Με την ανάδειξη της ελευθερίας των ανθρώπων ως προς την επιλογή των σχέσεων παραγωγής και με τη μετάβαση στη σφαίρα του Φαινομένου διαυγάζεται και ο κατ' εξοχήν χαρακτήρας της γνώσης και της σκοποθεσίας. Ο Βαζιούλιν διαπιστώνει ότι «ακριβώς η μεταβολή των παραγωγικών σχέσεων και η μεταβολή των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής γεννούν την ανάγκη προτρέχουσας σύλληψης της μεταβολής της κοινωνίας ως παράστασης, ως ιδεατού» (ό.π.: 218).

Ο Μαρξ, εκκινώντας από την προβληματική του μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής, διαπίστωσε ότι το κύριο χαρακτηριστικό της γνωστικής διαδικασίας δεν είναι η δικαιολόγηση και η επιβεβαίωση του υπάρχοντος, αλλά η διάγνωση του παρόντος στην ενότητά της με την πρόβλεψη-πρόγνωση του φάσματος δυνατοτήτων επενέργειας και διαμόρφωσης των αντικειμενικών υλικών όρων των ανθρώπων. Όπως τονίζει ο Μαρκούζε, «είναι αυτή η ακατάλυτη ένταση μεταξύ ελευθερίας και αναγκαιότητας, υποκειμένου και αντικειμένου, η οποία αφαιρεί από τη μαρξική διαλεκτική εκείνον τον τελικώς συμφιλιωτικό και δικαιολογητικό χαρακτήρα, που χαρακτηρίζει την εγγελιανή διαλεκτική» (Marcuse, 2013: 45).

Μέσω της μελέτης του μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής προβάλλει με εντελώς διαφορετικό τρόπο η σχέση σκοποθεσίας και αποτελέσματος στην εργασιακή διαδικασία. Η κοινωνική δραστηριότητα υπό το πρίσμα της διαδικασίας μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής προβάλλει ως καθολική κοινωνική εργασία, η οποία συντίθεται εξίσου από

τις στιγμές και τα συστατικά μέρη που απαρτίζουν την εργασιακή διαδικασία. Στην περίπτωση όμως της καθολικής κοινωνικής εργασίας για τον μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής, τα επίπεδα διαμεσολάβησης μεταξύ της σκοποθεσίας και του τελικού αποτελέσματος είναι ασύγκριτα μεγαλύτερα. Ως εκ τούτου, καμιά ιδεατή παράσταση και επιστημονική πρόγνωση όσο ακριβής, ενδεδειγμένη και διορατική και αν είναι δεν δύναται να προβάλλει ως μια πλήρης και εξ' υπαρχής δεδομένη ύπαρξη του αποτελέσματος της κοινωνικής καθολικής εργασίας.

Το γεγονός ότι κανείς πριν τον Μαρξ δεν εξέτασε την ανθρώπινη δραστηριότητα από τη σκοπιά της καθολικής μετασχηματιστικής δραστηριότητας των σχέσεων παραγωγής δεν πρέπει να προκαλεί απορία. Συγκεκριμένα, η ιδιάζουσα στον άνθρωπο μορφή αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον είναι η εργασία. Τα συστατικά στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας είναι 1) το υποκείμενο της εργασίας, 2) το αντικείμενο της εργασίας, 3) τα μέσα της εργασίας και 4) το αποτέλεσμα της εργασίας (Βλ. Βαζιούλιν, 2013. Πατέλης, 2019). Όπως επισημαίνει ο Πατέλης:

Η εργασιακή διαδικασία, ως ειδοποιός τρόπος ανταλλαγής ύλης του ανθρώπου με τη φύση, έχει δύο πλευρές:

1. συνιστά *μετασχηματισμό* κατά ορισμένο τρόπο και με τη βοήθεια κατάλληλων μέσων (εργαλείων κ.λπ.) *του εξωτερικού αντικειμένου* για την ικανοποίηση των (μετασχηματιζόμενων σε σκοπό) αναγκών του ανθρώπου με τα προϊόντα της εργασίας.
2. συνιστά μετασχηματισμό που διεξάγεται από *ένα σύνολο ανθρώπων* (δεδομένου ότι ο απομονωμένος άνθρωπος δεν μπορεί να επιβιώσει) (Πατέλης, 2019: 39).

Η καθολική μετασχηματιστική δραστηριότητα των σχέσεων παραγωγής έγκειται στη διαδικασία μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής από ένα σύνολο ανθρώπων ή και από την κοινωνία συνολικά. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η καθολική μετασχηματιστική δραστηριότητα των σχέσεων παραγωγής συνίσταται στον συνειδητό συλλογικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Την εποχή που έδρασε και ανέπτυξε τη σκέψη του ο Μαρξ, η ανθρωπότητα πέρανε αποφασιστικά στο στάδιο της καθ' εαυτό εντατικής ανάπτυξης· το γεγονός αυτό είχε αποφασιστικές συνέπειες για μια σειρά όρων της κοινωνικής πραγματικότητας. Με την αποφασιστική εδραίωση της εκμηχανισμένης παραγωγής, η αυτοκίνηση του κοινωνικού τρόπου παραγωγής, της ουσίας της κοινωνίας, αρχίζει να αποκτά αντίστοιχη του εαυτού της μορφή. Σε

αυτό το στάδιο ολοκληρώνεται η μετάβαση από τη χρήση φυσικών εργαλείων στη χρήση τεχνητών, παρηγμένων από την εργασία εργαλείων. Συνάμα, σε κυρίαρχη στιγμή μετατρέπεται η ιδιοποίηση τεχνητών και δια της εργασίας παρηγμένων αντικειμένων της εργασίας με προκαθορισμένες ιδιότητες, έναντι της ιδιοποίησης αντικειμένων της εργασίας που υπάρχουν στη φύση σε δεδομένη μορφή. Η παραγωγή αρχίζει βαθμιαία να διασυνδέεται με την επιστημονική γνώση, δηλαδή με την κατ' εξοχήν δια της συνειδητοποίησης των εμπράγματων υλικών όρων και νομοτελειών επενέργεια στους αντικειμενικούς όρους της ανθρωπότητας. Η ανθρωπότητα περνάει βαθμιαία στο στάδιο της σκόπιμης επενέργειας επί του συνόλου των φυσικών όρων του γήινου φυσικού περιβάλλοντος. Το εν λόγω φαινόμενο ευνοεί με τον πλέον έντονο και καθοριστικό τρόπο την ανάδειξη των δυνατοτήτων διεύθυνσης και μετασχηματισμού των εμπράγματων υλικών όρων της ανθρωπότητας, το κατ' εξοχήν δηλαδή ζήτημα του μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής.

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, το ζήτημα του μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής ποτέ πριν την εκμηχανισμένη παραγωγή και την ωρίμανση της αντίθεσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας δεν είχε τεθεί με τόσο επιτακτικό τρόπο. Μόνο με το πέρασμα στην εκμηχανισμένη παραγωγή και στο καθ' εαυτό εντατικό στάδιο ανάπτυξης της ιστορίας της ανθρωπότητας εμφανίστηκε ως καθοριστική η ανάγκη για τη μεταβολή των σχέσεων παραγωγής, άρα και η αναγκαιότητα προτρέχουσας σύλληψης των τελευταίων. Όπως επισημαίνει ο Βαζιούλιν, «η ανάγκη προτρέχουσας σύλληψης της μεταβολής της κοινωνίας είναι ευθέως ανάλογη του βαθμού διαμόρφωσης των σχέσεων παραγωγής και του κατά πόσο θεμελιώδης είναι η ανάγκη μεταβολής τους» (Βαζιούλιν, 2013: 218). Εν τέλει, το ζήτημα του μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής, ως κεντρικό επιστημονικό πρόβλημα, δεν θα μπορούσε να ανακύψει αποφασιστικά ποτέ πριν από την εμφάνιση της ανάγκης πρόγνωσης της μελλοντικής κομμουνιστικής κοινωνίας. Ο Βαζιούλιν διαπιστώνει ότι,

περνώντας στη μελέτη της υλικής πραγματικότητας με συνειδητό σκοπό τον επαναστατικό μετασχηματισμό της, ο Κ. Μαρξ μπόρεσε για πρώτη φορά στην ιστορία των επιστημών να ερμηνεύσει ορθά και τη διαλεκτική της νόησης. Έτσι, ξεπεράστηκε [εξαλείφθηκε] η απολυτοποίηση της νοητικής διαδικασίας και εδραιώθηκε η αληθής σχέση της ιδεατής διαδικασίας προς την υλική (Vazjulin, 2006: 22).

Επιστρέφοντας τώρα στην 11^η θέση για τον Φόιερμπαχ, φανερώνεται ότι η διασύνδεση της γνώσης με την πρακτική και τον μετασχηματισμό της υλικής πραγματικότητας συνιστά τον

πυρήνα της διαλεκτικής υλιστικής αντίληψης για τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου. Προκειμένου να εντοπιστεί η ουσία της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας ως αναπτυξιακής διαδικασίας καθώς και η ειδοποιός διαφορά της από τη γνωστική διαδικασία εν γένει αλλά ακόμη και από τη φιλοσοφία, θα πρέπει να αποκαλυφθεί ο τρόπος κατά τον οποίο η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου διαφοροποιείται στη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της γνώσης και της γνωστικής διαδικασίας.

Τονίσαμε ότι, από τη σκοπιά της καθ' εαυτής γνωστικής διαδικασίας, η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου συνίσταται στην αντανάκλαση του άμεσα υφιστάμενου και δεδομένου αντικειμένου καθώς και στην απεικόνιση των όρων που οδήγησαν στην εμφάνιση του δεδομένου αντικειμένου και στην πρόγνωση του συνόλου των όρων της διαδικασίας μετασχηματισμού του. Η πρώτη πλευρά συνιστά με την αυστηρή έννοια αντανάκλαση, γνώση του υπάρχοντος, ενώ η δεύτερη πλευρά συνιστά σκοπό, *δυνάμει* γνώση. Η αλληλεπίδραση αυτών των δύο πλευρών, δηλαδή της διαδικασίας αντανάκλασης του άμεσα υφιστάμενου αντικειμένου και της αντανάκλασης της διαδικασίας σχηματισμού των προϋποθέσεων εμφάνισης του αντικειμένου στην ενότητά της με τη διαδικασία προτρέχουσας σύλληψης της μελλοντικής του κίνησης, αποτελεί την ουσία της καθ' εαυτής γνωστικής διαδικασίας, δηλαδή της γνωστικής διαδικασίας σε καθαρή μορφή. Στην άμεση μορφή της καθ' εαυτής γνωστικής διαδικασίας, η ίδια η *σχέση* υποκειμένου και αντικειμένου δεν διαμεσολαβείται ως επί το πλείστον από τη νόηση, δεν συνειδητοποιείται ως τέτοια. Ακριβώς σε αυτό έγκειται η διαφορά της από τη φιλοσοφία, από το *φιλοσοφείν*. Η φιλοσοφία συνιστά ειδική μορφή, ιδιαίτερο μόρφωμα της γνωστικής διαδικασίας. Η φιλοσοφία είναι γνωστική διαδικασία, εν τούτοις διαφέρει από την άμεση μορφή της καθ' εαυτής γνωστικής διαδικασίας. Η φιλοσοφία συνιστά αντανάκλαση της σχέσης μεταξύ κοινωνικού *συνειδέναι* και κοινωνικού Είναι, δηλαδή συνιστά αντανάκλαση της σχέσης της νόησης και της συνείδησης των ανθρώπων και των υλικών όρων της ύπαρξής τους (Βαζιούλιν, 2013: 253-254). Η φιλοσοφία λοιπόν συνιστά αντανάκλαση της ίδιας της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου. Βλέπουμε ότι στη φιλοσοφία αντικείμενο της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου είναι η ίδια η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου.

Η διαλεκτική λογική συνιστά με τη σειρά της ειδική μορφή, ιδιαίτερο μόρφωμα της φιλοσοφίας καθώς και της επιστήμης. Επομένως, η διαλεκτική λογική ανήκει στο ευρύτερο σώμα της φιλοσοφίας και της γενικότερης σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου που της

αντιστοιχεί, ενώ συγχρόνως διακρίνεται ως ιδιαίτερη μορφή της τελευταίας. Σε ένα πρώτο άμεσο επίπεδο, η διαλεκτική λογική συνιστά μέθοδο νοητικής προσοικειώσης της πραγματικότητας και ως εκ τούτου συνιστά καθολική γνωστική διαδικασία. Η διαλεκτική λογική, η τυπική λογική και κάθε δυνατή μέθοδος γνωστικής διαδικασίας αποτελούν διαφορετικούς προσδιορισμούς και μορφές της καθ' εαυτής γνωστικής διαδικασίας και συνεπώς έχουν ως ουσία τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου.¹¹⁶ *Η ταυτότητα της ουσίας*¹¹⁷ της καθολικής γνωστικής διαδικασίας, εφόσον η τελευταία συνεχίζει να συνιστά τέτοια, είναι η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου στην καθολική και αφηρημένη της μορφή. Η ουσία όμως, εντός των πλαισίων της δεδομένης διαδικασίας, διαφοροποιείται παραμένοντας ταυτή με τον εαυτό της. Ακριβώς σε αυτό έγκειται η ταυτότητα (ενότητα) της ταυτότητας και της διαφοράς. Στο γεγονός δηλαδή, ότι στο πλαίσιο μιας δεδομένης υπαρκτής αναπτυξιακής διαδικασίας, το συγκεκριμένο αντικείμενο είναι κάθε στιγμή το συγκεκριμένο αντικείμενο, συνεπώς ταυτό με τον εαυτό του, ενώ συνάμα, στο πλαίσιο της διατήρησης της ταυτότητάς του, μεταβάλλεται και διαφοροποιείται. Για παράδειγμα, ο ανθρώπινος οργανισμός από τη στιγμή της γέννησής του δεν παύει να μεταβάλλεται, δηλαδή να διαφοροποιείται. Εν τούτοις, αυτή η διαφοροποίηση λαμβάνει χώρα σε ένα συγκεκριμένο σώμα, σε έναν συγκεκριμένο οργανισμό ο οποίος παραμένει ταυτός με τον εαυτό του. Η οριστική διάλυση της ταυτότητας του οργανισμού συντελείται μονάχα με το θάνατο. Το να λέγεται όμως ότι η διαλεκτική λογική και μεθοδολογία είναι μια μορφή γνωστικής διαδικασίας ή ακόμη και ότι έχει ως ουσία τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου, είναι κάτι εξαιρετικά ενδεές. Μια τέτοια γνώση δεν φανερώνει τη διαφορά της διαλεκτικής από τις άλλες μορφές γνωστικής δραστηριότητας, δεν αποκαλύπτει την *ειδοποιό διαφορά* της διαλεκτικής λογικής καθώς και τον προσδιορισμό της ως συγκεκριμένη αναπτυξιακή βαθμίδα της ενιαίας γνωστικής διαδικασίας. Επιπλέον, οι διαφορετικές μέθοδοι γνωστικής διαδικασίας, εφόσον προσδιορίζονται και συνειδητοποιούνται, αποτελούν και

¹¹⁶ Η προβληματική αυτή από τη σκοπιά της καθολικής γνωστικής διαδικασίας, δηλαδή της γνωστικής διαδικασίας ειλημμένης στην ενότητά της με την πρακτική, σχετίζεται με τους αναβαθμούς πολυπλοκότητας της ανθρώπινης μετασχηματιστικής δραστηριότητας, και, ως εκ τούτου, τους συνεπαγόμενους αναβαθμούς πολυπλοκότητας του γνωστικού αντικειμένου, και την ανάπτυξη των μέσων νοητικής προσοικειώσης και αντανάκλασής φαινομένων, διαδικασιών κ.λπ. Επί παραδείγματι, ο τρόπος που εξετάζουμε τη διαλεκτική ως μέθοδο νοητικής προσοικειώσης φαινομένων και διαδικασιών, η οποία είναι συνυφασμένη με τον αναστοχασμό και το ερευνητικό ερώτημα περί του κοινωνικού μετασχηματισμού, εντάσσεται ακριβώς σε αυτή την προβληματική. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ο δεσμός της γνωστικής διαδικασίας με τη συλλογική μετασχηματιστική δραστηριότητα των κοινωνικών σχέσεων εκτέθηκε πρωτύτερα της καθ' εαυτής γνωστικής διαδικασίας.

¹¹⁷ Η ταυτότητα υπό την έννοια της ουσιότητας, δηλαδή του προσδιορισμού ανασκόπησης της ουσίας.

ορισμένη σύλληψη της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου, αποτελούν δηλαδή συγκεκριμένες μορφές φιλοσοφικής αντανάκλασης.

Η διαλεκτική λογική, ως ειδική μέθοδος πρόσκτησης και παραγωγής γνώσης καθώς επίσης και ως ειδική μέθοδος σύλληψης της σχέσης νόησης, *συνειδέναι* και κοινωνικού Είναι¹¹⁸, εμφανίζεται σε εκείνο το ιστορικό στάδιο ανάπτυξης της φιλοσοφίας και της επιστήμης, στο οποίο έχει συντελεστεί η μετάβαση από το εμπειρικό στο θεωρητικό στάδιο ανάπτυξης της γνώσης. Σε αυτό το στάδιο επίσης, η πρόγνωση του μέλλοντος για το μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο για την ανάπτυξη της κοινωνίας. Η ανάγκη για μεταβολή των σχέσεων παραγωγής αναβαθμίζει ριζικά το συνειδητό χαρακτήρα της ανθρώπινης δραστηριότητας, απαιτεί τη συνειδητή επενέργεια των ανθρώπων στις σχέσεις παραγωγής. Πότε όμως η ανάγκη για μεταβολή των σχέσεων παραγωγής ανακύπτει με τον πλέον δυναμικό τρόπο στην ιστορία; Ανακύπτει σε εκείνο το στάδιο που ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας έχει μετατραπεί σε τεχνική αναγκαιότητα. Είναι ακριβώς σε αυτό το στάδιο που αναδεικνύεται και με τον πλέον επιτακτικό τρόπο το ζήτημα της προτρέχουσας σύλληψης των σχέσεων παραγωγής. Αυτό το στάδιο όμως συνδέεται με την κεφαλαιοκρατία και με την ευρύτερη διαδικασία μετάβασης από το τελευταίο υποστάδιο της διαμόρφωσης στο στάδιο της ωριμότητας της ανθρώπινης κοινωνίας.

Εφόσον λοιπόν η αναβάθμιση της συνείδησης για το μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής πραγματοποιείται για πρώτη φορά με αποφασιστικό τρόπο με την εδραίωση της κεφαλαιοκρατίας και με τη βαθμιαία διαμόρφωση των όρων της μελλοντικής κοινωνίας, τότε και η διαλεκτική λογική ανακύπτει ως συνέπεια της παραπάνω διαδικασίας. Επομένως, *η ανάγκη μεταβολής των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής και η ανάγκη μετάβασης στην ώριμη ανθρωπότητα, οδηγούν κατ' αναγκαίο τρόπο στην εμφάνιση και ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας.*

Βάσει των παραπάνω μπορούν να διακριθούν δύο θεμελιώδη ιστορικά στάδια στην ανάπτυξη της γνώσης και της γνωστικής διαδικασίας. Το πρώτο στάδιο είναι εκείνο, στο οποίο η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της ιδεατής παράστασης και του τελικού αποτελέσματος της πράξης προέβαλε εν πολλοίς υπό το πρίσμα της άμεσης δραστηριότητας και της συγκεκριμένης

¹¹⁸ Με άλλα λόγια, η διαλεκτική τόσο ως άμεση καθ' εαυτή γνωστική διαδικασία όσο και ως ειδική μορφή φιλοσοφίας και επιστημολογίας.

εργασιακής διαδικασίας. Σε αυτό το πλαίσιο εμφανίστηκε και παρέμεινε δεσπόζουσα η τυπική λογική, αφού η πρόγνωση του αποτελέσματος της εργασίας και το ίδιο το αποτέλεσμα τελούσαν σε μια σχέση βραχέος (χρονικού) διαστήματος. Απεναντίας, από τη στιγμή που το αποτέλεσμα της μετασχηματιστικής δραστηριότητας των υποκειμένων δεν δύναται να επαληθευτεί κατά άμεσο τρόπο, όχι μόνο από το μεμονωμένο άτομο, αλλά και από την ίδια την ανθρωπότητα ως συλλογικό υποκείμενο, τότε η σχέση της λογικής αναπαράστασης αλλάζει. Στο δεύτερο στάδιο, η σχέση της νόησης με την πρακτική διαπερνάται από πολλαπλά επίπεδα διαμεσολαβήσεων, κατά τρόπο που η λογική δεν συνιστά πλέον μονάχα αναπαράσταση της αμεσότητας και της στατικότητας του πράγματος¹¹⁹, αλλά επίσης συνιστά αναπαράσταση της νομοτελούς ιστορικής ανάπτυξης του αντικειμένου. Η τελευταία συνίσταται στην εξέταση του αλληλένδετου 1) των όρων εμφάνισής του αντικειμένου διαμέσου της προγενέστερης διαδικασίας, 2) της καθ' εαυτής του ανάπτυξης καθώς και 3) των δυνατοτήτων της μελλοντικής του πορείας που προδιαγράφονται ως φάσμα δυνατοτήτων. Φυσικά και σε αυτό το στάδιο υπάρχουν όρια. Η κίνηση ενός αυτοαναπτυσσόμενου γνωστικού αντικειμένου υφίσταται εντός ορίων ούτως ώστε ο άνθρωπος να μπορεί να την αντιληφθεί ως τέτοια. Ο Βαζιούλιν αναφέρει σχετικά με το εν λόγω ζήτημα:

Ο βαθμός ευκολίας της μελέτης μιας διαδικασίας ανάπτυξης, συνεπώς και της σχέσης του ιστορικού και του λογικού, είναι συνάρτηση της [χρονικής] περιόδου κατά την οποία λαμβάνει χώρα αυτή η ανάπτυξη, το εάν αυτή προσεγγίζει τη διάρκεια της ανθρώπινης ζωής. Ένας άνθρωπος, η διάρκεια ζωής του οποίου θα ήταν ίση με το ένα εκατομμυριοστό του δευτερολέπτου, δεν θα ήταν σε θέση να παρατηρήσει την κίνηση όχι μόνο του δείκτη της ώρας, αλλά και του δείκτη των δευτερολέπτων. Στα μάτια εκατοντάδων και χιλιάδων γενεών η θέση του [δείκτη] θα φαινόταν αμετάβλητη και θα απαιτούσε τα ακριβέστερα μέσα παρατήρησης, τις πιο οξυδερκείς θεωρίες για να καταγραφεί η κίνηση του δείκτη (Βαζιούλιν, 2019α: 89-90).¹²⁰

Στο δεύτερο στάδιο, η νόηση αναπαριστά το δεδομένο γνωστικό αντικείμενο ως μεταβαλλόμενο αποκαλύπτοντας την ιστορική πορεία γένεσης, διαμόρφωσης, ωρίμανσης και μετασχηματισμού του σε μια άλλη αναπτυξιακή διαδικασία. Είναι ακριβώς στο δεύτερο στάδιο όπου ανακύπτει και αναπτύσσεται η διαλεκτική λογική, ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας,

¹¹⁹ Η διαλεκτική λογική δεν αρνείται την απεικόνιση της στιγμής της δεδομενικότητας του πράγματος, αλλά δεν εξαντλείται σε αυτήν. Έτσι, η διαλεκτική λογική δεν αποτελεί απόρριψη, αλλά διαλεκτική άρση της τυπικής λογικής.

¹²⁰ Βλ. επίσης Ilyenkov, 2017, 2018.

και καθίσταται κυρίαρχο το νοεόν κατά λόγο, είναι δηλαδή στο δεύτερο στάδιο που το υποκείμενο της νόησης και της πράξης προβάλλει ως συλλογικό υποκείμενο.

Ο Μαρξ αντιλαμβάνομενος την προγνωστική διάσταση του χαρακτήρα της γνώσης και την ειδική διασύνδεσή της με την πρακτική μετασχηματιστική δραστηριότητα, επαναστατικοποιεί όλη την προγενέστερη προβληματική περί της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου. Αυτό οδηγεί στη μετάβαση σε μια άλλη μορφή υποκειμένου και αντικειμένου στη γνωστική διαδικασία, δηλαδή σε μια άλλη μορφή της ουσίας της γνωστικής διαδικασίας καθώς και της φιλοσοφίας. *Η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου μετατρέπεται στη σχέση μεταξύ της διαδικασίας νοητικής απεικόνισης και της πραγματικής κίνησης του αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου ως ενότητας παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος· μια σχέση η οποία είναι εσωτερικά ενιαία με την πρακτική. Η εν λόγω σχέση, δεν είναι άλλη από τη σχέση μεταξύ νοητικής απεικόνισης και πραγματικής ιστορικής διαδικασίας, μεταξύ λογικού και ιστορικού.* Υπενθυμίζουμε ότι ο Βαζιούλιν διατυπώνει με τον ακόλουθο τρόπο τη σχέση λογικού και ιστορικού στη γενική της μορφή: «Διατυπώνουμε την ουσία του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού, ειλημμένου στην πιο γενική, αδιαφοροποίητη μορφή του, ως το ερώτημα που αφορά τη σχέση της αναπτυξιακής διαδικασίας ενός αντικειμένου προς τη λογική αντανάκλασή του» (Βαζιούλιν, 2019α: 71-72). Αντίστοιχο ορισμό της σχέσης λογικού και ιστορικού δίνει ο Βαζιούλιν στο άρθρο του «Η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο» στο οποίο διατυπώνει:

Το πρόβλημα της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποβαίνει [συναφές με] το πρόβλημα του ιστορικού και του λογικού, και συγκεκριμένα με το πρόβλημα της σχέσης της απεικόνισης στη νόηση της πραγματικής διαδικασίας της ανάπτυξης (του λογικού) και της ίδιας της πραγματικής διαδικασίας της ανάπτυξης (του ιστορικού) (Βαζιούλιν, 1992).

Σύμφωνα με τα παραθέματα του Βαζιούλιν καθίσταται σαφές ότι η σχέση λογικού και ιστορικού, στην γενική της μορφή, συνίσταται στη σχέση της διαδικασίας απεικόνισης στη νόηση της αναπτυξιακής διαδικασίας (λογικό) και της ίδιας της αναπτυξιακής διαδικασίας (ιστορικό). Η νοητική απεικόνιση, αντανάκλαση της αναπτυξιακής διαδικασίας είναι η πλευρά του υποκειμένου. Έτσι, το υποκείμενο διαγιγνώσκει την αναπτυξιακή διαδικασία κατά τρόπο που η τελευταία αντανάκλαται στη νόηση. Το αντικείμενο είναι η ίδια η αναπτυξιακή διαδικασία, είναι εκείνο το οποίο υφίσταται ανεξάρτητα από το υποκείμενο της γνώσης και

διαγιγνώσκεται από αυτό. Όπως τονίζει παραπάνω ο Βαζιούλιν, η καθ' εαυτή αναπτυξιακή διαδικασία είναι το ιστορικό. Επομένως, το αντικείμενο στη διαλεκτική βαθμίδα της νόησης είναι το ιστορικό, είναι δηλαδή ένα αυτοαναπτυσσόμενο αντικείμενο το οποίο συνιστά οργανικό όλο και όχι ένα οποιοδήποτε αντικείμενο.

Η σχέση λογικού και ιστορικού, η οποία συνιστά τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας, συνιστά την ουσία της τελευταίας ειλημμένης ως αναπτυξιακής διαδικασίας. Οι τύποι λογικού και ιστορικού¹²¹ συνιστούν τους διαφορετικούς προσδιορισμούς της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου σε συνάρτηση με εκείνο που εξετάζεται στην εκάστοτε περίπτωση. Επί παραδείγματι, ο τύπος (1), η συσχέτιση της νοητικής απεικόνισης του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου με την πραγματική ιστορική του ανάπτυξη, είναι εκείνη η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου που βρίσκεται εγγύτερα στην άμεση γνωστική διαδικασία. Αντίστοιχα, οι τύποι (9) και (10), η συσχέτιση της ιστορικά δεδομένης μεθοδολογίας νοητικής και ιστορικής απεικόνισης και ανασύστασης του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου με την ιστορία της επιστημονικής μεθοδολογίας στο γίνεσθαι της επιστήμης και η συσχέτιση μεταξύ της ιστορικά δεδομένης μεθοδολογίας νοητικής και ιστορικής απεικόνισης και ανασύστασης του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου με την ιστορική ανάπτυξη της μεθοδολογίας περί του συγκεκριμένου αντικειμένου, αποτελούν εκείνες τις σχέσεις υποκειμένου και αντικειμένου, οι οποίες βρίσκονται εγγύτερα προς τη φιλοσοφία καθ' εαυτή. Βεβαίως, στον βαθμό που η διαλεκτική λογική συνιστά συνειδητή γνωστική μέθοδο και λογική, και ακριβώς δια τούτου γίνεται λόγος περί της συσχέτισης της νοητικής απεικόνισης και της αναπτυξιακής διαδικασίας¹²², καθίσταται προφανές ότι η διαλεκτική λογική και μεθοδολογία συνιστά φιλοσοφία· μάλιστα, πρόκειται για επιστημονική φιλοσοφία, στην οποία η άμεση γνωστική διαδικασία βρίσκεται υπηγμένη εντός της τελευταίας. Ως εκ τούτου, αποκαλύπτεται ότι η διαλεκτική λογική και μεθοδολογία αποτελεί την κατ' εξοχήν ανεπτυγμένη μορφή γνωστικής διαδικασίας και φιλοσοφίας· αποτελεί το νοητικό ανθό του κόπου της συνολικής πνευματικής ιστορίας της ανθρωπότητας.

Υπό το πρίσμα της διαλεκτικής λογικής, αποκαλύπτεται και ο περιορισμένος και πεπερασμένος χαρακτήρα της γνώσης. Η γνώση πλέον κατανοείται ως μια προχωρητική

¹²¹ Όπως αυτοί αναφέρονται στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

¹²² Δηλαδή του κοινωνικού Είναι (καθώς και του φυσικού) ως αναπτυσσόμενου.

διαλεκτική διαδικασία σχετικής και απόλυτης αλήθειας, ενώ το σφάλμα και η πλάνη αποτελούν αναγκαίες και νομοτελείς στιγμές της. Ακριβώς υπό αυτή την έννοια ο Ένγκελς τονίζει ότι,

για τη διαλεκτική φιλοσοφία δεν υπάρχει τίποτα το οριστικό, το απόλυτο, το ιερό. Αποκαλύπτει για όλα και σε όλα τον παροδικό τους χαρακτήρα, και τίποτα δεν υπάρχει γι' αυτήν, εκτός από την αδιάκοπη διαδικασία της γέννησης και της φθοράς, της ατέλειωτης ανύψωσης από το κατώτερο στο ανώτερο (Ένγκελς, 2007: 12).

Ο Χέγκελ εντόπισε τα εν λόγω χαρακτηριστικά της διαλεκτικής γνωσιοθεωρίας, δεν κατάφερε όμως να τα κατανοήσει επιστημονικά. Το λογικό και το ιστορικό, η νοητική αναπαράσταση και η πραγματική διαδικασία, το υποκείμενο και η ίδια η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου, από υλιστική επιστημολογική σκοπιά δεν δύνανται να ταυτίζονται. Επίσης, η ώριμη απεικόνιση του γνωστικού αντικειμένου με την ιστορική διαδικασία ανάπτυξης της γνώσης περί του αντικειμένου, δεν δύνανται να αντιπαρατίθενται ως απόλυτη και φαινομενική γνώση.¹²³ Η απόλυτη αλήθεια δεν συνιστά μια αποπεράτωση της γνώσης, αλλά μια πλευρά στην ενότητα της με τη σχετική αλήθεια. Η διαλεκτική συσχέτιση παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος επιτρέπει μια πολύ βαθύτερη κατανόηση της υφής του πραγματικού σε κάθε του στάδιο. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι η εγγεληνική διαλεκτική στερείται σπείρας του μέλλοντος είναι καταδικαστικό για την προσέγγιση τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος. Ο Βαζιούλιν αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στην περίπτωση εκείνη, όπου «η ανάπτυξη του συστήματος των λογικών κατηγοριών εν σχέσει προς το παρελθόν διαστρεβλώνεται. Όλη η προγενέστερη ανάπτυξη της σκέψης προβάλλει τότε αποκλειστικά από την άποψη εκείνων των πλευρών, οι οποίες εντάχθηκαν στο υπό εξέταση λογικό σύστημα της δεδομένης εποχής» (Vazjulin, 2006: 23). Συνάμα, το παρόν αποσπασμένο από τις δυναμικές της σήψης και της υπέρβασής του προβάλλει κατά βάση ως διαδικασία ολοκλήρωσης.

Η ανάγκη αναβάθμισης του προγνωστικού χαρακτήρα της νόησης αποτέλεσε το εφελτήριο για την εμφάνιση και ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει επί τούτου:

Η μελέτη της ουσίας του ώριμου αντικειμένου, η κατανόηση, η εξήγηση αυτού του αντικειμένου αποδεικνύεται αναγκαία κυρίως όχι για να καταλάβουμε ποιο είναι το αντικείμενο σήμερα, αλλά

¹²³ Εδώ αναφερόμαστε στον χαρακτήρα της γνώσης στην «Επιστήμη της Λογικής» και αντίστοιχα στη «Φαινομενολογία του Πνεύματος».

για να αποκαλυφθεί η ύπαρξη του αντικειμένου στο παρόν ως μια διαδικασία μετασχηματισμού του δεδομένου αντικειμένου σε ένα άλλο ποιοτικώς και ουσιαστικώς πιο ανεπτυγμένο αντικείμενο. [...] Η έρευνα του ώριμου αντικειμένου αποδεικνύεται εδώ αναγκαία όχι αυτή καθαυτή, αλλά για την κατανόηση των προοπτικών, των τρόπων, των μέσων κοκ., του μετασχηματισμού του σε ένα άλλο και μάλιστα πιο ανεπτυγμένο αντικείμενο (Βαζιούλιν, 2020: 55-56).

Εκείνο το γνωστικό πεδίο, το οποίο ήταν άρρηκτα συνυφασμένο με τον προγνωστικό χαρακτήρα της νόησης, ήταν η περί του κοινωνικού γνώση και επιστήμη και συγκεκριμένα η γνώση περί του μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής. Ο Πατέλης επισημαίνει ότι «η καθεαυτή ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής επιτυγχάνεται με την αποκάλυψη της εσωτερικής συνάφειας μιας συγκεκριμένης επιστήμης στη θεωρία του Κ. Μαρξ για τις σχέσεις παραγωγής της κεφαλαιοκρατίας» (Πατέλης, 2019: 279).

Ο Μαρξ, αναζητώντας το καθολικό της κοινωνικής κίνησης και εκκινώντας από τις θέσεις του επαναστατικού προλεταριάτου, διείσδυσε στη σφαίρα της ουσίας της κοινωνίας, τουτέστιν της παραγωγής. Η εξέταση της παραγωγής επέτρεψε την αποκάλυψη του πραγματικού μηχανισμού αυτοκίνησης της κοινωνίας, συνεπώς και την αποκάλυψη της πραγματικής σχέσης της νόησης με την πραγματικότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εμφάνιση της διαλεκτικής υλιστικής μεθόδου αποτέλεσε νομοτελή διαδικασία, η οποία ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με τη διερεύνηση της παραγωγής και την κριτική εξέταση της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας. Όπως διαπιστώνει ο Λούκατς, η υλιστική διαλεκτική και ο ιστορικός υλισμός αναπτύχθηκαν παράλληλα εντός της αμοιβαίας τους σχέσης, ενώ η κριτική του ιδεαλισμού από τον Μαρξ είχε ως απαραίτητη προϋπόθεση «την ανακάλυψη της αληθινής διαλεκτικής της εργασίας στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία» (Lukacs, 1975: 550).

Γνωρίζουμε καλά ότι ο Μαρξ, πέραν του τεράστιου εύρους γνωστικών θεμάτων που αγκάλιασε, καταπιάστηκε πρωτίστως με τρία κύρια αντικείμενα, την πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας, την ιστορία της κοινωνίας, και την μελλοντική αταξική κοινωνία, τον κομμουνισμό. Τα τρία αυτά αντικείμενα είναι αλληλένδετα μεταξύ τους και το καθένα συνιστά ταυτοχρόνως προϋπόθεση και αποτέλεσμα των άλλων. Τα τρία γνωστικά αντικείμενα, παρά τον αλληλένδετο χαρακτήρα τους, χαρακτηρίζονται από διαφορετικό βαθμό ανάπτυξης το καθένα και αντίστοιχα από διαφορετικό βαθμό εμβάθυνσης και κατανόησης της διαλεκτικής μεθόδου στη διερεύνησή τους. Επίσης, ο βαθμός ανάπτυξης του καθενός καθορίζεται τόσο από το

επίπεδο ανάπτυξης του ίδιου του γνωστικού αντικειμένου, στη σχετική του αυτοτέλεια και ανεξαρτησία, όσο και από το επίπεδο ανάπτυξης των αλληλένδετων με αυτό γνωστικών αντικειμένων.

Περιγράφοντας κλιμακωτά τα γνωστικά αντικείμενα σύμφωνα με τον βαθμό ανάπτυξής τους, τη χαμηλότερη θέση καταλαμβάνει το αντικείμενο της μελλοντικής αταξικής κοινωνίας, ο κομμουνισμός, στη συνέχεια το αντικείμενο της ιστορίας της κοινωνίας, ενώ την πιο ανεπτυγμένη μορφή έχει το αντικείμενο περί των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, η πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας. Η διερεύνηση των παραπάνω γνωστικών αντικειμένων από τον Μαρξ σχετίζεται και με τα διαφορετικά στάδια ανάπτυξης της διαλεκτικής μεθόδου στο γίνεσθαι της επιστημονικής και φιλοσοφικής του σκέψης. Κοινό χαρακτηριστικό των γνωστικών αντικειμένων αποτελεί το γεγονός ότι και τα τρία εμπεριέχονται στο ευρύτερο γνωστικό αντικείμενο της κοινωνίας (Βαζιούλιν, 2013. Πατέλης, 2014α, 2020).

Η εξέταση του πιο ανεπτυγμένου γνωστικού αντικειμένου, της πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας, συνιστά κατά κύριο λόγο εξέταση της ουσίας του πιο ανεπτυγμένου σταδίου της κοινωνίας μέχρι εκείνη την εποχή. Οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι ο Μαρξ, στο αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας, δεν διερευνά την κεφαλαιοκρατία ως κοινωνικό στάδιο συνολικά, αλλά μελετά κατά κύριο λόγο την ουσία της, δηλαδή την παραγωγή και τις σχέσεις παραγωγής. Το λιγότερο ανεπτυγμένο γνωστικό αντικείμενο, ο κομμουνισμός, εξετάζεται πρωτίστως, αν και όχι αποκλειστικά, από τη σκοπιά της άρνησης της κεφαλαιοκρατίας, εξετάζεται δηλαδή, αν και όχι αποκλειστικά, από τη σκοπιά της άρνησης της ουσίας της κεφαλαιοκρατίας, δηλαδή από τη σκοπιά της άρνησης της αντίθεσης κεφαλαίου και εργασίας ως σχέσης που εδράζεται στην εκμετάλλευση και στην παραγωγή υπεραξίας. Το γνωστικό αντικείμενο που βρίσκεται στο μέσο επίπεδο ανάπτυξης στη σκέψη του Μαρξ είναι η ιστορία της κοινωνίας ή η υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ο Μαρξ εξετάζει τη δομή της κοινωνίας και προβαίνει σε μια περιοδολόγηση της ιστορίας βάσει των αναβαθμών ανάπτυξης της ουσίας της κοινωνίας, τουτέστιν του τρόπου παραγωγής. Στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας η ανάπτυξη της κοινωνίας απεικονίζεται με μεγαλοφυή τρόπο αλλά αντιφατικά (Βαζιούλιν, 2013. Πατέλης, 2014α, 2020. Παυλίδης, 2017). Η διάγνωση της δομής της κοινωνίας πραγματοποιείται κατά βάση από το πλέον ανεπτυγμένο στάδιο της κοινωνίας στην εποχή του Μαρξ, δηλαδή από το στάδιο του ώριμου

κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Το εν λόγω στάδιο επιτρέπει τον εντοπισμό της ουσίας της κοινωνίας, δηλαδή του τρόπου παραγωγής καθώς και της διαλεκτικής σχέσης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Εν τούτοις, δεν επιστρέπει την πλήρη αποκάλυψη της ειδικής συσχέτισης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής καθώς και της ευρύτερης διασύνδεσής τους με τις υπόλοιπες σφαίρες της κοινωνίας. Ο Πατέλης χαρακτηριστικά αναφέρει:

Στον κλασικό μαρξισμό και ειδικότερα στον ιστορικό υλισμό, εκ των πραγμάτων δεσπόζει η αναγωγή (επ' ουδενί λόγω ο αναγωγισμός που χαρακτηρίζει πολλούς επιγόνους), π.χ. των μορφών της συνείδησης και του εποικοδομήματος στην οικονομική βάση, ενώ η επιστημονική έρευνα δεν έχει προβεί στην επόμενη βαθμίδα της σύνθεσης, άρα δεν έχει φτάσει στο επίπεδο της συστηματικής ανάδειξης της αντίστροφης πορείας, της κλιμακωτά διαμεσολαβημένης «εξαγωγής» των εν λόγω μορφών από την απλούστατη σχέση και την ουσία της κοινωνίας (Πατέλης, 2020: 83).

Η αντιφατικότητα της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας έγκειται στο γεγονός ότι, από τη μία μεριά, η διάγνωση της δομής της κοινωνίας δεν πραγματοποιείται από το στάδιο της ωριμότητας της κοινωνίας, δηλαδή του κομμουνισμού, αλλά από το στάδιο της κεφαλαιοκρατίας, και από την άλλη μεριά, τόσο η αταξική κοινωνία όσο και τα προγενέστερα της κεφαλαιοκρατίας στάδια διαγιγνώσκονται κατά βάση, αν και όχι αποκλειστικά, μέσω της διάγνωσης της κεφαλαιοκρατίας.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, η σκέψη του Μαρξ αποκτά το υψηλότερο επίπεδο της ανάπτυξης της κατά τη διερεύνηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή κατά τη διερεύνηση του δεδομένου και ώριμου αντικειμένου, το οποίο αποτελεί παρόν. Το μέσο επίπεδο το αποκτά το αντικείμενο της κοινωνίας, δηλαδή εκείνο το αντικείμενο η διερεύνηση του οποίου πραγματοποιείται κατά βάση, αν και όχι αποκλειστικά, μέσω της διάγνωσης της πλευράς του που σχετίζεται πρωτίστως με τον παρόν και δια της οποίας επιτρέπεται ορισμένη διάγνωση των υπολοίπων πλευρών που σχετίζονται με το παρελθόν και το μέλλον. Τέλος, το λιγότερο ανεπτυγμένο επίπεδο ανάπτυξης της σκέψης του Μαρξ σχετίζεται με εκείνο το αντικείμενο που αφορά πρωτίστως τη διερεύνηση του μέλλοντος. Ωστόσο, επισημάναμε ότι τα παραπάνω αντικείμενα είναι αλληλένδετα και βρίσκονται σε εσωτερική συνάφεια. Η ίδια η διερεύνηση του πιο ανεπτυγμένου αντικειμένου, δηλαδή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δεν αποτελεί μονάχα διερεύνηση του παρόντος, αλλά βρίσκεται σε εσωτερική ενότητα τόσο με την ιστορική εξέταση του παρελθόντος και του μέλλοντος του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου

παραγωγής όσο και με την κατανόηση των άλλων δυο αντικειμένων, της κοινωνίας και του κομμουνισμού. Δίχως τα βασικά πορίσματα της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας για τη δομή και την ανάπτυξη της κοινωνίας όπως και δίχως ορισμένο επίπεδο θεωρητικής επεξεργασίας της μελλοντικής κοινωνίας, η επιστημονική διάγνωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής θα ήταν αδύνατη. Επομένως, η κάθε διαφορετική πλευρά στη σκέψη του Μαρξ, που σχετίζεται με το καθένα από τα τρία βασικά αντικείμενα της έρευνάς του, προϋποθέτει άμεσα τις υπόλοιπες πλευρές. Αυτό αποκαλύπτει ότι στη σκέψη του Μαρξ το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον γίνονται αντιληπτά στην εσωτερική τους ενότητα. Από αυτή τη σκοπιά των αναβαθμών ανάπτυξης της νόησης και της μεθοδολογίας, *αποκαλύπτεται το αλληλένδετο της διερεύνησης παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος και το πώς οι εν λόγω πλευρές αποκαλύπτουν την ενότητα διάνοιας και λόγου, την ενότητα της κίνησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο αφηρημένο και από το νοητά αφηρημένο στο συγκεκριμένο.*

Το ώριμο και πιο ανεπτυγμένο στάδιο στην περιοδολόγηση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας είναι η αταξική κοινωνία, δηλαδή ο κομμουνισμός. Όπως αναφέρθηκε ήδη, η αντίληψη του Μαρξ περί κομμουνισμού είναι η λιγότερο ανεπτυγμένη μεταξύ των γνωστικών αντικειμένων με τα οποία καταπιάστηκε και συγκροτείται κυρίως στο πλαίσιο της διαδικασίας της άρνησης της κεφαλαιοκρατίας, στη βάση δηλαδή ότι η κεφαλαιοκρατία μέσω της ιδιότυπης μορφής κίνησής της αρνείται τον εαυτό της. Ακριβώς επειδή δεν είναι δυνατόν να εξεταστεί συγκεκριμένα και σε καθαρή μορφή η ουσία της κοινωνίας στην αταξική κοινωνία, δηλαδή η παραγωγή επί κομμουνισμού, το τελευταίο στάδιο στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας προκύπτει πρωτίστως ως αποτέλεσμα της εξέτασης του πιο ανεπτυγμένου υπαρκτού γνωστικού αντικειμένου με τη διερεύνηση του οποίου καταπιάστηκε ο Μαρξ, της πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας. Ο κομμουνισμός προκύπτει κυρίως ως άρνηση της κεφαλαιοκρατίας, ως άρνηση του εαυτού της μέσω της δικής της ιδιότυπης κίνησης. Βεβαίως, ο κομμουνισμός ως στάδιο προκύπτει και ως αποτέλεσμα της εξέτασης της νομοτελούς ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας στη βάση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας. Τα προγενέστερα στάδια στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας προβάλλουν κυρίως ως στάδια τα οποία οδηγούν νομοτελώς στο ανώτερο στάδιο, στον κομμουνισμό. Στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας απεικονίζεται κατά κύριο λόγο η προαναφερθείσα νομοτελής κίνηση, η νομοτελής πορεία ανάπτυξης της ιστορίας σε «καθαρή» μορφή από τη σκοπιά των δυνατοτήτων άρνησης της κεφαλαιοκρατίας και της μετάβασης στον κομμουνισμό. Καθώς όμως ο κομμουνισμός προσδιορίζεται κατά κύριο λόγο

αρνητικά, μέσω της άρνησης της κεφαλαιοκρατίας, τα προγενέστερα στάδια – η προταξική κοινωνία, η δουλοκτησία και η φεουδαρχία – προβάλλουν κατ’ ουσίαν ως νομοτελής κίνηση που οδηγεί στην κεφαλαιοκρατία (Βαζιούλιν, 2013).

Επειδή ακριβώς ο Μαρξ δεν δύναται να μελετήσει την ουσία της κοινωνίας επί κομμουνισμού, παρά μόνο μέσω επιστημονικών υποθέσεων που προκύπτουν κυρίως από τις τάσεις άρνησης της κεφαλαιοκρατίας, το ανεπτυγμένο στάδιο από το οποίο εξετάζεται η ανάπτυξη της κοινωνίας γίνεται σε μεγάλο βαθμό η κεφαλαιοκρατία. Επειδή η κεφαλαιοκρατία συνιστά ένα ιστορικό στάδιο στην ανάπτυξη της κοινωνίας, κατά την οποία τόσο η ουσία όσο και το σύνολο των πλευρών της κοινωνίας δεν έχει αναπτυχθεί πλήρως, η εξέταση που εκκινεί από αυτό το επίπεδο ανάπτυξης, δηλαδή το μη καθ’ όλα ανεπτυγμένο, δεν μπορεί να απεικονίσει το αντικείμενο με το βέλτιστο συστηματικό τρόπο. Γι’ αυτόν τον λόγο, εκείνο που απεικονίζεται με τη μέγιστη συστηματικότητα στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας, είναι η ίδια η κεφαλαιοκρατία και ο παροδικός της χαρακτήρας και λιγότερο τα υπόλοιπα στάδια. Επιπλέον, τα προγενέστερα στάδια της κεφαλαιοκρατίας, η ανάπτυξη τους και η ουσία τους, απεικονίζονται σε μεγάλο βαθμό μέσω του τρόπου που η ουσία υφίσταται και διαυγάζεται επί κεφαλαιοκρατίας.

Μέσω της αντιφατικότητας της έρευνας του Μαρξ φανερώνεται, για μια ακόμη φορά, η μεγαλοφυΐα του. Παρ’ ότι ιστορικά δεν βρίσκεται στην ώριμη βαθμίδα ανάπτυξης της κοινωνίας, η οποία είναι αναγκαία για τη συστηματική διερεύνηση του γνωστικού αντικειμένου της κοινωνίας στην εσωτερική του συνάφεια και νομοτελή ανάπτυξη, ο ίδιος καταφέρνει, μέσω της μελέτης της κεφαλαιοκρατίας και της αποκάλυψης των νομοτελειών άρνησής της, να προσδιορίσει στο πλαίσιο της σχετικής απροσδιοριστίας τη μελλοντική κοινωνία. Σε αυτή τη βάση, η περιοδολόγηση της ιστορίας της κοινωνίας στο πλαίσιο της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας καθορίζεται ουσιωδώς από την εξέταση της πολιτικής οικονομίας της κεφαλαιοκρατίας, σε ένα δεύτερο βαθμό από τη εξέταση των ιστορικών όρων εμφάνισης της κοινωνίας, κομβικό ρόλο σε αυτήν διαδραματίζει η αντίληψη της εργασίας στη διαδικασία της ανθρωπογένεσης (βλ., Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου, Ένγκελς στο Μαρξ & Ένγκελς, 1980β: 80-94), και σε έναν τρίτο, επουσιώδη, βαθμό μέσω της επίγνωσης του γεγονότος ότι το ώριμο στάδιο της κοινωνίας είναι ο κομμουνισμός.

Όπως θα ήταν επιστημονικό σφάλμα να υποστηριχθεί ότι ο Μαρξ στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας πραγματοποιεί μια πλήρη και συστηματική απεικόνιση της νομοτελούς πορείας της κοινωνίας από τη σκοπιά της ωριμότητάς της, αντίστοιχα θα ήταν εξίσου εσφαλμένο να υποστηριχθεί ότι η ανάπτυξη της κοινωνίας εξετάζεται αποκλειστικά από το στάδιο και τη σκοπιά της κεφαλαιοκρατίας. Αυτό που έκανε τον Μαρξ ακόμη και στο δεύτερο πιο ανεπτυγμένο γνωστικό του αντικείμενο να ξεπεράσει κατά πολύ την εποχή του, ήταν η ικανότητα του να εξετάσει την ιστορία της κοινωνίας συνδυαστικά, τόσο από το επίπεδο της τότε ανεπτυγμένης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας όσο και από το επίπεδο του παρελθόντος και του μέλλοντος, δηλαδή από τη σκοπιά της ανθρωποκοινωνιογένεσης και του σταδιακού σχηματισμού των όρων για την εμφάνιση της ανθρώπινης κοινωνίας και από τη σκοπιά του κομμουνισμού όπως αυτός προδιαγραφόταν από τις νομοτελείς τάσεις και την κίνηση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας του καιρού του. Επιπλέον, έχει ιδιαίτερη σημασία να κατανοείται ότι ακόμη και η ίδια η εξέταση της κεφαλαιοκρατίας ως νομοτελούς πορείας ανάπτυξης, άρνησης και υπέρβασης του εαυτού της, προϋποθέτει την αντίληψη περί της μελλοντικής κοινωνίας, ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο τα τρία βασικά γνωστικά αντικείμενα του Μαρξ βρίσκονται σε αμοιβαία ενότητα, είναι αλληλοπροϋποτιθέμενα και το καθένα είναι αποτέλεσμα των άλλων.

Βάσει των όσων εκτέθηκαν παραπάνω, η διαλεκτική υλιστική μεθοδολογία αναπτύσσεται σταδιακά και διαμορφώνεται καθ' όλη την πορεία της ερευνητικής δραστηριότητας του Μαρξ. Η ανάπτυξη της μαρξικής διαλεκτικής πραγματοποιείται σε γενικότερα πλαίσια μέσω δύο διακριτών, πλην όμως ενιαίων πλευρών, οι οποίες αντιστοιχούν και με τα δύο γενικότερα ιστορικά στάδια της νεότητας και της ωριμότητας του Μαρξ. Παρ' όλο που οι δύο πλευρές είναι αλληλοπροϋποτιθέμενες στη γενική πορεία ανάπτυξης της μαρξικής διαλεκτικής μεθόδου, σε άλλο στάδιο υπερισχύει η μία πλευρά και σε άλλο η άλλη.

Η πρώτη πλευρά σχετίζεται με την κριτική επεξεργασία της εγγελιανής διαλεκτικής και του μυστικιστικού χαρακτήρα της. Πρόκειται για το στάδιο το οποίο συνδέεται με τα έργα «Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου», «Φιλοσοφικά και Οικονομικά Χειρόγραφα του 1844», «Η Αγία Οικογένεια», «Η Γερμανική Ιδεολογία», «Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας» κ.ά., δηλαδή εκεί που κυριαρχεί η κίνηση της σκέψης από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη, από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο. Στην περίοδο

κριτικής του ιδεαλισμού, δεσπόζουσα, στη σκέψη του Μαρξ, είναι η αποκάλυψη της διαστρεβλωτικής σύλληψης της κίνησης της ιστορίας από την εγελιανή διαλεκτική και η αντιπαράθεση της τελευταίας με την υπό διαμόρφωση υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Είναι σημαντικό να μην παραβλέπεται το γεγονός ότι η μεθοδολογική κριτική του Μαρξ της εγελιανής φιλοσοφίας, ειδικά σε αυτό το στάδιο της φιλοσοφικής και επιστημονικής του ανάπτυξης, συνδέεται με την αδυναμία της τελευταίας να εξηγήσει επιστημονικά και συστηματικά την κοινωνία. Επομένως, *η κριτική του Μαρξ στην εγελιανή φιλοσοφία αφορμάται από τη διαπίστωση ότι η τελευταία αποτελεί εσφαλμένη και ανεπαρκή κοινωνική θεωρία.*

Σε αυτό το στάδιο η έμφαση δίνεται στις οντολογικές και κοσμοθεωρητικές διαστάσεις της εγελιανής λογικής. Στη «Γερμανική Ιδεολογία», ασκώντας δριμύτατη κριτική στην ιδεαλιστική αντίληψη της πραγματικότητας, οι Μαρξ και Ένγκελς γράφουν:

Η θεωρησιακή ιδέα, η αφηρημένη αντίληψη, γίνεται η κινητήρια δύναμη της ιστορίας, και η ιστορία καταλήγει έτσι να γίνει μια απλή ιστορία της φιλοσοφίας. [...] Έτσι, η ιστορία γίνεται μια απλή ιστορία ψευδο-ιδεών, μια ιστορία για πνεύματα και φαντάσματα, ενώ η πραγματική, εμπειρική ιστορία που αποτελεί τη βάση αυτής της πνευματικής ιστορίας χρησιμοποιείται μονάχα για να προμηθεύει σώματα σ' αυτά τα φαντάσματα. Από αυτή παίρνονται τα ονόματα που χρειάζονται για να ντυθούν αυτά τα φαντάσματα με τη φαινομενικότητα της πραγματικότητας (Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 185).

Γενικότερα, στα αρχικά στάδια του γίγνεσθαι της σκέψης του Μαρξ επικρατεί η τάση αποσαφήνισης της σχέσης μεταξύ πραγματικού και ιδεατού, Είναι και νόησης ιστορικού (αναπτυξιακής διαδικασίας) και λογικού (λογικής αντανάκλασης), ενώ η προβληματική μεταξύ των στιγμών και των τρόπων αλληλεπίδρασης και συσχέτισης των δύο τελευταίων γίνεται κυρίαρχη σε επόμενα στάδια. Συνεπώς, αναγκαία γι' αυτή την περίοδο ήταν η διαρκής αντιπαράθεση της νέας υλιστικής αντίληψης της ιστορίας με την προγενέστερη ιδεαλιστική αντίληψη της ιστορίας. Στη «Γερμανική Ιδεολογία» αντιπαραθέτοντας την εγελιανή με την υλιστική μέθοδο, οι Μαρξ και Ένγκελς διατυπώνουν πως «σύμφωνα με την πρώτη μέθοδο, αφετηρία είναι η συνείδηση, παρμένη σαν ζωντανό άτομο. Σύμφωνα με τη δεύτερη μέθοδο, που αντιστοιχεί στην πραγματική ζωή, αφετηρία είναι τα ίδια τα ζωντανά άτομα, και η συνείδηση εξετάζεται μονάχα σαν η δική τους συνείδηση» (ό.π.: 68).

Η δεύτερη πλευρά σχετίζεται κυρίως με την αποκάλυψη του ορθολογικού πυρήνα της εγελιανής διαλεκτικής, με την περαιτέρω επεξεργασία και αξιοποίησή της ως μεθόδου

διερεύνησης ενός συγκεκριμένου αντικειμένου. Αυτή η επεξεργασία πραγματοποιείται με συστηματικό τρόπο και ολοκληρωμένη μορφή στο «Κεφάλαιο». Σε αυτό το στάδιο, η έμφαση δίνεται στη συσχέτιση μεταξύ λογικού και ιστορικού και στην προβληματική της νοητικής απεικόνισης του αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου ως διαδικασίας «εμμενούς»¹²⁴ παραγωγής των επιστημονικών του κατηγοριών. Επιπλέον, διευκρινίζεται ακόμη περισσότερο η διαφορά της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας από την ιδεαλιστική διαλεκτική του Χέγκελ. Ενδεικτικό είναι το γράμμα του Μαρξ στον Ένγκελς, την 1 του Φλεβάρη 1858, όπου γράφει σχετικά με τον Λασάλ: «Είναι άλλο να φέρνεις μέσω της κριτικής μια επιστήμη σε σημείο που να επιδέχεται διαλεκτική παρουσίαση, και άλλο να εφαρμόζεις ένα αφηρημένο, έτοιμο σύστημα λογικής σε θολές διαισθήσεις γι' αυτό ακριβώς το σύστημα» (Μαρξ & Engels, 2019: 120). Ο Ένγκελς στη βιβλιοπαρουσίαση του έργου «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» διαπιστώνει ότι «από το θάνατο του Χέγκελ, είναι ζήτημα αν έγινε έστω και μια προσπάθεια να αναπτυχθεί μια οποιαδήποτε επιστήμη μέσα στη δική της, την εσωτερική συνάφεια» (Έγκελς στο Μαρξ, 2010: 366). Στο «Κεφάλαιο», ο Μαρξ δεν εφαρμόζει απλώς την εγελιανή διαλεκτική, αλλά την αναπτύσσει ποιοτικά. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μαρξ αίρει τη διαλεκτική, όπως αυτή υπήρχε στο πρώτο ιστορικό της στάδιο, μετασχηματίζοντας ταυτόχρονα τη δομή της. Ο ίδιος έγραφε στον πρόλογο της αγγλικής έκδοσης του «Κεφαλαίου», ότι «κάθε νέα αντίληψη μιας επιστήμης περιλαμβάνει μια επανάσταση στους τεχνικούς όρους αυτής της επιστήμης» (Marx, 2016: 1006).

Η άρση της εγελιανής διαλεκτικής στο «Κεφάλαιο», μέσω της διαλεκτικής εξέτασης του γνωστικού αντικειμένου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, συνεπάγεται ότι αρκετές πλευρές και στοιχεία της εγελιανής διαλεκτικής διατηρούνται, αλλά και μετασχηματίζονται. Η άρση, ο μετασχηματισμός της δομής της διαλεκτικής λογικής στο «Κεφάλαιο», σημαίνει ότι η διαλεκτική λογική, εντός των πλαισίων ενός ορισμένου μέτρου ποιοτικών και ποσοτικών μεταβολών, στο οποίο προσδιορίζεται η ιδιαιτερότητα της ως συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο, αλλάζει ποιοτικά χαρακτηριστικά και μεταβαίνει σε ένα νέο στάδιο ανάπτυξης.

Παραπάνω, επιχειρήθηκε να καταστεί φανερό πως απλώς και μόνο η υιοθέτηση της υλιστικής αντίληψης συνεπάγεται θεμελιώδεις διαφορές για τη σχέση λογικού και ιστορικού από

¹²⁴ Στον Μαρξ, όπως και από κάθε συνεπή υλιστική σκοπιά, δεν δύναται να υπάρχει εμμενής παραγωγή σε καθαρή μορφή. Από υλιστική επιστημολογική σκοπιά, καθ' όλη τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, η νόηση βρίσκεται σε διαρκή αλληλεπίδραση με τα πραγματικά γεγονότα, με τα δεδομένα της αισθητηριακής εποπτείας.

εκείνη της ιδεαλιστικής λογικής και φιλοσοφίας. Ως προς την τελευταία δεν δύναται η ίδια η δομή της διαλεκτικής λογικής να υπόκειται σε μεταβολή. Ο Χέγκελ τονίζει ρητά πως ό,τι «παραμένει άθικτο σε αυτή την αρνητική κίνηση του αντικειμένου και υπάρχει ως θετικό εν γένει, είναι η εσωτερική του δομή, η οποία βρίσκεται υπεράνω των μεταβολών του αισθητού κόσμου και αποτελείται κατ' ουσίαν από καθαρές έννοιες» (Χέγκελ, 1993: 53). Μονάχα με το πέρασμα στην υλιστική διαλεκτική είναι δυνατόν να αποκαλυφθεί η σημασία της σχέσης λογικού και ιστορικού καθώς και η συνυφασμένη με την τελευταία σημασία των διαρθρωτικών-δομικών μεταβολών της διαλεκτικής μεθόδου. Τούτο επιβεβαιώνεται από τη μελέτη του ιστορικού γίνεσθαι της διαλεκτικής, κατά το οποίο, όπως θα καταδείξει η παρούσα έρευνα, *οι μετασχηματισμοί της σχέσης λογικού και ιστορικού αποτελούν τις στιγμές της διαφοράς της Ουσίας της διαλεκτικής από τον εαυτό της*.

Ήδη από τα πρώιμα στάδια της σκέψης του Μαρξ, είναι δυνατόν να ανιχνευθούν τα σπέρματα της υλιστικής αντίληψης περί της νόησης και της διαλεκτικής λογικής ως φυσικοϊστορικής διαδικασίας. Επί παραδείγματι, στη «Γερμανική Ιδεολογία» γράφει μαζί με τον Ένγκελς:

Όταν απεικονίζεται η πραγματικότητα, τότε η φιλοσοφία σαν ανεξάρτητος κλάδος της γνώσης χάνει το μέσο της ύπαρξής της. Στην καλύτερη περίπτωση τη θέση της μπορεί να πάρει μια συνόψιση των πιο γενικών αποτελεσμάτων και αφαιρέσεων που προκύπτουν από την παρατήρηση της ιστορικής εξέλιξης των ανθρώπων. Όταν τις δούμε αποσπασμένες από την πραγματική ιστορία, οι αφαιρέσεις αυτές δεν έχουν αυτές καθαυτές οποιαδήποτε αξία. Μπορούν μονάχα να χρησιμεύσουν για να διευκολύνουν την τακτοποίηση του ιστορικού υλικού, να δείξουν την ακολουθία των ξεχωριστών του στρωμάτων. Αλλά αυτές με κανένα τρόπο δεν παρέχουν μια συνταγή ή σχήμα, όπως κάνει η φιλοσοφία, για να τακτοποιήσει τις εποχές της ιστορίας (Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 68).

Μια προσεκτική ανάγνωση της παραπάνω διατύπωσης των Μαρξ και Ένγκελς οδηγεί στην κατανόηση ότι οι ίδιοι, αφού ασκήσουν κριτική στον ιδεαλισμό στην πιο ανεπτυγμένη του ιστορική μορφή, θεωρούν ότι η λογική από μόνη της δεν έχει καμιά σημασία, παρά μόνο ως εργαλείο τακτοποίησης του ιστορικού υλικού, δηλαδή του πραγματικού υλικού μιας δεδομένης διαδικασίας. Εδώ ήδη διαπιστώνεται ότι έχει αρχίσει να κατανοείται σταδιακά ο ορθολογικός πυρήνας της εγελιανής λογικής και να αναγνωρίζεται η χρησιμότητά της στην περίπτωση διερεύνησης ενός πραγματικού αντικειμένου. Φαίνεται δηλαδή να κατανοείται ότι η εγελιανή λογική συνιστά συμπύκνωση των πιο καθολικών και γενικών συμπερασμάτων της ιστορίας της

ανθρωπότητας και συγκεκριμένα της ιστορίας της σκέψης. Άρα, γίνεται αντιληπτό ότι η ίδια η ιδεαλιστική λογική του Χέγκελ, ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών υλικών όρων, συνιστά, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, συγκεκριμένη μορφή αφαίρεσης και αποκρυστάλλωσης των πραγματικών γενικών γνωστικών αποτελεσμάτων της ανθρώπινης ιστορίας. Συγκεκριμένα, η εγελιανή λογική συνιστά συνόψιση των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από την παρατήρηση της εξέλιξης του Λόγου, δηλαδή της γνώσης-σκέψης στην ιστορία της ανθρωπότητας, και μάλιστα μια διαστρεβλωμένη συνόψιση. Στον βαθμό όμως που μπορεί να χρησιμεύσει για την εξέταση μιας πραγματικής διαδικασίας, τότε σημαίνει ότι αυτοί οι αποσπασμένοι και γενικοί νόμοι που παρήχθησαν από τη μελέτη ενός πραγματικού γνωστικού αντικειμένου, παρά τη διαστρέβλωσή τους, θα επιστρέψουν στο πραγματικό υλικό που τους γέννησε. Όμως, η επιστροφή αυτή δεν θα είναι μια επάνοδος στο αρχικό σημείο, αλλά μια γείωση που θα τους άρει σε μια ανώτερη βαθμίδα. Έτσι, *μέσω της μελέτης ενός πραγματικού αντικειμένου, οι αφηρημένοι νόμοι το οργανώνουν, αναπαριστούν τη νομοτελή του ανάπτυξης αλλά και μετασχηματίζονται από αυτό, αποκτώντας τα γενικά χαρακτηριστικά των γενικών νόμων του συγκεκριμένου πραγματικού αντικειμένου. Αυτό σημαίνει ότι η ίδια η διαλεκτική μέθοδος μεταβάλλεται, μετασχηματίζεται και αναπτύσσεται.* Ακριβώς υπό αυτό το πρίσμα ο Βαζιούλιν αναφέρει ότι,

οι νόμοι της διαλεκτικής, ακόμη και οι βασικοί, μεταβάλλονται οι ίδιοι ανάλογα με την ιδιαιτερότητα των αντικειμένων, των διαδικασιών, των πραγμάτων, σύμφωνα με τις αλλαγές τους στο χρόνο και το χώρο. Σε συνδιασμό με αυτό, έπεται ότι θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το εξής γεγονός: δεν μεταβάλλεται μόνο η αντίληψη περί των καθολικών, των βασικών μορφών της διαλεκτικής, αλλά μεταβάλλονται και οι καθολικές, οι βασικές μορφές της διαλεκτικής. Οι καθολικές μορφές της διαλεκτικής μεταβάλλονται επειδή είναι εσωτερικά ενιαίες με τα ειδικά, μοναδιαία πράγματα, τις διαδικασίες, τα φαινόμενα. Και η αντίληψη αυτή αλλάζει, επειδή αλλάζουν τα ίδια τα αντικείμενα της έρευνας, αλλάζει η κοινωνία (Βαζιούλιν, 2017: 80-81).

Σε αυτό το σημείο της εξέτασης καθίσταται εφικτός ο εντοπισμός του ανασκοπικού χαρακτήρα της Ουσίας της διαλεκτικής λογικής. Έχει καταστεί πλέον σαφές πως η *ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής έγκειται στην αλληλεπίδραση των αφηρημένων λογικών νόμων, οι οποίοι παρήχθησαν σε συγκεκριμένο ιστορικό στάδιο από τη μελέτη ενός συγκεκριμένου πραγματικού αντικειμένου, με ένα νέο συγκεκριμένο ιστορικό γνωστικό αντικείμενο. Μέσω της «εφαρμογής» των αφηρημένων λογικών νόμων στο νέο γνωστικό αντικείμενο, λαμβάνει χώρα ο επακόλουθος μετασχηματισμός τους. Η παραπάνω διαδικασία αλληλεπίδρασης των καθολικών λογικών νόμων, που πρόεκυψαν από την αναπαράσταση ενός συγκεκριμένου αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου,*

και της διαδικασίας διερεύνησης ενός νέου γνωστικού αντικειμένου μέσω των τελευταίων, με αντίστοιχο αναγκαίο μετασχηματισμό τους και την επακόλουθη εκ νέου συνόψιση των καθολικών νόμων, συνιστά την Ανασκόπηση¹²⁵ της Ουσίας της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας ως φυσικοϊστορικής διαδικασίας. Αυτό όμως δεν είναι τίποτε άλλο από τη διαλεκτική σχέση υποκειμένου και αντικειμένου, δηλαδή από τη σχέση Λογικού και Ιστορικού στη διαλεκτική γνωσιοθεωρία.

Μέχρι πριν το «Κεφάλαιο», η ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθόδου του Μαρξ βρισκόταν ακόμη στη διαδικασία αποκοπής από τη μήτρα της και δεν είχε αποκτήσει την καθαρή της μορφή. Με το «Κεφάλαιο» όμως, η διαλεκτική προβάλλει ως εμμενής παραγωγή¹²⁶ των επιστημονικών κατηγοριών του συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου και αποκτά τη μορφή ενός συστήματος ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών. Το σύστημα των ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών του «Κεφαλαίου» διαφέρει ουσιαστικά από εκείνο της «Επιστήμης της Λογικής», μολονότι υφίστανται μεταξύ τους μεγάλες ομοιότητες. Μια από τις βασικές δομικές αλλαγές που συντελείται στο πέρασμα από την «Επιστήμη της Λογικής» στην Λογική του «Κεφαλαίου»¹²⁷ είναι η εμφάνιση της μικρής σπείρας της έλικας ως σπείρας του Είναι, δηλαδή της απλούστατης σχέσης. Σημαντικές δομικές αλλαγές συντελούνται και στη σφαίρα της Ουσίας. Ο Βαζιούλιν σχετικά με τη λογική του «Κεφαλαίου» γράφει ότι,

στη λογική του Μαρξ η ουσία δεν είναι μόνο ανηρημένη ποιότητα και ποσότητα. Στο «Κεφάλαιο» η ουσία εκθέτει μια καθορισμένη ουσία, την ουσία ενός καθορισμένου αντικειμένου, και όχι την ουσία εν γένει, όπως καταδεικνύεται στη λογική του Χέγκελ. Πρόκειται συγκεκριμένα για την ουσία του εμπορεύματος, συνεπώς, ενός απολύτως καθορισμένου αντικειμένου. Όταν λοιπόν κανείς εξετάζει την καθορισμένη ουσία, τότε δεν παραπέμπει απλώς σε μια σφαίρα που είναι βαθύτερη από την ποιότητα και την ποσότητα, αλλά [σε μια σφαίρα που] καθαυτή είναι επίσης ποιότητα και ποσότητα (Vazjulin, 2006: 104).

Επιπλέον, μετασχηματισμοί συντελούνται και στο επίπεδο των κατηγοριακών ομάδων. Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι η Λογική του Χέγκελ στερείται χαρακτηρισμού των μορφών του Φαινομένου. Η ανάπτυξη της σπείρας των μορφών του Φαινομένου είναι μια ανακάλυψη του

¹²⁵ Δηλαδή την ανανέωση της Ουσίας της διαλεκτικής λογικής.

¹²⁶ Η εμμενής παραγωγή των κατηγοριών στο «Κεφάλαιο» διαφέρει ριζικά από εκείνη στην «Επιστήμη της Λογικής»: ωστόσο κοινό στοιχείο και στις δύο περιπτώσεις είναι η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο που πραγματοποιείται ως παραγωγή όλων των κατηγοριών από την απλούστατη αφετηριακή κατηγορία.

¹²⁷ Η μετάβαση από την Λογική του Χέγκελ στη Λογική του Μαρξ έχει ιδιαιτερότητες, καθώς δεν πρόκειται για μια απλή μετάβαση από ένα γνωστικό αντικείμενο σε ένα άλλο, αλλά πρόκειται για μετάβαση που σχετίζεται ταυτόχρονα και με το πέρασμα από τον ιδεαλισμό στον υλισμό.

Μαρξ στον τομέα της λογικής και της μεθοδολογίας (Vazjulin, 2006: 97). Θεμελιώδης επίσης διαφορά, η οποία σχετίζεται με τη σχέση ιδεαλιστικής-μεταφυσικής διαλεκτικής και υλιστικής διαλεκτικής, είναι ο τρόπος που διακρίνονται οι δύο μεθοδολογίες στο ζήτημα προσδιορισμού της λογικής αφετηρίας, της απλούστατης σχέσης. Το Είναι του «Κεφαλαίου», το εμπόρευμα, συνιστά έναν όρο, ο οποίος προέρχεται ως τέτοιος από μια προηγούμενη μορφή κίνησης και ο οποίος με το πέρασμα στη νέα μορφή κίνησης αναπαράγεται σε μετασχηματισμένη μορφή. Εν αντιθέσει με τη Λογική του Χέγκελ, στη Λογική του «Κεφαλαίου» η «προϋπόθεση δεν υφίσταται μόνο ως συνέπεια της κίνησης του αντικειμένου, αλλά επίσης χρονικά πριν από αυτό το αντικείμενο» (Vazjulin, 2006: 53).

Στον βαθμό που το γνωστικό αντικείμενο του Μαρξ προέρχεται και γεννάται μέσα από μια άλλη μορφή κίνησης, τότε και το ζήτημα της διαμόρφωσης και ανάπτυξης της ουσίας προβάλλει ως διαδικασία γένεσης της νέας ουσίας μέσα από την ανάπτυξη της ουσίας, αλλά και ολόκληρης της διάρθρωσης των πλευρών της προγενέστερης μορφής κίνησης. Σε αντίθεση με τον Μαρξ, στον Χέγκελ δεν μπορούσε να τεθεί ο φιλοσοφικός και επιστημονικός προβληματισμός περί της διαδικασίας μετάβασης από μια ουσία σε μια άλλη (Vazjulin, 2006: 195). *Από τη σκοπιά της σχέσης λογικού και ιστορικού, αυτό που εν γένει διαφοροποιεί τη Λογική του «Κεφαλαίου» από την «Επιστήμη της Λογικής», είναι το γεγονός ότι ενώ στη δεύτερη η σχέση λογικού και ιστορικού συνιστά ως επί το πλείστον μιας σχέση «απόλυτης» ταυτότητας, στην πρώτη η εν λόγω σχέση βρίσκεται σε ένα επίπεδο ταυτότητας με διαφορά.* Στον Χέγκελ η σχέση λογικού και ιστορικού έχει τη μορφή της «απόλυτης» ταυτότητας για τον απλούστατο λόγο ότι υποκείμενο και αντικείμενο ταυτίζονται. Στον Μαρξ, όμως, υφίσταται σαφής διάκριση μεταξύ της διαδικασίας νοητικής ανασύστασης της αναπτυξιακής διαδικασίας (λογικό) και της ίδιας της αναπτυξιακής διαδικασίας (ιστορικό). Η λόγω διάκριση στη Λογική του Μαρξ οδηγεί σε ένα δεύτερο επίπεδο διάκρισης μεταξύ λογικής και ιστορικής πτυχής στο πλαίσιο της ίδιας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Συγκεκριμένα, στο «Κεφάλαιο» η απεικόνιση του γνωστικού αντικειμένου ακολουθεί την γενική λογική πορεία ανάβασης από τη σφαίρα του Είναι στην Ουσία, στο Φαινόμενο και στην Ενεργεία Πραγματικότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ιστορικός τρόπος εξέτασης υπάγεται εν γένει στον λογικό τρόπο για την ανάγκη απεικόνισης της κίνησης του άμεσα υφιστάμενου ώριμου αντικειμένου. Εκείνο που κυριαρχεί κατά τον λογικό τρόπο εξέτασης είναι η

αναπαράσταση της κίνησης του αντικειμένου από τη σκοπιά της δομικής διάταξης των πλευρών του, όπως αυτές υφίστανται και αναπαράγονται στην ώριμη μορφή του. Όπως παρατηρεί ο Βαζιούλιν,

στο «Κεφάλαιο» κυριαρχεί ο λογικός τρόπος εξέτασης, οι κατηγορίες τοποθετούνται σε λογική σειρά, δηλαδή επικρατεί η έρευνα του κινούμενου στην δική του βάση αντικειμένου και η διαδοχή των κατηγοριών καθορίζεται από τη θέση και τον ρόλο των ανακλούμενων από τις κατηγορίες πλευρών ακριβώς στο ήδη ανακύψαν αντικείμενο (Vazjulin, 2006: 248).

Υπό αυτούς τους όρους, τα ιστορικά στάδια του αντικειμένου και η αλληλουχία της έκθεσής τους εμπίπτουν στο πεδίο της εξέτασης ως καθοριζόμενα κυρίως από τη διάταξη των πλευρών του ώριμου αντικειμένου.

Παρά τη γενικότερη υπαγωγή του ιστορικού στο λογικό στο «Κεφάλαιο», η συνειδητή διάκριση μεταξύ λογικής και ιστορικής πτυχής επέτρεψε στον Μαρξ να προβεί στον επαναπροσδιορισμό και ουσιαστικό μεθοδολογικό εμπλουτισμό της ιστορικής διάστασης των λογικών πτυχών της διαλεκτικής λογικής. Για παράδειγμα στο «Κεφάλαιο», η μελέτη της σφαίρας της ουσίας και συγκεκριμένα της κατηγοριακής ομάδας των Ουσιοτήτων ή προσδιορισμών ανασκόπησης συνδέεται άμεσα με τα ιστορικά στάδια ανάπτυξης της Ουσίας (της παραγωγής απόλυτης και σχετικής υπεραξίας) του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η μελέτη έτσι ενός συγκεκριμένου αντικειμένου προσέδωσε έναν πραγματικά βαθύ ιστορικό χαρακτήρα στη διδασκαλία της Ουσίας. Όπως επισημαίνει ο Βαζιούλιν,

ενώ στο «Κεφάλαιο» πρόκειται για μια ιστορικά καθορισμένη Ουσία, η ανάπτυξη της αντίφασης της Ουσίας στη λογική του Χέγκελ δεν είναι μια ιστορική διαδικασία. Και μολονότι ο Χέγκελ συλλαμβάνει όλες τις θεμελιώδεις λογικές στιγμές της ανάπτυξης της αντίφασης –ταυτότητα, διαφορά, διαφορετικότητα, αντίθεση, αντίφαση–, εντούτοις αυτές οι στιγμές εμφανίζονται σε αυτόν ως έκπτυξη μιας υπερχρονικής, υπερϊστορικής Ουσίας, όχι όμως ως η ανάπτυξή της. Ο Χέγκελ δεν μπορεί να αποκαλύψει τη συνθήκη [περίσταση] ότι αυτές οι στιγμές δεν είναι μόνο μορφές της Ουσίας εν γένει, αλλά μορφές της γέννησης και της ανάπτυξης της Ουσίας και συγχρόνως μορφές της διάλυσής της και του σχηματισμού μιας νέας. (ό.π.: 204).¹²⁸

¹²⁸ Έχει σημασία εδώ να αναφέρουμε την άποψη του Μαρκούζε, ο οποίος εύστοχα διαπιστώνει ότι «στην εγελιανή διαλεκτική η άρνηση λαμβάνει ένα φαινομενικό χαρακτήρα, επειδή σε τελική ανάλυση αναπτύσσεται ξανά και ξανά μόνον το ήδη καθ' εαυτό ον διαπερνώντας κάθε άρνηση και κάθε κατάργηση, και μέσω της άρνησης υψώνεται σε μια υψηλότερη ιστορική βαθμίδα. Έτσι, φαίνεται ως εάν ν' αναπτύσσεται στην εγελιανή φιλοσοφία μέσω όλων των εκρηκτικών και ριζοσπαστικών, επαναστατικών μεταβάσεων και καταρρεύσεων πάντοτε μόνον η μια ουσία, της

Μέχρι στιγμής, η ανάλυση εστιάστηκε στην διευκρίνιση της υπόθεσης ότι η διαμόρφωση και ανάπτυξη της ιστορικότητας στην ιστορία της φιλοσοφίας και της επιστήμης νομοτελώς οδήγησε στην εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας, ως της ώριμης μορφής της ιστορικότητας. Τούτων δοθέντων, η πρωταρχική εμφάνιση της ώριμης μορφής ιστορικότητας, της διαλεκτικής λογικής, συνδέεται με το φιλοσοφικό σύστημα του Χέγκελ, το οποίο στην πλέον «καθαρή» του μορφή εκφράζεται στην «Επιστήμη της Λογικής». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βαζιούλιν, «πρωταρχική εμφάνιση σημαίνει πως εμφανίζεται καθαυτό το δοσμένο οργανικό όλο, το δοσμένο αντικείμενο καθαυτό» (Βαζιούλιν, 1988: 32).

Παρά ταύτα, με την πρωταρχική εμφάνιση, το νέο όλο δεν έχει ακόμη απογαλακτιστεί από την προγενέστερη μορφή κίνησης μέσω της οποίας ανέκυψε. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι κατά την πρωταρχική εμφάνιση της νέας μορφής κίνησης, «η πηγή της κίνησης είναι μεν άγουσα, πλην όμως όχι κυρίαρχη κατά την ανάπτυξη του νέου οργανικού όλου. Η προγενέστερη ολότητα με τις εσωτερικές της αντιφάσεις δεν εξαφανίζεται αμέσως με την εμφάνιση του νέου οργανικού όλου» (Βαζιούλιν, 2013: 90). Κατά την πρωταρχική εμφάνιση μιας νέας διαδικασίας καθίσταται σχεδόν ανέφικτη η διάκριση της ποιοτικά νέας από την παλαιά ουσία. Το τελευταίο έχει ως αποτέλεσμα τη σύγχυση μεταξύ της παλαιάς και της νέας μορφής κίνησης, της νέας από την παλαιά ουσία.

Στη λογική του Χέγκελ είναι μεν έκδηλη η νέα μεθοδολογική προσέγγιση, η συστημική λογική και ιστορική προσέγγιση της πραγματικότητας, ενώ ταυτόχρονα δεν είναι έκδηλη ένεκα της ταύτισης υποκειμένου και αντικειμένου, λογικού και ιστορικού. Από τη στιγμή που υποκείμενο και αντικείμενο ταυτίζονται, δεν δύναται να υφίσταται γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, δεν δύναται δηλαδή να υφίσταται διαφορά της διαλεκτικής λογικής. Το μόνο που μπορεί να υφίσταται είναι ένα απόλυτο σύστημα, το οποίο στην καλύτερη περίπτωση περιέχει διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του. Οι εσωτερικές όμως διαφοροποιήσεις (φύση, πνεύμα, ιστορία κ.λπ.) αποτελούν ψευδοδιαφοροποιήσεις της απόλυτης μεθόδου, του απολύτου, μιας και στο τελευταίο έχει προεξοφληθεί η συμπερίληψη κάθε δυνατού γνωστικού αντικειμένου. Τούτων δοθέντων, τόσο στην εγελιανή λογική όσο και στο ευρύτερο εγελιανό corpus, δεν δύναται να υφίσταται άλλο στάδιο διαλεκτικής λογικής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαλεκτική

οποίας μέσω της άρνησης απελευθερώνονται οι δυνατότητες που είναι μέσα της φυλακισμένες και παρεμποδισμένες» (Marcuse, 2013: 50-51).

λογική δεν δύναται να περιέχει *πραγματική ουσιώδη Διαφορά*. Εκείνο που δεσπόζει είναι η Ταυτότητα και μια ψευδοδιαφορά ως έρεισμά της και συγκροτητικό της στοιχείο.¹²⁹ Στον βαθμό όμως που δεν υφίσταται η Διαφορά ως ουσιαστική πλευρά της εγελιανής λογικής, τότε αναιρείται και σε σημαντικό βαθμό η ίδια η Ταυτότητα και επομένως η ίδια η Ουσία. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο δεν δύναται να υφίσταται Ουσία της διαλεκτικής λογικής στον Χέγκελ. Το Απόλυτο δεν είναι επιδεκτικό πραγματικής ετεροίωσης.

Το παραπάνω ζήτημα είναι κομβικής σημασίας για την κατανόηση του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής και οφείλει να εξηγηθεί περαιτέρω. Πρωτίστως, οφείλει να διευκρινιστεί η έννοια της Διαφοράς, όπως αυτή εμφανίζεται στη διαλεκτική λογική. Ο Χέγκελ δεν μπορεί να διανοηθεί ότι με τη φιλοσοφία του αποτελεί ένα στάδιο μιας ευρύτερης επιστημονικής και ιστορικής διαδικασίας, της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής και της συνθετικής επιστήμης. Θεωρεί μάλιστα το ακριβώς αντίθετο, ότι αποπερατώνει και ολοκληρώνει τη φιλοσοφία. Ο Χέγκελ στον βαθμό που δεν δύναται να διανοηθεί την ύπαρξη μιας άλλης διαλεκτικής λογικής σε κατοπινό στάδιο, η οποία θα διαφέρει δομικά και διαρθρωτικά, δεν δύναται να συλλάβει τη δυνατότητα άρνησης της δικής του διαλεκτικής. Ως εκ τούτου, εξοβελίζει την *πραγματική Διαφορά* από το φιλοσοφικό του σύστημα και από την ίδια τη διαλεκτική του μέθοδο.

Αν ο Χέγκελ δεν εξοβελίζει την *πραγματική Διαφορά*, αυτό θα συνεπαγόταν την ανάγκη οικοδόμησης ενός συστήματος, το οποίο δεν θα ήταν απολύτως κλειστό, αλλά σχετικά ανοικτό ή καλύτερα σχετικά κλειστό.¹³⁰ Στον βαθμό που στην εγελιανή λογική εξοβελίζεται η *πραγματική*

¹²⁹ Τόσο στο επίπεδο της ίδιας της Λογικής (χαρακτηριστική είναι η κλιμάκωση της διαφοράς στο επίπεδο των προσδιορισμών ανασκόπησης) όσο και στο ευρύτερο σύστημα (η κάθε ειδική σφαίρα του συστήματος), η Διαφορά συνιστά Διαφορά εντός της Ταυτότητας του όλου συστήματος, εντός δηλαδή μια δεδομένης ύπαρξης. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο η ενότητα της ταυτότητας και της διαφοράς καθίσταται απόλυτο θεμέλιο. Η διαφορά είναι αναγκαία και ακριβώς μέσω αυτής αναπτύσσεται το στοιχείο της ιστορικότητας. Η διαφορά επομένως είναι αναγκαίος συγκροτητικός όρος της Λογικής και του ευρύτερου συστήματος, παρά το γεγονός ότι καταβαρθώνεται στην ταυτότητα κατά το πέρας της λογικής διαδικασίας.

¹³⁰ Θεμελιώδης καθίσταται η κατανόηση των αναβαθμών οργάνωσης του εκάστοτε συστήματος σε συνάρτηση με τη μέθοδο διάγνωσης της διάρθρωσης και της δομής του. Από υλιστικής επιστημολογικής σκοπιάς, είναι ανέφικτη η ύπαρξη απολύτως κλειστών ή απολύτως ανοικτών συστημάτων. Απολύτως κλειστό σύστημα σημαίνει απολυτοποίηση της εσωτερικής αλληλεπίδρασης, σημαίνει δηλαδή ότι το σύστημα προσλαμβάνεται ωσάν να έχει ένα απόλυτο βαθμό εμμένειας. Απεναντίας, απολύτως ανοικτό σύστημα σημαίνει την απολυτοποίηση της εξωτερικής αλληλεπίδρασης, την απουσία δηλαδή νόμων και νομοτελειών και την απόλυτη κυριαρχία του τυχαίου και της συμπτωματοκότητας. Οι αντιλήψεις περί απολύτως κλειστών συστημάτων είναι εσωτερικά συνυφασμένες με τον ιδεαλισμό και την τελεολογία, ενώ εκείνες περί απολύτως ανοικτών συστημάτων είναι εσωτερικά συνυφασμένες με τον ακραίο εμπειρισμό και τον αγνωστικισμό. Βλ. Βαζιούλιν, 1988, 2013· Luhman, 2010· Wiener, 1964, 1965, 1970.

Διαφορά, η διαλεκτική προβάλλει ως απόλυτη Ταυτότητα, ως απόλυτη μέθοδος. Στην πραγματικότητα όμως δεν δύναται να υφίσταται ένα αντικείμενο δίχως τόσο εσωτερική όσο και εξωτερική διαφορά.¹³¹

Έτσι, κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της διαλεκτικής λογικής, το οποίο συνδέεται με την εγγεληνική λογική, η ουσία της διαλεκτικής λογικής ως αναπτυξιακής διαδικασίας έχει ανακύψει, ενώ ταυτόχρονα, υπό την αυστηρή έννοια της Ουσίας, δηλαδή ως αυτοδιαφοροποιούμενης Ουσίας, δεν έχει ανακύψει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ολοκλήρωση της πρωταρχικής εμφάνισης της διαλεκτικής λογικής στο γίνεσθαι της επιστήμης και η μετάβασή της στο στάδιο της διαμόρφωσης, συνδέονται με το φιλοσοφικό και επιστημονικό έργο του Μαρξ και συγκεκριμένα με το «Κεφάλαιο». Στο «Κεφάλαιο», η διαλεκτική λογική γίνεται λογική ενός συγκεκριμένου και προσδιορισμένου γνωστικού αντικειμένου. Ως λογική ενός συγκεκριμένου αντικειμένου, το λογικό διακρίνεται από το ιστορικό ενώ συνάμα παραμένουν ταυτά εντός της ενότητάς τους. Ως εκ τούτου, από τη σκοπιά του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, η τελευταία συνιστά μια ταυτότητα εν εαυτή διακεκριμένη, δηλαδή *μια ταυτότητα που περιέχει εντός της τη διαφορά*.¹³²

Δείξαμε ότι η ιστορική πορεία ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής σχετίζεται με ουσιαστικό τρόπο με τη μελέτη και διερεύνηση της κοινωνίας και συγκεκριμένα με το ζήτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού. Τα διαφορετικά στάδια ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής σχετίζονται στον έναν ή στον άλλο βαθμό και με τις διαφορετικές ιστορικές βαθμίδες στις οποίες προβάλλει με διαφορετικό τρόπο το ζήτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού. Αν ο Χέγκελ, όπως έλεγε ο D' Hondt, είναι ο φιλόσοφος της Γαλλικής Επανάστασης, και συνεπώς η διαλεκτική του είναι ο ανθός της συμπίκνωσης αυτού του ιστορικού μετασχηματισμού, τότε ο Μαρξ και η διαλεκτική του αποτελούν το επόμενο μεγάλο βήμα που εγκαινιάστηκε με την ανάγκη διερεύνησης των δυνατοτήτων υπέρβασης της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης και της αντίθεσης κεφαλαίου και εργασίας.

Στα επόμενα κεφάλαια θα εξετάσουμε τη σχέση λογικού και ιστορικού στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής. Η σχέση λογικού και ιστορικού συνιστά την Ουσία της διαλεκτικής

¹³¹ Υπό την οπτική της εν λόγω προβληματικής καθίσταται σαφές για ποιο λόγο το εγγεληνικό απόλυτο ακυρώνει την όποια μορφή ιστορικότητας.

¹³² Στο τέλος θα δειχθεί ότι η εν λόγω μορφή της Ουσίας αποτελεί συγκεκριμένα μια *Διαφορετικότητα*.

λογικής ως αναπτυξιακής διαδικασίας. Το επόμενο μεγάλο βήμα στην ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής συντελείται με τον Βαζιούλιν και το έργο του «Η Λογική της Ιστορίας».

Στο παρόν κεφάλαιο απεικονίσαμε, από τη σκοπιά της διαδικασίας της ιστορικής ανάπτυξης, το στάδιο της αρχής και της πρωταρχικής εμφάνισης της διαλεκτικής λογικής έως και την ολοκλήρωση του εν λόγω σταδίου και τη μετάβαση στο στάδιο της διαμόρφωσης. Επιλέξαμε να μην συνεχίσουμε περαιτέρω την ιστορική εξέταση του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής και να μην περάσουμε στην εξέταση της διαλεκτικής λογικής της «Λογικής της Ιστορίας». Το αντίθετο θα σήμαινε λήψη του ζητουμένου και αναγκαία έκθεση κατοπινών συμπερασμάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα περάσουμε απευθείας στο κυρίως μέρος, στην εξέταση της σχέσης λογικού και ιστορικού στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής και από εκεί, στη βάση των πορισμάτων, θα επανέλθουμε στο τέλος σε ζητήματα που αφορούν την ιστορική διαδικασία ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής.

Δεύτερη Ενότητα

Συσχετίσεις λογικού και ιστορικού στην εξέταση της αμεσότητας του γνωστικού αντικειμένου

*Κατά τη διαδικασία σχηματισμού της αρχής όλα είναι
αρκετά απροσδιόριστα, συγκεχυμένα, αδιαμόρφωτα*
B.A. Βαζιούλιν (Βαζιούλιν, 2020: 49)

Κεφάλαιο Τρίτο

Η διαδικασία προσδιορισμού της αρχής της διαλεκτικής διερεύνησης υπό το πρίσμα της καθολικής λογικής αφετηρίας

Η ενέργεια επιστρέφει εντός του ιδίου του εαυτού της διά μέσου της εναλλαγής· και η εναλλαγή επιστρέφει εντός του ιδίου του εαυτού της διά μέσου της ενέργειας. Τα πάντα αναπαράγουν τον ίδιο τον εαυτό τους και το χάσμα εδώ δεν είναι δυνατό· από κάθε μέλος ωθούμαστε προς όλα τα υπόλοιπα.
Γ. Γκ. Φίχτε (Fichte, 2017: 249)

«Κάθε αρχή και δύσκολη· αυτό ισχύει σε κάθε επιστήμη» (Marx, 2016: 11), γράφει ο Μαρξ στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του πρώτου τόμου του «Κεφαλαίου», επισημαίνοντας την ιδιαίτερη δυσκολία του πρώτου κεφαλαίου. Ο προσδιορισμός της λογικής αφετηρίας, από την οποία θα εκτυλιχθεί η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, είναι ένα από τα πιο δύσκολα προβλήματα της διαλεκτικής επιστήμης. Η διαλεκτική λογική είναι ένα σύστημα λογικών κατηγοριών, μέσω του οποίου αναπαρίσταται η διάρθρωση και η δομή ενός συγκεκριμένου αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου. Από πού θα πρέπει όμως να αρχίσει αυτό το σύστημα; Ποια θα πρέπει να είναι η αρχή¹³³, δηλαδή η αφετηριακή κατηγορία, μέσω της οποίας θα αναπτυχθεί όλο το υπόλοιπο σύστημα των κατηγοριών; Κατά πρώτον, η αφετηριακή κατηγορία συνιστά αποτέλεσμα της προγενέστερης μορφής κίνησης, της κίνησης από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη, δηλαδή από τα δεδομένα της αισθητηριακής εποπτείας, προς τη νόηση, από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το νοητά αφηρημένο. Κατά δεύτερον, η αφετηριακή κατηγορία δεν μπορεί να είναι αφετηριακή εκτός του συνολικού πλέγματος των σχέσεων των κατηγοριών, του οποίου συνιστά αφετηριακή κατηγορία. Κοντολογίς, η γνώση περί της αφετηριακής κατηγορίας δύναται να είναι αληθής μόνο μέσω της γνώσης του συνολικού πλέγματος των λογικών κατηγοριών (Vazjulin, 2006).

Η εξέταση της λογικής αρχής στα τρία έργα, που αποτελούν αντικείμενο της παρούσας έρευνας, θα αρχίσει από την πρώτη σκοπιά. Από την σκοπιά δηλαδή, όπου η αφετηριακή

¹³³ Εδώ ασχολούμαστε με τη λογική αρχή, η οποία δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με την ιστορική αρχή.

κατηγορία συνιστά αποτέλεσμα της προγενέστερης κίνησης της νόησης, της κίνησης από τα αισθητηριακά δεδομένα προς το νοητά αφηρημένο. Η εν λόγω κίνηση της σκέψης έχει διττό χαρακτήρα και σχετίζεται με τη φυλογένεση της επιστήμης περί του αντικειμένου και με την οντογένεση της ώριμης επιστήμης περί του αντικειμένου· δηλαδή με την ιστορική εμφάνιση της επιστήμης περί του αντικειμένου και με την εμφάνιση της ώριμης και ανεπτυγμένης θεωρίας περί του αντικειμένου.

Από τη σκοπιά της πρώτης πλευράς, η κίνηση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το νοητά αφηρημένο σχετίζεται με την ιστορική ανάπτυξη της γνώσης και με τη διαδικασία διαμόρφωσης της επιστήμης περί του αντικειμένου. Αρχικά, ανακύπτουν οι πρώτες εικασίες περί του αντικειμένου· πρόκειται πρωτίστως για εμπειρικές παρατηρήσεις, οι οποίες βρίσκονται σε άμεση ενότητα με τα αισθητηριακά δεδομένα. Οι άμεσες εμπειρικές γνώσεις δεν συνιστούν ακόμη, υπό την αυστηρή έννοια, γνώσεις ενός αντικειμένου, αφού το αντικείμενο είναι ακόμη απροσδιόριστο. Σε αυτό το στάδιο, δεν μπορεί να γίνει λόγος για το ποιο είναι ακριβώς το αντικείμενο καθώς και για τη διαφορά του από τα άλλα αντικείμενα. Το αντικείμενο βρίσκεται εν τη γενέσει και βαθμιαία διακρίνεται ως κάτι το σχετικά αυτοτελές. Εν τούτοις, ήδη σε αυτό το στάδιο, ενυπάρχουν οι πρώτες νύξεις περί του αντικειμένου, οι πρώτες εικασίες, οι οποίες μαρτυρούν το γεγονός ότι οι εμπειρικές γνώσεις είναι γνώσεις ενός αντικειμένου. Στην πορεία της συσσώρευσης γνώσεων και δεδομένων, με την αντίστοιχη διείσδυση σε βαθύτερες πλευρές του αντικειμένου, με την πραγματοποίηση μεγαλύτερων αφαιρέσεων, η γνώση περί του αντικειμένου γίνεται πιο συστηματική, ανακύπτουν και αναπτύσσονται οι θεωρίες περί του αντικειμένου και διαμορφώνεται εν τέλει η επιστήμη περί του αντικειμένου. Η ολοκλήρωση του εν λόγω σταδίου, αποτελεί και την αποπεράτωση της κίνησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο στην ιστορική διαδικασία ανάπτυξης της γνώσης περί του αντικειμένου και τη μετάβαση στην ώριμη επιστημονική θεωρία του αντικειμένου.

Από τη σκοπιά της δεύτερης πλευράς, δηλαδή από τη σκοπιά της οντογένεσης της ώριμης θεωρίας περί του αντικειμένου, η κίνηση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο σχετίζεται με τη συνολική πορεία της γνώσης, που πραγματοποιήθηκε από τον/την συγκεκριμένο/-νη ερευνητή/-ήτρια πριν την πραγμάτωση της κίνησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Από φυλογενετική σκοπιά, η κίνηση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο, η οποία σχετίζεται με την «Επιστήμη της Λογικής», είναι η συνολική ιστορία της φιλοσοφίας, αλλά και η ιστορία του συνόλου των επιστημών, αν και σε δευτερεύουσα, υπηγμένη μορφή. Αντίστοιχα, από οντογενετική σκοπιά, σχετίζεται με τις έρευνες του Χέγκελ πριν την «Επιστήμη της Λογικής», με τα πρώτα του πολιτικά και θεολογικά γραπτά, με την πραγμάτευση των διαφορετικών φιλοσοφικών συστημάτων κ.λπ. Εν τούτοις, ο Χέγκελ παρουσιάζει την ίδια την πορεία της σκέψης προς την απόλυτη γνώση μέσω της «Φαινομενολογίας του Πνεύματος». Η «Φαινομενολογία του Πνεύματος» παρουσιάζει σε καθαρή μορφή¹³⁴ την πορεία από τα δεδομένα των αισθήσεων προς την καθαρή (απόλυτη) γνώση. Στην παρούσα έρευνα, επειδή μας ενδιαφέρουν αυστηρά οι λογικοί όροι της «Επιστήμης της Λογικής» καθώς και το πώς τους αντιλαμβάνεται ο ίδιος ο Χέγκελ, θα πραγματευτούμε την αναλυτική κίνηση της σκέψης του Χέγκελ αποκλειστικά από τη σκοπιά της «Φαινομενολογίας του Πνεύματος».

Σε αυτό το έργο, ο Χέγκελ ξεκινά από το πλέον άμεσο και μη διαμεσολαβημένο, από την αισθητηριακή βεβαιότητα. Σε αυτή την οδύσσεια της συνείδησης, η γνώση μέσω της αντίθεσής της με το αντι-κείμενο καταφέρνει και ανέρχεται στο βάθρο της απόλυτης γνώσης, στο οποίο υπερβαίνεται η αντίθεση με το αντικείμενο και εσωτερικεύεται στον ίδιο τον εαυτό της. *Η απόλυτη γνώση είναι η γνώση ευρισκόμενη στην ύψιστη οικειότητά της, δηλαδή στον ίδιο τον εαυτό της, είναι ο τόπος που υποκείμενο και αντικείμενο είναι ένα και το αυτό.* Ως εκ τούτου, η απόλυτη γνώση συνιστά τρόπον τινά επάνοδο στην αμεσότητα της αισθητηριακή βεβαιότητας. Πρόκειται όμως για μια νοητική αμεσότητα, αμεσότητα εντός της καθαρής γνώσης. Από τη σκοπιά λοιπόν του αποτελέσματος της πρώτης κίνησης της νόησης και της κατάληξής της στην απόλυτη γνώση, η κίνηση που εκτίθεται με τη «Φαινομενολογία του Πνεύματος» είναι η προϋπόθεση της «Επιστήμης της Λογικής». Όπως χαρακτηριστικά το διατυπώνει ο Χέγκελ, η λογική «συνιστά, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, την πρώτη συνέχεια της Φαινομενολογίας του πνεύματος» (Χέγκελ, 2013: 49).

¹³⁴ Η μέθοδος του Χέγκελ στη Φαινομενολογία είναι η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Χαρακτηριστικά γράφει: «Στη Φαινομενολογία του πνεύματος παρουσίασα ένα παράδειγμα αυτής τη μεθόδου με εφαρμογή σε ένα συγκεκριμένο αντι-κείμενο, στη συνείδηση» (Χέγκελ, 2013: 91). Στην παρούσα έρευνα ωστόσο, μας ενδιαφέρει η μέθοδος, όπως παρουσιάζεται στην καθαρή της μορφή, δηλαδή στην «Επιστήμη της Λογικής». Υπό αυτούς τους όρους, η Φαινομενολογία παρουσιάζει την κίνηση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο.

Εντός της απόλυτης γνώσης έχει ολοκληρωθεί η απόσπαση από κάθε μορφής αισθητηριακό προσδιορισμό. Εδώ δεν προσάπτεται πλέον στο υποκείμενο ένα εξωτερικό κατηγορημα. Σε αυτή τη βαθμίδα της γνώσης, το υποκείμενο και το αντικείμενο ταυτίζονται άμεσα, η νόηση σχετίζεται μόνο με τον ίδιο τον εαυτό της. Πρόκειται για την περί νοήσεως νόηση, για τη νόηση, η οποία έχει ως αντικείμενο την ίδια τη νόηση. Υπό τη θεώρηση ότι επιτυγχάνεται η μέγιστη αφαίρεση από κάθε αισθητή μορφή, από κάθε εξωτερικό περιεχόμενο, εκείνο το οποίο απομένει ενώπιον της σκέψης, είναι η νόηση που νοεί τον εαυτό της. Η αρχή μια τέτοιας διαδικασίας θα πρέπει να είναι μια έννοια. Ποια έννοια όμως; Η έννοια ως τέτοια, δηλαδή η έννοια ως εντελώς άμεση, ως αφηρημένη έννοια, η έννοια εκείνη που συμπεριλαμβάνει κάθε άλλη έννοια. Αυτή η έννοια είναι το Είναι. Το Είναι λοιπόν είναι έννοια και ακριβώς ως έννοια προβάλλει στη Λογική, κατά τρόπο, όπου ως η πλέον καθολική έννοια, το Είναι, είναι το εντελώς άμεσο και αφηρημένο.

Η αφετηριακή κατηγορία στην «Επιστήμη της Λογικής», το Είναι, αποτελεί την έσχατη αναλυτική αφαίρεση, την κατηγορία εκείνη που στερείται παντελώς περιεχομένου. Ακριβώς αυτή η παντελής στέρηση περιεχομένου, η πλήρης απροσδιοριστία, αποκαλύπτει ότι το Είναι είναι Μηδέν.

Η πορεία της κίνησης της νόησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο, η οποία αφορά το «Κεφάλαιο», σχετίζεται σε γενική μορφή (φυλογενετική) με την ιστορική πορεία της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας¹³⁵ και σε ειδική μορφή (οντογενετική) με το ιστορικό γίνεσθαι της σκέψης του Μαρξ, δηλαδή με το σύνολο της ερευνητικής του δραστηριότητας, το οποίο προηγείται του «Κεφαλαίου» και ειδικότερα με τις πολιτικο-οικονομικές του μελέτες. Έτσι, στα «Χειρόγραφα του 1857-1858», στην «Κριτική της πολιτικής οικονομίας» του 1859 και στα οικονομικά χειρόγραφα του 1861-1864, ο Μαρξ έχει διαπιστώσει ότι η απλούστατη σχέση του κεφαλαίου είναι το εμπόρευμα. Σε αυτή την πορεία αποπεράτωσης της κίνησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο, το εμπόρευμα, από τη μία

¹³⁵ Ο Ένγκελς παρατηρεί ότι «η οικονομική επιστήμη γεννήθηκε ως φυσική συνέπεια της επέκτασης του εμπορίου, και με αυτή την επέκταση ήλθε στη θέση του απλού, μη επιστημονικού παζαρέματος ένα ανεπτυγμένο σύστημα της επιτρεπόμενης απάτης, μια πλήρης επιστήμη του πλουτισμού» (Ένγκελς στο Marx, 2014: 605). Οικονομικές γνώσεις και εγχειρήματα κατανόησης πλευρών της οικονομίας υπήρχαν πολύ νωρίτερα από την εμφάνιση της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας. Κλασικό παράδειγμα είναι η περίπτωση του Αριστοτέλη και οι έρευνες του γύρω από την αξία. Όμως, το αντικείμενο του Μαρξ δεν είναι η ιστορία των εμπορευματικών σχέσεων γενικά, αλλά ένα συγκεκριμένο της στάδιο, η κεφαλαιοκρατία. Έτσι, οι γνώσεις που προηγούνται της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας δεν εμπίπτουν αυστηρά στην ιστορική κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

συνειδητοποιείται όλο και πιο πολύ ως η αφετηριακή κατηγορία, ενώ από την άλλη, δεν έχει αποκρυσταλλωθεί εντελώς ο κατηγοριακός του ρόλος, ακριβώς ως αφετηρίας.

Στο πρώτο κεφάλαιο της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» του 1859, ο Μαρξ αρχίζει με το κεφάλαιο του εμπορεύματος. Το εμπόρευμα, ήδη σε αυτή τη βαθμίδα, έχει κατανοηθεί και προσδιοριστεί ως η αφετηριακή κατηγορία του κεφαλαίου. Ο Μαρξ διαπιστώνει ότι «με την πρώτη ματιά ο αστικός πλούτος εμφανίζεται σαν ένας τεράστιος σωρός εμπορευμάτων και κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα σαν το στοιχειώδες προσδιορισμένο-Είναι¹³⁶ του» (Μαρξ, 2010: 29). Αντίστοιχα, στο πρώτο κεφάλαιο του «Κεφαλαίου» γράφει: «Ο πλούτος των κοινωνιών στις οποίες κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται σαν ένας «τεράστιος σωρός εμπορευμάτων», το μεμονωμένο εμπόρευμα ως η στοιχειώδης μορφή του» (Marx, 2016: 19).

Οι δύο παραπάνω προτάσεις, παρ' ότι φαίνονται πανομοιότυπες ως προς το περιεχόμενο, διαφέρουν ως προς τη μορφή στον αυστηρά εννοιολογικό προσδιορισμό του εμπορεύματος. Στην «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» του 1859, το εμπόρευμα προσδιορίζεται ως στοιχειώδες προσδιορισμένο-Είναι (*elementarisches Dasein*), ενώ στο «Κεφάλαιο», ως στοιχειώδης μορφή (*Elementarform*). Με αφορμή την παραπάνω εννοιολογική διαφορά θα μπορούσε να γίνει μια σειρά βάσιμων υποθέσεων. Σε κάθε περίπτωση όμως, η εν λόγω διαφορά φανερώνει τη διαδικασία του εννοιολογικού αποκρυσταλλώματος της λογικής αφετηρίας. Θεωρούμε ότι η εγκατάλειψη του όρου «στοιχειώδες προσδιορισμένο-Είναι» και η υιοθέτηση του όρου «στοιχειώδης μορφή» αποκαλύπτει τον εννοιολογικό επαναπροσδιορισμό της λογικής αφετηρίας, στον οποίο προβαίνει ο Μαρξ σε ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης της γνώσης περί του αντικειμένου.

Τούτων δοθέντων, από τη σκοπιά της κίνησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο, ο Μαρξ καταλήγει στο εμπόρευμα ως αφετηριακή κατηγορία. Σε αυτό το σημείο και πάντοτε από τη σκοπιά της πρώτης κίνησης της νόησης, δεν καθίσταται τόσο σαφές, απ' ό τι στην περίπτωση του Χέγκελ, ότι το εμπόρευμα είναι η αφετηριακή κατηγορία. Στην περίπτωση του Χέγκελ, η διαδικασία αφαίρεσης από κάθε άμεσο περιεχόμενο, οδήγησε στο έσχατο σημείο

¹³⁶ Επεμβαίνουμε στη μεταφραστική απόδοση της πρότασης εξαιτίας της απόδοσης του *Dasein* ως υπόστασης. Θα μπορούσε κάλλιστα, σύμφωνα με το γενικότερο πλαίσιο της διατύπωσης του Μαρξ, να αποδοθεί το *Dasein* και ως άμεση ύπαρξη. Εφόσον όμως το ενδιαφέρον δίνεται στις λογικές κατηγορίες, αποδίδουμε τον όρο, ως αντίστοιχο της εγελιανής έννοιας της «Επιστήμης της Λογικής».

της ανάλυσης ως το τελικό όριο της και ακριβώς σε αυτό το όριο αποκαλύφθηκε το Είναι. Στην περίπτωση του Μαρξ όμως, το εμπόρευμα δεν είναι το αποτέλεσμα μιας λογικής ανάλυσης που βαίνει μέχρι εσχάτων. Η ανάλυση θα μπορούσε, για παράδειγμα, να σταματήσει στην αξία χρήσης, αλλά και ακόμη παραπέρα. Αν ο Μαρξ σταματούσε την ανάλυση του στην αξία χρήσης, το γνωστικό του αντικείμενο δεν θα ήταν πλέον η κεφαλαιοκρατία, αλλά η μελέτη των φυσικών ιδιοτήτων των πραγμάτων και η ικανότητά τους να ικανοποιούν ανάγκες. Αναμφίβολα, τα ωφέλιμα πράγματα υπάρχουν πρωτότερα της εμφάνισης της κεφαλαιοκρατίας καθώς και πρωτότερα της εμπορευματικής ανταλλαγής.

Ένεκα του γεγονότος ότι το γνωστικό αντικείμενο του Μαρξ είναι ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, η απλούστατη σχέση οφείλει να είναι εκείνη η χαρακτηριστική σχέση, διαμέσου της οποίας το τελευταίο προσδιορίζεται εν συγκρίσει με άλλα αντικείμενα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αφηρητική κατηγορία, η οποία προκύπτει από την πρώτη κίνηση της νόησης, θα πρέπει να είναι εκείνο το αναλυτικό όριο πέραν του οποίου, το συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο παύει να υφίσταται ως τέτοιο, δηλαδή παύει να υφίσταται η ουσία του ως τέτοια (ως ταυτή). Ως εκ τούτου, ο ορθός προσδιορισμός της αφηρητικής κατηγορίας προϋποθέτει τη διάγνωση της ουσίας καθώς και τη σχέση της με τις υπόλοιπες πλευρές του αντικειμένου. Συμπεραίνεται έτσι, ότι ο προσδιορισμός της αφηρητικής κατηγορίας από τη σκοπιά της πρώτης κίνησης της νόησης, από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο, αλληλεπιδρά και διαμεσολαβείται από την κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Ας μεταβούμε στην εξέταση της κίνησης της νόησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το νοητά αφηρημένο στη «Λογική της Ιστορίας». Η ιστορική κίνηση (φυλογενετική) της νόησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο έγκειται στην αναλυτική ιστορική πορεία ανάπτυξης της γνώσης περί του αντικειμένου. Σε αυτή την κίνηση θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται το σύνολο της γνώσης περί του κοινωνικού, το οποίο προηγείται της ώριμης θεωρίας, δηλαδή της θεωρίας που απεικονίζει το αντικείμενο μέσω της κίνησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Ποια είναι όμως η γνώση του κοινωνικού; Από τη σκοπιά των γνώσεων, οι οποίες προηγούνται της ώριμης θεωρίας, η γνώση του κοινωνικού έγκειται στη γνώση που απεικονίζει και αντανakλά νομοτέλειες, σχέσεις, μέρη και πλευρές της κοινωνίας. Η γνώση περί της κοινωνίας ανακλύπτει σταδιακά στην πορεία της κοινωνικής ανάπτυξης και αποκτά την ώριμη

μορφή της κατά το ώριμο στάδιο της τελευταίας. Οι πρώτες εμπειρικές γνώσεις, οι πρώτες εικασίες και εγχειρήματα κατανόησης του κοινωνικού, σχετίζονται με τις πρώτες προσπάθειες διάγνωσης του κοινωνικού και ορισμένων πλευρών του. Αυτές οι προσπάθειες ανακύπτουν ήδη από τα πρώιμα στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης. Στον βαθμό που η ουσία της κοινωνίας, ο τρόπος παραγωγής, έχει ανακύψει, έχει ανακύψει ταυτόχρονα και η ενεργή συμμετοχή των ανθρώπων στην κοινωνική ανάπτυξη.

Οι άνθρωποι δεν είναι άβουλα όντα, αλλά συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική ανάπτυξη. Η ενεργή συμμετοχή τους στο ιστορικό γίνεσθαι ανακύπτει με την εμφάνιση του κοινωνικού, αν και σε υποτυπώδη-εμβρυακή μορφή στα πρώιμα στάδια. Στον βαθμό που οι άνθρωποι συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση της ιστορικής κίνησης, ακόμη και στην περίπτωση, κατά την οποία αυτή η συμμετοχή είναι υποτυπώδης, οι άνθρωποι συμμετέχουν και αλληλεπιδρούν με την κοινωνία ως συνειδητά όντα. Η συνειδητή επένεργεια στο κοινωνικό συνεπάγεται ότι οι (επι)δρώντες κατέχουν και ορισμένη γνώση περί του κοινωνικού, τουλάχιστον για ορισμένες πλευρές του. Οι γνώσεις αυτές όμως δεν αποτελούν «καθαρές» περί του κοινωνικού γνώσεις, αλλά γνώσεις, οι οποίες είναι αδιαχώριστες και ενιαίες με την καθημερινή συνείδηση, με ηθικές και αισθητικές σκέψεις καθώς και με φιλοσοφικές θεωρίες και αντιλήψεις. Μόνο με τη σταδιακή αποκοπή των διαφόρων γνωστικών αντικειμένων από τη μεγάλη μήτρα της φιλοσοφίας και τη διαμόρφωση τους σε επιστήμες, θα αρχίσουν οι διάφορες περί του κοινωνικού θεωρήσεις να μετασχηματίζονται σε ειδικές περί του κοινωνικού και περί των πλευρών του γνώσεις. Επιπλέον, αυτή η αποκοπή των γνωστικών αντικειμένων από τη φιλοσοφία πραγματοποιείται νομοτελώς στη βάση συγκεκριμένων γνωστικών αντικειμένων.

Το γνωστικό αντικείμενο, το οποίο αποτέλεσε πρωτίστως τη βάση ανάπτυξης της επιστήμης της κοινωνίας είναι η πολιτική οικονομία, δηλαδή εκείνο το γνωστικό αντικείμενο, το οποίο μελετά την ουσία της κοινωνίας, την παραγωγή. Η πολιτική οικονομία όμως αναπτύχθηκε σε εκείνη τη βαθμίδα της ιστορικής ανάπτυξης, κατά την οποία ο ρόλος της συνειδητής επένεργειας των ανθρώπων στις σχέσεις παραγωγής αναβαθμίστηκε ριζικά. Σε αυτήν ακριβώς την πορεία θα εμφανιστεί ο μαρξισμός, ο οποίος με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας αποτελεί την κατ' εξοχήν επιστημονική κοινωνική θεωρία. Την ίδια περίοδο και παράλληλα με την ανάπτυξη του τελευταίου, εμφανίζονται και αναπτύσσονται οι κοινωνικές επιστήμες. Αδιαμφισβήτητα, στο σύνολο των γνώσεων περί του κοινωνικού οφείλουν να ενταχθούν και οι

φυσικές γνώσεις ή τουλάχιστον ένα σημαντικό μέρος τους, αφού ο άνθρωπος, ως βασικό συστατικό στοιχείο της κοινωνίας, είναι και ένα φυσικό ον. Ο Βαζιούλιν σημειώνει ότι η κοινωνία,

αποτελεί ενότητα εξωτερικής και εσωτερικής αλληλεπίδρασης των ανθρώπων. Η εξωτερική αλληλεπίδραση είναι η αλληλεπίδραση των ανθρώπων, σαν φυσικών, ζωντανών όντων, η δε εσωτερική αλληλεπίδραση είναι η αλληλεπίδραση των ανθρώπων σαν κοινωνικών όντων. Ο άνθρωπος είναι ενότητα φυσικού και κοινωνικού. Αν ο άνθρωπος εξετάζεται μόνο σαν φυσικό ον, τότε η κοινωνία αποτελεί ένα μηχανικό άθροισμα απομονωμένων ατόμων. Αν όμως ο άνθρωπος εξετάζεται σαν κοινωνικό ον και μόνο, αν δηλαδή, αγνοείται η βιολογική του φύση, ακόμα και τότε, έστω έμμεσα, με ασαφή τρόπο, πάλι προϋποτίθεται ότι η κοινωνία αποτελεί ένα μηχανικό άθροισμα απομονωμένων ατόμων (Βαζιούλιν, 1988: 37).¹³⁷

Δίχως την ανάπτυξη των γνώσεων της φυσιολογίας, της ανατομίας, της βιολογίας, των νευροεπιστημών, της αρχαιολογίας, της παλαιοντολογίας και των ευρύτερων πλευρών του φυσικού κόσμου και περιβάλλοντος, δεν θα μπορούσε να καταστεί δυνατή η μελέτη της ανθρώπινης ιστορίας με συστηματικό τρόπο. Ο Μαρξ πολύ ορθά τονίζει ότι «η ίδια η ιστορία αποτελεί ένα πραγματικό τμήμα της φυσικής ιστορίας, του πώς η φύση γίνεται άνθρωπος» (Marx, 2014: 279).

Κατά τη διερεύνηση της κοινωνίας αποκαλύπτεται, με τον πλέον καθαρό τρόπο, ο εσωτερικός δεσμός και το αλληλένδετο του γνωστικού αντικειμένου της κοινωνίας με τον ενιαίο χαρακτήρα της γνώσης και της γνωστικής διαδικασίας. Κατά τη συστηματική εξέταση της κοινωνίας, ανακύπτει η αναγκαιότητα διακρίβωσης της διασύνδεσης της γνώσης και της συνείδησης με την υλική και κοινωνική πραγματικότητα. Επομένως, με την εξέταση του γνωστικού αντικειμένου της κοινωνίας έρχεται έντονα στο προσκήνιο η αντανάκλαση της σχέσης μεταξύ κοινωνικού συνειδένα και κοινωνικού Είναι. Ειρήσθω εν παρόδω, όπως δείχθηκε και προηγουμένως, η εν λόγω προβληματική δεν είναι άλλη από τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου, η οποία αποτελεί την ουσία της φιλοσοφίας. Σύμφωνα με τα όσα αναπτύξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, καθίσταται σαφές ότι εφόσον η φιλοσοφία αποτελεί ορισμένη μορφή γνωστικής διαδικασίας, η ουσία της είναι η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου. Η

¹³⁷ Στο εν λόγω απόσπασμα διαπιστώνεται η σύνδεση που πραγματοποιεί ο Βαζιούλιν μεταξύ των σφαιρών της κοινωνίας και των βαθμίδων εμμένειας. Η εξωτερική αλληλεπίδραση σχετίζεται με τη σφαίρα του Είναι, με τους ανθρώπους ως φυσικά και βιολογικά όντα. Η εν λόγω βαθμίδα χαρακτηρίζεται από χαμηλό βαθμό εμμένειας. Αντίστοιχα, η εσωτερική αλληλεπίδραση, που αντιστοιχεί στον άνθρωπο ως κοινωνικό ον, χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό εμμένειας.

διαλεκτική λογική χαρακτηρίζεται από μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου κατά την οποία το αντικείμενο αποτελεί «οργανικό όλο». Ως εκ τούτου, η διαλεκτική λογική διαφέρει από τη φιλοσοφία, αποτελώντας ένα ορισμένο ιστορικό στάδιο στην ανάπτυξη της τελευταίας.

Σε αυτό το σημείο, φανερώνεται ο εσωτερικός δεσμός της φιλοσοφίας με την επιστήμη της κοινωνίας, φανερώνεται η αμοιβαία σχέση του γίνεσθαι της φιλοσοφίας με την ιστορική πορεία ανάπτυξης των γνώσεων και των θεωριών περί της κοινωνίας. Επίσης, κατά την διερεύνηση της κοινωνίας αποκαλύπτεται και η ανάγκη της ενιαίας και συνθετικής επιστήμης.

Τόσο στην περίπτωση του Χέγκελ, που το αντικείμενο εξέτασης του είναι η νόηση (η λογική), όσο και στην περίπτωση του Μαρξ, που το αντικείμενο εξέτασης του είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, η αναγκαιότητα για συμμετοχή της ολότητας της γνώσης κατά τη διερεύνηση του αντικειμένου και η νομοτελής τάση προς την ενιαία συνθετική επιστήμη, αφενός ανακύπτουν και μετατρέπονται σε άγουσες, αφετέρου δεν καθίστανται κυρίαρχες.

Ο Χέγκελ εντάσσει το σύνολο της γνώσης στο σύστημά του, όμως το υλοποιεί με μορφικό τρόπο και διαμέσου της φιλοσοφίας. Στην εγελιανή φιλοσοφία, για πρώτη φορά στην ιστορία, συνειδητοποιείται συστηματικά, αλλά ταυτοχρόνως διαστρεβλωμένα, ο ενιαίος χαρακτήρας της γνώσης και το ζήτημα της ενιαίας συνθετικής επιστήμης. Η ενιαία συνθετική επιστήμη γίνεται αντιληπτή από τον Χέγκελ, ως η απόλυτη κυριαρχία της λογικής επί παντός επιστητού, επί παντός γνωστικού αντικειμένου, κατά τρόπο που τα τελευταία, αποτελούν παθητικές φανερώσεις της πρώτης. Ο Ένγκελς, με ανυπέρβλητη εμβρίθεια συμπεραίνει, ότι «το λάθος βρίσκεται στο ότι οι νόμοι αυτοί επιβάλλονται στη φύση και στην ιστορία σαν νόμοι της νόησης, αντί να συνάγονται απ' αυτές» (Ένγκελς, 2008: 44).

Οι Μαρξ και Ένγκελς είναι οι πρώτοι, οι οποίοι με επιστημονικό τρόπο, κατανοούν τον ενιαίο χαρακτήρα της γνώσης και διατυπώνουν ρητά το ζήτημα της ενιαίας συνθετικής επιστήμης. «Αργότερα η φυσική επιστήμη θα υπαγάγει στον εαυτό της την επιστήμη του ανθρώπου όσο και η επιστήμη του ανθρώπου θα υπαγάγει στον εαυτό της τη φυσική επιστήμη: θα γίνει μία επιστήμη» (Marx, 2014: 279) γράφει ο Μαρξ στα Παρισινά Χειρόγραφα του 1844. Παρ' ότι η συγκεκριμένη αντίληψη περί της ενιαίας συνθετικής επιστήμης διατυπώνεται σε μια

περίοδο που οι Μαρξ και Ένγκελς δεν έχουν φθάσει στο απόγειο των θεωρητικών, επιστημονικών και μεθοδολογικών τους αντιλήψεων, ταυτόχρονα αποτυπώνει τη θεμελιωδώς διαφορετική αντίληψη των τελευταίων περί του ενιαίου χαρακτήρα της γνώσης, η οποία απομακρύνεται ριζικά από εκείνη της εγγελιανής απόλυτης μεθόδου. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο ο Βαζιούλιν γράφει ότι «στον Μαρξ υπάρχει η εξής ιδέα: η επιστήμη του μέλλοντος είναι η ενιαία και μοναδική επιστήμη της ιστορίας. Αυτή η ιδέα, σε αυτή τη γενική μορφή, διατηρεί πλήρως τη σημασία της» (Βαζιούλιν, 2017: 86).

Ο Μαρξ δεν αντιλαμβάνεται την ενότητα της γνώσης στο πλαίσιο μια αφηρημένης ταυτότητας, αλλά μέσω της ειδικής διαφοράς έκαστης πλευράς της ενιαίας γνώσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οριοθετεί το μέρος του επιστητού, στο οποίο αναπτύσσει το στοχασμό του, συμπεριλαμβάνοντας στην εξέταση του μονάχα εκείνες τις γνώσεις, οι οποίες είναι απαραίτητες για τη διάγνωση του συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου, του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Βέβαια, τόσο κατά τη θεμελίωση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας όσο και σε άλλα έργα, όπως «Η Διαλεκτική της Φύσης» και «Αντι-Ντίρινγκ», οι Μαρξ και Ένγκελς κάνουν πράξη την αντίληψη της συνθετικής επιστήμης. Επιπλέον, όπως δείξαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η επιστημονική εξέταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, στο «Κεφάλαιο», βρίσκεται σε εσωτερική ενότητα με την ανάπτυξη και τη θεμελίωση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας.

Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας δεν προηγείται μόνο ιστορικά του «Κεφαλαίου», αλλά αποτελεί και αναγκαία προϋπόθεσή του. Κατά τη γνώμη μας, παρ' ότι ήταν απαραίτητη η ένταξη ενός μεγάλου μέρους φυσικών γνώσεων κατά τη θεμελίωση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, η μελέτη του φυσικού πραγματοποιείται κυρίως διαμέσου και χάριν του κοινωνικού. Υιοθετώντας αυτή τη μεθοδολογική σκοπιά, ο Μαρξ είναι ο πρώτος, ο οποίος κατανοεί με συστηματικό τρόπο τη γενικότερη σχέση φυσικού και κοινωνικού. Η διάκριση και ο εντοπισμός του κοινωνικού από το φυσικό, του επιτρέπει να προβεί σε μια μεγαλύτερη κατανόηση του φυσικού. Παρ' όλα τα επιτεύγματα του Μαρξ, στον βαθμό που στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας η κοινωνία δεν εξετάζεται με πλήρη συστηματικότητα, αντίστοιχα η σχέση φυσικού-κοινωνικού δεν τίθεται ως ερευνητικό πρόβλημα με τη μέγιστη οξύτητα.

Επιπλέον, αναφορικά με τις εργασίες όπως «Η Διαλεκτική της Φύσης», «Αντι-Ντίρινγκ» κ.ά., το ζήτημα της ενότητας της γνώσης και της συνθετικής επιστήμης τίθεται κατά βάση ως

γενικότερο ζήτημα αρχής των επιστημών και όχι με συγκεκριμένο τρόπο για τις ανάγκες επίλυσης ενός συγκεκριμένου ερευνητικού προβλήματος.

Διαπιστώθηκε παραπάνω ότι η πρωταρχική εμφάνιση και η ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθόδου συνδέεται εσωτερικά με την ανάγκη μεταβολής του τρόπου παραγωγής και συγκεκριμένα με την ανάγκη προτρέχουσας σύλληψης της μελλοντικής κοινωνίας. Δείχθηκε επίσης ότι το βαθύτερο γνωστικό αντικείμενο μέσω του οποίου αναπτύσσεται η διαλεκτική λογική είναι η κοινωνία. Τόσο ο Χέγκελ όσο και ο Μαρξ, διερευνούν σε τελική ανάλυση την κοινωνία. Τόσο η Λογική όσο και ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, αποτελούν, αντίστοιχα για τον κάθε διανοητή, το ουσιώδες αντικείμενο, μέσω του οποίου κατανοούνται οι υπόλοιπες σφαίρες της κοινωνίας και η ιστορική κίνηση. Εν τούτοις, τόσο στον Χέγκελ όσο και στον Μαρξ, η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν πραγματοποιείται στο αντικείμενο της κοινωνίας καθ' εαυτό και ειλημμένο ως ολότητα, αλλά σε ένα άλλο αντικείμενο, στη Λογική¹³⁸ και στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής αντίστοιχα.

Στην περίπτωση του Βαζιούλιν όμως και συγκεκριμένα στη «Λογική της Ιστορίας», η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο πραγματοποιείται στο ίδιο το αντικείμενο της κοινωνίας. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, η ενότητα της γνώσης και η αναγκαιότητα της ενιαίας συνθετικής επιστήμης προβάλλουν σε αυτήν με πιο έντονο τρόπο, εν συγκρίσει με το «Κεφάλαιο» και την «Επιστήμη της Λογικής». Φυσικά, στη «Λογική της Ιστορίας» δεν επιλύεται πλήρως το ζήτημα της ενότητας της γνώσης και της ενιαίας συνθετικής επιστήμης, αλλά τίθεται και πραγματοποιείται σε ανώτερη κλίμακα και σε πιο ανεπτυγμένη μορφή.

Το σύνολο λοιπόν των παραπάνω γνώσεων εντάσσεται στην ιστορική πορεία ανάπτυξης της γνώσης και της επιστήμης περί της κοινωνίας. Ως εκ τούτου, η κίνηση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο εκτείνεται από τις πρώτες εικασίες και εμπειρικές γνώσεις περί του κοινωνικού, έως το σύνολο της ερευνητικής δραστηριότητας, που εκπονήθηκε στο πλαίσιο της κοινωνικής θεωρίας, αλλά και της ιστορίας του μεγαλύτερου μέρους των φυσικών επιστημών μέχρι τη συγγραφή της «Λογικής της Ιστορίας».¹³⁹ Κάτι τέτοιο σημαίνει, ότι σε αυτή

¹³⁸ Ο Χέγκελ φυσικά εφαρμόζει τη μέθοδο στη «Φιλοσοφία του Πνεύματος», στη «Φιλοσοφία της Ιστορίας» κ.ά., όμως, όπως έχουμε τονίσει, δεν πρόκειται για μια πραγματική ανασύσταση του αντικειμένου. Ο Χέγκελ ενδιαφέρεται για το ζήτημα της λογικής και όχι για την λογική του ζητήματος.

¹³⁹ Φυσικά εδώ δεν εννοούμε ότι με την «Λογική της Ιστορίας» αποπερατώνεται και η γνώση περί του κοινωνικού. Μια τέτοια άποψη θα αντιστοιχούσε σε μια εγγελιανή αντίληψη της γνώσης. Η γνώση περί της κοινωνίας συνεχίζει

την πορεία περιλαμβάνεται το γίνεσθαι της φιλοσοφίας, η ιστορική πορεία ανάπτυξης και διαμόρφωσης των γνώσεων περί του κοινωνικού (η γνώση της ιστορίας, της ηθικής, της θρησκείας, του δικαίου, της πολιτικής-πολιτειακής οργάνωσης, της οικονομίας κ.ά.), η βαθμιαία διαμόρφωση της ολότητας των κοινωνικών επιστημών καθώς και ένα μεγάλο μέρος της ιστορίας των γνώσεων περί του φυσικού κόσμου με την αντίστοιχη ιστορική πορεία διαμόρφωσης των φυσικών επιστημών.

Από την εξέταση της παραπάνω συγκεκριμένης συσχέτισης λογικού και ιστορικού, συσχέτισης της ιστορικής ανάπτυξης της γνώσης περί του αντικειμένου με την ώριμη θεωρία του αντικειμένου, αποκαλύπτεται η ελικοειδής κίνηση του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής μέχρι το νυν στάδιο της ανάπτυξής του.

Στο πρώτο στάδιο, δηλαδή στον Χέγκελ, η γνώση προβάλλει ως ενιαία, ενώ ταυτόχρονα το γνωστικό αντικείμενο προβάλλει ως ένα αφηρημένο ενιαίο σύστημα. Ο Χέγκελ μελετά την απόλυτη πραγματικότητα, συνεπώς κάθε δυνατή γνώση αναγκαστικά θα πρέπει να συμπεριληφθεί στην εξέταση του. Εν τούτοις, όπως έχει επισημανθεί, η κάθε ξεχωριστή πλευρά του πραγματικού δεν εξετάζεται στην ιδιοτυπία της, αλλά ανάγεται στη λογική. Εν τέλει, αντικείμενο του Χέγκελ είναι η Λογική. Συνεπώς, το ανυπέρβλητο εύρος του γνωστικού αντικειμένου του Χέγκελ αποδεικνύεται ταυτοχρόνως και εξαιρετικά περιορισμένο. Πρόκειται για ένα εγχείρημα ενιαίας συνθετικής γνώσης και επιστήμης, το οποίο εν τούτοις οικοδομείται μέσω της μονομέρειας μιας και μοναδικής πλευράς, της Λογικής. Γι' αυτόν τον λόγο, το γνωστικό αντικείμενο του Χέγκελ, εν συγκρίσει με εκείνα των Μαρξ και Βαζιούλιν, είναι το ευρύτερο και συγχρόνως το πιο περιορισμένο.

Ο Μαρξ, προσεγγίζει και αντιλαμβάνεται τη γνώση ως ενιαία εντός της διαφορετικότητάς της. Εκείνο που υπερισχύει στην προσέγγιση του Μαρξ είναι η οργάνωση των διαφορετικών πλευρών της γνώσης, σύμφωνα με το προς διερεύνηση αντικείμενο. Ως εκ τούτου, στο δεύτερο στάδιο, οι διαφορετικές γνώσεις, που σχετίζονται με διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα και πλευρές του πραγματικού, συμμετέχουν σε διαφορετικό βαθμό στην

να αναπτύσσεται στα πλαίσια του νοείν κατά διάνοια, στα πλαίσια δηλαδή της κίνησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο, διεισδύοντας σε διάφορες πλευρές και πτυχές του κοινωνικού και ακολουθώντας τους μετασχηματισμούς των πλευρών του κοινωνικού στην πορεία της ιστορικής ανάπτυξης. Αντίστοιχα και η ανάγκη κατανόησης και συνειδητής εφαρμογής της μεθόδου ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο γίνεται όλο και πιο επιτακτική στην εποχή μας με το νυν επίπεδο ανάπτυξης των επιστημών.

επιστημονική εξέταση. Ο Μαρξ λοιπόν στο «Κεφάλαιο», αρνείται μια *αφηρημένη* αντίληψη ενοποίησης της γνώσης και ενδιαφέρεται για μια *συγκεκριμένη* ενοποίηση της γνώσης, η οποία είναι εσωτερικά συνυφασμένη με το προς διερεύνηση γνωστικό του αντικείμενο, δηλαδή με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Αν το αντικείμενο της κοινωνίας, στην περίπτωση του Χέγκελ, εξεταζόταν ως επακόλουθο της εξέτασης της νόησης ως απόλυτης νομοτέλειας, στην περίπτωση του Μαρξ, το αντικείμενο της κοινωνίας εξετάζεται σε μια συγκεκριμένη του μορφή και μάλιστα στην πιο ανεπτυγμένη έως εκείνη την εποχή. Αν χαρακτηριστικό του Χέγκελ είναι η αφηρημένη ενιαία γνώση ως γνώση της απόλυτης νόησης, στον Μαρξ η ενιαία γνώση υφίσταται ως συγκεκριμένη γνώση ενός πραγματικού αντικειμένου και ως άρνηση της ενιαίας γνώσης γενικά.¹⁴⁰

Στο τρίτο στάδιο, δηλαδή στον Βαζιούλιν, γνωστικό αντικείμενο του οποίου είναι η κοινωνία, η ενιαία γνώση και το ζήτημα της συνθετικής επιστήμης ανακύπτουν αποφασιστικά εξαιτίας ενός πραγματικά ευρέως αντικειμένου. Το γνωστικό αντικείμενο της κοινωνίας είναι πολλαπλώς πιο ευρύ τόσο από το αντικείμενο της γνώσης και της λογικής όσο και από το αντικείμενο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Μάλιστα, το γνωστικό αντικείμενο της κοινωνίας συμπεριλαμβάνει στο εσωτερικό του τα προαναφερθέντα γνωστικά αντικείμενα. Στην περίπτωση του Βαζιούλιν, οι διαφορετικές γνώσεις, που σχετίζονται με διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα και πλευρές του πραγματικού, συμμετέχουν όπως και στην περίπτωση του Μαρξ, σε διαφορετικό βαθμό στην επιστημονική του εξέταση. Όμως, η ποσότητα¹⁴¹ των διαφορετικών γνώσεων που συμμετέχουν στην εν λόγω επιστημονική εξέταση είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από εκείνη της εξέτασης του Μαρξ. Έτσι, η συστηματική εξέταση της κοινωνίας απαιτεί την ενεργοποίηση του μεγαλύτερους μέρους των γνώσεων που έχουν επιτευχθεί στην ιστορία της ανθρωπότητας. *Ακριβώς σε αυτήν την ενεργοποίηση της ολότητας της γνώσης εδράζεται η εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας και ακριβώς σε αυτήν έγκειται το γεγονός ότι ήδη από τον Χέγκελ, το κύριο αν και άρρητο γνωστικό αντικείμενο, το οποίο ενεργοποιεί το καθήκον για τη γενική συστηματοποίηση της γνώσης, είναι η ανάγκη διάγνωσης της κοινωνίας και*

¹⁴⁰ Η μετάβαση από την αντίληψη της ενιαίας γνώσης στον Χέγκελ στην ενιαία γνώση στον Μαρξ προσιδιάζει στη μετάβαση από το Είναι στο προσδιορισμένο-Είναι.

¹⁴¹ Εδώ θα πρέπει η έννοια της ποσότητας να μην κατανοείται με θετικιστικό τρόπο, αλλά ως αλληλένδετη με την ποιότητα. Όταν κάνουμε λόγο περί ποσότητας γνώσεων δεν εννοούμε την «άπειρη» σωρεία δεδομένων κάθε διαφορετικής επιστήμης που παρήχθησαν κατά την ιστορική πορεία ανάπτυξής της, αλλά των σύνολο των πορισμάτων και των ερευνητικών αποτελεσμάτων που αποτελούν το απαύγασμα κάθε ξεχωριστής επιστήμης.

της ιστορίας της. Σε αυτό το σημείο αποκαλύπτεται και ο εσωτερικός δεσμός μεταξύ των Χέγκελ, Μαρξ και Βαζιούλιν.

Ο ενιαίος συνθετικός χαρακτήρας της γνώσης αναπτύσσεται παράλληλα με την ανάπτυξη της σχέσης καθολικού-μερικού-ενικού των γνωστικών αντικειμένων. Το αντικείμενο του Χέγκελ είναι το ευρύτερο και συγχρόνως το πιο περιορισμένο· η πτυχή του περιορισμένου γίνεται ο πυρήνας της εξήγησης του ευρύτερου. Το αντικείμενο του Μαρξ είναι ένα ειδικό αντικείμενο, το οποίο αποτελεί το πυρήνα εξήγησης του ευρύτερου (της κοινωνίας), ενώ συγχρόνως το ευρύτερο (η κοινωνία) αποκαλύπτεται ως ένα μερικό αντικείμενο. Το αντικείμενο του Βαζιούλιν αποτελεί ένα ευρύτερο αντικείμενο εν συγκρίσει με εκείνο του Μαρξ, ωστόσο αποκαλύπτεται εξίσου ως ένα μερικό αντικείμενο συγκρινόμενο με τη φύση. Από τη σκοπιά του αντικειμένου της κοινωνίας, η Λογική και η πολιτική οικονομία αποτελούν ξεχωριστές πλευρές του, επομένως το περιορισμένο αντικείμενο του Χέγκελ και το αντικείμενο του Μαρξ υπάγονται σε αυτό. Από τη σκοπιά όμως του ευρύτερου αντικειμένου του Χέγκελ, η κοινωνία προβάλλει ως ένα μερικό. Διακριβώνεται έτσι μια ελικοειδής κίνηση από το αφηρημένο αντικείμενο του Χέγκελ, το οποίο εξηγείται από ένα ενικό αντικείμενο, προς το ειδικό αντικείμενο του Μαρξ, μέσω του οποίου εξηγείται ένα ευρύτερο μερικό αντικείμενο και από εκεί προς το αντικείμενο του Βαζιούλιν, το οποίο συνιστά τρόπον τινά ένα ευρύτερο αντικείμενο εν συγκρίσει προς το δεύτερο και προς τον πυρήνα του πρώτου, ενώ ταυτόχρονα συνιστά ένα μερικό ως προς το εύρος του πρώτου. *Στην εξέταση έτσι του Βαζιούλιν συντελείται μια επάνοδος στην ενιαία συνθετική γνώση. Αυτή η τρόπον τινά επιστροφή στο «καθολικό» αντικείμενο συνιστά την άρνηση της άρνησης.*

Η κίνηση της νόησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο σε οντογενετικό επίπεδο, δηλαδή η πορεία της νόησης του/της συγκεκριμένου/νης ερευνητή/-ήτριας πριν την μετάβαση στην ώριμη θεωρία, εντοπίζεται στο έργο του Βαζιούλιν στο σύνολο της ερευνητικής δραστηριότητας που εκπόνησε πριν τη «Λογικής της Ιστορίας». Έχει ιδιαίτερη σημασία να τονιστεί, ότι ο Μαρξ, ήδη με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, αλλά και με το συνολικό του έργο, είχε εντοπίσει στον έναν ή στον άλλο βαθμό την αφετηριακή κατηγορία. Σε ένα γράμμα προς τον Ανένκοβ τον Δεκέμβρη του 1846 ο Μαρξ γράφει: «Τι είναι η κοινωνία, οποιαδήποτε και αν είναι η μορφή της; Το προϊόν της αμοιβαίας πράξης των ανθρώπων» (Marx, 2014: 589).

Ο Βαζιούλιν μελετώντας τη συνολική πορεία του επιστημονικού έργου του Μαρξ επιτυγχάνει την αποκάλυψη της μεθόδου του «Κεφαλαίου», ενώ ταυτόχρονα επιτελεί στον έναν ή στον άλλον βαθμό την αναλυτική πορεία της σκέψης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο αφηρημένο. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι:

η υλιστική αντίληψη της ιστορίας του Κ. Μαρξ, αποτελούσε κατ' εξοχήν γενίκευση των αποτελεσμάτων που προέρχονταν από την πορεία κατά την οποία η περί της κοινωνίας γνώση κινούνταν από την επιφάνεια προς την ουσία, ενώ η πορεία της περί της κοινωνίας γνωστικής διαδικασίας από την ουσία προς το φαινόμενο και την πραγματικότητα δεν κατέστη δεσπόζουσα στην αντίληψη της διάρθρωσης της κοινωνίας που υπάρχει στα έργα των θεμελιωτών του μαρξισμού) (Βαζιούλιν, 2008).

Το γεγονός δηλαδή ότι ο Μαρξ στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας, αν και όχι αποκλειστικά, είχε προσδιορίσει την ενότητα των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής ως το θεμέλιο της κοινωνίας, είχε προσδιορίσει το εποικοδόμημα, τον άνθρωπο ως κοινωνικό ον, τα στάδια της ιστορίας ως κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς κ.λπ., σε σημαντικό βαθμό είχε επιτελέσει και ολοκληρώσει την πρώτη βαθμίδα της κίνησης της σκέψης, αλλά και είχε μεταβεί, αν και όχι συστηματικά και ολοκληρωμένα, στην κατανόηση της κοινωνίας από τη σκοπιά της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.¹⁴² Με άλλα λόγια, στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας έχει αρχίσει να επιχειρείται η σύνθεση των πλευρών του αντικειμένου, εν τούτοις η σύνδεση αυτών των πλευρών πραγματοποιείται με τυπικό τρόπο στη βάση της κατ' εξοχήν εξωτερικής αλληλεπίδρασης των πλευρών.

Σχετικά με το εν λόγω ζήτημα εξαιρετική σημασία έχουν οι παρατηρήσεις του Πατέλη. Όπως γράφει:

Η κλασική αστική κοινωνική φιλοσοφία έχει ήδη επιχειρήσει, τη συστηματική εξέταση της κοινωνίας βάσει της ιδεοκρατικά υποστασιοποιημένης αφηρημένης πνευματικής δραστηριότητας και του Κράτους ως ενσάρκωσης της «γενελογικής ουσίας του ανθρώπου» (Χέγκελ). Από μεθοδολογικής πλευράς, η προμαρξική κοινωνική θεωρία βρίσκεται σε κατώτερη βαθμίδα της διαμόρφωσής της, από αυτήν της σύγχρονης αστικής πολιτικής οικονομίας. Αυτή η γνωσιακή συγκυρία, με τους ιστορικούς περιορισμούς

¹⁴² Οι δύο μορφές κίνησης της νόησης δεν διαχωρίζονται με πέτρινα τείχη. Ήδη από τα Χειρόγραφα του 1857-1858 διαπιστώνεται η κίνηση, που θα πρέπει να ακολουθήσει η εξέταση της πολιτικής οικονομίας. Η διαπίστωση αυτή σημαίνει ταυτόχρονα ότι η νόηση, αν και σε πρώτη μορφή, έχει διέλθει βάσει εικασιών τις βασικές βαθμίδες της κίνησης. Αντίστοιχα, ο Χέγκελ, ήδη από το 1801 στην Ιένα, είχε καταλήξει στην γενική διάρθρωση της Λογικής, αν και σε ημιτελή μορφή. Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας είναι μια εξέταση της κοινωνίας, η οποία παραμένει στα πλαίσια της πρώτης κίνησης, ενώ τα βασικά της συμπεράσματα έχουν προέλθει από τις πρώιμες απόπειρες κατανόησης της στα πλαίσια της δεύτερης κίνησης.

της, επέτρεψε στους Μαρξ και Ένγκελς τη συγκρότηση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας και της θεωρίας περί των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών (πρόκειται για την επιστημονική ανακάλυψη του Μαρξ με τη γόνιμη συμβολή του Ένγκελς), αρχικά ως υπόθεσης («Γερμανική Ιδεολογία») και στη συνέχεια ως αποδεδειγμένης θεωρίας («Κεφάλαιο»). Βασικά στοιχεία αυτής της θεωρίας είναι η υλιστική διαμεσολαβημένη «αναγωγή» όλων των σφαιρών της κοινωνικής ζωής στην οικονομία (βλ. κοινωνικό είναι-κοινωνική συνείδηση, βάση και εποικοδόμημα κλπ.) και η αντίστοιχη αντίληψη για τη δομή της κοινωνίας: ανάγκες - παραγωγικές δυνάμεις - σχέσεις παραγωγής - διανομής - ανταλλαγής - κατανάλωσης - μορφές κοινωνικής συνείδησης (ηθική, πολιτική, δίκαιο, αισθητική, θρησκεία, φιλοσοφία) - εποικοδόμημα. (Πατέλης, 2014 : 41).

Ο Βαζιούλιν μελετώντας κριτικά τα αποτελέσματα του έργου του Μαρξ, νομοτελώς οδηγείται στο να αναστοχαστεί μεθοδολογικά πάνω σε αυτά. Ο κριτικός όμως αναστοχασμός επάνω στα αποτελέσματα της αναλυτικής πορείας της σκέψης, σημαίνει ανάγκη συστηματοποίησής τους σε ένα σύστημα με εσωτερική συνάφεια, σημαίνει δηλαδή τη μετάβαση στην εξέταση και απεικόνιση του γνωστικού αντικειμένου μέσω της κίνησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι, αν συγκρίνουμε το παραπάνω απόσπασμα του Μαρξ με την αρχή του «Κεφαλαίου», θα εντοπίσουμε μεγάλες ομοιότητες (Βαζιούλιν, 1988: 44). Στον βαθμό λοιπόν που η κοινωνία είναι το προϊόν της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων, τότε το ανθρώπινο άτομο είναι η αφετηριακή κατηγορία.

Σε αυτό το σημείο διαπιστώνεται ότι, όπως και στην περίπτωση του «Κεφαλαίου», η ανάλυση μπορεί να συνεχίσει περαιτέρω. Στην αναλυτική πορεία του Χέγκελ, το Είναι συνιστά τον έσχατο αναλυτικό προσδιορισμό πέραν του οποίου καμιά ανάλυση δεν είναι εφικτή, ενώ στους Μαρξ και Βαζιούλιν δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Αυτό υποδηλώνει, ήδη σε αυτό το σημείο της έρευνας, ότι τα γνωστικά αντικείμενα των δύο τελευταίων εδράζονται σε άλλα αντικείμενα. Αν για παράδειγμα, ως αφετηριακή κατηγορία προσδιοριζόταν ο ζωντανός οργανισμός, τότε το γνωστικό αντικείμενο θα ήταν ο έμβιος κόσμος και όχι η κοινωνία. Αποκαλύπτεται, επομένως, ότι ο προσδιορισμός της λογικής αφετηρίας, από την πρώτη βαθμίδα κίνησης της νόησης, συνδέεται εσωτερικά με τον προσδιορισμό της από τη δεύτερη βαθμίδα κίνησης της νόησης.

Στη βάση των παραπάνω καθίσταται σαφές, ότι ο προσδιορισμός της λογικής αφετηρίας, ως αποτέλεσμα της πρώτης κίνησης της νόησης, δεν μπορεί να επιτευχθεί με την αυστηρή έννοια του όρου. Τόσο στην περίπτωση του Χέγκελ όσο και στην περίπτωση των Μαρξ και Βαζιούλιν, η αφετηριακή κατηγορία εντοπίζεται έχοντας διανύσει νοητά τις βασικές βαθμίδες

την δεύτερης πορείας της νόησης. Παρά το γεγονός ότι, κατά την κίνηση της νόησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο, ανακύπτουν οι εικασίες περί της απλούστατης σχέσης, η γνώση της τελευταίας, ακριβώς ως *απλούστατης* σχέσης, επιτυγχάνεται μονάχα από τη σκοπιά του αλληλένδετού της με τις υπόλοιπες πλευρές και κατηγορίες. Ως εκ τούτου, η λογική αφετηρία αποκαλύπτεται ακριβώς ως τέτοια κατά την δεύτερη βαθμίδα κίνησης της νόησης, κατά την κίνηση της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Σε αυτό το σημείο η έρευνα θα περάσει στην εξέταση της λογικής αρχής από τη δεύτερη σκοπιά, από το γεγονός ότι η λογική αφετηρία συνιστά ακριβώς την αφετηρία της κίνησης της νόησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Η πρώτη βαθμίδα κίνησης της νόησης, από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο, αποτελεί την προϋπόθεση της δεύτερης βαθμίδας και τη μεσολαβεί. Καταδεικνύεται έτσι, ότι η δεύτερη κίνηση της νόησης προϋποθέτει την πρώτη πορεία. Ο Χέγκελ γράφει ότι «η Λογική έχει για προϋπόθεση της την επιστήμη του εμφανιζόμενου πνεύματος» (Χέγκελ, 2013: 116).

Η πρώτη βαθμίδα της νόησης ως προϋπόθεση αποτελεί γνωσιολογική προϋπόθεση. Η λογική αφετηρία αποδεικνύεται ως τέτοια μόνο κατά το πέρας και την ολοκλήρωση της συνολικής πορείας της κίνησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Στα ίδια τα έργα, που πραγματώνεται η ανοδική βαθμίδα της νόησης, η λογική αφετηρία παρουσιάζεται εξ' υπαρχής και άνευ αποδείξεως ως λογική αφετηρία, ενώ μόνο στο τέλος της έκθεσης των αποτελεσμάτων της έρευνας αποδεικνύεται πλήρως το γεγονός ότι αποτελεί λογική αφετηρία. Για εκείνον που αρχίζει άμεσα την ανάγνωση κάθε έργου, δεν αποδεικνύεται άμεσα ότι το Είναι, το εμπόρευμα, και το άτομο¹⁴³ είναι οι αφετηριακές κατηγορίες της Λογικής, του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και της κοινωνίας αντίστοιχα. Δεν εκτίθεται επίσης η σχέση της λογικής αφετηρίας με τις υπόλοιπες πλευρές. Για παράδειγμα, κατά την έκθεση του εμπορεύματος, δεν γνωρίζουμε ακόμη τίποτα για τη διαδικασία παραγωγής υπεραξίας· αντιστοίχως, στην «Επιστήμη της Λογικής», κατά την έκθεση του Είναι, δεν γνωρίζουμε ακόμη τίποτα για την Ουσία, ενώ ομοίως, κατά την έκθεση του ατόμου, δεν γνωρίζουμε ακόμη τίποτα για την παραγωγή.

¹⁴³ Υπενθυμίζουμε την πρώτη υποσημείωση του Βαζιούλιν κατά τον προσδιορισμό της απλούστατης σχέσης της κοινωνίας, ότι δηλαδή σ' αυτό το στάδιο εκτύλιξης της εξέτασης («αλλά όχι γενικότερα») η διαφορά μεταξύ των εννοιών «άνθρωπος» και «άτομο» δεν έχει σημασία» (Βαζιούλιν, 2013: 97).

Στην πραγματικότητα, κατά την έκθεση της αφετηριακής κατηγορίας, δεν γνωρίζουμε ακόμη τίποτα για το ίδιο το γνωστικό αντικείμενο, του οποίου την αφετηριακή κατηγορία αποτελεί· «στο ξεκίνημα, όπου το ίδιο το Πράγμα δεν είναι ακόμα παρόν, η φιλοσοφία είναι μια κενή λέξη ή μια οποιαδήποτε αποδεκτή, μη-δικαιολογημένη παράσταση» (ό.π.: 125). Αυτό που εκτίθεται είναι μια *a priori* παραδοχή, μέσω της οποίας σχετίζεται το αντικείμενο και η αφετηριακή κατηγορία. Ταυτόχρονα όμως, στο πίνακα περιεχομένων παρουσιάζεται ότι η λογική αφετηρία σχετίζεται με τις υπόλοιπες πλευρές. Η έκθεση του πίνακα περιεχομένων παρουσιάζει την αλληλουχία συσχέτισης των πλευρών. Από τον πίνακα περιεχομένων, ο προσδιορισμός της λογικής αφετηρίας και η σχέση της με τις υπόλοιπες κατηγορίες, αλλά και γενικότερα η σχέση των πλευρών του αντικειμένου, δεν αποδεικνύεται, αλλά λαμβάνεται ως μια *a priori* αρχή.

Το ζήτημα εδώ έγκειται στο γεγονός, ότι ο συγγραφέας έχει ήδη διατρέξει την κίνηση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και εκθέτει τα αποτελέσματα των ερευνών του γνωρίζοντας την αλληλουχία των κατηγοριών. Το εν λόγω ζήτημα αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της διαφοράς, εντός της ενότητάς τους, μεταξύ της διαδικασίας της έρευνας και της διαδικασίας της έκθεσης των αποτελεσμάτων. Αυτό που προβάλλει στον αναγνώστη ως αναπόδεικτο, είναι για τον συγγραφέα ήδη αποδεδειγμένο. Μέσω του πίνακα περιεχομένων, ο συγγραφέας παρουσιάζει τα ήδη εγνωσμένα αποτελέσματα της έρευνάς του, με σκοπό να αποτελέσουν τον οδηγητικό μίτο της ανάπτυξης του επιστημονικού περιεχομένου. Ο Χέγκελ ορθά τονίζει ότι ο πίνακας περιεχομένων δεν εντάσσεται αυστηρά στο κύριο περιεχόμενο του αντικειμένου:

Δεν ανήκουν στο περιεχόμενο και στο σώμα της επιστήμης, αλλά είναι διευθετήσεις μιας εξωτερικής ανασκόπησης, η οποία έχει ήδη διατρέξει το σύνολο της έκθεσης, συνεπώς γνωρίζει και δηλώνει εκ των προτέρων την ακολουθία των σταδίων του, προτού ακόμα παρουσιαστούν, παραχθούν από το ίδιο το Πράγμα (ό.π.: 93).

Η λογική αφετηρία δεν συνιστά μια υποκειμενική αρχή, μέσω της οποίας επιλέγεται η παρουσίαση του περιεχομένου. Απεναντίας, συνιστά την ίδια την *αρχή* του αντικειμένου, μέσω του αυτοσχετισμού της οποίας αρθρώνεται όλο το υπόλοιπο φιλοσοφικό-επιστημονικό οικοδόμημα. Ο Χέγκελ τονίζει ότι,

η ανάγκη να δίνουμε απάντηση στο ερώτημα, με τι πρέπει να γίνεται το ξεκίνημα, παραμένει χωρίς σημασία έναντι της ανάγκης της αρχής, που μόνο αυτή φαίνεται να συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του Πράγματος, το ενδιαφέρον σχετικά με το τι είναι το αληθές, το απόλυτο θεμέλιο των πάντων» (ό.π.: 114).

Υπό αυτή την άποψη, η αρχή θα πρέπει να διερευνάται όχι μόνο ως προς τις γνωσιολογικές της προϋποθέσεις (υποκειμενική πτυχή), από τη σκοπιά δηλαδή της κίνησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο αφηρημένο, τόσο σε ιστορικό-φυλογενετικό όσο και σε ιστορικό-οντογενετικό επίπεδο, αλλά επίσης και ως προς τις αντικειμενικές της προϋποθέσεις (αντικειμενική πτυχή).

Από τη σκοπιά της αντικειμενική πτυχής, η λογική αφετηρία θα πρέπει να εξετάζεται διττά, από τη λογική και την ιστορική πτυχή. Στη λογική πτυχή το γνωστικό αντικείμενο, τα συστατικά του στοιχεία και οι πλευρές του, εξετάζονται ως ταυτοχρόνως υφιστάμενα και δεδομένα.¹⁴⁴ Στην ιστορική πτυχή το αντικείμενο εξετάζεται ως μια αναπτυξιακή διαδικασία που πραγματοποιείται μέσα στον χρόνο. Από τη σκοπιά της λογικής πτυχής, η αφετηριακή λογική κατηγορία χαρακτηρίζεται από οντολογική και γνωσιολογική προτεραιότητα στη διάρθρωσή της με τις υπόλοιπες κατηγορίες. Η οντολογική και γνωσιολογική προτεραιότητα της αφετηριακής κατηγορίας συνίσταται στο γεγονός, ότι το αντικείμενο βρίσκεται στο ώριμο στάδιο της ανάπτυξής του και ότι οι πλευρές έχουν πλήρως διαμορφωθεί. Σε αυτό το στάδιο, το αντικείμενο εκδηλώνει με τον πλέον έντονο τρόπο τον συστημικό του χαρακτήρα. Η αφετηριακή κατηγορία λοιπόν συνιστά τον πιο καθολικό και αφηρημένο προσδιορισμό του γνωστικού αντικειμένου. Κάθε επόμενος προσδιορισμός (κατηγορία) αποτελεί ένα πλουσιότερο και ακριβέστερο προσδιορισμό του γνωστικού αντικειμένου.

Στην περίπτωση του Χέγκελ, η «Επιστήμη της Λογικής» έχει ως γνωσιολογική προϋπόθεση την πορεία της εμφανιζόμενης συνείδησης. Όπως σημειώνει ο ίδιος, «η έννοια της καθαρής επιστήμης και η παραγωγή της, στο παρόν έργο, προϋποτίθεται λοιπόν στο μέτρο που η Φαινομενολογία του πνεύματος δεν είναι τίποτε άλλο από την εν λόγω παραγωγή» (ό.π.: 84). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η καθαρή γνώση έχει ως προϋπόθεση την πεπερασμένη και φαινομενική γνώση. Η κίνηση από την αμεσότητα προς την αφηρημένη νόηση αποτελεί προϋπόθεση της

¹⁴⁴ Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε τη διαφορά της διαλεκτικής εξέτασης του γνωστικού αντικειμένου και των πλευρών του, ως δεδομένων, από την προσέγγιση του γνωστικού αντικειμένου, ως δεδομένου, στα πλαίσια της τυπικής λογικής. Στη διαλεκτική λογική το γνωστικό αντικείμενο και οι πλευρές του εξετάζονται, ως δεδομένα, στην διαδικασία της αναπαραγωγικής του κίνησης. Οι δεδομένες έτσι πλευρές στα πλαίσια της λογικής πτυχής προβάλλουν ως δεδομένες εντός της αναπαραγωγικής τους κίνησης.

κίνησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Η λογική αφετηρία από αυτή τη σκοπιά βρίσκεται υπό προϋπόθεση και ως εκ τούτου είναι διαμεσολαβημένη.

Ας περάσουμε όμως στο ίδιο το έργο και στην αντικειμενική του πτυχή. Όταν εξετάζουμε το ίδιο το αντικείμενο, θα πρέπει να αρχίζουμε ακολουθώντας την εσωτερική εκτύλιξη του ίδιου του περιεχομένου του και όχι από τις γνωσιολογικές του προϋποθέσεις. Η αφετηριακή κατηγορία εδώ είναι ένα άμεσο. Αυτό που έχει σημασία, είναι η αποκάλυψη του ίδιου του αντικειμένου και η εκδήλωση του περιεχομένου του. Υπάρχει μήπως κάποια αντικειμενική προϋπόθεση του αντικειμένου;

Για να απαντηθεί το εν λόγω ζήτημα θα πρέπει να ανακαλέσουμε την ταυτότητα υποκειμένου και αντικειμένου στην καθαρή γνώση, δηλαδή την ενότητα της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας, της μορφής και του περιεχομένου. *Η αντίληψη του πνεύματος του Χέγκελ, ενοποιώντας το Απόλυτο Εγώ του Φίχτε με το Απόλυτο του Σέλλινγκ, επιτυγχάνει την ταυτότητα της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας, του Εγώ και της Φύσης. Στην καθαρή γνώση, η συνείδηση έχει υπερβεί τη σχέση με το εξωτερικό αντι-κείμενο, όχι εγκαταλείποντάς το προς όφελος μιας απόσυρσης στα έγκατα ενός εσωτερικού υποκειμενικού κόσμου, αλλά εσωτερικεύοντάς το στην καθαρή του ουσιότητα, στο μεστό εννοιολογικό του περιεχόμενο.* Ο Χέγκελ αναφέρει πως «με τούτη την εισαγωγή του περιεχομένου στη λογική θεώρηση δεν είναι τα πράγματα, αλλά το Πράγμα, η έννοια των πραγμάτων, η οποία γίνεται αντι-κείμενο» (ό.π.: 64).¹⁴⁵

Τα αντικείμενα έτσι της λογικής είναι οι έννοιες, οι οποίες αποτελούν ενότητα μορφής και περιεχομένου. Επομένως, αυτές οι έννοιες δεν θα πρέπει να γίνονται αντιληπτές ως ανήκουσες σε κάποια ψυχολογική και υποκειμενική τάξη. Οι έννοιες είναι το Πράγμα, εκφράζουν την ουσία των πραγμάτων και αυτή η τελευταία σκέπτεται σε αυτές. Η λογική λοιπόν, δεν συνιστά μονάχα λογική της σκέψης, της υποκειμενικότητας, αλλά και λογική του όντος, της αντικειμενικότητας. Ως εκ τούτου, στην καθαρή γνώση, ο Λόγος (λογική) από την σκοπιά της υποκειμενικότητας, του ατομικού, ταυτίζεται με τον Λόγο του αντικειμενικού, της

¹⁴⁵ Ο Π. Θανασάς αναφέρει ότι «η εγελιανή *Λογική* δεν αποτελεί ένα όργανον, μια ελεγκτική επιστήμη όπως η αριστοτελική *Λογική*, αλλά μια αλληλουχία αντικειμενικών εννοιών, των οποίων η παραγωγή και η ισχύς αναδεικνύονται με τρόπο δεσμευτικό. Οι έννοιες αυτές αποτελούν τις θεμελιώδεις δομές, τους αρμούς της ίδιας της πραγματικότητας, το σκελετό γύρω από τον οποίο αρθρώνεται η κίνησή της. Η *Λογική* αυτή «συμπίπτει με τη μεταφυσική»: το αντικείμενό της, οι έννοιες, είναι οι κατεξοχήν ουσίες — ενάντια στο νομιναλισμό που θεωρούσε τις έννοιες συμβατικά παράγωγα της αφαιρετικής μας ικανότητας» (Θανασάς, στο Χέγκελ 2006: 21).

καθολικότητας. Έτσι, το σύστημα των λογικών κατηγοριών συνιστά το ίδιο το σύστημα του απολύτου Λόγου. Όπως χαρακτηριστικά το διατυπώνει ο Χέγκελ στην εισαγωγή της «Επιστήμης της Λογικής»:

το νοεόν και οι προσδιορισμοί του δεν είναι κάτι ξένο στα αντι-κείμενα, αλλά μάλλον η ουσία τους ή πως τα πράγματα και το νοεόν των ίδιων των πραγμάτων — άλλωστε η γλώσσα μας εκφράζει μια συγγένεια αυτών των όρων — συμφωνούν καθεαυτά και διεαυτά, πως το νοεόν, στους εμμένεις του προσδιορισμούς, και η αληθινή φύση των πραγμάτων είναι ένα και το αυτό περιεχόμενο (ό.π.: 76).

Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται μια ιδιότυπη αντίφαση μεταξύ γνωσιολογικής και αντικειμενικής προϋπόθεσης στην «Επιστήμη της Λογικής». Εφόσον στην «Επιστήμη της Λογικής» παρουσιάζεται ο απόλυτος Λόγος, ο οποίος συνέχει την υποκειμενικότητα και την αντικειμενικότητα, τότε το Απόλυτο είναι το αρχέγονο και απολύτως ανυπόθετο. Από το τελευταίο συνεπάγεται ότι η αφετηριακή κατηγορία θα πρέπει να είναι το απόλυτο ξεκίνημα.

Το Είναι είναι το άμεσο και απροϋπόθετο ξεκίνημα της «Επιστήμης της Λογικής». Διαπιστώνεται λοιπόν ότι από τη υποκειμενική-γνωσιολογική πλευρά η λογική αφετηρία έχει ως προϋπόθεση την «Φαινομενολογία του Πνεύματος», ενώ από την αντικειμενική-οντολογική πλευρά δεν έχει. Ας παρακολουθήσουμε πώς ο Χέγκελ τοποθετείται επί τούτου:

Πρέπει να ομολογήσουμε πως αποτελεί μια ουσιώδη θεώρηση — που θα δειχθεί ακριβέστερα μέσα στην ίδια τη Λογική — το ότι η πρόοδος είναι μια οπισθοχώρηση, μια επιστροφή πίσω στο θεμέλιο, στο αρχέγονο και το αληθές, από το οποίο εξαρτάται και στην πράξη προέρχεται εκείνο, με το οποίο έγινε το ξεκίνημα. Έτσι, η συνείδηση, στο δρόμο της από την αμεσότητα, με την οποία ξεκινά, επανάγεται στην απόλυτη Γνώση που νοείται ως η πιο εσωτερική της αλήθεια. Το τελευταίο τούτο, το θεμέλιο, πράγματι είναι επίσης εκείνο, από το οποίο προέρχεται το πρώτο· το ίδιο πρώτο, που στην αρχή ήλθε στο προσκήνιο ως ένα άμεσο (ό.π.: 121-122).

Η άμεση γνώση ως τέτοια αποτελεί γνώση γενικά και ως εκ τούτου προϋποθέτει τη καθαρή γνώση. Επιπλέον, η διαδρομή προς την απόλυτη γνώση μέσω της Φαινομενολογίας είναι η πορεία της απόλυτης ιδέας, η οποία μέσω του υποκειμενικού πνεύματος διασχίζει μια σειρά από καταστάσεις μέχρις ότου καταφέρει να αρθεί στο επίπεδο της γνώσης του εαυτού της. Σε αυτό ακριβώς έγκειται η γνωσιολογική προϋπόθεση της «Επιστήμης της Λογικής». Η ίδια όμως η πορεία του υποκειμενικού πνεύματος «παράγεται» από την πορεία της απόλυτης ιδέας. Επομένως, η όλη διαδικασία προβάλλει ως μια απολύτως ανοδική συνθετική διαδικασία,

δηλαδή, ως διαδικασία που έχει απολυτοποιηθεί η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Όπως ευστόχως παρατηρεί ο Πατέλης:

Η άρτια νόηση αποκτά το χαρακτήρα μιας *a priori* κατασκευής χωρίς ιστορία. Το αποτέλεσμα –το ανεπτυγμένο σύστημα αλληλένδετων ιεραρχημένων και διατεταγμένων κατηγοριών– και παρά τις περί του αντιθέτου νύξεις του ίδιου του Χέγκελ, έχει εν πολλοίς αποσπαστεί από τη γνωστική διαδικασία που το γέννησε και έχει αντιπαρατεθεί σε αυτήν. Σε αυτή την περίπτωση, η ιστορία της σκέψης δεν είναι τελικά τίποτε άλλο από τη συνειδητοποίηση αυτής της προϋπάρχουσας κατασκευής (Πατέλης, 2019: 440).

Η καθαρή γνώση είναι επομένως μια συνειδητοποίηση και μια, τρόπον τινά, μορφή επιστροφής στην αρχέγονη και αιώνια ταυτότητα του Είναι και της νόησης, στην απόλυτη ιδέα. Ένεκα του γεγονότος ότι η γνωσιολογική προϋπόθεση εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της πορείας της απόλυτης ιδέας, αυτό συνεπάγεται ότι η προϋπόθεση αναπαράγεται πλήρως με την ίδια την κίνηση του αντικειμένου, δηλαδή του απολύτου. Όπως διαπιστώνουν οι Μαρξ και Ένγκελς:

Στον Χέγκελ, το Απόλυτο Πνεύμα της ιστορίας έχει το υλικό του στη Μάζα και βρίσκει την κατάλληλή του έκφραση μόνο στη φιλοσοφία. Εν τούτοις ο φιλόσοφος είναι μόνο το όργανο μέσω του οποίου ο δημιουργός της ιστορίας, το Απόλυτο Πνεύμα, φτάνει στην αυτοσυνειδησία ανασκοπικά ύστερα από την ολοκλήρωση της κίνησης. Η συμμετοχή του φιλόσοφου στην ιστορία εξαντλείται σε αυτή την ανασκοπική [αναδρομική] συνείδηση, γιατί η πραγματική ιστορία έχει ολοκληρωθεί ασυνείδητα από το Απόλυτο Πνεύμα. Έτσι, ο φιλόσοφος εμφανίζεται στη σκηνή κατόπιν εορτής (Marx & Engels, 1975 : 85-86)

Σε αυτό το στάδιο της πραγμάτευσης ερχόμαστε ενώπιον του πυρήνα του προβλήματος της σχέσης λογικού και ιστορικού, ο οποίος σχετίζεται με τη λογική αφετηρία της εγελιανής λογικής. Η απόλυτη νόηση, στον βαθμό που αποτελεί την ταυτότητα της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας, δεν μπορεί να αναφέρεται σε κάτι που προηγείται αυτής. Έχει σημασία να τονιστεί για άλλη μια φορά, ότι η καθαρή γνώση δεν θα πρέπει να νοείται ως γνώση κάποιου εξωτερικού πράγματος, αλλά ως νόηση νοήσεως. Η «Επιστήμη της Λογικής» έτσι δεν αφηγείται με έναν εξωτερικό τρόπο την ιστορία της νόησης, αλλά παρουσιάζει την ανάπτυξη της νόησης μέσα από τον σχετισμό με τον εαυτό της. Η καθαρή γνώση είναι πλήρης αμεσότητα. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Χέγκελ:

Στην αληθινή της έκφραση επομένως, αυτή η απλή αμεσότητα είναι το καθαρό Είναι. Ακριβώς όπως η καθαρή Γνώση δεν προορίζεται να σημαίνει τίποτε άλλο από τη Γνώση ως τέτοια, εντελώς αφηρημένα, έτσι και το καθαρό Είναι δεν προορίζεται να σημαίνει τίποτε άλλο από το Είναι εν γένει· Είναι, και τίποτε άλλο, χωρίς οποιοδήποτε άλλο προσδιορισμό και πλήρωση (Χέγκελ, 2013: 119).

Το σύστημα των ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών και η σχέση του Είναι με τις υπόλοιπες κατηγορίες εδράζονται στη λογική διάρθρωση του ίδιου του Λόγου και στην κλιμάκωση των προσδιορισμών του. Αυτό που υφίσταται είναι ένα δεδομένο σύστημα λογικών κατηγοριών, το οποίο χαρακτηρίζεται από μια αιώνια και άχρονη κίνηση. Το Είναι ως αφετηριακή κατηγορία χαρακτηρίζεται από λογική και, υπό μια ορισμένη έννοια, οντολογική προτεραιότητα και είναι το καθολικό απροσδιόριστο άμεσο. Το Είναι είναι το αντικείμενο καθ' εαυτό (an sich)¹⁴⁶, το αντικείμενο σε εμβρυώδη μορφή, το οποίο δεν είναι ακόμη εγνωσμένο. Το Είναι είναι το πρώτο, το οποίο ταυτοχρόνως υπάρχει και νοείται. Επομένως, η λογική αφετηρία «οφείλει να είναι επίσης το ξεκίνημα και εκείνο, που είναι το Prius [=το πρότερο] για το νοεόν, θα πρέπει επίσης να είναι το πρώτο μέσα στην πορεία του νοεόν» (ό.π.: 114-115). Η λογική όμως εκτύλιξη των κατηγοριών δεν έχει να κάνει με μια μορφή χρονικής ή ιστορικής ακολουθίας.

Για τον Χέγκελ η διάσταση του χρόνου και της ιστορίας ανήκει στην τάξη της εξωτερικότητας και όχι στον ίδιο τον Λόγο που είναι άχρονος και αιώνιος. Το γεγονός όμως, ότι η διάσταση του χρόνου και της ιστορίας έχει απολεσθεί από τη Λογική, συνεπάγεται ότι το σύστημα των κατηγοριών νοείται ως δεδομένο. Πότε όμως προβάλλει το σύστημα των κατηγοριών ως δεδομένο; Από διαλεκτική υλιστική επιστημολογική σκοπιά προβάλλει σε εκείνη τη θεώρηση που απολυτοποιείται το ώριμο στάδιο της ανάπτυξης του αντικειμένου, το στάδιο εκείνο στο οποίο το αντικείμενο έχει επιτύχει την πλήρη ανάπτυξη των πλευρών του. Σε εκείνη τη θεώρηση δηλαδή, στην οποία απολυτοποιείται το παρόν και θεωρείται ως ολοκλήρωση και περάτωση της αναπτυξιακής διαδικασίας. Στην υιοθέτηση όμως μιας τέτοιας αντίληψης, το παρελθόν κατανοείται μονομερώς και εσφαλμένα ως μια διαδικασία που οδηγεί τελεολογικά στο παρόν· «για να επιτρέψει το παρόν, να συλληφθεί το παρελθόν σε όλη του την πολλαπλότητα και όχι μόνο ως στάδιο αυτού του ίδιου [του παρόντος], πρέπει το παρόν το ίδιο να συλληφθεί ως παροδικό» (Vazjulin, 2006: 248).

Στην πραγματικότητα η απολυτοποίηση του ώριμου αντικειμένου σημαίνει απολυτοποίηση της δομής και της διάρθρωσης των πλευρών του αντικειμένου, σημαίνει σε τελική ανάλυση, κατανόηση του συστήματος των λογικών κατηγοριών ως δεδομένων. Κάτι τέτοιο οδηγεί σε μια αντίληψη περί του γνωστικού αντικειμένου, η οποία καταλήγει, εν πολλοίς,

¹⁴⁶ Από εδώ και στο εξής, όπου χρησιμοποιούμε τον όρο «καθ' εαυτό», παραπέμπουμε στον γερμανικό όρο «an sich».

να είναι στατικού χαρακτήρα. Στη βάση της τελευταίας προκύπτει και η αντίληψη, ότι η λογική και οντολογική προτεραιότητα του Είναι δεν συσχετίζεται με την εμφάνιση και την ανάπτυξη αυτών των πλευρών στον χρόνο, αλλά με τη θέση και τον ρόλο, που έχει αποκτήσει η κάθε κατηγορία (πλευρά) στη διάρθρωση της ώριμης μορφής του αντικειμένου. Επιπλέον, στο ώριμο στάδιο ανάπτυξης του αντικειμένου, χαρακτηριστικό του οποίου είναι η πλήρης διαμόρφωση της ουσίας και η μέγιστη επίτευξη της ιδιότυπης αυτοκίνησής της, η προϋπόθεση προβάλλει ως προϋπόθεση που αναπαράγεται αποκλειστικά από την ίδια την κίνηση του αντικειμένου. Αυτό όμως συνιστά την αντικειμενική φαινομενικότητα του ώριμου σταδίου της ανάπτυξης. Εν τούτοις, σε μια πραγματική αναπτυξιακή διαδικασία, η προϋπόθεση ποτέ δεν μετασχηματίζεται πλήρως σε προϋπόθεση που αναπαράγεται από την κίνηση του αντικειμένου.

Υπό το φως της παρούσας προβληματικής επανακάμπει και το ζήτημα της αμεσότητας και της διαμεσολάβησης της αρχής. Ο Χέγκελ πολύ ορθά γράφει ότι:

τίποτα δεν υπάρχει, τίποτα στον ουρανό ή στη φύση ή στο πνεύμα ή οπουδήποτε αλλού, που να μην περιέχει εξίσου την αμεσότητα και τη διαμεσολάβηση, έτσι ώστε αυτοί οι δύο προσδιορισμοί να αποκαλύπτονται ότι είναι αχώριστοι και αδιάσπαστοι και εκείνη η αντίθεση ανάμεσα τους ένα μηδενικό (Χέγκελ, 2013: 115).

Ειπώθηκε προηγουμένως, ότι η έκθεση του απολύτου είναι η έκθεση της αιώνιας κίνησης της νόησης. Η κίνηση όμως, άρα και η διαμεσολάβηση, είναι κάτι που τελείται εντός και μέσω του απολύτου. Η διαμεσολάβηση λοιπόν είναι ένας καθαρός συσχετισμός με τον εαυτό (αυτοσχασία), είναι μια αυτοδιαμεσολάβηση. Ακόμη και από την οπτική του ευρύτερου φιλοσοφικού συστήματος του Χέγκελ και της διαμεσολαβημένης άρθρωσης των σφαιρών του συστήματος σε Λογική, Φύση και Πνεύμα, αυτό το οποίο εν τέλει δεσπόζει είναι ένα απολύτως κλειστό σύστημα. *Εκείνο που επί της ουσίας απολυτοποιείται στην εγελιανή αντίληψη είναι η εσωτερική αλληλεπίδραση του γνωστικού αντικειμένου.* Το αντικείμενο νοείται ως μια διαδικασία που παράγει πλήρως τις προϋποθέσεις του μέσω της αυτοκίνησής του. Αυτό όμως δεν είναι τίποτε άλλο, παρά απολυτοποίηση της ανοδικής πορείας της νόησης, της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Αντίστοιχα, από τη σκοπιά του αντικειμένου, η απολυτοποίηση της ανοδικής πορείας της νόησης δεν σημαίνει τίποτε άλλο, παρά την απολυτοποίηση της εσωτερικής αλληλεπίδρασης του αντικειμένου.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, αυτό που σε τελική ανάλυση παραμένει κυρίαρχο στην εγγελιανή θεώρηση, είναι η στιγμή του απολύτου, της απόλυτης νόησης. Έτσι, παρ' ότι διασυνδέεται το καθολικό με το ενικό, το άπειρο με το πεπερασμένο, η ταυτότητα με τη διαφορά, εκείνο που υπερισχύει είναι η στιγμή του καθολικού, του απείρου, της ταυτότητας, έναντι του ενικού, του πεπερασμένου και της διαφοράς αντίστοιχα. Η πλευρά της εξωτερικότητας (αμεσότητας) παραμένει υποδεέστερη από την πλευρά της εσωτερικότητας και υφίσταται χάριν της τελευταίας. Ο κόσμος της ύλης καθίσταται υποδεέστερος από τον κόσμο της σκέψης και του πνεύματος· και εν τέλει η πράξη υποδεέστερη της σκέψης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η στιγμή της διαμεσολάβησης, θεωρούμενη ως αποκλειστικά ενυπάρχουσα εντός και μέσω του απολύτου, εξαντλημένη στο πλαίσιο της εσωτερικής αλληλεπίδρασης, αυτοακυρώνεται και σε κυρίαρχη στιγμή αναδύεται η αμεσότητα, η δεδομενικότητα, δηλαδή η άμεση κατάφαση του παρόντος.

Από υλιστικής διαλεκτικής επιστημολογικής σκοπιάς, το γνωστικό αντικείμενο δεν διαμεσολαβείται μόνο από τον ίδιο τον εαυτό του, αλλά και από άλλα εξωτερικά προς αυτό αντικείμενα, από προγενέστερες αναπτυξιακές διαδικασίες διαμέσου των οποίων ανέκυψε καθώς και από τα προγενέστερα στάδια της ίδιας της ανάπτυξής του. Η εξωτερικότητα δεν μετασχηματίζεται ποτέ πλήρως από την κίνηση του αντικειμένου, αλλά συνεχίζει να υφίσταται ως εξωτερική και εν πολλοίς ανεξάρτητη προϋπόθεση του.

Η λογική εκκίνηση λαμβάνει χώρα ως εξής: «Είναι, καθαρό Είναι, –χωρίς κανέναν άλλο προσδιορισμό» (ό.π.: 141). Η αφετηριακή γνώση είναι το καθαρό Είναι, αυτό δεν είναι η γνώση κάποιου τίνος, αλλά είναι η ίδια η καθαρή στερημένη προσδιοριστίας γνώση, είναι το απροσδιόριστο άμεσο. Με εξαιρετική ευστοχία ο Marquet, στις παραδόσεις του στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης, πραγματευόμενος την εκκίνηση της «Φαινομενολογίας του πνεύματος» από τη σκοπιά της κατηγοριών της «Επιστήμης της Λογικής», παρατηρεί ότι η κατ' αίσθηση βεβαιότητα είναι ο τόπος της καθαρής αίσθησης, όπου όλα όσα μπορούμε να πούμε εξαντλούνται σε μια απλή δήλωση, «είναι» (Marquet, 2009: 40).

Το Είναι δεν είναι μια πλευρά ή ένα μέρος του απολύτου, είναι το ίδιο το Απόλυτο στον αφετηριακό του απροσδιόριστο προσδιορισμό. Κατά τον Χέγκελ, «το καθαρό Είναι κάνει το ξεκίνημα, αφενός γιατί είναι καθαρή σκέψη, αφετέρου γιατί είναι η απροσδιόριστη, απλή αμεσότητα» (Χέγκελ, 1991: 204). Το Είναι είναι η καθαρή έννοια στερημένη προσδιορισμού· ως

τέτοια, το Είναι είναι Μηδέν. Το Είναι και το Μηδέν είναι οι δύο πλευρές μια αμοιβαίας και αλληλοπροϋποτιθέμενης σχέσης, «η αλήθεια τους, επομένως, είναι τούτη η κίνηση του άμεσου εξαφανίζεσθαι του ενός μέσα στο άλλο: το γίνεσθαι, μια κίνηση, όπου αμφότερα είναι διαφοροποιημένα, αλλά μέσω μιας διαφοράς, η οποία εξίσου άμεσα έχει καταλυθεί» (Χέγκελ, 2013: 144). Το γίνεσθαι όπως επισημαίνει ο Χέγκελ,

είναι διττά προσδιορισμένο· στον ένα προσδιορισμό, το Μηδέν είναι παρόν ως άμεσο, ήτοι ο προσδιορισμός ξεκινά από το Μηδέν, το οποίο αναφέρεται στο Είναι, δηλαδή μεταβαίνει στο ίδιο τούτο το Είναι· στον άλλο, το Είναι είναι παρόν ως άμεσο, ήτοι ξεκινά από το Είναι, το οποίο μεταβαίνει στο Μηδέν, -γένεση και φθορά (ό.π.: 186).

Στο εν λόγω χωρίο του Χέγκελ διακριβώνεται η αμοιβαία ενότητα του Είναι και του Μηδενός, δηλαδή του αντικειμένου με τον ίδιο του τον εαυτό. Το Είναι δεν είναι κάτι άλλο από το αντικείμενο, είναι το ίδιο το αντικείμενο. Ο Χέγκελ γράφει ότι «εάν χαρακτηρίσουμε το Είναι ως κατηγορούμενο του Απολύτου, οδηγούμαστε στον πρώτο ορισμό ετούτου: Το Απόλυτο είναι το Είναι. Αυτός είναι (μέσα στη σκέψη) ο απόλυτα αρχικός ορισμός, ο πιο αφηρημένος και ο πιο πενιχρός» (Χέγκελ, 1991: 206). Το Είναι είναι το ίδιο το αντικείμενο που, όντας σε αρνητική σχέση με τον εαυτό του, έχει μεταβεί στο Μηδέν και εκ νέου από το Μηδέν στο Είναι. Η εν λόγω σχέση απεικονίζει τον εμμενή αρνητικό χαρακτήρα του αντικειμένου. Το γίνεσθαι είναι η πλήρης ενότητα του έρχεσθαι και του παρέρχεσθαι. Αυτό που υφίσταται είναι η ενυπάρχουσα και απροϋπόθετη αμοιβαία σχέση των δύο όρων, του Είναι και του Μηδενός. Υπό αυτή την έννοια, δεν πρόκειται για ένα Είναι που προέκυψε από ένα Μηδέν, ούτε για ένα Μηδέν που προέκυψε από ένα Είναι. Πρόκειται για την απόλυτη κατάφαση στην οποία «το Είναι -δεν μεταβαίνει- αλλά έχει μεταβεί στο Μηδέν και το Μηδέν στο Είναι» (Χέγκελ, 2013: 143). Το γίνεσθαι ως ενότητα και αέναη αλληλοδιείσδυση του Είναι και του Μηδενός έχει στιγμές. Οι στιγμές του είναι η γένεση, το έρχεσθαι στο Είναι, και η φθορά, το παρέρχεσθαι, το βαίνειν στο Μηδέν. Οι στιγμές του γίνεσθαι, όπως και κάθε άλλη λογική έννοια, στερούνται χρονικού (και ιστορικού) προσδιορισμού· πρόκειται δηλαδή για στιγμές ανηρημένες.

Περνώντας στην εξέταση του εν λόγω ζητήματος στο «Κεφάλαιο», ήδη από την πρώτη πρόταση του Μαρξ στο πρώτο κεφάλαιο, αναδύεται μια θεμελιακή διαφορά εν συγκρίσει με τον Χέγκελ. Ο Μαρξ ξεκινά το πρώτο κεφάλαιο γράφοντας: «Ο πλούτος των κοινωνιών στις οποίες κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται σαν ένας «τεράστιος σωρός

εμπορευμάτων», το μεμονωμένο εμπόρευμα ως η στοιχειώδης μορφή του. Η έρευνά μας αρχίζει συνεπώς με την ανάλυση του εμπορεύματος» (Marx, 2016: 19).

Σε αυτή την πρόταση, ο Μαρξ διακρίνει τρεις βασικούς όρους, 1. την κοινωνία, 2. τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και 3. το εμπόρευμα. Ο Μαρξ διατυπώνει την θέση ότι η έρευνα αρχίζει από το εμπόρευμα. Από τη σχέση του τρίτου (3) και του δεύτερου (2) όρου της πρότασης, του εμπορεύματος και του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, του οποίου αποτελεί στοιχειώδη μορφή, διευκρινίζεται ποιο είναι το γνωστικό αντικείμενο της έρευνας, δηλαδή ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Αν δούμε τη σχέση του δεύτερου (2) με τον πρώτο όρο (1), δηλαδή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και της κοινωνίας, διευκρινίζεται ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής αποτελεί έναν ιδιαίτερο και ιστορικά συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής της κοινωνίας. Διευκρινίζεται επίσης, ότι το εμπόρευμα αποτελεί στοιχειώδη μορφή του πλούτου σε εκείνες τις κοινωνίες, στις οποίες κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και όχι σε κάθε κοινωνική μορφή.

Καθίσταται έκδηλο ότι τόσο το αντικείμενο του Μαρξ όσο και η λογική αφετηρία υφίστανται υπό προϋποθέσεις. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής προϋποθέτει την ύπαρξη της κοινωνίας και μάλιστα αποτελεί ένα συγκεκριμένο στάδιο στην ανάπτυξή της. Επομένως, το γνωστικό αντικείμενο του Μαρξ διαμεσολαβείται και σχετίζεται με ένα άλλο εξωτερικό προς αυτό αντικείμενο, τόσο σε λογικό όσο και σε ιστορικό επίπεδο.

«Αυτό που έχω να ερευνήσω σε αυτό το έργο είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής και συναλλαγής που του αντιστοιχούν» (ό.π.: 12), γράφει ο Μαρξ στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του «Κεφαλαίου». Είναι γεγονός ότι ο Μαρξ σε διάφορα αποσπάσματα περιγράφει το αντικείμενο της έρευνάς του ως την σύγχρονη αστική κοινωνία. Θα πρέπει όμως να έχουμε υπόψη το διαφορετικό συγκείμενο αυτών των διατυπώσεων. Ο παραπάνω ορισμός, στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του «Κεφαλαίου», αποτελεί τον πλέον συγκεκριμένο και αυστηρό προσδιορισμό του γνωστικού αντικειμένου της έρευνας του.

Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής συνδέεται με ορισμένο στάδιο της κοινωνικής ανάπτυξης και θα πρέπει να διακρίνεται υπό την αυστηρή έννοια του όρου από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής αφορά τον συγκεκριμένο

τρόπο παραγωγής, τις σχέσεις παραγωγής και τις σχέσεις ανταλλαγής που του αντιστοιχούν. Η κεφαλαιοκρατική κοινωνία εμπερικλείει τον τελευταίο καθώς επίσης και ένα ολόκληρο σύνολο πλευρών (όπως τις μορφές κοινωνικής συνείδησης, το εποικοδόμημα, την οικογένεια, το κράτος κ.ά.). Ο Μαρξ γράφει ότι «ο τελικός σκοπός αυτού του έργου είναι να αποκαλύψει το νόμο της οικονομικής κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας» (ό.π.: 13). Ο τρόπος παραγωγής συνιστά την ουσία της κοινωνίας, εξ' ου και ο Μαρξ, μέσω της έρευνας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δύναται να αποκαλύψει τον νόμο της οικονομικής κίνησης της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας.

Ο Μαρξ θέτει ως αντικείμενο διερεύνησης την ουσία της κοινωνίας στο πιο ανεπτυγμένο έως την εποχή του στάδιο. Εν τούτοις, θα πρέπει να γίνει σαφές ότι, παρ' όλο που ο τρόπος παραγωγής αποτελεί την ουσία της κοινωνίας, η κοινωνία ως ολότητα δεν ανάγεται στην ουσία της, στον τρόπο παραγωγής. Από εδώ συνεπάγεται ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, ως πλευρά του όλου της κοινωνίας στο δεδομένο ιστορικό στάδιο, έχει ως προϋπόθεση την κοινωνία. Η κοινωνία ως προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής συνιστά λογική εξωτερική προϋπόθεση, δηλαδή προϋπόθεση που αναπαράγεται και υφίσταται παράλληλα και μαζί με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Τονίζουμε ότι είναι αναγκαίο να διακρίνουμε το αντικείμενο του Μαρξ από το εξωτερικό¹⁴⁸ προς αυτό αντικείμενο. Στον βαθμό που ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής δεν ανάγεται στο όλο της κοινωνίας, τότε η κοινωνία, ακριβώς ως όλο, συνιστά εξωτερική¹⁴⁹ προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η οποία αναπαράγεται μαζί με αυτόν και στη βάση της ιδιότυπης αλληλεπίδρασής τους.

Από ιστορική σκοπιά, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής αποτελεί ένα στάδιο, το οποίο έπεται των προγενέστερων σταδίων της κοινωνικής ανάπτυξης. Τόσο η φεουδαρχική κοινωνία γενικά όσο και ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής με τη στενή έννοια, αποτελούν ιστορικές προϋποθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ακόμη, ολόκληρη η κοινωνική ιστορία, αλλά και η ιστορία των οικονομικών μορφών με τη στενή έννοια, αποτελούν

¹⁴⁸ Εξυπακούεται ότι αναφερόμαστε σε σχετική εξωτερικότητα.

¹⁴⁹ Η εξωτερικότητα στην προκειμένη περίπτωση έγκειται στο μη αναγώγιμο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στην κοινωνία. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής συνιστά την ουσία της κοινωνίας σε ένα ορισμένο στάδιο της ανάπτυξής της. Ωστόσο, η ουσία, παρ' ότι συνιστά τον καθοριστικό παράγοντα της κοινωνίας ως ολότητας, δεν ταυτίζεται με την κοινωνία ως ολότητα. Ως εκ τούτου, στον βαθμό που αντικείμενο διερεύνησης του Μαρξ είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και όχι η κεφαλαιοκρατική κοινωνία εν συνόλω, τότε η κοινωνία προβάλλει έως ένα βαθμό ως εξωτερική προς τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

επίσης ιστορικές προϋποθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Επιπλέον, η ίδια η φύση αποτελεί τόσο λογική¹⁵⁰ όσο και ιστορική προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Βλέπουμε λοιπόν ότι το γνωστικό αντικείμενο του Μαρξ υφίσταται υπό προϋποθέσεις και αλληλεπιδρά με άλλα εξωτερικά προς αυτό αντικείμενα.

Το εμπόρευμα, ως λογική αφετηρία του «Κεφαλαίου», θα πρέπει να εξετάζεται από λογική και ιστορική σκοπιά. Από τη λογική σκοπιά και παραμένοντας αυστηρά εντός των ορίων της αρχικής πρότασης του Μαρξ στο «Κεφάλαιο», αυτό που δηλώνεται άμεσα με τη μορφή αξιωματικής αρχής, είναι ότι το εμπόρευμα *εμφανίζεται*¹⁵¹ ως στοιχειώδης μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Το εμπόρευμα αποτελεί ένα άμεσο κατ' αίσθηση αντιληπτό πράγμα, ένα δεδομένο της αισθητηριακής εποπτείας. Πράγματι, από τη σκοπιά των πλευρών του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε *καθαρή μορφή* δεν υπάρχει τίποτε σε αυτόν που να μην αποτελεί εμπόρευμα.¹⁵² Το εμπόρευμα αποτελεί την άμεση καθολική μορφή ύπαρξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εν τούτοις, παρ' ότι το εμπόρευμα γίνεται αντιληπτό μέσω των αισθήσεων, δεν γίνεται αισθητά αντιληπτός ο χαρακτήρας του ως στοιχειώδους μορφής του κεφαλαίου. Στην επιφάνεια της αισθητηριακής αμεσότητας υπάρχει μια πολλαπλότητα από γεγονότα και δεδομένα, τα οποία δύναται να επιλεγούν ως αφετηριακή κατηγορία. Το γεγονός ότι διακρίνεται το εμπόρευμα ως στοιχειώδης μορφή του κεφαλαίου, είναι αποτέλεσμα μιας γνώσης· συνεπώς είναι κάτι διαμεσολαβημένο.

Τονίσαμε προηγουμένως, ότι ο προσδιορισμός της αφετηριακής κατηγορίας πραγματοποιείται εν μέρει κατά την αναλυτική πορεία της νόησης και εν μέρει δεν πραγματοποιείται. Από τη σκοπιά της εξέτασης της δεύτερης κίνησης της νόησης, ως άρνησης

¹⁵⁰ Στην εποχή μας π.χ. η κλιματική αλλαγή φανερώνει ανάγλυφα την αλληλεπίδραση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής με τις φυσικές διαδικασίες.

¹⁵¹ Δεν θεωρούμε τυχαία την επιλογή του Μαρξ της λέξης «Erscheint», τρίτο πρόσωπο του ρήματος «Erscheinen» (απαρέμφατο), το οποίο σημαίνει εμφανίζεσθαι. Το εμφανίζεσθαι έχει σχέση με την αμεσότητα, η οποία όμως είναι προσδιορισμένη από την εγνωσμένη ουσία. Κατά τη γνώμη μας, ο Μαρξ εδώ τονίζει τη διττή σημασία της αμεσότητας, τόσο σε επίπεδο κατ' αίσθηση εποπτείας, το γεγονός δηλαδή ότι το εμπόρευμα είναι ένα άμεσο κατ' αίσθηση δεδομένο, όσο και σε επίπεδο εγνωσμένης αμεσότητας ως στοιχειώδης μορφή του κεφαλαίου.

¹⁵² Θα πρέπει να τονιστεί ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής σε καθαρή μορφή υφίσταται μόνο εν είδει θεωρητικής αφάιρεσης. Στην πραγματικότητα ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι πλευρές του υφίστανται ταυτόχρονα με προκεφαλαιοκρατικές σχέσεις καθώς και με εμβρυακές σχέσεις της μελλοντικής κοινωνίας. Η ίδια η ιστορική ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αποτελεί έναν βαθμιαίο μετασχηματισμό των προκεφαλαιοκρατικών αλλά και φυσικών κληροδοτημένων. Η εν λόγω διαδικασία μετασχηματισμού, παρά το γεγονός ότι οδηγείται σε ένα στάδιο ολοκλήρωσης, δεν αποπερατώνεται οριστικά· πράγμα που σημαίνει ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής δεν μπορεί παρά να υφίσταται, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, σε ενότητα με προκεφαλαιοκρατικές σχέσεις και κληροδοτήματα.

της πρώτης, δηλαδή από τη σκοπιά της εξέτασης της κίνησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, ως άρνησης της κίνησης από την χαώδη περί του όλου αντίληψη προς το αφηρημένο, το εμπόρευμα ως στοιχειώδης μορφή του κεφαλαίου είναι μια άμεση γνώση, μη αποδεδειγμένη.¹⁵³ Η διατύπωση του Μαρξ ότι το εμπόρευμα αποτελεί στοιχειώδη μορφή του κεφαλαίου φαίνεται ως κάτι αυθαίρετο. Δεν γνωρίζουμε τις προϋποθέσεις του εμπορεύματος, συνεπώς το εμπόρευμα είναι κάτι μη διαμεσολαβημένο. Όπως τονίζει ο Βαζιούλιν,

η στοιχειώδης μορφή του υπό διερεύνηση αντικειμένου, πρέπει εξετάζεται ως κάτι άμεσο και όχι από άλλες προϋποθέσεις παρηγμένο, επειδή η μετάβαση στις προϋποθέσεις της προϋπόθεσης θα σημαίνει ταυτόχρονα μια υπέρβαση των ορίων της στοιχειώδους μορφής αυτού του αντικειμένου και άρα επίσης των ορίων του υπό διερεύνηση ειδικού αντικειμένου (Vazjulin, 2006: 52).

Συγχρόνως, ο προσδιορισμός του εμπορεύματος, ως στοιχειώδους μορφής του κεφαλαίου, έχει προκύψει από την κίνηση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο, η οποία έχει υποστεί άρνηση. Η άμεση γνώση είναι μια μη αποδεδειγμένη γνώση, ωστόσο περιέχει σε ανηρημένη και άρρητη μορφή τη διαμεσολαβημένη γνώση της προγενέστερης πορείας της νόησης.

Από τη σκοπιά της εξέτασης της δεύτερης κίνησης της νόησης, ως άρνησης της άρνησης, ο προσδιορισμός του εμπορεύματος, ως στοιχειώδους μορφής του κεφαλαίου, προκύπτει κατά βάση από τον εγνωσμένο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Επομένως, το εμπόρευμα είναι συγχρόνως άμεσο και διαμεσολαβημένο. Η διαμεσολαβημένη γνώση είναι διττή, συνιστά τόσο ανηρημένη γνώση, η οποία έχει προκύψει μέσω της άρνησης της κίνησης από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη προς το αφηρημένο, όσο και γνώση, η οποία έχει προκύψει μέσω της κίνησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Μάλιστα, η γνώση που σχετίζεται με τη δεύτερη κίνηση είναι δεσπόζουσα στον βαθμό, που πρόκειται για τον ορισμό του εμπορεύματος στο «Κεφάλαιο» και όχι παραδείγματος χάριν στην «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» του 1859. Επιπλέον, η αμεσότητα είναι μια διαμεσολαβημένη αμεσότητα. Το εμπόρευμα είναι ένα άμεσο δεδομένο των αισθήσεων, το οποίο διακρίνεται από τα άλλα δεδομένα των αισθήσεων ως στοιχειώδης μορφή του κεφαλαίου. Η γνώση του εμπορεύματος, ως στοιχειώδους μορφής του κεφαλαίου, είναι εξίσου μια άμεση γνώση, η οποία επιβεβαιώνεται από τα αισθητηριακά δεδομένα.

¹⁵³ Να τονίσουμε ότι μια τέτοιου τύπου άμεση γνώση ως μη αποδεδειγμένη, δεν δύναται να συνάδει με την άμεση γνώση για την οποία μιλάει ο Χέγκελ.

Σε αυτό το σημείο αναδύεται μια θεμελιακή διαφορά της λογικής αφετηρίας του Μαρξ εν συγκρίσει με εκείνη του Χέγκελ. Ο Χέγκελ αρχίζει με το άμεσο, βέβαια όχι από το άμεσο των αισθήσεων, αλλά από το άμεσο της καθαρής γνώσης, δηλαδή από το νοητά άμεσο. Σύμφωνα με την αντίληψη της καθαρής γνώσης, η νόηση και το αντικείμενό της ταυτίζονται. Στη βάση αυτής της θεώρησης, εξυπακούεται ότι η γνώση αρχίζει με την απόλυτη αμεσότητα.

Η καθαρή Γνώση, καθότι συναγμένη μέσα σε τούτη την ενότητα, έχει αναιρέσει κάθε αναφορά σε ένα Άλλο και στη διαμεσολάβηση· είναι αυτό που στερείται τη διαφορά· τούτο το στερημένο-διαφοράς παύει έτσι το ίδιο να είναι Γνώση· αυτό που έχουμε ενώπιον μας είναι μόνο μια απλή αμεσότητα (Χέγκελ, 2013: 118).

Στην περίπτωση του Μαρξ, η νόηση και το αντικείμενο διακρίνονται αυστηρά μεταξύ τους. Η αμεσότητα του εμπορεύματος είναι μια διαμεσολαβημένη αμεσότητα, η εστίαση της συνείδησης στο εμπόρευμα, ως αισθητηριακό δεδομένο, προωθείται από την επίγνωση του εμπορεύματος, ως στοιχειώδους μορφής του κεφαλαίου. Η διαμεσολαβημένη γνώση του εμπορεύματος, ως στοιχειώδους μορφής του κεφαλαίου, είναι μια γνώση που επαληθεύεται άμεσα με τη στροφή προς τα αισθητηριακά δεδομένα. Το εμπόρευμα είναι συγχρόνως άμεσο και διαμεσολαβημένο, απροσδιόριστο και προσδιορισμένο.

Το εμπόρευμα, αφού είναι η στοιχειώδης μορφή του κεφαλαίου, είναι το ίδιο το κεφάλαιο σε εμβρυώδη μορφή, το κεφάλαιο ως δυνατότητα. Σε αυτή τη βαθμίδα, η εγγειανή λογική αποκαλύπτει την τεράστια ορθολογική της δύναμη. Ο Χέγκελ γράφει ότι «ξεκινώντας, ένα πράγμα δεν είναι [= δεν υπάρχει] ακόμα, αλλά δεν είναι κι ένα σκέτο μηδέν, γιατί το Είναι του πράγματος είναι ήδη μέσα στο ξεκίνημα» (Χέγκελ, 1991: 213). Χαρακτηριστική είναι η αποτύπωση αυτού του ζητήματος από τον Χέγκελ, με ένα παράδειγμα που καταθέτει στις διαλέξεις για την ιστορία της φιλοσοφίας. Εξηγεί ότι ο σπόρος είναι απλός, σχεδόν ένα σημείο· ακόμη και το μικροσκόπιο δεν θα μπορούσε να ανακαλύψει πολλά εκεί· αυτή η απλότητα όμως περιέχει όλες τις ιδιότητες του δέντρου. Όλο το δέντρο περιέχεται μέσα στο σπόρο, τα κλαδιά, τα φύλλα, το χρώμα τους, η μυρωδιά τους, η γεύση τους κ.λπ., εν τούτοις, αυτό το απλό πράγμα, ο σπόρος, δεν είναι το ίδιο το δέντρο, αυτή η ποικίλη ολότητα δεν υπάρχει ακόμη. Είναι σημαντικό, τονίζει, να γνωρίζουμε ότι υπάρχει κάτι πολύ απλό, το οποίο περιέχει σε αυτό μια πολλαπλότητα, η οποία όμως δεν υπάρχει ακόμα δι' εαυτήν (Hegel, 2007β: 123).

Σύμφωνα με την εν λόγω θεώρηση, το εμπόρευμα είναι στοιχειώδες (εμβρυώδες) κεφάλαιο και ως εκ τούτου είναι η κατ' εξοχήν άμεση μορφή ύπαρξης του κεφαλαίου. Η λογική αφετηρία καταδεικνύεται έτσι, ως το κατ' εξοχήν άμεσο αντικείμενο. Το εμπόρευμα, ως το κατ' εξοχήν άμεσο κεφάλαιο, δηλαδή το κεφάλαιο σε στοιχειώδη (εμβρυώδη) μορφή, είναι το κεφάλαιο καθ' εαυτό, είναι το Είναι του κεφαλαίου. Από εδώ συνάγεται ότι δεν πρόκειται για το προκεφαλαιοκρατικό εμπόρευμα, για το εμπόρευμα της απλής εμπορευματικής παραγωγής, αλλά για το κεφαλαιοκρατικό εμπόρευμα, για το εμπόρευμα, όπως αυτό υφίσταται και αναπαράγεται στην κεφαλαιοκρατία.

Έχουμε επανειλημμένως τονίσει ότι, κατά τον λογικό τρόπο εξέτασης, οι πλευρές και η διάρθρωση του ώριμου αντικειμένου απεικονίζονται ως ταυτοχρόνως δεδομένες. Στο «Κεφάλαιο», έχουμε να κάνουμε με την απεικόνιση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ο οποίος κινείται πάνω στο δικό του θεμέλιο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, κατά την λογική εξέταση, η κάθε λογική κατηγορία, στη σύνδεσή της με τις υπόλοιπες λογικές κατηγορίες, εντός του ευρύτερου ιεραρχικά διατεταγμένου συστήματος, αντανακλά τη δεδομένη διάρθρωση των πλευρών του αντικειμένου όπως αυτή υφίσταται και αναπαράγεται στην ώριμη μορφή του. Ο Μαρξ γράφει ότι,

θα ήταν λοιπόν ανέφικτο και εσφαλμένο να αφήσουμε τις οικονομικές κατηγορίες να διατυπωθούν διαδοχικά με τη σειρά με την οποία υπήρξαν οι ιστορικά καθοριστικές. Πολύ περισσότερο, η σειρά τους προσδιορίζεται από τη σχέση που έχουν μεταξύ τους στη σύγχρονη αστική κοινωνία, και η οποία είναι ακριβώς το αντίστροφο από αυτό που εμφανίζεται ως η φυσική σχέση τους ή από αυτό που αντιστοιχεί στη σειρά της ιστορικής ανάπτυξης (Marx, 2018: 1083).

Συμπεραίνεται ότι το εμπόρευμα, ως λογική αφετηρία, δεν είναι το εμπόρευμα, όπως αυτό υφίσταται ιστορικά πριν την εμφάνιση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η αφετηριακή κατηγορία είναι το κεφαλαιοκρατικό εμπόρευμα, δηλαδή το εμπόρευμα, όπως αυτό υφίσταται και αναπαράγεται στην κίνηση του ώριμου και μορφοποιημένου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Αν όμως πρόκειται για το κεφαλαιοκρατικό εμπόρευμα, τότε για ποιο λόγο το τελευταίο αποτελεί την αφετηριακή κατηγορία και όχι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής;

Όταν εξετάζεται ο καθ' όλα διαμορφωμένος κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, οι δύο πλευρές της αλληλεπίδρασης, το εμπόρευμα και ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής,

αλληλοπρουποτίθενται και συνιστούν καθεμία αποτέλεσμα της άλλης. Ως εκ τούτου, η διαδικασία προσδιορισμού της αφετηρίας εισέρχεται σε ένα φαύλο κύκλο, στον οποίο δεν καθίσταται σαφές από ποια πλευρά θα πρέπει να αρχίσει η έρευνα. Σε αυτό το σημείο, αποκαλύπτεται η αναγκαιότητα συστηματικής κατανόησης της ενότητας και της διαφοράς του λογικού και του ιστορικού τρόπου εξέτασης.

Η λογική απεικόνιση συνιστά εν γένει και εν συνόλω ανηρημένη μορφή της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης του γνωστικού αντικειμένου. Η ανηρημένη ιστορική εξέταση δεν είναι μια διαδικασία, η οποία προκύπτει εκ του αποτελέσματος της λογικής εξέτασης. Η λογική και ιστορική εξέταση βρίσκονται σε ενότητα σε κάθε στάδιο ανάπτυξης της έρευνας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη λογική διαδικασία αναπαράστασης του ώριμου αντικειμένου, η ιστορική εξέταση υφίσταται ως υπηγμένη στιγμή, καθορίζοντας και επαναπροσδιορίζοντας κάθε βήμα της γνωστικής διαδικασίας. Η λογική αφετηρία λοιπόν προσδιορίζεται και από την ιστορική εξέταση. Από τη σκοπιά της τελευταίας, η λογική αφετηρία αποτελεί τον αναγκαίο όρο εμφάνισης της υπό διερεύνηση διαδικασίας. Ως εκ τούτου, η απλούστατη σχέση προσδιορίζεται από τη λογική πτυχή, ως εκείνος ο όρος, ο οποίος αναπαράγεται από την κίνηση του ώριμου αντικειμένου, και από την ιστορική πτυχή, ως ο αναγκαίος όρος εμφάνισης του αντικειμένου. Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να επισημάνουμε ότι ο Λένιν ήταν ο πρώτος που συνέλαβε τη ουσία του προσδιορισμού της λογικής αφετηρίας. Χαρακτηριστικές είναι οι γενικότερες αντιλήψεις του για τη σφαίρα της αμεσότητας του κεφαλαίου όπως αποτυπώνονται στα Φιλοσοφικά Τετράδια:

Η αρχή είναι το πιο απλό, το πιο συνηθισμένο, το πιο μαζικοφανές, το άμεσο 'Είναι': το ξεχωριστό εμπόρευμα ('*Sein*' στην πολιτική οικονομία). Η ανάλυσή του σαν σχέσης κοινωνικής. Η ανάλυση είναι διπλή, παραγωγική και επαγωγική – λογική και ιστορική (μορφές της αξίας). (Λένιν, 1989: 301-302).

Στη βάση των παραπάνω, το εμπόρευμα πέραν του ότι αντανakλά μια ορισμένη πλευρά της δομής και της διάρθρωσης του αντικειμένου, αντανakλά εξίσου, σε ανηρημένη μορφή, μια ιστορική σχέση. Το εμπόρευμα ιστορικά προϋπάρχει του κεφαλαίου. Επίσης, η πρώτη ιστορική μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου είναι το εμπορικό κεφάλαιο. Ο Μαρξ παρατηρεί ότι,

η γένεση του κεφαλαίου στην επαρκή του μορφή προϋποθέτει όμως το κεφάλαιο σαν εμπορικό κεφάλαιο, ώστε η παραγωγή να μη γίνεται πια για τη χρήση - με μεγαλύτερη ή μικρότερη μεσολάβηση του χρήματος - αλλά για το εμπόριο σε μεγάλη κλίμακα (Μαρξ, 1990: 664).

Διαπιστώνει επομένως ότι «το εμπορικό κεφάλαιο είναι απλώς κυκλοφορούν κεφάλαιο, και το κυκλοφορούν κεφάλαιο είναι η πρώτη μορφή του· με την οποία δεν έχει γίνει ακόμη διόλου θεμέλιο της παραγωγής» (Marx, 2018: 1146). Επιπρόσθετα, στα «Χειρόγραφα του 1857-1858», εντοπίζεται η εν λόγω σύμπτωση της λογικής και της ιστορικής αλληλουχίας:

Το χρήμα είναι η πρώτη μορφή με την οποία εμφανίζεται το κεφάλαιο ως τέτοιο. X-E-E-X· το χρήμα ανταλλάσσεται έναντι εμπορεύματος και το εμπόρευμα έναντι χρήματος· αυτή η κίνηση της αγοράς με σκοπό την πώληση, που αποτελεί τον μορφικό προσδιορισμό του εμπορίου, το κεφάλαιο ως εμπορικό κεφάλαιο, απαντά στις πρώιμες καταστάσεις της οικονομικής ανάπτυξης (ό.π.: 1145).

Από αυστηρά λογική σκοπιά, η λογική αφετηρία δεν έχει να κάνει με την εξέταση των ιστορικών προϋποθέσεων του κεφαλαίου. Αφετηριακή κατηγορία είναι το εμπόρευμα, όπως αναπαράγεται από την ίδια την κίνηση του κεφαλαίου. Εν τούτοις, αποκαλύπτεται ότι στην ίδια την κίνηση του ώριμου αντικειμένου, η λογική αφετηρία αναπαράγει σε ανηρημένη μορφή την ιστορική αφετηρία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Πρόκειται για τη σύμπτωση της λογικής αλληλουχίας με την ιστορική αλληλουχία στο ζήτημα της λογικής αρχής. Ο Μαρξ γράφει με σαφήνεια επί τούτου:

Ιστορικά το κεφάλαιο εμφανίζεται παντού απέναντι στη γαιοκτησία αρχικά με τη μορφή του χρήματος, ως χρηματική περιουσία, ως εμπορικό κεφάλαιο και ως τοκογλυφικό κεφάλαιο. Ωστόσο δεν είναι αναγκαία η αναδρομή στη γενετική ιστορία του κεφαλαίου για να αντιληφθούμε ότι το χρήμα αποτελεί την πρώτη μορφή εμφάνισής του. Η ίδια ιστορία διαδραματίζεται καθημερινά μπροστά στα μάτια μας. Κάθε νέο κεφάλαιο εμφανίζεται αρχικά στη σκηνή, δηλαδή στην αγορά, την αγορά εμπορευμάτων, εργασίας ή χρήματος, πάντα ως χρήμα, ως χρήμα το οποίο πρόκειται να μετατραπεί σε κεφάλαιο μέσα από ορισμένες διαδικασίες (Marx, 2016: 123).

Αντίστοιχη επισήμανση της σύμπτωσης λογικής και ιστορικής σειράς στο ζήτημα της αρχής διατυπώνεται σε ένα γράμμα του Μαρξ προς τον Ένγκελς το 1858, στο οποίο γράφει:

Στο χρήμα – όπως δείχνει η ανάπτυξη των προσδιορισμών του – τίθεται η απαίτηση της αξίας που εισέρχεται στην κυκλοφορία και διατηρείται εντός της, θέτοντας ταυτόχρονα τον εαυτό της – το κεφάλαιο. Η μετάβαση αυτή είναι ταυτόχρονα ιστορική. Η προκατακλυσμαία μορφή του κεφαλαίου είναι το εμπορικό κεφάλαιο, το οποίο διαρκώς αναπτύσσει χρήμα. Ταυτόχρονα, γένεση του πραγματικού κεφαλαίου από το χρήμα ή το εμπορικό κεφάλαιο, το οποίο κυριεύει την παραγωγή (Marx, 2018: 1464).

Παραπάνω επισημάνθηκε ο διττός χαρακτήρας της αμεσότητας και της διαμεσολάβησης, ο οποίος χαρακτηρίζει το εμπόρευμα. Αυτός ο διττός χαρακτήρας συνιστά τη διττή σχέση

απροσδιοριστίας και προσδιοριστίας του εμπορεύματος. Το Είναι του κεφαλαίου δεν είναι ένα απροσδιόριστο «καθαρό» Είναι, όπως στην περίπτωση του Χέγκελ, αλλά ένα Είναι, το οποίο είναι ταυτόχρονα απροσδιόριστο και προσδιορισμένο. Ωστόσο, εκείνο το οποίο δεσπόζει, σε αυτή τη βαθμίδα ανάπτυξης της σκέψης, είναι η αμεσότητα, η απροσδιοριστία. Ο προσδιορισμός του εμπορεύματος, ως στοιχειώδους μορφής του κεφαλαίου, τίθεται εν είδει αξιωματικής αρχής.

Συνεχίζοντας την ανάλυση, ευρισκόμενοι πάντοτε στα αυστηρά πλαίσια της πρώτης πρότασης του «Κεφαλαίου», διαπιστώνουμε ότι το εμπόρευμα *Είναι* το κεφάλαιο. Το κεφάλαιο όμως δεν έχει αποδειχθεί ακόμη και άρα δεν γνωρίζουμε τι είναι. Έτσι, δεν γνωρίζουμε πράγματι, με τη μορφή αποδείξεως ότι το εμπόρευμα είναι κεφάλαιο (Vazjulin, 2006: 54). Από αυτή την άποψη, το εμπόρευμα δεν είναι κεφάλαιο ή καλύτερα το εμπόρευμα είναι το *μη-Είναι* του κεφαλαίου. Επιπρόσθετα, το εμπόρευμα είναι το κεφάλαιο σε εμβρυώδη μορφή· υπό αυτή την έννοια, το εμπόρευμα *Είναι* κεφάλαιο και συγχρόνως δεν είναι κεφάλαιο, είναι το *μη-Είναι* του κεφαλαίου. Το εμπόρευμα είναι κεφάλαιο *δυνάμει*, είναι το κεφάλαιο καθ' εαυτό. Το εμπόρευμα συγχρόνως δεν είναι κεφάλαιο, είναι το *μη-Είναι* του κεφαλαίου. *Το εμπόρευμα είναι ταυτόχρονα το Είναι και το Μηδέν (μη-Είναι)*¹⁵⁴ του κεφαλαίου.

Η αφετηριακή κατηγορία δεν είναι κάτι άλλο από το αντικείμενο, αλλά είναι το ίδιο το αντικείμενο σε εμβρυώδη μορφή. Το εμπόρευμα λοιπόν, ως στοιχειώδης μορφή του κεφαλαίου, είναι και συγχρόνως δεν είναι το αντικείμενο. Η ενότητα του Είναι και του μη-Είναι είναι το γίνεσθαι. Το γίνεσθαι είναι η ενότητα του εμπορεύματος και του κεφαλαίου. Μπορούμε να διευκρινίσουμε την κατηγορία του γίνεσθαι ανατρέχοντας στην επιφάνεια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και στη διαδικασία γένεσης ενός νέου κεφαλαίου.

Ακόμη και στην καθημερινή τρέχουσα γλώσσα του εμπορίου, η οποία δεν συσχετίζεται με τις έννοιες της πολιτικής οικονομίας, λέγεται συχνά ότι για να γίνει μια επένδυση χρειάζεται ένα αρχικό κεφάλαιο. Αυτή η τρέχουσα έκφραση αποκαλύπτει την ενότητα του Είναι και του μη-Είναι στο κεφάλαιο. Αυτό που εννοείται με την έκφραση «αρχικό κεφάλαιο» είναι στην πραγματικότητα μια συγκεκριμένη ποσότητα χρήματος ικανή να μετατραπεί σε σταθερό και

¹⁵⁴ Εδώ οι όροι Μηδέν και μη-Είναι δεν διαφέρουν μεταξύ τους. Ο Χέγκελ επισημαίνει ότι αν «έκρινε κανείς ως πιο σωστό, να αντιθέτει στο Είναι το μη-Είναι αντί για το Μηδέν, δεν θα υπήρχε καμιά αντίρρηση σ' αυτό, όσον αφορά το αποτέλεσμα, δεδομένου ότι στο μη-Είναι περιέχεται η αναφορά στο Είναι» (Χέγκελ, 2013 : 145). Κρίνουμε ότι ο όρος μη-Είναι είναι πιο δόκιμος για την περιγραφή της εν λόγω σχέσης, μιας και στην αρχική πρόταση του «Κεφαλαίου», Είναι, μη-Είναι, γίνεσθαι προβάλλουν ταυτόχρονα σε μια ενιαία πρόταση. Η αναφορικότητα έτσι το όρων είναι εξ' υπαρχής παρούσα.

μεταβλητό κεφάλαιο, ώστε να εκκινήσει μια παραγωγική διαδικασία, η οποία με τη σειρά της θα περάσει από την κυκλοφορία και τέλος θα επιστρέψει με την μορφή του επαυξημένου χρήματος, του κέρδους. Η αρχική όμως ποσότητα χρήματος δεν είναι τίποτα άλλο, παρά εμπόρευμα με τη μορφή του χρήματος. Η κάθε φάση της μεταμόρφωσης του αρχικού χρήματος ως τέτοια δεν είναι τίποτα άλλο, από εμπόρευμα, τη μία με τη μορφή της εργασιακής δύναμης, την άλλη με τη μορφή των μέσων παραγωγής, των πρώτων υλών, του προϊόντος της παραγωγικής διαδικασίας κ.λπ. Σε κάθε φάση και στιγμή της συνολικής διαδικασίας, αυτό το οποίο βρίσκεται άμεσα ενώπιόν μας, ως κάτι αισθητό και εξωτερικό (επιφανειακό), είναι το εμπόρευμα. Ένα εμπόρευμα όμως, το οποίο αρνείται τον εαυτό του και μετατρέπεται σε κεφάλαιο. Επομένως, κάθε ιδιαίτερη φάση της διαδικασίας είναι και δεν είναι εμπόρευμα, είναι και δεν είναι κεφάλαιο. Από τη σκοπιά της αμεσότητας, είναι εμπόρευμα, από τη σκοπιά της άρνησης, δηλαδή της διαμεσολάβησης, είναι κεφάλαιο. Το κεφάλαιο είναι η άρνηση του άμεσου, είναι το σύνολο των διαμεσολαβήσεων, η αδιάλειπτη ανανεούμενη κίνηση των μορφών, είναι η ολότητα των μεταμορφώσεων, «γιατί το θέμα δεν εξαντλείται στο σκοπό του αλλά στη διεξοδική ανάπτυξή του, κι ούτε το αποτέλεσμα είναι το ενεργά πραγματικό σύνολο, αλλά το αποτέλεσμα μαζί με το γίνεσθαι του» (Έγκελς, 2007: 32).¹⁵⁵

Από τη σκοπιά της κίνησης, η οποία βαίνει από το εμπόρευμα, ως μη-Είναι του κεφαλαίου, στο κεφάλαιο, ως Είναι, έχουμε τη στιγμή της γένεσης του κεφαλαίου. Από τη σκοπιά της κίνησης, η οποία βαίνει από το εμπόρευμα, ως Είναι, στο κεφάλαιο, ως μη-Είναι του εμπορεύματος, έχουμε τη στιγμή της φθοράς του εμπορεύματος. Από τη σκοπιά της συσχέτισης λογικού και ιστορικού δύναται να διακριβωθούν τα ακόλουθα σχετικά με τις εναλλασσόμενες στιγμές και βαθμίδες του γίνεσθαι.

Από τη σκοπιά της γένεσης του κεφαλαίου, το εμπόρευμα είναι το μη-Είναι του κεφαλαίου. Σε αυτή τη στιγμή του γίνεσθαι, η κίνηση των κατηγοριών σχετίζεται με τη μετάβαση από το μη-Είναι (εμπόρευμα) στο Είναι (κεφάλαιο). Σε αυτή την κίνηση, η κατάφαση

¹⁵⁵ Σε αυτό το σημείο αξίζει να παραθέσουμε την κριτική του Μαρξ προς τους οικονομολόγους που δεν κατανοούσαν το κεφάλαιο ως σχέση. Στα «Χειρόγραφα του 1857-1858» τονίζει ότι οικονομολόγοι «όπως ο Ρικάρτο, ο Σισμόντι κ.λπ., υποστηρίζουν ότι μόνο η εργασία είναι παραγωγική, όχι το κεφάλαιο. Τότε όμως δε βλέπουν το κεφάλαιο στον χαρακτηριστικό του μορφολογικό καθορισμό, σαν μια αντανάκλασμένη στον εαυτό της σχέση παραγωγής, παρά σκέφτονται μόνο την υλική του υπόσταση, την πρώτη ύλη κ.λπ. Αυτά όμως τα υλικά στοιχεία δεν κάνουν το κεφάλαιο να είναι κεφάλαιο. Από την άλλη μεριά, θυμούνται ύστερα πάλι πως το κεφάλαιο από μια άποψη είναι αξία, άρα κάτι το άυλο, αδιάφορο απέναντι στην υλική του υφή. Έτσι, ο Σαι: «Το κεφάλαιο είναι πάντα άυλη ουσία, γιατί δεν είναι η ύλη που κάνει το κεφάλαιο, αλλά η αξία αυτής της ύλης, αξία που δεν έχει τίποτα το υλικό» (Σαι, 21). Η Σισμόντι: «Το κεφάλαιο είναι μια εμπορική ιδέα» (Σισμ[όντι] LX.)».

βρίσκεται στο κεφάλαιο. Εκείνο το οποίο απεικονίζεται εδώ είναι το κεφάλαιο και η αρνητική αναφορά του προς την προϋπόθεσή του. Σε αυτή τη στιγμή του γίνεσθαι, απεικονίζεται η πρωταρχική εμφάνιση του κεφαλαίου. Η κίνηση από το μη-Είναι (εμπόρευμα) στο Είναι (κεφάλαιο) αναπαριστά κυρίως την ενότητα (ταυτότητα) της προϋπόθεσης και του αντικειμένου εντός της διαφοράς τους. Στην πρωταρχική του εμφάνιση, το κεφάλαιο, υφίσταται ταυτόχρονα με την προϋπόθεση του. Η κίνηση των κατηγοριών σχετίζεται με την κίνηση, κατά την οποία οι προϋποθέσεις υφίστανται και αναπαράγονται, ως όροι του δεδομένου και υπαρκτού αντικειμένου. Εδώ, η λογική αλληλουχία (ακολουθία) των κατηγοριών του γίνεσθαι από τη στιγμή της γένεσης του κεφαλαίου συμπίπτει με την ιστορική αλληλουχία.

Από ιστορική σκοπιά, αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός, ότι το εμπόρευμα προηγείται της πρωταρχικής εμφάνισης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, τόσο από τη σκοπιά της ιστορικής ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής όσο και από εκείνη της εμφάνισης των πλευρών του από την προγενέστερη αναπτυξιακή διαδικασία. Πρόκειται για τη σύμπτωση της λογική αλληλουχίας των κατηγοριών με την ιστορική αλληλουχία πρώτου και δεύτερου είδους. Ο Βαζιούλιν ορίζει την ιστορική αλληλουχία πρώτου είδους, ως την «αλληλουχία εξέτασης των πλευρών, η οποία καθορίζεται από την αλληλουχία εκείνη, στην οποία οι πλευρές έπαιξαν τον αποφασιστικό ρόλο, από τη θέση, την οποία αυτές κατέλαβαν κατά το γίνεσθαι του αντικειμένου», ενώ ορίζει την αλληλουχία δεύτερου είδους, ως την αλληλουχία εξέτασης των πλευρών, όπως αυτές ανέκυψαν ιστορικά, από τη συνολικότερη και ευρύτερη αναπτυξιακή διαδικασία, στην οποία εντάσσεται η ειδική συγκεκριμένη αναπτυξιακή διαδικασία του γνωστικού αντικειμένου (Vazjulin, 2006: 245). Με άλλα λόγια, πρόκειται για την σύμπτωση της λογικής αλληλουχίας με την ιστορική ανάπτυξη των πλευρών, κατά το γίνεσθαι της υπό διερεύνηση αναπτυξιακής διαδικασίας (του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής), και με την ανάπτυξη των πλευρών, κατά την αναπτυξιακή διαδικασία, η οποία προηγείται της δεδομένης υπό διερεύνηση διαδικασίας (του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής).

Τόσο στο ίδιο το γίνεσθαι του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής όσο και στο ευρύτερο ιστορικό γίνεσθαι, το εμπόρευμα προηγείται της εμφάνισης του κεφαλαίου. Εν τούτοις, εκείνο που δεσπόζει στο λογικό επίπεδο είναι η στιγμή της ταυτότητας, η στιγμή της άμεσης ύπαρξης του αντικειμένου και όχι η εμφάνιση του μέσω μιας άλλης αναπτυξιακής διαδικασίας.

Από τη σκοπιά της λογικής στιγμής της φθοράς, το Είναι (εμπόρευμα) μεταβαίνει στο Μη-Είναι (κεφάλαιο). Στη στιγμή της φθοράς, η κατάφαση βρίσκεται στο εμπόρευμα. Εδώ διαπιστώνεται η αρνητική σχέση (η ανομοιότητα) και η διαφορά μεταξύ του εμπορεύματος και του κεφαλαίου, εντός της ενότητάς (ταυτότητάς) τους. Η κίνηση των κατηγοριών σχετίζεται με την ανάδειξη της διαφοράς των προϋποθέσεων του κεφαλαίου από το ίδιο κεφάλαιο. Από τη σκοπιά της απεικόνισης, σε ανηρημένη μορφή, της διαδικασίας ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αυτή η στιγμή του γίνεσθαι (η φθορά) αναπαριστά το στάδιο της διαμόρφωσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και τη διαδικασία άρνησης και μετασχηματισμού των ιστορικών προϋποθέσεων. Ωστόσο, σε αυτό το σημείο, το στάδιο της διαμόρφωσης απεικονίζεται από τη σκοπιά των προϋποθέσεων, δηλαδή του εμπορεύματος, το οποίο υπόκειται σε άρνηση και μεταβαίνει στο κεφάλαιο. Η εστίαση της σκέψης λοιπόν δεν είναι στο κεφάλαιο, αλλά στο εμπόρευμα, όχι σε εκείνο που γεννιέται, αλλά σε εκείνο που πεθαίνει. Στην πραγματικότητα, το στάδιο της διαμόρφωσης, σε αυτή τη βαθμίδα της λογικής εξέτασης, προσδιορίζεται αρνητικά, διαμέσου του ετέρου του.

Συγχρόνως, από τη σκοπιά της απεικόνισης σε ανηρημένη μορφή της προγενέστερης αναπτυξιακής διαδικασίας, η εν λόγω στιγμή του γίνεσθαι αναπαριστά τη διαδικασία διαμόρφωσης των ιστορικών προϋποθέσεων του κεφαλαίου, ενώ το κεφάλαιο δεν υπάρχει ακόμη. Έτσι, από τη σκοπιά της απεικονισθείσας σε ανηρημένη μορφή προγενέστερης αναπτυξιακής διαδικασίας, η εν λόγω λογική κίνηση, από το εμπόρευμα, ως Είναι, στο κεφάλαιο, ως μη-Είναι, απεικονίζει τη διαδικασία διαμόρφωσης των προϋποθέσεων του κεφαλαίου εντός της προγενέστερης κίνησης. Η λογική στιγμή λοιπόν της φθοράς του γίνεσθαι του κεφαλαίου, αναπαριστά διττά σε ανηρημένη μορφή, πρωτίστως το στάδιο της αρχής της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και σε ένα δεύτερο άρρητο επίπεδο το στάδιο της διαμόρφωσης του κεφαλαίου και της διαδικασίας μετασχηματισμού των ιστορικών του προϋποθέσεων. Έχει ιδιαίτερη σημασία να επισημανθεί, ότι εδώ εξετάζονται οι προϋποθέσεις της γένεσης του κεφαλαίου και όχι η σήψη της προγενέστερης κίνησης. Το εμπόρευμα ως Είναι εξετάζεται ως κάτι που μετατρέπεται σε κεφάλαιο, σε μη-Είναι.

Σύμφωνα με τα όσα έχουν ειπωθεί έως τώρα, διαπιστώνεται πως οι στιγμές του γίνεσθαι, η γένεση και η φθορά, σχετίζονται με την αμεσότητα του ώριμου αντικειμένου και

συγχρόνως, σε ανηρημένη μορφή, με τη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης του αντικειμένου. Στο ώριμο στάδιο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σε κάθε μεμονωμένη διαδικασία γένεσης ενός νέου κεφαλαίου, αναπαράγεται σε ανηρημένη μορφή η ιστορική αλληλουχία πρώτου και δεύτερου είδους. Στη διαδικασία γένεσης ενός νέου κεφαλαίου, θα πρέπει πρώτα να προκαταβληθεί εμπόρευμα με τη μορφή χρήματος και εν συνεχεία να περάσει από την παραγωγή και την κυκλοφορία. Τόσο στον Χέγκελ όσο και στον Μαρξ, στις στιγμές του γίνεσθαι, η σκέψη απεικονίζει την κίνηση του ώριμου αντικειμένου εκκινώντας από την επιφάνεια και βαίνοντας προς την ουσία. Ωστόσο, σε ανηρημένη μορφή, ενυπάρχει και η αντίθετη κίνηση της νόησης, από την ουσία προς την επιφάνεια.¹⁵⁶ Κατ' αυτόν τον τρόπο, η σκέψη, εκκινώντας από την αμεσότητα και βαίνοντας προς την ουσία του ώριμου αντικειμένου, αναπαριστά σε ανηρημένη μορφή την ιστορική διαδικασία ανάπτυξης του αντικειμένου.

Ας περάσουμε στην εξέταση της λογικής αφετηρίας στη «Λογική της Ιστορίας». Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η εξέταση της διαλεκτικής μεθόδου στο εν λόγω έργο οφείλει να συμπεριλάβει τόσο το λογικό όσο και το ιστορικό μέρος.¹⁵⁷ Στο παρόν κεφάλαιο πραγματευόμαστε το ζήτημα της λογικής αφετηρίας, συνεπώς αρχίζουμε με την αφετηρία του λογικού μέρους στη «Λογική της Ιστορίας». Την πραγμάτευση του ιστορικού μέρους θα την αναπτύξουμε συστηματικά σε κατοπινό κεφάλαιο.

Ο Βαζιούλιν εκκινεί την εξέτάσή του, διευκρινίζοντας την εσωτερική συνάφεια της μεθοδολογικής του προσέγγισης με το αντικείμενο της έρευνας, με την ώριμη κοινωνία. Στη συνέχεια, περνά στον προσδιορισμό της απλούστατης σχέσης:

Η αναπτυγμένη ανθρώπινη κοινωνία εγείρεται ενώπιον του νοητικού πεδίου εκείνων που επιδίδονται στην εξέτάσή της ως ένα σύνολο ανθρώπων. Ο αναλυτικός διαμελισμός της κοινωνίας, της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων, ειλημμένης ως δεδομένης, οδηγεί στη διάκριση του μεμονωμένου ανθρώπου, δηλ. του ατόμου, το οποίο επίσης προβάλλει ως δεδομένο (Βαζιούλιν, 2013: 97).

¹⁵⁶ Δείχθηκε ότι από τη σκοπιά του εμπορεύματος, οι στιγμές του γίνεσθαι, η γένεση και η φθορά, οδηγούν στο κεφάλαιο. Το εμπόρευμα όμως είναι η στοιχειώδης μορφή του κεφαλαίου, επομένως είναι ήδη, ακόμη και εμβρυακά, κεφάλαιο. Υπό το πρίσμα του τελευταίου, οι στιγμές του γίνεσθαι περιέχουν σε ανηρημένη μορφή και την αντίστροφη κίνηση, την κίνηση που βαίνει από το κεφάλαιο προς το εμπόρευμα. Ήδη σε αυτή την πρώτη βαθμίδα της λογικής ανάπτυξης προοιωνίζεται η λογική στιγμή της «Αλληλεπίδρασης», το «απόλυτο» αμοιβαίο θέτειν και προϋποθέτειν του εμπορεύματος και του κεφαλαίου. Αυτή η ανηρημένη λογική στιγμή περιέχει εντός της, σε ανηρημένη μορφή, το στάδιο της ωριμότητας του αντικειμένου.

¹⁵⁷ Το εν λόγω έργο διακρίνεται σε λογικό και ιστορικό μέρος. Κατά τη γνώμη μας, η διαλεκτική μεθοδολογία δεν έχει να κάνει μόνο με το λογικό μέρος, στο οποίο εμφανίζεται σε «καθαρή» μορφή, αλλά και με το ιστορικό. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην έρευνα μας εντάσσουμε και τα δύο μέρη.

Παραπάνω, πραγματευτήκαμε τον προσδιορισμό του ατόμου, ως απλούστατης σχέσης της κοινωνίας, από τη σκοπιά της πορείας της νόησης από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο. Στην εν λόγω απόσπασμα επισημαίνεται το αποτέλεσμα αυτής της κίνησης, ως αποτέλεσμα του αναλυτικού διαμελισμού. Παρ' όλα αυτά, η εν λόγω πρόταση υφίσταται στο πλαίσιο της κίνησης της νόησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Αυτό που διακρίνεται προς το παρόν, είναι η κοινωνία, ως ένα «σύνολο ανθρώπων», και το μεμονωμένο άτομο. Αυτό το οποίο διατυπώνεται στο παραπάνω απόσπασμα, είναι η σχέση της κοινωνίας, ως αλληλεπίδρασης των ανθρώπων, με το μεμονωμένο άτομο. Η διάκριση όμως του μεμονωμένου ατόμου δεν είναι κάτι το οποίο προκύπτει κατ' αναγκαιότητα από την εξέταση της κοινωνίας στο επίπεδο της αμεσότητάς της. Στην αμεσότητα της κοινωνίας, ειλημμένης ως δεδομένης, προβάλλουν και οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, η αλληλεπίδραση με τη φύση και ούτω καθεξής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην αμεσότητα της κοινωνίας, ειλημμένης ως δεδομένης, προβάλλει μια πλειάδα σχέσεων, γεγονότων και πλευρών, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως το αποτέλεσμα του αναλυτικού της διαμελισμού. Προς αποφυγή παρανόησης του εν λόγω ισχυρισμού, εκείνο το οποίο θέλουμε να τονίσουμε εδώ, δεν είναι ένας σχετικισμός γύρω από τον προσδιορισμό της απλούστατης σχέσης, κατά τον οποίο καθετί θα μπορούσε να αποτελέσει απλούστατη σχέση. Αντιθέτως, επισημαίνουμε emphaticά τη μεγάλη δυσκολία που χαρακτηρίζει τον εντοπισμό της απλούστατης σχέσης, πριν την μετάβαση στην κίνηση της νόησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Παραπάνω, αναφέρθηκε ότι ο Μαρξ, στο γράμμα του προς τον Ανένκοβ, προσδιορίζει την κοινωνία ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων· κατά συνέπεια δύναται κανείς να συμπεράνει ότι σε αυτή την αντίληψη διακρίνεται ο μεμονωμένος άνθρωπος. Εν τούτοις, πρόκειται για έναν προσδιορισμό στο επίπεδο της επιφάνειας, ο οποίος, παρά τη διορατικότητα και την επακόλουθη δικαίωσή του, δεν συνιστά με αυστηρότητα αποδεδειγμένο προσδιορισμό της απλούστατης σχέσης της κοινωνίας. Δεν είναι διόλου τυχαίο, πως κορυφαίοι μαρξιστές, όπως οι Ιλιένκοφ και Λούκατς, δεν έδωσαν τη δέουσα προσοχή σε αυτόν τον ορισμό του Μαρξ, προσδιορίζοντας ως αφετηριακή κατηγορία εξέτασης της κοινωνίας την εργασία.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Αναφερόμαστε συγκεκριμένα στα έργα «Η διαλεκτική του αφηρημένου και του συγκεκριμένου στο «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ» του Ε. Ιλιένκοφ και «Οντολογία του Κοινωνικού Είναι» του Γκ. Λούκατς.

Στην παραπάνω πρόταση, εκείνο το οποίο διατυπώνεται άμεσα είναι η συνάφεια μεταξύ της κοινωνίας και του ατόμου, όπως αυτή εντοπίζεται στο επίπεδο της κοινωνίας ειλημμένης ως δεδομένης, δηλαδή στο επίπεδο της αμεσότητας. Εν τούτοις, ούτε η κοινωνία, ούτε το άτομο, δεν είναι κάτι εγνωσμένο. Μέχρι την έως τώρα ανάπτυξη της σκέψης, δεν γνωρίζουμε τίποτε, ούτε για τον άνθρωπο, ούτε για την κοινωνία. Ο προσδιορισμός της κοινωνίας ως δεδομένης αλληλεπίδρασης των ανθρώπων, προϋποθέτει τόσο τη γνώση του μεμονωμένου ανθρώπου όσο και τη γνώση της αναφερθείσας αλληλεπίδρασης. Αντίστοιχα, ο μεμονωμένος άνθρωπος, ακριβώς ως το *ἄτομον*¹⁵⁹ της κοινωνίας, προϋποθέτει τη γνώση της ίδιας της κοινωνίας. Τούτων δοθέντων, ο προσδιορισμός της απλούστατης σχέσης πραγματοποιείται στην ενότητα των δύο μορφών κίνησης της σκέψης, της κίνησης από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη προς το αφηρημένο και της κίνησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Στον βαθμό που η «Λογική της Ιστορίας» είναι ένα έργο, στο οποίο η κίνηση της νόησης και η έκθεση των αποτελεσμάτων της έρευνας πραγματοποιείται μέσω της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, ο προσδιορισμός της απλούστατης σχέσης πραγματοποιείται ως επί το πλείστον, αλλά όχι αποκλειστικά, μέσω της δεύτερης πορείας της νόησης. Παραμένοντας στο πλαίσιο της συγκεκριμένης πρότασης διαπιστώνουμε τα ακόλουθα. Η γνώση ότι ο μεμονωμένος άνθρωπος αποτελεί το *άτομο* της κοινωνίας, την απλούστατη σχέση της κοινωνίας, τίθεται εν είδει αξιώματος. Πρόκειται για μια άμεση θεωρητική παραδοχή, η οποία δεν έχει ακόμη αποδειχθεί, είναι δηλαδή απροσδιόριστη. Συγχρόνως, το άτομο ως δεδομένο στοιχείο της κοινωνίας, συνιστά ένα κατ' αίσθηση αντιληπτό γεγονός, ένα εμπειρικό δεδομένο.

Ο προσδιορισμός του ατόμου ως απλούστατης σχέσης της κοινωνίας συνιστά ταυτοχρόνως διαμεσολαβημένο προσδιορισμό, λόγω της γνώσης που έχει ήδη διατρέξει την πορεία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Η αμεσότητα του ατόμου είναι μια διαμεσολαβημένη αμεσότητα· η στροφή της συνείδησης προς το άτομο και η διάκρισή του μεταξύ των λοιπών αισθητηριακών δεδομένων, προωθείται από την επίγνωση του ατόμου ως απλούστατης σχέσης της κοινωνίας. Την ίδια στιγμή, η διαμεσολαβημένη γνώση του ατόμου

¹⁵⁹ Στο ρωσικό πρωτότυπο χρησιμοποιείται η λέξη «Индивид», που αποτελεί γλωσσικό δάνειο της λατινικής λέξης «Individuus», που σημαίνει αδιαίρετο. Η λατινική λέξη προέρχεται με τη σειρά της από την αρχαιοελληνική «ἄτομον». Η λέξη «ἄτομον» δομείται μέσω του α στερητικού και του ρήματος τέμνω. Σημαίνει αυτό που δεν μπορεί περαιτέρω να διαμελισθεί (διαιρεθεί). Ο Δημόκριτος ακριβώς σε αυτό το σκεπτικό θεωρεί το ἄτομον ως πρωταρχική οντολογική αρχή. Εδώ διαπιστώνουμε την ταύτιση του όρου με το ουσιώδες περιεχόμενο της απλούστατης σχέσης, το σημείο εκείνο η αναλυτική υπέρβαση του οποίου οδηγεί σε διαμελισμό του οργανικού όλου.

είναι μια γνώση που επαληθεύεται ανά πάσα στιγμή και άμεσα με τη στροφή προς τα αισθητηριακά και εμπειρικά δεδομένα. Το άτομο είναι λοιπόν ταυτόχρονα άμεσο και διαμεσολαβημένο, απροσδιόριστο και προσδιορισμένο. Το άτομο, ο μεμονωμένος άνθρωπος, εφόσον είναι η απλούστατη σχέση της κοινωνίας, είναι η κοινωνία *δυνάμει*, είναι η κοινωνία στην εμβρυώδη της μορφή. Το ανθρώπινο άτομο έτσι συνιστά την άμεση μορφή ύπαρξης της κοινωνίας.

Όπως και στην περίπτωση των Χέγκελ και Μαρξ, η λογική αφετηρία συνιστά το αντικείμενο στην αμεσότητά του. Το άτομο είναι η κοινωνία καθ' εαυτή, είναι το Είναι της κοινωνίας. Ταυτόχρονα όμως η κοινωνία παραμένει κάτι απροσδιόριστο. Έτσι, δεν έχει γίνει γνωστό με τη μορφή αποδείξεως, ότι το ανθρώπινο άτομο είναι η κοινωνία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το άτομο είναι προσδιορισμένο και ταυτόχρονα απροσδιόριστο. Επιπλέον, το άτομο είναι η κοινωνία σε εμβρυώδη μορφή, άρα δεν είναι ακόμη η κοινωνία. Ως εκ τούτου, από τη μία το ανθρώπινο άτομο *Είναι* η κοινωνία και από την άλλη δεν είναι η κοινωνία, είναι το *μη-Είναι* της κοινωνίας. Το άτομο είναι συγχρόνως το Είναι και το μη-Είναι της κοινωνίας. Η ενότητα του Είναι και του μη-Είναι είναι το γίνεσθαι. Το γίνεσθαι της κοινωνίας είναι η ενότητα του ατόμου και της κοινωνίας.

Ας διαυγάσουμε την έννοια του γίνεσθαι της κοινωνίας, στρεφόμενοι στην αμεσότητα της διαμορφωμένης και ώριμης κοινωνίας. Εστιάζοντας στην επιφάνεια της κοινωνίας ή σε οποιαδήποτε πλευρά της, αυτό που προβάλλει άμεσα είναι το άτομο ή ένα σύνολο ατόμων. Εκείνο το οποίο υπάρχει άμεσα είναι το άτομο και όχι η κοινωνία. Το άτομο όμως είναι ανθρώπινο άτομο επειδή αλληλεπιδρά ανθρώπινα. Το άτομο είναι ένα δρών άτομο και ακριβώς ως τέτοιο είναι άνθρωπος, δηλαδή ένα κοινωνικό ον. Αλληλεπιδρώντας το άτομο, μεταβάλλει τον εξωτερικό κόσμο, μεταβάλλοντας και τον εαυτό του. Μόνο αλληλεπιδρώντας με τη φύση και τους άλλους ανθρώπους, ο άνθρωπος καθίσταται ενεργεία πραγματικός άνθρωπος. Η αλληλεπίδραση των ανθρώπων είναι η άρνηση της ενδεούς αμεσότητάς τους. Η κοινωνία είναι η άρνηση της αμεσότητας, είναι η αδιάλειπτη αλληλεπίδραση των ατόμων. Αυτή η αδιάλειπτη αλληλεπίδραση είναι η συνεχής μετάβαση από την αμεσότητα στην άρνηση και από την άρνηση στην αμεσότητα.

Το άτομο είναι η αμεσότητα, η κοινωνία είναι η διαμεσολάβηση των ανθρώπων, ο συσχετισμός και η μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Πρόκειται έτσι για μια αδιάλειπτη διαδικασία

μετάβασης από το άτομο (την αμεσότητα) στην κοινωνία (στη διαμεσολάβηση) και από την κοινωνία (τη διαμεσολάβηση) στο άτομο (στην αμεσότητα). Σε κάθε στιγμή αυτής της αλληλεπίδρασης, αυτό που προβάλλει είναι το άτομο, το οποίο υπόκειται σε άρνηση και μεταβαίνει στην κοινωνία. Σε κάθε στιγμή της αδιάλειπτης αλληλεπίδρασης των ατόμων, αυτό που υφίσταται είναι το άτομο και συγχρόνως η άρνηση του ατόμου, είναι η κοινωνία και συγχρόνως η άρνηση της κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κοινωνία συνιστά τη συνολική κίνηση της διαδικασίας αλληλεπίδρασης των ανθρώπων.

Το γίνεσθαι της κοινωνίας, το οποίο προκύπτει μέσω της αμοιβαίας σχέσης του Είναι και του Μηδέν (μη- Είναι), δύναται να παρασταθεί, λαμβάνοντας υπόψη την ανάπτυξη της κοινωνίας διαγενεακά. Η κοινωνία σε μια δεδομένη στιγμή της συνίσταται στη δεδομένη αλληλεπίδραση των ατόμων που την αποτελούν. Τα άτομα αυτά όμως μεγαλώνουν, γερνούν και πεθαίνουν, ενώ άλλα γεννιούνται, διαμορφώνονται και ούτω καθεξής. Υπό αυτή την έννοια, το κάθε άτομο από το Είναι περνάει στο μη-Είναι και αυτή η κίνηση αφορά και το σύνολο του γένους, του ανθρώπινου είδους. Η κίνηση από το Είναι στο μη-Είναι αφορά και την κοινωνία, αφού ο θάνατος και ο αφανισμός των δεδομένων ατόμων συνιστά αφανισμό της δεδομένης κοινωνίας. Όμως παράλληλα με αυτή τη διαδικασία, νέα άτομα γεννιούνται, διαμορφώνονται και αναπτύσσονται. Η κίνηση λοιπόν των ατόμων που βαίνουν από το Είναι στο μη-Είναι συνδέεται με την κίνηση από το μη-Είναι στο Είναι. Η τελευταία κίνηση είναι συνάμα και κίνηση της κοινωνίας, η κοινωνία αποκτά μια άλλη μορφή ύπαρξης· έτσι η κίνηση που λαμβάνει χώρα από το Είναι στο μη-Είναι συνεχεται με την αντίρροπη κίνηση, την κίνηση από το μη-Είναι στο Είναι.

Η εξέταση της αλληλεπίδρασης του ατόμου και της κοινωνίας, από τη σκοπιά του γίνεσθαι της κοινωνίας, φανερώνει τις στιγμές του γίνεσθαι της κοινωνίας, τη γένεση και τη φθορά. Το άτομο, ως μη-Είναι της κοινωνίας, μεταβαίνει στην κοινωνία, ως Είναι. Πρόκειται για τη στιγμή της γένεσης της κοινωνίας. Συνάμα, το άτομο, ως Είναι, μεταβαίνει στην κοινωνία, ως μη-Είναι. Εδώ αποκαλύπτεται η βαθμίδα της φθοράς του ατόμου.

Οι εναλλασσόμενες λογικές στιγμές του γίνεσθαι από τη σκοπιά λογικού και ιστορικού έχουν ως εξής. Στη γένεση της κοινωνίας το άτομο είναι το μη-Είναι της κοινωνίας. Εδώ, η κίνηση των λογικών κατηγοριών συνίσταται στη μετάβαση από το μη-Είναι (άτομο) στο Είναι (κοινωνία). Το άτομο, ως φυσική ύπαρξη, αποτελεί την προϋπόθεση της κοινωνίας. Σε αυτή τη

βαθμίδα, η κατάφαση βρίσκεται στην κοινωνία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, σε αυτή τη στιγμή του γίνεσθαι προσδιορίζεται η στιγμή της ενότητας (ταυτότητας) των προϋποθέσεων και της κοινωνίας, ενώ η στιγμή της διαφοράς βρίσκεται υπηγμένη. Εδώ η προϋπόθεση προβάλλει πρωτίστως από την πλευρά της ενότητάς της με αυτό που προσδιορίζεται, δηλαδή με την κοινωνία. Ως εκ τούτου, η προϋπόθεση προβάλλει πρωτίστως από τη σκοπιά της ένταξής της στην κίνηση του αντικειμένου. Η αλληλουχία των λογικών κατηγοριών απεικονίζει σε ανηρημένη μορφή την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας καθώς και κάθε ατομική οντογένεση του κοινωνικού ως διαδικασία κοινωνικοποίησης. Η λογική αλληλουχία των κατηγοριών της στιγμής της γένεσης, συμπίπτει με την ιστορική αλληλουχία. Το άτομο, θεωρημένο ως φυσικό ον, προηγείται της ιστορικής εμφάνισης της κοινωνίας. Πρόκειται για τη σύμπτωση της λογικής αλληλουχίας των κατηγοριών με την ιστορική αλληλουχία πρώτου και δεύτερου είδους, δηλαδή τόσο με τη διαδικασία ανάπτυξης της κοινωνίας όσο και με τη διαδικασία εμφάνισης των πλευρών κατά την προγενέστερη του κοινωνικού αναπτυξιακή διαδικασία.

Από τη σκοπιά της στιγμής της φθοράς, το Είναι (άτομο) μεταβαίνει στο Μη-Είναι (κοινωνία). Στη στιγμή της φθοράς, η κατάφαση βρίσκεται στο άτομο. Στην εν λόγω λογική στιγμή, ανακύπτει η αρνητική σχέση (η ανομοιότητα) και η διαφορά μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας, εντός της ενότητάς (ταυτότητάς) τους. Εκείνο το οποίο προβάλλει σε ανηρημένη μορφή είναι πρωτίστως η διαδικασία διαμόρφωσης των ιστορικών προϋποθέσεων της κοινωνίας, μέσα από τα σπλάχνα του φυσικού, και δευτερευόντως το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας, διαμέσου της διαδικασίας μετασχηματισμού του ατόμου από την κοινωνία. Βέβαια, το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας δεν απεικονίζεται από τη σκοπιά της κίνησης του κοινωνικού, αλλά από τη σκοπιά του ατόμου, το οποίο υπόκειται σε άρνηση και μεταβαίνει στην κοινωνία. Η νόηση έτσι δεν εστιάζει τόσο στη διαδικασία μετασχηματισμού του ατόμου από το κοινωνικό, αλλά στο γεγονός ότι από το άτομο μεταβαίνουμε στο κοινωνικό. Στην πραγματικότητα, σε αυτή τη βαθμίδα της σκέψης, το στάδιο της διαμόρφωσης προσδιορίζεται αρνητικά, διαμέσου του ετέρου του. Επομένως, η αλληλουχία των λογικών κατηγοριών απεικονίζει σε ανηρημένη μορφή πρώτα και κύρια το στάδιο της αρχής της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας. Σε αυτή τη στιγμή του γίνεσθαι, η λογική αλληλουχία των κατηγοριών συμπίπτει επίσης με την ιστορική αλληλουχία πρώτου και δεύτερου είδους.

Όπως και στην περίπτωση του «Κεφαλαίου», έτσι και στην «Λογική της Ιστορίας», διαπιστώνεται ότι η απεικόνιση της κίνησης της αμεσότητας του ώριμου αντικειμένου αναπαριστά σε ανηρημένη μορφή τα ιστορικά στάδια της ανάπτυξής του. Έτσι, κατά το ώριμο στάδιο της κοινωνίας, κάθε μεμονωμένη διαδικασία κοινωνικοποίησης και διαμόρφωσης της προσωπικότητας αναπαριστά, σε ανηρημένη μορφή, τη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας. Διαπιστώνεται, ως εκ τούτου, ότι η σκέψη κατά την κίνηση από την αμεσότητα προς την ουσία αναπαριστά, σε ανηρημένη μορφή, την ιστορική διαδικασία ανάπτυξης του αντικειμένου. Παράλληλα, η λογική κίνηση του γίνεσθαι αναπαριστά σε ανηρημένη μορφή και την κίνηση από την ουσία προς την αμεσότητα.

Στην εξέταση του «Κεφαλαίου», τονίσαμε ότι το εμπόρευμα, ως λογική αφετηρία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, δεν είναι το προκεφαλαιοκρατικό εμπόρευμα, αλλά το κεφαλαιοκρατικό εμπόρευμα. Στο χωρίο της «Λογικής της Ιστορίας» που πραγματευτήκαμε, ο μεμονωμένος άνθρωπος, το άτομο, ορίζεται ως η απλούστατη σχέση της κοινωνίας. Ποιος άνθρωπος όμως; Από τη σκοπιά του σταδίου της ανθρωπογένεσης υφίστανται πολλά είδη ανθρώπων. Ο Βαζιούλιν αρχίζει την πραγμάτευσή του, επισημαίνοντας ότι η εξέταση και η απεικόνιση της δομής και της διάρθρωσης της κοινωνίας πραγματοποιείται από το ώριμο στάδιο της ανάπτυξής της. Επομένως, η λογική αφετηρία είναι το ανθρώπινο άτομο, όπως αυτό υφίσταται στην ώριμη κοινωνία.

Τονίστηκε ότι το ζήτημα της αρχής στη «Λογική της Ιστορίας» δεν αφορά αποκλειστικά το λογικό μέρος, αλλά και το ιστορικό. Επίσης, το ιστορικό μέρος στη «Λογική της Ιστορίας» έπεται του λογικού. Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι η ιστορική εξέταση προϋποθέτει τη γνώση που κατακτήθηκε στο λογικό μέρος της έρευνας. Από αυστηρά λογική σκοπιά, κατά τη σειρά έκθεσης της παρούσας έρευνας, η πραγμάτευση των ζητημάτων του ιστορικού μέρους της «Λογικής της Ιστορίας», θα πρέπει να έπεται του πέρατος της πραγμάτευσης των ζητημάτων του λογικού μέρους. Ως εκ τούτου, κρίνουμε σκόπιμο να μην αναφερθούμε σε περαιτέρω ζητήματα, που αφορούν πλευρές της απλούστατης σχέσης και τα οποία συνδέονται άμεσα με τις πλευρές της ιστορικής εξέτασης.

Η ιστορική εξέταση είναι μια μορφή διερεύνησης του γνωστικού αντικειμένου, κατά την οποία το τελευταίο μελετάται πιο άμεσα και συγκεκριμένα εν συγκρίσει με την λογική εξέταση. «Γκρίζα είναι, φίλε μου, η κάθε θεωρία / Και πράσινο το δέντρο της ζωής» γράφει ο Γκαίτε στον

Φάουστ (Γκαίτε, *Φάουστ* 2038-2039). Αν η λογική εξέταση διερευνά το αντικείμενο σε «καθαρή μορφή», στην ιστορική εξέταση η τελευταία παίρνει σάρκα και οστά. Εν τούτοις, η ιστορική εξέταση δεν αποτελεί πιστό αντίγραφο, αλλά συνιστά με τη σειρά της εξέταση εν είδει αφαίρεσης της πραγματικής και υπαρκτής ιστορίας. Στην ιστορική εξέταση διατηρείται σε ανηρημένη μορφή η γνώση, η οποία κατακτήθηκε από τον λογικό τρόπο εξέτασης. Η ιστορική εξέταση, αποτελεί τρόπον τινά συγκεκριμενοποίηση των συμπερασμάτων του λογικού μέρους. Επιπλέον, αν στο λογικό μέρος εξετάζεται κατά βάση το γνωστικό αντικείμενο ως τέτοιο, στην ιστορική εξέταση, εντάσσεται, αν και όχι με ειδικό τρόπο, η συσχέτιση του υπό διερεύνηση αντικειμένου με άλλα εξωτερικά προς αυτό αντικείμενα. Από τα παραπάνω, δύναται να καταστεί σαφές ότι η αρχή του ιστορικού μέρους είναι κάτι επαρκώς προσδιορισμένο. Συνεπώς, την εν λόγω αρχή θα την πραγματευτούμε στο κεφάλαιο που διερευνούμε ειδικά τη μεθοδολογία της ιστορικής εξέτασης της «Λογικής της Ιστορίας».

Στην έως τώρα εξέταση της λογικής αρχής της διαλεκτικής επιστημονικής διερεύνησης, πραγματευτήκαμε τη λογική αφετηρία από τη σκοπιά της πρότερης θέσης της στο σύστημα των ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών. Έτσι, μέσω της εξέτασης της αφετηριακής λογικής κατηγορίας, αποκαλύφθηκε ο τρόπος που αρθρώνεται η πρώτη σπείρα της έλικος και αποκαλύπτεται η κατηγορία του γίνεσθαι. Το Είναι, η πρώτη κατηγορία εντός του συστήματος των ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών, αποτελεί την καθολική και αφηρημένη αφετηριακή κατηγορία. Τονίσαμε επίσης ότι η αφετηριακή κατηγορία είναι συγχρόνως απροσδιόριστη και προσδιορισμένη. Μολαταύτα, εκείνο το οποίο δεσπόζει όσον αφορά στην προσδιοριστία της λογικής αφετηρίας, είναι η πλευρά της απροσδιοριστίας. Όμως, όταν κάνουμε λόγο περί λογικής αρχής, θα πρέπει αυτή η αρχή να είναι κάτι το εγγύτερα προσδιορισμένο, θα πρέπει δηλαδή να είναι μια ειδικά προσδιορισμένη αφετηριακή κατηγορία.

Στην πρώτη σπείρα της έλικος, φανερώνεται ο εσωτερικός δεσμός την αφετηριακής κατηγορίας με το γνωστικό αντικείμενο, αφετηριακή κατηγορία του οποίου αποτελεί. Σε αυτό το πλαίσιο αναδύεται το γίνεσθαι το αντικειμένου. Μέσω του γίνεσθαι, η αφετηριακή κατηγορία δύναται να προσδιορισθεί εγγύτερα και ειδικότερα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα εξετάσουμε την καθολική αφετηρία στη συνάφειά της με την ειδικά προσδιορισμένη αφετηρία, η οποία ανακύπτει από την αναίρεση του γίνεσθαι. Ως εκ τούτου, θα διανύσουμε εκ νέου την έως τώρα

πορεία εστιάζοντας στο ζήτημα της συσχέτισης της καθολικής λογικής αφετηρίας με την ειδικά προσδιορισμένη λογική αφετηρία, δηλαδή με το Προσδιορισμένο-Είναι (Dasein).

Κεφάλαιο Τέταρτο

Η διαδικασία προσδιορισμού της αρχής της διαλεκτικής διερεύνησης υπό το πρίσμα της ειδικής λογικής αφετηρίας

Εάν δεν υπήρχε εις το εγώ αντίθεσις, τότε δεν θα υπήρχεν εις αυτό καμμία απολύτως κίνησις, καμμία παραγωγή, άρα και κανένα παράγωγον.

Φ. Β. Γ. Σέλλινγκ (Schelling, 2015: 247)

Στην «Επιστήμη της Λογικής», δείχθηκε ότι η σχέση του Είναι και του Μηδενός (μη-Είναι) είναι το γίνεσθαι. Στο γίνεσθαι, το Είναι και το Μηδέν είναι αφανιζόμενες και μεταβατικές στιγμές. Κατά την εξέταση του γίνεσθαι και των στιγμών του φανερώθηκε ότι το πρώτο είναι μια αυτοαναιρούμενη ενότητα. Αυτή η αυτοαναιρούμενη ενότητα του γίνεσθαι δεν οδηγεί σε ένα Μηδέν, το οποίο θα ήταν μια επιστροφή στους προηγούμενους όρους, αλλά στον προσδιορισμό τους ως αμεσότητα, ως μια ήρεμη ενότητα. Ο Χέγκελ γράφει, ότι «το γίνεσθαι είναι μια ακατάπαυστη ανησυχία, που καταβυθίζεται σε ένα ήρεμο αποτέλεσμα» (Χέγκελ, 2013: 187). Ο προσδιορισμός του γίνεσθαι υπό τη μορφή του Είναι είναι το προσδιορισμένο-Είναι. Ο Χέγκελ σημειώνει ότι «το μη-Είναι, ειλημμένο έτσι μέσα στο Είναι με ένα τέτοιο τρόπο ώστε το συγκεκριμένο όλο να είναι με τη μορφή του Είναι, της αμεσότητας, συνιστά την προσδιοριστία¹⁶⁰ ως τέτοια» (ό.π.: 193).

Στο προσδιορισμένο-Είναι συντελείται μια τρόπον τινά επιστροφή στο καθαρό Είναι, εν τούτοις, δεν πρόκειται για μια επανάκαμψη στην αφετηριακή κατηγορία, αλλά για μια άρνηση της άρνησης. Στο προσδιορισμένο-Είναι εμπερικλείεται η γνώση ότι το Είναι μεταβαίνει στο Μηδέν και το Μηδέν στο Είναι, δηλαδή εμπεριέχεται η στιγμή του γίνεσθαι. Έτσι, το προσδιορισμένο-Είναι συνιστά την αναίρεση του γίνεσθαι υπό τη μορφή του Είναι, στην οποία διατηρείται, σε ανηρημένη μορφή, η επίγνωση ότι το Είναι μεταβαίνει στο Μηδέν. Με το προσδιορισμένο-Είναι εκκινεί η δεύτερη σπείρα της έλικος. Η σκέψη άρχισε από την κατάφαση στο Είναι, πέρασε στην άρνηση, στο Μηδέν, και στη συνέχεια στην άρνηση της άρνησης, στο γίνεσθαι. Το γίνεσθαι τώρα ετέθη υπό τη μορφή του Είναι και φανερώθηκε ως

¹⁶⁰ Από εδώ και στο εξής θα επεμβαίνουμε μεταφραστικά αποδίδοντας τον όρο «προσδιοριστικότητα» ως «προσδιοριστία», τον οποίο θεωρούμε πιο δόκιμο.

προσδιορισμένο-Είναι. Το προσδιορισμένο-Είναι αποτελεί τη νέα κατάφαση, τη λογική αφετηρία της δεύτερης σπείρας της έλικος.

Η προσδιοριστία τώρα μέσα στο στοιχείο του Είναι, είναι Ποιότητα. Η ποιότητα υφίσταται σε άμεση ενότητα με το Είναι. Ωστόσο, η ποιότητα οφείλει να βρίσκεται σε αναφορά και με το Μηδέν, αφού η σχέση Είναι και Μηδενός βρίσκεται ανηρημένη εντός του προσδιορισμένου-Είναι. Κανένας εντοπισμός της ποιότητας δεν είναι εφικτός, δίχως την επίγνωση της άρνησης αυτού του οποίου αποτελεί την ποιότητα. Η ποιότητα υπό τη μορφή του Μηδενός είναι η άρνηση της ποιότητας. Για να έχει κάτι μια ποιότητα θα πρέπει αυτή η ποιότητα να προσδιορίζεται μέσω της άρνησής της. Ο Χέγκελ γράφει ότι «το Μηδέν, έτσι εννοημένο ως το προσδιορισμένο στοιχείο μιας προσδιοριστίας, είναι ομοίως κάτι το ανασκοπημένο, μια άρνηση (Verneinung)» (ό.π. : 196).

Η ποιότητα ως άρνηση είναι εξίσου προσδιοριστία. «Omnis determinatio est negatio», γράφει ο Σπινόζα στο γράμμα του προς τον Jarig Jelles στις 2 Ιουνίου του 1674 (ό.π. : 202). Η ποιότητα βρίσκεται μέσα στο στοιχείο του Είναι προσδιορισμένη ταυτόχρονα με το αρνητικό της στοιχείο, με μια έλλειψη. Ως εκ τούτου, η ποιότητα διακρίνεται ως κάτι υπαρκτό, ως πραγματικότητα (Realität).¹⁶¹ Διαπιστώνεται έτσι ένας διπλός προσδιορισμός της ποιότητας. Από τη μία, ο προσδιορισμός της ποιότητας στο στοιχείο του Είναι, ως πραγματικότητας, και από την άλλη, η ποιότητα στο στοιχείο του Μηδενός, ως ένα προσδιορισμένο-Είναι, το οποίο έχει όριο, δηλαδή ως μια ποιότητα που ορίζεται από τη σκοπιά του τι δεν είναι. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το προσδιορισμένο-Είναι είναι ένα προσδιορισμένο και όχι ένα αφηρημένο Είναι, διότι περιέχει την άρνηση. Τίποτα δεν δύναται να είναι προσδιορισμένο δίχως την άρνησή του, το τι δεν είναι. Υπό αυτή την έννοια, ο προσδιορισμός προϋποθέτει αναγκαία τον ετεροπροσδιορισμό ακόμη και υπό τη μορφή ενός απλού «δεν», ενός ορίου.

¹⁶¹ Επεμβαίνουμε μεταφραστικά και αποδίδουμε τον όρο «Realität» ως «πραγματικότητα» και όχι ως «ρεαλιστικότητα» που επιλέγεται από τον Τζωρτζόπουλο. Υιοθετούμε έτσι τη μεταφραστική επιλογή του Φαράκλα. Ο τελευταίος επισημαίνει τα ακόλουθα σχετικά με τις δύο έννοιες της πραγματικότητας που υφίστανται στο εγγεληνό φιλοσοφικό έργο: «Ο Έγκελς έχει δύο έννοιες πραγματικότητας, την πραγματικότητα ως αντίθετο της «άρνησης» ως μια «ποιότητα» που υπάρχει ως διακριτική, δηλαδή το ότι κάτι υπάρχει σε αντίθεση με το ότι δεν υπάρχει, που την ονομάζει Realität και την πραγματικότητα ως ταυτότητα της ύπαρξης με την ουσία, του εξωτερικού με το εσωτερικό που νοηματοδοτείται όχι σε αντίθεση με τη μη ύπαρξη αλλά με τις έννοιες της δυνατότητας και της αναγκαιότητας (όπως στις καντιανές κατηγορίες του τρόπου) που περιέχουν επίσης την ύπαρξη και την ουσία. Την δεύτερη αναγάγει στο αριστοτελικό ενεργεία και έτσι επιλέγει να την ονοματίσει με τη συνηθέστερη λέξη Wirklichkeit, που δεν παράγεται από την res (πράγμα) όπως η Realität αλλά από το wirken (ενεργώ)» (Φαράκλας σε Έγκελς, 2007: 785).

Αντίστοιχα, η άρνηση είναι ένα προσδιορισμένο-Είναι και όχι ένα αόριστο Μηδέν, διότι είναι μια υπάρχουσα άρνηση, η οποία βρίσκεται στο προσδιορισμένο-Είναι. Η άρση των δύο παραπάνω στιγμών οδηγεί στο Κάτι (Daseiendes), ως ένα εν εαυτώ Είναι. Στο Κάτι, το προσδιορισμένο-Είναι αποκαλύπτεται ως μια προς εαυτόν αναφορά, ως ένα προσδιορισμένο-ον. Ο Χέγκελ γράφει ότι «το Κάτι είναι έτσι εξίσου η διαμεσολάβηση του εαυτού του με τον ίδιο τον εαυτό του» (ό.π.: 207).

Επανερχόμενοι στο «Κεφάλαιο», δείχθηκε ότι στην πρώτη πρόταση του πρώτου κεφαλαίου, περιέχεται η κίνηση της νόησης που σχετίζεται με τις λογικές κατηγορίες του Είναι, του μη-Είναι και του Γίγνεσθαι, συμπεριλαμβανομένων και των στιγμών του τελευταίου. Στην αμέσως επόμενη πρόταση, ο Μαρξ προβαίνει σε ένα περαιτέρω προσδιορισμό του εμπορεύματος. Γράφει ότι «το εμπόρευμα είναι εν πρώτοις ένα εξωτερικό αντικείμενο, ένα πράγμα, το οποίο μέσω των ιδιοτήτων του ικανοποιεί ανθρώπινες ανάγκες κάποιου είδους» (Marx, 2016: 19). Σε αυτή την πρόταση αποκαλύπτεται ότι το εμπόρευμα γίνεται αντιληπτό ως κάτι το οποίο ενέχει πολλαπλούς προσδιορισμούς. Ο Χέγκελ τονίζει ότι,

το προσδιορισμένο-Είναι αντιστοιχεί στο Είναι της προηγούμενης σφαίρας· το Είναι ωστόσο είναι το απροσδιόριστο· ως εκ τούτου δεν αποδεικνύονται προσδιορισμοί στο ίδιο το Είναι. Αλλά το Dasein είναι προσδιορισμένο Είναι (bestimmtes Sein), είναι κάτι το συγκεκριμένο· επομένως, πλείονες προσδιορισμοί και διαφορετικές σχέσεις των βαθμίδων ή σταδίων του κάνουν παρευθύς την εμφάνιση τους σ' αυτό (Χέγκελ, 2013: 195).

Προηγουμένως δείχθηκε ότι το εμπόρευμα είναι η στοιχειώδης μορφή του κεφαλαίου. Το εμπόρευμα είναι και συγχρόνως δεν είναι κεφάλαιο. Το γίγνεσθαι είναι η μετατροπή του εμπορεύματος σε κεφάλαιο. Με τη μετάβαση στην αξία χρήσης, η σκέψη επιστρέφει στην ειδική έρευνα του εμπορεύματος διατηρώντας την επίγνωση ότι το εμπόρευμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο (Vazjulin, 2006). Το γίγνεσθαι, η μετατροπή του εμπορεύματος σε κεφάλαιο, αναιρέθηκε στη μονομερή μορφή του Είναι, δηλαδή του εμπορεύματος· «το γίγνεσθαι έτσι, [ως] η πράξη που μεταβαίνει στην ενότητα του Είναι και του Μηδενός -μια ενότητα που είναι υπό τη μορφή του Είναι ή έχει το σχήμα της μονομερούς, άμεσης ενότητας αυτών των σταδίων, είναι το Dasein» (Χέγκελ, 2013: 188). Η αξία χρήσης λοιπόν είναι ο άμεσος προσδιορισμός του εμπορεύματος, είναι το προσδιορισμένο-Είναι του κεφαλαίου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το προσδιορισμένο-Είναι του κεφαλαίου είναι η ενότητα του Είναι ως εμπορεύματος και της άρνησής του, δηλαδή του εμπορεύματος ως στοιχειώδους μορφής του κεφαλαίου. Με τον

προσδιορισμό της αξίας χρήσης, η λογική αφετηρία παύει να είναι κάτι απροσδιόριστο και γίνεται ένας πιο συγκεκριμένος προσδιορισμός.

Ο Βαζιούλιν στο έργο του «Η Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ» ορθώς εντοπίζει στην παραπάνω κίνηση, δηλαδή στην κίνηση από το Είναι στο προσδιορισμένο-Είναι, μια άρνηση της άρνησης. Χαρακτηριστικά γράφει:

Το Είναι: το εμπόρευμα είναι ή το εμπόρευμα είναι εμπόρευμα. Το γίνεσθαι –η πρώτη άρνηση: το εμπόρευμα είναι κεφάλαιο. Το Προσδιορισμένο-Είναι –η δεύτερη άρνηση: το εμπόρευμα είναι ως εμπόρευμα προπαντός αξία χρήσης. Με αυτό όμως είναι ήδη σαφές, ότι το εμπόρευμα ερευνάται μόνο ως εμπόρευμα για να συλληφθεί τελικά εννοιακά ως κεφάλαιο (Vazjulin, 2006: 56).

Η παραπάνω εντοπισμένη σπείρα της έλικος δεν αποτελεί υπό την αυστηρή έννοια την πρώτη λογική σπείρα του κεφαλαίου, αλλά την πρώτη λογική σπείρα προσδιορισμού του εμπορεύματος ως απλούστατης σχέσης του κεφαλαίου. Στην εντοπισμένη από τον Βαζιούλιν σπείρα της έλικος, η νόηση αρχίζει από την κατάφαση στο εμπόρευμα, περνά στην άρνηση του εμπορεύματος υπό το πρίσμα της επίγνωσης ότι το τελευταίο μετατρέπεται σε κεφάλαιο και επιστρέφει εκ νέου στην κατάφαση στο εμπόρευμα. Ποια είναι τότε η πρώτη σπείρα της λογικής εκκίνησης, στην οποία επιτυγχάνεται η άρνηση της άρνησης; Η πρώτη λογική σπείρα του «Κεφαλαίου» είναι η πρώτη σπείρα του *κεφαλαίου*. Από τη σκοπιά του κεφαλαίου, η πρώτη κατάφαση στο εμπόρευμα πραγματοποιείται υπό το πρίσμα ότι το τελευταίο είναι κεφάλαιο. Εν συνεχεία, η άρνηση πραγματοποιείται υπό το πρίσμα ότι το εμπόρευμα δεν είναι κεφάλαιο. Τέλος, η άρνηση της άρνησης επιτυγχάνεται μέσω της κατάφασης στο γεγονός ότι το κεφάλαιο συνίσταται στη μετατροπή του εμπορεύματος σε κεφάλαιο. Σε αυτή την κίνηση της νόησης αντιστοιχεί η πρώτη σπείρα της έλικος της διαλεκτικής λογικής. Το Είναι, η κατάφαση, το Μηδέν, η άρνηση, και το Γίνεσθαι, η άρνηση της άρνησης. Σε αυτό το σημείο διαπιστώνεται ότι η πρώτη σπείρα, δηλαδή η σπείρα υπό το πρίσμα του κεφαλαίου, εν συγκρίσει με τη σπείρα του εμπορεύματος που ολοκληρώνεται με την αξία χρήσης, είναι σε μικρότερο βαθμό ανεπτυγμένη· κάτι το οποίο είναι ευνόητο, διότι σε αυτή τη βαθμίδα ανάπτυξης της νόησης, οι σχέσεις του πιο σύνθετου αντικειμένου (κεφάλαιο), εν συγκρίσει με εκείνες του πιο απλού αντικειμένου (εμπόρευμα), βρίσκονται σε λιγότερο ανεπτυγμένη μορφή. Σε αυτό το σημείο, ήδη από τα πρώτα βήματα της λογικής εξέτασης, αποκαλύπτεται η τάση κατηγοριακής διαφοροποίησης δύο παραγόντων εντός της ενότητάς τους, του κεφαλαίου και του

εμπορεύματος. Η εν λόγω τάση στην πορεία της εξέτασης θα πραγματοποιηθεί με τη μορφή των δύο σπειρών της έλικας.

Είδαμε ότι ο προσδιορισμός του εμπορεύματος, ως στοιχειώδους μορφής του κεφαλαίου, αναγκαία οδήγησε στην ειδικότερη έρευνα του εμπορεύματος. Το εμπόρευμα, από τη σκοπιά της αξίας χρήσης, είναι κάτι το άμεσα αισθητό και εμπειρικά δεδομένο. Η νόηση εν τούτοις δεν στράφηκε στην αξία χρήσης ένεκα του γεγονότος ότι αποτελεί έναν εμπειρικό καθορισμό, αλλά επειδή είναι η πρώτη και άμεση πλευρά του εμπορεύματος, το οποίο αποτελεί το Είναι του κεφαλαίου (ό.π.: 2006).

Ως αξία χρήσης, το εμπόρευμα προσδιορίζεται ποιοτικά. Η ποιότητά του είναι η ικανότητά του να ικανοποιεί διαφόρων ειδών ανάγκες. Αμέσως μετά, ο Μαρξ αναφέρεται σε διάφορα πράγματα όπως ο σίδηρος, το χαρτί κ.λπ. Εδώ, η αξία χρήσης προσδιορίζεται μέσω μιας άλλης (άλλων) αξίας χρήσης (αξιών χρήσης). Έτσι, η ποιότητα του εμπορεύματος προσδιορίζεται μέσω της άρνησής της. Η αξία χρήσης στην αρνητική της σχέση με μια άλλη αξία χρήσης, είναι μια άμεση ύπαρξη, είναι επομένως πραγματικότητα. Ο προσδιορισμός της αξίας χρήσης, ο οποίος ενέχει, ως *ανηρημένη*, την άρνησής της, είναι ένας προσδιορισμός, ο οποίος περιέχει τη διαφορά. Η αξίας χρήσης προσδιορίζεται στον εαυτό της μέσω της άρνησής της από μια άλλη (άλλες) αξία (αξίες) χρήσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη διαδικασία προσδιορισμού του εμπορεύματος ως αξίας χρήσης, η νόηση πραγματοποιεί σε αυτό το σημείο μια άρνηση της άρνησης. Έτσι, υπό το πρίσμα των εγγελιανών κατηγοριών, το εμπόρευμα προσδιορίζεται ως Κάτι. Η κίνηση της νόησης πραγματοποιεί μια σπείρα της έλικας η οποία διακρίνεται στις ακόλουθες τρεις βασικές στιγμές: 1) το εμπόρευμα προσδιορίζεται ως αξία χρήσης, δηλαδή ως κάτι που ικανοποιεί διαφόρων ειδών ανάγκες. 2) Η αναφορά στις διαφορετικές αξίες χρήσης αναδεικνύει τον ποιοτικό προσδιορισμό της αξίας χρήσης σε σχέση με την άρνησή της, το τι δεν είναι. Από το επίπεδο της ποιοτικής προσδιοριστίας της αξίας χρήσης στη βάση της άρνησής της η νόηση επιστρέφει εκ νέου στο εμπόρευμα. 3) Το εμπόρευμα ως αξία χρήσης είναι συγκεκριμένες αξίες χρήσης. Η νόηση επιτέλεσε μια άρνηση της άρνησης, εκκινώντας από το εμπόρευμα ως αξία χρήσης γενικά και επιστρέφοντας στο εμπόρευμα ως συγκεκριμένη αξία χρήσης. Ο Βαζιούλιν αναφέρει σχετικά με το εν λόγω ζήτημα:

Η ποιότητα είναι πραγματικότητα, εφόσον εντός της καταδεικνύεται μια άρνηση. Η άρνηση που αποκαλύπτεται μέσα στην ποιότητα είναι η ίδια μια ποιότητα, διότι είναι άμεσα δεδομένη (άγνωστος είναι

ο λόγος γι' αυτήν ακριβώς την άρνηση και καμία άλλη)· η άρνηση είναι ένας αρνητικός προσδιορισμός του εμπορεύματος ως ταυτού με την αξία χρήσης. Από την έρευνα αυτού που υφίσταται την άρνηση –της πρώτης άρνησης– η συνείδηση του αναγνώστη επιστρέφει κατ' ανάγκη στο πρώτο τμήμα του ορισμού της αξίας χρήσης (το εμπόρευμα είναι αξία χρήσης). Εφεξής έρχεται στο φως ήδη μαζί με μια ανηρημένη άρνηση, διότι γίνεται πρόδηλο ότι προπάντων και αποκλειστικά τονίζεται η περίπτωση της ικανότητας του πράγματος να ικανοποιεί μια ανθρώπινη ανάγκη. Εδώ υπάρχει μια άρνηση της άρνησης. Το αποτέλεσμα της άρνησης της άρνησης είναι το προσδιορισμένο-Είναι, αλλά ένα μετασχηματισμένο προσδιορισμένο-Είναι, διότι εντός του έχει αναιρεθεί η άρνηση. Αυτό είναι το «Κάτι» (ό.π.: 60).

Με τη συγκεκριμένη μορφή του εμπορεύματος, δεν έχουμε να κάνουμε πλέον με την αξία χρήσης γενικά και αφηρημένα, αλλά με μια περαιτέρω προσδιορισμένη μορφή. Υπό αυτό το πρίσμα, η αξία χρήσης, η οποία λαμβάνει τη μορφή ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος, όπως π.χ. ο σίδηρος, το χαρτί κ.λπ., είναι Κάτι. Ο Χέγκελ εξηγεί ότι,

το Κάτι είναι η πρώτη άρνηση της άρνησης, ως απλή, με τη μορφή του Είναι, αναφορά προς εαυτόν. Προσδιορισμένο-Είναι, ζωή, νοείν κ.ο.κ. λαμβάνουν ουσιαστικά τον προσδιορισμό του προσδιορισμένου-όντος, του ζωντανού όντος, του σκεπτόμενου (Εγώ) κ.ο.κ. Ο προσδιορισμός αυτός είναι ύψιστης σημασίας, εάν δεν θέλουμε να μένουμε στο προσδιορισμένο-Είναι, στη ζωή, στη σκέψη κ.ο.κ., ούτε επίσης στη θεότητα (αντί του θεού), ως γενικότητες (Χέγκελ, 2013: 206).

Εδώ πλέον, μέσω της αναφοράς της αξίας χρήσης προς μια άλλη αξία χρήσης, επιτυγχάνεται ο προσδιορισμός στον εαυτό της. Αποκαλύπτεται λοιπόν ότι, στο προσδιορισμένο-Είναι, η λογική αφετηρία έχει αρχίσει να προσδιορίζεται όλο και πιο συγκεκριμένα και η νόηση έχει αρχίσει να περνά σε όλο και πιο συγκεκριμένους προσδιορισμούς.

Υπό το πρίσμα της συσχέτισης λογικού και ιστορικού, παρατηρείται ότι το προσδιορισμένο-Είναι, ως αναίρεση του γίνεσθαι υπό τη μορφή του Είναι, συνδέεται εσωτερικά με τη στιγμή της φθοράς του εμπορεύματος, με τη στιγμή εκείνη, κατά την οποία το εμπόρευμα προβάλλει από τη σκοπιά του Είναι που μεταβαίνει στο κεφάλαιο ως μη-Είναι. Φανερώνεται λοιπόν ότι η λογική μετάβαση στο προσδιορισμένο-Είναι συνιστά, σε ανηρημένη μορφή, μετάβαση στην ιστορική εξέταση των προϋποθέσεων γένεσης του κεφαλαίου. Από ιστορικής άποψης, η αξία χρήσης, ως η ιδιότητα ενός πράγματος να ικανοποιεί ανάγκες, προηγείται τόσο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής όσο και της εμπορευματικής

κυκλοφορίας γενικά. Ο Μαρξ τονίζει ότι «ένα πράγμα μπορεί να είναι χρηστική αξία χωρίς να είναι αξία» (Marx, 2016: 24).

Από τη σκοπιά της συσχέτισης λογικού και ιστορικού, φαίνεται να υπάρχει μια αναντιστοιχία, μεταξύ λογικής και ιστορικής αλληλουχίας, στην παραπάνω διατύπωση. Στη λογική ανάπτυξη του «Κεφαλαίου», ο Μαρξ παρουσιάζει τη σχέση μεταξύ του εμπορεύματος και της αξίας χρήσης, σε ευθεία αντίθεση από την ιστορική σειρά εμφάνισής τους. Η χρησιμότητα των πραγμάτων προϋπάρχει του εμπορεύματος. Στον βαθμό που η αλληλουχία των κατηγοριών της αφετηρίας αντιστοιχεί στη γενικότερη ιστορική αλληλουχία, δεν θα έπρεπε η αξία χρήσης, ως η ικανότητα των πραγμάτων να ικανοποιούν διαφόρων τύπων ανάγκες, να παρουσιαστεί πριν το εμπόρευμα; Μια προσέγγιση, η οποία θα λάμβανε τη λογική αλληλουχία των κατηγοριών υπό την αυστηρή σειρά της ιστορικής τους εμφάνισης, όντως θα όφειλε να αρχίσει με την αξία χρήσης και όχι με το εμπόρευμα. Παρά ταύτα, όπως έχει ειπωθεί πλειστάκις, στο «Κεφάλαιο», η αξία χρήσης, ως η ικανότητα των πραγμάτων να ικανοποιούν ανάγκες, δεν εξετάζεται γενικά, αλλά ως ιδιότυπη στιγμή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Ο Μαρξ γράφει ότι «οι χρηστικές αξίες αποτελούν το υλικό περιεχόμενο του πλούτου, όποια κι αν είναι η κοινωνική μορφή του. Στην κοινωνική μορφή που θα εξετάσουμε εμείς αποτελούν ταυτόχρονα τους υλικούς φορείς της ανταλλακτικής αξίας» (ό.π.: 20). Η θέση της αξίας χρήσης, στο ιεραρχικά διατεταγμένο σύστημα των λογικών κατηγοριών, καθορίζεται από τον ρόλο και τη θέση της στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Ως εκ τούτου, η αξία χρήσης εξετάζεται πρωτίστως ως πλευρά του εμπορεύματος, ως υλικός φορέας της αξίας και όχι ως γενική ιδιότητα των πραγμάτων. Εφόσον συλλαμβάνουμε την αξία χρήσης ως πλευρά του εμπορεύματος, τότε η λογική αλληλουχία συμπίπτει με την ιστορική αλληλουχία. Η σύμπτωση οφείλεται στο απλούστατο γεγονός ότι το εμπόρευμα, πρώτα απ' όλα, συνιστά ένα πράγμα που ικανοποιεί ανάγκες και αποκαλύπτεται στην απλή εμπορευματική ανταλλαγή.

Ο λόγος, για τον οποίο ένα πράγμα συνιστά εμπόρευμα, έγκειται στο γεγονός ότι εισέρχεται σε μια σχέση με ένα άλλο πράγμα, στην οποία το καθένα αποτελεί μια μη-αξία χρήσης για τον κάτοχο του και μια αξία χρήσης για τον μη-κάτοχο του. Από εδώ καθίσταται σαφές ότι η αξία χρήσης και ο εμπορευματικός χαρακτήρας είναι αλληλένδετοι. Ο εμπορευματικός χαρακτήρας ανακύπτει ως δυνατότητα, επειδή η αξία χρήσης υφίσταται ως δυνατότητα για τον μη-κάτοχο του εμπορεύματος. Η ενεργεία πραγματικότητα της αξίας χρήσης

συνεπάγεται την ενεργεία πραγματικότητα του εμπορευματικού χαρακτήρα. Παρ' όλη τη σύμπτωση της λογικής με την ιστορική σειρά, η μετάβαση από το εμπόρευμα στην αξία χρήσης απεικονίζει πρώτα και κύρια την αμεσότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Με τη μετάβαση στη λογική κατηγορία του Κάτι, ολοκληρώνεται ο προσδιορισμός του εμπορεύματος ως προσδιορισμένου-Είναι. Με την ανάπτυξη των προσδιορισμών του προσδιορισμένου-Είναι ως τέτοιου, η λογική αφετηρία συνιστά μια ειδικά προσδιορισμένη αφετηρία. Ο Βαζιούλιν διαπιστώνει ότι «στην πράξη, μόνο στο επίπεδο της κατηγορίας του προσδιορισμένου-Είναι αποκρυσταλλώνονται προσδιορισμοί που δύνανται να αποδειχθούν θεωρητικά, δηλαδή για πρώτη φορά αναδύεται κατά κάποιον τρόπο μια θεωρητική προσδιοριστία» (Vazjulin, 2006: 58). Κατ' αυτόν τον τρόπο, το εμπόρευμα προσδιορισμένο ως αξία χρήσης αποτελεί την ειδική λογική αφετηρία της εξέτασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Σε αυτό το σημείο θα προβούμε στην ευσύνοπτη περιγραφή της λογικής πορείας από το προσδιορισμένο-Είναι προς την απειρία και το δι' εαυτό-Είναι, καθώς αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της ανάπτυξης των κατηγοριών της μικρής σπείρας της έλικας.

Ο Μαρξ τόνισε ότι το εμπόρευμα ως ένα συγκεκριμένο πράγμα με φυσικές ιδιότητες, το οποίο προσδιορίζεται και στη σχέση του με άλλα πράγματα, είναι Κάτι εν εαυτώ προσδιορισμένο. Στη συνέχεια επεσήμανε ότι τα εμπορεύματα θα πρέπει να εξετάζονται ποιοτικά και ποσοτικά. Σε αυτό το σημείο, ο Μαρξ εξετάζει συνοπτικά τους προσδιορισμούς της Περαιτότητας. Το εμπόρευμα με την αξία χρήσης του, ως Κάτι, σχετίζεται με ένα Άλλο εμπόρευμα, το οποίο είναι εξίσου ένα Κάτι. Το κάθε εμπόρευμα, ως πράγμα φυσικών ιδιοτήτων, παρ' όλο που διαφέρει από κάθε άλλο εμπόρευμα, συνάμα παραμένει ένα εμπόρευμα με φυσικές ιδιότητες, οι οποίες ικανοποιούν ανθρώπινες ανάγκες. Το Άλλο δεν είναι κάτι εξωτερικό προς το Κάτι, αλλά συνιστά την υπέρβασή του και συνεπώς τη συνέχειά του.

Το Κάτι είναι το προσδιορισμένο πράγμα με τις φυσικές του ιδιότητες, οι φυσικές ιδιότητες όμως είναι πεπερασμένες, ένεκα του ότι εδράζονται στην ποιότητα και στην ποσότητα του χρήσιμου πράγματος. Κάθε εμπόρευμα με ορισμένη ποιότητα βρίσκεται σε μια ορισμένη ποσότητα και στη βάση της τελευταίας και των φυσικών του ιδιοτήτων ικανοποιεί ορισμένη ποιότητα και ποσότητα αναγκών. Ο Μαρξ τονίζει σχετικά με το ζήτημα της χρησιμότητας του

πράγματος: «Αυτή η χρησιμότητα όμως δεν είναι μετέωρη. Καθορισμένη από τις ιδιότητες του σώματος του εμπορεύματος, δεν υπάρχει χωρίς αυτό. Το ίδιο το σώμα του εμπορεύματος, όπως σίδηρος, σιτάρι, διαμάντι κ.λπ., είναι συνεπώς μια χρηστική αξία ή ένα αγαθό» (Marx, 2016: 20). Η χρησιμότητα, η οποία εδράζεται στις ιδιότητες του πράγματος, δεν είναι μετέωρη, αλλά καθορίζεται από το σύνολο των ιδιοτήτων του σώματος του εμπορεύματος. Σε αυτό το σημείο της εξέτασης, πραγματοποιείται η μετάβαση στις κατηγορίες του προσδιορισμού και της σύστασης (Beschaffenheit). Το σώμα του εμπορεύματος είναι το Όριο της χρησιμότητας και των φυσικών ιδιοτήτων του πράγματος. Το σώμα του κάθε εμπορεύματος καθορίζει την περατότητα των ιδιοτήτων του και της χρησιμότητάς τους.

Το εμπόρευμα λοιπόν και οι φυσικές του ιδιότητες είναι κάτι το πεπερασμένο. Το εμπόρευμα έχει έναν φραγμό ως προς τις ανάγκες που ικανοποιεί και αυτός ο φραγμός είναι η κατανάλωσή του. Το πεπερασμένο του εμπορεύματος και της δυνατότητάς του να ικανοποιεί ανθρώπινες ανάγκες υπερβαίνεται μονάχα από ένα άλλο εμπόρευμα, το οποίο αντίστοιχα έχει φυσικές ιδιότητες που ικανοποιούν ανάγκες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαδικασία ικανοποίησης των αναγκών μέσω των εμπορευμάτων, ως πραγμάτων με φυσικές ιδιότητες, δύναται να πραγματοποιείται αδιάλειπτα μονάχα διαμέσου της άπειρης εναλλαγής των πεπερασμένων εμπορευμάτων. Αυτή η αδιάλειπτη μετάβαση από το Κάτι στο Άλλο πραγματοποιείται μονάχα, μιας και μιλάμε για σχέσεις μεταξύ εμπορευμάτων, διαμέσου της ανταλλακτικής σχέσης. Η ανταλλακτική σχέση φανερώνει την άρνηση του πεπερασμένου διαμέσου εκείνου του υποστρώματος, στο οποίο εμφανίζονται και εξαφανίζονται αδιαλείπτως τα πεπερασμένα εμπορεύματα. Αυτό είναι το καταφατικό άπειρο, το οποίο δεν αντιστοιχεί παρά στην κατηγορία της αξίας. Η αξία αποδεικνύεται ως ο τόπος της κατ' εξοχήν αυτοσχεσίας των εμπορευμάτων. Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι,

αν κανείς λάβει την αξία από τη σκοπιά του εμπορεύματος ως Είναι του κεφαλαίου, τότε η αξία αποδεικνύεται ένα άμεσο, ακριβέστερα ένα δι' εαυτό Είναι. Διότι μόλις τώρα αποκρυσταλλώνεται η διαφορά των μεμονωμένων εμπορευμάτων σύμφωνα με την αξία τους. Η αξία ενός μεμονωμένου εμπορεύματος είναι άμεσα τόσο αξία εν γένει όσο και αξία ενός μεμονωμένου εμπορεύματος, δηλαδή, το έτερο της αξίας, ως στιγμή της ίδιας της αξίας (Vazjulin, 2006: 175).

Θα πρέπει επίσης να προσθέσουμε εδώ σχετικά με την αξία χρήσης, ως το προσδιορισμένο-Είναι του εμπορεύματος, ότι η ίδια η έννοια της «αξίας χρήσης» αντανακλά, εν γένει και εν συνόλω, τη χρηστικότητα του πράγματος από ένα ορισμένο ιστορικό στάδιο της

ιστορικής ανάπτυξης· συγκεκριμένα, από τη σκοπιά του εμπορευματικού χαρακτήρα των πραγμάτων και μάλιστα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Ο Μαρξ, με βάση τον ορισμό του Λοκ, γράφει ότι «η χρησιμότητα ενός πράγματος το καθιστά χρηστική αξία» (Marx, 2016: 20). Στην έννοια «αξία χρήσης», η χρησιμότητα έχει συνδεθεί με την έννοια της αξίας, γεγονός το οποίο μαρτυρά την εσωτερική ενότητα της χρησιμότητας με την αξία. Η ενότητα αυτή όμως, γίνεται κυρίαρχη μόνο σε εκείνο το στάδιο της κοινωνικής ανάπτυξης, κατά το οποίο οι εμπορευματικές σχέσεις έχουν αποκτήσει καθολική μορφή, δηλαδή στην κεφαλαιοκρατία. Υπό αυτή την έννοια, αξίζει να θυμηθούμε τη διατύπωση του Μαρξ που τόνιζε ότι,

οι πιο αφηρημένες κατηγορίες, παρά το ότι ισχύουν σε όλες τις εποχές -ακριβώς λόγω του αφηρημένου χαρακτήρα τους-, είναι εντούτοις στην προσδιοριστία αυτής της ίδιας της αφαίρεσης εξίσου ένα προϊόν ιστορικών σχέσεων και κατέχουν την πλήρη ισχύ τους μόνο εντός αυτών των σχέσεων και γι' αυτές τις σχέσεις (Marx, 2018: 1081).

Στη βάση των παραπάνω, δύναται να συναχθεί ότι ακόμη και το μορφικό στοιχείο στον προσδιορισμό της χρησιμότητας ενός πράγματος, η ίδια η έννοια «αξία χρήσης», αντανακλά το γενικότερο σύνολο των σχέσεων, εντός των οποίων περιέχεται ως πλευρά.

Στο «Κεφάλαιο», η αξία χρήσης δεν προσδιορίζεται μόνο ως προς την αναφορά της στο κεφάλαιο, αλλά και ως προς την αναφορά της στο εμπόρευμα. Ακριβώς αυτή η αναφορά προς το εμπόρευμα συγκροτεί τη μικρή σπείρα της έλικος του «Κεφαλαίου». Ας δούμε τα αρχικά στάδια της εκτύλιξης της σκέψης του Μαρξ, από τη σκοπιά του εμπορεύματος στη σχετική του αφαίρεση από το κεφάλαιο.

Το εμπόρευμα, ως ένα εξωτερικό αντικείμενο, προβάλλει με τον πλέον άμεσο και επιφανειακό τρόπο ως ένα χρήσιμο πράγμα. Συνεπώς, η χρηστική αξία είναι το Είναι του εμπορεύματος. Από τη στιγμή που η νόηση εστιάζει στο εμπόρευμα, δηλαδή στην απλή εμπορευματική κυκλοφορία, η σφαίρα της αμεσότητας αφορά τις πλευρές του εμπορεύματος, ως φυσικού πράγματος. Αρχίζοντας κανείς από το άμεσο δεδομένο, ότι δηλαδή το εμπόρευμα είναι ένα φυσικό πράγμα, το οποίο ικανοποιεί ανάγκες, τότε η αξία χρήσης είναι το Είναι του εμπορεύματος. Συγχρόνως, το εμπόρευμα αποτελεί ένα φυσικό πράγμα που ικανοποιεί ανάγκες. Τα φυσικά πράγματα όμως, δεν είναι *φύσει* εμπορεύματα, αλλά γίνονται εμπορεύματα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αξία χρήσης είναι το μη-Είναι του εμπορεύματος. Η αξία χρήσης είναι το εμπόρευμα *δυνάμει*, είναι το εμπόρευμα σε εμβρυώδη μορφή. Η σχέση του Είναι και του μη-

Είναι συνιστά το γίνεσθαι του εμπορεύματος. Σε οποιαδήποτε στιγμή και πλευρά της απλής εμπορευματικής ανταλλαγής στραφεί η νόηση, εκείνο που διαπιστώνεται με τον πλέον άμεσο τρόπο, είναι η αξία χρήσης, το γεγονός ότι το εμπόρευμα είναι ένα πράγμα το οποίο ικανοποιεί ανθρώπινες ανάγκες. Το εμπόρευμα αποκαλύπτεται στη διαδικασία, δηλαδή στη διαδικασία της ανταλλαγής, εκεί όπου η αξία χρήσης μεταβαίνει στο μη-Είναι της, στο Μηδέν. Υπό το πρίσμα του γίνεσθαι του εμπορεύματος, κάθε πράγμα, από τη σκοπιά της αμεσότητάς του, προβάλλει ως αξία χρήσης, ενώ από τη σκοπιά της μεσολάβησής του, προβάλλει ως ένα ανταλλάξιμο πράγμα, δηλαδή ως εμπόρευμα. Επιπλέον, το γεγονός ότι η αξία χρήσης αποτελεί το Είναι του εμπορεύματος προκύπτει εν είδει αξιώματος. Δεν έχει ακόμη αποδειχθεί ότι η αξία χρήσης είναι το Είναι του εμπορεύματος.

Η σχέση του Είναι και του Μηδενός (μη-Είναι), η οποία εμφανίζεται στην αξία χρήσης, συνιστά το γίνεσθαι του εμπορεύματος. Το γίνεσθαι του εμπορεύματος έγκειται στη μετατροπή της αξίας χρήσης σε εμπόρευμα. Από τη σκοπιά της γένεσης του εμπορεύματος, η αξία χρήσης αποτελεί το μη-Είναι, το οποίο μεταβαίνει στο Είναι. Εδώ, από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής, αναπαρίσταται, σε ανηρημένη μορφή, η πρωταρχική εμφάνιση του εμπορεύματος, η πρωταρχική εμφάνιση της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας. Από τη σκοπιά της φθοράς, η αξία χρήσης αποτελεί το Είναι που μεταβαίνει στο μη-Είναι. Από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής, απεικονίζεται, σε ανηρημένη μορφή, πρωτίστως η διαμόρφωση των ιστορικών προϋποθέσεων εμφάνισης του εμπορεύματος καθώς και σε ένα δεύτερο άρρητο επίπεδο η διαδικασία διαμόρφωσης της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας. Στον βαθμό που εξετάζεται το εμπόρευμα, η σφαίρα του Είναι του εμπορεύματος είναι η σφαίρα της αμεσότητάς του. Πρόκειται έτσι για τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ των φυσικών πραγμάτων και των ιδιοτήτων τους καθώς και της καταλληλότητάς τους για την ικανοποίηση ανθρώπινων αναγκών. Θα πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι, στο «Κεφάλαιο», η μικρή σπείρα της έλικος, δηλαδή η ειδική εξέταση του εμπορεύματος, συνιστά κατά κύριο λόγο ανηρημένη λογική εξέταση στο πλαίσιο της εξέτασης της αμεσότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Επομένως, η ανηρημένη ιστορική πτυχή που ανιχνεύεται στη λογική εκτύλιξη των κατηγοριών της μικρής σπείρας της έλικος υφίσταται σε υποτυπώδη μορφή και είναι ελάχιστα ανεπτυγμένη. Στην πραγματικότητα έχουμε να κάνουμε με δύο επίπεδα ανηρημένης ιστορικής πτυχής. Η πρώτη και κύρια ανηρημένη ιστορική πτυχή είναι εκείνη η οποία αναπαράγεται από την εκτύλιξη των κατηγοριών κατά την εξέταση της αμεσότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή κατά τη λογική

εκτύλιξη των κατηγοριών της μεγάλης σπείρας της έλικος. Η δεύτερη και ελάχιστη ανεπτυγμένη ανηρημένη ιστορική πτυχή αναπαράγεται διαμέσου της λογικής εκτύλιξης των κατηγοριών της μικρής σπείρας της έλικος. Εν τούτοις, οι κατηγορίες της μικρής σπείρας της έλικος αποτελούν κατά κύριο λόγο στιγμές που αναπαράγονται σε ανηρημένη μορφή από τις κατηγορίες της μεγάλης σπείρας. Επομένως έχουμε μια ολόκληρη σπείρα της έλικος, η οποία ως τέτοια υφίσταται ως ανηρημένη στιγμή εντός της μεγάλης σπείρας. Ο εντοπισμός της υποτυπώδους ανηρημένης ιστορικής πτυχής στις κατηγορίες της μικρής σπείρας συνιστά εντοπισμό μιας ανηρημένης πτυχής εντός μιας άλλης ανηρημένης. *Η εν λόγω ιδιοτυπία συνιστά μια σχέση δύο διαφορετικών επιπέδων ανηρημένης ιστορικής πτυχής.* Η σημασία του εν λόγω εντοπισμού έγκειται στην κατάδειξη των σχέσεων λογικής και ιστορικής σειράς που διαπλέκονται κατά την εξέταση της αμεσότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Διαπιστώνεται έτσι ότι οι σχέσεις λογικής και ιστορικής σειράς δεν εξαντλούνται στη συσχέτιση του υπό διερεύνηση αντικειμένου και στην προγενέστερη κίνηση διαμέσου της οποίας ανέκυψε, αλλά σχετίζονται επίσης με ένα ευρύτερο φάσμα αναπτυξιακών διαδικασιών. Όσο πιο εγγύτερη η αναπτυξιακή διαδικασία προς το υπό διερεύνηση αντικείμενο, τόσο περισσότερο οι πλευρές της αναπαράγονται σε ανηρημένη μορφή στην εξέταση της αμεσότητας του αντικειμένου. Αντίθετα, όσο πιο απομακρυσμένη είναι η αναπτυξιακή διαδικασία, τόσο λιγότερο και σε υποτυπώδη μορφή αναπαράγονται οι πλευρές της σε ανηρημένη μορφή κατά την εξέταση της αμεσότητας του υπό διερεύνηση αντικειμένου.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, όταν γίνεται λόγος περί της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας δεν συνεπάγεται ότι η τελευταία συνιστά ένα πραγματικό και συγκεκριμένο ιστορικό στάδιο κατά την ανάπτυξη των σχέσεων παραγωγής. Ο όρος «απλή εμπορευματική κυκλοφορία» δεν συνιστά ως επί το πλείστον έναν ιστορικό αλλά έναν λογικό όρο. *Η απλή εμπορευματική κυκλοφορία αναφέρεται στις οικονομικές και εμπορευματικές σχέσεις που προηγούνται ιστορικά του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.* Εν τούτοις, συνιστά έναν προσδιορισμό που συμπυκνώνει πρωτίστως το λογικό περιεχόμενο των ιστορικών όρων εμφάνισης του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, η απλή εμπορευματική κυκλοφορία συνίσταται στους ιστορικούς όρους του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής προσδιορισμένους κατά κύριο λόγο διαμέσου της λογικής πτυχής. Όπως ορθά τονίζουν οι Γεωργαντάς, Γκιούρας, Γράβαρης και Νουτσόπουλος:

Ο Marx λαμβάνει την απλή εμπορευματική *κυκλοφορία* στα πρώτα κεφάλαια του Πρώτου Βιβλίου ως αφετηρία για να αναπτύξει περαιτέρω περιεχόμενα και όχι ως μορφή που υπερκαλύπτει τα πολυποίκιλα ιστορικά μορφώματα που προηγούνται της κεφαλαιοκρατίας· ακόμη λιγότερο υποστηρίζει ότι αυτή η ανάπτυξη συμβαδίζει ή εναρμονίζεται με κάποιον τρόπο με τον πραγματικό ιστορικό εντοπισμό της παραγωγής (μη κεφαλαιοκρατικά παραχθέντων) εμπορευμάτων. Το γεγονός ότι όντως μπορούν να εντοπιστούν ιστορικές μορφές που προσεγγίζουν εποπτικά αυτό το πλαίσιο, είτε με τους εκάστοτε πολίτες-καλλιεργητές της κλασικής αρχαιότητας (ενώ απαντούν και δούλοι που εργάζονται για την αγορά) είτε με τους (σε κάθε περίπτωση συντεχνιακά οργανωμένους) χειροτέχνες των βορειοευρωπαϊκών και βυζαντινών μεσαιωνικών πόλεων, δεν θα έπρεπε να ωθεί στο επιπόλαιο συμπέρασμα ότι αυτός ήταν και ο μοναδικός (ακόμη δε λιγότερο: ο κυρίαρχος) «τρόπος παραγωγής» - χωρίς εν προκειμένω να γίνει καν αναφορά στις θεμελιωδώς διαφορετικές εργασιακές διαδικασίες (Γεωργαντάς, Γκιούρας, Γράβαρης & Νουτσόπουλος σε Marx, 2016: L1-L2).

Αποτελεί αναμφισβήτητο ιστορικό γεγονός ότι οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις προηγούνται της κεφαλαιοκρατίας. Ο Μαρξ κατανοεί ότι οι εν λόγω σχέσεις σε συνδιασμό με άλλες σχέσεις¹⁶² αποτελούν τους αναγκαίους και ικανούς όρους για την πρωταρχική εμφάνιση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ωστόσο, στο κεφάλαιο δεσπόζει ως επί το πλείστον ο λογικός τρόπος εξέτασης. Κατά τη λογική εξέταση δεν εξετάζονται οι όροι του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής όπως αυτοί υφίστανται στην ιστορική τους μορφή πριν την εμφάνιση του τελευταίου, αλλά εξετάζονται ως όροι που αναπαράγονται σε μετασχηματισμένη μορφή από την ιδιότυπη κίνηση του ώριμου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Έτσι, κατά την εξέταση της επιφάνειας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η νόηση εστιάζει πρώτα και κύρια στους όρους του τελευταίου, οι οποίοι υφίστανται και αναπαράγονται σε μετασχηματισμένη μορφή από την ιδιότυπη κίνησή του. Η ορθή γνώση, όμως, των τελευταίων προϋποθέτει τη γνώση της ιστορικής διαδικασίας διαμέσου της οποίας ανέκυψαν και διαμορφώθηκαν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το γεγονός ότι η λογική εξέταση εστιάζει πρωτίστως στους όρους που αναπαράγονται σε μετασχηματισμένη μορφή από την κίνηση του ώριμου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής δεν σημαίνει, σε καμία περίπτωση, ότι δεν υφίσταται ουδεμία ιστορική συσχέτιση της αμεσότητας του τελευταίου με τις πραγματικές ιστορικές του προϋποθέσεις. Ας συνεχίσουμε όμως την εξέταση των λογικών κατηγοριών της μικρής σπείρας επιστρέφοντας εν συνεχεία ξανά σε αυτό το κομβικό ζήτημα που αφορά την προβληματική περί των δύο σπειρών της έλικος.

¹⁶² Βλ κεφάλαιο 9 της παρούσας εργασίας.

Τονίστηκε παραπάνω ότι η μετάβαση στο προσδιορισμένο-Είναι συντελείται μέσω της αναίρεσης του γίνεσθαι υπό τη μορφή του Είναι. Η αναίρεση του γίνεσθαι του εμπορεύματος οδηγεί στο προσδιορισμένο-Είναι του εμπορεύματος, στην προσδιορισμένη αμεσότητα της αξίας χρήσης, στο γεγονός δηλαδή ότι συνιστά ένα πράγμα με φυσικές ιδιότητες που ικανοποιεί ανάγκες. Η αξία χρήσης γίνεται μια προσδιορισμένη αξία χρήσης διαμέσου της φυσικής ιδιότητας. Η φυσική ιδιότητα στην αρνητική της σχέση με μια άλλη φυσική ιδιότητα καθίσταται υπάρχουσα, είναι δηλαδή μια πραγματικότητα. Η ανθεκτικότητα του μετάλλου, η θερμομονωτική ιδιότητα του μαλλιού κ.λπ., είναι πραγματικές φυσικές ιδιότητες και όχι πλέον αφηρημένες. Ο Μαρξ αναφέρει:

Κάθε χρήσιμο πράγμα, όπως ο σίδηρος, το χαρτί κ.λπ., πρέπει να θεωρείται υπό διπλή σκοπιά, ως προς την ποιότητα και ως προς την ποσότητα. Κάθε τέτοιο πράγμα είναι ένα σύνολο πολλών ιδιοτήτων και συνεπώς μπορεί να είναι χρήσιμο από διαφορετικές πλευρές (Marx, 2016: 19).

Η φυσική ιδιότητα είναι μια ποιότητα, η οποία σε σχέση με μια άλλη φυσική ιδιότητα προσδιορίζεται εν εαυτό ως Κάτι. Οι φυσικές ιδιότητες, εν εαυτώ προσδιορισμένες, σχετίζονται ως αδιάφορες μεταξύ τους στο πράγμα των πολλών ιδιοτήτων. Οι φυσικές ιδιότητες σχετίζονται ως Κάτι και ένα Άλλο. Ο σίδηρος, για παράδειγμα, μπορεί κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί για ποικίλους σκοπούς, από αντικείμενα που αξιοποιούν την ανθεκτικότητα του στη θερμότητα, αντικείμενα που χρησιμοποιούν την σκληρότητα του ως υλικού κ.λπ. Ο Μαρξ όμως τονίζει ότι δεν τον αφορά η φύση των αναγκών και ο τρόπος με τον οποίο το εμπόρευμα ικανοποιεί τις διάφορες ανάγκες, δηλαδή δεν τον ενδιαφέρει η ειδική διερεύνηση των φυσικών ιδιοτήτων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει:

Η φύση αυτών των αναγκών, εάν, φερειπείν, αυτές προέρχονται από το στομάχι ή από τη φαντασία, δεν αλλάζει τίποτε στην υπόθεση. Επίσης, δεν πρόκειται εδώ για το πώς το πράγμα ικανοποιεί την ανθρώπινη ανάγκη, εάν την ικανοποιεί με άμεσο τρόπο, ως μέσο διαβίωσης, δηλαδή ως αντικείμενο απόλαυσης, ή έμμεσα, ως μέσο παραγωγής (ό.π.: 19).

Καθίσταται σαφές, ότι ο Μαρξ δεν ενδιαφέρεται ειδικά για την σφαίρα της ποιότητας του εμπορεύματος. Παρ' όλα αυτά, εντοπίζει ότι τα πράγματα έχουν μια εγγενή ιδιότητα. Μολονότι ο σίδηρος, για παράδειγμα, είναι μεταλλικός, βαρύς, με ορισμένη αγωγιμότητα και με ποικίλες άλλες ιδιότητες, οι οποίες δύναται να ικανοποιήσουν διαφορετικού τύπου ανάγκες και που η ανακάλυψή τους καθίσταται ζήτημα της ιστορικής ανάπτυξης, εν τούτοις έχει μια εγγενή

ιδιότητα. Ο Μαρξ παραπέμπει στον N. Barbon, ο οποίος αναφέρεται στον εγγύτερο προσδιορισμό της ιδιότητας του πράγματος:

Τα πράγματα έχουν μια εγγενή ιδιότητα» (αυτός είναι στον Barbon ο ειδικός χαρακτηρισμός της χρηστικής αξίας), «η οποία είναι η ίδια σε όλους τους τόπους, όπως ο μαγνήτης έχει την ιδιότητα να έλκει το σίδηρο». Η ιδιότητα του μαγνήτη να έλκει το σίδηρο κατέστη για πρώτη φορά χρήσιμη όταν μέσω αυτής ανακαλύφθηκε η μαγνητική πόλωση (ό.π.: 19).

Σε αυτή τη βαθμίδα της εξέτασης, εντοπίζεται η γενικότερη κίνηση από την ποιότητα στο δι' εαυτό-Είναι. Η κάθε φυσική ιδιότητα είναι κάτι το περατό, όμως το πράγμα έχει «άπειρες ιδιότητες», οι οποίες αποκαλύπτονται σταδιακά στην ιστορία. Εν τούτοις, το πράγμα έχει μια εγγενή ιδιότητα. Η εγγενής ιδιότητα είναι το δι' εαυτό-Είναι του πράγματος και ακριβώς αυτή η σχέση οδηγεί στο συσχετισμό των διαφορετικών πραγμάτων. Εν τούτοις, ο Μαρξ δεν αποβλέπει σε μια ειδική έρευνα αυτής της ιστορικής συσχέτισης των ιδιοτήτων των πραγμάτων και της χρήσης τους από τον άνθρωπο. Έχοντας αναφέρει τις διαφορετικές ιδιότητες του εμπορεύματος, δεν προβαίνει σε περαιτέρω προσδιορισμό τους. Παρ' ότι αναφέρεται στην εγγενή ιδιότητα των πραγμάτων, προσπερνά την εν λόγω κατηγορία, δίχως να την εξετάσει διεξοδικά. Με σχετικά παρόμοιο τρόπο προσεγγίζει και τις κατηγορίες της ποσότητας. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «κατά την εξέταση των χρηστικών αξιών προϋποτίθεται πάντα η ποσοτική προσδιοριστία τους, όπως μια δωδεκάδα ρολόγια, ένας πήχης ύφασμα, ένας τόνος σίδηρος κ.λπ» (Marx, 2016: 20). Η εξέταση της ποσότητας είναι σε μεγάλο βαθμό υποτυπώδης και πραγματοποιείται μόνο σε αδρές γραμμές.

Η σκέψη του Μαρξ διαπερνά μερικές από τις βασικές λογικές κατηγορίες, όπως η καθαρή ποσότητα, ο αριθμός, το μέτρο κ.λπ., ωστόσο η ποσότητα των εμπορευμάτων, ως φυσικών πραγμάτων, δεν είναι κάτι που αφορά άμεσα τη διερεύνηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Μαρξ περνά στην εξέταση της ανταλλαγής εμπορευμάτων και της ανταλλακτικής αξίας καταλήγοντας με αυτόν τον τρόπο στην εξέταση της αξίας, η οποία συνιστά τη σφαίρα της ουσίας από τη σκοπιά της ειδικής εξέτασης του εμπορεύματος.

Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν, η συνολική διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, που περιλαμβάνει τους τρεις πρώτους τόμους του «Κεφαλαίου», έχει τη δομή της σπείρας της έλικος, η οποία αντιστοιχεί εν γένει στη γενικότερη δομή της αντικειμενικής

λογικής του Χέγκελ (Βαζιούλιν, 1994). Η πρώτη σφαίρα της σπείρας της έλικος είναι η εξέταση του εμπορεύματος και του χρήματος, η οποία συνιστά τη σφαίρα του Είναι (της επιφάνειας ή της αμεσότητας) του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι η σφαίρα του Είναι ως τέτοια, πέραν της ένταξής της ως πλευρά της ευρύτερης σπείρας, συνιστά η ίδια μια ολόκληρη σπείρα της έλικος (Βαζιούλιν, 1987). Η μικρή σπείρα της έλικος είναι η σπείρα του εμπορεύματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η παραπάνω λογική εξέταση και ανάπτυξη των κατηγοριών του εμπορεύματος συνιστά την αφετηρία της μικρής σπείρας της έλικος.

Στην πορεία εξέτασης του εμπορεύματος, ο Μαρξ πραγματοποιεί διαδοχικά μια σειρά αφαιρέσεων και αρνήσεων διαφορετικών βαθμίδων. Χαρακτηριστικά γράφει στο πρόλογο της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας»: «Οι μελέτες με οδήγησαν, εν μέρει από μόνες τους, σε φαινομενικά τελείως απομακρυσμένα επιστημονικά πεδία στα οποία έπρεπε, περισσότερο ή λιγότερο, να σταθώ» (Μαρξ, 2010: 24).

Στο πρώτο κεφάλαιο του «Κεφαλαίου», ο Μαρξ πραγματοποιεί άρνηση από τα εξωτερικά αντικείμενα και διαδικασίες που σχετίζονται με το κύριο γνωστικό του αντικείμενο· δηλαδή από την εξέταση της φύσης των ανθρώπινων αναγκών, από το πώς το εμπόρευμα ικανοποιεί τις ανθρώπινες ανάγκες, από τη σχέση της χρησιμότητας των πραγμάτων με τους διαφορετικούς και ποικίλους τρόπους χρήσης τους στην ιστορία, από την εξέταση της εγγενούς ιδιότητας των διαφορετικών πραγμάτων και εν γένει από την ειδική διερεύνηση των ποσοτικών σχέσεων των φυσικών πραγμάτων στη διαδικασία ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών. Στην εξέταση της αρχικής πρότασης του «Κεφαλαίου», αναφερθήκαμε στη συσχέτιση του ειδικού γνωστικού αντικειμένου έρευνας του Μαρξ με άλλα εξωτερικά προς αυτό αντικείμενα. Ας κατονομάσουμε τα αντικείμενα που σχετίζονται με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, ούτως ώστε να διαλευκανθεί ο χαρακτήρας του προβλήματος. Χάριν συντομίας θα απαριθμήσουμε τα αλληλεπιδρώντα αντικείμενα. Αντικείμενο 1. ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, το αντικείμενο το οποίο διερευνάται στο «Κεφάλαιο», αντικείμενο 2. η απλή εμπορευματική κυκλοφορία, η ανάπτυξη της οποίας οδηγεί στην εμφάνιση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αντικείμενο 3. η κοινωνία, αντικείμενο 4. ο φυσικός κόσμος.

Η μεγάλη σπείρα της έλικος συνιστά τη μεθοδολογική εξέταση του υπό διερεύνηση αντικειμένου 1. Η μικρή σπείρα της έλικος συνιστά τη μεθοδολογική εξέταση του αντικειμένου 2. Ο Βαζιούλιν αναφέρει σχετικά με τη μεγάλη και τη μικρή σπείρα της έλικος:

Αυτή [σ.σ. η σπείρα του εμπορεύματος] είναι **η σπείρα της απεικόνισης του παρελθόντος**, είτε η μικρή σπείρα της έλικος της λογικής του Κεφαλαίου. Το παρόν απεικονίζεται ειδικά σ' εκείνη τη σπείρα της έλικας της λογικής του Κεφαλαίου στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, εξετάζοντας τη δομή του Κεφαλαίου συνολικά. Ας την ονομάσουμε μεγάλη σπείρα της έλικας της λογικής του Κεφαλαίου του Κ. Μαρξ» (Βαζιούλιν, 1987).¹⁶³

Κατά τη διερεύνησή του στο «Κεφάλαιο», ο Μαρξ δεν αναπτύσσει δυο σπείρες για την αυστηρή εξέταση της αμεσότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Στο έργο του «Η Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ», ο Βαζιούλιν δείχνει το πώς τέμνονται κατά κύριο λόγο οι κατηγορίες της μεγάλης με τις κατηγορίες της μικρής σπείρας της έλικος. Συγκρίνοντας τις κατηγορίες της μεγάλης με της μικρής σπείρας αναφέρει:

Το Είναι ενός μεμονωμένου εμπορεύματος ως εμπορεύματος είναι λοιπόν ένα «τμήμα» του Είναι του κεφαλαίου. Η ουσία του ίδιου του εμπορεύματος είναι ποιότητα του κεφαλαίου (θα δούμε περαιτέρω ότι επιπρόσθετα είναι τόσο ποσότητα όσο και εν μέρει μέτρο). Το ουσιώδες στη μικρή σπειροειδή τροχιά είναι στη μεγάλη τροχιά το άπειρο ως απλή άρνηση του περατού. Η ουσιώδης ταυτότητα και διαφορά εκθέτουν το καταφατικό άπειρο, και την ουσιώδη αντίθεση – το διεαυτό-Είναι. Επομένως, ένα και το αυτό είναι αφενός ουσία και αφετέρου ποιότητα· αφενός ουσιώδης ταυτότητα, αφετέρου το άπειρο ως απλή άρνηση του περατού κ.λπ. Εδώ έρχεται στο φως μια βασική διαφορά μεταξύ της λογικής του «Κεφαλαίου» και της λογικής του Χέγκελ. Στη μαρξική λογική μία και η αυτή στιγμή ενός πραγματικού αντικειμένου καθρεφτίζεται σε διάφορες κατηγορίες (Vazjulin, 2006: 175).

Η μεγάλη σπείρα συνίσταται στην εξέταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η αμεσότητα, επομένως, του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής εξετάζεται από ορισμένο μέρος και κατηγορίες της μεγάλης σπείρας της έλικος. *Η μικρή σπείρα δεν συνιστά την εξέταση της αμεσότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αλλά το ανηρημένο παρελθόν που περιέχεται στη μεγάλη σπείρα, ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι κύριες κατηγορίες του Είναι της μεγάλης σπείρας αναπαράγουν σε ανηρημένη μορφή τις γενικότερες κατηγορίες της προγενέστερης κίνησης. Οι τελευταίες παίρνουν τη μορφή της μικρής σπείρας της έλικος. Επομένως, η μικρή σπείρα της έλικος είναι η σπείρα του παρελθόντος, όπως αυτή υφίσταται σε*

¹⁶³ Οι εμφάσεις δικές μας.

ανηρημένη μορφή εντός της αμεσότητας της μεγάλης σπείρας της έλικος. Ως εκ τούτου, όταν κάνουμε λόγο περί της μικρής σπείρας της έλικος καθ' εαυτής, τότε αυτή είναι η σπείρα του παρελθόντος. Η σχέση, όμως, της μικρής και της μεγάλης σπείρας δεν εξαντλείται στην παραλληλία των λογικών κατηγοριών τους. Οι κατηγορίες της μεγάλης και της μικρής σπείρας δεν καθρεφτίζουν απλώς τις ίδιες σχέσεις του αντικειμένου, αλλά καθρεφτίζουν εξίσου και διαφορετικές πτυχές αυτών των σχέσεων. Για την ακρίβεια καθρεφτίζουν τις ίδιες πλευρές, στη γενική τους μορφή, από διαφορετικές πτυχές. *Η λογική εξέταση που πραγματοποιείται διαμέσου της μικρής σπείρας της έλικος συνίσταται στην απεικόνιση πλευρών που σχετίζονται με τη διαδικασία μετατροπής των ιστορικών όρων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε όρους που αναπαράγονται σε μετασχηματισμένη μορφή από την ιδιότυπη κίνηση του κεφαλαίου.* Με την αυστηρή έννοια, οι κατηγορίες της αμεσότητας της μεγάλης σπείρας της έλικος απεικονίζουν τους όρους του ώριμου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής όπως αυτοί αναπαράγονται σε μετασχηματισμένη μορφή από την ιδιότυπη μορφή κίνησής του. Σε αυτό το πλαίσιο (των κατηγοριών της μεγάλης σπείρας), δεν απεικονίζεται με σαφήνεια η διαδικασία μετατροπής των ιστορικών όρων σε όρους που αναπαράγονται σε μετασχηματισμένη μορφή από την ιδιότυπη κίνηση του ώριμου αντικειμένου. Η εν λόγω διαδικασία μπορεί να εντοπιστεί μονάχα σε ανηρημένη μορφή μέσω της εξέτασης της λογικής αλληλουχίας των κατηγοριών της μεγάλης σπείρας. Ο Μαρξ επειδή ακριβώς αντιλαμβάνεται την ενδότερη συνάφεια λογικού και ιστορικού, λογικής και ιστορικής πτυχής, στη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, θεματοποιεί και αναπτύσσει με τη μορφή ειδικής λογικής εξέτασης την ανηρημένη πτυχή, η οποία υφίσταται εντό της μεγάλης σπείρας. Αυτό πραγματοποιείται με τη λογική εξέταση υπό τη μορφή της μικρής σπείρας της έλικος. Ως εκ τούτου, η μικρή σπείρα της έλικος δεν συνιστά απλώς ένα παραπροϊόν της λογικής εξέτασης διαμέσου της μεγάλης σπείρας, ένεκα του γεγονότος ότι οι κατηγορίες της τελευταίας αναπαράγουν σε ανηρημένη μορφή τις ιστορικές προϋποθέσεις των πλευρών που απεικονίζουν. Τουναντίον, η μικρή σπείρα της έλικος συνιστά μια συνειδητή λογική εξέταση της ανηρημένης πτυχής που βρίσκεται εντός της μεγάλης σπείρας της έλικος. Με άλλα λόγια, *η μικρή σπείρα της έλικος συνιστά την ειδική εξέταση των πλευρών της αναπτυξιακής διαδικασίας που προηγείται της εμφάνισης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και αναπαράγεται σε ανηρημένη μορφή από την κίνηση του τελευταίου, δηλαδή της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας.* Όμως, *η εν λόγω αναπτυξιακή διαδικασία (απλή εμπορευματική κυκλοφορία) δεν διερευνάται καθ' εαυτή, αλλά όπως αυτή αναπαράγεται σε*

ανηρημένη μορφή από την κίνηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η νόηση σε αυτή τη διαδικασία εστιάζει μονίμως στην αποκάλυψη των όρων του ήδη ανακύψαντος κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και όχι στην αποκάλυψη της ιδιοτυπίας των ιστορικών όρων του τελευταίου. Εν τούτοις, για να κατακτηθεί η γνώση των όρων του ανακύψαντος κεφαλαίου απαραίτητη καθίσταται η λογική εξέταση της διαδικασίας μετατροπής των ιστορικών όρων σε όρους που αναπαράγονται σε μετασχηματισμένη μορφή από την κίνηση του κεφαλαίου. Η νόηση εστιάζει στο αποτέλεσμα το οποίο το συνδέει με την αιτία. Η αιτία από τη μία εξετάζεται στην αναφορά της με το αποτέλεσμα και από την άλλη δεν εξετάζεται ειδικά, στην ιδιοτυπία της. Αυτό που εν τέλει δεσπόζει είναι η διάγνωση της κίνησης από την αιτία στο αποτέλεσμα διαμέσου της γνώσης του αποτελέσματος. Υπό αυτούς τους όρους, η συνολική λογική εξέταση που συνδέεται με τη μικρή σπείρα της έλικος συνιστά την εξέταση του παρελθόντος, ακριβώς ως παρελθόντος που οδηγεί στο κεφάλαιο και διαγιγνώσκεται ως τέτοιο (δηλ. παρελθόν) διαμέσου της γνώσης του τελευταίου (κεφαλαίου). Με αυτό τον τρόπο, δεν εξετάζεται ειδικά το παρελθόν, ούτε κάποιο αυστηρά προσδιορισμένο, ως οργανικό όλο, αντικείμενο, αλλά εξετάζονται οι πτυχές που αφορούν τη διαδικασία μετάβασης από τους ιστορικούς όρους του κεφαλαίου στους όρους που αναπαράγονται σε μετασχηματισμένη μορφή από την ιδιότυπη κίνηση του κεφαλαίου. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, ο ίδιος ο όρος «απλή εμπορευματική κυκλοφορία» δεν αναπαριστά με την αυστηρή έννοια μια πραγματική ιστορική διαδικασία, η οποία έλαβε χώρα μια ορισμένη περίοδο· αλλά αναπαριστά — κατά κύριο λόγο από λογική σκοπιά— τη διαδικασία μετατροπής των ιστορικών όρων του κεφαλαίου σε καθ' εαυτό όρους της ιδιότυπης κίνησής του.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η μικρή σπείρα της έλικος καθ' εαυτή συνιστά την εξέταση της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο ο Βαζιούλιν τονίζει ότι «ο Μαρξ εξετάζει [αφενός] την εμπορευματική κυκλοφορία από τη δική της σκοπιά και [αφετέρου] τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο από την πλευρά του Είναι (της ποιότητας, της ποσότητας και του μέτρου) του κεφαλαίου» (ό.π.: 172). Η εξέταση της εμπορευματικής κυκλοφορίας από τη δική της σκοπιά συνίσταται στη λογική εξέταση διαμέσου της μικρής σπείρας της έλικος, ενώ η εξέταση της μετατροπής του χρήματος σε κεφάλαιο συνίσταται στη λογική εξέταση της μεγάλης σπείρας της έλικος.

Από τη σκοπιά των συσχετίσεων της λογικής και της ιστορικής πτυχής, όπως η λογική αλληλουχία των κατηγοριών της αφετηρίας της μεγάλης σπείρας της έλικος σχετίζεται με πλευρές οι οποίες είναι χαρακτηριστικές των αντικειμένων 2 και 3, έτσι και οι κατηγορίες της αφετηρίας της μικρής σπείρας της έλικος σχετίζονται με πλευρές των αντικειμένων 3 και 4. Συσχετίζοντας τις διαδοχικές αφαιρέσεις του Μαρξ κατά την ειδική εξέταση του εμπορεύματος (αντικείμενο 2) με τα διαφορετικά αντικείμενα, διαπιστώνουμε τα ακόλουθα:

Σε ένα πρώτο άμεσο επίπεδο, η άρνηση της ειδικής διερεύνησης της φύσης των ανθρώπινων αναγκών καθώς και του τρόπου, με τον οποίο το πράγμα ικανοποιεί τις ανάγκες, συνδέεται κυρίως με το αντικείμενο 4, δηλαδή με τις διαδικασίες του φυσικού κόσμου. Τόσο ο άνθρωπος και οι ανάγκες του όσο και το πράγμα που ικανοποιεί τις ανάγκες αποτελούν φυσικά φαινόμενα, φυσικές διαδικασίες. Σε ένα δεύτερο, βαθύτερο επίπεδο, διαπιστώνεται ότι ο Μαρξ δεν πραγματεύεται τις ανάγκες και τα πράγματα που τις ικανοποιούν, υπό το αυστηρό πρίσμα της εξέτασης του φυσικού κόσμου, αλλά ως διαδικασίες εντεταγμένες στην κοινωνική μορφή κίνησης, δηλαδή ως διαδικασίες του αντικειμένου 3. Εδώ διαπιστώνεται ότι έχει συντελεστεί άρνηση από το αντικείμενο 4 και αντίστοιχος περιορισμός (προσδιορισμός) των αναγκών στο αντικείμενο 3. Ο Μαρξ παραθέτει στη δεύτερη υποσημείωση την αντίληψη του Barbon: *«η επιθυμία εμπεριέχει χρεία· είναι η ορεκτικότητα του πνεύματος και [είναι] τόσο φυσική όσο η πείνα για το σώμα [...], τα περισσότερα (πράγματα) αντλούν την αξία τους από το ότι ικανοποιούν τις χρείες του πνεύματος»* (Barbon όπως αναφέρεται στο Marx, 2016: 19).

Το γεγονός ότι στην εξέταση του εμπορεύματος, οι φυσικές και οι πνευματικές (κοινωνικές) ανάγκες εντάσσονται σε μια γενικότερη κατηγορία, καταδεικνύει ότι ο Μαρξ εξετάζει τις ανθρώπινες ανάγκες ως βασική πλευρά της κοινωνίας. Το εμπόρευμα, ως φυσικό πράγμα, δεν εξετάζεται ως πλευρά του φυσικού κόσμου, αλλά ως φυσικό πράγμα εντεταγμένο στην κοινωνία. Το γεγονός ότι δεν εξετάζεται αν το πράγμα λειτουργεί ως άμεσο προς κατανάλωση αντικείμενο, μέσο απόλαυσης ή μέσο παραγωγής καταδεικνύει ότι το ίδιο το εμπόρευμα δεν εξετάζεται γενικά ως εμπόρευμα, αλλά ως κεφαλαιοκρατικό εμπόρευμα, ως στοιχειώδης μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Αυτό επιπλέον δείχνει ότι η ίδια η μικρή σπείρας της έλικος δεν συνιστά εξέταση ενός αυστηρά προσδιορισμένου αντικειμένου στη σχετική του αυτοτέλεια, αλλά συνιστά κατά κύριο λόγο υπηγμένη λογική εξέταση στη μεγάλη σπείρα της έλικος, δηλαδή στην εξέταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εν

συνεχεία, η άρνηση της ειδικής εξέτασης της ιστορικής συσχέτισης των πραγμάτων με τις μορφές χρήσης τους, της εγγενούς ιδιότητας των πραγμάτων και της χρήσης της, συνιστά άρνηση της ειδικής εξέτασης διαδικασιών και φαινομένων της κοινωνικής μορφής κίνησης (αντικείμενο 3) και της φυσικής μορφής κίνησης (αντικείμενο 4).

Συγκρίνοντας τις δύο σπείρες τις έλικος, διαπιστώνουμε ότι η μεγάλη σπείρα σχετίζεται πρωτίστως με την αμεσότητα και το παρόν του κύριου αντικειμένου της έρευνας, ενώ η μικρή σπείρα σχετίζεται με το παρελθόν και τις προϋποθέσεις του. Σε αντίθεση με το αντικείμενο του Χέγκελ, το γνωστικό αντικείμενο του Μαρξ είναι ένα πραγματικό αντικείμενο, το οποίο σχετίζεται και αλληλεπιδρά με άλλα εξωτερικά προς αυτό αντικείμενα. Ο ρόλος της μικρής σπείρας της έλικος είναι πρωτίστως η αποκάλυψη των αναγκαίων πλευρών των εξωτερικών του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αντικειμένων, οι οποίες είναι αναγκαίες για τη συστηματική κατανόηση του τελευταίου. Πρόκειται λοιπόν για την σπείρα της έλικος, η οποία, εντός της συνολικής εξέτασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, απεικονίζει, σε ανηρημένη μορφή, τις ιστορικές προϋποθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Η ίδια η αποκάλυψη της «λογικής του εμπορεύματος» προϋποθέτει με τη σειρά της τη διάγνωση ορισμένων πλευρών των εξωτερικών προς αυτήν αντικειμένων. Υπό αυτούς τους όρους, η μετάβαση στη διερεύνηση των πλευρών των εξωτερικών αντικειμένων θα έπρεπε φαινομενικά να συνεχίζει επ' άπειρον. Ο Μαρξ ωστόσο δεν προβαίνει σε μια τέτοια εξέταση. Οι διαδοχικές αρνήσεις, οι οποίες συντελούνται κατά την έρευνα του εμπορεύματος, συνιστούν περιορισμό της εξέτασης στις πλευρές εκείνες οι οποίες καθίστανται απαραίτητες για τη διάγνωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Έτσι, θα λέγαμε παραστατικά, ότι το σύνολο των γνώσεων των διαφορετικών αντικειμένων, οι οποίες σχετίζονται με την εξέταση του Μαρξ, προβάλλει ως ένα πλέγμα, οι πλευρές του οποίου είναι όλο και πιο νεφελώδεις και αποσπασματικές στις απομακρυσμένες του περιοχές, δηλαδή σε εκείνες που σχετίζονται με τα πιο μακρινά εξωτερικά αντικείμενα· ενώ εκείνες που βρίσκονται εγγύτερα προς το κύριο αντικείμενο, προβάλλουν με μεγαλύτερη γλαφυρότητα και πιο συγκεκριμένα. Έτσι, για παράδειγμα, το γεγονός ότι δεν εξετάζεται συστηματικά η σφαίρα της ποσότητας στη μικρή σπείρα της έλικας, δηλαδή στη σπείρα του εμπορεύματος, έχει να κάνει με το γεγονός ότι σχετίζεται με φυσικές και κοινωνικές διαδικασίες, οι οποίες δεν αφορούν άμεσα την

επιστημονική κατανόηση του υπό διερεύνηση αντικειμένου. Ο Βαζιούλιν γράφει σχετικά με το εν λόγω ζήτημα:

Αφότου ο Μαρξ υπέδειξε ότι ένα χρήσιμο πράγμα υπάρχει δίπλα σε άλλα, το χαρακτηρίζει κατ' αρχάς ως φυσικό πράγμα από την ποιοτική, αργότερα από την ποσοτική πλευρά. Ο Μαρξ εδώ θίγει τη λογική της ανακατασκευής της ποιότητας και της ποσότητας των πραγμάτων ως φυσικών πραγμάτων μόνον εν συντομία και συγχρόνως όχι σε όλες τις σημαντικές στιγμές. Έτσι, εδώ δεν μπορεί να εκτεθεί η ποιοτική απειρία των χρήσιμων πραγμάτων, διότι για την κατανόηση του εμπορεύματος και της εμπορευματικής ανταλλαγής δεν είναι ακόμα αναγκαία η γνώση της ενότητας των φυσικών πραγμάτων, [αλλά] αρκεί για την υπόδειξη της πολλαπλότητάς τους. Αντιθέτως, η ποιοτική απειρία των πραγμάτων ως εμπορευμάτων είναι η κοινωνική τους ενότητα και ερευνάται μόνον κατά την ανάλυση του δεύτερου παράγοντα του εμπορεύματος. Η ποσοτική πλευρά των πραγμάτων ως φυσικών πραγμάτων καθορίζεται επίσης μόνο σε κάποιες θεμελιώδεις στιγμές. Επειδή τα πράγματα ως φυσικά πράγματα εξετάζονται εδώ μόνο στην απομόνωση του ενός από το άλλο, η ποσοτική προσδιοριστία παρουσιάζεται μόνο στον βαθμό που καταδεικνύεται κατά τη γνώση ενός απομονωμένου πράγματος. Είναι αυτονόητο ότι ο Μαρξ επεξεργάζεται εδώ μόνον την καθορισμένη ποσότητα στην απλή της προσδιοριστία: τον αριθμό και την ενότητα, την καθαρή ποσότητα, με κανέναν τρόπο όμως τη διαφορά του εκτατού και του εντατού ποσού ή την ποσοτική σχέση. Ό,τι καθορίζεται είναι μόνον η αμιγώς εξωτερική καθορισμένη ποσότητα (η διαφορά της –εν μέρει καθορισμένης– μάζας των εμπορευμάτων) και η άμεση αναφορά μιας καθορισμένης ποσότητας με μια ποιότητα (π.χ. το λινό ύφασμα μετρίεται σε μέτρα, ο σίδηρος σε τόνους κτλ. – συγχρόνως γίνεται σαφές ότι οι διαφορές της μάζας των εμπορευμάτων εξαρτώνται εν μέρει από τη φύση των προς μέτρηση εμπορευμάτων). Επομένως, ο Μαρξ εδώ διαπιστώνει απλώς την εξωτερική καθορισμένη ποσότητα και την εσωτερική καθορισμένη ποιότητα των φυσικών αντικειμένων· τις αναφέρει χωρίς να δημιουργεί μια συνάφεια μεταξύ τους. **Η ακολουθία και ο χαρακτήρας της εξέτασης των πλευρών ενός λιγότερο αναπτυγμένου συστήματος δεν προσδιορίζονται από τον τρόπο που υπάρχουν μέσα στο σύστημα αλλά από τον τρόπο που διαθλώνται μέσα από το πρίσμα του συστήματος που ερευνάται** (Vazjulin, 2006: 62-63).¹⁶⁴

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Μαρξ προβαίνει σε μια σειρά σχετικών απολυτοποιήσεων εκείνων των πλευρών, οι οποίες σχετίζονται με τις προϋποθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Οι πιο μακρινές προϋποθέσεις εξετάζονται σε αρκετά γενική και απολυτοποιημένη μορφή, ενώ οι εγγύτερες σε πιο συστηματοποιημένη. Παρατηρείται λοιπόν ότι ο συνειδητός περιορισμός της εξέτασης δεν αφορά μόνο την απλούστατη σχέση και τον προσδιορισμό του εμπορεύματος ως καθολικής λογικής αφετηρίας, αλλά αφορά και την ειδική λογική αφετηρία και τις πλευρές της. Κατά την ανάλυση των πλευρών της λογικής αφετηρίας του

¹⁶⁴ Οι εμφάσεις δικές μας.

κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, στη νόηση διατηρείται η επίγνωση, ότι εκείνο που εξετάζεται είναι ακριβώς ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Η εξέταση των πλευρών, που σχετίζεται περισσότερο με τα εξωτερικά αντικείμενα, πραγματοποιείται έχοντας πάντοτε υπόψη ότι η γνωστική δραστηριότητα δεν πρέπει να υπερβεί τα αναλυτικά όρια του γνωστικού αντικειμένου. Επομένως, οι πλευρές των εξωτερικών αντικειμένων εξετάζονται μονάχα στον βαθμό που σχετίζονται με την κίνηση του υπό διερεύνηση αντικειμένου. Με άλλα λόγια, πλευρές και σχέσεις που εντάσσονται στη βαθμίδα της εξωτερικής αλληλεπίδρασης, εξετάζονται από τη σκοπιά της εσωτερικής αλληλεπίδρασης. Το εν λόγω ζήτημα αφορά και τη σχέση διάνοιας και λόγου κατά τη διαδικασία της εξέτασης της αμεσότητας του ώριμου αντικειμένου. Το γεγονός ότι η διάνοια δεν απαλείφεται κατά την διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αλλά αναπαράγεται σε ανηρημένη μορφή, δεν σημαίνει παρά ότι η εξέταση της εξωτερικής αλληλεπίδρασης των πλευρών του αντικειμένου διατηρείται σε μετασχηματισμένη μορφή και αναπτύσσεται στο πλαίσιο της κυριαρχίας της εξέτασης της εσωτερικής αλληλεπίδρασης.

Αυτή η εξέταση του Μαρξ αποκαλύπτει ότι η διαλεκτική του, παρ' όλο που συνιστά απεικόνιση της εμμένειας των πλευρών του αντικειμένου, βρίσκεται σε αδιάρρηκτη ενότητα με τη βαθμίδα της διάνοιας και την εξέταση της εξωτερικής αλληλεπίδρασης του αντικειμένου. Οι τελευταίες περιέχονται στη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο ως η επουσιώδης πλευρά της. Ο Χέγκελ δεν υποτιμά την βαθμίδα της διάνοιας μονάχα κατά το στάδιο που προηγείται της διαδικασίας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, αλλά υποτιμά επίσης τον ρόλο της διάνοιας και εντός της ίδιας της διαδικασίας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Ειδικότερα, ο Χέγκελ αναγνωρίζει τη βαθμίδα της διάνοιας ως ανηρημένης εντός της διαδικασίας ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο· εκείνο που δεν αναγνωρίζει όμως, είναι την ύπαρξη πλευρών, που, παρ' ότι έχουν εντοπιστεί από τη διάνοια, την ίδια στιγμή, δεν έχει ολοκληρωθεί η αναλυτική τους εξέταση και ως εκ τούτου δεν υπεισέρχονται στην αυστηρή λογική αλληλουχία κατά τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η διαλεκτική του μέθοδος δεν συνιστά απεικόνιση ενός αντικειμένου, το οποίο υφίσταται σε ορισμένη συνάφεια με άλλα εξωτερικά προς αυτό αντικείμενα. Στην εγελιανή θεώρηση απουσιάζει παντελώς η αντίληψη περί των διαφορετικών σταδίων ανάπτυξης των ξεχωριστών εντός της ενότητάς τους αντικειμένων, δηλαδή περί της ανομοιογένειας ως προς τον βαθμό ανάπτυξης και εμμένειάς

τους, επομένως και περί των διαφορετικών σταδίων που προσδιορίζουν τη νόηση, η οποία διερευνά το κάθε ξεχωριστό αντικείμενο. Αντίθετα για τον Χέγκελ η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο συνιστά απεικόνιση του ενός και μοναδικού απολύτου αντικειμένου, το οποίο συνάμα είναι και υποκείμενο. Στην περίπτωση του Μαρξ όμως, παρ' ότι κυρίαρχη είναι η εξέταση μέσω του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, στο πλαίσιο της τελευταίας αναπτύσσεται συγχρόνως, σε ανηρημένη μορφή, και μια εξέταση των ορίων και των εξωτερικών πλευρών του αντικειμένου μέσω του νοείν κατά διάνοια. Η αναγνώριση αυτών των στιγμών της γνωστικής διαδικασίας καθώς και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης είναι εσωτερικά συνυφασμένη με την αναγνώριση και του σχετικού χαρακτήρα της γνώσης, τουτέστιν της διαλεκτικής σχετικής και απόλυτης αλήθειας. Ο R. Fausto στη μελέτη του «Το Κεφάλαιο και η Λογική του Χέγκελ» εντοπίζει τον αναβαθμισμένο ρόλο της διάνοιας στη διαλεκτική του Μαρξ εν συγκρίσει με τη διαλεκτική του Χέγκελ (Fausto, 1997: 82-83). Εν τούτοις, δεν προβαίνει σε μια αναλυτική εξέταση του πώς πραγματώνεται αυτή η αναβαθμισμένη σχέση διάνοιας και λόγου.

Περνώντας στη διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων στη «Λογική της Ιστορίας», διαπιστώνεται, εν πρώτοις, ότι ο Βαζιούλιν έχοντας προσδιορίσει το άτομο, ως τη στοιχειώδη μορφή της κοινωνίας, περνά σε πιο συγκεκριμένους προσδιορισμούς. Συγκεκριμένα γράφει:

Εάν εξετάσουμε τον άνθρωπο ως δεδομένο στοιχείο της κοινωνίας, το πρώτο που πέφτει στην αντίληψη μας είναι το γεγονός ότι είναι ένας ζωντανός οργανισμός, ένα έμβιο ον, το οποίο υποστηρίζει τη ζωή του και συνεχίζει το βιολογικό του είδος. Αυτό το γεγονός είναι που προβάλλει προπαντός κατά την εξέταση του ανθρώπου και της κοινωνίας με τη μέγιστη αμεσότητα, και με αυτή την έννοια μπορεί να θεωρηθεί ως η «επιφάνεια», το «είναι» της διαδικασίας (της ανθρώπινης κοινωνίας). Συνεπώς, και η πορεία της ανάλυσης και η κατά το μέγιστο άμεση, μη διαμεσολαβημένη θεώρηση του ανθρώπου και των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων οδηγούν στη διάκριση της απλούστατης σχέσης της κοινωνίας, της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον του για την υποστήριξη της ζωής του και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων για τη συνέχιση του βιολογικού τους είδους (Βαζιούλιν, 2013: 98).

Ας εντοπίσουμε αρχικά το κοινό στοιχείο στην εξέταση του Βαζιούλιν με την αντίστοιχη στον Μαρξ. Ο Βαζιούλιν προσδιορίζει τον άνθρωπο ως ένα ζωντανό οργανισμό. Η κίνηση της νόησης άρχισε με την κατάφαση στον άνθρωπο, ως απλούστατη σχέση της κοινωνίας, μετέβη στην άρνηση, υπό την επίγνωση ότι μέσω του ανθρώπου ανακύπτει η κοινωνία, και επιστρέφει εκ νέου στον άνθρωπο. Η πρώτη κατάφαση παίρνει τη μορφή «ο άνθρωπος είναι άνθρωπος», η

άρνηση παίρνει τη μορφή «ο άνθρωπος είναι κοινωνία» και η άρνηση της άρνησης παίρνει τη μορφή «ο άνθρωπος είναι ένας ζωντανός οργανισμός». Η εν λόγω σπείρα της έλικος, όπως και στην περίπτωση του Μαρξ, αποτελεί την πρώτη από τη σκοπιά του ανθρώπου, δεν αποτελεί όμως την πρώτη σπείρα της διαδικασίας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Η πρώτη σπείρα συνιστά τη λογική κίνηση που σχετίζεται με τις κατηγορίες Είναι, Μηδέν (μη-Είναι) και Γίνεσθαι. Η κίνηση της νόησης έχει ως εξής: Ο άνθρωπος είναι η απλούστατη σχέση της κοινωνίας (κατάφαση), συγχρόνως ο άνθρωπος δεν είναι ακόμη η κοινωνία (άρνηση), η κοινωνία έγκειται στη διαρκή κοινωνικοποίηση του ανθρώπου (άρνηση της άρνησης).

Στο παραπάνω απόσπασμα, ο Βαζιούλιν ορίζει την απλούστατη σχέση υπό την ευρεία έννοια, δηλαδή υπό το πρίσμα της συνολικής σφαίρας του Είναι. Ο προσδιορισμός του ανθρώπου, ως ζωντανού οργανισμού, ο οποίος υποστηρίζει τη ζωή του, είναι ένας πιο συγκεκριμένος προσδιορισμός του ανθρώπου, ως στοιχείου της κοινωνίας. Πρόκειται για την αναίρεση του γίνεσθαι υπό τη μορφή του Είναι, η οποία οδηγεί σε ένα εγγύτερο προσδιορισμό του ανθρώπου. Ως εκ τούτου, ο άνθρωπος, ως έμβιο ον, στην αλληλεπίδραση του με το φυσικό περιβάλλον για την υποστήριξη της ζωής του, συνιστά το προσδιορισμένο-Είναι της κοινωνίας. Ο Βαζιούλιν όμως σε αντίθεση με τον Μαρξ, ευθύς εξ' αρχής παρουσιάζει συγχρόνως και τους δύο παράγοντες της απλούστατης σχέσης.

Η αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τους άλλους ανθρώπους για τη αναπαραγωγή του είδους αποτελεί τον δεύτερο παράγοντα της απλούστατης σχέσης, ο οποίος, υπό το πρίσμα της μεγάλης σπείρας, συνδέεται με τις κατηγορίες της Απειρίας και του Δι' εαυτό-Είναι, ενώ υπό το πρίσμα της μικρής σπείρας με τις κατηγορίες της Ουσίας. Μια τέτοια μεθοδολογική επιλογή γίνεται με σκοπό να υπάρχει, ευθύς εξ' αρχής, στη σκέψη του αναγνώστη η εσωτερική διασύνδεση της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον με την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τους άλλους ανθρώπους για τη συνέχιση του είδους.

Το προσδιορισμένο-Είναι της κοινωνίας είναι η ενότητα του ανθρώπου, ως ανθρώπου, και της άρνησής του, του ανθρώπου, ως απλούστατης σχέσης της κοινωνίας. Στον άμεσο εντοπισμό του ανθρώπου διατηρείται η επίγνωση ότι ο άνθρωπος γίνεται ένα κοινωνικό ον, κάτι το οποίο δεν έχει αποδειχθεί ακόμη. Με τον προσδιορισμό της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου ως έμβιου όντος, η λογική αφετηρία δεν είναι πλέον κάτι απροσδιόριστο, αλλά κάτι ειδικότερα προσδιορισμένο. Ο εντοπισμός του ανθρώπου ως απλούστατης σχέσης της κοινωνίας εκ των

πραγμάτων παρέπεμψε στην ειδικότερη διερεύνηση του ανθρώπου. Ο άνθρωπος έτσι, υπό το πρίσμα της αμεσότητάς του, είναι ένας ζωντανός οργανισμός, ο οποίος αλληλεπιδρά με το φυσικό περιβάλλον και υποστηρίζει την ύπαρξή του· αυτός ο προσδιορισμός είναι ένας άμεσα αισθητός και εμπειρικός προσδιορισμός.

Στη συνέχεια, ο Βαζιούλιν αναφέρεται στις ανάγκες του οργανισμού, η ικανοποίηση των οποίων από τα στοιχεία του περιβάλλοντος είναι απαραίτητη για την υποστήριξη της ζωής του. Αναφέρει ότι «ορισμένη χρεία, ορισμένες «απαιτήσεις» του οργανισμού προς το περιβάλλον αποτελούν τις ανάγκες του ανθρώπου ως βιολογικού όντος» (ό.π.: 102). Η χρεία του ανθρώπου προς το περιβάλλον, οι ανάγκες του, συνιστούν τον ποιοτικό προσδιορισμό του ανθρώπου. Η εν λόγω σχέση, ως πραγματοποιούμενη, συνιστά την κατανάλωση· χαρακτηριστικά ο Βαζιούλιν αναφέρει ότι «η απλούστατη σχέση της ανθρώπινης κοινωνίας, μία σχέση που εκλαμβάνεται ως πραγματοποιούμενη, είναι η κατανάλωση ως ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του ανθρώπου» (ό.π.: 103).

Η κατανάλωση, σε αυτό το σημείο της λογικής εξέτασης, προβάλλει ως η πλέον άμεση και μη διαμεσολαβημένη διαδικασία ικανοποίησης των αναγκών. Η αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το περιβάλλον, στην πλέον άμεση μορφή της, αναπαριστά, σε ανηρημένη μορφή, τα ιστορικά στάδια ανάπτυξης της αλληλεπίδρασης των έμβιων οργανισμών με το φυσικό περιβάλλον. Ο άνθρωπος είναι ένας έμβιος οργανισμός που αλληλεπιδρά με ποικίλους τρόπους με το φυσικό περιβάλλον. Εν τούτοις, αν κάνουμε αφαίρεση από κάθε μορφή περίπλοκης αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον (χρήση των άνω άκρων, μετατόπιση στον χώρο κ.λπ.), αυτό που διαπιστώνεται είναι το γεγονός, ότι η πλέον άμεση υποστήριξη της ζωής του ανθρώπου είναι άμεσα συνδεδεμένη με την κατανάλωση (π.χ., κατανάλωση μέσω της λειτουργίας της αναπνοής). Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι ο Βαζιούλιν προσδιορίζει την απλούστατη σχέση σε συνδυασμό με την ιστορική πτυχή. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

Μπορούμε να διευκρινίσουμε τη σκέψη περί αυτής της απλούστατης σχέσης της ανθρώπινης κοινωνίας προτρέχοντας λίγο και εντάσσοντας στην εξέτασή μας μιαν ιστορική πτυχή. Η απλούστατη σχέση της δεδομένης διαδικασίας, του δεδομένου αντικειμένου, αποτελεί την αναγκαία ιστορική προϋπόθεση της εμφάνισης αυτής της διαδικασίας, αυτού του αντικειμένου, μετατρεπόμενη με την εμφάνιση της ουσίας της εν λόγω διαδικασίας (του εν λόγω αντικειμένου) σε αναγκαία συνθήκη, σε όρο της λειτουργίας του (ό.π.: 98).

Ο ορθός προσδιορισμός της απλούστατης σχέσης είναι ανέφικτος δίχως την ένταξη της ιστορικής πτυχής. Όλα τα προβλήματα, τα οποία παρουσιάζονται στον εντοπισμό της απλούστατης σχέσης, συνδέονται με την εσφαλμένη κατανόηση της συσχέτισης λογικού και ιστορικού της λογικής αφετηρίας. Αν, για παράδειγμα, στην εξέταση της κοινωνίας υποτιμηθεί η ιστορική πτυχή, τότε ο άνθρωπος προβάλλει στο επίπεδο της αμεσότητας ως ένα έλλογο ον ή ως ένα ον που παράγει. Οι παραπάνω προσδιορισμοί είναι απότοκοι της απολυτοποίησης του ώριμου αντικειμένου και της απουσίας συστηματικής ιστορικής του εξέτασης. Όταν η νόηση εκκινεί από το ώριμο αντικείμενο, παραβλέποντας τη διαδικασία της ιστορικής του διαμόρφωσης, απολυτοποιεί τις πλευρές και τις σχέσεις, όπως αυτές υφίστανται κατά το ώριμο στάδιο του αντικειμένου, προσδίδοντάς τους έναν ανιστορικό χαρακτήρα. Στη διεθνή βιβλιογραφία, η επαναλαμβανόμενη νομοτελής πλάνη εντοπισμού της απλούστατης σχέσης της κοινωνίας στην εργασία ή στη δραστηριότητα οφείλεται ακριβώς στην απολυτοποίηση του ώριμου αντικειμένου ένεκα της υποτίμησης της ιστορικής πτυχής. Η εν λόγω πλάνη είναι χαρακτηριστική των εγχειρημάτων συνθετικής απεικόνισης της κοινωνίας τα οποία προηγούνται της διαδικασίας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Εδώ αποκαλύπτεται και το ζήτημα του ρόλου της αμεσότητας της απλούστατης σχέσης.

«Δεν υφίσταται όραση δίχως σκέψη» (Merlau-Ponty, 1964: 33) έγραφε χαρακτηριστικά ο Μερλώ-Ποντύ. Η αμεσότητα της απλούστατης σχέσης, όπως και κάθε άλλη αμεσότητα, δεν συνιστά μια απλά εμπειρική παράσταση. Η ενότητα των αισθήσεων, της διάνοιας και του λόγου είναι αλληλένδετες και αλληλοπρουποτίθενται σε κάθε στάδιο της γνωστικής διαδικασίας. Η αμεσότητα έτσι, παρ' όλο που ως τέτοια συνιστά αμεσότητα, αποτελεί συγχρόνως μια διαμεσολαβημένη από τη σκέψη αμεσότητα.

Σύμφωνα και με την εγελιανή αντίληψη, η αμεσότητα συνιστά τη στοιχειώδη μορφή ύπαρξης του αντικειμένου. Ως εκ τούτου, η αμεσότητα που δεν νοείται από ιστορική σκοπιά είναι μια αμεσότητα που δεν νοείται διαλεκτικά. Αυτό που προβάλλει άμεσα στο μορφοποιημένο, αλλά μη καθ' όλα ανεπτυγμένο-ώριμο αντικείμενο, είναι ότι ο άνθρωπος εργάζεται. Σε αυτή την προσέγγιση απολυτοποιείται η σφαίρα της εργασίας και της παραγωγής, ενώ συγχρόνως υποτιμάται η σφαίρα της κατανάλωσης και η γενικότερη ύπαρξη του ανθρώπου εκτός της σφαίρας της παραγωγής. Αν υποτιμάται, όμως, η σφαίρα εκτός της παραγωγής, τότε ο άνθρωπος προβάλλει ως ένα απλό κατηγορήμα της ουσίας, δηλαδή της παραγωγής. Η εν λόγω

απολυτοποίηση και η συνεπαγόμενη υποβάθμιση της σφαίρας της κατανάλωσης συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με θεωρητικά εγχειρήματα, τα οποία εξετάζουν την κοινωνία από το στάδιο της κεφαλαιοκρατίας και συγκεκριμένα από εκείνο το επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνίας, όπου κύριο ζητούμενο παραμένει ακόμη η παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση. Η εξέταση όμως της κοινωνίας και από την ιστορική πτυχή αποκαλύπτει ότι ο άνθρωπος προτού υπάρξει ως *homo faber* έχει υπάρξει ως *homo consumens*.

Η κατανάλωση συνιστά τη γενικότερη σφαίρα του Είναι της κοινωνίας. Η μη πραγμάτωση της κατανάλωσης, δηλαδή η μη ικανοποίηση των αναγκών, συνεπάγεται την αδυναμία υποστήριξης της ζωής και την απώλεια της ζωής του ανθρώπου. Ο λόγος, για τον οποίο η κατανάλωση λαμβάνεται ως πραγματοποιούμενη, οφείλεται στο γεγονός ότι, σε αυτή τη βαθμίδα της λογικής εξέτασης, η νόηση εστιάζει στην ποιότητα του ανθρώπου ως Είναι της κοινωνίας. Η ποιότητα του ανθρώπου έγκειται στις ανάγκες του και στη διαρκή ανανέωσή τους. Εφόσον λοιπόν η νόηση αποβλέπει στις ανάγκες ως τέτοιες, η διαδικασία ικανοποίησής τους θα πρέπει να εκληφθεί ως δεδομένη.

Στη «Λογική της Ιστορίας» η διάρθρωση του ανθρώπινου οργανισμού και οι βιολογικές ανάγκες προσδιορίζονται ως αμετάβλητες. Ο Βαζιούλιν τονίζει:

Οι βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου δεδομένου ότι καθορίζονται ακριβώς από τη διάρθρωση του οργανισμού παραμένουν (τουλάχιστον μέχρι τώρα και κατά βάση) αμετάβλητες στις διάφορες ιστορικές εποχές της ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Ενώσω ο άνθρωπος από βιολογικής πλευράς δεν αλλάζει (η τουλάχιστον δεν αλλάζει ουσιαστικά και αισθητά), διατηρείται και κάτι αμετάβλητο στις ανάγκες, στις απαιτήσεις του ανθρώπινου οργανισμού από το περιβάλλον, παρά την ύπαρξη και τη διαμόρφωση άπειρης ποικιλομορφίας αντικειμένων προς κατανάλωση, παρά τις αλλαγές στην κλίμακα αξιών και αξιολογήσεων των ζωωδών αναγκών κ.λπ. (Βαζιούλιν, 2013: 104).

Σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα, η ποιότητα του ανθρώπου προσδιορίζεται ως μια δεδομένη και όχι ως μια μεταβαλλόμενη ποιότητα. Με τον προσδιορισμό των αναγκών, ως των «απαιτήσεων» του ανθρώπου από το περιβάλλον, η διάρθρωση του οργανισμού και οι ανάγκες προσδιορίζονται μέσω μια έλλειψης, μιας άρνησης. Ακριβώς εδώ ανακύπτει η ποιότητα του οργανισμού. Ο προσδιορισμός του ανθρώπου, μέσω της διάρθρωσης του οργανισμού και των αναγκών του, οδήγησε στη σύλληψή του ως μια άμεση ύπαρξη, δηλαδή ως μια πραγματικότητα (Realität). Ως εκ τούτου, ο ανθρώπινος οργανισμός είναι προσδιορισμένος εν εαυτώ, είναι Κάτι.

Με τη μετάβαση στη λογική κατηγορία του Κάτι και στην εξέταση του ανθρώπου ως οργανισμού με ορισμένη διάρθρωση και ανάγκες ολοκληρώνεται ο προσδιορισμός του προσδιορισμένου-Είναι ως τέτοιου. Με την ανάπτυξη των προσδιορισμών του προσδιορισμένου-Είναι ως τέτοιου, η λογική αφετηρία συνιστά μια ειδικά προσδιορισμένη αφετηρία. Έτσι, ο προσδιορισμός του ανθρώπου, ως έμβιου όντος που αλληλεπιδρά με το περιβάλλον, αποτελεί την ειδική λογική αφετηρία της διερεύνησης της κοινωνίας. Ας δώσουμε όμως, όπως και στην περίπτωση του «Κεφαλαίου», τη γενική λογική πορεία έως την κατηγορία της απειρίας και του δι' εαυτό-Είναι, προκειμένου στη συνέχεια να γίνει ευκολότερη η διάκριση των αρχικών κατηγοριών της μικρή σπείρας που θα πραγματευτούμε.

Ο οργανισμός και οι ανάγκες του προσδιορίστηκαν ως Κάτι. Οι ανάγκες πραγματοποιούνται στην κατανάλωση και μέσω αυτής εξαλείφονται. Συνεπώς, οι ανάγκες έχουν ένα όριο, μια σύσταση και ένα φραγμό. Αυτό σημαίνει ότι ο οργανισμός και οι ανάγκες του ως Κάτι συνιστούν ένα Πεπερασμένο. Η κατανάλωση όμως δημιουργεί τους όρους της ανανέωσης των αναγκών. Με την ανανέωση των αναγκών το Κάτι επανεμφανίζεται ως Άλλο. Η σχέση του Κάτι με το Άλλο συνιστά τη διαδικασία ανανέωσης των αναγκών του οργανισμού. Το Κάτι και το Άλλο δεν είναι εξωτερικά μεταξύ τους, αλλά αποτελούν τα εσωτερικά στάδια του οργανισμού. Αυτή η σχέση του Κάτι με το Άλλο, ως διαδικασία αδιάλειπτης ικανοποίησης και ανανέωσης των αναγκών, οδηγεί σε μια φαύλη απειρία. Σε αυτή τη διαδικασία όμως, η περατότητα ανακύπτει εκ νέου διαρκώς· γεγονός το οποίο σημαίνει ότι δεν έχει ακόμη αρθεί. Η περατότητα της ανανέωσης των αναγκών έχει ως όριο το θάνατο του οργανισμού. Η υπέρβαση αυτού του ορίου από τη σκοπιά της ανανέωσης των αναγκών οδηγεί νομοτελώς στη γένεση των νέων εκπροσώπων του είδους. Με την τελευταία επιτυγχάνεται η λογική μετάβαση στην κατηγορία της καταφατικής απειρίας. Η διαδικασία ανανέωσης του είδους προβάλλει ως συσχετισμός των ανθρώπων, ειλημμένων ως ζωντανών οργανισμών, προς την ιδιάζουσα ουσία τους. Υπό αυτή την έννοια, η ανανέωση του είδους συνιστά το δι' εαυτό-Είναι της κοινωνίας.

Επανερχόμενοι ξανά στο ζήτημα του προσδιορισμένου-Είναι, από τη σκοπιά της συσχέτισης λογικού και ιστορικού, διαπιστώνουμε ότι, όπως και στο «Κεφάλαιο», το προσδιορισμένο-Είναι, ως αναίρεση του γίνεσθαι υπό τη μορφή του Είναι, συνδέεται με τη στιγμή της φθοράς, δηλαδή με τη στιγμή στην οποία ο άνθρωπος προβάλλει από τη σκοπιά του Είναι που μεταβαίνει στην κοινωνία ως μη-Είναι. Ως εκ τούτου, η λογική μετάβαση στο

προσδιορισμένο-Είναι συνιστά σε ανηρημένη μορφή απεικόνιση της ιστορικής διαδικασίας σχηματισμού των προϋποθέσεων εμφάνισης της κοινωνίας. Από ιστορική άποψη, η ύπαρξη των έμβιων όντων προηγείται της εμφάνισης του κοινωνικού. Ωστόσο, αντικείμενο διερεύνησης στη «Λογική της Ιστορίας» δεν είναι το βιολογικό εν γένει, αλλά το βιολογικό ως προϋπόθεση της κοινωνίας και μάλιστα ως προϋπόθεση, η οποία αναπαράγεται μετασχηματισμένη από την κίνηση της κοινωνίας. Ο Βαζιούλιν γράφει:

Αντικείμενο της εξέτασής μας είναι η κοινωνία, η αλληλεπίδραση των ανθρώπων. Γι' αυτό και δεν διακρίνουμε το βιολογικό εν γένει, αλλά [το βιολογικό] στον άνθρωπο, στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και μάλιστα αρχικά κατεξοχήν το βιολογικό ως όρο, ως προϋπόθεση του κοινωνικού, δηλ. από την άποψη της γνωστικής διαδικασίας το βιολογικό στον άνθρωπο και στις μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις διακρίνεται, όπως αυτό προβάλλει προ της ειδικής ανάδειξης των χαρακτηριστικών του κοινωνικού, είτε σε σχετική (αλλά όχι απόλυτη) ανεξαρτησία από το κοινωνικό (ό.π.: 99).

Το βιολογικό εξετάζεται ως πλευρά της ανεπτυγμένης κοινωνίας. Έτσι, η θέση του βιολογικού, στο διατεταγμένο σύστημα των λογικών κατηγοριών, καθορίζεται από τον ρόλο του στην ανεπτυγμένη κοινωνία. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι «η ενότητα βιολογικού και κοινωνικού είναι παρούσα εξ' υπαρχής κατά την παρουσίαση μας. Και η εν λόγω ενότητα δεν παρουσιάζεται μεν ειδικά, πλην όμως επιδρά στην αλληλουχία και στον χαρακτήρα εξέτασης του βιολογικού» (ό.π.: 100). Από αυτή τη σκοπιά, η λογική αλληλουχία συμπίπτει με την ιστορική αλληλουχία. Ο άνθρωπος είναι ένα φυσικό ον και ως τέτοιο ανακύπτει πρώτο στη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης.

Όπως στην περίπτωση του «Κεφαλαίου», έτσι και στη «Λογική της Ιστορίας», ο τρόπος εξέτασης της λογικής αφετηρίας είναι διττός. Ολόκληρη η σφαίρα του Είναι στο «Κεφάλαιο» συνίσταται στην εξέταση του εμπορεύματος και στις σχέσεις μεταξύ των εμπορευμάτων ως συστατικών του κεφαλαίου, ενώ η σφαίρα του Είναι του εμπορεύματος συνίσταται στην εξέταση της αξίας χρήσης και των σχέσεων των αξιών χρήσης. Αντίστοιχα, η σφαίρα του Είναι στη «Λογική της Ιστορίας» έγκειται στην εξέταση του ανθρώπου και της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων από φυσική-βιολογική σκοπιά, ενώ η σφαίρα του Είναι του ανθρώπου έγκειται στην εξέταση των αναγκών και των αλληλεπιδράσεών τους στη διαδικασία υποστήριξης της ζωής του ανθρώπου μέσω της κατανάλωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το περιβάλλον δεν εξετάζεται μόνο ως το προσδιορισμένο-Είναι της κοινωνίας, αλλά επίσης ως το Είναι του ανθρώπου.

Ο άνθρωπος προβάλλει στην επιφάνεια ως ένα έμβιο ον που υποστηρίζει τη ζωή του. Η αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον είναι το Είναι του ανθρώπου, ταυτόχρονα όμως δεν έχει αποδειχθεί ακόμη σε τι συνίσταται ο άνθρωπος. Η αλληλεπίδραση του ανθρώπου ως ζωντανού οργανισμού με το περιβάλλον είναι ο άνθρωπος σε εμβρυώδη μορφή. Αυτή η αλληλεπίδραση συνιστά το Είναι και το μη-Είναι του ανθρώπου. Η σχέση του Είναι και του μη-Είναι συνιστά το γίνεσθαι του ανθρώπου. Οποιαδήποτε στιγμή και αν εξετάσουμε τον άνθρωπο, εκείνο που προβάλλει με τη μέγιστη αμεσότητα είναι το γεγονός ότι είναι ένας ζωντανός οργανισμός που υποστηρίζει την ύπαρξη του. Ο άνθρωπος αποκαλύπτεται μόνο στη δράση του ως άνθρωπος.

Το γίνεσθαι του ανθρώπου έγκειται στη μετάβαση από τον άνθρωπο ως έμβιο ον στον άνθρωπο ως κοινωνικό ον. Από τη λογική στιγμή της γένεσης του ανθρώπου, ο άνθρωπος ως έμβιο ον αποτελεί το μη-Είναι του ανθρώπου. Από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής, η λογική στιγμή της γένεσης απεικονίζει, σε ανηρημένη μορφή, την πρωταρχική εμφάνιση του ανθρώπου, τόσο σε φυλογενετικό όσο και σε οντογενετικό επίπεδο.

Από τη λογική στιγμή της φθοράς, ο άνθρωπος ως έμβιο ον συνιστά το Είναι που μεταβαίνει στο μη-Είναι. Από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής, αναπαρίσταται, σε ανηρημένη μορφή, πρωτίστως η διαμόρφωση των ιστορικών προϋποθέσεων εμφάνισης του ανθρώπου και σε ένα δεύτερο άρρητο επίπεδο ο μετασχηματισμός των φυσικών προϋποθέσεων από τον άνθρωπο. Η αναίρεση του γίνεσθαι του ανθρώπου οδηγεί στο προσδιορισμένο-Είναι του ανθρώπου, στην προσδιορισμένη αμεσότητα της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον. Το προσδιορισμένο-Είναι του ανθρώπου είναι η συγκεκριμένη χρεία του ανθρώπου προς το φυσικό περιβάλλον, δηλαδή οι ανάγκες του. Οι ανάγκες του ανθρώπου καθορίζονται από τη συγκεκριμένη δομή και διάρθρωση του οργανισμού του. Οι ανάγκες, οι οποίες καθορίζονται από τη δομή και τη διάρθρωση του ανθρώπινου οργανισμού, ειλημμένου ως δεδομένου και αμετάβλητου, συνιστούν την Ποιότητα του ανθρώπου ως homo sapiens sapiens.¹⁶⁵ Χαρακτηριστικά ο Βαζιούλιν αναφέρει:

Η δομή των βιολογικών αναγκών εξαρτάται από τη διάρθρωση του οργανισμού του ανθρώπου: ανάγκες ικανοποιούμενες μέσω πεπτικών διαδικασιών (ανάγκη τροφής και νερού), αναπνοής (ανάγκη αέρα),

¹⁶⁵ Προς αποφυγή παρερμηνειών, θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο όρος «homo sapiens sapiens» περιγράφει τη σύγχρονη μορφή του ανθρώπινου είδους εν αντιθέσει με τον όρο «homo sapiens» που περιγράφει τον αρχαϊκό άνθρωπο (homo neanderthalensis).

αφόδευσης (ανάγκη αποβολής από τον οργανισμό των κατάλοιπων που δημιουργούνται κατά την πέψη και την αναπνοή), [ανάγκες] για διαδικασίες άμυνας και κίνησης, για δραστηριότητα των αισθητηρίων οργάνων και του εγκεφάλου (ανάγκες αισθητηριακών ερεθισμάτων ορισμένου μεγέθους και χαρακτήρα, προσανατολιστικές ανάγκες...) κ.λπ. (ό.π.: 105).

Η κάθε ανάγκη προσδιορίζεται ειδικότερα μέσω της άρνησής της, μέσω μια άλλης ανάγκης, έτσι η κάθε ανάγκη γίνεται πραγματική· μονάχα ως ανάγκη για αναπνοή, ανάγκη για ορισμένη τροφή, θερμοκρασία κ.λπ., η ανάγκη καθίσταται πραγματική και προσδιορισμένη στον εαυτό της. Η ανάγκη επομένως προσδιορίζεται στον εαυτό της, στην αναφορά της με μια άλλη ανάγκη. Ως εκ τούτου, η κάθε ανάγκη προσδιορίζεται ως Κάτι. Ο προσδιορισμός της ανάγκης ως Κάτι είναι ένας προσδιορισμός που περιέχει σε ανηρημένη μορφή τη διαφορά. Οι διαφορετικές ανάγκες στην ευρύτερη δομή των βιολογικών αναγκών προβάλλουν υπό το πρίσμα των λογικών κατηγοριών του Κάτι και του Άλλου.

Από τη σκοπιά της σφαίρας του Είναι της μικρής σπείρας της έλικος, ο Βαζιούλιν διερευνά με μεγαλύτερη συστηματικότητα από τον Μαρξ τη σφαίρα της ποιότητας, της ποσότητας και του μέτρου. Επειδή σκοπός της παρούσας έρευνας δεν είναι η πλήρης και συστηματική αποκάλυψη των λογικών κατηγοριών της «Λογικής της Ιστορίας», αλλά τα ζητήματα λογικού και ιστορικού που συνδέονται με αυτές, θα περιγράψουμε τη γενικότερη αλληλουχία των κατηγοριών της σφαίρας του Είναι της μικρής σπείρας, δίχως να μείνουμε στην λεπτομερή εξέταση της κάθε κατηγορίας.

Οι ανάγκες, όπως ειπώθηκε, είναι η χρεία του οργανισμού προς το φυσικό περιβάλλον, είναι ένα αίτημα του οργανισμού για κάποια πλευρά (φυσικά στοιχεία) του περιβάλλοντος. Εδώ προϋποτίθεται ότι η κατανάλωση πραγματοποιείται αδιάλειπτα και σε εκείνη τη μορφή που δεν διακρίνεται το μέσο ικανοποίησης των αναγκών. Η κάθε ανάγκη ως τέτοια είναι κάτι περατό και μπορεί να ικανοποιηθεί με άπειρους τρόπους, με άπειρα αντικείμενα προς κατανάλωση. Η ανάγκη ως κάτι περατό με την απειρία των αντικειμένων προς κατανάλωση που την ικανοποιούν αποτελεί μια σχέση πεπερασμένου και απείρου. Η ανάγκη ικανοποιείται με άπειρους τρόπους, συνεπώς κατά μια έννοια, οι ίδιες οι ανάγκες είναι κάτι περατό και ταυτοχρόνως άπειρο. Εν τούτοις, ο Βαζιούλιν παρατηρεί ότι «για την κανονική ύπαρξη του ανθρώπινου οργανισμού είναι απαραίτητη ορισμένη σταθερή ποιοτική σύνθεση της διατροφής, η οποία πρέπει να συμπεριλαμβάνει λευκώματα, λιπίδια, υδατάνθρακες, βιταμίνες, ιχνοστοιχεία, άλατα κ.λπ.»

(Βαζιούλιν, 2013: 106) Η απαραίτητη σταθερή ποιοτική σύνθεση των αναγκών συνιστά τη μετάβαση στις κατηγορίες της καταφατικής απειρίας και του δι' εαυτό-Είναι. Η απαραίτητη ποιοτική σύνθεση των αναγκών ενέχει εντός της τη διαφορά. Συγκεκριμένα,

η ποσότητα της καθεμιάς από τις απαραίτητες ουσίες και ο συνδυασμός τους εξαρτώνται από την ηλικία, το φύλο, τις εξωτερικές συνθήκες και την ενεργητικότητα του οργανισμού. Αν και οι ανάγκες για την καθεμιά απ' τις απαραίτητες ουσίες μεταβάλλονται ποσοτικά, οι αλλαγές αυτές κυμαίνονται εντός ορισμένων σταθερών για τον ανθρώπινο οργανισμό ορίων (ό.π.: 106).

Η περιγραφή της εξάρτησης της απαραίτητης ποιοτικής σύνθεσης των αναγκών από την ηλικία, το φύλο, τις διαφορές των οργανισμών, τις εξωτερικές συνθήκες, την ενεργητικότητα του κάθε οργανισμού, συνιστά μετάβαση στις λογικές κατηγορίες του Ενός και των Πολλών. Από αυτή την άποψη, των σύνολο των αναγκών προβάλλει ως συνεχές και διακριτό μέγεθος. Συνεχές, υπό την έννοια ότι έχουμε να κάνουμε με το σύνολο των αναγκών (ως φυσικών απαιτήσεων) του ανθρώπινου οργανισμού γενικά, ειλημμένου ως Ένα· διακριτό, υπό την έννοια ότι έχουμε να κάνουμε με τα διαφορετικά διακριτά μεγέθη των αναγκών, τα οποία καθορίζονται από τις προαναφερθείσες ενεργειακές διαφοροποιήσεις. Τα όρια των αναγκών εξετάζονται υπό το πρίσμα της προσδιορισμένης ποσότητας και συγκεκριμένα του αριθμού. Ο Χέγκελ κατανοεί τον αριθμό, ως εκείνο που «περιέχει μέσα του δύο ποιοτικά στάδια: το πλήθος [Anzahl], που εξαρτάται από τον παράγοντα της διάκρισης, και την ενότητα, που εξαρτάται από τον παράγοντα της συνέχειας» (Χέγκελ, 1991: 236). Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με το κάθε διαφορετικό συγκεκριμένο ελάχιστο και μέγιστο όριο ικανοποίησης των αναγκών σε σχέση με κάθε διαφορετικό οργανισμό, σύμφωνα με τις ενεργειακές του απαιτήσεις. Πρόκειται έτσι για διαφορετικά ποσά ελάχιστων και μέγιστων ορίων ικανοποίησης των αναγκών. Για παράδειγμα,

ο οργανισμός του υγιούς ενήλικα ανθρώπου, παρά τις ποικίλες ατομικές διαφορές, έχει ορισμένα μέσα [κατά μέσο όρο] ελάχιστα και μέγιστα όρια κατανάλωσης των απαραίτητων θρεπτικών ουσιών. Σε περίπτωση που η κατανάλωση κινείται κάτω του ελαχίστου και άνω του μεγίστου ορίου –υπό την προϋπόθεση ότι οι λοιπές συνθήκες είναι οι βέλτιστες– η διάρκεια της ύπαρξης του οργανισμού του ανθρώπου είναι μικρότερη από την προσδόκιμη διάρκεια ζωής του είδους (ό.π.: 106).

Εδώ η εξέταση ακολουθεί τις κατηγορίες του βαθμού. Ορισμένος βαθμός έντασης ενεργειακών απαιτήσεων του υγιούς ενήλικα, συνδέεται με συγκεκριμένο βαθμό έκτασης των κατώτατων και ανώτατων ορίων ικανοποίησης των αναγκών. Ο βαθμός όμως είναι ένα μεταβαλλόμενο μέγεθος. Η μεταβλητότητα του βαθμού οδηγεί στην εξέταση των ορίων

ικανοποίησης των αναγκών στη συνάρτηση τους με το προσδόκιμο ζωής του είδους. Συντελείται έτσι η λογική μετάβαση στην ποσοτική σχέση, στην οποία η συσχέτιση μεταξύ των αναγκών του οργανισμού και των ελάχιστων και μέγιστων ορίων τους σχετίζεται με το προσδόκιμο ζωής του οργανισμού.

Ο Βαζιούλιν εξετάζει το μέτρο ως άμεσο, διότι δεν ενδιαφέρεται για τη διερεύνηση των αναγκών υπό το πρίσμα των διαδικασιών επίδρασης στην ανθρώπινη κληρονομικότητα και στον γενετικό κώδικα. Η βιολογία του ανθρώπου εξετάζεται ως κάτι, το οποίο δεν αλλάζει ουσιαστικά, συνεπώς «οι βιολογικές ανάγκες έχουν αμετάβλητη ποιοτική και ποσοτική προσδιοριστία και αμετάβλητο μέτρο» (ό.π.: 107). Στη μικρή σπείρα της έλικος δεν πραγματοποιείται εμμενώς το πέρασμα στις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών μέτρων, ένεκα του γεγονότος ότι η πλευρά των αναγκών δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά από τις διαφορές που προκαλούνται στα ελάχιστα και στα κατώτερα όρια της κατανάλωσης. Με δεδομένη την πλευρά της ποιότητας, η πλευρά της ποσότητας έχει ένα εξωτερικό και ένα εσωτερικό όριο. Η μεταβολή της ποσότητας εκτός των ορίων της δεδομένης ποιότητας δεν οδηγεί σε ένα άλλο μέτρο ανανέωσης των αναγκών, αλλά στην καταστροφή του άμεσου μέτρου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πλευρά της ποσότητας θέτει ένα εξωτερικό και ένα εσωτερικό όριο στη διαδικασία ανανέωσης των αναγκών. Το εξωτερικό όριο ανανέωσης των αναγκών σχετίζεται με το περιορισμένο των αντικειμένων προς κατανάλωση καθώς και με το περιορισμένο του χώρου των προϊόντων της διάσπασης. Το εσωτερικό όριο είναι το περιορισμένο της ζωής του ατόμου, ενώ η υπέρβαση του εν λόγω περιορισμού πραγματοποιείται με τη γέννηση νέων ατόμων. Η μετάβαση έτσι στην αμετρία και σε ένα άλλο μέτρο συντελείται μέσω της γένεσης ενός νέου ατόμου. Η διαδικασία γένεσης νέων ατόμων φανερώνεται ως μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα σε ένα κοινό υπόστρωμα (είδος). Ως εκ τούτου, σε αυτό το λογικό στάδιο συντελείται το πέρασμα από την αμεσότητα στην Ουσία.

Όπως και στην περίπτωση του «Κεφαλαίου», έτσι και στη «Λογική της Ιστορίας», συντελούνται μια σειρά αφαιρέσεις, οι οποίες σχετίζονται με τους βαθμούς συσχέτισης του κύριου αντικειμένου με τα εξωτερικά προς αυτό αντικείμενα. Ας κατονομάσουμε και απαριθμήσουμε τα αντικείμενα που σχετίζονται με την κοινωνία. Αντικείμενο 1: η κοινωνία · αντικείμενο 2: η ανάπτυξη της αλληλεπίδρασης των έμβιων οργανισμών με το φυσικό περιβάλλον · αντικείμενο 3: οι φυσικές διαδικασίες και το γήινο περιβάλλον. Η μεγάλη σπείρα

της έλικος συνιστά τη μεθοδολογική εξέταση του αντικειμένου 1. Η μικρή σπείρα της έλικος, στις καθολικές της στιγμές, συνιστά τη μεθοδολογική εξέταση του αντικειμένου 2. Όπως η λογική αλληλουχία των κατηγοριών της αφετηρίας της μεγάλης σπείρας της έλικος σχετίζεται με πλευρές που είναι χαρακτηριστικές του αντικειμένου 2, έτσι και οι κατηγορίες της αφετηρίας της μικρής σπείρας σχετίζονται, υποτυπωδώς, με πλευρές του αντικειμένου 3.

Αναφορικά με τη μικρή σπείρα της έλικος διαπιστώνονται τα ακόλουθα. Η άρνηση ειδικής εξέτασης του φυσικού περιβάλλοντος, της γεωλογικής-περιβαλλοντολογικής εξέλιξης και των γενικότερων φυσικών διαδικασιών, οι οποίες επέτρεψαν την εμφάνιση της ζωής στον πλανήτη Γη, σχετίζεται με την άρνηση της ειδικής εξέτασης του αντικειμένου 3. Επίσης, η σχέση της κατανάλωσης και των διαθέσιμων φυσικών αντικειμένων του περιβάλλοντος καθώς και των προϊόντων της διάσπασης δεν εξετάζεται ειδικά, γεγονός που συνεπάγεται την άρνηση της ειδικής εξέτασης του αντικειμένου 2. Το γεγονός επίσης ότι το είδος του ανθρώπου εκλαμβάνεται ως δεδομένο καθώς και η άρνηση ειδικής εξέτασης της επιμήκυνσης της ζωής του ατόμου και των αλλαγών στην κληρονομικότητα, καταδεικνύει επιπλέον ότι το αντικείμενο 2 δεν εξετάζεται ως τέτοιο, αλλά ως απαραίτητη πλευρά εξέτασης του αντικειμένου 1.

Στη «Λογική της Ιστορίας», η μεγάλη σπείρα της έλικος σχετίζεται πρωτίστως με την αμεσότητα και το παρόν της κοινωνίας, ενώ η μικρή σπείρα σχετίζεται με το παρελθόν και τις προϋποθέσεις της. Η μικρή σπείρα της έλικος αποκαλύπτει τις πλευρές της κοινωνίας, οι οποίες συνιστούν κατά κύριο λόγο αποτέλεσμα εξωτερικών διαδικασιών προς την κοινωνία. Η ίδια η αποκάλυψη της μικρής σπείρας προϋποθέτει τη διάγνωση ορισμένων πλευρών της φύσης. Κατά τη λογική εξέταση, ο Βαζιούλιν εξετάζει πλευρές, οι οποίες σχετίζονται στον έναν ή στον άλλο βαθμό με αντικείμενα εξωτερικά της κοινωνίας. Εν τούτοις, η εξέταση αυτών των πλευρών πραγματοποιείται στο μέτρο και στον βαθμό που οι πλευρές αυτές διατηρούνται σε μετασχηματισμένη μορφή στην κίνηση του ώριμου αντικειμένου και συγκεκριμένα αποτελούν πλευρές της αμεσότητάς του. Η σφαίρα του Είναι στη μικρή σπείρα της έλικος, στη «Λογική της Ιστορίας», είναι αρκετά πιο ανεπτυγμένη απ' ό,τι στο «Κεφάλαιο». Αυτό οφείλεται στο διαφορετικό βαθμό ανάπτυξης των επιστημών στην εποχή του Μαρξ από ό,τι σε εκείνη του

Βαζιούλιν, αλλά και στο διαφορετικό *βαθμό εμμένειας* που χαρακτηρίζει τα γνωστικά τους αντικείμενα.¹⁶⁶

Το γεγονός ότι κατά την περίοδο συγγραφής της «Λογικής της Ιστορίας», τόσο οι επιστήμες της φύσης όσο και οι επιστήμες τις ανθρωπολογίας, της φυσιολογίας, της παλαιοντολογίας κ.ά., βρίσκονταν σε αρκετά ανεπτυγμένο επίπεδο, επέτρεψε στον Βαζιούλιν να υλοποιήσει μια πιο συστηματική εξέταση των προϋποθέσεων της κοινωνίας καθώς και μια πιο συστηματική κατανόηση της αμεσότητας της κοινωνίας και του δεσμού της με τα εξωτερικά αντικείμενα και ειδικότερα με τη φύση. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η εξέταση των φυσικών διαδικασιών και των ευρύτερων προϋποθέσεων της κοινωνίας πραγματοποιείται από τη σκοπιά του κοινωνικού και μάλιστα από τη σκοπιά της αμεσότητας της ώριμης κοινωνίας. Ως εκ τούτου, η εξέταση της σχέσης φυσικού και κοινωνικού είναι μια σχέση, η οποία απαιτεί πολύ περισσότερη διερεύνηση και αξιοποίηση των πιο πρόσφατων ερευνητικών κεκτημένων. Ο Βαζιούλιν έχει πλήρη συνείδηση της αφαίρεσης στην οποία προβαίνει από την ειδική εξέταση του φυσικού (βιολογικού): ενδεικτικά επισημαίνει ότι «για την επιτυχέστερη επίλυση των σύγχρονων προβλημάτων που εγείρονται ενώπιον της μαρξιστικής κοινωνικής θεωρίας είναι απαραίτητη μια σφαιρική βιολογική απεικόνιση του ανθρώπου, ας πούμε ένα βιολογικό ολόγραμμα του ανθρώπου» (ό.π.: 106).

Ας σταθούμε όμως λίγο ακόμη στις δομικές σχέσεις μεταξύ της μεγάλης και της μικρής σπείρας της έλικος. Στον βαθμό που μιλάμε για σπείρα της έλικος έχουμε να κάνουμε με μια κίνηση ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Μήπως έχουμε επομένως να κάνουμε με την αναπαράσταση της προγενέστερης διαδικασίας, της ανάπτυξης της αλληλεπίδρασης των έμβιων οργανισμών με το φυσικό περιβάλλον, μέσω του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο;

Μια τέτοια υπόθεση θα ήταν απολύτως εσφαλμένη. Δεν πρόκειται για μια διαδικασία ανάπτυξης δύο αυτοτελών διαφορετικών σπειρών. Η μικρή σπείρα αναπτύσσεται ως αντανάκλαση και ως συμπλήρωμα της μεγάλης σπείρας. Στον βαθμό που το γνωστικό

¹⁶⁶ Εξαιρετικής σημασίας για την κατανόηση των δυνατοτήτων εφαρμογής της διαλεκτικής μεθόδου στην επιστημονική έρευνα καθίσταται ο προσδιορισμός του βαθμού εμμένειας του γνωστικού αντικειμένου. Η έννοια του «οργανικού όλου» απεικονίζει το ουσιώδες ως προς τις δυνατότητες διερεύνησης του αντικειμένου μέσω της διαλεκτικής μεθοδολογίας. Εν τούτοις, υπάρχουν διαφορετικά οργανικά όλα, τα οποία διακρίνονται ως προς το βαθμό αυτοκίνησης της ουσίας τους, δηλαδή ως προς το βαθμό της εμμένειάς τους.

αντικείμενο μέσω της κίνησής του αναπαράγει σε μετασχηματισμένη μορφή τους όρους του, έπεται ότι αυτοί οι μετασχηματισμένοι όροι αναπαράγουν σε ανηρημένη μορφή τους ιστορικούς όρους. Με άλλα λόγια, στον βαθμό που οι κατηγορίες της μεγάλης σπείρας αναπαριστούν τη δομή και την κίνηση του ώριμου αντικειμένου, ταυτόχρονα αναπαράγουν σε ανηρημένη μορφή τις πλευρές της προγενέστερης αναπτυξιακής διαδικασίας, οι οποίες αποτέλεσαν τους ιστορικούς όρους για την εμφάνιση του. Από τη στιγμή όμως που η νόηση στρέφεται προς την απεικόνιση της προγενέστερης κίνησης σε αυτή την ανηρημένη της μορφή, αυτές οι ίδιες οι κατηγορίες της μεγάλης σπείρας αποκτούν άλλο περιεχόμενο και άλλη διάταξη σύμφωνα με το υλικό που απεικονίζουν. Η διάταξη αυτή αποκτά τη μορφή της μικρής σπείρας της έλικος. Επομένως, *οι κατηγορίες της μεγάλης σπείρας τέμνονται με τις κατηγορίες της μικρής σπείρας, ακριβώς επειδή αλληλοκαθρεφτίζονται οι σχέσεις, οι οποίες αναπαράγονται σε μετασχηματισμένη μορφή από το ώριμο αντικείμενο, με τις σχέσεις της προγενέστερης αναπτυξιακής διαδικασίας.* Επιπλέον, όπως τονίσαμε και στην περίπτωση του «Κεφαλαίου», η σχέση της μικρής με την μεγάλη σπείρα δεν εξαντλείται στο αλληλοκαθρέφτισμα των κατηγοριών, αλλά και στην ανάδειξη διαφορετικών πτυχών που αφορούν τις αλληλοκαθρεφτιζόμενες πλευρές. Ως εκ τούτου, η μικρή σπείρα της έλικος απεικονίζει την προγενέστερη αναπτυξιακή διαδικασία από τη σκοπιά της μετατροπής των ιστορικών όρων σε όρους που αναπαράγονται σε μετασχηματισμένη μορφή από την καθ' εαυτή κίνηση της κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η μικρή σπείρα της έλικας συνιστά την σπείρα του παρελθόντος, δηλαδή τη λογική εξέταση της προγενέστερης αναπτυξιακής διαδικασίας. Εν τούτους, η προγενέστερη αναπτυξιακή διαδικασία, η ανάπτυξη της αλληλεπίδρασης των έμβιων οργανισμών με το φυσικό περιβάλλον, δεν εξετάζεται καθ' εαυτή, αλλά από τη σκοπιά που η τελευταία συνδέεται με το αποτέλεσμά της, με την κοινωνία. Έτσι, η μικρή σπείρα της έλικος συνιστά εξέταση του παρελθόντος της κοινωνίας όπως αυτό υφίσταται και αναπαράγεται σε ανηρημένη μορφή από την ιδιότυπη κίνηση της τελευταίας.

Περαιτέρω διαφορές μεταξύ της μεγάλης και της μικρής σπείρας εντοπίζονται και στη σχέση τους με την εξέταση των πλευρών εξωτερικών αντικειμένων. Όπως δείχθηκε, στη μικρή σπείρα της έλικος εξετάζονται και πλευρές που σχετίζονται περισσότερο με τα εξωτερικά αντικείμενα του υπό διερεύνηση αντικειμένου. Παρ' ότι η μικρή σπείρα συγκροτείται εν γένει και εν συνόλω στη βάση της διάρθρωσης των πλευρών του ώριμου αντικειμένου, ορισμένες πτυχές των εξωτερικών αντικειμένων εντάσσονται παραπλεύρως στην επιστημονική εξέταση. Ακόμη και ο εντοπισμός των αναλυτικών ορίων της νόησης, η διάκριση εκείνων των

διαδικασιών που θα ενταχθούν καθώς και εκείνων που δεν θα ενταχθούν στη λογική εξέταση, συνιστά στον έναν ή στον άλλο βαθμό πραγμάτευση των εξωτερικών πλευρών του αντικειμένου. Πρόκειται για πλευρές εξωτερικές, οι οποίες δεν παράγονται από τον αναδιπλασιαστικό χαρακτήρα της μεγάλης σπείρας, δηλαδή από την εξέταση των πλευρών του ώριμου αντικειμένου· επομένως, είναι πλευρές κατ' εξοχήν εξωτερικές, οι οποίες δεν αναπαράγονται διαμέσου της «ταυτότητας» του αντικειμένου και του αλληλοκαθρεφτίσματος των πλευρών. Αυτές οι εξωτερικές πλευρές, στον βαθμό που διαμεσολαβούνται από τη λογική εξέταση, γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας από το νοεόν κατά διάνοια. Συνεπώς, το νοεόν κατά διάνοια λειτουργεί ως ο προβολέας, που φωτίζει και διαγράφει τα αναλυτικά όρια του γνωστικού αντικειμένου σε κάθε βήμα στην ανάπτυξη της σκέψης, προσδιορίζοντας τις πλευρές των εξωτερικών αντικειμένων, που θα πρέπει να ενταχθούν ή όχι στη λογική εξέταση.

Εν κατακλείδι και βάσει όλων των παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι στη διαλεκτική λογική του Χέγκελ δεν υφίσταται ούτε παρελθόν, ούτε εξωτερικό αντικείμενο στην έρευνα του Απολύτου. Η λογική αφετηρία ως βασική πλευρά του αντικειμένου προβάλλει αποκλειστικά από τη σκοπιά της σχέσης της με το ίδιο το δεδομένο αντικείμενο. Αντιθέτως, στο «Κεφάλαιο» και στη «Λογική της Ιστορίας», το παρελθόν αποτελεί βασικό όρο για την κατανόηση του αντικειμένου· όμως αυτό εξετάζεται πρωτίστως από τη σκοπιά της λογικής πτυχής, δηλαδή από τη σκοπιά της διάρθρωσης του ώριμου και δεδομένου αντικειμένου. Έτσι, η ειδική λογική αφετηρία της διαλεκτικής επιστημονικής διερεύνησης απεικονίζει το παρελθόν και τη σφαίρα των προϋποθέσεων του αντικειμένου σε ανηρημένη μορφή, διαμέσου της απεικόνισης της αμεσότητας του δεδομένου και ώριμου αντικειμένου. Στο «Κεφάλαιο» και στη «Λογική της Ιστορίας», η ειδική λογική αφετηρία βρίσκεται σε άμεση ενότητα με την κατ' αίσθηση εποπτεία και τα εμπειρικά δεδομένα καθώς και σε άμεση σύνδεση, αν και αρνητική, με την προγενέστερη αναπτυξιακή διαδικασία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αν στην περίπτωση του Χέγκελ η ειδική λογική αφετηρία της διαλεκτικής λογικής απεικονίζει την αμεσότητα του γνωστικού αντικειμένου, στο «Κεφάλαιο» και στη «Λογική της Ιστορίας», απεικονίζει την αμεσότητα σε σύνδεση με το παρελθόν (προϋποθέσεις) του αντικειμένου, σε σύνδεση με άλλα εξωτερικά, διαφορετικά αντικείμενα.

Κεφάλαιο Πέμπτο

Λογικές και ιστορικές διαστάσεις της έννοιας της εργασίας στο «Κεφάλαιο» υπό το πρίσμα του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής

*Η υπόσταση είναι φύσει πρότερη των επηρεασμών της.
Μπ. Σπινόζα (Σπινόζα, 2009 : 81)*

Η έννοια της εργασίας στο «Κεφάλαιο» κατέχει κεντρική θέση και απαντάται σε ποικίλες στιγμές στην ανάπτυξη της πραγμάτευσης. Τόσο στο δεύτερο υποκεφάλαιο του πρώτου κεφαλαίου, με τίτλο «Ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας που παρασταίνεται στα εμπορεύματα», όσο και στο πέμπτο κεφάλαιο, με τίτλο «Εργασιακή διαδικασία και διαδικασία αξιοποίησης», η εξέταση της εργασιακής διαδικασίας αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την περαιτέρω κατανόηση και εκτύλιξη της έκθεσης. Επιπλέον, η έννοια της εργασίας και οι σχετιζόμενες με αυτήν πλευρές (εργάσιμη μέρα, καταμερισμός της εργασίας), διατρέχουν το μεγαλύτερο μέρος της σφαίρας της Ουσίας του «Κεφαλαίου», της σφαίρα της παραγωγής.

Ο Μαρξ τονίζει ότι ο διττός χαρακτήρας της εργασίας, ο οποίος περιέχεται στα εμπορεύματα, αποτελεί το πλέον κομβικό και πυρηνικό ζήτημα για την κατανόηση της πολιτικής οικονομίας. Στην εξέταση του εν λόγω ζητήματος, ο Μαρξ διατυπώνει ότι «η εργασία που αποτελεί την υπόσταση των αξιών είναι όμοια ανθρώπινη εργασία, ξόδεμα της ίδιας ανθρώπινης εργασιακής δύναμης» (Marx, 2016: 22). Βλέπουμε ότι στην παραπάνω διατύπωση, η εργασία χαρακτηρίζεται ως η Υπόσταση (Substanz) της αξίας, της ουσίας του εμπορεύματος. Η κατηγοριακή συσχέτιση της Υπόστασης και της Ουσίας, της υπόστασης ως της αιτίας που παράγει την ουσία, δεν αντιστοιχεί με την εγγελιανή ανάπτυξη των κατηγοριών της «Επιστήμης της Λογικής».

Στην «Επιστήμη της Λογικής», η ειδική κατηγορία της «υπόστασης» εντοπίζεται στις κατηγορίες του Μέτρου και συνδέεται συγκεκριμένα με την κατηγορία του «υποστρώματος» των μετρικών σχέσεων. Στην κορύφωση των κατηγοριών της σφαίρας του Είναι, ο Χέγκελ δείχνει ότι η απόλυτη πραγματικότητα συνιστά σειράς αυτοτελών μετρικών σχέσεων. Πρόκειται για ένα κόσμο που εντός της καθέκαστης αυτονομίας του συνιστά μια ενιαία τάξη. Αυτές οι

σειρές προσδιορίζονται ως προς την καθολική συνεκτική τους ενότητα, η οποία είναι αδιάφορη προς τις ειδικές και συγκεκριμένες μορφές των μετρικών σχέσεων. Αυτό η κοινή ενότητα είναι το υπόστρωμα (Substrat), για το οποίο υφίστανται μονάχα εξωτερικές ποσοτικές προσδιοριστίες που συνδέονται με ποιοτικές διαφοροποιήσεις (Hegel, 2007α:427). Με άλλα λόγια, προσδιορίζεται η ενότητα (υπόστρωμα) στην οποία λαμβάνουν χώρα οι διαφορετικές καταστάσεις της απόλυτης πραγματικότητας. Το υπόστρωμα όμως προσδιορίζεται αποφαστικά και προβάλλει ως απόλυτη αδιαφορία. Ο Χέγκελ τονίζει ότι «η απόλυτη αδιαφορία είναι ο τελευταίος προσδιορισμός του Είναι» (ό.π.: 444). Ακριβώς αυτή την απόλυτη αδιαφορία συνδέει με την σπinoζική υπόσταση. Όπως χαρακτηριστικά γράφει:

Στο μέτρο που η απόλυτη αδιαφορία μοιάζει να είναι ο θεμελιώδης προσδιορισμός της σπinoζικής υπόστασης, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι αυτό συμβαίνει πράγματι στο βαθμό που και στις δύο όλοι οι προσδιορισμοί του Είναι, όπως επίσης και γενικότερα κάθε μεταγενέστερη συγκεκριμένη διαφοροποίηση της σκέψης και της έκτασης¹⁶⁷ κ.λπ., τίθενται ως αφανισμένοι (Hegel, 2007α: 443).

Η έννοια της «υπόστασης» εντοπίζεται και στη σχέση υποστασιακότητας στη σφαίρα της Ενεργείας Πραγματικότητας.¹⁶⁸ Επιπλέον, η γνωστή φράση του Χέγκελ στην οποία τονίζει το καθήκον να συλλαμβάνουμε την υπόσταση ως υποκείμενο δεν έχει κάποιο ειδικό κατηγοριακό χαρακτήρα, διότι με την υπόσταση εννοεί το ίδιο το απόλυτο. Γεγονός που στην περίπτωση του Μαρξ θα ισοδυναμούσε με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ως τέτοιο. Ο Χέγκελ ασκεί δριμυεία κριτική στις θεωρήσεις περί υπόστασης ένεκα ότι στις τελευταίες υποβαθμίζεται το πεπερασμένο, το καθέκαστο κ.λπ.¹⁶⁹ τα τελευταία εκλαμβάνονται εν γένει ως υποδεέστερα και αναληθή.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Res Cogitans και Res Extensa.

¹⁶⁸ Υπό το πρίσμα της σχέσης υποστασιακότητας της σπείρας του εμπορεύματος, η υπόσταση δεν είναι η εργασία, αλλά η αξία.

¹⁶⁹ Υπό αυτή την άποψη έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ειπωθεί και η αναζωογόνηση του Σπinoζισμού στις μαρξιστικές και νεομαρξιστικές προσεγγίσεις σε συνάρτηση με την αντίστοιχη υποβάθμιση της διαλεκτικής και των εγγελιανών καταβολών της μαρξιστικής μεθοδολογίας.

¹⁷⁰ Ο Χέγκελ, εδώ, πολύ ορθά εντοπίζει την υποβάθμιση της ελευθερίας. Ενδεικτικό είναι το ποίημα που αναφέρει στη «Φιλοσοφία του Πνεύματος» και η ακόλουθη κριτική που αναπτύσσει. Ας δούμε τους τελευταίους στίχους του ποιήματος, το οποίο, σύμφωνα με τον Χέγκελ, παρουσιάζει ανάγλυφα τις αντιλήψεις περί της υπόστασης.

XV. Πράγματι με το θάνατο παύει η χρεία της ζωής,

Κι όμως τρέμει η ζωή το θάνατο.

Το ίδιο τρέμει η καρδιά μπρος στην Αγάπη

Σαν να πρόκειται για απειλή θανάτου.

Γιατί, όπου ζυπνά η Αγάπη, εκεί

Πεθαίνει το Εγώ, ο σκοτεινός δυνάστης

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, η υπόσταση, ακριβώς ως ειδική λογική κατηγορία, δεν ευρίσκεται στο ιεραρχικά διατεταγμένο σύστημα των λογικών κατηγοριών της «Επιστήμης της Λογικής» και μάλιστα ως η αιτία που παράγει την ουσία.¹⁷¹ Ομοίως και στη «Λογική της Ιστορίας», η έννοια υπόσταση δεν απαντάται ούτε μια φορά. Θα πρέπει επίσης να προσθέσουμε ότι, ο όρος «Substanz» (Υπόσταση) είναι ένας όρος που επαναλαμβάνεται συχνά στο «Κεφάλαιο», εν αντιθέσει με τον όρο «Wesen» (Ουσία) που απαντάται σπανίως. Για τη διασάφηση του κατηγοριακού και μεθοδολογικού ρόλου της εργασίας στο «Κεφάλαιο», θα πρέπει να διαυγαστεί συγκεκριμένα η σχέση της εν λόγω κατηγορίας, της εργασίας, τόσο με το ίδιο το αντικείμενο της πραγμάτευσης, δηλαδή τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όσο και με τις πλευρές των εξωτερικών προς αυτό αντικειμένων, τα οποία εντάσσονται στη γενικότερη θεωρητική πραγμάτευση.

Ελέχθη προηγουμένως, ότι το αντικείμενο του «Κεφαλαίου» αλληλεπιδρά και βρίσκεται σε σύνδεση με άλλα εξωτερικά προς αυτό αντικείμενα. Στο «Κεφάλαιο», εξετάζεται ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Ο τελευταίος αποτελεί την ουσία της κοινωνίας σε ένα ορισμένο στάδιο της ιστορικής της ανάπτυξης. Επομένως, αντικείμενο του «Κεφαλαίου» είναι η ουσία της κοινωνίας κατά το ύστατο στάδιο της διαμόρφωσής της. Ο Μαρξ γράφει στον Πρόλογο της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας»:

Η έρευνα μου κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι νομικές σχέσεις, όπως και οι μορφές του κράτους, δεν μπορούν να κατανοηθούν ούτε από μόνες τους, ούτε από τη λεγόμενη γενική εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, αλλά αντίθετα έχουν τις ρίζες τους στις υλικές συνθήκες ζωής, των οποίων την ολότητα

Άφησε τον να χαθεί μέσα στο ζόφος

Κι ανέβα στη ροδαυγή της λευτεριάς (Χέγκελ, 2015: 215). Ο Χέγκελ τονίζει ότι «η φιλοσοφία έχει να κάνει με την ενότητα εν γένει, όχι όμως με την αφηρημένη, τη γυμνή ταυτότητα και με το κενό απόλυτο αλλά με τη συγκεκριμένη ενότητα (την έννοια) και μόνο με αυτή καθ' όλη την πορεία της: [στη συνάφεια τούτη] κάθε βαθμίδα της προχωρητικής της πορείας είναι ένας χαρακτηριστικός προσδιορισμός αυτής της συγκεκριμένης ενότητας, ο πιο βαθύς δε κι έσχατος προσδιορισμός της τελευταίας τούτης είναι εκείνος του απόλυτου πνεύματος. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να προτείνει σε εκείνους, που θέλουν να εκφέρουν κρίση και άποψη για τη φιλοσοφία, να εξοικειωθούν με αυτούς τους προσδιορισμούς της ενότητας και να κοπιάσουν να τους γνωρίσουν, τουλάχιστο να γνωρίσουν πολύ καλά πως υπάρχει πληθώρα από τέτοιους προσδιορισμούς και ανάμεσα τους μεγάλη διαφορετικότητα. Αυτοί όμως δείχνουν να έχουν τόσο λίγο γνωρισθεί με αυτούς και ακόμα λιγότερο κοπιάσει, ώστε, όταν ακούν για ενότητα -και η αναφορά ipso facto περιέχει ενότητα- να στέκονται στην εντελώς αφηρημένη, απροσδιόριστη ενότητα και να χάνουν από τα μάτια τους εκείνο που συγκεντρώνει όλο το ενδιαφέρον, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο είναι προσδιορισμένη η ενότητα. Έτσι δεν μπορούν να πουν τίποτα για τη φιλοσοφία παρά ότι έχει για αρχή της και αποτέλεσμα τη σκέτη ταυτότητα και ότι αυτή είναι το σύστημα της ταυτότητας. Εμμένοντας σε τούτες τις κενές από την έννοια σκέψεις της ταυτότητας, δεν έχουν καταλάβει τίποτα από τη συγκεκριμένη ενότητα, την έννοια και το περιεχόμενο της φιλοσοφίας, αλλά μάλλον από το αντίθετο της» (ό.π.: 218).

¹⁷¹ Σύμφωνα με τα όσα έχουμε εκθέσει περί της εγγλεϊανής αντίληψης του απολύτου, καθίσταται σαφές ότι, σε καμιά περίπτωση, δεν δύναται η υπόσταση ν' αποτελεί την αιτία της ουσίας.

συνοψίζει ο Χέγκελ, κατά το πρότυπο των Άγγλων και των Γάλλων του 18ου αιώνα με την ονομασία «κοινωνία των ιδιωτών».¹⁷² Κατέληξα, επίσης, στο συμπέρασμα ότι η ανατομία της κοινωνίας των πολιτών πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική οικονομία (Μαρξ, 2010: 18-19).

Καθίσταται έκδηλο από την παραπάνω πρόταση, ότι βαθύτερο μέλημα του Μαρξ είναι η κατανόηση της κοινωνίας, και για την επίτευξη τούτου, απαραίτητη είναι η κατανόηση της πολιτικής οικονομίας, του τρόπου παραγωγής. Η μελέτη των εμπορευματικών σχέσεων συνιστά μελέτη των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων στη διαδικασία της παραγωγής. Το εμπόρευμα, η αξία, το χρήμα κ.λπ., αποτελούν σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, οι οποίες διαμεσολαβούνται από πράγματα. Εξηγεί λοιπόν ότι,

το γεγονός ότι μια κοινωνική σχέση παραγωγής παρουσιάζεται με τη μορφή ενός αντικειμένου το οποίο υπάρχει έξω από τα άτομα και ότι οι καθορισμένες σχέσεις που συνάπτουν τα άτομα στη διαδικασία της παραγωγής της κοινωνικής τους ζωής παρουσιάζονται ως ειδικές ιδιότητες ενός πράγματος, το αναποδογύρισμα αυτό και η καθόλου ιδεατή, αλλά πραγματική φενάκη χαρακτηρίζει όλες τις κοινωνικές μορφές της εργασίας που δημιουργεί ανταλλακτική αξία (ό.π.: 65).

Πρόκειται λοιπόν για τις σχέσεις των ανθρώπων στην εργασία και στην παραγωγή, οι οποίες εκδηλώνονται στις σχέσεις μεταξύ πραγμάτων. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι,

είναι μόνο η συνήθεια της καθημερινής ζωής που εμφανίζει το γεγονός ότι μία κοινωνική σχέση παραγωγής παίρνει τη μορφή ενός αντικειμένου σαν κάτι το τετριμμένο, σαν κάτι το αυτονόητο, έτσι ώστε η σχέση των ατόμων στην εργασία τους να παρουσιάζεται σα μια σχέση των πραγμάτων μεταξύ τους ή σα μια σχέση μεταξύ των πραγμάτων και των ατόμων (ό.π.: 41-42).

Η εξέταση του εμπορεύματος και των πλευρών του αποκαλύπτει ότι τόσο η αξία χρήσης όσο και η αξία είναι αποτέλεσμα της εργασίας. Η αξία χρήσης συνιστά αποτέλεσμα της συγκεκριμένης εργασίας, ενώ, η αξία της αφηρημένης εργασίας. Ο συσχετισμός των δύο πλευρών του εμπορεύματος είναι ο εσωτερικός συσχετισμός των διαφορετικών ειδών εργασίας. Η ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων στη βάση του αξιακού τους μεγέθους συνιστά ανταλλαξιμότητα των ίδιων μεγεθών της αφηρημένης εργασίας. Η εργασία λοιπόν δεν είναι μια εξωτερική πλευρά ως προς το ίδιο το αντικείμενο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αντιθέτως, είναι το ίδιο το αντικείμενο και οι σχέσεις του, οι οποίες φανερώνονται με την αντικειμενοποιημένη μορφή των πραγμάτων.

¹⁷² Επεμβαίνουμε μεταφραστικά στο κείμενο και μεταφράζουμε τον όρο «κοινωνία των πολιτών», ο οποίος στο πρωτότυπο είναι ο όρος «bürgerliche Gesellschaft», ως «κοινωνία των ιδιωτών».

Αν εξετάσουμε την απλούστατη σχέση του «Κεφαλαίου» εν συγκρίσει με την απλούστατη σχέση της «Λογικής της Ιστορίας», θα διαπιστώσουμε ότι στην πρώτη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ένα πράγμα, το εμπόρευμα, ενώ στη δεύτερη περίπτωση με έναν ζωντανό οργανισμό, τον άνθρωπο. Η εν λόγω διαφορά δεν είναι διόλου δευτερευούσης σημασίας.

Το εμπόρευμα, ως πράγμα, δεν χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό εμμένειας (αυτοκίνησης), ο εσωτερικός χαρακτήρας της κίνησής του είναι εκείνος ενός φυσικού πράγματος και αφορά τη διάρκεια και το προσδόκιμο της ζωής του κυρίως στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Η συσχέτιση της αξίας χρήσης και της αξίας δεν είναι ένας συσχετισμός που προκύπτει εμμενώς¹⁷³ από την ιδιότυπη κίνηση του εμπορεύματος, ως φυσικού πράγματος, αλλά προκύπτει από το γεγονός ότι το εμπόρευμα εκφράζει κοινωνικές σχέσεις. Το εμπόρευμα όπως αντίστοιχα και το χρήμα αποτελούν σχέσεις παραγωγής, οι οποίες εκφράζονται και διαμεσολαβούνται από πράγματα. Είναι σε τελική ανάλυση οι σχέσεις των ανθρώπων που προβάλλουν στο συσχετισμό της αξίας χρήσης και της αξίας. Ο Μαρξ επισημαίνει ότι,

την εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία την χαρακτηρίζει το γεγονός ότι οι κοινωνικές σχέσεις των προσώπων παρουσιάζονται αναποδογυρισμένες, παρουσιάζονται δηλαδή σαν κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε πράγματα. Μόνο στο βαθμό που η μια αξία χρήσης σχετίζεται με την άλλη ως ανταλλακτική αξία, σχετίζονται και οι εργασίες των διαφορετικών ατόμων, η μία με την άλλη, ως ίσες και γενικές εργασίες. Αν, επομένως, είναι σωστό να λέμε ότι η ανταλλακτική αξία είναι σχέση ανάμεσα σε άτομα, θα πρέπει να προστεθεί: Σχέση κρυμμένη κάτω από υλικό περίβλημα (Μαρξ, 2010: 41).

Καθίσταται έκδηλο, ότι το εμπόρευμα δεν μελετάται ως φυσικό πράγμα, αλλά ως η ανθρώπινη εργασία που έχει αντικειμενοποιηθεί.

Στην περίπτωση της «Λογικής της Ιστορίας», λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι η ανανέωση του ατόμου, ως έμβιου οργανισμού με ορισμένη διάρθρωση, συνιστά μια φυσική και χημική διαδικασία, η οποία εμπερικλείεται, σε ανηρημένη μορφή, στη βιολογική μορφή κίνησης, το πέραςμα από την ανανέωση του ατόμου (Είναι) στην ανανέωση του είδους (Ουσία) πραγματοποιείται ως μια εμμενής κίνηση. Τόσο η ανανέωση του ατόμου ως έμβιου οργανισμού

¹⁷³ Τονίζουμε για άλλη μια φορά ότι στο «Κεφάλαιο» και στη «Λογική της Ιστορίας» οι πλευρές του αντικειμένου δεν παράγονται σε καμιά περίπτωση με τη μορφή της εμμενούς παραγωγής των κατηγοριών όπως στην «Επιστήμη της Λογικής». Στα δύο πρώτα έργα η νόηση βρίσκεται κάθε στιγμή σε ενότητα με τα δεδομένα της αισθητηριακής εποπτείας. Έτσι, όταν εξετάζουμε το «Κεφάλαιο» είτε τη «Λογική της Ιστορίας», χρησιμοποιούμε τον όρο εμμενής κίνηση, εμμενής παραγωγή των κατηγοριών συμβατικά, με σκοπό να δείξουμε την πορεία της νόησης, η οποία ακολουθεί αυστηρά την εσωτερική ανάπτυξη των πλευρών του αντικειμένου.

όσο και η ανανέωση του είδους συνιστούν σε τελική ανάλυση φυσικές διαδικασίες, οι οποίες εκτυλίσσονται στη σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ του ανθρώπου και του φυσικού περιβάλλοντος. Τόσο η κατανάλωση αντικειμένων (τροφής, νερού) όσο και η ικανοποίηση της γενετήσιας ανάγκης (η κατανάλωση που σχετίζεται με την ικανοποίηση της εν λόγω ανάγκης) συνιστούν φυσικές-βιολογικές διαδικασίες.¹⁷⁴ Η θεμελιώδης όμως διαφορά στη «Λογική της Ιστορίας», γεγονός που κατά τη γνώμη μας τη φέρνει εγγύτερα προς τη λογική διάταξη των εγγελιανών κατηγοριών εν συγκρίσει με το «Κεφάλαιο», είναι το γεγονός ότι ο άνθρωπος αποτελεί ως τέτοιος μια οργανική μορφή κίνησης. *Ο άνθρωπος δεν παράγεται ως αποκρυστάλλωμα μια αιτίας, μια υπόστασης, αλλά αναπαράγεται στη διαδικασία της αλληλεπίδρασής του με τη φύση και τους άλλους ανθρώπους.*

Οι φυσικές και χημικές διαδικασίες βρίσκονται ανηρημένες εντός της ανθρώπινης οργανικής ατομικότητας. Ο άνθρωπος ως τέτοιος συνιστά μια μορφή ανώτερης συστημικής οργάνωσης εν συγκρίσει με λοιπές φυσικές μορφές κίνησης. Υπό το πρίσμα της μικρής σπείρας της έλικος, οι δύο παράγοντες της στοιχειώδους μορφής του αντικειμένου, στη «Λογική της Ιστορίας», συνιστούν με την αυστηρή έννοια του όρου, μια σχέση Είναι και Ουσίας. Η νομοτελής κίνηση, η οποία εδράζεται στην αλληλεπίδραση του ανθρώπου ως έμβιου όντος και του φυσικού περιβάλλοντος, οδηγεί εμμενώς στη μετάβαση της εξέτασης της αναπαραγωγής του είδους. Το εν λόγω ζήτημα καταδεικνύει τον *υψηλότερο βαθμό εμμένειας του αντικειμένου της κοινωνίας, από εκείνον του αντικειμένου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.*

Στην περίπτωση του «Κεφαλαίου», ακριβώς επειδή έχουμε να κάνουμε με τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, οι οποίες εκδηλώνονται στις σχέσεις μεταξύ πραγμάτων, η μετάβαση αυτή δεν μπορεί να απεικονισθεί ως μια εμμενής κίνηση υπό την αυστηρή έννοια του όρου. Η ικανοποίηση των αναγκών του ανθρώπου μπορεί να λάβει χώρα και δίχως την εμπορευματική ανταλλαγή. Το εμπόρευμα ως φυσικό πράγμα ενδιαφέρει τον Μαρξ, υπό το πρίσμα της παραγωγής του από την εργασία και της συσχέτισής του με άλλα εμπορεύματα, τα οποία εξίσου ενσαρκώνουν ορισμένη δαπάνη εργασιακής δύναμης. Ως εκ τούτου, το εμπόρευμα, ως φυσικό πράγμα, προβάλλει από τη σκοπιά της εργασίας, η οποία μεταβολίζει τις φυσικές διαδικασίες. Γράφει χαρακτηριστικά ο Μαρξ:

¹⁷⁴ Εδώ ακολουθούμε την νοητή αφαίρεση από το κοινωνικό, στην οποία προβαίνει ο Βαζιούλιν στη «Λογική της Ιστορίας» και σε καμιά περίπτωση δεν θεωρούμε ότι οι δύο παραπάνω ανάγκες συνιστούν καθαρά βιολογικές διαδικασίες.

Ο άνθρωπος μπορεί να ενεργεί στην παραγωγή του μόνο όπως η ίδια η φύση, δηλαδή μπορεί μόνο να αλλάζει τις μορφές των υλικών. Πολύ περισσότερο: σ' αυτή την ίδια την εργασία μορφοποίησης υποστηρίζεται διαρκώς από φυσικές δυνάμεις. Η εργασία δεν είναι λοιπόν η μοναδική πηγή των χρηστικών αξιών, του υλικού πλούτου που η ίδια παράγει. Η εργασία είναι ο πατέρας, όπως λέει ο William Petty, και η γη η μητέρα του (Marx, 2016: 26).

Στο υποκεφάλαιο με τίτλο «Ο διττός¹⁷⁵ χαρακτήρας της εργασίας που παρασταίνεται στα εμπορεύματα», ο Μαρξ δεν εξετάζει ειδικά τη διαδικασία ανανέωσης των εμπορευμάτων ως φυσικών πραγμάτων¹⁷⁶ μέσω της εργασίας, ούτε τη διαδικασία ανανέωσης της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας. Αυτό που διαπιστώνεται άμεσα είναι η παραγωγή των εμπορευμάτων από την εργασία.

Σε αυτό το σημείο ανάπτυξης της έρευνας, ο Μαρξ ενδιαφέρεται για την παγίωση της εργασίας στο εμπόρευμα, για την παγίωση της αιτίας στο αποτέλεσμα της. Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι «η υπόσταση δεν ταυτίζεται με την ουσία, διότι η υπόσταση παράγει την ουσία, αλλά η ίδια δεν είναι ουσία. Η υπόσταση μετασχηματίζεται στην ουσία στο αποτέλεσμα, με συμπηγμένο, καθορισμένο τρόπο, με τη μορφή του πράγματος¹⁷⁷» (Vazjulin, 2006: 103). Η εργασία που παράγει την ποιότητα, το Είναι του εμπορεύματος, είναι η συγκεκριμένη εργασία, ενώ η εργασία που παράγει την αξία, την Ουσία του εμπορεύματος, είναι η αφηρημένη εργασία. Η συγκεκριμένη και η αφηρημένη εργασία είναι οι δύο πλευρές της εργασίας ως υπόστασης.

Ο Βαζιούλιν στο έργο του «Η Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ» διακρίνει το διττό χαρακτήρα της υπόστασης. Η εργασία που παράγει την ποιότητα (αμεσότητα), δηλαδή το Είναι του εμπορεύματος, είναι η μορφική υπόσταση, ενώ η εργασία που παράγει την αξία, δηλαδή την ουσία του εμπορεύματος, είναι η ουσιαστική υπόσταση. Διαπιστώνεται, έτσι, ότι από τη σκοπιά της μικρής σπείρας της έλικος έχουμε να κάνουμε με δύο πλευρές της υπόστασης εκ των οποίων η μια παράγει το Είναι και η άλλη την Ουσία. Επιπλέον, η σχέση Είναι και Ουσίας είναι μια σχέση που διαμεσολαβείται από το διττό χαρακτήρα της υπόστασης. Η αυτοκίνηση της ουσίας

¹⁷⁵ Θεωρούμε πιο δόκιμο να αποδώσουμε τον όρο «Doppelcharakter» ως διττό χαρακτήρα και όχι ως διπλό.

¹⁷⁶ Θα πρέπει στον όρο «φυσικό πράγμα» να διακρίνεται τι αρνείται και τι δεν αρνείται ο Μαρξ κατά την εξέταση του εμπορεύματος. Ο Μαρξ τονίσαμε ότι δεν ενδιαφέρεται για το εμπόρευμα ως *φυσικό πράγμα* και αρνείται την εξέτάσή του. Συγχρόνως, το εμπόρευμα είναι ένα φυσικό πράγμα, που έχει παραχθεί από την εργασία. Σε αυτή την περίπτωση, ο Μαρξ ενδιαφέρεται για το *εμπόρευμα* ως φυσικό πράγμα.

¹⁷⁷ Εδώ ο όρος πράγμα έχει τη σημασία του «Ding», του Πράγματος ως ειδικής κατηγορίας της Ύπαρξης.

(αξίας) και οι στιγμές της δεν είναι μια κίνηση, η οποία αρθρώνεται αυστηρά μέσω της εσωτερικής αυτοσχέσιας της ουσίας, αλλά μια σχέση που παράγεται από την υπόσταση.

Επιστημάνθηκε παραπάνω ότι η μικρή σπείρα της έλικος συνιστά κατά κύριο λόγο τη σπείρα του παρελθόντος. Θα πρέπει ωστόσο να γίνει σαφές, ότι η εργασία αποτελεί μια κατηγορία που ενυπάρχει τόσο στη μικρή όσο και στη μεγάλη σπείρα. Από τη σκοπιά της μεγάλης σπείρας της έλικος, ο διττός χαρακτήρας της εργασίας παράγει το προσδιορισμένο-Είναι και το δι' εαυτό-Είναι του κεφαλαίου. Στην έως τώρα πραγμάτευση του ζητήματος του διττού χαρακτήρα της εργασίας, δύναται να διαπιστωθούν τα ακόλουθα σχετικά με το ζήτημα της συσχέτισης λογικού και ιστορικού. Η μορφική υπόσταση, η εργασία που παράγει τις αξίες χρήσης, προηγείται της εμφάνισης της ουσιαστικής υπόστασης, της εργασίας που παράγει την αξία. Η αφηρημένη εργασία είναι η αφαίρεση από την ολότητα των συγκεκριμένων εργασιών.

Με μια πρώτη ματιά, φαίνεται η αφηρημένη εργασία να υφίσταται εξ' αρχής, ταυτόχρονα και μαζί με τη συγκεκριμένη εργασία, ωστόσο, η αφηρημένη εργασία είναι το αποτέλεσμα ενός αρκετά ανεπτυγμένου καταμερισμού της εργασίας. Ο Μαρξ εξηγεί ότι,

η εργασία φαίνεται ολότελα απλή κατηγορία. Η παράσταση της σ' αυτή τη γενικότητα - σαν εργασία γενικά - είναι κι αυτή πανάρχαια. Ωστόσο, στην οικονομική της σύλληψη σ' αυτή την απλότητα, η «εργασία» είναι κατηγορία τόσο σύγχρονη όσο και οι σχέσεις που δημιουργούν αυτή την απλή αφαίρεση (Μαρξ, 1990: 68).

Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση της εμπορευματικής παραγωγής. Η αφηρημένη εργασία εμφανίζεται ακριβώς σαν αφηρημένη, σε εκείνη τη βαθμίδα που έχει αναπτυχθεί ένα αρκετά διευρυνόμενο δίκτυο συγκεκριμένων εργασιών. Ο Μαρξ γράφει χαρακτηριστικά επί τούτου:

Με την αφηρημένη γενικότητα της πλουτοπαραγωγικής δραστηριότητας έρχεται τώρα και η γενικότητα του αντικείμενου που καθορίζεται σαν πλούτος: προϊόν γενικά ή πάλι εργασία γενικά, αλλά σαν συντελεσμένη, αντικειμενοποιημένη εργασία. Πόσο δύσκολη και μεγάλη ήταν αυτή η μετάβαση φαίνεται από τον τρόπο που ο ίδιος ο Άνταμ Σμιθ ξανακυλά από καιρό σε καιρό πίσω στο φυσιοκρατικό σύστημα. Τώρα, θα μπορούσε να νομίσει κανείς ότι μ' αυτό τον τρόπο δε βρέθηκε τάχα παρά η αφηρημένη έκφραση για την πιο απλή και την πιο πανάρχαια σχέση όπου οι άνθρωποι - σε οποιαδήποτε κοινωνική μορφή - προβάλλουν σαν παραγωγοί. Αυτό είναι σωστό από μια άποψη. Από την άλλη όμως όχι. Η αδιαφορία απέναντι σε κάθε καθορισμένο είδος εργασίας προϋποθέτει μια πολύ αναπτυγμένη ολότητα από πραγματικά είδη εργασίας που κανένα τους δεν κυριαρχεί πια πάνω σε όλα... Η αδιαφορία απέναντι στην

καθορισμένη εργασία αντιστοιχεί σε μια κοινωνική μορφή όπου τα άτομα περνούν με ευκολία από τη μια εργασία στην άλλη και όπου το καθορισμένο είδος της εργασίας τους είναι τυχαίο, άρα αδιάφορο. Η εργασία έχει γίνει εδώ - όχι μόνο σαν κατηγορία, αλλά στην πραγματικότητα - μέσο για την παραγωγή του πλούτου γενικά, και έχει πάψει να είναι σαν προσδιορισμός συνυφασμένη με τα άτομα σε μια ιδιαιτερότητα. Μια τέτοια κατάσταση βρίσκεται στη μεγαλύτερη της ανάπτυξη στην πιο σύγχρονη μορφή ύπαρξης των αστικών κοινωνιών - στις Ηνωμένες Πολιτείες. Εδώ λοιπόν γίνεται για πρώτη φορά αληθινή στην πράξη η αφαίρεση της κατηγορίας «εργασία», «εργασία γενικά», εργασία απλά και καθαρά, η αφετηρία της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Η απλούστατη λοιπόν αφαίρεση, που η σύγχρονη πολιτική οικονομία τοποθετεί στην πρώτη γραμμή, και που εκφράζει μια σχέση πανάρχαια και έγκυρη για όλες τις κοινωνικές μορφές, εμφανίζεται ωστόσο πρακτικά αληθινή σ' αυτή την αφαίρεση μονάχα σαν κατηγορία της πιο σύγχρονης κοινωνίας (ό.π.: 69).

Φανερόνεται ότι η κατηγοριακή συσχέτιση των πλευρών της υπόστασης, της συγκεκριμένης και της αφηρημένης εργασίας, συμπίπτει με την ιστορική αλληλουχία της εμφάνισής τους.

Τονίστηκε ότι, στο πλαίσιο της εξέτασης του εμπορεύματος, η εργασία προβάλλει κατηγοριακά ως υπόσταση. Με τη μετάβαση στην εξέταση της σφαίρας της παραγωγής στο «Κεφάλαιο», η εργασία προσδιορίζεται από τη σκοπιά της Ουσίας. Στα κεφάλαια της τέταρτης και πέμπτης ενότητας του «Κεφαλαίου», η κατηγορία της εργασίας διαδραματίζει κομβικό ρόλο. Γενικότερα, η ουσία του «Κεφαλαίου» δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η ειδική μορφή της εργασιακής και παραγωγικής διαδικασίας στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Στο πέμπτο κεφάλαιο, με τίτλο «Η εργασιακή διαδικασία και η διαδικασία αξιοποίησης», ο Μαρξ περνά στην εξέταση του διττού χαρακτήρα αυτοκίνησης της ουσίας. Η εργασιακή διαδικασία παρουσιάζεται αρχικά ως δημιουργός αξιών χρήσης. Η εργασιακή διαδικασία από αυτή την άποψη είναι ανεξάρτητη από κάθε συγκεκριμένη κοινωνική μορφή. Ο Μαρξ το διατυπώνει αυτό ως εξής:

η εργασιακή διαδικασία, όπως την παραστήσαμε στις απλές και αφηρημένες στιγμές της, είναι ένσκηνη δραστηριότητα για τη δημιουργία χρηστικών αξιών, ιδιοποίηση του Φυσικού για ανθρώπινες ανάγκες, γενικός όρος του μεταβολισμού μεταξύ ανθρώπου και φύσης, αιώνιος φυσικός όρος του ανθρώπινου βίου, και συνεπώς ανεξάρτητη από κάθε μορφή αυτού του βίου, πολύ περισσότερο δε [αποτελεί] κάτι το εξίσου κοινό σε όλες τις κοινωνικές μορφές αυτού του βίου (Marx, 2016: 159).

Η εργασιακή διαδικασία, ως παραγωγός αξιών χρήσης, συνιστά το Είναι του κεφαλαίου, όπως αυτό διατηρείται στη σφαίρα της Ουσίας. Πρόκειται λοιπόν για την προϋπόθεση, η οποία

υφίσταται και αναπαράγεται μέσω της ίδιας της κίνησης του κεφαλαίου. Η εργασιακή διαδικασία είναι το Είναι, όπως αυτό βρίσκεται ανηρημένο μέσα στη σφαίρα της Ουσίας. Η εργασιακή διαδικασία έτσι συνιστά το *Επουσιώδες*. Ως επουσιώδες, η εργασιακή διαδικασία προβάλλει ως κάτι ανεξάρτητο από κάθε καθορισμένη κοινωνική μορφή. Ωστόσο, εδώ έχουμε να κάνουμε με την ουσία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, με την ουσία δηλαδή μιας ιστορικά καθορισμένης κοινωνικής μορφής.

Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, η ικανότητα προς εργασία αποτελεί εμπόρευμα. Επομένως, η εργασιακή διαδικασία είναι ένα πράγμα, ανάμεσα στα πολλά πράγματα που αγόρασε ο κεφαλαιοκράτης και του ανήκουν. Όταν υπεισέρχεται το εμπόρευμα «εργασιακή δύναμη» στην παραγωγική διαδικασία, αποκαλύπτεται ότι η αξία του και η χρηστική του αξία είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Το μέγεθος της αξίας της εργασιακής δύναμης διαφέρει από το μέγεθος της αξίας που προκύπτει από τη διαδικασία αξιοποίησής της. Αποκαλύπτεται έτσι, ότι η εργασιακή διαδικασία συνιστά προϋπόθεση της διαδικασίας αξιοποίησης, δηλαδή της πραγματικής ουσίας, του *Ουσιώδους*. Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι «το ουσιώδες και το επουσιώδες είναι Ουσία και Είναι στην Ουσία, τα οποία εξετάζονται άμεσα, εσωτερικά αδιάφορα το ένα απέναντι στο άλλο» (Vazjulin, 2006: 189).

Αν συγκρίνουμε την παραπάνω έκπτυξη των κατηγοριών στο «Κεφάλαιο» με τη «Λογική της Ιστορίας», παρατηρούμε ότι ο Βαζιούλιν αντίστοιχα αρχίζει τη διερεύνηση της σφαίρας της παραγωγής από τη συσχέτιση της ανάγκης και της εργασίας· γράφει ότι «η εργασιακή διαδικασία προϋποθέτει προπαντός τη σωματική ανάγκη για το προς κατανάλωση αντικείμενο» (Βαζιούλιν, 2013: 139). Η ανάγκη είναι η σφαίρα του Είναι, όπως αυτή διατηρείται μετασχηματισμένη στη σφαίρα της Ουσίας. Η ανάγκη είναι έτσι η προϋπόθεση, η οποία υφίσταται και αναπαράγεται μέσω της ίδιας της κίνησης της κοινωνίας. Στο επίπεδο της αμεσότητας, στη σφαίρα του Είναι, η ανάγκη (Είναι) υφίσταται άμεσα, ενώ η εργασία (Ουσία) υφίσταται δυνάμει. Στη σφαίρα της διαμεσολάβησης, δηλαδή στη σφαίρα της ουσίας, η ανάγκη υφίσταται ανηρημένη, ενώ η εργασία υφίσταται ως ενεργεία πραγματική. Η αναφορά της ανάγκης και της εργασίας ως δύο ανεξάρτητων όρων εντός της σφαίρας της ουσίας, οδηγεί στον κατηγοριακό τους προσδιορισμό ως επουσιώδες (ανάγκη) και ουσιώδες (εργασία).

Η διεξοδικότερη εξέταση των κατηγοριακών θέσεων της ανάγκης στη «Λογική της Ιστορίας» αποκαλύπτει ότι, στη σφαίρα του Είναι, η ανάγκη διαπερνά το σύνολο της ανάπτυξης

της σκέψης. Αρχικά η ανάγκη προσδιορίζεται ως Ποιότητα, εν συνεχεία αποκαλύπτεται ότι η ανάγκη συνιστά ανάγκη αναπαραγωγής του είδους, στο ευρύτερο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων. Περαιτέρω, διερευνάται στο πλαίσιο της Ποσότητας, διαμέσου της εξέτασης της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων κατά τη διαδικασία αναπαραγωγής του είδους. Τέλος, κατά την εξέταση της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων με το φυσικό περιβάλλον για την εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση, ως εκδήλωση της ζωής του είδους, οι ανάγκες εξετάζονται από τη σκοπιά του Μέτρου.

Στη «Λογική της Ιστορίας», η σφαίρα του Είναι παρουσιάζει τις διαφορετικές μορφές αλληλεπίδρασης του ανθρώπου, την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, την αλληλεπίδραση των ανθρώπων μεταξύ τους και την αλληλεπίδραση των ανθρώπων με το φυσικό περιβάλλον ως εκδήλωση της ζωής του είδους. Αυτές οι τρεις βασικές μορφές αλληλεπίδρασης, οι οποίες αντιστοιχούν στις τρεις βασικές σφαίρες του Είναι (Ποιότητα, Ποσότητα, Μέτρο), εδράζονται στη διαδικασία ικανοποίησης των αναγκών. Η μετάβαση, από την μια σφαίρα του Είναι στην άλλη, πραγματοποιείται μέσω της ανάπτυξης των ειδικών κατηγοριών της κάθε σφαίρας. Οι ειδικές κατηγορίες κάθε σφαίρας ακολουθούν την ειδική εξέταση των διαφορετικών πλευρών των αναγκών, η παρουσίαση των οποίων αποκαλύπτει τα διαφορετικά είδη αλληλεπίδρασης του ανθρώπου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εξέταση των αναγκών αναπαριστά εμμενώς την κλιμάκωση των μορφών αλληλεπίδρασης του ανθρώπου.

Επιστρέφοντας τώρα στη σφαίρα του Είναι στο «Κεφάλαιο», διαπιστώνουμε ότι η Ποιότητα του εμπορεύματος καθορίζεται από τη συγκεκριμένη εργασία, ενώ η Ποσότητα του εμπορεύματος καθορίζεται από την αφηρημένη εργασία. Όπως η Ποιότητα του ανθρώπου είναι η διάρθρωση του οργανισμού, η οποία είναι ένα με τις ανάγκες του, έτσι και η Ποιότητα του εμπορεύματος είναι η αξία χρήσης του, η οποία είναι ένα με την αντικειμενοποιημένη συγκεκριμένη εργασία. Στην περίπτωση όμως του ανθρώπου, εκείνο το οποίο αναπαράγει την κίνηση του είναι η ίδια η διάρθρωση του οργανισμού του και οι ανάγκες του. Η αμεσότητα στον άνθρωπο είναι αδιάρρηκτα και οργανικά συνυφασμένη με την εσωτερική πηγή αυτοκίνησής της. Στο εμπόρευμα αντίθετα, η εσωτερική πηγή αυτοκίνησής του είναι κάτι ξένο προς την αμεσότητά του ως φυσικό πράγμα. Φυσικά, όπως στο «Κεφάλαιο» η εργασία βρίσκεται παγιωμένη στο αποτέλεσμά της, εξετάζεται δηλαδή από τη σκοπιά της πραγμάτωσής της στο εμπόρευμα, αντίστοιχα στη «Λογική της Ιστορίας», η ανάγκη εξετάζεται από την άποψη της

πραγμάτωσής της, εξετάζεται δηλαδή από τη σκοπιά της κατανάλωσης ως μιας διαδικασίας που πραγματώνεται αδιαλείπτως. Οι ανάγκες έτσι δεν εξετάζονται ειδικά, αλλά από τη σκοπιά της ικανοποίησής τους.

Μολονότι η εξέταση των αναγκών στη «Λογική της Ιστορίας» δεν λαμβάνει ειδική μορφή, επιτρέπει ωστόσο τη μετάβαση στις υπόλοιπες σφαίρες του Είναι με εμμενή τρόπο. Απεναντίας, στο «Κεφάλαιο», τόσο η αμεσότητα όσο και η ουσία του εμπορεύματος είναι αντικειμενοποιημένη εργασία, στη μια περίπτωση ως συγκεκριμένη ωφέλιμη μορφή και στην άλλη ως αφηρημένη. *Το γεγονός αυτό οδηγεί στο να καθίσταται αδύνατη, στο πλαίσιο διερεύνησης του κεφαλαίου, η εμμενής κατηγοριακή μετάβαση στη σφαίρα της ουσίας (αξίας) του εμπορεύματος, διαμέσου της εξέτασης της αμεσότητάς του.*¹⁷⁸ *Ακόμη περισσότερο όμως, οδηγεί στην απεικόνιση της σχέσης μεταξύ του εμπορεύματος και της εργασίας που το παράγει, ως μια σχέση κατηγορήματος και υποστάσεως.*

Κατά τη γνώμη μας, η κατηγορία της Υπόστασης, παρ' όλο που δεν εντάσσεται αυστηρά στο σύστημα των κατηγοριών της διαλεκτικής λογικής, υπεισέρχεται αναγκαία στην εξέταση της αμεσότητας του κεφαλαίου, λόγω της ιδιοτυπίας του γνωστικού αντικειμένου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εξαιτίας του γεγονότος ότι οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων στην παραγωγή εμφανίζονται ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων, δηλαδή ένεκα του γεγονότος ότι οι ζωντανές αλληλεπιδράσεις προβάλλουν ως αλληλεπιδράσεις μεταξύ νεκρών σωμάτων, η εξέταση αναγκαία προβαίνει στην απεικόνιση της αιτίας ως Υπόστασης και των πλευρών του εμπορεύματος ως κατηγορημάτων της τελευταίας. Η ουσία του εμπορεύματος είναι η αξία. Η αξία όμως δεν χαρακτηρίζεται από αυτοκίνηση, είναι το ξόδεμα ορισμένης απλής εργασιακής δύναμης. Η ίδια η αξία είναι η εμφάνιση της ξοδεμένης εργασιακής δύναμης με τη μορφή της ανταλλαξιμότητας του πράγματος. Όπως γλαφυρά το αποτυπώνει ο Μαρξ, «το σακάκι είναι αξία μόνο εφόσον είναι εμπράγματη έκφραση της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης που ξοδεύτηκε για την παραγωγή του, δηλαδή πήγμα αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας - αφηρημένης εργασίας» (Marx, 2016: 882). Εκκινώντας από τις πλευρές του εμπορεύματος και

¹⁷⁸ Όπως τονίσαμε και παραπάνω, στη μικρή σπείρα της έλικας η ανάπτυξη των κατηγοριών της ποσότητας πραγματοποιείται με τυπικό τρόπο. Αυτό έχει ως επακόλουθο την εξωτερική συσχέτιση των κατηγοριών και το πέρασμα στη σφαίρα της ουσίας του εμπορεύματος. Γενικότερα, το γεγονός ότι στη σπείρα του εμπορεύματος απεικονίζεται το πώς οι κοινωνικές σχέσεις εκφράζονται και διαμεσολαβούνται από πράγματα, αυτό έχει ως επακόλουθο μια αναντιστοιχία μεταξύ των κατηγοριών που απεικονίζουν πρωτίστως τις κοινωνικές σχέσεις και των κατηγοριών που απεικονίζουν τις πλευρές των πραγμάτων.

των φυσικών του ιδιοτήτων, καθίσταται αδύνατη η εμμενής κατηγοριακή μετάβαση στο διττό χαρακτήρα της εργασίας που παρασταίνεται στα εμπορεύματα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η νόηση οφείλει να απεικονίσει την εν λόγω διαδικασία ως σχέση υπόστασης και κατηγορημάτων. Φυσικά, εδώ ο Μαρξ δεν υιοθετεί μια γενικότερη σπινοζική μεθοδολογική προσέγγιση. Απεναντίας, οι γενικότερες κατηγορίες του εμπορεύματος απεικονίζονται μέσω της εγελιανής λογικής και ακολουθούν τη διάρθρωση των πλευρών του κεφαλαίου. Εν τούτοις, η εν λόγω πορεία της σκέψης, η οποία σχετίζεται με την κατηγορία της υπόστασης, εκφράζει τη σχέση των εμπορευμάτων ως εκδήλωση της αλληλεπίδρασης των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων στην παραγωγή.

Σύμφωνα με την αντίληψη που αναπτύσσουμε στο παρόν στάδιο της έρευνας, το υποκεφάλαιο για το διττό χαρακτήρα της εργασίας έχει το ίδιο ένα διττό χαρακτήρα. Ο τελευταίος συνίσταται στο διττό τρόπο εξέτασης της αμεσότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ο οποίος εκδηλώνεται μεθοδολογικά με την ύπαρξη των δύο σπειρών της έλικος.

Από τη σκοπιά του κεφαλαίου (μεγάλη σπείρα), το εμπόρευμα αποτελεί την αμεσότητά του. Επιπλέον, το εμπόρευμα είναι κάτι που παράγεται στη σφαίρα της Ουσίας του κεφαλαίου, στη σφαίρα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Τόσο η αξία χρήσης όσο και η αξία παράγονται κατά την παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου. Όμως, η ιδιοτυπία της ουσίας του κεφαλαίου δεν έγκειται στη δημιουργία της αξίας χρήσης και της αξίας, αλλά στη διαδικασία προσαύξεσης της αξίας. Για την εκκίνηση της παραγωγικής διαδικασίας του κεφαλαίου προϋποτίθενται ως δεδομένες η αξία χρήσης και η αξία, δηλαδή τα εμπορεύματα. Αποκαλύπτεται έτσι ένας φαύλος κύκλος, που από τη μία το εμπόρευμα προϋποτίθεται ως κάτι πρότερο της ουσίας και από την άλλη φανερώνεται ως κάτι το τεθειμένο από την ουσία. Ακριβώς πάνω σε αυτή την προβληματική αναπτύσσεται ο διαλεκτικός τρόπος επιστημονικής εξέτασης και η συσχέτιση αμεσότητας και ουσίας. Η διέξοδος από το παραπάνω πρόβλημα αποκαλύπτεται από τη σκοπιά της σχέσης λογικού και ιστορικού.

Η αξία χρήσης και οι αξίες είναι οι δύο βασικές πλευρές του εμπορεύματος, το οποίο αποτελεί τη στοιχειώδη μορφή του κεφαλαίου, την αμεσότητά του. Συνεπώς, η εξέταση του κεφαλαίου λαμβάνει ως δεδομένες αυτές τις πλευρές. Η παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου μπορεί να λαμβάνει και έλαβε χώρα, δίχως τη γνώση του κεφαλαιοκράτη για τη γενεσιουργό πηγή της αξίας. Αυτό που εν τέλει κυριαρχεί είναι ο συσχετισμός των εμπορευμάτων βάσει των

διαφορετικών μεγεθών της αξίας τους. Το εμπόρευμα και επομένως η αξία χρήσης και η αξία ιστορικά προϋπάρχουν της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Για να κατανοηθεί η πλευρά της αμεσότητας, η οποία υπεισέρχεται στην παραγωγική διαδικασία και πραγματοποιείται η διαδικασία αξιοποίησης, θα πρέπει να κατανοηθούν οι πλευρές της. Ως εκ τούτου, ο Μαρξ προβαίνει στην εξήγηση της προέλευσης της αξίας, ως αναγκαίου λογικού και ιστορικού όρου της διαδικασίας αξιοποίησης του κεφαλαίου.

Η εξέταση του διττού χαρακτήρα της εργασίας απεικονίζει την ουσία της απλής εμπορευματικής παραγωγής και συγχρόνως δεν την απεικονίζει. Επίσης, απεικονίζει την ουσία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και συγχρόνως δεν την απεικονίζει. Από τη σκοπιά της μεγάλης σπείρας της έλικος, της αμεσότητας του κεφαλαίου, η εργασία εκτίθεται ως πλευρά της Ουσίας υπό το φως του Είναι. Εδώ ακόμη δεν εξετάζεται ούτε η διαδικασία αξιοποίησης ως τέτοια, ούτε το πως παράγεται η υπεραξία. Εκείνο που εξετάζεται είναι ότι το εμπόρευμα συνιστά αποκρυστάλλωμα δαπανημένης αφηρημένης εργασίας από τη σκοπιά της αξίας και αποκρυστάλλωμα δαπανημένης συγκεκριμένης εργασίας από τη σκοπιά της αξίας χρήσης.

Επί της ουσίας, εδώ αποκαλύπτεται η διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων, η απλή εμπορευματική κυκλοφορία. Έχει σημασία όμως να διατηρείται στη σκέψη ότι έχουμε να κάνουμε με την επιφάνεια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ακριβώς σε αυτό έγκειται ο διττός χαρακτήρας της εξέτασης της εργασίας που παράγει εμπορεύματα στο «Κεφάλαιο». Το εμπόρευμα στην επιφάνεια του κεφαλαίου διανυγάζεται μερικώς από την ουσία, δηλαδή από την κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής. Η Ουσία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι η διαδικασία παραγωγής υπεραξίας, η τελευταία συνιστά την ιδιαίτερη μορφή της εργασιακής διαδικασίας επί κεφαλαιοκρατίας. Έτσι, όταν κατά την εξέταση της αμεσότητας του κεφαλαίου ορίζουμε την εργασία ως πλευρά της Ουσίας, εννοούμε την εργασιακή διαδικασία, όπως αυτή υφίσταται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Στην περίπτωση του πέμπτου κεφαλαίου, με τίτλο «Εργασιακή διαδικασία και διαδικασία αξιοποίησης», η εργασιακή διαδικασία φανερώνεται ως πλευρά του Είναι υπό το φως της Ουσίας. Διαπιστώνεται έτσι ότι οι ίδιες πλευρές φωτίζονται συγχρόνως στην αντιφατικότητα τους, από τη μία υπό το φως του Είναι και από την άλλη υπό το φως της Ουσίας. Στη σφαίρα της Ουσίας, και αντιπαραβάλλοντας την εργασιακή διαδικασία με τη διαδικασία αξιοποίησης, η πρώτη προβάλλει ως το Είναι στην αντίθεσή του προς την Ουσία, ως Επουσιώδης. Στη σφαίρα

του Είναι, και αντιπαραβάλλοντας την εργασιακή διαδικασία με το εμπόρευμα, αυτή προβάλλει υπό το φως της Ουσίας. Η Ουσία (εργασία) δεν εξετάζεται, παρά μόνο ως πραγματοποιημένη και αντικειμενοποιημένη στο αποτέλεσμα της, στο Είναι (εμπόρευμα). Σύμφωνα με τα ανωτέρω, φρονούμε ότι από τη σκοπιά της μεγάλης σπείρας της έλικος, στο δεύτερο υποκεφάλαιο του «Κεφαλαίου» με τίτλο «Ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας που παρασταίνεται στα εμπορεύματα», η εργασία εξετάζεται ως η Ουσία από τη σκοπιά του Είναι, ως η Ουσία που υφίσταται αντικειμενοποιημένη στην αμεσότητα, στο Είναι.

Η εν λόγω μεθοδολογική ιδιοτυπία στο «Κεφάλαιο» και αντίθεση εν συγκρίσει με τη μεθοδολογική και κατηγοριακή έκπτυξη στη «Λογική της Ιστορίας», έγκειται στο γεγονός ότι η αμεσότητα του εμπορεύματος παράγεται από την εργασία, ενώ ο άνθρωπος ως έμβιο ον, να μεν (ανα)παράγεται από την εργασία, από την ουσία της κοινωνίας, αφετέρου δε, διατηρεί μια σχετική αυτονομία ακριβώς ως έμβιο ον έναντι της εργασίας. Αυτή τη σχετική αυτονομία θα μπορούσε να τη διατηρεί το εμπόρευμα ως φυσικό πράγμα. Σε αυτή την περίπτωση όμως, θα έπρεπε η εμπορευματική ανταλλαγή να εξεταστεί σε εκείνο το επίπεδο, όπου τα φυσικά πράγματα παράγονται και ανανεώνονται κατά βάση από τις φυσικές διαδικασίες και όχι από την εργασία. Ο Μαρξ όμως, αν και αποφαστικά, έχει υπονοήσει ότι εδώ γίνεται λόγος περί των εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί από την εργασία. Αναφερόμενος στη χρηστική αξία επισημαίνει ότι ο χαρακτήρας του εμπορεύματος, ως χρηστικής αξίας, «δεν εξαρτάται από το εάν η ιδιοποίηση των χρηστικών ιδιοτήτων του κοστίζει στον άνθρωπο πολλή ή λίγη εργασία» (Marx, 2016: 20).

Η ανωτέρω μεθοδολογική διαφορά αποδεικνύεται εν τέλει ως ζήτημα λογικού και ιστορικού. Στη «Λογική της Ιστορίας», η αλληλεπίδραση των έμβιων όντων με το φυσικό περιβάλλον προηγείται της εμφάνισης του κοινωνικού· η εμφάνιση του κοινωνικού επαναπροσδιορίζει την αμεσότητα, το Είναι των έμβιων όντων. Η εργασία, η ουσία της κοινωνίας, επαναπροσδιορίζει τη διάρθρωση του οργανισμού και των αναγκών, τις γενετήσιες ανάγκες και τις ειδολογικές σχέσεις κ.ά. Από τη σκοπιά της μεγάλης σπείρας της έλικος, η μεθοδολογική εξέταση προβαίνει σε νοητή αφαίρεση από το κοινωνικό. Από εδώ συνεπάγεται, ότι οι πλευρές της αμεσότητας (Ποιότητα, Ποσότητα, Μέτρο) εξετάζονται ως δεδομένες, ενώ δεν εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο «παρήχθησαν» και επαναπροσδιορίστηκαν από το κοινωνικό. Αυτή η ιστορική αλληλουχία αντιστοιχεί με τη λογική αλληλουχία. Πρώτα εκτίθεται η

αμεσότητα του αντικειμένου και μόνο ύστερα από τη γνώση της ουσίας, η αμεσότητα φανερώνεται ως ουσιώδης αμεσότητα.

Στην περίπτωση του «Κεφαλαίου», το εμπόρευμα προηγείται του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο τελευταίος επαναπροσδιορίζει με τη σειρά του το εμπόρευμα. Από τη σκοπιά όμως της απλής εμπορευματικής παραγωγής, η οποία απεικονίζεται σε ανηρημένη μορφή στην επιφάνεια του κεφαλαίου, θα πρέπει να απεικονιστεί η διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων. Κάτι τέτοιο, καθιστά αναγκαία, ήδη κατά την έκθεση της αμεσότητας, την αναφορά στους όρους παραγωγής του εμπορεύματος. Εν τούτοις, στο «Κεφάλαιο» ο Μαρξ, επειδή ακριβώς έχει να κάνει με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, η αναφορά στους όρους παραγωγής των εμπορευμάτων σημαίνει έως ένα βαθμό αναφορά στην σφαίρα της παραγωγής του κεφαλαίου, δηλαδή στην ουσία του κεφαλαίου.

Ο Μαρξ δεν προβαίνει στην εξέταση της ουσίας, γιατί οφείλει πρώτα να παρουσιάσει την επιφάνεια, την αμεσότητα του γνωστικού αντικειμένου. Στην αντίθετη περίπτωση θα σήμαινε τη μετάβαση στην εξέταση της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Μαρξ περιγράφει και εντάσσει στην εξέταση του εμπορεύματος μονάχα εκείνες τις πτυχές της ουσίας, οι οποίες συνδέονται στενά με την κατανόηση της αμεσότητας του κεφαλαίου. Έτσι, κατά την ανάλυση του διττού χαρακτήρα της εργασίας, από τη μία, υπό την οπτική της μικρής σπείρας, απεικονίζεται η διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων, ειλημμένα τα τελευταία ως φορείς της αξίας, και από την άλλη, υπό την οπτική της μεγάλης σπείρας, εξετάζεται η αμεσότητα και στοιχειωδώς σκιαγραφείται η ουσία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Στην περίπτωση εκείνη όπου η Ουσία εξετάζεται ενόσω βρισκόμαστε στη σφαίρα της αμεσότητας, δηλαδή διαμέσου του Είναι, τότε θα λέγαμε τρόπον τινά ότι έχουμε να κάνουμε με το ακριβώς αντίστροφο της σχέσης μεταξύ Επουσιώδους και Ουσιώδους. Εδώ όμως θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι δεν πρόκειται για μια αμεσότητα διαυγασμένη από την ενδολογική κατανόηση της κίνησης της Ουσίας, όπως στην περίπτωση της Ύπαρξης και του Φαινομένου. Τουναντίον, πρόκειται για μια πρωτογενή (πρωτόλεια) γνώση της Ουσίας και συγκεκριμένα για μια αποφατική και αφηρημένη γνώση των πλευρών της Ουσίας, η οποία ανακύπτει κατά τη διερεύνηση του Είναι του αντικειμένου και ακολουθεί την γενικότερη κίνηση της νόησης από το Είναι στην Ουσία. Πρόκειται για μια αναφορά στη σχέση αμεσότητας και ουσίας, η οποία

προηγείται της σχέσης ουσιώδους και επουσιώδους, πόσο μάλλον των σχέσεων της σφαίρας του Φαινομένου.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, έχουμε να κάνουμε με την Ουσία προσδιορισμένη αποφατικά από τη γνώση του Είαι. Η Ουσία δεν προσδιορίζεται μέσω της σχέσης με τον εαυτό της, αλλά μέσω των πραγματοποιημένων της καταστάσεων. Η ουσία, η αίτια, προσδιορίζεται μέσω του αποτελέσματος της, τουτέστιν του κατηγορήματός της. Στη σχέση εκείνη όμως στην οποία η Ουσία προσδιορίζεται από τη σκοπιά του Είαι, η Ουσία δεν συνιστά Ουσία, αλλά Υπόσταση. Η Ουσία, σε καθαρή μορφή, συνιστά διαμεσολάβηση με τον εαυτό, αυτοσχετισμό. Στη σχέση όμως που η Ουσία προσδιορίζεται μέσω της επηρεασμών της, τότε δεν υφίσταται διαμεσολάβηση με τον εαυτό και η όλη σχέση προβάλλει ως σχέση υπόστασης και συμβεβηκότων. Ο Χέγκελ γράφει χαρακτηριστικά ότι «η υπόσταση είναι το ολικό κενό του εσωτερικού προσδιορισμού» (Χέγκελ, 2013: 201). Η υπόσταση είναι το εσωτερικό προσδιορισμένο ως το απροσδιόριστο. Ο Χέγκελ αναφέρει επιπλέον:

Όπως το ελεατικό Είαι έτσι και η υπόσταση του Σπινόζα είναι μόνο η αφηρημένη άρνηση κάθε προσδιοριστίας, δίχως να τίθεται εντός αυτής η ιδεατότητα· στον Σπινόζα [...] η απειρία είναι μόνο η απόλυτη κατάφαση ενός πράγματος, επομένως μονάχα η ακίνητη ενότητα, η υπόσταση κατά συνέπεια δεν λαμβάνει τον προσδιορισμό του δι' εαυτό-Είαι, πόσο μάλλον του υποκειμένου και του πνεύματος (Hegel, 2007a: 157-158).

Από τη σκοπιά της μικρής σπείρας της έλικος, ο διττός χαρακτήρας της εργασίας αναπαριστά την απλή εμπορευματική κυκλοφορία, τις ιστορικές προϋποθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο Μαρξ γράφει ότι,

η εμπορευματική κυκλοφορία είναι η αφετηρία του κεφαλαίου. Η εμπορευματική παραγωγή και η ανεπτυγμένη εμπορευματική κυκλοφορία, το εμπόριο, αποτελούν τις ιστορικές προϋποθέσεις υπό τις οποίες γεννιέται. Τον 16ο αιώνα το διεθνές εμπόριο και η παγκόσμια αγορά εγκαινιάζουν τη σύγχρονη βιογραφία του κεφαλαίου (Marx, 2016: 123).

Στον βαθμό που το εμπόρευμα προηγείται της κεφαλαιοκρατίας, συνακόλουθα προηγούνται και οι πλευρές του. Για την κατανόηση του εμπορεύματος και των πλευρών του είναι απαραίτητη η απεικόνιση της διαδικασίας αναπαραγωγής του ως τέτοιου, ως εμπορεύματος της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Ο Μαρξ γνωρίζει ότι, στην απλή εμπορευματική κυκλοφορία, το εμπόρευμα και οι πλευρές του συνιστούν προϊόν της εργασίας. Εν τούτοις, στην

απλή εμπορευματική κυκλοφορία η εργασία δεν είναι προσανατολισμένη στην αγορά, δηλαδή στην παραγωγή εμπορευμάτων. Επιπλέον, ο Μαρξ δεν ενδιαφέρεται να παρουσιάσει το πώς αναπαράγονται τα εμπορεύματα στην απλή εμπορευματική κυκλοφορία. Στον βαθμό που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ο Μαρξ εξετάζει πλευρές της απλής εμπορευματικής παραγωγής, αυτό γίνεται σε αδιάρρηκτη σχέση με τη διερεύνηση της επιφάνειας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Έτσι, κατά την εξέταση του εμπορεύματος από τη σκοπιά της μικρής σπείρας της έλικος, ο Μαρξ περιορίζεται στο να παρουσιάσει την αιτία που παράγει το εμπόρευμα από τη σκοπιά της διατήρησής της στο αποτέλεσμα.

Το εμπόρευμα και οι πλευρές του εξετάζονται ως αποτέλεσμα της εργασίας, δίχως να διασαφηνίζεται ο ιδιαίτερος χαρακτήρας αυτής της εργασίας, δηλαδή αν αυτή η εργασία πραγματοποιείται αυστηρά κάτω από κεφαλαιοκρατικούς όρους ή όχι. Η προσδιορισμένη κατάφαση βρίσκεται στο αποτέλεσμα, ενώ η αφηρημένη κατάφαση, η αιτία, προσδιορίζεται ως επί το πλείστον αποφαστικά, αρνητικά. Αυτό που προσδιορίζεται είναι η αμεσότητα του εμπορεύματος και οι πλευρές του (Είναι και Ουσία), ενώ η εργασία που το παράγει προσδιορίζεται μέσω της ύπαρξής της στο αποτέλεσμα. Στη κίνηση εκείνη όμως, που ο προσδιορισμός εκκινεί από το κατηγορήμα και αποφαστικά προσδιορίζει την ουσία, η τελευταία προβάλλει ως υπόσταση. Η εργασία έτσι προβάλλει ως υπόσταση και οι πλευρές του εμπορεύματος ως κατηγορήματα της τελευταίας.

Υπό την αυστηρή αλληλουχία της έκθεσης των ερευνητικών αποτελεσμάτων του «Κεφαλαίου», σε αυτό το σημείο, δηλαδή στο δεύτερο υποκεφάλαιο του «Κεφαλαίου», ο αναγνώστης δεν γνωρίζει ακόμη τίποτε για το πώς παράγονται τα εμπορεύματα επί κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η παραπάνω κατηγοριακή σχέση αναπαριστά κυρίως την απλή εμπορευματική κυκλοφορία. Αυτό που ο αναγνώστης γνωρίζει άμεσα, είναι ότι το εμπόρευμα συνιστά αποτέλεσμα του διττού χαρακτήρα της εργασίας. Από την άλλη, διατυπώνεται άμεσα ότι δεν πρόκειται για οποιοδήποτε είδος εργασίας, αλλά για ένα συγκεκριμένο ιστορικό στάδιο στην ανάπτυξη της εργασίας, το οποίο χαρακτηρίζεται από έναν ανεπτυγμένο κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Ο Μαρξ αναφέρει χαρακτηριστικά:

Στο σύνολο των διαφορετικών χρηστικών αξιών ή εμπορευματικών σωμάτων εμφανίζεται ένα σύνολο εξίσου πολυσχιδών χρήσιμων εργασιών που διαφέρουν κατά γένος, είδος, οικογένεια, υποείδος, ποικιλία - ένας κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Αυτός ο καταμερισμός αποτελεί όρο ύπαρξης της

εμπορευματικής παραγωγής, αν και η εμπορευματική παραγωγή δεν αποτελεί, αντιστρόφως, όρο ύπαρξης του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Στην αρχαιοϊνδική κοινότητα η εργασία είναι κοινωνικά καταμερισμένη χωρίς τα προϊόντα να γίνονται εμπορεύματα (ό.π.: 25).

Φανερόνεται λοιπόν ότι παρ' ότι δεν έχει εκτεθεί η παραγωγική διαδικασία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, εκτίθεται ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος χαρακτηρίζει την εμπορευματική παραγωγή και συνάμα αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Όπως σημειώνει ο Μαρξ:

Σε μια κοινωνία που τα προϊόντα της λαμβάνουν γενικά τη μορφή του εμπορεύματος, δηλαδή σε μια κοινωνία εμπορευματοπαραγωγών, η ποιοτική αυτή διαφορά των χρήσιμων εργασιών που επιτελούνται ανεξάρτητα μεταξύ τους ως ιδιωτικές ενασχολήσεις αυτοτελών παραγωγών αναπτύσσεται σε ένα πολυμελές σύστημα, σε έναν κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας (ό.π.: 25).

Σε αυτό το σημείο αποκαλύπτεται για ακόμη μια φορά, ότι ακόμη και στη μικρή σπείρα της έλικος, κατά την εξέταση των ιστορικών προϋποθέσεων του κεφαλαίου, δηλαδή της απλής εμπορευματικής παραγωγής, αυτό που διερευνάται είναι εν τέλει το κεφαλαιοκρατικό εμπόρευμα, το εμπόρευμα, όπως υφίσταται στην κεφαλαιοκρατία. Οι πλευρές της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας δεν εξετάζονται καθ' εαυτές, αλλά στον βαθμό και στο μέτρο που υπεισέρχονται αναγκαία στην εξέταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Ο διττός χαρακτήρας της εργασίας αντανακλάται λοιπόν στο διττό κατηγοριακό της ρόλο, τουτέστιν στη μικρή και στη μεγάλη σπείρα της έλικος, στην εξέταση του παρόντος και της αμεσότητας και στην εξέταση του παρελθόντος και των ιστορικών προϋποθέσεων του αντικειμένου. Ο Μαρξ στο υποκεφάλαιο με τίτλο «Η διαδικασία αξιοποίησης» γράφει:

Η διαφορά που διαπιστώσαμε προηγουμένως από την ανάλυση του εμπορεύματος, μεταξύ της εργασίας που δημιουργεί χρηστική αξία και της ίδιας εργασίας που γεννά αξία, παρασταίνεται τώρα ως διαφοροποίηση των διαφορετικών πλευρών της παραγωγικής διαδικασίας. Ως *ενότητα εργασιακής διαδικασίας και αξιογενετικής διαδικασίας* η παραγωγική διαδικασία είναι διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων· ως *ενότητα εργασιακής διαδικασίας και διαδικασίας αξιοποίησης* είναι κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής, κεφαλαιοκρατική μορφή της εμπορευματικής παραγωγής (ό.π.: 171).¹⁷⁹

Στο παραπάνω χωρίο αναδεικνύεται η ενότητα της εξέτασης της προϋπόθεσης και της ύπαρξης του αντικειμένου, της απλής εμπορευματικής παραγωγής και της κεφαλαιοκρατικής

¹⁷⁹ Οι εμφάσεις δικές μας.

παραγωγής, η οποία εμπεριέχεται, ήδη στην εξέταση του διττού χαρακτήρα της εργασίας, στο δεύτερο υποκεφάλαιο του «Κεφαλαίου». Ο διττός χαρακτήρας της εργασίας απεικονίζεται ως υπόσταση από δύο πλευρές. Από τη σκοπιά της απλής εμπορευματικής παραγωγής, της ενότητας της εργασιακής διαδικασίας και της αξιογενετικής διαδικασίας, η σχέση της εργασίας και των παραγόντων του εμπορεύματος απεικονίζεται στο επίπεδο της αμεσότητας, ως μια σχέση υπόστασης και κατηγορημάτων. Από τη σκοπιά της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, της ενότητας της εργασιακής διαδικασίας και της διαδικασίας αξιοποίησης, η εργασία απεικονίζεται στο επίπεδο της αμεσότητας, ως Ουσία υπό την πλευρά του Είναι, και οι παράγοντες του εμπορεύματος, ως πλευρές του Είναι· συνεπώς η εργασία απεικονίζεται εξίσου ως υπόσταση.

Πρόκειται για μία και την αυτή πλευρά, η οποία αναπαριστά συγχρόνως, σε μη ανεπτυγμένη και ανηρημένη μορφή, τόσο την Ουσία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, από την πλευρά του Είναι, όσο και την Ουσία της απλής εμπορευματικής παραγωγής, από την αμεσότητα του κεφαλαίου. Στον βαθμό όμως που η Ουσία δεν απεικονίζεται ως Ουσία, αλλά ως ο αρνητικός ουσιακός καθορισμός του Είναι, τότε αυτή χαρακτηρίζεται ως Υπόσταση. Παρ' όλα αυτά, κατά την εξέταση του εμπορεύματος, ούτε η απλή εμπορευματική κυκλοφορία, ούτε η κεφαλαιοκρατική παραγωγή καθίσταται αντικείμενο διερεύνησης. Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι, «στο πρώτο κεφάλαιο ο Μαρξ δεν αναλύει ούτε προβλήματα της απλής ούτε της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής» (Vazjulin, 2006: 91). Οι διάφορες πλευρές της εμπορευματικής και της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής γίνονται αντικείμενο εξέτασης μονάχα στον βαθμό και στο μέτρο που εμπίπτουν στην εξέταση της αμεσότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Στο παρόν κεφάλαιο, εστίασαμε περισσότερο στον κατηγοριακό προσδιορισμό της εργασίας του δεύτερου υποκεφαλαίου του «Κεφαλαίου», μιας και αυτό σχετίζεται εγγύτερα με τα αρχικά στάδια της μεθοδολογικής διερεύνησης. Δείχθηκε ότι σε αυτό το υποκεφάλαιο, η εργασία χαρακτηρίζεται από τον Μαρξ ως υπόσταση. Εν τούτοις, ο Μαρξ χρησιμοποιεί τον όρο υπόσταση για να χαρακτηρίσει και άλλες πλευρές, οι οποίες εντάσσονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στην εξέταση του «Κεφαλαίου». Για παράδειγμα, στο έκτο κεφάλαιο χαρακτηρίζει την πρώτη ύλη ως υπόσταση· γράφει χαρακτηριστικά ότι «η πρώτη ύλη αποτελεί την [υλική] υπόσταση του προϊόντος, αλλά η μορφή της έχει αλλάξει. Η πρώτη ύλη και τα βοηθητικά υλικά χάνουν λοιπόν την αυτοτελή μορφή με την οποία εισήλθαν στην εργασιακή διαδικασία ως χρηστικές αξίες» (Marx, 2016: 176).

Θεωρούμε ότι ο Μαρξ χρησιμοποιεί τον όρο υπόσταση για να εκφράσει σε διάφορες βαθμίδες ανάπτυξης της σκέψης το ουσιώδες μια σχέσης ή ενός πλέγματος σχέσεων, δίχως να περιορίζει τον όρο σε μια αυστηρή θέση στην συνολική αλληλουχία του πλέγματος των λογικών κατηγοριών. Κάτι τέτοιο γίνεται γιατί ο Μαρξ ακολουθεί πρώτα και κύρια την εσωτερική λογική του πραγματικού αντικειμένου καθώς επίσης γιατί η τελευταία απαιτεί διαρκώς την οριοθέτηση των πλευρών του αντικειμένου σε συνάρτηση με τα εξωτερικά αντικείμενα, διαμέσου του νοείν κατά διάνοια.

Η σκέψη του Μαρξ ακολουθεί τη γενική κίνηση Είναι-Ουσία-Φαινόμενο-Ενεργεία Πραγματικότητα καθώς και σε γενικές γραμμές τις ειδικές τους κατηγορίες· εν τούτοις ο Μαρξ δεν αναπτύσσει την εξέταση του «Κεφαλαίου» με πλήρη προσήλωση στην αλληλουχία και στην έκπτυξη των κατηγοριών ως λογικών κατηγοριών, αλλά πρωτίστως ως εσωτερικών πλευρών της διάρθρωσης του αντικειμένου. Εκείνο που ενδιαφέρει πρωτίστως τον Μαρξ στο «Κεφάλαιο» είναι η ανασύσταση των πραγματικών και υπαρκτών πλευρών της δομής και της διάρθρωσης του γνωστικού αντικειμένου.

Ο Μαρξ σε αντίθεση με τον Χέγκελ δεν ενδιαφέρεται κυρίως για το αντικείμενο της λογικής, αλλά για τη λογική του αντικειμένου. Αυτό σημαίνει ότι εκείνο που τον ενδιαφέρει σε κάθε στιγμή στην ανάπτυξη της σκέψης, είναι η απεικόνιση του πραγματικού αυτοκινούμενου αντικειμένου. Η κριτική που ασκούσε ο νεαρός Μαρξ στην εγελιανή φιλοσοφία του κράτους και του δικαίου, συνίστατο ακριβώς στο ότι ο Χέγκελ ενδιαφερόταν πρωτίστως για το αντικείμενο της λογικής και όχι για τη λογική του αντικειμένου. Όπως χαρακτηριστικά αποτυπώνει στην κριτική του:

Η ουσία των προσδιορισμών που αφορούν το Κράτος, δεν είναι ότι είναι προσδιορισμοί που αφορούν το Κράτος, αλλά ότι μπορούν να νοηθούν στην πιο αφηρημένη τους μορφή σαν λογικοί-μεταφυσικοί προσδιορισμοί. Το πραγματικό ενδιαφέρον βρίσκεται όχι στη Φιλοσοφία του Δικαίου αλλά στη Λογική. Η φιλοσοφική εργασία δεν έγκειται στο ότι οι υπάρχοντες πολιτικοί καθορισμοί εξαυλώνονται σε αφηρημένες σκέψεις. Το Πράγμα¹⁸⁰ της Λογικής και όχι η Λογική του Πράγματος αποτελεί τη φιλοσοφική στιγμή. Η Λογική δεν χρησιμεύει για να αποδείξει το Κράτος, αλλά αντίθετα το Κράτος χρησιμεύει για να αποδείξει τη Λογική (Marx, 1978: 50).

¹⁸⁰ Μεταφράζεται η γερμανική λέξη «Sache» ως πράγμα· θα μπορούσε επίσης να αποδοθεί και ως θέμα.

Αν λοιπόν ο Μαρξ χρησιμοποιεί τον όρο υπόσταση με ένα ευρύ τρόπο, μήπως άραγε η κατηγοριακή θέση της εργασίας ως υπόστασης, την οποία προτείναμε παραπάνω, εκβιάζει τις διατυπώσεις του Μαρξ και τους προσδίδει ένα συγκεκριμένο μεθοδολογικό περιεχόμενο; Ανεξάρτητα αν η εργασία αποκαλεστεί υπόσταση ή κάπως αλλιώς, δεν παύει να κατέχει ορισμένη θέση στην αλληλουχία εκτύλιξης της σκέψης στο «Κεφάλαιο» και συνεπώς ορισμένο κατηγοριακό ρόλο. Στο υποκεφάλαιο για το διττό χαρακτήρα της εργασίας, η τελευταία εντάσσεται στην εξέταση ως ειδική μεθοδολογική κατηγορία για να απεικονίσει την πραγματική σχέση, η οποία εκδηλώνεται στις σχέσεις μεταξύ των εμπορευμάτων. Τα εμπορεύματα δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ενσαρκώσεις πραγματικών κοινωνικών σχέσεων και μόνο ως κοινωνικές σχέσεις, ως σχέσεις εντός της παραγωγής, έχουν αυτοκίνηση. Το γεγονός λοιπόν ότι οι σχέσεις παραγωγής διαμεσολαβούνται από σχέσεις πραγμάτων, από τη μία οδηγεί στην αναγκαιότητα απεικόνισης της κίνησής τους, όπως αυτή προβάλλει από τη σκοπιά του αποτελέσματος, της κίνησης δηλαδή που έχει αποκρυσταλλωθεί στις σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων, και από την άλλη, όπως αυτή είναι στην πραγματική εσωτερική της διάσταση. Όπως τονίζει ο Βαζιούλιν, «η υπόσταση αποκτά τη μορφή ενός πράγματος – της ουσίας του πράγματος· το μέτρο του μεγέθους της υπόστασης μετασχηματίζεται στο μέγεθος της ουσίας· οι υποστασιακές σχέσεις αποκτούν τη μορφή υποστασιακών σχέσεων μεταξύ αμεσοτήτων» (Vazjulin, 2006: 117).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κατηγοριακή θέση και η ανάλυση του διττού χαρακτήρα της εργασίας είναι πρώτης γραμμής για την αποκάλυψη των πλευρών του εμπορεύματος. Έτσι, το ίδιο το μεθοδολογικό περιεχόμενο του διττού χαρακτήρα της εργασίας, όπως και αν ονομαστεί, φανερώνει τη σχέση του με τις υπόλοιπες μεθοδολογικές πλευρές της εξέτασης του εμπορεύματος. Κατά τη γνώμη μας, ο όρος υπόσταση που επιλέγεται και από τον ίδιο τον Μαρξ, είναι δόκιμος ακριβώς για την έκθεση αυτής της ιδιαιτερότητας, του διττού χαρακτήρα της εργασίας στο πρώτο κεφάλαιο του «Κεφαλαίου». Παρ' όλα αυτά, η εμφάνιση της κατηγορίας της υπόστασης στο «Κεφάλαιο» συνδέεται με τον βαθμό εμμένειας που χαρακτηρίζει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ως οργανικό όλο. Από αυστηρά διαλεκτική επιστημολογική σκοπιά, η υπόσταση δεν ανήκει ως ειδική κατηγορία στο corpus των λογικών κατηγοριών της διαλεκτικής λογικής. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, όσο υψηλότερος καθίσταται ο βαθμός εμμένειας του γνωστικού αντικειμένου τόσο λιγότερο ανακύπτει η μεθοδολογική ανάγκη για την ένταξη της κατηγορίας της υπόστασης στην επιστημονική διερεύνηση του αντικειμένου. Τόσο περισσότερο καθίσταται αναγκαίος ο εντοπισμός της αυτοκίνησης, της ιδεατότητας κατά

Χέγκελ, και στη σφαίρα του Είναι. Αποδεικνύεται, εν τέλει, ότι ο βαθμός εμμένειας της υπό διερεύνηση διαδικασίας (του δεδομένου γνωστικού αντικειμένου) σχετίζεται και αλληλεπιδρά με τον βαθμό εμμένειας της προγενέστερης διαδικασίας. Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι επιτυγχάνεται η εξέταση της υπό διερεύνηση διαδικασίας μέσω του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, όσο χαμηλότερος είναι ο βαθμός εμμένειας της προγενέστερης διαδικασίας τόσο υψηλότερος είναι ο βαθμός συμμετοχής του νοείν κατά διάνοια στη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, τόσο περισσότερο υπεισέρχονται εντός της τελευταίας κατηγορίες ξένες προς το κατ' εξοχήν σύστημα των λογικών της κατηγοριών.

Κεφάλαιο Έκτο

Ιστορικές διαστάσεις στη λογική του Μέτρου

*Η αξία γίνεται λοιπόν προβαίνουσα αξία, προβαίνον χρήμα
και ως τέτοιο γίνεται κεφάλαιο.*

Κ. Μαρξ (Marx, 2016 : 131)

Η σφαίρα του Μέτρου συνιστά την ενότητα της Ποιότητας και της Ποσότητας. Μέσω της έκπτυξης των λογικών κατηγοριών του Μέτρου πραγματοποιείται η μετάβαση στη σφαίρα της Ουσίας. Όσον αφορά στο «Κεφάλαιο» και στη «Λογική της Ιστορίας», όπως κάθε ομάδα κατηγοριών στη σφαίρα του Είναι συνδέεται με μια δεύτερη σειρά κατηγοριών της μικρής σπείρας, έτσι αντίστοιχα και η σφαίρα του Μέτρου συνδέεται με μια δεύτερη σειρά από κατηγορίες. Στα δύο ανωτέρω έργα, η λογική του Μέτρου συνδέεται με τις σφαίρες του Φαινομένου και της Ενεργείας Πραγματικότητας της μικρής σπείρας της έλικος. Στο παρόν κεφάλαιο, η έμφαση θα δοθεί στα ζητήματα λογικού και ιστορικού που συνδέονται με τις κατηγορίες του Μέτρου, με τις κατηγορίες δηλαδή της μεγάλης σπείρας της έλικος, οι οποίες σχετίζονται τα μέγιστα με την αμεσότητα του γνωστικού αντικειμένου.

Στη λογική του Χέγκελ, το πέρασμα στις κατηγορίες του Μέτρου συντελείται μέσω της κατηγορίας της Ποσοτικής σχέσης στο πλαίσιο διερεύνησης των κατηγοριών της Ποσότητας. Ο Χέγκελ γράφει αναφορικά με αυτή τη λογική μετάβαση:

Οι δύο πλευρές της σχέσης είναι ακόμα άμεσα ποσά· τόσο ο ποιοτικός όσο και ο ποσοτικός όρος είναι ακόμα εξωτερικοί ο ένας προς τον άλλο. Αλλά όσον αφορά την αλήθεια τους, ότι το ίδιο το ποσοτικό μέσα στην εξωτερικότητά του είναι αυτοσχετισμός, ή ότι το δι' εαυτό Είναι και η αδιαφορία του προσδιορισμού συνενώνονται, είναι μέτρο (Χέγκελ, 1991: 243).

Το μέτρο αρχικά συνιστά ένα ειδικό ποσόν, το οποίο λαμβάνεται ως αριθμητική ενότητα. Παίρνοντας το ως μέτρο, το εν λόγω ποσό λειτουργεί ως κανόνας με τον οποίο μετράμε άλλα πράγματα. Τα άλλα πράγματα επομένως μετρούνται στη βάση της αριθμητικής ενότητας του κανόνα. Όταν το ειδικό ποσόν, το οποίο είναι κανόνας, μετράει ένα άλλο ειδικό ποσό, το οποίο είναι εξωτερικό, τότε το μέτρο καθίσταται ένα εξειδικευόν μέτρο. Το μέτρο φανερώνεται ως

σχέση μεταξύ δύο πλευρών, μιας εσωτερικής και μιας εξωτερικής. Ο Χέγκελ φέρνει το παράδειγμα της θερμοκρασίας. Αν ένα σώμα χρησιμεύει ως κανόνας για τη μέτρηση της θερμοκρασίας, οι ποσοτικές μεταβολές της εξωτερικής θερμοκρασίας του χώρου συνδέονται με διαφορετικές εσωτερικές μεταβολές της θερμοκρασίας των διαφορετικών σωμάτων. Έτσι, μια μεταβολή της εξωτερικής θερμοκρασίας αντανακλάται διαφορετικά από την εσωτερική θερμοκρασία κάθε σώματος. Η σχέση αυτών των δύο πλευρών, της εσωτερικής και της εξωτερικής, αποτελούν ένα συγκεκριμένο μέτρο, το οποίο προσδιορίζεται από έναν εκθέτη. Αυτή η σχέση μεταξύ των δύο πλευρών, στην οποία μία και αυτή ποιότητα εμφανίζεται, τη μία ως ποσοτική και την άλλη ως ποιοτική, αποτελεί μια σχέση μεταξύ δύο ποιότητων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, φανερώνεται ότι κάθε πλευρά του εξειδικεύοντος μέτρου αποτελεί ένα μέτρο εντός της συνολικής μετρικής σχέσης που προσδιορίζεται από την ποσοτική σχέση μεταξύ των δύο ποιότητων. Η συνολική μετρική σχέση ως ένα ποσόν, το οποίο παραμένει σταθερό στις μεταβολές του εξειδικεύοντος μέτρου, φανερώνεται ως το δι' εαυτό-Είναι του μέτρου, δηλαδή ότι ανεξαρτήτως από τις ειδικές τιμές που λαμβάνει ένα ποσόν στη συσχέτιση του με τις εξωτερικές πλευρές, παραμένει εν τούτοις εντός εαυτού ένα δι' εαυτό. Εν συνεχεία, ο Χέγκελ περνά στην εξέταση δύο ανεξάρτητων μέτρων, δηλαδή στο πραγματικό μέτρο. Το μέτρο εδώ καθίσταται η σχέση μεταξύ των εξειδικευμένων μέτρων. Αυτή η σχέση προσδιορίζεται μέσω ενός εκθέτη. Ο ίδιος ο εκθέτης όμως αποτελεί με τη σειρά του ένα μέτρο. Φανερώνεται έτσι ότι έχουμε να κάνουμε με μια σειρά διαφορετικών αυτοτελών μέτρων που προσδιορίζονται από διαφορετικούς εκθέτες. Η ολότητα του μέτρου προβάλλει λοιπόν σαν μια σειρά από διαφορετικά αυτοτελή μέτρα που συνδέονται στη βάση της μεταξύ τους εκλεκτικής συγγένειας. Υπό αυτούς τους όρους, το μέτρο προβάλλει ως μια κομβική αλληλουχία μέτρων, η οποία αναπτύσσεται στη βάση ενός κοινού υποστρώματος.

Θα πρέπει επίσης να προσθέσουμε ότι η ανάλυση του Μέτρου από τον Χέγκελ δεν είναι ανεξάρτητη των προσπαθειών του κατανόησης της αξίας. Χαρακτηριστικά αναφέρει στο «Σύστημα της Ηθικής Ζωής»:

η καθαρή απειρία του νομικού δικαιώματος, το αδιαχώριστό του, που αντανακλάται στο ίδιο το πράγμα, δηλ. στο μερικό καθ' εαυτό, είναι η ισότητα του πράγματος με άλλα πράγματα, και η αφαίρεση αυτής της ισότητας ενός πράγματος με άλλα, η συγκεκριμένη ενότητα και το νομικό δικαίωμα είναι η *αξία*: ή μάλλον η αξία καθ' εαυτή είναι η ισότητα ως αφαίρεση, το ιδεατό μέτρο [των πραγμάτων] – αλλά το πραγματικά ανακαλυφθέν και εμπειρικό μέτρο είναι η *τιμή* (Hegel, 1979: 121).

Επιπλέον, αναφέρει στις «Βασικές κατευθύνσεις για τη Φιλοσοφία του Δικαίου»: «η επιχείρηση της ανταλλαγής, με την οποία ανταλλάσσονται ξεχωριστά εμπορεύματα το ένα με το άλλο, κυρίως μέσω της χρήσης του καθολικού μέσου ανταλλαγής, του χρήματος, στο οποίο καθίσταται ενεργεία πραγματική η αφηρημένη αξία όλων των αγαθών – το εμπόριο» (Hegel, 2008: 195). Προφανώς ο Χέγκελ δεν αναπτύσσει τις κατηγορίες του Μέτρου αποκλειστικά αναστοχασόμενος τα ζητήματα της πολιτικής οικονομίας, αφού όπως φαίνεται από την ανάπτυξη του ζητήματος στην «Επιστήμη της Λογικής» καταπιάνεται με τα ζητήματα της φυσικής, της χημείας κ.λπ. Σε κάθε περίπτωση όμως, στην πραγμάτευση του ζητήματος της αξίας και του χρήματος, οι κατηγορίες του Μέτρου είναι αποφασιστικής σημασίας. Υπό αυτούς τους όρους, το επιπρόσθετο ενδιαφέρον, ως προς την αντιπαραβολή των εγγειανών κατηγοριών του μέτρου με την εξέταση των μορφών της αξίας στο «Κεφάλαιο», βρίσκεται στο γεγονός ότι, έως ένα βαθμό, οι ίδιες κατηγορίες αναπτύσσονται στο πλαίσιο των προσπαθειών απεικόνισης ενός κοινού φαινομένου.

Στο «Κεφάλαιο», έχοντας προσδιορίσει την αξία χρήσης ως φορέα της ανταλλακτικής αξίας, ο Μαρξ διαπιστώνει ότι «η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται εν πρώτοις ως η ποσοτική σχέση, ως η αναλογία στην οποία ανταλλάσσονται οι χρηστικές αξίες ενός είδους με τις χρηστικές αξίες ενός άλλου είδους, μια σχέση που αλλάζει διαρκώς με το χρόνο και τον τόπο» (Marx, 2016: 20). Επομένως, οι ανταλλακτικές αξίες προσδιορίζονται από τη σκοπιά της ποσότητας. Ο Μαρξ τονίζει ότι αν «ως χρηστικές αξίες τα εμπορεύματα είναι προπάντων διαφορετικής ποιότητας, ως ανταλλακτικές αξίες μπορούν να είναι μόνο διαφορετικής ποσότητας, δεν περιέχουν δηλαδή ούτε ένα άτομο χρηστικής αξίας» (ό.π.:21).

Εδώ η σχέση των εμπορευμάτων, τα οποία ανταλλάσσονται μεταξύ τους, φαίνεται τυχαία και διαρκώς μεταβαλλόμενη. Η ποσοτική σχέση των εμπορευμάτων ως ανταλλακτικών αξιών φαίνεται ως κάτι ανεξάρτητο από την ποιότητά τους. Στον βαθμό που έχει υποστεί άρνηση ο ποιοτικός προσδιορισμός των εμπορευμάτων, τότε η σχέση τους δεν γίνεται αντιληπτή στο πλαίσιο του κοινού εσωτερικού προσδιορισμού τους. Ο Μαρξ παρατηρεί, στη συνέχεια, ότι η ποσοτική σχέση (ανταλλακτική σχέση) μεταξύ δύο εμπορευμάτων οδηγεί στην αποκάλυψη ενός κοινού τρίτου ίσου μεγέθους, που ενυπάρχει μεταξύ τους. Το κοινό ίσο μέγεθος μεταξύ των εμπορευμάτων είναι το αξιακό μέγεθος, το οποίο καθορίζεται από την κοινωνικά μέση εργασία που είναι απαραίτητη για την παραγωγή κάθε ξεχωριστού εμπορεύματος. Ο Μαρξ,

αναφερόμενος στο χρήμα ως μέτρο των αξιών, αναφέρει ότι «το χρήμα ως αξιακό μέτρο είναι αναγκαία μορφή εμφάνισης του εμμενούς αξιακού μέτρου των εμπορευμάτων, του εργάσιμου χρόνου» (ό.π.:73). Στον Χέγκελ όμως δεν υφίσταται εμμενές μέτρο προσδιορισμού του ποσού. Η εν λόγω ιδιοτυπία στο «Κεφάλαιο» οφείλεται στο γεγονός ότι τα εμπορεύματα εκφράζουν σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Η αξία εκφράζει τη δαπάνη ορισμένου χρόνου της κοινωνικά μέσης εργασίας. Επομένως, το άμεσο μέτρο του αξιακού μεγέθους σχετίζεται με το βαθύτερο εμμενές μέτρο του κοινωνικά αναγκαίου εργάσιμου χρόνου.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, το αξιακό μέγεθος δεν είναι ένα τυχαίο ποσόν, αλλά ένα ποσόν που προσδιορίζεται ποιοτικά και συνεπώς έχει όριο. Ο Μαρξ σημειώνει ότι αυτό «που καθορίζει το αξιακό μέγεθος είναι μόνο το ποσό της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας ή του κοινωνικά αναγκαίου εργάσιμου χρόνου προς παραγωγή μιας χρηστικής αξίας» (ό.π.: 23). Αποκαλύπτεται έτσι ότι το αξιακό μέγεθος είναι τη ενότητα της ποιότητας και της ποσότητας και ως εκ τούτου αποτελεί ένα ειδικό ποσόν. Το ειδικό ποσόν είναι απλώς ένα συγκεκριμένο αξιακό μέγεθος και τίποτε παραπάνω. Στον βαθμό που το αξιακό μέγεθος προσδιορίζεται από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας, η αξία διερευνάται ως κάτι που δεν είναι αδιάφορο στο όριο, αλλά ως κάτι σχετιζόμενο με τον εαυτό του. Η ανταλλακτική αξία δεν προβάλλει πλέον ως μια ποσοτική εξωτερικότητα αδιάφορη προς την προσδιοριστία, αλλά αντίθετα ως μια ποσότητα που προσδιορίζεται ποιοτικά. Ποσότητα και ποιότητα είναι πλέον ενιαίες στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου προσδιορισμένου-Είναι. Ως ειδικό ποσόν, το αξιακό μέγεθος λειτουργεί ως κανόνας. Ο κανόνας όμως, δηλαδή το αξιακό μέγεθος, μετράται και προσδιορίζεται στη βάση του εμμενούς μέτρου. Ο Μαρξ θέτει το ερώτημα:

Πώς μπορεί λοιπόν να μετρηθεί το μέγεθος της αξίας του; Μέσω του ποσού της «αξιογενετικής υπόστασης», της εργασίας που περιέχεται σ' αυτό. Η ποσότητα της ίδιας της εργασίας μετράται με τη χρονική διάρκειά της, ο δε εργάσιμος χρόνος έχει και πάλι για μέτρο του ορισμένα χρονικά διαστήματα, όπως ώρα, ημέρα κ.λπ. (ό.π.:22).

Το αξιακό μέγεθος κάθε εμπορεύματος είναι συνδεδεμένο με μια ποσότητα αξιών χρήσης. Ο Μαρξ, εν συνεχεία, γράφει ότι «εμπορεύματα στα οποία περιέχονται ισομεγέθη ποσά εργασίας, ή τα οποία μπορούν να παραχθούν στον ίδιο εργάσιμο χρόνο, έχουν το ίδιο αξιακό μέγεθος» (ό.π.23). Με άλλα λόγια, το συγκεκριμένο αξιακό μέγεθος υφίσταται σε διάφορες αξίες χρήσης. Επομένως, με την «επαφή» με τις διαφορετικές αξίες χρήσης το αξιακό ποσόν

εξειδικεύεται και καθίσταται ένα ειδικά ειλημμένο πλήθος. Ο Βαζιούλιν διαπιστώνει ότι «το αξιακό μέγεθος υπάρχει σε διαφορετικές ποσότητες διαφορετικών αξιών χρήσης, διασπάται μέσω των τελευταίων. Το μέγεθος της αξίας που διασπάται από την εξωτερική ποσότητα είναι ένα ειδικά ειλημμένο πλήθος» (Vazjulin, 2006: 176). Το μέτρο προβάλλει σε αυτό το σημείο ως Εξειδικεύον μέτρο.

Η ποιότητα και η ποσότητα των αξιών χρήσης είναι εξωτερικές προς το αξιακό μέγεθος. Για το αξιακό μέγεθος είναι αδιάφορο αν αποτελεί το αξιακό μέγεθος μιας ποσότητας διαμαντιών ή μιας ποσότητας ζάχαρης. Ως εκ τούτου, το συγκεκριμένο αξιακό ποσόν εξωτερικεύεται σε μια σειρά από διαφορετικές αξίες χρήσης αποκτώντας διαφορετικές εξειδικευμένες μορφές. Επίσης, η ποσότητα των αξιών χρήσης είναι κάτι που εξαρτάται από την παραγωγική δύναμη της εργασίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το αξιακό μέγεθος βρίσκεται σε σχέση με τις εξωτερικές μεταβολές προσλαμβάνοντας τις τελευταίες με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο καθιστάμενο ένα ειδικά ειλημμένο πλήθος.

Ο Μαρξ κατά τη διερεύνηση του μεμονωμένου εμπορεύματος καταδεικνύει τη συσχέτιση των δύο πλευρών της ποσότητας του άμεσου μέτρου με τις μεταβολές στην παραγωγική δύναμη της εργασίας. Με αμετάβλητη την παραγωγική δύναμη της εργασίας, το αξιακό μέγεθος αυξάνεται με την αύξηση της ποσότητας των αξιών χρήσης (Marx, 2016: 28). Αυτό σημαίνει ότι με τη μεταβολή του εξωτερικού αριθμητικού πλήθους επιφέρεται μεταβολή του ειδικά ειλημμένου πλήθους. Με την αύξηση ή τη μείωση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, το δεδομένο αξιακό μέγεθος εκφράζεται αντίστοιχα σε περισσότερες ή λιγότερες αξίες χρήσης. Ο Μαρξ χαρακτηριστικά αναφέρει:

Μια μεταβολή της παραγωγικής δύναμης δεν αφορά διόλου καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν την εργασία που παρασταίνεται στην αξία. Εφόσον η παραγωγική δύναμη ανήκει στη συγκεκριμένη, χρήσιμη μορφή της εργασίας, δεν μπορεί να θίγει, φυσικά, την εργασία από τη στιγμή που έχει αφαιρεθεί η συγκεκριμένη, χρήσιμη μορφή της. Η ίδια εργασία παράγει λοιπόν στα ίδια χρονικά διαστήματα πάντα το ίδιο αξιακό μέγεθος, όσο και αν μεταβάλλεται η παραγωγική δύναμη. Ωστόσο στο ίδιο χρονικό διάστημα παράγει διαφορετικά ποσά χρηστικών αξιών, περισσότερα όταν αυξάνεται η παραγωγική δύναμη, λιγότερα όταν μειώνεται. Η ίδια μεταβολή της παραγωγικής δύναμης που αυξάνει την αποδοτικότητα της εργασίας και συνεπώς τη μάζα των χρηστικών αξιών που παράγει μειώνει λοιπόν το αξιακό μέγεθος αυτής της αυξημένης συνολικής μάζας όταν συντομεύει το σύνολο του εργάσιμου χρόνου που είναι αναγκαίος για την παραγωγή τους. Το ίδιο ισχύει και αντίστροφα (ό.π. :29).

Με τη συντόμευση του χρόνου εργασίας φανερώνεται ότι οι δύο πλευρές της ποσότητας, το αξιακό μέγεθος και η ποσότητα των αξιών χρήσης σχετίζονται και πέραν των ορίων του άμεσου μέτρου, δηλαδή του δεδομένου αξιακού μεγέθους. Αυτή η μεταβλητότητα των πλευρών του άμεσου μέτρου πέραν των ορίων του οδηγεί στη σύλληψη του μέτρου ως αρνητικής ενότητας και των στιγμών του ως αυτόνομων μέτρων. Έτσι, οδηγούμαστε στο συσχετισμό των διαφορετικών εμπορευμάτων ως αυτόνομων μέτρων.

Ο Μαρξ διερευνά το άμεσο μέτρο στο πλαίσιο του μεμονωμένου εμπορεύματος (Vazjulin, 2006). Με τη μετάβαση στην εξέταση των αξιακών μορφών και στη σχέση μεταξύ διαφορετικών εμπορευμάτων, περνά στην εξέταση του Πραγματικού μέτρου. Στην κίνηση από την ποσοτική σχέση προς το μέτρο, η νόηση κατευθύνθηκε από την ανταλλακτική σχέση των εμπορευμάτων προς το μεταξύ τους κοινό στοιχείο, το αξιακό μέγεθος. Εδώ, τόσο η σχέση των εμπορευμάτων όσο και το μεταξύ τους κοινό προσδιορίζονται αρνητικά και το ένα μέσω της αντίθεσής του στο άλλο.

Στην κίνηση από το άμεσο μέτρο προς το πραγματικό μέτρο, η νόηση κατευθύνεται από το κοινό στοιχείο, το αξιακό μέγεθος, προς τις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών εμπορευμάτων. Στη δεύτερη μορφή κίνησης, το κοινό προσδιορίζεται ως ο παράγων της σύνδεσης και της διαμεσολάβησης των διαφορετικών εμπορευμάτων. Το κοινό στοιχείο αποτελεί έτσι το υπόστρωμα του συσχετισμού των εμπορευμάτων. Το κάθε μεμονωμένο εμπόρευμα ως ενότητα αξίας και αξίας χρήσης δεν μπορεί να εκφράσει από μόνο του την αξία του. Η δυνατότητα έκφρασης της αξίας ανακύπτει μόνο στο πλαίσιο μια αξιακής σχέσης, μιας σχέσης μεταξύ αυτοτελών μέτρων. Ο Μαρξ αναφέρει σχετικά με το τελευταίο:

Καθώς κανένα εμπόρευμα δεν μπορεί να αναφερθεί στον εαυτό του ως ισοδύναμο, δηλαδή δεν μπορεί να καταστήσει το δικό του φυσικό δέρμα έκφραση της δικής του αξίας, πρέπει να αναφερθεί σε άλλο εμπόρευμα ως ισοδύναμό του ή να καταστήσει το φυσικό δέρμα ενός άλλου εμπορεύματος δική του αξιακή μορφή. Αυτό μπορεί να επεξηγηθεί με το παράδειγμα ενός μέτρου που αρμόζει στα εμπορευματικά σώματα ως εμπορευματικά σώματα, δηλαδή ως χρηστικές αξίες (Marx, 2016: 38).

Τονίσαμε ότι στο πλαίσιο του μεμονωμένου εμπορεύματος ως άμεσου μέτρου έχουμε τη σύνδεση μιας προσδιορισμένης ποσότητας μιας αξίας χρήσης με μια προσδιορισμένη ποσότητα της αξίας. Από κατηγοριακή σκοπιά, οι δύο πλευρές της μετρικής σχέσης, η πρώτη, δηλαδή της αξίας, είναι η πλευρά του εν εαυτώ-Είναι της, της σχετικής μορφής της αξίας, η δεύτερη, δηλαδή

της αξίας χρήσης, είναι η πλευρά της εξωτερικότητας αυτού του εν εαυτώ-Είναι, η ισοδύναμη μορφή. Αυτή η ποσοτική συσχέτιση εκφράζεται μέσω ενός εκθέτη, του αξιακού ποσού. Το αξιακό μέγεθος προβάλλει ως ο εκθέτης της ενότητας δύο ποσών, της αξίας και της αξίας χρήσης. Αυτός ο εκθέτης «δεν προσδιορίζεται παρά μόνο στη σύγκριση με άλλους εκθέτες τέτοιων σχέσεων. Συγκροτεί το ειδικό προσδιορισμένο-εν εαυτώ-Είναι, το χαρακτηριστικό εσωτερικό μέτρο κάθε πράγματος» (Hegel, 2007: 402).

Ο Μαρξ αρχίζει την εξέταση των αξιακών μορφών από την απλή ή τυχαία αξιακή μορφή. Δίνει το παράδειγμα «20 πήχεις λινό ύφασμα = 1 σακάκι». Η αξία του πρώτου εμπορεύματος εκφράζεται μέσω της αξίας χρήσης του δεύτερου εμπορεύματος. Σε αυτή την ανταλλακτική σχέση έχουμε δύο αυτοτελή εμπορεύματα. Έως το παρόν στάδιο της εξέτασης, το κάθε εμπόρευμα είχε προσδιοριστεί ως μέτρο, ως ενότητα της αξίας και της αξίας χρήσης. Στην ανταλλακτική σχέση μεταξύ δύο εμπορευμάτων εμφανίζεται η σχέση μεταξύ δύο αυτοτελών μέτρων. Τα εμπορεύματα είναι «δύο πράγματα διαφορετικού εσωτερικού μέτρου, που ίστανται σε αναφορά και εισέρχονται σε σχέση» (ό.π.: 402).

Το πρώτο εμπόρευμα (λινό ύφασμα) βρίσκεται στη σχετική μορφή της αξίας, ενώ το δεύτερο (σακάκι) στην ισοδύναμη μορφή. Η ποιοτική ποσότητα του πρώτου εμπορεύματος (αξία), ως ένα εντατικό μέγεθος, εκφράζεται στο εξωτερικό αριθμητικό πλήθος (αξία χρήσης) του δεύτερου εμπορεύματος. Το εξωτερικό αριθμητικό πλήθος του δεύτερου εμπορεύματος, αφενός μεν, είναι κάτι εξωτερικό και ανεξάρτητο της αξίας του πρώτου εμπορεύματος, αφετέρου δε, και εντός της ανταλλακτικής σχέσης, δεν είναι κάτι αδιάφορο προς το μέγεθος της αξίας. Το μέγεθος της αξίας, ως η εσωτερική ποσότητα του πρώτου εμπορεύματος, καθορίζει το εξωτερικό πλήθος, στο οποίο εκφράζεται.

Ο Μαρξ, στο πλαίσιο της εξέτασης της αξιακής μορφής, τονίζει το σφάλμα των πολιτικών οικονομολόγων που εκλάμβαναν την αξιακή μορφή ως ποσοτική σχέση. Τονίστηκε παραπάνω ότι ένα και το αυτό μέγεθος της αξίας δύναται να έχει πολλαπλές μορφές εξωτερικής ποσοτικής έκφρασης. Ως εκ τούτου, τα εμπορεύματα που έρχονται σε ανταλλακτική σχέση δεν ανταλλάσσονται στη βάση μιας εξωτερικής και τυχαίας ανά τόπο και χρόνο ποσοτικής αναλογίας, αλλά στη βάση ότι τα μεγέθη των αξιών τους προσδιορίζονται από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας για την παραγωγή τους. Ο Μαρξ τονίζει ότι

η επιφανειακή αντίληψη αυτού του γεγονότος, ότι στην αξιακή εξίσωση το ισοδύναμο κατέχει πάντα τη μορφή ενός απλού ποσού ενός πράγματος, μιας χρηστικής αξίας, παρέσυρε τον Bailey, όπως και πολλούς από τους προγενέστερους και μεταγενέστερούς του, να βλέπουν στην αξιακή έκφραση απλώς μια ποσοτική σχέση (Marx, 2016: 38).

Το εμπόρευμα που βρίσκεται στη σχετική αξιακή μορφή εκφράζει την αξία του, ενώ το εμπόρευμα που βρίσκεται στην ισοδύναμη μορφή γίνεται ο φορέας έκφρασης της αξίας του πρώτου εμπορεύματος. Για το εμπόρευμα που βρίσκεται στη σχετική αξιακή μορφή, αυτό που προβάλλει είναι η αξία του, ενώ η αξία χρήσης του φεύγει από το προσκήνιο. Για το εμπόρευμα που βρίσκεται στην ισοδύναμη μορφή, αυτό που προβάλλει είναι η αξία χρήσης του, ενώ η αξία του φεύγει από το προσκήνιο. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η αξία χρήσης γίνεται η μορφή εμφάνισης του αντιθέτου της, δηλαδή της αξίας. Στη σχέση μεταξύ δύο αυτοτελών μέτρων, δηλαδή στην απλή μορφή της αξίας, η ποιοτική μορφή έκφρασης της αξίας δεν προσδιορίζεται, ενώ η ίδια η έκφραση της αξίας αποτελεί κυρίως συμπτωματικότητα. Όπως παρατηρεί ο Μαρξ, «στην πρώτη μορφή: 20 πήχεις λινό ύφασμα = 1 σακάκι, ενδέχεται να είναι τυχαίο γεγονός ότι αυτά τα δύο εμπορεύματα είναι ανταλλάξιμα σε μια καθορισμένη ποσοτική σχέση» (ό.π.: 45).

Στη συνέχεια ο Μαρξ περνά στην ολική ή εκδιπλωμένη (εκπτυγμένη) αξιακή μορφή. Στην εκδιπλωμένη αξιακή μορφή, ένα εμπόρευμα εκφράζεται σε μια άπειρη σειρά άλλων εμπορευμάτων. Εδώ απεικονίζεται η Εκλεκτική συγγένεια μεταξύ των εμπορευμάτων ως αυτοτελών μέτρων. Ο Μαρξ δίνει το παράδειγμα «20 πήχεις λινό ύφασμα = 1 σακάκι ή = 10 λίβρες τσάι ή = 40 λίβρες καφές ή = 1 κουόρτερ σιτάρι ή = 2 ουγγιές χρυσός ή = 1/2 τόνος σίδηρος ή = κ.λπ.»

Σε αυτή την αξιακή μορφή, πολλαπλές εκφράσεις της αξίας καταδεικνύουν την αντικειμενικότητά της, δηλαδή το γεγονός ότι είναι ξόδεμα ανθρώπινης εργασίας. Στην ανταλλακτική σχέση «20 πήχεις λινό ύφασμα = 1 σακάκι ή = 10 λίβρες τσάι ή = 40 λίβρες καφές ή = 1 κουόρτερ σιτάρι ή = 2 ουγγιές χρυσός ή = 1/2 τόνος σίδηρος ή = κ.λπ.», το λινό ύφασμα είναι απομονωμένο στην σχετική μορφή, ενώ όλα τα άλλα εμπορεύματα είναι απομονωμένα στην ισοδύναμη μορφή. Συνεπώς, συντελείται ένα είδος απομάκρυνσης της αξίας από την αξία χρήσης· «μέσα από την ατέρμονη σειρά των εκφράσεων της αξίας του εμπορεύματος αναδεικνύεται ότι η εμπορευματική αξία είναι αδιάφορη απέναντι στην ιδιαίτερη μορφή της χρηστικής αξίας με την οποία εμφανίζεται» (ό.π.: 44-45). Στην απλή μορφή της αξίας, το λινό

ύφασμα χρειαζόταν το σακάκι για να εκφράσει την αξία του· δίχως το σακάκι απέναντι του, η έκφραση της αξίας του θα ήταν ανέφικτη. Αντίθετα, στην εκδιπλωμένη μορφή, το εμπόρευμα σακάκι έχει δευτερεύουσα σημασία ως προς την αξιακή έκφραση του λινού υφάσματος, καθώς το λινό ύφασμα δύναται να εκφράσει την αξία του σε μια απειράριθμη σειρά άλλων εμπορευμάτων.

Από τη σκοπιά της σχέσης των εμπορευμάτων ως αυτοτελών μέτρων, το κάθε εμπόρευμα στη μετρική σχέση διατηρεί την αυτοτέλειά του. Αυτό σημαίνει ότι το κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα διατηρείται μέσω του αδιάφορου ποιοτικού χαρακτήρα του και αποτελεί τον εξειδικεύοντα παράγοντα μια νέας μετρικής σχέσης. Το κάθε αυτοτελές μέτρο συνδέεται με μια σειρά άλλων αυτοτελών μέτρων. Πρόκειται για μια ακολουθία μετρικών σχέσεων· ο Χέγκελ αναφέρει σχετικά:

τούτη η σύνδεση με περισσότερα, που είναι ομοίως σε αυτά μέτρα, παρέχει διάφορες σχέσεις, που έχουν έτσι διαφορετικούς εκθέτες. Το αυτοτελές δεν έχει τον εκθέτη του καθ' εαυτό-προσδιορισμένου-Είναι του παρά μόνο σε σύγκριση με άλλα· αλλά αυτή ουδετερότητα με τα άλλα που συγκροτεί την πραγματική του σύγκριση με αυτά· είναι η σύγκριση με αυτά μέσω του εαυτού του (Hegel, 2007: 404).

Ο Μαρξ τονίζει ότι μόνο στην εκδιπλωμένη αξιακή μορφή εμφανίζεται πραγματικά η αξία ως αποτέλεσμα της αφηρημένης εργασίας· «διότι η εργασία που τη γεννά παρασταίνεται πλέον ρητά ως εργασία ίσης ισχύος με κάθε άλλη ανθρώπινη εργασία, ασχέτως του ποια φυσική μορφή κατέχει και αν εξαντικειμενικεύεται σε σακάκι ή σε σιτάρι ή σε σίδηρο ή σε χρυσό κ.λπ.» (Marx, 2016: 44). Στην εκδιπλωμένη αξιακή μορφή, το κάθε αυτοτελές μέτρο συνάπτει άπειρες¹⁸¹ μετρικές σχέσεις με τα άλλα αυτοτελή μέτρα και το γεγονός αυτό οδηγεί στην αποκάλυψη της ομοιότητάς τους. Εν τούτοις, η ομοιότητά τους είναι μια αρνητική ομοιότητα, η οποία στερείται θετικής έκφρασης και προσδιορισμού. Υπό αυτή την έννοια, η αξιακή έκφραση ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος διαφέρει από την αξιακή έκφραση κάθε άλλου εμπορεύματος· πρόκειται για «ένα ποικιλόχρωμο μωσαϊκό διάσπαρτων και διαφοροποιημένων αξιακών εκφράσεων» (ό.π.: 45).

Κάθε εμπόρευμα, το οποίο διαδραματίζει άμεσα τον ρόλο της μορφής ισοδυνάμου σε μια αξιακή έκφραση, αποκλείει, στο πλαίσιο της εν λόγω αμεσότητας, κάθε άλλη μορφή ισοδυνάμου. Το λινό ύφασμα εκφράζει την αξία του ή στο 1 σακάκι ή στις 10 λίβρες τσάι ή στις

¹⁸¹ Η εν λόγω σχέση αντιστοιχεί σε μια σχέση φαύλης απειρίας.

40 λίβρες καφέ κ.λπ. Ο Μαρξ παρατηρεί ότι «καθώς η φυσική μορφή κάθε μεμονωμένου εμπορευματικού είδους είναι εδώ μια ιδιαίτερη μορφή ισοδυνάμου δίπλα σε αναρίθμητες άλλες ιδιαίτερες μορφές ισοδυνάμου, υπάρχουν εν γένει μόνο περιορισμένες μορφές ισοδυνάμου, από τις οποίες καθεμιά αποκλείει τις άλλες» (ό.π.: 45). Στην άπειρη αλληλουχία των αξιακών εκφράσεων, το ποιοτικό στοιχείο της ισοδύναμης μορφής είναι διαρκώς μεταβαλλόμενο, συνεπώς αποκλείεται κάθε μορφή κοινής αξιακής έκφρασης. Η εμφάνιση κάθε νέου εμπορευματικού είδους συνεπάγεται άμεσα την ανάδυση μιας ποιοτικά νέας ισοδύναμης μορφής. Τα διαφορετικά εμπορεύματα που βρίσκονται στη σχετική μορφή της αξίας εκφράζουν διαφορετικές σειρές αξιακών εκφράσεων.

Ο Μαρξ παρατηρεί ότι η αντιστροφή της εκδιπλωμένης αξιακής μορφής οδηγεί στον αποκλεισμό ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος στη θέση της ισοδύναμης μορφής. Ο αποκλεισμός ενός μεμονωμένου εμπορεύματος στην ισοδύναμη μορφή συνεπάγεται ότι όλα τα εμπορεύματα εκφράζουν την αξία τους μέσω μιας και μοναδικής ποιότητας. Όπως αναφέρει, «η γενική σχετική αξιακή μορφή του κόσμου των εμπορευμάτων αποτυπώνει το χαρακτήρα του γενικού ισοδυνάμου στο αποκλεισμένο από αυτό τον κόσμο εμπορευματικό ισοδύναμο, στο λινό ύφασμα» (ό.π.: 48). Ως εκ τούτου, η εκδιπλωμένη αξιακή μορφή μετασχηματίζεται σε γενική αξιακή μορφή.

Στη γενική αξιακή μορφή, ακολουθώντας το παράδειγμα του Μαρξ, έχουμε την ανταλλακτική σχέση «1 σακάκι, 10 λίβρες τσάι, 40 λίβρες καφές, 1 κουόρτερ σιτάρι, 2 ουγγιές χρυσός, $\frac{1}{2}$ τόνος σίδηρος, χ εμπόρευμα Α, κ.λπ εμπόρευμα = 20 πήχεις λινό ύφασμα». Με το πέρασμα στη γενική αξιακή μορφή, ο συσχετισμός των εμπορευμάτων αποκτά ουσιαστική ύπαρξη. Τα εμπορεύματα ως μέτρα σχηματίζουν μια Κομβική σχέση μετρικών σχέσεων.

Το κοινό στοιχείο αποτελεί, κατ' αυτόν τον τρόπο, το Υπόστρωμα του συσχετισμού των εμπορευμάτων. Τα εμπορεύματα δημιουργούν ένα πλέγμα κόμβων στη βάση του κοινού υποστρώματος. Ο κόμβος είναι εκείνο το σημείο, στο οποίο πραγματοποιείται ένα ποιοτικό άλμα, ως αποτέλεσμα βαθμιαίων ποσοτικών αλλαγών. Οι διαφορετικοί κόμβοι είναι συσχετισμοί διαφορετικών εμπορευμάτων ως αυτοτελών μέτρων. Η θετική έκφραση του κοινού υποστρώματος είναι η χρηματική μορφή, η οποία γίνεται άμεσα αντιληπτή στο επίπεδο της επιφάνειας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, με το χρήμα το μέτρο κατακτά την κατ' εξοχήν μορφή του.

Στην πραγματικότητα, μόνο στη γενική αξιακή μορφή τα διαφορετικά εμπορεύματα σχετίζονται μεταξύ τους ως αξίες. Ο συσχετισμός έτσι των εμπορευμάτων συντελείται σε ένα κοινό υπόστρωμα το οποίο αποκτά μια θετική έκφραση (π.χ. λινό ύφασμα). Ο Μαρξ γράφει επί τούτου:

Η νεοαποκτημένη μορφή εκφράζει τις αξίες του κόσμου των εμπορευμάτων σε ένα και το αυτό εμπορευματικό είδος που είναι αποχωρισμένο από αυτόν, φερειπείν σε λινό ύφασμα, και παρασταίνει με αυτό τον τρόπο τις αξίες όλων των εμπορευμάτων μέσω της ομοιότητάς τους με το λινό ύφασμα. Ως όμοια-προς-το-λινό-ύφασμα η αξία κάθε εμπορεύματος δεν διαφέρει τώρα μόνο από τη δική της χρηστική αξία, αλλά από κάθε χρηστική αξία, και ακριβώς με αυτό τον τρόπο εκφράζεται ως το στοιχείο που το έχουν κοινό όλα τα εμπορεύματα. Πρώτη λοιπόν αυτή η μορφή σχετίζει πραγματικά τα εμπορεύματα μεταξύ τους ως αξίες ή τους επιτρέπει να εμφανίζονται μεταξύ τους ως ανταλλακτικές αξίες. (ό.π.: 47).

Οι διαφοροποιήσεις στη βάση των αξιών των ξεχωριστών εμπορευμάτων λαμβάνουν την ποσοτική έκφραση των διαφορών μιας κοινής έκφρασης: «οι ποιοτικές αυτοτέλειες των αξιών των μεμονωμένων εμπορευμάτων σχηματίζουν εδώ μόνον ποσοτικές διαφορές ενός και του αυτού υποστρώματος» (Vazjulin, 2006: 180). Η μεταβολή έτσι του ποιοτικού σε ένα άλλο ποιοτικό, η μετατροπή της αξίας ενός εμπορεύματος στην αξία ενός άλλου εμπορεύματος, αποδεικνύεται ως αδιάφορη ποσοτική διαδικασία και ως επιστρέφουσα κίνηση στον ίδιο τον εαυτό της. Ως εκ τούτου, στην αέναη μετατροπή της αξίας ενός εμπορεύματος στην αξία ενός άλλου εμπορεύματος αποκαλύπτεται ένα και το αυτό υπόστρωμα. Από τη στιγμή που ένα εμπόρευμα αποκλεισθεί στη γενική μορφή ισοδυνάμου, ο κόσμος των εμπορευμάτων έχει αποκτήσει ενιαία αξιακή έκφραση, «το ειδικό εμπορευματικό είδος στη φυσική μορφή του οποίου συμφύεται κοινωνικά η μορφή του ισοδυνάμου γίνεται λοιπόν χρηματικό εμπόρευμα ή λειτουργεί ως χρήμα» (Marx, 2016: 50). Εν τέλει, η διαδικασία της ανταλλαγής αποκαλύπτεται ως μεταβολή ποσοτικών καταστάσεων, ενώ στη διαδικασία των αδιάλειπτων μεταβολών εκείνο που παραμένει είναι η κοινή τους απροσδιόριστη ενότητα ως Απόλυτη αδιαφορία. Ο Μαρξ γράφει χαρακτηριστικά:

Η πρώτη λειτουργία του χρυσού συνίσταται στο να παρέχει στον κόσμο των εμπορευμάτων το υλικό της αξιακής έκφρασής του ή στο να παρασταίνει τις εμπορευματικές αξίες ως ομώνυμα μεγέθη, ποιοτικά όμοια και ποσοτικά συγκρίσιμα. Λειτουργεί έτσι ως γενικό μέτρο των αξιών, και μόνο μέσω αυτής της λειτουργίας γίνεται εν πρώτοις χρήμα ο χρυσός, το ειδικό ισοδύναμο εμπόρευμα (ό.π.: 73).

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η γενική αξιακή μορφή δεν διαφέρει ουσιωδώς από τη χρηματική, εκτός από το γεγονός ότι η φυσική μορφή του ειδικού εμπορευματικού είδους που αποκλείεται στην ισοδύναμη μορφή έχει καταστεί σύμφυτη με την τελευταία. Έτσι, σύμφωνα πάντοτε με το παράδειγμα του Μαρξ, η χρηματική μορφή γίνεται «20 πήχεις λινό ύφασμα, 1 σακάκι, 10 λίβρες τσάι, 40 λίβρες καφές, 1 κουόρτερ σιτάρι, $\frac{1}{2}$ τόνος σίδηρος, χ εμπορεύμα Α = 2 ουγγιές χρυσός».

Από τη στιγμή που παγιώνεται ο ρόλος ενός εμπορεύματος στη μορφή του ισοδυνάμου, η αξία χρήσης του αποκτά ένα διττό χαρακτήρα. Το εμπορεύμα συνιστά αξία χρήσης, όπως άλλωστε και κάθε άλλο εμπορεύμα που ικανοποιεί ορισμένες ανάγκες, ενώ ταυτόχρονα συνιστά αξία χρήσης ως μορφή ισοδυνάμου, μια αξία χρήσης, η οποία προκύπτει από την κοινωνική λειτουργία της στη διαδικασία της ανταλλαγής. Ο Μαρξ χαρακτηριστικά αναφέρει:

Παράλληλα με την ιδιαίτερη χρηστική αξία του ως εμπορεύματος, όπως ο χρυσός χρησιμεύει, για παράδειγμα, για σφράγισμα κούφιων δοντιών, ως πρώτη ύλη για είδη πολυτελείας κ.λπ., αποκτά και μια τυπική χρηστική αξία, η οποία πηγάζει από τις ειδικές κοινωνικές λειτουργίες του (ό.π.: 69).

Εξετάζοντας τη δεύτερη πλευρά της αξίας χρήσης του εμπορεύματος, η οποία συνδέεται με την ισοδύναμη μορφή, γίνεται σαφές ότι υπάρχουν εμπορεύματα τα οποία αποκλείονται από τη θέση της ισοδύναμης μορφής εξαιτίας των φυσικών τους ιδιοτήτων, δηλαδή της ιδιαίτερης ποιότητάς τους, καθώς επίσης και της ιδιαίτερης ποσότητάς τους, της αναλογίας τους στη φύση. Λόγου χάριν, η ζάχαρη δεν θα μπορούσε ποτέ να βρεθεί στην ισοδύναμη μορφή εξαιτίας του χαρακτηριστικού της να λιώνει εύκολα. Η σταδιακή ανάπτυξη της σχετικής έκφρασης της αξίας συνιστά συγχρόνως και σταδιακή ανάπτυξη της ισοδύναμης μορφής. Ο ολοένα και πιο αναπτυγμένος κοινωνικός χαρακτήρας της ισοδύναμης μορφής καθορίζει όλο και περισσότερο τις αναγκαίες φυσικές ιδιότητες του εμπορεύματος που αποκτά αυτό τον ρόλο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην ανάπτυξη της οικονομικής ιστορίας, τα ευγενή μέταλλα κατακτούν την ισοδύναμη μορφή εξαιτίας των φυσικών τους ιδιοτήτων (αντοχή στη διάβρωση και στην οξείδωση κ.λπ.).

Το γεγονός λοιπόν, ότι «“αν και ο χρυσός και ο άργυρος δεν είναι εκ φύσεως χρήμα, αλλά το χρήμα είναι εκ φύσεως χρυσός και άργυρος”, αυτό φαίνεται από τη σύμπτωση των φυσικών ιδιοτήτων τους με τις λειτουργίες τους» (ό.π.: 69). Από τη στιγμή που τα ευγενή μέταλλα κατακτούν την ισοδύναμη μορφή της αξίας, πραγματοποιείται το πέρασμα στη χρηματική μορφή. Η κυριαρχία της χρηματικής μορφής σηματοδοτεί την ανεπτυγμένη

εμπορευματική ανταλλαγή, διότι η φυσική του ύλη, ως αξία χρήσης, αντιστοιχεί στην κοινωνική του λειτουργία. Όπως εξηγεί ο Μαρξ, «η λειτουργική ύπαρξή του απορροφά, τρόπον τινά, την υλική ύπαρξή του» (ό.π.: 105). Στον βαθμό που οι σχέσεις των εμπορευμάτων προβάλλουν ως ποσοτικές σχέσεις που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο του κοινού υποστρώματος της χρηματικής μορφής, η αξία προβάλλει ως αυτοσχετισμός, γεγονός που αποτυπώνεται με τη μορφή X-E-X'. Σε αυτό το πλαίσιο, με την εξέταση της διαδικασίας ανταλλαγής και των τύπων E-X-E' και X-E-X', η λογική του Είναι φτάνει στο πέρας της. Η τελική βαθμίδα της ανάπτυξης των προσδιορισμών του Είναι φανερώνεται ως μια απέραντη πρόοδος περάσματος από το μέτρο στην αμετρία και εκ νέου στο μέτρο. Το μέτρο φανερώνεται έτσι ως η απόλυτη αδιαφορία και ως απλός αυτοσχετισμός στον οποίο αίρονται οι προσδιορισμοί της σφαίρας του Είναι. Ο J-M. Vaysse αναφέρει χαρακτηριστικά:

Σε αυτό το υπόστρωμα, το οποίο είναι επίσης τόσο η ταυτότητα του Σέλλινγκ όσο και η υπόσταση του Σπινόζα, όλα τα αντίθετα εξουδετερώνονται μέσα στην ισορροπία της αδιαφορίας. Η μετρική απειρία αποτελείται από την ποιότητα και την ποσότητα, που περνά η μία εντός της άλλης, σύμφωνα με μια άπειρη πρόοδο του μέτρου, της οποίας η αλήθεια είναι το πραγματικό άπειρο ως υπόστρωμα ταυτό με τον εαυτό του, στο οποίο αίρονται το μέτρο και η αμετρία. Διαδικασία εντός της οποίας η ποιότητα και η ποσότητα αίρονται η μία εντός της άλλης, το μέτρο ανοίγει τη δυνατότητα μιας άπειρης σχέσης όπου με μια απόλυτη μεσολάβηση με τον εαυτό, μας κάνει να εισέλθουμε στη σφαίρα της Ουσίας ως ποιοτική αμεσότητα, που μέσω της αυτοαναίρεσής της μέσα στην ποσότητα, καθίσταται διαμεσολάβηση με τον εαυτό. Αυτή η σχέση με τον εαυτό είναι η άπειρη αρνητικότητα όπου καταβαρυνώνονται οι προσδιορισμοί του Είναι (Vaysse, 1998: 69).

Σε αυτό το σημείο, θα περάσουμε απευθείας στην εξέταση και περιγραφή της αντίστοιχης μεθοδολογικής ανάπτυξης στη «Λογική της Ιστορίας», ούτως ώστε εν συνεχεία να εντοπίσουμε τις ιστορικές διαστάσεις της λογικής του Μέτρου και τον ειδικό προσδιορισμό τους σε κάθε έργο στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής.

Ας δούμε αρχικά το πέραςμα από τη σφαίρα της Ποσότητας στη σφαίρα του Μέτρου. Η εξέταση άρχισε από τη σφαίρα της Ποιότητας, η οποία συνίσταται στην αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τη φύση για την ικανοποίηση των αναγκών του. Η σφαίρα της Ποιότητας αποτελεί υπό τη στενή έννοια τη σφαίρα της κατανάλωσης. Η σφαίρα της Ποσότητας συνίσταται στην αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων για την αναπαραγωγή του είδους. Η επανάκαμψη της Ποιότητας πραγματοποιείται μέσω της διασύνδεσης της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων για την

αναπαραγωγή του είδους με την αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τους φυσικούς όρους για την υποστήριξη της ζωής τους. Κατά την κλιμάκωση της εξέτασης της ποσότητας, η διαδικασία αναπαραγωγής του είδους προβάλλει ως Άπειρη ποσοτική πρόοδος. Ο Βαζιούλιν παρατηρεί ότι «η διαδικασία της γέννησης νέων ατόμων από τα άτομα, εάν εκληφθεί αφ' εαυτής, ανανεώνεται απείρως» (Βαζιούλιν, 2013: 119). Επομένως, ο προσδιορισμός, δηλαδή το όριο της ανανέωσης του είδους, υφίσταται μόνο ως χρονικά προσδιορισμένο. Ο Βαζιούλιν συνεχίζοντας γράφει ότι «το εσωτερικό όριο της ανανέωσης του γένους υφίσταται μόνο ως όριο της πολλαπλασιαστικής δυνατότητας στον δεδομένο χρόνο» (ό.π.). Μέσα στο δεδομένο χρόνο το αδιάφορο ποσόν της ανανέωσης του είδους προσδιορίζεται εξωτερικά. Ο Χέγκελ γράφει:

Το ότι το ποσόν είναι μέσα στον δι' εαυτό προσδιορισμό του εξωτερικό προς τον εαυτό του, αποτελεί την ποιότητα του· μέσα σ' αυτή την εξωτερικότητα είναι αυτό τούτο και αυτοσχετιζόμενο. Μέσα του έχει ενοποιηθεί η εξωτερικότητα, δηλαδή το ποσοτικό, και το δι'-εαυτό-Είναι [= η αυθυπαρξία], δηλαδή το ποιοτικό (Χέγκελ, 1991: 242).

Συμπεραίνει εν τέλει, ο Βαζιούλιν, ότι το όριο της ανανέωσης του είδους συνιστά ένα εξωτερικό όριο, το οποίο έγκειται στους όρους ύπαρξης. Επομένως, αποκαλύπτεται η συσχέτιση της ανανέωσης του είδους με την αλληλεπίδραση των ανθρώπων με το φυσικό περιβάλλον (Βαζιούλιν, 2013: 119).

Σε αυτό το σημείο της λογικής ανάπτυξης, ο Βαζιούλιν περνά στις κατηγορίες της Ποσοτικής σχέσης, οι οποίες αποτελούν τις τελευταίες κατηγορίες της σφαίρας της Ποσότητας. Όπως τονίστηκε και προηγουμένως, στην ποσοτική σχέση η ποσότητα έχει συνδεθεί με την ποιότητα, εν τούτοις, η εν λόγω σύνδεση παραμένει εξωτερική. Η ποσοτική σχέση χαρακτηρίζεται από τις κατηγορίες της Άμεσης σχέσης, της Ανεστραμμένης σχέσης και της Εκθετικής σχέσης. Ο Χέγκελ συνδέει τις εν λόγω κατηγορίες με τις μαθηματικές συναρτήσεις. Γενικότερα, στην ποσοτική σχέση, η σύνδεση του ελάχιστου αναγκαίου προς κατανάλωση για την ανανέωση του είδους και τα αντικείμενα προς κατανάλωση φαίνεται να καθορίζονται από τυχαίους και εξωτερικούς όρους. Στο πλαίσιο της ποσοτικής σχέσης δεν αποκαλύπτεται ο ουσιαστικότερος δεσμός μεταξύ του ελάχιστου αναγκαίου προς κατανάλωση και των φυσικών όρων ύπαρξης. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που κατανοούν την κοινωνία κυρίως στο πλαίσιο της ποσοτικής σχέσης προσιδιάζουν στις μαλθουσιανές αντιλήψεις.

Ας δούμε συγκεκριμένα την ελικοειδή κίνηση που εντοπίζεται στις τρεις βασικές κατηγορίες της Ποσοτικής σχέσης ούτως ώστε να καταστεί σαφής η μετάβαση στο Μέτρο. Ο Χέγκελ τονίζει ότι «όταν το ποσόν τίθεται έτσι καθ' εαυτό, είναι η ποσοτική σχέση — ένας προσδιορισμός που είναι άμεσο ποσόν, ο εκθέτης, όσο και έμμεσο ποσόν, δηλαδή η σχέση κάποιου ποσού προς κάποιο άλλο — οι δύο πλευρές της σχέσης» (Χέγκελ, 1991: 243). Στην ποσοτική σχέση η πλευρά της ποσότητας είναι το άμεσο ποσόν, ενώ η πλευρά της ποιότητας η ίδια η σχέση. Στην περίπτωση της κοινωνίας, το άμεσο ποσόν, δηλαδή ο εκθέτης, είναι μια ποιοτικά προσδιορισμένη μορφή αλληλεπίδρασης με τους φυσικούς όρους ύπαρξης, ενώ οι δύο πλευρές της σχέσης είναι το ελάχιστο αναγκαίο προς κατανάλωση για την ανανέωση του είδους και τα διαθέσιμα από τη φύση αντικείμενα προς κατανάλωση. Στην Άμεση σχέση έχουμε τη συσχέτιση ενός ποσού με ένα άλλο, δηλαδή του ελάχιστου αναγκαίου προς κατανάλωση και των αντικειμένων προς κατανάλωση. Όπως τονίζει ο Χέγκελ, «μέσα στη σχέση, που ως άμεση¹⁸² είναι η *άμεση* [σχέση], η προσδιοριστία του ενός ποσού έγκειται αμοιβαία στην προσδιοριστία του άλλου» (Hegel, 2007α: 357). Στην άμεση σχέση η αύξηση ή η μείωση του ενός όρου (του ελάχιστου αναγκαίου) αντιστοιχεί στην αύξηση ή στη μείωση του άλλου (των αντικειμένων προς κατανάλωση). Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι «από την άποψη του ατόμου το ελάχιστο των προς κατανάλωση αντικειμένων, είναι εκείνη η ποσότητα και ποιότητα αντικειμένων προς κατανάλωση, η οποία είναι κατ' ελάχιστο αναγκαία για την αυτοανανέωση της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου κατά τον δεδομένο χρόνο» (Βαζιούλιν, 2013: 119). Επομένως, η ποσοτική σχέση εξαρτάται από την αλληλεπίδραση του ατόμου με τον περιβάλλοντα φυσικό χώρο και με την αντίστοιχη μεταβολή του ελάχιστου αναγκαίου προς κατανάλωση. Εν συνεχεία, επισημαίνει τα ακόλουθα:

Δεδομένου όμως ότι το καθοριστικό είναι η συνέχιση της ζωής του γένους, το ελάχιστο των προς κατανάλωση αντικειμένων, είναι εκείνη η ποσότητα και ποιότητα αντικειμένων προς κατανάλωση, που είναι κατ' ελάχιστο αναγκαία όχι μόνο για την διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου, αλλά και για τη διατήρηση μιας βιολογικής ύπαρξης ικανής να φτάσει σε ηλικία, κατά την οποία είναι εφικτή η τεκνοποιία, και η συνέχιση της ύπαρξης, μέχρι να επιτευχθεί από το νέο άτομο η ικανότητα αυτοτελούς βιολογικής ύπαρξης. Άνω αυτού του ελαχίστου ορίου είναι εκείνο, η επίτευξη του οποίου επιτρέπει τη σταθερή διατήρηση του πληθυσμού των μελών του γένους (χωρίς αύξηση είτε μείωση, απλή αναπαραγωγή) (ό.π.: 119).

¹⁸² Με την έννοια της αμεσότητας, ως η πλέον άμεση ποσοτική σχέση.

Σε αυτό το σημείο βλέπουμε ότι η μεταβολή του ελάχιστου αναγκαίου προς κατανάλωση συνδέεται ουσιαστικότερα με την αλληλεπίδραση των ανθρώπων. Συγκεκριμένα, συνδέεται με την αλληλεπίδραση των ανθρώπων για την αναπαραγωγή του είδους. Πρόκειται για τη μετάβαση στην κατηγορία της Ανεστραμμένης σχέσης. Η αύξηση του πληθυσμού συνδέεται με την αύξηση του ελάχιστου αναγκαίου προς κατανάλωση και συνεπώς με τη μείωση των διαθέσιμων από τη φύση αντικειμένων προς κατανάλωση και αντιστρόφως. Ο εκθέτης, δηλαδή η αλληλεπίδραση του ανθρώπων με τους όρους ύπαρξης, εκλαμβάνεται, έως ένα βαθμό, ως μεταβαλλόμενος και ως εκ τούτου, ως όριο των μεταβαλλόμενων ποσών εντός της σχέσης, δηλαδή των μεταβολών του ελάχιστου αναγκαίου και των αντικειμένων προς κατανάλωση. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι αν η ποσότητα και η ποιότητα των αντικειμένων προς κατανάλωση είναι κάτω του ελάχιστου, τότε επέρχεται αφανισμός του είδους, αν υφίσταται σε αφθονία τότε η αναπαραγωγή του είδους συντελείται δίχως εξωτερικού φραγμούς (ό.π.: 119). Αν στην άμεση σχέση φανερώθηκε ο καθορισμός του ελάχιστου αναγκαίου προς κατανάλωση από την αλληλεπίδραση του ατόμου, στην ανεστραμμένη σχέση φανερώνεται ο εν λόγω καθορισμός από τη σκοπιά της ανανέωσης του είδους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ανανέωση του είδους και τα αντικείμενα προς κατανάλωση έχουν περιέλθει σε μια ποσοτική σχέση που το ένα είναι το αρνητικό του άλλου. Ο Χέγκελ τονίζει, σχετικά με την ανεστραμμένη σχέση, ότι «είναι η καθ' εαυτή ενότητα αμφοτέρων και συνεπώς ο άλλος όρος του καθενός. Κάθε μέγεθος έχει μόνο τόση τιμή, όση δεν έχει το άλλο, η συνολική του προσδιοριστία έγκειται έτσι στο άλλο, και αυτό το δικό του άλλο Είναι είναι απλώς, ως καταφατική απειρία, ο εκθέτης» (Hegel, 2007α: 362).

Η παρατεταμένη ανεπάρκεια αντικειμένων προς κατανάλωση οδηγεί σταδιακά στην επενέργεια επί των φυσικών διαδικασιών δημιουργίας αντικειμένων προς κατανάλωση. Αποκαλύπτεται, εν τέλει, ότι η εξωτερική ποσότητα των αντικειμένων προς κατανάλωση καθορίζεται από τη διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση. Από κατηγοριακή σκοπιά, η σκέψη κινείται στο πλαίσιο της Εκθετικής σχέσης. Στην εκθετική σχέση φανερώνεται η ενότητα και το αλληλένδετο του καθορισμού της εξωτερικής αριθμητικής ποσότητας και του ποσού, δηλαδή των αντικειμένων προς κατανάλωση και του ελάχιστου αναγκαίου. Στην εκθετική σχέση λοιπόν αποκαλύπτεται η εσωτερική ενότητα της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων με τους όρους ύπαρξης του φυσικού περιβάλλοντος. Η σκέψη επιτέλεσε μια ελικοειδή κίνηση· αρχίζοντας την εξέταση της σχέσης «αναγκαίο ελάχιστο προς κατανάλωση-αντικείμενα προς

κατανάλωση» από τη σκοπιά της άμεσης ενότητάς τους, μετέβη στην εξέταση της αρνητικής τους σχέσης, επιστρέφοντας εν τέλει στην αμοιβαία ενότητά της. Ας παρακολουθήσουμε πώς ο Χέγκελ συγκεφαλαιώνει τις κατηγορίες της Ποσοτικής σχέσης.

Συγκρίνοντας την προοδευτική πραγμάτωση του ποσού στις έως τώρα σχέσεις, βλέπουμε ότι η ποιότητα του ποσού, ως τεθειμένη διαφορά του εαυτού από τον εαυτό του, είναι απλά να είναι σχέση. Ως άμεση σχέση, είναι αρχικά μόνο με τρόπο γενικό και άμεσο [μια] τέτοια τεθειμένη διαφορά, έτσι ώστε η αυτοσχεσία του που έχει ως εκθέτη, απέναντι στις διαφορές του, δεν μετράει παρά μόνο ως η σταθερότητα μιας αριθμητικής ποσότητας της ενότητας. Στην αντίστροφη σχέση, το ποσό, εντός της αρνητικής του προσδιοριστίας, είναι ένα συσχετίζεσθαι του εαυτού του με το εαυτό του – στο εαυτό του ως άρνηση του εαυτού του, στην οποία ωστόσο έχει την αξία του· ως καταφατική σχέση προς τον εαυτό του, είναι [το ποσόν] ένας εκθέτης που ως ποσόν δεν είναι στον εαυτό του παρά ο προσδιορισμός των στιγμών του. Αλλά στην εκθετική σχέση [το ποσόν] είναι παρόν εντός της διαφοράς ως [διαφοράς] του εαυτού του από τον εαυτό του. Η εξωτερικότητα της προσδιοριστίας είναι η ποιότητα του ποσού, αυτή η εξωτερικότητα είναι έτσι τεθειμένη τώρα, αντίστοιχη της έννοιας της [της έννοιας του ποσού] ως ο ιδιάζων προσδιορισμός της, ως η σχέση στον ίδιο τον εαυτό, η ποιότητά της (ό.π.: 365).

Σε αυτό το πλαίσιο έχει επανακάμψει η σφαίρα της Ποιότητας, η αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τη φύση για την εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση. Η διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση είναι μια διαδικασία που είναι εσωτερικά συνυφασμένη με την αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων. Η ίδια η διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση συνιστά συγχρόνως και διαδικασία διαμόρφωσης της ικανότητας αυτοτελούς εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση στους εκάστοτε νέους εκπροσώπους του είδους. Ως εκ τούτου, η διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση έχει ένα διττό χαρακτήρα, συνιστά τόσο ατομική όσο και ειδολογική πράξη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων εκφάνεται στη διαδικασία της αλληλεπίδρασης με τη φύση για την πρόσκτηση αντικειμένων προς κατανάλωση.

Μέχρι στιγμής, η αλληλεπίδραση των ανθρώπων με το φυσικό περιβάλλον για την εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση εντοπίζεται στο πλαίσιο του κοινού όρου, που ενυπάρχει τόσο στην αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον για την υποστήριξη της ζωής του, όσο και στη σχέση των ανθρώπων με τους άλλους ανθρώπους για την ανανέωση του είδους ως διαδικασία διαμόρφωσης της ικανότητας προς αυτοτελή κατανάλωση. Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι «η ικανότητα αυτοτελούς εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση και η ίδια η διαδικασία αυτής της εξασφάλισης αποτελούν εκδήλωση των ειδολογικών σχέσεων.

Με άλλα λόγια, η διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση συνιστά εκδήλωση της ζωής του είδους στη δραστηριότητα των ατόμων» (Βαζιούλιν, 2013: 125). Παρατηρείται λοιπόν ότι η κίνηση της νόησης από την Ποσοτική σχέση προς το Μέτρο μετέβη από τη διαδικασία ανανέωσης του ανθρώπινου είδους και της σχέσης αυτής της διαδικασίας με τους φυσικούς όρους ύπαρξης, στον εντοπισμό της επενέργειας επί των διαδικασιών σχηματισμού αντικειμένων προς κατανάλωση, δηλαδή στο Μέτρο. *Σε καθολική μορφή, το Μέτρο της κοινωνίας είναι η ενότητα της αλληλεπίδρασης με τους φυσικούς όρους και της κατανάλωσης.*¹⁸³

Ο Βαζιούλιν στη συνέχεια περνά στην εξέταση των μορφών εκδήλωσης της ζωής του είδους. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η εξέταση δεν στέκεται επισταμένα στις ειδικές κατηγορίες του άμεσου μέτρου. Ας δούμε ωστόσο το περιεχόμενο των εν λόγω κατηγοριών εν συγκρίσει με το συγκεκριμένο πλαίσιο της εξέτασης στη «Λογική της Ιστορίας». Με την επένεργεια επί των διαδικασιών σχηματισμού αντικειμένων προς κατανάλωση αποκαλύπτεται ότι το ελάχιστο αναγκαίο προς κατανάλωση δεν συνδέεται αυθαίρετα με την ποιότητα και την ποσότητα των αντικειμένων προς κατανάλωση, αλλά τίθεται στο πλαίσιο μιας ορισμένης μορφής αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον, δηλαδή ενός άμεσου μέτρου. Το άμεσο μέτρο είναι ένα ποιοτικό, δηλαδή ένα ειδικό ποσόν με το οποίο είναι συνδεδεμένη μια ποιότητα. Συνεπώς, στο άμεσο μέτρο μια συγκεκριμένη μορφή αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον συνδέεται με ορισμένη συσχέτιση ελάχιστου ορίου προς κατανάλωση και αντικειμένων προς κατανάλωση, δηλαδή συνδέεται με ορισμένη κατανάλωση. Η αλληλεπίδραση με τη φύση καθορίζει από τη μία τις διαδικασίες σχηματισμού αντικειμένων προς κατανάλωση και από την άλλη το ελάχιστο αναγκαίο προς κατανάλωση, αφού οι ενεργειακές απαιτήσεις του οργανισμού είναι άμεσα ενιαίες με τις μορφές επενεργείας του στο περιβάλλον. Το ειδικό ποσό έχει ένα διπλό ποσοτικό προσδιορισμό· την καθ' εαυτή υφιστάμενη ποσότητα που του επιτρέπει, ως ένα εντατικό ποσό, να διέρχεται πέρα-δώθε, δηλαδή το ελάχιστο αναγκαίο προς κατανάλωση, και το εξωτερικό ποσόν, που σχετίζεται με τα εξωτερικά αντικείμενα προς κατανάλωση. Στο πλαίσιο μιας δεδομένης αλληλεπίδρασης με τη φύση, το μέτρο είναι η διέλευση των ποσοτικών συσχετίσεων του ελαχίστου αναγκαίου για την ικανοποίηση των αναγκών και των αντικειμένων προς κατανάλωση, δίχως την ποιοτική μεταβολή της συγκεκριμένης μορφής αλληλεπίδρασης με

¹⁸³ Ο Μ. Clouscard, στο βιβλίο του «Οι Μεταμορφώσεις της ταξικής πάλης» διατυπώνει την εξής θέση: «η θεμελιακή αρχή κάθε Κοινωνίας: η σύνδεση της παραγωγής και της κατανάλωσης. Αυτή η σχέση είναι θεμελιακή για κάθε πολιτισμό, για κάθε κοινωνία, για κάθε «ιδιαιτέρο κοινωνικό σχηματισμό»» (Clouscard, 1996: 9). Κατά τη γνώμη μας, ο εν λόγω προσδιορισμός της κοινωνίας αντιστοιχεί στη λογική βαθμίδα της κατηγορίας του Μέτρου.

τη φύση. Με άλλα λόγια, στη βάση ενός δεδομένου τύπου αλληλεπίδρασης με τη φύση, το ελάχιστον αναγκαίο για την ικανοποίηση των αναγκών και τα αντικείμενα προς κατανάλωση σχετίζονται ποσοτικά εντός ορισμένων ορίων. Οι διαφορές ως προς την ποιότητα και την ποσότητα των αντικειμένων προς κατανάλωση συνδέονται με διαφορές ως προς το ελάχιστο αναγκαίο προς κατανάλωση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στο πλαίσιο ενός ορισμένου τύπου αλληλεπίδρασης με τη φύση, το ελάχιστο αναγκαίο προς κατανάλωση και τα αντικείμενα προς κατανάλωση συσχετίζονται ποσοτικά εντός ορισμένων ορίων. Το μέτρο ως συγκεκριμένη ενότητα της αλληλεπίδρασης με τη φύση και της κατανάλωσης είναι κανόνας, ο οποίος είναι εξωτερικός ως προς τα πράγματα που μετρά.

Στη διαδικασία ανανέωσης του είδους είναι αδιάφορο αν οι απαραίτητες ανάγκες ικανοποιούνται με τα μεν ή τα δε αντικείμενα προς κατανάλωση. Τα τελευταία είναι εξωτερικά προς το ελάχιστο αναγκαίο, δηλαδή η ποιότητα και η ποσότητα των αντικειμένων προς κατανάλωση είναι εξωτερικές, αυτές καθ' εαυτές, ως προς το ελάχιστο αναγκαίο αντικειμένων προς κατανάλωση. Συνεπώς, το ελάχιστο αναγκαίο προς κατανάλωση είναι αδιάφορο αν αποτελεί το όριο της μιας ή της άλλης ποιότητας αντικειμένων προς κατανάλωση. Υπό το πρίσμα του περιεχομένου των εγγελιών κατηγοριών, το μέτρο προβάλλει πλέον ως Εξειδικεύον μέτρο. Η διαφοροποίηση της εξωτερικής ποιότητας των αντικειμένων προς κατανάλωση οδηγεί στην ποσοτική τους διαφοροποίηση ως προς το ελάχιστο αναγκαίο αντικειμένων προς κατανάλωση. Για παράδειγμα, άλλο είναι το ελάχιστο αναγκαίο για την κατανάλωση κρέατος και άλλο το ελάχιστο αναγκαίο για την κατανάλωση φυτικής τροφής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το ελάχιστο αναγκαίο προς κατανάλωση διασπάται σε διαφορετικές εξωτερικές ποσότητες σε συνάρτηση με την ποιοτική προσδιοριστία των αντικειμένων προς κατανάλωση. Υπό αυτούς τους όρους, το ελάχιστο αναγκαίο προς κατανάλωση καθίσταται ένα ειδικά ειλημμένο (εξειδικευμένο) πλήθος. Στον βαθμό όμως που τα αντικείμενα προς κατανάλωση καθορίζονται από την αλληλεπίδραση με τη φύση, το ειδικά ειλημμένο (εξειδικευμένο) πλήθος βρίσκεται σε ενότητα με το εξωτερικό αριθμητικό πλήθος.

Ως ποσόν, το ελάχιστο όριο αντικειμένων προς κατανάλωση είναι επιδεκτικό αυξομειώσεων. Ως μέτρο, το οποίο συνδέεται με συγκεκριμένο προσδιορισμένο-Είναι, δηλαδή με συγκεκριμένη μορφή αλληλεπίδρασης με του οργανισμού με το φυσικό περιβάλλον, συνιστά περιορισμό αυτής της διέλευσης προς τη μία και την άλλη. Με άλλα λόγια, ως ποσόν, η

κατανάλωση είναι επιδεκτική μεταβολών εντός ενός φάσματος διαφοροποιήσεων των αντικειμένων προς κατανάλωση· ως μέτρο όμως, δηλαδή στη σύνδεση της με ορισμένη μορφή αλληλεπίδρασης με τη φύση, συνιστά όριο αυτών των μεταβολών. Όπως τονίζει και ο Χέγκελ, όντας ποσοτική προσδιοριστία είναι διττά προσδιορισμένη σε ένα προσδιορισμένο-Είναι, τη μία συναρτημένη με την ποιότητα, την άλλη δυνάμενη να διέρχεται πέρα-δώθε, έτσι το τέλος του πράγματος που έχει ένα μέτρο πραγματοποιείται, όταν μεταβληθεί το ποσόν του (Hegel, 2007α: 381). Ως εκ τούτου, το ελάχιστο αναγκαίο προς κατανάλωση μιας δεδομένης μορφής αλληλεπίδρασης με τη φύση προσδιορίζεται ως η ενότητα δύο ποσοτήτων, της ποσότητας του ελάχιστου αναγκαίου και της ποσότητας των αντικειμένων προς κατανάλωση. Επομένως, φανερώνεται ότι μια ορισμένη μορφή αλληλεπίδρασης με τους φυσικούς όρους αποτελεί το μέτρο μιας ορισμένης σχέσης της ποσότητας του ελάχιστου αναγκαίου προς κατανάλωση και της ποσότητας και ποιότητας των αντικειμένων προς κατανάλωση. Πρόκειται έτσι για ένα προσδιορισμένο μέτρο αλληλεπίδρασης με τη φύση και κατανάλωσης. Έχουμε έτσι μια άμεση σχέση δύο ποιοτήτων, του ελάχιστου αναγκαίου προς κατανάλωση και της κατανάλωσης.

Στο άμεσο μέτρο, οι δύο παραπάνω όροι συνδέονται στο πλαίσιο ενός και του αυτού μέτρου· «το μέτρο είναι έτσι η εμμενής ποσοτική σχέση μεταξύ δύο ποιοτήτων» (ό.π.: 387). Ως εκ τούτου, αποκαλύπτεται το δι' εαυτό-Είναι του μέτρου, στο οποίο οι ποσοτικές μεταβολές των δύο όρων συντελούνται στο πλαίσιο μιας δεδομένης ποιότητας. Στο δι' εαυτό-Είναι του μέτρου όμως φανερώνεται ότι αυτός ο αλληλοκαθορισμός των δύο ποιοτήτων δεν ισχύει μονάχα για το συγκεκριμένο άμεσο μέτρο, αλλά ισχύει και για άλλα ποσά. Φανερώνεται επομένως ότι η αμοιβαία αναφορά των δύο ποιοτήτων οδηγεί στην υπέρβαση των ορίων της δεδομένης ποιότητας προσδιορίζοντας ένα άλλο μέτρο. Οδηγούμαστε λοιπόν στη σύλληψη του μέτρου, ως αρνητικής ενότητας, και των στιγμών του, ως αυτοτελών μέτρων. Από τη σκοπιά της κοινωνίας, έχουμε την κατανάλωση, ως σχέση του ελάχιστου αναγκαίου προς κατανάλωση και των αντικειμένων προς κατανάλωση, η μεταβολή της οποίας οδηγεί σε άλλου τύπου αλληλεπίδραση με το φυσικό περιβάλλον, σε άλλου τύπου σχέση της αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον. Έτσι, η ενότητα της αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον και της κατανάλωσης προβάλλει ως μια αλληλουχία διαφορετικών μορφών σχέσεων. Υπό αυτούς τους όρους, το μέτρο αποκαλύπτεται ως μετρική σχέση, δηλαδή ως Πραγματικό Μέτρο.

Δείχθηκε ότι, στο πλαίσιο μιας δεδομένης αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον, μια καθορισμένη συσχέτιση της ποσότητας και της ποιότητας αντικειμένων προς κατανάλωση συνδέεται με την ειδικά ειλημμένη (εξειδικευμένη) ποσότητα ελάχιστου ορίου για την ικανοποίηση των αναγκών. Αυτή η ποσοτική συσχέτιση εκφράζεται μέσω ενός ειδικού εκθέτη. Ο εκθέτης είναι ο ποιοτικός προσδιορισμός μιας ορισμένης σχέσης αλληλεπίδρασης με τη φύση. Αυτός ο εκθέτης προσδιορίζεται εγγύτερα στη συσχέτισή του με άλλους εκθέτες. Η νόηση εκκινεί από τον εντοπισμό του γεγονότος ότι οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν με τους φυσικούς όρους προς εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση και κατευθύνεται προς την επιφάνεια, προς τις *διαφορετικές μορφές αλληλεπίδρασης με τη φύση*. Ο Βαζιούλιν εξετάζει τις εν λόγω μορφές ως μορφές εκδήλωσης του είδους και συγκεκριμένα ως αντίφαση μεταξύ των έμβιων οργανισμών και του φυσικού περιβάλλοντος.

Η εξέταση αρχίζει από την απλούστερη μορφή της αντίφασης μεταξύ οργανισμού και φυσικού περιβάλλοντος. Στη μορφή I η διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση και η κατανάλωση ταυτίζονται άμεσα. Σε αυτή τη μορφή, τα προς κατανάλωση υλικά (τα αναλώσιμα φυσικά στοιχεία), ενώ ταυτίζονται άμεσα με τη διαδικασία της κατανάλωσης, δεν δημιουργούνται από την ίδια τη διαδικασία της κατανάλωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο σχηματισμός των αντικειμένων προς κατανάλωση είναι εξωτερικός και τυχαίος ως προς την κατανάλωση και τη διαδικασία αναπαραγωγής του οργανισμού. Επί της ουσίας, η αλληλεπίδραση του οργανισμού με το περιβάλλον συνίσταται στην ίδια την κατανάλωση και καθίσταται ενεργεία πραγματική συμπτωματικά, δηλαδή μέσω εξωτερικών διαδικασιών. Στη μορφή I η ίδια η μετρική σχέση, δηλαδή η διάκριση των μορφών αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον και της κατανάλωσης, είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Εν τούτοις, ακόμη και στα φυτά δύναται να ανιχνευθεί μια υποτυπώδης διαφοροποίηση των μορφών αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον.

Για να κατανοηθεί το παρόν στάδιο της λογικής ανάπτυξης θα πρέπει να διασαφηνιστούν τα ακόλουθα. Τονίστηκε προηγουμένως ότι η διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση συνιστά εκδήλωση της ζωής του είδους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, η αλληλεπίδραση με τη φύση για την υποστήριξη της ζωής του μεμονωμένου οργανισμού (ατόμου) και η αλληλεπίδραση μεταξύ των οργανισμών, ως αλληλεπίδραση για την ανανέωση τους είδους, *βρίσκονται ανηρημένες*. Η εξέταση όμως των

διαφορετικών μορφών αλληλεπίδρασης του οργανισμού με το φυσικό περιβάλλον οφείλει να μην αρχίσει από το στάδιο στο οποίο οι τελευταίες βρίσκονται ανηρημένες. Επομένως, η εξέταση θα πρέπει να ακολουθήσει τη διαδικασία σύνθεσης και άρσης των εν λόγω μορφών αλληλεπίδρασης.

Στη μορφή I η διαδικασία «παραγωγής» της ζωής και η διαδικασία «παραγωγής» μιας άλλης ζωής αποτελεί μια ταυτότητα οι πλευρές της οποίας διακρίνονται κατά υποτυπώδη τρόπο. Τόσο η αναπαραγωγή του οργανισμού όσο και του είδους καθορίζονται σε τελική ανάλυση από εξωτερικούς και τυχαίους όρους. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφορετικών οργανισμών έχει υποτυπώδη μορφή. Επί της ουσίας, οι οργανισμοί δεν αλληλεπιδρούν, παρά μόνο τυχαία (συμπτωματικά) μεταξύ τους και υπό την καθοριστική επίδραση εξωγενών παραγόντων. Η αναπαραγωγή του είδους ταυτίζεται εν γένει με την αναπαραγωγή του κάθε μεμονωμένου οργανισμού, ως εκπροσώπου του είδους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαδικασία αναπαραγωγής του είδους δεν έχει αποκτήσει με την αυστηρή έννοια μια αυτοτελή λειτουργία. Για παράδειγμα, τα φυτά, που είναι η κατ' εξοχήν περίπτωση της μορφής I, χαρακτηρίζονται από α-γενή αναπαραγωγή. Η κύρια μορφή αναπαραγωγής των φυτών είναι η επικονίαση, η οποία περιέχει εντός της μια σχετική διαφοροποίηση. Πρόκειται επομένως για μια εμβρυώδη μετρική σχέση, για μια σχέση δύο αυτοτελών μέτρων, που «οι δύο πλευρές που έχουν προσδιοριστεί ως αυτοτελή μέτρα, υφίστανται ξεχωριστά σε μεμονωμένα πράγματα και σε εξωτερική σύνδεση μεταξύ τους» (ό.π.: 401).

Με το πέρασμα στη μορφή II η διαδικασία της κατανάλωσης και η διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση διαχωρίζονται. Με τη διάκριση των δύο διαδικασιών εμφανίζεται και η διάκριση μεταξύ της διαδικασίας αναπαραγωγής της ατομικότητας του οργανισμού και της αναπαραγωγής του είδους, δηλαδή η διάκριση μεταξύ των διαδικασιών αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον για την υποστήριξη της ζωής του οργανισμού και αλληλεπίδρασης με τους άλλους οργανισμούς για την αναπαραγωγή του είδους. Μόνο από τη στιγμή αυτής της διάκρισης μπορεί να γίνεται πραγματικά λόγος για σχέση μεταξύ διαφορετικών αυτοτελών μέτρων, δηλαδή για διακριτές μορφές αλληλεπίδρασης με τη φύση και κατανάλωσης.

Στη μορφή II ανακύπτει ουσιαστικά η αλληλεπίδραση των οργανισμών μεταξύ τους. Η εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση συνιστά για τον κάθε οργανισμό τόσο

αλληλεπίδραση με το φυσικό περιβάλλον όσο και αλληλεπίδραση με τους άλλους οργανισμούς. Τονίστηκε και παραπάνω ότι ο οργανισμός αναπτύσσει πολλαπλά επίπεδα αλληλεπίδρασης με το σύνολο των φυσικών του όρων. Τα τελευταία χαρακτηρίζονται από διαφορετικό βαθμό έντασης και έκτασης το καθένα και είναι συνυφασμένα με τις διαφορετικές πλευρές του φυσικού περιβάλλοντος καθώς και με τις διαφορετικές μορφές αλληλεπίδρασης μεταξύ των οργανισμών.¹⁸⁴

Στη μορφή II έχουμε να κάνουμε με διαφορετικές μορφές συσχέτισης του ελάχιστου αναγκαίου για την ανανέωση του είδους και της ποιότητας και ποσότητας των αντικειμένων προς κατανάλωση. Οι διαφοροποιήσεις, ως προς τη διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, σχετίζονται με μεταβολές στις ενεργειακές απαιτήσεις των οργανισμών και αντίστοιχα με μεταβολές ως προς την ποιότητα και την ποσότητα των αντικειμένων προς κατανάλωση. Υπό το πρίσμα αυτών των διαφοροποιήσεων έχουμε να κάνουμε με μια Ακολουθία μετρικών σχέσεων. Πρόκειται δηλαδή για μια διαφορετικότητα προσδιορισμένων-Είναι, τα οποία χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένη ενότητα ελάχιστων ορίων ενεργειακών απαιτήσεων και ποσότητας και ποιότητας αντικειμένων προς κατανάλωση. Πρόκειται για ένα πλήθος διαφορετικών μορφών της ενότητας της αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον και της κατανάλωσης.

Παρατηρείται λοιπόν ότι, επί της ουσίας, μόνο στη μορφή II αναδύεται το κοινό μεταξύ των διαφορετικών μορφών αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον στη συνολική διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση. Σε αυτή τη μορφή δεν δεσπόζει πλέον η άμεση εμβάπτιση του έμβιου οργανισμού στο φυσικό περιβάλλον. Ο έμβιος οργανισμός οφείλει μέσω μιας σειράς λειτουργιών να εξασφαλίζει τα αναγκαία για την υποστήριξη της ζωής του αντικείμενα προς κατανάλωση. Στην πραγματικότητα μόνο με το πέρασμα στη μορφή II μπορεί πράγματι να γίνεται λόγος περί *αντικειμένων* προς κατανάλωση.

Στην εν λόγω μορφή, αποκαλύπτεται η αντίστροφη επενέργεια του οργανισμού στο φυσικό περιβάλλον· διαδικασία που στη μορφή I λαμβάνει χώρα κυρίως διαμέσου της κατανάλωσης υλικών του φυσικού περιβάλλοντος και της αποβολής των παραπροϊόντων του μεταβολισμού (Βαζιούλιν, 2013: 127). Η αντίστροφη επενέργεια, η οποία είναι ιδιότυπη της

¹⁸⁴ Επί παραδείγματι, άλλου τύπου αλληλεπίδραση αναπτύσσει το θηλυκό με το αρσενικό θηλαστικό κατά τη διαδικασία του ζευγαρώματος και άλλου τύπου αλληλεπίδραση συνάπτει με τα νεογνά και τα τέκνα.

μορφής I, διατηρείται σε ανηρημένη στιγμή στη μορφή II. Χαρακτηριστική ωστόσο της μορφής II είναι η αντίστροφη επενέργεια, η οποία συνδέεται με τη διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση. Στη μορφή II η ενεργητικότητα του έμβιου οργανισμού αναβαθμίζεται πολλαπλά. Ο οργανισμός ασκεί αντίστροφη επενέργεια στο περιβάλλον, κατά βάσει μέσω των οργάνων του σώματος. Η αναβάθμιση της ενεργητικότητας του οργανισμού στη μορφή II επιφέρει ραγδαίες αλλαγές και στην ίδια τη διαδικασία της κατανάλωσης. Στη μορφή I η άμεση εμβάπτιση του οργανισμού στο φυσικό περιβάλλον οριοθετούσε, σε σημαντικό βαθμό, μονοδιάστατα το εξωτερικό πλήθος των αναλώσιμων υλικών, δηλαδή την απαραίτητη ποιότητα και ποσότητα των αναλώσιμων υλικών για την υποστήριξη της ζωής του οργανισμού καθώς και το ειδικά ειλημμένο πλήθος. Στον βαθμό που το εξωτερικό πλήθος δεν αντιστοιχούσε με το ελάχιστο όριο κατανάλωσης, τότε επερχόταν θάνατος του είδους. Επί της ουσίας, το μέτρο των συσχετίσεων του ειδικά ειλημμένου πλήθους και του εξωτερικά αριθμητικού πλήθους ήταν αρκετά περιορισμένο.

Στη μορφή II το ίδιο το εξωτερικό πλήθος, η απαραίτητη ποιότητα και ποσότητα των αντικειμένων προς κατανάλωση, αποκτά, εντός συγκεκριμένων ορίων, ένα πιο «σχετικό»¹⁸⁵ χαρακτήρα, καθώς αυτή αρχίζει επίσης να καθορίζεται από την ενεργητική επενέργεια του οργανισμού. Η αναπαραγωγή του είδους δύναται να λαμβάνει χώρα μέσω μιας σειράς από διαφορετικά εξωτερικά αριθμητικά πλήθη αντικειμένων προς κατανάλωση. Ο έμβιος οργανισμός δύναται να καταναλώσει μια σειρά από διαφορετικά αντικείμενα σε διαφορετικούς ποιοτικούς και ποσοτικούς συνδυασμούς. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την ενεργητική επενέργεια του οργανισμού, δίνει τη δυνατότητα έντονης μεταβολής του ελάχιστου αναγκαίου για την ανανέωση του είδους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην μορφή II, το συγκεκριμένο αντικείμενο προς κατανάλωση αποκτά δευτερεύουσα σημασία, ένεκα του γεγονότος ότι οι ανάγκες του οργανισμού δύνανται να ικανοποιηθούν από μια ποικιλία αντικειμένων προς κατανάλωση. Επιπροσθέτως, η «σχετικοποίηση», ως προς τα αντικείμενα προς κατανάλωση, σχετίζεται και με την ίδια τη λειτουργία του έμβιου οργανισμού. Οι ενεργειακές απαιτήσεις του οργανισμού είναι κατά βάση διαφορετικές, ως προς την πρόσκτηση διαφορετικών ειδών αντικειμένων προς κατανάλωση. Αντίστοιχα, οι διαφορετικές μορφές αντίστροφης επενέργειας, οι οποίες σχετίζονται με την πρόσκτηση διαφορετικού είδους αντικειμένων προς κατανάλωση,

¹⁸⁵ Στην ορολογία της σύγχρονης επιστήμης η εν λόγω σχετικοποίηση περιγράφεται επίσης με τον όρο «πλαστικότητα» (ευπλαστότητα).

διαφέρουν ως προς την πολυπλοκότητά τους. Επί παραδείγματι, ο Βαζιούλιν τονίζει ότι «η εξασφάλιση αντικειμένων προς κατανάλωση φυτικής προέλευσης συνιστά μια διαδικασία απλούστερη από αυτή της εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση ζωικής προέλευσης» (ό.π.: 128). Επομένως, οι διαφορετικές μορφές αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον συνδέονται με διαφορετικούς συσχετισμούς του ελάχιστα αναγκαίου προς κατανάλωση και της ποιότητας και της ποσότητας των αντικειμένων προς κατανάλωση. Με άλλα λόγια, εμφανίζεται μια σειρά πολλαπλών μορφών αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον και κατανάλωσης. Επιπλέον, όσο μεγαλύτερη είναι η συγγένεια και ο αμοιβαίος δεσμός των διαφορετικών μορφών αλληλεπίδρασης και κατανάλωσης τόσο πιο περίπλοκος καθίσταται ο οργανισμός του έμβιου όντος και οι αντίστοιχες λειτουργίες του. Ενδεικτικά, ο Πατέλης αναφέρει ότι,

η μετατόπιση στο χώρο συνεπάγεται τεράστιες ποιοτικές αλλαγές, που στο επίπεδο της νευροφυσιολογίας έχουν να κάνουν με την εμφάνιση νευρικού συστήματος, το οποίο εξελίσσεται στη συνέχεια σε περιφερειακό νευρικό σύστημα, κεντρικό νευρικό σύστημα και επικεφαλής εγκέφαλο, που συντονίζει τα ερεθίσματα από και προς αυτό το κέντρο (Πατέλης, 2019: 34).

Εκείνο, που από λογική σκοπιά έχει ιδιαίτερη σημασία για την εν λόγω μορφή, είναι ότι η εκάστοτε μορφή αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον προβάλλει ως μια στιγμή μιας ευρύτερης διαδικασίας. Η ενότητα της αλληλεπίδρασης με τους φυσικούς όρους και της κατανάλωσης εξειδικεύεται σε μια σειρά διαφορετικές ειδικές μορφές. Αυτές οι διαφορετικές στιγμές της ως αυτοτελή μέτρα αντιστοιχούν, από κατηγοριακή σκοπιά, στην αντίληψη που αναπτύσσει ο Χέγκελ περί Εκλεκτικής συγγένειας. Όσο μεγαλύτερη είναι ενότητα και η συγγένεια των μορφών αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον και κατανάλωσης τόσο πιο εξελιγμένος είναι ο έμβιος οργανισμός. Ο Σ. Δημητρίου αναφέρει ότι μια ανώτερη βαθμίδα εξέλιξης των έμβιων οργανισμών έγκειται στην

αύξηση της εσωτερικής οργάνωσης των αυτορρυθμιστικών μηχανισμών που αντιστοιχεί σε αύξηση του πεδίου δράσης και του ελέγχου του περιβάλλοντος. Δηλαδή ανταποκρίνεται στην ανάπτυξη των αντίστοιχων νόμων που είναι βασικοί για τη ζωντανή ύλη: α) της εσωτερικής σταθερότητας (μεταβολισμός, ομοιοστασία, αναπαραγωγή), β) της ερεθιστηκότητας και προσαρμογής. Ο προοδευτικός χαρακτήρας της εξέλιξής της προσδιορίζεται από την ανάπτυξη του συστήματος πληροφορία-ρύθμιση-έλεγχος (νευρικό σύστημα και ορμονικό σύστημα) με το οποίο αυξάνει τον *καταμερισμό των αντιδράσεων* στο περιβάλλον και την επέκταση σ' αυτό. Αύξηση της πληροφορίας αντιστοιχεί σε αύξηση της

διαφορικότητας των αντιδράσεων και, κατά προέκταση, σε αύξηση των βαθμών ελευθερίας (Δημητρίου, 1995:264-265).¹⁸⁶

Χαρακτηριστικό της μορφής III είναι ότι, κατά τη διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, χρησιμοποιούνται αντικείμενα ανόργανης και οργανικής προέλευσης δεδομένα από τη φύση. Στη μορφή III ο ενεργητικός ρόλος της αντεπίδρασης στο φυσικό περιβάλλον αναβαθμίζεται περαιτέρω. Ο οργανισμός αντεπιδρά πλέον όχι μόνο με τη βοήθεια των οργάνων του σώματος, αλλά και με μέσα επενέργειας, τα οποία συνιστούν αντικείμενα δεδομένα από τη φύση. Τα τελευταία αποτελούν προέκταση των οργάνων του σώματος και αποκτούν, εντός της διαδικασίας αντεπίδρασης στο περιβάλλον, μια λειτουργία, η οποία δεν προσιδιάζει σε αυτά καθ' εαυτά. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι,

όσο κάποια αντικείμενα (διαδικασίες) του περιβάλλοντος τα οποία δεν συνιστούν όργανα του σώματος χρησιμοποιούνται απλώς στο πλαίσιο άλλης λειτουργίας, παραμένοντας αυτά καθαυτά αμετάβλητα, η χρησιμοποίησή τους παραμένει κατά το μάλλον ή ήττον τυχαία. Ο αποφασιστικός ρόλος των ιδιαιτεροτήτων του φυσικού περιβάλλοντος στην αντίφαση μεταξύ έμβιων όντων και φυσικού περιβάλλοντος διατηρείται: τα μέσα επενέργειας που δεν αποτελούν όργανα του σώματος και χρησιμοποιούνται στην αμετάβλητη φυσική μορφή τους, το μόνο που επιτρέπουν εν γένει και εν συνόλω, είναι η πληρέστερη άντληση από το «αποθεματικό» της φύσης αντικειμένων προς κατανάλωση δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή (Βαζιούλιν, 2013: 129).

Στη μορφή III τα μέσα επενέργειας καθορίζονται πρωτίστως από τα όργανα του σώματος και από τα αντικείμενα στα οποία επενεργούν. Η ιδιαιτερότητα της σωματικής διάρθρωσης του οργανισμού διαδραματίζει τον πλέον κομβικό ρόλο. Μάλιστα, η σωματική διάρθρωση του οργανισμού αποτελεί και τον καθοριστικό παράγοντα του φάσματος και του εύρους χρήσης δεδομένων από τη φύση μέσων επενέργειας.¹⁸⁷ Στη μορφή III η αντεπίδραση στο φυσικό περιβάλλον, ως το κοινό Υπόστρωμα στη διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, αποκτά μια θετική έκφραση. Σε αυτό το σημείο της λογικής ανάπτυξης, η ειδική αλληλεπίδραση με τα δεδομένα από τη φύση μέσα επενέργειας συνιστά τον μέσο όρο διάμεσου του οποίου ενοποιούνται οι διαφορετικές μορφές αντεπίδρασης και κατανάλωσης. Στη μορφή III λοιπόν οι διαφορετικές μορφές αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον και κατανάλωσης αρχίζουν

¹⁸⁶ Οι εμφάνσεις δικές μας.

¹⁸⁷ Για παράδειγμα, η εμφάνιση οργανισμών με διαφοροποίηση των άνω και κάτω άκρων οδήγησε σταδιακά, με τη σειρά της, σε μια πολλαπλά ευρύτερη χρήση δεδομένων από τη φύση μέσων επενέργειας. Βλ. Δημητρίου, 1995· Ένγκελς, 1997.

πλέον να προβάλλουν ως κόμβοι, οι οποίοι συγκροτούν ένα πλέγμα στη βάση ενός κοινού υποστρώματος.

Υπό μια αυστηρή παρακολούθηση της ανάπτυξης των λογικών κατηγοριών θα μπορούσε να τεθεί το ακόλουθο ερώτημα: Γιατί άραγε η κομβική σειρά των μετρικών σχέσεων δεν αντιστοιχεί και στη μορφή II; Αφού, επίσης, στον ζωικό οργανισμό οι μορφές αλληλεπίδρασης με τους φυσικούς όρους βρίσκονται σε ενότητα.

Στη μορφή II, παρ' ότι έχει ανακύψει η ενότητα των μορφών αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον, αυτή η ενότητα παραμένει ακόμη μορφική, εξωτερική προς την ολότητα των συναπτόμενων πλευρών. Στη μορφή II η αντεπίδραση προς το φυσικό περιβάλλον ναι μεν έχει ανακύψει, πλην όμως έχει τυπικό χαρακτήρα, ο οποίος εξαντλείται ως επί το πλείστον στα όργανα του σώματος. Με τη μορφή III και την εμφάνιση της χρήσης δεδομένων μέσων επενέργειας, η αντεπίδραση των οργανισμών αποκτά σταδιακά θετική ύπαρξη. Με τη χρήση των αντικειμένων της φύσης, υπό την ιδιότητα των μέσων επενέργειας, η λήψη αντικειμένων προς κατανάλωση από το αποθεματικό της φύσης αναβαθμίζεται ριζικά. Το γεγονός αυτό οδηγεί και στον επαναπροσδιορισμό των υπόλοιπων πλευρών της αλληλεπίδρασης των οργανισμών. Γενικότερα, στους οργανισμούς, στους οποίους αναπτύσσεται η αντεπίδραση στο φυσικό περιβάλλον με τη χρήση δεδομένων από τη φύση μέσων επενέργειας, αναπτύσσεται αντίστοιχα η «κοινωνικότητα». Για παράδειγμα, οι μακάκοι και οι καπουτσίνοι χρησιμοποιούν πέτρες για να σπάσουν κοχύλια, σκληρούς καρπούς κ.λπ. Οι νεότεροι καπουτσίνοι μιμούνται τους μεγαλύτερους, για ένα μεγάλο διάστημα έως και οκτώ χρόνων, μέχρι να καταφέρουν να αποκτήσουν την αντίστοιχη ικανότητα. Τούτων δοθέντων, με τη χρήση των δεδομένων από τη φύση μέσων επενέργειας αναβαθμίζεται πολλαπλά η διαγενεακή μάθηση. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η ίδια η χρήση δεδομένων μέσων επενέργειας μετασχηματίζει σταδιακά τη σχέση γονέων και τέκνων, γηραιότερης και νεότερης γενιάς, ενοποιώντας ουσιαστικά το σύνολο των μορφών αντεπίδρασης και κατανάλωσης. Με την ουσιαστική ενοποίηση των μορφών αντεπίδρασης και κατανάλωσης, η τελευταία υπάγεται όλο και περισσότερο στην πρώτη.

Η εν λόγω διαδικασία συνδέεται και με ποιοτικές αλλαγές στη δομή και στη διάρθρωση των έμβιων οργανισμών, οι οποίες λαμβάνουν χώρα στη συνολική διαδικασία περάσματος από τη μορφή II στη μορφή III. Ο Πατέλης αναφέρει ότι «η εξελικτική διαδικασία, ως αποτέλεσμα της οποίας ανακύπτει το όλο και πιο σύνθετο σύστημα λειτουργικών συνδέσεων του έμβιου

όντος και εξαρτημένων αντανακλαστικών, με τις συνακόλουθες μαθησιακές διαδικασίες, περιπλέκει τον ψυχισμό και καθιστά αναγκαία τη διαγενεακή εκπαίδευση (Πατέλης, 2019: 30). Ο Δημητρίου αντίστοιχα τονίζει ότι αλλαγές όπως η αντικατάσταση του εξωτερικού σκελετού με τον εσωτερικό, δηλαδή την σπονδυλική στήλη, και η αντικατάσταση της ωστοκίας από το θηλασμό, ένεκα του οποίου αναπτύχθηκε περαιτέρω το νευρικό σύστημα καθώς επίσης αναπτύχθηκε και η λειτουργία των εξαρτημένων αντανακλαστικών, άνοιξαν το δρόμο στην επίκτητη μάθηση» (Δημητρίου, 1995: 267).

Στη μορφή III η αντεπίδραση στο φυσικό περιβάλλον με τη χρήση δεδομένων από τη φύση μέσων επενέργειας δεν έχει ακόμη καταστεί κυρίαρχη, αλλά αποτελεί κατά το μάλλον ή ήττον κάτι το περιστασιακό. Όσο περισσότερο μάλιστα μετατρέπεται η χρήση των μέσων επενέργειας από τυχαία σε σταθερή, τόσο περισσότερο ενισχύεται και ο εσωτερικός δεσμός της συνολικής διαδικασίας αναπαραγωγής του είδους και των διαφορετικών πλευρών αλληλεπίδρασης των οργανισμών με την αντεπίδραση στο περιβάλλον με τη χρήση μέσων επενέργειας. Η μετάβαση στη μορφή IV πραγματοποιείται όταν η χρήση των μέσων επενέργειας μετατρέπεται σε κυρίαρχη στιγμή της διαδικασίας εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση.

Στη μορφή IV η σταθερή χρήση των μέσων επενέργειας οδηγεί στον επακόλουθο λειτουργικό και μορφολογικό τους μετασχηματισμό. Σε όλες τις υπόλοιπες μορφές, η διαδικασία σχηματισμού αντικειμένων προς κατανάλωση είναι εξωτερική προς την ίδια την κατανάλωση. Οι φυσικές διαδικασίες σχηματισμού των αντικειμένων προς κατανάλωση είναι κάτι το εξωτερικό και το τυχαίο ως προς την ίδια την κατανάλωση. Από τη στιγμή που τα μέσα επενέργειας, τα οποία δεν αποτελούν όργανα του σώματος, καταστούν κυρίαρχα, συντελείται λειτουργικός και μορφολογικός μετασχηματισμός τόσο των ίδιων των μέσων όσο και της ίδιας της διαδικασίας αντεπίδρασης. Λειτουργικός και μορφολογικός μετασχηματισμός επέρχεται τόσο στο ίδιο το αντικείμενο, το οποίο μετατρέπεται σε τεχνητά δημιουργημένο αντικείμενο, όσο και στον ίδιο τον οργανισμό (Βαζιούλιν, 2013: 130).

Από λογικής πλευράς, φανερώνεται ότι το κοινό υπόστρωμα της σχέσης των οργανισμών με το φυσικό περιβάλλον, δηλαδή η αντεπίδραση με το τελευταίο, αποκτά στη μορφή IV την κατ' εξοχήν θετική του έκφραση. Ο λειτουργικός και μορφολογικός μετασχηματισμός των μέσων επενέργειας σημαίνει ότι η διαδικασία αντεπίδρασης στο περιβάλλον κατακτά την κατ' εξοχήν αντίστοιχη εαυτής μορφή. Έτσι, στη μορφή IV ανακύπτει η εσωτερική σύνδεση μεταξύ

της κατανάλωσης και των διαδικασιών σχηματισμού αντικειμένων προς κατανάλωση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαδικασία σχηματισμού αντικειμένων προς κατανάλωση υπάγεται στην ίδια την κατανάλωση· «η διαμόρφωση αντικειμένων προς κατανάλωση χάριν της κατανάλωσης συνιστά την παραγωγή. Συνεπώς, χαρακτηριστικό της μορφής IV είναι η εσωτερική σύνδεση, η εσωτερική ενότητα παραγωγής και κατανάλωσης, με αποφασιστικό τον ρόλο της παραγωγής» (ό.π.: 132).

Η μορφή IV προσιδιάζει στην κατ' εξοχήν ανθρώπινη μορφή αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον. Η ιδιότυπα ανθρώπινη αλληλεπίδραση με το περιβάλλον προβάλλει από δύο βασικές πλευρές. Από την πλευρά της εσωτερικής της ενότητας με την κατανάλωση, δηλαδή από τη σκοπιά των αποτελεσμάτων της επενέργειας στο φυσικό περιβάλλον, η ανθρώπινη αλληλεπίδραση συνιστά *παραγωγή*. Από την πλευρά που η ανθρώπινη αλληλεπίδραση με το περιβάλλον προβάλλει από τη σκοπιά του ανθρώπου, δηλαδή από τη σκοπιά της χρησιμοποίησης των σωματικών και νοητικών του ικανοτήτων, η ανθρώπινη αλληλεπίδραση συνιστά *εργασία*.

Αναμφίβολα ενυπάρχει μεγάλη ομοιότητα μεταξύ της λογικής ανάπτυξης του Μαρξ και του Βαζιούλιν στις παραπάνω αναλύσεις. Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι, σύμφωνα και με την «Επιστήμη της Λογικής», οι κατηγορίες του Μέτρου αφορούν μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης της σκέψης κατά την απεικόνιση της αμεσότητας του γνωστικού αντικειμένου. Ήδη όμως από την περιγραφή της λογικής ανάπτυξης στο κάθε έργο, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η τελευταία αναπαριστά, σε ανηρημένη μορφή, εξίσου και μια ιστορική διαδικασία.

Όσο η σκέψη βρίσκεται στις κατηγορίες του άμεσου μέτρου και της ειδικής ποσότητας, η εξέταση ακολουθεί στενά την αμεσότητα του γνωστικού αντικειμένου. Στο «Κεφάλαιο», το μέγεθος της αξίας και ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας που το καθορίζει αφορούν την αμεσότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Επίσης, η εξέταση του μεγέθους της αξίας προς τις εξωτερικές προς αυτό αξίες χρήσης καθώς και της δυνατότητας έκφρασης του πρώτου στις τελευταίες συνιστά απεικόνιση διαδικασιών που συνδέονται πρωτίστως με την αμεσότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Από τη στιγμή όμως, που η εξέταση περνά στις σχέσεις των διαφορετικών εμπορευμάτων και της κοινής αξιακής μορφής τους, τότε απαραίτητη καθίσταται η συστηματική εξήγηση της χρηματικής μορφής.

Από αυστηρά λογική σκοπιά, η εξήγηση του αινίγματος του χρήματος μέσω της ανάπτυξης των αξιακών μορφών δεν εμπίπτει στο πλαίσιο της εξέτασης της αμεσότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Φυσικά, η κατανόηση ότι το χρήμα αποτελεί την καθολική αξιακή μορφή προϋποθέτει τη συστηματική και ιστορική κατανόηση της ανάπτυξης της αξιακής μορφής. Στο πλαίσιο ωστόσο της απεικόνισης της αμεσότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η χρηματική μορφή, ως καθολική αξιακή μορφή, παρουσιάζεται άμεσα. Γι' αυτό, όπως παρατηρεί ο Μαρξ, ολόκληρη η κλασική αστική πολιτική οικονομία, παραμένοντας δέσμια στο πλαίσιο της αμεσότητας, δεν διανοήθηκε να εξετάσει την γένεση της χρηματικής μορφής. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

Αυτό που κάνει ιδιαίτερα δύσκολη τη σύλληψη του χρήματος στην πλήρη προσδιοριστία του ως χρήματος -και πρόκειται για δυσκολίες τις οποίες η πολιτική οικονομία προσπαθεί να αποφύγει ξεχνώντας τον έναν προσδιορισμό χάριν του άλλου και, όταν της αντιτείνουν τον ένα, επικαλείται τον άλλο- είναι ότι εδώ μια κοινωνική σχέση, μια ορισμένη σχέση των ατόμων μεταξύ τους, εμφανίζεται ως μέταλλο, ως πέτρα, ως ένα καθαρά υλικό πράγμα έξω από αυτά, το οποίο προεuirίσκεται ως τέτοιο στη φύση και στο οποίο δεν απομένει πλέον να διακριθεί κανένας μορφικός προσδιορισμός που να το διακρίνει από τη φυσική ύπαρξή του (Marx, 2018: 1134).

Χαρακτηριστική του εν λόγω περιορισμού της κλασικής αστικής πολιτικής οικονομίας είναι η έλλειψη ιστορικότητας.

Στη «Λογική της Ιστορίας» αντίστοιχα, ο άμεσος εντοπισμός της ενότητας παραγωγής (υπό τη μορφή της αλληλεπίδρασης με τη φύση) και κατανάλωσης συνιστά απεικόνιση κυρίως των πλευρών της αμεσότητας της κοινωνίας. Με το πέρασμα στην εξέταση της αντίφασης μεταξύ οργανισμού και περιβάλλοντος, η εν λόγω ενότητα δεν παρουσιάζεται άμεσα, όπως αυτή υφίσταται στην πλέον κυρίαρχη και χαρακτηριστική στον άνθρωπο μορφή. Αντιθέτως, παρουσιάζεται πρωτίστως η ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης της ιδιότυπα ανθρώπινης αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον. Τόσο οι τρεις πρώτες αξιακές μορφές (απλή, εκδιπλωμένη, γενική) όσο και οι τρεις πρώτες μορφές αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον (μορφές I, II και III), δεν αναπαράγονται ως τέτοιες στη δεδομένη ύπαρξη του ώριμου αντικειμένου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι αξιακές μορφές και η κλιμακούμενη αντίφαση οργανισμού περιβάλλοντος προβάλλουν πρωτίστως ως μορφές ιστορικής εξέτασης. Μάλιστα, προβάλλουν ως ιστορικά στάδια της διαδικασίας που προηγείται του δεδομένου αντικειμένου της έρευνας. Ας

εντρυνήσουμε περαιτέρω στο εν λόγω ζήτημα, εντοπίζοντας στις αξιακές μορφές και στα στάδια της αντίφασης του οργανισμού με το περιβάλλον τις ιστορικές τους διαστάσεις.

Στο «Κεφάλαιο», η απλή αξιακή μορφή συνιστά την απλούστερη ιστορικά ανταλλακτική σχέση. Στο δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο «Η διαδικασία της ανταλλαγής», ο Μαρξ εξηγεί ότι σε αυτή την εμβρυακή ανταλλακτική σχέση, το πράγμα μετατρέπεται σε εμπόρευμα, εξαιτίας του γεγονότος ότι η ποσότητα της χρηστικής του αξίας υπερβαίνει τις άμεσες ανάγκες του κατόχου του. Ο κάθε κάτοχος έχει ένα μη χρήσιμο πράγμα για τον ίδιο και ένα χρήσιμο πράγμα για τον άλλο. Το πράγμα έτσι αποκτά το χαρακτήρα του εμπορεύματος μόνο κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής,

η άμεση ανταλλαγή προϊόντων αφενός έχει τη μορφή της απλής αξιακής έκφρασης και αφετέρου δεν την έχει ακόμα. Η μορφή εκείνη ήταν χ εμπόρευμα $A = \phi$ εμπόρευμα B . Η μορφή της άμεσης ανταλλαγής προϊόντων είναι: χ χρηστικό αντικείμενο $A = \phi$ χρηστικό αντικείμενο B . Τα πράγματα A και B δεν είναι εδώ εμπορεύματα πριν από την ανταλλαγή, γίνονται εμπορεύματα εν πρώτοις μέσω της ανταλλαγής (Marx, 2016: 67).

Σε αυτή τη μορφή της ανταλλαγής, τα διαφορετικά πράγματα ανταλλάσσονται πρωτίστως στη βάση της ποιότητας και δευτερευόντως στη βάση της ποσότητας. Από τη στιγμή που εκείνο που ανταλλάσσεται είναι μια άχρηστη ποσότητα πραγμάτων για τον κάτοχο A και συγχρόνως χρήσιμη για τον κάτοχο B , με μια άχρηστη ποσότητα για το κάτοχο B και συγχρόνως χρήσιμη για τον κάτοχο A , τότε εκείνο που χαρακτηρίζει την όλη ανταλλακτική κίνηση είναι η ανταλλαγή δύο ποιότητων. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ποσοτικός καθορισμός της αξίας στη βάση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας δεν έχει ανακύψει ακόμη. Ο Λούκατς γράφει ότι,

στα πρωταρχικά στάδια της εργασίας, το ουσιώδες ήταν το να πραγματοποιηθεί το προϊόν, ενώ ο αναγκαίος χρόνος για την δημιουργία του παίζει έναν δευτερεύοντα ρόλο. Οι διαφορές μεταξύ των ατομικών πραγματοποιήσεων της εργασίας βασίζονται στις βιολογικές (και επίσης ψυχικές) ιδιαιτερότητες των υποκειμένων. Δεν είναι παρά σε ένα ορισμένο στάδιο της διαδικασίας της παραγωγής και της ανταλλαγής που ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος της εργασίας εμφανίζεται ως κοινωνική κατηγορία με την στενή έννοια (Lukacs, 2011: 227-228).

Η ανταλλαγή των δύο αντικειμένων συνιστά κάτι το συμπτωματικό.¹⁸⁸ Ο ποσοτικός καθορισμός της ανταλλακτικής σχέσης βρίσκεται σε προεμβρυακή μορφή και αποτελεί κάτι το

¹⁸⁸ Η εξέταση της διαδικασίας της ανταλλαγής αφορά τις κατηγορίες της Ενεργείας Πραγματικότητας υπό το πρίσμα της μικρής σπείρας της έλικος. Σε αυτό το σημείο έχουμε να κάνουμε με το ζήτημα της *συμπτωματικότητας* (ή

εξωτερικό προς την ίδια. Ο Μαρξ τονίζει ότι «αυτή η μορφή απαντά στην πράξη μόνο στις απαρχές, όταν τα εργασιακά προϊόντα μετατρέπονται σε εμπορεύματα μέσα από τυχαία και ευκαιριακή ανταλλαγή» (Marx, 2016: 47).

Από την ιστορική πτυχή διαπιστώνεται ότι στην πραγματικότητα, στην πρώτη αξιακή μορφή, η αξία βρίσκεται εν τη γενέσει και αυτό που δεσπόζει στην ανταλλακτική σχέση των πραγμάτων είναι η ανταλλαγή στη βάση της ποιότητας τους. Πρόκειται για μια σχέση, στην οποία το κοινό μεταξύ των εμπορευμάτων, το γεγονός ότι αποτελούν ξόδεμα αφηρημένης εργασίας, δεν έχει ανακύψει. Η εν λόγω ανταλλακτική σχέση χαρακτηρίζει τις αρχαϊκές μορφές ανταλλαγής. Το στάδιο της αρχαϊκής ανταλλαγής ανακύπτει γενικότερα κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας. Ο Μαρξ επισημαίνει ότι η πρωταρχική μορφή της ανταλλαγής δεν αρχίζει με τους ανεξάρτητους ατομικούς ιδιοκτήτες που κατέχουν διαφορετικά εμπορεύματα,

μια τέτοια σχέση αμοιβαίας ξενότητας [Fremdheit] δεν υπάρχει για τα μέλη μιας αυτοφυσικής κοινότητας, είτε αυτή έχει τη μορφή πατριαρχικής οικογένειας είτε αρχαιοϊνδικής κοινότητας ή του κράτους των Ίνκας κ.λπ. Η εμπορευματική ανταλλαγή αρχίζει εκεί όπου τελειώνουν οι κοινότητες, στα σημεία της επαφής τους με ξένες κοινότητες ή με μέλη ξένων κοινοτήτων» (ό.π.: 67).¹⁸⁹

Η σταθερή ανάγκη για ξένα χρήσιμα αντικείμενα και η διαρκής επανάληψη των διαδικασιών ανταλλαγής εδραιώνει τη διαδικασία της ανταλλαγής, ως κοινωνική διαδικασία.

Η εκδιπλωμένη αξιακή μορφή αναπαριστά εκείνο το ιστορικό στάδιο, στο οποίο η ανταλλαγή έχει διευρυνθεί και έχει εδραιωθεί η κοινωνική της λειτουργία. Σε αυτό το στάδιο, ο ποσοτικός προσδιορισμός, στη βάση του οποίου ανταλλάσσονται τα διαφορετικά εμπορεύματα, έχει ανακύψει και καθορίζεται όλο και περισσότερο από τη διαδικασία παραγωγής τους. Τα εμπορεύματα προσδιορίζονται ολοένα και περισσότερο ως αξιακά μεγέθη. Η εν λόγω διαδικασία οδηγεί σταδιακά στην εμφάνιση της γενικής αξιακής μορφής. Πρόκειται για το ιστορικό στάδιο, στο οποίο η οικονομική δραστηριότητα έχει αποκτήσει κομβικό κοινωνικό ρόλο. Όπως σημειώνει ο Μαρξ:

τυχαιότητας) (γερμ. *Zufälligkeit*), ωστόσο οι κατηγορίες της Ενεργείας Πραγματικότητας δεν μας αφορούν στο παρόν στάδιο της έρευνας.

¹⁸⁹ Στη βάση της συγκεκριμένης αντίληψης του Μαρξ, μπορούμε να δούμε και την προβληματική του «Δώρου» που αναπτύσσεται από το Μ. Μως και την ευρύτερη ανθρωπολογική προβληματική περί των δικτύων ανταπόδοσης στα πλαίσια της πρωτόγονης κοινότητας. (βλ. Δημητρίου, 1993γ· Μως, 1979)

Μια συναλλαγή στην οποία οι εμπορευματοκάτοχοι ανταλλάσσουν και συγκρίνουν τα δικά τους εμπορεύματα με διάφορα άλλα εμπορεύματα δεν πραγματοποιείται ποτέ εάν τα διάφορα εμπορεύματα δεν ανταλλαχθούν και δεν συγκριθούν ως αξίες από τους διάφορους εμπορευματοκατόχους στο πλαίσιο της συναλλαγής τους με ένα τρίτο και το αυτό εμπορευματικό είδος. Αυτό το τρίτο εμπόρευμα, καθώς γίνεται ισοδύναμο για διάφορα άλλα εμπορεύματα, αποκτά με άμεσο τρόπο, αν και σε στενά όρια, γενική ή κοινωνική μορφή ισοδυνάμου. Αυτή η γενική μορφή ισοδυνάμου γεννιέται και πεθαίνει με τη στιγμιαία κοινωνική επαφή που την έχει φέρει στη ζωή. Την προσλαμβάνει αυτό ή εκείνο το εμπόρευμα με εναλλασσόμενο και εφήμερο τρόπο. Με την ανάπτυξη της εμπορευματικής ανταλλαγής όμως προσκολλάται αποκλειστικά σε ιδιαίτερα είδη εμπορευμάτων ή αποκρυσταλλώνεται στη χρηματική μορφή. (ό.π.: 68).

Καθίσταται σαφές ότι η περαιτέρω διεύρυνση της ανταλλαγής και η ανάπτυξη της κοινωνικής της λειτουργίας οδηγεί εν τέλει στη χρηματική αξιακή μορφή. Παρ' ότι η χρηματική μορφή απαντάται ήδη σε πρώιμα στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης, η χαρακτηριστική της κυριαρχία ολοκληρώνεται επί κεφαλαιοκρατίας.

Στη «Λογική της Ιστορίας», η μορφή I αντεπίδρασης του οργανισμού με το φυσικό περιβάλλον, στην οποία η κατανάλωση ταυτίζεται άμεσα με τη διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, αντιστοιχεί στην απλούστερη ιστορική μορφή των έμβιων οργανισμών. Όπως αναφέρει ο Βαζιούλιν, «αυτή η σχέση των έμβιων όντων προς το περιβάλλον είναι χαρακτηριστική για τα φυτά» (Βαζιούλιν, 2013: 126). Ο έμβιος οργανισμός βρίσκεται σε ένα είδος άμεσης ταυτότητας με το φυσικό περιβάλλον, ενώ ταυτόχρονα διακρίνεται από αυτό. Εκείνο που δεσπόζει σε αυτή τη μορφή είναι ο καθοριστικός ρόλος του φυσικού περιβάλλοντος, τουτέστιν ο ποιοτικός καθορισμός. Η ίδια η ύπαρξη και η αναπαραγωγή του έμβιου οργανισμού αποτελεί εν γένει κάτι το τυχαίο (συμπτωματικό). Στη μορφή I, η αντεπίδραση με το περιβάλλον δεν έχει ανακύψει, ωστόσο «υπάρχει το «προέμβρυο» ορισμένης αντεπίδρασης στο φυσικό περιβάλλον χάριν της κατανάλωσης» (ό.π.: 135). Στη μορφή II, η αλληλεπίδραση του οργανισμού με το φυσικό περιβάλλον είναι χαρακτηριστική στο ιστορικό στάδιο ανάπτυξης των ζωικών οργανισμών. Ίδιον των ζώων είναι η μηχανική μορφή αλληλεπίδρασης με τα αντικείμενα προς κατανάλωση. Σε αυτή τη μορφή, η αντεπίδραση με το περιβάλλον έχει ανακύψει. Όσο πιο ανεπτυγμένος είναι ο ζωικός οργανισμός στην εξελικτική αλυσίδα τόσο πολυπλοκότερη και συνθετότερη είναι, κατά βάση, η μορφή αντεπίδρασης στο φυσικό περιβάλλον. Η μορφή III αντιστοιχεί, σε πρώτο επίπεδο, σε ποικίλους ζωικούς οργανισμούς, ωστόσο χαρακτηριστική, ως προς την ιδιότυπη λειτουργία της, καθίσταται σε εκείνους τους

οργανισμούς, στους οποίους έχουν απελευθερωθεί σε σημαντικό βαθμό τα άνω άκρα, δηλαδή στα πρωτεύοντα και στους προγόνους του γένους homo. Η εν λόγω μορφή οδήγησε σταδιακά στη διαδικασία της ανθρωπογένεσης και στην εμφάνιση της μορφής IV, η οποία είναι χαρακτηριστική αποκλειστικά στον άνθρωπο.¹⁹⁰

Συμπεραίνεται από τα παραπάνω ότι τόσο οι αξιακές μορφές όσο και οι μορφές αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον απεικονίζουν τα κύρια στάδια της ιστορικής ανάπτυξης της διαδικασίας, που προηγείται του κυρίου αντικειμένου της έρευνας και που αποτελεί προϋπόθεσή του. Στον βαθμό όμως που διερευνάται η αμεσότητα του γνωστικού αντικειμένου, για ποιο λόγο αναπαρίστανται τα κύρια ιστορικά στάδια της προγενέστερης διαδικασίας;

Έχουμε τονίσει ότι σε γενικότερη μορφή, αν και όχι πάντοτε, μια απλούστερη διαδικασία αναπαράγεται σε ανηρημένη μορφή στη συνθετότερη. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η προϋπόθεση δεν απαλείφεται πλήρως στο αποτέλεσμα, αλλά διατηρείται σε αυτό σε ανηρημένη μορφή. Η απλούστερη σχέση μεταξύ δύο εμπορευμάτων, παρ' όλο που διαμεσολαβείται από το χρήμα, λαμβάνει χώρα αδιαλείπτως στην επιφάνεια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Αντίστοιχα, η αντεπίδραση που χαρακτηρίζει τη μορφή I υφίσταται σε ανηρημένη μορφή στον άνθρωπο, όπως στην περίπτωση της λειτουργίας της αναπνοής.

Υπό την αυστηρά λογική εξέταση, η νόηση θα όφειλε να απεικονίσει τις αξιακές μορφές και τις μορφές αλληλεπίδρασης του οργανισμού με το περιβάλλον, όπως αυτές υφίστανται σε ανηρημένη μορφή στην επιφάνεια του ώριμου αντικειμένου. Θα όφειλε, δηλαδή, να απεικονίσει τις προϋποθέσεις του χρήματος και της μορφής IV, όπως αυτές διατηρούνται και αναπαράγονται στην αμεσότητα του δεδομένου ώριμου αντικειμένου. Όμως, στην επιφάνεια του γνωστικού αντικειμένου δεν μπορεί να διακριθεί η απλούστερη αξιακή μορφή από την χρηματική, επειδή η πρώτη υφίσταται μονάχα ως διατηρημένη και ανηρημένη στην τελευταία. Στην επιφάνεια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η κάθε εμπορευματική ανταλλαγή διαμεσολαβείται από το χρήμα. Αντίστοιχα, στην επιφάνεια της κοινωνίας, η αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον προβάλλει από τη σκοπιά της εργασίας, ενώ οι λοιπές μορφές αλληλεπίδρασης προβάλλουν ως διατηρημένες και ανηρημένες στην τελευταία.

¹⁹⁰ Εδώ με τον όρο άνθρωπο εννοούμε το γένος homo και όχι μονάχα τον homo sapiens sapiens.

Στο επίπεδο της αμεσότητας, η χρηματική μορφή και η μορφή IV αποτελούν άμεσα εμπειρικά γεγονότα. Εκκινώντας όμως από την αμεσότητα και τα δεδομένα της αισθητηριακής εποπτείας, η χρηματική μορφή και η μορφή IV δεν μπορούν να αποδειχθούν. Η επιστημονική τους κατανόηση προϋποθέτει τη θεωρητική τους ανακατασκευή. Ο Μαρξ επισημαίνει ότι,

ο καθένας γνωρίζει, έστω και αν δεν γνωρίζει τίποτε άλλο, ότι τα εμπορεύματα μαζί με τις πολυποίκιλες φυσικές μορφές των χρηστικών αξιών τους κατέχουν και μια κοινή σε όλα αξιακή μορφή, η οποία βρίσκεται σε έντονη αντίθεση προς τις πρώτες - τη χρηματική μορφή. Εντούτοις, αυτό που επιδιώκεται εδώ είναι κάτι που η αστική οικονομική επιστήμη ούτε καν έχει αποπειραθεί, δηλαδή να δείξουμε τη γένεση αυτής της χρηματικής μορφής, με άλλα λόγια να παρακολουθήσουμε την ανάπτυξη της αξιακής έκφρασης που περιέχεται στην αξιακή σχέση των εμπορευμάτων από την απλούστερη και αφανέστερη μορφή της μέχρι την εκθαμβωτική χρηματική μορφή. Με τον τρόπο αυτό εξαφανίζεται και το αίνιγμα του χρήματος (Marx, 2016: 30).

Ο Μαρξ διατυπώνει το παραπάνω απόσπασμα ακριβώς πριν το πέρασμα στην εξέταση των αξιακών μορφών. Πως θα λυθεί το αίνιγμα του χρήματος; Ακολουθώντας την έκφραση της αξίας από την απλούστερη προς την καθολική της μορφή. Η κίνηση αυτή όμως προϋποθέτει την έως τώρα (στο «Κεφάλαιο») επιτευχθείσα γνώση.

Στην έως τώρα λογική ανάπτυξη, η πορεία της νόησης του Μαρξ κινήθηκε από την αξία χρήσης και την ανταλλακτική σχέση των εμπορευμάτων προς την αξία, το μέγεθος της αξίας και την κοινωνικά μέση εργασία που το καθορίζει. *Η κίνηση αυτή αντιστοιχεί, σε ανηρημένη μορφή, στην ιστορική αλληλουχία πρωταρχικής εμφάνισης της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας.* Οι παραπάνω βασικές κατηγορίες (αξία χρήσης, αξία, μέγεθος της αξίας, κοινωνική μέση εργασία), από τις οποίες διήλθε η νόηση, αντιστοιχούν εν γένει και εν συνόλω στη σειρά ιστορικής εμφάνισης των πλευρών του αντικειμένου (απλή εμπορευματική κυκλοφορία). Συνεπώς, εδώ έχουμε μια σύμπτωση της λογικής με την ιστορική αλληλουχία.

Από την άλλη, η κίνηση από την αξία στις αξιακές μορφές διαφέρει από την παραπάνω κίνηση. *Η λογική κίνηση από την αξία στις αξιακές μορφές, δηλαδή η κίνηση επιστροφής στην επιφάνεια, αναπαριστά, σε ανηρημένη μορφή, την ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης της εμπορευματικής κυκλοφορίας.* Απεικονίζει έτσι τη διαδικασία καθορισμού και μετασχηματισμού

της επιφάνειας από την ουσία (αξία).¹⁹¹ Σε αυτό το στάδιο της εξέτασης, διαπιστώνεται ότι η σταδιακή ανάπτυξη της ουσίας, δηλαδή η σταδιακή διαμόρφωση του αντικειμένου (της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας), οδηγεί αναγκαία στον μετασχηματισμό της επιφάνειας του αντικειμένου. Η λογική κίνηση λοιπόν των αξιακών μορφών συνιστά την απεικόνιση σε ανηρημένη μορφή των ιστορικών σταδίων ανάπτυξης της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας. Η απλή αξιακή μορφή αναπαριστά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης, η εκδιπλωμένη μορφή αναπαριστά το στάδιο της διαμόρφωσης, η γενική μορφή τη διαδικασία περάσματος από το στάδιο της διαμόρφωσης στο στάδιο της ωριμότητας, και η χρηματική μορφή αναπαριστά το στάδιο της ωριμότητας της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας.

Αντιστοίχως, στη «Λογική της Ιστορίας», η ανασύσταση της κλιμακούμενης αντίφασης του οργανισμού και του φυσικού περιβάλλοντος προϋποθέτει την έως τώρα επιτευχθείσα γνώση. Μέχρι στιγμής, η νόηση κινήθηκε από την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον για την υποστήριξη της ζωής του, στην αλληλεπίδραση των ανθρώπων για την ανανέωση του είδους. Αποκαλύφθηκε έτσι ότι η ανανέωση τους είδους και ο πληθυσμός καθορίζονται από τους φυσικούς όρους και εν τέλει από την αλληλεπίδραση του είδους με τους τελευταίους για την πρόσκτηση αντικειμένων προς κατανάλωση. *Η κίνηση αυτή αντιστοιχεί, σε ανηρημένη μορφή, στην ιστορική αλληλουχία πρωταρχικής εμφάνισης της έμβιας μορφής κίνησης.* Η αλληλουχία των κατηγοριών (αλληλεπίδραση ατόμου με περιβάλλον, αλληλεπίδραση των ατόμων για την ανανέωση του είδους, πληθυσμός, αντεπίδραση στο περιβάλλον) αντιστοιχεί, σε ανηρημένη μορφή, στη γενικότερη ιστορική αλληλουχία εμφάνισης των πλευρών του αντικειμένου (έμβια μορφή κίνησης). Από την άλλη, *η κίνηση από την ανανέωση του είδους στις μορφές αντίφασης του οργανισμού και του φυσικού περιβάλλοντος, δηλαδή η κίνηση επιστροφής στην επιφάνεια, αναπαριστά, σε ανηρημένη μορφή, την ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης της έμβιας μορφής κίνησης.* Έτσι, η μορφή I αναπαριστά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης, η μορφή II το στάδιο της διαμόρφωσης, η μορφή III τη διαδικασία μετάβασης από το στάδιο της διαμόρφωσης στο στάδιο της ωριμότητας και η μορφή IV το στάδιο της ωριμότητας της έμβιας μορφής κίνησης. Η μορφή IV σηματοδοτεί συγχρόνως και τη μετάβαση σε μια ποιοτικά ανώτερη μορφή κίνησης, την κοινωνική. Όπως γράφει ο Πατέλης, στη μορφή IV:

¹⁹¹ Εδώ αναφερόμαστε ξανά στις κατηγορίες τις μικρής σπείρας της έλικος, επειδή ακριβώς κάνουμε λόγω περί της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας και της διαδικασίας απεικόνισής της σε ανηρημένη μορφή.

επέρχεται μια ριζική αλλαγή της «στρατηγικής επιβίωσης» του ανθρώπινου γένου, έναντι αυτής που χαρακτηρίζει τα υπόλοιπα έμβια όντα: στη θέση της κατ' εξοχήν προσαρμογής του έμβιου όντος στις αλλαγές του περιβάλλοντος, ο άνθρωπος κατ' εξοχήν προσαρμόζει το περιβάλλον για την ικανοποίηση των αναγκών του δια της εργασιακής επενέργειας (Πατέλης, 2019: 34).

Οι δύο παραπάνω μορφές αλληλουχίας (αξιακές μορφές, αντίφαση οργανισμού με περιβάλλον) συνιστούν από μια ορισμένη άποψη πρωτίστως ιστορική εξέταση, αφού, όπως τονίστηκε και παραπάνω, οι πρώτες τρεις αξιακές μορφές και οι μορφές I, II και III αλληλεπίδρασης του οργανισμού με το φυσικό περιβάλλον δεν αναπαράγονται στην αμεσότητα του γνωστικού αντικειμένου, του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και της κοινωνίας αντίστοιχα. Μέσω της προσεκτικότερης εξέτασης της λογικής ανάπτυξής τους, παρατηρείται ότι, ήδη από την πρώτη μορφή, ο Μαρξ εξετάζει την έκφραση της αξίας και ο Βαζιούλιν αντίστοιχα την αντεπίδραση του οργανισμού στο φυσικό περιβάλλον. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην εξέταση της απλής αξιακής μορφής δεν εξετάζεται το πώς η αξία γεννιέται στην ανταλλαγή, το οποίο θα αντιστοιχούσε σε μια κατ' εξοχήν ιστορική εξέταση, αλλά το πώς η αξία εκφάινεται (εκφράζεται). Η αξία λοιπόν, ήδη από την πρώτη αξιακή μορφή, λαμβάνεται ως προϋπάρχουσα της ανταλλαγής. Η αξία όμως, ως προϋπάρχουσα της ανταλλαγής, είναι κάτι που χαρακτηρίζει την ανεπτυγμένη εμπορευματική κυκλοφορία και ειδικότερα τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Αντίστοιχα, στην πρώτη μορφή της αντίφασης μεταξύ οργανισμού και περιβάλλοντος δεν εξετάζεται πώς ορισμένες φυσικές συνθήκες οδηγούν στην εμφάνιση των έμβιων οργανισμών, κάτι το οποίο θα αντιστοιχούσε σε μια κατ' εξοχήν ιστορική εξέταση. Αντίθετα, εξετάζεται η σχέση του οργανισμού και του φυσικού περιβάλλοντος από την άποψη της αντεπίδρασης του οργανισμού στο φυσικό περιβάλλον. Η αντεπίδραση του οργανισμού στο περιβάλλον προϋποτίθεται της σχέσης. Η αντεπίδραση όμως του οργανισμού στο φυσικό περιβάλλον υφίσταται, σε καθαρή μορφή, ακριβώς ως αντεπίδραση, μονάχα στην πιο ανεπτυγμένη μορφή έμβιας ύπαρξης και συγκεκριμένα στον άνθρωπο και στην κοινωνική μορφή κίνησης.

Εν κατακλείδι, *οι αξιακές μορφές και οι μορφές της αντίφασης του οργανισμού με το φυσικό περιβάλλον αποτελούν ιστορική εξέταση, η οποία εν τούτοις πραγματώνεται στο πλαίσιο της κυριαρχίας της λογικής εξέτασης.* Η αναφορά στην ιστορική εξέταση αυτού του τύπου καθίσταται αναγκαία για την απεικόνιση της διαδικασίας γένεσης και σχηματισμού μιας εκ των θεμελιωδών πλευρών της αμεσότητας του δεδομένου αντικειμένου της έρευνας από την

προγενέστερη μορφή κίνησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ανασύσταση των ιστορικών σταδίων της προγενέστερης μορφής κίνησης αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ όρο για την επιστημονική κατανόηση των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων καθώς και της αντεπίδρασης του οργανισμού στο περιβάλλον μέσω της χρήσης παρηγμένων μέσων επενέργειας. *Η νόηση όμως δεν αποβλέπει ειδικά στην αυστηρή αποκάλυψη της ιστορικής διαδικασίας της προγενέστερης μορφής κίνησης, παρά μόνο στις απαραίτητες στιγμές, οι οποίες σχετίζονται με την αμεσότητα των πλευρών του δεδομένου αντικειμένου της έρευνας. Στην πραγματικότητα, η καθ' εαυτή προγενέστερη διαδικασία, η προϋπόθεση, δεν ενδιαφέρει τους ερευνητές, παρά μόνο ως σχετιζόμενη με το αποτέλεσμά της, δηλαδή με τις πλευρές του αντικειμένου που αναπαράγονται από την κίνηση της ώριμης μορφής του. Μπορεί λοιπόν να διαπιστωθεί η αλληλοδιείσδυση της λογικής και της ιστορικής πτυχής και η άρση της δεύτερης από την πρώτη.*

Τόσο στο «Κεφάλαιο» όσο και στη «Λογική της Ιστορίας», στις κατηγορίες του Μέτρου δεσπάζει η λογική πτυχή, δηλαδή η απεικόνιση των πλευρών της αμεσότητας, οι οποίες αναπαράγονται ως τέτοιες από την κίνηση του ώριμου αντικειμένου. *Για τη θεωρητική όμως απόδειξη του χρήματος και της εργασίας καθίσταται αναγκαία η παρέκβαση της νόησης από τη λογική πτυχή και η μετάθεσή της στους κόλπους της ιστορικής πτυχής. Η ιστορική πτυχή ναι μεν ανακλύπτει και αναπτύσσεται, ωστόσο αποτελεί μια κατ' εξαίρεση στιγμή στην πορεία της νόησης κατά την εξέταση της αμεσότητας του γνωστικού αντικειμένου. Αυτό που συνεχίζει να δεσπάζει, κατά την ανάπτυξη της νόησης, είναι η διερεύνηση της αμεσότητας του γνωστικού αντικειμένου, υπό το πρίσμα των λογικών κατηγοριών του Μέτρου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, έχουμε να κάνουμε με μια ελικοειδή κίνηση, κατά την οποία η νόηση από τα πλαίσια της λογικής εξέτασης μετατίθεται στο πλαίσιο της ιστορικής εξέτασης και επιστρέφει εκ νέου στο πλαίσιο της λογικής εξέτασης. Έτσι, ενώ στις κατηγορίες του Μέτρου διερευνάται η αμεσότητα του δεδομένου γνωστικού αντικειμένου, συγχρόνως αναπαρίστανται τα βασικά στάδια της προγενέστερης μορφής κίνησης, από την οποία ανέκυψε. Η προγενέστερη όμως κίνηση, η προϋπόθεση, αναπαρίσταται από τη σκοπιά κατά την οποία τα στάδιά της οδηγούν στο σύγχρονο και δεδομένο γνωστικό αντικείμενο.*

Στο δια ταύτα λοιπόν, δύναται να διαπιστωθεί ότι η λογική του Μέτρου στο «Κεφάλαιο» και στη «Λογική της Ιστορίας» διαφοροποιείται σημαντικά από τη λογική του Χέγκελ. Στην «Επιστήμη της Λογικής», οι κατηγορίες του Μέτρου αναπαριστούν αυστηρά τη σφαίρα της αμεσότητας του Απολύτου. Αυτό που παράγει την αμεσότητα και αποτελεί την προϋπόθεσή της

ευρίσκεται στη σφαίρα της Ουσίας. Για παράδειγμα, με τη μετάβαση από τη σφαίρα της Ουσίας σε εκείνη του Φαινομένου, μέσω του θεμελίου, ως εξ' ύπαρχής λόγου, του Όρου και εν τέλει της Ύπαρξης, αποκαλύπτεται ο καθορισμός της αμεσότητας από την Ουσία και η εσωτερική συνάφεια της αμεσότητας με την κίνηση του αντικειμένου. Ως εκ τούτου, στην «Επιστήμη της Λογικής», η αμεσότητα δεν μπορεί να προϋπάρχει του αντικειμένου και, κατά συνέπεια, δεν δύναται να ανακύπτει από μια προγενέστερη διαδικασία, από μια πρότερη μορφή κίνησης. Στους Μαρξ και Βαζιούλιν όμως, το αντικείμενο ανακύπτει από μια προγενέστερη διαδικασία. Η προϋπόθεση του αντικειμένου ποτέ δεν απαλείφεται πλήρως στο αποτέλεσμα της. Η προϋπόθεση συνεχίζει να αναπαράγεται σε ανηρημένη μορφή από την κίνηση του αντικειμένου και αυτό σημαίνει ότι η προϋπόθεση διατηρεί μια σχετική αυτοτέλεια ως προς την Ουσία, δηλαδή ως προς την κίνηση του αντικειμένου.

Η ομοιότητα της λογικής του «Κεφαλαίου» και της «Λογικής της Ιστορίας» με την εγελιανή λογική εντοπίζεται στο κοινό στοιχείο που χαρακτηρίζει την κίνηση αμεσότητα-ουσία-αμεσότητα. Η αποκάλυψη της κίνησης του αντικειμένου οδεύει από την αμεσότητα του ώριμου αντικειμένου στην ουσία του και από την ουσία εκ νέου στην αμεσότητα. Τονίστηκε πλειστάκις ότι, τόσο οι αξιακές μορφές όσο και οι μορφές της αντίφασης του οργανισμού και του φυσικού περιβάλλοντος, αναπαράγονται σε ανηρημένη μορφή στην αμεσότητα του ώριμου γνωστικού αντικειμένου (π.χ. η σχέση δύο εμπορευμάτων, η λειτουργία της αναπνοής κ.λπ.). Είναι ακριβώς αυτή η σύμπτωση της προγενέστερης αναπτυξιακής διαδικασίας, της φυλογένεσης, της οντογένεσης και της κίνησης του ώριμου αντικειμένου, η οποία επιτρέπει, στο πλαίσιο της έκπτυξης των κατηγοριών του Μέτρου, αυτές τις νοητικές μεταθέσεις (μεταβάσεις) από τη λογική στην ιστορική πτυχή και τανάπαλιν.

Από τη σκοπιά που οι κατηγορίες του Μέτρου αναπαράγουν τις πλευρές της αμεσότητας του ώριμου αντικειμένου, οι κατηγορίες του «Κεφαλαίου» και της «Λογικής της Ιστορίας» συμπίπτουν εν γένει με τις κατηγορίες της «Επιστήμης της Λογικής». Όμως, όπως δείξαμε, στις αξιακές μορφές και στην αναπτυσσόμενη αντίφαση του οργανισμού και του φυσικού περιβάλλοντος, η νόηση αποβλέπει πρωτίστως στην απεικόνιση της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης των προϋποθέσεων του χρήματος και της εργασίας αντίστοιχα, αν και από τη σκοπιά της απόδειξης των τελευταίων. Ακριβώς αυτή είναι η σημασία της ελικοειδούς κίνησης από τη λογική στην ιστορική εξέταση και από εκεί εκ νέου στη λογική εξέταση.

Η εστίαση λοιπόν δίνεται στην ιστορική απεικόνιση των προϋποθέσεων του χρήματος, όσο αφορά στο «Κεφάλαιο», και της εργασίας, όσον αφορά στη «Λογική της Ιστορίας», και όχι στην απεικόνιση των προϋποθέσεων, οι οποίες αναπαράγονται ανηρημένες από την κίνηση του ώριμου αντικειμένου. Μολαταύτα, είναι οι τελευταίες, τούτέστιν οι προϋποθέσεις που αναπαράγονται σε ανηρημένη μορφή από την κίνηση του ώριμου αντικειμένου, οι οποίες αποτελούν το υπόβαθρο ανάπτυξης της ιστορικής εξέτασης μέσω των λογικών κατηγοριών του Μέτρου. Από αυτή την άποψη, η λογική ανάπτυξη του Μέτρου στους Μαρξ και Βαζιούλιν διαφέρει σε σημαντικό βαθμό από τη λογική του Χέγκελ. Η λογική διαφοροποίηση, που επέρχεται με τους Μαρξ και Βαζιούλιν, έγκειται στο γεγονός ότι η αμεσότητα δεν αντανakλά μόνο ένα διαφορετικό στάδιο στη διαδικασία εμβάθυνσης της νόησης στη διάγνωση του αντικειμένου, όπως στην περίπτωση του Χέγκελ, αλλά αντανakλά και ένα ιστορικό στάδιο της πραγματικής κίνησης, το οποίο προηγείται του αντικειμένου της έρευνας.

Υπό αυτούς τους όρους, κατά την εξέταση της αμεσότητας, η παρέκβαση των Μαρξ και Βαζιούλιν, από τους κόλπους της λογικής εξέτασης και η μετάβαση στους κόλπους της ιστορικής εξέτασης, αποδεικνύεται αναγκαία για την επιστημονική κατανόηση του υπό διερεύνηση γνωστικού αντικειμένου. Θα πρέπει τέλος να προστεθεί ότι, από τη σκοπιά της μικρής σπείρας της έλικος, οι αξιακές μορφές και οι μορφές της αντίφασης του οργανισμού και του φυσικού περιβάλλοντος, αποτελούν τις μορφές του Φαινομένου (μορφές εμφάνισης). Έτσι, η ιστορική πτυχή συνδέεται επίσης με τη μικρή σπείρα της έλικος. Η μικρή σπείρα όμως αποτελεί εν γένει την σπείρα του παρελθόντος. Στον παρόν κεφάλαιο δεν εστιάσαμε στην τελευταία, επειδή εκείνο που βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος εδώ, ήταν ο συσχετισμός της αμεσότητας του ώριμου αντικειμένου (της μεγάλης σπείρας) με τα στάδια της προγενέστερης μορφής κίνησης, από την οποία το τελευταίο ανέκυψε.

Τρίτη Ενότητα

Συσχετίσεις λογικού και ιστορικού στη σφαίρα της Ουσίας

ἴδιον τῆς οὐσίας τὸ κατὰ τὴν αὐτῆς μεταβολὴν δεκτικὴν τῶν ἐναντίων εἶναι.
Αριστοτέλης (Αριστοτέλης, *Όργανον* I, 4b)

Κεφάλαιο Έβδομο

Η ιστορικότητα των Ουσιότητων

Το επιστημονικό γνωρίζειν απαιτεί να εγκαταλείπεται κανείς στη ζωή του αντικειμένου ή, πράγμα που είναι το ίδιο, να έχει παρούσα και να εκφράζει την εσωτερική αναγκαιότητα αυτού του αντικειμένου.

Γκ. Χέγκελ (Χέγκελ, 1993: 176-177)

Το πέρασμα στη σφαίρα της Ουσίας συνιστά το πέρασμα στην εξέταση της καθ' εαυτό αυτοκίνησης του γνωστικού αντικειμένου. Εδώ με τον όρο Ουσία εννοούμε τη σφαίρα της Ουσίας με τη στενή έννοια και όχι τη γενικότερη διδασκαλία της Ουσίας, η οποία περιλαμβάνει εξίσου τις σφαίρες του Φαινομένου και της Ενεργείας Πραγματικότητας. Η σφαίρα της Ουσίας διακρίνεται στις κατηγοριακές ομάδες της Φαινομενικότητας, των Ουσιότητων και του Θεμελίου. Η ομάδα των Ουσιότητων, η οποία αποτελεί το θέμα πραγμάτευσης του παρόντος κεφαλαίου, συνιστά τη διαδικασία εμφάνισης της Ουσίας στον ίδιο τον εαυτό της.

Σύμφωνα με τον Χέγκελ, οι Ουσιότητες γίνονται ως επί το πλείστον αντιληπτές ως οι νόμοι της νόησης, οι οποίοι εκφράζονται με τη μορφή προτάσεων και έχουν καθολική ισχύ. Από εδώ διαπιστώνεται ότι, σε ένα βαθύτερο επίπεδο, οι Ουσιότητες εκφράζουν την καθολική αναγκαιότητα ή αλλιώς το νομοτελές. Όμως, οι διαφορετικές προτάσεις που διατυπώνονται ως απόλυτοι νόμοι της νόησης, αντίκεινται και αντιφάσκουν μεταξύ τους, αναιρώντας η μία την άλλη. Η υιοθέτηση λοιπόν μιας πρότασης δεν επιτρέπει την υιοθέτηση μιας άλλης. Ο Χέγκελ τονίζει, ότι «η απερίσκεπτη εξέτασή τους τις απαριθμεί τη μια μετά την άλλη, έτσι που αυτές δεν εμφανίζονται σε κανένα μεταξύ τους σχετισμό» (Χέγκελ, 1999: 100). Για το διαλεκτικό σκέπτεσθαι ωστόσο, η αντίφαση δεν έχει μόνο αρνητικό, αλλά και θετικό περιεχόμενο. Από τη σκοπιά του θετικού περιεχομένου ανακύπτει ο εσωτερικός συσχετισμός των προτάσεων συνεπώς και των νόμων.

Οι Ουσιότητες (Wesenheiten) ή προσδιορισμοί ανασκόπησης (Reflexionsbestimmungen) συνιστούν τους προσδιορισμούς της Ουσίας ως αυτοσχετιζόμενης. Ο Χέγκελ γράφει αναφορικά

με τούτο: «Η ουσία εμφανίζεται εντός εαυτής, δηλαδή είναι καθαρή ανασκόπηση· άρα είναι μόνο αυτοσχετισμός, όχι ως άμεσος αλλά ως ανασκοπούμενος — ταυτότητα με τον εαυτό της» (Χέγκελ, 1991: 256). Η διερεύνηση της αυτοσχεςίας της Ουσίας καταδεικνύει ότι πρόκειται συγχρόνως για αρνητική αυτοσχεςία, για μια διαδικασία κατά την οποία, η Ουσία αρνούμενη τον εαυτό της διατηρεί την ταυτότητα με τον εαυτό της. Με άλλα λόγια, η διερεύνηση των Ουσιότητων αποτελεί διερεύνηση της αντίφασης του γνωστικού αντικειμένου. Η διερεύνηση της επίλυσης της αντίφασης μιας διαδικασίας οδηγεί νομοτελώς στη θεωρητική ανασύσταση και απεικόνιση της δεδομένης διαδικασίας ως αυτοαναπτυσσόμενης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διερεύνηση της αντίφασης του αντικειμένου είναι εσωτερικά αλληλένδετη με τη διερεύνηση των ιστορικών σταδίων της ανάπτυξής του. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο ο Μαρκούζε τόνιζε τα ακόλουθα:

η εγγεληνή ανάλυση των Προσδιορισμών Ανασκόπησης¹⁹² σημαδεύει το σημείο εκείνο όπου η διαλεκτική σκέψη φαίνεται να σπάει το πλαίσιο της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας που χρησιμοποιεί. [...] Όταν πράγματι εφαρμόζουμε τους Προσδιορισμούς Ανασκόπησης στις ιστορικές πραγματικότητες, οδηγούμαστε σχεδόν αναγκαία στην κριτική θεωρία που ανέπτυξε ο ιστορικός υλισμός (Μαρκούζε, 1999: 151-152).

Συμπεραίνεται λοιπόν ότι κατά τη διερεύνηση των Ουσιότητων, η νομοτέλεια, η αντίφαση και τα ιστορικά στάδια ανάπτυξης του γνωστικού αντικειμένου προβάλλουν ως εσωτερικά αλληλένδετα.

Στο «Κεφάλαιο», ο Μαρξ περνά στην εξέταση της σφαίρας της Ουσίας στην τρίτη ενότητα με τίτλο «Η Παραγωγή της Απόλυτης Υπεραξίας». Η τρίτη ενότητα αντιστοιχεί γενικά στην ομάδα των κατηγοριών της Φαινομενικότητας, ενώ η τέταρτη ενότητα, με τίτλο «Η Παραγωγή της Σχετικής Υπεραξίας», αντιστοιχεί στην ομάδα των κατηγοριών των Ουσιότητων. Οι Στ. Μαυρουδέας και Α. Ιωαννίδης τονίζουν ότι «η θεωρία της υπεραξίας αποτελεί έναν από τους βασικούς ακρογωνιαίους λίθους της Μαρξιστικής οικονομικής ανάλυσης. Η εξαγωγή υπεραξίας αποτελεί τον σκοπό και το βασικό κίνητρο λειτουργίας της καπιταλιστικής οικονομίας και συνδέεται άμεσα με την συσσώρευση και την αναπαραγωγή του κεφαλαίου» (Μαυρουδέας & Αλέξης, 2010: 48). Αντίστοιχα, στη «Λογική της Ιστορίας», ο Βαζιούλιν μεταβαίνει στη διερεύνηση της Ουσίας μέσω της εξέτασης της εργασίας. Η εξέταση της

¹⁹² Ο μεταφραστής αποδίδει τον εν λόγω όρο ως Προσδιορισμοί Αντανάκλασης. Επεμβαίνουμε μεταφραστικά και τον αντικαθιστούμε με τον όρο «Προσδιορισμοί Ανασκόπησης», τον οποίο έχουμε υιοθετήσει στην παρούσα έρευνα.

εργασίας από τη σκοπιά των συστατικών της στοιχείων, της σκοποθεσίας και της ανανέωσής της συνιστά εν γένει εξέταση υπό το πρίσμα των κατηγοριών της Φαινομενικότητας, ενώ η μετάβαση στην εξέταση του καταμερισμού της εργασίας συνιστά εξέταση υπό το πρίσμα των κατηγοριών των Ουσιότητων. Κατά την εξέταση της τρίτης ενότητας του «Κεφαλαίου», όπως και κατά την εξέταση της εργασίας¹⁹³ στη «Λογική της Ιστορίας», τόσο η απόλυτη υπεραξία όσο και η εργασία ταυτίζονται με την Ουσία γενικά και δεν προβάλλουν αντίστοιχα ως μια προσδιορισμένη μορφή της τελευταίας. Με τη μετάβαση στην εξέταση της σχετικής υπεραξίας και στον καταμερισμό της εργασίας αντίστοιχα, η απόλυτη υπεραξία και η εργασία προβάλλουν διαφορετικά· συγκεκριμένα προβάλλουν ως προσδιορισμένες Ουσίες.

Κατά την εξέταση της απόλυτης υπεραξίας, ο αναγκαίος χρόνος εργασίας για την αναπαραγωγή της αξίας της εργασιακής δύναμης λαμβάνεται ως δεδομένος, αφού οι όροι της παραγωγής λαμβάνονται εξίσου ως δεδομένοι. Στο πλαίσιο της απόλυτης υπεραξίας, το ποσοστό της υπεραξίας αυξανόταν με την παράταση της εργάσιμης ημέρας. Ο Μαρξ τώρα διερωτάται πώς δύναται να αυξηθεί ο χρόνος υπερεργασίας, δηλαδή το ποσοστό της υπεραξίας, δίχως να παραταθεί η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας:

Ας υποθέσουμε τώρα μια εργάσιμη ημέρα της οποίας το μέγεθος και ο χωρισμός της σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία είναι δεδομένα. Για παράδειγμα, η γραμμή $αγ, α-----β-γ$, παρασταίνει μια δωδεκάωρη εργάσιμη ημέρα, το τμήμα $αβ$ 10 ώρες αναγκαίας εργασίας, το τμήμα $βγ$ 2 ώρες υπερεργασίας. Πώς μπορεί τώρα να αυξηθεί η παραγωγή υπεραξίας, δηλαδή να παραταθεί η υπερεργασία, χωρίς καμία παράταση του $αγ$ και ανεξάρτητα από κάθε περαιτέρω παράτασή του; (Marx, 2016: 285).

Με αμετάβλητη τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, η αύξηση της υπερεργασίας δύναται να πραγματοποιηθεί με τη μετακίνηση του σημείου $β$ προς την κατεύθυνση του $α$. Κάτι τέτοιο όμως συνεπάγεται τη μείωση του διαστήματος $αβ$, του αναγκαίου χρόνου εργασίας, που ισούται με το μέγεθος της αξίας για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης. Η αξία της εργασιακής δύναμης καθορίζεται από τη συνολική αξία των αναγκαίων μέσων για την αναπαραγωγή της, δηλαδή από την αξία των μέσων διαβίωσης.

¹⁹³ Με τον όρο εργασία εννοούμε την εξέταση της εργασίας στη «Λογική της Ιστορίας» με τη στενή έννοια, δηλαδή την εξέταση της εργασιακής διαδικασίας και των συστατικών της στοιχείων καθώς και τη διαδικασία ανανέωσης της εργασιακής διαδικασίας. Γενικότερα, χρησιμοποιούμε τον όρο εργασία με τη στενή έννοια, για να περιγράψουμε την εξέταση της εργασίας υπό το πρίσμα των κατηγοριών της Φαινομενικότητας.

Ο Μαρξ γράφει σχετικά με τον καθορισμό της αξίας της εργασιακής δύναμης του εργάτη: «Με την αξία αυτών των μέσων διαβίωσης είναι δεδομένη η αξία της εργασιακής δύναμής του, με την αξία της εργασιακής δύναμής του είναι δεδομένο το μέγεθος του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου του» (ό.π.: 286). Η μείωση λοιπόν της αξίας της εργασιακής δύναμης προϋποθέτει τη μείωση της αξίας των μέσων διαβίωσης, την παραγωγή της καθορισμένης μάζας τους σε συντομότερο χρονικό διάστημα. Κάτι τέτοιο όμως απαιτεί την αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Τούτων δοθέντων, θα πρέπει να επέλθει μια επανάσταση στον τρόπο παραγωγής και στην εργασιακή διαδικασία. Όπως παρατηρεί ο Μαρξ:

Ενώ λοιπόν στην παραγωγή της υπεραξίας με τη μέχρι τώρα εξεταζόμενη μορφή ο τρόπος παραγωγής προϋποτίθετο ως δεδομένος, για την παραγωγή υπεραξίας μέσω της μετατροπής αναγκαίας εργασίας σε υπερεργασία δεν αρκεί διόλου το κεφάλαιο να κατακτά την εργασιακή διαδικασία στην ιστορικά δεδομένη ή υφιστάμενη μορφή της και απλώς να παρατείνει τη διάρκειά της. Πρέπει να ανατρέψει τους τεχνικούς και τους κοινωνικούς όρους της εργασιακής διαδικασίας, δηλαδή τον ίδιο τον τρόπο παραγωγής, για να υψώσει την παραγωγική δύναμη της εργασίας, μέσα δε από την ύψωση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας να μειώσει την αξία της εργασιακής δύναμης και με τον τρόπο αυτό να συντομεύσει το τμήμα της εργάσιμης ημέρας που είναι αναγκαίο για την αναπαραγωγή αυτής της αξίας. Την υπεραξία που παράγεται με την παράταση της εργάσιμης ημέρας την ονομάζω απόλυτη υπεραξία· αντιθέτως, την υπεραξία που πηγάζει από τη συντόμευση του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου και την αντίστοιχη μεταβολή στη σχέση των μεγεθών των δύο συστατικών μερών της εργάσιμης ημέρας - σχετική υπεραξία (ό.π.: 287-288).

Φαίνεται λοιπόν ότι, παρ' όλο που στην τρίτη ενότητα αναλύθηκαν οι πλευρές της απόλυτης υπεραξίας, μόνο με τη μετάβαση στη σχετική υπεραξία, η απόλυτη υπεραξία αρχίζει να προσδιορίζεται καθ' εαυτή και δι' εαυτή, δηλαδή ως συγκεκριμένη μορφή της ουσίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Η διαδικασία παραγωγής απόλυτης υπεραξίας πραγματοποιείται με αμετάβλητους τους τεχνικούς και κοινωνικούς όρους της εργασιακής διαδικασίας και στη βάση του κληροδοτημένου τρόπου παραγωγής. Ως εκ τούτου, η απόλυτη υπεραξία, ως αντίθετος τρόπος παραγωγής από εκείνον της σχετικής υπεραξίας, τουτέστιν από τον κατ' εξοχήν μεταβαλλόμενο, συνιστά τον κατ' εξοχήν αμετάβλητο τρόπο παραγωγής υπεραξίας. Ο Μαρξ καταλήγει ότι «η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας περιστρέφεται μόνο γύρω από τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας· η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας επαναστατικοποιεί εντελώς τις τεχνικές διαδικασίες της εργασίας και τις κοινωνικές ομαδώσεις» (ό.π.: 468). Συμπερασματικά, από λογική σκοπιά, η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας συνιστά την ταυτότητα της παραγωγής

υπεραξίας. Ο Χέγκελ τονίζει ότι «η ταυτότητα είναι, εν πρώτοις, η ίδια η ουσία, δεν είναι ακόμη ένας προσδιορισμός αυτής, είναι η ανασκόπηση στην ολότητα της, όχι μια διαφοροποιημένη βαθμίδα τούτης» (Χέγκελ, 1998: 102). Θα πρέπει εδώ επίσης να επισημανθεί το εξαιρετικής σημασίας συναπτόμενο ζήτημα με τη στιγμή της ταυτότητας, που έγκειται στην απουσία ιστορικής κατανόησης της ουσίας και γενικότερα του γνωστικού αντικειμένου. Στον βαθμό που δεν έχει ανακύψει η διαφορά και η νόηση καταφάσκει αποκλειστικά στην ταυτότητα – και επί της ουσίας ούτε η ίδια η ταυτότητα δεν προβάλλει ως τέτοια – καμιά ιστορική προσέγγιση δεν είναι εφικτή. Το αντικείμενο έτσι προβάλλει ως απόλυτο και συνεπώς ως κάτι το ανιστορικό.

Στον βαθμό που η εξέταση βρίσκεται στο πλαίσιο διερεύνησης της απόλυτης υπεραξίας, η τελευταία δεν συνιστά ακόμη μια βαθμίδα, αλλά την ίδια την ουσία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στην ολότητά της. Κατά τη διαδικασία της παραγωγής υπεραξίας, η αξία αυτοαξιοποιείται. Η αξία έτσι τελεί σε ένα πλαίσιο αρνητικής αναφοράς με τον εαυτό της. Ο Βαζιούλιν, στη «Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ», τονίζει τη διαφορά δύο επιπέδων προσδιορισμού της ταυτότητας (Vazjulin, 2006, 195-196). Το πρώτο επίπεδο, το οποίο θα αποκαλέσουμε εσωτερικό, σχετίζεται με τη διαδικασία αυτοαξιοποίησης της αξίας εντός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εξετάζοντας εσωτερικά τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, η αυτοαξιοποίηση της αξίας, δηλαδή η απωθητική κίνηση της ουσίας από τον εαυτό της και συγχρόνως η επιστρεπτική κίνηση της ουσίας στον εαυτό της, προβάλλει δίχως όρια. Ο Χέγκελ γράφει ότι «η ταυτότητα είναι η ανασκόπηση εντός εαυτού, η οποία είναι ταυτότητα μόνο ως εσωτερική απώθηση, και τούτη η απώθηση είναι απώθηση ως ανασκόπηση εντός εαυτού, [μια] απώθηση που άμεσα αυτο-ανακαλείται στον εαυτό της» (Χέγκελ, 1998: 103). Το δεύτερο επίπεδο, το οποίο θα αποκαλέσουμε εξωτερικό, σχετίζεται με τα ίδια τα όρια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Στο δεύτερο επίπεδο, η ταυτότητα της ουσίας με τον εαυτό της είναι οριοθετημένη, διότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής προσδιορίζεται σε σχέση με τις προκεφαλαιοκρατικές και μετακεφαλαιοκρατικές σχέσεις. Παρ’ όλα αυτά, κατά τη διερεύνηση της απόλυτης υπεραξίας από τον Μαρξ, η εξέταση της ουσίας πραγματοποιείται από τη σκοπιά του πρώτου επιπέδου, ενώ το δεύτερου επίπεδο διατηρείται στη νόηση σε υπηγμένη στιγμή.

Η διαδικασία παραγωγής της απόλυτης υπεραξίας έχει ως απόλυτο όριο τις 24 ώρες, στην πραγματικότητα όμως αυτό το όριο είναι μικρότερο γιατί συνδέεται με τα όρια των

φυσικών δυνάμεων του ανθρώπινου οργανισμού και με μια ελάχιστη αναγκαία χρονική διάρκειασχόλης για την ανανέωση της εργασιακής δύναμης. Επιπλέον, το όριο αυτό συνδέεται με την ταξική πάλη και τους αγώνες της εργατικής τάξης για τη μείωση της εργάσιμης ημέρας και τη νομοθετική της κατοχύρωση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το όριο αυτό καθιστά αδύνατη την απεριόριστη παραγωγή απόλυτης υπεραξίας. Σε αυτή την περίπτωση οι κεφαλαιοκράτες, για να συνεχίσουν την παραγωγή υπεραξίας, επιτυγχάνουν τη μείωση του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, μέσω δηλαδή της μεταβολής του τρόπου παραγωγής. Καθίσταται σαφές ότι η ίδια η απόλυτη υπεραξία, η παραγωγή υπεραξίας με αμετάβλητο τον τρόπο παραγωγής, περιέχει εντός της τη διαφορά, τη σχετική υπεραξία, δηλαδή τη μεταβολή του τρόπου παραγωγής.

Ειπώθηκε ότι η Ουσία συνιστά ταυτότητα με τον εαυτό της, ως αυτοσχετιζόμενη αρνητικότητα. Ακριβώς ως αυτοσχετιζόμενη αρνητικότητα φέρει εντός της τη λογική στιγμή της διαφοράς, τουτέστιν την ίδια της μεταβολή της. Η διαφορά συνίσταται στην ίδια την αρνητικότητα της ανασκοπικής κίνησης, στη μεταβολή ακριβώς ως μεταβολή. Ο Χέγκελ παρατηρεί ότι «η ουσία είναι καθαρή ταυτότητα και εμφάνιση μέσα στον εαυτό της, μόνο καθόσον είναι αυτοσχετιζόμενη αρνητικότητα και άρα αυτοαπώθηση του εαυτού της. Περιέχει λοιπόν ουσιαστικά το χαρακτηριστικό της διαφοράς» (Χέγκελ, 1991: 259). Με την πλέον άμεση μορφή, η σχετική υπεραξία προβάλλει εν γένει ως παραγωγή υπεραξίας, η οποία διεξάγεται με τη μεταβολή του τρόπου παραγωγής. Η σχετική υπεραξία λοιπόν είναι η αρνητικότητα της ουσίας. Από κατηγοριακή σκοπιά, η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας συνιστά τη στιγμή της διαφοράς. Ο Χέγκελ πολύ ορθά συμπεραίνει:

Η διαφορά καθ' εαυτήν είναι η αναφερόμενη στον εαυτό της αναφορά· ως τέτοια, είναι η αρνητικότητα του εαυτού της, η διαφορά όχι ως προς ένα άλλο, αλλά του εαυτού της από τον εαυτό της- αυτή δεν είναι η ίδια, αλλά το Άλλο της. Το διαφοροποιημένο όμως από τη διαφορά είναι η ταυτότητα. Άρα η διαφορά είναι αυτή η ίδια και η ταυτότητα. Αμφότερα μαζί συγκροτούν τη διαφορά· αυτή είναι το όλο και το στάδιο της (Χέγκελ, 1998: 112).

Προηγουμένως τονίστηκε ότι η απόλυτη υπεραξία περιέχει τη στιγμή της διαφοράς. Η στιγμή της διαφοράς τώρα, η σχετική υπεραξία, περιέχει τη στιγμή της ταυτότητας. Η απόλυτη και η σχετική υπεραξία συνιστούν δύο πόλους μιας διαλεκτικής ενότητας, στην οποία κάθε πόλος προϋποθέτει τον αντίθετο του. Για να υφίσταται απόλυτη υπεραξία θα πρέπει να υφίσταται μέσω της σχετικής υπεραξίας. Για να μπορεί να υφίσταται χρόνος υπερεργασίας, θα

πρέπει η παραγωγική δύναμη της εργασίας να έχει κατακτήσει ένα επίπεδο, στο οποίο δύναται να περιοριστεί ο αναγκαίος χρόνος εργασίας. Ταυτόχρονα, για να υφίσταται σχετική υπεραξία θα πρέπει να υφίσταται μέσω της απόλυτης υπεραξίας, δηλαδή μέσω της δυνατότητας παράτασης της εργασίας πάνω από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας. Όπως γλαφυρά το αποτυπώνει ο Μαρξ:

Η σχετική υπεραξία είναι απόλυτη, διότι προϋποθέτει την απόλυτη παράταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από τον εργάσιμο χρόνο που είναι αναγκαίος για την ύπαρξη του ίδιου του εργάτη. Η απόλυτη υπεραξία είναι σχετική, διότι προϋποθέτει μια ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας η οποία επιτρέπει να περιοριστεί ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος σε ένα τμήμα της εργάσιμης ημέρας (Marx, 2016: 469).

Η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας ως τέτοιας συνδέεται με τη διαρκή ανατροπή του τρόπου παραγωγής. Έτσι, η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας είναι η άρνηση της ταυτότητας, η άρνηση του αμετάβλητου του τρόπου παραγωγής. Στον βαθμό που η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας συνιστά τη διαρκή ανατροπή της παραγωγικής διαδικασίας, τη στιγμή δηλαδή της διαφοράς του τρόπου παραγωγής, η ίδια προϋποθέτει την ταυτότητα ως στιγμή της, την παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας. Αυτό μπορεί να καταστεί φανερό από το γεγονός ότι η ταυτότητα, η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας, δεν εξαφανίζεται με τη μεταβολή του τρόπου παραγωγής, αλλά περιέχεται ως στιγμή σε κάθε στάδιο του τρόπου παραγωγής κατά τη διαρκή μεταβολή του.

Εν συνεχεία, ο Μαρξ περνά στην εξέταση των μορφών παραγωγής σχετικής υπεραξίας. Η πρώτη μορφή σχετικής υπεραξίας είναι η απλή συνεργασία. Η απλή συνεργασία έγκειται στο γεγονός ότι ένα μεγαλύτερο μέρος εργατών συγκεντρώνεται στον ίδιο χώρο, υπό τους όρους ενός ατομικού κεφαλαίου, για την παραγωγή ενός συγκεκριμένου εμπορευματικού είδους. Επί της ουσίας, στη συνεργασία, ο τρόπος παραγωγής παραμένει αμετάβλητος. Αυτό που αλλάζει είναι ο μεγαλύτερος αριθμός εργατών. Η εν λόγω διαφορά είναι μια εξωτερική διαφορά. Ο Μαρξ γράφει:

Η διαφορά είναι λοιπόν εν πρώτοις απλώς ποσοτική. Είδαμε ότι η μάζα της υπεραξίας την οποία παράγει ένα δεδομένο κεφάλαιο είναι ίση με την υπεραξία την οποία παρέχει ο μεμονωμένος εργάτης πολλαπλασιασμένη με τον αριθμό των ταυτόχρονα απασχολούμενων εργατών. Ο αριθμός αυτός, καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν, δεν αλλάζει τίποτε στο ποσοστό της υπεραξίας ή στον βαθμό εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης· αναφορικά δε με την παραγωγή εμπορευματικής αξίας εν γένει, φαίνεται αδιάφορη κάθε ποιοτική αλλαγή της εργασιακής διαδικασίας (ό.π.: 294).

Σε αυτό το επίπεδο της ανάλυσης, δύναται να διακριβωθεί το πέρασμα από την εκτατική στην εντατική ανάπτυξη. Ο Μαρξ, πραγματευόμενος το ζήτημα της εντατικοποίησης της εργασίας, επισημαίνει ότι «κατά την ανάλυση της απόλυτης υπεραξίας επρόκειτο αρχικά για το εκτατικό μέγεθος της εργασίας, ενώ ο βαθμός της έντασής της προϋποτίθετο ως δεδομένος. Τώρα θα πρέπει να εξετάσουμε τη μετατροπή του εκτατικού μεγέθους σε εντατικό ή βαθμιαίο μέγεθος» (ό.π.: 374-375).

Η απόλυτη υπεραξία συνίσταται στην αύξηση του χρόνου υπερεργασίας μέσω της επιμήκυνσης της εργάσιμης ημέρας. Αν εστιάσουμε με προσοχή στην απλή συνεργασία, θα διαπιστώσουμε ότι η εκτατική μεταβολή ως *modus* της παραγωγής υπεραξίας, μετατίθεται από το επίπεδο της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας και συγκεκριμένα στον αριθμό των εργατών. Στο παραπάνω απόσπασμα, ο Μαρξ τονίζει ότι η αυξημένη μάζα της υπεραξίας οφείλεται στον μεγαλύτερο αριθμό εργατών. Όμως, ο κάθε ξεχωριστός εργάτης συνεχίζει, όπως και προηγουμένως, να παράγει το ίδιο ποσοστό υπεραξίας και να υπόκειται στον ίδιο βαθμό εκμετάλλευσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, έχουμε να κάνουμε με μια κίνηση, που *ο εκτατικός τρόπος παραγωγής υπεραξίας, από το εξωτερικό επίπεδο της εργάσιμης ημέρας, εσωτερικεύεται στο επίπεδο των όρων της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτή η εσωτερίκευση όμως, είναι η αρχή της μετατροπής του σε εντατικό τρόπο παραγωγής υπεραξίας*. Ο Μαρξ παρατηρεί ότι «ακόμη και όταν ο τρόπος εργασίας παραμένει ο ίδιος, η ταυτόχρονη χρησιμοποίηση ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών έχει ως αποτέλεσμα μια επανάσταση στους αντικειμενικούς όρους της εργασιακής διαδικασίας» (ό.π.: 296). Οι από κοινού προσπάθειες για την πραγματοποίηση της εργασιακής διαδικασίας, η ύπαρξη των εργατών στον ίδιο χώρο και χρόνο, προκαλούν «μια άμιλλα και μια ιδιαίτερη αφύπνιση των ζωτικών πνευμάτων (*animal spirits*), τα οποία ανεβάζουν την ατομική αποδοτικότητα των μεμονωμένων ατόμων» (ό.π.: 298).

Η διαφορά της απλής συνεργασίας από την παραγωγή απόλυτης υπεραξίας είναι πρωτίστως ποσοτική, έχει δηλαδή εκτατικό χαρακτήρα. *Εν γένει, η ποσοτική (εκτατική) διαφοροποίηση είναι συνυφασμένη με την εξωτερική σύνδεση των συγκρινόμενων όρων, εν αντιθέσει με την ποιοτική (εντατική) διαφοροποίηση, η οποία είναι συνυφασμένη με την εσωτερική σύνδεση και την εμμενή συσχέτιση των συγκρινόμενων όρων*. Στον βαθμό που στην απλή συνεργασία ο τρόπος παραγωγής δεν αλλάζει ουσιαστικά, η διαφοροποίησή του συνίσταται σε μια εξωτερική διαφορά, που αντιστοιχεί στο επίπεδο μιας εξωτερικής ανασκόπησης. Υπό αυτή

την έννοια, ο συσχετισμός της απόλυτης υπεραξίας και της συνεργασίας πραγματοποιείται στο πλαίσιο ενός κοινού εξωτερικού τρίτου παράγοντα, που συσχετίζει τους δύο όρους στο πλαίσιο της ομοιότητάς τους. Ακριβώς στο πλαίσιο της ομοιότητάς τους, οι δύο όροι είναι ανόμοιοι. Από κατηγοριακή σκοπιά, η εξωτερική σχέση της απόλυτης υπεραξίας και της συνεργασίας, ως μορφής παραγωγής σχετικής υπεραξίας, είναι μια σχέση Διαφορετικότητας. Ο Χέγκελ εξηγεί ακολούθως τη σχέση διαφορετικότητας:

Η διαφορά είναι 1) άμεση διαφορά, διαφορετικότητα· μέσα σ' αυτήν τα διαφορετικά όντα είναι καθένα δι' εαυτό αυτό που είναι, και αδιάφορο για τη σχέση του προς το άλλο. Αυτή η σχέση είναι λοιπόν κάτι εξωτερικό προς αυτά. Εξαιτίας της αδιαφορίας των διαφορετικών για τη διαφορά τους, αυτή η διαφορά πέφτει έξω από αυτά σε κάτι τρίτο, στον συγκρίνοντα όρο. Αυτή η εξωτερική διαφορά, ως ταυτότητα των σχετιζόμενων όντων, είναι ομοιότητα· ως μη-ταυτότητά τους, είναι ανομοιότητα (Χέγκελ, 1991: 260).

Στην απλή συνεργασία, η παραγωγή υπεραξίας συνεχίζει να πραγματώνεται υπό τους όρους της απόλυτης υπεραξίας, και πράγματι, η παραγωγή σχετικής υπεραξίας στη συνεργασία προϋποθέτει την παραγωγή απόλυτης υπεραξίας. Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η απλή συνεργασία είναι μια διαφορετική μορφή απόλυτης υπεραξίας. Εκκινώντας όμως από τον προσδιορισμό της απόλυτης υπεραξίας και οδεύοντας προς τον προσδιορισμό της απλής συνεργασίας, διαπιστώνεται ότι η τελευταία δεν συνιστά παραγωγή απόλυτης υπεραξίας, αλλά μορφή παραγωγής σχετικής υπεραξίας. Η προσδιοριστία της διαφοράς που πραγματοποιείται με την απλή συνεργασία, ως τρόπου παραγωγής υπεραξίας, επιτυγχάνεται διαμέσου της ταυτότητας, της απόλυτης υπεραξίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην πορεία της αποκάλυψης του χαρακτήρα της σχετικής υπεραξίας στη μορφή της απλής συνεργασίας, η νόηση οδεύει από την εξέταση της απόλυτης υπεραξίας ως τέτοιας, στην εξέταση της σχετικής υπεραξίας, υπό τη μορφή της απλής συνεργασίας ως τέτοιας. Βλέπουμε λοιπόν ότι οι δύο μορφές εξετάζονται ως τέτοιες στο πλαίσιο της εξωτερικής τους σύνδεσης.

Ύστερα από την απλή συνεργασία, ο Μαρξ περνά στη διερεύνηση της βιοτεχνίας. Στη βιοτεχνία διαφορετικές εργασιακές διαδικασίες, οι οποίες μέχρι πρότινος ήταν ξένες και ανεξάρτητες μεταξύ τους, εισέρχονται κάτω από την εξουσία του κεφαλαιοκράτη συναποτελώντας τα διαφορετικά μέρη ενός σύνθετου και ενιαίου παραγωγικού οργανισμού. Συνάμα, ίδιες εργασιακές διαδικασίες επιμερίζονται αποτελώντας διαφορετικές στιγμές μιας ενιαίας εργασιακής διαδικασίας. Έτσι, η βιοτεχνία εντάσσει τον καταμερισμό της εργασίας στην

παραγωγική διαδικασία αναπτύσσοντάς τον περαιτέρω, μέσω του συνδυασμού των διαφορετικών χειροτεχνιών, που έως τώρα παρέμεναν αποσπασμένες μεταξύ τους.

Ο Μαρξ διαπιστώνει δύο βασικούς τρόπους γένεσης της βιοτεχνίας. Από τη μία, η βιοτεχνία γεννιέται ως αποτέλεσμα της συνένωσης και του συνδυασμού διαφορετικών ανεξάρτητων εργασιακών διαδικασιών (χειροτεχνιών), οι οποίες σταδιακά γίνονται όλο και πιο εξαρτημένες και μονοδιάστατες, έως ότου αποκτήσουν τη μορφή επιμέρους χειρισμών, στο πλαίσιο μιας ενιαίας παραγωγικής διαδικασίας ενός συγκεκριμένου εμπορευματικού είδους. Από την άλλη, γεννιέται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης εργασιακής διαδικασίας, μέσω της συγκεντροποίησης και συνένωσης ομοειδών χειροτεχνών, οι οποίοι σταδιακά συνδέονται κατά αποκλειστικό τρόπο με επιμέρους χειρισμούς και μεμονωμένες πλευρές της εργασιακής διαδικασίας. Ο πρώτος τρόπος γένεσης της βιοτεχνίας ανακύπτει από τη συνένωση διαφορετικών χειροτεχνών, ενώ ο δεύτερος από τον επιμερισμό των ίδιων των χειροτεχνών, στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης εργασιακής διαδικασίας. Ο πρώτος τρόπος είναι ο κατ' εξοχήν εξωτερικός, ο δεύτερος, ο κατ' εξοχήν εσωτερικός. Εν πάση περιπτώσει, «η τελική μορφή της είναι η ίδια - ένας παραγωγικός μηχανισμός τα όργανα του οποίου είναι άνθρωποι» (Marx, 2016: 310).

Στον βαθμό που η χειροτεχνική δεξιότητα παραμένει το θεμέλιο της παραγωγικής διαδικασίας, οι διαφορετικές εργασίες, ως τέτοιες, δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως κοινωνικά μέση εργασία υπό την αυστηρή έννοια. Κάτι τέτοιο όμως, δημιουργεί εμπόδια στη διαδικασία της αξιοποίησης και αντιφάσεις μεταξύ της αξίας ενός δεδομένου εμπορεύματος και της κοινωνικά μέσης αξίας αυτού του δεδομένου εμπορευματικού είδους στη σφαίρα της ανταλλαγής και της κυκλοφορίας. Πως λύνεται αυτό το πρόβλημα; Επιμερίζοντας σε τέτοιο βαθμό την εργασιακή διαδικασία, έως ότου καταστεί η κάθε στιγμή της κοινωνικά μέση εργασία. Ο Μαρξ αναφέρει ότι «ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος για να επιτευχθεί το επιδιωκόμενο ωφέλιμο αποτέλεσμα σε κάθε επιμέρους διαδικασία διαπιστώνεται μέσα από την εμπειρία, και ο συνολικός μηχανισμός της βιοτεχνίας βασίζεται στην προϋπόθεση ότι με δεδομένο εργάσιμο χρόνο επιτυγχάνεται ένα δεδομένο αποτέλεσμα» (ό.π.: 316). Υπό αυτούς τους όρους, με την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας συντελείται μια κανονικοποίηση της κάθε ξεχωριστής εργασιακής διαδικασίας, με σκοπό την πραγματική μετατροπή της σε

εσωτερική στιγμή της συγκεκριμένης παραγωγικής διαδικασίας ενός ορισμένου εμπορευματικού είδους. Ο Μαρξ παρατηρεί ότι με την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας,

αυτή η άμεση εξάρτηση των εργασιών και συνεπώς των εργατών μεταξύ τους αναγκάζει κάθε μεμονωμένο άτομο να χρησιμοποιεί για τη λειτουργία του μόνο τον αναγκαίο χρόνο, και έτσι γεννιέται μια τελείως διαφορετική συνέχεια, ομοιομορφία, κανονικότητα και τάξη, επίσης δε και ένταση της εργασίας απ' ό,τι στην ανεξάρτητη χειροτεχνία ή ακόμη και στην απλή συνεργασία (ό.π.: 316).

Φανερόνεται ότι στην εν λόγω διαδικασία, η μορφή της παραγωγικής διαδικασίας, η συνεργασία των εργατών, η οποία αναπτύσσεται υπό τους όρους του κεφαλαίου, επιδρά με τη σειρά της στην ίδια τη διάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας, μεταβολίζοντάς την με σκοπό την περαιτέρω υπαγωγή της στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Η βιοτεχνία έτσι επιδρά στην ίδια την εργασιακή διαδικασία, κατά πολύ ουσιαστικότερο τρόπο εν συγκρίσει με την απλή συνεργασία. Ο Μαρξ παρατηρεί ότι «ενώ η απλή συνεργασία αφήνει εν πολλοίς αμετάβλητο τον τρόπο εργασίας των μεμονωμένων ατόμων, η βιοτεχνία τον επαναστατικοποιεί εκ βάθρων και αδράχνει την ατομική εργασιακή δύναμη από τη ρίζα της» (ό.π.: 330).

Επιπρόσθετα, ο Μαρξ διακρίνει τις δύο βασικές μορφές της βιοτεχνίας, την ετερογενή και την οργανική. Χαρακτηριστικό της ετερογενούς βιοτεχνίας είναι ότι οι επιμέρους εργασιακές διαδικασίες για την παραγωγή ενός εμπορευματικού είδους αποτελούν αυτοτελείς εργασιακές στιγμές, οι οποίες συνδέονται εξωτερικά μεταξύ τους, και που μόνο στην τελική μορφή της συναρμολόγησης τα διαφορετικά μέρη του προϊόντος περνούν μέσα από την ίδια εργασιακή διαδικασία. Ο Μαρξ παρατηρεί πως «αυτή η εξωτερική σχέση του έτοιμου προϊόντος προς τα διάφορα στοιχεία του καθιστά εδώ, όπως σε παρόμοια τεχνήματα, τυχαίο το συνδυασμό των μερικών εργατών στο ίδιο εργαστήριο» (ό.π.: 314). Η οργανική βιοτεχνία, από την άλλη, αποτελεί την καθ' εαυτή μορφή της βιοτεχνίας. Στην οργανική βιοτεχνία, οι ξεχωριστές και αυτοτελείς χειροτεχνικές διαδικασίες μετατρέπονται σε διαφορετικές φάσεις της διαδικασίας παραγωγής του προϊόντος. Ο πιο ανεπτυγμένος καταμερισμός της εργασίας έχει ως επακόλουθο τη διεξαγωγή κάθε ξεχωριστής εργασιακής διαδικασίας στον ίδιο χρόνο· «οι διάφορες κλιμακούμενες διαδικασίες από χρονικά επάλληλες καθίστανται χωρικά παράλληλες» (ό.π.: 316). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη συντόμευση του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου για την παραγωγή του προϊόντος και γενικότερα την αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Με την οργανική βιοτεχνία ανακύπτει αποφασιστικά ο καταμερισμός της εργασίας. Ο

καταμερισμός της εργασίας και η εξειδίκευση των εργατών, η οποία προκύπτει από την πρόσδεση τους με έναν επιμέρους μεμονωμένο χειρισμό, οδηγούν με τη σειρά τους στη βελτιστοποίηση των μέσων της εργασίας, τα οποία πολλαπλασιάζονται και διαφοροποιούνται μορφολογικά και λειτουργικά.

Στη βιοτεχνία, η χειροτεχνία, ο κληροδοτημένος από το παρελθόν τρόπος παραγωγής, συνεχίζει να αποτελεί προϋπόθεση για την παραγωγή υπεραξίας. Ο βιοτεχνικός τρόπος παραγωγής διεξάγεται μέσω των διαφορετικών χειροτεχνικών εργασιών, ενώ ταυτόχρονα η βιοτεχνία είναι ένας τρόπος παραγωγής ποιοτικά διαφορετικός από τη χειροτεχνία. Στον βαθμό που εξετάζεται η βιοτεχνία ως υφιστάμενη, η τελευταία προϋποθέτει τη χειροτεχνία και αντιστρόφως η χειροτεχνία προϋποθέτει τη βιοτεχνία. Ταυτόχρονα, η χειροτεχνία δεν είναι βιοτεχνία και η βιοτεχνία δεν είναι χειροτεχνία. Πρόκειται για μια αρνητική ενότητα. Από κατηγοριακή σκοπιά, πρόκειται για την ουσιώδη μορφή της Αντίθεσης. Η κάθε πλευρά, η χειροτεχνία και η βιοτεχνία, προϋποθέτει και συγχρόνως αποκλείει την άλλη,

το καθένα, λοιπόν, είναι κατά τρόπο γενικό, εν πρώτοις, στον βαθμό που το άλλο είναι· αυτό είναι ό,τι είναι δια του άλλου, δια του δικού του ιδιαίτερου μη-Είναι· αυτό είναι μόνο τεθειμένο-Είναι· δεύτερον, αυτό είναι, εφόσον το άλλο δεν είναι· αυτό είναι ό,τι είναι δια του μη-Είναι του άλλου· αυτό είναι ανασκόπηση εντός εαυτού (Χέγκελ, 1998: 129).

Ο Μαρξ εξηγεί ότι ο βιοτεχνικός τρόπος παραγωγής δεν μπορούσε να αποκτήσει εκτεταμένη μορφή, με αποτέλεσμα να προσκρούει σε εμπόδια, που οι ανάγκες της παραγωγής ολοένα απαιτούσαν την υπέρβασή τους. Ως εκ τούτου, στα πιο προωθημένα κλιμάκια του βιοτεχνικού τρόπου παραγωγής, όπως ήταν τα εργαστήρια παραγωγής των εργασιακών εργαλείων, ιδιαίτερα των πιο περίπλοκων, αναπτύχθηκε σταδιακά η εκμηχανισμένη παραγωγή και οι όροι εμφάνισης της μεγάλης βιομηχανίας. Οι μηχανές αντικαθιστούν τις κινήσεις και τους χειρισμούς, που προηγούμενα επιτελούσε ο εργάτης με τα χειροκίνητα εργαλεία. Έτσι, πολλαπλασιάζουν τον αριθμό των χειρισμών και των εργαλείων και, λειτουργώντας ταυτόχρονα, αυξάνουν κατακόρυφα την ταχύτητα της παραγωγικής διαδικασίας, παράγοντας σε μικρότερα χρονικά διαστήματα πολύ μεγαλύτερες ποσότητες εμπορευμάτων από ό,τι προηγουμένως. Στον βαθμό λοιπόν που τη θέση των εργαλείων παίρνει η εργαλειομηχανή, ενώ ο άνθρωπος λειτουργεί ως κινητήριος δύναμη, η τελευταία μπορεί να αντικατασταθεί και από άλλες μορφές φυσικών δυνάμεων.

Επισημάνθηκε ότι, στις προηγούμενες μορφές παραγωγής υπεραξίας, οι ατομικές ικανότητες και δεξιότητες του ξεχωριστού εργάτη διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο. Στη βιοτεχνία επιτυγχάνεται η κανονικοποίηση των ξεχωριστών εργασιακών διαδικασιών, μέσω της εισαγωγής του καταμερισμού της εργασίας. Παρ' όλα αυτά, εξίσου στη βιοτεχνία, η εργασιακή διαδικασία παραμένει χειροτεχνική, γεγονός το οποίο σημαίνει ότι η ατομική εργασία και οι ατομικές δεξιότητες παραμένουν καθοριστικές για τη διεξαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτό συνεπάγεται ότι η παραγωγική διαδικασία οργανώνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να προσαρμόζεται στους αντικειμενικούς όρους της χειροτεχνικής εργασίας. Απεναντίας, η μηχανή είναι ένα δεδομένο και προκαθορισμένο σύστημα επιτέλεσης κινήσεων και χειρισμών, στο οποίο ο εργάτης οφείλει να προσαρμοστεί. Ο Μαρξ αναφέρει τα εξής:

Στη βιοτεχνία και στη χειροτεχνία ο εργάτης χειρίζεται το εργαλείο, στο εργοστάσιο υπηρετεί τη μηχανή. Στις [δύο] πρώτες ξεκινά από αυτόν η κίνηση του εργασιακού μέσου, την κίνηση του οποίου πρέπει [αντιστρόφως] να ακολουθήσει στο εργοστάσιο. Στη βιοτεχνία οι εργάτες αποτελούν μέλη ενός ζωντανού οργανισμού. Στο εργοστάσιο ένας νεκρός μηχανισμός υπάρχει ανεξάρτητα από αυτούς, και αυτοί ενσωματώνονται σ' αυτόν ως ζωντανά εξαρτήματά του (Marx, 2016: 387).

Στη βιομηχανία λοιπόν τον πλέον σημαντικό ρόλο τον διαδραματίζουν όχι τα ξεχωριστά υποκείμενα, αλλά τα μέσα παραγωγής και ο κοινωνικός οργανισμός που τα θέτει σε λειτουργία. Με τη βιομηχανία πραγματοποιείται η ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο και στη διαδικασία παραγωγής υπεραξίας. Γενικότερα, *σε κάθε μετάβαση από την μορφική (τυπική) στην ουσιαστική υπαγωγή μιας διαδικασίας, διεξάγεται μια κίνηση από το ατομικό και πολλαπλό προς το καθολικό και ενιαίο. Η εν λόγω διαδικασία περιλαμβάνει και την αντιστροφή της σχέσης καθορισμού, από τη σχέση στην οποία οι όροι καθορίζουν τη διαδικασία περνάμε βαθμιαία στη σχέση, όπου η διαδικασία καθορίζει τους όρους.* Στην περίπτωση του «Κεφαλαίου», κατά την κυριαρχία της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, η παραγωγή υπεραξίας εν γένει καθορίζεται από τις ατομικές ιδιαιτερότητες και δεξιότητες, οι οποίες συνδέονται με τη χειροτεχνική εργασία. Οι διαφορετικές ατομικές χειροτεχνικές εργασίες αποτελούν τους όρους της παραγωγής υπεραξίας. Έτσι, η παραγωγική διαδικασία οφείλει εν γένει να προσαρμοστεί στις ατομικές χειροτεχνικές εργασίες. Στη βιομηχανία, απεναντίας, μέσω του συστήματος των μηχανών, ο κάθε ξεχωριστός εργάτης βρίσκει μπροστά του ένα καθολικό, δημιουργημένο, εργασιακό περιβάλλον, στο οποίο οφείλει πλήρως να προσαρμοστεί. Ο Μαρξ παρατηρεί:

Η ίδια η βιοτεχνία παρέχει εν γένει στο σύστημα των μηχανών, στους κλάδους στους οποίους αυτό εισάγεται για πρώτη φορά, το αυτοφύες θεμέλιο του καταμερισμού και συνεπώς της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Ωστόσο, προκύπτει εδώ αμέσως μια ουσιώδης διαφορά. Στη βιοτεχνία κάθε ιδιαίτερη επιμέρους διαδικασία πρέπει να διεκπεραιωθεί από εργάτες, μεμονωμένους ή σε ομάδες, με το εργαλείο τους. Ο εργάτης προσαρμόζεται στη διαδικασία, αλλά προηγουμένως έχει προσαρμοστεί η διαδικασία στον εργάτη. Αυτή η υποκειμενική αρχή του καταμερισμού εξαλείφεται πλέον στη μηχανική παραγωγή, αντιθέτως στο ανεπτυγμένο εργοστάσιο κυριαρχεί το συνεχές των ξεχωριστών διαδικασιών (ό.π.: 347).

Η εργασία παύει να προβάλλει ως ατομική εργασία και προβάλλει πλέον ως στιγμή ενός συνολικού αντικειμενικού περιβαλλοντικού συστήματος, το οποίο χαρακτηρίζεται από τη δική του ιδιότυπη λειτουργία, του συστήματος των μηχανών. Ως εκ τούτου, στην περίπτωση της βιομηχανίας, η διαδικασία παραγωγής υπεραξίας μετασχηματίζεται, παράγει και δημιουργεί τους όρους της εργασίας. Δεν πρόκειται πλέον για τον καθορισμό της παραγωγής από τις ατομικές χειροτεχνικές εργασίες, αλλά για τον καθορισμό εν γένει της εργασίας από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Η μεγάλη βιομηχανία δημιουργεί την αντίστοιχη εαυτής υλική βάση όταν κατακτά τον κλάδο της παραγωγής των μέσων παραγωγής, όταν επιτυγχάνεται δηλαδή η παραγωγή μηχανών μέσω μηχανών. Με τη μεγάλη βιομηχανία, ο καταμερισμός της εργασίας αποκτά την αντίστοιχη μορφή ύπαρξής του και καθίσταται τεχνική αναγκαιότητα. Ο Μαρξ σημειώνει ότι,

στη βιοτεχνία η διάρθρωση της κοινωνικής εργασιακής διαδικασίας είναι καθαρά υποκειμενική, είναι ένας συνδυασμός επιμέρους εργατών· στο σύστημα των μηχανών η μεγάλη βιομηχανία κατέχει έναν απόλυτα αντικειμενικό παραγωγικό οργανισμό, τον οποίο ο εργάτης βρίσκει έτοιμο ως υλικό όρο παραγωγής. Στην απλή συνεργασία, αλλά ακόμη και σ' εκείνη που είναι εξειδικευμένη μέσω του εργασιακού καταμερισμού, η εκτόπιση του μεμονωμένου εργάτη από τον κοινωνικοποιημένο εργάτη εμφανίζεται λίγο πολύ ως τυχαία. Τα μηχανήματα, με ορισμένες εξαιρέσεις που θα αναφερθούν αργότερα, λειτουργούν μόνο στα χέρια της άμεσα κοινωνικοποιημένης ή της κοινής εργασίας [unmittelbar vergesellschafteter oder gemeinsamer Arbeit]. Ο συνεργατικός χαρακτήρας της εργασιακής διαδικασίας καθίσταται λοιπόν πλέον μια τεχνική αναγκαιότητα που υπαγορεύεται από τη φύση του εργασιακού μέσου (ό.π.: 353).

Αρχικά, η χειροτεχνία και η βιοτεχνία αποτέλεσαν την προϋπόθεση εμφάνισης της βιομηχανίας. Η βιομηχανία όμως από τη στιγμή που καθίσταται κυρίαρχη, δηλαδή από τη στιγμή που κατακτά τον κλάδο της παραγωγής των μέσων παραγωγής, παράγει η ίδια την προϋπόθεσή της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αιτία και αποτέλεσμα αλληλοκαθορίζονται και διαμεσολαβούνται αμοιβαία. Η αιτία δημιουργεί το αποτέλεσμα και το αποτέλεσμα δημιουργεί την αιτία, «καθένα είναι απλά και μόνο το μεταβαίνει ή μάλλον το αυτομεταθέτει [=

μεταποιείν] του εαυτού του στο αντίθετο του»(Χέγκελ, 1998: 142) Βλέπουμε λοιπόν ότι στη βιομηχανία η αυτοκίνηση της ουσίας επιτυγχάνει την ολοκληρωμένη της μορφή, μετατρέπεται σε καθ' εαυτή και δι' εαυτή αυτοκινούμενη ουσία. Βεβαίως, η προαναφερθείσα διαδικασία αντιστοιχεί στην ανάπτυξη της Ουσίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε καθαρή μορφή. Όπως έχουμε τονίσει, κατά τη διαδικασία ανάπτυξης της ουσίας μιας διαδικασίας δεν μετασχηματίζονται πλήρως οι όροι και οι πλευρές των προγενέστεων σταδίων. Η κυριαρχία της βιομηχανίας δεν συνεπάγεται την εξάλειψη των υπόλοιπων μορφών παραγωγής. Διάφορες μορφές χειροτεχνικής και βιοτεχνικής εργασίας συνεχίζουν να υφίστανται και να αναπαράγονται κατά την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εν τούτοις, οι τελευταίες υφίστανται ως υπηγμένες στιγμές του βιομηχανικού τρόπου παραγωγής και καθορίζονται από τον τελευταίο.

Στη βιομηχανία καθίσταται με τον πλέον έντονο τρόπο κυρίαρχη η παραγωγή σχετικής υπεραξίας, μετατρέπεται πλέον σε κυρίαρχο ο εντατικός τρόπος ανάπτυξης της παραγωγής υπεραξίας. Από κατηγοριακή άποψη, η βιομηχανία συνιστά μια ουσιώδη αντίφαση· «στην εκπτυγμένη αντίφαση ή στην πραγματική αντίφαση, το δημιουργούν και το δημιουργημένο δεν μπορούν πλέον να είναι αδιάφορα, το ένα απέναντι στο άλλο, στον αμοιβαίο τους αποκλεισμό» (Vazjulin, 2006: 232). Με το στάδιο της αντίφασης, το οποίο χαρακτηρίζει τη μεγάλη βιομηχανία, ολοκληρώνεται η απεικόνιση των μορφών παραγωγής υπεραξίας, δηλαδή των προσδιορισμένων μορφών της ουσίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Σε αυτό το σημείο, θα περάσουμε στην αντίστοιχη απεικόνιση των ουσιοτήτων στη «Λογική της Ιστορίας», εμβαθύνοντας στη συνέχεια περαιτέρω στην παρούσα προβληματική.

Στα προειρημένα αναφορικά με τη «Λογική της Ιστορίας», η εργασία προσδιορίστηκε ως η ουσία της κοινωνίας. Η ανασκόπηση της ουσίας, ο αυτοσχετισμός της, είναι η ανανέωση της εργασίας. Η ανανέωση της εργασίας συνιστά την αρνητική σχέση με τον εαυτό της. Ο Χέγκελ πολύ σωστά τονίζει ότι η ανασκόπηση είναι «αυτή η ίδια και το μη-Είναι της· και δεν είναι αυτή η ίδια παρά καθόσον αυτή είναι το αρνητικό του εαυτού της, διότι μόνο έτσι η αναίρεση του αρνητικού είναι συνάμα μια συμπίεση [= σύμπτωση] με τον εαυτό» (Χέγκελ, 1998: 84). Η ανανέωση της εργασιακής διαδικασίας συνιστά την ταυτότητα της ουσίας με τον εαυτό της. Ο Χέγκελ επισημαίνει ότι στη σφαίρα της Ουσίας «το Είναι και κάθε προσδιοριστία του Είναι έχει

αναιρέσει τον εαυτό του όχι κατά τρόπο σχετικό, αλλά αυτόν καθ' εαυτόν: και τούτη η απλή αρνητικότητα του Είναι-καθ' εαυτό είναι η ίδια η ταυτότητα» (ό.π.: 101).

Η ανανέωση της εργασίας, αφενός, οδηγεί σε όλο και μεγαλύτερη ενότητα των συστατικών της στοιχείων, αφετέρου, αυτή η ενότητα συντελείται μέσω του εσωτερικού διαμελισμού (επιμερισμού) της. Η απλή επανάληψη της δεδομένης εργασιακής διαδικασίας οδηγεί αναγκαία στο διαμελισμό της, στο σχηματισμό διαφόρων ειδών εργασίας και στη μετάβαση από τη δεδομένη εργασιακή διαδικασία σε μια άλλη εργασιακή διαδικασία. Τα κύρια είδη εργασίας, τα οποία σχηματίζονται κατά τον επιμερισμό της εργασιακής διαδικασίας, είναι η εργασία για τη δημιουργία μέσων της εργασίας, η εργασία για τη δημιουργία αντικειμένων της εργασίας και η εργασία για τη δημιουργία του υποκειμένου της εργασίας. Γενικότερα, ο επιμερισμός της εργασιακής διαδικασίας και η αντίστοιχη ανάπτυξη διαφορετικών ειδών και υποειδών εργασίας προσκρούουν στο περιορισμένο των δυνατοτήτων των ατόμων. Όπως τονίζει ο Βαζιούλιν, «σε αυτές τις συνθήκες, διάφορες εσωτερικά συνδεδεμένες εργασιακές διαδικασίες, είτε βαθμίδες, στιγμές εργασιακών διαδικασιών, εκτελούνται από διάφορα άτομα είτε ομάδες ατόμων. Η εργασία κατανέμεται μεταξύ διαφόρων ατόμων είτε ομάδων ατόμων» (Βαζιούλιν, 2013: 170-171).

Η κατανομή της εργασιακής διαδικασίας μεταξύ διαφορετικών ατόμων συνιστά συγχρόνως και κατανομή των μέσων, των αντικειμένων και των προϊόντων της εργασιακής διαδικασίας. Η συνολική αυτή κατανομή συνιστά τον καταμερισμό της εργασίας. Ο Βαζιούλιν εξηγεί ότι ο καταμερισμός της εργασίας έχει δύο βασικές πλευρές. Από τη μία, ο καταμερισμός της εργασίας καθορίζεται κατά κύριο λόγο και άμεσα από τη διαδικασία μετασχηματισμού της φύσης και ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο συνιστά αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας μετασχηματισμού. Από την άλλη, ο καταμερισμός της εργασίας συνιστά συνένωση και αμοιβαίο δεσμό μεταξύ των ανθρώπων, ο οποίος αναφέρεται στο πλαίσιο της εργασίας, η οποία μπορεί να χρησιμοποιείται είτε ως μέσο ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών είτε ως μέσο ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία.

Ο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί εν γένει τη διαφοροποίηση της εργασιακής διαδικασίας. Από κατηγοριακή άποψη, *ο καταμερισμός της εργασίας συνιστά τη στιγμή της Διαφοράς της ουσίας της κοινωνίας*. Αυτή η διαφορά είναι η διαφορά καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν, είναι δηλαδή η απόλυτη διαφορά, η διαφορά της ουσίας ως τέτοια (Χέγκελ, 1998: 111).

Αυτή η διαφοροποίηση της εργασίας είναι μια διαφοροποίηση, που σε καθαρή μορφή προκύπτει από τον ίδιο τον εαυτό της και όχι από κάποιους εξωτερικούς παράγοντες. Ο Βαζιούλιν εξηγεί ότι «ο διαμελισμός των στιγμών της εργασιακής διαδικασίας, που πραγματοποιείται μαζί με την εμβάθυνση της [διαρθρωτικής] ενότητάς τους, συνιστά την καθαυτό εσωτερική διαφοροποίηση της εργασιακής διαδικασίας» (Βαζιούλιν, 2013: 155). Από τη σκοπιά της καθ' εαυτό εσωτερικής διαφοροποίησης της εργασίας, ο καταμερισμός της εργασίας αντιστοιχεί σε αυτό που ο Χέγκελ αποκαλεί απόλυτη διαφορά. Ο τελευταίος τονίζει ότι «είναι ουσιώδες να συλλαμβάνουμε την απόλυτη διαφορά ως απλή» (Χέγκελ, 1998: 111). Ως εκ τούτου, η διαφορά συνιστά την αρνητικότητα της ουσίας, την άρνηση της εργασιακής διαδικασίας από τον εαυτό της.

Πριν από την αποκάλυψη του καταμερισμού της εργασίας, η ανανέωση της εργασιακής διαδικασίας προέβαλλε ως εν γένει ταυτισμένη με την ουσία της κοινωνίας. Μόνο με την ανάδειξη της διαφοράς, δηλαδή του καταμερισμού της εργασίας, η ανανέωση της εργασιακής διαδικασίας, δηλαδή η επαναλαμβανόμενη εργασία, προβάλλει ως μορφή της ουσίας και συγκεκριμένα ως ουσιώδης ταυτότητα. Η ανανέωση, επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας (ταυτότητα) και ο καταμερισμός της εργασίας (διαφορά) συνιστούν δύο πλευρές μιας διαλεκτικής ενότητας, στην οποία κάθε πλευρά προϋποθέτει αμοιβαία την άλλη. Μπορούμε να κατανοήσουμε το αλληλένδετο της ανανεούμενης εργασίας και του καταμερισμού της εργασίας, εξετάζοντας την ίδια την επαναλαμβανόμενη εργασία. Η επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία εδράζεται στην ικανοποίηση μιας βιολογικής ανάγκης. Ωστόσο, υπάρχουν πολλές βιολογικές ανάγκες. Αυτό συνεπάγεται ότι υπάρχουν ποικίλες επαναλαμβανόμενες εργασιακές διαδικασίες. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η ίδια η εξέταση της εργασιακής διαδικασίας ως τέτοιας φανερώνει εντός της, τη στιγμή της διαφοράς, τον καταμερισμό της εργασίας.

Ο καταμερισμός της εργασίας συνιστά κατανομή των ανθρώπων σε διάφορα είδη εργασίας και συγχρόνως συνένωση των ανθρώπων ως ασχολούμενων με την εργασία. Αυτή η συνένωση γίνεται όλο και περισσότερο αύξουσα, όσο περισσότερο επιμερίζεται η εργασιακή διαδικασία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η συνένωση των ανθρώπων στην εργασία και ο επιμερισμός της εργασίας είναι πλευρές ενιαίες και αλληλένδετες και αποτελούν τις δύο όψεις του καταμερισμού της εργασίας.

Υπό το πρίσμα της πλευράς του επιμερισμού της εργασίας¹⁹⁴, υπάρχουν τρεις βασικοί παράγοντες επιμερισμού της εργασιακής διαδικασίας, οι οποίοι είναι 1) οι εσωτερικές συνδέσεις της εργασιακής διαδικασίας, 2) η διάρθρωση των ζωτικών αναγκών και 3) οι διαφορές ως προς το είδος του φυσικού υλικού των μέσων και του αντικειμένου της εργασιακής διαδικασίας. Οι τρεις βασικοί παράγοντες επιμερισμού απεικονίζουν το σταδιακό πέρασμα από την εκτατική στην εντατική ανάπτυξη της εργασίας. Ο τρίτος παράγοντας επιμερισμού, δηλαδή το είδος και οι διαφορές του φυσικού υλικού, είναι ο κατ' εξοχήν εξωτερικός ως προς την εργασία καθ' εαυτή. Ο δεύτερος παράγοντας, δηλαδή οι βιολογικές ανάγκες, σχετίζεται με την παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση και ως εκ τούτου με τον επιμερισμό σε διάφορες εργασιακές διαδικασίες. Ο πρώτος παράγοντας, δηλαδή ο επιμερισμός που πραγματοποιείται στη βάση της ανάπτυξης της αλληλεπίδρασης των εσωτερικών συνδέσεων της εργασίας και της εσωτερικής συσχέτισης των συστατικών της στοιχείων, συνδέεται με τη λογική στιγμή της διαφοράς, με την αυστηρή έννοια, και είναι συνυφασμένος με την καθ' εαυτό εσωτερική διαφοροποίηση της εργασιακής διαδικασίας.

Η κλιμακούμενη σχέση των παραγόντων επιμερισμού απεικονίζει τη διαδικασία διαμόρφωσης της αυτοκίνησης της ουσίας της κοινωνίας και συνδέεται με τη σχέση της εκτατικής και της εντατικής ανάπτυξης και της ποσοτικής και ποιοτικής μεταβολής της ουσίας. Στον βαθμό που η πηγή ανανέωσης της εργασίας είναι οι φυσικές ανάγκες, δηλαδή στον βαθμό που η εργασία συνιστά μέσο για την ικανοποίηση των ζωτικών αναγκών, η μεταβολή της εργασίας είναι κατ' εξοχήν εκτατική, ποσοτική. Στον βαθμό που η πηγή ανανέωσης της εργασίας είναι η ανάγκη για εργασία, δηλαδή στον βαθμό που η εργασία συνιστά πλέον αυτοσκοπό, η μεταβολή της εργασίας είναι κατ' εξοχήν εντατική, ποιοτική. Σε αυτή την περίπτωση, η εργασία συνιστά ώριμη εργασία και ως τέτοια συνιστά μεταβαλλόμενη εργασία.

¹⁹⁴ Από κατηγοριακή σκοπιά, η παρούσα προβληματική αντιστοιχεί στις κατηγορίες της Ανασκόπησης. Εδώ ωστόσο, διερευνούμε την εργασία από τη σκοπιά της ταυτότητας και της σχέσης της με τη διαφορά. Έτσι, η αναφορά στη διαδικασία επιμερισμού της εργασιακής διαδικασίας καθίσταται αναγκαία για την κατανόηση της διαδικασίας συνένωσης των ανθρώπων στην εργασιακή διαδικασία. *Ενδεικτικά, οι τρεις βασικές κατηγορίες της ανασκόπησης (θέτωση, εξωτερική και προσδιορίζουσα ανασκόπηση) αντιστοιχούν στη ανανέωση της εργασίας ως τέτοιας (θέτωση), στην ανανέωση της εργασίας χάριν της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών (εξωτερική) και στην ανανέωση της εργασίας ως ανάγκης για εργασία (προσδιορίζουσα).* Γενικότερα, οι τρεις βασικές στιγμές της ανασκόπησης, απεικονίζουν τη διαδικασία αυτοκίνησης της ουσίας, κατά την οποία η τελευταία μετασχηματίζοντας την εξωτερικότητα της αμεσότητας του Είναι, θέτει τους όρους της ίδιας της αυτοκίνησής της. Στην περίπτωση της «Λογικής της Ιστορίας», οι εν λόγω κατηγορίες αντιστοιχούν στην ανανέωση της εργασίας, η οποία μετασχηματίζοντας τους εξωτερικούς όρους ανανέωσής της, δημιουργεί σταδιακά την κατ' εξοχήν πηγή αυτοκίνησής της, την ανάγκη για εργασία ως αυτοπραγμάτωση και αυτοσκοπό.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, με την ώριμη μεταβαλλόμενη εργασία, η ουσία της κοινωνίας αποκτά την καθ' εαυτή και δι' εαυτή αυτοκίνησή της.

Ας περάσουμε τώρα στη διεξοδικότερη εξέταση της διαδικασίας συνένωσης των ανθρώπων στην εργασία. Στην απλούστερη μορφή της εργασιακής διαδικασίας, όπου τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας λαμβάνονται έτοιμα από τη φύση σε δεδομένη μορφή, η εργασιακή διαδικασία καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το είδος του φυσικού υλικού. Έτσι, η συνένωση των ανθρώπων στην εργασία είναι εν γένει *τυχαία* (συμπτωματική). Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι,

Οι φυσικές δυνατότητες των ανθρώπων δεν προκαλούν από μόνες τους τη συνένωσή τους στην εργασία, στην παραγωγή. Η αναγκαιότητα (και εδώ γίνεται λόγος περί εξωτερικής αναγκαιότητας) συνένωσης ανακύπτει, όταν και όποτε είτε το μέσο της εργασίας είναι τέτοιο –ως προς το φυσικό υλικό του, ως έχει δεδομένο από τη φύση– ώστε η κινητοποίησή του να υπερβαίνει τις φυσικές δυνατότητες ενός ατόμου, είτε το αντικείμενο της εργασίας είναι τέτοιο –ως προς το φυσικό υλικό του– ώστε η μεταβολή του με τη βοήθεια μέσων δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή να υπερβαίνει τις δυνατότητες του ατόμου (Βαζιούλιν, 2013: 174).

Ο καταμερισμός της εργασίας που αναπτύσσεται υπό αυτούς τους όρους, καθορίζεται από τις φυσικές διαφορές και ιδιαιτερότητες των ατόμων (σωματική ρώμη, ηλικία, φύλο) και συνιστά μη ανεπτυγμένη μορφή απλής συνεργασίας. Σε αυτό το στάδιο της λογικής ανάπτυξης, η διαφορά της μη ανεπτυγμένης μορφής απλής συνεργασίας από την επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία (επιτελούμενη από ένα άτομο) έχει να κάνει με μια εξωτερική, ποσοτική διαφορά. Στη μία περίπτωση πρόκειται για εργασία που επιτελείται από ένα άτομο, ενώ στην άλλη περίπτωση από περισσότερα άτομα. Οι δύο διαφορετικές περιπτώσεις προβάλλουν ως απλά διαφορετικές περιπτώσεις, «τα διαφορετικά στάδια, λοιπόν, βρίσκονται σε αμοιβαία σχέση όχι ως ταυτότητα και διαφορά, αλλά μόνο ως διαφορετικά [στάδια] εν γένει, τα οποία είναι αδιάφορα προς άλλα και προς την προσδιοριστία τους» (Χέγκελ, 1998: 115).

Στην πραγματικότητα, τα συστατικά στοιχεία της εργασίας και ο ενδότερος πυρήνας της δεν αλλάζουν αυτά καθ' εαυτά. Η διαφοροποίηση της εργασίας, στο επίπεδο της μη ανεπτυγμένης απλής συνεργασίας, είναι μια διαφορά που αντιστοιχεί στο επίπεδο μιας εξωτερικής ανασκόπησης. Η εργασιακή διαδικασία επιτελούμενη από το μεμονωμένο άτομο και η εργασιακή διαδικασία στο πλαίσιο της μη ανεπτυγμένης απλής συνεργασίας αποτελούν δύο

όρους που συσχετίζονται στη βάση της ομοιότητας τους. Η ομοιότητά τους γίνεται η βάση της διαφοροποίησής τους, της ανομοιοότητάς τους. Από κατηγοριακή σκοπιά, η εξωτερική σχέση της εργασίας και της μη ανεπτυγμένης απλής συνεργασίας είναι μια σχέση Διαφορετικότητας. Σε αυτό το στάδιο ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας, ο τελευταίος προκαλείται από εξωτερική αναγκαιότητα. Ο Βαζιούλιν εξηγεί ότι «ο χαρακτήρας της ίδιας της συνένωσης των ανθρώπων είναι ακόμα εξωτερικός και τυχαίος, καθοριζόμενος κατά μείζονα κλίμακα από τη φύση. Και ο καταμερισμός των ανθρώπων κατά ομάδες εργασίας καθορίζεται επίσης κατά μείζονα κλίμακα από την επίδραση της φύσης στην εργασία» (Βαζιούλιν, 2013: 175)

Συνεχίζοντας την απεικόνιση των λογικών στιγμών της κοινωνίας στη «Λογική της Ιστορίας», παρατηρούμε ότι η ανάγκη συνένωσης των ανθρώπων στην εργασία αποκαλύπτεται με πιο γλαφυρό τρόπο κατά τη διερεύνηση της ανανεούμενης εργασιακής διαδικασίας. Η ανανέωση μιας εργασιακής διαδικασίας έχει ως όριο την ίδια τη διάρκεια της ζωής του ατόμου· το εν λόγω όριο ξεπερνιέται με την ένταξη στην εργασιακή διαδικασία νέων ατόμων. Από τα βασικά είδη του καταμερισμού της εργασίας, την εργασία για την παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση, την εργασία για τη δημιουργία των μέσων της εργασίας, την εργασία για τη δημιουργία των αντικειμένων της εργασίας και την εργασία για τη δημιουργία του υποκειμένου της εργασίας, το τελευταίο είδος εργασίας είναι εκείνο που είναι εσωτερικά συνυφασμένο με τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων· τουτέστιν με τις σχέσεις συνένωσης των ανθρώπων για τη μετάδοση των εργασιακών δεξιοτήτων. Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι,

στην απλούστερη μορφή της [αυτή η συνένωση γίνεται] ως μετάδοση των εργασιακών ιδιοτήτων των γονέων στα τέκνα. Αυτός είναι ο απλός εσωτερικός δεσμός των ανθρώπων εντός της εργασίας. Συνιστά ταυτόχρονα και εσωτερική ενότητα, και εσωτερική διαφορά των ανθρώπων στην εργασία: εσωτερικά συνδεδεμένα διαφορετικά [μέλη αυτής της σχέσης] είναι ο διδάσκων και ο διδασκόμενος (ό.π.: 176).

Μέσω της εστίασης στα παραπάνω, παρατηρούμε ότι δίνεται έμφαση στην ταυτόχρονη εσωτερική ενότητα και εσωτερική διαφορά. Δεν έχουμε να κάνουμε πλέον με μια εξωτερική διαφορά, αλλά με μια διαφορά, η οποία προκύπτει εμμενώς από την ίδια την επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας. Η διαφορά λοιπόν δεν αντιτίθεται προς ένα οιοδήποτε άλλο, αλλά προς το κατ' εξοχήν δικό της άλλο. Φανερώνεται έτσι, ότι η συνένωση των ανθρώπων στην εργασία προκύπτει από την ίδια την ανανέωση της εργασιακής διαδικασίας. Από κατηγοριακή άποψη, σε αυτό το σημείο πραγματοποιείται η μετάβαση από τη διαφορετικότητα στη διαφορά που είναι

καθ' εαυτήν. Με τη διαφορά που είναι καθ' εαυτήν, δηλαδή με τη διαφορά που τίθεται μέσω της ιδιάζουσας αυτοσχετιζόμενης κίνησης της ουσίας, η διαφορετικότητα καταλύεται. Ο Χέγκελ γράφει ότι,

η καθ' εαυτήν διαφορά είναι *ουσιώδης*: είναι το θετικό και το αρνητικό. Το θετικό είναι ο ταυτός αυτοσχετισμός κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να μην είναι το αρνητικό, και το αρνητικό είναι το διαφορετικό δι' εαυτό κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να μην είναι το θετικό. Εφόσον καθένα τους είναι δι' εαυτό έτσι, ώστε να μην είναι το άλλο, καθένα από αυτά εμφανίζεται μέσα στο άλλο και υπάρχει μόνο όσο υπάρχει το άλλο (Χέγκελ, 1991: 264).¹⁹⁵

Πρόκειται για την αρχική εμφάνιση της λογικής στιγμής της Αντίθεσης στην ανάπτυξη της εργασιακής διαδικασίας. Ο διδάσκων δεν είναι διδασκόμενος, ωστόσο προϋποθέτει ως τέτοιος τον διδασκόμενο και υφίσταται μέσω αυτού. Αντίστοιχα, ο διδασκόμενος δεν είναι διδάσκων, όμως προϋποθέτει ως τέτοιος τον διδάσκοντα και υφίσταται μέσω του τελευταίου. Ο διδάσκων είναι ο φορέας της εργασίας του παρελθόντος, στον βαθμό που μεταλαμπαδεύει μια πλήρως διαμορφωμένη εργασία, η οποία επαναλαμβάνεται ως τέτοια· ο διδασκόμενος είναι ο φορέας της εργασίας του μέλλοντος, της εργασίας η οποία δεν έχει αφομοιωθεί ακόμη πλήρως από το άτομο, στον βαθμό που παραμένει διδασκόμενος. Καθίσταται φανερό ότι η εργασία του παρελθόντος αποκλείει και συγχρόνως προϋποθέτει την εργασία του μέλλοντος και αντιστρόφως.

Ειπώθηκε προηγουμένως, ότι ο καταμερισμός της εργασίας συνιστά συγχρόνως επιμερισμό και εσωτερική ενότητα των πλευρών της εργασιακής διαδικασίας ως ολότητας. Ως εκ τούτου, οι εργασιακές διαδικασίες αλληλοκαθορίζονται και αλληλεπιδρούν στη βάση του διαχωρισμού τους και της εσωτερικής τους ενότητας. Για παράδειγμα, η παραγωγή ορισμένης ποσότητας και ποιότητας αντικειμένων προς κατανάλωση, με ορισμένα μέσα και ορισμένα αντικείμενα της εργασίας, προϋποθέτει ορισμένη ποσότητα υποκειμένων της εργασίας με συγκεκριμένες εργασιακές δεξιότητες. Συνεπάγεται επομένως ότι οι διαφορετικές πλευρές της εργασιακής διαδικασίας συνδέονται εσωτερικά σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό μεταξύ τους.

Η εσωτερική ενότητα της εργασιακής διαδικασίας σχετίζεται με τη βαθμίδα ανάπτυξης της εργασιακής διαδικασίας. Όσο πιο ανεπτυγμένη είναι η εργασιακή διαδικασία τόσο περισσότερο ανεπτυγμένος είναι ο εσωτερικός δεσμός των πλευρών της, τόσο περισσότερο είναι

¹⁹⁵ Οι εμφάνσεις δικές μας.

εσωτερικά συνδεδεμένες οι διαφορετικές εργασιακές διαδικασίες. Επιπλέον, όσο πιο ανεπτυγμένη και περιπλοκότερη καθίσταται η εργασία τόσο περισσότερο μεταβαλλόμενη γίνεται. Η μεταβαλλόμενη και περιπλοκότερη εργασιακή διαδικασία απαιτεί όλο και περισσότερο υποκείμενα της εργασίας με μεταβαλλόμενες δεξιότητες. Σε αυτή την περίπτωση, η σχέση διδάσκοντος και διδασκομένου δεν σχετίζεται απλώς με τη μετάδοση γνώσεων από τη μια γενιά στην άλλη, αλλά συνδέεται εσωτερικά με τις υπόλοιπες πλευρές της εργασιακής διαδικασίας, διαδραματίζοντας αποφασιστικό ρόλο στην εσωτερική διάρθρωση της τελευταίας, αποτελώντας βασικό όρο για τη διεξαγωγή της. Με την ανάπτυξη της εργασιακής διαδικασίας και την ολοένα και πιο ουσιαστική σύναψη σχέσεων και δεσμών μεταξύ των πλευρών της, ο καταμερισμός της εργασίας μετατρέπεται σε εσωτερικό καταμερισμό της εργασίας. Ο Βαζιούλιν αναφέρει ότι,

ο καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος έχει διεισδύσει στην ίδια την εργασιακή διαδικασία, συνιστά εσωτερικό καταμερισμό της εργασίας. Ευρύτερος εσωτερικός καταμερισμός της εργασίας είναι εκείνος ο καταμερισμός εργασίας κατά τον οποίο μετατρέπονται σε ειδικές και διακεκριμένες εργασιακές διαδικασίες η σκοποθεσία και η πραγμάτωση του σκοπού (Βαζιούλιν, 2013: 179).

Από κατηγοριακή σκοπιά, η διάκριση της σκοποθεσίας και της πραγμάτωσης του σκοπού σε ειδικές εργασιακές διαδικασίες συνιστά την κατ' εξοχήν (ανεπτυγμένη) μορφή της αντίθεσης. Στην ανεπτυγμένη μορφή της αντίθεσης,

σκοποθεσία και πραγμάτωση [εκπλήρωση] του σκοπού είναι [δύο] εσωτερικά ενιαίες και αντίθετες, αντιφατικές πλευρές της εργασιακής διαδικασίας. Η διάζευξη αυτών των πλευρών σε διαφορετικές εργασιακές διαδικασίες σημαίνει ότι οι εν λόγω εσωτερικά ενιαίες πλευρές αποκτούν σχετικά μεμονωμένη εξωτερική ύπαρξη. Αυτό είναι ουσιαστικά το σχίσμα διανοητικής και φυσικής εργασίας (ό.π.: 179-180).

Οι δύο πλευρές, η φυσική και η διανοητική εργασία, είναι *αντίθετες*. Εδώ, η φυσική εργασία, η μορφή της εργασίας που κληροδοτείται από το παρελθόν και τις φυσικές προϋποθέσεις της ανθρωπότητας αποτελεί προϋπόθεση της διανοητικής εργασίας, αφού μέσω της φυσικής εργασίας πραγματώνεται ο σκοπός. Στον βαθμό όμως που έχει διαμορφωθεί ο εσωτερικός καταμερισμός της εργασίας και έχουν διακριθεί σε ξεχωριστές εργασιακές διαδικασίες η σκοποθεσία και η πραγμάτωση του σκοπού, τότε η φυσική και η διανοητική εργασία αλληλοπροϋποτίθενται. Η φυσική εργασία δεν είναι διανοητική εργασία, και μάλιστα υφίσταται ως τέτοια, λόγω του ότι δεν είναι διανοητική. Αντίστοιχα, η διανοητική εργασία δεν είναι φυσική εργασία, η ίδια υφίσταται ακριβώς ως τέτοια, χάριν του γεγονότος ότι δεν συνιστά

φυσική εργασία. Στο στάδιο της αντίθεσης «το καθένα είναι, μόνο εφόσον το μη-Είναι του είναι, και μάλιστα μέσα σε μια ταυτή σχέση» (Χέγκελ, 1998: 128).

Ο Βαζιούλιν ολοκληρώνει την εξέταση του καταμερισμού της εργασίας τονίζοντας ότι «εάν υποθεθεί ότι ο καταμερισμός της εργασίας (με την έννοια που τον εξετάζουμε εδώ επί του παρόντος) [κάποτε] θα εκλείψει σε ορισμένο βαθμό, ταυτόχρονα θα εκλείψει και η εσωτερική εργασιακή αναγκαιότητα συνένωσης των ανθρώπων» (Βαζιούλιν, 2013: 180). Στο παραπάνω απόσπασμα, επισημαίνεται ότι ο καταμερισμός της εργασίας, όπως εξετάζεται εδώ, δηλαδή ως αντίθεση, κάποτε θα εκλείψει. *Η συστηματική εξέταση του καταμερισμού της εργασίας στη «Λογική της Ιστορίας» φθάνει μέχρι τη λογική στιγμή της αντίθεσης, ενώ η στιγμή της αντίφασης απλώς αναφέρεται, ως μια μελλοντική νομοτελής τάση.* Σε αυτό το σημείο ερχόμαστε ενώπιον μιας κομβικής διαφοράς κατηγοριακού επιπέδου μεταξύ «Λογικής της Ιστορίας», «Επιστήμης της Λογικής» και «Κεφαλαίου».¹⁹⁶ Η μεθοδολογική σημασία της εν λόγω διαφοράς, η οποία ανακύπτει στο πλαίσιο του λογικού τρόπου εξέτασης, θα γίνει πλήρως κατανοητή ύστερα από την αποκάλυψη της ειδική συσχέτισης των ουσιοτήτων με την ιστορική πτυχή και την αποκάλυψη του ιστορικού τους περιεχομένου.

Προτού λοιπόν περάσουμε στη διερεύνηση του ιστορικού περιεχομένου των ουσιοτήτων, ας συγκεφαλαιώσουμε τις λογικές κατηγορίες των ουσιοτήτων στο κάθε έργο. Η κατηγορία της ταυτότητας συνιστά την παραγωγή απόλυτης υπεραξίας στο «Κεφάλαιο» και την επαναλαμβανόμενη εργασία στη «Λογική της Ιστορίας». Αντίστοιχα, η κατηγορία της διαφοράς συνιστά την παραγωγή σχετικής υπεραξίας και τον καταμερισμό της εργασίας. Η κατηγορία της διαφορετικότητας είναι η απλή συνεργασία στο «Κεφάλαιο» και η μη ανεπτυγμένη απλή συνεργασία στη «Λογική της Ιστορίας». Η κατηγορία της αντίθεσης συνίσταται στη σχέση χειροτεχνίας και βιοτεχνίας και στη σχέση φυσικής και διανοητικής εργασίας αντίστοιχα. Τέλος, η κατηγορία της αντίφασης είναι η μεγάλη βιομηχανία στο «Κεφάλαιο», ενώ στη «Λογική της Ιστορίας» η εν λόγω κατηγορία δεν εξετάζεται ειδικά, παρά μονάχα αναφέρεται ως νομοτελής τάση.

¹⁹⁶ Εδώ δεν εννοούμε φυσικά ότι οι ουσιοότητες στην «Επιστήμη της Λογικής» και στο «Κεφάλαιο» ταυτίζονται. Εστιάζουμε απλώς στο γεγονός ότι και στα δύο παραπάνω έργα, σε αντίθεση με τη «Λογική της Ιστορίας», εξετάζεται η λογική στιγμή της αντίφασης.

Δείχθηκε προηγουμένως ότι, στο «Κεφάλαιο», η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας συνιστά την ταυτότητα της ουσίας με τον εαυτό της. Ο Χέγκελ ευστόχως αναφέρει ότι «εάν συνδέσουμε την ταυτότητα με το Απόλυτο, μεταβάλλοντας το Απόλυτο σε υποκείμενο μιας πρότασης, προκύπτει: το Απόλυτο ταυτίζεται με τον εαυτό του» (Χέγκελ, 1991: 257). Μεταθέτοντας αυτή την πρόταση στο «Κεφάλαιο», μπορούμε να πούμε ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής ταυτίζεται με τον εαυτό του. Αυτή η πρόταση έχει ένα γενικό και ένα ειδικό περιεχόμενο. Το γενικό περιεχόμενο έγκειται στο γεγονός ότι, σε όλα τα στάδιά του, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής παραμένει κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. *Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, η ταυτότητα της ουσίας του αντικειμένου δεν είναι κάτι που παρέρχεται με τη μετάβαση στη διαφορά, αλλά κάτι που συνεχίζει να υφίσταται μαζί με τη διαφορά.* Το ειδικό περιεχόμενο της ταυτότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής συνδέεται με τον αμετάβλητο χαρακτήρα της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας. Στην περίπτωση που η παραγωγή υπεραξίας διεξάγεται με αμετάβλητους κοινωνικούς και τεχνικούς όρους, αυτό συνεπάγεται ότι δεν έχει ανακύψει ακόμη η στιγμή της διαφοράς, της επαναστατικοποίησης των όρων παραγωγής. Συνεπώς, η παραγωγή υπεραξίας διεξάγεται με τους κληροδοτημένους από το προκεφαλαιοκρατικό παρελθόν όρους παραγωγής.

Η απλή συνεργασία, η οποία συνιστά τη διαφορετικότητα, συνίσταται στην παραγωγή υπεραξίας, στη βάση των κληροδοτημένων από το παρελθόν όρων παραγωγής, με τη χρησιμοποίηση ενός μεγαλύτερου ποσού εργατών. Επί της ουσίας, στην απλή συνεργασία δεν αλλάζουν οι κοινωνικοί και τεχνικοί όροι της διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας. Ο Μαρξ γράφει ότι,

η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αρχίζει ουσιαστικά εκεί όπου το αυτό ατομικό κεφάλαιο απασχολεί ταυτόχρονα έναν μεγαλύτερο αριθμό εργατών, εκεί δηλαδή όπου η εργασιακή διαδικασία επεκτείνει το εύρος της και παρέχει προϊόν σε μεγαλύτερη ποσοτική κλίμακα. Η δράση ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών στον ίδιο χρόνο, στον ίδιο χώρο (ή, αν θέλετε, στο ίδιο εργασιακό πεδίο) για την παραγωγή του ίδιου εμπορευματικού είδους, υπό το πρόσταγμα του αυτού κεφαλαιοκράτη, αποτελεί *ιστορικά και εννοιολογικά* την αφετηρία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής (Marx, 2016: 294).¹⁹⁷

Δόθηκε έμφαση προηγουμένως στο αλληλένδετο της διαδικασίας παραγωγής της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας και στη μεταξύ τους διαφορά. Από τη σκοπιά του

¹⁹⁷ Οι εμφάσεις δικές μας.

ιστορικού τους περιεχομένου, η ταυτότητα, δηλαδή η παραγωγή απόλυτης υπεραξίας, και η διαφορετικότητα, δηλαδή η απλή συνεργασία, αποτελούν το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η ταυτότητα σχετίζεται πρωτίστως με την πρωταρχική εμφάνιση του τρόπου παραγωγής ως τέτοιου, με την εμφάνιση των καθ' εαυτών κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη». Η έμφαση εδώ δίνεται στο ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής υφίσταται (υπάρχει). Η διαφορετικότητα συνδέεται κατά κύριο λόγο με την πρωταρχική εμφάνιση του νέου, ιδωμένη από τη σκοπιά της άρνησης των κληροδοτημένων σχέσεων από την προγενέστερη μορφή κίνησης. Ο Μαρξ γράφει επίσης ότι,

η κεφαλαιοκρατική μορφή προϋποθέτει εξ αρχής τον ελεύθερο μισθωτό εργάτη, ο οποίος πουλά την εργασιακή δύναμή του στο κεφάλαιο. Ιστορικά ωστόσο αναπτύσσεται σε αντίθεση προς τον οικονομικά αυτοτελή αγρότη και προς την επιχείρηση του ανεξάρτητου χειροτέχνη, είτε αυτή έχει συντεχνιακή μορφή είτε όχι. Απέναντι σ' αυτές η κεφαλαιοκρατική συνεργασία εμφανίζεται όχι ως μια ιδιαίτερη ιστορική μορφή της συνεργασίας, αλλά εμφανίζεται η ίδια η συνεργασία ως μια ιστορική μορφή που προσιδιάζει στην κεφαλαιοκρατική παραγωγική διαδικασία και τη διαφοροποιεί με ειδικό τρόπο. Όπως η κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας που αναπτύσσεται από τη συνεργασία εμφανίζεται ως παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου, έτσι εμφανίζεται και η ίδια η συνεργασία ως μια ειδική μορφή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας σε αντίθεση με την παραγωγική διαδικασία μεμονωμένων ανεξάρτητων εργατών ή και μικρομαστόρων. Είναι η πρώτη μεταβολή που υφίσταται η πραγματική εργασιακή διαδικασία μέσω της υπαγωγής της στο κεφάλαιο. Αυτή η μεταβολή πραγματοποιείται με αυτοφυή τρόπο. Η προϋπόθεσή της, η ταυτόχρονη απασχόληση ενός μεγαλύτερου αριθμού μισθωτών εργατών στην ίδια εργασιακή διαδικασία, αποτελεί την αφετηρία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η αφετηρία αυτή συμπίπτει με την ύπαρξη του ίδιου του κεφαλαίου (ό.π.: 306).

Πρόκειται για το ίδιο στάδιο ιδωμένο από δύο διαφορετικές πλευρές, από τη σκοπιά της κατάφασης στη νέα μορφή κίνησης και από τη σκοπιά της άρνησης, των κληροδοτημένων από το παρελθόν σχέσεων από τη νέα μορφή κίνησης. Ως εκ τούτου, ο Μαρξ δεν περιγράφει με την απλή συνεργασία ένα ειδικό ιστορικό στάδιο στη διαμόρφωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, το οποίο διακρίνεται από εκείνο της απόλυτης υπεραξίας. Απεναντίας, απεικονίζει το ιστορικό στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης και το βαθμιαίο πέρασμα στο στάδιο της διαμόρφωσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Το τελευταίο καθίσταται έκδηλο από την επισήμανση του Μαρξ, στην οποία αναφέρει ότι η απλή συνεργασία,

συμπίπτει με την παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα, αλλά δεν αποτελεί μια σταθερή, χαρακτηριστική μορφή μιας ιδιαίτερης περιόδου ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Το πολύ πολύ να προσεγγίζει αυτή τη μορφή στις χειροτεχνικές ακόμη απαρχές της βιοτεχνίας και σε κάθε είδος μεγάλης αγροκαλλιέργειας η οποία αντιστοιχεί στη βιοτεχνική περίοδο και διαφοροποιείται από τον οικονομικά αυτοτελή αγρότη ουσιαστικά μόνο ως προς τη μάζα των ταυτόχρονα απασχολούμενων εργατών και ως προς το εύρος των συγκεντρωμένων μέσων παραγωγής (ό.π.: 306-307).

Στο στάδιο της αντίθεσης, το οποίο συνδέεται με τη βιοτεχνία, ο Μαρξ περιγράφει ένα πραγματικό ιστορικό στάδιο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης, το οποίο έλαβε χώρα από τα μέσα του 16^{ου} έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Σε αυτό το ιστορικό στάδιο, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή μετασχηματίζει και υπάγει βαθμιαία τις προγενέστερες κληροδοτημένες σχέσεις στην ιδιότυπη μορφή κίνησής της. Πρόκειται για την ιστορική διαδικασία μετασχηματισμού των φεουδαρχικών όρων παραγωγής και ευρύτερα των προκεφαλαιοκρατικών σχέσεων από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Ως εκ τούτου, η εξέταση της βιοτεχνίας αντιστοιχεί στο ιστορικό στάδιο της διαμόρφωσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Σε αυτή τη διαδικασία διαμόρφωσης της νέας μορφής κίνησης, η νέα ποιότητα καθίσταται όλο και περισσότερο κυρίαρχη, κατακτώντας σταδιακά ολοένα και ευρύτερες σφαίρες και πλευρές της παραγωγικής διαδικασίας. Ο Μαρξ παρουσιάζει το πώς με την εισαγωγή του καταμερισμού της εργασίας, το κεφάλαιο μετασχηματίζει τη χειροτεχνική εργασία και επαναστατικοποιεί τον τρόπο παραγωγής. Στη βιοτεχνία, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας έχει αρχίσει να μετατρέπεται σε τεχνική αναγκαιότητα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μαρξ, «ένας μεγάλος αριθμός εργατών υπό το πρόσταγμα του ίδιου κεφαλαίου αποτελεί την αυτοφυή αφετηρία της βιοτεχνίας, όπως και της συνεργασίας εν γένει. Αντιστρόφως, με τον βιοτεχνικό καταμερισμό της εργασίας η αύξηση του αριθμού των χρησιμοποιούμενων εργατών μετεξελίσσεται σε τεχνική αναγκαιότητα» (ό.π.: 329).

Η εμφάνιση του καταμερισμού της εργασίας συνοδεύεται από μια έντονη διαφοροποίηση ομοειδών εργαλείων, η κάθε εργασιακή διαδικασία κανονικοποιείται στη βάση της κοινωνικά μέσης εργασίας, για την παραγωγή του κάθε εμπορεύματος, και οι ανεξάρτητοι και αυτόνομοι χειροτέχνες μετατρέπονται σε εργάτες ισόβια προσδεδεμένους σε ένα είδος εργασίας. Παρατηρούμε ότι κατά την απεικόνιση του λογικού σταδίου της αντίθεσης, απεικονίζεται η διαδικασία διαμόρφωσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Μάλιστα, όσο περισσότερο ανεπτυγμένη απεικονίζεται η λογική στιγμή της αντίθεσης, αντίστοιχα τόσο

περισσότερο οξυμένη απεικονίζεται η αντίθεσή μεταξύ της νέας και της κληροδοτηθείσας ποιότητας. Η αντίθεση αυτή αίρεται με το στάδιο της αντίφασης και με το πέρασμα στη μεγάλη βιομηχανία.

Ο Μαρξ καταδεικνύει τη μεθοδολογική αδυναμία εκείνων των προσεγγίσεων, οι οποίες αδυνατούν να κατανοήσουν την αντίθεση και, κατά συνέπεια, τη νομοτελή μετάβαση που πραγματοποιείται μέσω αυτής στην εκμηχανισμένη παραγωγή, η νοητική ανασύσταση της οποίας λαμβάνει χώρα κατά την λογική πραγμάτευση της αντίφασης. Οι εν λόγω προσεγγίσεις, λόγω του ανιστορικού χαρακτήρα τους, συγχέουν τη μηχανή με το εργαλείο¹⁹⁸. Κατ' αυτόν τον τρόπο, «δεν βλέπουν εδώ καμία ουσιώδη διαφορά και μάλιστα ονομάζουν μηχανές ακόμη και τα απλά μηχανικά μέσα» (ό.π: 339) και έτσι δεν εντοπίζουν την ουσιώδη διαφορά μεταξύ της βιοτεχνίας και της μεγάλης βιομηχανίας, δεν εντοπίζουν δηλαδή το γεγονός, ότι αυτές αποτελούν δύο διαφορετικά ιστορικά στάδια της ουσίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Ο Μαρξ εντοπίζει την κλιμάκωση της αντίθεσης όχι στην κινητήρια δύναμη των εργασιακών μέσων, αλλά στα ίδια τα εργασιακά μέσα. Όπως εύστοχα παρατηρεί:

Η εργαλειομηχανή είναι λοιπόν ένας μηχανισμός ο οποίος, αφού έχει προσλάβει την αντίστοιχη κίνηση, επιτελεί με τα εργαλεία της τους ίδιους χειρισμούς που επιτελούσε προηγουμένως ο εργάτης με παρόμοια εργαλεία. Δεν παίζει κανένα ρόλο στην ουσία του πράγματος εάν η κινητήρια δύναμη προέρχεται από έναν άνθρωπο ή από μια άλλη μηχανή. Με τη μεταβίβαση του εργαλείου αυτού καθ' εαυτό από έναν άνθρωπο σε ένα μηχανισμό έρχεται μια μηχανή στη θέση του απλού εργαλείου. Η διαφορά είναι πασιφανής ακόμη και όταν ο άνθρωπος παραμένει ο πρώτος κινητήρας. Ο αριθμός των εργασιακών εργαλείων με τα οποία [ένας άνθρωπος] μπορεί να δρα ταυτόχρονα είναι περιορισμένος από τον αριθμό των φυσικών παραγωγικών εργαλείων του, των δικών του σωματικών οργάνων (ό.π: 341-342).

Στον βαθμό που η βιοτεχνία ανέπτυξε τον καταμερισμό της εργασίας, το ζήτημα της υπέρβασης των περιορισμών της χειροτεχνίας τίθεται με οξύτητα. Η αντίθεση εκδηλώνεται αρχικά κυρίως στη βάση της ποσότητας, στον περιορισμένο αριθμό χειρισμών που μπορεί να επιτελέσει ταυτόχρονα ο χειροτέχνης εργάτης. Η εμφάνιση της εργαλειομηχανής αίρει την εν λόγω αντίθεση. Ο Μαρξ αναφέρει ότι,

¹⁹⁸ Βλ. και MacKenzie, 1984.

για πρώτη φορά έγινε στη Γερμανία η δοκιμή να εργαστεί ένας κλώστης με δύο ροδάνια, δηλαδή να εργαστεί ταυτόχρονα με δύο χέρια και δύο πόδια. Αυτό όμως ήταν πολύ κοπιαστικό. Αργότερα επινοήθηκε ένα ποδοκίνητο ροδάνι με δύο αδράχτια, αλλά οι δεξιότεχνες κλώστες που μπορούσαν να γνέθουν ταυτόχρονα δύο νήματα ήταν σχεδόν τόσο σπάνιοι όσο και οι δικέφαλοι άνθρωποι. Αντιθέτως, η Jenny γνέθει εξαρχής με 12-18 αδράχτια, η καλτσομηχανή πλέκει με 1.000 βελόνες σε μία κίνηση κ.λπ. Ο αριθμός των εργαλείων με τα οποία η ίδια εργαλειομηχανή παίζει ταυτόχρονα είναι εξαρχής αποδεδειγμένος από τον οργανικό φραγμό που περιορίζει το χειροτεχνικό εργαλείο ενός εργάτη (ό.π.: 342).

Όταν οι εργαλειομηχανές καταστούν κυρίαρχες, αναπτύσσεται και η βαθύτερη (ουσιαστικότερη) πλευρά της αντίθεσης, η αντίθεση που εκδηλώνεται στη βάση της ποιότητας και συνδέεται με την κινητήρια δύναμη των μηχανών. Από τη στιγμή που αναπτύσσεται το σύστημα των μηχανών, ως ένα διαρθρωμένο σύστημα, καθίσταται τεχνική αναγκαιότητα η ανάπτυξη ενός μηχανισμού μετάδοσης της κίνησης από ένα κεντρικό αυτόματο. Παρ' όλο λοιπόν που η ατμομηχανή είχε ανακαλυφθεί ήδη από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και συνέχιζε να υφίσταται ως το 1780, η ίδια δεν οδήγησε στη Βιομηχανική Επανάσταση (ό.π.: 2016). Ήταν η εμφάνιση και η ανάπτυξη των εργαλειομηχανών, που ώθησε και οδήγησε στην επαναστατικοποίηση της ατμομηχανής. Φανερόνεται λοιπόν ότι η αντίφαση παράγεται από τη βιοτεχνία και οδηγεί νομοτελώς στην αναίρεση της ίδιας. Η ανάπτυξη της βιοτεχνίας παρήγαγε τις πρώτες εργαλειομηχανές, δηλαδή τη βιομηχανία. Ο Μαρξ αναφέρει ότι,

η εκμηχανισμένη επιχείρηση ανορθώθηκε λοιπόν με αυτοφυή τρόπο σε μια υλική βάση ακατάλληλη γι' αυτή. Σε έναν ορισμένο βαθμό ανάπτυξης έπρεπε να ανατρέψει αυτή τη βάση που είχε βρει έτοιμη και της οποίας την παλαιά μορφή είχε βελτιώσει περαιτέρω, και να δημιουργήσει μια νέα βάση που θα αντιστοιχούσε στον δικό της τρόπο παραγωγής (ό.π.: 349).

Με τη μεγάλη βιομηχανία ολοκληρώνεται η διαδικασία μετασχηματισμού της κληροδοτηθείσας χειροτεχνικής βάσης και ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής αναπτύσσεται πλέον επί αντίστοιχης εαυτού υλικοτεχνικής βάσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, διαμορφώνεται πλήρως η αυτοκίνηση της ουσίας του. Πρόκειται για το ιστορικό στάδιο της ωριμότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Με την περιγραφή του σταδίου της μεγάλης βιομηχανίας, ο Μαρξ παρουσιάζει τη διαδικασία σχηματισμού των προϋποθέσεων άρσης της ίδιας της αντίφασης και εν τέλει της ίδιας της ουσίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Το κεφάλαιο, ανατρέποντας

διαρκώς τον τρόπο παραγωγής, υποβαθμίζει όλο και πιο πολύ τις συνθήκες της εργατικής τάξης. Έτσι, η ανάπτυξη της ουσίας του κεφαλαίου γεννά μια δύναμη που θα το καταστρέψει. Όπως γράφει, «η ανάπτυξη των αντιφάσεων μιας ιστορικής μορφής παραγωγής όμως είναι ο μοναδικός ιστορικός δρόμος για τη διάλυση και την αναδιαμόρφωσή του» (ό.π.: 449). Υπό το πρίσμα της ιστορικής πτυχής, παρατηρείται ότι ο Μαρξ στο στάδιο της αντίφασης δεν περιγράφει αποκλειστικά το στάδιο της ωριμότητας του γνωστικού αντικειμένου, αλλά μέσω αυτού καταδεικνύει και τις νομοτελείς τάσεις, που οδηγούν στη διάλυσή του και στο μετασχηματισμό του σε μια άλλη μορφή κίνησης. «Εδώ βρίσκεται το μυστικό της ιστορικής κίνησης, το οποίο οι δογματικοί, αισιόδοξοι ή σοσιαλιστές, δεν εννοούν να καταλάβουν» (ό.π.: 966), γράφει στην ίδια παράγραφο της γαλλικής έκδοσης του «Κεφαλαίου».

Με βάση τα παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι η ανάπτυξη των ουσιοτήτων στη λογική του Μαρξ διαφέρει ουσιαστικά από εκείνη της λογικής του Χέγκελ. Στην «Επιστήμη της Λογικής», η ουσία είναι μια ουσία εν γένει και όχι μια ουσία που εμφανίζεται, αναπτύσσεται και εν τέλει εξαφανίζεται μετασχηματιζόμενη σε μια άλλη, νέα μορφή κίνησης. Στο «Κεφάλαιο», η λογική των ουσιοτήτων δεν συνιστά απεικόνιση μόνο του υπάρχοντος, αλλά συνιστά ταυτοχρόνως, σε ανηρημένη μορφή, απεικόνιση της γένεσης της δεδομένης διαδικασίας μέσα από την προγενέστερη μορφή κίνησης και απεικόνιση της διάλυσης της δεδομένης διαδικασίας και μετασχηματισμού της σε μια νέα μορφή κίνησης. Ο Βαζιούλιν παρατηρεί ότι,

η ανάπτυξη των αντιφάσεων της ουσίας είναι συγχρόνως τόσο μια αντίφαση της ουσίας προς τον εαυτό της, όσο και μια αντίφαση της ουσίας προς το προηγούμενο αντικείμενο, στη βάση του οποίου δημιουργήθηκε, καθώς και μια αντίφαση της ουσίας του δεδομένου αντικειμένου προς εκείνο το αντικείμενο, το οποίο διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα των προσπαθειών της (Vazjulin, 2006: 204).

Συγκρίνοντας τη λογική ανάπτυξη των ουσιοτήτων στο «Κεφάλαιο» και στη «Λογική της Ιστορίας», παρατηρείται ότι και στα δύο έργα ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης των λογικών κατηγοριών διαγράφει τη νομοτελή τάση ενός επόμενου σταδίου. Στο «Κεφάλαιο», η κατηγορία της αντίφασης διαγράφει τις δυνατότητες της νέας μορφής κίνησης. Δεν διαγράφεται έτσι ένα επόμενο στάδιο της ουσίας του υπό διερεύνηση αντικειμένου, αλλά μια νέα μορφή κίνησης. Από την άλλη, στη «Λογική της Ιστορίας» διαγράφεται ένα επόμενο στάδιο της ίδιας της ανάπτυξης του υπό διερεύνηση αντικειμένου. Στο «Κεφάλαιο» λοιπόν διαγράφεται η άρση της αντίφασης και της ουσίας εν γένει, ενώ στη «Λογική της Ιστορίας» διαγράφεται κυρίως η

μετάβαση στη λογική στιγμή της αντίφασης. Τα παραπάνω ισχύουν στον βαθμό που στο παρόν κεφάλαιο, εξετάζονται αυστηρά οι σχέσεις λογικού και ιστορικού στην ανάπτυξη των ουσιοτήτων, δηλαδή στις κατηγορίες του λογικού τρόπου εξέτασης.

Στη λογική ανάπτυξη των ουσιοτήτων δεν απεικονίζονται με ειδικό τρόπο η προγενέστερη και η μελλοντική μορφή κίνησης. Οι τελευταίες απεικονίζονται αντίστοιχα σε ανηρημένη μορφή και εν είδη φάσματος δυνατοτήτων. Το παρελθόν και το μέλλον απεικονίζονται μονάχα στον βαθμό που η κίνηση του παρόντος, δηλαδή η κίνηση του ώριμου αντικειμένου, αναπαράγει σε ανηρημένη μορφή το πρώτο και θέτει ως φάσμα δυνατοτήτων το δεύτερο. Οι ουσιότητες συνιστούν τις προσδιορισμένες μορφές της ουσίας και ως τέτοιες δεν υπάρχουν πριν την εμφάνιση του δεδομένου αντικειμένου, όπως επίσης δεν υφίστανται και ύστερα από το θάνατο του δεδομένου αντικειμένου. Ακόμη όμως και στο πλαίσιο της ανηρημένης μορφής και αντίστοιχα του φάσματος δυνατοτήτων, το παρελθόν και το μέλλον δεν απεικονίζονται στο ίδιο βάθος. Το πρώτο έχει να κάνει με τη νοητική μετάβαση από κάτι εγνωσμένο και από κάτι που έχει υπάρξει, δηλαδή την προγενέστερη διαδικασία, σε κάτι εγνωσμένο, στη δεδομένη διαδικασία. Πρόκειται για τη διαδικασία άρνησης και μετασχηματισμού-άρσης του παρελθόντος από τη δεδομένη μορφή κίνησης. Έτσι, κάτι το οποίο υπήρχε, εξαφανίζεται και συνεχίζει να υφίσταται σε μετασχηματισμένη μορφή στη δεδομένη μορφή κίνησης. Το δεύτερο έχει να κάνει με τη νοητική μετάβαση από κάτι εγνωσμένο, τη δεδομένη διαδικασία, σε κάτι μη εγνωσμένο, στην μελλοντική μορφή κίνησης. Πρόκειται για τη διαδικασία σχηματισμού των προϋποθέσεων της μελλοντικής μορφής κίνησης μέσα από τα σπλάχνα της δεδομένης μορφής κίνησης. Σε αυτή την περίπτωση, κάτι το οποίο δεν υπάρχει ακόμη υφίσταται *δυνάμει* εντός της δεδομένης μορφής κίνησης. Έτσι, η περιγραφή του μέλλοντος στο πλαίσιο του λογικού τρόπου εξέτασης, δηλαδή στο πλαίσιο απεικόνισης της διάρθρωσης και της δομής του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου, εξαντλείται στην απεικόνιση της δυνατότητάς του, της νομοτελούς τάσης εμφάνισης και ύπαρξής του. Στο «Κεφάλαιο» λοιπόν, η περιγραφή του μέλλοντος υστερεί εν συγκρίσει με την περιγραφή του παρελθόντος.

Από τη σκοπιά του ιστορικού περιεχομένου των ουσιοτήτων στη «Λογική της Ιστορίας», η ταυτότητα, η επαναλαμβανόμενη εργασία, έχει ένα γενικό και ένα ειδικό περιεχόμενο. Το πρώτο, αναφέρεται στο γεγονός ότι η εργασία παραμένει εργασία, ανεξαρτήτως των

διαφοροποιήσεων που λαμβάνει στην ιστορική της ανάπτυξη. Έτσι και η κοινωνία, σε όλη την ιστορική της ανάπτυξη και ανεξαρτήτως των διαφορετικών ιστορικών της σταδίων, παραμένει κοινωνία. Το δεύτερο, αναφέρεται στην ουσία της κοινωνίας, όπως αυτή υφίσταται εντός των πλαισίων των κληροδοτημένων από το παρελθόν σχέσεων. Υπό το πρίσμα του ειδικού περιεχομένου της ταυτότητας, η λογική στιγμή της διαφοράς δεν έχει ανακύψει ακόμη ως τέτοια. Ως εκ τούτου, ως προς το ιστορικό της περιεχόμενο, η κατηγορία της ταυτότητας συνδέεται με την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας. Στην μη ανεπτυγμένη απλή συνεργασία, η οποία συνιστά τη διαφορετικότητα, η εργασία διεξάγεται εξίσου στη βάση των κληροδοτημένων από το παρελθόν σχέσεων. Από τη σκοπιά του ιστορικού περιεχομένου της διαφορετικότητας, η μη ανεπτυγμένη απλή συνεργασία συνιστά την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας. Η πρωταρχική εμφάνιση εδώ προβάλλει από τη σκοπιά της άρνησης των κληροδοτημένων από την προγενέστερη μορφή κίνησης σχέσεων και της βαθμιαίας μετάβασης στο στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας.

Στο στάδιο της αντίθεσης αναπτύσσεται η διαδικασία μετασχηματισμού των κληροδοτημένων από το παρελθόν σχέσεων από τη νέα μορφή κίνησης. Υπό το πρίσμα του ιστορικού περιεχομένου της κατηγορίας της αντίθεσης, έχουμε να κάνουμε με το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας. Η ανεπτυγμένη μορφή της αντίθεσης, η οποία συνίσταται στη διάζευξη μεταξύ φυσικής και διανοητικής εργασίας, χαρακτηρίζει όλο το ιστορικό στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας και αποκτά την ώριμη μορφή της ανάπτυξής της με το τελευταίο υποστάδιο του σταδίου της διαμόρφωσης, δηλαδή με την κεφαλαιοκρατία.

Δείξαμε ότι στη «Λογική της Ιστορίας», παρ' όλο που διερευνώνται οι προσδιορισμοί της ουσίας, η λογική στιγμή της αντίφασης δεν εξετάζεται ειδικά. Κατά τη γνώμη μας, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο Βαζιούλιν διερευνά την κοινωνία σε ένα συγκεκριμένο στάδιο της ανάπτυξής της και σε μια συγκεκριμένη και δεδομένη της μορφή. Ο Βαζιούλιν διερευνά την κοινωνία από τη σκοπιά του ώριμου σταδίου της, της κομμουνιστικής κοινωνίας. Ωστόσο, η κοινωνία η οποία βρίσκεται ενώπιόν του, κατά την περίοδο ανάπτυξης της ερευνητικής του δραστηριότητας, είναι η σοσιαλιστική κοινωνία, ο ανώριμος κομμουνισμός. Μάλιστα, ο ίδιος σε

ύστερα κείμενά του χαρακτηρίζει τον σοσιαλισμό της εποχής του ως πρώιμο σοσιαλισμό.¹⁹⁹
Ενδεικτικά αναφέρει:

Ο πρώιμος σοσιαλισμός [όπως και οι πρώιμες σοσιαλιστικές επαναστάσεις] είναι ένας σοσιαλισμός ο οποίος δεν είναι καθ' όλα ανεπτυγμένος. Γι' αυτό φέρει [εν πολλοίς] χαρακτηριστικά εκείνης της κοινωνίας, από την οποία ανέκυψε ο σοσιαλισμός, δηλαδή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας σε βαθμό μεγαλύτερο από αυτόν που θα φέρει [τέτοια χαρακτηριστικά] ένας πιο ανεπτυγμένος σοσιαλισμός» (Βαζιούλιν, 2017: 67).

Επιπλέον, ο Παυλίδης αναφέρει τα ακόλουθα σχετικά με τα σοσιαλιστικά εγχειρήματα του περασμένου αιώνα:

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο κομμουνισμός δεν μπορούσε να εμφανιστεί αρχικά παρά μόνο εκεί όπου υπήρχαν εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες για την επαναστατική αλλαγή της εξουσίας, με δεδομένο ότι οι υλικές συνθήκες θα ήταν αναντίστοιχες προς τις νέες σχέσεις παραγωγής· αυτό γιατί οι συνθήκες της επανάστασης στον 20^ο αιώνα ωρίμασαν γρηγορότερα στις χώρες όπου ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής δεν μπορούσε να δρομολογήσει τη δυναμική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και αντίστοιχα την κοινωνική και πολιτισμική πρόοδο που είχε επιτύχει στα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη της Δύσης, δεδομένου ότι η παγκόσμια κυριαρχία των τελευταίων καθιστούσε μια τέτοια πρόοδο εξαιρετικά δύσκολη έως αδύνατη για τις υπόλοιπες χώρες του πλανήτη. Στην ΕΣΣΔ οι αφετηριακές υλικές συνθήκες που αντιστοιχούσαν στις νέες σχέσεις παραγωγής αφορούσαν στη μερικώς ανεπτυγμένη βιομηχανική-εκμηχανισμένη παραγωγή, ενώ συνάμα διακρίνονταν από την ευρεία διατήρηση προβιομηχανικών (χειροκίνητων) μέσων παραγωγής και των συνυφασμένων με αυτά τύπων χειρώνακτα εργαζομένου της πόλης και του χωριού (Παυλίδης, 2017: 225-226).

Στο σοσιαλισμό και ειδικότερα σε εκείνον που είχε ο Βαζιούλιν ενώπιόν του, η αντίθεση μεταξύ φυσικής και διανοητικής εργασίας διατηρείται και παραμένει δεσπόζουσα. Με τον σοσιαλισμό αρχίζει να δρομολογείται η άρση αυτής της αντίθεσης· εν τούτοις αυτή η άρση είναι κάτι που δεν προβάλλει συγκεκριμένα, αλλά απλώς αχνοφαίνεται ως μια μελλοντική

¹⁹⁹ Ο Βαζιούλιν αναπτύσσει την έννοια του πρώιμου σοσιαλισμού σε ένα μέρος της αρθρογραφίας του που έπεται της συγγραφής της «Λογικής της Ιστορίας». Σε αυτά τα κείμενα περιγράφεται ο πρώιμος σοσιαλισμός, ως μη ανεπτυγμένος σοσιαλισμός. Ο σοσιαλισμός στην ΕΣΣΔ, ο οποίος αποτέλεσε το υπόδειγμα εξέτασης του Βαζιούλιν, παρ' όλο που συνιστά, ήδη ως τέτοιος, την ώριμη κοινωνία, συγχρόνως φέρει εντός του έντονα χαρακτηριστικά του σταδίου από το οποίο ανέκυψε, δηλαδή της κεφαλαιοκρατίας. Όπως ορθά παρατηρεί ο Δ. Κούλος, η κληροδοτηθείσα υλικοτεχνική βάση επάνω στην οποία ανέκυψαν τα πρώτα σοσιαλιστικά εγχειρήματα «επ' ουδενί δεν είναι αντίστοιχη των νέων πρωτοεμφανιζόμενων σοσιαλιστικών-κομμουνιστικών σχέσεων παραγωγής, αντιθέτως αντιστοιχεί στο επίπεδο της ωριμότητας της κεφαλαιοκρατίας, ως αντίστοιχη βάση των σχέσεων ιδιωτικής ιδιοκτησίας» (Κούλος, 2017: 238). Βλ. επίσης Δαφέρμος, 2017· Πατέλης, 2017· Παυλίδης, 2017. Το ζήτημα που σχετίζεται με τον βαθμό ανάπτυξης του γνωστικού αντικείμενου του Βαζιούλιν θα πραγματευτούμε διεξοδικότερα στο 13^ο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας.

δυνατότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, κατά την εξέταση των λογικών στιγμών του καταμερισμού της εργασίας, ο Βαζιούλιν ωθεί την εξέτασή του μέχρι την αντίθεση φυσικής και διανοητικής εργασίας, δηλαδή μέχρι εκείνη τη σχέση, η οποία είναι κυρίαρχη στη διάρθρωση και στη δομή του γνωστικού αντικειμένου που έχει άμεσα ενώπιόν του.

Από τη διερεύνηση του ιστορικού περιεχομένου των Ουσιιοτήτων στο «Κεφάλαιο» και στη «Λογική της Ιστορίας», συμπεραίνεται ότι οι τελευταίες αναπαριστούν σε ανηρημένη μορφή τα ιστορικά στάδια της ανάπτυξης του γνωστικού αντικειμένου, τα στάδια δηλαδή της καθ' εαυτό κίνησης του αντικειμένου. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η λογική απεικόνιση της εσωτερικής δομής του ώριμου αντικειμένου συνιστά απεικόνιση της ιστορικής του νομοτέλειας.

Θα πρέπει να λαμβάνεται πάντοτε υπόψη ότι οι ουσιότητες συνιστούν το λογικό αποτέλεσμα της συνολικής προγενέστερης λογικής κίνησης. Όπως δείχθηκε στο δεύτερο μέρος, η σφαίρα του Είναι αναπαριστά εν γένει, σε ανηρημένη μορφή, την ιστορική διαδικασία μετάβασης από τις προϋποθέσεις στην πρωταρχική εμφάνιση του γνωστικού αντικειμένου. *Στη σφαίρα του Είναι, το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης αποτελεί το πέρας της λογικής κίνησης. Αντίθετα, στη σφαίρα της Ουσίας, το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης αποτελεί την αφετηρία της λογικής κίνησης.* Κατ' αυτόν τον τρόπο, κατά την εξέταση των Ουσιιοτήτων, η γνώση, η οποία κατακτήθηκε από την έως τώρα λογική πορεία, διατηρείται στη νόηση σε ανηρημένη μορφή. Γενικότερα όμως, αν στο στάδιο της αμεσότητας απεικονίζεται σε ανηρημένη μορφή το παρελθόν, στη σφαίρα της Ουσίας απεικονίζεται σε ανηρημένη μορφή η καθ' εαυτό κίνηση του αντικειμένου. Συμπερασματικά λοιπόν, οι Ουσιότητες, όντας οι προσδιορισμένες μορφές της ουσίας, συμπίπτουν με τα ιστορικά στάδια ανάπτυξης της ουσίας του γνωστικού αντικειμένου.

Εστιάζοντας ειδικότερα στον τρόπο έκθεσης των Ουσιιοτήτων στο «Κεφάλαιο» και στη «Λογική της Ιστορίας», παρατηρούμε ότι στο πρώτο παρουσιάζονται τα πραγματικά στάδια της ιστορίας του αντικειμένου. Στις μορφές της σχετικής υπεραξίας, τόσο η βιοτεχνία όσο και η βιομηχανία παρουσιάζονται ως ιστορικά στάδια. Το πρώτο μεταξύ 16^{ου} και 18^{ου} αιώνα και το δεύτερο από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και ύστερα. Από την άλλη, στη «Λογική της Ιστορίας» δεν παρουσιάζονται συγκεκριμένα ιστορικά στάδια, κατά την έκθεση των λογικών στιγμών της ουσίας. Ο αναγνώστης μένοντας αυστηρά στον τρόπο έκθεσης των λογικών στιγμών της εργασίας δεν γνωρίζει αν πρόκειται για κάποιο συγκεκριμένο ιστορικό στάδιο της ανάπτυξης της κοινωνίας.

Όσον αφορά στο «Κεφάλαιο», η απλή συνεργασία και η βιοτεχνία δεν διατηρούνται ως στάδια στη μεγάλη βιομηχανία, στην ουσία δηλαδή του ώριμου αντικειμένου. Συνεπώς, η εξέταση τους είναι πρωτίστως ιστορική. Ταυτόχρονα, ο Μαρξ δεν εξετάζει στο κάθε στάδιο τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ως τέτοιο, αλλά τη διαδικασία παραγωγής υπεραξίας. Έτσι, ο Μαρξ δεν ενδιαφέρεται για το ιστορικό στάδιο καθ' εαυτό, παρά μόνο στον βαθμό που συνδέεται με τη διάγνωση του ώριμου αντικειμένου. Από εδώ καθίσταται κατανοητό ότι η ιστορική απεικόνιση των σταδίων συντελείται χάριν του λογικού τρόπου εξέτασης. Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι «κατά βάθος δεν μπορεί εδώ να γίνει λόγος περί σύμπτωσης της ιστορικής με τη λογική σειρά [αλληλουχία]» (Vazjulin, 2006: 256).

Στο «Κεφάλαιο», η ιστορική εξέταση διεξάγεται ως υπηγμένη στιγμή της γενικότερης λογικής εξέτασης. Η ιστορική εξέταση καθίσταται αναγκαία για την απεικόνιση της διαδικασίας διαμόρφωσης της ουσίας και για την κατανόηση της δομής και της διάρθρωσης του ώριμου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η νόηση έτσι δεν αποβλέπει στη συστηματική αποκάλυψη των σταδίων που προηγούνται του ώριμου αντικειμένου. Τα προγενέστερα στάδια απεικονίζονται μονάχα στον βαθμό που οι πλευρές τους αναπαράγονται από την κίνηση του ώριμου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο Μαρξ γράφει αναφορικά με τούτο ότι «η συνεργασία παραμένει η βασική μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αν και η ίδια η απλή μορφή της εμφανίζεται ως ιδιαίτερη μορφή δίπλα στις περαιτέρω ανεπτυγμένες μορφές της» (Marx, 2016: 307).

Κατά την εξέταση των Ουσιιοτήτων στο «Κεφάλαιο», η νόηση περνά στους κόλπους της ιστορικής πτυχής. Συνάμα, η ιστορική πτυχή δεν αποβλέπει στην αναπαράσταση του ιστορικού σταδίου ως τέτοιου, αλλά στην αναπαράσταση της ουσίας και της εσωτερικής δομής του ώριμου αντικειμένου. Έτσι, η ιστορική πτυχή ναι μεν καθίσταται δεσπόζουσα κατά την εξέταση των Ουσιιοτήτων, αποτελεί δε μια κατ' εξαίρεση στιγμή στην κίνηση της νόησης κατά τη διερεύνηση της Ουσίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Πρόκειται για μια ελικοειδή κίνηση, κατά την οποία η νόηση από τους κόλπους της λογικής εξέτασης μεταβαίνει στους κόλπους της ιστορικής εξέτασης, επιστρέφοντας και πάλι στους κόλπους της λογικής εξέτασης. Η εν λόγω αλληλοδιείσδυση λογικού και ιστορικού τρόπου εξέτασης καθίσταται εφικτή εξαιτίας της σύμπτωσης της λογικής αλληλουχίας των κατηγοριών των Ουσιιοτήτων με την ιστορική αλληλουχία. Στην πραγματικότητα, αν ο Μαρξ ακολουθούσε τον αυστηρό λογικό τρόπο

εξέτασης, θα όφειλε να απεικονίσει την απλή συνεργασία και τη βιοτεχνία, όπως αυτές διατηρούνται, σε μετασχηματισμένη μορφή, στην εκμηχανισμένη παραγωγή. Το γεγονός όμως ότι οι μετασχηματισμένες πλευρές, οι οποίες διατηρούνται στην ουσία του ώριμου αντικειμένου, αντιστοιχούν στις ιστορικές μορφές που διήνυσε η ουσία, επιτρέπει στον Μαρξ να προβεί σε μια ιστορική απεικόνιση της τελευταίας, καταδεικνύοντας τη διαδικασία γένεσης της ώριμης ουσίας από το συνολικό γίγνεσθαι του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Στη «Λογική της Ιστορίας», ο Βαζιούλιν κατά την εξέταση των Ουσιωτήτων δεν μεταβαίνει στους κόλπους της ιστορικής εξέτασης, αλλά παραμένει αυστηρά στους κόλπους του λογικού τρόπου εξέτασης. Την ιστορική πτυχή, η οποία συνδέεται με τις κατηγορίες των Ουσιωτήτων, την αναπτύσσει πιο ειδικά και με μεγαλύτερη συστηματικότητα, στο τρίτο μέρος του έργου του, το οποίο αφορά και την κατ' εξοχήν ιστορική εξέταση. Στο παρόν κεφάλαιο, εξετάσαμε τη σχέση λογικού και ιστορικού που εντάσσεται στη λογική εξέταση. Ειδικότερη όμως πραγμάτευση των ζητημάτων, που συνδέονται με την ιστορική εξέταση του τρίτου μέρους της «Λογικής της Ιστορίας», θα επιχειρήσουμε στο δέκατο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας.

Ας δούμε τέλος τη γενικότερη κίνηση της νόησης, κατά την απεικόνιση της σφαίρας της Ουσίας, η οποία διαμεσολαβείται από τις κατηγορίες των Ουσιωτήτων. Στο «Κεφάλαιο» και στη «Λογική της Ιστορίας» αντίστοιχα, η νόηση εκκινεί από την εξέταση της απόλυτης υπεραξίας και της εργασίας, μεταβαίνει στην εξέταση της σχετικής υπεραξίας και του καταμερισμού της εργασίας και καταλήγει στην ενότητα απόλυτης και σχετικής υπεραξίας και στον τρόπο παραγωγής. Η γενικότερη λογική κίνηση συνδέεται με την κίνηση από την Φαινομενικότητα στις Ουσιότητες και από αυτές στο Θεμέλιο. Η νόηση εκκινεί από την Ουσία στην αμεσότητά της, περνά στην άρνηση και από εκεί στην άρνηση της άρνησης. Αυτή η λογική αλληλουχία συμπίπτει εν γένει με την ιστορική αλληλουχία. Η κίνηση Φαινομενικότητα-Ουσιότητες-Θεμέλιο απεικονίζει πρώτα και κύρια την εσωτερική διάρθρωση και δομή του ώριμου αντικειμένου. Η ουσία του ώριμου αντικειμένου διαγιγνώσκεται μέσω της κίνησης από τις απλούστερες προς τις πολυπλοκότερες πλευρές της.

Αρχικά, απεικονίζεται η Ουσία, στη βάση των κληροδοτημένων από το παρελθόν όρων, στη συνέχεια, η διαδικασία διαμόρφωσης και μετασχηματισμού των κληροδοτημένων από το παρελθόν όρων από τη νέα μορφή κίνησης και, τέλος, η ενότητα των κληροδοτημένων όρων με

τη νέα ουσία, υπό την κυριαρχία της νέας ουσίας. Πρόκειται για μια κίνηση της σκέψης από την πρώτη στη δεύτερη πλευρά και από τη δεύτερη στην πρώτη, υπό την κυριαρχία της δεύτερης. Ο Βαζιούλιν παρατηρεί ότι «μόνο στο αποτέλεσμα αυτής της διπλής μετάβασης: από την πρώτη στη δεύτερη και από τη δεύτερη στην πρώτη, αναδημιουργείται λογικά η αλληλεπίδραση των δύο στιγμών της εσωτερικής δομής του αντικειμένου» (Vazjulin, 2006: 255). Εδώ παρατηρείται ότι το παρελθόν ακόμη και με την πλήρη διαμόρφωση της νέας ουσίας δεν εξαφανίζεται, αλλά διατηρείται μετασχηματισμένο, σε ανηρημένη μορφή, αποτελώντας όρο της λειτουργίας της. Συγχρόνως, αυτή η κίνηση της νόησης αναπαριστά, σε ανηρημένη μορφή, τη διαδικασία ανάπτυξης της ουσίας του αντικειμένου. Ο Βαζιούλιν παρατηρεί ότι «η μετάβαση από την έκθεση της απόλυτης στην έκθεση της σχετικής υπεραξίας και στην ενότητα της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας στο «Κεφάλαιο» είναι μια αναπαραγωγή σε «ανηρημένη» μορφή της ιστορικής μετατροπής της σχετικής υπεραξίας σε κυρίαρχο τρόπο παραγωγής υπεραξίας» (ό.π.: 254). Αντίστοιχα, η μετάβαση από την εργασία στον καταμερισμό της εργασίας και από εκεί στον τρόπο παραγωγής συνιστά σε ανηρημένη μορφή απεικόνιση της ιστορικής διαδικασίας μετατροπής του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας (παραγωγής) σε τεχνική αναγκαιότητα.

Το Θεμέλιο στη «Λογική της Ιστορίας»: μεθοδολογικά ζητήματα γύρω από την έννοια του κοινωνικού τρόπου παραγωγής

Η επίτευξη της γνώσης της ουσίας ενός αντικειμένου σημαίνει ότι η γνώση έχει φτάσει μέχρι την αντανάκλαση των εσωτερικών αντιφάσεων του.
B.A. Βαζιούλιν (Βαζιούλιν, 1992).

Έχει ιδιαίτερη σημασία να γίνεται αντιληπτός ο εξαιρετικά κρίσιμος μεθοδολογικός ρόλος του Θεμελίου στη «Λογική της Ιστορίας», από δύο βασικές απόψεις. Κατά πρώτον, η ποιοτική διαφορά στη γενικότερη προσέγγιση της παραγωγής που επιτυγχάνει ο Βαζιούλιν στη «Λογική της Ιστορίας» εν συγκρίσει με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, δεν δύναται να γίνει εις βάθος κατανοητή, δίχως τη συστηματική διασάφηση των κατηγοριών του Θεμελίου. Στη «Λογική της Ιστορίας», η λογική αποκάλυψη των κατηγοριών του Θεμελίου επιτρέπει τη βαθύτερη κατανόηση των ερευνητικών της αποτελεσμάτων. Επιτρέπει εξίσου τη βαθύτερη κατανόηση της σχέσης λογικού και ιστορικού, στο επίπεδο της ανάπτυξης της επιστήμης περί της κοινωνίας, που παρουσιάζεται με το πέρασμα από την υλιστική αντίληψη της ιστορίας στη «Λογική της Ιστορίας». Κατά δεύτερον, η προβληματική του Θεμελίου αποτελεί μια εκ των πλέον κατάλληλων, η οποία ευνοεί την προσέγγιση ζητημάτων σύμπτωσης και μη σύμπτωσης μεταξύ των αλληλουχιών της λογικής και της ιστορικής εξέτασης στη «Λογική της Ιστορίας». Συνεπώς, θα αρχίσουμε την πραγμάτευσή μας με την εξέταση των λογικών κατηγοριών του Θεμελίου και εν συνεχεία θα περάσουμε στη συγκριτική αντιπαραβολή της λογικής και της ιστορικής εξέτασης υπό το πρίσμα του κοινωνικού τρόπου παραγωγής.

Αφότου εξετάσει την εργασία ως ταυτότητα και τον καταμερισμό της εργασίας ως διαφορά (διαφορετικότητα, αντίθεση και αντίφαση²⁰⁰), ο Βαζιούλιν εκθέτει την ενότητά τους. Η ενότητα της ταυτότητας και της διαφοράς συνιστά το θεμέλιο· «το θεμέλιο είναι η ενότητα της

²⁰⁰ Τονίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι το στάδιο της αντίφασης δεν εξετάζεται με πλήρη συστηματικότητα.

ταυτότητας και της διαφοράς, η αλήθεια όσων προέκυψαν ως διαφορά και ταυτότητα — ανασκόπηση-εντός-εαυτού που είναι και ανασκόπηση-εντός-άλλου, και αντίστροφα. Το θεμέλιο είναι η ουσία τεθειμένη ως ολότητα» (Χέγκελ, 1991: 270). Η λογική μετάβαση στο θεμέλιο σημαίνει μετάβαση στην εξέταση της ουσίας του αντικειμένου ως πραγματικά αυτοκινούμενης. Οι προσδιορισμοί ανασκόπησης προέκυψαν ως απλώς διαφορετικοί και εξωτερικοί ο ένας προς τον άλλον. Η αντίφαση ως μετάβαση στο θεμέλιο οδηγεί τη σκέψη να εξετάσει το αντικείμενο ως ταυτότητα και διαφορά συγχρόνως, δηλαδή ως ανανεούμενο και αυτοδιαφοροποιούμενο πάνω στη δική του βάση.

Ο καταμερισμός της εργασίας καθορίζεται στον έναν ή στον άλλο βαθμό από τις δυνατότητες μετασχηματισμού της φύσης και από την ιδιοτυπία των συστατικών στοιχείων της εργασίας. Ως εκ τούτου, ο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί άμεση στιγμή της εργασιακής διαδικασίας, ενώ η ίδια η εργασιακή διαδικασία συνιστά διαμελισμένη εργασιακή διαδικασία. Βλέπουμε λοιπόν ότι, από τη σκοπιά της ανεπτυγμένης κοινωνίας, η εργασία και ο καταμερισμός της εργασίας αλληλοπροϋποτίθενται αμοιβαία εντός της ενότητάς τους. Πρόκειται για την ενότητα της ταυτότητας και της διαφοράς, ειλημμένη η τελευταία υπό το πρίσμα της μη πλήρους ανεπτυγμένης αντίφασης. Ας διευκρινίσουμε περισσότερο το εν λόγω ζήτημα.

Ο Βαζιούλιν περνά από την εξέταση του καταμερισμού της εργασίας στην εξέταση της ενότητας της εργασίας και του καταμερισμού της εργασίας. Ο καταμερισμός της εργασίας προϋποθέτει την εργασιακή διαδικασία ως επιμερισμένη και αντίστοιχα η εργασιακή διαδικασία, ακριβώς ως επιμερισμένη, προϋποθέτει τον καταμερισμό της εργασίας. Ειπώθηκε παραπάνω ότι ο καταμερισμός της εργασίας διερευνήθηκε έως το στάδιο της αντίθεσης, ενώ το στάδιο της αντίφασης προϋποτίθεται λογικά, αλλά δεν περιγράφεται με συστηματικό τρόπο. Αυτό έχει σαν επακόλουθο να συλλαμβάνεται μεν η αμοιβαία ενότητα της εργασίας και του καταμερισμού της εργασίας καθώς και η αλληλοδιείσδυση του ενός πόλου στον άλλο, εν τούτοις όχι σε όλο το δυνατό τους εύρος. Η αμοιβαία αλληλοδιείσδυση των δύο πόλων συλλαμβάνεται λογικά και προϋποτίθεται ως αναγκαίο στάδιο για το πέρασμα στις υπόλοιπες κατηγορίες της λογικής ανέλιξης· εν τούτοις, η σύλληψη της ενότητας της ταυτότητας και της αντίφασης, στο πλαίσιο του θεμελίου, πραγματοποιείται συλλαμβάνοντας αναπόδραστα τη δεύτερη πλευρά (της αντίφασης), πρωτίστως υπό το πρίσμα των δυνατοτήτων της, οι οποίες προδιαγράφονται από το λογικό επίπεδο της αντίθεσης. Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι η μετάβαση στο θεμέλιο

διεκπεραιώνεται μέσω της γνώσης δύο όρων, της ταυτότητας και της αντίφασης. Στην περίπτωση όμως της «Λογικής της Ιστορίας», ο πρώτος όρος, η ταυτότητα, είναι εγνωσμένος, ενώ ο δεύτερος όρος, η αντίφαση, δεν είναι, αλλά προϋποτίθεται λογικά μέσα από τη γνώση της αντίθεσης. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και με την εν λόγω μεθοδολογική ιδιοτυπία, ο Βαζιούλιν προσδιορίζει το απόλυτο²⁰¹ θεμέλιο, το οποίο σχετίζεται με τον προσδιορισμό της ουσίας του γνωστικού αντικειμένου σε καθολική μορφή. Το θεμέλιο της κοινωνίας είναι η ενότητα της εργασίας και του καταμερισμού της εργασίας, γεγονός που φανερώνει, ήδη από αυτό το σημείο, ότι ο ίδιος ο χαρακτήρας της εργασίας είναι κοινωνικός.

Ανεξαρτήτως του σταδίου της κοινωνικής ανάπτυξης, η ανταλλαγή ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, ειλημμένη ακριβώς υπό την κοινωνική της μορφή, δεν δύναται να πραγματοποιηθεί εκτός της αμοιβαίας σχέσης εργασίας και καταμερισμού της εργασίας. Σε αυτό το στάδιο, οι μορφές της ουσίας φαίνεται να εξαφανίζονται, μιας και η ενότητα εργασίας και καταμερισμού της εργασίας προβάλλει ως μια εμμενής σχέση, η οποία ενυπάρχει στην καθολική ύπαρξη του γνωστικού αντικειμένου. *Οι μορφές της ουσίας φαίνεται έτσι να καταβαρυνώνονται στο θεμέλιο* (Χέγκελ, 1998). Εδώ ανιχνεύεται η σχέση ουσίας και μορφής. Εφόσον ο καταμερισμός της εργασίας συνιστά άμεση στιγμή της ενιαίας εργασιακής διαδικασίας, αυτό συνεπάγεται ότι η μορφή, ως ουσιώδης, ανακύπτει και δημιουργείται από τον ίδιο τον αυτοσχετισμό της ουσίας. Από κατηγοριακή σκοπιά αυτό αντιστοιχεί στη σχέση θεμελίου και θεμελιωμένου ως ουσίας και μορφής. Στον βαθμό που στο εν λόγω στάδιο ουσία και μορφή φαίνεται να ταυτίζονται, η διαφορά του θεμελίου από το θεμελιωμένο δεν προβάλλει με καθαρό τρόπο. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και στο λογικό επίπεδο της ταυτότητας της ουσίας και της μορφής, ενυπάρχει η στιγμή της διαφοράς. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι,

ο καταμερισμός της εργασίας και γενικότερα, η συνένωση των ανθρώπων εντός της εργασίας, δεν ανάγεται μόνο στη σχέση τους προς αλλήλους [υπό τη ιδιότητα των ανθρώπων] που σχετίζονται προς τη φύση και εξαρτώνται άμεσα από το μετασχηματισμό της φύσης. Είναι ταυτόχρονα και μια σχέση ανθρώπων προς αλλήλους, η αλληλεπίδρασή τους υπό την ιδιότητα των εμβίων όντων που έχουν σωματικές ανάγκες, φυσικές προδιαθέσεις και ανάγκη για εργασία (Βαζιούλιν, 2013: 181).

²⁰¹ Εδώ χρησιμοποιούμε τον όρο «απόλυτο θεμέλιο» με σκοπό να δείξουμε τις αντιστοιχίες της λογικής εξέτασης με τις κατηγορίες της «Επιστήμης της Λογικής». Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται περί απολύτου θεμελίου, αλλά απλώς περί θεμελίου. Η παρούσα προβληματική αναπτύσσεται παρακάτω.

Η διαφορά της εργασίας από τις σχέσεις των ανθρώπων εντός της εργασίας αρχίζει βαθμιαία να προβάλλει όλο και πιο καθαρά κατά την εξέταση της εργασιακής διαδικασίας ως αναπτυσσόμενης. Η ανάγκη συνένωσης των ανθρώπων στην εργασία μπορεί να υπαγορευείται από εξωτερική αναγκαιότητα. Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για τον εξωτερικό κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας. Η ανάπτυξη όμως της εργασιακής διαδικασίας, με την αντίστοιχη ανάπτυξη της εσωτερικής της διάρθρωσης και τον αντίστοιχο επιμερισμό της, καταδεικνύει ότι η συνένωση των ανθρώπων στην εργασία προκύπτει κατ' αναγκαιότητα από την ίδια την εσωτερική διάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας. Σε αυτή την περίπτωση, πρόκειται για τον καθ' εαυτό κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας. Ο καθ' εαυτό κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας λειτουργεί ως το βαθύτερο θεμέλιο για τη συνένωση των ανθρώπων στην εργασία. Από τη σκοπιά της εσωτερικής διάρθρωσης της εργασίας και της ανάπτυξής της, καθίσταται εφικτή η διαφοροποίηση των μορφών της ουσίας και επακόλουθα του θεμελίου από το θεμελιωμένο.

Σε αυτό το στάδιο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, το θεμέλιο προσδιορίζεται μέσω της αφαίρεσης από κάθε συγκεκριμένη προσδιορισμένη μορφή της ουσίας. Η αφαίρεση λοιπόν από κάθε προσδιορισμένη μορφή των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων εντός της παραγωγής, οδηγεί στον εντοπισμό του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας. Από κατηγοριακή άποψη, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, ακριβώς ως καθ' εαυτό κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, αφού εδώ το γνωστικό αντικείμενο διερευνάται υπό την οπτική γωνία του σταδίου της ωριμότητάς του, συνιστά την *απροσδιόριστη ύλη*. Ο Χέγκελ τονίζει ότι η «ουσία γίνεται ύλη, στο μέτρο που η ανασκόπηση της προσδιορίζεται από το γεγονός ότι συμπεριφέρεται προς την ίδια την ουσία σαν προς το στερημένο-μορφής απροσδιόριστο» (Χέγκελ, 1998: 178).²⁰² Ο καθ' εαυτό κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας

²⁰² Η αντίληψη του Χέγκελ για την ύλη είναι παρόμοια με του Αριστοτέλη στα «Μετά τα Φυσικά Δ'». Ο Χέγκελ υποστηρίζει στην «Επιστήμη της Λογικής» ότι, «εάν κανείς κάνει αφαίρεση από κάθε προσδιορισμό, από κάθε μορφή κάποιου πράγματος, ό,τι υπολείπεται είναι μόνο η απροσδιόριστη ύλη. Η ύλη είναι κάτι το απόλυτα αφηρημένο» (Χέγκελ, 1998: 174). Εν τούτοις, η ύλη δεν δύναται να υφίσταται αποσπασμένη από τη μορφή. Ο Ε. Μπιτσάκης χαρακτηριστικά αναφέρει: «Άμορφη και απροσδιόριστη ύλη δεν υπάρχει. Γι' αυτό η εξέλιξη δεν είναι απλώς πραγμάτωση κάποιας μορφής, αλλά μετασχηματισμός μιας μορφής σε άλλη, περισσότερο ή λιγότερο σύνθετη, περισσότερο ή λιγότερο «τέλεια» (Μπιτσάκης, 2008: 49). Στην περίπτωση της «Λογικής της Ιστορίας», ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας προβάλλει ως «άμορφη ύλη», αποκλειστικά στα πλαίσια της ταυτότητας του γνωστικού αντικείμενου με τον εαυτό του. Εν τούτοις, από διαλεκτική υλιστική επιστημολογική σκοπιά, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας είναι μορφοποιημένος και εδράζεται σε ένα άλλο εξωτερικό αντικείμενο, στη φύση. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας ανακύπτει και διαμορφώνεται στο γενικότερο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης των οργανισμών μεταξύ τους και με τη φύση. Επομένως, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας

προβάλλει ως αδιάφορος απέναντι στις διαφορετικές μορφές των σχέσεων εντός της εργασίας, κατά τρόπο που ο ίδιος προβάλλει ως το θεμέλιο, το οποίο αδιαφορεί για το θεμελιωμένο.

Σε αυτό το στάδιο της εξέτασης, η σκέψη εμβαθύνει περαιτέρω στη μελέτη του απολύτου θεμελίου προσδιορίζοντας το ειδικότερα. Ο Χέγκελ γράφει ότι «εκείνη η ενότητα της ουσίας και της μορφής, όροι οι οποίοι αντιτίθενται ως μορφή και ύλη, είναι το απόλυτο θεμέλιο που προσδιορίζει τον εαυτό του» (Χέγκελ, 1998: 178). Με άλλα λόγια, η ανάπτυξη της εξέτασης καθιστά σαφές, ότι οι σχέσεις εντός της εργασίας (οι μορφές) είναι κάτι διακριτό από την ίδια την εργασία, ειλημμένη η τελευταία ως εσωτερικά διαρθρωμένη και επιμερισμένη. Η αφαίρεση από κάθε συγκεκριμένη μορφή των σχέσεων εντός της εργασίας, οδηγεί στην απροσδιόριστη ύλη, στον καθ' εαυτό κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας. Από την άλλη, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας σημαίνει ακριβώς ότι η ίδια η εσωτερική διάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας, η ίδια η εργασία, είναι κοινωνική, δηλαδή η διεξαγωγή της είναι εσωτερικά αλληλένδετη με τη συνένωση των ανθρώπων εντός της εργασίας. Κατηγοριακά αυτό σημαίνει πως η ύλη είναι μορφοποιημένη.

Μεταβαίνοντας στην εξέταση των σχέσεων εργασίας, από τη σκοπιά των αποτελεσμάτων της εργασιακής διαδικασίας, δηλαδή στην εξέταση των σχέσεων παραγωγής, φαίνεται οι τελευταίες να διαφοροποιούνται και να αντιπαρατίθενται στις σχέσεις εντός της εργασίας. Οι σχέσεις παραγωγής προβάλλουν ως σχέσεις που συνδέουν τους ανθρώπους με τα προϊόντα της παραγωγής, τα οποία λειτουργούν ως αντικείμενα προς κατανάλωση. Οι σχέσεις παραγωγής, κατ' αυτόν τον τρόπο, από τη μία προβάλλουν ως αδιάφορες του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας και από την άλλη ως κάτι τεθειμένο από τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας. Έχουμε έτσι μια σχέση στην οποία το θεμέλιο ως κοινωνικός χαρακτήρα της εργασίας, δηλαδή ως ενότητα της εργασίας και του καταμερισμού της εργασίας, συνιστά μια σχέση ουσίας και μορφής. Πρόκειται για την ταυτότητα, η οποία έχει προσλάβει μορφή. Συνάμα, το θεμελιωμένο, οι σχέσεις παραγωγής που συνάπτονται για τη διανομή των προϊόντων της εργασίας, αποτελεί τη μορφή που αντιπαρατίθεται στο θεμέλιο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η σχέση της ουσίας και της μορφής, ως ύλης και μορφής, μετασχηματίστηκε σε σχέση *περιεχομένου και μορφής*.

δεν είναι κάτι που στερείται μορφής γενικά, ει μη μόνον εντός των πλαισίων της αυστηρά λογικής εξέτασης του αντικειμένου της κοινωνίας.

Το περιεχόμενο έχει το μορφικό προσδιορισμό του ως τέτοιο στην ταυτότητα με τον εαυτό του και συγχρόνως αυτός ο μορφικός προσδιορισμός διαφοροποιείται και σχετίζεται με τη μορφή ως μια ολική σχέση θεμελίου και θεμελιωμένου. Το περιεχόμενο συνιστά ακριβώς περιεχόμενο και όχι μια από τις προγενέστερες κατηγορίες, διότι συνιστά την ουσιώδη ταυτότητα του θεμελίου εντός του τεθειμένου-Είναι του. Ταυτοχρόνως, το περιεχόμενο, όπως έχει οριστεί μαζί με τον μορφικό του προσδιορισμό, διαφοροποιείται από το ελεύθερο τεθειμένο-Είναι, το οποίο είναι η μορφή, ως μια σύνολη σχέση θεμελίου και θεμελιωμένου (Χέγκελ, 1998). Διαπιστώνεται λοιπόν ότι πρόκειται για έναν διπλασιασμό της μορφής, ο οποίος οδηγεί από τη μία στον προσδιορισμό του περιεχομένου του θεμελίου και από την άλλη σε μια μορφή, η οποία είναι εξωτερική προς το περιεχόμενο, αλλά ταυτοχρόνως τεθειμένη από αυτό.

Ας διασαφηνίσουμε περισσότερο το εν λόγω ζήτημα, καθιστώντας συγκεκριμένα όλα τα παραπάνω στην εκτύλιξη της λογικής εξέτασης που πραγματοποιεί ο Βαζιούλιν. Στον βαθμό που ο χαρακτήρας της εργασίας είναι κοινωνικός, η ίδια η εργασία και αυτό που τίθεται διαμέσου της ίδιας, δηλαδή οι σχέσεις εντός της εργασίας, αλληλοπρουποτίθενται αμοιβαία. Το γεγονός ότι ο χαρακτήρας της εργασίας είναι κοινωνικός, συνεπάγεται ότι η διεξαγωγή της εργασίας πραγματοποιείται συλλογικά. Με την εξέταση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας αποκαλύπτεται, ότι αυτό που συνιστούσε την ουσία (εργασία) και αυτό που συνιστούσε τη μορφή (οι σχέσεις εντός της εργασίας) έχουν περιέλθει εντός μιας ενότητας. Η εν λόγω ενότητα συσχετίζεται με τις σχέσεις παραγωγής, οι οποίες βασίζονται στη διανομή των αποτελεσμάτων της παραγωγικής διαδικασίας. Οι τελευταίες είναι εν γένει εξωτερικές ως προς τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας και συνάμα τίθενται από τον τελευταίο. Έτσι, στη συνολική θεμελιακή αναφορά, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας συνιστά το περιεχόμενο και οι σχέσεις παραγωγής τη μορφή.

Στην πλέον επιφανειακή εξέταση της σχέσης μορφής και περιεχομένου, οι σχέσεις παραγωγής προβάλλουν ως σχέσεις που συνάπτονται για τη διανομή των προϊόντων της παραγωγής, τα οποία συνιστούν αντικείμενα προς κατανάλωση. Στη συνέχεια ο Βαζιούλιν, παραπέμποντας και στην ανάλυση του Μαρξ, εξηγεί ότι η διανομή δεν εξαντλείται στη διανομή των προϊόντων της παραγωγικής διαδικασίας. Προτού λάβει χώρα η διανομή των προϊόντων της παραγωγής, η διανομή αποτελεί διανομή των μέσων παραγωγής και διανομή των υποκειμένων στους διάφορους κλάδους και σφαίρες της παραγωγής. Συνεπώς, η διανομή των προϊόντων της

παραγωγής είναι επακόλουθο αυτής της βαθύτερης διαδικασίας διανομής. Η διανομή των ανθρώπων στα διαφορετικά μέρη της παραγωγής και η διανομή των μέσων παραγωγής συνιστούν το θεμέλιο της διανομής των προϊόντων της παραγωγής. Όπως τονίζει ο Βαζιούλιν, «εάν η διανομή των προϊόντων της παραγωγής είναι το εξωτερικό «στρώμα» της διανομής, ως βαθύ «υπόστρωμα» της διανομής λειτουργεί η κατανομή των ανθρώπων ανάμεσα στα διάφορα είδη της παραγωγής και η διανομή των μέσων παραγωγής» (Βαζιούλιν, 2013: 192).

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Βαζιούλιν απεικονίζει τη διάρθρωση του συνόλου των σχέσεων διανομής και την ακριβή τους εξάρτηση από τη διάρθρωση της παραγωγής καθώς τον τρόπο που οι σχέσεις διανομής συνιστούν σχέσεις ιδιοποίησης και ιδιοκτησίας. Αν η διανομή περιγράφει τον καταμερισμό των όρων της παραγωγής, ως άμεσα διαθέσιμων, η ιδιοποίηση περιγράφει τη διαδικασία που καθορίζει τη δυνατότητα χρήσης των όρων της παραγωγής από τον άνθρωπο, ενώ η ιδιοκτησία περιγράφει την εγκαθιδρυμένη κυριότητα (χρήσης, διάθεσης) ως προς ένα μέρος των όρων της παραγωγής. Η ιδιοκτησία και η ιδιοποίηση των προϊόντων της παραγωγής είναι αποτέλεσμα της ιδιοκτησίας επί των λοιπών συστατικών όρων της παραγωγής, της διανομής και της ιδιοποίησης των παραγωγών, των μέσων παραγωγής και της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας. Από εδώ φανερώνεται η εσωτερική ενότητα της παραγωγής και της κατανάλωσης. Η κατανάλωση αποτελεί την καταληκτική διαδικασία, μέσω της οποίας αποπερατώνεται η διαδικασία της διανομής, της ιδιοποίησης και συνάμα πραγματώνεται η ιδιοκτησία. Έτσι, η διαδικασία ικανοποίησης των βιοτικών αναγκών προβάλλει ως εσωτερικά ενιαία με το συνολικό πλέγμα των σχέσεων παραγωγής. Με το πέρας της κατανάλωσης και την ολοκλήρωση των διαδικασιών διανομής, ιδιοποίησης και ιδιοκτησίας, η παραγωγή στην ενότητά της με τις σχέσεις παραγωγής καθίσταται προσδιορισμένη. Η διανομή των προϊόντων της παραγωγής καθορίζεται από τη διανομή των συστατικών στοιχείων της παραγωγής, αλλά και τα ίδια τα συστατικά στοιχεία της παραγωγής είναι τα προϊόντα μιας προηγούμενης παραγωγικής διαδικασίας. Σε αυτό το σημείο, η σκέψη αρχίζει να περνά στην εξέταση της παραγωγής και των σχέσεων παραγωγής ως μεταβαλλόμενων. Από μεθοδολογική σκοπιά συντελείται το πέρασμα από την εξέταση του απολύτου θεμελίου στην εξέταση του προσδιορισμένου θεμελίου. Ο Βαζιούλιν γράφει στο εν λόγω στάδιο της εξέτασης:

Καθώς το προϊόν της παραγωγής δημιουργείται εντός της παραγωγικής διαδικασίας, έτσι και η διανομή των προϊόντων της παραγωγής εδράζεται στη διανομή των συστατικών στοιχείων της παραγωγικής διαδικασίας, γεννιέται από αυτήν. Η διανομή των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας είναι

απαραίτητη για τη διανομή των προϊόντων της παραγωγής, αλλά και η διανομή των προϊόντων της παραγωγής είναι απαραίτητη για την κατανάλωσή τους, η κατανάλωση είναι το κίνητρο [το ωθούν αίτιο], ο σκοπός της παραγωγής. Ωστόσο, η πραγμάτωση αυτού του σκοπού, η δημιουργία των προϊόντων διεκπεραιώνονται εντός της παραγωγικής διαδικασίας. Γι' αυτό και η διαδικασία της παραγωγής συνιστά την κυρίαρχη στιγμή σε αυτές τις σχέσεις (ό.π.: 196).

Κατά τη διεξαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας, αποκαλύπτεται ότι η ανανέωσή της πραγματοποιείται για την παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση. Η διανομή των προϊόντων της παραγωγής και η τελική τους κατανάλωση, μετατρέπεται σε θεμέλιο για την επόμενη παραγωγική διαδικασία. Το θεμελιωμένο προβάλλει ως θεμέλιο, ενώ συνάμα το ίδιο το θεμέλιο προβάλλει ως θεμελιωμένο. Το θεμέλιο λοιπόν σχετίζεται με τον εαυτό του τόσο ως θεμέλιο όσο και ως θεμελιωμένο. Ως εκ τούτου, η κάθε παραγωγική διαδικασία αποτελεί θεμέλιο της επόμενης. Σε αυτή τη αμοιβαία και αλληλοπροϋποτιθέμενη σχέση θεμελίου και θεμελιωμένου, τον αποφασιστικό ρόλο τον διαδραματίζουν οι σχέσεις εντός της παραγωγικής διαδικασίας, ενώ η διανομή των προϊόντων της παραγωγής παραμένει κάτι το εξωτερικό. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη διαδικασία ανανέωσης της παραγωγής, η σχέση θεμελίου και θεμελιωμένου υφίσταται σε ένα επίπεδο εξωτερικότητας. Από κατηγοριακή άποψη, η εξέταση κινείται στο πλαίσιο του μορφικού θεμελίου.

Η ολοκλήρωση κάθε παραγωγικής διαδικασίας με τη διανομή (ιδιοποίηση, ιδιοκτησία) και την τελική κατανάλωση, γίνεται το έναυσμα για την εκκίνηση της επόμενης. Εν τούτοις, η κάθε ξεχωριστή παραγωγική διαδικασία δεν επιδρά ουσιαστικά στην άλλη, στις ίδιες τις θεμελιακές αναφορές. Τα προϊόντα της παραγωγής ικανοποιούν τις ανάγκες διαμέσου της κατανάλωσης και με τη σειρά τους οι ανάγκες ανανεώνονται, με αποτέλεσμα τη διεξαγωγή μιας νέας παραγωγικής διαδικασίας. Ακόμη και στην περίπτωση του πολλαπλασιασμού του είδους, η αύξηση της παραγωγής των αντικειμένων προς κατανάλωση δεν αλλάζει τις ίδιες τις θεμελιακές αναφορές. Υπό αυτούς τους όρους, το περιεχόμενο, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, δεν μεταβάλλεται στη σχέση θεμελίου και θεμελιωμένου. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, η σχέση θεμελίου και θεμελιωμένου αποτελεί μια μορφική σχέση. Παρ' όλα αυτά, όπως έχει ήδη τονιστεί, η απλή επανάληψη της παραγωγικής διαδικασίας συνεπάγεται και τον σταδιακό μετασχηματισμό της.

Μέχρι στιγμής φανερώθηκε ότι οι σχέσεις παραγωγής συνιστούν αναγκαία πλευρά της ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης και βρίσκονται σε αδιάρρηκτη ενότητα με την

παραγωγική σχέση των ανθρώπων προς τη φύση. Οι σχέσεις παραγωγής όμως δεν καθαρίζονται μονοσήμαντα από την παραγωγή, αλλά πραγματώνονται εν είδη φάσματος δυνατοτήτων. Τα συστατικά στοιχεία της παραγωγής διαμορφώνουν τις τάσεις προς τη μεν είτε τη δε πραγμάτωση των σχέσεων παραγωγής. Από εδώ διαπιστώνεται ότι το θεμελιωμένο, οι σχέσεις παραγωγής, δεν ανάγεται πλήρως στο θεμέλιο, στην παραγωγή με τα συστατικά της στοιχεία. Αναδύεται έτσι μια διαφοροποίηση στη σχέση θεμελίου και θεμελιωμένου. Ο Χέγκελ γράφει ότι «έξω από τούτο το περιεχόμενο του θεμελίου, το θεμελιωμένο επίσης έχει εφεξής το δικό του ιδιαίτερο περιεχόμενο και είναι έτσι η ενότητα ενός διπλού περιεχομένου» (Χέγκελ, 1998: 196).

Έχει ιδιαίτερη μεθοδολογική σημασία να κατανοείται ορθά αυτός ο «διπλασιασμός» του περιεχομένου. Η εξειδίκευση ενός περιεχομένου, μιας νομοτέλειας, συνεπάγεται τον αντίστοιχο μετασχηματισμό αυτού του περιεχομένου, αυτής της νομοτέλειας. Θα λέγαμε ότι πρόκειται για μια διαδικασία μερίκευσης και εν τέλει ενικοποίησης, κατά την οποία το καθολικό περιεχόμενο του θεμελίου συνεχίζει να υφίσταται, σαν μια ευρύτερη βάση, στο θεμελιωμένο, ενώ ταυτοχρόνως, στο τελευταίο, το περιεχόμενο μετασχηματίζεται σε ένα ιδιάζον του θεμελιωμένου περιεχόμενο.

Στη διάνοιξη αυτού του φάσματος δυνατοτήτων για την πραγμάτωση των σχέσεων παραγωγής, το κάθε ξεχωριστό συστατικό στοιχείο δεν συμμετέχει στον ίδιο βαθμό έκτασης και έντασης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη διαδικασία ανάπτυξης της κοινωνίας, τα συστατικά στοιχεία της παραγωγής, εντός της αμοιβαίας τους ενότητας, αλληλεπιδρούν με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικό βαθμό έντασης και έκτασης το καθένα. Αυτό σημαίνει ότι σε διαφορετικές βαθμίδες ανάπτυξης της κοινωνίας, την κύρια βαρύτητα, ως προς τον καθορισμό των σχέσεων παραγωγής, τον διαδραματίζουν διαφορετικά συστατικά στοιχεία καθώς και διαφορετικές μορφές αλληλεπίδρασης των τελευταίων.

Κατά τα πρώιμα στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης, όπου η εργασία μόλις έχει ανακύψει και διαμορφώνεται, την κύρια βαρύτητα στις υπό διαμόρφωση σχέσεις παραγωγής την έχουν τα αντικείμενα της εργασίας. Όσο οι σχέσεις παραγωγής βρίσκονται υπό διαμόρφωση, εκείνο που διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο γι' αυτές είναι ο καταμερισμός των αντικειμένων της εργασίας. Στον βαθμό όμως που σταδιακά μετατίθεται η βαρύτητα στους ανθρώπους της εργασίας και στα μέσα της εργασίας, έπεται ότι τον αποφασιστικό ρόλο στις σχέσεις παραγωγής διαδραματίζει ο καταμερισμός των ανθρώπων της εργασίας και ο καταμερισμός των μέσων της

εργασίας. Ήδη σε αυτό το σημείο, αρχίζει να καθίσταται εμφανές ότι, κατά τη σταδιακή ανάπτυξη της παραγωγής, αναβαθμίζεται κλιμακωτά η δυνατότητα όλο και μεγαλύτερου καθορισμού της πραγμάτωσης των σχέσεων παραγωγής από τις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής, από τον ίδιο τον άνθρωπο και τη συνειδητή του δράση. Επίσης, εδώ αποκαλύπτεται ο διαφορετικός ρόλος και η επίδραση της κάθε εργασίας στη συνολική εργασία ως ολότητα καθώς και ο αντίκτυπος της κάθε μιας στις σχέσεις παραγωγής. Η διανοητική εργασία, δηλαδή η εργασία που αφορά τη σκοποθεσία και σχετίζεται κατ' εξοχήν με το κοινωνικό σύνολο, έχει άλλο αντίκτυπο στις σχέσεις παραγωγής από ό,τι η φυσική εργασία, η εργασία που συνδέεται με την υλοποίηση των σκοπών. Γενικότερα, τον πλέον καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των σχέσεων παραγωγής έχει ο χαρακτήρας των εμπράγματων συστατικών στοιχείων, εκείνου του είδους εργασίας, το οποίο διαδραματίζει τον κύριο ρόλο στη συνολική εργασία. Ο χαρακτήρας των εμπράγματων συστατικών στοιχείων της εργασίας συνίσταται στον τρόπο με τον οποίο ενεργοποιούνται τα συστατικά της στοιχεία, γεγονός που συνδέεται με το ποιόν και το ποσόν των υποκειμένων που αυτά απαιτούν.

Δείχθηκε παραπάνω ότι η σταδιακή ανάπτυξη της παραγωγής μετασχηματίζει τις αρχικές προϋποθέσεις, οι οποίες ανέκυψαν αυτοφυώς, επανακαθορίζοντας τις τελευταίες μέσω της δικής της ιδιότυπης κίνησης. Ως εκ τούτου, το περιεχόμενο που καθορίζει τις σχέσεις παραγωγής μεταβάλλεται. Στην κίνηση από θεμέλιο σε θεμελιωμένο, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας βαθμιαία αναπτύσσεται, διαμορφώνοντας το συνολικό πλέγμα των σχέσεων παραγωγής. Η πραγμάτωση είτε των μεν είτε των δε δυνατοτήτων των σχέσεων παραγωγής συνεπάγεται την επικράτηση των μεν ή των δε τάσεων της εργασίας εντός της παραγωγής. Το θεμέλιο έτσι καθίσταται πραγματωμένο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην κίνηση από θεμέλιο σε θεμελιωμένο έχουμε μια διαδικασία ανάπτυξης της διαφοράς.

Το περιεχόμενο του θεμελίου μετασχηματίζεται και διαφοροποιείται στο θεμελιωμένο. Το περιεχόμενο έτσι διαφοροποιείται στους όρους της θεμελιακής αναφοράς. Η πίεση προς πραγμάτωση των δυνατοτήτων, οι οποίες περιέχονται εντός κάθε παραγωγικής διαδικασίας, και η τελική τους πραγμάτωση οδηγεί στη διαφοροποίηση κάθε παραγωγικής διαδικασίας από την προηγούμενη. Έτσι, στην ελικοειδή κίνηση θεμέλιο, θεμελιωμένο, θεμέλιο και ούτω καθεξής, συντελείται μια διαρκής διαφοροποίηση του περιεχομένου. Ο Χέγκελ αναφέρει:

Εφόσον τώρα θεμέλιο και θεμελιωμένο έχουν ένα διαφορετικό περιεχόμενο, η θεμελιακή-αναφορά έπαψε να είναι μορφική· η επανάκαμψη στο θεμέλιο και η ανάδυση απ' αυτό του τεθειμένου δεν είναι πλέον ταυτολογία· το θεμέλιο είναι πραγματικά²⁰³ πραγματωμένο (ό.π.: 196).

Έως αυτό το σημείο της λογικής εξέτασης έχει απεικονισθεί η διαδικασία καθορισμού των σχέσεων παραγωγής από την παραγωγή και τα συστατικά της στοιχεία. Με το πραγματικό θεμέλιο κατακτήθηκε μια βαθύτερη γνώση της ανανέωσης της παραγωγικής διαδικασίας εν συγκρίσει με το μορφικό θεμέλιο. Στο επίπεδο του μορφικού θεμελίου, εκείνο που προέβαλλε, ως επί το πλείστον, ήταν η απλή ανανέωση της παραγωγικής διαδικασίας. Με το πραγματικό θεμέλιο εντοπίστηκε η μεταβολή της παραγωγικής διαδικασίας, η οποία συντελείται μέσω των δυνατοτήτων που περιέχονται στα συστατικά της στοιχεία κατά τη διεξαγωγή της. Στο πραγματικό θεμέλιο εκείνο που αναπαρίσταται είναι ο καθορισμός των σχέσεων παραγωγής από τα συστατικά στοιχεία της παραγωγής και μάλιστα ο καθορισμός από τα συστατικά στοιχεία εκείνης της εργασίας που διαδραματίζει τον πρωτεύοντα ρόλο στη συνολική παραγωγή. Στη σχέση λοιπόν θεμελίου και θεμελιωμένου φαίνεται να μην αλλάζουν ουσιαστικά οι ίδιες οι θεμελιακές αναφορές. Τούτων δοθέντων, ενώ από τη μία έχει απεικονισθεί η διαδικασία μεταβολής της παραγωγής, από την άλλη δεν έχει απεικονισθεί ακόμη. Δεν έχει απεικονισθεί ακόμη η μεταβολή των ίδιων των θεμελιακών αναφορών, δεν έχει αποκαλυφθεί ο ίδιος ο εσωτερικός μηχανισμός μεταβολής της παραγωγικής διαδικασίας και των σχέσεων παραγωγής.

Συνεχίζοντας τη λογική ανάλυση, ο Βαζιούλιν επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο μεταβάλλονται οι σχέσεις παραγωγής. Οι τελευταίες μεταβάλλονται καθώς αναπτύσσεται η παραγωγική σχέση προς τη φύση. Αποφασιστικό ρόλο ως προς τον καθορισμό των σχέσεων παραγωγής έχουν τα μέσα παραγωγής. Από τη μία, ο χαρακτήρας των μέσων παραγωγής, τα οποία έχουν ανακύψει με αυτοφυή τρόπο από τη φύση, είναι ένας εξωτερικός, ως προς την παραγωγή, χαρακτήρας. Αντίστοιχα, ο χαρακτήρας της εργασίας που καθορίζεται από αυτά τα μέσα, συνιστά έναν φυσικά οροθετημένο χαρακτήρα. Από την άλλη, τα μέσα παραγωγής, τα οποία είναι δημιουργημένα από την εργασία, έχουν κοινωνικό χαρακτήρα και αντίστοιχα ο χαρακτήρας της εργασίας, που καθορίζεται από αυτά τα μέσα είναι κοινωνικά οροθετημένος. Φυσικά, ο χαρακτήρας της εργασίας στο σύνολό του δεν καθορίζεται αποκλειστικά από τα μέσα παραγωγής, αλλά και από το αντικείμενο της εργασίας και το γενικότερο σύνολο των

²⁰³ Αλλάζουμε τη μεταφραστική απόδοση του όρου «ρεαλιστικό θεμέλιο», όπως αποδίδεται από τον Τζωρτζόπουλο, σε «πραγματικό θεμέλιο», τον οποίο θεωρούμε πιο δόκιμο.

συστατικών στοιχείων της παραγωγής. Παρά ταύτα, τα μέσα παραγωγής είναι εκείνα που διαδραματίζουν τον αποφασιστικό ρόλο στην παραγωγή, δεδομένου ότι οι σχέσεις παραγωγής εξετάζονται ως διαμορφωμένες.

Η επίδραση των μέσων παραγωγής στις σχέσεις παραγωγής καθορίζεται αποφασιστικά από το είδος του υποκειμένου, το οποίο απαιτούν για να τεθούν σε λειτουργία, δηλαδή αν για την επιτυχή διεξαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας η χρήση των μέσων παραγωγής γίνεται ατομικά, από ένα μέρος των κοινωνίας ή από ολόκληρη την κοινωνία. Με την ανάπτυξη της παραγωγής, αναπτύσσεται ολοένα και περισσότερο ο κοινωνικός χαρακτήρας των μέσων παραγωγής. Τα μέσα παραγωγής συνιστούν, σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό, προϊόντα δημιουργημένα από την παραγωγική διαδικασία, γεγονός που αλλάζει καθοριστικά την τεχνολογική, οργανωτική και λειτουργική τους διάσταση. Ως εκ τούτου, αλλάζει και ο τρόπος που οι ίδιοι οι άνθρωποι σχετίζονται με τις σχέσεις παραγωγής, αλλάζει ο ίδιος ο τρόπος επίδρασης των ανθρώπων στην παραγωγή και στις σχέσεις παραγωγής.

Σε αυτό το σημείο αναδεικνύεται η επίδραση που ασκούν οι σχέσεις παραγωγής στην παραγωγική σχέση προς τη φύση διαμέσου του ανθρώπου. Οι βασικές ιδιότητες, διαμέσου των οποίων ο άνθρωπος επιδρά στην παραγωγική σχέση προς τη φύση, είναι η γνώση στην ενότητά της με τη συνείδηση (η γνώση διαδικασιών, ιδιοτήτων της εργασίας και των συστατικών της στοιχείων, η ανάδειξη σκοπών, η συνείδηση ως γνώση που αναφύεται από την αλληλεπίδραση μεταξύ των ατόμων, υπό την ιδιότητα τους ως κοινωνικών όντων), οι δεξιότητες (εμπειρίες και γνώσεις που αφομοιώνονται πρωτίστως πρακτικά) και τα κίνητρα προς εργασία (τα δύο θεμελιώδη κίνητρα είναι η ανάγκη για εργασία χάριν της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών του ατόμου και του είδους και η εργασία ως ανάγκη για εργασία) (Βαζιούλιν, 2013: 204).

Με την εξέταση των παραπάνω όρων αποκαλύπτεται η εσωτερική ενότητα της παραγωγικής σχέσης των ανθρώπων προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής. Συγχρόνως αποκαλύπτεται και η επίδραση των σχέσεων παραγωγής στον ίδιο τον άνθρωπο. Στον βαθμό που στη ζωή της κοινωνίας οι παραγωγικές δυνατότητες δεν επιτρέπουν τη βέλτιστη ικανοποίηση των αναγκών όλων των μελών της κοινωνίας, τότε στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων κυριαρχούν σχέσεις διαπάλης. Οι κατ' εξοχήν σχέσεις αλληλεγγύης και συντροφικότητας καθίστανται κυρίαρχες στη ζωή της κοινωνίας, αφότου επιτευχθεί εκείνο το επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγής, κατά το οποίο ικανοποιούνται, κατά το βέλτιστο τρόπο, οι βιολογικές ανάγκες

του συνόλου των μελών της κοινωνίας. Σε αυτή την περίπτωση, δεσπόζει η ανάγκη για εργασία χάριν της αυτοπραγμάτωσης και της ολόπλευρης ανάπτυξης της προσωπικότητας έκαστου ατόμου.

Γίνεται κατανοητό, ότι η παρουσίαση όλων των παραπάνω μετασχηματισμών απεικονίζει τον ίδιο τον εσωτερικό μετασχηματισμό της ουσίας της κοινωνίας, τις κατ' εξοχήν ποιοτικές μεταβολές της κίνησης του αντικειμένου. Με την ανάπτυξη της παραγωγής και του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, αλλάζει ο χαρακτήρας των μέσων παραγωγής και των συστατικών στοιχείων της εργασίας ως προς τον καθορισμό των σχέσεων παραγωγής, επομένως αλλάζει ο ρόλος της επίδρασης του ανθρώπου (της συνειδητής του δράσης και της σκοποθεσίας, των δεξιοτήτων και των κινήτρων) στην παραγωγή και στις σχέσεις παραγωγής. Αλλάζει εν τέλει η ίδια η συσχέτιση της παραγωγικής σχέσης του ανθρώπου προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής. Σε όλες τις προγενέστερες κατηγορίες του θεμέλιου δεν αποκαλύφθηκε η ποιοτική μεταβολή της ίδιας της ουσίας της κοινωνίας. Αντίθετα, με τη μετάβαση στο πλήρες θεμέλιο αποκαλύπτεται η ποιοτική μεταβολή της ίδιας της σχέσης των πλευρών της σφαίρας της παραγωγής.

Υπό το πρίσμα των λογικών κατηγοριών, η εξέταση κινείται στο πλαίσιο του πλήρους θεμέλιου. Η μετάβαση από το θεμέλιο στο θεμελιωμένο συντελείται μέσω μιας σειράς μετασχηματισμών, οι οποίοι αφορούν την ίδια την ουσία του γνωστικού αντικειμένου. Ως εκ τούτου, στην ελικοειδή κίνηση από θεμέλιο σε θεμελιωμένο και ούτω καθεξής, οι δύο όροι διαφοροποιούνται κάθε φορά κατά ουσιώδη τρόπο μεταξύ τους. Το θεμέλιο θέτει ένα θεμελιωμένο, το οποίο βρίσκεται σε ενότητα μαζί του και συγχρόνως διαφέρει ουσιαστικά από αυτό. Πρόκειται λοιπόν για μια διαδικασία κατά την οποία αλλάζουν οι ίδιες οι θεμελιακές αναφορές. Με την ανάπτυξη της ουσιώδους διαφοράς, στο πλαίσιο των κατηγοριών του προσδιορισμένου θεμέλιου, ολοκληρώνεται και η διαμόρφωση της πραγματικής ουσιαστικής ενότητας των συστατικών όρων της παραγωγής και των σχέσεων παραγωγής. Στο πλήρες θεμέλιο αναδεικνύεται έτσι η πραγματική ενότητα της ουσιώδους ταυτότητας και της ουσιώδους διαφοράς (με τη μορφή της αντίφασης).

Έχει ιδιαίτερη σημασία να καταστεί σαφές ότι η ουσιώδης ταυτότητα, η οποία ανακύπτει μετά τη λογική κίνηση της διαφοράς, δηλαδή η ουσιώδης ταυτότητα που ανακύπτει στο στάδιο της αντίφασης, αποτελεί μια ουσιώδη ταυτότητα πολύ πιο ουσιαστική από εκείνη της

αφετηριακής ουσιώδους ταυτότητας. Γι' αυτό έχει σημασία να γίνεται κατανοητό ότι *η ανάπτυξη της διαφοράς συνεπάγεται, αν και με αντιφατικό τρόπο, την ανύψωση της ουσιώδους ταυτότητας σε ένα υψηλότερο επίπεδο ουσιαστικότητας*. Παρά τούτα, ο Βαζιούλιν, αν και δεν καταπιάνεται με ειδικό τρόπο, καθιστά σαφές ότι αυτό που εν τέλει επικρατεί στην κίνηση της ουσίας του αντικειμένου δεν είναι η στιγμή της ταυτότητας, αλλά η στιγμή της διαφοράς, της αντίφασης και των δυναμικών της άρσης της (Vazjulin, 2006: 84). Τούτων δοθέντων, οι αλλαγές και οι μετασχηματισμοί στο επίπεδο των θεμελιακών αναφορών οδηγούν νομοτελώς στην άρση της δεδομένης αναπτυξιακής διαδικασίας και στο μετασχηματισμό της σε μια άλλη μορφή κίνησης. Εν τούτοις, η ειδική εξέταση της εν λόγω αντίφασης δεν αναπτύσσεται στο πλαίσιο της λογικής πτυχής, αλλά σε εκείνα της ιστορικής πτυχής.

Η γενικότερη ανάπτυξη της σκέψης που συνδέεται με τις κατηγορίες του θεμελίου ακολουθεί εν γένει και εν συνόλω σε ανηρημένη μορφή την ιστορική σειρά ανάπτυξης των πλευρών της κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, στις κατηγορίες του θεμελίου δεν απεικονίζεται η διαδικασία εμφάνισης της ουσίας, διαμέσου της σφαίρας των προϋποθέσεων, αλλά η ιστορική ανάπτυξη της ουσίας από τη σκοπιά της καθ' εαυτό κίνησης του αντικειμένου. Έχουμε να κάνουμε λοιπόν με τον δεύτερο τύπο σύμπτωσης λογικού και ιστορικού.

Στο *απόλυτο θεμέλιο* εντοπίζεται σε καθολική μορφή η Ουσία της κοινωνίας, δηλαδή ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας ως ενότητα παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Οι στιγμές του *προσδιορισμένου θεμελίου* αναπαριστούν σε ανηρημένη μορφή τα στάδια ανάπτυξης της ουσίας της κοινωνίας. Στο *μορφικό θεμέλιο* απεικονίζεται το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης του αντικειμένου, στο *πραγματικό θεμέλιο* αναπαρίσταται το στάδιο της διαμόρφωσης της νέας ουσίας και η διαδικασία μετασχηματισμού της κληροδοτηθείσας βάσης από τη νέα μορφή κίνησης. Στο *πλήρες θεμέλιο* απεικονίζεται το στάδιο της ωριμότητας του γνωστικού αντικειμένου. Σε αυτό φανερώνεται πλήρως η διαδικασία των ποιοτικών μετασχηματισμών της ουσίας του αντικειμένου, δηλαδή η κίνηση που συντελείται πάνω στη δική της βάση. Στο πλήρες θεμέλιο επιπλέον διαγράφονται σε ανηρημένη μορφή και οι νομοτελείς τάσεις άρσης της δεδομένης ουσίας.

Τέλος και πριν περάσουμε στην εξέταση της δεύτερης προβληματικής γύρω από τις κατηγορίες του θεμελίου και του κοινωνικού τρόπου παραγωγής, θα πρέπει να γίνει μνεία σε μια κομβική διαφορά μεταξύ της εγελιανής ανάπτυξης των κατηγοριών του θεμελίου και της

ανάπτυξής τους στη «Λογική της Ιστορίας». Κατά τη μετάβαση στην εξέταση της παραγωγής, ο Βαζιούλιν επισημαίνει μια σχέση θεμελίων, οι οποία δεν δύνατο να υφίσταται στον Χέγκελ. Συγκεκριμένα γράφει ο Βαζιούλιν:

Στην αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης, αρχικά είναι η φύση αυτή που οδηγεί στη διαμόρφωση του ανθρώπου. Ο άνθρωπος ανέκυψε ως προϊόν της φύσης. Συνεπώς, το αποφασιστικό [στοιχείο] για την πρωταρχική εμφάνιση του ανθρώπου (κατά τη διαμόρφωση του ανθρώπου ως βιολογικού είδους) ήταν η επίδραση της φύσης επί του ζώου που αποτελούσε πρόγονο του ανθρώπου. Όταν όμως ο άνθρωπος ανέκυψε, αποφασιστικό [στοιχείο] για την ανάπτυξή του έγινε η επενέργεια του ανθρώπου στη φύση, ενώ η επίδραση της φύσης στον άνθρωπο και η προσαρμογή του ανθρώπου στη φύση [υποβαθμίζονται] σε υποταγμένα [στοιχεία] (Βαζιούλιν, 2013: 185).

Η παραγωγή είναι ο ενεργητικός μετασχηματισμός και η επενέργεια που ασκεί ο άνθρωπος στη φύση. Αρχικά όμως, ο άνθρωπος ανέκυψε από τη φύση· σε αυτή τη μακραίωνη διαδικασία της επίδρασης της φύσης στους προγόνους του ανθρώπου, οι «μηχανισμοί» και οι διαδικασίες της φύσης συνιστούν θεμέλιο και όχι απλώς συνθήκη²⁰⁴. Πρόκειται λοιπόν για μια διαδικασία, κατά την οποία ένα άλλο *απόλυτο* θεμέλιο δημιουργεί το θεμελιωμένο και στη συνέχεια το θεμελιωμένο (ο άνθρωπος σε ενότητα με την εργασία και την παραγωγή) μετατρέπεται σε ένα, όχι απλώς διαφορετικό θεμέλιο, αλλά σε ένα διαφορετικό *απόλυτο* θεμέλιο. Το θεμέλιο λοιπόν της κοινωνίας προέκυψε από ένα άλλο θεμέλιο, μέσω της ανάπτυξης μιας σχέσης θεμελιακών αναφορών. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, το θεμέλιο της κοινωνίας δεν συνιστά *απόλυτο* θεμέλιο, αλλά απλώς θεμέλιο, και συνάμα συνιστά *απόλυτο* θεμέλιο, στον βαθμό που είναι το καθολικό θεμέλιο μιας δεδομένης αναπτυξιακής διαδικασίας.

Ας διασαφηνίσουμε το παραπάνω ζήτημα περαιτέρω. Η κατηγορία του θεμελίου είναι η πλέον ανεπτυγμένη κατηγορία της σφαίρας της Ουσίας, κατά την οποία η ουσία και οι μορφές της ουσίας περιέρχονται σε μια αυτοδιαμεσολαβούμενη ενότητα. Ο όρος «απόλυτο θεμέλιο» είναι απότοκος του ιδεαλισμού του Χέγκελ και της αντίληψης περί απολύτου και έτσι δεν έχει θέση εντός των κατηγοριών της υλιστικής διαλεκτικής. Στην παρούσα έρευνα, όμως, επιχειρούμε μια συγκριτική αντιπαραβολή, επομένως και ορισμένου τύπου αντιστοίχιση, μεταξύ των λογικών κατηγοριών του Χέγκελ και εκείνων των Μαρξ και Βαζιούλιν αντίστοιχα. Από υλιστικής διαλεκτικής επιστημολογικής σκοπιάς δεν μπορεί να γίνεται λόγος περί απολύτου

²⁰⁴ Την κατηγορία της συνθήκης και τη σχέση της με το θεμέλιο θα την πραγματευτούμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

θεμελίου ενός οργανικού όλου, αλλά απλώς περί θεμελίου. Κάθε πραγματικό οργανικό όλο δεν μπορεί παρά να υφίσταται σε σχέση και σε αλληλεπίδραση με άλλα αντικείμενα και διαδικασίες. Επομένως, δεν μπορεί να υφίσταται απόλυτη αυτοδιαμεσολάβηση και αντίστοιχα απόλυτο θεμέλιο. Από τη στιγμή, όμως, που η εξέταση στρέφεται προς τη λογική ανασύσταση ενός πραγματικού οργανικού όλου *σε καθαρή μορφή*, εξίσου αναγκαία καθίσταται η λογική απεικόνιση των στιγμών της ουσίας σε καθαρή μορφή. Μονάχα και αποκλειστικά υπό αυτό το πρίσμα, δηλαδή της νοητικής απεικόνισης σε καθαρή μορφή, μπορεί να γίνεται λόγος περί αντιστοιχίας του θεμελίου του υπό διερεύνηση οργανικού όλου και της εγγελιανής κατηγορίας του «απολύτου θεμελίου». Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη «Λογική της Ιστορίας», το θεμέλιο της κοινωνίας, ο καθ' εαυτό κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής, αντιστοιχεί στο επίπεδο των λογικών κατηγοριών με την εγγελιανή έννοια του «απολύτου θεμελίου», στον βαθμό που η κοινωνία ως οργανικό όλο εξετάζεται σε καθαρή μορφή και στη σχετική της αυτοτέλεια. Στην πραγματικότητα όμως, το θεμέλιο της κοινωνίας είναι με τη σειρά του θεμελιωμένο στη φυσική μορφή κίνησης. Εν τούτοις, η λογική εξέταση της ουσίας συνιστά κατά κύριο λόγο, αν και όχι αποκλειστικά, εξέταση της αυτοκίνησης της κοινωνίας σε καθαρή μορφή. Η αλληλεπίδραση κοινωνικού και φυσικού θα εξεταστεί πιο επισταμένα κατά την ιστορική εξέταση και εκεί αντίστοιχα το θεμέλιο και οι υπόλοιπες πλευρές της κοινωνίας θα απεικονιστούν με συστηματικότερο τρόπο στην ενότητά τους με τη φύση.

Στο προαναφερθέν παράθεμα του Βαζιούλιν, υποδηλώνεται η επίγνωση του γεγονότος, ότι το θεμέλιο της κοινωνίας έχει προέλθει από ένα άλλο θεμέλιο. Παρ' ότι το συγκεκριμένο ζήτημα δεν εξετάζεται ειδικά, η επίγνωση αυτή διατηρείται σε ανηρημένη μορφή κατά την εκτύλιξη της λογικής εξέτασης. Αυτό δεν έχει μεθοδολογική σημασία μόνο ως προς την ιστορική διαδικασία γέννησης του θεμελίου της κοινωνίας και ως προς την κατανόηση της ιστορικής σημασίας της κατηγορίας του όρου, αλλά και ως προς την ίδια την κατανόηση του θεμελίου, στο πλαίσιο της διάρθρωσης του άμεσα δεδομένου γνωστικού αντικειμένου. Γι' αυτό, στην παραγωγική του σχέση προς τη φύση, δεν είναι μόνο ο άνθρωπος με τις παραγωγικές του ικανότητες που επιδρά στη φύση, αλλά και η αντίστροφη επενέργεια που ασκεί η φύση στον άνθρωπο²⁰⁵. Η συγκεκριμένη όμως αλληλεπίδραση δεν εμπίπτει στο πλαίσιο της λογικής

²⁰⁵ Η συγκεκριμένη πτυχή του προβλήματος καθίσταται μείζονος σημασίας στην ευρύτερη περίοδο που διανύουμε, με την ανάδυση των ζητημάτων που συνδέονται με την κλιματική αλλαγή και τις γενικότερες αντιφάσεις μεταξύ της ανάπτυξης της ανθρωπότητας και του φυσικού περιβάλλοντος.

εξέτασης, διότι σκοπός της τελευταίας είναι η αποκάλυψη, σε καθαρή μορφή, της ενδότερης νομοτελούς κίνησης και διάρθρωσης του γνωστικού αντικειμένου.

Το *απόλυτο θεμέλιο*, κατά τη διεξαγωγή της λογικής εξέτασης, υφίσταται μονάχα εν είδη αναγκαίας προσωρινής παραδοχής. Της παραδοχής δηλαδή του γεγονότος ότι το γνωστικό αντικείμενο υφίσταται ως τέτοιο και συνιστά κάτι το δεδομένο. Αυτή η παραδοχή της προσωρινής «απολυτοποίησης» της δεδομενικότητας του γνωστικού αντικειμένου είναι αναγκαία για τη διερεύνησή του και για την αποκάλυψη της ουσίας του, αφού για να διερευνηθεί κάτι θα πρέπει πρώτα απ' όλα να θεωρηθεί ως δεδομένο, ως υπαρκτό. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το θεμέλιο, ως ο πιο ολοκληρωμένος προσδιορισμός της ουσίας, θα πρέπει να θεωρείται ως καθαρή αυτοσχесία.

Υπό το πρίσμα της απολυτοποίησης του θεμελίου, ο τρόπος που το συλλαμβάνει και το αναπτύσσει ο Χέγκελ είναι ορθός, καθώς «η ουσία, με το να προσδιορίζεται ως θεμέλιο, εκπορεύεται μόνο από τον εαυτό της. Καθόσον θεμέλιο λοιπόν, αυτή θέτει τον εαυτό της ως ουσία, και το ότι θέτει τον εαυτό της ως ουσία είναι που συνιστά το προσδιορίζειν της» (Χέγκελ, 1998: 163). Όμως, με την απουσία συνειδητοποίησης ότι αυτή η απολυτοποίηση δύναται να υφίσταται μονάχα ως προσωρινή παραδοχή, συνεπάγεται τη μετάβαση της νόησης στους κόλπους του ιδεαλισμού και της μεταφυσικής. Από τη σκοπιά της υλιστικής διαλεκτικής, ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, η εν λόγω παραδοχή αίρεται με τη μετάβαση στην ιστορική εξέταση και με τη διερεύνηση των νομοτελειών εμφάνισης, ανάπτυξης και άρσης του γνωστικού αντικειμένου. Το τελευταίο συνδέεται με τη σχέση του θεμελίου και με τη διαδικασία άρσης της αναπτυσσόμενης αντίφασης. Η αναπτυσσόμενη αντίφαση της ουσίας συνίσταται στις Ουσιότητες, δηλαδή στις προσδιορισμένες μορφές της ουσίας. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι η ίδια η σφαίρα της Ουσίας με την στενή έννοια δεν ανάγεται στις Ουσιότητες, αλλά στην ενότητα της Φαινομενικότητας, των Ουσιότητων και του Θεμελίου. Οι Ουσιότητες, δηλαδή οι λογικές στιγμές της αυτοαναπτυσσόμενης αντίφασης, συνιστούν τις προσδιορισμένες μορφές της ουσίας, απεικονίζουν δηλαδή την αυτοανάπτυξη του αντικειμένου σε καθαρή μορφή. Στην «Επιστήμη της Λογικής» δεν υπάρχει πραγματική άρση της αντίφασης, για τον λόγο ότι το αντικείμενο του Χέγκελ δεν οδηγείται στο θάνατο μετασχηματιζόμενο έτσι σε προϋπόθεση μιας μεταγενέστερης αναπτυξιακής διαδικασίας. Το αντικείμενο του Χέγκελ είναι το απόλυτο και σε αυτό δεν υπάρχει ούτε το πριν ούτε το μετά. Επομένως, στο εγελιανό σύστημα η άρση της

λογικής στιγμής της αντίφασης επιτυγχάνεται, όπως και σε κάθε άλλη στιγμή της λογικής του Χέγκελ, με το πέρασμα στις επόμενες κατηγορίες, στην παρούσα περίπτωση με το πέρασμα στο θεμέλιο. Υπό μια ορισμένη οπτική γωνία, η συγκεκριμένη επίλυση της αντίφασης αποκαλύπτει τον ιδεαλισμό του Χέγκελ και την αντίληψή του περί απολύτου. Το ίδιο, όμως, θα μπορούσε να ειπωθεί για τις κατηγορίες της Ανασκόπησης, για τις κατηγορίες του Μέτρου και εν γένει για κάθε ομάδα κατηγοριών. Γενικότερα, στον βαθμό που η διαλεκτική του Χέγκελ συνιστά τη μέθοδο του απολύτου, οι κατηγορίες συνιστούν τους διαφορετικούς προσδιορισμούς του τελευταίου. Ας εξετάσουμε, όμως, το ίδιο ζήτημα από τους κόλπους της υλιστικής διαλεκτικής. Εδώ θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο συνιστά απεικόνιση των πλευρών του ώριμου αντικειμένου. Επομένως, εκείνο που πρώτα και κύρια, αν και όχι αποκλειστικά, απεικονίζεται κατά τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο είναι η δομή και η διάρθρωση του ώριμου αντικειμένου σε καθαρή μορφή. Στην υλιστική διαλεκτική εξέταση λαμβάνεται υπόψη και καταδεικνύεται το γεγονός ότι το αντικείμενο συνιστά μια παροδική αναπτυξιακή διαδικασία με αρχή (προϋποθέσεις), καθ' εαυτή ανάπτυξη και τέλος. Εν τούτοις, εκείνο που πρώτα και κύρια απεικονίζει η λογική απεικόνιση του ώριμου αντικειμένου είναι η διάρθρωση των πλευρών του. Υπο αυτή την οπτική, το θεμέλιο αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ κατηγορία για την επιστημονική κατανόηση της ουσίας του αντικειμένου. Δίχως την κατηγορία του θεμέλιου το πέρασμα από την σφαίρα της Ουσίας στη σφαίρα του Φαινομένου καθίσταται αδύνατο. Το θεμέλιο είναι μια πιο πλούσια κατηγορία από τις ουσιότητες (αναπτυσσόμενη αντίφαση), διότι σε αυτό οι τελευταίες υφίστανται ως ανηρημένες. Έτσι, το θεμέλιο συνιστά την ενότητα της ουσίας και των μορφών της ουσίας.

Ο Μαρξ στο «Κεφάλαιο» τονίζει την άρση της αντίφασης, όπως επίσης και την άρση των θεμελιακών αναφορών, στο πλαίσιο της κυριαρχίας της λογικής εξέτασης. Έτσι, αποκαλύπτεται η ενδότερη συνάφεια της λογικής και της ιστορικής πτυχής. Στη «Λογική της Ιστορίας» ο Βαζιούλιν εξετάζει διεξοδικά την άρση της αντίφασης στο ιστορικό μέρος, ενώ στο λογικό μέρος η νόηση βρίσκεται επικεντρωμένη στην αποκάλυψη της διάρθρωσης των πλευρών της ώριμης κοινωνίας. Έτσι, στο λογικό μέρος η άρση τόσο της αντίφασης όσο και των ευρύτερων πλευρών του αντικειμένου υποδηλώνεται αλλά δεν διερευνάται επισταμένα. Στον βαθμό που η νόηση εστιάζει στην ανασύσταση των πλευρών του γνωστικού αντικειμένου, το θεμέλιο αποτελεί την κομβική κατηγορία η οποία συμπυκνώνει την γνώση περί της ουσίας του

αντικειμένου και ταυτόχρονα αποτελεί την κομβική κατηγορία για τη μετάβαση στη σφαίρα του Φαινομένου. Για παράδειγμα, στη «Λογική της Ιστορίας», η ανανέωση της εργασίας (ανασκόπηση) και οι μορφές του καταμερισμού της εργασίας (ουσιότητες) δεν αποκαλύπτουν την ειδική συσχέτιση μεταξύ των πρώτων και των δεύτερων. Η ειδική τους συσχέτιση πραγματοποιείται με το πέρασμα στο θεμέλιο που διερευνάται ειδικά η ενότητά τους ως διαμεσολάβηση. Η γνώση πριν την κατηγορία του θεμελίου σχετίζεται με τη γνώση περί της ανανέωσης της εργασιακής διαδικασίας και των στιγμών του καταμερισμού της εργασίας. Μέχρι εδώ δεν έχει κατακτηθεί ακόμη η γνώση για την ενότητα των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, ούτε έχει αποκαλυφθεί ακόμη η ειδική συνειδητή αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τις σχέσεις παραγωγής διαμέσου της οποίας συντελείται η επανάκαμψη στην επιφάνεια και η μετάβαση στη σφαίρα του Φαινομένου. Η εν λόγω γνώση κατακτιέται μονάχα με το πέρασμα στις ειδικές κατηγορίες του θεμελίου και στη διερεύνηση της ενότητας της εργασιακής διαδικασίας και των σχέσεων που συνάπτονται διαμέσου της τελευταίας. Ως εκ τούτου, το θεμέλιο στη «Λογική της Ιστορίας» αποτελεί κομβική κατηγορία για την συστηματική κατανόηση της συνολικής διάρθρωσης της κοινωνίας καθώς επίσης και για την κατανόηση του φάσματος δυνατοτήτων της ανάπτυξής της.

Ας περάσουμε τώρα στο δεύτερο κομβικό ζήτημα γύρω από τον κοινωνικό τρόπο παραγωγής, το οποίο σχετίζεται με τις συσχετίσεις λογικού και ιστορικού μεταξύ της λογικής και της ιστορικής εξέτασης. Η εξέταση θα συνεχίσει να περιστρέφεται γύρω από το Θεμέλιο, όμως σε ένα αρκετά πιο διεσταλμένο επίπεδο.

Σύμφωνα με την «Επιστήμη της Λογικής», οι βασικές κατηγορίες της σφαίρας της Ουσίας είναι η Φαινομενικότητα, οι Ουσιότητες και το Θεμέλιο. Στη «Λογική της Ιστορίας», οι εν λόγω κατηγορίες αντιστοιχούν σε γενική μορφή στην εξέταση της εργασίας, του καταμερισμού της εργασίας και του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής. Η έκθεση της παραγωγής εκκινεί από την παραγωγή καθ' εαυτή, συνεχίζει με τις σχέσεις παραγωγής και ολοκληρώνεται με τον καθ' εαυτό κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής, δηλαδή με τον κοινωνικό τρόπο παραγωγής (με την ευρεία έννοια), ως διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Σε καθολική μορφή λοιπόν το θεμέλιο της κοινωνίας είναι ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής.

Στην πορεία της έκθεσης των πλευρών της δομής της κοινωνίας, η πρώτη φορά, κατά την οποία ο Βαζιούλιν παρουσιάζει τη συσχέτιση της εργασίας και της παραγωγής, είναι στο τέλος του κεφαλαίου της απλούστατης σχέσης, δηλαδή μόλις πριν το πέρασμα στο κεφάλαιο της Ουσίας. Εξετάζοντας τη μορφή IV αλληλεπίδρασης του οργανισμού με το περιβάλλον, δηλαδή την κατ' εξοχήν ανθρώπινη μορφή αλληλεπίδρασης και ανταλλαγής ύλης με τη φύση, ο Βαζιούλιν διαπιστώνει ότι η εν λόγω μορφή ειλημμένη από τη σκοπιά του ανθρώπου συνιστά την εργασία, ενώ από τη σκοπιά του αποτελέσματος της επενέργειας, συνιστά την παραγωγή.

Κατά την εξέταση της ουσίας της κοινωνίας, ο Βαζιούλιν περνά στην εξέταση της παραγωγής επαναλαμβάνοντας την ανωτέρω διαπίστωση, δηλαδή ότι η εργασία, θεωρούμενη από τη σκοπιά του προϊόντος, συνιστά παραγωγή. Με την εξέταση της παραγωγής αποκαλύπτεται και η θετική συμμετοχή της φύσης στη διαμόρφωση του προϊόντος· αποκαλύπτεται έτσι η αμοιβαία αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης. Βέβαια, εντός της αμοιβαίας αλληλεπίδρασης, ο άνθρωπος συνιστά τον κύριο πόλο, τον κατ' εξοχήν ενεργητικό. Από τη σκοπιά του προϊόντος, η συμμετοχή του ανθρώπου και η συμμετοχή της φύσης συνιστούν, στην ενότητά τους, τις παραγωγικές δυνάμεις. Από την άλλη, οι βαθύτερες σχέσεις που συνάπτουν οι άνθρωποι στην παραγωγή συνιστούν τις σχέσεις παραγωγής.

Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι, όπως και στην περίπτωση της παραγωγής, οι σχέσεις παραγωγής συνιστούν σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, στη διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης από τη σκοπιά των προϊόντων. Η πορεία της εξέτασης αποκαλύπτει ότι οι παραγωγικές δυνάμεις καθορίζουν τις σχέσεις παραγωγής, ενώ συγχρόνως οι σχέσεις παραγωγής επιδρούν στις παραγωγικές δυνάμεις. Καθίσταται φανερό έτσι η ενότητα των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, η οποία συνιστά τον τρόπο παραγωγής ή αλλιώς τον κοινωνικό τρόπο παραγωγής. Όπως αναφέρει ο Βαζιούλιν, «ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής είναι αυτό που συνιστά την ουσία της κοινωνίας. Η διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής πραγματοποιείται στο μέγιστο βάθος της ως καθαυτό κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής» (Βαζιούλιν, 2013: 210).

Έχει τονιστεί επανειλημμένως ότι κατά τη λογική εξέταση οι πλευρές του γνωστικού αντικείμενου εκλαμβάνονται ως ταυτοχρόνως δεδομένες, όπως αυτές υφίστανται στην ώριμη βαθμίδα ανάπτυξης του αντικείμενου. Ως εκ τούτου, στην περίπτωση της «Λογικής της Ιστορίας», οι βασικές πλευρές της ουσίας της κοινωνίας, η εργασία, ο καταμερισμός της

εργασίας και ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής, εκλαμβάνονται ως ταυτοχρόνως δεδομένες, ακριβώς όπως αυτές υφίστανται στη διάρθρωση της ώριμης μορφής της κοινωνίας.²⁰⁶ Στη γενικότερη λοιπόν λογική αλληλουχία, η οποία έγκειται στο τρίπτυχο εργασία-καταμερισμός της εργασίας-παραγωγή (ως κοινωνικός τρόπος παραγωγής), εργασία και παραγωγή εν γένει ταυτίζονται και η κάθε μία συνιστά προσδιορισμό του ίδιου πράγματος, ειλημμένου από διαφορετική σκοπιά. Οι δύο διαφορετικοί προσδιορισμοί, η εργασία και η παραγωγή, επιτρέπουν την ανάδειξη διαφορετικών πλευρών, που συμμετέχουν στη διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης.

Ανατρέχοντας στο μέρος της ιστορικής εξέτασης στη «Λογικής της Ιστορίας», παρατηρείται ότι ο Βαζιούλιν τονίζει πως εκείνο που εν γένει κυριαρχεί κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας είναι η άγρα διαθέσιμων από τη φύση αντικειμένων προς κατανάλωση. Ως εκ τούτου, κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας, η παραγωγή μαζί με τα συστατικά της στοιχεία, ναι μεν έχει ανακύψει, ωστόσο δεν έχει καταστεί καθ' όλα κυρίαρχη. Πως μπορούν άραγε να κατανοηθούν τα παραπάνω συμπεράσματα από τη σκοπιά των λογικών κατηγοριών του θεμελίου;

Εξετάζοντας τις κατηγορίες της λογικής πτυχής υπό το πρίσμα της ιστορικής εξέτασης, παρατηρείται ότι το θεμέλιο της κοινωνίας ανακύπτει αρχικά ως εξωτερικός κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας. Σε αυτή την περίπτωση, το θεμέλιο συνδέεται με την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας. Ωστόσο, ο τρόπος παραγωγής, ως ενότητα παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, δεν είναι καθ' όλα διαμορφωμένος, δεν έχει ανακύψει ως τέτοιο το συνολικό του πλέγμα. Όπως χαρακτηριστικά διαπιστώνει ο Βαζιούλιν:

Στον βαθμό που ο άνθρωπος, το μέσο της εργασίας και το αντικείμενο της εργασίας είναι δεδομένα σε έτοιμη μορφή από τη φύση, δηλ. δεν έχουν μετασχηματιστεί από την εργασιακή διαδικασία, δεν έγιναν προϊόν προγενέστερης εργασίας, οι σχέσεις παραγωγής δεν έχουν διαχωριστεί καθ' όλα από την απλή ζωώδη χρήση της φύσης, [επομένως] η διανομή, η ιδιοποίηση και η ιδιοκτησία δεν έχουν μορφοποιηθεί καθ' όλα, δεν συνιστούν διαμορφωμένες σχέσεις παραγωγής (ό.π.: 194).

²⁰⁶ Εδώ με τον όρο ώριμη μορφή της κοινωνίας εννοούμε πάντοτε τον υπό διαμόρφωση κομμουνισμό, δηλαδή την σοσιαλιστική κοινωνία του 20^{ου} αιώνα. Σε μεταγενέστερα κείμενα της «Λογικής της Ιστορίας», ο Βαζιούλιν θα προσδιορίσει τον σοσιαλισμό της εποχής του ως πρώιμο σοσιαλισμό. Το ζήτημα σχετικά με τη βαθμίδα ανάπτυξης της κοινωνίας την οποία μελετάει ο Βαζιούλιν θα το αναπτύξουμε διεξοδικά στο 13^ο κεφάλαιο.

Συνεχίζοντας, ο Βαζιούλιν εξηγεί ότι με το πέρασμα στην πρώιμη γεωργία και στην πρώιμη κτηνοτροφία δρομολογείται η μετάβαση στην κυριαρχία της παραγωγής και του τρόπου παραγωγής. Συνάμα, η βαθμιαία πραγματοποίηση των δυνατοτήτων που διανοίγουν η πρώιμη γεωργία και η πρώιμη κτηνοτροφία οδηγεί στην ολοκλήρωση του σταδίου της πρωταρχικής εμφάνισης και στη μετάβαση στο στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας. Από τη σκοπιά των παραγωγικών δυνάμεων, το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας αρχίζει από τη στιγμή εκείνη που το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων καθιστά εφικτή την παραγωγή ενός σταθερού πλεονάσματος. Η εκτύλιξη της ιστορικής εξέτασης φανερώνει ότι ο τρόπος παραγωγής, ως τέτοιος, συνδέεται με το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας και με τη βαθμιαία μετατροπή του, καθ' όλη τη διάρκεια του εν λόγω σταδίου, από άγοντα σε κυρίαρχο. Ο Βαζιούλιν γράφει ότι,

ήδη από τις απαρχές του σταδίου της διαμόρφωσης, η δράση του τρόπου παραγωγής υπό την ιδιότητα του άγοντα συντελεστή της ανάπτυξης της κοινωνίας, εν γένει και εν συνόλω (δηλ. από την άποψη της ιστορίας ολόκληρης της ανθρωπότητας), έπαψε να εξαρτάται από τυχαίες συνθήκες και κατέστη ως επί το πλείστον αναγκαία (ό.π.: 295).

Μάλιστα, μόνο με το πέρασμα στο στάδιο της ωριμότητας της ανθρώπινης κοινωνίας επιτυγχάνεται πλήρως η εσωτερική αυτοκίνηση της κοινωνίας.²⁰⁷ Μπορούμε να παρατηρήσουμε λοιπόν ότι, κατά την ιστορική εξέταση, η παραγωγή ναι μεν εντοπίζεται κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης, πλην όμως, συνδέεται ως κυρίαρχη, δηλαδή ως πλευρά του κοινωνικού αντίστοιχη προς την ιδιάζουσα λειτουργία της, με το στάδιο της διαμόρφωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το απόλυτο θεμέλιο ως κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, δηλαδή ως κοινωνικός τρόπος παραγωγής, ανακύπτει ως *απόλυτο θεμέλιο της κοινωνίας* και αρχίζει να διαμορφώνεται μεταγενέστερα από το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας.

Στη βάση των παραπάνω και συνεχίζοντας τη συγκριτική αντιπαραβολή της λογικής με την ιστορική εξέταση, παρατηρείται ότι κατά τη δεύτερη η εργασία ανακύπτει πριν από την παραγωγή, ειλημμένη η τελευταία ως κυρίαρχη, ακόμη και ως τυπικά κυρίαρχη, κατά τα αρχικά στάδια της ανάπτυξης της κοινωνίας. Και πράγματι, τα αρχαιολογικά και παλαιοντολογικά

²⁰⁷ Περισσότερο να τονίσουμε ότι δεν υφίσταται ποτέ καθαρή αυτοκίνηση, κίνηση του αντικειμένου χωρίς την μεν ή τη δε συμμετοχή εξωτερικών όρων και διαδικασιών. Η θεώρηση μιας καθαρής εσωτερικής αυτοκίνησης είναι χαρακτηριστική για τον ιδεαλισμό, ο οποίος συλλαμβάνει το γνωστικό αντικείμενο ως πλήρως αυτοτελές και απροϋπόθετο.

δεδομένα πιστοποιούν ότι η εργασιακή διαδικασία ως μορφοποιημένη, δηλαδή από την άποψη της εμφάνισης όλων των συστατικών της στοιχείων, ανακύπτει πριν από την παραγωγή. Η εργασιακή διαδικασία ως μορφοποιημένη, δηλαδή με το σύνολο των συστατικών της στοιχείων, εμφανίζεται από τη στιγμή που ο άνθρωπος περνά στη δημιουργία των μέσων της εργασίας. Στις τροφοσυλλεκτικές κοινότητες, η εργασία εμφανίζεται ως μορφοποιημένη, παρά το γεγονός ότι η άγρα συνεχίζει να κυριαρχεί στη βιοτική δραστηριότητα της ζωής της κοινωνίας. Επί παραδείγματι, η δημιουργία των μέσων για την διεξαγωγή του κυνηγιού (π.χ. προϊστορικό δόρυ) προϋποθέτει τη χρήση ενός μέσου (π.χ. φολίδα, λεπίδα), τη λάξευση ενός αντικειμένου της εργασίας με σκοπό τη δημιουργία κατάλληλης επιφάνειας-σχήματος, η οποία θα του προσδώσει κατάλληλες ιδιότητες, και την τοποθέτηση άλλου αντικειμένου, που έχει εξίσου υποστεί επεξεργασία (π.χ. άλλου τύπου φολίδα, λεπίδα). Σε αυτή την απλούστατη μορφή εργασιακής διαδικασίας, η οποία δύναται να εντοπιστεί έως τα βάθη του ανθρώπινου παρελθόντος, η εργασιακή διαδικασία υφίσταται μορφοποιημένη μαζί με τα συστατικά της στοιχεία και συνιστά παραγωγή μέσω άγρευσης. Όλα τα συστατικά στοιχεία της εργασίας, δηλαδή ο άνθρωπος με το σκοπό της εργασίας, το μέσο της εργασίας, το αντικείμενο της εργασίας και το αποτέλεσμα της εργασίας, είναι παρόντα.

Σε αυτό το σημείο αναδύεται μια κομβική μεθοδολογική διαφορά μεταξύ λογικού και ιστορικού τρόπου εξέτασης. Στον λογικό τρόπο εξέτασης, εκείνο που προβάλλει στη συσχέτιση εργασίας και παραγωγής είναι η *ταυτότητα* των δύο όρων εντός της διακριτότητάς τους, δηλαδή το γεγονός ότι συνιστούν το ίδιο πράγμα ιδωμένο από διαφορετικές σκοπιές, από τη σκοπιά της ενεργητικής συμμετοχής του ανθρώπου και από τη σκοπιά των προϊόντων της παραγωγής. Στον ιστορικό όμως τρόπο εξέτασης, αναδεικνύεται η *διαφορά* μεταξύ της εργασίας και της παραγωγής. Η ιστορική εξέταση αποκαλύπτει ότι η εργασία ανακύπτει πρωτύτερα της παραγωγής, φέροντας συγχρόνως μέσα της τα ψήγματα της τελευταίας. Οι πλευρές λοιπόν που στο ώριμο αντικείμενο είναι ταυτοχρόνως δεδομένες και αλληλένδετες εμφανίζονται και διαμορφώνονται με διαφορετική σειρά στον χρόνο.

Αν σταθούμε από τη σκοπιά των προϊόντων της εργασίας, ο καταμερισμός της εργασίας και οι σχέσεις που συνάπτουν οι άνθρωποι στην εργασία προβάλλουν με τον πλέον άμεσο τρόπο, ως σχέσεις που βασίζονται στην παραλαβή των προϊόντων της εργασίας, τα οποία λειτουργούν ως αντικείμενα προς κατανάλωση. Συνεπώς, οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων

προβάλλουν ως σχέσεις διανομής των προϊόντων. Αναλύοντας βαθύτερα τη διανομή ο Μαρξ γράφει στα Χειρόγραφα του 1857-1858:

Στην πιο επιφανειακή σύλληψη η διανομή εμφανίζεται ως διανομή των προϊόντων, και συνεπώς απομακρυσμένη και οιονεί αυτοτελής απέναντι στην παραγωγή. Προτού όμως γίνει διανομή των προϊόντων η διανομή είναι: 1. διανομή των εργαλείων παραγωγής και 2., πράγμα που αποτελεί έναν περαιτέρω προσδιορισμό της ίδιας σχέσης, διανομή των μελών της κοινωνίας στα διάφορα είδη της παραγωγής. (Υπαγωγή των ατόμων σε ορισμένες παραγωγικές σχέσεις.) Η διανομή των προϊόντων είναι προφανώς μόνο αποτέλεσμα αυτής της διανομής, η οποία συμπεριλαμβάνεται εντός της ίδιας της διαδικασίας παραγωγής και προσδιορίζει τη διάρθρωση της παραγωγής (Marx, 2018: 1074).

Συνεχίζοντας λοιπόν από την ανάλυση της διανομής του Μαρξ, ο Βαζιούλιν απεικονίζει τις διαφορετικές στοιβάδες και τα διαφορετικά επίπεδα των σχέσεων που συνάπτουν οι άνθρωποι στη διαδικασία ανταλλαγής ύλης με τη φύση. Οι σχέσεις παραγωγής ως τέτοιες εμπεριέχουν και τις τρεις βασικές λειτουργίες της διανομής, δηλαδή τη διανομή των προϊόντων, τη διανομή των μέσων της εργασίας και τη διανομή των υποκειμένων της εργασίας. Επιπλέον, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, σε ένα περαιτέρω επίπεδο συνιστούν σχέσεις ιδιοποίησης και ιδιοκτησίας.²⁰⁸ Για να υφίσταται όμως μια τέτοια διάρθρωση των σχέσεων παραγωγής, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η ύπαρξη του καταμερισμού της εργασίας και η ύπαρξη ενός σταθερού πλεονάσματος.

Η ανάγκη για διευθέτηση των προϊόντων της παραγωγής ανακύπτει με κυρίαρχο τρόπο, από τη στιγμή που τα παραγόμενα προϊόντα υπερβαίνουν το ελάχιστο απαραίτητο για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών. Στην ιστορική διαδικασία ανάπτυξης της κοινωνίας, η επίτευξη του τελευταίου αρχίζει μονάχα με το πέρασμα στην πρώιμη γεωργία και στην πρώιμη κτηνοτροφία. Πριν την εμφάνιση ενός σταθερού πλεονάσματος, τα συστατικά στοιχεία της παραγωγής και ο καταμερισμός της εργασίας ανακύπτουν με αυτοφυή τρόπο. Με την εμφάνιση του σταθερού πλεονάσματος επαναπροσδιορίζονται και οι όροι της παραγωγής. Οι σφαίρες της

²⁰⁸ Στη βάση της εξέτασης του θεμελίου, που εκπονήσαμε στο πρώτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, μπορεί να καταστεί σαφής ο λόγος της εξέτασης των σχέσεων διανομής από τη σκοπιά των σχέσεων ιδιοκτησίας. Οι σχέσεις ιδιοκτησίας δεν εξαφανίζονται με το πέρας του σταδίου της διαμόρφωσης της κοινωνίας, αλλά συνεχίζουν να υφίστανται σε παραλλαγμένη μορφή, σε ένα μέρος των υποσταδίων του σταδίου της ωριμότητας της κοινωνίας. Το γεγονός ότι η εξέταση της κοινωνίας που πραγματοποιεί ο Βαζιούλιν εκκινεί από τον πρώιμο σοσιαλισμό, συνεπάγεται άμεσα και την εξέταση εκείνων των πλευρών που είναι υπαρκτές σε αυτόν και που η κατανόηση τους είναι απαραίτητη για την επιστημονική απεικόνιση του γνωστικού αντικείμενου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Βαζιούλιν δεν προβαίνει ακριβώς σε ορισμένου τύπου παρέκβαση από τη λογική εξέταση της ώριμης κοινωνίας, αλλά αντίθετα ακολουθεί με αυστηρότητα τη λογική διάρθρωση του δεδομένου γνωστικού αντικείμενου.

παραγωγής, τα μέσα παραγωγής, η θέση των μελών της κοινωνίας στην παραγωγή, αρχίζουν να διανέμονται ολόένα και περισσότερο με βάση την παραγωγή του πλεονάσματος. Ο καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος ανέκυψε αυτοφυώς, αρχίζει να μετασχηματίζεται σε κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Ο Βαζιούλιν γράφει ότι, «ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας αντιστοιχεί στο στάδιο της διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων. Εδώ ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας υφίσταται μέσω του καταμερισμού, του διαμελισμού του, μπορούμε να πούμε: μέσω της άρνησής του» (Βαζιούλιν, 2013: 297).

Διαπιστώνεται ότι η εργασία, ιδωμένη από τη σκοπιά των προϊόντων της, συνιστά παραγωγή, διότι απεικονίζει τις σχέσεις παραγωγής και τις πλευρές τους, σε όλο τους το πλέγμα. Οι σχέσεις παραγωγής και οι πλευρές τους αρχίζουν να υφίστανται ως τέτοιες από το στάδιο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, στο οποίο κυριαρχεί η παράγουσα οικονομία. Είναι λοιπόν η ύπαρξη του σταθερού πλεονάσματος που εγκαθιδρύει τις σχέσεις παραγωγής ως τέτοιες και ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο η εμφάνιση της παραγωγής ως τέτοιας συνδέεται με το στάδιο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας.

Τούτων δοθέντων, καθίσταται σαφές ότι η λογική αλληλουχία συμπίπτει με την ιστορική αλληλουχία. Η πλευρά που εκθέτει την παραγωγική σχέση προς τη φύση, από την πλευρά της ενεργητικότητας του ανθρώπου, εμφανίζεται πρότερα της πλευράς που την εκθέτει από τη σκοπιά των προϊόντων. Η εργασία εμφανίζεται κατά την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας, ενώ η παραγωγή και τα συστατικά της στοιχεία, στην ενότητα τους με το πλέγμα των σχέσεων παραγωγής, ανακύπτουν κατά το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας. Βάσει των παραπάνω, διαπιστώνεται ότι η κίνηση Φαινομενικότητα-Ουσιότητες-Θεμέλιο δεν απεικονίζει μονάχα τη διάρθρωση των πλευρών του δεδομένου ώριμου γνωστικού αντικειμένου, αλλά εξίσου απεικονίζει σε ανηρημένη μορφή την εμφάνιση αυτών των πλευρών στον χρόνο. Σε αυτή τη γενική λογική αλληλουχία της σφαίρας της Ουσίας, απεικονίζεται σε ανηρημένη μορφή το γεγονός ότι το θεμέλιο της κοινωνίας, δηλαδή ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής, ως η ούσα αυτοκίνηση της κοινωνίας, αρχίζει να δεσπόζει με το πέρας της πρωταρχικής εμφάνισης και με το πέρας στο στάδιο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας.

Ας επανέλθουμε όμως, προτού περάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο της πραγμάτευσης, στο πρώτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου και στην ανάπτυξη των λογικών κατηγοριών του θεμελίου. Είδαμε ότι στο πλήρες θεμέλιο αποκαλύφθηκε η εσωτερική αλληλεπίδραση της

παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής. Ο συνδετικός κρίκος αυτής της εσωτερικής αλληλεπίδρασης μεταξύ της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής είναι ο ίδιος ο άνθρωπος, αφού κατά την πρώτη πλευρά πρόκειται για την αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τη φύση, ενώ κατά τη δεύτερη για την αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων. Οι εκάστοτε δυνατότητες που εμπεριέχονται στα συστατικά στοιχεία της παραγωγής, δηλαδή στα μέσα και στα αντικείμενα της παραγωγής, αποτελούν μόνο δυνατότητες, η πραγμάτωση των οποίων περνά μέσα από τον άνθρωπο, ως ον με συνείδηση και αυτοσυνείδηση. Ο τρόπος παραγωγής, ως ενεργεία πραγματικός, προϋποθέτει πάντοτε τον άνθρωπο και την αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων. Βλέπουμε λοιπόν ότι η κίνηση της νόησης κατά την εξέταση της παραγωγής, δηλαδή της ουσίας της κοινωνίας, κατευθύνεται εκ νέου προς την αμεσότητα, προς τον άνθρωπο και τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Κατ' αυτόν τον τρόπο και ενόσω η νόηση συνεχίζει να κινείται στη σφαίρα της ουσίας, η σχέση του ανθρώπου και της παραγωγής προβάλλει υπό το πρίσμα της σχέσης του Όρου και του Θεμελίου.

Κεφάλαιο Ένατο

Η λογική και ιστορική σημασία της κατηγορίας του Όρου

Προτού προβούμε στο εγχείρημα κατανόησης της κατηγορίας του Όρου²⁰⁹ στο «Κεφάλαιο» και στη «Λογική της Ιστορίας» καθώς και στη συγκριτική αντιπαραβολή τους, θα πρέπει να στραφούμε στο ειδικό περιεχόμενό της, υπό το πρίσμα της αρχιτεκτονικής του εγγελιανού οικοδομήματος. Στην «Επιστήμη της Λογικής», ο Όρος είναι η τελευταία κατηγορία της ομάδας κατηγοριών που αποτελούν το Θεμέλιο. Στον Όρο κατακτιέται η πιο πλήρης γνώση, στην πορεία της έκπτυξης των προσδιορισμών της σφαίρας της Ουσίας. Επιπροσθέτως, με την αποπεράτωση των προσδιορισμών της Ουσίας, συντελείται η μετάβαση στη σφαίρα του Φαινομένου και ειδικότερα στις κατηγορίες της Ύπαρξης. Ως εκ τούτου, στην κατηγορία του Όρου απεικονίζεται η διαδικασία, κατά την οποία επανακάμπει η αμεσότητα ως συσχετιζόμενη με την Ουσία.

Στη διαδικασία της διαμεσολάβησης του θεμελίου με τον ίδιο του τον εαυτό, δηλαδή στη διαδικασία της αδιάλειπτης αυτοανανέωσής του, η πορεία του συσχετισμού του θεμελίου και του θεμελιωμένου δείχνει ότι το θεμέλιο, ακριβώς ως διαμεσολαβημένο από τον εαυτό του, προϋποθέτει τον εαυτό του ως ένα άμεσο. Ο Χέγκελ τονίζει ότι «ο όρος είναι κατά τέτοιο τρόπο

²⁰⁹ Η έννοια «Bedingung» μεταφράζεται από τον Δ. Τζωρτζόπουλο ως «Συνθήκη», μια απόδοση που είναι εξίσου δόκιμη. Στην παρούσα έρευνα, η υιοθέτηση της μεταφραστικής απόδοσης «Όρος», ακολουθεί περισσότερο το πνεύμα των μεταφραστικών αποδόσεων των Γ. Φαράκλα και Θ. Γκιούρα, οι οποίοι αποδίδουν αντίστοιχα την εν λόγω έννοια στη «Φαινομενολογία του Νου» και στο «Κεφάλαιο». Επιπλέον, κρίνουμε ότι η απόδοση της έννοιας «Bedingung» ως «Όρος» αποτυπώνει ουσιαστικότερα την εσωτερική της αναφορά με την έννοια «Unbedingte». Ο Δ. Τζωρτζόπουλος αποδίδει τον τελευταίο όρο ως «απόλυτο», γεγονός που δημιουργεί αρκετή σύγχυση και δυσκολία διάκρισης του συγκεκριμένου όρου από τον όρο «Absolute». Στην παρούσα έρευνα υιοθετούμε τις μεταφραστικές επιλογές των Θ. Πενολίδη και Γ. Φαράκλα, οι οποίοι αποδίδουν τον όρο «Unbedingte» ως «Ανυπόθετο». Ο Γ. Φαράκλας ευστόχως επισημαίνει ότι «στην αρχαιοελληνική παράδοση το μη εξαρτώμενο από όρους ονομάζεται το *ανυπόθετον* δεν υπάρχει κάποιος λόγος να μην διατηρείται αυτή η λέξη, αφού μάλιστα η χρησιμοποιούμενη από πολλούς εναλλακτική λύση το *απροϋπόθετο* αντιστοιχεί σαφώς σε άλλον όρο (das Voraussetzungslose είναι ακριβώς το άνευ προϋποθέσεων). Όποτε θέλουμε να φανεί η μη εξάρτηση από όρους ύπαρξης μπορούμε να λέμε και το *άνευ όρων*» (Φαράκλας, 2007: 787). Αντίστοιχα, δεν θα πρέπει να συγχέεται η έννοια «Bedingung» («Όρος») με την έννοια «Voraussetzung» («Προϋπόθεση»). Επομένως, στα αντίστοιχα παραθέματα της «Επιστήμης της Λογικής», θα παρεμβαίνουμε μεταφραστικά αποδίδοντας την έννοια «Bedingung» ως «Όρος» και αντίστοιχα την έννοια «Unbedingte» ως «Ανυπόθετο».

ένα άμεσο, ώστε να αποτελεί την προϋπόθεση του θεμελίου» (Χέγκελ 1998: 210). Πως γίνεται αυτό; Η διαδικασία του αυτοσχετισμού του θεμελίου, η οποία συντελείται μέσω της ανανεωτικής του κίνησης, σημαίνει ότι η στιγμή (η κίνηση) που έχει περατωθεί συνιστά την προϋπόθεση της στιγμής που τελείται. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το θεμέλιο αναφέρεται στον εαυτό του ως κάτι ανηρημένο, σαν ένα άμεσο από το οποίο διαμεσολαβείται. Ο Χέγκελ διατυπώνει τα ακόλουθα αναφορικά με το εν λόγω ζήτημα:

Το θεμέλιο είναι το άμεσο, και το θεμελιωμένο είναι το διαμεσολαβημένο- Αλλά αυτό [το θεμέλιο] είναι θέτουσα ανασκόπηση· ως τέτοια τούτο γίνεται τεθειμένο-Είναι και είναι προϋποθέτουσα ανασκόπηση· έτσι αυτό αναφέρεται στον εαυτό του σαν σε ένα ανηρημένο, σε ένα άμεσο, από το οποίο αυτό το ίδιο είναι διαμεσολαβημένο (ό.π.: 209).

Σε αυτή τη σχέση προς τον ίδιο του τον εαυτό (αυτοσχεσία), το θεμέλιο προβάλλει από τη μία ως άμεσο και από την άλλη ως διαμεσολαβημένο. Αυτή η αμεσότητα, την οποία το θεμέλιο ως διαμεσολαβημένο προϋποθέτει και στην οποία αναφέρεται, είναι ο όρος. Ο Χέγκελ γράφει ότι,

ο όρος²¹⁰ είναι λοιπόν, εν πρώτοις, ένα άμεσο, πολλαπλούν προσδιορισμένο-Είναι. Δεύτερον, ετούτο το προσδιορισμένο-Είναι είναι σχετιζόμενο με ένα άλλο, με κάτι το οποίο είναι θεμέλιο, όχι αυτού του προσδιορισμένου-Είναι, αλλά από μια άλλη άποψη· γιατί το ίδιο το προσδιορισμένο-Είναι είναι άμεσο και χωρίς θεμέλιο (ό.π.: 210).

Η αμεσότητα, δηλαδή ο όρος, είναι η προϋπόθεση του θεμελίου. Επομένως, στον όρο η θεμελιακή αναφορά υφίσταται σε ένα μορφικό επίπεδο, υφίσταται δηλαδή σε εμβρυώδη μορφή. Αυτό το πολλαπλό προσδιορισμένο-Είναι της αμεσότητας, ενώ συνιστά τον όρο του θεμελίου, το ίδιο στερείται δικού του θεμελίου, είναι ανυπόθετο (unbedingt). Τι θα πει εν τέλει άμεσο; Όπως είδαμε και στο τρίτο κεφάλαιο με την πραγμάτευση της λογικής αφετηρίας, άμεσο σημαίνει *άνευ όρων*, μη υπαγόμενο σε όρους, η προσδιοριστία των οποίων θα οδηγούσε τη νόηση σε ένα μάταιο κυνήγι προσδιορισμών και σε μια φαύλη απειρία, όπου η νόηση πασχίζει διακαώς για να βρει το ξεκίνημα της. Ο όρος, ακριβώς ως το άμεσο, υπάρχει όχι για τον εαυτό του, αλλά για το θεμέλιο. Το θεμέλιο, ενώ υφίσταται υπό όρο, εν τούτοις δεν είναι θεμέλιο του όρου, αλλά θεμέλιο του εαυτού του, θεμέλιο της κίνησης που τελείται από και μέσω του εαυτού

²¹⁰ Επεμβαίνουμε στη μετάφραση του Δ. Τζωρτζόπουλου αποδίδοντας τον όρο «συνθήκη» ως «όρο». Επιπλέον, θα αποδίδουμε τον όρο «απόλυτο» ως «ανυπόθετο». Επομένως, από εδώ και στο εξής θα αντικαθιστούμε σε κάθε παραπομπή τους παραπάνω φιλοσοφικού όρους.

του. Έτσι, στη θεμελιακή αναφορά, στη κίνηση του θεμελίου μέσω του εαυτού του, ο όρος αποτελεί κάτι το εξωτερικό. Η αυτοκίνηση λοιπόν δεν πραγματοποιείται εξαιτίας του όρου, αλλά εξαιτίας του θεμελίου. Στον βαθμό όμως που ο όρος αποτελεί την προϋπόθεση του θεμελίου, πρέπει ο ίδιος, κατά κάποιο τρόπο, να φέρει το τελευταίο μέσα του. Από εδώ αρχίζει να αναδύεται η ταυτότητα του θεμελίου και του όρου.

Στον βαθμό που ο όρος είναι η προϋπόθεση του θεμελίου, αυτή είναι η αυτό-ταυτότητα της θεμελιακής αναφοράς, ο πυρήνας της κίνησης, ο μορφικός αυτοσχετισμός του θεμελίου. Ο όρος έτσι συνιστά το περιεχόμενο του θεμελίου. Όπως δείχθηκε όμως, θεμέλιο και όρος αναφέρονται ως αδιάφορα και εξωτερικά μεταξύ τους, συνεπώς το περιεχόμενο εντοπισμένο στην κάθε πλευρά φαίνεται να αδιαφορεί για τη σχέση του με το άλλο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στον όρο, ο αυτοσχετισμός (του θεμελίου) συνιστά το περιεχόμενο του θεμελίου μόνο δυνάμει, με τη μορφή του άμεσου, του καθ' εαυτό-Είναι, δηλαδή του θεμελίου σε εμβρυώδη μορφή. Το περιεχόμενο του όρου αποτελεί το υλικό για το θεμέλιο, κάτι το οποίο οφείλει να μετασχηματιστεί στο περιεχόμενο της θεμελιακής αναφοράς. Έχουμε να κάνουμε λοιπόν με δύο περιεχόμενα, εκείνο του όρου και εκείνο του θεμελίου.

Έως αυτό το σημείο, ο Χέγκελ αναπαριστά τη λογική κίνηση από τον όρο στο θεμέλιο, τον τρόπο με τον οποίο από το περιεχόμενο του όρου δημιουργείται το περιεχόμενο του θεμελίου. Σε αυτή την κίνηση, η σχέση του όρου και του θεμελίου προβάλλει ως εξωτερική. Στον βαθμό όμως, όπου ο όρος είναι ακριβώς όρος του θεμελίου, ο ίδιος δεν προβάλλει πλέον ως κάτι εντελώς αδιάφορο προς το θεμέλιο, αλλά και ως κάτι σχετιζόμενο με αυτό. Αντίστοιχα, το θεμέλιο εφόσον έχει το καθ' εαυτό-Είναι του στον όρο, διαμεσολαβείται με κάτι εξωτερικό προς το ίδιο. Όρος και θεμέλιο επομένως προβάλλουν ως δύο πλευρές που διαμεσολαβούνται η μία από την άλλη. Ο Χέγκελ αποτυπώνει ως εξής το εν λόγω ζήτημα:

Το γεγονός, λοιπόν, ότι ο όρος είναι το καθεαυτό-Είναι για το θεμέλιο, συνιστά εκείνη την πλευρά του, σύμφωνα με την οποία αυτός είναι ένας διαμεσολαβημένος [όρος]. Παρόμοια, η θεμελιακή αναφορά έχει, μέσα στην αυθυπαρξία της, εξίσου μια προϋπόθεση και έχει το καθεαυτό-Είναι της εκτός εαυτού. – Έτσι καθεμιά από τις δύο πλευρές είναι η αντίφαση της αδιάφορης αμεσότητας και της ουσιαστικής διαμεσολάβησης, αμφότεροι οι όροι μέσα σε Μια σχέση· - ή η αντίφαση του αυθυπαρκτου υφίστασθαι και του προσδιορισμού [που έγκειται] στο να είναι στάδιο (ό.π.: 213).

Σε αυτή τη βαθμίδα της λογικής έκπτυξης, όρος και θεμέλιο εμφανίζονται το ένα στο άλλο διατηρώντας το καθένα την αυθυπαρξία του. Αυτοί οι προσδιορισμοί του όρου ως ενός άμεσου προσδιορισμένου-Είναι, δηλαδή οι προσδιορισμοί του τεθειμένου-Είναι (ως υλικό για ένα άλλο (το θεμέλιο)) και του καθ' εαυτό-Είναι, είναι εξωτερικοί, ένεκα του γεγονότος ότι το άμεσο προσδιορισμένο-Είναι είναι η ανηρημένη θεμελιακή αναφορά, είναι δηλαδή κάτι που έχει παρέλθει και ως εκ τούτου οι προσδιορισμοί του συνάγονται στη εξωτερική αναφορά του με το θεμέλιο. Όμως, χαρακτηριστικό του άμεσου Είναι είναι να αναιρεί τον εαυτό του και να γίνεται ένα τεθειμένο το οποίο είναι εκ νέου άμεσο. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η αμεσότητα συνιστά μια τεθειμένη και συγχρόνως διαμεσολαβημένη από το θεμέλιο αμεσότητα. Η αμεσότητα συνιστά το καθ' εαυτό-Είναι του θεμελίου και συγχρόνως συνιστά κάτι το οποίο είναι τεθειμένο και διαμεσολαβημένο από το θεμέλιο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αποκαλύπτεται ότι οι προσδιορισμοί του όρου δεν είναι εξωτερικοί προς αυτόν και ότι ο ίδιος συνιστά μια στιγμή. Πρόκειται για μια διαδικασία, κατά την οποία η αμεσότητα, ως μορφή, αναιρεί τον εαυτό της μεταβαίνοντας στο θεμέλιο και το θεμέλιο αυτοαναιρούμενο ξαναθέτει την αμεσότητα. Ο Χέγκελ αποτυπώνει χαρακτηριστικά το συγκεκριμένο ζήτημα:

Ο όρος είναι, ως εκ τούτου, η ολική μορφή της θεμελιακής-αναφοράς· αυτός είναι το προϋποτειμένο καθεαυτό-Είναι της αναφοράς τούτης, αλλά έτσι ο ίδιος [είναι] ένα τεθειμένο-Είναι, και η αμεσότητα του έγκειται στο να γίνεται τεθειμένο-Είναι, να απωθείται, επομένως, από τον ίδιο τον εαυτό του με ένα τέτοιο τρόπο, που αυτός να πέφτει στο βάραθρο όσο και να είναι θεμέλιο, το οποίο μετατρέπεται σε τεθειμένο-Είναι, και να γίνεται έτσι το θεμελιωμένο- και αμφοτέρα είναι ένα και το αυτό πράγμα (ό.π.: 215).

Από τη σκοπιά της μορφής λοιπόν έχουμε να κάνουμε με μια κίνηση που βαίνει από την αμεσότητα στο θεμέλιο και ξανά στην αμεσότητα. Αντίστοιχα, από τη σκοπιά του θεμελίου και της διαδικασίας αυτοανανέωσής του, ο όρος δεν προβάλλει πλέον ως κάτι εξωτερικό προς το ίδιο, ως το καθεαυτό-Είναι του, το οποίο φανερώνεται σε αυτό, αλλά αντίθετα, ως το τεθειμένο καθ' εαυτό-Είναι του θεμελίου. Εφόσον το θεμέλιο συνιστά ανασκόπηση, δηλαδή μια αδιάλειπτη αυτοανανεούμενη κίνηση, σχετίζεται αρνητικά με τον εαυτό του κατά τρόπο που το ένα στάδιο της κίνησής του αποτελεί τον όρο του άλλου. Ο όρος έτσι, τόσο με τη μορφή του καθ' εαυτό-Είναι όσο και με τη μορφή του άμεσου προσδιορισμένου-Είναι, προβάλλει ως στιγμή της θεμελιακής αναφοράς.

Στη βάση των παραπάνω, φανερώνεται ότι ο όρος και το θεμέλιο διαμεσολαβούνται αμοιβαία. Πρόκειται για την ολότητα της μορφής και του περιεχομένου κατά την οποία το ένα μεταβαίνει άμεσα στο άλλο. Ο Χέγκελ τονίζει ότι,

οι δύο πλευρές του όλου, όρος και θεμέλιο, είναι λοιπόν Μια ουσιαστική ενότητα, τόσο ως περιεχόμενο όσο και ως μορφή. Αυτές μεταβαίνουν μέσω του ίδιου του εαυτού τους ή μια μέσα στην άλλη· ή, με το να είναι ανασκοπήσεις, θέτουν τον εαυτό τους ως ανηρημένο, αναφέρονται σε τούτη την άρνησή τους και προϋποτίθενται αμοιβαία (ό.π.: 217).

Η αμοιβαία διαμεσολάβηση όρου και θεμελίου καταδεικνύει ότι το Πράγμα (αντικείμενο) αναπαράγει, μέσω της ιδιότυπης κίνησής του, όλους τους αναγκαίους και ικανούς όρους του. Το θεμέλιο, μέσω της κίνησής του, θέτει και αναπαράγει τους αναγκαίους και ικανούς όρους του και ταυτόχρονα οι όροι αναπαράγουν το θεμέλιο. Η προϋπόθεση αυτής της αμοιβαίας σχέσης όρου και θεμελίου είναι η ίδια η αμοιβαία ταυτότητα όρου και θεμελίου, η ίδια η σχέση τους, η οποία συνιστά το απολύτως ανυπόθετο.

Με το πέρασμα στο απολύτως ανυπόθετο ο Χέγκελ περνά στην πραγμάτευση της ολότητας της κίνησης του αντικειμένου και μεταβαίνει στη σφαίρα του Φαινομένου. Το απολύτως ανυπόθετο είναι η ολότητα του πράγματος (αντικειμένου), το οποίο έχει τον όρο και το θεμέλιο ως πλευρές του. Το Πράγμα, δηλαδή το αντικείμενο ως ολότητα, φανερώνεται ως ο απόλυτος όρος των παραπάνω πλευρών, απόλυτος όρος, ο οποίος είναι συγχρόνως και θεμέλιο. Ο Χέγκελ εξηγεί ακριβώς, ότι το αντικείμενο, ως όλο, προβάλλει πλέον ως η αρνητική ενότητα της άμεσης εξωτερικής πολλαπλότητας, η οποία αναφέρεται στο θεμέλιο ως κάτι έτερο από αυτήν και η οποία αποτελεί το καθεαυτό-Είναι του, και της εσωτερικής μορφής, η οποία συνιστά το θεμέλιο, το οποίο αναφέρεται στο άμεσο ως το δικό του προσδιορισμένο ιδιαίτερο στοιχείο. Αυτή η κίνηση του αντικειμένου, είναι η διαδικασία του θέτειν και του προϋποθέτειν, η παράγουσα κίνηση από την αυτοσχесία του αντικειμένου, «το ενεργείν του Πράγματος, [που έγκειται] στο να υπόκειται σε όρους και να αντιθέτει στους όρους του τον εαυτό του ως θεμέλιο» (ό.π.: 219).

Το απολύτως ανυπόθετο είναι το Πράγμα, ειλημμένο ταυτοχρόνως ως απόλυτο θεμέλιο και όρος. Στην ανανεωτική του κίνηση, το προϋποθέτειν αίρεται και μεταβαίνει στο θέτειν, αλλά και το ίδιο το θέτειν την προϋπόθεση συνιστά άρση του ίδιου του θέτειν και μετάβαση στο

προϋποθέτειν. Η κίνηση λοιπόν του αντικειμένου καθίσταται μια εμφανιζόμενη εντός εαυτού κίνηση.

Σε αυτό το στάδιο της λογικής ανέλιξης έχει επανακάμψει η αμεσότητα και εκείνο που στο ξεκίνημα αποτέλεσε τη σφαίρα του Είναι. Η σφαίρα του Είναι όμως αποκαλύπτεται ως η σφαίρα που έχει τεθεί από το θεμέλιο και το οποίο αναφέρεται σε αυτήν ως το δικό του ανυπόθετο. Αυτή η αμεσότητα του Είναι είναι η ανηρημένη ανασκόπηση της ουσίας εντός της σφαίρας του Είναι. Η κίνηση του Πράγματος λοιπόν τίθεται μέσω των όρων και συγχρόνως μέσω του θεμελίου. Το θεμέλιο στην ενότητα του με τους όρους έχει αποκτήσει τη μορφή της αμεσότητας και του Είναι. Αυτή η μορφή της αμεσότητας δεν είναι κάτι εξωτερικό από το θεμέλιο, σαν να διακρίνονταν το τελευταίο από το τεθειμένο του, σαν να διατηρούνταν δηλαδή στα μετόπισθεν ως μια υπόσταση. Εδώ πλέον η διαφορά θεμελίου και θεμελιωμένου είναι ανηρημένη, η ανασκόπηση εντός άλλου συνιστά ταυτόχρονα ανασκόπηση εντός εαυτού και αντιστρόφως. Επομένως, η εν λόγω αμεσότητα έχει καταστεί μια ουσιώδης αμεσότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το Πράγμα έχει μεταβεί στην Ύπαρξη, «η ύπαρξη είναι η άμεση ενότητα της ανασκόπησης-εντός-εαυτού και της ανασκόπησης-εντός-άλλου» (Χέγκελ, 1991: 273).

Ας δούμε τώρα πως οι Μαρξ και Βαζιούλιν αντίστοιχα αναπτύσσουν στα έργα τους τη λογική εξέταση που συνδέεται με την κατηγορία του Όρου. Στην αρχή του εικοστού τέταρτου κεφαλαίου με τίτλο «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση» γράφει ο Μαρξ:

Είδαμε πώς το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο, πώς από το κεφάλαιο παράγεται η υπεραξία και πώς από την υπεραξία παράγεται περισσότερο κεφάλαιο. Εντούτοις, η συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει την υπεραξία, η υπεραξία προϋποθέτει την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, αλλά αυτή προϋποθέτει την ύπαρξη μεγαλύτερων μαζών κεφαλαίου και εργασιακής δύναμης στα χέρια των εμπορευματοπαραγωγών» (Marx, 2016: 671).

Στο παραπάνω απόσπασμα, ο Μαρξ συγκεφαλαιώνει τη λογική κίνηση που επετεύχθη έως το νυν στάδιο της έρευνας, δηλαδή από την ανάλυση του εμπορεύματος, στο πρώτο κεφάλαιο, έως και την ανάλυση του γενικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, στο εικοστό τρίτο κεφάλαιο. Η κίνηση αυτή συνοψίζεται στην αλληλουχία: εμπόρευμα, χρήμα, μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο, παραγωγή υπεραξίας και διαδικασία συσσώρευσης. Ταυτόχρονα διαπιστώνει ότι η ίδια αυτή κίνηση προϋποθέτει και την αντίστροφή της, δηλαδή ότι για να πραγματοποιηθεί η διαδικασία συσσώρευσης προϋποτίθεται η παραγωγή υπεραξίας, η

οποία με τη σειρά της προϋποθέτει το κεφάλαιο με τη μορφή του χρήματος και του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη». Το αρχικό λοιπόν κεφάλαιο, που προϋποτέθηκε ως δεδομένο για την εξέταση της παραγωγής υπεραξίας, έχει εξίσου ανακύψει διαμέσου μια άλλης κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας και μιας άλλης διαδικασίας συσσώρευσης. Επιπλέον, το εμπόρευμα εργασιακή δύναμη καθώς και τα λοιπά απαραίτητα εμπορεύματα (μέσα παραγωγής, εγκαταστάσεις, πρώτες ύλες) για τη διεξαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας, αποτελούν προϊόντα προγενέστερης κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας.

Ο Μαρξ δεν προβαίνει σε άμεση λογική ανάπτυξη των κατηγοριών του Όρου, αλλά προϋποθέτει άρρητα ότι η σχέση όρου και θεμελίου, αυτός ο «φαύλος κύκλος» (Marx, 2016: 671), μπορεί να συλληφθεί από τη συνολική λογική κίνηση που έχει επιτευχθεί έως τώρα. Αυτό αφενός οφείλεται στο γεγονός ότι ο Μαρξ, σε αρκετά σημεία στην έως τώρα πραγμάτευσή του, έχει καταπιαστεί με τη σχέση των όρων και της κίνησης του κεφαλαίου· αφετέρου οφείλεται στο ότι η κατηγορία του όρου, ως η τελευταία και η πιο ολοκληρωμένη κατηγορία των κατηγοριών του θεμελίου, συνιστά σύνοψη σε ανηρημένη μορφή της συνολικής κίνησης από το Είναι στην Ουσία, εντός της σφαίρας της Ουσίας. Ως εκ τούτου, η ειδική λογική κίνηση των κατηγοριών του Όρου δύναται να απεικονισθεί σε ανηρημένη μορφή μέσω της επανεπίσκεψης της έως τώρα λογικής κίνησης από το Είναι στο Θεμέλιο. Ο Βαζιούλιν στη «Λογική του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ» εντοπίζει τις εν λόγω λογικές κατηγορίες συνοψίζοντας τη συνολική κίνηση της νόησης έως το κεφάλαιο της πρωταρχικής συσσώρευσης. Εκκινώντας από την πραγμάτευση των λογικών κατηγοριών του Βαζιούλιν, ας επιχειρήσουμε να υποθέσουμε, ποιά θα ήταν η συνεπής λογική πορεία της σκέψης του Μαρξ ακολουθώντας τις κατηγορίες του Όρου, παρακολουθώντας παράλληλα την έως τώρα γενικότερη λογική πορεία στο «Κεφάλαιο» από τη σκοπιά της κατηγορίας του Όρου.

Κατ' αρχάς, στη διαδικασία ανάπτυξης των κατηγοριών του Όρου, η νόηση οδεύει από την απεικόνιση των αναγκαίων προς την απεικόνιση των ικανών όρων. Επιστρέφοντας στο θεμέλιο και στην ουσία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, γίνεται σαφές ότι στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, στην ίδια την ανανεωτική κίνηση του κεφαλαίου μέσω της σχέσης με τον εαυτό του (θεμελιακή αναφορά), το κεφάλαιο προϋποθέτει τον εαυτό του με τη μορφή του χρήματος ως ένα πρώτο άμεσο. Το χρήμα, όπως δείχθηκε και στις δύο πρώτες ενότητες του «Κεφαλαίου», αποτελεί το κεφάλαιο στην αμεσότητά του. Η κίνηση του κεφαλαίου συντελείται

αδιαλείπτως και έγκειται στη διαρκή μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο. Η ύπαρξη του κεφαλαίου με τη μορφή του χρήματος, είναι η ίδια η ανανεωτική²¹¹ κίνηση του κεφαλαίου, που έχει θέσει τον εαυτό της ως τον άμεσο όρο της.

Εάν τώρα εξετάσουμε αυτόν τον άμεσο όρο, επιστρέφουμε τρόπον τινά στη λογική εξέταση του εμπορεύματος και του χρήματος, τα οποία εξ' αρχής -κατά την εξέταση της σφαίρας του Είναι, δηλαδή στις δύο πρώτες ενότητες του «Κεφαλαίου»- θεωρήθηκαν ως δεδομένα, ως οι όροι του κεφαλαίου. Αυτά εκλήφθηκαν ως άμεσα και ανυπόθετα, διότι η απόδειξη ότι αυτά είναι στοιχεία της κίνησης του κεφαλαίου εξέλειπε κατά την αρχική τους εξέταση. Η αυστηρά λογική εξέταση θα έπρεπε λοιπόν να επιστρέψει στο εμπόρευμα και στο χρήμα ως άμεσα. Το εμπόρευμα και το χρήμα ως άμεσα είναι ο όρος του κεφαλαίου. Έχουμε έτσι από τη μία το χρήμα, ως άμεσο, και από την άλλη το κεφάλαιο. Το εμπόρευμα και το χρήμα προβάλλουν ως άμεσο προσδιορισμένο-Είναι που σχετίζεται με το κεφάλαιο, το οποίο αποτελεί θεμέλιο της ιδιάζουσας αυτοκίνησής του. Όρος και θεμέλιο τελούν έτσι σε μια εξωτερική σχέση μεταξύ τους. Η κίνηση του κεφαλαίου δεν πραγματοποιείται ένεκα του όρου, δηλαδή ένεκα του εμπορεύματος και του χρήματος, αλλά ένεκα της ιδιάζουσας αυτοκίνησής του κεφαλαίου, δηλαδή της διαδικασίας συσσώρευσης. Σε αυτό το σημείο διαπιστώνεται η σύμπτωση της λογικής κίνησης των κατηγοριών του Όρου, στο πλαίσιο της Ουσίας, με τη λογική αλληλουχία των κατηγοριών του Είναι.

Εν συνεχεία, η σκέψη θα όφειλε να απεικονίσει τη μετατροπή των όρων σε θεμέλιο, δηλαδή τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο. Για να μετατραπεί το χρήμα σε κεφάλαιο θα πρέπει να μετατραπεί σε μέσα παραγωγής, σε πρώτες ύλες και σε μεταβλητό κεφάλαιο (εργασιακή δύναμη). Η διεξαγωγή της εν λόγω διαδικασίας προϋποθέτει ότι οι όροι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι παρόντες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, προϋποτίθεται η ύπαρξη κεφαλαιοκρατών και ελεύθερων εργατών. Το περιεχόμενο του όρου προβάλλει πλέον ως σχετιζόμενο με το θεμέλιο, αφού η σχέση κεφαλαιοκρατών και ελεύθερων εργατών αποτελεί τη βασική σχέση παραγωγής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Το περιεχόμενο όμως του όρου διαφέρει από το περιεχόμενο του κεφαλαίου. Το περιεχόμενο του όρου, δηλαδή η ύπαρξη κατόχων χρήματος από τη μία και η ύπαρξη ελεύθερων εργατών από την άλλη, γεννά το

²¹¹ Ο όρος «ανανεωτική κίνηση» χρησιμοποιείται ως αντίστοιχο της ανασκοπικής ελικοειδούς κίνησης. Η κάθε ανανέωση συνιστά συνάμα και μεταβολή. Στην προκειμένη περίπτωση, η κίνηση συνιστά εκθετική μεταβολή μιας και εδώ εξετάζεται η διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης.

κεφάλαιο. Ωστόσο, το περιεχόμενο της κεφαλαιοκρατικής κίνησης έγκειται στη διαδικασία αξιοποίησης και όχι σε αυτή καθ' εαυτή την κεφαλαιοκρατική σχέση. Ο Βαζιούλιν χαρακτηριστικά αναφέρει:

Ο όρος είναι ένα άμεσο, μολονότι δεν είναι όρος χωρίς συνάρτηση, χωρίς μεσολάβηση με το θεμέλιο. Το θεμέλιο είναι κίνηση, μεσολάβηση, μολονότι χωρίς όρο, χωρίς το άμεσο δεν είναι θεμέλιο. Ο όρος στο θεμέλιο είναι μια στιγμή της αμεσότητας, [δηλαδή] του απροϋπόθετου. Ωστόσο, ο όρος, ο οποίος ως όρος δεν υπάρχει χωρίς την κίνηση του αντικειμένου, χωρίς τη δική του μεσολάβηση μέσω του εαυτού του, δηλαδή [δεν υπάρχει] χωρίς θεμέλιο, δεν εκθέτει ο ίδιος αυτήν την κίνηση, αυτήν τη μεσολάβηση, αυτό το θεμέλιο (Vazjulin, 2006: 218).

Από τη σκοπιά της γενικότερης λογικής κίνησης, στο τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο «Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο», ο Μαρξ προχωρά στην ειδική εξέταση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης χρήμα-εμπόρευμα-χρήμα, της σχέσης X-E-X', απεικονίζοντας τη μετάβαση από την αμεσότητα του εμπορεύματος και του χρήματος στη σφαίρα της παραγωγής. Σε αυτό το στάδιο συντελείται η μετάβαση από την αμεσότητα στη μεσολάβηση, από τον όρο ως το άμεσο, στο θεμέλιο ως μεσολαβημένο. Παρ' ότι ο όρος και το θεμέλιο τελούν υπό μια εξωτερική σχέση μεταξύ τους, με την εξέταση της μετατροπής του χρήματος σε κεφάλαιο ανακύπτει ένα βαθύτερο επίπεδο συσχετισμού τους. Ο Μαρξ γράφει ότι,

για τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο θα πρέπει λοιπόν ο χρηματοκάτοχος να βρίσκει τον ελεύθερο εργάτη στην αγορά εμπορευμάτων, ελεύθερο με το διπλό νόημα ότι [αφενός] ως ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργασιακή δύναμή του ως εμπόρευσμά του και ότι από την άλλη πλευρά δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, είναι τελείως ελεύθερος και αδέσμευτος από όλα τα πράγματα που είναι απαραίτητα για την πραγματοποίηση της εργασιακής δύναμής του (Marx, 2016: 144).

Ο Μαρξ, στο παραπάνω απόσπασμα, λαμβάνει ως δεδομένη και απροϋπόθετη τη σχέση μεταξύ κεφαλαιοκρατών, ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής, και ελεύθερων εργατών, οι οποίοι δεν έχουν να πουλήσουν τίποτε άλλο πέρα από την εργασιακή τους δύναμη. Ο Βαζιούλιν στη «Λογική του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ» παρατηρεί ότι η σχέση κεφαλαιοκρατών και ελεύθερων εργατών είναι μια κεφαλαιοκρατική σχέση (Vazjulin, 2006: 218). Αυτό σημαίνει ότι η εν λόγω σχέση αναπαράγεται αδιάλειπτα μαζί με την κίνηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Σε αυτό το σημείο, η ανανεωτική κίνηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και η σχέση κεφαλαιοκρατών και ελεύθερων εργατών φαίνεται να ταυτίζονται. Ο όρος προβάλλει εδώ ως το περιεχόμενο του θεμελίου. Ωστόσο, η διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής

παραγωγής, η αυτοκίνηση του κεφαλαίου, δεν ανάγεται στην περιγραφή αυτής της σχέσης, αλλά στη αυτοαξιοποίηση της αξίας. Φανερώνεται έτσι ότι το περιεχόμενο της συνθήκης διακρίνεται από το περιεχόμενο του θεμελίου.

Η σχέση κεφαλαιοκρατών και ελεύθερων εργατών αποτελεί το θεμέλιο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής *δυνάμει*, αποτελεί δηλαδή το καθ' εαυτό-Είναι του θεμελίου, το θεμέλιο σε εμβρυώδη μορφή. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το περιεχόμενο του θεμελίου αποκαλύπτεται ως κάτι διαφορετικό, το οποίο παράγεται από το περιεχόμενο του όρου. Επιπλέον, η θεμελιακή αναφορά δεν απεικονίζεται κατά την περιγραφή της σχέσης κεφαλαιοκρατών και ελευθέρων εργατών, αλλά κατά τη διαδικασία της αξιοποίησης. Από τη σκοπιά των εγγελιανών κατηγοριών, έως αυτό το σημείο, η κίνηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής προβάλλει ως το *σχετικά ανυπόθετο*. Γενικότερα, η κίνηση της σκέψης στο πλαίσιο του Όρου, που απεικονίζει το γνωστικό αντικείμενο ως σχετικά ανυπόθετο, συνιστά απεικόνιση σε ανηρημένη μορφή της κίνησης από το Είναι στην Ουσία. Η εν λόγω διαδικασία, από τη σκοπιά του ανηρημένου ιστορικού της περιεχομένου, συνιστά απεικόνιση της πρωταρχικής εμφάνισης του γνωστικού αντικείμενου. Εν συνεχεία, η σκέψη θα όφειλε να κινηθεί στη διαδικασία διαμόρφωσης και καθορισμού του όρου από το θεμέλιο. Με το πέρασμα στην παραγωγή υπεραξίας και στη διαδικασία κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης αποκαλύπτεται το ειδικό περιεχόμενο του κεφαλαίου. Εδώ φανερώνεται τελικά ο καθορισμός του περιεχομένου του όρου από το περιεχόμενο του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο αναπαράγει μέσω της κίνησής του, τους αναγκαίους και ικανούς όρους του. Η κίνηση έτσι του εμπορεύματος και του χρήματος, δηλαδή της αμεσότητας, καθορίζεται από την κίνηση της παραγωγής.

Με το πέρασμα στη διαδικασία παραγωγής υπεραξίας και στη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης αποκαλύπτεται συγκεκριμένα το ιδιαίτερο περιεχόμενο του θεμελίου και η διαφορά του από το περιεχόμενο του όρου. Το εμπόρευμα και το χρήμα ως προσδιορισμοί του άμεσου προσδιορισμένου-Είναι του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή ως υλικό του κεφαλαίου και ως το καθ' εαυτό-Είναι του κεφαλαίου, είναι ακόμη εξωτερικοί προς το θεμέλιο, προς την παραγωγή υπεραξίας και τη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Σε κάθε στιγμή της επιφάνειας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, το εμπόρευμα είναι τόσο αντικείμενο προς ατομική κατανάλωση, όσο και εμπόρευμα που θα μπει στην παραγωγική διαδικασία, άρα εμπόρευμα ως κεφάλαιο. Όπως

παρατηρεί ο Χέγκελ, το περιεχόμενο του όρου είναι ένα «μίγμα αυθύπαρκτου περιεχομένου, το οποίο [περιεχόμενο] δεν έχει καμιά σχέση προς το περιεχόμενο του θεμελιακού-προσδιορισμού, και ενός τέτοιου [περιεχομένου], το οποίο εισέρχεται μέσα σε τούτο [τον προσδιορισμό] και, [ειλημμένο] ως το υλικό του, οφείλει να γίνει στοιχείο αυτού του θεμελιακού-προσδιορισμού» (Χέγκελ, 1998: 212-213).

Η αμεσότητα όμως του κεφαλαίου συνιστά μια τεθειμένη από το ίδιο αμεσότητα. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η αμεσότητα συνιστά μια τεθειμένη και διαμεσολαβημένη από το θεμέλιο αμεσότητα. Η αμεσότητα, δηλαδή το εμπόρευμα και το χρήμα, συνιστά τη στιγμή του ανυπόθετου στη διαμεσολάβησή της με το θεμέλιο, με τη διαδικασία της παραγωγής. Αποκαλύπτεται επομένως ότι το θεμέλιο και ο όρος διαμεσολαβούνται αμοιβαία το ένα από το άλλο.

Στη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης αποκαλύπτεται ότι η σχέση κεφαλαιοκρατών και ελεύθερων εργατών δεν αναπαράγεται απλώς ως τέτοια από την κίνηση του κεφαλαίου, αλλά εξίσου μετασχηματίζεται από την τελευταία, αποκτώντας ολοένα και πιο οξυμένη μορφή, μια μορφή που δημιουργεί από τη μία όλο και περισσότερους ελεύθερους εργάτες και από την άλλη όλο και λιγότερους κεφαλαιοκράτες. Εδώ ο όρος δημιουργεί το περιεχόμενο του θεμελίου και συγχρόνως το περιεχόμενο του θεμελίου δημιουργεί το περιεχόμενο του όρου. Ο όρος προβάλλει ως εξαρτημένος υπό όρους, οι οποίοι όμως είναι το ίδιο το θεμέλιο. Το θεμέλιο αντίστοιχα φανερώνεται το ίδιο ως όρος. Ο Βαζιούλιν χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «στην προέκτασή της, η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής είναι μεταξύ άλλων η αναπαραγωγή του καπιταλιστή και του εργάτη. Στην κίνηση του θεμελίου, ο όρος είναι υπό όρους, όμως όχι υπό έναν οποιαδήποτε καινούργιο όρο, αλλά υπό το ίδιο το θεμέλιο» (Vazjulin, 2006: 219). Η κίνηση της παραγωγής και ο γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης δημιουργούν και αναπαράγουν με την κίνηση τους το σύνολο των όρων τους. Το αντικείμενο έτσι, δηλαδή ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, ως ενότητα όρου και θεμελίου, συνιστά το *απολύτως ανυπόθετο*. Πρόκειται για ένα αντικείμενο, το οποίο μέσω της οικείας του αυτοκίνησης, αναπαράγει το σύνολο των αναγκαίων και ικανών όρων του. Σε γενικές γραμμές, η κίνηση της σκέψης στο πλαίσιο του Όρου, που απεικονίζει το γνωστικό αντικείμενο ως απολύτως ανυπόθετο, συνιστά απεικόνιση σε ανηρημένη μορφή της συνολικής κίνησης εντός της ουσίας. Από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής, η εν λόγω διαδικασία

συνιστά απεικόνιση σε ανηρημένη μορφή των σταδίων της διαμόρφωσης και της ωριμότητας του γνωστικού αντικειμένου.

Στη βάση των παραπάνω, η κίνηση της αμεσότητας του εμπορεύματος και του χρήματος φανερώνεται πλέον ως μια κίνηση, η οποία παράγεται και καθορίζεται από την κίνηση της παραγωγής. Το εμπόρευμα και το χρήμα αντιστοίχως, αναιρώντας την αμεσότητα τους, εισάγονται στην παραγωγική διαδικασία και γίνονται εσωτερικές στιγμές της παραγωγής. Εν συνεχεία, η παραγωγή, αναιρώντας το πρώτο της θέτει και μετασχηματίζοντας αυτή την πρώτη αμεσότητα σε εσωτερική στιγμή της, θέτει εκ νέου τη σφαίρα της αμεσότητας. Αυτή η ελικοειδής κίνηση αποτελεί το μεταβαίνειν από το θεμέλιο στον όρο και από τον όρο στο θεμέλιο. Η κίνηση του εμπορεύματος και του χρήματος στην αμεσότητα και η κίνηση της παραγωγής, προβάλλουν ως ένα διαρκές μεταβαίνειν από το προϋποθέτειν στο θέτειν και τανάπαλιν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κίνηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής καθίσταται μια εμφανιζόμενη κίνηση εντός του ίδιου του εαυτού της.

Στην επιφάνεια της εμπορευματικής κυκλοφορίας απεικονίζεται σε ανηρημένη μορφή η εσωτερική κίνηση της διαδικασίας παραγωγής, δηλαδή της ουσίας του κεφαλαίου. Πρόκειται για το εμφανίζεσθαι της ουσίας στην επιφάνεια, στη σφαίρα του Είναι. Η σφαίρα του Είναι όμως δεν προβάλλει απλώς ως η σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας, αλλά ως η σφαίρα που έχει τεθεί από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ως η σφαίρα που έχει τεθεί από το γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Αυτή η σφαίρα δεν συνιστά έτσι τη σφαίρα της αρχικής αμεσότητας, από την οποία άρχισε η ανάλυση του εμπορεύματος και του χρήματος, αλλά συνιστά μια ουσιώδη αμεσότητα, μια αμεσότητα που φανερώνει την κίνηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Ως εκ τούτου, αυτή η σφαίρα, η οποία συνιστά μια νέα αμεσότητα στην πορεία της λογικής ανέλιξης, αποκαλύπτεται ως η σφαίρα του Φαινομένου, ως η σφαίρα της διαδικασίας κυκλοφορίας του κεφαλαίου.

Ομοίως με τον Μαρξ, ο Βαζιούλιν δεν προβαίνει στην ενδελεχή ανάπτυξη της κατηγορίας του Όρου στη «Λογική της Ιστορίας». Η εν λόγω μεθοδολογική επιλογή οφείλεται στο γεγονός ότι η κατηγορία του Όρου, ως η κατ' εξοχήν κατηγορία μέσω της οποίας συντελείται η επιστροφή στην επιφάνεια, συμπυκνώνει το περιεχόμενο της έως τώρα λογικής κίνησης. Εν τούτοις, αναφέρει χαρακτηριστικά:

Η απλή ανανέωση της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, καταλήγει να είναι συνάμα και μεταβολή της. Η γενική κατεύθυνση της μεταβολής της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, σε αυτή την περίπτωση, αρχικά καθορίζεται από την αναγκαιότητα παραγωγής χάριν της ικανοποίησης των βιολογικών αναγκών. Εδώ ως κινητήριο δύναμη της ανάπτυξης της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση λειτουργεί η διατηρούμενη διαφορά μεταξύ ποσότητας και ποιότητας των προϊόντων της παραγωγής και μέτρου των βιολογικά οροθετημένων αναγκών. Στον βαθμό που η παραγωγή επιτυγχάνει ορισμένο επίπεδο, στο οποίο τα εν λόγω προϊόντα της παραγωγής είναι διαθέσιμα σε αφθονία για την ικανοποίηση του σωματικά προσδιορισμένου μέτρου των βιολογικών αναγκών, εκείνο που μετατρέπεται σε κύρια κινητήριο δύναμη ανάπτυξης της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση είναι η ικανοποίηση της ανάγκης για εργασία, η αντίφαση μεταξύ ανάγκης για εργασία και κεκτημένου επιπέδου και χαρακτήρα των δυνατοτήτων ικανοποίησής της (Βαζιούλιν, 2013: 214).

Το παραπάνω απόσπασμα αποτυπώνει σε καθολική μορφή τη λογική κίνηση που χαρακτηρίζει την κατηγορία του Όρου. Η κίνηση αυτή συνίσταται στην απεικόνιση της μεταβολής του κοινωνικού τρόπου παραγωγής από τη σκοπιά του ανθρώπου στη διαδικασία ικανοποίησης των αναγκών του. Η εν λόγω κίνηση πραγματοποιείται κλιμακωτά μέσω της απεικόνισης της μεταβολής του τρόπου παραγωγής χάριν της ικανοποίησης των ζωτικά απαραίτητων αναγκών και της μεταβολής του τρόπου παραγωγής χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία.

Ας συμπυκνώσουμε λοιπόν της έως τώρα λογική πορεία που ανεπτύχθη στη «Λογική της Ιστορίας», εντοπίζοντας τις στιγμές της κατηγορίας του Όρου. Η έκθεση των αποτελεσμάτων μετέβη: από τον άνθρωπο στην αλληλεπίδρασή του με το περιβάλλον και τους άλλους ανθρώπους, στη διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση ως εκδήλωση της ζωής του είδους και στην ιδιότυπα ανθρώπινη μορφή της, στην αλληλεπίδραση με το περιβάλλον (μορφή IV) μέσω της χρήσης μέσων επενέργειας, τα οποία λειτουργικά και μορφολογικά διαφοροποιούνται από τα δεδομένα μέσα που βρίσκονται διαθέσιμα στη φύση, και από εκεί στην εργασία και στην παραγωγή. Η εξέταση της παραγωγής κατέδειξε ότι η μεταβολή της (θεμελιακή αναφορά) καθορίζεται από τον χαρακτήρα των συστατικών της στοιχείων και πρωτίστως από τον χαρακτήρα των μέσων παραγωγής. Δείχθηκε επίσης η επίδραση των σχέσεων παραγωγής στον άνθρωπο, ο οποίος αποτελεί συστατικό στοιχείο της παραγωγικής σχέσης με τη φύση.

Η διαδικασία λοιπόν ανανέωσης και μεταβολής της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση αποκαλύπτει ότι η ίδια προϋποθέτει τον καταμερισμό της εργασίας και την εργασία ως την κατ’

εξοχήν ανθρώπινη μορφή επενέργειας με το φυσικό περιβάλλον, την ύπαρξη των αναγκών και φυσικά τον ίδιο τον άνθρωπο, ως βασικό όρο των παραπάνω διαδικασιών. Μάλιστα, σε αυτή τη διαδικασία ανανέωσης της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση τόσο οι ανάγκες όσο και η διαδικασία εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση λαμβάνονται ως τέτοιες υπό την κατ' εξοχήν κοινωνική τους μορφή. Δεν πρόκειται έτσι ούτε για τις ανάγκες, ούτε για τη μορφή επενέργειας που χαρακτηρίζουν τους προγόνους του ανθρώπου, αλλά πρόκειται για εκείνα τα χαρακτηριστικά που είναι ιδιότυπα στον σύγχρονο άνθρωπο (*homo s. sapiens*). Τούτων δοθέντων, τόσο οι ανθρώπινες ανάγκες όσο και η ανθρώπινη μορφή αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον προϋποθέτουν την κοινωνική μορφή κίνησης, δηλαδή την εργασία και την παραγωγή. Από αυτή τη σκοπιά και λαμβάνοντας υπόψη την εκκίνηση της λογικής εξέτασης στη «Λογική της Ιστορίας», η μεταβολή της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, η ίδια η ανανέωση και η μεταβολή του κοινωνικού μέσω της δικής του αυτοσχεσίας αποτελεί μια ανανεωτική διαδικασία (θεμελιακή αναφορά), η οποία θέτει τον εαυτό της ως ένα πρώτο άμεσο, το οποίο συνιστά τον όρο της. Ας δούμε πως πραγματοποιείται το συγκεκριμένο λογικό βήμα από τον Βαζιούλιν.

Αφότου εξετάσθηκε η διαδικασία μεταβολής της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και η επίδραση των σχέσεων παραγωγής στον άνθρωπο, η νόηση κατευθύνεται προς την εξέταση της επίδρασης του ανθρώπου στην παραγωγή. Σε αυτό το σημείο, η νόηση επιστρέφει τρόπον τινά στην αφετηρία, από την οποία δρομολογήθηκε η συνολική εξέταση, δηλαδή στην αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τη φύση και τους άλλους ανθρώπους. Η ενεργοποίηση των μέσων και των αντικειμένων της εργασίας πραγματοποιείται από τον άνθρωπο, ο άνθρωπος συνεπώς, στην αλληλεπίδραση του με τη φύση και τους άλλους ανθρώπους, συνιστά τον όρο της εργασιακής διαδικασίας. Προς το παρόν ο άνθρωπος λαμβάνεται ως κάτι το άμεσα δεδομένο, το οποίο διακρίνεται από την εργασία και την παραγωγή. Ο άνθρωπος συνιστά το άμεσο και ανυπόθετο, ενώ η εργασία το μεσολαβημένο. Στον βαθμό που δεσπόζει η επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία, τότε το κίνητρο προς εργασία είναι τα προϊόντα της εργασιακής διαδικασίας, τα οποία αποτελούν αντικείμενα προς κατανάλωση και ικανοποιούν ανθρώπινες ανάγκες. Η αυτοκίνηση του κοινωνικού δεν πραγματοποιείται ένεκα των αναγκών, δηλαδή ένεκα του περιεχομένου του όρου, αλλά ένεκα του θεμελίου της κοινωνίας, ένεκα της εργασίας. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι το περιεχόμενο του όρου διαφέρει από το περιεχόμενο του θεμελίου. Ο Βαζιούλιν γράφει ότι η «ίδια η εργασιακή διαδικασία, στον βαθμό που αποτελεί μόνο μέσο

για την απολαβή του αποτελέσματος, δεν συνιστά ανάγκη για τον άνθρωπο, αλλά είναι μόνον εξωτερική αναγκαιότητα» (ό.π.: 207).

Το περιεχόμενο του όρου γεννά την εργασιακή διαδικασία· ωστόσο, αυτό το περιεχόμενο συνιστά κάτι το εξωτερικό προς την ίδια. Το περιεχόμενο του όρου, οι ζωτικά απαραίτητες ανάγκες και η διαδικασία ικανοποίησής τους, μέσω της αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον με τη χρήση παρηγμένων μέσων επενέργειας, συνιστά υλικό για το θεμέλιο και συγχρόνως το καθ' εαυτό-Είναι του θεμελίου, δηλαδή συνιστά την εργασία σε εμβρυώδη μορφή. Πρόκειται για ένα μείγμα αυθύπαρκτου περιεχομένου που από τη μία είναι εξωτερικό προς το περιεχόμενο του θεμελίου και από την άλλη θα αποτελέσει στοιχείο του τελευταίου.²¹² Επί παραδείγματι, από τη σκοπιά της γενικότερης κίνησης από το Είναι στην Ουσία, στο δεύτερο κεφάλαιο της «Λογικής της Ιστορίας» με τίτλο «Μετάβαση από την απλούστατη σχέση στην ουσία της κοινωνίας», παρατηρείται ότι στην ανάπτυξη των μορφών εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση, μέσω της επίδρασης του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον, συντελείται η σταδιακή μετάβαση από την κυριαρχία της επίδρασης του φυσικού περιβάλλοντος στον άνθρωπο, στην κυριαρχία της επίδρασης του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον. Η κατ' εξοχήν ανθρώπινη μορφή αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον (μορφή IV) συνιστά επίσης και την κατ' εξοχήν κοινωνική σχέση ανθρώπου και φύσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η μορφή IV προβάλλει ως το περιεχόμενο του θεμελίου. Εν τούτοις, η κοινωνική μορφή κίνησης δεν ανάγεται στη γενικότερη απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον ως τέτοιας, αλλά στην εργασία και στην παραγωγή. Καθίσταται έτσι φανερό ότι το περιεχόμενο του όρου διαφέρει από το περιεχόμενο του θεμελίου. Σύμφωνα με τα ανωτέρω και υπό το πρίσμα των εγελιανών κατηγοριών, το αντικείμενο (κοινωνία) συνιστά ένα *σχετικά ανυπόθετο*.

Ειπώθηκε ότι η επαναλαμβανόμενη εργασιακή διαδικασία οδηγεί αναγκαία στη μεταβολή της και στη μετατροπή της σε μεταβαλλόμενη εργασιακή διαδικασία. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι «όταν κυριαρχούν οι μεταβαλλόμενες εργασιακές διαδικασίες προβάλλει στο προσκήνιο η μεταβολή των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας (των μέσων, των αντικειμένων της εργασίας και του ίδιου του ανθρώπου της εργασίας)» (ό.π.: 208). Με την

²¹² Από τη σκοπιά των αναγκών ως όλου, οι τελευταίες δεν μετατρέπονται όλες σε στιγμές της εργασιακής διαδικασίας, αλλά διατηρούν και τη σχετική τους ανεξαρτησία από αυτήν. Τέτοιες λόγου χάριν είναι η ανάγκη της αναπνοής, η άμεση ικανοποίηση της οποίας είναι αδιάφορη προς την εργασιακή διαδικασία.

κυριαρχία της μεταβαλλόμενης εργασίας αποκαλύπτεται το ειδικό περιεχόμενο της αυτοκίνησης του κοινωνικού. Ο μετασχηματισμός των συστατικών στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας, συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπου, οδηγεί στην κυριαρχία της εργασίας χάριν της ανάγκης για εργασία. Ταυτόχρονα, η κατ' εξοχήν ανθρώπινη μορφή αλληλεπίδρασης με τη φύση αναπαράγεται σε όλο και πιο διευρυμένη κλίμακα. Εδώ το κοινωνικό έχει διαμορφώσει την κατ' εξοχήν εσωτερική πηγή αυτοκίνησής του και η εργασία έχει καταστεί εσωτερική αναγκαιότητα. Σε αυτό το στάδιο της λογικής εξέτασης, το περιεχόμενο του όρου αποτελεί ένα περιεχόμενο που έχει τεθεί από το θεμέλιο. Επομένως, το θεμέλιο παράγει τον όρο και ο όρος εκ νέου παράγει το θεμέλιο. Πρόκειται για μια διαδικασία που το αντικείμενο αναπαράγει το σύνολο των αναγκαίων και ικανών όρων της ύπαρξής του. Θεμέλιο και όρος λοιπόν διαμεσολαβούνται αμοιβαία. Σε αυτό το πλαίσιο και υπό το πρίσμα των εγελιανών κατηγοριών το αντικείμενο, η κοινωνία, προβάλλει ως το *απολύτως ανυπόθετο*.²¹³

Τούτων δοθέντων, η κίνηση της επιφάνειας φανερώνεται ως μια κίνηση, η οποία τίθεται και καθορίζεται από την παραγωγή. Οι ανάγκες και η εξ' αυτών αλληλεπίδραση των ανθρώπων, μετατρέπονται σε εσωτερικές στιγμές της παραγωγής, αναιρούν την αμεσότητα τους και εν συνεχεία τίθενται εκ νέου ως άμεσες. Οι ανάγκες λοιπόν, ειλημμένες από τη σκοπιά της εργασίας ως ανάγκης για εργασία, και η αντίστοιχη διαδικασία αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον και τους άλλους ανθρώπους για την ικανοποίησή τους, συνιστούν το άμεσο που έχει τεθεί από το θεμέλιο. Οι τελευταίες όμως συνιστούν ταυτόχρονα θεμέλιο, το οποίο θέτει την παραγωγή. Πρόκειται λοιπόν για μια ελικοειδή κίνηση του θέτειν και του προϋποθέτειν, κατά την οποία το θεμέλιο μεταβαίνει στον όρο και ο όρος στο θεμέλιο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κίνηση του κοινωνικού καθίσταται μια εμφανιζόμενη εντός εαυτού κίνηση.

Στην αμεσότητα της κοινωνίας απεικονίζεται σε ανηρημένη μορφή η εσωτερική κίνηση της παραγωγής, του καθ' εαυτό κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής, του κοινωνικού τρόπου παραγωγής. Ο Χέγκελ γράφει ότι «για το απόλυτο μη-περιορισμένο Πράγμα η σφαίρα του ίδιου του Είναι είναι ο όρος. Το θεμέλιο, το οποίο επανακάμπτει μέσα στον εαυτό του, θέτει τον όρο ως την πρώτη αμεσότητα, στην οποία αυτό αναφέρεται σαν στο ανυπόθετό του» (Χέγκελ, 1998: 220). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ουσία της κοινωνίας εμφανίζεται στην επιφάνεια, στη σφαίρα του

²¹³ Στην πραγματικότητα δεν προβάλλει ως απολύτως ανυπόθετο, αλλά ως σχετικά απολύτως ανυπόθετο. Το συγκεκριμένο ζήτημα θα μας απασχολήσει αμέσως παρακάτω.

Είναι. Η σφαίρα της αμεσότητας όμως δεν συνιστά την αρχική αμεσότητα του Είναι, αλλά την διαυγασμένη μέσω της εγνωσμένης ουσίας αμεσότητα. Πρόκειται για την αμεσότητα, η οποία έχει προκύψει από την κίνηση της παραγωγής, του κοινωνικού τρόπου παραγωγής. Έχουμε να κάνουμε λοιπόν με μια ουσιώδη αμεσότητα, με μια αμεσότητα, η οποία συνιστά το Φαινόμενο της κοινωνίας.

Συμπερασματικά στη βάση της έως τώρα εξέτασης, δυνάμεθα να ισχυριστούμε ότι, εν γένει και εν συνόλω, υπάρχει τεράστια ομοιότητα, όσον αφορά στην πραγμάτευση της κατηγορίας του Όρου, στα τρία έργα. Παρ' όλο που, τόσο ο Μαρξ όσο και ο Βαζιούλιν, στη λογική τους εξέταση δεν προβαίνουν σε μια ειδική πραγμάτευση των κατηγοριών του Όρου, ο τρόπος που αναπτύσσουν τη σκέψη τους υποδεικνύει ότι άρρητα την προϋποθέτουν.

Ας εστιάσουμε σε μια θεμελιώδη διαφορά μεταξύ του Χέγκελ και των Μαρξ και Βαζιούλιν, η οποία οφείλεται στη διαφορά ιδεαλιστικής και υλιστικής διαλεκτικής λογικής. Στον Χέγκελ υφίσταται μια απόλυτη εξάρτηση μεταξύ όρων και θεμελίου, αμεσότητας και ουσίας, δηλαδή υπάρχει ένας απόλυτος αλληλοκαθορισμός. Στη πραγματικότητα όμως και από υλιστική επιστημολογική σκοπιά, το Είναι δεν ανάγεται πλήρως στην Ουσία. Στους Μαρξ και Βαζιούλιν, η σφαίρα του Είναι δεν αποτελεί απλά μια ελλιπώς προσδιορισμένη σφαίρα, η φανέρωση της οποίας και η εξάρτησή της από τη σφαίρα της Ουσίας αποκαλύπτεται στο Φαινόμενο. Στη δεδομένη ύπαρξη του αντικειμένου, η σφαίρα του Είναι συνιστά μια τρόπον τινά *προγενέστερη σφαίρα*, συνιστά μια προϋπόθεση (όρο), η οποία διατηρεί τη σχετική της ανεξαρτησία από την Ουσία, στην ενότητα της με αυτήν (την ουσία). Κατ' αυτόν τον τρόπο, το Φαινόμενο δεν συνιστά μια πλήρως καθαρή μορφή. *Οι προσδιορισμοί του Φαινομένου, ενώ συνιστούν ουσιώδεις προσδιορισμούς, συνιστούν επίσης προσδιορισμούς, το περιεχόμενο των οποίων καθορίζεται από την ίδια την αμεσότητα, από τη σφαίρα του Είναι και από τις μη αναγώγιμες στην Ουσία πλευρές της τελευταίας.* Αυτό δεν έχει να κάνει μόνο με τον τρόπο εμφάνισης της Ουσίας στο Φαινόμενο, αλλά και με την ίδια την κίνηση του Φαινομένου. Η κίνηση του Φαινομένου δεν υπακούει απλώς στην εμμενή κίνηση της Ουσίας, αν και πρωτίστως γι' αυτόν τον λόγο συνιστά Φαινόμενο, αλλά διατηρεί έως ένα βαθμό και το στοιχείο της εξωτερικής αλληλεπίδρασης που χαρακτηρίζει τη σφαίρα του Είναι. Η αναφερθείσα ιδιότυπη σχέση ουσίας και αμεσότητας, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά τη λογική εξέταση του Φαινομένου. Παρά ταύτα, η εν λόγω

προβληματική δεν εμπίπτει στην αυστηρά λογική εξέταση, γιατί το καίριο εδώ είναι η εξέταση της εμφάνισης της ουσίας στην αμεσότητα.

Τα παραπάνω ισχύουν και για τις βαθμίδες προσδιορισμού του αντικειμένου ως σχετικώς ανυπόθετου και απολύτως ανυπόθετου. Στην πραγματικότητα το αντικείμενο δεν συνιστά ανυπόθετο. Η λογική εξέταση το εκλαμβάνει προσωρινά ως σχετικά ανυπόθετο και ως απολύτως ανυπόθετο, διότι ζητούμενο της έρευνας είναι η απεικόνιση της αυτοκίνησης του αντικειμένου σε καθαρή μορφή. Ωστόσο, στην πραγματικότητα ουδεμία μορφή αυτοκίνησης δεν υφίσταται ως τέτοια σε καθαρή μορφή. Η αυτοκίνηση του αντικειμένου συντελείται πάντοτε σε συνδυασμό με συνθήκες εξωτερικές προς το ίδιο το αντικείμενο. Το αντικείμενο εν τέλει υφίσταται σε συνάρτηση με εξωτερικές προς αυτό διαδικασίες και μορφές κίνησης. Γι' αυτόν τον λόγο, είναι ανέφικτος ο πλήρης μετασχηματισμός του συνόλου των όρων από την ιδιότυπη αυτοκίνηση του αντικειμένου, είναι ανέφικτη η ύπαρξη ενός πραγματικά αυταίτιου (cause sui).

Ας επιστρέψουμε τώρα στην προβληματική της κατηγορίας του Όρου στο «Κεφάλαιο». Όπως τονίστηκε, ο Μαρξ δεν εξετάζει τη λογική κατηγορία του όρου στο «Κεφάλαιο», αλλά προϋποθέτει τα συμπεράσματά της σε ένα δεύτερο, άρρητο, επίπεδο και υπό το πρίσμα της επίγνωσης των τριών τόμων του «Κεφαλαίου». Από την αυστηρή σκοπιά της αλληλουχίας της έκθεσης των ερευνητικών αποτελεσμάτων στο «Κεφάλαιο», η νόηση, ύστερα από το εικοστό τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Ο γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης», δεν κινείται προς την επιφάνεια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δεν κινείται δηλαδή προς τη σφαίρα του Φαινομένου και την Ύπαρξη, αλλά αντίθετα κινείται προς την ιστορική αρχή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εξετάζοντας τη συσσώρευση του κεφαλαίου και την αδιάλειπτη ανανεωτική του κίνηση, καθώς και την αντίστροφη πορεία προσδιορισμού των όρων του, ο Μαρξ καταλήγει:

Η συνολική αυτή κίνηση φαίνεται λοιπόν να περιστρέφεται σε έναν φαύλο κύκλο, από τον οποίο βγαίνουμε μόνο εφόσον υποθέσουμε μια «πρωταρχική» συσσώρευση («previous accumulation» στον Adam Smith) που προηγείται της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, μια συσσώρευση που δεν είναι το αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αλλά η αφετηρία του (Marx, 2016: 671).

Η πρωταρχική συσσώρευση είναι η διαδικασία εμφάνισης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων μέσα από τον θάνατο της προγενέστερης μορφής κίνησης, του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής. Πρόκειται για εκείνο το στάδιο, το οποίο προηγείται της εμφάνισης του

αντικειμένου. Σε αυτό το στάδιο διαμορφώνονται και αναπτύσσονται οι αναγκαίοι όροι (ιστορικές προϋποθέσεις), οι οποίοι καθιστούν δυνατή την εμφάνιση του αντικειμένου. Στον βαθμό που το αντικείμενο ανακύπτει και αρχίζει να αναπτύσσεται, μετασχηματίζει σταδιακά τους όρους σε όρους που αναπαράγονται από τη δική του κίνηση. Ο Μαρξ γράφει ότι,

το χρήμα και το εμπόρευμα δεν είναι εκ των προτέρων κεφάλαιο, όπως δεν είναι αρχικά κεφάλαιο τα μέσα παραγωγής και διαβίωσης. Χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο. Αυτή όμως η μετατροπή μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο υπό ορισμένες συνθήκες, που κορυφώνονται στο εξής: πρέπει να αντιπαρατεθούν και να έλθουν σε επαφή δύο διαφορετικών ειδών εμπορευματοκάτοχοι, αφενός κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγής και διαβίωσης, που προτίθενται να αξιοποιήσουν το δικό τους αξιακό ποσό μέσα από την αγορά ξένης εργασιακής δύναμης· αφετέρου ελεύθεροι εργάτες, πωλητές της ίδιας εργασιακής δύναμης και συνεπώς πωλητές εργασίας (ό.π.: 672).

Στο παραπάνω χωρίο, διαπιστώνεται ότι το χρήμα και το εμπόρευμα αποτελούν τους όρους του κεφαλαίου. Ωστόσο, το χρήμα και το εμπόρευμα δεν αποτελούν ικανούς, αλλά αναγκαίους όρους του κεφαλαίου. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, το κεφάλαιο δεν υπάρχει όπου υπάρχει εμπόρευμα και χρήμα. Οι ικανοί όροι για την ύπαρξη του κεφαλαίου συνίστανται στην ύπαρξη από τη μία των άμεσων παραγωγών, οι οποίοι έχουν αποχωριστεί από τα μέσα παραγωγής και έχουν μετατραπεί σε ελεύθερους εργάτες, και από την άλλη των κατόχων χρήματος, που στοχεύουν στην αξιοποίηση του αξιακού του ποσού.

Οι όροι της κεφαλαιοκρατικής σχέσης αρχίζουν να διαμορφώνονται από την εμφάνιση των ταξικών κοινωνιών με την υποδούλωση των άμεσων παραγωγών. Χαρακτηριστικό των ταξικών κοινωνιών είναι η απόσπαση μιας ομάδας ανθρώπων από την άμεση παραγωγή και η ιδιοποίηση από τη μεριά τους ενός μέρους της εργασίας των υπολοίπων ανθρώπων. Από τη σκοπιά των άμεσων παραγωγών, η εργασία, μέρος της οποίας ιδιοποιείται από τους κυρίαρχους, οι οποίοι με τη σειρά τους έχουν αποσπαστεί από την άμεση παραγωγή, συνιστά υπερεργασία. Η κεφαλαιοκρατική σχέση συνιστά ειδική ιστορική μορφή στην ανάπτυξη αυτής της γενικότερης σχέσης, μεταξύ άμεσων παραγωγών και κυρίαρχων ανθρώπων που ιδιοποιούνται ξένη εργασία.

Η ανάπτυξη των παραπάνω όρων σε συνδυασμό με πρόσθετους όρους οδηγεί σταδιακά στην εμφάνιση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης. Ο Μαρξ τονίζει ότι,

η αφετηρία της ανάπτυξης που γεννά τόσο τον μισθωτό εργάτη όσο και τον κεφαλαιοκράτη ήταν η υποδούλωση του εργάτη. Η περαιτέρω ανάπτυξη συνίστατο σε μια μορφική μεταβολή αυτής της

υποδούλωσης, στη μετατροπή της φεουδαλικής σε κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση. Για να κατανοήσουμε την πορεία της, δεν χρειάζεται διόλου να ανατρέξουμε στο απώτερο παρελθόν. Μολονότι οι απαρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής απαντούν ήδη σποραδικά τον 14ο και 15ο αιώνα σε ορισμένες πόλεις της Μεσογείου, η κεφαλαιοκρατική περίοδος χρονολογείται μόλις από τον 16ο αιώνα. Εκεί όπου εμφανίζεται έχει προ πολλού ολοκληρωθεί η κατάργηση της δουλοπαροικίας, το δε λαμπρό σημείο κορύφωσης του Μεσαίωνα, η ύπαρξη κυρίαρχων πόλεων, είχε αρχίσει ήδη προ πολλού να ξεθωιάζει (ό.π.: 673).

Η εμφάνιση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης σηματοδοτεί την πρωταρχική εμφάνιση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η ίδια εμφανίζεται αρχικά υπηγμένη στα σπλάχνα της φεουδαρχίας και βαθμιαία μετατρέπεται σε κυρίαρχη. Η διαδικασία μετατροπής της κεφαλαιοκρατικής σχέσης από υπηγμένη σε κυρίαρχη συνιστά την πρωταρχική εμφάνιση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εν συνεχεία, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής αναπαράγει αυτή την κεφαλαιοκρατική σχέση σε όλο και πιο διευρυμένη κλίμακα.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εμφάνιση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης έγκειται στον χωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής και στη μετατροπή του σε ελεύθερο μισθωτό εργάτη. Η εν λόγω διαδικασία συνιστά την ιστορική διαδικασία γένεσης του κεφαλαίου μέσα από τις προϋποθέσεις (όρους) του. Το πέρασμα λοιπόν από το στάδιο των ιστορικών προϋποθέσεων (όρων) στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, έγκειται στην εμφάνιση και διαμόρφωση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης, δηλαδή στη διαδικασία χωρισμού των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής. Ακριβώς αυτή την ιστορική διαδικασία αποκαλεί ο Μαρξ πρωταρχική συσσώρευση: «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι λοιπόν τίποτε άλλο από την ιστορική διαδικασία χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Εμφανίζεται ως «πρωταρχική» διότι αποτελεί την προϊστορία του κεφαλαίου και του τρόπου παραγωγής που του αντιστοιχεί» (ό.π.: 672).

Η ανάλυση του Μαρξ, στο κεφάλαιο «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση», συνιστά πρωτίστως ιστορική εξέταση, η οποία λαμβάνει χώρα στα ευρύτερα πλαίσια της λογικής εξέτασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο Βαζιούλιν στο έργο του «Η Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ»» ευστόχως επισημαίνει ότι η εξέταση της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι ευθέως αντίθετη προς τη λογική αλληλουχία της εξέτασης (Vazjulin, 2006: 258-259). Η πρωταρχική συσσώρευση είναι κάτι που συντελείται πριν την εμφάνιση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής· συνεπώς, από τη σκοπιά μιας αυστηρά πιστής σύμπτωσης της ευρύτερης λογικής μεθοδολογικής εξέτασης του «Κεφαλαίου», ανεξάρτητα εάν

μέσα σε αυτήν δεσπόζει άλλοτε η λογική και άλλοτε η ιστορική εξέταση, με την ιστορική σειρά εμφάνισης των πλευρών του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, το κεφάλαιο της πρωταρχικής συσσώρευσης θα έπρεπε να ήταν το πρώτο κεφάλαιο του «Κεφαλαίου». Σε μια τέτοια περίπτωση όμως, ο αναγνώστης δεν θα γνώριζε πώς το εμπόρευμα και το χρήμα μετατρέπονται σε κεφάλαιο, πώς συντελείται η διαδικασία αξιοποίησης και η παραγωγή υπεραξίας, καθώς επίσης και τον μηχανισμό της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Μαρξ επιλέγει να κινηθεί προς την πρωταρχική εμφάνιση και τις ιστορικές προϋποθέσεις (όρους) του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αφότου κατακτηθεί η γνώση της ουσίας του. Όπως γλαφυρά το αποτυπώνει, «η ανατομία του ανθρώπου είναι ένα κλειδί για την ανατομία του πιθήκου. Αντιθέτως, οι υπαινιγμοί για κάτι ανώτερο στα υποδεέστερα ζωικά είδη μπορούν να κατανοηθούν μόνο όταν αυτό το ανώτερο είναι ήδη γνωστό» (Marx, 2018: 1082). Μέσω αυτής της αναδρομικής κίνησης από το ανώτερο στο κατώτερο, δύναται να κατανοηθεί με πλήρη συστηματικότητα η κίνηση, η οποία οδηγεί από το κατώτερο στο ανώτερο, από το στάδιο των ιστορικών προϋποθέσεων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, κατά το οποίο ο τελευταίος δεν υφίσταται ακόμη, στο στάδιο της πρωταρχικής του εμφάνισης. Όσον αφορά στις περαιτέρω μεθοδολογικές προβληματικές, οι οποίες συνδέονται με το κεφάλαιο της πρωταρχικής συσσώρευσης και τα πιο ειδικά ζητήματα λογικού και ιστορικού, με αυτές δεν θα καταπιαστούμε επί του παρόντος, αφού αυτές συνδέονται άμεσα με συμπεράσματα, η έκθεση των οποίων θα λάβει χώρα στον δέκατο τρίτο κεφάλαιο. Επί του παρόντος, θα αρκεστούμε στη διαπίστωση ότι στο κεφάλαιο για την πρωταρχική συσσώρευση κυριαρχεί ο ιστορικός τρόπος εξέτασης, ο οποίος αναπτύσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της λογικής εξέτασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Επανερχόμενοι στην εξέταση του Βαζιούλιν στη «Λογική της Ιστορίας», είδαμε ότι ο τελευταίος, ακολουθώντας το παράδειγμα του Μαρξ, δεν εξετάζει ενδελεχώς την κατηγορία του Όρου, αλλά την προϋποθέτει ως ανηρημένη στιγμή στην εξέταση του. Εν τούτοις, δεν προβαίνει, όπως ο Μαρξ, σε μια παρέκβαση από τη λογική εξέταση και στην ανάπτυξη μιας ιστορικής εξέτασης. Επομένως, ο Βαζιούλιν προϋποθέτει σε ένα γενικό πλαίσιο την κατηγορία του Όρου μεταβαίνοντας έτσι στη σφαίρα του Φαινομένου.

Μέσω των κατηγοριών του Όρου επανέρχεται στο προσκήνιο η αμεσότητα, ο άνθρωπος ως ένα ον με ορισμένες ανάγκες, για την ικανοποίηση των οποίων αλληλεπιδρά με το φυσικό

περιβάλλον και τους άλλους ανθρώπους. Η επανακύπτουσα όμως αμεσότητα δεν συνιστά την αρχική αμεσότητα, αλλά μια ουσιώδη αμεσότητα, μια αμεσότητα στην οποία εμφανίζεται η ουσία. Αυτή η αμεσότητα δεν είναι μια αμεσότητα πίσω από την οποία στέκεται η ουσία, αλλά είναι η ίδια η ουσία, η οποία έχει μεταβεί στο εμφανιζόμενο της ίδιας. Τούτων δοθέντων, στην πορεία της λογικής ανασύστασης της κοινωνίας συντελείται η μετάβαση στην Ύπαρξη και ευρύτερα στη σφαίρα του Φαινομένου. Διαπιστώνεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, ότι μέσω της λογικής εξέτασης των κατηγοριών του Όρου αναπαρίστανται οι πλευρές της ώριμης κοινωνίας ως δεδομένες. Ακόμη και εάν ληφθεί υπόψη η ανηρημένη ιστορική εξέταση, η οποία εμπεριέχεται στη λογική εξέταση, αυτή είναι άρρηκτα συνυφασμένη με τη λογική εξέταση των πλευρών του ώριμου και δεδομένου γνωστικού αντικειμένου.

Εκλείπει άραγε στη «Λογική της Ιστορίας» η κατ' εξοχήν ιστορική εξέταση του Όρου; Η κατ' εξοχήν ιστορική εξέταση της κατηγορίας του Όρου, στη «Λογική της Ιστορίας», δεν αναπτύσσεται στο πλαίσιο της λογικής εξέτασης, αλλά σε εκείνα της ιστορικής. Αναπτύσσεται δηλαδή στο τρίτο μέρος με τίτλο «Η διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας» και συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Η αρχή της διαδικασίας της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας και η πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας». Ας περάσουμε λοιπόν στην εξέταση της αρχής της ιστορικής εξέτασης στη «Λογική της Ιστορίας».

Ο Βαζιούλιν ορίζει ότι η αρχή της ιστορικής ανάπτυξης είναι «το στάδιο του σχηματισμού των ιστορικών προϋποθέσεων της [υπό εξέταση] διαδικασίας, του αντικειμένου, δηλ. το στάδιο εκείνο, κατά το οποίο η ουσία αυτής της διαδικασίας δεν έχει ακόμα εμφανιστεί» (Βαζιούλιν, 2013: 283). Πρόκειται λοιπόν για την ιστορική εξέταση της διαμόρφωσης των αναγκών και ικανών όρων για την εμφάνιση της κοινωνίας. Οι αναγκαίοι όροι για την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας ήταν ορισμένες φυσικές προϋποθέσεις, όπως η ύπαρξη έμβιων όντων με ορισμένη σωματική διάρθρωση και ο αγελαίος τρόπος ζωής. Η πρώτη και η αρχαιότερη σχέση των έμβιων όντων με το περιβάλλον είναι η άμεση εμβάπτιση του έμβιου οργανισμού στο φυσικό περιβάλλον. Η εν λόγω σχέση είναι χαρακτηριστική για τα φυτά, ενώ διατηρείται σε ανηρημένη μορφή και στον άνθρωπο μέσω της λειτουργίας της αναπνοής. Διαπιστώνεται, ήδη με την περιγραφή του πρώτου σταδίου της αρχής, η συσχέτιση λογικού και ιστορικού. Αν κατά τη λογική εξέταση προέβαλλε η ανηρημένη ιστορική εξέταση εντός της λογικής, κατά την ιστορική εξέταση προβάλλει το αντίστροφο, η ανηρημένη λογική εξέταση

εντός της ιστορικής. Εδώ επίσης, η συσχέτιση λογικού και ιστορικού απεικονίζει τη συσχέτιση φυλογένεσης και οντογένεσης στον άνθρωπο.

Η δεύτερη σχέση αλληλεπίδρασης των έμβιων όντων με το περιβάλλον είναι χαρακτηριστική στα ζώα. Όπως ενδεικτικά αναφέρει ο Βαζιούλιν,

χαρακτηριστικό γνώρισμα της ζωώδους σχέσης προς το περιβάλλον είναι ο κατά βάση κινητικός τρόπος ζωής, η μετακίνηση του σώματος, με τη βοήθεια ειδικών οργάνων μετακίνησης, προς αναζήτηση ευμενών περιβαλλοντικών όρων (προπαντός προς αναζήτηση τροφής και για προστασία από τυχόν επιθέσεις). Τα ζώα προσαρμόζονται κατά κύριο λόγο στο περιβάλλον, αλλά επιπλέον [σε αυτά] έχει θέση και μια πιο αναπτυγμένη αντίστροφη επίδραση στο περιβάλλον. Ενώ αυτό που κατεξοχήν έχει θέση εδώ είναι ο άμεσος δεσμός με το περιβάλλον, το έμβιο μόρφωμα αντεπιδρά επίσης στο περιβάλλον: μέσω της κατανάλωσης ορισμένων ουσιών και της αποβολής κάποιων άλλων (ό.π.: 284-285).

Τα ζώα αντεπιδρούν στο περιβάλλον, όμως αποφασιστική στιγμή της σχέσης είναι η επίδραση του περιβάλλοντος στον έμβιο οργανισμό. Η ενεργητική αντεπίδραση των ζώων στο περιβάλλον αναπτύσσεται. Ο Βαζιούλιν διακρίνει τις ιστορικές μορφές της ζωώδους αντεπίδρασης στο περιβάλλον, οι οποίες συνιστούν ταυτοχρόνως και τη διαδικασία υπέρβασης της ζωώδους σχέσης προς τη φύση. Η απλούστερη μορφή αντεπίδρασης είναι η περιστασιακή και ασταθής χρήση φυσικών αντικειμένων ως μέσων επενέργειας. Χαρακτηριστική περίπτωση αυτής της αντεπίδρασης είναι στα ανώτερα πρωτεύοντα. Ο Βαζιούλιν γράφει ότι,

το στάδιο της αρχής της ανθρώπινης ιστορίας τελειώνει με τη μετάβαση των ζώων-προγόνων του ανθρώπου στον επίγειο τρόπο ζωής, στην όρθια στάση και στη δίποδη βάδιση, στην απελευθέρωση των άνω άκρων από τη συμμετοχή τους στη μετακίνηση του σώματος, με [συνεπακόλουθο] τη χρήση κατά βάση δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή μέσων επενέργειας. Το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ανθρώπινης κοινωνίας αρχίζει, όταν και όποτε η τυχαία [περιστασιακή] και ασταθής χρήση αντικειμένων της φύσης υπό την ιδιότητα των μέσων επενέργειας σε άλλα αντικείμενα της φύσης γίνεται σταδιακά αναγκαία και σταθερή (ό.π.: 286).

Οι προαναφερθέντες όροι (ο επίγειος τρόπος ζωής, η όρθια στάση, η απελευθέρωση των άνω άκρων και η χρήση αντικειμένων υπό την ιδιότητα των μέσων επενέργειας) συνιστούν τους ικανούς όρους για την εμφάνιση της κοινωνίας. Με την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας, το ίδιο το κοινωνικό αρχίζει να αναπαράγει και να μετασχηματίζει, μέσω της ιδιότυπης αυτοκίνησής του, τους αναγκαίους και ικανούς όρους του. Οι παραπάνω όροι συνιστούν συγχρόνως και την κατ' εξοχήν κοινωνική σχέση, την ιδιάζουσα ανθρώπινη αλληλεπίδραση με

το περιβάλλον. Η περιγραφή ωστόσο της εν λόγω σχέσης δεν συνιστά περιγραφή της αυτοκίνησης του κοινωνικού, δεν συνιστά περιγραφή του θεμελίου της κοινωνίας. Καθίσταται σαφές, ότι το στάδιο της αρχής ολοκληρώνεται με την εμφάνιση των ανθρωπίδων και με τη μετάβαση στο στάδιο της σταθερής και αναγκαίας χρήσης δεδομένων από τη φύση μέσω επενέργειας. Το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης συνιστά τη σταδιακή διαμόρφωση της εργασίας μέσα από τα σπλάχνα της εν πολλοίς ενστικτώδους επενέργειας, το σταδιακό πέρασμα στην παραγωγή των ίδιων των μέσων επενέργειας και στην περαιτέρω διαδικασία διαμόρφωσης του σύγχρονου βιολογικού είδους του ανθρώπου.

Ο Βαζιούλιν πραγματοποιεί την εξέταση των ιστορικών όρων κλιμακωτά οδεύοντας από τη διερεύνηση των αναγκαίων όρων προς τη διερεύνηση των ικανών όρων. Ας εντοπίσουμε τους τρεις βασικούς προσδιορισμούς των όρων, μέσω των οποίων κινείται η νόηση. Αρχικά, εξετάζονται οι φυσικοί όροι, εν συνεχεία, η ύπαρξη έμβιων όντων με ορισμένη διάρθρωση του οργανισμού τους, και, τέλος, ο αγelaiός τρόπος ζωής. Οι παραπάνω όροι αποτελούν τους τρεις κύριους παράγοντες, διαμέσου των οποίων δρομολογείται η εξέταση της αρχής της κοινωνίας.

Ο πρώτος παράγοντας, το περιβάλλον, αναφέρεται ακριβώς ως πρώτος, αλλά δεν εξετάζεται ειδικά. Κατά τη λογική εξέταση, το φυσικό περιβάλλον εκλαμβάνεται ως δεδομένο, επειδή στην κοινωνική μορφή κίνησης εκείνο που δεσπόζει είναι η επενέργεια του ανθρώπου στο περιβάλλον και όχι το αντίστροφο. Κατά την ιστορική όμως εξέταση, η έρευνα οφείλει να αρχίσει από το περιβάλλον. Μια αυστηρή ιστορική εξέταση θα όφειλε να διερευνήσει τις φυσικές διαδικασίες του περιβάλλοντος, μέσω των οποίων εμφανίστηκαν οι προϋποθέσεις της εμφάνισης της ζωής στον πλανήτη Γη και η συνεπαγόμενη διαμόρφωση των έμβιων οργανισμών. Επίσης, θα όφειλε να παρουσιάσει τις μεταβολές του φυσικού περιβάλλοντος (γεωλογικές περιόδους, κλιματικές και περιβαλλοντολογικές αλλαγές κ.ά.) και τις διαδικασίες, οι οποίες οδήγησαν στην εμφάνιση και στον αφανισμό των μεν ή των δε ζωντανών οργανισμών. Ωστόσο, η ιστορική εξέταση στη «Λογική της Ιστορίας» είναι εξέταση της κοινωνίας και όχι του φυσικού κόσμου. *Η διερεύνηση των αναγκαίων όρων συνιστά ακριβώς διερεύνηση των αναγκαίων όρων του θεμελίου, των αναγκαίων όρων της κοινωνίας.* Ως εκ τούτου, η περιγραφή των χαρακτηριστικών του φυσικού περιβάλλοντος λαμβάνει χώρα μέσω της απλής αναφοράς τους, ως *αναγκαίων όρων* του κοινωνικού, ενώ συνάμα πραγματοποιείται απόσπαση από την ειδική ιστορική τους εξέταση. Επίσης, οι άλλοι δύο παράγοντες, η ύπαρξη έμβιων όντων με

ορισμένη διάρθρωση και ο αγελαίος τρόπος ζωής, εντάσσονται συστηματικότερα στην ιστορική εξέταση, πάντοτε όμως, υφιστάμενοι εντός του εσωτερικού δεσμού τους με την ειδική διερεύνηση της κοινωνίας. Η ύπαρξη των έμβιων όντων με δίποδη βάδιση, με απελευθερωμένα άκρα και με αντίστοιχη χρήση δεδομένων από τη φύση μέσων επενέργειας, και ο αγελαίος τρόπος ζωής εξετάζονται ειδικότερα εν συγκρίσει με το φυσικό περιβάλλον και τα χαρακτηριστικά του, ακριβώς διότι συνιστούν τους *ικανούς όρους* για την πρωταρχική εμφάνιση του κοινωνικού.

Τα έμβια όντα εξετάζονται από τη σκοπιά της αλληλεπίδρασης τους με το περιβάλλον. Η εν λόγω πτυχή της ιστορικής εξέτασης συνίσταται στην απεικόνιση των μορφών αλληλεπίδρασης των έμβιων όντων με το φυσικό περιβάλλον και στη μετάβαση στην εργασία. Η ολοκλήρωση της αρχής της ανθρώπινης κοινωνίας συνδέεται με ορισμένα χαρακτηριστικά της διάρθρωσης του οργανισμού, στην εξέλιξη των έμβιων οργανισμών, και στην συνεπαγόμενη σταθερή χρήση δεδομένων από τη φύση μέσων επενέργειας. Όσον αφορά στον αγελαίο τρόπο ζωής, αυτός λαμβάνεται ως δεδομένος κατά το στάδιο της αρχής, ενώ ειδικότερη εξέτασή του πραγματοποιείται κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης, στο οποίο συντελείται ο μετασχηματισμός του.

Το στάδιο της αρχής, δηλαδή το στάδιο των ιστορικών προϋποθέσεων (όρων), αποτελεί την εξέταση των διαδικασιών, οι οποίες σχετίζονται πρωτίστως με τα εξωτερικά προς την κοινωνία αντικείμενα και ειδικότερα με την προγενέστερη μορφή κίνησης. Έτσι, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει, ότι κατά το στάδιο της αρχής, στον βαθμό που η κοινωνία δεν υφίσταται ακόμη, δεν αποτελεί συγχρόνως και αντικείμενο διερεύνησης. Ένας τέτοιο όμως συμπέρασμα θα ήταν απολύτως εσφαλμένο. Το στάδιο της αρχής δεν αποτελεί κυρίως ειδική διερεύνηση των εξωτερικών προς την κοινωνία αντικειμένων, αλλά διερεύνηση ακριβώς των ιστορικών *προϋποθέσεων* της κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι νομοτέλειες και οι διαδικασίες της προγενέστερης μορφής κίνησης διερευνώνται κατ' ουσίαν από τη σκοπιά του κοινωνικού και μάλιστα από τη σκοπιά της άρνησης της προγενέστερης μορφής κίνησης από το κοινωνικό. Όπως ενδεικτικά αναφέρει ο Βαζιούλιν, «η αναγκαιότητα και η προσδιοριστία των προϋποθέσεων, της αρχής του νέου οργανικού όλου καθορίζονται από την αναγκαιότητα και την προσδιοριστία της άρνησης της προγενέστερης ανάπτυξης» (ό.π.: 87). Υπό αυτούς τους όρους, στη νόηση, καθ' όλη την πορεία της εξέτασης του σταδίου της αρχής, διατηρείται σε ανηρημένη

μορφή η γνώση της κοινωνίας. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, η ιστορική εξέταση λαμβάνει χώρα μετά το πέρας της λογικής εξέτασης. Το γεγονός ότι η διάρθρωση της κοινωνίας έχει καταστεί εγνωσμένη, μέσω της αποπεράτωσης του λογικού τρόπου εξέτασης, επιτρέπει στην ιστορική εξέταση να εστιάσει σε εκείνες τις πλευρές, οι οποίες αποτελούν τους αναγκαίους και ικανούς όρους για την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας. Ο Ιλιένκοφ ευστόχως παρατηρεί ότι, του κεφαλαίου της πρωταρχικής συσσώρευσης, προηγούνται 23 κεφάλαια,

αφιερωμένα στη «λογική» διερεύνηση της ουσίας των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Η απάντηση στο ερώτημα για τις ιστορικές περιστάσεις της γένεσης του κεφαλαίου, δίνεται μονάχα ύστερα από όταν πάρουμε μια ξεκάθαρη απάντηση στο ερώτημα – τι είναι κεφάλαιο; Εάν πάμε με την αντίθετη κατεύθυνση, δεν θα είμαστε ικανοί να απαντήσουμε κανένα ερώτημα (Πιενκον, 2018: 189).

Εν κατακλείδι, δείξαμε ότι και στους τρεις διανοητές, η λογική λειτουργία του Όρου συνίσταται στην απεικόνιση των όρων, ως πλευρών της δεδομένης ύπαρξης του αντικειμένου, και συγκεκριμένα στη διαδικασία επανάκαμψης της αμεσότητας και στη διαδικασία μετάβασης από τη σφαίρα της Ουσίας στη σφαίρα του Φαινομένου. Όσον αφορά στους Μαρξ και Βαζιούλιν, η κατηγορία του Όρου επιτελεί μια επιπρόσθετη λειτουργία. Στους δύο τελευταίους, ο όρος διερευνάται και υπό το πρίσμα της διαμόρφωσης των ιστορικών *προϋποθέσεων* για την πρωταρχική εμφάνιση του αντικειμένου. Αυτό επιτρέπει, αφενός, τη σαφέστερη διάκριση μεταξύ όρων ύπαρξης του δεδομένου αντικειμένου και όρων για την πρωταρχική εμφάνιση του αντικειμένου, γεγονός το οποίο συνεπάγεται τη διάκριση μεταξύ λογικού και ιστορικού· δηλαδή τη διάκριση της συσχέτισης του αντικειμένου με τις πλευρές του και της συσχέτισης του αντικειμένου με την προγενέστερη μορφή κίνησης.

Ειρήσθω εν παρόδω, θα πρέπει να τονιστεί emphaticά ότι η απουσία διάκρισης των όρων ύπαρξης του αντικειμένου από τους όρους για την πρωταρχική εμφάνιση του αντικειμένου οδηγεί στην απολυτοποίηση της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και αντίστοιχα στην απολυτοποίηση της δεδομενικότητας του γνωστικού αντικειμένου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ch. Arthur, ο οποίος εκλαμβάνει ως πλήρως αντιτιθέμενες τη λογική και την ιστορική πτυχή. Ο τελευταίος αντιλαμβάνεται ότι η έκθεση της αλληλουχίας των λογικών κατηγοριών οδεύει βαθμιαία προς την απεικόνιση και τον εντοπισμό της καθ' εαυτής κίνησης του αντικειμένου, της κίνησης που αναπαράγει των σύνολο των όρων της ύπαρξής της. Αναφερόμενος στο συνολικό σύστημα της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο

τονίζει ότι «η μέθοδος παρουσίασης συνίσταται στην έκθεση της κατηγοριακής ανασύστασης του [αντικειμένου] με τέτοιο τρόπο ώστε να φανεί πώς η λογική του συστήματος βαθμιαία διασφαλίζει την πληρότητά του μέσω του «θέτειν» όλων των προϋποθέσεων του (Arthur, 2008: 215). Αν απολυτοποιηθεί η λογική κίνηση κατά την οποία το θεμέλιο θέτει τις προϋποθέσεις, τότε όλη η κίνηση από το Είναι προς την Ουσία προβάλλει ως μια αναγκαία εσφαλμένη γνώση, δηλαδή ως Φαινομενικότητα. Προβάλλει ως μια πλάνη που αποκαθίσταται εν τέλει ύστερα από τη γνώση του αμοιβαίου θέτειν και προϋποθέτειν του θεμελίου και του όρου. Ακριβώς υπό μια τέτοια εσφαλμένη αντίληψη, ο Arthur συμπεραίνει ότι «η συστηματική διαλεκτική, όπως χρησιμοποιείται από τον Χέγκελ και τον Μαρξ, διερευνά τις εννοιολογικές συνδέσεις μεταξύ των εσωτερικών μορφών ενός δεδομένου όλου· μια ακολουθία κατηγοριακών επιπέδων εγκαθιδρύεται στην οποία οι πιο ανεπτυγμένες μορφές θεμελιώνουν τις πρότερες. Αυτή η λογική δεν εξαρτάται με κανέναν τρόπο από την ιστορική ανάπτυξη που για πρώτη φορά γεννά τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις του συστήματος, διότι αυτές στηρίζονται και αρθρώνονται εντός της ίδιας της λογικής διάρθρωσης (ό.π.:220).

Από διαλεκτική υλιστική επιστημολογική σκοπιά, η σαφής διάκριση μεταξύ όρων ύπαρξης του δεδομένου αντικειμένου και όρων για την πρωταρχική εμφάνιση του αντικειμένου συνιστά τον ενδότερο πυρήνα για την ορθή κατανόηση της κίνησης του αντικειμένου, για την κίνηση της ουσίας μιας δεδομένης διαδικασίας και αντίστοιχα για τον κομβικό και αναγκαίο προσδιορισμό των βαθμών εμμένειας μεταξύ των διαφορετικών αλληλοπροϋποτιθέμενων αντικειμένων. Αφετέρου, μέσω της εν λόγω διάκρισης καθίσταται εφικτή η λεπτομερέστερη και συστηματικότερη διάκριση οντογένεσης και φυλογένεσης της αναπτυξιακής διαδικασίας.

Από τη σκοπιά του λογικού τρόπου εξέτασης, εκείνο που προβάλλει, εν γένει και εν συνόλω, είναι η γενικότερη σύμπτωση λογικού και ιστορικού από τη σκοπιά της ανηρημένης ιστορικής εξέτασης, η οποία υφίσταται στους κόλπους της λογικής εξέτασης. Υπό αυτό το πρίσμα, η σχέση οντογένεσης και φυλογένεσης προβάλλει εν πολλοίς ως ταυτότητα, με προεξάρχουσα την πλευρά της οντογένεσης. Με την εμφάνιση της ιστορικής πτυχής του όρου, δεν προβάλλει μόνο η ανηρημένη λογική εξέταση, στο πλαίσιο της κυριαρχίας της ιστορικής εξέτασης, και επομένως μια λίγο ή πολύ αναπαραγωγή της προηγούμενης μορφής της ταυτότητας λογικού και ιστορικού από την αντίστροφη μεριά. Από την ιστορική πτυχή, αναδεικνύεται σε καθολική μορφή η σχέση του υπό διερεύνηση αντικειμένου με την

προγενέστερη μορφή κίνησης. Αναδεικνύονται επίσης οι διαφορετικοί όροι και ο διαφορετικός ρόλος που αυτοί διαδραματίζουν, σε συνάρτηση με τις βαθμίδες αλληλεπίδρασης του υπό διερεύνηση αντικειμένου με τις διαφορετικές μορφές κίνησης που προηγούνται της ύπαρξής του. *Αναδεικνύεται, εν τέλει, η, εντός της ενότητάς τους, διαφορά της φυλογένεσης από την οντογένεση και αντίστοιχα η διαφορά, εντός της ενότητάς τους, λογικού και ιστορικού τρόπου εξέτασης.*

Τέταρτη Ενότητα

Συσχετίσεις λογικού και ιστορικού στη σφαίρα του Φαινομένου και της Ενεργείας Πραγματικότητας

*Ο Λόγος δεν γνωρίζει το εξωτερικό φαινόμενο ως αποκάλυψη, αλλά την
ουσία που αποκαλύπτεται.*

Γκ. Χέγκελ (Έγκελος, 2006: 174-175)

Κεφάλαιο Δέκατο

Αντιστοιχίες και αναντιστοιχίες λογικής και ιστορικής σειράς στο επίπεδο της Ύπαρξης

Κάθε επιστήμη είναι καθ' εαυτήν ένα σύστημα και δεν αρκεί να οικοδομεί κανείς σ' αυτήν σύμφωνα με αρχές και συνεπώς να προχωρεί τεχνικώς, αλλά πρέπει να εργάζεται αρχιτεκτονικώς, ως εάν ήταν ένα αυτοτελές κτίριο και να μην τη μεταχειρίζεται σαν μια πτέρυγα και σαν μέρος ενός άλλου κτιρίου, αλλά ως ένα αυτοτελές όλον, μολονότι θα μπορεί κανείς ύστερα να χτίσει μια διάβαση από το ένα στο άλλο ή και αμοιβαίως.

I. Καντ (Kant, 2002: 329-330)

Στο παρόν κεφάλαιο θα καταπιαστούμε με ζητήματα που αφορούν την εξέταση της σφαίρας της κυκλοφορίας του κεφαλαίου καθώς και με ζητήματα που σχετίζονται με την αλληλεπίδραση των ανθρώπων, ως ατόμων με συνείδηση και αυτοσυνείδηση, με την παραγωγή. Η διαδικασία της κυκλοφορίας του κεφαλαίου και η κοινωνική συνείδηση και οι μορφές της αποτελούν τη σφαίρα του Φαινομένου για το «Κεφάλαιο» και τη «Λογική της Ιστορίας» αντίστοιχα. Αρχίζοντας την πραγμάτευση μας από το «Κεφάλαιο», κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε ένα σχετικά μεγάλο απόσπασμα του Ντ. Χάρβεϊ, στο οποίο αντιπαραβάλλει τον υδρολογικό κύκλο με την κυκλοφορία του κεφαλαίου. Μέσω αυτής της αντιπαραβολής, ο Χάρβεϊ συμπυκνώνει σχηματικά, με απaráμιλλη ευστοχία, το λογικό περιεχόμενο της διαδικασίας της κυκλοφορίας. Γράφει ο Χάρβεϊ:

Μου φαίνονται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες οι μεταμορφώσεις που συμπεριλαμβάνει η κυκλική κίνηση του νερού. Το H₂O βρίσκεται σε υγρή κατάσταση στους ωκεανούς. Κάτω από τις ακτίνες του ήλιου εξατμίζεται, και με τη μορφή των υδρατμών ανεβαίνει ψηλά. Στον ουρανό κάποια στιγμή συμπυκνώνεται και σχηματίζει τις σταγόνες του νερού που φτιάχνουν τα σύννεφα. Αν τυχόν αυτές οι σταγόνες φτιαχτούν σε αρκετά ψηλό υψόμετρο, κρυσταλλώνονται με μορφή σωματιδίων πάγου, εκείνα δηλαδή που ψηλά στον ουρανό σχηματίζουν τα σύννεφα *cirrus*, τους θυσάνους οι οποίοι μας δίνουν το πιο όμορφο ηλιοβασίλεμα. Σε κάποιο σημείο επίσης αυτά τα σταγονίδια ή σωματίδια πάγου ενώνονται μεταξύ τους, και τότε βαραίνουν. Με την επίδραση της βαρύτητας λοιπόν πέφτουν από τα σύννεφα, και η κατακρήμνισή τους μπορεί να πάρει πολλές μορφές: βροχή, ομίχλη, πάχνη χιόνι, πάγος, χαλάζι και χιονόνερο. Αφότου επιστρέψει στην επιφάνεια της γης, ένα μέρος όλου αυτού του νερού διοχετεύεται άμεσα στους ωκεανούς. Ένα άλλο κομμάτι παγιδεύεται στα μεγάλα υψόμετρα ή στις αρκτικές περιοχές με τη μορφή πάγου, ο

ο οποίος κινείται εξαιρετικά αργά ή και δεν κινείται καθόλου. Το υπόλοιπο μέρος του νερού ρέει προς τα κάτω παίρνοντας τη μορφή των ποταμών και ρυακιών –από τα οποία μάλιστα λίγο νερό εξατμίζεται ξανά κι επιστρέφει στην ατμόσφαιρα ή χάνεται μέσα στο έδαφος, όπου γίνεται υπόγειο– ενώ και από αυτά ένα μέρος επιστρέφει τελικά στους ωκεανούς. Καθώς το νερό ακολουθεί όλες αυτές τις διαδρομές, ένα μέρος του το χρησιμοποιούν τα φυτά και τα ζώα, και έτσι ένα κομμάτι επιστρέφει άμεσα στην ατμόσφαιρα μέσα από τη διαπνοή και τον ιδρώτα τους. Υπάρχουν επίσης τεράστιες ποσότητες νερού αποθηκευμένες στους παγετώνες ή και στον υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα. Δεν κινείται όλο το νερό την ίδια στιγμή ούτε με τον ίδιο ρυθμό. Για παράδειγμα, οι παγετώνες μετατοπίζονται με τον περίφημο αργό «ρυθμό παγετώνων» τους. Αντίθετα, οι χείμαρροι κατεβαίνουν ορμητικά από τα ψηλά στα χαμηλά, ενώ το νερό που λιμνάζει σ' επίπεδα μέρη πάνω στην επιφάνεια της γης μερικές φορές χρειάζεται αρκετά χρόνια για να ταξιδέψει λίγα χιλιόμετρα. Αυτό που μου αρέσει σε τούτο το μοντέλο είναι ότι δείχνει το νερό να περνά μέσα από διάφορες μορφές και καταστάσεις, και μάλιστα με διαφορετικούς ρυθμούς, προτού επιστρέψει στον ωκεανό και ξαναρχίσει την ίδια διαδρομή άλλη μια φορά. Με πολύ παρόμοιο τρόπο κινείται το κεφάλαιο. Το κεφάλαιο αρχικά έχει τη μορφή του χρηματικού κεφαλαίου, προτού δηλαδή μεταμορφωθεί, περνώντας μέσα από διάφορα συστήματα παραγωγής, σε εμπόρευμα. Αναδύεται ξανά στην αγορά με τη μορφή νέων εμπορευμάτων, τα οποία προορίζονται για πώληση ώστε να «πραγματοποιηθούν», δηλαδή να μεταμορφωθούν ξανά σε χρήμα. Έστερα από αυτό, όταν έχει ξαναγίνει χρήμα, το κεφάλαιο μοιράζεται με ποικίλες μορφές σε διάφορα πρόσωπα που έχουν αξιώσεις επάνω του (με τη μορφή του μισθού, των τόκων, της προσόδου, των φόρων και των κερδών), προτού επιστρέψει πάλι στο ρόλο του χρηματικού κεφαλαίου. Υπάρχει εντούτοις μια πολύ σημαντική διαφορά ανάμεσα στον υδρολογικό κύκλο και στην κυκλοφορία του κεφαλαίου. Κινητήρια δύναμη στον υδρολογικό κύκλο είναι η ενέργεια που έρχεται από τον ήλιο, και αυτή είναι σχεδόν σταθερή, μολονότι αυξομειώνεται λιγάκι. Μετατρέπεται σε θερμότητα με διαφορετικούς τρόπους στην πορεία της ιστορίας, άλλοτε φέρνοντας εποχές παγετώνων κι άλλοτε φάσεις τροπικής ζέστης. Στους πρόσφατους χρόνους η θερμότητα που παγιδεύεται στην ατμόσφαιρα αυξήθηκε σημαντικά εξαιτίας των αερίων που παράγονται από τη χρήση ορυκτών καυσίμων και προκαλούν το φαινόμενο του θερμοκηπίου. Ο συνολικός όγκος του νερού που κυκλοφορεί και των ισοδυναμών του παραμένει λίγο-πολύ σταθερός ή αλλάζει πολύ αργά (αν μετρούμε δηλαδή με βάση τον ιστορικό και όχι το γεωλογικό χρόνο), καθώς λιώνουν οι παγετώνες και ο υπόγειος υδροφόρος ορίζοντας καταστρέφεται από την ανθρώπινη εκμετάλλευση. Στην περίπτωση του κεφαλαίου ωστόσο οι πηγές ενέργειας [...] είναι εξαιρετικά ποικίλες, ενώ και ο κινούμενος όγκος του μεγαλώνει διαρκώς – μάλιστα αυξάνει με σύνθετο ρυθμό, επειδή υπάρχει η απαραίτητη επιταγή της μεγέθυνσης. Από την άλλη μεριά ο υδρολογικός κύκλος μοιάζει πολύ περισσότερο με αληθινό κύκλο, μολονότι και αυτός δείχνει πλέον κάποια σημάδια επιτάχυνσης εξαιτίας της παγκόσμιας υπερθέρμανσης. Απεναντίας η κυκλοφορία του κεφαλαίου [...] έχει σχήμα σπινάλ, ή αλλιώς σπείρας, που επεκτείνεται συνεχώς (Harvey, 2019: 24-26).

Στο προηγούμενο κεφάλαιο, απεικονίστηκε η διαδικασία μέσω της οποίας, η συσχέτιση θεμελίου και όρων μετατρέπεται σε μια ουσιώδη αμεσότητα. Σε αυτό το στάδιο, έχει αρθεί η

διαφορά μεταξύ θεμέλιου και θεμελιωμένου, κατά τρόπο που το θεμέλιο, μετατρεπόμενο σε θεμελιωμένο, αναφέρεται στον ίδιο τον εαυτό του αναιρώντας τον (τον εαυτό του). Αυτή η πράξη αναίρεσης της διαφοράς από το τεθειμένο-Είναι του καθίσταται μια ουσιώδης αμεσότητα. Ο Χέγκελ γράφει:

Το θεμέλιο, λοιπόν, δε μένει πίσω σαν κάτι διαφορετικό από το θεμελιωμένο, αλλά η αλήθεια του θεμελιώνειν είναι πως το θεμέλιο εδώ μέσα ενοποιείται με τον ίδιο του τον εαυτό, έτσι που η ανασκόπησή του εντός άλλου να είναι η ανασκόπησή του εντός εαυτού (Χέγκελ, 1998: 225).

Υπό αυτούς τους όρους, η Ουσία έχει μεταβεί στην Ύπαρξη. Η Ύπαρξη συνιστά το πρώτο στάδιο της σφαίρας του Φαινομένου. Μονάχα με το πέρασμα στην Ύπαρξη ανακύπτει η ενότητα της ουσίας και της αμεσότητας. Η Ύπαρξη, ως ενότητα ουσίας και αμεσότητας, αρχικά προσδιορίζεται ως ένα Υπάρχον, το οποίο συνιστά αρνητική ενότητα· η τελευταία συνιστά έναν άμεσο προσδιορισμό της Ύπαρξης και προσδιορίζεται ως Πράγμα. Στο Πράγμα λοιπόν έχει επιτευχθεί η ενότητα της ανασκόπησης εντός εαυτού, δηλαδή του θεμέλιου, και της ανασκόπησης εντός άλλου, δηλαδή του θεμελιωμένου σε κάτι άλλο. Υπό το πρίσμα της ανασκόπησης εντός άλλου, δηλαδή υπό το πρίσμα της αναφοράς του πράγματος σε άλλο, το πράγμα καθίσταται κάτι προσδιορισμένο και αποκαλύπτεται ως μια προσδιορισμένη πολλαπλότητα. Στη βάση της σχέσης *ανασκόπηση εντός εαυτού* και *ανασκόπηση εντός άλλου*, το Πράγμα διακρίνεται στο Πράγμα καθ' εαυτό και στην εξωτερική Ύπαρξη. Η πρώτη πλευρά, το Πράγμα καθ' εαυτό, είναι η ολότητα του υπάρχοντος ως ουσιώδης αμεσότητα, ενώ η δεύτερη πλευρά, η εξωτερική Ύπαρξη, είναι η επουσιώδης προσδιορισμένη πολλαπλότητα του Είναι, η αμεσότητα από τη σκοπιά της ενότητας της με την ουσία.

Έχει ιδιαίτερη σημασία να κατανοείται ότι το επουσιώδες προσδιορισμένο-Είναι δεν έχει ως θεμέλιο το πράγμα καθ' εαυτό, αλλά περισσότερο το τελευταίο συνιστά βάση (Grundlage) του επουσιώδους προσδιορισμένου-Είναι. Συνεπώς, η ανασκόπηση του προσδιορισμένου-Είναι ως ανασκόπηση σε ένα άλλο, συνιστά ανασκόπηση σε ένα άλλο προσδιορισμένο-Είναι και ούτω καθεξής. Αυτή η αναφορά παρακάμπτει το πράγμα καθ' εαυτό και έτσι η επουσιώδης πολλαπλότητα προβάλλει ως μια απέραντη αλληλουχία εξωτερικών συσχετίσεων, όπου το ένα αναφέρεται στο άλλο αποτελώντας έναν κόσμο αμοιβαίας εξάρτησης. Σε αυτό το πλαίσιο, το πράγμα καθ' εαυτό δεν έχει στην πλευρά του την προσδιορισμένη πολλαπλότητα, αλλά την αποκτά μονάχα ενοποιούμενο με την εξωτερική ύπαρξη. Σε αυτή τη συνένωση με την εξωτερική

πολλαπλότητα, οι προσδιορισμοί που αποκτά το πράγμα φαίνεται να ανήκουν σε αυτή την εξωτερικότητα και όχι στο ίδιο το πράγμα καθ' εαυτό. Όμως το πολλαπλό της εξωτερικής ύπαρξης δεν υφίσταται καθ' εαυτό, αλλά αναφέρεται στο πράγμα καθ' εαυτό ως το άλλο του. Φανερόνεται λοιπόν ότι ο κόσμος της εξωτερικής ύπαρξης δεν αποτελεί κάτι εξωτερικό ως προς το πράγμα καθ' εαυτό, αλλά αποτελεί μια στιγμή της απώθησης του πράγματος καθ' εαυτό με τον εαυτό του, κατά τρόπο που αυτή η απώθηση, η οποία αποκτά τη μορφή της εξωτερικής ύπαρξης, επανακάμπτει αφανιζόμενη στο πράγμα καθ' εαυτό.

Ας καταστήσουμε το παραπάνω πιο συγκεκριμένο. Αρχικά έγινε διάκριση του πράγματος καθ' εαυτό, δηλαδή της ουσιώδους αμεσότητας και της εξωτερικής ύπαρξης, της κατ' εξοχήν αμεσότητας. Η εξωτερική πολλαπλή ύπαρξη φάνηκε ως αδιάφορη προς το πράγμα καθ' εαυτό. Οι προσδιορισμοί του πράγματος, στη διαδικασία ενοποίησης του πράγματος καθ' εαυτό και της εξωτερικής ύπαρξης, προέβαλλαν ως μη ανήκοντες στο πράγμα καθ' εαυτό. Όμως, η εξωτερική ύπαρξη δεν υφίσταται για τον εαυτό της, αλλά σε αναφορά με το πράγμα καθ' εαυτό. Η αναφορά των δύο –του πράγματος καθ' εαυτό και της εξωτερικής ύπαρξης– φανερώνει, ότι η εξωτερική ύπαρξη αναφέρεται στον εαυτό της μέσω του πράγματος καθ' εαυτό, έτσι που η ίδια καταβαθαρώνεται και γίνεται πράγμα καθ' εαυτό. Τούτων δοθέντων, η κάθε προσδιορισμένη ύπαρξη αποτελεί μόνο μια στιγμή του πράγματος καθ' εαυτό, συνεπώς ως στιγμή περνά αναγκαία στον αφανισμό και γίνεται πράγμα καθ' εαυτό. Το πράγμα καθ' εαυτό προβάλλει έτσι ως η διαρκής ανανέωση της ύπαρξης και η εξωτερική πολλαπλή ύπαρξη ως η διαδικασία ανανέωσης του πράγματος καθ' εαυτό. Τα πράγματα διαρκώς αφανίζονται και επανακάμπτουν· το πράγμα καθ' εαυτό, ως η ουσιώδης διαμεσολάβηση, βρίσκεται σε ενότητα με αυτή τη διαδικασία. Οι εξωτερικές στιγμές αποτελούν μόνο στάδια της ίδιας της ουσιώδους ύπαρξης. Ο Χέγκελ περιγράφει την εν λόγω σχέση με τον ακόλουθο τρόπο:

Το πράγμα-καθεαυτό είναι η ουσιώδης Ύπαρξη που αναφέρεται στον εαυτό της· αυτό είναι η ταυτότητα με τον εαυτό μόνο στο βαθμό που περιέχει την αρνητικότητα της ανασκόπησης εντός εαυτού· έτσι, εκείνο που εμφανιζόταν ως μια Ύπαρξη εξωτερική σ' αυτό, είναι ένα στάδιο στο εσωτερικό αυτού του ίδιου. Το πράγμα, κατά ταύτα, είναι επίσης ένα αυτο-αποθούμενο πράγμα-καθεαυτό, το οποίο συμπεριφέρεται έτσι προς τον εαυτό του σαν προς ένα Άλλο (ό.π.: 239).

Η αυτοαπώθηση του πράγματος καθ' εαυτό και οι διαφορετικές στιγμές και προσδιορισμοί που αποκτά στο επίπεδο της εξωτερικής Ύπαρξης οδηγούν στη σύλληψη μιας πολλαπλότητας πραγμάτων καθ' εαυτά, τα οποία σχετίζονται διαμέσου της εξωτερικής ύπαρξης.

Η εξωτερική ύπαρξη προβάλλει ως ο μέσος όρος, ο οποίος συσχετίζει τα πράγματα καθ' εαυτά. Όμως, αυτός ο εξωτερικός συσχετισμός, μέσω του οποίου τα πράγματα καθ' εαυτά λαμβάνουν προσδιοριστία, αποδεικνύεται εν τέλει ως ανήκον στα ίδια τα πράγματα καθ' εαυτά, ως διαμεσολαβούμενα. Αποκαλύπτεται έτσι ότι τα πράγματα καθ' εαυτά αποτελούν ένα πράγμα καθ' εαυτό, το οποίο βρίσκεται σε εσωτερική αναφορά με τον εαυτό του και όπου οι προσδιορισμοί που λαμβάνει στο επίπεδο της εξωτερικής Ύπαρξης, με τη μορφή της εξωτερικής αναφοράς των πραγμάτων καθ' εαυτών, συνιστούν τους δικούς του ιδιαίτερους προσδιορισμούς στην αναφορά με τον εαυτό του σαν προς ένα άλλο. Αυτοί οι προσδιορισμοί του πράγματος καθ' εαυτό συνιστούν τις ιδιότητες του.

Η ιδιότητα είναι το χαρακτηριστικό του πράγματος να πραγματοποιεί μια ορισμένη κατάσταση μέσα σε άλλο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μέσω της ιδιότητας, το πράγμα εξωτερικεύεται σε ένα άλλο διατηρώντας τον εαυτό του. Ο Χέγκελ τονίζει ότι,

η ιδιότητα είναι παρούσα μόνο ως ένας τρόπος της σχέσης προς άλλα αυτή [η ιδιότητα] είναι, συνεπώς, η εξωτερική ανασκόπηση και η πλευρά του θεμιμένου-Είναι του πράγματος. Αλλά, δεύτερον, το πράγμα, μέσα σε τούτο το θεμιμένο-Είναι, είναι καθεαυτό διατηρείται μέσα στην αναφορά προς άλλο (ό.π.: 242).

Μέσω της ιδιότητας, το αφηρημένο πράγμα καθ' εαυτό καθίσταται προσδιορισμένο, διότι «η ιδιότητα είναι η αρνητική ανασκόπηση και το διαφοροποιείν» (ό.π.: 248). Η ιδιότητα δεν συνιστά ένα κατηγορημα του πράγματος, σαν να πρόκειται περί ενός θεμιμένου από το θεμέλιο, αλλά συνιστά το ίδιο το θεμέλιο στην εξωτερικότητα του· αποτελεί έτσι την εξωτερικευμένη εντός εαυτού ανασκόπηση του θεμιλίου. Η ιδιότητα ενός πράγματος σχετίζεται με το ίδιο το πράγμα, σαν προς ένα απροσδιόριστο υπόστρωμα, το οποίο δεν αποτελεί το αληθινό θεμέλιο και το προσδιοριστικό στοιχείο της ίδιας της ιδιότητάς του (Χέγκελ, 2005: 125). Το πράγμα λοιπόν προσδιορίζεται ως τέτοιο μέσω των ιδιοτήτων του και ακριβώς χάριν των ιδιοτήτων του συνιστά πράγμα. Έτσι, το πράγμα προβάλλει εκ νέου ως μια πολλαπλότητα πραγμάτων, στην οποία όμως δεν σχετίζονται με έναν εξωτερικό τρόπο μεταξύ τους, αλλά αντιθέτως σχετίζονται ουσιαστικά μέσω των ιδιοτήτων τους.

Τα πράγματα λοιπόν υφίστανται στις ιδιότητες τους, η ιδιότητα είναι το υφίστασθαι του πράγματος. Η συνέχεια της ιδιότητας μέσα σε άλλο την καθιστά κάτι αυθύπαρκτο και ανεξάρτητο από το πράγμα. Μέσω της συνέχειας της ιδιότητας του πράγματος μέσα σε άλλα πράγματα, το πράγμα έρχεται σε εσωτερική συνάφεια με τα άλλα πράγματα και η εν λόγω

διαφορά αίρεται καθιστώντας το πράγμα προσδιορισμένο. Αυτή η συνέχεια του πράγματος με τον εαυτό του φανερώνει ότι το υφίστασθαι του πράγματος είναι η αυθύπαρκτη ύλη. Σε αυτά όμως τα πλαίσια, οι προσδιορισμοί του πράγματος, οι εξωτερικές του μορφοποιήσεις και οι προσδιοριστίες, τις οποίες αυτό λαμβάνει, αποτελούν κάτι το επουσιώδες. Η αυθύπαρκτη ύλη έτσι αδιαφορεί για την τάδε ή τη δείνα προσδιοριστία. Ο Χέγκελ αναφέρει επί τούτου:

Το πράγμα αποτελείται από αυθύπαρκτες ύλες, οι οποίες είναι αδιάφορες απέναντι στην αναφορά τους μέσα στο πράγμα. Αυτή η αναφορά είναι, επομένως, μόνο μια επουσιώδης διασύνδεση αυτών των ιδίων [των υλών], και η διαφορά ενός πράγματος από ένα άλλο ερείδεται στο [να ξέρουμε] εάν και σε ποια ποσότητα ένας αριθμός των μερικών υλών βρίσκεται μέσα σε αυτό. Αυτές χωρούν πάνω και πέρα απ' αυτό το πράγμα, έχουν συνέχεια σε άλλα, και το ότι ανήκουν σε αυτό το πράγμα δεν αποτελεί για αυτές κανένα φραγμό (Χέγκελ, 1998: 253).

Η σύσταση του πράγματος από τις ύλες προβάλλει από ποσοτική σκοπιά και υπό αυτή την έννοια, το πράγμα προβάλλει ως μεταβλητό, διότι οι αλλαγές στη σύσταση και στη συνάφεια των υλών συνεπάγονται τη μεταβολή του ίδιου του πράγματος. Το πράγμα συνιστά ένα πορώδες, το οποίο διαπερνάται ακατάπαυστα από τις ροές των υλών. Η ιδιάζουσα φύση του πράγματος επομένως είναι η διάλυση του, η αέναη μεταβολή του. Σε αυτή τη διαδικασία της διαρκούς μεταβολής, το πράγμα ως ολότητα είναι το *επίσης*, δηλαδή το αλληλοπροϋποτιθέμενο των εναλλαγών και των καταστάσεών του. Η ολότητα του πράγματος όμως δεν είναι μόνο το *επίσης* των υλών, δηλαδή η απλή εναλλαγή της συνάρθρωσης τους. Το πράγμα προσδιορίζεται εξίσου ως *Αυτό*, στη βάση της αρνητικής ενότητας των υλών, δηλαδή στη βάση του αλληλοαποκλεισμού των υλών. Έτσι, μέσω της αρνητικής αναφοράς των υλών προσδιορίζεται η σημειακότητα του πράγματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το πράγμα προσδιορίζεται διττά. Από τη μία πλευρά, το πράγμα ως το *επίσης*, προσδιορίζεται στη βάση του αλληλοπροϋποτιθέμενου των υλών, δηλαδή προσδιορίζεται εκτατικά. Από την άλλη πλευρά, το πράγμα ως το *Αυτό*, προσδιορίζεται αρνητικά, ως αλληλοαποκλεισμός των υλών, δηλαδή κατά βάση εντατικά. Οι δύο προσδιορισμοί του πράγματος αποκαλύπτονται ως αμοιβαία διαμεσολαβούμενοι εντός της ενότητάς τους. Το *επίσης* ως πραγματικότητα, δηλαδή η έκταση του πράγματος, προϋποθέτει σε κάθε στιγμή τη σημειακότητα. Η σημειακότητα από την άλλη προϋποθέτει τη συνάρθρωση των υλών, την πραγματικότητα. Οι ύλες του πράγματος δεν βρίσκονται σε μια περιοχή οι μεν και σε άλλη οι δε, αλλά το *επίσης* είναι η πανταχού παρούσα σημειακότητα. Ο Χέγκελ καθιστά γλαφυρή την ανωτέρω λογική ανάπτυξη γράφοντας ότι,

το πράγμα δεν έχει σε έναν άλλο τόπο το χρώμα του, σε έναν άλλο το οσμηρό υλικό του, σε έναν τρίτο το θερμικό υλικό του κ.ο.κ., αλλά μέσα σε ένα σημείο, στο οποίο αυτό είναι θερμό, είναι επίσης έγχρωμο, όξινο, ηλεκτρικό κ.ο.κ. (ό.π.: 257).

Το πράγμα λοιπόν αποκαλύπτεται ως ενότητα αλληλοπροϋπόθεσης και αλληλοαποκλεισμού και οι ύλες φανερώνονται ως πορώδεις. Το πορώδες των υλών έγκειται σε αυτό το αμοιβαίο αλληλοπροϋποθέτειν και αλληλοαποκλείειν, σε αυτή την αμοιβαία αρνητική σχέση των υλών και στην ταυτόχρονη αλληλοδιείσδυση τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κάθε ύλη αποκλείει τις άλλες και συνάμα η κάθε ύλη περιέχει άλλες ύλες στα διάκενα και στις παρυφές της.

το υφίστασθαι τους είναι συγχρόνως το ανηρημένο-Είναι τους και το υφίστασθαι των άλλων και αυτό το υφίστασθαι των άλλων είναι εξίσου καλά τούτο το ανηρημένο-Είναι τους και το υφίστασθαι της πρώτης και κατά τον ίδιο τρόπο όλων των άλλων. Το πράγμα, κατά ταύτα, είναι η αυτο-αντιφατική με τον εαυτό του διαμεσολάβηση του αυθύπαρκτου υφίστασθαι μέσω του αντιθέτου του, δηλ. μέσω της άρνησης του· ή μιας αυθύπαρκτης ύλης μέσω του υφίστασθαι και μη-υφίστασθαι μιας άλλης (ό.π.: 255-256).

Το πράγμα λοιπόν, ακριβώς ως αντίφαση του αυθύπαρκτου υφίστασθαι και της άρνησης του (μη-υφίστασθαι), καθίσταται Φαινόμενο.

Στην παραπάνω λογική ανάπτυξη των κατηγοριών της Ύπαρξης, ο Χέγκελ πραγματεύεται τη συσχέτιση των ιδιοτήτων και των υλών, δίχως να προβαίνει σε μια διάκριση ή λογική ιεράρχηση διαφόρων τύπων συσχέτισης των ιδιοτήτων και των υλών. Οι ιδιότητες και οι ύλες εξετάζονται από τον Χέγκελ στην καθολική και αφηρημένη τους μορφή, ως τα μέσα σύστασης της ύπαρξης. Από τη σκοπιά της εξέτασης λογικού και ιστορικού και λαμβάνοντας πάντοτε υπόψη την ταύτιση λογικού και ιστορικού που χαρακτηρίζει το εγελιανό σύστημα, διαπιστώνεται ότι η ιστορικότητα, η οποία ανιχνεύεται στη λογική πραγμάτευση της Ύπαρξης, είναι η γενικότερη ιστορική αλληλουχία, που χαρακτηρίζει το σύνολο του ιεραρχικά διατεταγμένου συστήματος των λογικών κατηγοριών της διαλεκτικής λογικής. Στην ειδική πραγμάτευση όμως των ιδιοτήτων και των υλών, οι τελευταίες δεν εξετάζονται υπό το πρίσμα μια λογικής ιεράρχησης, η οποία θα μπορούσε να απεικονίσει το περιεχόμενο μια ιστορικής αλληλουχίας. Τα πράγματα διαφέρουν όσον αφορά στην αντίστοιχη λογική ανάπτυξη στους Μαρξ και Βαζιούλιν.

Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι ο δεύτερος και ο τρίτος τόμος του «Κεφαλαίου» δεν ολοκληρώθηκαν από τον ίδιο τον Μαρξ, αλλά από τον Ένγκελς, ο οποίος με πλήρη συνείδηση δεν ήθελε να παρέμβει στο έργο του Μαρξ, αλλά να εκδοθεί όπως αυτό επεξεργάστηκε από τον ίδιο του τον συγγραφέα.²¹⁴ Ως εκ τούτου, η λογική και μεθοδολογική συνοχή των λογικών κατηγοριών εκ των πραγμάτων υστερεί εν συγκρίσει με τον πρώτο τόμο. Παρ' όλα αυτά, αξιοποιώντας τη «Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ» του Βαζιούλιν και επιχειρώντας την επέκταση των αναλύσεών της, θα προσπαθήσουμε να δούμε μια πιο συστηματική και άμεση συσχέτιση της ανάπτυξης των εγελιανών κατηγοριών με την ανάπτυξη της νόησης στο «Κεφάλαιο». Τούτων δοθέντων, σε ορισμένα σημεία θα προβούμε σε μια ερμηνεία της ανάπτυξης της εξέτασης του Μαρξ, υπό το πρίσμα της εγελιανής έκπτυξης των κατηγοριών, δίχως αυτή η συστηματική μορφή να υφίσταται πράγματι στην ανάπτυξη της σκέψης του Μαρξ στο «Κεφάλαιο». Ο λόγος που θα προβούμε σε ένα τέτοιο εγχείρημα δεν έγκειται σε μια εμμονή εγελιανής ερμηνευτικής του Μαρξ, αλλά στην ανάγκη ανάδειξης του γεγονότος ότι ο μεθοδολογικός μετασχηματισμός που πραγματοποιεί ο τελευταίος, στην εξέταση της σφαίρας του Φαινομένου, είναι ένας μετασχηματισμός που δεν οφείλεται στην ημιτελή ολοκλήρωση του δευτέρου τόμου, αλλά στην γενική διάρθρωση της διαλεκτικής λογικής, την οποία αναπτύσσει ο ίδιος στην εξέταση της διαδικασίας της κυκλοφορίας.

Στον δεύτερο τόμο του «Κεφαλαίου» με τίτλο «Η διαδικασία κυκλοφορίας του κεφαλαίου», ο Μαρξ εξετάζει τη σφαίρα του Φαινομένου. Στο πρώτο μέρος του δευτέρου τόμου με τίτλο «Οι μεταμορφώσεις του κεφαλαίου και η κύκλυσή²¹⁵ τους», εξετάζονται οι μεταμορφώσεις του κεφαλαίου σε χρηματικό, παραγωγικό και εμπορευματικό κεφάλαιο στη διαδικασία της κυκλικής του κίνησης. Τονίσαμε πλειστάκις ότι στη διαλεκτική νόηση, η μετάβαση από τη σφαίρα της Ουσίας στην Ύπαρξη και εν γένει στο Φαινόμενο, δεν αποτελεί ένα πέρασμα σε μια νέα σφαίρα, κατά τρόπο που η Ουσία να παρέμενε στα μετόπισθεν ως κάτι το υποστασιακό, άλλα ότι «το Φαινόμενο είναι η Ύπαρξη με την ουσιαστικότητά της συγχρόνως, το τεθειμένο-Είναι με το θεμέλιό του» (ό.π.: 265).

²¹⁴ Ο Ένγκελς γράφει στον πρόλόγό του σχετικά με την έκδοση του δευτέρου τόμου: «Αρκέστηκα ν' αποδώσω όσο το δυνατό κατά λέξη τα χειρόγραφα, αλλάζοντας στο ύφος μονάχα αυτό που θα άλλαζε κι ο ίδιος ο Μαρξ, και παρεμβάλλοντας επεξηγηματικές φράσεις και επεξηγηματικά περάσματα μόνο εκεί, όπου ήταν απολύτως αναγκαίο και όπου επιπλέον το νόημα ήταν εντελώς αναμφισβήτητο. Τις φράσεις που αφήνουν έστω και την παραμικρότερη αμφιβολία προτίμησα να τις τυπώνω επί λέξει ολόκληρες» (Ένγκελς στο Μαρξ, 1979: 1).

²¹⁵ Πρόκειται για την ελληνική απόδοση του όρου «Kreislauf», ο οποίος σημαίνει κυκλική πορεία, κυκλική κίνηση. Από εδώ και στο εξής, θα αντικαθιστούμε τον όρο «κύκλωση» με τον όρο «κυκλική κίνηση».

Πως θα διερευνούσε άραγε ο Μαρξ τη σφαίρα του Φαινομένου και συγκεκριμένα την Ύπαρξη, αν υποθέσουμε ότι υιοθετούσε μια τέτοια εσφαλμένη μεθοδολογική αντίληψη; Σε μια τέτοια προσέγγιση της Ύπαρξης, ο Μαρξ θα έπρεπε να διερευνήσει το χρηματικό και το εμπορευματικό κεφάλαιο στη σχετική τους αυτοτέλεια από τη σφαίρα της παραγωγής και συγκεκριμένα θα τα διερευνούσε ως κατηγορήματα ή αποτελέσματα της τελευταίας. Σε αυτή την περίπτωση όμως, η αμεσότητα δεν θα συνιστούσε μια ουσιώδη αμεσότητα, αλλά μια αμεσότητα, η οποία θα αποτελούσε το παθητικό αποτέλεσμα της παραγωγής και η οποία δεν θα αντεπιδρούσε με την τελευταία. Εν αντιθέσει με τις μη διαλεκτικές προσεγγίσεις, ο Μαρξ αρχίζει την έρευνα της διαδικασίας κυκλοφορίας του κεφαλαίου με την εξέταση της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου, η οποία έχει τη μορφή χρηματικό κεφάλαιο-παραγωγικό κεφάλαιο-εμπορευματικό κεφάλαιο.

Από την ίδια την παρουσίαση του πίνακα περιεχομένων του πρώτου μέρους του δευτέρου τόμου του «Κεφαλαίου» και τη διάκριση των κεφαλαίων σε: κεφάλαιο 1. «Η κύκλωση του χρηματικού κεφαλαίου», κεφάλαιο 2. «Η κύκλωση του παραγωγικού κεφαλαίου», κεφάλαιο 3. «Η κύκλωση του εμπορευματικού κεφαλαίου», κεφάλαιο 4. «Τα τρία σχήματα της διαδικασίας κύκλωσης», δύναται να διαπιστωθεί ο διαμεσολαβητικός χαρακτήρας του παραγωγικού κεφαλαίου, δηλαδή της σφαίρας της παραγωγής, του τόπου παραγωγής της υπεραξίας, όπως αυτή προβάλλει με τον πλέον άμεσο τρόπο στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Συνεπώς, το παραγωγικό κεφάλαιο, η ίδια η παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου, υπό την άμεση μορφή της στη διαδικασία της κυκλοφορίας, βρίσκεται σε άμεση ενότητα με τις υπόλοιπες άμεσες πλευρές του κεφαλαίου, με το χρηματικό και το εμπορευματικό κεφάλαιο. Έτσι, η κυκλική κίνηση του κεφαλαίου αποκαλύπτεται ως μια ουσιώδης αμεσότητα, η οποία συνιστά την Ύπαρξη του κεφαλαίου.

Η κυκλική κίνηση λοιπόν του κεφαλαίου έγκειται στην αυτοδιαμεσολαβούμενη κίνηση του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου. Φυσικά, αυτή η διαμεσολάβηση του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου συνιστά μια σχέση, η οποία είναι εμμενής και χαρακτηρίζει κάθε γενικότερο προσδιορισμένο στάδιο και

κάθε προσδιορισμένη μορφή εμφάνισης (Erscheinungsform)²¹⁶ της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου. Έτσι, τόσο στην κυκλική κίνηση του χρηματικού κεφαλαίου, όσο και στην κυκλική κίνηση του παραγωγικού κεφαλαίου και του εμπορευματικού κεφαλαίου, η νόηση εστιάζει στη διαμεσολαβητική σχέση των τριών μορφών ύπαρξης του κεφαλαίου. Κατά ταύτα, ανεξάρτητα από το ποια μορφή κυκλικής κίνησης εξετάζουμε συγκεκριμένα (χρηματικού, παραγωγικού, εμπορευματικού), κάθε πλευρά βρίσκεται σε κάθε μορφή σε αμοιβαία και αδιάρρηκτη ενότητα με τις άλλες.

Στο πλαίσιο της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου, το κεφάλαιο ως ενότητα ουσίας και αμεσότητας προσδιορίζεται ως ένα Υπάρχον, το οποίο είναι αρνητική ενότητα. Η αρνητική του ενότητα συνίσταται στο γεγονός ότι παρ' όλες τις μεταμορφώσεις του και τις μετατροπές του από τη μία μορφή στην άλλη (χρηματική, παραγωγική, εμπορευματική), το κεφάλαιο, ως ολότητα, συνιστά ένα Υπάρχον και ως εκ τούτου είναι ένα Πράγμα. Στο Πράγμα, όπως δείξαμε στην πραγμάτευση της ύπαρξης στον Χέγκελ, επιτυγχάνεται η ανασκόπηση εντός εαυτού και η ανασκόπηση εντός άλλου, κατά τρόπο που το Πράγμα διακρίνεται στο Πράγμα καθ' εαυτό και στην εξωτερική ύπαρξη. *Το Πράγμα καθ' εαυτό είναι η ουσιώδης ύπαρξη ή η ουσιώδης ταυτότητα της ύπαρξης, αλλά με τέτοιο τρόπο που αυτό αποτελεί την πλέον αφηρημένη πλευρά, η οποία προκύπτει από την άρνηση του άμεσου, δηλαδή του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος.* Στη διαδικασία της κυκλικής του κίνησης, ανεξάρτητα από τις διαφορετικές μορφές ύπαρξης που αποκτά, το κεφάλαιο παραμένει ουσιαστικά ταυτό με τον εαυτό του, παραμένει κεφάλαιο. Υπό αυτή την έννοια, το κεφάλαιο, ως βιομηχανικό κεφάλαιο, είναι το Πράγμα καθ' εαυτό. Το Πράγμα έχει επίσης την πλευρά του άμεσου, την πλευρά του Είναι, τουτέστιν της επιφάνειας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Αυτή ωστόσο η αμεσότητα (το Είναι), στον βαθμό που το Πράγμα συνιστά διαμεσολάβηση, καθίσταται ένα ποικίλο προσδιορισμένο-Είναι. Οι εναλλαγές έτσι των μορφών του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος, κατά την κυκλική κίνηση του κεφαλαίου –δηλαδή του Πράγματος ως αρνητικής ενότητας– καταδεικνύουν ότι το κεφάλαιο λαμβάνει τη μορφή του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος και ως εκ τούτου αποτελούν την πλευρά της εξωτερικής Ύπαρξης και της επουσιώδους προσδιορισμένης πολλαπλότητας. Η χρηματική, η παραγωγική και η

²¹⁶ Μορφή εμφάνισης ή μορφή του Φαινομένου. Θα χρησιμοποιούμε εναλλάξ τους όρους αποτυπώνοντας πάντοτε το ίδιο νοηματικό περιεχόμενο. Η προβληματική των μορφών εμφάνισης ή μορφών του φαινομένου θα μας απασχολήσει αμέσως παρακάτω.

εμπορευματική μορφή αποτελούν τις μορφές Ύπαρξης (Existenzform) του κεφαλαίου. Το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα συνιστούν μια ποικιλία πολλαπλών προσδιορισμών του κεφαλαίου στην κυκλική του κίνηση.

Με μια πρώτη ματιά, το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα στη διαδικασία της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου φαίνεται να μην παράγονται από το ίδιο κεφάλαιο, αλλά να παράγονται το ένα από το άλλο· το καθένα προβάλλει ως θεμέλιο και θεμελιωμένο σε σχέση με το άλλο. Έτσι, το κάθε επουσιώδες προσδιορισμένο-Είναι (χρήμα, παραγωγή, εμπόρευμα) έχει την αναφορά του στο άλλο του. Αυτή η αναφορά του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος, κατά τη διαδικασία της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου, προβάλλει ως ένας κόσμος αμοιβαίας εξάρτησης.

Το Πράγμα καθ' εαυτό, δηλαδή το κεφάλαιο, δεν συνιστά το θεμέλιο (Grund) του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος, αλλά τη βάση τους (Grundlage). Με άλλα λόγια, το κεφάλαιο προβάλλει ως η βάση μέσω της οποίας το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα σχετίζονται μεταξύ τους, εν τούτοις τα τελευταία δεν προβάλλουν ακόμη ως τεθειμένα από το ίδιο το κεφάλαιο. Σε αυτή τη βαθμίδα της λογικής ανασύστασης, το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα δεν υπάρχουν εξαιτίας του κεφαλαίου. Τούτη η φαινομενικότητα όμως προέρχεται από τη σύλληψη του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος από τη σκοπιά της σφαίρας του Είναι και της εξωτερικής αναφοράς που συνάπτουν εντός της τελευταίας. Το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα δεν συνιστούν κεφάλαιο ειλημμένα καθ' εαυτά. Στη σφαίρα του Είναι, το χρήμα και το εμπόρευμα προβάλλουν ως προϋποθέσεις του κεφαλαίου και όχι ακόμη ως παράγωγα ή προϊόντα του κεφαλαίου. Όμως εδώ, το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα εξετάζονται ως πλευρές της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου.

Στη σφαίρα της Ουσίας, αποκαλύφθηκε ότι η σφαίρα του Είναι και οι προσδιορισμοί της είναι τεθειμένοι από την ίδια την Ουσία. Έτσι, η πολλαπλότητα της εξωτερικής ύπαρξης, το χρήμα, η παραγωγή, το εμπόρευμα, παύει να προβάλλει ως κάτι το ανεξάρτητο και καθ' εαυτό υφιστάμενο και αποκαλύπτεται ως κάτι που αναφέρεται στο Πράγμα καθ' εαυτό, στο κεφάλαιο, αποτελώντας μια στιγμή της κίνησής του. Η κάθε προσδιορισμένη ύπαρξη (χρήμα, παραγωγή, εμπόρευμα) συνιστά μια στιγμή του Πράγματος καθ' εαυτό (του κεφαλαίου), «εκείνο που εμφανιζόταν ως μια Ύπαρξη εξωτερική σ' αυτό, είναι ένα στάδιο στο εσωτερικό αυτού του ίδιου» (ό.π.: 239). Το κεφάλαιο λοιπόν φανερώνεται ως μια διαδικασία διαρκούς ανανέωσης και

οι μορφές της εξωτερικής του ύπαρξης, ως οι διαφορετικές του σωματοποιήσεις, ως η διαδικασία ανανέωσης, αυτοαπόθησης και επιστροφής του κεφαλαίου στον ίδιο τον εαυτό του.

Στην κυκλική του κίνηση, το κεφάλαιο περνώντας από τις μορφές του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος συμπεριφέρεται προς τον εαυτό του σαν προς ένα άλλο. Για ποιο λόγο συμβαίνει αυτό; Γιατί σε αυτό το επίπεδο της λογικής ανάπτυξης, οι μορφές του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος δεν προβάλλουν ως διαφορετικοί εμμενείς προσδιορισμοί του ενιαίου κεφαλαίου, αλλά προβάλλουν ως διαφορετικές ενσαρκώσεις του κεφαλαίου, ως οι διαφορετικές μορφές ύπαρξης του κεφαλαίου, οι οποίες αναφέρονται με εξωτερικό τρόπο η μία στην άλλη και καθορίζονται από την εξωτερική ύπαρξη, από την αμεσότητα. Πρόκειται για την επαφή του κεφαλαίου με αυτή την αμεσότητα, η οποία του προσδίδει την κάθε ξεχωριστή μορφή ύπαρξης. Επί παραδείγματι, κατά την εξέταση του χρηματικού κεφαλαίου, ο Μαρξ τονίζει ότι «σαν χρηματικό κεφάλαιο βρίσκεται σε μια κατάσταση, που μπορεί να εκπληρώνει χρηματικές λειτουργίες [...] Η ικανότητα αυτή δεν πηγάζει από το γεγονός ότι το χρηματικό κεφάλαιο είναι κεφάλαιο, αλλά από το γεγονός ότι είναι χρήμα» (Μαρξ, 1979: 26).

Γνωρίζουμε ωστόσο ότι το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα συνιστούν παράγωγα του κεφαλαίου. Στη διαδικασία της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου, είναι η ανανεωτική του κίνηση που θέτει το χρήμα, την παραγωγή και το εμπόρευμα. Σε αυτή την ανανεωτική κίνηση του κεφαλαίου με τον εαυτό του, το κεφάλαιο σχετίζεται με τον εαυτό του ως ένα Άλλο. Ως εκ τούτου, το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα εμφανίζονται ως ουσιώδεις υπάρξεις, ως οι ουσιώδεις μορφές ύπαρξης, τις οποίες έχει αποκτήσει το κεφάλαιο στην επαφή του με την εξωτερική ύπαρξη. Έτσι, έχουμε μια πολλαπλότητα πραγμάτων καθ' εαυτά, έχουμε το χρηματικό, το παραγωγικό και το εμπορευματικό κεφάλαιο. Η εξωτερική ύπαρξη, δηλαδή το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα είναι ο σχετισμός τους ως άλλα. Αλλά το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα είναι ένα Άλλο εν γένει από το κεφάλαιο. Το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα δεν είναι διαφορετικοί προσδιορισμοί του ίδιου του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο είναι άμεση ουσιαστικότητα, ενώ οι διαφορετικές μορφές χρήμα, παραγωγή και εμπόρευμα είναι μορφές που εκπορεύονται από την εξωτερική ύπαρξη. Έτσι, η προσδιοριστία των πραγμάτων εδράζεται στην τάξη της εξωτερικότητας. Φαίνεται σαν τα διαφορετικά πράγματα καθ' εαυτά να αποκτούν το καθένα τη μορφή του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος εξαιτίας της

εξωτερικής ύπαρξης και της εξωτερικής τους αναφοράς. Ως εκ τούτου, το χρηματικό κεφάλαιο προβάλλει ως κεφάλαιο, που έχει αποκτήσει τη μορφή του χρηματικού κεφαλαίου ένεκα του χρήματος, αντιστοίχως το παραγωγικό κεφάλαιο και το εμπορευματικό κεφάλαιο προβάλλουν ως κεφάλαια που έχουν αποκτήσει τις αντίστοιχες μορφές τους ένεκα της παραγωγής και του εμπορεύματος. Αυτή όμως η εξωτερική αναφορά φανερώνεται ως η εσωτερική αναφορά του ίδιου του κεφαλαίου. Στην πραγματικότητα δεν είναι η κίνηση του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος, η οποία καθορίζει τη μορφή του κεφαλαίου, τουναντίον, είναι το κεφάλαιο και η εσωτερική του κίνηση που καθορίζει την κίνηση του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος.

Συνεχίζοντας τον παραπάνω συλλογισμό στο πλαίσιο της εξέτασης της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου ο Μαρξ καταλήγει:

Από την άλλη μεριά και η κεφαλαιακή αξία στη χρηματική της κατάσταση μπορεί να εκπληρώνει μονάχα χρηματικές λειτουργίες και τίποτα άλλο. Εκείνο που τις χρηματικές αυτές λειτουργίες τις κάνει να είναι λειτουργίες κεφαλαίου είναι ο καθορισμένος τους ρόλος στην κίνηση του κεφαλαίου, επομένως και η συνάρτηση του σταδίου, στο οποίο εμφανίζονται, με τα άλλα στάδια της κύκλυσής του (ό.π.: 26).

Δεν πρόκειται έτσι για πολλά πράγματα καθ' εαυτά, αλλά για το βιομηχανικό κεφάλαιο (πράγμα καθ' εαυτό), του οποίου οι διαφορετικές μορφές της εξωτερικής ύπαρξης είναι οι ιδιαίτεροι προσδιορισμοί του και η αναφορά του ίδιου στον εαυτό του σαν σε ένα Άλλο.

Βάσει των ανωτέρω, το χρήμα, η παραγωγή και το εμπόρευμα δεν εξετάζονται ως τέτοια, αλλά ως οι λειτουργικές μορφές ή οι ιδιότητες του κεφαλαίου, ως εκείνες οι μορφές, διαμέσου των οποίων το κεφάλαιο εμφανίζεται. Το κεφάλαιο εμφανίζεται μέσω των ιδιοτήτων του, αλλά δεν παράγεται από αυτές. Έτσι, το κεφάλαιο δεν παράγεται από το χρήμα, την παραγωγή και το εμπόρευμα, αλλά εμφανίζεται μέσω αυτών. Διαμέσου των ιδιοτήτων του, το κεφάλαιο εξωτερικεύεται σε ένα άλλο διατηρώντας τον εαυτό του. Ο Μαρξ πραγματευόμενος το χρηματικό κεφάλαιο διαπιστώνει ότι,

σαν πραγματοποιημένο χρηματικό κεφάλαιο, δεν προκύπτει από το ότι είναι χρηματική μορφή του κεφαλαίου, *χρηματικό* κεφάλαιο, αλλά αντίθετα από το ότι είναι χρηματικό *κεφάλαιο*, κεφάλαιο με χρηματική μορφή, από το ότι το κεφάλαιο έχει εγκαινιάσει τη διαδικασία μ' αυτή τη μορφή, ότι έχει προκαταβληθεί με χρηματική μορφή (ό.π.: 44-45)

Στην κάθε μορφή, χρήμα, παραγωγή, εμπόρευμα, το κεφάλαιο διατηρεί τον εαυτό του παραμένοντας κεφάλαιο. Στη διαδικασία της κυκλικής του κίνησης, το κεφάλαιο μέσω των ιδιοτήτων του έρχεται σε αλληλεπίδραση με άλλα πράγματα, ειλημμένα τα τελευταία ως οι ουσιώδεις διακρίσεις του κεφαλαίου από τον ίδιο τον εαυτό του. Η συνέχεια των ιδιοτήτων του κεφαλαίου μέσα σε άλλα πράγματα, συνεπάγεται την εσωτερική συνάφεια του κεφαλαίου με τις διαφορετικές μορφές του εαυτού του, με τις εσωτερικές του διακρίσεις. Συνεπώς, μέσω των ιδιοτήτων του, το κεφάλαιο καθίσταται κάτι το προσδιορισμένο· έχουμε να κάνουμε με χρηματικό, παραγωγικό και εμπορευματικό κεφάλαιο. Επιπλέον, στη διαδικασία της κυκλικής του κίνησης, το κεφάλαιο ανεξαρτήτως της ειδικής μορφής που λαμβάνει (χρηματικό, παραγωγικό, εμπορευματικό), συνιστά εν γένει βιομηχανικό κεφάλαιο παραμένοντας ταυτόσημο με τον εαυτό του. Το κεφάλαιο διαφοροποιείται μονάχα στις ιδιότητες και στις λειτουργίες του. Οι ιδιότητες είναι εκείνοι οι προσδιορισμοί του πράγματος, οι οποίοι, εντός της αρνητικής του ενότητας, αναφέρονται με εξωτερικό τρόπο στο πράγμα ως τη δική τους βάση. Όπως φάνηκε, η χρηματική, η παραγωγική και η εμπορευματική μορφή αναφέρονται με εξωτερικό τρόπο προς το κεφάλαιο εν γένει. Αυτή η συνέχεια του κεφαλαίου ως ταυτό με τον εαυτό του συνεπάγεται ότι οι εξωτερικές του μορφοποιήσεις σε χρηματικό, παραγωγικό και εμπορευματικό κεφάλαιο είναι κάτι το επουσιώδες. Η συνέχεια του κεφαλαίου με τον εαυτό του οδηγεί στη σύλληψη των ιδιοτήτων ως αυθύπαρκτων σταδίων ανασκοπημένων στον εαυτό τους. Υπό αυτή την έννοια, οι ιδιότητες συνιστούν αυθύπαρκτες ύλες.

Οι ιδιότητες και οι ύλες είναι διαφορετικοί προσδιορισμοί του ίδιου πράγματος. Οι ιδιότητες είναι προσδιορισμοί από τη σκοπιά του πράγματος, δηλαδή από τη σκοπιά που ανήκουν σε κάτι άλλο, ενώ οι ύλες είναι διαφορετικά στάδια προσδιορισμένα στη βάση της αυθυπαρξίας τους, δηλαδή προσδιορισμένα στον εαυτό τους. Δείχθηκε ότι το χρηματικό, το παραγωγικό και το εμπορευματικό κεφάλαιο είναι οι ιδιότητες του κεφαλαίου, αυτές αποτελούν προσδιορισμούς του κεφαλαίου θεωρημένου ακριβώς από τη σκοπιά του κεφαλαίου, ως ανήκοντες σε αυτό. Επιπλέον, ο συσχετισμός του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου είναι αδιάφορος αυτός καθ' εαυτός ως προς το βιομηχανικό κεφάλαιο γενικά. Το κεφάλαιο προβάλλει ως το συνονθύλευμα των ανεξάρτητων και αυθύπαρκτων υλών, του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου. Το κεφάλαιο όμως δεν συνιστά μια συνάθροιση χρηματικού, παραγωγικού και εμπορευματικού κεφαλαίου, αλλά την εναλλαγή τους.

Ακολουθώντας την εγελιανή έκπτυξη των κατηγοριών, παρατηρείται ότι το βιομηχανικό κεφάλαιο προσδιορίζεται ως *Αυτό*²¹⁷, στη βάση της αρνητικής ενότητας του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου. Μέσω της ειδικής αναφοράς του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου προσδιορίζεται η σημειακότητα του κεφαλαίου. Στον βαθμό που το κεφάλαιο βρίσκεται σε μια μορφή (χρηματική, παραγωγική, εμπορευματική) δεν μπορεί ταυτόχρονα να βρίσκεται και στην άλλη. Επιπρόσθετα, το κεφάλαιο προσδιορίζεται ως το *επίσης*²¹⁸, αφού στο σύνολο της κυκλικής του κίνησης το κεφάλαιο υπάρχει ταυτόχρονα με τη μορφή του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου. Το κεφάλαιο έτσι προσδιορίζεται από τη μία εκτατικά, στη βάση της αλληλοπροϋποτιθέμενης αναφοράς του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου και από την άλλη προσδιορίζεται εντατικά, στη βάση της αρνητικής ενότητας και του αλληλοαποκλεισμού του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το κεφάλαιο αποκαλύπτεται ως ενότητα αλληλοπροϋπόθεσης και αλληλοαποκλεισμού.

Από τη σκοπιά της συνολικής διαδικασίας της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, οι στιγμές και τα στάδια του κεφαλαίου, το χρηματικό, το παραγωγικό και το εμπορευματικό κεφάλαιο, φανερώνονται ως ταυτοχρόνως αλληλοπροϋποτιθέμενα και αλληλοαποκλειόμενα·

όλες οι προϋποθέσεις της διαδικασίας εμφανίζονται σαν αποτέλεσμά της, σαν προϋπόθεση που την έχει παραγάγει αυτή η ίδια (και όλα τ' αποτελέσματά της εμφανίζονται σαν προϋποθέσεις της). Κάθε στοιχείο εμφανίζεται σαν σημείο αφετηρίας, σαν σημείο περάσματος και σαν σημείο επιστροφής. Η συνολική διαδικασία παρουσιάζεται σαν ενότητα της διαδικασίας παραγωγής και της διαδικασίας κυκλοφορίας· η διαδικασία παραγωγής γίνεται μεσολαβητής της διαδικασίας κυκλοφορίας και αντίστροφα (ό.π.: 98).

Το χρηματικό, το παραγωγικό και το εμπορευματικό κεφάλαιο, ειλημμένα ως ύλες, αποκαλύπτονται ως πορώδεις ύλες. Η κάθε μια προϋποθέτει την άλλη και συγχρόνως την αποκλείει. Σε κάθε στιγμή της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου, το κεφάλαιο βρίσκεται συγχρόνως με τη μορφή του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου. Ταυτόχρονα, η κάθε μορφή κεφαλαίου (χρηματική, παραγωγική, εμπορευματική) αποκλείει την άλλη. Ο Μαρξ αποτυπώνει ανάγλυφα το εν λόγω ζήτημα γράφοντας ότι,

²¹⁷ Πρόκειται για τον όρο «Dieses».

²¹⁸ Πρόκειται για τον όρο «Auch».

η διαδικασία της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου είναι μια διαρκής διακοπή, έξοδος από ένα στάδιο και είσοδος στο επόμενο· εγκατάλειψη της μιας μορφής και ύπαρξη με μιαν άλλη μορφή· το καθένα απ' αυτά τα στάδια δεν καθορίζει μόνο το άλλο, αλλά ταυτόχρονα και το αποκλείει (ό.π.: 100).

Από τη σκοπιά του Χέγκελ, θα λέγαμε ότι η κάθε μορφή κεφαλαίου βρίσκεται στους πόρους και στα διάκενα της άλλης. Το κεφάλαιο λοιπόν φανερώνεται ως μια αντίφαση με τον εαυτό του, διαμέσου του αυθύπαρκτου υφίστασθαι και της άρνησής του (του αντιθέτου του). Ακριβώς αυτή η αντίφαση καθιστά το κεφάλαιο όχι ένα στατικό Πράγμα, αλλά μια διαρκή αντιφατική διαμεσολάβηση με το εαυτό του, κατά τρόπο που «το κεφάλαιο μπορεί να νοηθεί μόνο σαν κίνηση και όχι σαν ένα Πράγμα που ηρεμεί» (ό.π.: 103). Υπό αυτούς τους όρους, η κυκλική κίνηση του κεφαλαίου προβάλλει ως μια συνεχόμενη κυκλική κίνηση, δηλαδή ως Περιστροφή του κεφαλαίου.

Η παραπάνω ανάπτυξη αποτελεί τη γενική λογική ανάπτυξη της σκέψης του Μαρξ, κατά τη διερεύνηση της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου. Έως αυτό το σημείο και λαμβάνοντας πάντοτε ως δεδομένη τη διαφορά υλιστικής και ιδεαλιστικής προσέγγισης, στη μαρξική εξέταση της Ύπαρξης, φαίνεται να μην υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές από την αντίστοιχη λογική ανάπτυξη του Χέγκελ. Ας διανύσουμε λοιπόν εκ νέου αυτή τη διαδρομή, εστιάζοντας πιο συγκεκριμένα στη μαρξική ανάπτυξη της σκέψης, υπό το πρίσμα της συσχέτισης λογικού και ιστορικού.

Αναγκαία για την κατανόηση της συσχέτισης λογικού και ιστορικού στην πραγμάτευση της σφαίρας του Φαινομένου καθίσταται η σαφής διευκρίνιση των λογικών κατηγοριών «μορφή Ύπαρξης» (Existenzform) και «μορφή εμφάνισης ή μορφή του Φαινομένου» (Erscheinungsform). Ο Μαρξ διακρίνει τις δύο κατηγορίες εντός του αλληλένδετου χαρακτήρα τους. Για παράδειγμα, διατυπώνει ότι το χρήμα είναι μια μορφή ύπαρξης του κεφαλαίου, ενώ ορίζει το χρηματικό κεφάλαιο ως μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου. Στο πλαίσιο της σφαίρας του Φαινομένου, ο προσδιορισμός του άμεσου, ο οποίος ανακύπτει στο πλαίσιο της κίνησης από την αμεσότητα προς την ουσία, αποτελεί τον προσδιορισμό της μορφής ύπαρξης. Το χρήμα λόγου χάριν αποτελεί τη μορφή ύπαρξης του κεφαλαίου. Αντίθετα, ο προσδιορισμός που ανακύπτει από την κίνηση από την ουσία προς την αμεσότητα και μάλιστα στη συντελεσμένη της μορφή, λόγου χάριν το χρηματικό κεφάλαιο, αποτελεί τη μορφή εμφάνισης ή τη μορφή του Φαινομένου. Οι εν λόγω κατηγορίες δύναται να εντοπιστούν σε ένα ακόμη ευρύτερο επίπεδο.

Ο Μαρξ αρχίζει την εξέταση της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου με την εξέταση της κυκλικής κίνησης του χρηματικού κεφαλαίου. Η κυκλική κίνηση του χρηματικού κεφαλαίου συνίσταται στη μετατροπή του χρήματος σε εμπόρευμα (εμπορεύματα), κατά την οποία ο κεφαλαιοκράτης προβάλλει σαν αγοραστής, εν συνεχεία στην παραγωγική κατανάλωση, κατά την οποία το αγορασμένο εμπόρευμα καταναλώνεται δημιουργώντας ένα εμπόρευμα μεγαλύτερης αξίας από την αξία των συστατικών στοιχείων της παραγωγής του, και τέλος στη διαδικασία μετατροπής του εμπορεύματος σε χρήμα, κατά την οποία ο κεφαλαιοκράτης εμφανίζεται στην αγορά σαν πωλητής. Η εν λόγω κυκλική κίνηση απεικονίζεται με τον τύπο: $X-E...Π...E'-X'$. Οι όροι (X) και (E) είναι αντίστοιχα το αρχικά προκαταβεβλημένο χρήμα και το αγορασμένο εμπόρευμα (πρώτες ύλες, μέσα παραγωγής, εργασιακή δύναμη), οι διακεκομμένες τελείες είναι η παύση της κυκλοφορίας, κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας (Π), και οι όροι (E') και (X') απεικονίζουν το εμπόρευμα και το χρήμα προσ αυξημένα με υπεραξία.

Στο πρώτο στάδιο συντελείται η διαδικασία μετατροπής του χρήματος σε εμπόρευμα. Η εν λόγω λογική αλληλουχία της διαδικασίας μετατροπής του χρήματος σε εμπόρευμα (εμπορεύματα) αντιστοιχεί στην ιστορική αλληλουχία που διανύει κάθε ατομικό κεφάλαιο, κατά το στάδιο της πρωταρχικής του εμφάνισης (οντογένεση) σαν ατομικό κεφάλαιο, καθώς επίσης και στη διαδικασία πρωταρχικής εμφάνισης του κεφαλαίου γενικά (φυλογένεση). Ο Μαρξ σημειώνει τα ακόλουθα σχετικά με το εν λόγω ζήτημα: «Επειδή η πρώτη φάση είναι X-E, προβάλλει και η προέλευση των συστατικών του παραγωγικού κεφαλαίου από την αγορά εμπορευμάτων, όπως προβάλλει γενικά και το γεγονός ότι όρος της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής, είναι η κυκλοφορία, το εμπόριο» (ό.π.: 58). Συνεπώς, η κίνηση X-E απεικονίζει σε ανηρημένη μορφή τη διαδικασία της πρωταρχικής εμφάνισης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής καθώς και της πρωταρχικής εμφάνισης κάθε νέου ατομικού κεφαλαίου. Σε αυτό το στάδιο επίσης, προβάλλει η πλευρά της ταυτότητας μεταξύ της διαδικασίας φυλογένεσης και οντογένεσης του κεφαλαίου. Η εν λόγω σύμπτωση λογικής και ιστορικής σειράς συνιστά μια σύμπτωση, η οποία αναπαράγεται στο πλαίσιο της κίνησης της ύπαρξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή μέσω της κίνησης του ήδη ανακύψαντος και διαμορφωμένου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Εν συνεχεία, ο Μαρξ περνά στην αναλυτικότερη εξέταση της πράξης X-E. Η τελευταία διακρίνεται σε δύο ειδικότερες αυτοτελείς πράξεις, τη X-Mπ και τη X-Δ, όπου το Μπ

αντιστοιχεί στα μέσα παραγωγής και το Δ στην εργασιακή δύναμη. Οι δύο αυτές πράξεις μετατροπής του χρήματος σε εμπόρευμα αποτελούν δύο διακριτές και αυτοτελείς αγορές, η πρώτη την αγορά εμπορευμάτων με τη μορφή των μέσων παραγωγής και η δεύτερη την αγορά εργασιακής δύναμης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αναλυτική απεικόνιση της πράξης X-E παίρνει τη μορφή $X-E <^{\Delta}_{Μπ}$. Παρ' όλο που οι εν λόγω στιγμές αποτελούν υποστάδια της ενιαίας κίνησης X-E, ο Μαρξ τις διακρίνει χρονικά. Στην περίπτωση της πρωταρχικής εμφάνισης κάθε ατομικού κεφαλαίου, η πράξη X-Μπ αναγκαία προηγείται της πράξης X-Δ. Ο Μαρξ ενδεικτικά αναφέρει:

Αν το χρήμα για πρώτη φορά μετατρέπεται σε παραγωγικό κεφάλαιο, ή αν για πρώτη φορά λειτουργεί για τον κάτοχό του σαν χρηματικό κεφάλαιο, πρέπει τότε αυτός πρώτα ν' αγοράσει τα μέσα παραγωγής, χίτριά, μηχανές κτλ., προτού αγοράσει την εργατική δύναμη· γιατί όταν η εργατική δύναμη περάσει κάτω από την εξουσία του, πρέπει να υπάρχουν τα μέσα παραγωγής, για να μπορεί να τη χρησιμοποιήσει σαν εργατική δύναμη (ό.π.: 28-29).

Παρατηρείται ότι στην ίδια τη λογική έκθεση του χρηματικού κεφαλαίου, η λογική αλληλουχία της κίνησης X-E, δηλαδή η κίνηση $X-E <^{\Delta}_{Μπ}$, εκτίθεται στη βάση της κίνησης του ήδη ανακύψαντος και διαμορφωμένου αντικειμένου. Έτσι, η κίνηση X-Μπ προηγείται της κίνησης X-Δ. Επιπλέον, η εν λόγω αλληλουχία X-Μπ...X-Δ απεικονίζει σε ανηρημένη μορφή τη σειρά εμφάνισης αυτών των πλευρών στον χρόνο, τουτέστιν στο πλαίσιο της προγενέστερης μορφής κίνησης. Από τη σκοπιά του ιστορικού σταδίου των προϋποθέσεων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η σχέση X-Μπ προηγείται της σχέσης X-Δ. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, ο Μαρξ παρατηρεί ότι «τα μέσα παραγωγής, το υλικό μέρος του κεφαλαίου, πρέπει επομένως ν' αντιπαρατίθενται στον εργάτη σαν τέτοια, σαν κεφάλαιο, για να μπορεί η πράξη X-Δ να γίνει γενική κοινωνική πράξη» (ό.π.: 31). Με άλλα λόγια, για να καταστεί η αγοραπωλησία της εργασιακής δύναμης γενική κοινωνική πράξη, θα πρέπει να έχει πραγματοποιηθεί ο διαχωρισμός των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής και αντίστοιχα τα τελευταία να αποτελούν ιδιοκτησία των κεφαλαιοκρατών. Τούτων δοθέντων, η πράξη X-E, η οποία περιέχει τις πράξεις X-Μπ και X-Δ και είναι χαρακτηριστική της πρωταρχικής εμφάνισης κάθε ατομικού κεφαλαίου, προϋποθέτει με τη σειρά της, τη μία εκ των στιγμών της, την πράξη X-Μπ. Υπό μια αυστηρά ιστορική αλληλουχία, η πράξη X-Μπ θα όφειλε να παρουσιαστεί πριν τη σχέση X-E. Εν τούτοις, εκείνο που εξετάζεται σε αυτό το στάδιο της εξέτασης του «Κεφαλαίου» δεν είναι η διαμόρφωση των ιστορικών προϋποθέσεων του κεφαλαίου, αλλά η κίνησή του κατά το ώριμο στάδιο της ανάπτυξής του, υπό το πρίσμα της

κυκλοφορίας. Επομένως, η σχέση X-Μπ εξετάζεται ως εσωτερική στιγμή της γενικότερης σχέσης X-E. Διαπιστώνεται λοιπόν για ακόμη μια φορά, το γεγονός ότι ο συσχετισμός και η διάταξη ορισμένων πλευρών του γνωστικού αντικειμένου αποκτούν άλλη μορφή διάταξης στο ήδη ανακύψαν γνωστικό αντικείμενο, το οποίο κινείται επί της δικής του βάσης. Οι παραπάνω πλευρές του κεφαλαίου, οι οποίες ανέκυσαν ετεροχρονισμένα κατά τη διαδικασία της γένεσής του μέσα από την προγενέστερη μορφή κίνησης, εμφανίζονται στο ήδη ανακύψαν κεφάλαιο ως συγχρονικές και οι οποίες μέσω της ανανεούμενης κίνησης του κεφαλαίου καθίστανται ολοένα και περισσότερος κυρίαρχος, ολοένα και περισσότερο διευρυμένες. Όπως αναφέρει ο Μαρξ:

Η πραγματικότητα λοιπόν που υπάρχει εδώ στη βάση της πράξης $X-E <^{\Delta}_{Μπ}$ είναι η διανομή· όχι η διανομή με τη συνηθισμένη έννοια της διανομής των μέσων κατανάλωσης, αλλά η διανομή των ίδιων των στοιχείων της παραγωγής, από τα οποία οι υλικοί συντελεστές βρίσκονται συγκεντρωμένοι στη μια πλευρά, ενώ η εργατική δύναμη βρίσκεται απομονωμένη απ' αυτά, στη άλλη (ό.π.: 31).

Τα επόμενα στάδια στη συνολική κυκλική κίνηση του χρηματικού κεφαλαίου, δηλαδή η διακοπή της κυκλοφορίας και το πέρασμα στην παραγωγική διαδικασία, εντός της οποίας η αρχικά προκαταβεβλημένη αξία αποκτά μια επαυξημένη μορφή, η έξοδος από την παραγωγική διαδικασία με τη μορφή του εμπορεύματος και η τελική μετατροπή του εμπορεύματος μέσω της πώλησης σε χρήμα ακολουθούν εν γένει και εν συνόλω την ιστορική αλληλουχία της κίνησης του ήδη ανακύψαντος και διαμορφωμένου αντικειμένου.

Ο Μαρξ συνεχίζει την εξέταση της Ύπαρξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής με τη διερεύνηση του σταδίου της κυκλικής κίνησης του παραγωγικού κεφαλαίου. Ο τύπος της κυκλικής κίνησης του παραγωγικού κεφαλαίου είναι $\Pi \dots E' - X' - E \dots \Pi$ και αποτελεί την άρνηση της πρώτης μορφής, δηλαδή της κυκλικής κίνησης του χρηματικού κεφαλαίου. Ενώ στο πρώτο στάδιο η παραγωγή αποτελούσε το μέσο όρο της συνολικής κυκλικής κίνησης, στο δεύτερο στάδιο τον μέσο όρο τον αποτελεί η κυκλοφορία. Συγχρόνως, στο πρώτο στάδιο η κυκλοφορία εμφανίζεται ως X-E-X, ενώ στο δεύτερο στάδιο εμφανίζεται ως E-X-E, δηλαδή ως απλή εμπορευματική κυκλοφορία.

Στο στάδιο της κυκλικής κίνησης του παραγωγικού κεφαλαίου, στο X' εμφανίζεται η προκαταβεβλημένη κεφαλαιακή αξία και η υπεραξία. Ένεκα του γεγονότος ότι το X' μετατρέπεται σε εμπορεύματα για να αλλάξει μορφή, καθίσταται εφικτή η διάκριση, εντός του X' , της κίνησης X-E και $\chi-e$, όπου X, η αρχικά προκαταβεβλημένη αξία, η οποία μετατρέπεται

εκ νέου σε εμπορεύματα που θα περάσουν σε παραγωγική κατανάλωση, και χ η υπεραξία, όπου θα βγει εκτός της κυκλικής κίνησης και θα καταναλωθεί για εμπορεύματα ατομικής κατανάλωσης του κεφαλαιοκράτη. Η κίνηση ε - χ - ε , εφόσον πρόκειται για ατομική κατανάλωση, συνιστά απλή εμπορευματική κυκλοφορία, που εν τούτοις η πρώτη της φάση, η ε - χ , εντάσσεται στην κυκλοφορία του εμπορευματικού κεφαλαίου $E'-X'$ αποτελώντας στιγμή της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου.

Στον βαθμό που η υπεραξία ξοδεύεται εξ' ολοκλήρου για την ατομική κατανάλωση του κεφαλαιοκράτη, με αμετάβλητους τους λοιπούς οικονομικούς όρους, η κυκλική κίνηση του παραγωγικού κεφαλαίου προβάλλει ως απλή αναπαραγωγή. Η παραγωγική διαδικασία, μέσω της οποίας συντελέστηκε η παραγωγή υπεραξίας, προβάλλει εκ νέου στο τελικό άκρο της σχέσης. Η κυκλική κίνηση συνεπώς προβάλλει ως μια ανανεούμενη κίνηση, η οποία διεξάγεται στον ίδιο βαθμό και στην ίδια κλίμακα. Ο Μαρξ παρατηρεί ότι,

η κυκλική κίνηση αυτή δείχνει την περιοδικά ανανεούμενη λειτουργία του παραγωγικού κεφαλαίου, δηλαδή την αναπαραγωγή, ή τη διαδικασία παραγωγής του ως διαδικασία αναπαραγωγής σε σχέση με την αξιοποίηση· όχι μόνο την παραγωγή, αλλά την περιοδική αναπαραγωγή υπεραξίας· τη λειτουργία του βιομηχανικού κεφαλαίου που βρίσκεται στην παραγωγική του μορφή όχι σαν εφάπαξ λειτουργία, αλλά σαν περιοδικά επαναλαμβανόμενη λειτουργία, έτσι που το ξαναρχίνισμα καθορίζεται από το ίδιο το αποτέλεσμα (ό.π.: 62).

Παρά ταύτα, η μεταβολή των συντελεστών της παραγωγής, όπως η αύξηση ή η μείωση της αξίας των πρώτων υλών, των μέσων κ.τ.λ., δύναται από τη μία να καθιστά αδύνατη την επανάληψη της παραγωγικής διαδικασίας με το ίδιο ποσόν κεφαλαιακής αξίας και από την άλλη να οδηγεί στη διεύρυνση της παραγωγικής διαδικασίας με το ίδιο ποσόν κεφαλαιακής αξίας. Τόσο στην πρώτη περίπτωση, κατά την οποία για τη διεξαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας, μαζί με την αρχική κεφαλαιακή αξία, ο κεφαλαιοκράτης θα πρέπει να προσθέσει και ένα μέρος της υπεραξίας (αν αυτό φυσικά επαρκεί για τη διεξαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας) ή ακόμη και ένα αποθεματικό χρηματικό κεφάλαιο, το οποίο βρίσκεται σε λανθάνουσα μορφή με τη μορφή θησαυρού, όσο και στη δεύτερη περίπτωση, κατά την οποία με την ίδια κεφαλαιακή αξία συντελείται μια μεγαλύτερης κλίμακας παραγωγική διαδικασία, φανερώνεται ότι η κυκλική κίνηση του παραγωγικού κεφαλαίου εμπεριέχει σε υπηγμένη μορφή τη διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

Από τη σκοπιά λογικού και ιστορικού, η κυκλική κίνηση του παραγωγικού κεφαλαίου αντιστοιχεί στο ιστορικό στάδιο της διαμόρφωσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Στην κυκλική κίνηση του παραγωγικού κεφαλαίου, η κυκλοφορία εμφανίζεται ως ο μέσος όρος, γεγονός που σημαίνει ότι η κυκλοφορία δεν προβάλλει πλέον ως προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όπως στην πρώτη περίπτωση της κυκλικής κίνησης του χρηματικού κεφαλαίου, αλλά ως αποτέλεσμα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ως προϋπόθεση που αναπαράγεται από την ίδια την κίνηση του αντικειμένου. Αυτό απεικονίζεται με τον πλέον ανάγλυφο τρόπο στον ίδιο τον τύπο της κυκλικής κίνησης του παραγωγικού κεφαλαίου. Το δεύτερο Π, είτε πρόκειται για Π (απλή αναπαραγωγή) είτε για Π' (διευρυμένη αναπαραγωγή), έχει ως άμεση προϋπόθεση την κυκλοφορία, τη σχέση $E'-X'-E$. Η τελευταία όμως είναι μια προϋπόθεση που έχει προκύψει από μια προγενέστερη παραγωγική διαδικασία. Από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής, η εν λόγω λογική αλληλουχία αντιστοιχεί στη διαδικασία μετασχηματισμού της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας σε κατ' εξοχήν κεφαλαιοκρατική εμπορευματική κυκλοφορία.

Το τρίτο στάδιο της κυκλικής κίνησης, το οποίο εξετάζει ο Μαρξ, είναι η κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου. Ο τύπος της κυκλικής κίνησης του εμπορευματικού κεφαλαίου είναι $E'-X'-E...Π...E'$. Στην κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου, το αρχικό E' αποτελεί το εμπορευματικό προϊόν, στο οποίο περιέχεται τόσο η κεφαλαιακή αξία όσο και η υπεραξία. Έτσι, η κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου συνιστά κυκλική κίνηση και των δύο, της κεφαλαιακής αξίας και της υπεραξίας. Ο Μαρξ επισημαίνει ότι «το E' εμφανίζεται όχι μόνο σαν προϊόν, αλλά και σαν προϋπόθεση των δύο προηγούμενων κυκλικών κινήσεων» (Μαρξ, 1987: 85). Η κίνηση $X-E$ ($X <^{\Delta}_{M\pi}$) προϋποθέτει την αντίστροφη της $E'-X'$, αφού τουλάχιστον ένα μέρος των μέσων παραγωγής αποτελούν εμπορεύματα άλλων ατομικών κεφαλαίων, τα οποία διεξάγουν την κυκλική τους κίνηση. Ήδη με το πέρασμα στην εξέταση της κυκλικής κίνησης του εμπορευματικού κεφαλαίου, αρχίζει να φαίνεται ο συσχετισμός των κυκλικών κινήσεων των διαφορετικών ατομικών κεφαλαίων.

Αυτό που διακρίνει την κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου από εκείνη του χρηματικού και του παραγωγικού αντίστοιχα, είναι ότι σε αυτήν η αφετηρία είναι ήδη η αξιοποιημένη αξία. Δεν πρόκειται έτσι για μια διαδικασία, κατά την οποία η αρχική κεφαλαιακή αξία πρόκειται να αξιοποιηθεί, αλλά για μια ήδη αξιοποιημένη αξία, η οποία πρόκειται να

αξιοποιηθεί για ακόμη μια φορά. Επιπλέον, το τελικό άκρο σε κάθε μία από τις προηγούμενες μορφές κυκλικής κίνησης X' και Π (ή Π') συνιστά αποτέλεσμα της διαδικασίας κυκλοφορίας, αντιθέτως στην κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου, το τελικό άκρο E' συνιστά αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας. Στην τρίτη μορφή, στην κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου, φανερώνεται ο ουσιώδης δεσμός της παραγωγής ενός συγκεκριμένου ατομικού κεφαλαίου με την κυκλοφορία των άλλων ατομικών κεφαλαίων. Σε αυτή τη μορφή λοιπόν αποκαλύπτεται η ουσιώδης αλληλεπίδραση της παραγωγής και της κυκλοφορίας του συνολικού κεφαλαίου. Ο Μαρξ εξηγεί ότι η κίνηση $E' \dots E'$,

μας προκαλεί η ίδια να τη βλέπουμε όχι μόνο σαν γενική μορφή της κυκλικής κίνησης, δηλ. σαν μια κοινωνική μορφή, με την οποία μπορούμε να βλέπουμε κάθε ξεχωριστό βιομηχανικό κεφάλαιο (εκτός από την πρώτη τοποθέτησή του), επομένως όχι μόνο σαν μια μορφή κίνησης κοινή σε όλα τα ατομικά κεφάλαια, αλλά ταυτόχρονα σαν μορφή κίνησης του συνόλου των ατομικών κεφαλαίων, επομένως του συνολικού κεφαλαίου της τάξης των κεφαλαιοκρατών, μια κίνηση που μέσα της η κίνηση κάθε ατομικού βιομηχανικού κεφαλαίου εμφανίζεται μόνο σαν μια μικρότερη κίνηση που πλέκεται με τις κινήσεις των άλλων κεφαλαίων και καθορίζεται από αυτές (ό.π.: 95).

Αναλυτικότερα, στην κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου, αν πάρουμε την τελική μεταμόρφωση του κάθε σταδίου από τη σκοπιά της προϋπόθεσής του, δηλαδή της αντίθετης κίνησης, η οποία οφείλει να διεξάγεται για την πραγματοποίησή του, έχουμε τα ακόλουθα: Για το πρώτο στάδιο $E'-X'$ προϋποτίθεται η αντίθετη κίνηση $X-E$, δηλαδή προϋποτίθεται το X στα χέρια του αγοραστή, σε μια διαδικασία κυκλοφορίας, η οποία βρίσκεται εκτός της συγκεκριμένης κυκλικής κίνησης και ανεξάρτητα από το αν το E που αγοράζεται θα καταναλωθεί για παραγωγική ή για ατομική κατανάλωση. Όποιος και αν είναι ο σκοπός της αγοράς του E' , η αντίθετη κίνηση ως $X-E$ τραβάει το E' από την κυκλοφορία και ολοκληρώνει την πρώτη μεταμόρφωση του E' σε X' . Για το δεύτερο στάδιο $X'-E$ ($\Delta + M\pi$)... Π , προϋποτίθεται το E σαν κάτι, το οποίο υπάρχει εκτός της συγκεκριμένης κυκλικής κίνησης. Το $M\pi$ είναι το E της κυκλικής κίνησης άλλων ατομικών κεφαλαίων, ενώ το Δ προϋποτίθεται ότι βρίσκεται και αυτό άμεσα διαθέσιμο στην αγορά. Έτσι, η αντίθετη κίνηση που προϋποτίθεται για τη μετατροπή του X' σε E είναι η αντίστοιχη μετατροπή του E ($M\pi$) σε X , $E(M\pi)-X$, η οποία συνιστά στιγμή της κυκλικής κίνησης άλλων κεφαλαίων. Στο τρίτο στάδιο $\Pi \dots E'$, το E' έχει προκύψει από το Π με τη μορφή της προσαύξησης της αξίας. Εδώ πλέον δεν έχουμε να κάνουμε με μια μορφική μεταβολή στο επίπεδο της κυκλοφορίας, αλλά με μια ουσιώδη μεταβολή, η

οποία έχει προκύψει από την παραγωγική διαδικασία, από την ουσία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Από τη σκοπιά λογικού και ιστορικού, η κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου αντιστοιχεί στο ιστορικό στάδιο της ωριμότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Το αρχικό Ε' αποτελεί ένα ήδη προσαυξημένο κεφάλαιο, το οποίο στο τελικό άκρο ως Ε'' συνεχίζει να αυξάνεται ολοένα και περισσότερο. Η εν λόγω λογική ανάπτυξη αντιστοιχεί σε ανηρημένη μορφή στη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Επιπλέον, σε αυτή τη μορφή φανερώνεται ότι αναγκαίος όρος για τη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής είναι να βρίσκονται εμπορεύματα στην αγορά. Τα συστατικά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας φαίνεται να προέρχονται όλα από τη σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας. Ο Μαρξ επισημαίνει αυτή την αντικειμενική φαινομενικότητα και τον κίνδυνο αγνόησης των συστατικών στοιχείων της παραγωγής, τα οποία είναι ανεξάρτητα από την εμπορευματική κυκλοφορία. Από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής, αυτό συνεπάγεται ότι στη συγκεκριμένη μορφή, η αγορά έχει πλέον μετασχηματιστεί εξ' ολοκλήρου από την κίνηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και συνιστά πλέον μια κεφαλαιοκρατική αγορά. Υπό τους παραπάνω όρους, στην κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου, φανερώνεται η ενότητα του ατομικού και του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Φανερώνεται η αλληλοδιαπλοκή και η συσχέτιση των διαφορετικών ατομικών κεφαλαίων. Το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο δεν προβάλλει ούτε ως ένα μηχανικό συνονθύλευμα, αλλά ούτε σαν μια μορφή που διατηρείται, κατά το μάλλον ή ήττον, μια σημαντικού βαθμού εξωτερική αλληλεπίδραση. Στην τρίτη μορφή της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου, αρχίζει να εμφανίζεται η ουσιώδης σχέση του κεφαλαίου, η ουσιαστική ενότητα και το αλληλένδετο των ατομικών κεφαλαίων με το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Από τη σκοπιά λογικού και ιστορικού, αυτή η σχέση είναι χαρακτηριστική του σταδίου της ωριμότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Από την εξέταση της σχέσης λογικού και ιστορικού συμπεραίνουμε ότι η έκθεση των τριών σταδίων της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου (χρηματικό, παραγωγικό, εμπορευματικό) αναπαράγει σε ανηρημένη μορφή τα ιστορικά στάδια ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας. Το γεγονός αυτό το μαρτυρά και η διασύνδεση, από τον Μαρξ, των τριών προαναφερθέντων σταδίων, με ορισμένες βαθμίδες της ανάπτυξης της επιστήμης περί του αντικειμένου. Για παράδειγμα, τονίζει ότι ενώ η σχέση X-E-X' είναι η βάση του μονεταριστικού συστήματος

(Monetärsystem), ο τύπος της κυκλικής κίνησης του χρηματικού κεφαλαίου $X-E...Π...E'-X'$, αποτελεί τη βάση του μερκαντιστικού συστήματος (Merkantilsystem) (Μαρξ, 1987: 59-60). Το δεύτερο στάδιο, την κυκλική κίνηση του παραγωγικού κεφαλαίου, το συνδέει με το στάδιο της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Όπως γράφει, «η κυκλική κίνηση του παραγωγικού κεφαλαίου είναι η μορφή, με την οποία η κλασική πολιτική οικονομία εξετάζει τη διαδικασία κυκλικής κίνησης του βιομηχανικού κεφαλαίου» (ό.π.: 84). Τέλος, το τρίτο στάδιο, το $E'-X'-E...Π...E'$, το συνδέει με το έργο «Tableau Economique» του Κενάι (ό.π.: 97).²¹⁹

Συγκρίνοντας όλα τα παραπάνω με τη λογική κλιμάκωση των κατηγοριών της Ύπαρξης του Χέγκελ, παρατηρείται ότι στον τελευταίο, η λογική ανάπτυξη δεν αποκτά τόσο έντονα ιστορική μορφή. Η ανηρημένη ιστορική αλληλουχία, που μπορεί να ανιχνευθεί στις κατηγορίες της Ύπαρξης της εγγελιανής λογικής, έγκειται στη λογική ανάπτυξη ιδιότητες-ύλες-διάλυση του πράγματος (πορώδες των υλών), στην οποία απεικονίζεται η διαδικασία βαθμιαίας μετατροπής της εξωτερικής αλληλεπίδρασης των πλευρών του αντικειμένου σε εσωτερική. Όμως, οι ιδιότητες ως τέτοιες και οι ύλες ως τέτοιες δεν χαρακτηρίζονται από κάποια μορφή λογικής ιεράρχησης ή ιστορικής αλληλουχίας.

Στο «Κεφάλαιο» αντίστοιχα, φαίνεται να μην υφίσταται μια τέτοιου τύπου λογική ιεράρχηση ή ιστορική διάταξη αναφορικά με την καθ' εαυτή συσχέτιση του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου. Κάτι τέτοιο φαίνεται από το γεγονός ότι τόσο στην έκθεση της κυκλικής κίνησης του χρηματικού κεφαλαίου όσο και στην έκθεση της κυκλικής κίνησης του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου, το χρηματικό, το παραγωγικό και το εμπορευματικό κεφάλαιο αλληλεπιδρούν αμοιβαία μεταξύ τους, αλληλοπροϋποθέτοντας και αλληλοαποκλείοντας το ένα το άλλο. Ως εκ τούτου, παρ' ότι ο Μαρξ εκθέτει το πορώδες των υλών στο τέταρτο κεφάλαιο, με τίτλο «Τα τρία σχήματα της διαδικασίας κύκλωσης», δηλαδή τη σχέση αλληλοπροϋπόθεσης και αλληλοαποκλεισμού του

²¹⁹ Εδώ δεν υποστηρίζουμε ότι υπάρχει πλήρης σύμπτωση της αλληλουχίας της ανάπτυξης των πλευρών του αντικειμένου, δηλαδή της κεφαλαιοκρατίας, με την αλληλουχία της ανάπτυξης της επιστήμης περί του αντικειμένου. Το «Tableau Economique», το οποίο εκδίδεται το 1758, είναι ένα έργο που ανήκει στη σχολή των Φυσιοκρατών και όχι στην κλασική πολιτική οικονομία. Στην παρούσα έρευνα δεν καταπιανόμαστε με τα ζητήματα λογικού και ιστορικού που σχετίζονται με τη διαδικασία ανάπτυξης της γνώσης και της επιστήμης περί του αντικειμένου. Η αναφορά στα στάδια ανάπτυξης της γνώσης και της επιστήμης περί του αντικειμένου έγινε για να καταδειχθεί ότι οι αναφερθέντες τύποι της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου σχετίζονται με ορισμένες βαθμίδες ανάπτυξης της γνώσης περί του αντικειμένου στη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου, η σχέση αυτή δύναται κάλλιστα να εντοπιστεί, αν και όχι με τον πλέον ανάγλυφο τρόπο, ήδη από την παρουσίαση της κυκλικής κίνησης του χρηματικού κεφαλαίου.

Στη βάση της εγελιανής λογικής ανάπτυξης της Ύπαρξης, το Πράγμα και η εν συνεχεία διάλυσή του και η μετατροπή του σε Φαινόμενο, θα μπορούσε να ολοκληρωθεί στο «Κεφάλαιο» ήδη από το πρώτο κεφάλαιο, με την έκθεση της κυκλικής κίνησης του χρηματικού κεφαλαίου και με την παρουσίαση στο τέλος του εν λόγω κεφαλαίου του τύπου $X-E...Π...E'-X'$ $X-E...Π...E'-X'$ $X-E...Π...$ κ.λπ. Στο τέταρτο κεφάλαιο, με τίτλο «Τα τρία σχήματα της διαδικασίας κυκλικής κίνησης», ο Μαρξ, απεικονίζοντας τη συνολική διαδικασία κυκλοφορίας με $\Sigma\kappa$, εκθέτει εν συνόλω τα τρία σχήματα της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου, τα οποία έχουν ως εξής: 1) $X-E...Π...E'-X'$, 2) $Π...Σ\kappa...Π$, 3) $\Sigma\kappa...Π$ (E'). Η διαπίστωση του Μαρξ σε αυτό το κεφάλαιο και στη βάση των τριών σχημάτων της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου, ότι «σ' ένα διαρκώς περιστρεφόμενο κύκλο κάθε σημείο είναι ταυτόχρονα σημείο αφετηρίας και σημείο επιστροφής» (ό.π.: 99), θα μπορούσε να διατυπωθεί και στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου, στη βάση του τύπου $X-E...Π...E'-X'$ $X-E...Π...E'-X'$ $X-E...Π...$ κ.λπ. Επιπλέον, δύναται με ευκολία να διαπιστωθεί ότι τα τρία σχήματα (1, 2, 3) της διαδικασίας της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου, αποτελούν τις διαμελισμένες στιγμές τύπου $X-E...Π...E'-X'$ $X-E...Π...E'-X'$ $X-E...Π...$ κ.λπ. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου, ο Μαρξ εκθέτει τον τύπο $X-E...Π...E'-X'$ $X-E...Π...E'-X'$ $X-E...Π...$ κ.λπ., στη συνέχεια προβαίνει στον αναλυτικό του διαμελισμό και τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο, πραγματοποιεί τη σύνθεση των διαμελισμένων στιγμών του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η νόηση πραγματοποιεί μια ελικοειδή κίνηση, δηλαδή πρόκειται για μια σπείρα της έλικος.

Μια εξέταση, η οποία θα ακολουθούσε πιστά την αλληλουχία των εγελιανών κατηγοριών, θα έπρεπε να ολοκληρώσει την πραγμάτευση της Ύπαρξης με την ολοκλήρωση του πρώτου κεφαλαίου και την έκθεση του τύπου $X-E...Π...E'-X'$ $X-E...Π...E'-X'$ $X-E...Π...$ κ.λπ.²²⁰ Για ποιο λόγο άραγε ο Μαρξ ακολουθεί μια διαφορετικού τύπου προσέγγιση; Θεωρούμε ότι ο Μαρξ αναπτύσσει μια λογική προσέγγιση, την οποία θα αποκαλέσουμε *γενικότερη λογική*

²²⁰ Σε μια τέτοια περίπτωση, στο πρώτο κεφάλαιο δεν θα έπρεπε να εξεταστεί αυστηρά το χρηματικό κεφάλαιο, αλλά η γενικότερη συσχέτιση χρηματικού, παραγωγικού και εμπορευματικού κεφαλαίου, δίχως η νόηση να εστιάζει στις ειδικές μορφές της κυκλικής κίνησης του κάθε κεφαλαίου.

των μορφών Ύπαρξης. Ο λόγος ανάπτυξης μιας ευρύτερης λογικής των μορφών Ύπαρξης βρίσκεται στη συσχέτιση λογικού και ιστορικού.

Ο Μαρξ δεν ενδιαφέρεται μονάχα να εξετάσει την ύπαρξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και τη διαδικασία μορφοποιήσεων του Πράγματος. Το Πράγμα, δηλαδή το κεφάλαιο, υπάρχει μέσω του χρήματος, της παραγωγής και του εμπορεύματος και εμφανίζεται ως χρηματικό, παραγωγικό και εμπορευματικό κεφάλαιο. Έως αυτό το σημείο δεν εντοπίζεται κάποια σημαντική κατηγοριακή διαφοροποίηση από τον τρόπο που αναπτύσσει τη σκέψη του και ο Χέγκελ. Ο Μαρξ όμως συλλαμβάνει και κάτι ακόμη· οι μορφές ύπαρξης του κεφαλαίου δεν αποτελούν μονάχα προσδιορισμούς της εμφάνισης της άμεσης και δεδομένης ύπαρξης του ώριμου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, στη διαδικασία της ανανεούμενης κίνησής του, αλλά αποτελούν και εκείνες τις μορφές, μέσω των οποίων αποκαλύπτονται σε ανηρημένη μορφή τα στάδια της ιστορικής διαδικασίας της ανάπτυξης του καθώς επίσης και η ιστορικότητα των μορφών ύπαρξής του. Γράφει χαρακτηριστικά:

Το Χ...Χ' δείχνει μόνο την αξιακή πλευρά, την αξιοποίηση της προκαταβλημένης αξίας σαν σκοπό της συνολικής διαδικασίας. Το Π...Π (Π') δείχνει τη διαδικασία παραγωγής του κεφαλαίου σαν διαδικασία αναπαραγωγής με αμετάβλητο ή αυξανόμενο το μέγεθος του παραγωγικού κεφαλαίου (συσσώρευση). Το Ε'...Ε', ενώ με το αρχικό κιόλας άκρο αναγγέλλεται σαν μορφή της κεφαλαιοκρατικής εμπορευματικής παραγωγής, περικλείνει εξαρχής και την παραγωγική και την ατομική κατανάλωση· η παραγωγική κατανάλωση και η αξιοποίηση που περιλαμβάνεται σε αυτήν εμφανίζονται μόνο σαν κλάδος της κίνησης της. Τέλος, επειδή το Ε' μπορεί να υπάρχει με μια μορφή χρήσης, που δεν μπορεί να ξαναμπει σε καμία διαδικασία παραγωγής, φανερώνεται εξαρχής πως τα διάφορα αξιακά συστατικά του Ε', που εκφράζονται με μέρη του προϊόντος, πρέπει να καταλάβουν διαφορετική θέση, ανάλογα με το αν το Ε'...Ε' θεωρείται σαν μορφή της κίνησης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, ή σαν αυτοτελής κίνηση ενός ατομικού βιομηχανικού κεφαλαίου. Σ' όλες αυτές τις ιδιομορφίες της η κύκλιση αυτή δείχνει πως είναι κάτι παραπάνω από μια μεμονωμένη κύκλιση ενός απλώς ατομικού κεφαλαίου (ό.π.: 96).

Τα διαφορετικά στάδια των μορφών Ύπαρξης απεικονίζουν σε ανηρημένη μορφή τα διαφορετικά στάδια της ιστορικής ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Στην ανάπτυξη των μορφών Ύπαρξης απεικονίζεται συγχρόνως, σε ένα πρώτο επίπεδο, η βαθμιαία κλιμάκωση του συσχετισμού του όλου και των μερών του κεφαλαίου, του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και των ατομικών κεφαλαίων καθώς και το σταδιακό πέρασμα από την εξωτερική στην εσωτερική αλληλεπίδραση. Αυτό επιτρέπει στον Μαρξ, ήδη από το τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους με τίτλο «Η κύκλιση του εμπορευματικού κεφαλαίου», να

σκιαγραφήσει την Ουσιώδη σχέση²²¹, τον ουσιώδη συσχετισμό του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και των ατομικών κεφαλαίων. Ως εκ τούτου, παρ' όλο που στο τέταρτο κεφάλαιο, με τίτλο «Τα τρία σχήματα της διαδικασίας της κυκλικής κίνησης», εξετάζεται το κεφάλαιο και στις τρεις μορφές του (χρηματικό, παραγωγικό, εμπορευματικό) υπό το πρίσμα της λογικής προσέγγισης του πορώδους των υλών, την ίδια στιγμή, η αλληλοδιείσδυση των υλών απεικονίζει σε ένα πρωτογενές επίπεδο και την ουσιώδη σχέση, δηλαδή την τρίτη ομάδα κατηγοριών της σφαίρας του Φαινομένου. Ο Μαρξ διαπιστώνει ότι,

το κεφάλαιο σαν σύνολο [σ.σ. ως Αυτό] βρίσκεται στις διάφορες φάσεις του ταυτόχρονα και παράλληλα στο χώρο [σ.σ. ως Επίσης]. Διαρκώς όμως κάθε μέρος περνάει διαδοχικά από τη μια φάση, από τη μια λειτουργική μορφή στην άλλη και έτσι λειτουργεί διαδοχικά σε όλες. Έτσι οι μορφές είναι ρευστές μορφές που η σύγχρονη ύπαρξη τους γίνεται δυνατή χάρη στη διαδοχή τους. Κάθε μορφή ακολουθεί την άλλη και προηγείται απ' αυτήν, έτσι που η επιστροφή του ενός μέρους του κεφαλαίου σε μια μορφή καθορίζεται από την επιστροφή του άλλου σε μια άλλη μορφή. Κάθε μέρος διαγράφει διαρκώς τη δική του κυκλοφορία, άλλο όμως είναι πάντα το μέρος του κεφαλαίου που βρίσκεται με τη μορφή αυτή [σ.σ. ως Αυτό], κι αυτές οι ιδιαίτερες κυκλοφορίες αποτελούν μόνο ταυτόχρονες και διαδοχικές φάσεις της συνολικής πορείας [σ.σ. ως Επίσης]²²² Μόνο στην ενότητα των τριών κυκλικών κινήσεων πραγματοποιείται η συνέχεια της συνολικής διαδικασίας, και όχι στη διακοπή που περιγράψαμε πιο πάνω [σ.σ. ως αυθύπαρκτες ύλες]. Το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο έχει πάντα αυτή τη συνέχεια, και η διαδικασία του είναι πάντα η ενότητα των τριών κυκλικών κινήσεων (ό.π.: 102).

Η τελευταία πρόταση θα μπορούσε επίσης να ειπωθεί και κάπως διαφορετικά: *το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο έχει πάντα αυτή τη συνέχεια ως σχετικά απόλυτη αναγκαιότητα και η διαδικασία του είναι πάντα η ενότητα των τριών κυκλικών κινήσεων*. Με άλλα λόγια, η διαδικασία του κεφαλαίου, ως ενότητα των τριών κυκλικών κινήσεων, υφίσταται ήδη με την κυκλική κίνηση του χρηματικού κεφαλαίου, ωστόσο· *η ενότητα των κυκλικών κινήσεων υφίσταται ως «απόλυτη» αναγκαιότητα μόνο στην κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου*. Βλέπουμε συνεπώς πώς οι κατηγορίες του Πράγματος αποκτούν ένα ολοένα και πιο δυναμικό περιεχόμενο στις διαφορετικές βαθμίδες ανάπτυξης των μορφών Ύπαρξης.

Τέλος, όπως υπαινιχθήκαμε και αμέσως παραπάνω, στην ανάπτυξη των μορφών Ύπαρξης εντοπίζεται μια πρώιμη αποτύπωση των κατηγοριών της συμπτωματοκότητας, της

²²¹ Το μέρος εκείνο που συνδέεται με τις κατηγορίες της Ουσιώδους σχέσης είναι το τρίτο μέρος του δεύτερου τόμου του «Κεφαλαίου», με τίτλο «Η αναπαραγωγή και κυκλοφορία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου».

²²² Τα όσα έχουν ειπωθεί έως εδώ μπορούν κάλλιστα να ισχύουν για την κυκλική κίνηση ενός ατομικού κεφαλαίου.

σχετικής αναγκαιότητας και της «απόλυτης» αναγκαιότητας που ανήκουν στη σφαίρα της Ενεργείας Πραγματικότητας. Επί παραδείγματι, σχετικά με την πρώτη μορφή ύπαρξης $X...X'$, ο Μαρξ παρατηρεί ότι «είναι ένας ολοκληρωμένος κύκλος επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα το χρήμα, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για όλους τους σκοπούς. Το ξαναρχίνισμα της διαδικασίας δίνεται έτσι μόνο σαν δυνατότητα» (ό.π.: 90). Για τις μορφές $\Pi...Π$ και $E'...E'$ αντιστοίχως, το γεγονός ότι δεν τελειώνουν με X' , φαίνεται να προϋποθέτουν τη διευρυμένη αναπαραγωγή και τη διαδικασία συσσώρευσης.²²³ Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι μορφές $\Pi...Π$ και $E...E'$ σχετίζονται σε ένα γενικότερο επίπεδο με τις κατηγορίες της σχετικής αναγκαιότητας και της «απόλυτης» αναγκαιότητας αντίστοιχα. Φυσικά, οι εν λόγω κατηγορίες της Ενεργείας Πραγματικότητας υφίστανται εδώ, δηλαδή στη σφαίρα του Φαινομένου, σε εμβρυακή, μη καθ' όλα ανεπτυγμένη μορφή.

Ας περάσουμε τώρα στην εξέταση των παραπάνω ζητημάτων στη «Λογική της Ιστορίας». Ο Βαζιούλιν αρχίζει το τέταρτο κεφάλαιο, δηλαδή το Φαινόμενο της ανθρώπινης κοινωνίας, εστιάζοντας απευθείας στην ενότητα αμεσότητας και ουσίας. Αναφέρει ότι «η εξέταση του ανθρώπου ως ατόμου, ως ενός όντος στο οποίο το βιολογικό και το κοινωνικό συνιστούν μια άμεση ενότητα, είναι η εξέταση της προϋπόθεσης του ανθρώπου ως προσωπικότητας» (Βαζιούλιν, 2013: 215). Ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής, η ουσία της κοινωνίας, βρίσκεται σε άμεση ενότητα με την αμεσότητα, με τις βιολογικές σχέσεις των ανθρώπων. Σε αυτή την αμοιβαία ενότητα βιολογικού και κοινωνικού, η νόηση εστιάζει στην εκδήλωση του κοινωνικού στο βιολογικό, δηλαδή στην εκδήλωση της ουσίας στο άμεσο. Σε αυτό το στάδιο της λογικής ανάπτυξης, κατά τη διερεύνηση της κοινωνίας, επιτυγχάνεται η ανασκόπηση εντός εαυτού, του κοινωνικού ως τέτοιου, και η ανασκόπηση εντός άλλου, η ανασκόπηση του κοινωνικού εντός του βιολογικού.

Ο Βαζιούλιν διακρίνει τρεις βασικές μορφές ύπαρξης του κοινωνικού εντός του βιολογικού, συνεπώς τρεις μορφές ύπαρξης της ουσίας στο άμεσο. Η πρώτη μορφή ύπαρξης συνίσταται στην εκδήλωση του κοινωνικού στη βιολογική κατανάλωση. Η δεύτερη μορφή ύπαρξης συνίσταται στην εκδήλωση του κοινωνικού στις διαδικασίες βιολογικής αναπαραγωγής

²²³ Ο Μαρξ σημειώνει «ότι οι κυκλικές κινήσεις $\Pi...Π$ και $E'...E'$ παρουσιάζονται σαν $X...X'$ μόνο εφόσον η κίνηση του Π και του E' είναι ταυτόχρονα και συσσώρευση, δηλ. εφόσον μετατρέπεται πρόσθετο χ , χρήμα, σε χρηματικό κεφάλαιο. Εκτός απ' αυτό, η αξιακή αλλαγή των στοιχείων του παραγωγικού κεφαλαίου τις θίγει διαφορετικά απ' ότι θίγει το $X...X'$ » (ό.π.: 105).

του ανθρώπινου είδους. Η τρίτη μορφή ύπαρξης έγκειται στην εκδήλωση του κοινωνικού υπό το πρίσμα της επίδρασης της εργασίας στις βιολογικές ανάγκες των ανθρώπων. Ο Βαζιούλιν εν αντιθέσει με τον Μαρξ, πόσο μάλλον με τον Χέγκελ, ιεραρχεί τις τρεις μορφές ύπαρξης ως προς τον βαθμό πολυπλοκότητας τους. Η πρώτη μορφή ύπαρξης, η οποία σχετίζεται με τη βιολογική κατανάλωση, είναι η πλέον απλή μορφή εκδήλωσης του κοινωνικού εντός του βιολογικού, η δεύτερη μορφή, που σχετίζεται με την αναπαραγωγή του είδους, αποτελεί μια πιο περίπλοκη μορφή, ενώ ακόμη υψηλότερης πολυπλοκότητας μορφή εκδήλωσης του κοινωνικού στο βιολογικό αποτελεί η τρίτη, η οποία σχετίζεται με την επίδραση της εργασίας στις ανθρώπινες ανάγκες.

Είναι φανερό ότι η εν λόγω ιεραρχική αλληλουχία των μορφών ύπαρξης, δηλαδή της εκδήλωσης του κοινωνικού στο άμεσο, καθορίζεται από την αλληλουχία των πλευρών της αμεσότητας. Έτσι, οι πρώτες δύο μορφές ύπαρξης ακολουθούν τις δύο βασικές πλευρές της σφαίρας του Είναι, την ποιότητα (την έκφραση του κοινωνικού στη βιολογική κατανάλωση) και την ποσότητα (την έκφραση του κοινωνικού στις διαδικασίες αναπαραγωγής του είδους), ενώ η τρίτη πλευρά ακολουθεί τις πλευρές της Ουσίας (η επίδραση της εργασίας, του καταμερισμού της εργασίας και των λοιπών πλευρών της παραγωγής στον άνθρωπο ως βιολογικό ον με την συνεπαγόμενη διαμόρφωση της ανάγκης για εργασία). Ως εκ τούτου, παρ' όλο που δεν έχει ακόμη εκτεθεί η μεταβολή της κοινωνίας, δηλαδή η κοινωνία ως Πράγμα, ήδη η έκθεση των πλέον άμεσων μορφών ύπαρξης αντιστοιχεί στη γενικότερη ιστορική αλληλουχία. Σε αυτό το πρώτο και άμεσο επίπεδο εξέτασης της Ύπαρξης, οι μορφές ύπαρξης, ως μορφές εκδήλωσης της ουσίας στον άμεσο, προσδιορίζονται στο πλαίσιο της αμεσότητας του φαινομένου. Η βιολογική κατανάλωση, οι σχέσεις για την αναπαραγωγή του είδους και η επίδραση της εργασίας και της παραγωγής στις βιολογικές ανάγκες των ανθρώπων προσδιορίζονται ως μορφές ύπαρξης, στον βαθμό που αποτελούν την αμεσότητα εντός της οποίας εκφάινεται το κοινωνικό.

Η παραγωγική σχέση προς τη φύση και οι σχέσεις παραγωγής μεταβάλλονται και αυτό οδηγεί στη μεταβολή της δραστηριότητας των ανθρώπων. Στην παραπάνω περιγραφή των μορφών ύπαρξης, η κοινωνία λήφθηκε ως δεδομένη και αμετάβλητη και αντίστοιχα η εκδήλωση του κοινωνικού στο άμεσο προέβλεπε από μια στατική θεώρηση, υπό το πρίσμα της ήρεμης παρουσίας του κοινωνικού στο άμεσο. Στην πραγματικότητα όμως, η κοινωνία ως οργανικό όλο συνιστά μια αέναη μεταβολή. Σε αυτή τη μεταβολή, οι τρεις παραπάνω μορφές ύπαρξης

διαμεσολαβούνται από τη συνειδητή αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τις σχέσεις παραγωγής και με την κοινωνία ως ολότητα. Στη διαδικασία μεταβολής της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής ανακύπτει η ανάγκη για προτρέχουσα σύλληψη της μεταβολής της κοινωνίας. Επομένως, «είναι ακριβώς η μεταβολή των σχέσεων παραγωγής εκείνο το οποίο κατά τον εγγύτερο τρόπο γεννά την ανάγκη για άτομα, τα οποία συνειδητοποιούν σε ποικίλους βαθμούς τη συμμετοχή τους στο κοινωνικό όλο» (ό.π.: 218). Ως εκ τούτου, στη μεταβολή της κοινωνίας, και εφόσον γίνεται λόγος για τον άνθρωπο, η βιολογική κατανάλωση, οι σχέσεις για την αναπαραγωγή των ανθρώπων και οι βιολογικές ανάγκες²²⁴ βρίσκονται σε άμεση ενότητα με τη συνειδητή επενέργεια του ανθρώπου και συγχρόνως διαμεσολαβούνται από την τελευταία. Στον άνθρωπο λοιπόν δεν υφίσταται βιολογική κατανάλωση, αλληλεπιδράσεις για την αναπαραγωγή του είδους και βιολογικές ανάγκες, έξω και ανεξάρτητα από τη συνειδητή επενέργεια των ανθρώπων στην κοινωνία. Τούτο δεν σημαίνει ότι η βιολογική κατανάλωση, οι αλληλεπιδράσεις για την αναπαραγωγή του είδους και οι βιολογικές ανάγκες διαμεσολαβούνται πλήρως και με απόλυτο τρόπο από τη συνείδηση. Ωστόσο, από τη στιγμή που κάνουμε λόγο περί των πλευρών της ώριμης ανθρώπινης κοινωνίας, οι προαναφερθείσες πλευρές υφίσταται ως διακριτές εντός της εσωτερικής τους ενότητας.

Η συνείδηση εντός της αμοιβαίας της ενότητας διακρίνεται σε δύο βασικές πλευρές, στο *ειδέναι* και στο *συν-ειδέναι*. Η πρώτη πλευρά ανακύπτει πρωτίστως στο πλαίσιο της παραγωγικής επενέργειας του ανθρώπου με τη φύση και είναι αυτή που συνιστά κατ' εξοχήν τη γνώση. Η δεύτερη πλευρά ανακύπτει πρωτίστως στο πλαίσιο της αμοιβαίας αλληλεπίδρασης των ανθρώπων εντός των σχέσεων παραγωγής και αποτελεί *συν-είδηση*. Εδώ διαπιστώνεται ότι η λογική περιγραφή των πλευρών της συνείδησης αντιστοιχεί σε ανηρημένη μορφή στην ιστορική σειρά εμφάνισης αυτών των πλευρών.

Η βιολογική κατανάλωση, οι σχέσεις για την αναπαραγωγή του είδους και οι βιολογικές ανάγκες ως εκδήλωση του κοινωνικού περιεχομένου στο άμεσο, υφίστανται στο τελευταίο ως δυνατότητα. Η μετατροπή αυτής της δυνατότητας σε ενεργεία πραγματικότητα, συντελείται μονάχα διαμέσου του ρόλου της συνείδησης, στη διαδικασία της συνειδητής αλληλεπίδρασης του ανθρώπου κατά την παραγωγική σχέση προς τη φύση και στις σχέσεις παραγωγής. Αυτό δεν

²²⁴ Σε αυτό το κεφάλαιο, όταν αναφερόμαστε στις βιολογικές ανάγκες αναφερόμαστε στην τρίτη μορφή ύπαρξης, τις βιολογικές ανάγκες από τη σκοπιά της επίδρασης της εργασίας στον άνθρωπο.

σημαίνει ότι η παραγωγική σχέση προς τη φύση και οι σχέσεις παραγωγής καθορίζονται κατ' απόλυτο τρόπο από τη συνείδηση. Εν τούτοις, σε αυτή τη βαθμίδα της εξέτασης της νόησης στη «Λογική της Ιστορίας», αυτό που αναδεικνύεται είναι η συνειδητή αλληλεπίδραση των ανθρώπων με την παραγωγή και τις σχέσεις παραγωγής. Η συνείδηση, υπό την έννοια της συνειδητής επίδρασης στο κοινωνικό ως όλο, συνιστά συμπύκνωση και έκφραση του περιεχομένου της βιολογικής κατανάλωσης, των σχέσεων αναπαραγωγής και των βιολογικών αναγκών· επομένως, οι τελευταίες βρίσκονται ανηρημένες στη διαδικασία της συνειδητής αλληλεπίδρασης του ανθρώπου κατά την παραγωγική σχέση προς τη φύση και με τις σχέσεις παραγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το περιεχόμενο του κοινωνικού στο άμεσο καθίσταται ενεργεία πραγματικό περιεχόμενο ως διαμεσολαβημένο από τη συνειδητή επενέργεια των ανθρώπων στη διαδικασία της αδιάκοπης μεταβολής της κοινωνίας. Οι μορφές ύπαρξης λοιπόν στη συντελεσμένη τους μορφή συνίστανται στην παραγωγική σχέση προς τη φύση, στις σχέσεις παραγωγής, ειλημμένες και οι δύο μορφές υπό τη συνειδητή συμμετοχή του ανθρώπου, και στη διαδικασία της συνειδητής αντικατάστασης και μεταβολής των σχέσεων παραγωγής. Οι εν λόγω μορφές συνιστούν ταυτοχρόνως και μορφές εμφάνισης του κοινωνικού.²²⁵

Στη διαδικασία της αδιάλειπτης μεταβολής της κοινωνίας, η τελευταία συνιστά μια αρνητική ενότητα και έτσι προσδιορίζεται ως ένα Πράγμα. Ως Πράγμα, η κοινωνία διακρίνεται στο Πράγμα καθ' εαυτό και στην εξωτερική Ύπαρξη. Το Πράγμα καθ' εαυτό συνίσταται στην κοινωνία ως όλο, ενώ οι διαφορετικές μορφές της εξωτερικής ύπαρξης συνίστανται στη μεταβολή της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής στην ενότητά τους με τη συνειδητή αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τις σχέσεις παραγωγής. Με άλλα λόγια, από τη σκοπιά της σφαίρας της ύπαρξης της κοινωνίας, η τελευταία αποτελεί μια διαρκώς μεταβαλλόμενη ολότητα. Αν κάνουμε αφαίρεση από κάθε ιδιαίτερο προσδιορισμό στη διαδικασία των μεταβολών της, εκείνο που μένει είναι η κοινωνία ως μια μεταβαλλόμενη ολότητα και τίποτε περαιτέρω. Η κοινωνία προσδιορισμένη από αυτή τη σκοπιά αντιστοιχεί σε αυτό που ο Χέγκελ ονομάζει Πράγμα καθ' εαυτό. Περνώντας στις ιδιαίτερες στιγμές και στους προσδιορισμούς της κοινωνίας κατά τη διαδικασία της μεταβολής της, εκείνο που εντοπίζεται είναι ο διαρκής συσχετισμός της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, των σχέσεων παραγωγής

²²⁵ Μορφές εμφάνισης, υπό την έννοια της εμφάνισης του κοινωνικού σε αυτό το άμεσο επίπεδο εξέτασης του Φαινομένου και όχι ως γενικότερες μορφές του Φαινομένου, ως ολότητας, το οποίο συμπεριλαμβάνει και την ουσιώδη σχέση.

και της συνειδητής επενέργειας των ανθρώπων. Ο εν λόγω συσχετισμός, υπό το πρίσμα των κατηγοριών της διαλεκτικής λογικής, προβάλλει ως οι διαφορετικές μορφές της εξωτερικής ύπαρξης της κοινωνίας.

Θα πρέπει να γίνεται σαφές ότι στην εξωτερική ύπαρξη εντάσσεται και η ίδια η μεταβολή της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής, αφού αποφασιστική συνιστώσα της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής είναι ο ίδιος ο άνθρωπος, ως συνειδητό ον. Δεν πρόκειται λοιπόν για μια διαδικασία κατά την οποία η μεταβολή της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής γίνεται με αυτόματο τρόπο, ωσάν η συνειδητή συμμετοχή του ανθρώπου να περιορίζεται λίγο-πολύ στην αντικατάσταση και αντιστοίχιση ορισμένων σχέσεων παραγωγής. Συνεπώς, η εξωτερική Ύπαρξη της κοινωνίας συνίσταται στη μεταβολή της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής, εντός των οποίων ο άνθρωπος, ως συνειδητό ον, αποτελεί την ενεργητική συνιστώσα της εργασιακής διαδικασίας, και στη συνειδητή συμμετοχή και αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τις σχέσεις παραγωγής. Οι διαφορετικές στιγμές σε αυτή τη μεταβαλλόμενη διαδικασία, δηλαδή οι διαφορετικές στιγμές στη μεταβολή της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής, με τη συνειδητή αλληλεπίδραση του ανθρώπου, συνιστούν το πολλαπλό της εξωτερικής ύπαρξης.

Ο Βαζιούλιν δεν στέκεται ειδικά στην εξέταση της κοινωνίας και της εξωτερικής της ύπαρξης ως μιας σχέσης βάσης και πολλαπλού της εξωτερικής ύπαρξης, αλλά περνά απευθείας στη θεώρηση της κοινωνίας ως θεμελίου και των στιγμών της ως καθοριζόμενων από το τελευταίο. Υπό μια άμεση θεώρηση της κοινωνίας ως βάσης στο πνεύμα της εγγελιανής έκπτυξης των κατηγοριών, ο Βαζιούλιν δεν θα έπρεπε να σταθεί στη συνείδηση, αλλά στη βιολογική κατανάλωση, στις σχέσεις για την αναπαραγωγή, στις βιολογικές ανάγκες και στη παραγωγική επενέργεια του ανθρώπου, διότι μόνο αυτές οι στιγμές προβάλλουν με τον πλέον έντονο τρόπο ως στιγμές της αμεσότητας, της σφαίρας του Είναι. Η βιολογική κατανάλωση, η βιολογική αναπαραγωγή των ανθρώπων και οι βιολογικές ανάγκες δεν υφίστανται εξαιτίας του κοινωνικού. Αυτές οι στιγμές φαίνονται ως μη καθοριζόμενες από το κοινωνικό, αλλά ως προϋποτιθέμενες ή μια από την άλλη σε μια σχέση αμοιβαίας εξάρτησης, που η καθεμία αποτελεί θεμέλιο και θεμελιωμένο σε σχέση με την άλλη. Σε μια τέτοια θεώρηση, η εξωτερική αμεσότητα προβάλλει ως το επουσιώδες προσδιορισμένο-Είναι, το οποίο έχει την αναφορά στο

άλλο του. Ακριβώς υπό αυτούς τους όρους, η συνείδηση ως θεμελιώδης πλευρά της εξωτερικής ύπαρξης προβάλλει ως κάτι που ανάγεται πλήρως στο άμεσο, στο βιολογικό. Η εν λόγω φαινομενικότητα προκύπτει, διότι σε αυτή την άμεση θεώρηση ταυτίζονται πλήρως η συνείδηση ως δυνατότητα στο άμεσο (στο βιολογικό) με τη συνείδηση ως ενεργεία πραγματικότητα. Μια τέτοια προσέγγιση των πλευρών της αμεσότητας ανήκει στη σφαίρα του Είναι και όχι στη σφαίρα του Φαινομένου της κοινωνίας. Ο Βαζιούλιν όμως δεν εξετάζει τις πλευρές της αμεσότητας καθ' εαυτές, αλλά ως πλευρές στις οποίες εκφάινεται το κοινωνικό. Η νόηση λοιπόν δεν αποβλέπει στο βιολογικό ως τέτοιο, το οποίο το έχει ήδη διαγνώσει στη σφαίρα του Είναι, αλλά στον τρόπο με τον οποίο το κοινωνικό εκφάινεται εντός του βιολογικού. Τούτων δοθέντων, «στη σφαίρα του φαινομένου της κοινωνίας το κοινωνικό «διαυγάζει» [διαλάμπει] μεν μέσω του βιολογικού και εντός του βιολογικού, πλην όμως βασικό στοιχείο παραμένει το πώς το κοινωνικό αποκαλύπτεται άμεσα εντός του βιολογικού, εντός των βιολογικών δεσμών των ατόμων» (ό.π.: 217).

Στον βαθμό που ο Βαζιούλιν εξετάζει απευθείας τη μεταβολή του κοινωνικού σε σχέση με τη συνειδητή επενέργεια των ανθρώπων με τις σχέσεις παραγωγής και μάλιστα προσδιορίζει τη συνείδηση και τη διαδικασία διαμέσου και εντός της οποίας ανακύπτει, τότε η λογική εξέταση βρίσκεται στο πλαίσιο της θεώρησης της κοινωνίας ως θεμελίου και όχι ως βάσης. Το βιολογικό ως το άμεσο πολλαπλό της εξωτερικής ύπαρξης, δεν εξετάζεται ως κάτι καθ' εαυτό και αυθύπαρκτο, αλλά ως εκείνη η πλευρά, η οποία αναφέρεται στο Πράγμα καθ' εαυτό, δηλαδή στην κοινωνία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι πλευρές της αμεσότητας προβάλλουν ως στιγμές στη διαρκή μεταβολή του κοινωνικού και βρίσκονται ανηρημένες εντός της συνείδησης. Στη διαδικασία μεταβολής της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής, συμπεριλαμβανομένης της συνειδητής επενέργειας του ανθρώπου σε αυτή τη διαδικασία, το κοινωνικό μέσω της εναλλαγής των μορφών ύπαρξής του, δηλαδή των στιγμών της μεταβολής της κοινωνίας, συμπεριφέρεται ως προς τον εαυτό του σαν προς ένα άλλο. Οι διαφορετικές στιγμές δεν προβάλλουν ως οι εμμενείς προσδιορισμοί της κίνησης της κοινωνίας ως ολότητας, δηλαδή ως οι ουσιαστικοί προσδιορισμοί της, αλλά ως προσδιορισμοί και στάδια που σχετίζονται με εξωτερικό τρόπο μεταξύ τους.

Το κάθε στάδιο στη μεταβολή της κοινωνίας προσδιορίζεται από το βαθμό συνειδητοποίησης των δυνατοτήτων μεταβολής των σχέσεων παραγωγής. Αυτή η

συνειδητοποίηση της δυνατότητας μεταβολής των σχέσεων παραγωγής εδράζεται στις βαθμίδες αναντιστοιχίας μεταξύ των διαθέσιμων παραγωγικών δυνάμεων με τις σχέσεις παραγωγής. Στη βάση των διαφορετικών σταδίων συσχέτισης των παραγωγικών δυνάμεων με τις σχέσεις παραγωγής και του αντίστοιχου βαθμού συνειδητοποίησης των δυνατοτήτων μεταβολής των τελευταίων, η κοινωνία ως Πράγμα φανερώνεται ως μια πολλαπλότητα πραγμάτων καθ' εαυτών. Η συνείδηση ως συνειδητή μεταβολή των σχέσεων παραγωγής αποτελεί τον συσχετισμό τους ως άλλων.

Η συνείδηση και οι αναβαθμοί συνειδητοποίησης των δυνατοτήτων αντικατάστασης των σχέσεων παραγωγής αποτελούν τον μέσο όρο των στιγμών της κοινωνίας ως πραγμάτων καθ' εαυτών. Τα διαφορετικά στάδια αναντιστοιχίας των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, στην ενότητά τους με τη μία ή την άλλη μορφή συνειδητοποίησης αυτής της αναντιστοιχίας, φαίνεται να σχετίζονται με εξωτερικό τρόπο μεταξύ τους. Ο Βαζιούλιν στην εξέτασή του δεν στέκεται επισταμένα στη φάση, όπου ο σχετισμός των στιγμών του κοινωνικού προβάλλει ως εξωτερικός, περνώντας έτσι απευθείας στην ουσιαστική αλληλεπίδραση των στιγμών του κοινωνικού.

Οι διαφορετικές μορφές εμφάνισης του κοινωνικού, δηλαδή της αναντιστοιχίας των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, και του βαθμού συνειδητοποίησης των δυνατοτήτων μεταβολής τους, αποτελούν τα διαφορετικά στάδια της κοινωνίας ως μεταβαλλόμενης. Ο Βαζιούλιν διακρίνει τα εξής ακόλουθα στάδια:

1. το στάδιο της εμφάνισης των νέων σχέσεων παραγωγής, στο οποίο εμφανίζεται τόσο η αντιστοιχία όσο και η αναντιστοιχία μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Εκείνο που ωστόσο δεσπόζει σε αυτό το στάδιο είναι κατά βάση η αναντιστοιχία μεταξύ σχέσεων παραγωγής και κληροδοτημένων παραγωγικών δυνάμεων.
2. το στάδιο διαμόρφωσης των νέων σχέσεων παραγωγής, κατά τη διάρκεια του οποίου συντελείται ο σταδιακός μετασχηματισμός των κληροδοτημένων παραγωγικών δυνάμεων, σύμφωνα με τον χαρακτήρα των νέων σχέσεων παραγωγής. Κατά τη διάρκεια της εν λόγω διαδικασίας, διαμορφώνεται παράλληλα και η αναντιστοιχία των νέων σχέσεων παραγωγής με τις υπό διαμόρφωση, σύμφωνα με τον χαρακτήρα τους, παραγωγικές δυνάμεις.

3. το στάδιο της ωριμότητας των νέων σχέσεων παραγωγής. Πρόκειται για το στάδιο εκείνο, στο οποίο επιτυγχάνεται η διαμόρφωση του ποιοτικά διαφορετικού χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων, εν συγκρίσει με τις κληροδοτηθείσες παραγωγικές δυνάμεις. Στο εν λόγω στάδιο επίσης, ωριμάζει και η αναντιστοιχία μεταξύ ποιοτικά νέων παραγωγικών δυνάμεων και νέων σχέσεων παραγωγής.

4. το στάδιο της παρακμής και της σήψης των σχέσεων παραγωγής. Σε αυτό το στάδιο κλιμακώνεται, φθάνοντας στα άκρα, η αναντιστοιχία μεταξύ ποιοτικά νέων παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Οι σχέσεις παραγωγής αποτελούν όλο και μεγαλύτερο φραγμό στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, δίχως αυτό να σημαίνει ότι αποκλείουν κατά απόλυτο τρόπο την όποια περαιτέρω ανάπτυξη των τελευταίων (ό.π.: 220-221).

Στη βάση των παραπάνω σταδίων αναπτύσσεται και ο ρόλος της συνείδησης, ο βαθμός δηλαδή της συνειδητής επενέργειας των ανθρώπων στη μεταβολή των σχέσεων παραγωγής. Ο Βαζιούλιν χαρακτηριστικά αναφέρει ότι,

οι περισσότερες πιθανότητες αντικατάστασης των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής αφορούν το στάδιο της παρακμής. Δεδομένου ότι η αλλαγή των παραγωγικών δυνάμεων, εν γένει της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, αποτελεί τη βάση της αλλαγής των σχέσεων παραγωγής –διότι, σε τελευταία ανάλυση, εκείνο που είναι το κύριο για τους ανθρώπους δεν είναι οι σχέσεις παραγωγής, αλλά η παραγωγική σχέση προς της φύση– είναι επόμενο η αντικατάσταση των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής να συμβαίνει, εν γένει και εν συνόλω, νομοτελώς κατά το στάδιο της απονέκρωσής τους (ό.π.: 221).

Μολονότι ο βαθμός και ο ρόλος της συνείδησης αλλάζει στα διαφορετικά στάδια ανάπτυξης της συσχέτισης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, το καθένα βρίσκεται σε αμοιβαία ενότητα με τη συνείδηση, αφού η συμμετοχή και η ένταξη των ανθρώπων στις σχέσεις παραγωγής καθώς και η παραγωγική σχέση των ανθρώπων προς τη φύση, πραγματώνεται υπό την ιδιότητα τους ως όντων που δρουν συνειδητά. Η κοινωνία λοιπόν ως όλο εμφανίζεται στα διαφορετικά στάδιά της. Διαφορετικές συσχετίσεις των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής εκδηλώνονται με διαφορετικό τρόπο στη συνείδηση και στη συνειδητή επενέργεια των ανθρώπων στους υλικούς και κοινωνικούς τους όρους. Ως εκ τούτου, η κοινωνία εμφανίζεται στις ιδιότητές της. Η κοινωνία ως Πράγμα προβάλλει εκ νέου ως μια πολλαπλότητα πραγμάτων. Τα τέσσερα παραπάνω διαφορετικά στάδια του κοινωνικού

προβάλλουν ως οι πολλαπλές υπάρξεις της κοινωνίας. Ταυτόχρονα, τα διαφορετικά στάδια αναφέρονται με εξωτερικό τρόπο στην κοινωνία γενικά, στην κοινωνία ως όλο.

Η κοινωνία ως όλο παραμένει σε ταυτότητα με τον εαυτό της σε κάθε διαφορετικό στάδιο. Αυτή η συνέχεια της κοινωνίας με τον εαυτό της καθιστά επουσιώδη την συγκεκριμένη μορφοποίησή της σε κάθε στάδιο. Επιπλέον, η κοινωνία δεν παράγεται από τα διαφορετικά στάδια συσχέτισης της παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής και της αντίστοιχης συνειδητοποίησης της αναντιστοιχίας των τελευταίων· δεν παράγεται επομένως από τις ιδιότητές της. Τα διαφορετικά στάδια προβάλλουν ως οι διαφορετικές ουσιώδεις διακρίσεις της κοινωνίας, ειλημμένης ως όλου, από τον εαυτό της. Μέσω των διαφορετικών σταδίων η κοινωνία αποκτά προσδιοριστία. Έτσι, η κοινωνία, κατά την ανάπτυξή της, προσδιορίζεται στο τάδε ή στο δείνα στάδιο παραμένοντας ταυτή με τον εαυτό της. Αυτή η συνέχεια της κοινωνίας με τον εαυτό της στα διαφορετικά της στάδια οδηγεί στη σύλληψη αυτών των σταδίων ως αυθύπαρκτων υλών.

Τα στάδια λοιπόν, θεωρημένα ως οι προσδιορισμοί της κοινωνίας, οι οποίοι εντός της αρνητικής τους ενότητας αναφέρονται με εξωτερικό τρόπο στην κοινωνία, ως τη δική τους βάση, συνιστούν τις ιδιότητες της κοινωνίας. Ταυτόχρονα, από τη σκοπιά της συνέχειας της κοινωνίας με τον εαυτό της στα διαφορετικά της στάδια, και πάντοτε από τη σκοπιά των λογικών κατηγοριών, οδηγούμαστε στον προσδιορισμό των τελευταίων ως αυθύπαρκτων υλών. Το κάθε στάδιο προσδιορίζεται στον εαυτό του ως ένα αυθύπαρκτο και έτσι συνιστά μια αυθύπαρκτη ύλη. Η κοινωνία συνεπώς προβάλλει ως ένα συνονθύλευμα αυθύπαρκτων υλών. Αυτή η ποσοτική εναλλαγή των αυθύπαρκτων υλών, δηλαδή οι διαφορετικές ποσοτικές συσχετίσεις των σταδίων ανάπτυξης της αναντιστοιχίας παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής και της αντίστοιχης συνειδητοποίησής τους, οδηγεί στη διαρκή εναλλαγή τους.

Από τη σκοπιά της εγγελιανής έκπτυξης των λογικών κατηγοριών, η κοινωνία προσδιορίζεται ως *Αυτό*, στη βάση της αρνητικής ενότητας των σταδίων ανάπτυξης της αναντιστοιχίας παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής και της αντίστοιχης συνειδητοποίησης της τελευταίας. Στην ειδική αναφορά των σταδίων της συσχέτισης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής και του αντίστοιχου βαθμού συνειδητοποίησης της μεταβολής των σχέσεων παραγωγής, προσδιορίζεται η σημειακότητα της κοινωνίας. Η κοινωνία στον βαθμό που βρίσκεται σε ένα συγκεκριμένο στάδιο της συσχέτισης των

παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής δεν μπορεί να βρίσκεται σε άλλο. Επομένως, εδώ ανακύπτει ο ποιοτικός προσδιορισμός του κάθε σταδίου στη μεταβολή της κοινωνίας. Συγχρόνως, η κοινωνία συνιστά το *επίσης*, διότι στην αδιάλειπτη μεταβολή της, η κοινωνία υφίσταται με τη μορφή του κάθε σταδίου. Το σύνολο των σταδίων συσχέτισης των παραγωγικών δυνάμεων, των σχέσεων παραγωγής και του αντίστοιχου βαθμού συνειδητοποίησης της μεταβολής των σχέσεων παραγωγής συνιστά την ολότητα των στιγμών της μεταβολής της κοινωνίας. Επομένως, εδώ ανακύπτει ο ποσοτικός προσδιορισμός των σταδίων μεταβολής της κοινωνίας. Διαπιστώνεται λοιπόν εδώ ότι η κοινωνία προσδιορίζεται από τη μία ποιοτικά, υπό το πρίσμα της αρνητικής ενότητας και του αλληλοαποκλεισμού των σταδίων, και από την άλλη προσδιορίζεται ποσοτικά, στη βάση της αμοιβαίας αλληλοπροϋποτιθέμενης αναφοράς των σταδίων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα στάδια της κοινωνίας φανερώνονται ως ενότητα αλληλοπροϋπόθεσης και αλληλοαποκλεισμού.

Τούτων δοθέντων, τα στάδια προβάλουν ως πορώδεις ύλες. Τα προαναφερθέντα στάδια υφίστανται σε κάθε στιγμή κατά την ανάπτυξη της κοινωνίας. Σε κάθε στιγμή της ανάπτυξης της κοινωνίας, υφίστανται διαφορετικές σχέσεις παραγωγής, οι οποίες εμφανίζονται, διαμορφώνονται, ωριμάζουν και παρακμάζουν. Εστιάζοντας σε μια δεδομένη στιγμή στην ανάπτυξη της κοινωνίας, παρατηρείται ότι άλλες σχέσεις παραγωγής αντικαθίστανται, ενώ άλλες συγχρόνως εμφανίζονται, διαμορφώνονται και παρακμάζουν. Το κάθε στάδιο λειτουργεί ως μια ύλη, η οποία βρίσκεται στους πόρους και στα διάκενα της άλλης. Η κοινωνία λοιπόν εμφανίζεται ως μια αντίφαση με τον εαυτό της, ως η αντίφαση του αυθύπαρκτου υφίστασθαι και της άρνησής του.

Ας εξετάσουμε τώρα την παραπάνω ανάπτυξη της σκέψης του Βαζιούλιν από τη σκοπιά της συσχέτισης λογικού και ιστορικού. Από τη μία, η γενικότερη κίνηση της νόησης, κατά την εξέταση της Ύπαρξης, ακολουθεί τη γενικότερη διάρθρωση της κοινωνίας και αντιστοιχεί σε ανηρημένη μορφή στη γενικότερη ιστορική αλληλουχία ανάπτυξης της κοινωνίας. Εδώ προβάλλει το κοινό στοιχείο στην ανάπτυξη των κατηγοριών της Ύπαρξης με τους Χέγκελ και Μαρξ. Από την άλλη, παρ' ότι η έκθεση των ιδιοτήτων και των υλών απεικονίζει την κίνηση του ώριμου και μορφοποιημένου αντικειμένου, ταυτόχρονα απεικονίζει σε ανηρημένη μορφή τα ιστορικά στάδια ανάπτυξης της συσχέτισης των παραγωγικών δυνάμεων με τις σχέσεις παραγωγής και της αντίστοιχης βαθμίδας συνειδητής επενέργειας στις σχέσεις παραγωγής.

Συνεπώς, παρ' όλο που τα διαφορετικά στάδια συσχέτισης των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής απεικονίζουν ταυτόχρονες και παράλληλες διαδικασίες, οι οποίες λαμβάνουν χώρα κατά την κίνηση της κοινωνίας, συνάμα απεικονίζουν σε ανηρημένη μορφή τα βασικά ιστορικά στάδια της ανάπτυξής της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το στάδιο της εμφάνισης των νέων σχέσεων παραγωγής αντιστοιχεί σε κάθε μεμονωμένη διαδικασία εμφάνισης νέων σχέσεων παραγωγής, η οποία λαμβάνει χώρα αδιαλείπτως στο κοινωνικό γίγνεσθαι, και συνάμα αντιστοιχεί σε ανηρημένη μορφή στο ιστορικό στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας. Αντίστοιχα, το στάδιο της διαμόρφωσης των νέων σχέσεων παραγωγής αντιστοιχεί σε ανηρημένη μορφή στο ιστορικό στάδιο διαμόρφωσης της κοινωνίας, στο στάδιο εκείνο, κατά τη διάρκεια του οποίου το κοινωνικό μετασχηματίζει βαθμιαία τη φυσική κληροδοτηθείσα βάση διαμέσου της οποίας ανέκυψε. Το τρίτο στάδιο αντιστοιχεί σε ανηρημένη μορφή στο ιστορικό στάδιο της ωριμότητας της κοινωνίας, στο στάδιο εκείνο, κατά το οποίο έχει πλέον επιτευχθεί από το κοινωνικό ο μετασχηματισμός της κληροδοτηθείσας φυσικής βάσης. Στο τέταρτο και τελευταίο στάδιο της σήψης των σχέσεων παραγωγής, απεικονίζεται σε ανηρημένη μορφή ο διττός χαρακτήρας της ανάπτυξης των συνιστωσών της κοινωνίας, από τη μία οι δυνατότητες αφανισμού της κοινωνίας και από την άλλη οι δυνατότητες μετασχηματισμού της κοινωνίας σε μια άλλη ανώτερη μορφή κίνησης.²²⁶

Κατά τη λογική κλιμακωτή έκθεση των σταδίων ανάπτυξης της συσχέτισης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, επισημάνθηκε η αντίστοιχη αναβάθμιση της συνείδησης ως προς την αντικατάσταση των σχέσεων παραγωγής. Επομένως, «οι περισσότερες πιθανότητες αντικατάστασης των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής αφορούν το στάδιο της παρακμής» (ό.π.: 221). Έως το νυν στάδιο της εξέτασης, η αιτιοκρατική συσχέτιση των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής καθώς και των αντίστοιχων δυνατοτήτων συνειδητής επιλογής των τελευταίων παρουσιάστηκε εν πολλοίς ως δεδομένη. Η βάση της εκτεθειμένης αιτιοκρατικής συσχέτισης είναι η απουσία αφθονίας υλικών αγαθών στη ζωή της κοινωνίας· γεγονός το οποίο καθιστά δεσπόζουσα στο συσχετισμό των συνιστωσών της κοινωνίας την παραγωγική σχέση προς τη φύση. Ο Βαζιούλιν, συνεχίζοντας την εξέταση, επισημαίνει ότι στον βαθμό που επιτυγχάνεται η αφθονία υλικών αγαθών, αλλάζει και η ίδια η

²²⁶ Η πρώτη, η καταστροφική τάση, συνίσταται στις δυνατότητες αφανισμού της κοινωνίας εξαιτίας ενδεχόμενων πολέμων, είτε καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος του πλανήτη Γη, είτε λόγω συνδυασμού των δύο παραπάνω. Η δεύτερη, η προοδευτική τάση, συνίσταται στις δυνατότητες μετάβασης της κοινωνίας στον Διαστημικό πολιτισμό. Σε κατοπινό κεφάλαιο θα πραγματευτούμε διεξοδικότερα τα εν λόγω ζητήματα.

αιτιοκρατική συσχέτιση των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής και κατά συνέπεια ο βαθμός συνειδητής επιλογής σχέσεων παραγωγής. Στη περίπτωση λοιπόν της αφθονίας υλικών αγαθών, το μείζον για τον άνθρωπο δεν είναι πλέον η ποσότητα και η ποιότητα των προϊόντων της παραγωγής, αλλά η ίδια η εργασιακή διαδικασία, «η ποσότητα και η ποιότητα της εργασιακής διαδικασίας ως τρόπου ανάπτυξης των δυνάμεων του ανθρώπου» (ό.π.: 222). Στη δεύτερη περίπτωση, η ίδια η αιτιοκρατική συσχέτιση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων, σχέσεων παραγωγής και συνειδητής επίδρασης με τις σχέσεις παραγωγής καθίσταται ουσιαστικότερη. Σε αυτό το στάδιο, το οποίο αντιστοιχεί στο ιστορικό στάδιο της ωριμότητας της κοινωνίας, αφού με αυτό είναι άρρηκτα συνυφασμένη η αφθονία υλικών αγαθών, «η σύνδεση των σχέσεων παραγωγής με τις παραγωγικές δυνάμεις, με την παραγωγική σχέση προς τη φύση γίνεται αμεσότερη» (ό.π.: 222).

Η περιγραφή των δύο παραπάνω βασικών σταδίων της αιτιοκρατικής συσχέτισης των συνιστωσών της κοινωνίας αποτελεί τη λογική των μορφών Ύπαρξης της κοινωνίας υπό την ευρεία έννοια. Οι μορφές Ύπαρξης του κοινωνικού, παρ' ότι εκτέθηκαν στο πλαίσιο της απεικόνισης των σταδίων ανάπτυξης της συσχέτισης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής και των αντίστοιχων αναβαθμών της συνείδησης, αυτές εκτέθηκαν στη βάση μιας εν πολλοίς δεδομένης αιτιοκρατικής συσχέτισής τους. Όπως και στην περίπτωση του «Κεφαλαίου», το χρηματικό, το παραγωγικό και το εμπορευματικό κεφάλαιο, το καθένα συνιστά μια μορφή Ύπαρξης του κεφαλαίου. Για παράδειγμα, στην κυκλική κίνηση του χρηματικού κεφαλαίου, οι τρεις μορφές Ύπαρξης είναι παρούσες υπό μια εν πολλοίς δεδομένη αιτιοκρατική συσχέτιση, την αιτιοκρατική συσχέτιση που χαρακτηρίζει τη μορφή X-E...Π...Ε'-X'. Μολαταύτα, η περιγραφή των μορφών ύπαρξης δεν εξαντλείται στο πλαίσιο της δεδομένης αιτιοκρατικής τους συσχέτισης, αλλά αναπτύσσεται και αποκτά την πλήρη και ολοκληρωμένη της μορφή ακριβώς στη βάση της μεταβολής αυτής της αιτιοκρατικής τους συσχέτισης, ακολουθώντας κλιμακωτά την έκθεση της κυκλικής κίνησης του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου.

Στη «Λογική της Ιστορίας» αντίστοιχα, η περιγραφή των σταδίων συσχέτισης των παραγωγικών δυνάμεων με τις σχέσεις παραγωγής και των αντίστοιχων αναβαθμών της συνείδησης, συνιστά περιγραφή των μορφών Ύπαρξης του κοινωνικού υπό μια εν πολλοίς δεδομένη αιτιοκρατική συσχέτιση. Επιπρόσθετα, οι μορφές Ύπαρξης αποκτούν την

ολοκληρωμένη και καθ' όλα ανεπτυγμένη τους μορφή, κατά την απεικόνιση των σταδίων μεταβολής της αιτιοκρατικής συσχέτισης των παραγωγικών δυνάμεων, των σχέσεων παραγωγής και του ρόλου της συνείδησης. Υπό αυτή την έννοια, οι μορφές Ύπαρξης συνιστούν πρωτίστως απεικόνιση των ιστορικών σταδίων ανάπτυξης της κοινωνίας, από τη σκοπιά της αιτιοκρατικής συσχέτισης των παραγωγικών δυνάμεων, των σχέσεων παραγωγής και των αντίστοιχων δυνατοτήτων συνειδητής επιλογής των σχέσεων παραγωγής.

Διαπιστώνουμε ότι στις μορφές Ύπαρξης, υπό την ευρεία έννοια, απεικονίζεται η ειδική αιτιοκρατική συσχέτιση των μορφών Ύπαρξης της κοινωνίας στα συγκεκριμένα στάδια της ιστορικής της ανάπτυξης. Η πρώτη μορφή Ύπαρξης αντιστοιχεί στα ιστορικά στάδια της πρωταρχικής εμφάνισης και της διαμόρφωσης της κοινωνίας, κατά τα οποία η αφθονία υλικών αγαθών απουσιάζει από τη ζωή της ανθρωπότητας. Σε αυτά τα στάδια, ειλημμένα εν συνόλω, η ανθρωπότητα αγωνίζεται ακόμη για την επιβίωση της. Η δεύτερη μορφή Ύπαρξης αντιστοιχεί στο ιστορικό στάδιο της ωριμότητας της κοινωνίας. Σε αυτό το στάδιο απεικονίζεται και η μετάβαση στην ουσιαστική αλληλεπίδραση των πλευρών και των συνιστωσών της κοινωνίας. Ως εκ τούτου, στις μορφές Ύπαρξης απεικονίζεται η διαδικασία της σταδιακής μετάβασης από την εξωτερική στην εσωτερική αλληλεπίδραση των πλευρών της κοινωνίας.

Τούτων δοθέντων, από τη σκοπιά της δεύτερης μορφής Ύπαρξης, γίνεται και ουσιαστικότερα αντιληπτός ο πορώδης χαρακτήρας των υλών. Το πορώδες των υλών, η εσωτερική αλληλεπίδραση των πλευρών της κοινωνίας, δεν είναι κάτι εξ' υπαρχής δεδομένο, αλλά κάτι το οποίο επιτυγχάνεται στη διαδικασία της ιστορικής της ανάπτυξης. Συνεπώς, η ουσιαστική κατανόηση του συσχετισμού των πλευρών της κοινωνίας ως πορώδεις ύλες συνιστά κατανόηση της νομοτελούς διαδικασίας ουσιαστικής διασύνδεσης και ενοποίησης της κοινωνίας σε παγκόσμια κλίμακα. Έτσι, παρά το γεγονός ότι τα διάφορα μέρη της κοινωνίας αναπτύσσονται ανισομερώς, η περιγραφή των μορφών Ύπαρξης καταδεικνύει τον νομοτελή χαρακτήρα της ουσιαστικής ενοποίησης της κοινωνίας σε παγκόσμια κλίμακα. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο ο Βαζιούλιν γράφει:

Εάν όμως οι σχέσεις παραγωγής της ανθρωπότητας ως προς τα διάφορα «μέρη» τους κ.λπ., αναπτύσσονται ανισομερώς, δεν είναι διόλου απίθανη η «υπερπήδηση» ενός, είτε μερικών σταδίων της ανάπτυξης από λιγότερο αναπτυγμένα «μέρη», υπό την επίδραση πιο αναπτυγμένων «μερών». Παρ' όλα αυτά όμως η ανάπτυξη των σχέσεων παραγωγής της κοινωνίας, εάν ληφθούν εν συνόλω, είτε, με άλλα λόγια, η

αντικατάσταση των σχέσεων παραγωγής η οποία έχει παγκόσμια-ιστορική σημασία, λαμβάνει χώρα κατά το στάδιο της παρακμής των υπό αντικατάσταση σχέσεων παραγωγής (ό.π.: 223).

Συνοψίζοντας την προβληματική των κατηγοριών της Ύπαρξης στους τρεις στοχαστές και στα τρία αντίστοιχα υπό διερεύνηση έργα, μπορούμε να ανιχνεύσουμε μια όλο και πιο έντονη διείσδυση της ιστορικής πτυχής στη λογική εξέταση του ώριμου αντικειμένου. Στην περίπτωση του Χέγκελ, η απολυτοποίηση του λογικού και η αντίστοιχη υπαγωγή του ιστορικού στο λογικό καθιστά απύσχα την εξέταση των μορφών Ύπαρξης υπό την ευρεία έννοια. Κατά τη γνώμη μας και όσον αφορά στις κατηγορίες της Ύπαρξης συγκεκριμένα, η περιορισμένη ιστορική πτυχή δεν οφείλεται μονάχα στο γενικότερο ιδεαλιστικό πλαίσιο της εγελιανής λογικής, αλλά οφείλεται επίσης και στους ιστορικούς περιορισμούς της μηχανιστικής Φυσικής, η οποία αποτέλεσε τη βάση του εγελιανού συστήματος ως προς την κατανόηση του υλικού κόσμου στο πλαίσιο της αντίληψης του μηχανισμού.

Δίχως να επιδιώκουμε μια συστηματική προσέγγιση της εν λόγω προβληματικής στην παρούσα έρευνα, θεωρούμε ότι εξαιτίας της μηχανιστικής Φυσικής της εποχής του, ο Χέγκελ προσεγγίζει τις ιδιότητες και τις ύλες ως υποστασιακούς και στατικούς προσδιορισμούς και όχι ως προσδιορισμούς οι οποίοι χαρακτηρίζονται στο ίδιο το εσωτερικό τους από ιστορικότητα. Έτσι, ο Χέγκελ δεν προβαίνει σε μια λογική ιεράρχηση και αντίστοιχα σε μια ιστορική περιοδολόγηση (αλληλουχία) των διαφορετικών ιδιοτήτων και των διαφορετικών υλών. Εν τούτοις, με τα σημερινά δεδομένα της σύγχρονης Φυσικής, με την ανακάλυψη των κουάρκ και με τις σύγχρονες αντιλήψεις για την ενέργεια, ακόμη και ακολουθώντας το ιδεαλιστικό πνεύμα του Χέγκελ, πιστεύουμε ότι η λογική θεώρηση θα όφειλε να ακολουθήσει μια λογικά διατεταγμένη και συγχρόνως ιστορική προσέγγιση των μορφών της ύλης και των μορφών της ενέργειας, στη βάση της παρουσίας των συστατικών της Ύπαρξης. Ωστόσο, μια τέτοιου τεράστιου ενδιαφέροντος προβληματική ξεπερνά τους στόχους του παρόντος συγγράμματος, γι' αυτό και η έρευνα δεν θα περάσει στις όποιες δυνατές υποθέσεις περαιτέρω σκιαγράφησης της.

Στην περίπτωση του Μαρξ, οι ιδιότητες και οι ύλες, παρ' ότι χαρακτηρίζονται από ένα συγχρονικό χαρακτήρα, στο πλαίσιο της λογικής εξέτασης του ώριμου γνωστικού αντικειμένου, συγχρόνως διαφοροποιούνται ιεραρχικά ως προς τον ανηρημένο ιστορικό χαρακτήρα που περιέχουν. Η εν λόγω όμως ιεράρχηση αποδεικνύεται εν τέλει και λογική ιεράρχηση, παρά το γεγονός ότι τόσο η κυκλική κίνηση του χρηματικού όσο και του παραγωγικού και

εμπορευματικού κεφαλαίου υφίστανται συγχρονικά σε κάθε στάδιο της ιστορικής ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Οι κυκλικές κινήσεις του χρηματικού, του παραγωγικού και του εμπορευματικού κεφαλαίου, ως μορφές Ύπαρξης, απεικονίζουν σε ανηρημένη μορφή τη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όμως εκείνο το οποίο πρωτίστως και πάνω απ' όλα απεικονίζουν είναι οι πλευρές της δεδομένης κίνησης του ώριμου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Στο «Κεφάλαιο» λοιπόν, εν αντιθέσει με την «Επιστήμη της Λογικής», η εξέταση τόσο των ιδιοτήτων και των υλών όσο και των μορφών Ύπαρξης, αναβαθμίζει ριζικά τον ιστορικό χαρακτήρα της λογικής εξέτασης.

Ομοίως, στη «Λογική της Ιστορίας» οι ιδιότητες και οι ύλες εξετάζονται όπως και στην περίπτωση του «Κεφαλαίου», εξετάζονται δηλαδή από τη σκοπιά των υπαρκτών πλευρών της άμεσης και δεδομένης ύπαρξης του ώριμου αντικειμένου, ενώ παράλληλα απεικονίζουν σε ανηρημένη μορφή τα ιστορικά στάδια ανάπτυξης του αντικειμένου. Ο συσχετισμός των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής και οι αντίστοιχες μορφές συνειδητής επίδρασης στις σχέσεις παραγωγής υφίστανται σε κάθε στάδιο στην ιστορική ανάπτυξη της κοινωνίας. Επιπλέον, στις μορφές Ύπαρξης, στη «Λογική της Ιστορίας», απεικονίζονται σε ανηρημένη μορφή τα ιστορικά στάδια ανάπτυξης της κοινωνίας. Σε αυτή τη λογική βαθμίδα η ιστορική πτυχή έχει εμβαθύνει ακόμη περισσότερο, διότι εδώ να μεν εξετάζεται ο συσχετισμός παραγωγικών δυνάμεων, σχέσεων παραγωγής και συνειδητής επίδρασης στις σχέσεις παραγωγής, αλλά εξετάζεται από μια κατ' εξοχήν ιστορική σκοπιά, του σταδίου της αφθονίας υλικών αγαθών. Στον αναγνώστη λοιπόν είναι σαφές ότι γίνεται λόγος για το ιστορικό στάδιο της ωριμότητας της κοινωνίας, για εκείνο το στάδιο στο οποίο έχει κυριαρχήσει πλέον η αφθονία υλικών αγαθών και η ανάγκη για εργασία.

Κεφάλαιο Ενδέκατο

Φαινόμενος και Καθ' εαυτόν Ων Κόσμος οι ρίζες της ιδεαλιστικής προσέγγισης ως ενυπάρχουσες στη σφαίρα του Φαινομένου και ο ρόλος της Ιστορικότητας

Στην αρχή παραμελείται πάντα η μορφή για χάρη του περιεχομένου.

Φ. Ένγκελς (Μαρξ & Ένγκελς, 1980β: 585)

Στην «Επιστήμη της Λογικής», ο Χέγκελ μετά την εξέταση της Ύπαρξης περνά στην εξέταση του Φαινομένου. Η εξέταση του Φαινομένου διακρίνεται σε τρία βασικά μέρη, στον Νόμο του Φαινομένου, στον Φαινόμενο και Καθ' εαυτόν Ωντα Κόσμο και στη Διάλυση του Φαινομένου. Εάν κατά την εξέταση της Ύπαρξης, η σφαίρα του Φαινομένου εξετάστηκε στην αμεσότητά της, στο κατ' εξοχήν Φαινόμενο εξετάζεται στην αδιάλειπτη κίνηση και μεταβλητότητά της. Στη περίπτωση του Μαρξ, η εξέταση που αντιστοιχεί στο κατ' εξοχήν Φαινόμενο αντιστοιχεί στο δεύτερο μέρος του δεύτερου τόμου του «Κεφαλαίου», με τίτλο «Η Περιστροφή του Κεφαλαίου». Σε αυτό το μέρος ο Μαρξ, ενώ εξετάζει το Νόμο του Φαινομένου, δεν στέκεται επισταμένα στις κατηγορίες που σχετίζονται με τον Φαινόμενο και τον Καθ' εαυτόν Ωντα Κόσμο. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η απουσία της εν λόγω εξέτασης οφείλεται πιθανόν στην ατελή μορφή του δευτέρου τόμου του «Κεφαλαίου».

Ο Βαζιούλιν στη «Λογική του “Κεφαλαίου” του Κ. Μαρξ» εντοπίζει τον Νόμο του Φαινομένου στην ενότητα του παγίου και του κυκλοφοριακού κεφαλαίου. Οι διαφορετικοί συσχετισμοί μεταξύ του παγίου και του κυκλοφοριακού κεφαλαίου δεν σχετίζονται αποκλειστικά με τη διαδικασία παραγωγής, αλλά επιδρούν επίσης στη διαδικασία κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Ο Μαρξ με το πέρασμα στο τρίτο και τελευταίο μέρος του δευτέρου τόμου του «Κεφαλαίου», με τίτλο «Η αναπαραγωγή και η κυκλοφορία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου», αρχίζει με την περιγραφή του αντικειμένου της έρευνας αυτού του μέρους:

Η άμεση διαδικασία παραγωγής του κεφαλαίου είναι η εργασιακή διαδικασία και η διαδικασία αξιοποίησής του, η διαδικασία που αποτέλεσμα της είναι το εμπορευματικό προϊόν και καθοριστικό κίνητρο της η παραγωγή υπεραξίας. Η διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου περιλαμβάνει τόσο αυτή την άμεση διαδικασία παραγωγής, όσο και τις δύο φάσεις της καθαυτό διαδικασίας κυκλοφορίας, δηλ. τη συνολική κυκλική κίνηση, που σαν περιοδική διαδικασία – διαδικασία που επαναλαμβάνεται πάντα από την αρχή κατά ορισμένες περιόδους- αποτελεί την περιστροφή του κεφαλαίου. Είτε εξετάσουμε την κυκλική κίνηση στη μορφή $X...X'$, είτε στη μορφή $\Pi... \Pi$, η ίδια η άμεση διαδικασία παραγωγής Π αποτελεί πάντα μόνο ένα κρίκο αυτής της κυκλικής κίνησης. Στη μια μορφή εμφανίζεται σαν μεσολαβητής της διαδικασίας κυκλοφορίας, στην άλλη μορφή η διαδικασία κυκλοφορίας εμφανίζεται σαν μεσολαβητής της διαδικασίας παραγωγής. Η αδιάκοπη ανανέωσή της, η αδιάκοπη επανεμφάνιση του κεφαλαίου σαν παραγωγικού κεφαλαίου, καθορίζεται, και τις δύο φορές, από τις μεταμορφώσεις του στη διαδικασία κυκλοφορίας. Από την άλλη μεριά, η διαρκώς ανανεούμενη διαδικασία παραγωγής αποτελεί την προϋπόθεση των μεταμορφώσεων που υφίσταται πάντα από την αρχή το κεφάλαιο στη σφαίρα της κυκλοφορίας, της εναλλασσόμενης εμφάνισης του πότε σαν χρηματικού κεφαλαίου και σαν εμπορευματικού κεφαλαίου. Κάθε μεμονωμένο κεφάλαιο όμως αποτελεί ένα αυτοτελοποιημένο, σα να λέμε προικισμένο με ατομική ζωή, κλάσμα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, όπως κάθε μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης αποτελεί μόνο ένα ατομικό στοιχείο της τάξης των κεφαλαιοκρατών. Η κίνηση του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελείται από το σύνολο των κινήσεων των αυτοτελοποιημένων κλασμάτων του, από το σύνολο των περιστροφών των ατομικών κεφαλαίων. Όπως η μεταμόρφωση του μεμονωμένου εμπορεύματος είναι ένας κρίκος στην αλυσίδα των μεταμορφώσεων του κόσμου των εμπορευμάτων – της εμπορευματικής κυκλοφορίας- έτσι και η μεταμόρφωση του ατομικού κεφαλαίου, η περιστροφή του, είναι ένας κρίκος στην κυκλική κίνηση του κοινωνικού κεφαλαίου» (Μαρξ, 1979: 350).

Στο παραπάνω απόσπασμα διαπιστώνεται ότι η λογική μετάβαση στην Ουσιώδη σχέση και ακόμη περαιτέρω η μετάβαση στο πρώτο σκέλος κατηγοριών της, στη Σχέση του Όλου και των Μερών²²⁷, πραγματοποιείται μέσω της αντίληψης της αλληλοδιείσδυσης και της αρνητικής ενότητας της σφαίρας της παραγωγής και της σφαίρας της κυκλοφορίας. Η σφαίρα της παραγωγής και η σφαίρα της κυκλοφορίας προβάλλουν ως δύο αλληλοκαθοριζόμενοι κόσμοι, ο κόσμος της παραγωγής προβάλλει ως ο ουσιώδης κόσμος, ενώ ο κόσμος της κυκλοφορίας ως ο φαινόμενος κόσμος. Η παραγωγή είναι ο κόσμος, ο οποίος υπάρχει καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν, η κυκλοφορία είναι ο κόσμος που έχει τεθεί και υπάρχει εξαιτίας της παραγωγής, δηλαδή της άρνησής της. Η παραγωγή είναι ανασκόπηση εντός εαυτού, η κυκλοφορία είναι ανασκόπηση εντός άλλου. Η κυκλοφορία είναι ο κόσμος της παραγωγής στην εμφάνισή της, η παραγωγή δεν είναι κάτι άλλο από την κυκλοφορία, αλλά η ίδια η κυκλοφορία στην ουσιώδη της μορφή. Κατ'

²²⁷ Συγκεκριμένα η εξέταση των ατομικών κεφαλαίων ως μερών του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου αναπτύσσεται στον τρίτο τόμο του «Κεφαλαίου».

αυτόν τον τρόπο, η παραγωγή και η κυκλοφορία συνιστούν, εντός της ενότητάς τους, δύο ολότητες που βρίσκονται σε ουσιώδη σχέση μεταξύ τους.

Η συγκεκριμένη ομάδα κατηγοριών είναι παρούσα στη σκέψη του Μαρξ, κατά την εξέταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, εν τούτοις δεν αποκτά κάποια ιδιαίτερη συστηματική πραγμάτευση στη μορφή της έκθεσης των αποτελεσμάτων της έρευνας, όπως αυτά υφίστανται στον δεύτερο τόμο του «Κεφαλαίου». Θα περάσουμε έτσι απευθείας στη διερεύνηση της εν λόγω σχέσης στη «Λογική της Ιστορίας» και θα δείξουμε πώς αυτή, στη διαδικασία διερεύνησης της κοινωνίας, είναι άρρηκτα συνυφασμένη με τις αντικειμενικές προϋποθέσεις και τις ρίζες της ιδεαλιστικής προσέγγισης της πραγματικότητας.

Ο Βαζιούλιν ύστερα από την εξέταση της Ύπαρξης περνά στην εξέταση του Φαινομένου της κοινωνίας. Συγκεκριμένα γράφει:

Ο ακριβής χρόνος και τρόπος κατά τους οποίους λαμβάνει χώρα η αντικατάσταση των μεν σχέσεων παραγωγής από τις δε εξαρτώνται από τον υφιστάμενο τρόπο παραγωγής, από εκείνο το φάσμα δυνατοτήτων αλλαγής του, που λανθάνουν εντός αυτού του ίδιου. Δεν εξαρτάται όμως μόνον από αυτό, αλλά επίσης και από το πώς και σε ποιο βαθμό συνειδητοποιούν οι άνθρωποι τις διαθέσιμες δυνατότητες, από το πώς τις προσλαμβάνουν, από το πώς δρουν χάριν της πραγμάτωσης των μεν είτε των δε λανθανουσών εντός του τρόπου παραγωγής δυνατοτήτων (Βαζιούλιν, 2013: 223).

Κατά την εξέταση του Φαινομένου, η νόηση εστιάζει στην κοινωνική συνείδηση, αφού μονάχα διαμέσου της τελευταίας πραγματώνεται η ελευθερία επιλογής ως προς τις σχέσεις παραγωγής. Σε όλα τα στάδια στη διαρκή ανανέωση των στιγμών της κοινωνίας, δηλαδή στην παραγωγική σχέση προς τη φύση, στις σχέσεις παραγωγής και στη συνειδητή επιλογή των σχέσεων παραγωγής, ο άνθρωπος, στον βαθμό που συνιστά προσωπικότητα, δρα ως ον με συνείδηση και αυτοσυνείδηση. Η συνείδηση έτσι και συγκεκριμένα η συνείδηση ως κοινωνική συνείδηση, δηλαδή ως συνείδηση της ολότητας της κοινωνίας, ως το «προϊόν της δραστηριότητας της [συλλογικής] ομάδας, προϊόν της δραστηριότητας ατόμων τα οποία απαρτίζουν το όλο» (ό.π.: 228), συνιστά το παραμόνιμο στην εναλλαγή των διαφορετικών σταδίων. Η κοινωνική συνείδηση συνεπώς συνιστά τον Νόμο του Φαινομένου. Ο νόμος του φαινομένου είναι εκείνο το περιεχόμενο, διαμέσου του οποίου περισσότερα ατομικά φαινόμενα έρχονται σε συνάφεια. Όπως χαρακτηριστικά το αποτυπώνει ο Χέγκελ, «ο νόμος είναι η ανασκόπηση του Φαινομένου μέσα στην ταυτότητα με τον εαυτό» (Χέγκελ, 1998: 267). Ο νόμος

του φαινομένου συνιστά εκείνη τη γενίκευση και την καθολική αφαίρεση, η οποία προκύπτει από τα διαφορετικά ατομικά φαινόμενα. Στην περίπτωση της κοινωνίας, οι διαφορετικές ατομικές συνειδήσεις, οι οποίες βρίσκονται σε διαρκή εναλλαγή και προβάλλουν ως κάτι το επουσιώδες, οδηγούν στη σύλληψη της κοινωνικής συνείδησης ως όλου, ως του παραμόνιμου στη διαφορετικότητα τους και το οποίο αποτελεί τον νόμο του φαινομένου. Ο Βαζιούλιν αναφέρει τα εξής επί τούτου:

Η κοινωνική συνείδηση συναπαρτίζεται μόνο από τις συνειδήσεις των ατόμων, είτε ακριβέστερα, των προσωπικοτήτων. Δεν υφίσταται υπερατομική συνείδηση ως προσωπικότητα. Συν τοις άλλοις, η κοινωνική συνείδηση δεν ταυτίζεται ούτε με τη συνείδηση μιας μεμονωμένης προσωπικότητας, ούτε με τη συνείδηση του αθροίσματος όλων των προσωπικοτήτων, δεδομένου ότι η κοινωνική συνείδηση είναι προϊόν της ανάπτυξης της κοινωνίας, του διατεταγμένου συνόλου των ανθρώπων, που δεν ανάγεται στο απλό άθροισμά τους, αλλά συνιστά μια ολότητα, μια οργανική ενότητα (Βαζιούλιν, 2013: 228).

Η κοινωνική συνείδηση συνιστά γενικότερα αντανάκλαση των σχέσεων παραγωγής και των δυνατοτήτων μεταβολής τους, οι οποίες καθορίζονται εν γένει από την παραγωγική σχέση προς τη φύση. Συνεπώς, η κοινωνική συνείδηση συνιστά κάτι τεθειμένο από την ουσία, συνιστά μια αμεσότητα στην οποία εμφανίζεται το περιεχόμενο της ουσίας. Συνεχίζοντας, ο Βαζιούλιν γράφει ότι,

στον βαθμό που το περιεχόμενο της κοινωνικής συνείδησης συνιστά αντανάκλαση, η οποία υπάρχει στις κεφαλές των ατόμων, στο περιεχόμενο της κοινωνικής συνείδησης επιδρά (αν και αυτό δεν συνιστά την κύρια επίδραση) η ιδιαιτερότητα των ατόμων, η ιδιοτυπία της ατομικής αντανάκλασής τους. Η αντανάκλαση αυτή πραγματοποιείται από άτομα, τα οποία δεν διαθέτουν μόνο ορισμένες βιολογικές ανάγκες, δεν καταλαμβάνουν μόνο ορισμένη θέση στην παραγωγική σχέση προς τη φύση και στις σχέσεις παραγωγής, αλλά [διαθέτουν] επίσης ορισμένες φυσικές προδιαθέσεις, οι οποίες εμπλέκονται σε ιδιόμορφη «αντίδραση» με το κοινωνικό περιβάλλον, ως αποτέλεσμα της οποίας (της αντίδρασης) σχηματίζεται μια ιδιόμορφη προσωπικότητα, που διαθέτει γνωρίσματα κοινά με όλες τις άλλες είτε με μέρος των άλλων προσωπικοτήτων, αλλά και γνωρίσματα ανεπανάληπτα. (Για το κάθε άτομο, το περιβάλλον στο οποίο εμφανίζεται, διαμορφώνεται και αναπτύσσεται η προσωπικότητά του, δεν διαθέτει μόνο κοινά, αλλά και ιδιόμορφα γνωρίσματα, ανεπανάληπτα και ανεπανάληπτο συνδυασμό γνωρισμάτων) (ό.π.: 231).

Το περιεχόμενο της κοινωνικής συνείδησης, το οποίο προκύπτει από την ιδιαιτερότητα των ατόμων και απ' την ιδιοτυπία της ατομικής αντανάκλασής τους, συνιστά το επουσιώδες περιεχόμενο του φαινομένου, συνιστά μια αμεσότητα που τίθεται με εξωτερικό τρόπο. Το Φαινόμενο ειλημμένο υπό το πρίσμα του νόμου του φαινομένου και του επουσιώδους

περιεχομένου του συνιστά την ολότητα του φαινομένου. Ο Χέγκελ αναφέρει ότι «το Φαινόμενο, συνακόλουθα, είναι, σε σχέση με το νόμο, η ολότητα, γιατί αυτό περιέχει το νόμο, αλλά επίσης κάτι ακόμα περισσότερο, δηλ. το στάδιο της αυτο-κινούμενης μορφής» (Χέγκελ, 1998: 271).

Λαμβάνοντας υπόψη το Φαινόμενο στην ολότητά του, δηλαδή τόσο από την άποψη της κοινωνικής συνείδησης εν γένει όσο και από την άποψη της ιδιαιτερότητας της κάθε ατομικής αντανάκλασης, η συνείδηση συνιστά αντανάκλαση της πραγματικότητας, η οποία πραγματοποιείται στην ανθρώπινη δραστηριότητα μέσω πράξεων, αισθημάτων και σκέψεων. Ως προς τον χαρακτήρα της αντανάκλασης της πραγματικότητας, η γνώση συνιστά πρωτίστως αντανάκλαση, η οποία εδράζεται στο μετασχηματισμό της φύσης κατά την εργασιακή διαδικασία. Στον βαθμό που οι άνθρωποι και η κοινωνία υφίστανται σε εσωτερική ενότητα με τη φύση, καθίσταται δυνατή η διάγνωσή τους. Η διάγνωση αυτή όμως, στον βαθμό που η κοινωνία δεν ανάγεται στη φύση, συντελείται από τη συνείδηση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, γνώση και συνείδηση διακρίνονται εντός της αμοιβαίας τους ενότητας.

Στη βάση των παραπάνω, διαπιστώνεται ότι ο κόσμος της αντανάκλασης, της γνώσης και της συνείδησης εντός της αμοιβαίας τους ενότητας, τίθεται από την παραγωγική σχέση του ανθρώπου προς τη φύση και από την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τις σχέσεις παραγωγής εντός των υφιστάμενων δυνατοτήτων μεταβολής τους. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο και ο ρόλος της συνείδησης εν γένει είτε αναβαθμίζεται είτε υποβαθμίζεται σε συνάρτηση με τα διαφορετικά στάδια κλιμάκωσης της αναντιστοιχίας παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Τούτων δοθέντων, ο κόσμος της παραγωγής, στη διαρκή μεταβολή του, θέτει τον κόσμο της αντανάκλασης, τον κόσμο της συνείδησης. Ο κόσμος της παραγωγής είναι ο καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν ων κόσμος, ο κόσμος της αντανάκλασης, δηλαδή της συνείδησης, είναι ο τεθειμένος κόσμος, ο κόσμος του φαινομένου. Ο καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν ων κόσμος είναι αντίθετος του κόσμου του φαινομένου, είναι ο τελευταίος στην ουσιαστικότητα του. Ο Χέγκελ αναφέρει ότι,

ο καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν ων κόσμος²²⁸ είναι το προσδιορισμένο θεμέλιο του κόσμου του Φαινομένου και είναι τούτο μόνο, στο βαθμό που είναι σ' αυτόν τον ίδιο το αρνητικό στοιχείο και συνακόλουθα η

²²⁸ Επεμβαίνουμε μεταφραστικά στην απόδοση του «die an und für sich seinde Welt» την οποία ο Τζωρτζόπουλος αποδίδει ως «ο κόσμος που είναι καθεαυτόν και διεαυτόν» και υιοθετούμε την απόδοση του Πενολίδη «ο καθ' εαυτός και προς εαυτόν ων κόσμος», διατηρώντας ωστόσο τη μεταφραστική απόδοση του «für sich» ως «δι' εαυτόν».

ολότητα των προσδιορισμών-περιεχομένου και των μεταβολών τους, [μια ολότητα] η οποία αντιστοιχεί στον κόσμο του Φαινομένου, αλλά ταυτόχρονα συνιστά τη ριζικά αντί-θετη πλευρά του (ό.π.: 280).

Ο άνθρωπος στην παραγωγική του σχέση προς τη φύση, στον βαθμό που μετασχηματίζει την τελευταία, εμβαθύνει στο εσωτερικό της φύσης, στο εσωτερικό αντικειμένων, φαινομένων και διαδικασιών, αποκαλύπτει εκείνο το οποίο δεν βρίσκεται στην επιφάνεια, εκείνο το οποίο δεν εντοπίζεται στα άμεσα δεδομένα αντικείμενα, φαινόμενα και διαδικασίες της φύσης. Σε αυτή τη διαδικασία εμβάθυνσης στο εσωτερικό διαδικασιών και φαινομένων, ο άνθρωπος εμβαθύνει και στο εσωτερικό του ίδιου του εαυτού του και της κοινωνίας, αφού όπως επισημάνθηκε άνθρωπος και κοινωνία υφίστανται σε αμοιβαία ενότητα με τη φύση. Χαρακτηριστικό της καθ' εαυτό ανθρώπινης νόησης είναι ότι στη διαδικασία διάγνωσης του εσωτερικού και της ουσίας διαδικασιών και φαινομένων αντανακλώνται και τα μέσα και οι τρόποι νοητικής τους πρόσκτησης. Ο Βαζιούλιν αναφέρει ότι,

η ανθρώπινη νόηση [το νοεόν] ως συνείδηση, εάν τη λάβουμε σε «καθαρή» και αναπτυγμένη μορφή, αποτελεί νόηση και περί νοήσεως νόηση ακριβώς από την άποψη της αντανάκλασης της σύνδεσής τους με τις κοινωνικές ανάγκες, από την άποψη της κοινωνικής τους φύσης, του κοινωνικού ρόλου και της κοινωνικής σημασίας τους (Βαζιούλιν, 2013: 233).

Από τη σκοπιά της ανεπτυγμένης νόησης, δηλαδή από τη σκοπιά της νόησης και της περί νοήσεως νόησης, ο καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν ων κόσμος, η πραγματικότητα εν γένει, και ο φαινόμενος κόσμος, ο κόσμος της νόησης, φαίνεται να αλληλοδιεισδύουν απόλυτα. Ό,τι εμφανίζεται στον φαινόμενο κόσμο βρίσκεται σε ουσιώδη ύπαρξη στον καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν όντα κόσμο. Αντιστοίχως, ό,τι υφίσταται σε πλήρη ουσιαστικότητα στον καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν όντα κόσμο, εμφανίζεται αναγκαία σε ανακλασμένη μορφή στον φαινόμενο κόσμο. Ο Χέγκελ σημειώνει πως ό,τι στον Φαινόμενο κόσμο είναι θετικό, στον καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν όντα κόσμο είναι αρνητικό, και αντιστρόφως (Χέγκελ, 1998: 281). Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο κάθε κόσμος προβάλλει ως μια ολότητα, η οποία προϋποθέτει αμοιβαία την άλλη. Ο κόσμος της παραγωγής, ο καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν ων κόσμος, συνιστά την ανασκόπηση εντός εαυτού, ο νοητός κόσμος, ο κόσμος της συνείδησης, συνιστά την ανασκόπηση εντός άλλου, δηλαδή την ανασκόπηση του ουσιώδους κόσμου στο Φαινόμενο. Τούτων δοθέντων, η κάθε διαδικασία, η οποία απεικονίζεται στη νόηση ως αντανάκλαση, συνιστά μια καθ' εαυτή και δι' εαυτή διαδικασία στον ουσιώδη κόσμο. Ο Χέγκελ αποτυπώνει ακολούθως το εν λόγω ζήτημα:

Ο κόσμος του Φαινομένου και ο ουσιώδης κόσμος είναι, λοιπόν, ο καθένας από τη δική του πλευρά η ολότητα της αυτοταυτής ανασκόπησης και της ανασκόπησης-εντός άλλου, ή του καθεαυτό-και-διαεαυτό-Είναι και του φαίνεσθαι. Αμφότεροι [οι κόσμοι] αυτοί είναι οι αυθύπαρκτες ολότητες της Ύπαρξης· ο ένας όφειλε να είναι μόνο η ανασκοπημένη Ύπαρξη, ο άλλος η άμεση Ύπαρξη· αλλά καθένας έχει τη συνέχεια του εαυτού του μέσα στον άλλο του [κόσμο] και γι' αυτό είναι κατά τη δική του μεριά η ταυτότητα ετούτων των δύο σταδίων. Ό,τι, επομένως, έχει παρουσία, είναι τούτη η ολότητα, η οποία απωθείται από τον εαυτό της σε δύο ολότητες, τη μια την ανασκοπημένη ολότητα και την άλλη την άμεση. Αμφότεροι [οι κόσμοι] είναι, εν πρώτοις, αυθύπαρκτοι, αλλά αυτοί είναι αυθύπαρκτοι μόνο ως ολότητες, και είναι τούτο μόνο στο μέτρο που καθένας έχει σ' αυτόν τον ίδιο το στάδιο του άλλου. Η διαφοροποιημένη αυθυπαρξία του καθενός, αυτού που είναι προσδιορισμένος ως άμεσος και αυτού που είναι προσδιορισμένος ως ανασκοπημένος, είναι λοιπόν εφεξής έτσι τεθειμένη που ο καθένας να είναι μόνο ως ουσιώδης αναφορά στον άλλο και να έχει την αυθυπαρξία του μέσα σε τούτη την ενότητα αμφοτέρων (ό.π.: 282).

Στον Χέγκελ, ο φαινόμενος και ο καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν ων κόσμος σχετίζονται εν γένει ουσιωδώς μεταξύ τους. Ο καθένας αποτελεί το αναγκαίο στάδιο του αντιθέτου του αποτελώντας έτσι μια Ουσιώδη σχέση. Στην εγελιανή προσέγγιση, αντικείμενο της οποίας είναι το απόλυτο, η αλληλοδιείσδυση του φαινομένου και του ουσιώδους κόσμου μοιάζει ορθή και λογική. Στη διαρκή μεταβολή των πολλαπλών καταστάσεων της ύπαρξης, ο φαινόμενος κόσμος, ως αυτός που φαίνεται, και ο ουσιώδης κόσμος, ως αυτός που θέτει, αλληλοπροϋποτίθενται και αλληλοδιεισδύουν αποτελώντας μια ουσιώδη σχέση. Στην περίπτωση της κοινωνίας όμως, η οποία συνιστά ένα συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο, τα πράγματα γίνονται πιο περίπλοκα.

Στη διαρκή μεταβολή του κοινωνικού, η κοινωνική συνείδηση, συμπεριλαμβανομένων των ιδιαίτερων ατομικών αντανάκλασεων, συνιστά τον φαινόμενο κόσμο του κοινωνικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή του ουσιώδους κόσμου. Υπό μια τέτοια θεώρηση του φαινομένου της κοινωνίας, συνεπάγεται ότι ο κόσμος της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και των σχέσεων παραγωγής προϋποθέτει αμοιβαία τον κόσμο της συνείδησης. Ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι απολύτως ορθό, αφού δεν δύναται να γίνει λόγος περί παραγωγής άνευ της συνειδητής επενέργειας των ανθρώπων. Εν τούτοις, η κοινωνική μορφή κίνησης είναι μια μορφή, η οποία εδράζεται και εμπεριέχει τη φυσική μορφή κίνησης. Ορισμένες φυσικές διαδικασίες και φαινόμενα εντάσσονται στην κοινωνική μορφή κίνησης. Ο ίδιος ο άνθρωπος εντός της κοινωνίας παραμένει εξίσου ένα φυσικό ον. Η αντανάκλαση συνεπώς του ουσιώδους κόσμου στη νόηση περιλαμβάνει εξίσου και την αντανάκλαση των φυσικών διαδικασιών και φαινομένων, τα οποία εντάσσονται με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο στην κοινωνική μορφή

κίνησης. Ως εκ τούτου, στην περίπτωση της κοινωνίας, ο φαινόμενος κόσμος εκθέτει όχι μόνο τον ουσιώδη κόσμο ως καθαρά κοινωνικά όντα κόσμο, αλλά εκθέτει και τις προϋποθέσεις αυτού του κόσμου και μάλιστα τις φυσικές διαδικασίες, οι οποίες βαθμιαία εντάσσονται ανηρημένες όλο και περισσότερο στην κοινωνική μορφή κίνησης. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανάπτυξη της κοινωνίας είναι συνυφασμένη με τη βαθμιαία ένταξη των φυσικών διαδικασιών στην κίνησή της και αντίστοιχα με την ολοένα και μεγαλύτερη εμβάθυνση και διεύρυνση στις τελευταίες. *Στον βαθμό όμως που η περαιτέρω λογική εξέταση οδηγεί στην αντανάκλαση της ουσίας των φυσικών διαδικασιών, ως μέρος της παραγωγικής σχέσης των ανθρώπων προς τη φύση, καθώς και της αντανάκλασης των μέσων και των τρόπων της ίδιας της νόησης, φαίνεται σαν να αλληλοπροϋποτίθενται αμοιβαία ο υλικός και ο νοητός (ιδεατός) κόσμος.* Η περί της νοήσεως νόηση συνιστά αντανάκλαση των τρόπων και των μέσων της νόησης. Αυτή η ιδιότυπη αντανάκλαση να μεν συνιστά αντανάκλαση των ιδιότυπων νομοτελειών της νόησης, κατά τη νοητική προσοικείωση διαδικασιών και φαινομένων, από την άλλη δε συνιστά συμπύκνωση του περιεχομένου και των νομοτελειών του καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν όντα κόσμου, δηλαδή της κοινωνικής κίνησης και των εντεταγμένων στην τελευταία φυσικών διαδικασιών και φαινομένων.

Οι δύο κόσμοι ως σχετικά ανεξάρτητες ολότητες συνίστανται από τη μία στον κοινωνικό κόσμο, συμπεριλαμβανομένου του φυσικού μέσω των εντεταγμένων στην κοινωνική μορφή κίνησης φυσικών διαδικασιών καθώς επίσης και του νοητικού ως μέρους και πλευράς του κοινωνικού· και από την άλλη στον νοητικό, ως νοητική αντανάκλαση των παραπάνω διαδικασιών, συμπεριλαμβανομένης και της ίδιας της νόησης, δηλαδή ως περί νοήσεως νόηση. Αν σε αυτή τη βάση περάσουμε στη συσχέτιση εν γένει του πραγματικού κόσμου —κοινωνικού, φυσικού και νοητικού— και του νοητού (ιδεατού) κόσμου, τότε αφενός η νόηση, στην ενότητά της με την περί νοήσεως νόηση, προβάλλει ως πλήρης συμπύκνωση του περιεχομένου και των νομοτελειών του καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν όντα κόσμου, αφετέρου ο τελευταίος, ως ο ουσιώδης κόσμος, ο οποίος περιλαμβάνει εντός του και την ίδια τη νόηση ως πλευρά του, προβάλλει ως το ταυτό περιεχόμενο και οι ίδιες νομοτέλειες του νοητού (ιδεατού) κόσμου, ειλημμένα από διαφορετική σκοπιά. Με άλλα λόγια, υπό μια τέτοια θεώρηση, ο υλικός και ο νοητικός (ιδεατός) κόσμος αποτελούν μια αδιάρρηκτη ενότητα και υπό ορισμένη θεώρηση τείνουν να προβάλλουν ως απόλυτη ταυτότητα.

Ακριβώς σε αυτή τη θεώρηση βρίσκονται οι ρίζες του αντικειμενικού ιδεαλισμού. Η ρίζα του προβλήματος δεν έγκειται στη διαπίστωση ότι ο υλικός και ο νοητικός κόσμος αλληλεπιδρούν και βρίσκονται σε συνάφεια, αλλά στο γεγονός ότι αυτή η αλληλοδιείσδυση εντοπίζεται ως άνευ όρων και συλλαμβάνεται ως εν γένει υφιστάμενη και ενυπάρχουσα. Αυτή η αντικειμενική φαινομενικότητα οφείλεται στην απουσία ιστορικής προσέγγισης της διαδικασίας αλληλοδιείσδυσης των δύο κόσμων. Διαπιστώνεται έτσι ότι η λύση στο πρόβλημα της ρίζας της ιδεαλιστικής προσέγγισης βρίσκεται στην ιστορικότητα και συγκεκριμένα στη σχέση λογικού και ιστορικού. Η σχέση λογικού και ιστορικού επιτρέπει την ορθή αντιστοίχιση υλικού και ιδεατού-νοητικού κόσμου. Το γεγονός ότι ο Μαρξ αποτέλεσε τον πρώτο στοχαστή στην ιστορία της σκέψης, ο οποίος έλυσε αυτό το κομβικό ζήτημα, συνδέεται με την ορθή και επιστημονική κατανόηση της σχέσης μεταξύ λογικού και ιστορικού. Η σχέση υλικού και ιδεατού-νοητικού κόσμου αποτέλεσε ένα κεντρικό πρόβλημα στην ιστορία της φιλοσοφίας με το οποίο καταπιάστηκαν κορυφαίοι διανοητές όπως οι Ντεκάρτ, Σπινόζα, Καντ, Χέγκελ κ.ά. Στον βαθμό που η εν λόγω σχέση εξεταζόταν σε ένα κατά κύριο λόγο πλαίσιο στατικότητας, η επίλυση του προβλήματος ήταν αδύνατη για τον οποιονδήποτε στοχαστή. Με άλλα λόγια, εκκινώντας από το επίπεδο συνύπαρξης του υλικού και του ιδεατού-νοητικού κόσμου, η ορθή κατανόηση του προβλήματος είναι σχεδόν αδύνατη. Η επιστημονική προσέγγιση του εν λόγω φιλοσοφικού προβλήματος αρχίζει να δρομολογείται όταν τεθεί το ερώτημα για το ποια πλευρά (ο υλικός κόσμος ή ο ιδεατός-νοητικός) προηγείται ιστορικά. Η επιστημονική κατανόηση της ιστορικής αλληλουχίας των πλευρών και η διαπίστωση ότι ο νοητός κόσμος συνιστά ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξης του υλικού κόσμου οδηγεί και στην επιστημονική λύση του προβλήματος και στην ορθή αντιστοίχιση υλικού και ιδεατού-νοητικού κόσμου.

Στην πραγματικότητα, η αλληλοδιείσδυση των δύο κόσμων επιτυγχάνεται μόνο σε ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνίας και επιπλέον αυτή η αλληλοδιείσδυση δεν είναι απόλυτη, αλλά σχετική. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι η περί νοήσεως νόηση ανακύπτει σε ορισμένη βαθμίδα της κοινωνικής ανάπτυξης (Βαζιούλιν, 2013: 233). Επιπλέον, τόσο η νόηση όσο και η περί νοήσεως νόηση ποτέ δεν συνιστούν απόλυτη αντανάκλαση του συνόλου των πτυχών μιας διαδικασίας. Όσον αφορά στον ουσιώδη κόσμο, τονίσαμε ότι στην περίπτωση της κοινωνίας, σε αυτόν εντάσσονται και πλευρές ενός κόσμου, ο οποίος υφίσταται πριν την εμφάνιση της κοινωνικής μορφής κίνησης, εντάσσονται δηλαδή πλευρές ενός κόσμου, ο οποίος συνιστά την προϋπόθεση του ουσιώδους κόσμου του υπό

διερεύνηση αντικειμένου. Ως εκ τούτου, από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής, οι πλευρές του ουσιώδους κόσμου δεν ανακλύπουν ταυτοχρόνως. Υπό αυτούς τους όρους, έχουμε μια σειρά αντιστοιχιών και αναντιστοιχιών λογικής και ιστορικής σειράς.

Από τη σκοπιά της νόησης, ως εν γένει αντανάκλασης του κοινωνικού, υφίσταται η σύμπτωση της λογικής με την ιστορική σειρά. Το κοινωνικό δεν εμφανίζεται πριν από τη νοητική αντανάκλαση, όπως και η νοητική αντανάκλαση, ακριβώς ως ανθρώπινη νοητική αντανάκλαση, εμφανίζεται ταυτόχρονα και μαζί με το κοινωνικό. Εδώ κάνουμε λόγο περί της νοητικής αντανάκλασης ως εν γένει εκδήλωσης του κοινωνικού και όχι περί της νοητικής αντανάκλασης της ολότητας του κοινωνικού. Για παράδειγμα, ακόμη και οι μορφές μυθοδολογικής συνείδησης κατά τα πρώιμα στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης αποτελούν ορισμένη αντανάκλαση του κοινωνικού. Από τη σκοπιά της επουσιώδους ύπαρξης, του ανθρώπου ως φυσικού (βιολογικού) όντος, ο οποίος αποτελεί το φαινόμενο του κοινωνικού, ο άνθρωπος ως φυσικό ον προϋπάρχει της κοινωνίας. Η νοητική αντανάκλαση δύναται να υφίσταται μονάχα μαζί και ταυτόχρονα με τη φυσική της προϋπόθεση, η οποία αποτελεί την επουσιώδη της ύπαρξη, τουτέστιν με τον άνθρωπο ως φυσικό ον. Ο άνθρωπος, ως φυσικό ον, συνιστά εξίσου τον φαινόμενο κόσμο, τον κόσμο στον οποίο εμφανίζεται το κοινωνικό. Υπό αυτή την έννοια, ο φαινόμενος κόσμος προϋπάρχει του ουσιώδους κόσμου. Σε αυτή τη θεώρηση όμως, η αμεσότητα, την οποία συνιστά ο φαινόμενος κόσμος, δεν εξετάζεται ως φαινόμενο, αλλά ως Είναι. Από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής λοιπόν, η σφαίρα του Είναι, ειλημμένη ως φαινόμενος κόσμος από τη σκοπιά των ανηρημένων ιστορικών προϋποθέσεων του κοινωνικού, στην οποία ο άνθρωπος προσδιορίζεται ως φυσικό (βιολογικό) ον, υφίσταται πριν την εμφάνιση του κοινωνικού. Σε αυτή την περίπτωση λαμβάνει χώρα μια αναντιστοιχία λογικής και ιστορικής σειράς. Την εν λόγω αναντιστοιχία λογικού και ιστορικού μπορούμε να την εντοπίσουμε και στη σχέση παραγωγής και κυκλοφορίας στο «Κεφάλαιο». Η σφαίρα της κυκλοφορίας, ο φαινόμενος κόσμος, προϋπάρχει της σφαίρας της παραγωγής. Στον πρώτο τόμο του «Κεφαλαίου», η σφαίρα της κυκλοφορίας συνιστά το Είναι το κεφαλαίου, την ανηρημένη ιστορική προϋπόθεση του κεφαλαίου. Ωστόσο, σε αυτό το επίπεδο και από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής, η σφαίρα της επιφάνειας του κεφαλαίου αναπαριστά σε *ανηρημένη* μορφή την απλή εμπορευματική κυκλοφορία και όχι την διαυγασμένη από τη γνώση της ουσίας κεφαλαιοκρατική κυκλοφορία. Στην πραγματικότητα δεν μπορεί να γίνει λόγος περί φαινόμενου κόσμου ιδωμένου από τη σκοπιά των ανηρημένων προϋποθέσεων που αναπαράγονται από τις κατηγορίες της σφαίρας του

Είναι. Τόσο ο άνθρωπος, ως φυσικό ον, όσο και η απλή εμπορευματική κυκλοφορία δεν αποτελούν φαινόμενο της κοινωνίας και του κεφαλαίου αντίστοιχα. Επομένως, η εν λόγω αναντιστοιχία μεταξύ λογικής και ιστορικής σειράς έχει σημασία μονάχα υπό την αυστηρή συσχέτιση της ιστορικής σειράς των προϋποθέσεων του αντικειμένου και του ρόλου τους στη διαδικασία της καθ' εαυτό κίνησης του ήδη ανακύψαντος αντικειμένου. Η θεώρηση της εν λόγω αναντιστοιχίας είναι θεμελιώδης για την υλιστική προσέγγιση της πραγματικότητας· δηλαδή η θεώρηση στην οποία διακρίνονται οι προϋποθέσεις και οι πλευρές που υφίστανται πριν την εμφάνιση του αντικειμένου από τις προϋποθέσεις και τις πλευρές που αναπαράγονται από την κίνηση του πλέον ανακύψαντος αντικειμένου.

Ιδωμένος ο ουσιώδης κόσμος από τη σκοπιά των φυσικών διαδικασιών και φαινομένων, που αποτελούν θεμελιώδεις πλευρές του, ο τελευταίος προηγείται της εμφάνισης του φαινομένου, νοητικού κόσμου. Οι φυσικές διαδικασίες προηγούνται ιστορικά της εμφάνισης της κοινωνίας και της ανθρώπινης νοητικής αντανάκλασης. Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για μια αναντιστοιχία μεταξύ της λογικής και της ιστορικής αλληλουχίας. Από τη σκοπιά της νόησης, ως πλευράς του ουσιώδους κόσμου και της αντανάκλασής της από την ίδια τη νόηση, η νόηση προηγείται της περί νοήσεως νόησης. Η περί νοήσεως νόηση, ειδικά στην καθαρή της μορφή, ως αναστοχασμός πάνω στη φύση των ίδιων των εννοιών και στην ίδια τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου καθώς και η αντανάκλαση από τη νόηση της ολότητας του κοινωνικού²²⁹, ανακύπτουν σε ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης της κοινωνίας. Σε αυτή την περίπτωση εντοπίζεται ακόμη μια αναντιστοιχία λογικής και ιστορικής σειράς, στην οποία ο ουσιώδης κόσμος προηγείται του φαινομένου κόσμου. Οι δύο παραπάνω αλληλουχίες συνιστούν αναντιστοιχία λογικής και ιστορικής σειράς, από τη σκοπιά της άμεσης ενότητας και της απόλυτης αλληλοδιείσδυσης του ουσιώδους και του φαινομένου κόσμου. Από τη σκοπιά όμως της ευρύτερης κίνησης από την Ουσία στο Φαινόμενο, οι εν λόγω αλληλουχίες συμπίπτουν εν γένει και εν συνόλω με τη γενικότερη ιστορική αλληλουχία. Οι εν λόγω αλληλουχίες λοιπόν συμπίπτουν με την ιστορική αλληλουχία πρώτου και δεύτερου είδους.

Στη βάση των παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι τόσο ο ουσιώδης όσο και ο φαινόμενος κόσμος ναι μεν αποτελούν ο καθένας, εντός της ενότητάς τους, έναν ανεξάρτητο και αυτοτελή

²²⁹ Όταν γίνεται λόγος περί αντανάκλασης της ολότητας του κοινωνικού εννοούμε εκείνες τις επιστήμες οι οποίες διαγιγνώσκουν την κοινωνία ως ολότητα. Αυτό φυσικά δεν συνεπάγεται ότι η εν λόγω αντανάκλαση είναι απόλυτη και ότι επιτυγχάνεται η απόλυτη γνώση του κοινωνικού.

κόσμο, στη βάση του υπό διερεύνηση αντικειμένου, από την άλλη δε σχετίζεται ο καθένας τους με άλλους κόσμους, περιέχοντας στο εσωτερικό του πλευρές των τελευταίων. Δείχθηκε ότι τόσο ο ουσιώδης κόσμος, δηλαδή ο κόσμος της παραγωγής, όσο και ο φαινόμενος κόσμος, ο κόσμος που ο άνθρωπος διαγιγνώσκει φαινόμενα και διαδικασίες, περιέχουν τη φύση. Υπό αυτούς τους όρους, η απουσία ιστορικής προσέγγισης της εμφάνισης των πλευρών, οι οποίες αποτελούν τον κάθε κόσμο, οδηγεί νομοτελώς στην εσφαλμένη αντίληψη περί απόλυτης αλληλοδιείσδυσης της ολότητας των κόσμων, γεγονός που σηματοδοτεί το πέρασμα στην ιδεαλιστική προσέγγιση.

Οι διαφορετικοί τύποι αντιστοιχίας και αναντιστοιχίας λογικού και ιστορικού, οι οποίοι ανιχνεύονται στη σχέση του καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν όντος κόσμου και του φαινόμενου κόσμου, συνδέονται με τα διαφορετικά επίπεδα προσέγγισης του γνωστικού αντικειμένου. Εφόσον η νόηση εξετάζει την πορεία εμφάνισης φαινομένων και διαδικασιών, υπό το πρίσμα της καθ' εαυτό κίνησης του ανακύψαντος και δεδομένου γνωστικού αντικειμένου, ο ουσιώδης κόσμος φαίνεται να προηγείται του φαινόμενου κόσμου. Στον βαθμό όμως που η νόηση επικεντρώνεται σε ειδικά φαινόμενα και διαδικασίες, υπό το πρίσμα της ιστορικής τους εμφάνισης (γένεσης) μέσα από την προγενέστερη διαδικασία, τότε εκεί ο φαινόμενος κόσμος, ειλημμένος υπό την αυστηρή έννοια των προϋποθέσεων, προβάλλει ως προγενέστερος του ουσιώδους κόσμου. Τέλος, από τη σκοπιά της σχέσης των πλευρών στη διάρθρωσή του ώριμου αντικειμένου, ο ουσιώδης κόσμος και ο φαινόμενος κόσμος αλληλοπροϋποτίθενται και αλληλοδιεισδύουν αμοιβαία, πλην όμως όχι κατά απόλυτο τρόπο.

Κεφάλαιο Δωδέκατο

Μεθοδολογικές πτυχές της έννοιας της Αλληλεπίδρασης

Όλα τα λαμπρά είναι τόσο δύσκολα όσο και σπάνια.

Μπ. Σπινόζα (Σπινόζα, 2009: 508)

Η κατηγορία της Αλληλεπίδρασης (Wechselwirkung), αποτελεί την τρίτη κατηγορία της ομάδας κατηγοριών της Απόλυτης σχέσης και την τελευταία κατηγορία της αντικειμενικής λογικής. Στην κατηγορία της αλληλεπίδρασης ολοκληρώνεται η εξέταση του γνωστικού αντικειμένου από τη σκοπιά της αντικειμενικής λογικής.

Στη βάση της λογικής ανάπτυξης του Χέγκελ, η Ενεργεία Πραγματικότητα συνιστά το στάδιο της αντίφασης της ουσίας και της ύπαρξης (αμεσότητας). Κατά τη μετάβαση από τη σφαίρα της Ουσίας στη σφαίρα του Φαινομένου, η αμεσότητα αποκαλύφθηκε ως τεθειμένη από το θεμέλιο και προσδιορίστηκε ως Ύπαρξη. Το Φαινόμενο στη συνέχεια προσδιορίστηκε ως ανασκόπηση-εντός-άλλου. Η περαιτέρω λογική ανάπτυξη της σφαίρας του Φαινομένου αποκάλυψε ότι ο ουσιώδης κόσμος και ο φαινόμενος κόσμος αλληλεπιδρούν ουσιωδώς αποτελώντας μια ουσιώδη σχέση. Η λογική περάτωση της ουσιώδους σχέσης οδήγησε στη σχέση εσωτερικού και εξωτερικού. Στη σχέση εσωτερικού και εξωτερικού φανερώθηκε ότι η ανασκόπηση-εντός-εαυτού και η ανασκόπηση-εντός-άλλου ταυτίζονται κατά τρόπο που αποτελούν μία και την αυτή ολότητα. Αυτή η ταυτότητα εσωτερικού και εξωτερικού καθίστα την ίδια τη διαμεσολάβηση αμεσότητα και συνεπώς Ενεργεία Πραγματικότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην Ενεργεία Πραγματικότητα επιτυγχάνεται η ουσιώδης ενότητα ουσίας και εξωτερικής ύπαρξης, εσωτερικού και εξωτερικού, αποτελώντας έτσι μια «απολύτως ουσιώδη ύπαρξη».

Η Ενεργεία πραγματικότητα προσδιορίζεται αρχικά ως το ίδιο το Απόλυτο. Το Απόλυτο ως το απολύτως ενεργεία πραγματικό προσδιορίζεται εν συνεχεία στα στάδια του, τα οποία

εκθέτουν την ίδια την ανασκόπηση του Απολύτου. Στο τελευταίο στάδιο, η ενεργεία πραγματικότητα θεωρημένη ως απόλυτη αναγκαιότητα αποκαλύπτεται ως απόλυτη σχέση. Η απόλυτη σχέση αρχικά ως άμεση προσδιορίζεται ως σχέση υποστασιακότητας, ως μια σχέση δηλαδή υπόστασης και συμβεβηκότων. Στη συνέχεια, η απόλυτη σχέση προσδιορίζεται ως σχέση αιτιότητας κατά την οποία η υπόσταση αποτελεί την αιτία η οποία παράγει και θέτει το αποτέλεσμα. Τέλος, η απόλυτη σχέση προσδιορίζεται ως αλληλεπίδραση, «ως μια αμοιβαία αιτιότητα προϋποτιθέμενων υποστάσεων που αυτο-υπόκεινται σε όρους· καθεμιά είναι σε σχέση με την άλλη ταυτόχρονα ενεργητική και ταυτόχρονα παθητική υπόσταση» (Χέγκελ, 1998: 394).

Στην αλληλεπίδραση η αιτία παράγει το αποτέλεσμα, το αποτέλεσμα με τη σειρά του είναι εξίσου αιτία, η οποία επενεργεί στην ίδια του την αιτία. Έχουμε έτσι μια σχέση δράσης-αντίδρασης.²³⁰ Στην αλληλεπίδραση αποκαλύπτεται λοιπόν ότι η κάθε τεθειμένη πλευρά αναιρείται μετατρέπόμενη στο αντίθετό της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αιτία θέτει ένα αποτέλεσμα που είναι ταυτόσημο με αυτήν και συγχρόνως διαφορετικό, ως προς το περιεχόμενο, από αυτήν. Έτσι, «η διαφορά των αναφερόμενων ως δύο αιτιών είναι κενή· στ' αλήθεια η αιτία είναι μόνο μία, που ενώ ως υπόσταση αναιρείται μέσα στο αποτέλεσμα της [Wirkung], ακριβώς μέσα σ' αυτή την επίδραση της [Wirken] πρωτοεγείρεται ως αυθύπαρκτη αιτία» (Χέγκελ, 1991: 326). Η ολότητα του αντικειμένου ως κάτι το αυθύπαρκτο αποκαλύπτεται ως αρνητικός αυτοσχετισμός. Αυτή η απέραντη αυτοσχισία του όλου καθιστά την αναγκαιότητα ελευθερία και η υπόσταση φανερώνεται ως έννοια. Ο Ένγκελς σημειώνει ότι «αυτό που ο Χέγκελ ονομάζει αλληλεπίδραση, είναι το *οργανικό σώμα* που αποτελεί συνεπώς το πέρασμα στη συνείδηση, δηλαδή από την αναγκαιότητα στην ελευθερία, στην ιδέα» (Ένγκελς, 2008: 286). Η κορύφωση έτσι της αντικειμενικής λογικής συνίσταται στην άρση του μηχανισμού, συμπεριλαμβανομένου του χημισμού, και εν γένει της εξωτερικής αλληλεπίδρασης και στην επίτευξη της κατ' εξοχήν εσωτερικής αλληλεπίδρασης του αντικειμένου, μέσω της οποίας το τελευταίο καθίσταται έννοια. Ο Χέγκελ επισημαίνει ότι στην αλληλεπίδραση:

ο μηχανισμός είναι τώρα ανηρημένος· γιατί μέσα σ' αυτήν εξαφανίζεται, κατ' αρχήν, εκείνη η αρχέγονη παραμονή της άμεσης υποστασιακότητας· δεύτερον έρχεται στο Είναι η αιτία, και εκεί μέσα περιέχεται έτσι η αρχεγονοσύνη ως τέτοια που αυτοδιαμεσολαβείται με τον εαυτό της μέσω της άρνησης της (Χέγκελ, 1998: 394).

²³⁰ Wirkung και Gegenwirkung.

Όσον αφορά στην εξέταση της Ενεργείας Πραγματικότητας στο «Κεφάλαιο», ο Μαρξ, σύμφωνα και με τον Βαζιούλιν, φθάνει μέχρι και την εξέταση των κατηγοριών του τρόπου του Απολύτου. Επειδή ο τρίτος τόμος του «Κεφαλαίου» είναι ημιτελής, η λογική εξέταση της αλληλεπίδρασης δεν λαμβάνει χώρα. Από την άλλη, στη «Λογική της Ιστορίας», η κατηγορία της αλληλεπίδρασης σηματοδοτεί το πέρας της λογικής εξέτασης της κοινωνίας ως οργανικού όλου. Συνοψίζοντας τις βασικές λογικές στιγμές της Ενεργείας Πραγματικότητας κατά την εξέταση της «Λογικής της Ιστορίας» γίνεται σαφής η κατηγορία της αλληλεπίδρασης.

Η περάτωση της ουσιώδους σχέσης μέσω της σχέσης Εσωτερικού και Εξωτερικού συντελείται μέσω της συσχέτισης του κοινωνικού συνειδέναι και του κοινωνικού Είμαι. Ενώ σε όλες τις μορφές του Φαινομένου²³¹, δηλαδή στις μορφές κοινωνικής συνείδησης (ηθική, αισθητική, φιλοσοφική), υφίσταται η ενότητα κοινωνικού συνειδέναι (εξωτερικού) και κοινωνικού Είμαι (εσωτερικού), μόνο στην τελευταία, δηλαδή στη φιλοσοφική μορφή της συνείδησης, αυτή η ενότητα προβάλλει με τον πλέον καθαρό τρόπο. Επιπλέον, οι διαφορετικές μορφές του Φαινομένου συνδέονται με διαφορετικά επίπεδα συσχέτισης του εσωτερικού και του εξωτερικού και εκτίθενται από τον πλέον άμεσο συσχετισμό τους προς τον πλέον διαμεσολαβημένο.²³²

*Στη σχέση εσωτερικού και εξωτερικού φανερώνεται με τον πλέον ανάγλυφο τρόπο ότι η κοινωνική συνείδηση συνδέεται με τον μετασχηματισμό των υλικών κοινωνικών σχέσεων, στην ενότητά τους με την παραγωγική σχέση προς τη φύση, και εν γένει του κοινωνικού Είμαι, ειλημμένου ως του υλικού κόσμου εν γένει.*²³³ Η εξέταση έτσι περνά στη διερεύνηση της ενότητας εσωτερικού (κοινωνικού Είμαι) και εξωτερικού (κοινωνικής συνείδησης), δηλαδή στη διερεύνηση του εποικοδομήματος, ως ειδικού υλικοτεχνικού και οργανωτικού μορφώματος, μέσω του οποίου οι άνθρωποι επιδρούν συνειδητά στις υλικές κοινωνικές τους σχέσεις στην

²³¹ Εδώ γίνεται λόγος περί των μορφών του Φαινομένου με την ευρεία έννοια, οι οποίες προσιδιάζουν κατηγοριακά στις μορφές του Φαινομένου της μικρής σπείρας της έλικας, της σφαίρας του Είμαι.

²³² Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι «όσο πιο άμεσα είναι συνδεδεμένη κάποια μορφή της κοινωνικής συνείδησης με το κοινωνικό είναι, τόσο αμεσότερα αντανακλώνται εντός της οι αλλαγές του κοινωνικού είναι. Και το αντίθετο, όσο πιο απόμακρη είναι η μορφή της κοινωνικής συνείδησης από το κοινωνικό είναι, τόσο πιο διαμεσολαβημένα αντανακλάται εντός της το κοινωνικό είναι» (Βαζιούλιν, 2013: 259).

²³³ Με τον όρο «κοινωνικό Είμαι» υποδηλώνεται η ενότητα της κοινωνίας και των πλευρών του υλικού κόσμου που συνδέονται με τη τελευταία. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι «η όποια αντανάκλαση του μη κοινωνικού είναι, είναι εφικτή μόνο υπό το πρίσμα του κοινωνικού είναι. Η φύση [θεωρούμενη] εκτός της διασύνδεσής της με τη διαδικασία μετασχηματισμού της συνιστά μια φύση μη εγνωσμένη, μη αντανάκλασθείσα κατά ανθρώπινο τρόπο (ό.π. :260).

ενότητά τους με την παραγωγική σχέση προς τη φύση. Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν, «η μετάβαση στην εξέταση του εποικοδομήματος συνολικά σηματοδοτεί τη μετάβαση στην ειδική εξέταση της ενότητας της κοινωνικής συνείδησης και του κοινωνικού Είναι δεδομένης της διαφοράς τους» (Βαζιούλιν, 2013: 265). Τούτων δοθέντων, η εξέταση του εποικοδομήματος σηματοδοτεί τη μετάβαση στην εξέταση της σφαίρας της Ενεργεία Πραγματικότητας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η κοινωνία ως πλήρης ενότητα εσωτερικού (κοινωνικού Είναι) και εξωτερικού (κοινωνικής συνείδησης) προβάλλει ως το Απόλυτο. Το κάθε άτομο, στον βαθμό που αφομοιώνει είτε τις μεν είτε τις δε πλευρές του κοινωνικού, κοινωνικοποιείται και με αυτόν τον τρόπο καθίσταται προσωπικότητα. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει ν' αναδειχθεί η ποιοτική μεθοδολογική διαφορά της προσέγγισης του Βαζιούλιν εν συγκρίσει με άλλα θεωρητικά εγχειρήματα εξέτασης του ζητήματος της προσωπικότητας. Επιπλέον, εδώ φανερώνεται και το τεράστιο ερευνητικό πεδίο που διανοίγει η εν λόγω μεθοδολογική προσέγγιση. Στην πλειονότητα των θεωρητικών προσεγγίσεων του φαινομένου της κοινωνικοποίησης και της διαδικασίας διαμόρφωσης της προσωπικότητας, η νόηση εστιάζει στην εργασία και στην δραστηριότητα, δίνεται δηλαδή έμφαση στο πώς η προσωπικότητα αναφύεται πάνω στο έδαφος των αντικειμενικών φυσικών και κοινωνικών όρων.²³⁴ Ο εν λόγω τύπος προσέγγισης έλκει την καταγωγή του από την περίοδο του αγώνα της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας ενάντια στις ιδεαλιστικές και εν γένει μεταφυσικές αντιλήψεις περί προσωπικότητας. Ο B. Lahire τονίζει τα εξής ως προς το ζήτημα της κοινωνικοποίησης:

Το να ικανοποιούμαστε λέγοντας ότι οι δρώντες μιας κοινωνίας είναι κοινωνικοποιημένοι ή ότι είναι το προϊόν μιας κοινωνικοποίησης δεν είναι παρά ένας τρόπος – σε τελική ανάλυση αρκετά αφηρημένος- να σταθούμε απέναντι από εμφυτικές ή νατουραλιστικές αντιλήψεις περί ανθρώπου, αλλά δεν αρκεί για να

²³⁴ Οι Πατέλης & Κακαρίνος πραγματευόμενοι την έννοια της «δραστηριότητας», ένα από τα πλέον κομβικά ζητήματα που απασχόλησαν τη Σοβιετική Ψυχολογία, αναφέρουν τα ακόλουθα: «Η μεθοδολογική ανάλυση ουσιωδών πτυχών της «θεωρίας της δραστηριότητας» παρέχει τη δυνατότητα ανάδειξης βασικών κατακτήσεων, αλλά και ανεπαρκειών, αντιφάσεων, μονομερειών, και του τρόπου με τον οποίο επέδρασαν οι ιστορικοί και μεθοδολογικοί περιορισμοί της ΣΨ στα χαρακτηριστικά των θεωριών που αναπτύχθηκαν. Η ανάλυση αυτή μας επιτρέπει να αναδείξουμε: 1. Τη μονομέρεια της ΣΨ στο ζήτημα της σχέσης μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής δραστηριότητας και στο πρόβλημα της εσωτερικεύσης (με την απολυτοποίηση της εξωτερικής δραστηριότητας, ιδιαίτερα στο σχολή του Λεόντιεφ). 2. Τη συνακόλουθη σαφή υποβάθμιση του ενεργού ρόλου του υποκειμένου (η εν λόγω υποβάθμιση χαρακτηρίζει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και την υλιστική αντίληψη της ιστορίας εν συνόλω. σ.σ). Την έμφαση στην ατομική δραστηριότητα, με αντίστοιχη υποβάθμιση ή και αγνόηση της πολλαπλά διαμεσολαβημένης και ανατροφοδοτούμενης σχέσης, τόσο με αντικείμενα όσο και με άλλα υποκείμενα. 4. Τον ανεπαρκώς ανεπτυγμένο και εν πολλοίς ανιστορικό χαρακτήρα της κατηγορίας της δραστηριότητας. 5. Το ζήτημα των λογικών και ιστορικών προϋποθέσεων για τη μετάβαση στην καθαυτό ανθρώπινη δραστηριότητα. 6. Τον ιδιότυπο κοινωνιολογισμό της θεωρίας της δραστηριότητας και της σχέσης αυτής με τις ανάγκες του ανθρώπου» (Πατέλης, Κακαρίνος, 2019: 97-98). Επίσης βλ. Δαφέρμος, 2002, 2012· Μεϊμάρης, 2012.

κάνουμε την έννοια «κοινωνικοποίηση» μια χρήσιμη έννοια, δηλαδή ένα εργαλείο που μας αναγκάζει να φανταστούμε συγκεκριμένες ερευνητικές διαδικασίες, να συλλάβουμε διερευνήσεις, που χωρίς αυτό, δεν θα ήταν απλά αναστοχάσιμες (Lahire, 2015).

Στην εποχή μας, η διαδικασία κοινωνικοποίησης και διαμόρφωσης της προσωπικότητας διαμεσολαβείται από ένα πλήθος παραγόντων, μεγάλο μέρος των οποίων περνά από το εποικοδόμημα. Αν η διαμόρφωση της προσωπικότητας εδράζεται πρωτίστως στην εργασία ή ακόμη και στη δραστηριότητα, τότε η έκθεση της προσωπικότητας θα όφειλε να λάβει χώρα κατά την εξέταση της σφαίρας της Ουσίας (της παραγωγής) στη «Λογική της Ιστορίας». Εν τούτοις, ο Βαζιούλιν δεν εκθέτει τη διαμόρφωση της προσωπικότητας κατά την εξέταση της σφαίρας της Ουσίας (παραγωγής), μήτε κατά την εξέταση της σφαίρας του Φαινομένου (μορφές κοινωνικής συνείδησης). Η διαδικασία διαμόρφωσης της προσωπικότητας εκτίθεται στη σφαίρα της Ενεργείας Πραγματικότητας, στη σφαίρα δηλαδή όπου οι άνθρωποι ως προσωπικότητες με γνώση, αυτογνωσία και συνείδηση επενεργούν στην κοινωνία ως ολότητα και στο σύνολο των υλικών τους όρων με τη βοήθεια υλικοτεχνικών και οργανωτικών μέσων και τρόπων. Ως προς το ζήτημα των παραγόντων της εν λόγω σφαίρας, δεν λαμβάνεται μονάχα ο καθορισμός του υποκειμένου από την εργασία ή ακόμη και των σχέσεων των ανθρώπων στην εργασία και στις σχέσεις παραγωγής· λαμβάνεται επίσης η σχέση του υποκειμένου με την εκπαίδευση, τις τέχνες, την επιστήμη, την τεχνολογία και ευρύτερα με τον πολιτισμό διαμέσου των κοινωνικά θεσπισμένων μορφών των τελευταίων. Με άλλα λόγια, στη σφαίρα της ενεργείας πραγματικότητας αποκαλύπτεται ότι η κοινωνικοποίηση συνίσταται πρωτίστως στη συνειδητή αλληλεπίδραση των ανθρώπων με την ίδια την κοινωνία, δηλαδή με τους ίδιους τους ανθρώπους, στη βάση δεδομένων ιστορικά αντικειμενικών φυσικών και κοινωνικών όρων. Επομένως, το ερευνητικό ζήτημα της κοινωνικοποίησης, δηλαδή το ερώτημα για τη σχέση του *δυνάμει* και του *ενεργείας* στον άνθρωπο ως φυσικό και κοινωνικό ον, τίθεται στο προσκήνιο κατά το ώριμο στάδιο ανάπτυξης της κοινωνίας. Στο τελευταίο, η αντεπίδραση των ανθρώπων στους υλικούς και κοινωνικούς τους όρους τίθεται στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος. Ως εκ τούτου, το ζήτημα της διαμόρφωσης της προσωπικότητας δεν εξαντλείται μονάχα στο πώς το υποκείμενο αναφύεται (συγκροτείται) στο πλαίσιο της εργασιακής διαδικασίας, αλλά εξίσου στο πώς η ίδια η κοινωνία επιδρά και καθορίζει (παράγει) το υποκείμενο. Σύμφωνα με τη δικιά μας αντίληψη, η παραπάνω διαδικασία συνοψίζεται στην

προβληματική που αποκαλούμαι διαδικασία συγκρότησης, παραγωγής και αναπαραγωγής του υποκειμένου.

Από τη σκοπιά της κατηγοριών της «Επιστήμης της Λογικής», η προσωπικότητα συνιστά το Απόλυτο κατηγορήμα της κοινωνίας ειλημμένης ως Απόλυτο. Στο απόλυτο ενοποιούνται η ουσία και η αμεσότητα από τη σκοπιά της μεσολάβησης τους από την ουσία. Έτσι, ο άνθρωπος αφομοιώνοντας το κοινωνικό καθίσταται προσωπικότητα αποτελώντας μια εσωτερική ενότητα κοινωνικού και ατομικού. Η προσωπικότητα αναπαράγει είτε τις μεν είτε τις δε πλευρές του γενικού κορμού της διάρθρωσης της κοινωνίας, ενώ στην πλέον ανεπτυγμένη της μορφή, η προσωπικότητα αναπαράγει τον γενικό κορμό της διάρθρωσης της κοινωνίας. Η συσχέτιση της διάρθρωσης της δομής της κοινωνίας με τη διάρθρωση της προσωπικότητας αναπτύσσεται στο πλαίσιο της λογικής κατηγορίας του τρόπου του Απολύτου.

Συνεχίζοντας την εξέταση, ο Βαζιούλιν προβαίνει στην τυπολογία διάρθρωσης των προσωπικοτήτων. Η εν λόγω τυπολογία αναπτύσσεται στο πλαίσιο των κατηγοριών της Ενεργείας Πραγματικότητας²³⁵ και οι διαφορετικοί τύποι προσωπικότητας συνδέονται με τις κατηγορίες συμπτωματοκότητα, σχετική αναγκαιότητα και απόλυτη αναγκαιότητα, ως προς τον βαθμό της ενότητάς τους με τις ανάγκες της κοινωνίας ως ολότητας. Μέσω της εξέτασης των τύπων προσωπικότητας και ειδικότερα του τελευταίου τύπου (τύπος IV), προκύπτει το συμπέρασμα ότι καθ' όλα ώριμη προσωπικότητα, δηλαδή ολόπλευρα ανεπτυγμένη προσωπικότητα, είναι εκείνη η προσωπικότητα η οποία αφομοιώνει και αναπαράγει το κοινωνικό στις κύριες και βασικές πλευρές του. Χαρακτηριστικά ο Βαζιούλιν αναφέρει:

Ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας, σημαίνει ανάπτυξη της προσωπικότητας σε όλες τις βασικές, τις κύριες σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Όπως έπεται από όλη την προηγούμενη πραγμάτευση, στις σφαίρες αυτές συμπεριλαμβάνονται: η ικανοποίηση των αναγκών για διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης, η ολόπλευρη φυσική ανάπτυξη, η εργασία που πραγματοποιείται χάριν της ικανοποίησης της ανάγκης για εργασία (εδώ εντάσσονται και η εργασία για την παραγωγή υλικών αγαθών, και η εργασία για την παραγωγή γνώσεων), η δραστηριότητα για την τελειοποίηση των υλικών σχέσεων παραγωγής, οι εκφάνσεις της ζωτικής δραστηριότητας της προσωπικότητας (ως συνειδητού κοινωνικού όντος), η τελειοποίηση σε όλες τις διατηρούμενες στην καθ' όλα ώριμη κοινωνία μορφές κοινωνικής συνείδησης. Η ανάπτυξη της προσωπικότητας είναι ως προς την ουσία της αφομοίωση από τον άνθρωπο του κοινωνικού,

²³⁵ Η σφαίρα της Ενεργείας Πραγματικότητας διακρίνεται σε τρεις βασικές ομάδες κατηγοριών, το Απόλυτο, την Ενεργεία Πραγματικότητα και την Απόλυτη Σχέση. Σε αυτό το σημείο γίνεται λόγος για τη δεύτερη ομάδα κατηγοριών και όχι για τη σφαίρα της Ενεργείας Πραγματικότητας.

δηλαδή όχι μόνο μόρφωση, εκπαίδευση, αλλά και οπωσδήποτε [αγωγή], διαπαιδαγώγηση και αυτοδιαπαιδαγώγηση του ανθρώπου ως συνειδητού κοινωνικού όντος (Βαζιούλιν, 2013: 271).

Από λογική σκοπιά, σε αυτό το στάδιο η εξέταση βρίσκεται στο επίπεδο της σχέσης υποστασιακότητας. Το κοινωνικό και η αφομοίωση του από την προσωπικότητα προβάλλουν ως σχέση υπόστασης και συμβεβηκότων.

Στην αφομοίωση όμως του κοινωνικού από τα άτομα συνδράμουν και οι βιολογικές ιδιαιτερότητες των ατόμων. Διαφορές όπως το φύλο και η ηλικία αποτελούν διαφοροποιητικούς παράγοντες ως προς την αφομοίωση του κοινωνικού. Συνεπώς, για τη βέλτιστη συνειδητή αφομοίωση του κοινωνικού από τον άνθρωπο θα πρέπει αναγκαία να λαμβάνονται υπόψη οι διάφορες βιολογικές και ψυχοφυσιολογικές ιδιαιτερότητες μεταξύ των ατόμων. Έχει ιδιαίτερη σημασία να τονίσουμε ότι ο Βαζιούλιν, κατά την περίοδο συγγραφής του έργου του, δηλώνει ρητά ότι οι επιστημονικές έρευνες ως προς τις βιολογικές ιδιοτυπίες, κατά την αφομοίωση του κοινωνικού, βρίσκονται σε εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης. Ελλείψει ενός ευρέος φάσματος εμπειρικών επιστημονικών δεδομένων, ο Βαζιούλιν δεν μπορεί να προβεί σε ειδικότερη διερεύνηση της διαδικασίας αφομοίωσης του κοινωνικού στη βάση των βιολογικών και ψυχοφυσιολογικών διαφορών. Παρ' όλα αυτά, επισημαίνει ότι το κοινωνικό δεν αφομοιώνεται απλώς και άμεσα από τα άτομα, αλλά ότι σε αυτή τη διαδικασία, η αφομοίωση, υπό το πρίσμα του αποτελέσματός της, διαφοροποιείται σε κάθε άτομο. Όπως σημειώνεται, «η προσωπικότητα συνιστά τη «διάθλαση» του κοινωνικού περιεχομένου μέσω της βιολογικής και ψυχοφυσιολογικής φύσης του ατόμου. Και αυτή η τελευταία, δεν παραμένει εντελώς αδιάφορος φορέας του κοινωνικού περιεχομένου» (ό.π.: 273).

Η λογική προσέγγιση εδώ βρίσκεται στο πλαίσιο των κατηγοριών της σχέσης αιτιότητας, κατά την οποία το κοινωνικό είναι η αιτία και η προσωπικότητα το αποτέλεσμα. Ο Χέγκελ αναφέρει ότι:

το αποτέλεσμα είναι διαφορετικό από την αιτία· αυτό σαν τέτοιο είναι τεθειμένο [= εξαρτημένο]. Αλλά το τεθειμένο-Είναι είναι επίσης ανασκόπηση-εντός-εαυτού και αμεσότητα· και η δραστηριότητα της αιτίας, το θέτει της, είναι συνάμα προϋποθέτειν, εφόσον το αποτέλεσμα συλλαμβάνεται ως διαφορετικό από την αιτία. Υπάρχει έτσι μια άλλη υπόσταση, πάνω στην οποία λαβαίνει χώρα το αποτέλεσμα (Χέγκελ, 1992: 324).

Από μια πρώτη άποψη, το αποτέλεσμα, δηλαδή η προσωπικότητα, ως τεθειμένη από το κοινωνικό, μπορεί να φανεί ως κάτι το παθητικό. Όμως προσωπικότητα, όπως τονίστηκε, σημαίνει τη συνειδητή αφομοίωση του κοινωνικού· σημαίνει τη συνειδητή επίδραση διαμέσου υλικοτεχνικών και οργανωτικών μέσων στους υλικούς και κοινωνικού όρους. Η εκάστοτε διαφοροποίηση λοιπόν του κοινωνικού στην προσωπικότητα δεν συνεπάγεται μόνο την αποκρυστάλλωσή του στο διαφοροποιημένο αποτέλεσμα, αλλά συνιστά επίσης και αντεπίδραση του διαφοροποιημένου αποτελέσματος στο κοινωνικό. Έχουμε έτσι μια σχέση δράσης και αντίδρασης. Η κάθε προσωπικότητα εξατομικεύοντας το περιεχόμενο του κοινωνικού και καθιστώντας το ίδιο και συνεπώς διαφορετικό, αντι-δρα (επαναδρά) στο κοινωνικό με τη σειρά της, με τη βοήθεια υλικοτεχνικών και οργανωτικών μέσων, μετασχηματίζοντάς το. Έχουμε λοιπόν μια αμοιβαία αλληλεπίδραση του κοινωνικού ως ολότητας.

Ολοκληρώνοντας ο Βαζιούλιν τη λογική εξέταση στη «Λογική της Ιστορίας» γράφει ότι η ενεργεία πραγματικότητα:

των σχέσεων των ανθρώπων στην κοινωνία είναι η σχέση τους υπό την ιδιότητα των προσωπικοτήτων, αυτών των «οργανικών ενοτήτων» του κοινωνικού με τη βιολογική, με την ψυχοφυσιολογική φύση του ατόμου. Οι δεσμοί των ανθρώπων ως ολόπλευρων και αρμονικών προσωπικοτήτων, και οι μορφές αυτών των δεσμών, έχουν διερευνηθεί σήμερα σε εντελώς ανεπαρκή βαθμό. Από μια γενική άποψη μπορούν να χαρακτηριστούν ως εξής. Πρόκειται για δεσμούς κατεξοχήν μη επιβεβλημένους αλλά εκ πεποιθήσεως [συναπτόμενους], για δεσμούς βάσει [ανιδιοτελών] συμφερόντων [ενδιαφερόντων], τα οποία όμως [συμφέροντα] συνίστανται κατά κύριο λόγο στην πραγμάτωση του κοινωνικού συμφέροντος, οπότε η προσωπικότητα πραγματώνοντας τα συμφέροντα των άλλων ανθρώπων επιτυγχάνει ταυτόχρονα την πραγμάτωση του δικού της συμφέροντος. Πρόκειται για δεσμούς ολόπλευρων και αρμονικών προσωπικοτήτων και, συνεπώς, η κάθε προσωπικότητα εντάσσεται σε ολόπλευρες (σε όλες τις βασικές σφαίρες της κοινωνίας) σχέσεις με άλλες προσωπικότητες και, επομένως, πρόκειται για μεταβλητούς, κοινωνικά και ειδικά μη παγιωμένους δεσμούς, οι οποίοι εξαρτώνται από την ελεύθερη επιλογή των ανθρώπων που συνάπτουν σχέσεις. Πρόκειται για δεσμούς οι οποίοι οικοδομούνται, λαμβάνοντας υπόψη τη συμβατότητα ως προς το φύλο, την ηλικία, την ψυχολογία κ.λπ. (Βαζιούλιν, 2013: 273).

Το παραπάνω απόσπασμα χρήζει περαιτέρω ανάλυσης, καθότι είναι εξαιρετικής σημασίας για την αποκάλυψη των λογικών κατηγοριών του νυν σταδίου ανάπτυξης της σκέψης. Αρχικά, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η σχέση των ανθρώπων ως προσωπικοτήτων με τους κοινωνικούς δεσμούς και εν γένει με το κοινωνικό αποτελεί μια μεταβαλλόμενη σχέση, η οποία εδράζεται σε γενική μορφή στην ελεύθερη επιλογή των ανθρώπων. Το κοινωνικό περιεχόμενο,

δηλαδή ο γενικός κορμός της διάρθρωσης της κοινωνίας, αν και αφομοιώνεται συνειδητά από τους ανθρώπους, οι άνθρωποι με τη σειρά τους αντεπιδρούν σε αυτό καθορίζοντας και μετασχηματίζοντάς το. Πρόκειται έτσι για μια σχέση αλληλεπίδρασης, κατά την οποία η κάθε πλευρά θέτει και τίθεται από την άλλη.

Στο πέρας λοιπόν της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στη «Λογική της Ιστορίας», αυτό που προβάλλει με τον πλέον καθαρό τρόπο είναι η ελευθερία των ανθρώπων, η ελευθερία επιλογής των σχέσεων που συνάπτουν.²³⁶ Φυσικά αυτή η ελευθερία είναι σχετική και όχι απόλυτη, διότι στον βαθμό που έχουμε να κάνουμε με την κοινωνία ως ποιοτικά προσδιορισμένο οργανικό όλο, το κοινωνικό περιεχόμενο, ο κορμός της γενικής διάρθρωσης της κοινωνίας, αποτελεί την κύρια εκ των αλληλεπιδρουσών πλευρών. Σε αντίθεση με τον Χέγκελ, στην κατανόηση της αλληλεπίδρασης από τους Μαρξ και Βαζιούλιν, η πρώτη πλευρά αποτελεί την κύρια πλευρά και ως εκ τούτου την πλευρά που αν και προσδιορίζεται, πρωτίστως προσδιορίζει. Η δεύτερη πλευρά της αλληλεπίδρασης, αν και προσδιορίζει, συνιστά κατά βάση την πλευρά που προσδιορίζεται. Πρόκειται έτσι για μια αλληλεπίδραση, στο πλαίσιο της οποίας ναι μεν οι πλευρές αλληλεπιδρούν και θέτουν η μία την άλλη, αλλά αυτό το αμοιβαίο θέτειν και προϋποθέτειν και οι αντίστοιχες αλληλέλληλες αναιρέσεις του διαφοροποιούνται ως προς το βαθμό και την ισχύ τους. Η εν λόγω αντίληψη εδράζεται στην ορθή κατανόηση της σχέσης λογικού και ιστορικού. Οι όροι για την εμφάνιση μιας διαδικασίας δεν μετασχηματίζονται πλήρως από την τελευταία. Η αίτια από τη μία μετασχηματίζεται από το αποτέλεσμα, από την άλλη όμως διατηρεί και μια σχετική ανεξαρτησία προς το τελευταίο. Ως εκ τούτου, η πλευρά που εμφανίζεται πρώτη ιστορικά είναι εκείνη που κυρίως προσδιορίζει, ενώ η πλευρά που εμφανίζεται μεταγενέστερα είναι εκείνη που κυρίως προσδιορίζεται. Όπως τονίζει ο Βαζιούλιν, «η πλευρά που προσδιορίζει είναι απέναντι στην πλευρά που πρέπει να προσδιοριστεί ιστορικά πρότερη, δημιουργεί αρχικά την άλλη» (Vazjulin, 2006: 170). Παρ' όλα αυτά, εκείνο που αποκαλύπτεται στο στάδιο της αλληλεπίδρασης είναι η πεμπτουσία της κοινωνικής ζωής, δηλαδή η ελεύθερη επιλογή των ανθρώπων στη σύναψη των μεταξύ τους σχέσεων και δεσμών,

²³⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι ο Λούκατς στο τελευταίο έργο του «Οντολογία του Κοινωνικού Είναι» επιχειρεί να δείξει ότι και ο Βαζιούλιν, το γεγονός δηλαδή ότι οι άνθρωποι έχουν ελευθερία επιλογής ως προς τις σχέσεις παραγωγής αλλά και ευρύτερα προς τις κοινωνικές σχέσεις. Η θεμελιώδης διαφορά όμως μεταξύ των δύο προσεγγίσεων είναι ότι ο πρώτος συλλαμβάνει την ελευθερία επιλογής κυρίως ως οντολογική αρχή που υφίσταται μέσω της σκοποθεσίας, ενώ ο δεύτερος εντοπίζει αναβαθμούς αυτής της ελευθερίας στη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας.

«όπου η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι η προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων» (Μαρξ & Ένγκελς, 1984: 48).

Συνεχίζοντας την εξέταση της κατηγορίας της αλληλεπίδρασης στη βάση του παραπάνω αποσπάσματος, παρατηρούμε ότι ο Βαζιούλιν δηλώνει ρητά ότι αυτού του τύπου οι σχέσεις, οι σχέσεις δηλαδή ολόπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων, παραμένουν ως επί το πλείστον ακόμη αδιερεύνητες. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, η παραπάνω περιγραφή τους, ως σχέσεων που εδράζονται στην ανιδιοτέλεια και στην ελεύθερη σύναψη δεσμών, αποτελεί την αφηρημένη και γενική περιγραφή του περιεχομένου αυτών των σχέσεων. Ως εκ τούτου, στη «Λογική της Ιστορίας» η κατηγορία της αλληλεπίδρασης περιγράφεται μεν γενικά και στη βάση του περιεχομένου της, όχι όμως συγκεκριμένα και στις ιδιαίτερες μορφές της. Το τελευταίο δεν συνιστά περιορισμό της ανάλυσης του Βαζιούλιν, αλλά νομοτελή περιορισμό της έρευνας που τίθεται από το ιστορικό στάδιο ανάπτυξης της κοινωνίας. Η πλήρης επιστημονική περιγραφή της κατηγορίας της αλληλεπίδρασης προϋποθέτει τη συστηματική εξέταση των πλευρών του ώριμου κομμουνισμού.

Επιχειρώντας μια περαιτέρω λογική εμβάθυνση στην κατηγορία της αλληλεπίδρασης, θα προβούμε στην απόπειρα σκιαγράφησης ορισμένων πτυχών και συγκεκριμενοποίησης των μορφών της υπό το πρίσμα του νυν επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των εν εξελίξει νέων τεχνολογιών. Αναμφίβολα η εν λόγω απόπειρα θα κινηθεί επίσης σε ένα γενικό πλαίσιο και στη βάση του περιεχομένου της κατηγορίας της αλληλεπίδρασης, ωστόσο θεωρούμε ότι οι νέες τεχνολογίες παρέχουν τη δυνατότητα ορισμένης σύλληψης κάποιων πλευρών της συγκεκριμένης σχέσης.

Τονίστηκε ότι η ενεργεία πραγματικότητα της κοινωνίας είναι το εποικοδόμημα, διότι σε αυτό αποκτά την ύψιστη μορφή της η συνειδητή αντίστροφη επενέργεια των ανθρώπων στους υλικούς κοινωνικούς τους όρους. Η συνειδητή αντίστροφη επενέργεια αποκτά ακριβώς την ύψιστη και πιο ολοκληρωμένη της μορφή, διότι πραγματοποιείται ως όλο με τη βοήθεια υλικοτεχνικών και οργανωτικών μέσων. Γι' αυτόν τον λόγο, «το εποικοδόμημα διαφέρει από τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, κατά το ότι οι σχέσεις του εποικοδομήματος, κατά τη διαμόρφωσή τους, περνούν ως όλον μέσω της κοινωνικής συνείδησης και κατευθύνονται από αυτήν. Από την κοινωνική συνείδηση κατευθύνονται και κατά τη λειτουργία τους» (Βαζιούλιν, 2013: 265).

Σύμφωνα με τη λογική θεώρηση της αλληλεπίδρασης, συμπεραίνουμε ότι οι σχέσεις ολόπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων δεν είναι κατά βάση άμεσες, αλλά διαμεσολαβημένες πολλαχώς από υλικοτεχνικά και οργανωτικά μέσα. Στην «Επιστήμη της Λογικής», η κατηγορία της αλληλεπίδρασης συνιστά από την μία την περάτωση της αντικειμενικής λογικής και από την άλλη συνιστά τη γένεση της έννοιας και το πέρασμα στην υποκειμενική λογική. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Χέγκελ:

η ουσία είναι η πρώτη άρνηση του Είναι, το οποίο έτσι έφτασε να γίνει εμφάνεια· η έννοια είναι η δεύτερη άρνηση ή η άρνηση αυτής της άρνησης· άρα το αποκατεστημένο Είναι, αλλά [αποκατεστημένο] ως η άπειρη διαμεσολάβηση και αρνητικότητα αυτού [του Είναι] εντός του ίδιου του εαυτού του (Χέγκελ, 2005: 155).

Η λογική εμβάθυνση στο στάδιο της αλληλεπίδρασης απεικονίζει τη διαδικασία μετατροπής της κοινωνίας σε ενεργεία πραγματικό οργανικό όλο· απεικονίζει δηλαδή την ανθρωπότητα που έχει τρόπον τινά αποκτήσει παγκόσμια «συνείδηση» και που επιδρά συνειδητά στους φυσικούς και κοινωνικούς της όρους. Σε αυτό το στάδιο, η κοινωνία προβάλλει πρωτίστως ως «άπειρος» αρνητικός αυτοσχετισμός και οι πλευρές της βρίσκονται σε αμοιβαία ενότητα με το κοινωνικό όλο αποτελώντας τις εσωτερικές του στιγμές. Σε αυτό το πλαίσιο, το κοινωνικό ως όλο προβάλλει ως το καθολικό, ενώ η κάθε προσωπικότητα ως το ενικό. Τα υλικοτεχνικά και οργανωτικά μέσα τα οποία αποτελούν το εποικοδόμημα και διαμεσολαβούν τη σχέση μεταξύ κοινωνικού και προσωπικοτήτων αποτελούν τον μέσο όρο και προβάλλουν ως το μερικό.

Το κοινωνικό, τα υλικοτεχνικά και οργανωτικά μέσα και οι προσωπικότητες βρίσκονται σε εσωτερική ενότητα και διαμεσολαβούνται αμοιβαία. Αυτή η αμοιβαία διαμεσολάβηση υποδεικνύει ότι η ανάπτυξη των υλικοτεχνικών και οργανωτικών μέσων διεισδύει όλο και περισσότερο τόσο στην ολότητα του κοινωνικού, συμπεριλαμβανομένου του ευρύτερου του φυσικού περιβάλλοντος, όσο και στις ατομικές προσωπικότητες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κοινωνία, το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον και οι άνθρωποι ως προσωπικότητες, αποκτούν όλο και περισσότερο υλικοτεχνικά και οργανωτικά χαρακτηριστικά. Από την άλλη, τα υλικοτεχνικά και οργανωτικά μέσα, τα οποία διαμεσολαβούν την ανθρώπινη δραστηριότητα, νομοτελώς καθίστανται όλο και πιο ανθρωπογενή αποκτώντας όλο και πιο πολύ ανθρώπινο χαρακτήρα και

περιεχόμενο.²³⁷ Ως εκ τούτου, στη βάση της λογικής εμβάθυνσης της κατηγορίας της αλληλεπίδρασης, οι σχέσεις μεταξύ ολόπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων προβάλλουν ως σχέσεις που διαμεσολαβούνται από ένα υλικοτεχνικό και οργανωτικό δίκτυο (πλέγμα) πολλαπλών διαμεσολαβήσεων.

Από την έναρξη του 21^{ου} αιώνα έχουν πραγματοποιηθεί ριζικές τεχνολογικές αλλαγές, οι οποίες επιδρούν αποφασιστικά τόσο στο πλέγμα των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής όσο και στις ευρύτερες κοινωνικές σφαίρες. Τεχνολογίες που τελούσαν υπό διαμόρφωση τον 20^ο αιώνα αναπτύσσονται ραγδαία, ενώ παράλληλα ανακύπτει μια πλειάδα νέων τεχνολογιών. Τεχνολογίες όπως αυτοματοποίηση, ρομποτική, διαδίκτυο, Big Data, τρισδιάστατη εκτύπωση, τεχνητή νοημοσύνη (AI), το διαδίκτυο των πραγμάτων (IoT), τεχνολογίες προσομοίωσης και ολογραμμάτων, νανοτεχνολογίες, βιοτεχνολογίες κ.ά., μεταβάλλουν ριζικά το κοινωνικό τοπίο.²³⁸ Ο Πατέλης αναφέρει ότι,

στις μέρες μας σημειώνεται νέα καμπή στις παραγωγικές δυνάμεις, μια καμπή που προετοιμάζει το έδαφος για το επικείμενο τρίτο στάδιο της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης. [...] Επίκειται λοιπόν εντατικότερη προώθηση-αναβάθμιση της αυτοματοποίησης και του πληροφορικού-τεχνολογικού συγκροτήματος, αναβάθμιση της διαδικτύωσης, των τηλεπικοινωνιών, των βιοτεχνολογιών (που θα διανοίξουν την προοπτική βιολογικοποίησης παραγωγικών διαδικασιών), των νανοτεχνολογιών, ανάδειξη νέων ισχυρότερων πηγών ενέργειας με ψηλό συντελεστή απόδοσης, ανώτερου επιπέδου και ευελιξίας σύνδεση σχεδιοποιού και αυτοματοποιημένης κατασκευαστικής δραστηριότητας (αρχής γενομένης από την τριαδιάσταση «εκτύπωση»), αλλά και νέων ευέλικτων τρόπων αξιοποίησης ήπιων και ανανεώσιμων πηγών ενέργειας (με αντίστοιχη αποκέντρωση παραγωγικών διαδικασιών), νέων δυνατοτήτων επίδρασης στον άνθρωπο και στον ανθρώπινο ψυχισμό, ενεργειακή αξιοποίηση του υδρογόνου κ.ο.κ. (Πατέλης, 2019: 383).

Στο έδαφος του εν λόγω τεχνολογικού και παραγωγικού τοπίου αναφέρονται, αν και σε λανθάνουσα μορφή, σχέσεις που κατά βάση είναι αναντίστοιχες των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής. Συνεργατικές σχέσεις όπως η ομότιμη παραγωγή (peer-to-peer), σχέσεις

²³⁷ Με την έννοια «υλικοτεχνικά μέσα» δεν εννοούμε μονάχα τεχνικά και τεχνολογικά μέσα ανόργανης ύλης μηχανικού χαρακτήρα, αλλά επίσης και βιολογικές μηχανές (biological machines). Ήδη στις μέρες μας έχουν γίνει σημαντικά βήματα για τη δημιουργία ρομπότ βιολογικού χαρακτήρα καθώς και υπολογιστών που εντάσσονται στη λειτουργία τους βιολογικές διαδικασίες. Γενικότερα, τα υλικοτεχνικά και οργανωτικά μέσα στα οποία αναφερόμαστε εδώ είναι εσωτερικά συνυφασμένα με την προοπτική βιολογικοποίησης της παραγωγής, την τεχνητή νοημοσύνη (A.I.), το Human-Agent Collectives, τις διαδικασίες σύνθεσης βιολογικών και μηχανικών διαδικασιών κ.ά.

²³⁸ Βλ. Brynjolfsson & McAfee· Devezas, Leitao & Sarygulov, 2017· Gilchrist, 2016· Πατέλης, 2019· Ρίφκιν, 2017.

που αναπτύσσονται στη βάση των κοινών (commons) και διάφορες άλλες μορφές σχέσεων διαμοιρασμού, προεικονίζουν, αν και με αντιφατικό τρόπο, τις νομοτελείς τάσεις μετασχηματισμού της σύνολης ανθρώπινης δραστηριότητας.²³⁹ Ο Παυλίδης χαρακτηριστικά αναφέρει:

Μια από τις πλέον εμβληματικές και ενδιαφέρουσες, ως προς τις προοπτικές της, μορφές εκδήλωσης του συνεργατικού, κοινωνικού χαρακτήρα της διανοητικής - γνωσιακής εργασίας αποτελεί το φαινόμενο της «βασισμένης στα κοινά ομότιμης παραγωγής» (commons-based peer production). Πρόκειται για το διεθνές ρεύμα ανάπτυξης γνωσιακών δραστηριοτήτων, όπως η δημιουργία ελεύθερου λογισμικού / λογισμικού ανοικτού κώδικα, μεγάλων βάσεων δεδομένων και ηλεκτρονικών εγκυκλοπαιδειών ή η υλοποίηση επιστημονικών – ερευνητικών προγραμμάτων με τη πολυπληθή συμμετοχή προγραμματιστών, επιστημόνων αλλά και απλών ανθρώπων, μη ειδικών, με την ηθική δέσμευση τα παραγόμενα προϊόντα (λογισμικό, γνώσεις, πολιτισμικά αγαθά) να παραμένουν ελεύθερα για αντιγραφή και χρήση, χωρίς να μπορεί κανείς να ελέγξει την εξέλιξη και την εφαρμογή τους. [...] Η βασισμένη στα κοινά ομότιμη παραγωγή, αποτελώντας σύνολο κατεξοχήν συλλογικών και συνεργατικών δραστηριοτήτων, συναρμολογείται με την άνθιση ενός μη εμπορευματικού τομέα παραγωγής, τα προϊόντα του οποίου δεν αποτελούν αντικείμενο ιδιωτικής ιδιοποίησης, αλλά προσφέρονται για κοινή χρήση και ανάπτυξη με τη συμβολή όλων. Κατ' ουσίαν πρόκειται για ανάδειξη των δυνατοτήτων αυτενέργειας της σύγχρονης διανοητικής εργασίας, η οποία αξιοποιώντας τεχνολογίες που διασφαλίζουν την άμεση επικοινωνία των χρηστών τους, αποκαλύπτει τον βαθύτατα κοινωνικό χαρακτήρα της, το γεγονός δηλαδή ότι οι επιστημονικές γνώσεις και, εν γένει, τα πολιτισμικά αγαθά δημιουργούνται και αναπτύσσονται μόνο εντός πλαισίου κοινωνικής συνεργασίας και στο βαθμό που τίθενται στη διάθεση της κοινωνίας (Παυλίδης, 2012: 224-226).

Ενδεικτική του αποτυπώματος αυτής της γενικότερης διαλεκτικής κοινωνικού–τεχνολογικού είναι επίσης η ανάπτυξη της θεωρίας των νευρωνικών δικτύων στην πληροφορική και στην επιστήμη των υπολογιστών, η οποία εδράζεται στην κατανόηση των νευρικών συνάψεων και των λειτουργιών του ανθρώπινου εγκεφάλου καθώς και της προσπάθειας μαθηματικοποίησης και αντίστοιχης εφαρμογής τους στα πληροφοριακά και ρομποτικά συστήματα. Η εν λόγω διαδικασία αποτυπώνει με άμεσο τρόπο τα εγχειρήματα πρόσδοσης ανθρωπογενών χαρακτηριστικών στα υλικοτεχνικά και οργανωτικά μέσα, τα οποία διαμεσολαβούν την ανθρώπινη δραστηριότητα.

Όπως είναι φανερό, το στάδιο αυτών των πολλαπλά διαμεσολαβημένων σχέσεων μεταξύ ολόπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων δεν είναι άλλο από την ώριμη ανθρώπινη κοινωνία,

²³⁹ Βλ. Bauwens, Kostakis & Pazaitis, 2019· Chandler, 2019· Dardot & Laval, 2014· Fuchs, 2019· Hardt & Negri, 2017.

τον κομμουνισμό. Από τη σκοπιά του κομμουνισμού, τα υλικοτεχνικά και οργανωτικά μέσα του εποικοδομήματος, αποτελώντας το μεσολαβητικό όρο της σχέσης του ανθρώπου με το κοινωνικό, συνιστούν το αντικειμενικοποιημένο όλο του υλικού και πολιτισμικού πλούτου της ανθρωπότητας, μέσω του οποίου αναπτύσσονται οι ενεργεία πραγματικές ανθρώπινες σχέσεις, οι σχέσεις μεταξύ ολόπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων. Σε αυτό το πλαίσιο και υπό το πρίσμα της συσχέτισης των πλευρών και των σφαιρών της κοινωνίας, το εποικοδόμημα έχει διαχυθεί σχεδόν παντού, σε κάθε στιγμή του κοινωνικού, διέποντας κάθε μορφή ανθρώπινης δραστηριότητας, γιατί ακριβώς η ανθρώπινη δραστηριότητα αποτελεί πλέον καθολική ανθρώπινη πολιτισμική δραστηριότητα. Ένα εποικοδόμημα, το οποίο έχει διαχυθεί παντού, έχει πάψει στον έναν ή στον άλλο βαθμό να αποτελεί εποικοδόμημα, όπως και κάθε άλλη πλευρά του κοινωνικού έχει πάψει ως τέτοια να αποτελεί αυστηρά αυτή καθ' εαυτή διακριτή σφαίρα. Αυτό συγχρόνως δεν συνεπάγεται ότι οι πλευρές του κοινωνικού έπαψαν να υφίστανται ως τέτοιες. Στο βαθμό που το κοινωνικό υφίσταται, οι πλευρές του κοινωνικού διακρίνονται εντός της αμοιβαίας τους ενότητας επιτελώντας διακριτές λειτουργίες. Εκείνο όμως που αλλάζει είναι ο εσωτερικός συσχετισμός των πλευρών του κοινωνικού, η κλιμάκωση του οποίου οδηγεί στην όλο και ουσιαστικότερη διαμεσολάβηση των κοινωνικών πλευρών. Ακριβώς αυτή τη διαδικασία αποτυπώνει ο προσδιορισμός της κοινωνίας ως οργανικό όλο. Η εν λόγω θεώρηση έγκειται στην επιτακτική αναγκαιότητα του να κατανοείται βαθιά η μετάβαση στην κομμουνιστική κοινωνία, ως μια μετάβαση από τη διαχείριση και παραγωγή πραγμάτων και συγκεκριμένα των αποτελεσμάτων της παραγωγής, στη διαχείριση και δημιουργία ανθρώπινων σχέσεων, αλληλεπιδράσεων και ευρύτερα του ίδιου του κοινωνικού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ένγκελς, στον κομμουνισμό «η κυβέρνηση προσώπων θα παραχωρήσει τη θέση της στη διαχείριση πραγμάτων και στη διεύθυνση παραγωγικών λειτουργιών» (Ένγκελς, 2006: 131).

Ο Μαρξ πραγματευόμενος το εν λόγω ζήτημα στα Χειρόγραφα του 1857-1858 έγραφε με ανυπέρβλητη διορατικότητα:

όταν αφαιρεθεί η στενόμυαλη αστική μορφή, τι άλλο είναι ο πλούτος από τη γεννημένη στην καθολική ανταλλαγή καθολικότητα των αναγκών, των ικανοτήτων, των απολαύσεων, των παραγωγικών δυνάμεων κ.λπ. των ατόμων; Τι άλλο από την πλήρη ανάπτυξη της ανθρώπινης κυριαρχίας πάνω στις φυσικές δυνάμεις, τόσο της λεγόμενης φύσης όσο και της δικής του φύσης; Τι άλλο από την απόλυτη ανάδειξη των δημιουργικών κλίσεών του, χωρίς καμία άλλη προϋπόθεση πέρα από την προηγούμενη ιστορική ανάπτυξη, η οποία καθιστά αυτοσκοπό αυτή την ολότητα της ανάπτυξης, δηλαδή της ανάπτυξης όλων των

ανθρώπων δυνάμεων ως τέτοιων, χωρίς κανένα προδεδωμένο μέτρο; Όπου ο άνθρωπος δεν αναπαράγεται μέσα σε μια προσδιοριστία, αλλά παράγει την ολότητά του; Όπου δεν επιδιώκει να παραμείνει κάτι το συντελεσμένο, αλλά βρίσκεται στην απόλυτη κίνηση του γίνεσθαι; (Marx, 2018: 1174).

Ο Χρύσης σχολιάζοντας το παραπάνω μεγαλοφύες απόσπασμα του Μαρξ, εύστοχα επισημαίνει ότι «σε αυτό το πορτρέτο του καθολικού ανθρώπου μπορεί να εντοπίσει κανείς, πράγματι, τα ίχνη μιας μαρξιστικής ανθρωπολογίας, η (ανα)σύνθεση της οποίας παραμένει έργο ανοικτό και κρίσιμο όχι για το μέλλον, αλλά για το διαρκές παρόν της επαναστατικής πράξης» (Χρύσης, 2018: 172).

Στη βαθμίδα της ενοποιημένης ανθρωπότητας, η βαρύτητα ως προς τους πόλους των αλληλεπιδράσεων, ως προς τις προσδιορίζουσες και τις προσδιορισμένες πλευρές, έχει πάψει να έχει μια στατική και μονοσήμαντη μορφή, κατά τρόπο που οι διαφορετικές πλευρές εναλλάσσουν διαρκώς ρόλους και βαθμούς ισχύος (έντασης).²⁴⁰ Η ίδια η κοινωνία με τις πλευρές της προβάλλει πραγματικά ως ουσιώδης αντίφαση. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, ο Χέγκελ θεωρεί ότι μέσα στην αλληλεπίδραση έχει επιτευχθεί η «*απόλυτη αντίφαση*» (Χέγκελ, 1998: 396).

Υπό αυτούς τους όρους, η δομή της κοινωνίας έχει μετατραπεί σε ένα εν ενεργεία οργανικό όλο, σε ένα περίπλοκο παγκόσμιο δίκτυο διαφορετικών και εναλλασσόμενων μορφών συνάψεων και αλληλεπιδράσεων. Μια τέτοια μεθοδολογική θεώρηση των πλευρών της κοινωνίας και κατά συνέπεια του εποικοδομήματος οδηγεί αναπόδραστα στο να συλληφθεί συστηματικότερα και η κλασική προβληματική περί της απονέκρωσης του κράτους. Οι κλασικοί του μαρξισμού αναφέρονται σε διάφορες διατυπώσεις τους στο κράτος ως συγκεκριμένη πλευρά του κοινωνικού. Το κράτος εμφανίζεται με το πέρασμα στις ταξικές κοινωνίες και αποτελεί θεμελιώδη πλευρά της συνολικής ιστορίας των τελευταίων. Χαρακτηριστική είναι η επισήμανση του Ένγκελς ως προς την εμφάνιση του κράτους κατά τη μετάβαση στις ταξικές κοινωνίες. Συγκεκριμένα γράφει:

²⁴⁰ Όπως τονίσαμε και παραπάνω δεν εννοούμε ότι οι πλευρές της αλληλεπίδρασης ισοδυναμούν πλήρως. Κατ' αρχάς, η εν λόγω αλληλεπίδραση μπορεί να πραγματοποιηθεί, όταν και όποτε, το ζητούμενο σε καθολική κλίμακα για την ανθρωπότητα δεν είναι τα προϊόντα της παραγωγής, αλλά η ίδια η ανάγκη για εργασία, ο ίδιος ο πολιτισμός. Στον βαθμό όμως που οι άνθρωποι θα συνεχίσουν να καθορίζονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από τα αποτελέσματα της παραγωγής, έπεται ότι η παραγωγή θα συνεχίζει στον έναν είτε στον άλλο βαθμό να είναι ο κύριος πόλος της αλληλεπίδρασης.

Δουλεία, στην αρχή μονάχα των αιχμαλώτων πολέμου, αλλά που ανοίγει κιόλας την προοπτική για την υποδούλωση των μελών της ίδιας της φυλής κι ακόμα και του γένους. Βλέπουμε ο παλιός πόλεμος ανάμεσα στις φυλές να εκφυλίζεται κιόλας σε συστηματική ληστεία, στη στερία και στη θάλασσα, για την απόκτηση ζώων, δούλων, θησαυρών, να εκφυλίζεται σε κανονικό βιοποριστικό επάγγελμα. Κοντολογίς, ο πλούτος εξυμνείται και εκτιμάται σαν ανώτατο αγαθό και γίνεται κατάχρηση των παλιών θεσμών του γένους, για να δικαιολογείται η βίαιη ληστεία αγαθών. Ένα μονάχα έλειπε ακόμα: Ένας θεσμός που δεν θα εξασφάλιζε μονάχα τα νεοαποκτημένα πλούτη των ατόμων ενάντια στις κομμουνιστικές παραδόσεις του καθεστώτος των γενών, που δεν θα καθαγίαζε μονάχα την ατομική κτησία, που τόσο λίγο εκτιμούσαν προηγούμενα και θα ανακήρυχνε αυτό τον καθαγιασμό σε ανώτατο σκοπό κάθε ανθρώπινης κοινότητας, αλλά που επίσης θα έβαζε τη σφραγίδα της γενικής κοινωνικής αναγνώρισης στις νέες μορφές απόκτησης ιδιοκτησίας που αναπτύσσονται η μια ύστερα από την άλλη, δηλαδή την αδιάκοπα επιταχυνόμενη αύξηση του πλούτου. Ένας θεσμός που όχι μόνο θα διαιώνιζε τη διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις που μόλις άρχιζε, αλλά που θα διαιώνιζε και το δικαίωμα της ιδιοκτητήριας τάξης να εκμεταλλεύεται την ακτήμονα τάξη και την κυριαρχία της πρώτης πάνω στη δεύτερη. Κι αυτός ο θεσμός ήρθε. Εφευρέθηκε το κράτος» (Ένγκελς, 1997: 131-132).

Σε ένα αντίστοιχο πλαίσιο ο νερός Μαρξ γράφει ότι,

καθώς το κράτος είναι η μορφή με την οποία τα άτομα μιας κυρίαρχης τάξης επιβάλλουν τα κοινά συμφέροντά τους & στην οποία συνοψίζεται η συνολική αστική κοινωνία μιας εποχής, συνεπάγεται ότι όλοι οι κοινοί θεσμοί θα πρέπει να διαμεσολαβηθούν από το κράτος, να αποκτήσουν πολιτική μορφή (Marx, 2014: 455).

Επιπλέον, ο Μαρξ ορίζει το κράτος ως την «αυτονομημένη δύναμη της κοινωνίας» (Marx, 2018:1243) ενώ στις νεανικές του σημειώσεις για το άρθρο «Ο Βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Από έναν Πρώσο» γράφει τα εξής: «το κράτος και η διαρρύθμιση της κοινωνίας δεν είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Το κράτος είναι η διαρρύθμιση της κοινωνίας» (Marx, 2014: 351). Ενδεικτική τους βάθους της σκέψης των κλασικών του μαρξισμού είναι και οι σκέψεις του Ένγκελς αναφορικά με το ζήτημα της απονέκρωσης του κράτους. Γράφει συγκεκριμένα:

Η κοινωνία που μέχρι σήμερα κινείται μέσα στις ταξικές αντιθέσεις έχει ανάγκη από το Κράτος, δηλαδή από μια οργάνωση της κάθε φορά εκμεταλλεύτριας τάξης, ώστε να μπορεί να διατηρεί τις εξωτερικές συνθήκες παραγωγής, και ειδικά και κύρια για να κρατάει την τάξη που εκμεταλλεύεται κάτω από συνθήκες καταπίεσης αντίστοιχες με τον εκάστοτε τρόπο παραγωγής (δουλεία, δουλοπαροικία ή φεουδαρχική εξάρτηση, μισθωτή εργασία). Το Κράτος ήταν ο επίσημος αντιπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας, η σύνθεσή της σ' ένα ορατό σώμα, μα αυτό μόνο για όσον καιρό ήταν το Κράτος της τάξης, η

οποία στην εποχή της εκπροσωπούσε ολόκληρη την κοινωνία: στην αρχαιότητα είναι το Κράτος των πολιτών που είναι δουλοκτήτες, στο Μεσαίωνα των φεουδαρχών ευγενών, στην εποχή μας της αστικής τάξης. Όταν θα κατορθώσει να γίνει πραγματικά ο αντιπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας, θα γίνει από μόνο του περιττό. Μόλις πάνσουν πια να υπάρχουν κοινωνικές τάξεις για να τις κρατάει στην καταπίεση, μόλις, μαζί με την ταξική κυριαρχία και την πάλη του ατόμου για την ύπαρξη, που βασίζεται στην προηγούμενη αναρχία της παραγωγής, εξαφανιστούν και οι συγκρούσεις και οι υπερβολές που είναι συνέπειά τους, δεν υπάρχει πια τίποτα που θα πρέπει να καταπιεστεί και να κάνει άρα αναγκαία μια κατασταλτική δύναμη, ένα Κράτος. Η πρώτη πράξη που μ' αυτή εμφανίζεται το Κράτος πραγματικά σαν αντιπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας - η κατοχή των παραγωγικών μέσων στο όνομα της κοινωνίας - είναι ταυτόχρονα και η τελευταία ανεξάρτητη πράξη που κάνει σαν Κράτος. Η παρέμβαση της κρατικής εξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις γίνεται στο ένα πεδίο μετά το άλλο περιττή και τότε απονεκρώνεται μόνο του. Η κυβέρνηση προσώπων παραχωρεί τη θέση της στη διαχείριση πραγμάτων και τη διεύθυνση των παραγωγικών λειτουργιών. Το Κράτος δεν «καταργείται», σβήνει (Ένγκελς, 2006β: 133-134).

Η γενικότερη προβληματική του κράτους, του κοινωνικού του ρόλου και των λειτουργιών του, καθώς και των διαφόρων μορφών του κατά την ιστορική ανάπτυξη της κοινωνίας, παρ' ότι εξετάζεται με πρωτότυπο τρόπο από τους κλασικούς του μαρξισμού στο πλαίσιο της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, δεν διερευνάται με πλήρη συστηματικότητα. Θεωρούμε ότι οι Μαρξ & Ένγκελς, παρ' ότι δεν κατάφεραν να ολοκληρώσουν τη συστηματική εξέταση του κράτους, συλλαμβάνουν την ουσία του ζητήματος. Κατά τη γνώμη μας, και σύμφωνα με τις διατυπώσεις των κλασικών του μαρξισμού, το κύριο περιεχόμενο της λειτουργίας του κράτους συνίσταται στην κατ' εξοχήν συνειδητή αντεπίδραση των ανθρώπων στους κοινωνικούς υλικούς τους όρους. Κατά το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας, η κύρια και βασική πλευρά της συνειδητής αντεπίδρασης των ανθρώπων στους κοινωνικούς τους όρους συνοψίζεται στον ρόλο του κράτους ως μηχανισμού διατήρησης και αναπαραγωγής του ταξικού χαρακτήρα των σχέσεων παραγωγής. Υπό αυτούς τους όρους, στο στάδιο κατά το οποίο δεσπόζει ο ταξικός χαρακτήρας των κοινωνικών σχέσεων, η διαφορά της συνειδητής αντεπίδρασης των ανθρώπων στους κοινωνικούς τους όρους σε καθαρή μορφή από τη λειτουργία και τον ρόλο του κράτους είναι δυσδιάκριτη.²⁴¹ Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο καθίσταται δυσδιάκριτο, όσον αφορά στις προαναφερθείσες πλευρές, το τι διατηρείται (σε

²⁴¹ Θεωρούμε ότι διάφορες αντιλήψεις οι οποίες αντιλαμβάνονται την οποιαδήποτε μορφή αντίστροφης επενέργειας αποκλειστικά υπό το πρίσμα των σχέσεων εξουσίας και των ιδεολογικών μηχανισμών έχουν ως βαθύτερο υπόστρωμα αυτή την αδυναμία διάκρισης της κατ' εξοχήν ανθρώπινης αντεπίδρασης στους κοινωνικούς όρους σε καθαρή μορφή από τον ρόλο και τη λειτουργία του κράτους.

μετασχηματισμένη μορφή) και τι εξαλείφεται συγκεκριμένα κατά τη διαδικασία μετάβασης στην κομμουνιστική κοινωνία.

Θεωρούμε ότι οι θεωρητικοί περιορισμοί του κλασικού μαρξισμού ως προς το ζήτημα της απονέκρωσης του κράτους σχετίζονται με το γεγονός ότι ο τελευταίος αναπτύχθηκε ως φιλοσοφική και επιστημονική θεωρία κατά βάση στο ιστορικό πλαίσιο της άρνησης της κεφαλαιοκρατίας. Ακριβώς στο ιστορικό πλαίσιο της άρνησης της κεφαλαιοκρατίας, το κράτος προέβαλλε ως κάτι ξένο και αντίθετο προς τα συμφέροντα της εργατικής τάξης. Αν μείνουμε μονομερώς προσδεδεμένοι σε μια τέτοια θεώρηση — η οποία, ειρήσθω εν παρόδω, δεν υφίσταται στους κλασικούς του μαρξισμού —, η απονέκρωση του κράτους συνεπάγεται την απονέκρωση του εποικοδομήματος και της συνειδητής αντίστροφης επενέργειας των ανθρώπων στους κοινωνικούς και υλικούς τους όρους, δηλαδή την απονέκρωση της κατ' εξοχήν κοινωνικής πλευράς της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης.

Από τη σκοπιά της λογικής κατηγορίας της αλληλεπίδρασης και της μετάβασής της στην έννοια, οι πλευρές της κοινωνίας δεν καταργούνται άλλα αίρονται διαλεκτικά σε μια ανώτερη ενότητα. Ως εκ τούτου, το εποικοδόμημα δεν καταργείται, άλλα αίρεται διαλεκτικά μετασχηματιζόμενο σε ένα περίπλοκο δίκτυο πολλαπλών συνάψεων και αλληλεπιδράσεων. Υπό το πρίσμα της εν λόγω μεθοδολογικής πτυχής και της προβληματικής περί της συσχέτισης κράτους και εποικοδομήματος, διανοίγεται ένα φάσμα ερευνητικών προγραμμάτων, το οποίο είναι θεμελιώδες για την επαναστατική θεωρία αλλά και εν γένει για τις κοινωνικές επιστήμες.

Υπό το πρίσμα της παρούσας προβληματικής και ειδικότερα της θεώρησης του εποικοδομήματος ως ενεργεία πραγματικότητας της κοινωνίας, η σύλληψη της άρσης του κράτους πραγματοποιείται με έναν αρκετά βαθύτερο και διαφορετικό τρόπο, ως μια διαδικασία που θέτει σταδιακά τις προϋποθέσεις μιας ανώτερης μορφής κίνησης. Σε αυτό το επίπεδο της λογικής εμβάθυνσης στην έννοια της αλληλεπίδρασης, μπορεί κανείς να καταλάβει ότι έχει αρχίσει να γίνεται λόγος για ένα άλλο οργανικό όλο από εκείνο της κοινωνίας, για μια άλλη μορφή κίνησης στην οποία φυσικό και κοινωνικό θα αποκτούν διάφορες μορφές συσχέτισης στα διαφορετικά διαλεκτικά τους στάδια. Αυτή την ανώτερη μορφή κίνησης, ο Βαζιούλιν θα την αποκαλέσει στην ιστορική εξέταση της «Λογικής της Ιστορίας» διαστημικό πολιτισμό.

Από τη σκοπιά λογικού και ιστορικού, η κατηγορία της αλληλεπίδρασης συνδέεται αδιαρρήκτως με το στάδιο της ωριμότητας του γνωστικού αντικειμένου. Η λογική έκθεση των πλευρών της απόλυτης σχέσης έως και την αλληλεπίδραση ακολουθεί τη διάρθρωση των πλευρών του ώριμου αντικειμένου και γι' αυτό παρουσιάζεται πρώτα η πλευρά, η οποία αν και προσδιορίζεται, πρωτίστως προσδιορίζει και εν συνεχεία η πλευρά, η οποία αν και προσδιορίζει, πρωτίστως προσδιορίζεται. Επιπλέον, στην αλληλεπίδραση ανακύπτει η γένεση της έννοιας, η διαδικασία δηλαδή μέσω της οποίας το αντικείμενο καθίσταται ένα όλο και τα διαφορετικά του στάδια βρίσκονται σε αδιαχώριστη ενότητα με αυτό, αποτελώντας άμεσα το ίδιο το όλο.

Στο επίπεδο της έννοιας δεν έχουμε να κάνουμε πλέον με μια εξωτερική συσχέτιση των πλευρών ή με μια εμφάνιση (ανασκόπηση) μέσα στο άλλο, αλλά με έναν «καθαρό»²⁴² αρνητικό αυτοσχετισμό, με την ίδια την αυτοανάπτυξη, την αυτοκίνηση του αντικειμένου. Ο Χέγκελ προσθέτει ότι:

μέσα στη φύση είναι η οργανική ζωή, εκείνο που αντιστοιχεί προς τη βαθμίδα της έννοιας. Έτσι π.χ. το φυτό αναπτύσσεται από τον σπόρο του. Ο σπόρος περιέχει μέσα του ήδη ολόκληρο το φυτό, αλλά κατά τρόπο ιδεατό [ideell], γι' αυτό η ανάπτυξη του δεν πρέπει να συλληφθεί σαν να υπήρχαν ήδη πραγματικά [realiter] μέσα στον σπόρο, έστω και εντελώς μικρά, τα διάφορα μέρη του φυτού: οι ρίζες, τα κλαδιά, τα φύλλα κτλ. (Χέγκελ, 1992: 338).

Στην πραγματικότητα κατά την εκκίνηση της έκθεσης των αποτελεσμάτων της έρευνας, ο προσδιορισμός του υπό διερεύνηση αντικειμένου ως οργανικού όλου ετέθη υπό τη μορφή αξιώματος. Η απόδειξη του γεγονός ότι το υπό διερεύνηση αντικείμενο, δηλαδή η κοινωνία, πράγματι συνιστά οργανικό όλο, επιτεύχθηκε μόνο στο λογικό στάδιο της αλληλεπίδρασης και της διαδικασίας γένεσης της έννοιας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, στο στάδιο της αλληλεπίδρασης και λαμβάνοντας υπόψη τη διαδικασία γένεσης της έννοιας, αποκαλύπτεται με τον πλέον καθαρό τρόπο η σχέση των πλευρών της ολότητας του ώριμου αντικειμένου και ταυτοχρόνως σκιαγραφούνται οι νομοτελείς τάσεις άρσης του δεδομένου αντικειμένου. Συνεπώς, στην κατηγορία της αλληλεπίδρασης και στη διαδικασία γένεσης της έννοιας ενυπάρχει ως υπηγμένη στιγμή η διαδικασία πρόγνωσης της

²⁴² Τοποθετούμε αγκύλες για να υποδηλώσουμε ότι από υλιστικής διαλεκτικής σκοπιάς, ποτέ δεν υφίσταται καθαρός αρνητικός αυτοσχετισμός. Έτσι, τονίζουμε για ακόμη μια φορά ότι η κίνηση του αντικειμένου δεν συνιστά ποτέ καθαρή αυτοκίνηση, αλλά μια κίνηση που πραγματώνεται υπό συγκεκριμένους όρους, οι οποίοι είναι εν γένει ανεξάρτητοι από την υπό διερεύνηση αναπτυξιακή διαδικασία.

μελλοντικής κίνησης του αντικειμένου. Παρ' όλα αυτά, αυτή η δεύτερη πτυχή βρίσκεται σε λανθάνουσα μορφή, ενώ αυτό που δεσπόζει είναι η απεικόνιση της διάρθρωσης του ώριμου και δεδομένου αντικειμένου.

Έως την κατηγορία της αλληλεπίδρασης, η κίνηση από την ουσία στην επιφάνεια και αντίστοιχα η απεικόνιση των πλευρών του αντικειμένου ακολουθούν εν γένει μια ανοδική πορεία, κατά την οποία το αίτιο θέτει το αιτιατό. Αγνοώντας την κατηγορία της αλληλεπίδρασης, το αντικείμενο *ως ολότητα* με τις πλευρές του *τείνει να προβάλλει*, πρωτίστως, ως ένα ιεραρχικά διαταγμένο κάθετο όλο, στο οποίο οι τεθειμένες πλευρές δεν επιδρούν ουσιωδώς σε εκείνες που τις θέτουν. Με την κατηγορία της αλληλεπίδρασης συντελείται η άρση της προγενέστερης κίνησης, διότι πλέον φανερώνεται, με τον πλέον ανάγλυφο τρόπο, ο αμοιβαίος αλληλοκαθορισμός των πλευρών της ολότητας του αντικειμένου.

Ειρήσθω εν παρόδω, έχει ιδιαίτερη σημασία να κατανοείται ουσιαστικά το πραγματικό νόημα του όρου άρση. Η άρση της προγενέστερης κίνησης της νόησης και της γνώσης περί του αντικειμένου πραγματώνεται σε κάθε στάδιο ανάπτυξης της γνώσης, κατά τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Ο Χέγκελ τονίζει πλειστάκις ότι η μετάβαση από τη μία σφαίρα στην άλλη, δεν θα πρέπει να κατανοείται σαν μια μετάβαση, κατά την οποία η πρώτη σφαίρα να παραμένει στα μετόπισθεν, ως κάτι το υποστασιακό. Για παράδειγμα, κατά τη μετάβαση από το Είναι στην Ουσία, η τελευταία δεν είναι ένα δεύτερο αντιπαρατιθέμενο και ανεξάρτητο από το πρώτο. Αντίστοιχα, η γνώση της Ουσίας δεν είναι μια γνώση που προστίθεται ως άλλο ένα μέρος στην προηγούμενη γνώση. Η νέα βαθμίδα περιέχει εντός της σε ανηρημένη μορφή την προγενέστερη κίνηση και γνώση, επομένως η νέα βαθμίδα είναι η πιο ανεπτυγμένη γνώση.

Επομένως, στην κατηγορία της αλληλεπίδρασης συντελείται η άρση της προγενέστερης γνώσης και το αντικείμενο προβάλλει πλέον ως «καθαρός» αυτοσχετισμός. Ακριβώς αυτό το θέτειν και προϋποθέτει των πλευρών καθιστά το αντικείμενο «οργανικό», κατά τρόπο που η κάθε πλευρά δεν επιδρά απλώς με την άλλη, αλλά γίνεται η άλλη. Αυτή η κατάσταση της «απόλυτης» αντίφασης φανερώνει ένα επίπεδο της ανάπτυξης του αντικειμένου, στο οποίο η κάθε πλευρά όντας αυτή καθ' εαυτή είναι συγχρόνως και η άλλη της. Εν τούτοις, από αυστηρά υλιστική επιστημολογική σκοπιά, η αντίφαση δεν δύναται να καταστεί απόλυτη. Όπως τονίσαμε, στον βαθμό που κάνουμε λόγο περί ενός συγκεκριμένου οργανικού όλου, η πρώτη πλευρά, αν

και προσδιορίζεται, αποτελεί πρωτίστως την πλευρά που προσδιορίζει, ενώ η δεύτερη πλευρά, αν και προσδιορίζει, αποτελεί πρωτίστως την πλευρά που προσδιορίζεται. Υπό αυτούς τους όρους, ακόμη και στη βαθμίδα της «απόλυτης» αντίφασης, *η σχέση της σύνολης διάρθρωσης των πλευρών του αντικειμένου διατηρεί, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, το περιεχόμενο του ιεραρχικού χαρακτήρα της.*

Αναφορικά με το αντικείμενο της κοινωνίας και την κατανόηση της μελλοντικής της πορείας, η κατηγορία της αλληλεπίδρασης αποτελεί τον μεθοδολογικό πυρήνα για την ουσιαστική σύλληψη του κομμουνισμού και των σχέσεων μεταξύ ολόπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων.

ΠΕΜΠΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

Η ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθόδου στη «Λογική της Ιστορίας»

Όσο πιο επαναστατική είναι μια θεωρία, τόσο μεγαλύτερος είναι ο ρόλος της ως γνήσιου κληρονόμου της προγενέστερης θεωρητικής ανάπτυξης και ο βαθμός στον οποίο αφομοιώνει τον «λογικό πυρήνα» που συγκροτήθηκε από την επιστήμη στην προγενέστερη περίοδο.

E.B. Ιλιένκοφ (Ιλιένκοφ, 2017: 222)

Κεφάλαιο Δέκατο Τρίτο

Περί της μεθοδολογικής σημασίας της διακρίσεως λογικού και ιστορικού τρόπου εξέτασης στη «Λογική της Ιστορίας»

Κάθε υλιστική λογική πρέπει να εντοπίζει στις κατηγορίες το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον των απεικονιζόμενων αντικειμένων.

B.A. Βαζιούλιν (Βαζιούλιν, 1987)

Σε αντίθεση με τον Μαρξ, πόσο μάλλον με τον Χέγκελ, ο Βαζιούλιν οικοδομεί το μεθοδολογικό του εγχείρημα στη βάση της διάκρισης λογικού και ιστορικού τρόπου εξέτασης. Το κύριο μέρος στη «Λογική της Ιστορίας», στο οποίο παρουσιάζονται τα ερευνητικά αποτελέσματα, διακρίνεται σε δύο βασικά και αλληλένδετα μέρη, στο λογικό μέρος, το οποίο συνδέεται με την κατ' εξοχήν ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, και στο ιστορικό μέρος, στο οποίο παρουσιάζεται η διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας. Ο Βαζιούλιν εξηγεί ότι η λογική προσέγγιση συνίσταται στην εξέταση των στιγμών και των πλευρών του γνωστικού αντικειμένου ως ταυτοχρόνως δεδομένων, ενώ η ιστορική προσέγγιση συνίσταται στην εξέταση ακριβώς αυτών των στιγμών και πλευρών ως ταυτοχρόνως δεδομένων από την άποψη της εμφάνισης και της ανάπτυξής τους στον χρόνο.

Στα προηγούμενα κεφάλαια διερευνήσαμε τη σχέση λογικού και ιστορικού κατά τον λογικό τρόπο εξέτασης. Αυτό που πρωτίστως ανέκυπτε με διάφορους τρόπους ήταν η ανηρημένη ιστορική εξέταση στο πλαίσιο της κυριαρχίας της λογικής εξέτασης, στο πλαίσιο δηλαδή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Κατά τη μελέτη της ιστορικής εξέτασης της «Λογικής της Ιστορίας», εκείνο που ανακύπτει είναι η αντίστροφη διαδικασία, η συσχέτιση λογικού και ιστορικού στο πλαίσιο της κυριαρχίας της ιστορικής πτυχής. Αυτή η μεθοδολογική προβληματική, δηλαδή της συσχέτισης λογικού και ιστορικού στο πλαίσιο κυριαρχίας του ιστορικού, σε αντίθεση με το έργο των Χέγκελ και Μαρξ, έρχεται για πρώτη φορά στο προσκήνιο και με συστηματικό τρόπο με τη «Λογική της Ιστορίας» και με την εμφάνιση της σχετικά αυτοτελούς ιστορικής εξέτασης. Μονάχα αφού κατανοηθεί η κύρια

μεθοδολογική διάρθρωση της ιστορικής εξέτασης, δύναται πράγματι να διακριβωθεί η διαφορά μεταξύ λογικής και ιστορικής εξέτασης και συνεπώς η μεθοδολογική σημασία της διακρίσεώς τους στη «Λογική της Ιστορίας».

Στη βάση των σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου, ο Βαζιούλιν πραγματοποιεί την ιστορική εξέταση της κοινωνίας, υπό το πρίσμα της συσχέτισης φυσικού και κοινωνικού. Σε αυτή τη διαδικασία εξετάζονται οι προϋποθέσεις του κοινωνικού εντός του φυσικού κατά το στάδιο της αρχής και η εμφάνιση του κοινωνικού από το φυσικό κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης. Στη συνέχεια εξετάζεται ο σταδιακός μετασχηματισμός του φυσικού από το κοινωνικό. Η εν λόγω διαδικασία συνδέεται με το στάδιο της διαμόρφωσης. Τέλος, κατά το στάδιο της ωριμότητας, εξετάζεται η ολοκλήρωση του μετασχηματισμού του φυσικού από το κοινωνικό και η εμφάνιση των προϋποθέσεων μετάβασης σε μια ανώτερη μορφή κίνησης.

Η διαλεκτική φυσικού και κοινωνικού συνιστά την καθολική σχέση και τον κεντρικό άξονα διαμέσου του οποίου αναπτύσσεται η ιστορική εξέταση. Η ιστορική εξέταση φυσικού και κοινωνικού απεικονίζει τη διαδικασία, κατά την οποία οι φυσικές προϋποθέσεις του κοινωνικού μετασχηματίζονται ολοένα και περισσότερο από το κοινωνικό και εντάσσονται στην κίνηση του τελευταίου, ενώ ταυτόχρονα η εν λόγω διαδικασία έχει ως αποτέλεσμα τη βαθμιαία διαμόρφωση της ουσίας του κοινωνικού, τη διαμόρφωση της ιδιότυπης πηγής αυτοκίνησής του.

Η ειδική σχέση και ο ειδικός άξονας της ανάπτυξης της ιστορικής εξέτασης είναι η διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Εκείνο στο οποίο εστιάζει η σκέψη στο κάθε ιστορικό στάδιο είναι πρωτίστως η ουσία της κοινωνίας, η παραγωγή. Στη βάση της ανάπτυξης των πλευρών της ουσίας, της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, συνάγεται κατά βάση και η ανάπτυξη της καθολικής σχέσης, της σχέσης φυσικού και κοινωνικού.

Προτρέχοντας λίγο, να σημειώσουμε ότι η ιστορική εξέταση του Βαζιούλιν αναπτύσσεται πρωτίστως στη βάση της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Η ιστορική εξέταση συνεπώς αναπτύσσεται κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, από τη σκοπιά της ανάπτυξης της ουσίας του γνωστικού αντικειμένου. Προτού όμως προβούμε σε περαιτέρω συμπεράσματα, ας περάσουμε στη διερεύνηση των βασικών στιγμών της ιστορικής εξέτασης.

I.

Η αρχή της ιστορικής εξέτασης

Η ιστορική εξέταση ξεκινά με το στάδιο της *αρχής*. Ο Βαζιούλιν ορίζει την αρχή της ιστορικής ανάπτυξης ως «το στάδιο του σχηματισμού των ιστορικών προϋποθέσεων της [υπό εξέταση] διαδικασίας, του αντικειμένου, δηλ. το στάδιο εκείνο, κατά το οποίο η ουσία αυτής της διαδικασίας δεν έχει ακόμα εμφανιστεί» (Βαζιούλιν, 2013: 283). Ήδη από τον προαναφερθέντα προσδιορισμό της αρχής διαπιστώνουμε τη θεμελιώδη διαφορά που υπάρχει μεταξύ της λογικής και της ιστορικής αφετηρίας εξέτασης της κοινωνίας, δηλαδή μεταξύ της απλούστατης σχέσης και της αρχής. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι:

η απλούστατη σχέση είναι η αρχή σε εκείνη την ανηρημένη, τη μετασχηματισμένη μορφή, με την οποία η αρχή διατηρείται, όταν μορφοποιείται η ουσία του αντικειμένου. Συνεπώς, η αρχή προ-υπάρχει της διαδικασίας την αρχή της οποίας αποτελεί, ταυτόχρονα, αποτελεί την αρχή ακριβώς αυτής και όχι κάποιας άλλης διαδικασίας, συνιστά το σύνολο των αναγκαίων και ικανών ιστορικών προϋποθέσεων για την πρωταρχική εμφάνιση [αυτής] της ουσίας, της διαδικασίας, του αντικειμένου (ό.π.: 283).

Οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας ήταν ορισμένοι φυσικοί όροι, η ύπαρξη έμβιων όντων με ορισμένη σωματική διάρθρωση και ο αγελαίος τρόπος ζωής. Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι το ίδιο το στάδιο της αρχής χαρακτηρίζεται επίσης από τα ιστορικά στάδια της αρχής, της πρωταρχικής εμφάνισης, της διαμόρφωσης, της ωριμότητας και της σήψης (ό.π.). Εν τούτοις, επισημαίνει ότι απλώς θα αναφερθεί στο κάθε στάδιο δίχως να προβεί στην αναλυτική του εξέταση. Η εξέταση της αρχής πραγματοποιείται πρωτίστως υπό το πρίσμα της αλληλεπίδρασης του έμβιου όντος με το περιβάλλον. Εδώ παρατηρούμε ότι η ιστορική εξέταση αρχίζει απευθείας από τις προϋποθέσεις της εργασίας, από την ιδιότυπα ανθρώπινη μορφή αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον. Έτσι, η ιστορική προϋπόθεση μελετάται υπό το πρίσμα που αυτή οδηγεί στο αποτέλεσμα.

Η πρώτη και η αρχαιότερη σχέση των έμβιων όντων με το περιβάλλον είναι η άμεση εμβάπτιση του έμβιου οργανισμού με το περιβάλλον. Η εν λόγω σχέση είναι χαρακτηριστική για τα φυτά, ενώ διατηρείται σε ανηρημένη μορφή και στον άνθρωπο μέσω της λειτουργίας της αναπνοής. Διαπιστώνουμε, ήδη, με την περιγραφή του πρώτου σταδίου της αρχής, τη συσχέτιση

λογικού και ιστορικού. Αν στην αρχή του λογικού τρόπου εξέτασης η διαδικασία της ιστορικής εξέλιξης των έμβιων οργανισμών παρουσιάζονταν σε ανηρημένη μορφή και αποκλειστικά στο πλαίσιο της λογικής ανασύστασης της αμεσότητας της ώριμης κοινωνίας, στην ιστορική εξέταση, η νόηση εστιάζει στην πραγματική ιστορική σχέση των οργανισμών προς το φυσικό περιβάλλον, ενώ παράλληλα διαπιστώνεται η διατήρηση της εν λόγω σχέσης σε ανηρημένη μορφή στον άνθρωπο. Εδώ η σχέση λογικού και ιστορικού απεικονίζει τη συσχέτιση φυλογένεσης και οντογένεσης του ανθρώπου από τη σκοπιά της φυλογένεσης.

Η δεύτερη σχέση αλληλεπίδρασης των έμβιων όντων με το φυσικό περιβάλλον είναι χαρακτηριστική στα ζώα. Κατά τον Βαζιούλιν:

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ζωώδους σχέσης προς το περιβάλλον είναι ο κατά βάση κινητικός τρόπος ζωής, η μετακίνηση του σώματος, με τη βοήθεια ειδικών οργάνων μετακίνησης, προς αναζήτηση ευμενών περιβαλλοντικών όρων (προπαντός προς αναζήτηση τροφής και για προστασία από τυχόν επιθέσεις). Τα ζώα προσαρμόζονται κατά κύριο λόγο στο περιβάλλον, αλλά επιπλέον [σε αυτά] έχει θέση και μια πιο αναπτυγμένη αντίστροφη επίδραση στο περιβάλλον. Ενώ αυτό που κατεξοχήν έχει θέση εδώ είναι ο άμεσος δεσμός με το περιβάλλον, το έμβιο μόρφωμα αντεπιδρά επίσης στο περιβάλλον: μέσω της κατανάλωσης ορισμένων ουσιών και της αποβολής κάποιων άλλων (ό.π.: 284-285).

Τα ζώα αντεπιδρούν στο περιβάλλον, όμως αποφασιστική στιγμή της σχέσης είναι η επίδραση του περιβάλλοντος στον έμβιο οργανισμό. Η ενεργητική αντεπίδραση των ζώων στο περιβάλλον αναπτύσσεται. Ο Βαζιούλιν διακρίνει τις ιστορικές μορφές της ζωώδους αντεπίδρασης στο περιβάλλον που συνιστούν ταυτοχρόνως και τη διαδικασία υπέρβασης της ζωώδους σχέσης προς τη φύση. Η απλούστερη μορφή αντεπίδρασης είναι η περιστασιακή και ασταθής χρήση φυσικών αντικειμένων ως μέσων επενέργειας. Χαρακτηριστική περίπτωση αυτής της αντεπίδρασης είναι στα ανώτερα πρωτεύοντα:

Το στάδιο της αρχής της ανθρώπινης ιστορίας τελειώνει με τη μετάβαση των ζώων-προγόνων του ανθρώπου στον επίγειο τρόπο ζωής, στην όρθια στάση και στη δίποδη βάδιση, στην απελευθέρωση των άνω άκρων από τη συμμετοχή τους στη μετακίνηση του σώματος, με [συνεπακόλουθο] τη χρήση κατά βάση δεδομένων από τη φύση σε έτοιμη μορφή μέσων επενέργειας. Το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της ανθρώπινης κοινωνίας αρχίζει, όταν και όποτε η τυχαία [περιστασιακή] και ασταθής χρήση αντικειμένων της φύσης υπό την ιδιότητα των μέσων επενέργειας σε άλλα αντικείμενα της φύσης γίνεται σταδιακά αναγκαία και σταθερή (ό.π.: 286).

Βλέπουμε λοιπόν ότι το στάδιο της αρχής ολοκληρώνεται με την εμφάνιση των ανθρωπιδων και με τη μετάβαση στο στάδιο της σταθερής και αναγκαίας χρήσης δεδομένων από τη φύση μέσω επενέργειας. Το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης συνιστά τη σταδιακή διαμόρφωση της εργασίας, μέσα από τα σπλάχνα της εν πολλοίς ενστικτώδους κατ' εξοχήν τροφουσυλλεκτικής επενέργειας στο φυσικό περιβάλλον, το σταδιακό πέρασμα στην παραγωγή των ίδιων των μέσων επενέργειας και την περαιτέρω διαδικασία διαμόρφωσης του σύγχρονου βιολογικού είδους του ανθρώπου. Το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης ολοκληρώνεται με τη μετάβαση στην παραγωγή, με την εμφάνιση της πρώιμης γεωργίας και κτηνοτροφίας και τη σταδιακή εμφάνιση ενός σταθερού πλεονάσματος.

Από τη σκοπιά λογικού και ιστορικού, το στάδιο της αρχής και της πρωταρχικής εμφάνισης σχετίζονται σε ανηρημένη μορφή με τη σφαίρα του Είναι. Στο στάδιο της αρχής απεικονίζεται η διαδικασία διαμόρφωσης των προϋποθέσεων του κοινωνικού μέσα από τη φυσική μορφή κίνησης. Ενώ η αφετηρία κατά τον λογικό τρόπο εξέτασης είναι ο άνθρωπος, στην αφετηρία της ιστορικής εξέτασης ο άνθρωπος δεν υφίσταται ακόμη. Αφετηρία της ιστορικής εξέτασης είναι οι φυσικοί όροι, η ύπαρξη έμβιων όντων με ορισμένα ανατομοφυσιολογικά χαρακτηριστικά και ο αγελαίος τρόπος ζωής. Οι παραπάνω όροι αποτελούν τους τρεις παράγοντες της αφετηρίας της ιστορικής εξέτασης της κοινωνίας. Η παρουσίαση των τριών παραγόντων και οι βαθμίδες της ειδικής εξέτασης του καθενός πραγματοποιείται κλιμακωτά από τους αναγκαίους προς τους ικανούς όρους.

Ο πρώτος παράγοντας, το φυσικό περιβάλλον, αναφέρεται ακριβώς ως πρώτος, αλλά δεν εξετάζεται ειδικά. Κατά τη λογική εξέταση το φυσικό περιβάλλον εκλαμβάνεται ως δεδομένο, διότι στην κοινωνική μορφή κίνησης αυτό που δεσπόζει είναι η επενέργεια του ανθρώπου στο περιβάλλον και όχι το αντίστροφο.²⁴³ Κατά την ιστορική όμως εξέταση, η έρευνα θα πρέπει να αρχίσει από το φυσικό περιβάλλον. Μια αυστηρή ιστορική εξέταση θα όφειλε να διερευνήσει τις φυσικές διαδικασίες του περιβάλλοντος, μέσω των οποίων εμφανίστηκαν οι προϋποθέσεις της ζωής στον πλανήτη Γη και η εμφάνιση και διαμόρφωση των έμβιων οργανισμών. Επίσης, θα όφειλε να παρουσιάσει τις αλλαγές του περιβάλλοντος και τις διαδικασίες, οι οποίες οδήγησαν

²⁴³ Όπως έχουμε τονίσει αυτό είναι μονάχα μια αναγκαία προσωρινή λογική αφαίρεση. Η φύση ασκεί ουσιώδη επίδραση στον άνθρωπο, ενδεικτική είναι η κλιματική αλλαγή και η επίδραση της όχι μόνο στον άνθρωπο, αλλά στο σύνολο του πλανήτη Γη. Παρ' όλα αυτά, η επίδραση του ανθρώπου στη φύση είναι εκείνο που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο ακριβώς ως άνθρωπο.

στην εμφάνιση και στον αφανισμό των μεν είτε των δε ζωντανών οργανισμών. Εν τούτοις, η ιστορική εξέταση στη «Λογική της Ιστορίας» είναι εξέταση της κοινωνίας και όχι του φυσικού κόσμου. Ως εκ τούτου, η περιγραφή των χαρακτηριστικών του φυσικού περιβάλλοντος γίνεται μέσω της απλής αναφοράς τους, ως όρων του κοινωνικού, ενώ ταυτόχρονα πραγματοποιείται απόσπαση από την ειδική τους ιστορική εξέταση.

Επιπρόσθετα, οι άλλοι δύο παράγοντες, η ύπαρξη έμβιων όντων με ορισμένη διάρθρωση και ο αγελαίος τρόπος ζωής, εντάσσονται συστηματικότερα στην ιστορική εξέταση, πάντοτε όμως, υφιστάμενοι εντός του εσωτερικού δεσμού τους με την ειδική διερεύνηση της κοινωνίας. Τα έμβια όντα εξετάζονται από τη σκοπιά της αλληλεπίδρασης τους με το περιβάλλον. Η εν λόγω πτυχή της ιστορικής εξέτασης συνίσταται στην απεικόνιση των μορφών αλληλεπίδρασης των έμβιων όντων με το περιβάλλον και στη μετάβαση στην εργασία. Η ολοκλήρωση της αρχής της ανθρώπινης κοινωνίας συνδέεται με ορισμένα χαρακτηριστικά της διάρθρωσης του οργανισμού στην εξέλιξη των έμβιων οργανισμών και στη συνεπαγόμενη σταθερή χρήση δεδομένων από τη φύση μέσω επενέργειας. Όσον αφορά στον αγελαίο τρόπο ζωής, αυτός λαμβάνεται ως δεδομένος κατά το στάδιο της αρχής, ενώ ειδικότερη εξέταση του πραγματοποιείται κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης στο οποίο συντελείται ο μετασχηματισμός του.

Το στάδιο της αρχής αποτελεί την εξέταση των διαδικασιών που σχετίζονται πρωτίστως με τα εξωτερικά, προς την κοινωνία, αντικείμενα και ειδικότερα με την προγενέστερη μορφή κίνησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, κατά το στάδιο της αρχής, στον βαθμό που η κοινωνία δεν υφίσταται ακόμη, δεν αποτελεί συγχρόνως και αντικείμενο διερεύνησης. Ένας τέτοιος όμως ισχυρισμός θα ήταν απολύτως εσφαλμένος. Το στάδιο της αρχής δεν αποτελεί κυρίως ειδική διερεύνηση των εξωτερικών προς την κοινωνία αντικειμένων, αλλά διερεύνηση ακριβώς των προϋποθέσεων της κοινωνίας. Έτσι, οι νομοτέλειες και οι διαδικασίες της προγενέστερης μορφής κίνησης διερευνώνται πρωτίστως από τη σκοπιά του κοινωνικού και μάλιστα από τη σκοπιά της άρνησης της προγενέστερης μορφής κίνησης από το κοινωνικό. Ο Βαζιούλιν αναφέρει ότι «η αναγκαιότητα και η προσδιοριστία των προϋποθέσεων, της αρχής του νέου οργανικού όλου καθορίζονται από την αναγκαιότητα και την προσδιοριστία της άρνησης της προγενέστερης ανάπτυξης» (ό.π.: 87). Ως εκ τούτου, στη σκέψη, καθ' όλη την πορεία της εξέτασης του σταδίου της αρχής, διατηρείται σε ανηρημένη μορφή η γνώση της κοινωνίας.

Το γεγονός ότι η διάρθρωση της κοινωνίας έχει καταστεί εγνωσμένη μέσω της αποπεράτωσης του λογικού τρόπου εξέτασης, επιτρέπει στην ιστορική εξέταση να εστιάσει σε εκείνες τις πλευρές, οι οποίες αποτελούν τους αναγκαίους και ικανούς όρους για την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εξέταση του σταδίου της αρχής πραγματοποιείται κατά βάση από το σκοπιά του μη-Είναι της κοινωνίας που μεταβαίνει στο Είναι. Ταυτόχρονα όμως, στον ιστορικό τρόπο εξέτασης και εν αντιθέσει προς τον λογικό αναβαθμίζεται και η κίνηση της σκέψης που βαίνει από το Είναι στο μη-Είναι. Στο στάδιο της αρχής, παρ' ότι δεν εξετάζονται ειδικά, περιγράφονται οι νομοτέλειες της προγενέστερης μορφής κίνησης. Ως προς την ιδιοτυπία της κίνησης της σκέψης, θα λέγαμε ότι, τόσο στη λογική όσο και στην ιστορική εξέταση, αυτό που δεσπόζει είναι πρωτίστως η εξέταση των προϋποθέσεων από τη σκοπιά της άρνησής τους από το νέο. Παρ' όλα αυτά, στην ιστορική εξέταση, η απεικόνιση των νομοτελειών της προγενέστερης κίνησης αποκτά μεγαλύτερο βάθος εν συγκρίσει με τη λογική εξέταση.

Από τη σκοπιά της συσχέτισης της λογικής και της ιστορικής εξέτασης, πέραν των κομβικών διαφορών των αφετηριακών παραγόντων, προβάλλει μια επιπλέον θεμελιακή διαφορά που σχετίζεται ειδικότερα με την κατηγορία του Είναι, με τον άνθρωπο. Κατά τη λογική εξέταση, η διάρθρωση του οργανισμού και οι απαραίτητες ανάγκες για την υποστήριξη της ζωής του, εκλαμβάνονται ως δεδομένες και αμετάβλητες. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει:

Κατά τη λογική εξέταση του βιολογικού πριν από την ειδική περιγραφή του κοινωνικού εκείνο που προβάλλει κατά την ανάλυση είναι ακριβώς το γεγονός ότι από βιολογικής πλευράς ο άνθρωπος δεν αλλάζει (είτε δεν αλλάζει αισθητά, ουσιαστικά) τουλάχιστον καθ' όλη τη διάρκεια της παρελθούσας ιστορίας από την εποχή που εμφανίσθηκε ο *homo sapiens* (ό.π.: 104).

Στο στάδιο της αρχής, όπως είναι φυσικό, δεν μπορεί να γίνει λόγος περί ανθρώπου μιας και το κοινωνικό δεν υφίσταται ακόμη. Το πέρας του σταδίου της αρχής και το πέραςμα στην πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας συνδέεται με την εμφάνιση των προγόνων του ανθρώπου (ανθρωπίδες), οι οποίοι χαρακτηρίζονται από τον επίγειο τρόπο ζωής, την όρθια στάση και τη δίποδη βάδιση, με τη σταθερή χρήση δεδομένων μέσων επενέργειας με τη χρήση των άνω άκρων και τη σταδιακή και επακόλουθη παραγωγή των μέσων επενέργειας. Φανερόνεται λοιπόν ότι κατά την ολοκλήρωση του σταδίου της αρχής και με τη μετάβαση στην πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας, ο άνθρωπος ναι μεν έχει εμφανιστεί, αλλά όχι στην ώριμη μορφή του

ως homo s. sapiens. Ο Βαζιούλιν δεν προβαίνει σε μια ειδική εξέταση της ανθρωπογένεσης, δηλαδή της εξελικτικής πορείας των προγόνων του ανθρώπου και της εμφάνισης του σύγχρονου ανθρωπίνου είδους. Όπως τονίσαμε, η αρχή δεν εξετάζεται ειδικά, αλλά από τη σκοπιά της άρνησης της προγενέστερης μορφής κίνησης από την νέα. Μπορεί ωστόσο να εντοπιστεί μια αναντιστοιχία του προσδιορισμού του ανθρώπου στη λογική αφετηρία με τον προσδιορισμό του ανθρώπου κατά την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας στην ιστορική εξέταση.

Με το πέρασμα στην πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας, η ουσία της κοινωνίας, η εργασία έχει ανακύψει, αλλά δεν έχει καταστεί ακόμη κυρίαρχη. Η προγενέστερη μορφή κίνησης με τις ιδιότυπες νομοτέλειές της δεν απαλείφεται στιγμιαία, αλλά αντίθετα συνεχίζει να διαδραματίζει κομβικό ρόλο στη διαμόρφωση του κοινωνικού. Με την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας έχει ανακύψει και η απλούστατη σχέση της, ο ίδιος ο άνθρωπος. Όμως, ως *άνθρωπο*, με την αυστηρή σημασία του όρου, εννοούμε εκείνο το έμβιο ον, το οποίο έχει μετασχηματιστεί από την ίδια την ουσία του κοινωνικού και αποτελεί προϋπόθεση που αναπαράγεται από την κίνηση του κοινωνικού.

Ο Βαζιούλιν στο βιβλίο του «Η διαλεκτική του ιστορικού προτσές και η μεθοδολογία της έρευνας του» περιγράφοντας το στάδιο της αρχής και της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας, διατυπώνει τα εξής:

Η φάση της διαμόρφωσης των ιστορικών προϋποθέσεων της ανθρώπινης κοινωνίας αρχίζει από την περίοδο της εμφάνισης των πιθηκόμορφων προγόνων του ανθρώπου. Σ' αυτή τη φάση, εξαιτίας της δράσης καθαρά φυσικών αιτιών (αλληλεπίδρασης του οργανισμού με το φυσικό περιβάλλον), δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για τη μετάβαση στην επόμενη φάση, προϋποθέσεις όμως που έχουν επίσης φυσικό χαρακτήρα. Η μετάβαση στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης του ανθρώπου πραγματοποιείται από καθαρά φυσικές επιδράσεις: οπωσδήποτε, η μεταβολή του φυσικού περιβάλλοντος (αποψίλωση των δασών, παγετώνες, ελάττωση των δυνατοτήτων συλλογής ειδών διατροφής κλπ.) οδήγησε τους πιθηκόμορφους προγόνους του ανθρώπου να αλλάξουν τρόπο ζωής, κατεβαίνοντας από τα δέντρα στη γη, χρησιμοποιώντας αντικείμενα της φύσης σαν μέσα, εργαλεία, για το κυνήγι, την άμυνα, τη διατροφή κ.ά. Η χρησιμοποίηση αντικειμένων της φύσης με τη μορφή εργαλείων για την ικανοποίηση παρόμοιων αναγκών ήταν, συνεπώς, η συνέχεια μιας καθαρά φυσικής εξέλιξης (Βαζιούλιν, 1988: 57).

Από το παραπάνω παράθεμα, διαπιστώνεται ότι η ανθρωπογένεση, η διαδικασία της ιστορικής εξέλιξης των ανθρωπίδων έως την εμφάνιση και επικράτηση του σύγχρονου είδους του ανθρώπου, αποτελεί μια διαδικασία που συνδέεται με τη μετάβαση από το στάδιο των

προϋποθέσεων στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης και με την περαιτέρω ανάπτυξη του τελευταίου. Με την πρωταρχική εμφάνιση του κοινωνικού ανέκυψαν συγχρόνως και οι βασικές του πλευρές. Η ουσία της κοινωνίας, η εργασία, είναι μεν άγουσα, δεν έχει όμως καταστεί ακόμη κυρίαρχη. Η σταδιακή μορφοποίηση του κοινωνικού συνιστά μορφοποίηση τόσο της ουσίας, όσο και έκαστης πλευράς του κοινωνικού.

Με την πρωταρχική εμφάνιση του κοινωνικού, τόσο η κοινωνία όσο και ο άνθρωπος, υφίστανται εντός της αμοιβαίας τους ενότητας. Ο άνθρωπος να μεν υφίσταται ως το Είναι της κοινωνίας, πλην όμως, όχι ως το Είναι της κοινωνίας στη συντελεσμένη του μορφή (του Είναι). Κατ' αυτόν τον τρόπο, στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας, ειδικά για μια σημαντική περίοδο του εν λόγω σταδίου, το Είναι της κοινωνίας, ο άνθρωπος, μορφοποιείται όπως αντίστοιχα και κάθε άλλη πλευρά της κοινωνίας. Η διαμόρφωση της ουσίας του κοινωνικού μέσα από τα σπλάχνα της φυσικής μορφής κίνησης, αποτέλεσε συγχρόνως και διαμόρφωση του Είναι του κοινωνικού διαμέσου του φυσικού· δηλαδή «η διαμόρφωση του ανθρώπου εκτυλίχθηκε εντός της διαδικασίας διαμόρφωσης της εργασίας» (Βαζιούλιν, 2013: 287).

Τα παλαιοντολογικά δεδομένα καταδεικνύουν ότι κατά την εξέλιξη των ανθρωπίδων πραγματοποιούνται μια σειρά από βιολογικές αλλαγές: μειώνεται ο φυλετικός διμορφισμός, αυξάνεται η κρανιακή χωρητικότητα, μειώνεται ο πολυμορφισμός του είδους, αυξάνεται η διάρκεια της παιδικής ηλικίας, μειώνεται το βάρος του σκελετού, αναπτύσσεται το νευρικό σύστημα, τροποποιείται η σεξουαλική ανάγκη κ.ά. Οι παραπάνω αλλαγές είναι συνυφασμένες με ένα σύνολο κοινωνικών κατακτήσεων, όπως το σταδιακό πέρασμα από τη χρήση δεδομένων από τη φύση μέσων επενέργειας στη χρήση παρηγμένων από τον άνθρωπο μέσων επενέργειας, την ανακάλυψη και τη χρήση της φωτιάς, την ανάπτυξη της άγρας, την επιλογή και τη διαμόρφωση του καταλύματος κ.ά. (Δημητρίου, 1990).

Τόσο οι αλλαγές που πραγματοποιούνται στο βιολογικό επίπεδο όσο και οι αλλαγές που πραγματοποιούνται στο κοινωνικό, συνιστούν ταυτόχρονα αιτία και αποτέλεσμα της μιας στην άλλη.²⁴⁴ Για παράδειγμα, η σταδιακή ανάπτυξη και αναβάθμιση της αλληλεπίδρασης του

²⁴⁴ Στη βάση των συμπερασμάτων του προηγούμενου κεφαλαίου εντοπίζεται μια μορφή αλληλεπίδρασης, η οποία συνδέεται με την προγενέστερη μορφή κίνησης. Η απόδειξη όμως μιας τέτοιου τύπου σχέσης θα απαιτούσε την λογική εξέταση της ολότητας του αντικειμένου που αποτελεί την προγενέστερη μορφή κίνησης.

ανθρώπου με το περιβάλλον, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια σειρά βιολογικών αλλαγών, όπως η ανάπτυξη του εγκεφάλου μέσω της κρεοφαγίας, η σταδιακή μείωση του τριχώματος ως αποτέλεσμα της ανάγκης εφίδρωσης κατά το κυνήγι σε μεγάλες αποστάσεις στις συνθήκες της σαβάνας κ.ά. (ό.π., 1990). Ταυτόχρονα όμως, αυτές οι αλλαγές επέφεραν νέες τροποποιήσεις τόσο στο βιολογικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο. Η αύξηση του εγκεφάλου με τη σειρά της τροποποιεί τις ενεργειακές απαιτήσεις του οργανισμού, αυξάνοντας την ποσότητα των αναγκαίων θερμίδων που πρέπει να καταναλώσει. Το τελευταίο οδήγησε στη σταδιακή και σταθερή κατανάλωση κρέατος, το οποίο είναι πλούσιο σε πρωτεΐνες και θερμίδες και στην περαιτέρω ανάπτυξη των τρόπων επενέργειας στο περιβάλλον.²⁴⁵

Η ανακάλυψη και η χρήση της φωτιάς από τον *homo erectus* επαναπροσδιορίζει αντίστοιχα μια σειρά από όρους, όπως οι μορφές καταδίωξης στο κυνήγι, τον καταυλισμό, την πληθυσμιακή ομάδα, το ψήσιμο της τροφής, τη διαδικασία της πέψης κ.ά. Όπως αναφέρει ο Δημητρίου, «το ψήσιμο της τροφής ήταν αποφασιστικός λόγος για τη μείωση του μασήματος, των σιαγόνων και των μυών, των οστέινων προεξοχών του κρανίου και του πάχους του ουρανίσκου. Οι μεταβολές αυτές ευνόησαν την αύξηση του εγκεφάλου» (Δημητρίου, 1995: 474). Φανερόνεται λοιπόν ότι η εξέλιξη των ανθρωπίδων από βιολογικής σκοπιάς δεν αποτέλεσε μια μορφή κίνησης, η οποία καθορίστηκε αποκλειστικά από φυσικές και βιολογικές νομοτέλειες, αλλά μια μορφή κίνησης, η οποία καθορίστηκε και από εν τω γεννάσθαι κοινωνικές. Αντίστοιχα, στην κοινωνική μορφή κίνησης μέχρι και το στάδιο της επικράτησης του *homo s. sapiens*, οι βιολογικές νομοτέλειες αλληλεπέδρασαν με τις κοινωνικές και επανακαθορίστηκαν από αυτές.

Στη λογική εξέταση, το κοινωνικό εξ' υπαρχής θεωρείται δεδομένο, ενώ στην ιστορική εξέταση το κοινωνικό υφίσταται από το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης και ύστερα. Ο άνθρωπος αντίστοιχα, στη λογική εξέταση λαμβάνεται απευθείας ως υφιστάμενος, ενώ στην ιστορική εξέταση ανακύπτει μαζί με το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης. Τούτων δοθέντων, συγκρίνοντας τις δύο αφετηρίες στις οποίες ο άνθρωπος πλέον υφίσταται, διαπιστώνουμε μια αναντιστοιχία. Στη λογική εξέταση ο άνθρωπος λαμβάνεται στην συντελεσμένη του μορφή ως *homo s. sapiens*, ενώ στην ιστορική όχι. Η εν λόγω μεθοδολογική επιλογή οφείλεται στο γεγονός, ότι κατά τη λογική εξέταση της ώριμης κοινωνίας, η *ποιότητα* της κοινωνίας, η

²⁴⁵ Εδώ εντοπίζονται σε ανηρημένη μορφή οι μετρικές σχέσεις που παρουσιάσαμε στο έκτο κεφάλαιο.

διάρθρωση του ανθρώπινου οργανισμού και οι απαραίτητες ανάγκες για την υποστήριξη της ζωής του, θα πρέπει να εκληφθούν ως δεδομένες. Στην αντίθετη περίπτωση, εάν η διάρθρωση του οργανισμού εκλαμβάνεται ως μεταβαλλόμενη, τότε η εξέταση θα πέραγε στην ειδική διερεύνηση της ανθρωπογένεσης και στην ειδική εξέταση της εμφάνισης του κοινωνικού διαμέσου του φυσικού. Από τη άλλη, στην ιστορική εξέταση, παρ' ότι αναφέρεται, η διαδικασία της διαμόρφωσης του σύγχρονου ανθρώπου διαμέσου της σταδιακής διαμόρφωσης του κοινωνικού μέσα από τα σπλάγχνα του φυσικού δεν εξετάζεται ειδικά.

Ο άνθρωπος φθάνει στο τελευταίο στάδιο της εξελικτικής πορείας του είδους του, στο στάδιο του *homo s. sapiens*, σε ορισμένο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας. Αποκαλύπτεται ότι το Είναι της κοινωνίας είναι η πρώτη πλευρά του κοινωνικού, που κατακτά ήδη από το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης το επίπεδο εκείνο ανάπτυξης στο οποίο υφίσταται και στην ωριμότητα της κοινωνίας. Παρ' ότι το κοινωνικό εμφανίζεται ταυτόχρονα με το σύνολο των πλευρών του, η πρώτη πλευρά (το Είναι της κοινωνίας), εμφανίζεται ως πλήρως διαμορφωμένη πριν από τις υπόλοιπες πλευρές.

Η ιστορική διαμόρφωση των πλευρών της κοινωνίας συμπίπτει, σε γενική μορφή, με την πορεία της έκθεσης των λογικών στιγμών της κοινωνίας. Οι πλευρές που εκτίθενται λογικά πρώτες, αντιστοιχούν, σε γενική μορφή, στις πλευρές εκείνες του κοινωνικού, που διαμορφώνονται και κατακτούν την ώριμη βαθμίδα της ανάπτυξης τους ιστορικά πρώτες. Ο άνθρωπος, ως το Είναι της κοινωνίας, είναι η πρώτη πλευρά του κοινωνικού²⁴⁶ που κατακτά πρώτη το ανώτατο στάδιο της ανάπτυξής της. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος ως έμβιο ον με ορισμένη διάρθρωση είναι ταυτόχρονα η ιστορική και η λογική προϋπόθεση του κοινωνικού. Βέβαια, όταν κάνουμε λόγο για την ώριμη βαθμίδα των πλευρών του κοινωνικού, εξυπακούεται ότι δεν αποκλείουμε την όποια περαιτέρω ανάπτυξη αυτών των πλευρών. Το στάδιο της ωριμότητας της κοινωνίας επανακαθορίζει την κάθε πλευρά μετασχηματίζοντάς την περαιτέρω. Ωστόσο, η διαμόρφωση και η ωριμότητα των πλευρών, για την οποία κάνουμε λόγο, εξετάζεται από την κίνηση που οδεύει από το στάδιο των προϋποθέσεων προς το στάδιο της ωριμότητας της κοινωνίας.

²⁴⁶ Σε αυτό το σημείο της έκθεσης, όταν κάνουμε λόγο περί ανώτατης βαθμίδας ανάπτυξης του ανθρώπου, μιλάμε πάντοτε από βιολογικής πλευράς, μιας και εδώ αντιπαραβάλλουμε τη λογική αφετηρία με το ιστορικό στάδιο της αρχής και της πρωταρχικής εμφάνισης.

Η εξέταση των διαδικασιών μετασχηματισμού των πλευρών του κοινωνικού κατά το στάδιο της ωριμότητας της κοινωνίας, δεν είναι μια διαδικασία που μπορεί να κατανοηθεί ορθά μονάχα από την κίνηση που βαίνει από τις προϋποθέσεις προς την ωριμότητα, αλλά μια διαδικασία που αναγκαία απαιτεί και την εξέταση της κίνησης από την ωριμότητα προς την επόμενη μορφή κίνησης.

Από τη συγκριτική αντιπαραβολή της αφετηρίας της έρευνας στους Χέγκελ, Μαρξ και Βαζιούλιν, διαπιστώνεται ότι στον πρώτο η λογική αφετηρία του αντικειμένου δεν σχετίζεται με άλλα εξωτερικά αντικείμενα. Στον Μαρξ, η λογική αφετηρία σχετίζεται με εξωτερικά αντικείμενα πρωτίστως με τη μορφή της άρνησης. Οι πλευρές των εξωτερικών αντικειμένων που εμπίπτουν στην εξέταση αποτελούν πλευρές που σχετίζονται κυρίως με την καθ' εαυτό κίνηση του αντικειμένου της έρευνας. Στην περίπτωση του Βαζιούλιν, οι πλευρές των εξωτερικών αντικειμένων εξετάζονται ειδικότερα εν συγκρίσει με τον τρόπο διερεύνησης στο «Κεφάλαιο». Παρ' όλα αυτά, η διερεύνηση των πλευρών των εξωτερικών αντικειμένων διεξάγεται κατά βάση χάριν της διαδικασίας αποκάλυψης της κίνησης του κύριου αντικειμένου της έρευνας. Μέσω της ιστορικής εξέτασης, στη «Λογική της Ιστορίας» απεικονίζονται με μεγαλύτερη συστηματικότητα οι νομοτέλειες της προγενέστερης κίνησης. Η περιγραφή των φυσικών όρων, των έμβιων οργανισμών, της ζώδους αλληλεπίδρασης με το φυσικό περιβάλλον κ.λπ., είναι πλευρές που δεν εντάσσονται στη διερεύνηση του κοινωνικού υπό τη στενή έννοια.

Από την άλλη, η εν λόγω περιγραφή εδράζεται πάντοτε στη διαδικασία διερεύνησης του κοινωνικού και όχι στην ειδική διερεύνηση των εξωτερικών αντικειμένων και στην προγενέστερη μορφή κίνησης. Αυτό που εν κατακλείδι διαπιστώνεται από τη σύγκριση της αφετηρίας στα τρία βασικά έργα που αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας έρευνας, είναι η κλιμακούμενη ένταξη των πλευρών των εξωτερικών αντικειμένων στη διερεύνηση του κύριου γνωστικού αντικειμένου. Αυτό που εν τέλει αποκαλύπτεται κατά το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, είναι η κλιμακούμενη ένταξη του παρελθόντος του γνωστικού αντικειμένου στη διαδικασία της έρευνας.

Στον Χέγκελ, δεν υφίσταται ούτε παρελθόν, ούτε εξωτερικό αντικείμενο στην έρευνα του Απολύτου. Η αφετηρία έτσι, ως βασική πλευρά του αντικειμένου, προβάλλει αποκλειστικά από τη σκοπιά της σχέσης της με το ίδιο το δεδομένο αντικείμενο. Αυτό, όπως δείξαμε, δεν έχει

μόνο καθοριστικές επιπτώσεις στον τρόπο σύλληψης της αφετηρίας, αλλά και στον τρόπο σύλληψης του Φαινομένου καθώς και της Ενεργεία Πραγματικότητας.

Στο «Κεφάλαιο», το παρελθόν αποτελεί βασικό όρο για την κατανόηση του αντικειμένου, όμως το παρελθόν εξετάζεται πρωτίστως από τη σκοπιά της λογικής πτυχής. Η αφετηρία απεικονίζει το παρελθόν και τη σφαίρα των προϋποθέσεων του αντικειμένου σε ανηρημένη μορφή, διαμέσου της απεικόνισης της αμεσότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ταυτόχρονα, στο κεφάλαιο «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση» εξετάζονται με πιο συγκεκριμένο τρόπο οι νομοτέλειες των ιστορικών προϋποθέσεων εμφάνισης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Σε γενική μορφή, η εξέταση της πρωταρχικής συσσώρευσης αντιστοιχεί στην εξέταση του σταδίου της αρχής στη «Λογική της Ιστορίας». Ωστόσο, πέραν της μεγάλης ομοιότητας μεταξύ των δύο κεφαλαίων, υφίσταται και μια θεμελιώδης διαφορά. Το κεφάλαιο της πρωταρχικής συσσώρευσης αποτελεί ιστορική εξέταση, η οποία αναπτύσσεται εντός των πλαισίων κυριαρχίας της λογικής εξέτασης, ενώ η εξέταση της αρχής της κοινωνίας αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ιστορικής εξέτασης. Τις περαιτέρω μεθοδολογικές επιπτώσεις της παραπάνω διαφοράς θα εξηγήσουμε αμέσως παρακάτω.

Στη «Λογική της Ιστορίας», η αφετηρία εξετάζεται διττά, τόσο ως ιστορική προϋπόθεση (παρελθόν) του αντικειμένου όσο και ως άμεση υπαρκτή (παρόν) προϋπόθεση, η οποία αναπαράγεται από την ίδια την κίνηση του αντικειμένου. Αυτό που απεικονίζεται αρχικά, είναι η αμεσότητα του αντικειμένου, ενώ το στάδιο των προϋποθέσεων αναπαρίσταται σε ανηρημένη μορφή μέσω του λογικού τρόπου εξέτασης. Ύστερα από το πέρας του λογικού τρόπου εξέτασης, η αφετηρία του ιστορικού τρόπου εξέτασης απεικονίζει τη σφαίρα των ιστορικών προϋποθέσεων της κοινωνίας, ενώ ταυτόχρονα σε ανηρημένη μορφή απεικονίζει τη σφαίρα της αμεσότητας της κοινωνίας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, αν στην περίπτωση του Χέγκελ η αφετηρία της διαλεκτικής λογικής απεικονίζει πρωτίστως την αμεσότητα του γνωστικού αντικειμένου, στο «Κεφάλαιο», απεικονίζει την αμεσότητα σε σύνδεση με το παρελθόν (προϋποθέσεις) του αντικειμένου. Στη «Λογική της Ιστορίας», η αφετηρία της διαλεκτικής λογικής απεικονίζει πρωτίστως την αμεσότητα του αντικειμένου από τη σκοπιά της λογικής εξέτασης, ενώ η αφετηρία της ιστορικής εξέτασης απεικονίζει πρωτίστως τις ιστορικές προϋποθέσεις του αντικειμένου.

II.

Η βασική μεθοδολογική διάρθρωση της ιστορικής εξέτασης

Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, είδαμε ότι στο στάδιο της αρχής εξετάζεται πρωτίστως η διαδικασία εμφάνισης της εργασίας, της ουσίας της κοινωνίας, διαμέσου των φυσικών της προϋποθέσεων. Στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης η εργασία έχει ανακύψει και έχει καταστεί άγουσα. Η παραγωγική σχέση των ανθρώπων προς τη φύση κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας είναι η άγρα, η λήψη κατά βάση δεδομένων αντικειμένων προς κατανάλωση με τη βοήθεια παρηγμένων μέσων επενέργειας. Το κύριο συστατικό των μέσων επενέργειας είναι ο λίθος, η μηχανική επεξεργασία του οποίου πραγματοποιείται δια χειρός. Ο Βαζιούλιν εξηγεί πως στον βαθμό που τελειοποιείται η λιθοτεχνία, με το πέρασμα στη νεολιθική εποχή, εξαντλούνται και τα περιθώρια περαιτέρω ανάπτυξης της άγρας, το οποίο οδηγεί σταδιακά στη μετάβαση στην παράγουσα οικονομία με την εμφάνιση της πρώιμης κτηνοτροφίας και γεωργίας (Βαζιούλιν, 2013: 287). Ύστερα από την περιγραφή των χαρακτηριστικών της άγρας, η νόηση εστιάζει στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης. Η αναβαθμισμένη παραγωγική σχέση προς τη φύση που επετεύχθη με τα παρηγμένα μέσα επενέργειας, κατέστησε την άγρα αποδοτικότερη, γεγονός που οδήγησε και στη σταθερότητα της αγέλης. Η σταθερότητα της αγέλης οδήγησε βαθμιαία στην απαγόρευση της αιμομιξίας. Οι απαγόρευση σύναψης δεσμών των μελών της αγέλης μετασχημάτισε την αγέλη σε γένος. Οι γενετήσιοι δεσμοί πλέον συνάπτονται μεταξύ μελών διαφορετικών γενών. Η μετοίκηση μελών διαφορετικών γενών στο γένος, μαζί με τα μέλη του γένους, συγκροτούν την κοινότητα.

Υπό το πρίσμα της θέασης των πλευρών του ώριμου αντικειμένου, η άγρα και οι γενετήσιοι δεσμοί των ανθρώπων προβάλλουν από τη σκοπιά των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής αντίστοιχα. Κατά την ωριμότητα του σταδίου της πρωταρχικής εμφάνισης, με το πέρασμα στην παράγουσα οικονομία, αρχίζει να συντελείται η διαδικασία διάλυσης της πρωτόγονης κοινότητας και η μετάβαση στο στάδιο της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Η μετάβαση στην πρώιμη κτηνοτροφία και γεωργία καθώς και η περαιτέρω ανάπτυξή τους έθεσαν τις προϋποθέσεις για τη σταθερή παραγωγή ενός

πλεονάσματος, που υπερβαίνει το ζωτικά αναγκαίο ελάχιστο. Η εμφάνιση της δυνατότητας ιδιοποίησης του πλεονάσματος από μια μερίδα του πληθυσμού οδήγησε σταδιακά στη διάλυση των κοινοτικών σχέσεων και στο πέρασμα στις ταξικές σχέσεις. Σε αυτή τη διαδικασία οι γενετήσιες σχέσεις μετασχηματίζονται και εμφανίζεται η μονογαμική οικογένεια, η οποία εδράζεται στον οικονομικό δεσμό του νοικοκυριού. Γενικότερα, η διάλυση της πρωτόγονης κοινότητας συντελείται κατά βάση μέσω της αλληλεπίδρασης των διαφορετικών κοινοτήτων και της αλληλεπίδρασης στο εσωτερικό της κοινότητας μεταξύ των μελών του γένους και των υπόλοιπων μελών της κοινότητας. Αποφασιστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία διαδραματίζουν και οι φυσικές συνθήκες, ειδικότερα εάν ληφθεί υπόψη ότι οι διάφορες κοινότητες συνιστούν ταυτοχρόνως διαφορετικές μορφές κοινοτήτων, οι οποίες έχουν καθοριστεί πρωτίστως από τους φυσικούς όρους.

Από μεθοδολογικής σκοπιάς, στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης οι παραγωγικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής συνιστούν μια ουσιώδη ταυτότητα. Σε ουσιώδη ταυτότητα βρίσκεται και το σύνολο των πλευρών της κοινωνίας, η συνολική της διάρθρωση. Συνάμα, παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής μόλις που διακρίνονται από τη φυσική σχέση προς τη φύση. Η ουσία του κοινωνικού, αν και διακρίνεται από τις φυσικές προϋποθέσεις, στον έναν ή στον άλλο βαθμό εξακολουθεί να ταυτίζεται με αυτές. Κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης, «το κοινωνικό [στοιχείο] έχει μεν πλέον ανακύψει, προέβαλε η διαφορά του από το βιολογικό, πλην όμως [εκείνο που] άμεσα υπερτερεί ακόμα [είναι] η ταύτιση του κοινωνικού με το βιολογικό» (ό.π.: 292).

Στο σημείο αυτό μπορούμε να διακριβώσουμε μια παραλληλία. Η ταυτότητα της ειδικής σχέσης της ιστορικής εξέτασης, δηλαδή της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, συμπίπτει εν γένει με την ταυτότητα της καθολικής σχέσης, δηλαδή με τη διαλεκτική φυσικού και κοινωνικού. Επιπλέον, παρ' ότι η συνολική διάρθρωση της κοινωνίας δεν εξετάζεται ειδικά, δηλαδή μέσω της ειδικής εξέτασης των σχέσεων των διαρθρωτικών πλευρών της, ο Βαζιούλιν κατά την εξέταση των μορφών ομαδοποίησης των μελών την κοινωνίας εκθέτει το γενικότερο περίγραμμα της διάρθρωσης της τελευταίας. Τέλος, όσον αφορά στη διάλυση της πρωτόγονης κοινότητας, η εξέταση αναπτύσσεται στη βάση μιας σχέσης εξωτερικού και εσωτερικού, δηλαδή μιας σχέσης αλληλεπίδρασης εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων. Την ειδικότερη εξήγηση της εν λόγω σχέσης θα παρουσιάσουμε όσον ούπω.

Σε αυτό το σημείο οφείλει να τονιστεί ότι η ιστορική εξέταση στη «Λογική της Ιστορίας» αποτελεί μια άλλου τύπου περιοδολόγηση από εκείνη της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, δηλαδή την περιοδολόγηση της κοινωνίας κατά κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς. Στην περιοδολόγηση κατά κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς, παρ' ότι απεικονίζεται η κατεύθυνση της αναπτυξιακής διαδικασίας, αυτό γίνεται με ένα μορφικό, εξωτερικό τρόπο. Ο κάθε κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός διαδέχεται τον άλλο και η μεταξύ τους σχέση προβάλλει σε ένα επίπεδο εξωτερικότητας. Ο Παυλίδης αναφέρει τα ακόλουθα αναφορικά με τον εν λόγω ζήτημα:

Το γεγονός ότι στη σκέψη του Μαρξ η αλληλεπίδραση των διαφόρων σφαιρών της κοινωνίας, όπως αυτή διαμορφώνεται στην κεφαλαιοκρατία, λειτούργησε ως στερεότυπο για την κατανόηση άλλων εποχών είχε ως συνέπεια στη θεωρία του περί κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών να μη διακρίνεται η ανάπτυξη κατά τη μετάβαση από τον ένα σχηματισμό στον άλλο της κοινωνικής ολότητας καθεαυτήν, της δομής της καθεαυτήν, να μη κατανοείται η ιστορία της κοινωνίας ως ενιαία διαδικασία ανάπτυξης. Ειρήσθω εν παρόδω, η αναγνώριση από τον Μαρξ της αλλαγής του επιμέρους, των χαρακτηριστικών της κάθε επιμέρους ιστορικής βαθμίδας, χωρίς την αναγνώριση της αλλαγής του γενικού, τη δομής της κοινωνίας καθεαυτήν, προδίδει και τη μη ολοκληρωμένη υπέρβαση από τον ίδιο της μεθοδολογίας του Χέγκελ (Παυλίδης, 2017: 307-308).

Απεναντίας, στην περιοδολόγηση που αναπτύσσει ο Βαζιούλιν βάσει των ιστορικών σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου, οι κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί αποτελούν υποστάδια της ευρύτερης περιοδολόγησης. Έτσι, το στάδιο της διαμόρφωσης εμπεριέχει το στάδιο του δουλοκτητικού, του φεουδαρχικού και του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού.

Στο στάδιο της διαμόρφωσης συντελείται από το κοινωνικό ο βαθμιαίος μετασχηματισμός της κληροδοτηθείσας φυσικής βάσης. Από τη σκοπιά των παραγωγικών δυνάμεων, το στάδιο της διαμόρφωσης αρχίζει από εκείνη τη βαθμίδα, κατά την οποία το επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγής επιτρέπει την παραγωγή ενός σταθερού πλεονάσματος. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι η κύρια αντίφαση του εν λόγω σταδίου έγκειται από τη μία στην ύπαρξη πλεονάσματος άνω του ελάχιστου αναγκαίου και από την άλλη στο μη εισέτι εφικτό της βέλτιστης ικανοποίησης των αναγκών του συνόλου της κοινωνίας (Βαζιούλιν, 2013: 296). Η εν λόγω αντίφαση οδηγεί στην πάλη για την ιδιοποίηση των βιοτικών όρων. Το στάδιο της

διαμόρφωσης λοιπόν είναι το στάδιο των ταξικών κοινωνιών καθώς και το στάδιο στο οποίο ανακύπτει και αναπτύσσεται η ιδιωτική ιδιοκτησία.

Η γενική διάρθρωση του σταδίου διαμόρφωσης της κοινωνίας έχει ως ακολούθως: 1) το αρχικό στάδιο διαμόρφωσης της κοινωνίας, το οποίο συνδέεται με τη δουλοκτητική κοινωνία. Σε αυτό το στάδιο η ιδιωτική ιδιοκτησία έχει ανακύψει και αναπτύσσεται πάνω στο έδαφος φυσικής προέλευσης μέσων παραγωγής. 2) Η διαδικασία μετάβασης σε μια αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση. Το εν λόγω υποστάδιο συνδέεται με τη φεουδαρχία και με τη μεγάλη έγγεια ιδιωτική ιδιοκτησία. 3) Η ολοκλήρωση της διαδικασίας σχηματισμού αντίστοιχης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση, η οποία συνδέεται με την κεφαλαιοκρατία. Αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση αποτελούν τα με χειρονακτικό τρόπο παρηγμένα χειροκίνητα μέσα παραγωγής. Ακριβώς εκείνο που χαρακτηρίζει την κεφαλαιοκρατία είναι το γεγονός ότι η παραγωγή των μέσων παραγωγής καθίσταται δεσπόζουσα.

Είναι απολύτως φανερό ότι η περιοδολόγηση των υποσταδίων του σταδίου διαμόρφωσης της κοινωνίας πραγματοποιείται στη βάση της συσχέτισης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής και της διαδικασίας μετασχηματισμού από το κοινωνικό της κληροδοτηθείσας βάσης. Στη συνέχεια ο Βαζιούλιν περνά στην αναλυτικότερη εξέταση των παραπάνω υποσταδίων.

Η δουλοκτησία εμφανίζεται στο έδαφος της κοινοτικής ιδιοκτησίας. Η σχέση δουλοκτήτη-δούλου ως η καθοριστική σχέση της δουλοκτησίας είναι μια σχέση, η οποία προβάλλει από τη μία ως παραγωγική σχέση προς τη φύση και από την άλλη ως σχέση παραγωγής· «είναι μια σχέση η οποία δεν έχει ακόμα αποκτήσει διάρθρωση, ενώ έχει εν τω μεταξύ αρχίσει να διαρθρώνεται» (ό.π.: 306). Ο δούλος, από τη μία, προβάλλει ως ένα φυσικό σώμα, ενώ, από την άλλη, προβάλλει ως υποκείμενο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής μόλις που διακρίνονται εντός της ταυτότητας τους. Η ιδιωτική ιδιοκτησία, στην πρώτη της μορφή, ανακύπτει ως κινητή ιδιωτική ιδιοκτησία και γι' αυτό εμφανίζεται ως ιδιωτική ιδιοκτησία επί ανθρώπων και ζώων. Γενικότερα, εδώ η εξέταση της συσχέτισης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής διερευνάται ταυτόχρονα από τη σκοπιά της σχέσης φυσικού και κοινωνικού.

Η ιστορική εξέταση συνεχίζεται με τη διερεύνηση της εσωτερικής ανάπτυξης της δουλοκτησίας, με τη διερεύνηση του τρόπου που αναπτύσσεται η παραγωγή. Ο Βαζιούλιν αναφέρει ότι:

Η εσωτερική ανάπτυξη της δουλοκτητικής κοινωνίας, η οποία έχει πλέον ανακύψει, μπορούσε να λαμβάνει χώρα λόγω της ανάπτυξης των μέσων και των τρόπων επεξεργασίας των ζώων και της γης, λόγω της ανάπτυξης των πρακτικών γνώσεων, των δεξιοτήτων κ.ο.κ. των παραγωγών και της τελειοποίησης της οργάνωσης της εργασίας τους (ό.π.: 312).

Σε αυτό το σημείο, κατά την ιστορική εξέταση της ανάπτυξης της ουσίας, δηλαδή της παραγωγής, ο Βαζιούλιν εισάγει τις έννοιες εκτατική και εντατική ανάπτυξη. Γενικότερα, η εκτατική ανάπτυξη αφορά στην ποσοτική ανάπτυξη της ουσίας, ενώ η εντατική ανάπτυξη αφορά στην ποιοτική ανάπτυξη της ουσίας. Η εκτατική ανάπτυξη σχετίζεται κυρίως με τα στάδια της πρωταρχικής εμφάνισης και της διαμόρφωσης του οργανικού όλου, ενώ η εντατική ανάπτυξη σχετίζεται κυρίως με το στάδιο της ωριμότητας. Εκτατική και εντατική ανάπτυξη είναι ενιαίες και η επικράτηση τότε της μίας και τότε της άλλης λαμβάνει χώρα εντός της αμοιβαίας τους ενότητας. Η σχέση εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης δύναται να αφορά την ίδια την ιστορική διαδικασία ανάπτυξης του οργανικού όλου στην ολότητά της, μπορεί να αφορά ένα συγκεκριμένο του στάδιο είτε ακόμη και υποστάδιο. Όσον αφορά στη δουλοκτησία ως υποστάδιο του σταδίου της διαμόρφωσης, η σχέση εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης αφορά την ανάπτυξη της ουσίας του συγκεκριμένου υποσταδίου.

Στον βαθμό που η εκτατική ανάπτυξη της πρώιμης κτηνοτροφίας φτάσει στα όρια της με την εξάντληση τα ελεύθερων βοσκοτόπων, τότε καθίσταται επιτακτική η εντατική ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, δηλαδή η καθαυτό ζωοκομία, η οποία προϋποθέτει το συνδυασμό της με τη γεωργία. Εν γένει, η γεωργία η οποία αποτελεί τον ουσιώδη παράγοντα, και ο συνδυασμός της με την κτηνοτροφία είναι η καθοριστική σχέση για την ανάπτυξη της δουλοκτησίας. Η ανάπτυξη της δουλοκτησίας οδηγεί στην επίτευξη του ορίου της εκτατικής της ανάπτυξης, το οποίο είναι το σύνολο των μαλακών γαιών για καλλιέργεια με τη χρήση κατά βάση λίθινων και ξύλινων εργαλείων.

Ο Βαζιούλιν διαπιστώνει ότι εξαιτίας της ιδιότυπης σχέσης δουλοκτήτη-δούλου η δουλοκτησία είναι κατά βάση ανίκανη προς εντατική ανάπτυξη (ό.π.: 325). Με την επίτευξη λοιπόν του ορίου εκτατικής ανάπτυξης και με τη διαμόρφωση μεγάλων δουλοκτητικών κρατών,

η δουλοκτησία περνάει στο στάδιο της σήψης της. Το γεγονός ότι από την δουλοκτησία εκλείπει η εντατική ανάπτυξη καθιστά ελάχιστα πιθανή τη μετάβαση στη φεουδαρχία μέσω της ανάπτυξης των εσωτερικών αντιφάσεων της δουλοκτησίας. Ο πλέον πιθανός δρόμος διάλυσης της δουλοκτησίας και μετάβασης στη φεουδαρχία είναι μέσω της αλληλεπίδρασης των δουλοκτητικών κρατών με τις πρωτόγονες κοινότητες, που υφίστανται εκτός των ορίων της δουλοκτησίας.

Παρατηρούμε ότι η διαδικασία της μετάβασης από τη δουλοκτησία στη φεουδαρχία δρομολογείται μέσω της αλληλεπίδρασης της δουλοκτησίας με όρους κατ' εξοχήν εξωτερικούς προς την ίδια. Η εν λόγω προσέγγιση της μετάβασης από τον έναν κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό στο επόμενο εξετάζεται υπό το πρίσμα της συσχέτισης εξωτερικών και εσωτερικών όρων. Η σχέση εξωτερικού και εσωτερικού²⁴⁷, που αναπτύσσεται κατά την ιστορική εξέταση για τη μελέτη της μετάβασης από τον ένα κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό στον άλλο, απεικονίζει τη νομοτελή διαδικασία μετάβασης από την κυριαρχία της εξωτερικής στην κυριαρχία της εσωτερικής αλληλεπίδρασης. Στον βαθμό που δεσπόζει η εξωτερική αλληλεπίδραση, η πλέον πιθανή οδός μετάβασης στον επόμενο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό είναι μέσω της αλληλεπίδρασης των διαφορετικών μερών του κοινωνικού όλου, μέσω δηλαδή της αλληλεπίδρασης των διαφορετικών δουλοκτητικών κρατών και των πρωτόγονων κοινοτήτων που βρίσκονται εκτός των ορίων της δουλοκτησίας. Τέλος, η εξέταση της διάκρισης των μελών της κοινωνίας σε κατεστημένες τάξεις, διαμέσου της οποίας παρουσιάζεται η τυπική διάρθρωση της δουλοκτησίας, πραγματοποιείται από τη σκοπιά της διαδικασίας ομαδοποίησης του πληθυσμού. Ύστερα από την ιστορική εξέταση των βασικών χαρακτηριστικών της δουλοκτησίας, ο Βαζιούλιν περνά στην εξέταση της φεουδαρχίας.

Το κύριο χαρακτηριστικό της φεουδαρχίας είναι η ιδιοκτησία επί της γης. Αν η δουλοκτησία χαρακτηρίζεται από τη μεσαίου μεγέθους γαιοκτησία, χαρακτηριστική της φεουδαρχίας είναι η μεγάλη γαιοκτησία. Ο Βαζιούλιν διαπιστώνει ότι με την κυριαρχία της μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας επί της γης και με την κυριαρχία της επί της μεσαίας και μικρής ιδιοκτησίας σε όλο το φάσμα της κοινωνίας, η ανάπτυξη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας άγγιξε τα

²⁴⁷ Δεν θα πρέπει να συγχέεται η εν λόγω σχέση η οποία αποτελεί μια λογική σχέση της ιστορικής εξέτασης με τη σχέση εσωτερικού και εξωτερικού της ουσιώδους σχέσης. Γι' αυτόν τον λόγο και σύμφωνα με τη διάρθρωση της, αποκαλούμε την πρώτη σχέση ως *εξωτερικού-εσωτερικού*, σε αντίθεση με τη σχέση *εσωτερικού-εξωτερικού* της ουσιώδους σχέσης.

όρια της εκτατικής της ανάπτυξης (ό.π.: 333). Καθίσταται φανερό ότι το δίπολο εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης δεν αφορά μονάχα την εξέταση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά επίσης λειτουργεί και ως η σχέση-κλειδί για την εξέταση της ανάπτυξης των σχέσεων παραγωγής για το σύνολο του σταδίου της διαμόρφωσης. Παρ' ότι όμως η ιδιωτική ιδιοκτησία έφτασε στα όρια της εκτατικής της ανάπτυξης, ως τέτοια δεν έχει καταστεί ακόμη κυρίαρχη στην κοινωνία. Η γη είναι ένα μέσο παραγωγής, το οποίο έχει ανακύψει από τη φύση και όχι από την εργασία. Έτσι, η ιδιωτική ιδιοκτησία υφίσταται ακόμη επί κάποιου τίνος φυσικά κληροδοτημένου. Όσον αφορά στα μέσα της εργασίας, επί φεουδαρχίας κυρίαρχα γίνονται τα χειροκίνητα σιδηρά εργαλεία.

Οι παραπάνω παράγοντες οριοθετούν και τον χαρακτήρα των σχέσεων παραγωγής επί φεουδαρχίας. Ο γαιοκτήμονας ιδιοποιείται ένα μέρος του γεωργικού προϊόντος, ενώ ένα άλλο μέρος παραμένει στον άμεσο παραγωγό. Το μέρος που ιδιοποιείται ο γαιοκτήμονας συνιστάται στη φεουδαρχική πρόσοδο (ό.π.: 340). Ο άμεσος παραγωγός, όντας κάτοχος των μέσων εργασίας του, μισθώνεται, υπό μια μορφή, από τον γαιοκτήμονα για την εργασία του. Εδώ εντοπίζεται η εμφάνιση μιας πρωτογενούς εμπορευματικής σχέσης, η οποία εισδύει στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας (ό.π.: 340). Από την άλλη μεριά, οι σχέσεις παραγωγής καθορίζονται εν γένει και εν συνόλω από τη σχέση με τη γη, από κάτι το οποίο είναι φυσικά κληροδοτημένο. Ο γαιοκτήμονας είναι εκ φύσεως ιδιοκτήτης της γης, ενώ ο άμεσος παραγωγός συνιστά έναν άνθρωπο που είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τη γη. Η σχέση του γαιοκτήμονα και του άμεσου παραγωγού είναι μια σχέση ανθρώπων, που διαμεσολαβείται από την ιδιοκτησία της γης. Ακριβώς όμως επειδή διαμεσολαβείται από την τελευταία, αυτοί οι δύο προβάλλουν και ως διαφορετικά φυσικά σώματα. Ο Βαζιούλιν αναφέρει επί τούτου:

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο μεγάλος γαιοκτήμονας, όσο κυριαρχεί τέτοιου είδους ιδιοκτησία, δεν είναι απλώς ιδιώτης ιδιοκτήτης. Η γη σχετίζεται με αυτόν επίσης ως κάτι το οποίο είναι εκ φύσεως συνδεδεμένο με αυτόν και ο παραγωγός γεωργός δεν στερείται απλώς ιδιοκτησίας επί της γης, αλλά είναι επίσης εκ φύσεως συνδεδεμένος με αυτήν ως έτερον είναι του ίδιου του σώματός του (ό.π.: 334).

Φανερώνεται λοιπόν ότι επί φεουδαρχίας οι σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας βρίσκονται ακόμη σε ενότητα με τις φυσικές κληροδοτημένες σχέσεις. Παρ' όλο που επί φεουδαρχίας έχει επέλθει μετασχηματισμός των φυσικών κληροδοτημάτων και η ιδιωτική ιδιοκτησία έχει αναπτυχθεί, οι φυσικές σχέσεις συνεχίζουν να βρίσκονται σε ενότητα με τις σχέσεις ιδιωτικής

ιδιοκτησίας. Όπως παραστατικά το αποτυπώνει ο Βαζιούλιν, οι σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας βρίσκονται εντός του περιβλήματος των φυσικών κληροδοτημένων σχέσεων και αυτό που μένει είναι να το αποτινάξουν (ό.π.: 335).

Στη φεουδαρχία η σχέση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής και η σχέση φυσικού και κοινωνικού βρίσκονται στο στάδιο της ουσιώδους αντίθεσης. Υπό την ίδια σχέση προβάλλει και η συνολική διάρθρωση της κοινωνίας. Ο χωρισμός των μελών της κοινωνίας, ο οποίος στη γενική του μορφή αντιστοιχεί στις κατεστημένες τάξεις, συνιστά ακόμη μια φυσική μορφή ομαδοποίησης. Εν τούτοις, σε αντίθεση με τη δουλοκτησία, στη φεουδαρχία οι κατεστημένες τάξεις συμπίπτουν σημαντικά με τις κοινωνικές τάξεις. Από τη σκοπιά λοιπόν της τυπικής διάρθρωσης της φεουδαρχίας, οι κοινωνικές σχέσεις συνεχίζουν να βρίσκονται σε ορισμένη ενότητα με τις φυσικής προέλευσης σχέσεις.

Εν συνεχεία ο Βαζιούλιν παρουσιάζει τα βασικά στάδια ανάπτυξης της φεουδαρχίας στη βάση των σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου. Εν συντομία, το στάδιο της αρχής της φεουδαρχίας σχετίζεται πρωτίστως με τη διάδοση των σιδηρών όπλων και εργαλείων και με το μετασχηματισμό των υποστατικών σε μεγάλα υποστατικά. Η πρωταρχική εμφάνιση της φεουδαρχίας έγκειται στη διαδικασία αντικατάστασης του δουλοκτητικού συστήματος από το φεουδαρχικό. Το στάδιο της διαμόρφωσής της συνίσταται στη διαδικασία διαμόρφωσης της κύριας παραγωγικής σχέσης. Σε αυτή τη διαδικασία οι αγρότες αποκτούν ιδιοκτησία, η οποία είναι τα μέσα εργασίας και το αγροτεμάχιο με αντίστοιχο δικαίωμα κληρονομικής διαβίβασης, ενώ οι φεουδάρχες μετατρέπονται σε κληρονομικούς ιδιοκτήτες της γης. Η ωριμότητα της φεουδαρχίας επιτυγχάνεται όταν ο άμεσος παραγωγός, ως κάτοχος πλέον των μέσων εργασίας και του αγροτεμαχίου, αποκτά τα μέγιστα κίνητρα προς την εργασία. Κατά το στάδιο της σήψης της φεουδαρχίας εξετάζεται η διαδικασία μετάβασης από τον φεουδαρχικό στο κεφαλαιοκρατικό σχηματισμό.

Ο Βαζιούλιν αναφέρει ότι το όριο της εκτατικής ανάπτυξης της φεουδαρχίας είναι το σύνολο των καλλιεργούμενων με σιδηρά εργαλεία εκτάσεων γης (ό.π.:343). Ενώ όμως αναφέρει το όριο εκτατικής ανάπτυξης συνάμα δεν κάνει μνεία στην εντατική ανάπτυξη. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ακόμη και στη φεουδαρχία η εντατική ανάπτυξη δεν καθίσταται κυρίαρχη, ούτως ώστε να μπορούμε να την εξετάσουμε ως ιδιαίτερο στάδιο αντίθετο της εκτατικής. Σαφώς, η εντατική ανάπτυξη στη φεουδαρχία είναι πολλαπλά αναβαθμισμένη εν συγκρίσει με

τη δουλκτησία. Μόνο και μόνο η αναβάθμιση του ενδιαφέροντος των άμεσων παραγωγών, που συντελέστηκε με την εγκαθίδρυση των φεουδαρχικών σχέσεων και οδήγησε στη βελτιστοποίηση των σιδηρών εργαλείων και των μέσων για την επεξεργασία των προϊόντων της παραγωγής, συνιστά μια μορφή εντατικής ανάπτυξης. Η εντατική ανάπτυξη όμως, παρ' ότι υφίσταται και διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο, είναι υπηγμένη στην εκτατική.

Η ανάπτυξη της εργασίας που βασίζεται στην επεξεργασία των προϊόντων της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και της εξόρυξης στην αλληλοδιαπλοκή της με την εργασία κατασκευής μέσων της εργασίας, οδήγησε σταδιακά στη διάκριση της χειροτεχνίας από τη γεωργία. Η ανάπτυξη της χειροτεχνίας οδήγησε στη συγκέντρωση των χειροτεχνών στις μεγάλες πόλεις, οι οποίες χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη μιας περιορισμένης αγοράς. Λόγω της ανεπαρκώς ανεπτυγμένης αγοράς, οι χειροτέχνες δημιουργούν συντεχνίες με αποτέλεσμα τη δημιουργία κέντρων φεουδαρχικά οργανωμένης χειροτεχνίας. Ενώ το μέσο παραγωγής, που δεσπόζει στη φεουδαρχική γεωργία είναι η γη, στην φεουδαρχική χειροτεχνία κυρίαρχα είναι τα δημιουργημένα από την εργασία χειροκίνητα εργαλεία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, σε αυτό το στάδιο, το οποίο αντιστοιχεί στην ωριμότητα της φεουδαρχίας, έχουν αρχίσει να αντιδιαστέλλονται η φεουδαρχική χειροτεχνία και η φεουδαρχική γεωργία, οι ιστορικής προέλευσης και οι φυσικής προέλευσης σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Η διάλυση της φεουδαρχίας και η μετάβαση στην κεφαλαιοκρατία πραγματοποιείται κυρίως μέσω της εμφάνισης των κεφαλαιοκρατικών εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων στην περιφέρεια της πρώτης. Κατά Βαζιούλιν, «ο αποχωρισμός της φεουδαρχικής χειροτεχνίας είναι η αρχή της κεφαλαιοκρατίας, η προπαρασκευαστική βαθμίδα για την εμφάνιση της κεφαλαιοκρατίας» (ό.π.: 346). Στον βαθμό που έχουν διαχωριστεί η γεωργία και η χειροτεχνία, αυξάνονται οι ανταλλαγές, το οποίο οδηγεί στην ανάπτυξη των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων. Η ανάπτυξη των τελευταίων όμως έχει ως η κύρια βάση την χειροτεχνία. Με τον τρόπο αυτό, οι σχέσεις της αγοράς όσο περισσότερο αναπτύσσονται τόσο περισσότερο έρχονται σε αντίθεση με τη φεουδαρχία. Ο Βαζιούλιν εξηγεί ότι οι δύο τρόποι μετάβασης στην κεφαλαιοκρατία είναι 1) η εγκαθίδρυση από τους φεουδάρχες της χρηματικής γαιοπροσόδου λόγω της ανάγκης για τα προϊόντα της αναπτυσσόμενης αγοράς²⁴⁸ και 2) η μετεξέλιξη των άμεσων παραγωγών σε ελεύθερους ιδιοκτήτες γης (αγροτεμαχίων). Ο πρώτος τρόπος είναι και ο

²⁴⁸ Στην Ευρώπη του 13^{ου}-14^{ου} αιώνα συναντάμε σε μεγάλη κλίμακα την εν λόγω διαδικασία.

πλέον πιθανός τρόπος μετάβασης στην κεφαλαιοκρατία. Ο δεύτερος τρόπος καθίσταται δυνατός σε περιπτώσεις έντονης διαπάλης, συγκρούσεων και συρράξεων μεταξύ των φεουδαρχών.

Φανερόνεται ότι οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις προκύπτουν από την εσωτερική ανάπτυξη της φεουδαρχίας. Ωστόσο, αυτές οι σχέσεις δεν παράγονται ως τέτοιες από τον πυρήνα της αυτοκίνησής της. Οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις, οι οποίες διαμορφώνονται και αναπτύσσονται στην περιφέρεια της φεουδαρχίας, συνιστούν κατά κύριο λόγο κάτι το εξωτερικό προς αυτήν. Η διαδικασία της μετάβασης συντελείται υπό την επίδραση εξωτερικών παραγόντων, που ωστόσο έχουν δημιουργηθεί από την ίδια την φεουδαρχία. Σε αυτή τη βαθμίδα της μετάβασης, η σχέση εξωτερικού και εσωτερικού αναβαθμίζεται ακόμη πιο πολύ ως προς το χαρακτήρα της ουσιαστικής της αλληλεπίδρασης. Το εξωτερικό παραμένει ακόμη κυρίαρχο στην αναφορά του προς το εσωτερικό, το τελευταίο όμως έχει αναβαθμίσει τον ρόλο του δραστικά. Αυτό συνεπάγεται ότι στη κίνηση του αντικειμένου έχει αρχίσει να εμφανίζεται η εσωτερική αλληλεπίδραση.

Η τελευταία βαθμίδα του σταδίου της διαμόρφωσης της κοινωνίας είναι η κεφαλαιοκρατία. Αν επί φεουδαρχίας το κύριο στην παραγωγή ήταν η γεωργία, στην κεφαλαιοκρατία κυρίαρχη καθίσταται η βιομηχανία, η παραγωγή, η οποία έγκειται στη δευτερογενή και τριτογενή μεταποίηση κ.λπ., των προϊόντων της άγρας μέσω παρηγμένων μέσων εργασίας. Επί κεφαλαιοκρατίας, τα δημιουργημένα από την εργασία μέσα παραγωγής καθίστανται κυρίαρχα και η ιδιωτική ιδιοκτησία φθάνει στο απόγειο της και αποκτά μια αντίστοιχη εαυτής βάση. Κάτι τέτοιο συνεπάγεται ότι οι ιστορικής προέλευσης σχέσεις αποκτούν σημαντικότερο ρόλο από τις φυσικής προέλευσης σχέσεις. Εξαιτίας του γεγονότος ότι επί κεφαλαιοκρατίας το καθοριστικό είδος παραγωγής είναι η παραγωγή των μέσων παραγωγής, το θεμέλιο της ιδιωτικής ιδιοκτησίας είναι η ιδιοκτησία επί των μέσων παραγωγής. Οι άμεσοι παράγωγοι και οι κεφαλαιοκράτες δεν συνδέονται με φυσικής προέλευσης δεσμούς, αντιθέτως εκείνο που τους συνδέει είναι από τη μία η εργασία των μεν και από την άλλη η ιδιοκτησία επί των μέσων παραγωγής των δε.

Ο Βαζιούλιν τονίζει ότι μέχρι το νυν επίπεδο της ιστορικής εξέτασης η ιδιωτική ιδιοκτησία ταυτίζονταν εν γένει με τις ιστορικής προέλευσης σχέσεις και αντιπαραβαλλόταν με τις φυσικής προέλευσης σχέσεις (ό.π.: 353). Στον βαθμό όμως που αναφαίνονται οι δυνατότητες εξάλειψης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, στο προσκήνιο εγείρεται η διαφορά μεταξύ των ιστορικής

προέλευσης σχέσεων και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας βάση αποτελούν τα δημιουργημένα με χειρωνακτική εργασία χειροκίνητα μέσα παραγωγής. Η χειρωνακτική όμως παραγωγή χειροκίνητων μέσων παραγωγής βασίζεται στον έναν ή στον άλλο βαθμό στις ατομικές και φυσικές ιδιαιτερότητες του άμεσου παραγωγού. Αποκαλύπτεται λοιπόν ότι οι σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας συνιστούν μεν ιστορικής προέλευσης σχέσεις, οι οποίες ωστόσο δεν έχουν μετασχηματίσει ακόμη πλήρως τις φυσικής προέλευσης σχέσεις και μάλιστα τις προϋποθέτουν.

Τα μέσα παραγωγής, τα οποία διαδραματίζουν τον κυρίαρχο ρόλο επί κεφαλαιοκρατίας, συνιστούν συσσωρευμένη εργασία, παρελθούσα εργασία. Οι κάτοχοι των μέσων παραγωγής, της παρελθούσας εργασίας κυριαρχούν επί της ζωντανής εργασιακής διαδικασίας των άμεσων παραγωγών. Έτσι, στον μηχανισμό της εσωτερικής ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας η νεκρή εργασία κυριαρχεί επί της ζωντανής. Όμως,

η κυριαρχία της εργασίας του παρελθόντος, της νεκρής εργασίας επί της ζωντανής εργασίας εντός της αμοιβαίας διασύνδεσής τους, σημαίνει ότι οι φυσικές νομοτέλειες, οι φυσικοί δεσμοί, έχοντας παρεισφρήσει στο εσωτερικό της κοινωνικής ανάπτυξης, εξακολουθούν να κυριαρχούν με [αυτή] την ανηρημένη μορφή τους επί των καθ'αυτό κοινωνικών σχέσεων (ό.π.: 356).

Στη συνέχεια της εξέτασης παρουσιάζονται τα στάδια ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας στη βάση των σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου. Η αρχή της κεφαλαιοκρατίας συνδέεται με την ανάπτυξη της χειροτεχνίας και των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων στα σπλάχνα της φεουδαρχίας. Η πρωταρχική εμφάνιση της κεφαλαιοκρατίας έγκειται στη μετάβαση στη χειροτεχνία, οι οποία είναι ελεύθερη από τον φεουδαρχικό τρόπο οργάνωσης, στην εμφάνιση των ελεύθερων εργατών και του εμπορεύματος εργατική δύναμη και εν γένει στη μετάβαση στη χειροτεχνία που κυριαρχούν οι σχέσεις της αγοράς. Η διαμόρφωση της κεφαλαιοκρατίας συνδέεται με τη βαθμιαία μετάβαση στην ευρεία μηχανική παραγωγή, στην οποία οι μηχανές παράγονται με χειροτεχνικό και βιοτεχνικό τρόπο και στη μετάβαση στην παραγωγή μηχανών μέσω μηχανών. Γενικότερα, το στάδιο διαμόρφωσης της κεφαλαιοκρατίας συνδέεται με τη διαδικασία μετασχηματισμού της κληροδοτημένης από τη φεουδαρχία παραγωγικής βάσης και τη βαθμιαία μετατροπή των παραγωγικών διαδικασιών που βασίζονται στην αγορά σε κυρίαρχες. Η κλιμακούμενη διεύρυνση της αγοράς που συντελείται κατά το στάδιο της διαμόρφωσης οδηγεί στη συγκρότηση της παγκόσμιας αγοράς. Η τελευταία αποτελεί

το όριο της εκτατικής ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας. Με την επίτευξη του ορίου εκτατικής ανάπτυξης, η κεφαλαιοκρατία περνά στο στάδιο της εντατικής της ανάπτυξης, το οποίο συνάμα σηματοδοτεί και το πέρασμα στο στάδιο της ωριμότητας της κεφαλαιοκρατίας.

Η εντατική ανάπτυξη είναι κάτι που χαρακτηρίζει την κεφαλαιοκρατία από την εμφάνισή της. Τις διαφορετικές βαθμίδες της εντατικής ανάπτυξης παρουσιάζει ο Μαρξ στο «Κεφάλαιο» μέσω των βασικών στιγμών της παραγωγής σχετικής υπεραξίας²⁴⁹. Παρ' όλο που στα αρχικά στάδια της κεφαλαιοκρατίας (απλή συνεργασία, βιοτεχνία), μπορούμε να εντοπίσουμε τον ρόλο της εντατικής ανάπτυξης και μέσω των τεχνικών αλλαγών του καταμερισμού εργασίας, εν τούτοις, προ της ωριμότητας της κεφαλαιοκρατίας η εντατική ανάπτυξη υφίσταται υπηγμένη στην εκτατική και στο πλαίσιο της υπεροχής των ποσοτικών αλλαγών.

Η ωριμότητα της κεφαλαιοκρατίας χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της εκμηχανισμένης παραγωγής, της παραγωγής μηχανών μέσω μηχανών. Με τη μετάβαση στην κυριαρχία της εκμηχανισμένης παραγωγής, το ζητούμενο πλέον για την εργασιακή διαδικασία είναι η προσπάθεια βελτίωσης και ανάπτυξης των μέσων παραγωγής, των ίδιων των μηχανών. Όπως επισημαίνει ο Βαζιούλιν, «οι μηχανές είναι τέτοιο μέσο παραγωγής το οποίο εάν διαδραματίζει τον κύριο ρόλο στην παραγωγή, από την ίδια την ουσία του απαιτεί συνεχή [αδιάλειπτη] ανάπτυξη της παραγωγής» (ό.π.: 362). Η εντατική ανάπτυξη έτσι καθίσταται κυρίαρχη. Με την εκμηχανισμένη παραγωγή, η μηχανική παραγωγή αποκτά τη μορφή ενός συστήματος μηχανών, στο οποίο ο μεμονωμένος εργαζόμενος προβάλλει ως απλό προσάρτημά του. Υπό αυτούς τους όρους, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας καθίσταται τεχνική αναγκαιότητα.

Κατά το στάδιο της κεφαλαιοκρατίας αρχίζουν να ανακύπτουν οι δυνατότητες παραγωγής αγαθών σε αφθονία. Ταυτόχρονα, καθ' όλη την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας οξύνεται η αντίθεση κεφαλαίου και εργασίας και η αντίθεση μεταξύ νεκρής και ζωντανής εργασίας. Η τάση απόθησης της ζωντανής εργασίας από την παραγωγή σηματοδοτεί τη διαδικασία εξόδου του ανθρώπου από την άμεση παραγωγική διαδικασία και τη μετατροπή του σε διαχειριστή, ελεγκτή της τελευταίας. Αυτή η δυνατότητα όμως δεν μπορεί να καταστεί ενεργεία πραγματικότητα επί κεφαλαιοκρατίας. Έτσι, σε αυτό το στάδιο κλιμακώνεται η

²⁴⁹ Τη συστηματική πραγμάτευση αυτών των σταδίων πραγματοποιήσαμε στο έβδομο κεφάλαιο. Βλ. επίσης Marx, 2016: Ev.4).

αντίθεση μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. Σε αυτή τη βαθμίδα της ανάπτυξης της, η κεφαλαιοκρατία έχει μεταβεί στο στάδιο της σήψης της.

Το στάδιο της σήψης της κεφαλαιοκρατίας είναι ο ιμπεριαλισμός. Ο Βαζιούλιν κατά την περιγραφή των χαρακτηριστικών του ιμπεριαλισμού επανέρχεται στη σχέση εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης. Θα μπορούσαμε να απορήσουμε γι' αυτή την επανάκαμψη σε αυτούς τους όρους αφού η έκθεση τους πραγματοποιήθηκε κατά τα στάδια της πρωταρχικής εμφάνισης, της διαμόρφωσης και της ωριμότητας. Συγκεκριμένα τονίζει ότι κατά το ιμπεριαλιστικό στάδιο έχει επιτευχθεί το όριο εκτατικής ανάπτυξης και η εδραίωση της παγκόσμιας αγοράς και η κεφαλαιοκρατία έχει περάσει στον κατ' εξοχήν εντατικό στάδιο της ανάπτυξης της. Μάλιστα, κατά το ιμπεριαλιστικό στάδιο η εντατική ανάπτυξη οδηγείται σε ένα νέο στάδιο το οποίο εδράζεται στην αυτοματοποιημένη μηχανική παραγωγή. Σε αυτή τη βαθμίδα της εμβάθυνσης της ιστορικής εξέτασης, ο Βαζιούλιν διακρίνει το εξωτερικό από το εσωτερικό όριο της εκτατικής ανάπτυξης. Το εξωτερικό όριο της εκτατικής ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας συνίσταται στη δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς. Εσωτερικό όριο της εκτατικής ανάπτυξης συνιστά το μονοπώλιο ως το όριο μεγέθυνσης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Ο Βαζιούλιν γράφει:

Με τη μετατροπή της κεφαλαιοκρατίας σε μονοπωλιακή κεφαλαιοκρατία και με τη δημιουργία του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος, η κεφαλαιοκρατία φτάνει στο εξωτερικό και στο εσωτερικό όριο της εκτατικής ανάπτυξής της. Και παρά το γεγονός ότι η μετάβαση στην εντατική ανάπτυξη είχε διεξαχθεί ήδη κατά το στάδιο της ωριμότητας, η πλήρης κυριαρχία της εντατικής ανάπτυξης έχει θέση κατά το στάδιο της αποσύνθεσης της κεφαλαιοκρατίας (ό.π.: 366).

Με την εξέταση του μονοπωλιακού σταδίου της κεφαλαιοκρατίας στο προσκήνιο έρχεται το σύνολο των αντιφάσεων του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Έτσι, μαζί με την αντίφαση κεφαλαίου και εργασίας ανακύπτει η αντίφαση μεταξύ μονοπωλιακού και μη μονοπωλιακού κεφαλαίου, ανεπτυγμένων κεφαλαιοκρατικών χωρών και ασθενώς ανεπτυγμένων εξαρτημένων χωρών. Ο Βαζιούλιν επαναλαμβάνοντας την αντίληψη του Λένιν τονίζει ότι στις εξαρτημένες χώρες εμφανίζονται ευνοϊκές συνθήκες για την εμφάνιση επαναστατικής κατάστασης. Όσον αφορά στην εντατική ανάπτυξη, το όριο της είναι η διεξαγωγή της σοσιαλιστικής επανάστασης. Κατ'αυτόν τον τρόπο, κατά το στάδιο του ιμπεριαλισμού ανακύπτουν ολοένα οι συνθήκες για τη διεξαγωγή της σοσιαλιστικής επανάστασης και για το πέρασμα στο στάδιο της ωριμότητας της κοινωνίας.

Από μεθοδολογικής άποψης, η ανάπτυξη της σκέψης εδώ φαίνεται να αναπτύσσεται στο έδαφος μιας σχέσης όλου και μερών. Το παγκόσμιο κεφαλαιοκρατικό σύστημα αποτελεί το όλο και οι διαφορετικές χώρες τα μέρη.²⁵⁰ Η εν λόγω σχέση όμως επί της ουσίας συνιστά τη σχέση εξωτερικού και εσωτερικού. Διαπιστώνεται ότι στη «Λογική της Ιστορίας», η ιστορική εξέταση της διαδικασίας της μετάβασης από τον ένα κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό στον άλλο, απεικονίζεται ως προς το περιεχόμενο από τη σχέση εξωτερικού και εσωτερικού και ως προς τη μορφή από τη σχέση όλου και μερών.

Κατά το πέρασμα από την πρωτόγονη κοινότητα στη δουλοκτησία οι εξωτερικοί όροι διαδραματίζουν μείζονα ρόλο. Η ενεργεία πραγμάτωση αυτών των όρων συντελείται μέσω της αλληλεπίδρασης της κοινότητας με άλλες εξωτερικές κοινότητες. Η ύπαρξη διαφορετικών κοινοτήτων (κοινότητα των γενών, εδαφική κοινότητα, γεωργική κοινότητα κ.λπ.) εδράζεται στις ειδικές μορφές συνδυασμού του κοινωνικού με το φυσικό. Έτσι, το ίδιο το μέρος, οι διαφορετικές μορφές κοινότητας, είναι ακριβώς διαφορετικό εξαιτίας του δεσπίζοντα ρόλου του εξωτερικού. Αντίστοιχα, κατά τη μετάβαση από τη δουλοκτησία στη φεουδαρχία, οι εξωτερικές πρωτόγονες κοινότητες αλληλεπιδρούν με την υπό διάλυση δουλοκτησία. Φανερόνεται και εδώ ότι η ίδια η σχέση εξωτερικού και εσωτερικού αποτελεί συνάμα σχέση όλου και μερών.

Κατά τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στην κεφαλαιοκρατία έχουμε εκ νέου μια σχέση όλου και μερών. Η χειροτεχνία και οι αντίστοιχες χρηματικές και εμπορευματικές σχέσεις που αναπτύσσονται στις πόλεις στα σπλάχνα της φεουδαρχίας συνιστούν τα διαφορετικά εξωτερικά μέρη που μαζί με τη φεουδαρχία περιέχονται σε μια σύνολη αλληλεπίδραση. Εδώ ο εξωτερικός παράγοντας έχει δημιουργηθεί όπως τονίσαμε και προηγουμένως από το εσωτερικό, από την ίδια τη φεουδαρχία. Αντίστοιχα, η σχέση όλου και μερών έχει εσωτερικευθεί και έχει παραχθεί εν γένει από την ανάπτυξη της φεουδαρχίας.

Κατά τη μετάβαση από την κεφαλαιοκρατία στον κομμουνισμό, η σχέση εξωτερικού και εσωτερικού συνεχίζει να υφίσταται. Εδώ όμως τη βαρύτητα στη σχέση την έχει ο πόλος του εσωτερικού. Το εσωτερικό, η ίδια η αυτοκίνηση της κεφαλαιοκρατίας, γεννά την εργατική τάξη, μια κοινωνική δύναμη ο ιστορικός ρόλος της οποίας είναι η καταστροφή της κεφαλαιοκρατίας. Η σχέση όλου και μερών δεν έχει εκλείψει, αντιθέτως έχει εσωτερικευθεί. Στο στάδιο του

²⁵⁰ Όπως και η σχέση εξωτερικού και εσωτερικού, η σχέση όλου και μερών για την οποία κάνουμε λόγο εδώ δεν ταυτίζεται με τη σχέση όλου και μερών της Ουσιώδους σχέσης.

ιμπεριαλισμού, η αλληλεπίδραση διαφορετικών χωρών (ανεπτυγμένων και ασθενώς ανεπτυγμένων), μονοπωλίων με άλλα μονοπώλια, μονοπωλιακών και μη μονοπωλιακών κεφαλαίων, συνιστά αλληλεπίδραση των διαφορετικών μερών εντός του όλου του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Η σχέση αυτή όμως συνιστά μια σχέση, η οποία προκύπτει πρωτίστως από τη δράση των εσωτερικών όρων, από την εσωτερική ανάπτυξη του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος.

Το στάδιο της ωριμότητας της κοινωνίας είναι ο κομμουνισμός. Ο κομμουνισμός με τη σειρά του περιοδολογείται στη βάση των ιστορικών σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου. Το στάδιο της αρχής του κομμουνισμού ανακύπτει όταν η εκμηχανισμένη παραγωγή καθίσταται κυρίαρχη. Σε αυτό το στάδιο ανακύπτει συνάμα η δυνατότητα σταθερής παραγωγής υλικών σε αφθονία και ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας καθίσταται τεχνικά ολοένα και πιο αναγκαίος. Η πρωταρχική εμφάνιση του κομμουνισμού συνδέεται με τη σοσιαλιστική επανάσταση και με την εγκαθίδρυση της κοινωνικής ιδιοκτησίας επί εκείνων των μέσων παραγωγής που η χρήση τους καθιστά τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας τεχνική αναγκαιότητα. Το στάδιο της διαμόρφωσης του κομμουνισμού συνίσταται στη διαδικασία μετασχηματισμού της κληροδοθηθείσας από την κεφαλαιοκρατία υλικοτεχνικής βάσης και στη δημιουργία αντίστοιχης του κομμουνισμού υλικοτεχνικής βάσης. Σε αυτό το στάδιο αναπτύσσεται η αντίφαση μεταξύ της κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των μέσων παραγωγής και του μη εισέτι επαρκώς ανεπτυγμένου κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας. Ο Βαζιούλιν διακρίνει τρία βασικά στάδια στη διαδικασία ανάπτυξης αυτής της αντίφασης που χαρακτηρίζει το στάδιο της διαμόρφωσης.

Η πρώτη περίοδος, η οποία συνίσταται στην ανάπτυξη του κομμουνισμού επί κληροδοθηθείσας υλικοτεχνικής βάσης. Πρόκειται για την ανάπτυξη του κομμουνισμού στο πλαίσιο της μηχανικής παραγωγής. Σε αυτό το στάδιο ο κοινωνικός χαρακτήρας ναι μεν έχει ανακύψει, εν τούτοις δεν αφορά τη συνολική παραγωγή, αλλά συγκεκριμένες μηχανές και συστήματα μηχανών. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των διαφορετικών μηχανών και η απουσία ενός ευρύτερου και ενιαίου συστήματος μηχανών που αγκαλιάζει όλη τη χώρα, πόσο μάλλον και την ανθρωπότητα, οδηγεί νομοτελώς στη διατήρηση της ύπαρξης των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων. Σε αυτή την περίοδο, η κοινωνική ιδιοκτησία επί των μέσων παραγωγής

έχει μορφικό χαρακτήρα και ο κομμουνισμός αντίστοιχα αναπτύσσεται επί αναντίστοιχης εαυτού υλικοτεχνικής βάσης.

Η δεύτερη περίοδος διαμόρφωσης της κομμουνιστικής κοινωνίας έγκειται στο αρχικό στάδιο δημιουργίας αντίστοιχης του ώριμου κομμουνισμού υλικοτεχνικής βάσης. Το στάδιο αυτό συνδέεται με την μη ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση. Όπως αναφέρει ο Βαζιούλιν:

Η μη ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση συνυπάρχει αναπόφευκτα με την εκμηχάνιση και την έχει ως δική της ευρεία βάση. Εξ ου και η ισχύς με την οποία εγείρεται κατά το δεύτερο στάδιο της διαμόρφωσης του κομμουνισμού για πρώτη φορά το ζήτημα της ανάπτυξης της οικονομίας ως συνολικού πλέγματος (ό.π.: 382).

Σε αυτό το στάδιο έχει αρχίσει να γίνεται κυρίαρχη η εντατική ανάπτυξη ενώ συγχρόνως έχει άμεσα ανακύψει η δυνατότητα παραγωγής σταθερής αφθονίας υλικών αγαθών. Σε αυτό το στάδιο συνεχίζουν να συνυπάρχουν η σχεδιασμένη ανάπτυξη με τις εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις. Ωστόσο, όσο περισσότερο αναπτύσσεται η μη ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση τόσο περισσότερο οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις αποκτούν δευτερεύοντα ρόλο στη ζωή της κοινωνίας.

Η τρίτη περίοδος διαμόρφωσης του κομμουνισμού είναι η περίοδος μετεξέλιξης του σοσιαλισμού στην ανώτατη φάση του κομμουνισμού. Πρόκειται για το στάδιο μετάβασης από το στάδιο της διαμόρφωσης στο στάδιο της ωριμότητας της κομμουνιστικής κοινωνίας. Σε αυτή την περίοδο διεξάγεται η μετάβαση από τη μη ανεπτυγμένη στην ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση. Η αγροτική παραγωγή καθίσταται αδιάλειπτη, υψηλής παραγωγικότητας και ανεξάρτητη από τις καιρικές συνθήκες ενώ συγχρόνως αναγκαία για την κλίμακα και το μέγεθος της παραγωγής είναι η υψηλής ποσότητας παραγωγή ενέργειας.

Το στάδιο της ωριμότητας της κομμουνιστικής κοινωνίας χαρακτηρίζεται από ένα ενιαίο αυτοματοποιημένο σύμπλεγμα παραγωγής αυτομάτων μέσω αυτομάτων. Αυτή η ανώτερη βαθμίδα αυτοματοποίησης είναι ευέλικτη προς αναδιάρθρωση και μετάβαση από μια μορφή παραγωγής στην άλλη και γι' αυτό οι δυνατότητες της για περαιτέρω ανάπτυξη είναι πολλαπλά μεγαλύτερες εν συγκρίσει προς τη μηχανική παραγωγή ή ακόμη και τη μη ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση. Η ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση είναι η υλικοτεχνική βάση της παραγωγής σταθερής αφθονίας υλικών αγαθών. Σε αυτή τη βαθμίδα ανάπτυξης της κομμουνιστικής

κοινωνίας η εργασία βασίζεται στην τελειοποίηση και περαιτέρω ανάπτυξη της αυτοματοποιημένης παραγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εργασία είναι κατά κύριο λόγο δημιουργική και επιστημονική. Η αναγκαία εργασία παρ' όλο που συνεχίζει να διαδραματίζει ρόλο στη ζωή της κοινωνίας μετατρέπεται σταδιακά σε υπηγμένη στιγμή της δημιουργικής εργασίας. Η εργασία όντας αποσπασμένη από την άμεση φυσική εμπλοκή του ατόμου στην παραγωγή και έχοντας καταστεί ελεγκτική, δημιουργική, επιστημονική, έχει καταστεί εργασία που συνιστά εσωτερική ανάγκη και αυτοσκοπό για τον άνθρωπο. Σε αυτή τη βαθμίδα ανάπτυξης της κοινωνίας, η εργασία είναι εσωτερικά συνυφασμένη με τη διαμόρφωση και πραγμάτωση των ανθρώπων ως ολόπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων. Ένα τέτοιο είδος εργασίας που έχει καταστεί βαθύτατη εσωτερική ανθρώπινη ανάγκη και αυτοσκοπός «δεν συνιστά πλέον εργασία, αλλά πολιτισμό ως ολόπλευρη δράση, ζωή του πολιτισμού εντός των βασικών της εκφάνσεων, ολόπλευρη πολιτισμική δραστηριότητα» (ό.π.: 389).

Υπό το πρίσμα της ώριμης κομμουνιστικής κοινωνίας αποκαλύπτεται γλαφυρά η ελικοειδής μορφή ανάπτυξης της κοινωνίας και των πλευρών της. Από τη σκοπιά των μέσων παραγωγής, στην αφετηριακή σχέση του ανθρώπου με τη φύση τα μέσα επενέργειας ήταν δεδομένα από τη φύση. Στην πορεία της κοινωνικής ανάπτυξης τα παρηγμένα μέσα επενέργειας διαδραματίζουν όλο και πιο πολύ κυρίαρχο ρόλο. Κατά το στάδιο της ανεπτυγμένης αυτοματοποίησης συντελείται μια τρόπον τινά επιστροφή στο αρχικό σημείο, τα μέσα επενέργειας καθίστανται αυτενεργά και μάλιστα αρχίζουν να παράγουν τον εαυτό τους. Από τη σκοπιά των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, από τους φυσικής προέλευσης συλλογικούς δεσμούς η ανθρωπότητα πέρασε σε δεσμούς μεμονωμένων ανθρώπων, σε δεσμούς που το κάθε άτομο προβάλλει για το άλλο ως μέσο. Στο στάδιο της ωριμότητας έχουμε μια επιστροφή στους συλλογικούς δεσμούς μονάχα που εδώ πλέον αυτοί οι δεσμοί είναι κατ' εξοχήν κοινωνικοί. Αντίστοιχα, ο χαρακτήρας της εργασίας ανακύπτει αρχικά με συλλογική μορφή στο πλαίσιο του δεσπόζοντα ρόλου των φυσικών όρων, εν συνεχεία αναπτύσσεται διαμέσου του διαμελισμού του και φθάνει στο απόγειο του ως κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας.

Εξίσου με ελικοειδή τρόπο αναπτύσσεται η γνώση στην ενότητα της με τη συνείδηση. Αρχικά η γνώση ανακύπτει στο πλαίσιο της ατομικής χειρωνακτικής εργασίας και έχει κατά βάση ατομικό χαρακτήρα ενώ συγχρόνως είναι διαποτισμένη από στοιχεία φαντασίας και αισθητηριακής πρόσληψης της πραγματικότητας. Στην πορεία η γνώση αναπτύσσεται μέσω του

διχασμού της σε κατ' εξοχήν πρακτική, εμπειρική γνώση και θεωρητική γνώση· διαδικασία που εδράζεται στην ανάπτυξη της αντίθεσης φυσικής και διανοητικής εργασίας. Με την εδραίωση της αυτοματοποίησης και την περαιτέρω ανάπτυξη της αναφύονται και οι προϋποθέσεις για την άρση της αντίθεσης φυσικής και διανοητικής εργασίας.

Από τη σκοπιά της συνολικής επενέργειας του ανθρώπου στους υλικούς του όρους, στα αρχικά στάδια η επίδραση του ανθρώπου είναι υποτυπώδης. Η επενέργεια εδώ βασίζεται κυρίως στην κατανάλωση δεδομένων αντικειμένων προς κατανάλωση. Σε αυτό το στάδιο οι πλευρές της κοινωνίας τείνουν να ταυτίζονται. Κατά το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας η επίδραση του ανθρώπου στους υλικούς του όρους βαθαίνει και οι άνθρωποι προβλέπουν όλο και περισσότερο τις συνέπειες της επίδρασης τους στο φυσικό περιβάλλον. Σε αυτό το στάδιο,

δρομολογείται μια ολοένα βαθύτερη και αύξουσα διαδικασία διαμελισμού και απομόνωσης διαφόρων σφαιρών της ζωής της κοινωνίας, ενώ κατά το στάδιο της ωριμότητας, στην κομμουνιστική κοινωνία επέρχεται μια κατά κάποιο τρόπο επιστροφή στο αφετηριακό σημείο. Ωστόσο, η επιστροφή αυτή εδράζεται σε νέα βάση: εκείνες οι μορφές και οι σφαίρες της κοινωνικής ζωής που έχουν γεννηθεί από τον κοινωνικό ανταγωνισμό, μετασχηματίζονται και εξαφανίζονται, ενώ οι υπόλοιπες μετασχηματίζόμενες, όλο και περισσότερο προχωρούν σε αμοιβαία αλληλοδιείσδυση (ό.π.: 396).

Στην κομμουνιστική κοινωνία οι άνθρωποι κατευθύνουν σχεδιοτελώς την επενέργεια τους στη φύση, η επενέργεια τους όμως έχει τέτοιο βάθος που αναγκαία οδηγεί στη δημιουργία ενός τεχνητού φυσικού περιβάλλοντος. Ο Βαζιούλιν συμπεραίνει ότι,

η ανάπτυξη των δυνατοτήτων της ανθρωπότητας για τη δημιουργία τεχνητού περιβάλλοντος, η ανάπτυξη των δυνατοτήτων της αυτοματοποίησης και της δημιουργίας τεχνητών υλικών σημαίνουν ότι θα δημιουργηθούν προϋποθέσεις για την έξοδο της ανθρωπότητας από το πλαίσιο του φυσικού περιβάλλοντος της, για την υπέρβαση των ορίων του αποκλειστικά γήινου πολιτισμού και τη μετάβαση στο διαστημικό πολιτισμό (ό.π.: 392).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, με την επίτευξη του σταδίου της ωριμότητας της κοινωνίας μορφοποιούνται όλο και περισσότερο οι αναγκαίοι και ικανοί όροι για τη μετάβαση σε μια ανώτερη μορφή κίνησης, στον διαστημικό πολιτισμό.

Στη βάση των παραπάνω βασικών στιγμών, διαμέσου των οποίων αναπτύσσεται η ιστορική εξέταση, μπορούμε να συνοψίσουμε τον γενικό μεθοδολογικό κορμό της ιστορικής εξέτασης. Η εξέταση όπως ειπώθηκε αναπτύσσεται μέσω των σταδίων ανάπτυξης του οργανικού

όλου. Στο στάδιο της αρχής εξετάζονται οι προϋποθέσεις της κοινωνίας από τη σκοπιά της ουσίας, της εργασίας. Στα υπόλοιπα στάδια (πρωταρχική εμφάνιση, διαμόρφωση, ωριμότητα) το αντικείμενο υπάρχει. Στο κάθε στάδιο εξετάζεται η ανάπτυξη του αντικειμένου και η τυπική του διάρθρωση. Στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης εξετάζονται η παραγωγική σχέση του ανθρώπου προς τη φύση και οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, η σχέση φυσικού και κοινωνικού μέσω της οποίας διαγράφεται το περίγραμμα της τυπικής διάρθρωσης της πρωτόγονης κοινότητας και τέλος η διαδικασία διάλυσης της πρωτόγονης κοινότητας και η μετάβαση στο στάδιο της διαμόρφωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι βασικές λογικές στιγμές είναι η σχέση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, η σχέση φυσικού και κοινωνικού και η σχέση εξωτερικού και εσωτερικού.

Κατά το στάδιο της διαμόρφωσης το κάθε ξεχωριστό υποστάδιο εξετάζεται ξεχωριστά στη σχετική του αυτοτέλεια. Στη δουλοκτησία οι βασικές λογικές στιγμές, διαμέσου των οποίων αναπτύσσεται η σκέψη, είναι η σχέση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, η σχέση φυσικού και κοινωνικού, η σχέση εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης ως σχέση εξέτασης της διαδικασίας ανάπτυξης της ουσίας και τέλος η σχέση εξωτερικού και εσωτερικού. Εν συνεχεία στη φεουδαρχία η νόηση κινείται διαμέσου των λογικών στιγμών της σχέσης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, της σχέσης φυσικού και κοινωνικού, της σχέσης εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης, η οποία πλέον εξετάζεται σε γενικές γραμμές βάσει των σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου, και τέλος η σχέση εξωτερικού και εσωτερικού. Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει, οι λογικές στιγμές παραμένουν οι ίδιες με τη διαφορά ότι καθίσταται συστηματικότερη η εξέταση της αναπτυξιακής διαδικασίας της ουσίας της φεουδαρχίας. Τέλος, η κεφαλαιοκρατία εξετάζεται βάσει των ίδιων λογικών στιγμών με τη διαφορά ότι η εξέταση που αφορά την αναπτυξιακή διαδικασία της ουσίας έχει αποκτήσει ακόμη μεγαλύτερη συστηματικότητα. Διαπιστώνεται ότι όσο εγγύτερα βρίσκεται η ιστορική εξέταση προς το ώριμο και δεδομένο αντικείμενο τόσο μεγαλύτερη συστηματικότητα αποκτά.

Οι βασικές λογικές στιγμές του σταδίου της ωριμότητας είναι η σχέση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, τα στάδια ανάπτυξης της ουσίας από τη σκοπιά των σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου και της σχέσης εκτατικής και εντατικής ανάπτυξης και η σχέση φυσικού και κοινωνικού.

Εν κατακλείδι, οι παραπάνω λογικές στιγμές αποτελούν τον βασικό μεθοδολογικό κορμό της ιστορικής εξέτασης για κάθε στάδιο όπως και για κάθε υποστάδιο. Στη βάση ακριβώς αυτών των λογικών στιγμών συμπεραίνεται ότι η ιστορική εξέταση στη «Λογική της Ιστορίας» διεξάγεται και αναπτύσσεται πρωτίστως από τη σκοπιά της σφαίρας της ουσίας. Το κάθε στάδιο κατά τη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας παρουσιάζεται κατά κύριο λόγο από τη σκοπιά της βαθμίδας ανάπτυξης της ουσίας. Οι υπόλοιπες πλευρές της κοινωνίας όπως οι μορφές κοινωνικής συνείδησης, το εποικοδόμημα, οι τύποι προσωπικότητας κ.ά., περιγράφονται ακροθιγώς και πάντοτε υπό το πρίσμα της ουσίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διάρθρωση της ιστορικής εξέτασης ειλημμένη υπό το πρίσμα του λογικού κορμού που την συνέχει, απεικονίζεται σε καθαρή μορφή μέσω των παραπάνω λογικών στιγμών.

III.

Η σχέση λογικής και ιστορικής εξέτασης ειλημμένη εν συνόλω

Ας δούμε επισταμένα πώς ο Βαζιούλιν ορίζει τη σχέση μεταξύ λογικής και ιστορικής εξέτασης:

Η αναπτυξιακή διαδικασία μπορεί να εξεταστεί από την άποψη κατά την οποία οι στιγμές της [τα συστατικά στοιχεία της, οι συνιστώσες της] θεωρούνται ως ταυτόχρονα δεδομένες (λογική πτυχή) και από την άποψη της πραγματοποίησης αυτής της ανάπτυξης στο χρόνο (ιστορική πτυχή). Η λογική και η ιστορική εξέταση είναι εσωτερικά αλληλένδετες, εσωτερικά ενιαίες: η μεν διαλεκτική-υλιστική εξέταση των στιγμών της αναπτυξιακής διαδικασίας ως ταυτόχρονα δεδομένων συνιστά την απεικόνιση της ανάπτυξής της στο χρόνο σε ανηρημένη μορφή, η δε ανάπτυξη στο χρόνο συνιστά την ανάπτυξη ακριβώς αυτής, και όχι κάποιας άλλης διαδικασίας και, συνεπώς, των στιγμών [των συνιστωσών] αυτής [της διαδικασίας] ως ταυτόχρονα δεδομένων (Βαζιούλιν, 2013: 279).²⁵¹

Θεωρούμε ότι στην έως τώρα συνολική μας πραγμάτευση αποδείξαμε την αναφερθείσα αντίληψη περί της λογικής πτυχής. Η λογική εξέταση αποτελεί απεικόνιση της διάρθρωσης των πλευρών του δεδομένου ώριμου αντικειμένου. Η εν λόγω εξέταση συνιστά συνάμα απεικόνιση της διαδικασίας ιστορικής ανάπτυξης του αντικειμένου σε ανηρημένη μορφή. Όσον αφορά στην ιστορική εξέταση, σύμφωνα με τον ορισμό του Βαζιούλιν συνιστά απεικόνιση στον χρόνο ακριβώς αυτής της (λογικής) διάρθρωσης, δηλαδή της ολότητας των πλευρών του ώριμου αντικειμένου. Δεν πρόκειται λοιπόν για μια χρονολογική εξέταση που διερευνά τη σειρά εμφάνισης της μιας πλευράς ύστερα από την άλλη. Μια τέτοια προβληματική μπορεί να εντοπιστεί μονάχα ως ανηρημένη στους κόλπους της ιστορικής εξέτασης. Στη βαθμίδα της διαλεκτικής διερεύνησης του οργανικού όλου, η ιστορική εξέταση συνιστά την απεικόνιση της διάρθρωσης του ώριμου αντικειμένου, όπως αυτή προέκυψε από τη λογική εξέταση, σε κάθε ιστορικό στάδιο της ανάπτυξής του. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο η ιστορική εξέταση έπεται της λογικής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στο στάδιο λόγου χάριν της πρωταρχικής εμφάνισης δεν

²⁵¹ Αντίστοιχα ένα παραπλήσιο ορισμό της σχέσης λογικής και ιστορικής εξέτασης δίνει στο βιβλίο του «Η διαλεκτική του ιστορικού προτσές και η μεθοδολογία της έρευνας του»: «Πρέπει δε να σημειώσουμε εδώ ότι το ζήτημα της κοινωνίας σαν συστήματος και το ζήτημα των τύπων της κοινωνικής ανάπτυξης είναι εσωτερικά αλληλένδετα. Διότι, στην πρώτη περίπτωση, πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για τη λειτουργία της κοινωνίας σαν ενότητας όλων των πλευρών, τομέων της κ.λπ., ενώ στη δεύτερη περίπτωση, πρόκειται για την ιστορική ανάπτυξη της κοινωνίας σαν συστήματος, σαν ολότητας» (Βαζιούλιν, 1988: 13).

απεικονίζεται κάποια μεμονωμένη πλευρά ή μια ομάδα πλευρών, αλλά η συνολική διάρθρωση και η σχέση των πλευρών του αντικειμένου.

Στην περίπτωση της κοινωνίας λοιπόν, θα πρέπει η ιστορική εξέταση σε κάθε συγκεκριμένο στάδιο της ιστορικής ανάπτυξης να απεικονίζει την ολότητα του συσχετισμού της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με τη φύση και τους άλλους ανθρώπους, της εργασίας και της παραγωγής, των μορφών κοινωνικής συνείδησης και του εποικοδομήματος. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα που εξήγαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο παρατηρούμε ότι ο Βαζιούλιν κατά την ιστορική εξέταση της κοινωνίας δεν παραμένει πλήρως πιστός στον ορισμό του. Η συνολική διάρθρωση της κοινωνίας εξετάζεται μεν, αλλά τυπικά. Αυτό που δεσπόζει στην ιστορική εξέταση της κοινωνίας είναι η απεικόνιση πρωτίστως των πλευρών της παραγωγής στα διάφορα στάδια της ιστορικής ανάπτυξης και τα συνεπαγόμενα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτήν ως προς τις υπόλοιπες πλευρές. Ως εκ τούτου, οι μορφές κοινωνικές συνείδησης και το εποικοδόμημα αλλά και πλευρές που συνδέονται με την απλούστατη σχέση δεν εξετάζονται ειδικά, αλλά διαμέσου του τρόπου που προβάλλουν από τη γνώση των πλευρών της παραγωγής, δηλαδή από τη γνώση της συγκεκριμένη βαθμίδας ανάπτυξης της διαλεκτικής παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής.

Υποθέτουμε ότι ο πλέον πιθανός λόγος που ο Βαζιούλιν δεν προβαίνει σε μια πλήρη συστηματική ανάπτυξη της ιστορικής εξέτασης οφείλεται στους όρους ως προς τον προβλεπόμενο όγκο που όφειλαν να εκτείνονται τα συγγράμματα στην εποχή του.²⁵² Σε κάθε περίπτωση, όποια και αν είναι η αιτία της μη καθ' όλα ανεπτυγμένης ιστορικής εξέτασης, η φιλοσοφική και επιστημολογική μας έρευνα θα πρέπει να πραγματευτεί την ιστορική εξέταση όπως αυτή υφίσταται και όχι όπως αυτή θα όφειλε να είναι στη βάση ενός μεθοδολογικού υποδείγματος. Αυτό που θα δείξουμε εν προκειμένω είναι ότι ακόμη και με αυτήν την μη καθ' όλα ανεπτυγμένη μορφή, η διαλεκτική λογική έχει κάνει ένα βήμα εμπρός στο ιστορικό της γίνεσθαι.

Ας ξεκινήσουμε αρχικά από την πλευρά της ταυτότητας λογικού και ιστορικού τρόπου εξέτασης. Δείξαμε σε πληθώρα στιγμών ότι η γενική διάρθρωση της λογικής εξέτασης

²⁵² Για παράδειγμα αναφέρει ως προς την περιορισμένη εξέταση των μορφών κοινότητας. «Εδώ –λόγω περιορισμών ως προς την έκταση της παρούσας έκδοσης– δεν έχουμε τη δυνατότητα μιας διεξοδικής εξέτασης των διαφόρων μορφών κοινότητας και της εξέλιξής τους» (Βαζιούλιν, 2013: 292).

εμπεριέχει σε ανηρημένη μορφή την ιστορική κίνηση του αντικειμένου. Αυτή είναι η πρώτη μορφή της ταυτότητας λογικού και ιστορικού και συγκεκριμένα η ταυτότητα λογικού και ιστορικού εντός της λογικής εξέτασης. Κατά την εξέταση της ιστορικής πτυχής φανερώθηκε επίσης το αντίστροφο, η απεικόνιση σε ανηρημένη μορφή της λογικής πτυχής. Αυτή είναι η δεύτερη μορφή της ταύτισης λογικού και ιστορικού, η οποία βρίσκεται εντός της ιστορικής εξέτασης. Στη βάση του συσχετισμού και της ενότητας των δύο πλευρών της ταύτισης, οδηγούμαστε σε μια πιο ολοκληρωμένη μορφή ταυτότητας (σύμπτωσης) λογικού και ιστορικού. Σε αυτό το σημείο της έρευνας εστιάζουμε στη στιγμή της ταυτότητας (σύμπτωσης) της λογικής και της ιστορικής εξέτασης πραγματοποιώντας, έτσι, αφαίρεση από εκείνες τις πλευρές που αναδεικνύουν τη διαφορά (μη-σύμπτωση) της λογικής και της ιστορικής εξέτασης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, σε αυτό το σημείο επιχειρείται ο εντοπισμός της στιγμής της ταυτότητας (σύμπτωσης) της λογικής και της ιστορικής εξέτασης στη «Λογική της Ιστορίας».

Στη «Λογική της Ιστορίας», η υποδιαίρεση στις σφαίρες του Είναι, της Ουσίας, του Φαινομένου και της Ενεργείας Πραγματικότητας, αντιστοιχεί στη σφαίρα της αμεσότητας και των κατ' εξοχήν φυσικών και βιολογικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των ανθρώπων, στην παραγωγή, στις μορφές κοινωνικής συνείδησης και στο εποικοδόμημα. Παρ' ότι σε κάθε στάδιο της ιστορικής πτυχής, η κοινωνία εξετάζεται στη βάση της γενικής της διάρθρωσης, δηλαδή υπό το πρίσμα της συνύπαρξης του συνόλου των πλευρών της, μπορούμε σε ένα δεύτερο επίπεδο να παρατηρήσουμε μια παραλληλία στην ανάπτυξη μεταξύ των λογικών σφαιρών και των σταδίων της ιστορικής ανάπτυξης. Έτσι, η σφαίρα του Είναι αντιστοιχεί εν γένει με το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης και σε ένα δεύτερο βαθμό με εκείνο των προϋποθέσεων. Η σφαίρα της Ουσίας αντιστοιχεί με το στάδιο της διαμόρφωσης. Η σφαίρα του Φαινομένου αντιστοιχεί με τα ύστερα υποστάδια του σταδίου της διαμόρφωσης και με τη σταδιακή μετάβαση στο στάδιο της ωριμότητας. Η Ενεργεία Πραγματικότητα αντιστοιχεί στο στάδιο της ωριμότητας και σε ένα δεύτερο βαθμό στη διαδικασία μετάβασης στην επόμενη μορφή κίνησης.

Πιο συγκεκριμένα, το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης δεν απεικονίζει μονάχα το στάδιο, στο οποίο οι διαφορετικές πλευρές της κοινωνίας δεν έχουν διακριθεί μεταξύ τους αποτελώντας μια άμεση ταυτότητα, αλλά επίσης το στάδιο, στο οποίο δεσπόζουν οι φυσικές και βιολογικές μορφές αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων. Σε αυτό το στάδιο, λοιπόν, οι αλληλεπιδράσεις που αντιστοιχούν στη σφαίρα του Είναι αποτελούν τις κυρίαρχες

αλληλεπιδράσεις στο σύνολο της κοινωνίας. Στο στάδιο της διαμόρφωσης κυριαρχεί όλο και περισσότερο η παραγωγή και αντίστοιχα στο σύνολο της κοινωνίας κυριαρχούν οι αλληλεπιδράσεις που χαρακτηρίζουν τη σφαίρα της Ουσίας. Κατά τη βαθμιαία κλιμάκωση του ίδιου σταδίου, η ανάπτυξη της παραγωγής οδηγεί όλο και περισσότερο στην αναβάθμιση της συνειδητής επενέργειας των ανθρώπων με την ίδια. Παράλληλα, αναπτύσσεται η σφαίρα εκτός της παραγωγής, αυτή που θα αποκαλούσαμε ως σφαίρα της κοινωνικής ζωής ή της κοινωνικής αναπαραγωγής, η οποία σχετίζεται με τις συνειδητές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ανθρώπων. Επομένως, στο στάδιο της διαμόρφωσης και ειδικά στο στάδιο της κεφαλαιοκρατίας, κυριαρχούν οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, που προσιδιάζουν στη σφαίρα του Φαινομένου. Αυτό δεν σημαίνει ότι έπαψαν να κυριαρχούν οι αλληλεπιδράσεις της σφαίρας της παραγωγής, αλλά ότι οι τελευταίες βρίσκονται πλέον σε ενότητα και αμοιβαία αλληλεπίδραση με τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, που αναπτύσσονται στη σφαίρα του Φαινομένου. Η σφαίρα του Φαινομένου, ως η σφαίρα της κοινωνικής ζωής, παρ' ότι εδράζεται στη σφαίρα της παραγωγής διαφοροποιείται από αυτήν κατά τρόπο, που όσο πιο ανεπτυγμένη είναι τόσο περισσότερο χαρακτηρίζεται από έναν σχετικά αυτοτελή χαρακτήρα. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο η σφαίρα του Φαινομένου και οι κοινωνικές της αλληλεπιδράσεις αναπαριστούν σε ανηρημένη μορφή και τη διαδικασία της μετάβασης από το στάδιο της διαμόρφωσης σε εκείνο της ωριμότητας της ανθρώπινης κοινωνίας. Η σφαίρα του Φαινομένου αναπαριστά από τη μία τον κεντρικό ρόλο της συνείδησης στη μεταβολή των σχέσεων παραγωγής και από την άλλη ένα είδος κοινωνικών αλληλεπιδράσεων που απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τις σχέσεις που καθορίζονται από τα αποτελέσματα της παραγωγικής διαδικασίας. Τέλος, το στάδιο της ωριμότητας και οι σχέσεις που το χαρακτηρίζουν αντιστοιχούν στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις που απεικονίζονται στη σφαίρα της Ενεργείας Πραγματικότητας. Στο στάδιο της ωριμότητας, η ζωή της κοινωνίας έχει πάψει να καθορίζεται μονοσήμαντα από τα αποτελέσματα της παραγωγής και εκείνο που πλέον δεσπόζει είναι η ανάγκη για εργασία ως όρος για την ολόπλευρη ανάπτυξη έκαστης προσωπικότητας. Ως εκ τούτου, οι σχέσεις αυτές, ως σχέσεις ολόπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων, είναι οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις που χαρακτηρίζουν τη σφαίρα της Ενεργείας Πραγματικότητας.

Σύμφωνα με την ταυτότητα (σύμπτωση) λογικού και ιστορικού που μόλις αναπτύξαμε, δύναται να προσδιοριστεί κάθε σφαίρα και κάθε στάδιο της ιστορικής ανάπτυξης σε σχέση με *το είδος των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων* που είναι κυρίαρχο σε αυτές και τους αντιστοιχεί. Υπό

το πρίσμα επομένως του διαφορετικού είδους κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, που δεσπόζει σε κάθε σφαίρα και κάθε στάδιο της κοινωνικής ανάπτυξης, φανερώνεται η αντικειμενική βάση της *διαφοροποίησης* των προσδιορισμών του ανθρώπου και της κοινωνίας.

Στη σφαίρα του Είναι και στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης, οι προσδιορισμοί του ανθρώπου και της κοινωνίας εξαντλούνται εν γένει και εν συνόλω στους φυσικούς και βιολογικούς προσδιορισμούς. Στην επόμενη βαθμίδα, η οποία συνδέεται με τη σφαίρα της Ουσίας και με το στάδιο της διαμόρφωσης, επέρχεται μια διαφοροποίηση και ένας πολλαπλασιασμός των προσδιορισμών. Αν στην πρώτη βαθμίδα οι άνθρωποι διέφεραν μεταξύ τους κατά βάση ως προς το φύλο και την ηλικία, στη δεύτερη βαθμίδα διαφέρουν ως προς το είδος και τον χαρακτήρα της εργασίας που επιτελούν, ως προς τη θέση και τον ρόλο τους στο καταμερισμό της εργασίας, ως προς τη θέση τους στις σχέσεις παραγωγής, ιδιοποίησης και ιδιοκτησίας κ.λπ. Συνεπώς, η ίδια η αντικειμενική βάση των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων παράγει ένα πολύ μεγαλύτερο πλήθος διαφοροποιήσεων μεταξύ των ανθρώπων, το οποίο δεν διαφέρει απλώς ποσοτικά από το προγενέστερο στάδιο αλλά και ποιοτικά.

Στη επόμενη βαθμίδα, που αντιστοιχεί στη σφαίρα του Φαινομένου και στα ύστερα υποστάδια της διαμόρφωσης, πραγματοποιείται μια έκρηξη διαφοροποιήσεων. Οι άνθρωποι προσδιορίζονται και διαφοροποιούνται σε σχέση με τη θέση τους στον πολεοδομικό χώρο, σύμφωνα με τον τρόπο ζωής τους, ως προς τον τρόπο που συνειδητοποιούν τον εαυτό τους και την κοινωνία, ως προς τις αισθητικές τους εκφράσεις και επιλογές, ως προς τις φιλοσοφικές και ιδεολογικές τους αντιλήψεις κ.ά. Στην τελευταία και πιο ανεπτυγμένη βαθμίδα, η οποία είναι συνυφασμένη με τη σφαίρα της Ενεργείας Πραγματικότητας και με τον κομμουνισμό, η ανάπτυξη των διαφοροποιήσεων φθάνει στο απόγειό της. Σε αυτή τη βαθμίδα, οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις αποκτούν το πιο πλούσιο τους περιεχόμενο, ενώ συνάμα συντελείται και μια ασύλληπτη έκρηξη προσδιορισμών. Πλείονες προσδιορισμοί χαρακτηρίζουν τον κάθε άνθρωπο και τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Η διαφοροποίηση μεταξύ των ανθρώπων αποτελεί μια ενεργεία πραγματική διαφοροποίηση, μια διαδικασία κατά την οποία ο κάθε άνθρωπος συνεχίζει να διαφοροποιείται και να αναπτύσσεται, ενώ συγχρόνως η εν λόγω διαδικασία είναι αναγκαία προϋπόθεση για την ολόπλευρη ανάπτυξη των άλλων ανθρώπων. Οι άνθρωποι σε αυτή τη βαθμίδα χαρακτηρίζονται από έναν τεράστιο πλούτο προσδιορισμών όπως, οι διαφορετικές εργασίες που πραγματοποιούν, οι διαφορετικές μορφές κοινωνικής συνείδησης που βρίσκονται

σε διαρκή ανάπτυξη, οι διαφορετικές και μεταβαλλόμενες σχέσεις με τα υλικοτεχνικά και οργανωτικά μέσα και με τον συνολικό πολιτισμό της ανθρωπότητας. Εν τέλει, διαφοροποιητικός και προσδιοριστικός παράγοντας των ανθρώπων καθίσταται πλέον το σύνολο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων της ενοποιημένης ανθρωπότητας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, κατά τη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας, έχει ιδιαίτερη σημασία να κατανοείται αυτή η αντιφατική διαδικασία ανάπτυξης των προσδιορισμών του ανθρώπου και η ταυτόχρονη αντιφατική διαδικασία ενοποίησης της ανθρωπότητας διαμέσου της αύξουσας διαφοροποίησης των ανθρώπων, όπου κάθε ατομική προσωπικότητα είναι μοναδική και ανεπανάληπτη. Σε κάθε ανώτερη βαθμίδα δεν έχουμε απλώς την ανάπτυξη των μεν ή των δε πλευρών της κοινωνίας, αλλά έχουμε να κάνουμε με την ανάπτυξη του συνόλου των πλευρών της κοινωνίας, μια ανάπτυξη που η διάρθρωση και οι πλευρές της κοινωνίας αποκτούν όλο και μεγαλύτερη πολυπλοκότητα και αμοιβαίο εσωτερικό δεσμό μετατρεπόμενες σε ένα εν ενεργεία οργανικό όλο. Επομένως, δεν πρόκειται απλώς για μια ποσοτική διαφοροποίηση των παραγόντων προσδιορισμού των ανθρώπων, αλλά, εξίσου, για μια διαφοροποίηση η οποία σχετίζεται, πρώτα και κύρια, με θεμελιώδεις μεταβολές που αναδεικνύουν τον εκάστοτε κυρίαρχο τύπο σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων στα διαφορετικά στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης.

Ας περάσουμε τώρα στην πλευρά της διαφοράς (μη-σύμπτωσης) μεταξύ λογικής και ιστορικής εξέτασης. Συγκρίνοντας τις δύο μορφές εξέτασης, εκείνο που διαπιστώνεται με τον πλέον άμεσο τρόπο είναι ότι στη δεύτερη (ιστορική) απεικονίζονται δύο στάδια, τα οποία βρίσκονται εκτός των ορίων ύπαρξης της δεδομένης απεικονισθείσας διάρθρωσης του γνωστικού αντικειμένου. Το πρώτο και πλέον φανερό είναι το στάδιο της αρχής. Στο στάδιο της αρχής απεικονίζονται πλευρές που προϋπάρχουν του αντικειμένου. Το άλλο, λιγότερο φανερό, στάδιο είναι το ώριμο στάδιο του κομμουνισμού καθώς και οι εντεταγμένες στο τελευταίο προϋποθέσεις της ανώτερης μορφής κίνησης, του διαστημικού πολιτισμού.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να τονίσουμε ότι κατά την εκπόνηση της ερευνητικής του δραστηριότητας, ο Βαζιούλιν λαμβάνει ως δεδομένο ώριμο αντικείμενο την κοινωνία της εποχής του και τις δυναμικές που προέβαλλαν μέσα από αυτήν. Η κοινωνία του καιρού του όμως ήταν ο σοσιαλισμός, ο οποίος τελούσε υπό διαμόρφωση. Μάλιστα, ήταν ένας σοσιαλισμός σε συνθήκες κατά τις οποίες σε πλανητική κλίμακα υπερίσχυαν αριθμητικά οι δυνάμεις της κεφαλαιοκρατίας.

Η λογική εξέταση, όντας απεικόνιση των υφιστάμενων και υπαρκτών πλευρών του ώριμου αντικειμένου, δεν μπορεί παρά να είναι πρωτίστως απεικόνιση των πλευρών της κοινωνίας, όπως αυτές υφίστανται ενώπιον του/της ερευνητή/-ήτριας. Έτσι, μέσω της λογικής εξέτασης, ναι μεν απεικονίζονται η δομή και η διάρθρωση της ώριμης κοινωνίας, ωστόσο δεν απεικονίζονται στο πλέον ανεπτυγμένο τους στάδιο, αλλά σε ένα συγκεκριμένο υποστάδιο του σταδίου της ωριμότητας. Ας διασαφηνίσουμε περαιτέρω το συγκεκριμένο ζήτημα. Η εμφάνιση του σοσιαλισμού, ακόμη και με τη μορφή του πρώιμου σοσιαλισμού — παίρνοντας υπόψη και τις μεταγενέστερες της συγγραφής της «Λογικής της Ιστορίας» απόψεις του Βαζιούλιν —, συνιστά εμφάνιση της ώριμης κοινωνίας. Ως εκ τούτου, από τη σκοπιά της παγκόσμιας ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας, στον βαθμό που ο (πρώιμος) σοσιαλισμός συνιστά ταυτοχρόνως την εμφάνιση του ώριμου σταδίου ανάπτυξης της ανθρωπότητας, καθίσταται δυνατή η εξέταση της δομής και της ιστορίας της κοινωνίας από το στάδιο της ωριμότητάς της. Ο Βαζιούλιν αναφέρει σχετικά με αυτό το ζήτημα:

Μπορούμε να εξετάσουμε τη νέα κοινωνία όχι μόνο από τη σκοπιά της άρνησης της παλιάς κοινωνίας, αλλά κι από τη σκοπιά της εδραίωσης της νέας. Έστω και εάν [αυτή η νέα κοινωνία] ήταν ελάχιστα ανεπτυγμένη, όπως είναι, μιλώντας μεταφορικά, το δύο εβδομάδων έμβρυο, που έχει ακόμα βραγχιακές σχισμές. Και αυτό το [ανθρώπινο] «παιδί» αντιπαρατίθεται στον «γορίλα της κεφαλαιοκρατίας». Έστω ότι αυτός είναι ένας σοσιαλισμός με «βραγχιακές σχισμές» και αντιπαρατίθεται στον ενήλικα «γορίλα της κεφαλαιοκρατίας». Ωστόσο, αυτό είναι πλέον άνθρωπος και όχι γορίλας, **αυτή είναι πλέον η αρχή της αυθεντικής ιστορίας και όχι η προϊστορία της κοινωνίας**. Η σκοπιά της κατάφασης της νέας κοινωνίας μας επιτρέπει να αρθρούμε σε ένα υψηλότερο επίπεδο κατανόησης και της μεθόδου και των κοινωνικών διαδικασιών και πολλών άλλων προβλημάτων, ακόμα και στις φυσικές επιστήμες (Βαζιούλιν, 2017: 80).

Ο σοσιαλισμός της εποχής του Βαζιούλιν, ακόμη και ως πρώιμος σοσιαλισμός, καθιστά εφικτή την λογική ανασύσταση της διάρθρωσης της κοινωνίας, ως οργανικού όλου, από τη σκοπιά του ώριμου σταδίου της ανάπτυξής της. Η λογική ανασύσταση, όμως, μέσω της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, συνιστά, πρώτα και κύρια, ανασύσταση της διάρθρωσης των πλευρών του δεδομένου και υπαρκτού αντικειμένου. Επομένως, μέσω της λογικής εξέτασης απεικονίζεται η διάρθρωση της ώριμης κοινωνίας, ωστόσο, η εν λόγω διάρθρωση δεν απεικονίζεται από το πλέον ανεπτυγμένο υποστάδιο του σταδίου της ωριμότητας, αλλά από ένα από τα αρχικά υποστάδιά της. Ωστόσο, θα πρέπει πάντοτε να λαμβάνεται υπόψη ότι μέσω της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο επιτυγχάνεται η λογική ανασύσταση της διάρθρωσης των πλευρών ενός δεδομένου

*αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου, το οποίο αποτελεί ένα οργανικό όλο. Η λογική ανασύσταση της διάρθρωσης των πλευρών ενός αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου σημαίνει εκ των πραγμάτων ανασύσταση της διαδικασίας και του μηχανισμού της ανάπτυξής του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ανασύσταση των πλευρών του δεδομένου αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου συνεπάγεται την απεικόνιση της ιδιότυπης κίνησής του. Από αυτή τη σκοπιά, η λογική εξέταση συνιστά απεικόνιση τόσο της παρελθούσας όσο και της μελλοντικής κίνησης του αντικειμένου. Σύμφωνα με το τελευταίο, η διερεύνηση της κοινωνίας από το στάδιο του πρώιμου σοσιαλισμού δεν έγκειται στην περιγραφή των δεδομένων πλευρών του, όπως αυτές υπήρξαν εμπειρικά σε μια ορισμένη ιστορική περίοδο. Αντιθέτως, η λογική εξέταση διαγιγνώσκει τις πλευρές της κοινωνίας διαμέσου της νομοτελούς κίνησής της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι πλευρές της κοινωνίας αναπαρίστανται όπως αυτές διαυγάζονται από την ιδιότυπη κίνηση της τελευταίας. Υπό αυτήν την έννοια, η απεικόνιση της διάρθρωσης των πλευρών της κοινωνίας συνιστά συγχρόνως και απεικόνιση του μέλλοντός της. Εν τούτοις, στη λογική εξέταση το μέλλον απεικονίζεται σε ένα δεύτερο επίπεδο με τη μορφή του *δυνάμει*, ενώ εκείνο το οποίο κυριαρχεί κατά τη λογική εξέταση είναι η απεικόνιση της διάρθρωσης και της κίνησης του δεδομένου αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου.*

Η κοινωνία λοιπόν ενώ βρίσκεται στο στάδιο της ωριμότητάς της και μπορεί να διερευνηθεί μέσω του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, συγχρόνως οι πλευρές της συνεχίζουν να μετασχηματίζονται, διότι η ίδια η ωριμότητα βρίσκεται υπό διαμόρφωση. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο και σύμφωνα με τα όσα έχουν δειχθεί στο έβδομο κεφάλαιο, ο Βαζιούλιν κατά την εξέταση των ουσιοτήτων, των στιγμών δηλαδή του καταμερισμού της εργασίας, φτάνει τη συστηματική εξέταση μέχρι το επίπεδο της αντίθεσης, ενώ η μετάβαση στο στάδιο της αντίφασης, προσδιορίζεται ως δυνατότητα. Ως εκ τούτου, *η λογική πτυχή μη υπερβαίνοντας κατά βάση την άμεση δεδομένη ύπαρξη του γνωστικού αντικειμένου καθιστά σχεδόν αδύνατη την περιγραφή της συνολικής διάρθρωσης των πλευρών του ώριμου κομμουνισμού, πόσο μάλλον την περιγραφή εν είδει δυνατότητας της νέας μορφής κίνησης, του διαστημικού πολιτισμού.*

Ο εν λόγω περιορισμός της λογικής εξέτασης υπερβαίνεται–αίρεται από την ιστορική εξέταση. Η ιστορική εξέταση, έχοντας κατ' εξοχήν δυναμικό χαρακτήρα, αφού εξετάζει την κίνηση των πλευρών του αντικειμένου στον χρόνο, εκκινεί από εκείνο το στάδιο, κατά το οποίο

υπάρχουν μονάχα οι προϋποθέσεις του αντικειμένου, ακολουθεί την ανάπτυξη του αντικειμένου και προβλέπει τη μελλοντική του κίνηση και τις νομοτελείς δυνατότητες τόσο άρσης όσο και καταστροφής του. Η πρόγνωση της μελλοντικής κίνησης του αντικειμένου πραγματοποιείται υπό τη μορφή φάσματος δυνατοτήτων και όχι σαν μια ακόμη μορφή τελεολογίας.²⁵³ Στην περίπτωση της κοινωνίας, κάτι τέτοιο είναι εμφανές, όταν αντιδιαστέλλονται δύο κύριες τάσεις της νομοτελούς ανάπτυξης, από τη μία η κομμουνιστική κοινωνία και από την άλλη η καταστροφή της ανθρωπότητας.

Η περιγραφή των χαρακτηριστικών του κομμουνισμού προκύπτει κυρίως από τη γνώση των νομοτελειών της ουσίας. Έτσι, οι δυνατότητες που υφίστανται, στο παρόν του/της ερευνητή/-ήτριας ώριμο στάδιο της ανάπτυξης του αντικειμένου, προδιαγράφουν την ενεργεία πραγματική τους εκπλήρωση. Οι δυνατότητες αυτές όμως δεν εξετάζονται μόνο υπό το πρίσμα της άμεσης και δεδομένης τους ύπαρξης· κάτι τέτοιο λαμβάνει χώρα εξίσου κατά τη λογική εξέταση. Η ιστορική εξέταση διερευνά τις δυνατότητες υπό το πρίσμα της εσωτερικής τους διασύνδεσης με τις προγενέστερες δυνατότητες της άμεσης ύπαρξης και αυτές με τη σειρά τους με τις προηγούμενες. *Έτσι, η πρόγνωση που επιτυγχάνει η ιστορική εξέταση δεν είναι μια πρόγνωση που προκύπτει αποκλειστικά από τις ενυπάρχουσες δυνατότητες του νυν επιπέδου ανάπτυξης του αντικειμένου, αλλά από τη συνολική νομοτελή πορεία της έως τώρα ιστορικής ανάπτυξής της ανθρωπότητας.*

Η απεικόνιση της νομοτελούς κίνησης του αντικειμένου δεν αποτελεί τη μοναδική συνιστώσα της πρόγνωσης της μελλοντικής του πορείας. Στη διαδικασία της πρόγνωσης κομβικό ρόλο επίσης διαδραματίζει η απεικόνιση της συσχέτισης του υπό διερεύνηση αντικειμένου με το εξωτερικό προς αυτό αντικείμενο. Την πρώτη θα την αποκαλέσουμε *εσωτερική συνιστώσα*, ενώ τη δεύτερη *εξωτερική συνιστώσα* της διαδικασίας πρόγνωσης.

Συγκεκριμένα λοιπόν η απεικόνιση της νομοτελούς πορείας της κοινωνίας, διαμέσου κυρίως των εσωτερικών της αντιφάσεων, συνιστά την εσωτερική συνιστώσα της πρόγνωσης, ενώ η απεικόνιση της συσχέτισης φυσικού και κοινωνικού συνιστά την εξωτερική συνιστώσα της

²⁵³ Κατά τη θεώρησή μας, οι αντιλήψεις εκείνες, που ταυτίζουν την οποιαδήποτε μορφή πρόγνωσης της κίνησης του αντικειμένου με την τελεολογία, αποτελούν κατά βάση αντιεπιστημονικές αντιλήψεις, οι οποίες αδυνατούν να κατανοήσουν την ουσία της ίδιας της γνωστικής διαδικασίας σε καθολική μορφή. Επιπλέον, ως προς την κοινωνική τους οροθέτηση, συντάσσονται απολύτως με τη διαιώνιση της κεφαλαιοκρατίας αποτελώντας, εκούσια ή ακούσια, ιδεολογική και θεωρητική δικαιολόγηση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων.

πρόγνωσης. Η εσωτερική και η εξωτερική συνιστώσα της πρόγνωσης είναι διακριτές εντός της αμοιβαίας τους ενότητας. Είδαμε για παράδειγμα ότι, καθ' όλα τα στάδια της διαμόρφωσης της κοινωνίας, οι σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας εξετάζονται ως προς το κατά πόσον έχουν μετασχηματίσει τους φυσικής προέλευσης δεσμούς και κατά πόσον αντίστοιχα τους διατηρούν. Οι φυσικής προέλευσης δεσμοί συνδέονται με τους ιστορικής προέλευσης δεσμούς κατά τρόπο που όσο πιο πολύ κυριαρχούν οι πρώτοι τόσο λιγότερο κυριαρχούν οι δεύτεροι και αντιστρόφως.

Η εξέταση της διαδικασίας μετασχηματισμού των φυσικής προέλευσης σχέσεων και δεσμών από το κοινωνικό συνιστά κατά κύριο λόγο εξέταση της σχέσης φυσικού και κοινωνικού από τη σκοπιά του κοινωνικού. Το φυσικό επομένως εξετάζεται στον βαθμό που περιπλέκεται με την κίνηση του κοινωνικού. Η απεικόνιση λοιπόν της εξωτερικής συνιστώσας, δηλαδή της σχέσης φυσικού και κοινωνικού, πραγματοποιείται μεν, εντούτοις αποκλειστικά από την πλευρά του κοινωνικού. Με άλλα λόγια, η εξωτερική συνιστώσα απεικονίζεται από τη σκοπιά της απεικόνισης της εσωτερικής συνιστώσας. Η απεικόνιση της σχέσης φυσικού και κοινωνικού από τη σκοπιά του κοινωνικού, δηλαδή της εξωτερικής συνιστώσας από τη σκοπιά της εσωτερικής συνιστώσας, συνεπάγεται ότι η εξωτερική συνιστώσα απεικονίζεται από την επουσιώδη της πλευρά, πρόκειται δηλαδή για την απεικόνιση της επουσιώδους εξωτερικής συνιστώσας. Ποια είναι άραγε η ουσιώδης εξωτερική συνιστώσα;

Σε αυτό το στάδιο εξετάζουμε τις συνιστώσες του προγνωστικού χαρακτήρα της ιστορικής εξέτασης. Η σχέση φυσικού και κοινωνικού αποτελεί την εξωτερική συνιστώσα. Στον βαθμό που η εν λόγω σχέση εξετάζεται εντός του πλαισίου του κοινωνικού, έπεται ότι εξετάζεται στην επουσιώδη της μορφή. Η ουσιώδης εξωτερική συνιστώσα είναι η εξέταση της συσχέτισης φυσικού και κοινωνικού από τη σκοπιά όχι μόνο της επίδρασης του κοινωνικού στο φυσικό, αλλά εξίσου και από τη σκοπιά της επίδρασης του φυσικού στο κοινωνικό.

Τόσο στη λογική όσο και στην ιστορική εξέταση, η επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος στο κοινωνικό δεν εντάσσεται στην εξέταση. Παρ' όλα αυτά, επισημαίνεται ότι το φυσικό περιβάλλον επιδρά με τη σειρά του στο κοινωνικό. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρ' ότι η σχέση φυσικού και κοινωνικού δεν εξετάζεται από την ουσιώδη της πλευρά, δηλαδή από την αμοιβαία αλληλεπίδραση φυσικού και κοινωνικού, αυτή η ουσιώδης πλευρά υφίσταται σε υπηγμένη στιγμή στο πίσω μέρος της νόησης καθ' όλη την εκτύλιξη της έρευνας. Το γεγονός

αυτό επιτρέπει στην ουσιώδη πλευρά της εξωτερικής συνιστώσας να αποκτήσει πιο έντονο χαρακτήρα ακριβώς όταν ανακύψει η διαδικασία της πρόγνωσης.

Από τη μία, η νομοτελής πορεία της ανθρωπότητας δημιουργεί τις δυνατότητες καταστροφής της. Οι δυνατότητες, που σχετίζονται με την οικολογική καταστροφή, συνιστούν πρόγνωση που εδράζεται κυρίως στην ουσιώδη εξωτερική συνιστώσα. Εδώ, στη βάση της αλληλεπίδρασης φυσικού και κοινωνικού προ-διαγιγνώσκεται η επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος στο κοινωνικό. Από την άλλη, κατά τη μελέτη του ώριμου κομμουνισμού, συμπεραίνεται ότι η παραγωγική επενέργεια των ανθρώπων στη φύση θα διεισδύσει σε τέτοια κλίμακα στο έδαφος και υπέδαφος του πλανήτη Γη, κατά τρόπο που θα τον μετασχηματίσει ριζικά. Αυτό θα οδηγήσει νομοτελώς στη δημιουργία ενός γήινου τεχνητού περιβάλλοντος. Οι δυνατότητες, που τίθενται από τη δημιουργία τεχνητού περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με την ολοένα εντεινόμενη κλίμακα των παραγωγικών διαδικασιών, οδηγούν νομοτελώς στη μετάβαση στον διαστημικό πολιτισμό.²⁵⁴ Εδώ επίσης, η απεικόνιση των νομοτελειών δημιουργίας γήινου τεχνητού περιβάλλοντος και οι δυνατότητες μετάβασης στον διαστημικό πολιτισμό μέσω της εξόδου της ανθρωπότητας στο εγγύς διάστημα συνιστούν πρόγνωση, η οποία εδράζεται τόσο στην εσωτερική όσο και στη εξωτερική συνιστώσα. Η τελευταία λαμβάνεται τόσο από την επουσιώδη όσο και από την ουσιώδη της πλευρά. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην πρόγνωση του διαστημικού πολιτισμού αναβαθμίζεται ο ρόλος της ουσιώδους εξωτερικής συνιστώσας.

Βάσει των προειρημένων, η ιστορική πτυχή είναι εσωτερικά συνυφασμένη με την προγνωστική πλευρά της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας. Ο πολλαπλά αναβαθμισμένος προγνωστικός χαρακτήρας, που επιτυγχάνεται με τη σχετικά αυτοτελή ανάπτυξη της ιστορικής πτυχής, συνδέεται εσωτερικά με το ανθρώπινο πράττειν και με τις δυνατότητες συνειδητής επίδρασης των ανθρώπων στις νομοτελείς διαδικασίες, που λαμβάνουν χώρα αδιαλείπτως ενώπιόν τους. Ως εκ τούτου, ο προγνωστικός χαρακτήρας της νόησης όχι μόνο δεν υποβιβάζει το ανθρώπινο πράττειν, αλλά αντίθετα το ανυψώνει στο υψηλότερο του επίπεδο.

Εν συγκρίσει με την περίπτωση της τελεολογίας, ο προγνωστικός χαρακτήρας της διαλεκτικής νόησης δεν είναι απλώς διάφορος από αυτήν, αλλά είναι η διαλεκτική άρση της τελευταίας, ειλημμένης ως προσπάθειας εντοπισμού της εσωτερικής αλληλεπίδρασης των

²⁵⁴ Ήδη από την εποχής μας διεξάγονται έρευνες γύρω στις δυνατότητες γαιομορφοποίησης-γαιοπλασίας (terraforming) πλανητών υπό το πρίσμα της εξόδου της ανθρωπότητας στο εγγύς διάστημα.

φαινομένων και των διαδικασιών. Επομένως, ο προγνωστικός χαρακτήρας της διαλεκτικής νόησης δεν πρέπει να συγχέεται με οποιαδήποτε μορφή τελολογίας ή μεσσιανισμού, όπου το υποκείμενο αναμένει αμέτοχο ή ακόμη και δρα προς την γρηγορότερη έλευση ενός προκαθορισμένου και προδιαγεγραμμένου μέλλοντος. Η κάθε μελλοντική κατάσταση είναι ένα φάσμα δυνατοτήτων, η ενεργεία πραγμάτωση των οποίων διαμεσολαβείται από τη συνείδηση και τις πράξεις των ανθρώπων στα εκάστοτε χωροχρονικά πλαίσια. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο προγνωστικός χαρακτήρας της διαλεκτικής νόησης είναι εσωτερικά συνυφασμένος με την ελευθερία επιλογής των ανθρώπων.

Η μεθοδολογική διάκριση στη «Λογική της Ιστορίας», σε λογική και ιστορική πτυχή, οφείλεται στο γεγονός ότι η πρώτη αναπαριστά με τον πλέον βέλτιστο τρόπο τη δομή και τη διάρθρωση του γνωστικού αντικειμένου και η δεύτερη αναπαριστά το παρελθόν, το παρόν και τη μελλοντική του πορεία ως νομοτελές φάσμα δυνατοτήτων. Σε αυτό το σημείο της εξέτασης μπορεί να εντοπιστεί η ενδότερη συνάφεια της λογικής και της ιστορικής εξέτασης αντίστοιχα με τις κύριες λειτουργίες της επιστήμης. Όπως επισημαίνουν οι Πατέλης και Κακαρίνος (2019: 52): «οι τρεις βασικές λειτουργίες της επιστήμης (περιγραφή, εξήγηση και πρόβλεψη) εδράζονται στη διάγνωση των αιτιών, των νόμων και των νομοτελειών του επιστητού». Η λογική εξέταση του οργανικού όλου συνδέεται πρώτα και κύρια με τις λειτουργίες της περιγραφής και της εξήγησης, ενώ η ιστορική εξέταση συνδέεται κυρίως με τη λειτουργία της πρόγνωσης. Όπως όμως έχει επισημανθεί επανειλημμένως, η λογική και η ιστορική εξέταση στη «Λογική της Ιστορίας» είναι αλληλένδετες. Η ιστορική εξέταση, ως εκείνη που αφορά κατ' εξοχήν τη λειτουργία της πρόγνωσης, βρίσκεται σε ανηρημένη μορφή εντός της λογικής εξέτασης. Αντίστοιχα, η ιστορική εξέταση συνιστά εξέταση στον χρόνο των πλευρών που απεικονίσθηκαν κατά τη λογική εξέταση. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι στη «Λογική της Ιστορίας» διακρίνονται, εντός της ενότητάς τους, και αναπτύσσονται, στη σχετική τους αυτοτέλεια, οι λειτουργίες της επιστήμης που αφορούν την περιγραφή και την εξήγηση από τις λειτουργίες που αφορούν την πρόγνωση. Η εν λόγω διάκριση επιτρέπει τη βέλτιστη ανάπτυξη εκατέρωθεν στη βάση της αμοιβαίας τους ενότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο και στη βάση της διακρίσεως λογικού και ιστορικού τρόπου εξέτασης αναβαθμίζεται το σύνολο των τριών βασικών λειτουργιών της επιστήμης.

Αυτή η διαφορά λογικού και ιστορικού τρόπου εξέτασης εντός της ταυτότητάς τους, φανερώνει την ουσία της γνωστικής διαδικασίας, η οποία στην τυπική λογική βρίσκεται σε λανθάνουσα μορφή. Στην τυπική λογική εκείνο που κυριαρχεί, αν και όχι αποκλειστικά, είναι η άμεση περιγραφή της δεδομενικότητας του αντικειμένου. Η τυπική λογική ανέκυψε, διαμορφώθηκε και αποτέλεσε κυρίαρχη μορφή γνωσιοθεωρητικής μεθόδου την περίοδο εκείνη που η ανθρώπινη γνώση κατευθυνόταν από την κατ' αίσθηση πρόσληψη προς την όλο και βαθύτερη γνώση των φυσικών διαδικασιών. Οι φυσικές διαδικασίες και τα φαινόμενα στη βάση της συγκεκριμένης βαθμίδας διαγνωσής τους αποκάλυπταν ορισμένου χαρακτήρα αιτιότητα που τα διέπει. Όπως εύστοχα τονίζει ο Πατέλης,

ο χαρακτήρας του κάθε γνωστικού αντικειμένου εκδηλώνεται εν πολλοίς στην ιδιοτυπία της αιτιότητας που το διέπει. Η επιστημονική έρευνα, σε διάφορες βαθμίδες της, αποκαλύπτει διαφορετικά επίπεδα εγνωσμένης αιτιότητας που διέπει το αντικείμενο, η ανεπάρκεια και τα όρια εφαρμοσιμότητας των οποίων διακρίβωνονται μόνο με την επίτευξη της πλήρους και επαρκούς γνώσης του αντικειμένου, με την ωρίμανση της επιστήμης (Πατέλης, 2019: 219-220).

Κατά τη διαδικασία ανάπτυξης της κοινωνίας και αντίστοιχα της γνωστικής διαδικασίας της επιστήμης και της μεθόδου, η κυριαρχία της τυπικής λογικής είναι εσωτερικά συνυφασμένη με τα στάδια που δεσπόζει ο εντοπισμός της μηχανικής αιτιότητας ή των δυναμικών νόμων που διέπουν τις διαδικασίες και τα φαινόμενα. Σε αυτή τη βαθμίδα ανάπτυξης της γνωστικής διαδικασίας, της επιστήμης και της μεθόδου, ο χαρακτήρας της πρόγνωσης εξαντλείται κατά κύριο λόγο στην πειραματική μορφή και ακολουθεί κατά βάση τις μορφές αιτιότητας που προσιδιάζουν στη μηχανική κίνηση. Με άλλα λόγια, ο προγνωστικός χαρακτήρας στην τυπική λογική συνίσταται κυρίως στην ακριβή πρόβλεψη της αιτιακής αλληλουχίας της υπό μελέτη διαδικασίας στη βάση της διάγνωσης των αρχικών αιτιών. Για την τυπική λογική η αδυναμία πρόγνωσης μιας διαδικασίας υπό τη μορφή της γραμμικής αυστηρής αιτιοκρατίας ισοδυναμεί εν γένει με την παραδοχή της μη-γνωσιμότητας της υπό μελέτη διαδικασίας. Ο Πατέλης αναφέρει επίσης:

Ο δυναμικός νόμος είναι η μορφή εκείνη της αιτιώδους συνάφειας, κατά την οποία η *δεδομένη κατάσταση του συστήματος καθορίζει μονοσήμαντα όλες τις επόμενες*, γεγονός που παρέχει τη δυνατότητα **επακριβούς πρόβλεψης** [σ.σ. η έμφαση δική μας] της περαιτέρω πορείας του συστήματος βάσει της γνώσης των αρχικών συνθηκών. Οι δυναμικοί νόμοι ισχύουν σε σχετικά αυτόνομα και ελάχιστα εξαρτώμενα από εξωτερικές επιδράσεις συστήματα, με σχετικά περιορισμένο αριθμό στοιχείων, όπως π.χ αυτά που εξετάζει

η κλασική μηχανική. Η αναγωγή της τελευταίας σε πρότυπο επιστημονικότητας και η συνακόλουθη απολυτοποίηση των δυναμικών νόμων και της αυστηρής (άκαμπτης, κατ' εξοχήν γραμμικής και απαρέγκλιτης) αιτιοκρατίας, όπως προαναφέραμε, εκφράσθηκε φιλοσοφικά με τον κλασικό λαπλασιανό μηχανικισμό, προβάλλοντας επεκτατικές αξιώσεις σε όλα τα γνωστικά πεδία, και εδραιώθηκε εν πολλοίς στην κοσμοαντίληψη του κοινού νου (ό.π.: 221).

Η γνώση όμως, ήδη εξ' υπαρχής, δεν συνιστά μονάχα απεικόνιση της δεδομενικότητας του αντικειμένου, αλλά συνιστά και σκοπό. Γνώση και σκοπός διαφέρουν εντός της αμοιβαίας τους ενότητας. Από τη στιγμή που σε ένα ορισμένο στάδιο της κοινωνικής ανάπτυξης αναβαθμίζεται ριζικά η συνειδητή επίδραση του ανθρώπου με τις σχέσεις παραγωγής, ανακύπτει αντίστοιχα η ανάγκη διάγνωσης των κοινωνικών νομοτελειών. *Σε αυτό το ιστορικό στάδιο κατά το οποίο αναβαθμίζεται ριζικά η ανάγκη διάγνωσης των κοινωνικών νομοτελειών και η προτρέχουσα σύλληψη της κοινωνικής μεταβολής, εμφανίζονται και αναπτύσσονται τόσο η διαλεκτική λογική ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, όσο και εν γένει οι κοινωνικές επιστήμες. Ως εκ τούτου, η διαλεκτική βαθμίδα της νόησης είναι εξ' υπαρχής συνυφασμένη με τον αναβαθμισμένο προγνωστικό χαρακτήρα της γνώσης.* Ο Βαζιούλιν γράφει χαρακτηριστικά:

Η επιστημονική ανασύσταση του δεδομένου, και μάλιστα ώριμου, αναπτυσσόμενου αντικειμένου για πρώτη φορά καθιστά εφικτή την κατανόηση της ουσίας του σε πλήρη βαθμό βαθιά, με συνέπεια, επομένως, «σε καθαρή μορφή» τη δημιουργία μιας αυστηρά συστηματικής απεικόνισης των εσωτερικών του δεσμών· συνάμα, αυτού του είδους η ανασύσταση συνίσταται στην εξέταση των αντιφάσεων του, του αναπόφευκτου του θανάτου του, και επιτρέπει για πρώτη φορά την επιστημονική πρόβλεψη των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του άλλου, του μελλοντικού, του πιο ανεπτυγμένου αντικειμένου. Αυτή η επιστημονική πρόβλεψη αποκαλύπτει την ιστορική προσδιοριστία του μελλοντικού αντικειμένου ως προς το δεδομένο αντικείμενο (Βαζιούλιν, 2020: 56).

Η ουσία της γνώσης, η οποία συνίσταται στη σχέση περιγραφή-εξήγηση-πρόγνωση, ωριμάζει αποκτώντας όλο και πιο αμοιβαίο δεσμό και εσωτερική αλληλεπίδραση. Με τη «Λογική της Ιστορίας», ο προγνωστικός χαρακτήρας της νόησης αναπτύσσεται περαιτέρω και η σχέση λογικού και ιστορικού, δηλαδή η ουσία της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας, κατακτά ένα υψηλότερο επίπεδο στη διαδικασία της ιστορικής της ανάπτυξης.

ΕΚΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

Το γίγνεσθαι της διαλεκτικής λογικής ειλημμένο εν συνόλω

*Κάθε σύστημα είναι ταυτόχρονα
σύστημα της ελευθερίας και της αναγκαιότητας.*

Γκ. Χέγκελ (Εγγelos, 2006: 147)

Κεφάλαιο Δέκατο Τέταρτο

Συμπεράσματα και μεθοδολογικές υποθέσεις

*Κάθε νέα αντίληψη μιας επιστήμης περιλαμβάνει μια επανάσταση
στους τεχνικούς όρους αυτής της επιστήμης*
Κ. Μαρξ (Marx, 2016: 1006)

I.

Γενικά πορίσματα από τη σκοπιά της σχέσης λογικού και ιστορικού

Περνώντας στα τελικά συμπεράσματα της παρούσας εργασίας θα συνοψίσουμε, αρχικά, τα θεμελιώδη πορίσματα που εξήχθησαν σε κάθε κεφάλαιο της συγκριτικής εξέτασης.

Στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Η διαδικασία προσδιορισμού της αρχής της διαλεκτικής διερεύνησης υπό το πρίσμα της καθολικής λογικής αφετηρίας», το οποίο αποτελεί και το πρώτο κεφάλαιο της συγκριτικής εξέτασης, εντοπίστηκαν θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ της λογικής αφετηρίας της λογικής του Χέγκελ και εκείνης της λογικής των Μαρξ και Βαζιούλιν αντίστοιχα. Συγκεκριμένα στη λογική του Χέγκελ, παρ' ότι η λογική αφετηρία συνιστά τον απλούστερο προσδιορισμό του αντικειμένου, η ίδια δεν προσδιορίζεται ως εκείνο το αναλυτικό όριο η υπέρβαση του οποίου οδηγεί στη διερεύνηση σχέσεων και πλευρών που είναι εξωτερικές προς το υπό διερεύνηση αντικείμενο. Στο εγελιανό σύστημα η απλούστατη σχέση εκλαμβάνεται ως κάτι το εντελώς απροϋπόθετο. Για τους Μαρξ και Βαζιούλιν η απλούστατη σχέση συνιστά αποτέλεσμα μιας προγενέστερης αναπτυξιακής διαδικασίας. Μάλιστα, η απλούστατη σχέση συνιστά και εκείνη την πλευρά του αντικειμένου που σχετίζεται τα μέγιστα με την προγενέστερη αναπτυξιακή διαδικασία. Παρ' ότι στη λογική εξέταση η απλούστατη σχέση προσδιορίζεται πρωτίστως από τη θέση και τον ρόλο της στη διάθρωση του ώριμου αντικειμένου, συγχρόνως προσδιορίζεται από τη σκοπιά της ιστορικής πτυχής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στους Μαρξ και

Βαζιούλιν η απλούστατη σχέση δεν είναι μια λογική έννοια καθαρμένη από κάθε αισθητό περιεχόμενο, αλλά μια σχέση που εντοπίζεται εξίσου εμπειρικά και υφίσταται ιστορικά. Από τη σκοπιά λογικού και ιστορικού, η αλληλουχία των αφετηριακών κατηγοριών της «Επιστήμης της Λογικής» απεικονίζει την αμεσότητα του αντικειμένου και σε ανηρημένη μορφή το πρωταρχικό στάδιο της ανάπτυξής του. *Στους Μαρξ και Βαζιούλιν η αλληλουχία των αφετηριακών λογικών κατηγοριών απεικονίζει την αμεσότητα των πλευρών του γνωστικού αντικειμένου και σε ανηρημένη μορφή τη διαδικασία μετάβασης από το στάδιο των προϋποθέσεων στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης και της καθ' εαυτό κίνησης του αντικειμένου.* Διαπιστώνεται έτσι ότι η συγκεκριμένη ιστορική πτυχή απουσιάζει από τη λογική του Χέγκελ ένεκα του γεγονότος ότι το αντικείμενό του (το απόλυτο) στερείται παρελθόντος και εξωτερικών προς το ίδιο προϋποθέσεων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο «Η διαδικασία προσδιορισμού της αρχής της διαλεκτικής διερεύνησης υπό το πρίσμα της ειδικής λογικής αφετηρίας» αποκαλύφθηκε μια ακόμη μεγαλύτερη μεθοδολογική διαφορά μεταξύ της λογικής του Χέγκελ και εκείνης των Μαρξ και Βαζιούλιν αντίστοιχα. Στους Μαρξ και Βαζιούλιν η λογική εξέταση της αμεσότητας του γνωστικού αντικειμένου παίρνει τη μορφή των δύο σπειρών της έλικος. Η μεγάλη σπείρα της έλικος συνιστά την κατ' εξοχήν εξέταση της αμεσότητας του υπό διερεύνηση αντικειμένου, ενώ η μικρή σπείρα της έλικος συνιστά την κατ' εξοχήν διερεύνηση του παρελθόντος του αντικειμένου από τη σκοπιά της αναπαραγωγής του σε ανηρημένη μορφή από τις κατηγορίες της μεγάλης σπείρας της έλικος. Η ανάπτυξη μιας ξεχωριστής σπείρας, ως τμήμα της μεγάλης σπείρας, αποκαλύπτει το γεγονός ότι το σύνολο των πλευρών της επιφάνειας του αντικειμένου εξετάζεται σε συνάφεια με το παρελθόν και τις ιστορικές τους προϋποθέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη μέθοδο των Μαρξ και Βαζιούλιν, η ένταξη πλευρών του παρελθόντος δεν αφορά μονάχα την αυστηρά αφετηριακή λογική αλληλουχία, αλλά το σύνολο των λογικών κατηγοριών που απεικονίζουν την αμεσότητα του γνωστικού αντικειμένου. Η απουσία μικρής σπείρας της έλικος στη λογική του Χέγκελ είναι χαρακτηριστική του ιδεαλισμού του. Τούτων δοθέντων, *η μικρή σπείρα της έλικος εμφανίζεται ως αναγκαία δομική πλευρά της συνολικής διάρθρωσης της ανάπτυξης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο με το πέρασμα στην υλιστική διαλεκτική λογική.* Η εν λόγω δομική διαφοροποίηση που πραγματοποιείται με την ανάπτυξη της μικρής σπείρας της έλικος στους Μαρξ και Βαζιούλιν συνδέεται αμιγώς με την αναβάθμιση της ιστορικής πτυχής.

Στο πέμπτο κεφάλαιο με τίτλο «Λογικές και ιστορικές διαστάσεις της έννοιας της εργασίας στο «Κεφάλαιο» υπό το πρίσμα του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής» εντοπίστηκαν οι στιγμές της εξέτασης της αμεσότητας του κεφαλαίου κατά τις οποίες αναβαθμίζεται το νοείν κατά διάνοια. Διαπιστώθηκε ότι η αναγκαία, από υλιστική σκοπιά, εξέταση των εξωτερικών πλευρών του αντικειμένου συνδέεται με ορισμένη αναβάθμιση του νοείν κατά διάνοια εντός της γενικότερης λογικής εξέτασης μέσω της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. *Η αναβάθμιση του νοείν κατά διάνοια εντός της γενικότερης λογικής εξέτασης σχετίζεται αφενός με τον βαθμό εμμένειας του υπό διερεύνηση αντικειμένου, αφετέρου με την ευρύτερη ανάπτυξη της επιστήμης και της γνώσης περί των άμεσα συναρτώμενων εξωτερικών αντικειμένων με το υπό διερεύνηση αντικείμενο.* Οι αναβαθμισμένες στιγμές του νοείν κατά διάνοια, εντός της συνολικότερης λογικής εξέτασης μέσω της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, σχετίζονται πρωτίστως με την αναβάθμιση της ιστορικής πτυχής κατά την εξέταση της αμεσότητας του γνωστικού αντικειμένου.

Στο έκτο κεφάλαιο με τίτλο «Ιστορικές διαστάσεις στη λογική του Μέτρου» εντοπίσαμε μια θεμελιώδη διαφορά στην εξέταση των κατηγοριών του μέτρου από τους Μαρξ και Βαζιούλιν εν συγκρίσει με την εξέταση του Χέγκελ. Οι Μαρξ και Βαζιούλιν παρ' όλο που εξετάζουν την αμεσότητα του γνωστικού τους αντικειμένου, την ίδια στιγμή, και εντός της κυριαρχίας του λογικού τρόπου εξέτασης, μεταβαίνουν στους κόλπους της ιστορικής εξέτασης. Διαπιστώνεται έτσι η αναβάθμιση της ιστορικής πτυχής. Η ιστορική εξέταση δεν αναπτύσσεται καθ' εαυτή, αλλά χάριν της κατανόησης των πλευρών της αμεσότητας του αντικειμένου. *Επομένως, η παρέκβαση των Μαρξ και Βαζιούλιν από τη λογική εξέταση, η μετάβαση στην ιστορική εξέταση και η επιστροφή στην κατ' εξοχήν λογική εξέταση συνδέεται με την αναγκαιότητα απεικόνισης των πλευρών της αμεσότητας του αντικειμένου στην ενότητά τους με τους όρους διαμέσου των οποίων ανέκνυσαν.*

Στο έβδομο κεφάλαιο με τίτλο «Η ιστορικότητα των Ουσιοτήτων» εντοπίστηκαν σημαντικές διαφορές μεταξύ της μεθοδολογικής ανάπτυξης του Μαρξ και εκείνης του Βαζιούλιν. Η μεθοδολογική εξέταση των ουσιοτήτων από τον Μαρξ συνιστά πρωτίστως ιστορική εξέταση, η οποία υφίσταται εντός της συνολικότερης λογικής εξέτασης του υπό διερεύνηση αντικειμένου. Όπως τονίστηκε, αν ο Μαρξ παρέμενε αυστηρά πιστός στον λογικό τρόπο εξέτασης, η απλή συνεργασία και η βιοτεχνία θα έπρεπε να απεικονισθούν όπως αυτές

διατηρούνται, σε μετασχηματισμένη μορφή, στην εκμηχανισμένη παραγωγή. Παρ' όλα αυτά, η ιστορική εξέταση του Μαρξ δεν εστιάζει στη συστηματική απεικόνιση των ιστορικών σταδίων που προηγούνται της εκμηχανισμένης παραγωγής. Η αναβάθμιση της ιστορικής εξέτασης πραγματοποιείται στο βαθμό που καθίσταται αναγκαία η απεικόνιση της διαδικασίας διαμόρφωσης της ουσίας του ώριμου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Σε αντίθεση με τον Μαρξ, ο Βαζιούλιν παραμένει πιστός στη λογική εξέταση των ουσιοτήτων. Επιπλέον, τη λογική εξέταση των ουσιοτήτων την οδηγεί μέχρι το στάδιο της αντίθεσης, ενώ το στάδιο της αντίφασης περιγράφεται αλλά δεν εξετάζεται διεξοδικά. Αυτό συνδέεται με το γεγονός ότι την ιστορική εξέταση που συνδέεται με τις λογικές κατηγορίες των ουσιοτήτων την αναπτύσσει στο ιστορικό μέρος της «Λογικής της Ιστορίας». Σε αυτό το κεφάλαιο διαπιστώνεται ότι οι μεθοδολογικές διαφορές μεταξύ της συγκεκριμένης εξέτασης του Μαρξ και της συγκεκριμένης εξέτασης του Βαζιούλιν συνδέονται με διαφορές ως προς τη γενικότερη σχέση λογικής και ιστορικής εξέτασης στο συνολικό τους ερευνητικό εγχείρημα.

Στο όγδοο κεφάλαιο με τίτλο «Το Θεμέλιο στη «Λογική της Ιστορίας»: μεθοδολογικά ζητήματα γύρω από την έννοια του κοινωνικού τρόπου παραγωγής» παρουσιάστηκε ο κατηγοριακός ρόλος του θεμελίου και η ανηρημένη ιστορική αλληλουχία που εντοπίζεται κατά την ανάπτυξη των ειδικών κατηγοριών του. Διαπιστώθηκε, επίσης, η διαφορετική προσέγγιση του θεμελίου από υλιστικής διαλεκτικής πλευράς εν συγκρίσει με την ιδεαλιστική κατανόηση της συγκεκριμένης κατηγορίας. Εν συνεχεία, μέσω της συγκριτικής αντιπαραβολής της κατηγορίας του θεμελίου και του τρόπου παραγωγής στο ιστορικό μέρος της «Λογικής της Ιστορίας» εντοπίστηκε η γενικότερη σύμπτωση των λογικών κατηγοριών της σφαίρας της Ουσίας (Φαινομενικότητα-Ουσιότητες-Θεμέλιο) με την ιστορική αλληλουχία εμφάνισης των πλευρών της κοινωνίας που απεικονίζουν.

Στο ένατο κεφάλαιο με τίτλο «Η λογική και ιστορική σημασία της κατηγορίας του Όρου» δείχθηκε ότι στον Χέγκελ το αντικείμενο θέτει πλήρως τους όρους της αυτοκίνησής του. Αυτό δεν σημαίνει παρά το ότι απολυτοποιείται η εσωτερική αλληλεπίδραση του αντικειμένου. Η εν λόγω ιδεαλιστική αντίληψη δεν υφίσταται για τους Μαρξ και Βαζιούλιν. Από τη μία, η εξέταση του Μαρξ που συνδέεται με την κατηγορία του όρου, δηλαδή το κεφάλαιο με τίτλο «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση», είναι πρώτα και κύρια ιστορική και βρίσκεται σε ευθεία αντίθεση προς τη λογική εξέταση. Πρόκειται για μια ιστορική εξέταση, η οποία υφίσταται στο

ευρύτερο πλαίσιο της λογικής εξέτασης. Ο Μαρξ προβαίνει στην απεικόνιση της διαδικασίας γέννησης του κεφαλαίου μονάχα αφού κατακτηθεί η γνώση της ουσίας του κεφαλαίου, όταν δηλαδή ο αναγνώστης γνωρίζει πλέον τι είναι το κεφάλαιο. Ο Βαζιούλιν από την άλλη, δεν μεταβαίνει στους κόλπους την ιστορικής εξέτασης κατά την λογική εξέταση. Η κατ' εξοχήν ιστορική εξέταση αναπτύσσεται στο ιστορικό μέρος της «Λογικής της Ιστορίας» και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο για το στάδιο της αρχής, στο οποίο απεικονίζεται η διαδικασία διαμόρφωσης των ιστορικών προϋποθέσεων για την πρωταρχική εμφάνιση της ουσίας της κοινωνίας. Σε αυτό το κεφάλαιο διαπιστώνεται ακόμη μία διαφορά μεταξύ της μεθόδου του Μαρξ και εκείνης του Βαζιούλιν, η οποία σχετίζεται με τη διαφορετική συσχέτιση λογικού και ιστορικού στο συνολικό τους ερευνητικό εγχείρημα. Στον Μαρξ οι στιγμές της ιστορικής εξέτασης παρεμβάλλονται και αναπτύσσονται στο πλαίσιο της γενικότερης λογικής εξέτασης. Αντίθετα στον Βαζιούλιν η λογική και η ιστορική εξέταση διακρίνονται με σαφή τρόπο σε δύο κύρια μέρη στη συνολική θεωρητική πραγμάτευση της κοινωνίας.

Στο δέκατο κεφάλαιο με τίτλο «Αντιστοιχίες και αναντιστοιχίες λογικής και ιστορικής σειράς στο επίπεδο της Ύπαρξης» διαπιστώνεται η διαφορετική προσέγγιση της σφαίρας του Φαινομένου από τους Μαρξ και Βαζιούλιν από εκείνη του Χέγκελ. Σε αντίθεση με τον Χέγκελ, στους Μαρξ και Βαζιούλιν η ιστορική πτυχή αναβαθμίζεται ριζικά κατά την εξέταση της Ύπαρξης. Στον Χέγκελ οι κατηγορίες της ύπαρξης έχουν έναν κατ' εξοχήν στατικό χαρακτήρα και ως τέτοιες δεν απεικονίζουν κατά τον βέλτιστο τρόπο μια ιστορική διαδικασία. Έτσι, στην εγελιανή θεώρηση της ύπαρξης οι κατηγορίες προβάλλουν κυρίως από τη σκοπιά της συγχρονίας τους. *Η αναβάθμιση της ιστορικής πτυχής που επιτυγχάνεται με τους Μαρξ και Βαζιούλιν οδηγεί και σε αντίστοιχες κατηγοριακές διαφοροποιήσεις στη λογική εξέταση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαφορετική συσχέτιση λογικού και ιστορικού στη μέθοδο των Μαρξ και Βαζιούλιν προσέδωσε στις κατηγορίες της ύπαρξης έναν κατ' εξοχήν δυναμικό χαρακτήρα.*

Στο ενδέκατο κεφάλαιο με τίτλο «Φαινόμενος και Καθ' εαυτόν Ων Κόσμος: οι ρίζες της ιδεαλιστικής προσέγγισης ως ενυπάρχουσες στη σφαίρα του Φαινομένου και ο ρόλος της ιστορικότητας» δείχθηκε διαμέσου της «Λογικής της Ιστορίας» πώς η εσφαλμένη αντίληψη του Χέγκελ περί της απόλυτης ενότητας ουσίας και φαινομένου είναι εσωτερικά συνυφασμένη με την ιδεαλιστική αντίληψη της πραγματικότητας και πώς η ορθή αντίληψη για τη σχέση λογικού και ιστορικού είναι θεμελιώδης για την επιστημονική κατανόηση της συσχέτισης ουσίας και

φαινομένου. Διαπιστώθηκε επίσης ότι η επιστημονικώς ορθή αντίληψη για τη σχέση ουσίας και φαινομένου ενός αντικειμένου θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τη σχέση του υπό διερεύνηση αντικειμένου με τα άλλα εξωτερικά προς αυτό αντικείμενα.

Στο δωδέκατο κεφάλαιο με τίτλο «Μεθοδολογικές πτυχές της έννοιας της Αλληλεπίδρασης» διαπιστώθηκε ότι η διαλεκτική υλιστική κατανόηση της κατηγορίας της αλληλεπίδρασης διαφέρει ουσιωδώς από την εγελιανή. Από υλιστικής διαλεκτικής επιστημολογικής σκοπιάς, η πρώτη πλευρά της αντίφασης, αν και προσδιορίζεται, αποτελεί πρωτίστως την πλευρά που προσδιορίζει, ενώ η δεύτερη πλευρά, αν και προσδιορίζεται, αποτελεί πρωτίστως την πλευρά που προσδιορίζεται. Αυτή η κατανόηση των πλευρών της αντίφασης οφείλεται στη σχέση λογικού και ιστορικού και στο γεγονός ότι οι όροι για την εμφάνιση μιας διαδικασίας δεν μετασχηματίζονται πλήρως από την τελευταία. *Η ιστορικά πρότερη πλευρά, αν και προσδιορίζεται, συνιστά το πόλο που κυρίως προσδιορίζει, ενώ η μεθύτερη ιστορικά πλευρά, αν και προσδιορίζεται, συνιστά τον πόλο που κυρίως προσδιορίζεται.* Με άλλα λόγια, η αίτια ναι μεν μετασχηματίζεται από το αποτέλεσμα, διατηρεί, όμως, δε και μια σχετική ανεξαρτησία από το τελευταίο.

Στο δέκατο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Περί της μεθοδολογικής σημασίας της διακρίσεως λογικού και ιστορικού τρόπου εξέτασης στη «Λογική της Ιστορίας»» αποκαλύφθηκε η ενδότερη συσχέτιση της λογικής και της ιστορικής πτυχής με τις βασικές λειτουργίες της επιστήμης και τις πλευρές της γνωστικής διαδικασίας. Διαπιστώθηκε ότι *η λογική εξέταση είναι εκείνη που εστιάζει πρώτα και κύρια στην περιγραφή και στην εξήγηση του αυτοαναπτυσσόμενου γνωστικού αντικειμένου.* Κατά τον λογικό τρόπο εξέτασης, διαμέσου του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, η απεικόνιση της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης του αντικειμένου και της μελλοντικής του πορείας εν είδει φάσματος δυνατοτήτων υφίσταται σε ανηρημένη μορφή εντός του δεσπόζοντος ρόλου της απεικόνισης της δομής και της διάρθρωσης του δεδομένου ώριμου αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου. Η ιστορική εξέταση λαμβάνει χώρα ύστερα από την κατάκτηση της γνώσης της δομής και της διάρθρωσης του γνωστικού αντικειμένου διαμέσου του λογικού τρόπου εξέτασης. Ως εκ τούτου, η ιστορική εξέταση δεν αποβλέπει πρωτίστως στην απεικόνιση της δομής και της διάρθρωσης, αλλά στην ιστορική διαδικασία εμφάνισης, διαμόρφωσης, ωρίμανσης και άρσης του υπό διερεύνηση αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου. *Υπό αυτή την έννοια, η ιστορική εξέταση εστιάζει στον*

μετασχηματισμό των πλευρών του αντικειμένου και στην απεικόνιση της νομοτελούς κίνησής του. Το τελευταίο αναβαθμίζει ριζικά τον προγνωστικό χαρακτήρα της γνωστικής διαδικασίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρ' ότι η ιστορική εξέταση συνιστά εξίσου απεικόνιση της δομής και της διάρθρωσης των πλευρών του γνωστικού αντικειμένου, διότι εκείνο που εξετάζεται είναι ακριβώς το εγνωσμένο από τη λογική εξέταση ώριμο οργανικό όλο, εκείνο που είναι κυρίαρχο είναι η απεικόνιση της ιστορικής μεταβολής και της μελλοντικής πορείας του αντικειμένου εν είδει φάσματος δυνατοτήτων. Συνεπώς, η ιστορική εξέταση συνδέεται τα μέγιστα με την προγνωστική λειτουργία της γνωστικής διαδικασίας και της επιστήμης.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι οι θεμελιώδεις διαρθρωτικοί μετασχηματισμοί της διαλεκτικής μεθόδου, που διακριβώνονται κατά το πέρασμα από την ιδεαλιστική διαλεκτική μέθοδο του Χέγκελ στην υλιστική διαλεκτική μέθοδο, συνδέονται ουσιαστικά με μετασχηματισμούς ως προς τη σχέση λογικού και ιστορικού εντός της διαδικασίας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Η αναγκαία, από υλιστικής πλευράς, ένταξη των πλευρών του παρελθόντος και του μέλλοντος κατά την εξέταση του γνωστικού αντικειμένου καθώς και η συνεπαγόμενη διαφορετική αντίληψη περί της καθ' εαυτής αναπτυξιακής του διαδικασίας μετασχηματίζουν δομικά και διαρθρωτικά την υλιστική διαλεκτική μέθοδο. Ας δούμε αναλυτικότερα αυτή τη διαδικασία των δομικών και διαρθρωτικών μετασχηματισμών της διαλεκτικής λογικής.

Τον ενδότερο πυρήνα της εγελιανής αντίληψης και αντίστοιχα των συνεπαγόμενων ζητημάτων που συνδέονται με την τελευταία αποτελεί η θεώρηση περί απολύτου, το γεγονός δηλαδή ότι ο Χέγκελ μελετά ένα «αντικείμενο» που είναι αιώνιο και ως εκ τούτου δεν έχει ούτε πραγματικό παρελθόν, ούτε μέλλον. Η αλληλουχία των λογικών κατηγοριών της «Επιστήμης της Λογικής», δηλαδή της επιστήμης που εκθέτει το απόλυτο σε καθαρή μορφή, αναπαριστά σε ανηρημένη μορφή τα στάδια της γνώσης του απολύτου όπως αυτά εκτίθενται στην ιστορία της φιλοσοφίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, διαπιστώνεται ότι η ίδια η δομή και η διάρθρωση της λογικής του Χέγκελ, η οποία αναπαριστά την ώριμη γνώση περί του απολύτου, απεικονίζει σε ανηρημένη μορφή τη διαδικασία ιστορικής ανάπτυξης της γνώσης περί του απολύτου· παρά το γεγονός ότι η σχέση της δεύτερης (ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης της γνώσης) με την πρώτη (ώριμη γνώση) κατανοείται με προβληματικό τρόπο από τον Χέγκελ.

Τα στάδια της ιστορικής ανάπτυξης απαντώνται σε ανηρημένη μορφή σε κάθε ξεχωριστή λογική στιγμή κατά τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, είτε αυτό είναι η σφαίρα του Είναι, της Ουσίας, του Φαινομένου είτε της Ενεργείας Πραγματικότητας. Παρ' όλα αυτά, η κίνηση από την αμεσότητα προς την Ουσία απεικονίζει σε ανηρημένη μορφή κυρίως τα αρχικά στάδια ανάπτυξης του αντικειμένου, ενώ η κίνηση από την Ουσία προς το Φαινόμενο και την Ενεργεία Πραγματικότητα απεικονίζει πρωτίστως τα στάδια που αντιστοιχούν στη διαμόρφωση και στην ωριμότητα του αντικειμένου. Η κάθε ξεχωριστή σφαίρα, δια της οποίας εκτυλίσσεται η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, συνιστά μια σπείρα της έλικας. Η κάθε σπείρα με τη σειρά της περιλαμβάνει στο εσωτερικό της τρεις μικρότερες σπείρες. Αυτές οι μικρότερες σπείρες, με τη σειρά τους, αναπτύσσονται μέσω κατηγοριών, που έχουν μια τριαδική δομή η οποία αντιστοιχεί στην απλούστερη σπειροειδή μορφή. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αυτή η τριαδική ή σπειροειδής δομή εκτείνεται προς τις μεγαλύτερες σφαίρες έως και το συνολικό εγγελιανό σύστημα (μακροεπίπεδο) καθώς επίσης και προς τις ειδικές κατηγοριακές ομάδες (μικροεπίπεδο).

Λόγου χάρη, το συνολικό οικοδόμημα του εγγελιανού συστήματος έγκειται στην «Επιστήμη της Λογικής», στη «Φιλοσοφία της Φύσης» και στη «Φιλοσοφία του Πνεύματος». Εδώ εντοπίζεται η μεγαλύτερη σπείρα της έλικας, η τριαδική δομή του συνολικού συστήματος. Η δομή αυτή μπορεί κάλλιστα να ανιχνευθεί στις πρώτες κατηγορίες του συστήματος της λογικής. Όπως δείξαμε και στο τρίτο κεφάλαιο, το καθαρό Είναι μεταβαίνει στο Μηδέν και το Μηδέν στο Είναι. Η εν λόγω σχέση οδηγεί σε μια τρίτη κατηγορία, το Γίνεσθαι. Αντίστοιχα, η άρθρωση των Ουσιωτήτων, μέσω της Ταυτότητας, της Διαφοράς και της Αντίφασης, αποκαλύπτει εξίσου την τριαδική δομή. *Η τριαδική ή σπειροειδής δομή ανιχνεύεται σε κάθε ξεχωριστή λογική στιγμή και αποτελεί το κύτταρο της διαλεκτικής λογικής. Ως εκ τούτου, ο λόγος, για τον οποίο σε κάθε λογική στιγμή εντοπίζονται σε ανηρημένη μορφή τα στάδια της ιστορικής ανάπτυξης, δεν είναι άλλος από το απλούστατο γεγονός ότι το ίδιο το κύτταρο της διαλεκτικής λογικής, η ίδια η τριαδική ή σπειροειδής δομή, περιέχει τα ιστορικά στάδια σε ανηρημένη μορφή. Τούτων δοθέντων, μπορεί κανείς να κατανοήσει τον εσωτερικό δεσμό, την ουσιώδη ενότητα της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας με την ιστορικότητα.*

Συνεχίζοντας την εξέταση της διάρθρωσης της εγελιανής λογικής, η τριαδική δομή αρθρώνεται στις στιγμές της κατάφασης, της άρνησης και της άρνησης της άρνησης.²⁵⁵ Υπό το πρίσμα της επιστημολογικής αντιστοίχησης των στιγμών της τριαδικής δομής με τα ιστορικά στάδια της αναπτυξιακής διαδικασίας, το πρωταρχικό στάδιο της ανάπτυξης του αντικειμένου αντιστοιχεί στη στιγμή της κατάφασης, το στάδιο της διαμόρφωσης στη στιγμή της άρνησης και το στάδιο της ωριμότητας στη στιγμή της άρνησης της άρνησης. Έτσι, θα ήταν κατά τη γνώμη μας εντελώς εσφαλμένο να συνδέσουμε τα στάδια της ιστορικής ανάπτυξης του οργανικού όλου με ορισμένες μόνο κατηγορίες, λ.χ., της Ουσίας, και όχι με το σύνολο των κατηγοριών της διαλεκτικής λογικής. Σε μια τέτοια περίπτωση δεν κατανοείται με στρεβλό τρόπο μόνο η ιστορική πτυχή και τα στάδιά της, αλλά επίσης και η λογική πτυχή με τις κατηγορίες της.

Παραπάνω αναφέρθηκαν οι στιγμές της τριαδικής ή σπειροειδούς δομής της διαλεκτικής λογικής του Χέγκελ. Τονίστηκε ότι από επιστημολογική σκοπιά η λανθάνουσα και αντιφατική ιστορικότητα, που εντοπίζεται στις στιγμές της διάρθρωσης της λογικής του Χέγκελ, αντιστοιχεί σε ανηρημένη μορφή στα στάδια της πρωταρχικής «εμφάνισης»²⁵⁶, της διαμόρφωσης και της ωριμότητας. Από τη σκοπιά των στιγμών της τριαδικής δομής, το στάδιο των προϋποθέσεων και το στάδιο της σήψης και της μετάβασης σε μια επόμενη αναπτυξιακή διαδικασία δεν απεικονίζονται σε ανηρημένη μορφή, αφού το απόλυτο στερείται παρελθόντος και μέλλοντος. Έτσι, η τριαδική δομή ή η σπείρα της έλικος της εγελιανής μεθόδου απεικονίζει πρώτα και κύρια το δεδομένο και υπαρκτό αντικείμενο. Με άλλα λόγια, αυτό που χαρακτηρίζει την εγελιανή λογική είναι το γεγονός ότι η σπείρα της έλικος απεικονίζει αποκλειστικά, και με ανεστραμμένο και μεταφυσικό τρόπο, τις πλευρές του ώριμου αντικειμένου. Εξαιτίας αυτής της ιδιοτυπίας, η εγελιανή λογική αποτελείται από μία σπείρα της έλικος, η οποία είναι μονής κατεύθυνσης. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι «η λογική του Χέγκελ συνιστά μια λογική «μονής κατεύθυνσης» μια λογική, που αναπαράγει ουσιαστικά την κίνηση της νόησης: «είναι–ουσία–φαινόμενο–πραγματικότητα»» (Βαζιούλιν, 1987). Επιπλέον, η αυτοκίνηση του αντικειμένου θεωρείται εξ' υπαρχής δεδομένη. Με άλλα λόγια, η εσωτερική αλληλεπίδραση λαμβάνεται ως απολύτως διαμορφωμένη και στερημένη σταδίων ανάπτυξης. Αυτό αντιστοιχεί με την παραδοχή περί απουσίας σταδίων ανάπτυξης της ίδιας της ουσίας, κατά τα οποία η ουσία βαθμιαία κατακτά την

²⁵⁵ Η εν λόγω άρθρωση αντιστοιχεί επίσης στη σχέση αμεσότητα, διαμεσολάβηση και εννοιακά ειλημμένη αμεσότητα.

²⁵⁶ Ο ίδιος ο όρος «εμφάνιση» είναι αντιφατικός για την περιγραφή των ανηρημένων ιστορικών σταδίων από τη σκοπιά του συστήματος του Χέγκελ υπό την έννοια ότι υποδηλώνει την εμφάνιση μέσα από μια άλλη διαδικασία.

κατ' εξοχήν αυτοκίνησή της. Συγχρόνως και εν αντίθεσει με την παραπάνω ιδιοτυπία της εγελιανής λογικής, στην τελευταία υφίστανται, αν και με αντιφατικό τρόπο, οι νύξεις περί σταδίων ανάπτυξης της αυτοκίνησης του αντικειμένου. Σε αυτό το σημείο καθίσταται σαφής η εγγενής αντιφατικότητα μεταξύ ιστορικότητας και ανιστορικότητας στην εγελιανή λογική. Η αντιφατικότητα μεταξύ ιστορικότητας και ανιστορικότητας εκδηλώνεται στην αντίληψη περί αυτοκίνησης της ουσίας.

Η ανάπτυξη της εγελιανής διαλεκτικής από τον Μαρξ έγκειται στην κατανόηση του ορθολογικού της πυρήνα, δηλαδή πρωτίστως στο γεγονός ότι η ίδια η δομή της εγελιανής λογικής αναπαριστά σε ανηρημένη μορφή, αν και με διαστρεβλωτικό τρόπο, τα στάδια της ιστορικής διαδικασίας και, αντιστρόφως, ότι τα στάδια της ιστορικής διαδικασίας αποτελούν εκ των ων ουκ άνευ όρο για την κατανόηση της δομής του ώριμου αντικειμένου. Όπως χαρακτηριστικά το αποτυπώνει ο Ένγκελς:

Αυτό που ξεχώριζε τον τρόπο σκέψης του Hegel από τη σκέψη των άλλων φιλοσόφων ήταν το μεγάλο ιστορικό κριτήριο που βρισκόταν στη βάση της σκέψης του. Όσο αφηρημένη και ιδεαλιστική κι αν ήταν η μορφή, η ανάπτυξη της σκέψης του βάδιζε παράλληλα με την ανάπτυξη της παγκόσμιας Ιστορίας και η δεύτερη υποτίθεται ότι ήταν η απόδειξη της πρώτης. Ακόμα κι αν αναποδογυριζόταν έτσι η πραγματική σχέση και στεκόταν με το κεφάλι κάτω, αυτό που έχει σημασία είναι ότι η φιλοσοφία βρήκε το πραγματικό της περιεχόμενο (Ένγκελς σε Μαρξ, 2010: 367).

Από τη σκοπιά των διαρθρωτικών μετασχηματισμών της διαλεκτικής λογικής, η μετάβαση στην υλιστική διαλεκτική μέθοδο του Μαρξ οδηγεί στην εμφάνιση δύο ακόμη σπειρών της έλικος. Το τελευταίο οφείλεται στο γεγονός ότι ο Μαρξ μελετά ένα πραγματικό ιστορικό αντικείμενο με αρχή, καθ' εαυτήν ανάπτυξη και τέλος. Η ανάγκη πραγμάτευσης των εξωτερικών πλευρών και στιγμών του αντικειμένου, των ιστορικών όρων διαμέσου των οποίων ανέκυψε καθώς και των δυνατοτήτων της επόμενης κίνησης που σκιαγραφούνται μέσω της νομοτελούς του ανάπτυξης, οδήγησε στον διαρθρωτικό μετασχηματισμό της διαλεκτικής λογικής και στην εμφάνιση δύο ακόμη σπειρών της έλικος. Τούτων δοθέντων, εάν στον Χέγκελ η τριαδική ή σπειροειδής δομή απεικονίζει, σε ανηρημένη μορφή και με διαστρεβλωτικό τρόπο, το στάδιο της πρωταρχικής «εμφάνισης», το στάδιο της διαμόρφωσης και το στάδιο της ωριμότητας της ιστορικής διαδικασίας, στη διαλεκτική μέθοδο του Μαρξ υπεισέρχονται το στάδιο της αρχής ή των προϋποθέσεων και το στάδιο της σήψης· στο τελευταίο απεικονίζονται και οι δυνατότητες της επόμενης κίνησης εν είδει φάσματος δυνατοτήτων. Ως εκ τούτου, στη

διαλεκτική λογική του Μαρξ εντοπίζονται τρεις σπείρες της έλικος, η σπείρα του παρόντος που αποβλέπει πρωτίστως στην απεικόνιση του δεδομένου και ώριμου οργανικού όλου, η σπείρα του παρελθόντος και η σπείρα του μέλλοντος.

Εντός της αμοιβαίας τους ενότητας, η πλέον ανεπτυγμένη σπείρα είναι αυτή που αποβλέπει στην απεικόνιση του παρόντος και στην ανασύσταση των πλευρών του ώριμου αντικειμένου. Ακολουθεί ως προς τον βαθμό ανάπτυξης η σπείρα του παρελθόντος και εν συνεχεία η σπείρα του μέλλοντος.²⁵⁷ Η εν λόγω δομική σχέση των τριών σπειρών της έλικος, εντός της αμοιβαίας τους ενότητας, φανερώνει τη σύνδεσή τους με τις τρεις βασικές λειτουργίες της επιστήμης. Στη διαλεκτική λογική του Μαρξ, οι τρεις βασικές λειτουργίες της επιστήμης, διαμεσολαβούνται, εντός της αμοιβαίας τους ενότητας, στη βάση του δεσπόζοντος ρόλου των λειτουργιών της περιγραφής και της εξήγησης. Η λειτουργία της πρόγνωσης αναπτύσσεται κυρίως στο έδαφος εκείνο της εξέτασης που αφορά κυρίως στην απεικόνιση της δομής και της διάρθρωσης του οργανικού όλου. Θα πρέπει να λαμβάνεται πάντοτε υπόψη το γεγονός ότι στον βαθμό που γίνεται λόγος περί της διαλεκτικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, δηλαδή περί της διαλεκτικής ως μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, οι λειτουργίες της περιγραφής και της εξήγησης είναι άρρηκτα συνυφασμένες με τη λειτουργία της πρόγνωσης. Επομένως, η περιγραφή και η εξήγηση της διάρθρωσης ενός οργανικού όλου δεν σημαίνει μια στατική θεώρηση των πλευρών του. Η ίδια η επιστημονική περιγραφή και η εξήγηση ενός οργανικού όλου, δηλαδή ενός κατ' εξοχήν αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου, συνιστά απεικόνιση της αυτοκίνησής του, συνεπώς και της μελλοντικής του πορείας. Ακριβώς σε αυτό έγκειται η αμοιβαία ενότητα των λειτουργιών της επιστήμης στη διαλεκτική βαθμίδα της επιστημονικής διερεύνησης. Ας περάσουμε όμως στη διαλεκτική λογική της «Λογικής της Ιστορίας» επιστρέφοντας εν συνεχεία ξανά στο εν λόγω ζήτημα.

Στη «Λογική της Ιστορίας» η λογική εξέταση αποτελείται, όπως και στην περίπτωση του Μαρξ, από τρεις σπείρες της έλικος, τη σπείρα του παρόντος, τη σπείρα του παρελθόντος και τη σπείρα του μέλλοντος. Στο πλαίσιο της λογικής εξέτασης, η αμοιβαία ενότητα των τριών

²⁵⁷ Στο «Κεφάλαιο» ο διαφορετικός βαθμός πραγμάτευσης του παρελθόντος και του μέλλοντος μπορεί να διαπιστωθεί άμεσα μέσω του μέρους που αφιερώνει ο Μαρξ στο καθένα. Για παράδειγμα στο κεφάλαιο «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση» καθώς και στην εξέταση διαμέσου της μικρής σπείρας της έλικος του ανηρημένου παρελθόντος διαπιστώνεται καθαρά η συστηματικότερη πραγμάτευση του παρελθόντος. Το μέλλον στο «Κεφάλαιο» καθίσταται αντικείμενο πραγμάτευσης κυρίως κατά την εξέταση των νομοτελιών σήψης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

σπειρών υφίσταται υπό τον κυρίαρχο ρόλο της σπείρας του παρόντος, δηλαδή υπό τον κυρίαρχο ρόλο της σπείρας που σχετίζεται αμιγώς με την ανασύσταση των πλευρών του δεδομένου και ώριμου αντικειμένου. Η ιστορική εξέταση αναπτύσσεται στη βάση των σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου. Τα στάδια ανάπτυξης του οργανικού όλου συνιστούν εκείνα τα στάδια τα οποία εντοπίζονται σε ανηρημένη μορφή στον λογικό τρόπο εξέτασης, δηλαδή στη συνολική κίνηση της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Όπως δείχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η ιστορική εξέταση της κοινωνίας διαμέσου των σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου αναπτύσσεται στη βάση ενός καθολικού και ενός ειδικού άξονα. Ο καθολικός άξονας είναι η σχέση φυσικού και κοινωνικού, δηλαδή η ιστορική εξέταση της αλληλεπίδρασης του υπό διερεύνηση αντικειμένου (της κοινωνίας) με το εξωτερικό αντικείμενο διαμέσου του οποίου ανέκυψε και συνεχίζει να υφίσταται. Ο ειδικός άξονας είναι η διαλεκτική σχέση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, δηλαδή η διαλεκτική σχέση των πλευρών της ουσίας της κοινωνίας. Όπως ειπώθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, διαμέσου του ειδικού άξονα, δηλαδή της σχέσης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, συνάγεται και ο καθολικός άξονας, δηλαδή η σχέση φυσικού και κοινωνικού. Τούτων δοθέντων, καθίσταται σαφές ότι στην ιστορική εξέταση της κοινωνίας υπεισέρχεται κατά ορισμένο τρόπο το εξωτερικό αντικείμενο, η φύση.

Η ιστορική εξέταση, όπως δείχθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, εστιάζει πρωτίστως στην απεικόνιση της νομοτελούς κίνησης του αντικειμένου με έμφαση στην μελλοντική του πορεία. Επομένως, στη «Λογική της Ιστορίας», η λογική και η ιστορική εξέταση διακρίνονται με σαφή τρόπο, εντός της αμοιβαίας τους ενότητας. Η λογική εξέταση συνιστά πρώτα και κύρια την εξέταση της διάρθρωσης των πλευρών του οργανικού όλου, ενώ η ιστορική εξέταση συνιστά πρώτα και κύρια την εξέταση της νομοτελούς του κίνησης με έμφαση στην μελλοντική του πορεία. Η ανάγκη συστηματικότερης πραγμάτευσης του μέλλοντος, οδήγησε τον Βαζιούλιν στο να αναπτύξει ουσιαδώς την ιστορική πτυχή της διαλεκτικής λογικής καθιστώντας την ειδική διακριτή εξέταση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη διαλεκτική λογική του Βαζιούλιν, η ιστορική εξέταση δεν υφίσταται απλώς σε ανηρημένη μορφή εντός της λογικής εξέτασης, ούτε αναβαθμίζεται επιλεκτικά σε ορισμένες αναγκαίες στιγμές της σύνολης λογικής εξέτασης. Η ιστορική εξέταση διακρίνεται καθ' εαυτή και υφίσταται ως τέτοια επιτελώντας λειτουργίες που είναι κατά βάση διαφορετικές και έως ένα βαθμό αντίθετες της λογικής εξέτασης. Τούτων δοθέντων, αν με τη λογική του «Κεφαλαίου» συντελείται ένας πρώτος μετασχηματισμός της

διαλεκτικής λογικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, με τη «Λογική της Ιστορίας» συντελείται ένας δεύτερος μετασχηματισμός. Η σπείρα της έλικος που σχετίζεται με την απεικόνιση του παρελθόντος και του μέλλοντος αναβαθμίζεται ριζικά αποκτώντας διακριτή υπόσταση στη συνολική μεθοδολογική και θεωρητική πραγμάτευση.

Επιστρέφοντας στο ζήτημα των βασικών λειτουργιών της επιστήμης διαπιστώνονται τα ακόλουθα. Στη διαλεκτική μέθοδο του Μαρξ οι διαφορετικές λειτουργίες υφίστανται εν γένει ως διακριτές στο πλαίσιο της κυριαρχίας της λογικής εξέτασης. Αυτό έχει ως επακόλουθο οι πλευρές της γνωστικής διαδικασίας που σχετίζονται με τη λειτουργία της πρόγνωσης του αντικειμένου να αναπτύσσονται σε ένα «ξένο» έδαφος προς τις ίδιες και συγκεκριμένα στο έδαφος των γνωστικών διαδικασιών που σχετίζονται αμιγώς με τις λειτουργίες της περιγραφής και της εξήγησης του αντικειμένου. Στη «Λογική της Ιστορίας» πραγματοποιείται η διάκριση των γνωστικών διαδικασιών, εντός της ενότητάς τους, σε συνάρτηση με τη λειτουργία που επιτελούν. Οι πλευρές της γνωστικής διαδικασίας που σχετίζονται τα μέγιστα με τις λειτουργίες της περιγραφής και της εξήγησης αναπτύσσονται στο λογικό μέρος, ενώ οι πλευρές της γνωστικής διαδικασίας που σχετίζονται τα μέγιστα με τη λειτουργία της πρόγνωσης αναπτύσσονται στο ιστορικό μέρος. Η σχετικά αυτοτελής διάκριση λογικής και ιστορικής εξέτασης, εντός της αμοιβαίας τους ενότητας, οδηγεί συνεπώς στην ριζική αναβάθμιση έκαστης λειτουργίας. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη της ίδιας της ενότητας των λειτουργιών, την ίδια την ανάπτυξη της λειτουργίας της επιστήμης.

Σύμφωνα με τα παραπάνω και υπό το πρίσμα των διαρθρωτικών μετασχηματισμών στα τρία προαναφερθέντα έργα ανακύπτει η δυνατότητα προσδιορισμού της ουσίας της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας ως αναπτυξιακής διαδικασίας. Στην παρούσα έρευνα επιχειρείται ο προσδιορισμός της ουσίας της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας, ειλημμένης ως αναπτυξιακής διαδικασίας, κατά το στάδιο στο οποίο η εν λόγω διαδικασία δεν έχει επιτύχει την πλήρη ανάπτυξή της. Ως εκ τούτου, το εγχείρημα προσδιορισμού της ουσίας της διαλεκτικής λογικής, ειλημμένης ως αναπτυξιακής διαδικασίας, εκκινεί από τα βασικά πορίσματα της έρευνας και έως ένα βαθμό περιέχει στοιχεία θεωρητικής υπόθεσης. Ο Βαζιούλιν επισημαίνει ότι,

η μεθοδολογική εφαρμογή των κατηγοριών σε κάθε νέο ιδιαίτερο αντικείμενο δεν μπορεί παρά να είναι στα πρώτα στάδια της γνώσης υποθετική. Μόνο η ολοκλήρωση της διάγνωσης αυτού του αντικειμένου θα

καταδείξει την αξιόπιστη ιδιότυπη μεθοδολογική ισχύ αυτών των κατηγοριών στο υπό εξέταση ιδιότυπο αντικείμενο (Βαζιούλιν, 2019α: 84).

Εστιάζοντας στη συνολική κίνηση της διαλεκτικής μεθόδου από την «Επιστήμη της Λογικής» στο «Κεφάλαιο» και εν συνεχεία στη «Λογική της Ιστορίας», διαπιστώνεται ότι *ο βασικός λόγος των διαρθρωτικών μετασχηματισμών βρίσκεται στην ανάγκη συστηματικότερης απεικόνισης της διάρθρωσης και της ιστορικής ανάπτυξης του αντικειμένου*. Με άλλα λόγια, η ανάγκη συστηματικότερης επιστημονικής απεικόνισης ενός οργανικού όλου οδηγεί 1) στη συστηματικότερη απεικόνιση της δομής και της διάρθρωσής του 2) στην αύξουσα απεικόνιση της σχέσης του με εξωτερικές προς το ίδιο διαδικασίες, 3) στην απεικόνιση των διαδικασιών διαμέσου των οποίων ανέκυψε, 4) στη συστηματικότερη απεικόνιση της συνολικής νομοτελούς ανάπτυξής του, 5) στην απεικόνιση της μελλοντικής του πορείας και της διαδικασίας μετασχηματισμού του σε μια άλλη αναπτυξιακή διαδικασία. Η ολοένα και συστηματικότερη απεικόνιση της διάρθρωσης και της ιστορικής ανάπτυξης του αντικειμένου πραγματοποιείται ως αποτέλεσμα της αναβαθμισμένης συσχέτισης της λογικής και της ιστορικής πτυχής στη διαλεκτική μεθοδολογία. Ως εκ τούτου, κάθε στάδιο στην ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθόδου χαρακτηρίζεται από διαφορετικού τύπου συσχέτιση της λογικής και της ιστορικής πτυχής. Συμπερασματικά, *τον πυρήνα των μεθοδολογικών διαρθρωτικών μετασχηματισμών που πραγματοποιούνται κατά την κίνηση «Επιστήμη της Λογικής», «Κεφάλαιο» και «Λογική της Ιστορίας», τον αποτελεί η σχέση λογικού και ιστορικού*. Το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής έγκειται στις διαφορετικές διαλεκτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων, κατά τις οποίες αλλάζει διαρθρωτικά η γενικότερη συσχέτιση λογικού και ιστορικού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, *η σχέση λογικού και ιστορικού αποτελεί τον εσωτερικό μηχανισμό διαμέσου του οποίου μετασχηματίζεται η διαλεκτική μεθοδολογία. Η σχέση λογικού και ιστορικού συνιστά την ουσία της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας ως αναπτυξιακής διαδικασίας*.

Συνιστά η διαλεκτική λογική μια αναπτυξιακή διαδικασία ή μήπως εδώ έχουμε να κάνουμε με μια εγελιανού τύπου ιδεαλιστική αντίληψη, κατά την οποία η νόηση προβάλλει ως αυτοκινούμενη διαδικασία; Μπορεί άραγε η ίδια η διαλεκτική λογική, ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, να θεωρηθεί μια αντικειμενική αναπτυξιακή διαδικασία, στο βαθμό που αποτελεί ορισμένου τύπου νοητική απεικόνιση αντικειμενικών διαδικασιών και φαινομένων;

Δείχθηκε ότι η βαθύτερη ρίζα του εγγελιανού ιδεαλισμού είναι η ταύτιση λογικού και ιστορικού που προκύπτει από την απολυτοποίηση της καθολικότητας, του γεγονότος δηλαδή ότι ο Χέγκελ μελετάει το απόλυτο αντικείμενο. Δείχθηκε επίσης, μέσω της διαλεκτικής μεθόδου του «Κεφαλαίου» και της διαλεκτικής μεθόδου της «Λογικής της Ιστορίας», ότι από υλιστικής άποψης δεν δύναται να υφίσταται καθαρή αυτοκίνηση. Οι πλευρές της ουσίας, οι οποίες σχετίζονται με τη διαδικασία αυτοκίνησης του αντικειμένου, δεν συνιστούν πλευρές οι οποίες ανήκουν εξ' ολοκλήρου και πλήρως στο αντικείμενο, αλλά συνιστούν εξίσου πλευρές μια άλλης κίνησης την οποία προϋποθέτει η κίνηση του υπό διερεύνηση αντικειμένου. Όπως ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής προϋποθέτει την κοινωνική και φυσική μορφή κίνησης, όπως η κοινωνική μορφή κίνησης προϋποθέτει τη φυσική (οργανική και ανόργανη), έτσι και η νοητική μορφή κίνησης προϋποθέτει την κοινωνική και τη φυσική. Επομένως, από υλιστικής πλευράς μπορεί κάλλιστα να γίνεται λόγος περί ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης της νόησης και περί νοητικών νομοτελειών, στο βαθμό που ο εντοπισμός της ουσίας των νοητικών νομοτελειών λαμβάνει υπόψη την ενότητα της ουσίας των τελευταίων με τις πλευρές των εξωτερικών αντικειμένων.

Οι νοητικές νομοτέλειες συνιστούν ιδιότυπες νομοτέλειες της νόησης, οι οποίες βρίσκονται σε αμοιβαία ενότητα και διαφορά με τις κοινωνικές και φυσικές νομοτέλειες. Η αντίθετη αντίληψη η οποία δεν βλέπει στη νόηση τίποτε άλλο, παρά τη διάθλαση των νόμων του αντικειμένου, αποτελεί μια εσφαλμένη αντίληψη περί των νοητικών φαινομένων και διαδικασιών. Σε αυτή την αντίληψη η νόηση προβάλλει ως ένα παθητικό κατηγορήμα των νομοτελειών του αντικειμένου. Αν ίσχυε πράγματι κάτι τέτοιο, δηλαδή αν οι νοητικοί, λογικοί προσδιορισμοί και κατηγορίες διαθλούσαν αποκλειστικά και παθητικά τις ουσιώδεις νομοτέλειες του γνωστικού αντικειμένου, τότε ο οποιοσδήποτε αναστοχασμός πάνω στη λογική και τη μεθοδολογία δεν θα είχε κανένα απολύτως νόημα.

Η ανάπτυξη των επιστημών κατατείνει προς την επαλήθευση του αντιθέτου. Στις σύγχρονες επιστήμες ο αναστοχασμός πάνω στις νοητικές διαδικασίες και στη λογική αποκτά όλο και μεγαλύτερη σπουδαιότητα. Με το πέρασμα στην ιστορική βαθμίδα της διαλεκτικής μεθοδολογίας και της συνθετικής επιστήμης, η ενασχόληση με την καθ' εαυτό βαθμίδα της μεθόδου επιστημονικής έρευνας αναβαθμίζεται ριζικά. Η ανάπτυξη της μεθόδου, παρ' όλο που συντελείται με τη διερεύνηση του αντικειμένου, δεν περιορίζεται εκεί. Στον βαθμό που

αναπτύσσονται ολοένα και περισσότερο οι συνθετικές πλευρές της επιστήμης, η ίδια η επιστημονική διερεύνηση του αντικειμένου καθίσταται εσωτερικά ενιαία με τον αναστοχασμό ως προς τις μεθόδους επιστημονικής διερεύνησης. Κάτι τέτοιο είναι ολοφάνερο στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής.

Οι Χέγκελ, Μαρξ και Βαζιούλιν αναπτύσσουν το έργο τους μέσω της κριτικής αποτίμησης της προγενέστερης θεωρίας και μεθοδολογίας. Ο αναστοχασμός περί της μεθόδου βρίσκεται σε εσωτερική συνάφεια με την αποκάλυψη των νομοτελειών του γνωστικού τους αντικειμένου. Η διερεύνηση του αντικειμένου και ο αναστοχασμός πάνω στους τρόπους και τα μέσα αποκάλυψης και απεικόνισης των νομοτελειών που το διέπουν, οδηγεί αναγκαία στον γενικότερο αναστοχασμό περί της μεθόδου, δηλαδή στο αναστοχασμό των μεθοδολογικών κεκτημένων που έχουν προκύψει από την καθολική ιστορία της γνώσης και των επιστημών. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, αρκετές φορές στην ιστορία της επιστήμης, τα εργαλεία αποκάλυψης μιας διαδικασίας ενός συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου προέκυψαν από τον μεθοδολογικό αναστοχασμό νομοτελειών και διαδικασιών άλλων γνωστικών αντικειμένων. Αυτή η διττή σχέση αναστοχασμού ως προς το καθολικό (επιστημονικά μεθοδολογικά κεκτημένα) και ως προς το ειδικό (συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο) αποτελεί τον πυρήνα ανάπτυξης της διαλεκτικής μεθόδου.²⁵⁸

Θεωρούμε, λοιπόν, ότι από υλιστικής και επιστημονικής σκοπιάς μπορεί κάλλιστα να γίνεται λόγος περί του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής. *Η νομοτελής ανάπτυξη του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, εδράζεται στη συσχέτιση της διαδικασίας διερεύνησης και αποκάλυψης των νομοτελειών του εκάστοτε γνωστικού αντικειμένου, το οποίο συνιστά οργανικό όλο, και στον εσωτερικά συνυφασμένο με αυτή τη διαδικασία αναστοχασμό περί των κεκτημένων της επιστημονικής μεθοδολογίας.* Από την κίνηση

²⁵⁸ Φυσικά ο αναστοχασμός ως προς το καθολικό και ως προς το ειδικό συνδέεται μέσω του αναστοχασμού ως προς το μερικό, δηλαδή την ευρύτερη ομάδα αντικειμένων στην οποία ανήκει το ειδικό αντικείμενο. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθόδου στο «Κεφάλαιο» από τον Μαρξ δεν εξαντλείται στον αναστοχασμό πάνω στο ειδικό αντικείμενο της έρευνάς του (το κεφάλαιο) και στα καθολικά κεκτημένα της μεθοδολογίας όπως αυτά συμπυκνώνονται πρωτίστως, αν και όχι αποκλειστικά, στη λογική του Χέγκελ. Η συσχέτιση των καθολικών μεθοδολογικών κεκτημένων και του ειδικού αντικειμένου της έρευνας διαμεσολαβείται από τον μεθοδολογικό αναστοχασμό ως προς τα ευρύτερα γνωστικά αντικείμενα με τα οποία σχετίζεται το υπό διερεύνηση αντικείμενο. Στην περίπτωση του Μαρξ, η υλιστική αντίληψη της ιστορίας, δηλαδή η γενικότερη θεώρηση περί κοινωνίας αποτελεί αναγκαίο όρο ως προς τη συσχέτιση των καθολικών μεθοδολογικών κεκτημένων και του ειδικού αντικειμένου της έρευνάς του (του κεφαλαίου). Η περαιτέρω εμβάθυνση στην παρούσα προβληματική ξεπερνά τους στόχους της παρούσας έρευνας.

«Επιστήμη της Λογικής», «Κεφάλαιο» και «Λογική της Ιστορίας» διαπιστώνονται τα ακόλουθα. Η «Επιστήμη της Λογικής» συνιστά συμπύκνωση του μεθοδολογικού περιεχομένου της ιστορίας της φιλοσοφίας και της επιστήμης και κυρίως του συνόλου των επιστημών της εποχής του Χέγκελ. Κατά τη μετάβαση στην επόμενη μορφή της διαλεκτικής λογικής, ο Μαρξ διερευνώντας το γνωστικό του αντικείμενου καθώς και τις δυνατότητες νοητικής του ανασύστασης ήρθε αντιμέτωπος με το ζήτημα της επιστημονικής μεθοδολογίας. Ο Ένγκελς αναφέρει επί τούτου:

Εδώ έπρεπε, λοιπόν, να λυθεί ένα άλλο ζήτημα που αυτό καθαυτό δεν έχει καμιά σχέση με την πολιτική οικονομία. Ποιον τρόπο προσέγγισης της επιστήμης πρέπει να χρησιμοποιήσουμε; Από τη μια μεριά υπήρχε η χεγκελιανή διαλεκτική, στην εντελώς αφηρημένη, «θεωρησιακή»²⁵⁹ μορφή με την οποία την κληροδότησε ο Hegel. Από την άλλη μεριά, η συνηθισμένη, στην ουσία βολφική-μεταφυσική μέθοδος, που έγινε τώρα ξανά της μόδας και με την οποία οι αστοί οικονομολόγοι έγραψαν τα χοντρά και ασυνάρτητα βιβλία τους (Ένγκελς σε Μαρξ, 2010: 368).

Για τον Μαρξ, το αντικείμενό του, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, δεν έπρεπε να απεικονιστεί ως ένα ασυνάρτητο συνονθύλευμα σχέσεων και πλευρών. Η επιστημονική του απεικόνιση όφειλε να γίνει με τη μορφή ενός συστήματος που χαρακτηρίζεται από την εσωτερική συνάφεια των πλευρών του. Με άλλα λόγια, η επιστημονική παρουσίαση του αντικείμενου όφειλε να γίνει στη βάση της εσωτερικής αλληλεπίδρασης των πλευρών του σε καθαρή μορφή. Το προηγούμενο ιστορικό εγχείρημα ανασύστασης ενός αντικείμενου στη βάση της κατ' εξοχήν εσωτερικής του αλληλεπίδρασης είχε πραγματοποιηθεί, αν και με ιδεαλιστικό και μεταφυσικό τρόπο, από τον Χέγκελ. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο ο Ένγκελς επισημαίνει ότι «από το θάνατο του Hegel, είναι ζήτημα αν έγινε έστω και μια προσπάθεια να αναπτυχθεί μια οποιαδήποτε επιστήμη μέσα στη δική της, την εσωτερική συνάφεια» (ό.π.: 365). Από τη μία η μέθοδος του Χέγκελ ήταν η μοναδική μέθοδος που απεικόνιζε το αντικείμενο στη βάση της κατ' εξοχήν εσωτερικής αλληλεπίδρασης των πλευρών του και από την άλλη, εξαιτίας του ιδεαλιστικού χαρακτήρα της, ήταν ακατάλληλη για την ανασύσταση ενός πραγματικά υπαρκτού γνωστικού αντικείμενου. Ο Ένγκελς αναφέρει επιπλέον:

η χεγκελιανή μέθοδος ήταν απολύτως ακατάλληλη για χρήση στην υπάρχουσα μορφή της. Ήταν στην ουσία ιδεαλιστική κι εδώ πρόκειται για την ανάπτυξη μιας κοσμοθεωρίας που είναι η πιο υλιστική απ' όλες τις προηγούμενες. [...] Ωστόσο, από κάθε άλλη λογική, αυτή ήταν η μοναδική απ' όπου μπορούσε κανείς τουλάχιστον να πιαστεί. Δεν την είχαν κριτικάρει, δεν την είχαν υπερνικήσει. Κανένας από τους

²⁵⁹ Επεμβαίνουμε μεταφραστικά και αποδίδουμε τον όρο «spekulativen» ως «θεωρησιακή» και όχι ως «θεωρητικολογούσα» που αποδίδει ο μεταφραστής.

αντιπάλους του μεγάλου διαλεκτικού δεν μπόρεσε ν' ανοίξει ένα ρήγμα στο περήφανο οικοδόμημα της (ό.π.: 368-369).

Ο Μαρξ, επομένως, επεξεργάστηκε και μετασχημάτισε την εγελιανή μέθοδο στη διαδικασία ανασύστασης και απεικόνισης του ερευνητικού του αντικειμένου. Η εγελιανή λογική, η οποία παρήχθη στο πλαίσιο επεξεργασίας ενός αντικειμένου (κυρίως της φιλοσοφικής νόησης), στη βάση της λειτουργίας της ως μεθόδου διερεύνησης ενός νέου αντικειμένου μετασχηματίστηκε. Η «επαφή» της με το νέο πραγματικό αντικείμενο οδήγησε στον μετασχηματισμό της. Κατ' αυτόν τον τρόπο εντοπίζεται η εξής κίνηση: 1^η φάση: η διερεύνηση ενός αρχικού αντικειμένου, της νόησης θεωρημένης ιδεαλιστικά με τη μορφή του απολύτου, οδήγησε στη λογική απεικόνιση, αν και με μεταφυσικό τρόπο, των σχέσεων και των πλευρών της. 2^η φάση: Η εν λόγω λογική απεικόνιση με τη σειρά της άρχισε να χρησιμοποιείται ως μέθοδος για την απεικόνιση ενός νέου αντικειμένου. 3^η φάση: Η αλληλεπίδραση της κληροδοτημένης μεθόδου με το υπό διερεύνηση νέο αντικείμενο οδήγησε με τη σειρά της στον μετασχηματισμό της κληροδοτημένης μεθόδου, στη λογική ανασύσταση του νέου αντικειμένου και αντίστοιχα στη νέα μορφή της λογικής μεθόδου. Από επιστημολογική σκοπιά και λαμβάνοντας υπόψη τον ιδεαλισμό του Χέγκελ, η πρώτη φάση της κίνησης συνίσταται στη διερεύνηση της πραγματικής ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης της νόησης (δηλαδή του αντικειμένου του Χέγκελ), θεωρημένης όμως με ιδεαλιστικό τρόπο, και στη λογική της ανασύστασης. Πρόκειται δηλαδή για τη σχέση μεταξύ της νοητικής ανασύστασης μιας αναπτυξιακής διαδικασίας (λογικό) και της πραγματικής αναπτυξιακής διαδικασίας (ιστορικό). παρά το γεγονός ότι η εν λόγω σχέση γίνεται αντιληπτή με διαστρεβλωτικό τρόπο από τον Χέγκελ. Σε αυτή την πρώτη φάση εντοπίζεται η κίνηση από το αντικείμενο, δηλαδή από την συγκεκριμένη αναπτυξιακή διαδικασία που διερευνά ο Χέγκελ (το αντικείμενο της νόησης) προς τη λογική ανασύσταση της εν λόγω διαδικασίας. Εν συνεχεία και περνώντας στον Μαρξ, μέσω της κληροδοτημένης λογικής μεθόδου του Χέγκελ επιχειρείται ορισμένη διερεύνηση του νέου αντικειμένου. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για τη διερεύνηση του νέου αντικειμένου με την κληροδοτημένη μέθοδο υπό την αυστηρή έννοια. Η πραγματική διερεύνηση του νέου αντικειμένου οδηγεί ευθύς εξ αρχής στον αναστοχασμό ως προς τον ορθολογικό πυρήνα αλλά και τις ανεπάρκειες της κληροδοτημένης μεθόδου. Η εν λόγω διαδικασία οδηγεί στον μετασχηματισμό της ίδιας της λογικής μεθόδου. Σε αυτή τη δεύτερη φάση διαπιστώνεται η κίνηση από τη λογική μέθοδο προς το αντικείμενο, δηλαδή προς την υπό διερεύνηση

αναπτυξιακή διαδικασία (το κεφάλαιο). Η τρίτη φάση σχετίζεται με την κίνηση από το αντικείμενο (υπό διερεύνηση αναπτυξιακή διαδικασία) προς την νοητική του ανασύσταση. Κατά την τελική λογική ανασύσταση του νέου αντικειμένου έχει ανακύψει και η νέα μεθοδολογία. *Η εν λόγω κίνηση συνιστά την πρώτη σπείρα της έλικος της καθ' εαυτό ιστορικής ανάπτυξης της διαλεκτικής μεθοδολογίας, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας.* Ο μηχανισμός διαμέσου του οποίου συντελείται η αναφερθείσα κίνηση είναι η αλληλεπίδραση της διαδικασίας νοητικής ανασύστασης (λογικό) και της πραγματικής αναπτυξιακής διαδικασίας (ιστορικό), δηλαδή της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου στη διαλεκτική βαθμίδα της νόησης.

Η επόμενη κίνηση, η οποία συνιστά και τη δεύτερη σπείρα της έλικος της ιστορικής ανάπτυξης της διαλεκτικής μεθοδολογίας, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, σχετίζεται με τη μετάβαση από τη μέθοδο του «Κεφαλαίου» στη μέθοδο της «Λογικής της Ιστορίας». Ένεκα του γεγονότος ότι στο «Κεφάλαιο» η λογική μέθοδος υφίσταται σε ενότητα με τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας, η κατανόηση της μεθόδου σε κατηγοριακό και εννοιολογικό επίπεδο απαιτούσε την εξαγωγή της σε καθαρή μορφή. Ο Βαζιούλιν αποτέλεσε τον μοναδικό στοχαστή που εξήγαγε με συστηματικό τρόπο και σε καθαρή μορφή το σύστημα των ιεραρχικά διατεταγμένων λογικών κατηγοριών του «Κεφαλαίου». Η λογική του «Κεφαλαίου» έδωσε, με τη σειρά της, τη δυνατότητα μεθοδολογικού και θεωρητικού αναστοχασμού ως προς την απεικόνιση ενός νέου αντικειμένου, της κοινωνίας. Ενδεικτικές είναι οι διατυπώσεις του Βαζιούλιν στο άρθρο του «Ο Μεθοδολογικός ρόλος του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού στις συγκεκριμένες επιστήμες» του 1970. Συγκεκριμένα γράφει:

Θα εξετάσουμε μερικές ιδιαιτερότητες της χρήσης της μεθοδολογίας *Του Κεφαλαίου* από την άποψη του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού με εφαρμογή στο σοσιαλισμό. Λόγος γίνεται για τις ιδιαιτερότητες εκείνες που απορρέουν από μια σειρά ιδιότυπων χαρακτηριστικών του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού και από τη διακρίβωση των ιστορικών συνθηκών εμφάνισης και ανάπτυξης της μεθοδολογίας *Του Κεφαλαίου*. [...] Το εγχείρημα αυτό θα συνιστά συνάμα εγχείρημα διακρίβωσης της ουσίας του προβλήματος ιστορικού-λογικού, καθώς και μέρος της απάντησης στο ερώτημα περί του χαρακτήρα της εφαρμογής της μεθοδολογίας *Του Κεφαλαίου* στη μελέτη της πολιτικής οικονομίας του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού. Για το σκοπό αυτό, είναι αναγκαίο να ληφθεί πλήρως υπόψη ο ορισμός των βαθμίδων της μετάβασης από τη μια ποιότητα στην άλλη, [ορισμός] που περιέχεται *Στο Κεφάλαιο* και έχει γενική μεθοδολογική σημασία (Βαζιούλιν, 2019α: 79-80).

Στο εν λόγω άρθρο είναι εμφανής όχι μόνο η στόχευση του Βαζιούλιν προς την επιστημονική και ερευνητική χρήση της μεθόδου του «Κεφαλαίου», αλλά και η διαδικασία μετασχηματισμού και περαιτέρω ανάπτυξης της διαλεκτικής μεθόδου — διαδικασία η οποία τελεί υπό διαμόρφωση —, δεδομένου ότι στο παρόν άρθρο αναπτύσσεται η αντίληψη περί των νομοτελών σταδίων της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης του αντικειμένου. Στο παραπάνω άρθρο ο Βαζιούλιν επεξεργάζεται τη μέθοδο του Μαρξ σε συνάρτηση με το αντικείμενο του κομμουνισμού και όχι της κοινωνίας ως ολότητας, η οποία αποτελεί το αντικείμενο της «Λογικής της Ιστορίας» και στην οποία κορυφώνεται η ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθόδου. Η αλληλεπίδραση της κερκτημένης μεθοδολογίας (του «Κεφαλαίου») με τη διαδικασία διερεύνησης του νέου αντικειμένου (της κοινωνίας ως ολότητας) οδήγησε στον επακόλουθο μετασχηματισμό της διαλεκτικής μεθοδολογίας. Τούτων δοθέντων, η «Λογική της Ιστορίας» αποτελεί ένα νέο στάδιο στη διαδικασία ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω και στη βάση των διαρθρωτικών μεθοδολογικών μετασχηματισμών που συντελούνται με την κίνηση «Επιστήμη της Λογικής», «Κεφάλαιο» και «Λογική της Ιστορίας», η ουσία της διαλεκτικής λογικής είναι η συσχέτιση λογικού και ιστορικού. Με άλλα λόγια, το περιεχόμενο των κάθε φορά διαρθρωτικών μετασχηματισμών συνδέεται αυστηρά με τη συσχέτιση της απεικόνισης του γνωστικού αντικειμένου, ως υφιστάμενου και ως μεταβαλλόμενου στο χρόνο. Η διερεύνηση νέων αναπτυξιακών διαδικασιών και η ανάγκη συστηματικής απεικόνισης της δομής και της ιστορικής τους ανάπτυξης αποτελούν τον πυρήνα των διαρθρωτικών μετασχηματισμών της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας. Η εν λόγω διαδικασία συνίσταται στην ίδια τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου στη διαλεκτική βαθμίδα της νόησης.

Στη βάση των παραπάνω πορισμάτων ανακύπτει και η δυνατότητα μιας πρωταρχικής περιοδολόγησης της καθ' εαυτό ανάπτυξης της διαλεκτικής μεθοδολογίας, ειλημμένης ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας. Η περιοδολόγηση της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας ως αναπτυξιακής διαδικασίας μπορεί να πραγματοποιηθεί υπό το πρίσμα της συσχέτισης λογικού και ιστορικού. Οι προσδιορισμένες μορφές της συσχέτισης της λογικής και της ιστορικής πτυχής αποτελούν τον άξονα διαμέσου του οποίου δύναται να προσδιοριστεί το κάθε στάδιο στην ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας.

Στο στάδιο της διαλεκτικής λογικής, το οποίο σχετίζεται με την «Επιστήμη της Λογικής» του Χέγκελ, η σχέση λογικού και ιστορικού συνιστά μια τρόπον τινά απόλυτη ταυτότητα. Μάλιστα, σε αυτήν κυρίαρχη είναι η λογική πτυχή, η απεικόνιση δηλαδή της δεδομενικότητας του γνωστικού αντικειμένου. Η ιστορική πτυχή υφίσταται μόνο ως συγκροτητική πλευρά της λογικής πτυχής, πράγμα το οποίο την κάνει να αυτοαναιρείται. Στο εγγελιανό σύστημα λοιπόν, η ιστορικότητα καταλήγει να είναι μια φενάκη, διότι η ίδια η λογική διάρθρωση του συστήματος αποτελεί έναν απόλυτο εγκλεισμό της πραγματικής ιστορίας. Σε αυτό το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της διαλεκτικής λογικής, ειλημμένης ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, η διαλεκτική λογική από τη μία έχει ανακύψει, ενώ από την άλλη δεν έχει ακόμη διαχωριστεί από τη μήτρα της τυπικής λογικής. Ως εκ τούτου, η ουσία της διαλεκτικής λογικής, η συσχέτιση της λογικής και της ιστορικής πτυχής, βρίσκεται στο στάδιο της *Ταυτότητας*.²⁶⁰ Υπό το πρίσμα το σταδίων διερεύνησης του οργανικού όλου αυτό σημαίνει ότι η διαλεκτική λογική βρίσκεται στο στάδιο της πρωταρχικής της εμφάνισης.

Υπό το πρίσμα της ιστορίας της φιλοσοφίας και της ιστορίας της επιστήμης, η τυπική λογική δεσπόζει όταν κυρίαρχη στιγμή στη γνωστική διαδικασία είναι η απεικόνιση της στατικής κατάστασης του αντικειμένου, η άμεση δεδομένη του ύπαρξης. Από την άλλη, η διαλεκτική λογική δεσπόζει, όταν κυρίαρχη στιγμή στη γνωστική διαδικασία καθίσταται η απεικόνιση της μεταβολής του αντικειμένου και μάλιστα η πρόγνωση της μελλοντικής του πορείας. Η λογική του Χέγκελ, ακόμη και αν αγνοήσουμε ότι ασχολείται με ένα αντικείμενο, το οποίο με τον τρόπο που προσδιορίζεται δεν υφίσταται πραγματικά, απεικονίζει σε τελική ανάλυση τα πράγματα ως έχουν. Έτσι, παρ' όλο που εντοπίζεται η μεταβολή και η ιστορική ανάπτυξη, αυτές προβάλλουν σαν το μέσο της λογικής επιβεβαίωσης του παρόντος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η γνώση όχι απλώς δεν σχετίζεται με την πρόγνωση του μέλλοντος, αλλά σύμφωνα με τον Χέγκελ έρχεται πάντοτε τελευταία ως διαπίστωση του συντελεσμένου. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του Χέγκελ σύμφωνα με την οποία «η γλαύκα της Αθηνάς αρχίζει το φτερούγισμα της μόνο με την έλευση του δειλινού» (Hegel, 2008: 16).

Για τον Χέγκελ, η γνώση αποτελεί την κορωνίδα του συστήματός του και το νόημα της είναι η αυτοεπιβεβαίωση αυτού που έχει γίνει, αυτού που έχει λάβει ύπαρξη. Κατ' αυτόν τον

²⁶⁰ Εδώ γίνεται λόγος περί της ταυτότητας (γερμ. Identität) ως προσδιορισμού ανασκόπησης, δηλαδή της ταυτότητας της ουσίας. Επομένως, η ταυτότητα ενέχει σε υπηγμένη στιγμή τη διαφορά (γερμ. Unterschied).

τρόπο, σε αυτό το στάδιο του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας, ενώ έχει ανακύψει όλο το δυναμικό της και ο πυρήνας του προγνωστικού χαρακτήρα της, αυτές οι πλευρές διαπλέκονται εν τέλει με την τελεολογία καταλήγοντας στην αυτοεπιβεβαίωση αυτού που υπάρχει.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι μια επιπλέον συνιστώσα της εσφαλμένης αντίληψης του Χέγκελ προκύπτει από τον περιορισμένο τρόπο που αντιλαμβάνεται την ελευθερία. Ο Χέγκελ θεωρεί ότι η οποιαδήποτε σχέση του ανθρώπου ως συνειδητού όντος με κάτι εξωτερικό είναι ένδειξη ανελευθερίας. *Στη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου, όσο εγγύτερα βρίσκεται το αντικείμενο στην τάξη της εξωτερικότητας τόσο ανελεύθερο καθίσταται το υποκείμενο και αντιστρόφως. Η ελευθερία λοιπόν, στην ανώτερη μορφή της, καθίσταται εφικτή, εφόσον αρθεί η τάξη της εξωτερικότητας· δηλαδή όταν το υποκείμενο και το αντικείμενο ταυτίζονται απόλυτα.* Το τελευταίο, σύμφωνα πάντοτε με τον Χέγκελ, επιτυγχάνεται στο επίπεδο της απόλυτης γνώσης.

Ποιοι κοινωνικοί όροι άραγε παράγουν έναν τέτοιο λόγο περί ελευθερίας; Ποιοι είναι οι κοινωνικοί όροι, οι οποίοι οδηγούν σε μια σύλληψη της ελευθερίας ως σχέσης με τον ίδιο τον εαυτό;

Πρόκειται για μια αντίληψη περί ελευθερίας, κατά την οποία η ατομικότητα βρίσκεται στο επίκεντρο και οτιδήποτε άλλο, το οποίο δεν εμπίπτει στην απόλυτη εξουσία της, συλλαμβάνεται ως αντιπαρατιθέμενο και εχθρικό προς αυτήν. Είναι μια θεώρηση εγκλωβισμένη απολύτως στις σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας, σε εκείνες τις σχέσεις το περιεχόμενο των οποίων αντιδιαστέλλει τον άνθρωπο με κάθε αντικείμενο και με κάθε άλλο άνθρωπο. Από τη μία, έχουμε το κάθε ξεχωριστό άτομο ως ιδιοκτήτη αντικειμένων, πάνω στα οποία διαθέτει απεριόριστη εξουσία και από την άλλη τον περιορισμό αυτής της σχέσης που σηματοδοτεί το έδαφος της ανελευθερίας και συνάμα της κατάργησης της ατομικότητας του. Η ελευθερία έτσι κατανοείται ως το άκρον άωτον της ατομικότητας, μιας ταυτολογικής σχέσης με τον εαυτό.²⁶¹ Σε αυτό το πλαίσιο ο Μαρκούζε τονίζει ότι στην εγελιανή αντίληψη «η ιδιοκτησία οφείλεται μόνο

²⁶¹ Ενδεικτική από αυτή τη σκοπιά είναι η αντίληψη του Μ. Χορκχάιμερ για την αστική σκέψη. Όπως αναφέρει, «η αστική σκέψη είναι έτσι φτιαγμένη ώστε με λογική αναγκαιότητα να αναγνωρίζει τελικά σαν υποκείμενο της ένα Εγώ, το οποίο φαντάζεται τον εαυτό του αυτόνομο. Πρόκειται για ένα αφηρημένο ως προς την ουσία του Εγώ, με βασική αρχή του την ατομικότητα· μιαν ατομικότητα που κομπάζει σαν να ήταν η πρωταρχική πηγή του κόσμου ή ακόμη και σαν ο κόσμος εν γένει· μιαν ατομικότητα αποκλεισμένη από τα συμβαίνοντα» (Χορκχάιμερ, 1984: 30).

και μόνο στην ικανότητα του ελεύθερου υποκειμένου. Πηγάζει από τη φύση του ελεύθερου προσώπου. Ο Χέγκελ απέσπασε το θεσμό της ιδιοκτησίας από κάθε τυχαία [μη αναγκαία] συνάφεια και του έδωσε την υπόσταση μιας οντολογικής σχέσης (Μαρκούζε, 1999: 191).

Στο επόμενο στάδιο που συνδέεται με το έργο του Μαρξ, η απόλυτη ταυτότητα λογικού και ιστορικού υποβάλλεται σε κριτική. Κατ' αρχάς, διακρίνεται με σαφή τρόπο η διαδικασία λογικής απεικόνισης του αντικειμένου στη νόηση από την πραγματική του ιστορική ανάπτυξη. Στο «Κεφάλαιο», η σχέση λογικού και ιστορικού αντιστοιχεί στο στάδιο της *Διαφορετικότητας*. Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι οι μετασχηματισμοί της διαλεκτικής λογικής προκύπτουν σε σημαντικό βαθμό μέσω του περιορισμού του γνωστικού της αντικειμένου. Η διαλεκτική του Χέγκελ διερευνά κάθε μορφή ύπαρξης, η διαλεκτική του Μαρξ διερευνά τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Σε αυτή την κίνηση έχουμε εκ πρώτης όψεως μια τρόπον τινά ποσοτική διαφορά: τον περιορισμό της ποσότητας των γνωστικών αντικειμένων. Όμως, ο περιορισμός και μόνο του εύρους των γνωστικών αντικειμένων με την αντίστοιχη απεικόνιση ενός πραγματικού αντικειμένου οδηγεί σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό σε ποιοτικές, δομικές και διαρθρωτικές αλλαγές. Οι τελευταίες ωστόσο λαμβάνουν χώρα εντός του ίδιου γενικότερου κορμού της διαλεκτικής λογικής. Η λογική πτυχή περιγράφει το δεδομένο και άμεσο υφιστάμενο αντικείμενο. Η ιστορική πτυχή διακρίνεται από τη λογική πτυχή ενώ συνάμα βρίσκεται υπηγμένη στην πρώτη. Αυτή η σχέση λογικής και ιστορικής πτυχής οδηγεί στο να βρίσκονται οι νοητικές διαδικασίες που σχετίζονται με τον προγνωστικό χαρακτήρα της γνώσης, στο έδαφος των νοητικών διαδικασιών που συνδέονται κατά βάση με την απεικόνιση της διάρθρωσης του δεδομένου και υφιστάμενου γνωστικού αντικειμένου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πρόγνωση του μέλλοντος στο «Κεφάλαιο» αναπτύσσεται μέσα από τους κόλπους της λογικής εξέτασης, αναπτύσσεται δηλαδή σε εκείνο το πλαίσιο στο οποίο δεσπόζει η νοητική απεικόνιση της δεδομένης ύπαρξης του αυτοαναπτυσσόμενου αντικειμένου. Όσον αφορά στην απεικόνιση του παρελθόντος, αυτή βρίσκεται σε πιο ανεπτυγμένη μορφή εν συγκρίσει με την απεικόνιση του μέλλοντος. Παρ' όλα αυτά και αυτή διεξάγεται εν γένει και εν συνόλω στο πλαίσιο της απεικόνισης του παρόντος του γνωστικού αντικειμένου. Επιπλέον, στο «Κεφάλαιο» απεικονίζεται και η σχέση του υπό διερεύνηση αντικειμένου με τα εξωτερικά προς αυτό αντικείμενα. Στην απεικόνιση έτσι του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής μελετώνται και πλευρές που συνδέονται με διαδικασίες άλλων αντικειμένων. Στο «Κεφάλαιο» η συσχέτιση της λογικής και της ιστορικής πτυχής βρίσκεται στο στάδιο της *Διαφορετικότητας*. Η λογική και η

ιστορική πτυχή συνεχίζουν να υφίστανται εντός της ενότητάς τους και μάλιστα εντός του δεσπόζοντος ρόλου της λογικής πτυχής. Συγκρίνοντας τη συσχέτιση της λογικής και της ιστορικής πτυχής στην «Επιστήμη της Λογικής» και στο «Κεφάλαιο», συμπεραίνεται ότι, από τη μία, στο «Κεφάλαιο», η συσχέτιση της λογικής και της ιστορικής πτυχής υφίσταται εντός της διαδικασίας ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, όπως και στην περίπτωση της «Επιστήμης της Λογικής», και από την άλλη, η εν λόγω συσχέτιση διαφέρει από εκείνη της «Επιστήμης της Λογικής». Τα δύο στάδια συσχέτισης της λογικής και της ιστορικής πτυχής αποτελούν μια σχέση διαφορετικότητας. Από τη μία πλευρά, η συσχέτιση της λογικής και της ιστορικής πτυχής υφίσταται και στα δύο έργα εντός της διαδικασίας ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Εδώ πρόκειται για την πλευρά της ομοιότητας. Από την άλλη πλευρά, η συσχέτιση της λογικής και της ιστορικής πτυχής διαφέρει ανάμεσα στα δύο έργα. Εδώ πρόκειται για την πλευρά της ανομοιότητας. Υπό το πρίσμα το σταδίων διερεύνησης του οργανικού όλου, η στιγμή της Διαφορετικότητας συνδέεται με την αρχική διαδικασία διαμόρφωσης της διαλεκτικής λογικής ως αναπτυξιακής διαδικασίας.

Στο επόμενο στάδιο του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας, το οποίο συνδέεται με τη «Λογική της Ιστορίας», *η λογική και η ιστορική πτυχή δεν διακρίνονται μονάχα εντός της καθ' εαυτής διαδικασίας ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο ή αντίστοιχα εντός της καθ' εαυτής ιστορικής εξέτασης, αλλά διακρίνονται, εντός της αμοιβαίας τους ενότητας, ως κατ' εξοχήν διαφορετικοί τρόποι εξέτασης του γνωστικού αντικειμένου*. Η εν λόγω διαφορά εκδηλώνεται στον τρόπο που διακρίνεται η επιστημονική παρουσίαση του έργου σε δύο κύρια μέρη. Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, στη «Λογική της Ιστορίας» η λογική και η ιστορική εξέταση, εντός της ενότητάς τους, δεν επιτελούν απλώς διαφορετικές γνωστικές λειτουργίες, αλλά και εν μέρει *αντίθετες*. Η λογική πτυχή συνίσταται στην απεικόνιση της διάρθρωσης και της εσωτερικής αλληλεπίδρασης των πλευρών του δεδομένου ώριμου αντικειμένου σε καθαρή μορφή. Σε αυτήν το αντικείμενο εκλαμβάνεται στη σχετική του ανεξαρτησία από τις εξωτερικές διαδικασίες και τα εξωτερικά αντικείμενα που αλληλεπιδρά. Επομένως, κατά τη νοητική ανασύσταση του αντικειμένου, διαμέσου της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, δεν εξετάζεται, κατά κύριο λόγο, η αλληλεπίδραση του αντικειμένου με άλλα εξωτερικά προς το ίδιο αντικείμενα. Στην ιστορική εξέταση, η νόηση δεν εστιάζει απλώς σε διαφορετικές πτυχές και πλευρές της εσωτερικής αλληλεπίδρασης του αντικειμένου αλλά εστιάζει επίσης και στην αλληλεπίδραση του αντικειμένου με το εξωτερικό προς αυτό

αντικείμενο. Δείχθηκε ότι μία εκ των βασικών σχέσεων διαμέσου της οποίας αναπτύσσεται η ιστορική εξέταση είναι η σχέση φυσικού και κοινωνικού. Η τελευταία συνιστά εξέταση της αλληλεπίδρασης του υπό διερεύνηση αντικειμένου με το εξωτερικό προς αυτό αντικείμενο. Από αυτήν την συγκεκριμένη πλευρά, η ιστορική εξέταση δεν είναι απλώς διαφορετική εξέταση από τη λογική αλλά και αντίθετη. Τούτων δοθέντων, θεωρούμε ότι η συσχέτιση της λογικής και της ιστορικής πτυχής στη «Λογική της Ιστορίας» προσιδιάζει σε μια καθ' εαυτήν διαφορά, δηλαδή σε μία διαφορά που είναι ουσιώδης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη «Λογική της Ιστορίας», η λογική και η ιστορική πτυχή διακρίνονται με σαφή τρόπο μεταξύ τους αποτελώντας την αρχική (μη-ανεπτυγμένη) μορφή της *Αντίθεσης*. Η λογική εξέταση δεν είναι ιστορική αλλά υφίσταται ως τέτοια σε αρνητική αναφορά προς την ιστορική· και αντιστρόφως, η ιστορική εξέταση δεν είναι λογική αλλά υφίσταται ως τέτοια σε αρνητική αναφορά προς τη λογική. Συνάμα, η λογική πτυχή συνιστά απεικόνιση της ιστορικής σε ανηρημένη μορφή και η ιστορική πτυχή συνιστά απεικόνιση των εγνωσμένων κατά τη λογική εξέταση, πλευρών της δεδομένης διαδικασίας στο χρόνο. Έτσι, η λογική και η ιστορική πτυχή αλληλοαποκλείονται αλληλοπροϋποτιθέμενες.

Η διάκριση λογικής και ιστορικής πτυχής επιτρέπει την εστίαση της πρώτης στη συστηματική απεικόνιση της διάρθρωσης και της δομής του υφιστάμενου υπό διερεύνηση αντικειμένου και την εστίαση της δεύτερης στην απεικόνιση της ιστορικής του ανάπτυξης με έμφαση στην μελλοντική του πορεία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι νοητικές διαδικασίες, οι οποίες σχετίζονται με την απεικόνιση του άμεσα υφιστάμενου αντικειμένου και οι νοητικές διαδικασίες, οι οποίες σχετίζονται με τον προγνωστικό χαρακτήρα της γνώσης, βρίσκονται σε αντίστοιχο προς αυτές έδαφος. Επιπλέον, η διαφορά λογικής και ιστορικής πτυχής επέτρεψε μέσω της τελευταίας την ανάπτυξη μιας πιο συστηματικής απεικόνισης της συσχέτισης του υπό διερεύνηση αντικειμένου με το εξωτερικό προς αυτό αντικείμενο. Η σχέση με το εξωτερικό αντικείμενο, στην προκειμένη περίπτωση η σχέση φυσικού και κοινωνικού, συνδέεται πρωτίστως με τις πλευρές που σχετίζονται με την απεικόνιση του παρελθόντος και την πρόγνωση του μέλλοντος και δευτερευόντως με τις πλευρές που σχετίζονται με την απεικόνιση της διάρθρωσης του άμεσα υφιστάμενου αντικειμένου. Η διάκριση λογικού και ιστορικού τρόπου εξέτασης, που πραγματοποιεί ο Βαζιούλιν, αποτελεί μια μεθοδολογική πρωτοτυπία ιστορικής σημασίας στην ανάπτυξη των επιστημών και της μεθοδολογίας. Υπό το πρίσμα το σταδίων διερεύνησης του οργανικού όλου, η στιγμή της καθ' εαυτής διαφοράς συνδέεται με το στάδιο της διαμόρφωσης της διαλεκτικής λογικής ως αναπτυξιακής διαδικασίας.

Στη βάση των παραπάνω, συμπεραίνεται ότι στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, πραγματοποιείται έως το νυν επίπεδο ανάπτυξης της μια διεύρυνση της *Διαφοράς* μεταξύ της λογικής και της ιστορικής πτυχής. Η εν λόγω διαφοροποίηση, η οποία εντοπίζεται στο επίπεδο της ουσίας της διαλεκτικής λογικής, οδηγεί σε μια ευρύτερης κλίμακας διαφοροποίηση. Στη μελέτη του ειδικού αντικειμένου της έρευνας εντάσσεται ολόένα και περισσότερο το εξωτερικό (εξωτερικά) προς αυτό αντικείμενο (αντικείμενα). Επομένως, στην απεικόνιση του δεδομένου αντικειμένου, δηλαδή της ταυτότητας του, εισέρχεται όλο και περισσότερο ως σχετιζόμενο με αυτό το εξωτερικό αντικείμενο, η *διαφορά* του.

Ας επανέλθουμε τέλος στο ζήτημα της σχέσης μεταξύ της διαλεκτικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας και της διαλεκτικής ως ορισμένου τύπου κοσμοθεώρησης. Όπως σημειώθηκε στην εισαγωγή, η συντριπτική πλειονότητα των μαρξιστών δεν μπόρεσε να διακρίνει με σαφή τρόπο τη διαλεκτική ως ορισμένου τύπου κοσμοθεώρηση από τη διαλεκτική ως μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας, ανάγοντας ως επί το πλείστον τη δεύτερη στην πρώτη. Παρ' ότι η εν λόγω τάση αναγωγής της δεύτερης στην πρώτη δεν υφίσταται στους Μαρξ και Ένγκελς, εν τούτοις υφίστανται, έως ένα βαθμό και με αντιφατικό τρόπο, ψήγματα και πλευρές της σε ορισμένες διατυπώσεις τους. Στην εισαγωγή εκθέσαμε τις παρατηρήσεις του Βαζιούλιν σύμφωνα με τις οποίες ο Μαρξ δεν έχει ξεπεράσει εντελώς τον εγιαλιανό ιδεαλισμό (Βαζιούλιν, 2017). Σε αυτό το σημείο της έρευνας, μπορούν πλέον να γίνουν κατανοητοί οι αντικειμενικοί όροι του συγκεκριμένου ιστορικού περιορισμού. *Ο βαθύτερος λόγος, εξαιτίας του οποίου ακόμη και ο ίδιος ο Μαρξ κατανοεί τη διαλεκτική πρωτίστως από τη σκοπιά του καθολικού ως αποσπασμένου από το μερικό και το ενικό, έγκειται στο γεγονός ότι, στο πλαίσιο του κλασικού μαρξισμού, η ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής, ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, βρίσκεται στο στάδιο της πρωταρχικής της εμφάνισης και μόλις που έχει αρχίσει να διαμορφώνεται. Σε αυτό το στάδιο η διαλεκτική μεθοδολογία υφίσταται σε μόλις δύο ιστορικές μορφές, στην εγγεληνή μορφή και στη μορφή του «Κεφαλαίου».*²⁶² Τούτο σημαίνει πως σε αυτό το στάδιο ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής, όπως και κάθε άλλης αναπτυξιακής διαδικασίας, δεν έχει γίνει ακόμη αισθητή η διαφοροποίηση της ουσίας από τον εαυτό της. Ως εκ τούτου, το

²⁶² Εδώ επίσης θα πρέπει να συμπεριληφθεί το γεγονός ότι, πολλές φορές στην ιστορία της επιστήμης, ένας επαναστάτης ερευνητής δεν έχει πλήρη συνείδηση του βάθους των ερευνητικών του αποτελεσμάτων και ειδικότερα των μεθοδολογικών και επιστημολογικών.

υπό διερεύνηση αντικείμενο (διαδικασία) προβάλλει εν πολλοίς ως ταυτόσημο με τον εαυτό του και συνεπώς προσδιορισίμο μονάχα σε ένα αφηρημένο καθολικό επίπεδο.

Για παράδειγμα, παρ' ότι ο Μαρξ συνειδητοποιεί με τον πλέον καθαρό τρόπο ότι η διαλεκτική του μέθοδος συνιστά μια διαφορετική μέθοδο από εκείνη του Χέγκελ, δεν εστιάζει κυρίως στην ενότητα των σχέσεων συνέχειας και ασυνέχειας μεταξύ των δύο μεθόδων, αλλά στο γεγονός ότι η μέθοδος του Χέγκελ, παρά τον ορθολογικό της πυρήνα, είναι ιδεαλιστική και επομένως εσφαλμένη, ενώ η δική του μέθοδος είναι η επιστημονικά ορθή. Το κύριο συμπέρασμα που προκύπτει από μια τέτοια προσέγγιση είναι ότι η διαλεκτική και οι νόμοι της ανακαλύφθηκαν από τον Χέγκελ και αυτό που απομένει είναι η τοποθέτησή τους σε υλιστική βάση. Η νόηση εδώ βρίσκεται ακόμη στη διαδικασία προσδιορισμού του αντικειμένου από τη σκοπιά της ταυτότητάς του. Ο Μαρξ διατυπώνει: «η διαλεκτική του Χέγκελ αποτελεί *τη βασική μορφή κάθε διαλεκτικής*, αλλά μόνο αφότου αποβάλλει τη μυστικιστική της μορφή και αυτό ακριβώς είναι που διακρίνει τη δική μου μέθοδο» (Μαρξ & Ένγκελς, 2019: 335).²⁶³ Στην αντίληψη του Μαρξ δίνεται έμφαση στο τι είναι η διαλεκτική μέθοδος ως προς το περιεχόμενό της. Ο προσδιορισμός της μεθόδου του ως *αντίθετης* της μεθόδου του Χέγκελ προκύπτει ακριβώς ως αποτέλεσμα του προσδιορισμού του κοινού περιεχομένου των δύο μεθόδων. Οι δομικές και διαρθρωτικές αλλαγές της διαλεκτικής μεθόδου, του περιεχομένου της, των νόμων και των κατηγοριών της δεν είναι εκείνες που έρχονται πρώτες στο προσκήνιο της αντίληψης του Μαρξ. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, η διαλεκτική, ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, δεν προβάλλει κυρίως ως αναπτυξιακή διαδικασία, δεν προβάλλει δηλαδή πρωτίστως ως μια μέθοδος που υπόκειται και θα συνεχίσει να υπόκειται σε μετασχηματισμούς και αλλαγές. Από αυστηρή υλιστική επιστημολογική άποψη, σε αυτό το στάδιο ανάπτυξης της γνώσης περί του αντικειμένου, στην προκείμενη περίπτωση της διαλεκτικής λογικής, δεν έχει προσδιοριστεί ακόμη το αντικείμενο ως *αναπτυξιακή διαδικασία*. Αυτό ακριβώς εξηγεί και τη διαδεδομένη πρόσληψη της διαλεκτικής ως ορισμένου τύπου κοσμοθεώρησης.

Ο πυρήνας της κριτικής του Μαρξ ως προς τον ιδεαλισμό της εγελιανής φιλοσοφίας αποτελεί στην πραγματικότητα κριτική του απολύτου συμπεριληπτικού χαρακτήρα της τελευταίας, δηλαδή του γεγονότος ότι το εγελιανό σύστημα περιλαμβάνει κάθε μορφή ύπαρξης. Η κίνηση μάλιστα της ουσίας της διαλεκτικής λογικής από τον Χέγκελ στον Μαρξ

²⁶³ Οι εμφάσεις δικές μας.

συμπυκνώνεται ακριβώς στη μετάβαση από τη διαλεκτική ως απόλυτη οντολογία και γνωσιοθεωρία στη διαλεκτική ως μέθοδο ανασύστασης των πλευρών ενός συγκεκριμένου αντικειμένου, δηλαδή ως γνωσιοθεωρία και οντολογία ενός συγκεκριμένου αντικειμένου. Η κριτική του Μαρξ στην εγελιανή αντίληψη περί απολύτου είναι στην ουσία της κριτική κάθε μορφής ιδεαλισμού καθώς και κριτική της έως τότε σύνολης φιλοσοφίας και ειδικότερα κάθε μορφής απόλυτης οντολογίας.²⁶⁴ Σε αυτό το σημείο καθίσταται φανερό η αντιφατικότητα της σκέψης του Μαρξ. Ενώ ο ίδιος ασκεί δριμεία κριτική στην ιδεαλιστική αντίληψη περί απολύτου, την ίδια στιγμή τονίζει ότι ο Χέγκελ πρώτος παρουσίασε τις καθολικές μορφές κίνησης της διαλεκτικής. Θεωρεί, με άλλα λόγια, τους νόμους της διαλεκτικής ως τις καθολικές μορφές της ύπαρξης και επομένως ως τις καθολικές οντολογικές αρχές και όχι ως τους καθολικούς νόμους συγκεκριμένων αντικειμένων, οι οποίοι με τη σειρά τους μετασχηματίζονται με το πέρασμα στη μελέτη νέων αναπτυξιακών διαδικασιών και γνωστικών αντικειμένων.

Από τη σκοπιά λογικού και ιστορικού αποκαλύπτεται ότι όποια φιλοσοφική θεώρηση αποβλέπει στον προσδιορισμό των καθολικών αρχών, μορφών κίνησης και θεμελίων ως τέτοιων ταυτίζεται εν τέλει με τον ιδεαλισμό και τη μεταφυσική. Επομένως, από τη σκοπιά λογικού και ιστορικού, η διαλεκτική επιστημονική προσέγγιση αποτελεί συνολική κριτική κάθε απόλυτης οντολογίας —και αντίστοιχα κάθε απόλυτης γνωσιοθεωρίας—. Τούτο δεν συνεπάγεται την απόρριψη της θεωρητικής ενατένησης του εξωτερικού κόσμου και αντίστοιχα ένα είδος επιστροφής στο καρτεσιανό *cogito*. Αντιθέτως, σημαίνει την αποδέσμευση από μια ανιστορική και απολυτοποιημένη σύλληψη περί καθολικών νόμων, ως νόμων που διέπουν πάσα ύπαρξη, και την κατανόηση των τελευταίων ως μεταβαλλόμενων και υφιστάμενων εντός ορισμένων χωροχρονικών πλαισίων αναφοράς, εντός δηλαδή μιας συγκεκριμένης και προσδιορισμένης μορφής ύπαρξης. Υπό αυτή την άποψη, δεν πρόκειται πλέον για οντολογία με την κλασική έννοια, ειλημμένη ως στοχασμό πάνω στις βασικές αρχές της ύπαρξης, αλλά για συγκεκριμένη οντολογία, δηλαδή για επιστημονική διερεύνηση και απεικόνιση ενός συγκεκριμένου πραγματικού αντικειμένου.

²⁶⁴ Ανεξαρτήτως αν η παλαιότερη οντολογία, υπό τη μορφή του στοχασμού πάνω στις βασικές αρχές που διέπουν κάθε μορφή ύπαρξης, είχε τεθεί εκποδών στη νεότερη φιλοσοφία, η άρνησή της σε σημαντικό βαθμό σημαίνει ότι αυτή προϋποτίθετο ως αναγκαία. Έτσι για παράδειγμα, ενώ η φιλοσοφία του Καντ μπορεί να οριοθετεί το *ον* σε ένα πλαίσιο αδιαπέραστο για τη γνωστική ικανότητα, εν τούτοις ο αναστοχασμός πάνω στις γενικές αρχές του γνωρίζειν προϋποθέτει μια εσωτερική αναφορά με την προβληματική περί των οντολογικών αρχών.

Ως εκ τούτου, οι καθολικές μορφές της διαλεκτικής αποτελούν ακριβώς καθολικές εντός συγκεκριμένων και οριοθετημένων χωροχρονικών πλαισίων και εντός οριοθετημένων πραγματικών γνωστικών αντικειμένων. Οι ίδιες οι καθολικές μορφές της διαλεκτικής μετασχηματίζονται, γιατί διασυνδέονται εσωτερικά με συγκεκριμένα αντικείμενα διερεύνησης (Βαζιούλιν, 2017). Έτσι, οι καθολικές αρχές της πραγματικότητας δεν συνιστούν καθολικές αρχές της πραγματικότητας ειλημμένης ως απολυτοποιημένης καθολικότητας, αλλά πρωτίστως καθολικές αρχές ορισμένου εύρους της πραγματικότητας, καθολικές αρχές ενός συγκεκριμένου μέρους της πραγματικότητας.

Ακόμη και οι πλέον αφηρημένες καθολικές αρχές που θα μπορούσαν να αντιταχθούν στην παραπάνω άποψη, όπως η κατηγορία του Είναι, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι αποτελούν τόσο φτωχές κατηγορίες οι οποίες δεν προσφέρουν σχεδόν τίποτα στη γνώση. Ο Χέγκελ είχε δίκιο όταν θεωρούσε ότι το Είναι είναι μια τόσο αφηρημένη γνώση που στην πραγματικότητα είναι υπερβολικά φτωχή. Ο πλούτος της γνώσης και των προσδιορισμών ανακύπτει με το προσδιορισμένο-Είναι, ανακύπτει δηλαδή με τη μελέτη ειδικών και συγκεκριμένων γνωστικών αντικειμένων. Αντίστοιχα, οι καθολικοί νόμοι είναι υλιστικοί νόμοι μονάχα ως καθολικοί νόμοι συγκεκριμένων και ειδικών αντικειμένων καθώς και ως καθολικοί νόμοι, οι οποίοι συμπυκνώνουν το σύνολο των αντικειμένων εντός προσδιορισμένων χωροχρονικών ορίων.

Στην εισαγωγή και στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας τονίσαμε ότι η διαλεκτική ως ορισμένου τύπου κοσμοθεώρηση συνίσταται στην αντίληψη της διαρκούς μεταβολής, της ανάπτυξης και της αλληλεξάρτησης των διαδικασιών και των φαινομένων. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, οι νόμοι της διαλεκτικής προβάλλουν ως καθολικοί και εν πολλοίς ανεξάρτητοι από τα ιδιαίτερα φαινόμενα που απεικονίζουν. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο οι νόμοι της διαλεκτικής συνάγονται, σε γενική και αφηρημένη μορφή, στους τρεις βασικούς νόμους, στον νόμο της μετατροπής της ποσότητας σε ποιότητα και αντιστρόφως, στον νόμο της αλληλοδιείσδυσης των αντιθέτων και στον νόμο της άρνησης της άρνησης. Υπό το πρίσμα των τριών βασικών νόμων, διαπιστώνεται ότι οι νόμοι της διαλεκτικής *δεν παρουσιάζονται ως ένα σύστημα*, δηλαδή ως μια ολότητα σχέσεων με εσωτερική συνάφεια που έχει τη μορφή ενός συστήματος ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών. Ας φέρουμε ένα παράδειγμα που θα διασαφηνίσει τη θεμελιώδη διαφορά της κατανόησης της διαλεκτικής ως μεθόδου

επιστημονικής έρευνας από τη διαλεκτική ως ορισμένου τύπου κοσμοαντίληψη. Ο Ένγκελς στο εξαιρετικά σημαντικό έργο του «Η διαλεκτική της φύσης» εξετάζει τη φύση και τα διάφορα φυσικά φαινόμενα και διαδικασίες υπό το πρίσμα της διαλεκτικής. Μπορεί να τεθεί το ερώτημα: Η διαλεκτική σκοπιά διαμέσου της οποίας ο Ένγκελς εξετάζει τη φύση αντιστοιχεί στη διαλεκτική ως μέθοδο επιστημονικής έρευνας; Εάν ναι, προκύπτουν τα επακόλουθα ερωτήματα. Ποια είναι η απλούστατη σχέση της φύσης; Στη διερεύνηση ποιού εξωτερικού αντικειμένου οδηγείται η εξέταση κατά την αναλυτική υπέρβαση της απλούστατης σχέσης της φύσης; Πως ορίζεται η φύση ως συγκεκριμένο οργανικό όλο; Υπάρχει κάποια προγενέστερη διαδικασία διαμέσου της οποίας ανέκυψε το αντικείμενο που ορίζουμε ως φύση και, αν ναι, ποια είναι; Ποια είναι η ουσία της φύσης;

Ο Βαζιούλιν στο άρθρο του «Ο μεθοδολογικός ρόλος του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού στις συγκεκριμένες επιστήμες» αναστοχάζεται πάνω στις δυνατότητες εφαρμογής της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στις διάφορες επιστήμες. Όσον αφορά στις διαδικασίες που σχετίζονται με την ανάπτυξη των ουράνιων σωμάτων, των γαλαξιών κ.λπ., αναφέρει:

Εξαιρετικά δύσκολο έργο είναι η μελέτη της μεταβολής των γαλαξιών, των άστρων, των πλανητών στο χρόνο. Στον τομέα αυτό η γνώση περί της ανάπτυξης του αντικειμένου εν συνόλω βρίσκεται ακόμα στο επίπεδο των υποθέσεων. Εδώ το κύριο σήμερα είναι μάλλον η εδραίωση, ουσιαστικά, του τρόπου του ακτουαλισμού (ερμηνεία της μεταβολής στο χρόνο μέσω των υφιστάμενων αιτιών) και η εκδίπλωση των υφιστάμενων ταυτόχρονα διαδικασιών σε ορισμένη χρονική γενετική σειρά (Βαζιούλιν, 2019α: 95).

Επιπλέον γράφει σχετικά με τις επιστήμες της φυσικής και της χημείας.

Η πλέον προβληματική [φαίνεται να] είναι η δυνατότητα εφαρμογής της υπό εξέταση πτυχής του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού στην περιοχή της φυσικής και της χημείας. Σήμερα δεν υπάρχει ιστορική χημεία και ιστορική φυσική (σε αντίθεση με τη θεωρία της χημείας και τη θεωρία της φυσικής), αν και υπάρχει η ιστορία της επιστήμης της χημείας και η ιστορία της επιστήμης της φυσικής. Αυτό δεν είναι τυχαίο. Η ιστορία των επιστημών (της πολιτικής οικονομίας, της γεωχημείας, της βιολογίας) μαρτυρά ότι όσο η ανάπτυξη πραγματοποιείται σε πιο παρατεταμένες χρονικές περιόδους τόσο πιο δύσκολη είναι η διάγνωσή της. Υπενθυμίζουμε ότι, ενώ στη μαρξιστική πολιτική οικονομία είχε ήδη διαπιστωθεί το γεγονός της ανάπτυξης, είχε αποδειχτεί η μεταβλητότητα των νόμων της ιστορικής ανάπτυξης, είχε αποκαλυφθεί ο μηχανισμός της αναπτυξιακής διαδικασίας σε μια ορισμένη βαθμίδα της, στη γεωλογία (Κ. Λάιελ) [και] στη βιολογία (Κ. Δαρβίνος), αν και διαπιστώθηκε (ιστορικά σχεδόν ταυτόχρονα με τις ανακαλύψεις του Κ. Μαρξ) το γεγονός της μεταβολής στο χρόνο, ωστόσο η εξήγηση της

μεταβολής δεν πραγματοποιούνταν με τη βοήθεια των υφιστάμενων αιτίων και ο ίδιος ο μηχανισμός της ανάπτυξης δεν είχε διευκρινιστεί λεπτομερώς. Μόνο πολύ αργότερα, κατά τον 20ο αιώνα, και κυρίως κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, στη γεωλογία εδραιώθηκε η άποψη περί της ανάπτυξης της Γης, ως μιας διαδικασίας που έχει διάφορα στάδια, με τις ιδιαίτερες νομοτέλειές της. Στη βιολογία δε αυτή η άποψη, μάλλον, μόλις διανοίγει το δρόμο της. Η διακρίβωση του μηχανισμού της γεωλογικής και της βιολογικής κίνησης παραμένει ακόμη μακράν ανεπίλυτο πρόβλημα. Σε ακόμα μικρότερο βάθος έχει αποκαλυφθεί η αναπτυξιακή διαδικασία στη χημεία. Οι χημικοί δεν έχουν διαπιστώσει ακόμη ούτε καν το γεγονός της ιστορικής ανάπτυξης των νόμων της χημείας. Ο περιοδικός πίνακας των χημικών στοιχείων του Ντ. Ι. Μεντελέγιεφ από μόνος του αντανάκλα την αλληλεπίδραση των στοιχείων που υπάρχουν ήδη, και όχι των εμφανιζόμενων για πρώτη φορά σε αυτήν την περιοχή του σύμπαντος. Η αυστηρή φυσικο-επιστημονική απόδειξη του γεγονότος ότι εντός του [περιοδικού πίνακα-συστήματος] σε «ανηρημένη» μορφή αναπαρίσταται η ιστορική αναπτυξιακή διαδικασία της χημικής μορφής κίνησης [της ύλης] ακόμα απουσιάζει και μόνο χρησιμοποιώντας την αλληλουχία της νόησης μπορούμε να ισχυριστούμε κάτι τέτοιο καταφατικά (ό.π.: 95-96).

Αυτό που καταδεικνύει ο Βαζιούλιν στα παραπάνω αποσπάσματα είναι η εσωτερική συνάφεια της μεθόδου επιστημονικής έρευνας με τον βαθμό ανάπτυξης του γνωστικού αντικειμένου. Η διαλεκτικής μέθοδος, δηλαδή η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε εκείνα τα στάδια που βασικό ζητούμενο παραμένει ακόμη η συσσώρευση γνώσεων περί του αντικειμένου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στο κάθε στάδιο ανάπτυξης της γνώσης περί του αντικειμένου αντιστοιχεί ορισμένου χαρακτήρα μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας.

Στη βάση των παραπάνω συμπερασμάτων του Βαζιούλιν αλλά και σύμφωνα με το νυν επίπεδο ανάπτυξης των επιστημών, εξυπακούεται ότι δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμη η διερεύνηση των φυσικών διαδικασιών μέσω της μεθόδου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Στο έργο του «Η Διαλεκτική της φύσης» ο Ένγκελς, παρ' όλο που αναπτύσσει σημαντικές πλευρές της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, δεν εξετάζει τη φύση διαμέσου του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.²⁶⁵ Ο Ένγκελς, με

²⁶⁵ Τονίζουμε για μια ακόμη φορά ότι στη σκέψη του Ένγκελς υπάρχει υψηλού επιπέδου κατανόηση, αν και όχι στον ίδιο βαθμό με τον Μαρξ, της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας. Ενδεικτική είναι η ακόλουθη διατύπωση του στην οποία αναφέρει: «Προσπαθήστε να συγκρίνετε τον τρόπο ανάπτυξης [της θεωρίας] στον Μαρξ από το εμπόρευμα στο κεφάλαιο με αυτή στον Χέγκελ από το Είναι στην Ουσία, και έχετε έναν πάρα πολύ καλό παραλληλισμό· από τη μία η συγκεκριμένη ανάπτυξη όπως προκύπτει από γεγονότα, από την (άλλη η αφηρημένη κατασκευή...» (Μαρξ & Ένγκελς, 2020: 437). Στην παραπάνω διατύπωση ο Ένγκελς, πέραν της διαφοράς της υλιστικής μεθόδου του Μαρξ από την ιδεαλιστική αντίληψη του Χέγκελ, υποδεικνύει το κοινό στοιχείο, ως προς τη διάρθρωση των δύο μεθόδων, που σχετίζεται με την κίνηση της νόησης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Όπως έχουμε τονίσει, στη σκέψη του Ένγκελς εντοπίζεται μια

πλήρη συνείδηση, αποβλέπει στο να καταδείξει ότι η ίδια η φύση, τόσο η ανόργανη όσο και η οργανική, έχει ιστορία και ότι οι νόμοι της φύσης έχουν επίσης ιστορία. Η κατάδειξη αυτού του θεμελιώδους γεγονότος, για την εποχή του Ένγκελς, επιτυγχάνεται με την επιβεβαίωση των βασικών νόμων της διαλεκτικής. Με άλλα λόγια, ο Ένγκελς αποδεικνύει την επιστημονικά ορθή διαλεκτική κοσμοθεώρηση της πραγματικότητας, η οποία διαφέρει ουσιωδώς από την κλασική μεταφυσική κοσμοθεώρηση. Όπως γράφει, «η διαλεκτική, απαλλαγμένη από το μυστικισμό, γίνεται απόλυτη αναγκαιότητα για τις φυσικές επιστήμες, που άφησαν την περιοχή όπου αρκούσαν οι άκαμπτες κατηγορίες, που κατά κάποιο τρόπο αντιπροσώπευαν τα στοιχειώδη μαθηματικά της λογικής, τα καθημερινά της όπλα» (Ένγκελς, 2008: 183). Εν τούτοις, η επιβεβαίωση και η διακρίβωση των βασικών νόμων της διαλεκτικής σε ορισμένες διαδικασίες και φαινόμενα δεν συνεπάγεται ότι τα τελευταία εξετάζονται επιστημονικά μέσω της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας. Επιπλέον, οι ίδιοι οι βασικοί νόμοι της διαλεκτικής συνιστούν το μεθοδολογικό αποκρυστάλλωμα μια ορισμένης ιστορικής βαθμίδας ανάπτυξης της γνώσης και της επιστήμης, κατά την οποία οι νόμοι ορισμένων γνωστικών αντικείμενων, και συγκεκριμένα εκείνων που η γνώση έχει επιτύχει τη μεγαλύτερη ανάπτυξή της, παίζουν τον καθοριστικό ρόλο ως προς τη διαμόρφωση του περιεχομένου των βασικών νόμων.

Τούτων δοθέντων, θεωρούμε ότι η διαλεκτική ως ορισμένου τύπου κοσμοθεώρηση έχει τεράστια σημασία, στο βαθμό που αναδεικνύει σε ένα ορισμένο στάδιο της ιστορικής ανάπτυξης της γνώσης, της επιστήμης και της κοινωνίας το περιεχόμενο των σύγχρονων επιστημονικών συμπερασμάτων και καταρρίπτει κάθε μεταφυσική αντίληψη που συλλαμβάνει τα πράγματα ως έχουν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αντίληψη περί της διαρκούς μεταβολής και παροδικότητας των πάντων, της ανάπτυξης από το απλό στο σύνθετο και της αλληλεξάρτησης των διαδικασιών και των φαινομένων είναι εκ των ων ουκ άνευ όρος για την επιστημονική προσέγγιση της πραγματικότητας. Εν τούτοις, στον βαθμό που απολυτοποιείται ο κοσμοθεωρητικός ορισμός της διαλεκτικής — πράγμα που όπως τονίστηκε δεν κάνει ο ίδιος ο Ένγκελς — και αντίστοιχα ανάγεται η διαλεκτική ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας στο περιεχόμενο της διαλεκτικής ως ορισμένου τύπου κοσμοθεώρησης, η διαλεκτική μέθοδος κατανοείται διαμέσου του νοείν κατά διάνοια με επακόλουθη την αναπαραγωγή μιας ιδιότυπης ιδεαλιστικής αντίληψης περί

αντιφατικότητα μεταξύ κατανόησης της διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας και κατανόησης της διαλεκτικής ως ορισμένου τύπου κοσμοθεώρησης. Η ειδική εξέταση αυτού του ζητήματος έχει ιδιαίτερη σημασία.

διαλεκτικής. Η διαλεκτική λογική, ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, δεν εξαντλείται στην εύρεση «μιας διαλεκτικής σχέσης» ή ακόμη και στον εντοπισμό διάφορων αλληλεξαρτώμενων σχέσεων και πλευρών. Η διαλεκτική λογική, ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, συνιστά ένα σύστημα ιεραρχικά διατεταγμένων κατηγοριών στην ενότητά του με την ιστορική εξέταση διαμέσου του οποίου απεικονίζονται στην εσωτερική τους συνάφεια η διάρθρωση και η ιστορική ανάπτυξη ενός αντικειμένου.

II.

Υποθέσεις για την περαιτέρω ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας

Τονίστηκε, στα αρχικά κεφάλαια της παρούσας έρευνας, ότι η φιλοσοφία συνιστά αναστοχασμό πάνω στη σχέση συνείδησης, νόησης και Είμαι. Αναμφίβολα, η εν λόγω σχέση χαρακτηρίζει τη φιλοσοφία από τα πρώτα της σκιρτήματα. Κατά τα αρχικά στάδια ανάπτυξης της φιλοσοφίας η έμφαση δίνεται στο Είμαι (στον Ον), στη συνέχεια μετατίθεται στη συνείδηση και στο νοεόν, ενώ αργότερα η έμφαση δίνεται στην ίδια τους τη σχέση. Το τρίτο στάδιο είναι συνυφασμένο με την εμφάνιση και ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής, ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, και στο βαθμό που η συνείδηση από συνείδηση της καθημερινότητας μετατρέπεται σταδιακά σε επιστημονική συνείδηση, η φιλοσοφία μετατρέπεται σε αναστοχασμό πάνω στη σχέση συνείδησης, επιστήμης και Είμαι. Οι διαφορετικές μορφές που αποκτά η διαλεκτική λογική κατά το γίνεσθαι της είναι εσωτερικά συνυφασμένες με τα γνωστικά αντικείμενα διαμέσου των οποίων αναπτύσσεται. Παρατηρείται ότι στην έως τώρα ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής, ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, συντελείται ένας κλιμακούμενος μετασχηματισμός του βασικού αντικειμένου της έρευνας. Στο πρώτο στάδιο, στην «Επιστήμη της Λογικής», γνωστικό αντικείμενο είναι το κατ' εξοχήν καθολικό που συνάμα συνιστά το κατ' εξοχήν ενικό. Το αντικείμενο του απολύτου προβάλλει ως το πλήρες αντικείμενο, ενώ την ίδια στιγμή ανάγεται στο ειδικό αντικείμενο της λογικής, της νόησης. Σε αυτή τη σχέση υφίσταται μια απόλυτη ταύτιση καθολικού και ενικού (όλου και μέρους) και ακριβώς εδώ έγκειται η πηγή του ιδεαλισμού. Στη συνέχεια με το «Κεφάλαιο» περνάμε στο αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής αποτελεί ένα ειδικό αντικείμενο, το οποίο συνιστά μέρος του ευρύτερου αντικειμένου της κοινωνίας και του ακόμη ευρύτερου αντικειμένου της φύσης. Τέλος, το αντικείμενο της κοινωνίας, το οποίο πραγματεύεται η «Λογική της Ιστορίας», συνιστά ένα αντικείμενο, το οποίο εντάσσεται στο εσωτερικό του το αντικείμενο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ενώ το ίδιο εντάσσεται στο ευρύτερο αντικείμενο της φύσης.

Λαμβάνοντας υπόψη τα όσα τονίστηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο για τη φιλοσοφία του Χέγκελ, καθώς και τον μεθοδολογικό ρόλο που παίζει η λογική διάρθρωση του παρόντος στη συγκρότηση του συστήματός του, η εγελιανή φιλοσοφία παρά τον καθολικό και απόλυτο χαρακτήρα της, αποτελεί μια προσπάθεια διάγνωσης πρωτίστως της κοινωνικής μορφής κίνησης. Η εν λόγω αντίληψη ενισχύεται, αν ληφθεί υπόψη η επιρροή της θεωρίας της εργασιακής διαδικασίας και γενικότερα της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας στη συγκρότηση του συνολικού φιλοσοφικού συστήματος. Στο δεύτερο κεφάλαιο δείχθηκε επίσης ότι η ανάπτυξη των αντιλήψεων περί της ιστορικότητας συνδέεται κατά κύριο λόγο με τον στοχασμό της ιστορίας και με τη διαμόρφωση των ερωτημάτων ως προς την προβληματική του κοινωνικού μετασχηματισμού. Ας σταθούμε αναλυτικότερα στο εν λόγω ζήτημα.

Ο Βαζιούλιν στη «Λογική της Ιστορίας», κατά την πραγμάτευση της διαδικασίας αντικατάστασης των σχέσεων παραγωγής, σχετίζει τον βαθμό συνειδητής επιλογής των σχέσεων παραγωγής από τους ανθρώπους με τον βαθμό ανάπτυξης της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση. Κατά τα στάδια εκείνα που κύριο ζητούμενο στη ζωή της κοινωνίας είναι η παραγωγή των υλικών αγαθών, η επιλογή και η αντικατάσταση των σχέσεων παραγωγής εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τις παραγωγικές δυνάμεις, αφού από τη βέλτιστη δυνατή χρήση των παραγωγικών δυνάμεων εξαρτάται το μέγιστο δυνατό των υλικών αγαθών. Στο βαθμό όμως που επιτυγχάνεται η αφθονία των υλικών αγαθών η αιτιοκρατική συσχέτιση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής αλλάζει. Σε αυτό το στάδιο πλέον της ανάπτυξης της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση, η επιλογή από τους ανθρώπους των σχέσεων παραγωγής καθορίζεται πρωτίστως από την ποιότητα και την ποσότητα της εργασιακής διαδικασίας. Σε αυτό το στάδιο, «οι άνθρωποι αποκτούν όλο και περισσότερες δυνατότητες για την επιλογή σχέσεων παραγωγής, ενώ η σύνδεση των σχέσεων παραγωγής με τις παραγωγικές δυνάμεις, με την παραγωγική σχέση προς τη φύση γίνεται όλο και πιο διαμεσολαβημένη» (Βαζιούλιν, 2013: 222). Υπό το πρίσμα των παραπάνω συμπερασμάτων του Βαζιούλιν μπορεί να ειπωθεί και μια ορισμένη πλευρά της ανάπτυξης του φιλοσοφικού στοχασμού.

Κατά τα στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης όπου τα παρηγμένα από την εργασία μέσα παραγωγής δεν έχουν καταστεί κυρίαρχα και αντίστοιχα η παραγωγή καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από τις φυσικές συνθήκες, η δυνατότητα επιλογής των σχέσεων παραγωγής υφίσταται σε στοιχειώδη μορφή. Χαρακτηριστικό των φιλοσοφικών αντιλήψεων που αναπτύσσονται σε αυτό

το πλαίσιο είναι ότι ο πυρήνας του φιλοσοφικού στοχασμού καθορίζεται κυρίως από τη φιλοσοφική προσέγγιση της φύσης. Σε αυτό το στάδιο ανάπτυξης της γνώσης και της φιλοσοφίας, στο οποίο η οργανωμένη και επιστημονική προσέγγιση της φύσης δεν έχει ακόμη ανακύψει, οι θεωρήσεις περί της ιστορικότητας και του αναπτυξιακού χαρακτήρα των διαδικασιών και των φαινομένων δεν δύναται να έρθουν στο προσκήνιο. Με την εμφάνιση της κεφαλαιοκρατίας, η οποία αποτελεί το τελευταίο υποστάδιο του σταδίου της διαμόρφωσης της κοινωνίας, και τη σταδιακή κυριαρχία των παρηγμένων μέσων παραγωγής στην παραγωγική σχέση προς τη φύση αναβαθμίζεται σταδιακά και η δυνατότητα επιλογής από τους ανθρώπους των σχέσεων παραγωγής. Επί κεφαλαιοκρατίας αναβαθμίζεται σημαντικά η δυνατότητα επιλογής των σχέσεων παραγωγής, εν συγκρίσει με τις προηγούμενες βαθμίδες ανάπτυξης της κοινωνίας, ενώ συγχρόνως στη ζωή της κοινωνίας καθοριστικό ρόλο συνεχίζει να διαδραματίζει η παραγωγική σχέση προς τη φύση και το βέλτιστο δυνατό των υλικών αγαθών. Η εν λόγω αναβάθμιση της δυνατότητας επιλογής των σχέσεων παραγωγής σχετίζεται με το γεγονός ότι επί κεφαλαιοκρατίας από τη μία γίνεται αύξων ο ρυθμός μετασχηματισμού των φυσικής προέλευσης σχέσεων και από την άλλη μορφοποιούνται βαθμιαία οι όροι για τη μετάβαση στο στάδιο της ώριμης κοινωνίας, στον κομμουνισμό. Στις φιλοσοφικές αντιλήψεις που διαμορφώνονται σε αυτό το πλαίσιο συντελείται μια στροφή προς το γινώσκον υποκείμενο αλλά και εν γένει μια στροφή προς τη μελέτη της κοινωνίας και των πλευρών της. Η τελευταία μονάχα σταδιακά προσδιορίζεται ως συγκεκριμένο αντικείμενο ενώ στα αρχικά στάδια του φιλοσοφικού στοχασμού της συγκεκριμένης περιόδου στο επίκεντρο τίθεται η πολιτειακή οργάνωση, η ιστορία των θεσμών κ.ά (βλ. Βίκο, 2015· Locke, 2010· Μακιαβέλλι, 1996· Σπινόζα, 2013· Χομπς, 1989). Ούτως εχόντων των πραγμάτων, στο στάδιο της κεφαλαιοκρατίας αναβαθμίζεται ολοένα και περισσότερο ο ρόλος της γνώσης περί του κοινωνικού ως αναγκαίου και ικανού όρου για τη συνειδητή επενέργεια στις σχέσεις παραγωγής, πλην όμως στο σύνολο της ζωής της κοινωνίας συνεχίζει να είναι κυρίαρχη η γνώση περί των φυσικών διαδικασιών, δηλαδή η γνώση η οποία συνδέεται στενά με την παραγωγική σχέση προς τη φύση. Σε αυτή τη διαδικασία διαμορφώνονται οι φιλοσοφικές αντιλήψεις περί της ιστορικότητας, εμφανίζεται η διαλεκτική λογική ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας και συγκροτούνται οι κοινωνικές επιστήμες.

Οι προαναφερθέντες όροι βρίσκονται σε εσωτερική συνάφεια. Οι φιλοσοφικές αντιλήψεις περί της ιστορικότητας αναπτύσσονται πρώτα και κύρια στο έδαφος του στοχασμού των κοινωνικών μεταβολών. Υπό αυτήν την έννοια, στον πυρήνα της διαμόρφωσης των

αντιλήψεων περί της ιστορικότητας βρίσκεται η προβληματική του κοινωνικού μετασχηματισμού, ακόμη και αν η τελευταία δεν συνειδητοποιείται ρητά ως τέτοια. Η ωρίμανση αυτής της προβληματικής οδηγεί στην πρωταρχική εμφάνιση της διαλεκτικής λογικής με το φιλοσοφικό σύστημα του Χέγκελ. Όπως δείχθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, τη βαθύτερη πηγή των προβλημάτων διαμέσου των οποίων ανέκυψε και διαμορφώθηκε η εγελιανή φιλοσοφία την αποτέλεσαν τα ερωτήματα γύρω από το ζήτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού και της κοινωνικής ανάπτυξης. Εν συνεχεία, το πέρασμα στην υλιστική διαλεκτική λογική συνδέεται αμιγώς με τα ζητήματα της κοινωνικής ανάπτυξης, του κοινωνικού μετασχηματισμού και της μετάβασης στην κομμουνιστική κοινωνία όπως αναπτύχθηκαν στο έργο των Μαρξ και Ένγκελς. Την ίδια περίοδο έχουν συγκροτηθεί και αρχίζουν να διαμορφώνονται οι κοινωνικές επιστήμες ως η κατ' εξοχήν έγκυρη, οργανωμένη και συστηματική γνώση περί του κοινωνικού. Ο μαρξισμός αποτελεί τη βασική αρτηρία των κοινωνικών επιστημών ένεκα του γεγονότος ότι αποτελεί εκείνη την επιστημονική προσέγγιση, η οποία συνδέεται με τον πλέον άμεσο τρόπο με την προβληματική του κοινωνικού μετασχηματισμού των σχέσεων παραγωγής και με τη μετάβαση στο στάδιο της ωριμότητας της ανθρώπινης κοινωνίας.

Υπό το συγκεκριμένο πρίσμα, το αντικείμενο της κοινωνίας αποτελεί τον μίτο που διασύνδεει τους τρεις φιλοσόφους, οι οποίοι συνδέονται με το γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας. Ανεξαρτήτως από τη συγκεκριμένη μορφή που αποκτά το γνωστικό αντικείμενο σε κάθε φιλόσοφο, εκείνο που εξετάζεται σε τελική ανάλυση είναι κυρίως η κοινωνία ως αντικείμενο.

Στην περίπτωση του Χέγκελ, το απόλυτο συλλαμβάνεται ως μια αφηρημένη καθολικότητα, η οποία συγχρόνως ταυτίζεται πλήρως με την ενικότητα. Σε αυτό το σύστημα, το αντικείμενο της κοινωνίας προβάλλει υπό τη μορφή του μέρους. Το αντικείμενο της κοινωνίας, αν το οριοθετήσουμε εν γένει και εν συνόλω στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του πνεύματος, αποτελεί μια ορισμένη βαθμίδα στην ανάπτυξη της απόλυτης Ιδέας. Επομένως, από τη σκοπιά του απολύτου ως απόλυτης καθολικότητας, το αντικείμενο της κοινωνίας συνιστά μέρος, το οποίο περιέχεται σε αυτό. Από τη σκοπιά του απολύτου ως ενικότητας, δηλαδή ως περί νοήσεως νόησης που λαμβάνει χώρα κατά το στάδιο της απόλυτης γνώσης, το αντικείμενο της κοινωνίας συνιστά κάτι το ευρύτερο το οποίο περιέχει το τελευταίο. Όπως το αντικείμενο του Χέγκελ συλλαμβάνεται διττά, ως καθολικότητα και ως ενικότητα, έτσι και το αντικείμενο της κοινωνίας,

από τη σκοπιά της πρώτης πλευράς προβάλλει ως μέρος που περιέχεται σε αυτό, ενώ από τη σκοπιά της δεύτερης πλευράς προβάλλει ως ευρύτερο μέρος που περιέχει την τελευταία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι κοινωνικές νομοτέλειες προβάλλουν υπό την οπτική του αναγώγιμου χαρακτήρα τους στις νομοτέλειες του απόλυτου καθολικού λόγου.

Στον Μαρξ, το αντικείμενο της κοινωνίας εξετάζεται υπό το πρίσμα του ειδικού, δηλαδή μιας ειδικής βαθμίδας του. Κατά την εξέταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, εξετάζεται η ουσία της κοινωνίας σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής της. Το αντικείμενο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής εντάσσεται στο ευρύτερο αντικείμενο της κοινωνίας και εν συνεχεία του αντικειμένου της φύσης, αποτελώντας μέρος τους, ενώ συνάμα αποτελεί ένα ευρύτερο αντικείμενο από εκείνο της λογικής (της νόησης) περιέχοντας το τελευταίο εντός του. Συγκρίνοντας τον τρόπο σύλληψης και οριοθέτησης του αντικειμένου της κοινωνίας στους Χέγκελ και Μαρξ, διαπιστώνουμε ότι συντελείται ένα είδος άρνησης ως προς τη μελέτη του καθολικού αντικειμένου και έμφασης σε ένα ειδικό αντικείμενο. Μέσω του ειδικού αντικειμένου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής επιτυγχάνεται ορισμένου βαθμού γνώση για το ευρύτερο αντικείμενο της κοινωνίας, ενώ την ίδια στιγμή αναγνωρίζεται η ύπαρξη ενός ακόμη ευρύτερου αντικειμένου, της φύσης, το οποίο δεν εμπίπτει αυστηρά στις ανάγκες της επιστημονικής έρευνας. Συγχρόνως, το αντικείμενο της λογικής εντάσσεται ως μέρος και υπηγμένη στιγμή στο ειδικό αντικείμενο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και μάλιστα προϋποτίθεται ορισμένη γνώση του πρώτου για τη διάγνωση του δεύτερου. Στον Μαρξ επομένως, το αντικείμενο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι ένα ειδικά προσδιορισμένο αντικείμενο διαμέσου του οποίου πραγματοποιείται ορισμένου τύπου και βαθμού διάγνωση του ευρύτερου αντικειμένου της κοινωνίας.

Στην περίπτωση του Βαζιούλιν έχουμε μια τρόπον τινά κίνηση επιστροφής προς τον τρόπο σύλληψης του αντικειμένου από τον Χέγκελ, μολονότι εδώ η κοινωνία εξετάζεται ως ένα συγκεκριμένο καθολικό, το οποίο εν τέλει σχετιζόμενο με τη φύση ως το εξωτερικό προς αυτό αντικείμενο φανερώνεται ως ένα μερικό. Αντικείμενο του Βαζιούλιν είναι η κοινωνία ως ολότητα, συνεπώς το αντικείμενο του είναι ευρύτερο από το αντικείμενο του Μαρξ και από το αντικείμενο του Χέγκελ, ειλημμένο το τελευταίο αποκλειστικά από την πλευρά της ενικότητας. Συνάμα, το αντικείμενο της κοινωνίας αποτελεί ένα μέρος εν συγκρίσει με το αντικείμενο της

φύσης, πόσο μάλλον με το αντικείμενο του Χέγκελ, ειλημμένο από την πλευρά της καθολικότητας.

Στην πραγματικότητα μέσω των παραπάνω διαφορετικών μορφών σύλληψης και οριοθέτησης του αντικειμένου της κοινωνίας διαπιστώνεται ο συσχετισμός των τριών βασικών μορφών νομοτέλειας, της φυσικής, της κοινωνικής και της νοητικής. Σε κάθε στοχαστή το αντικείμενο της κοινωνίας σχετίζεται με διαφορετικό τρόπο με το αντικείμενο της φύσης και με το αντικείμενο της νόησης. Ορισμένου τύπου σύλληψη του αντικειμένου της κοινωνίας συνεπάγεται αναγκαία ορισμένου τύπου σύλληψη του αντικειμένου της φύσης και του αντικειμένου της νόησης καθώς και ορισμένου τύπου σύλληψη της ολότητας της σχέσης των τριών αυτών αντικειμένων. Ακριβώς από τη σκοπιά της ολότητας της σχέσης των τριών αυτών αντικειμένων, η κίνηση από τον Χέγκελ, στον Μαρξ και από εκεί στον Βαζιούλιν, αποτελεί μια νομοτελή ελικοειδή κίνηση.

Στο σύστημα του Χέγκελ, η διάγνωση των νομοτελειών του αντικειμένου της κοινωνίας συντελείται μέσω της γενικότερης αναγωγής και ταύτισης των τελευταίων με την απόλυτη νομοτέλεια. Με την απόρριψη από τον Μαρξ του απολύτου και με τον αντίστοιχο εντοπισμό του ειδικού αντικειμένου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, διαμέσου του οποίου επιτυγχάνεται ορισμένη γνώση της κοινωνίας ως ολότητας, συντελείται *άρνηση* της καθολικής και αφηρημένης μορφής της γνώσης και εστίαση σε μια ειδική και προσδιορισμένη μορφή της γνώσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, από τη γνώση ως ολότητα μεταβαίνουμε στη γνώση ως μέρος. Με τον Βαζιούλιν συντελείται μια επιστροφή προς το καθολικό αντικείμενο, η κοινωνία μελετάται ως ολότητα και όχι διαμέσου της γνώσης ενός άλλου αντικειμένου ή ορισμένων πλευρών της. Συντελείται έτσι ένα είδος επιστροφής προς το καθολικό αντικείμενο, μια *άρνηση της άρνησης*. Δεν πρόκειται όμως για ένα αφηρημένο καθολικό όπως στην αρχική περίπτωση του Χέγκελ, αλλά για ένα αυστηρά προσδιορισμένο καθολικό, το οποίο συνάμα αποκαλύπτεται και ως μερικό. Η εν λόγω ελικοειδής κίνηση, η οποία αναπτύσσεται μέσω της κατάφασης, της άρνησης και της άρνησης της άρνησης, είναι εσωτερικά συνυφασμένη με τη νομοτελή ανάπτυξη της ενιαίας συνθετικής επιστήμης. Στην περίπτωση του Χέγκελ συνειδητοποιείται και καταφάσκει η ιστορική της εμφάνιση και η σημασία της. Στον Μαρξ, επέρχεται άρνηση αυτής της αφηρημένης κατάφασης στη συνθετική επιστήμη και αναπτύσσεται ο προσδιορισμός

της. Στον Βαζιούλιν συντελείται η άρνηση της άρνησης της δεδομένης και ιστορικά προσδιορισμένης βαθμίδας της συνθετικής επιστήμης μέσω της περαιτέρω ανάπτυξής της.

Τούτων δοθέντων, *οι νομοτελείς τάσεις ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής φαίνεται να αναπτύσσονται κατά τη διαδικασία περαιτέρω διερεύνησης του αντικειμένου της κοινωνίας*. Η διαλεκτική λογική ανακύπτει στην ιστορία σχεδόν ταυτόχρονα με την εμφάνιση των κοινωνικών επιστημών. Η ίδια η ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής σε κάθε ιστορικό της στάδιο είναι εσωτερικά συνυφασμένη με την ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών. Προφανώς εδώ δεν υποτιμάται η συμβολή στην ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής των φυσικών επιστημών. Στο βαθμό όμως που η διαλεκτική λογική δεν συλλαμβάνεται ως μια γενικότερη κοσμοθεώρηση που εξαντλείται, κατά βάση, στο στοιχείο της σχεσιακότητας και της αλληλεξάρτησης, αλλά ως ορισμένου τύπου λογική και μεθοδολογία επιστημονικής διερεύνησης, δηλαδή ως διαδικασία ανάβασης από τη αφηρημένο στο συγκεκριμένο στην ενότητά της με την ιστορική εξέταση, τότε η διαλεκτική έως το νυν επίπεδο ανάπτυξής της σχετίζεται ουσιωδώς με την ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών. Ως εκ τούτου, τίθεται το ερώτημα: υπό ποιο πρίσμα η περαιτέρω διερεύνηση του αντικειμένου της κοινωνίας θα μπορούσε να οδηγήσει στην περαιτέρω ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής;

Κατ' αρχήν, πρέπει να σημειωθεί το γεγονός ότι η διερεύνηση ενός δεδομένου γνωστικού αντικειμένου ως οργανικού όλου μέσω του διαλεκτικού τρόπου επιστημονικής διερεύνησης, δεν συνεπάγεται ότι διερευνήθηκε η ολότητα των σχέσεων και των συναρτήσεων του αντικειμένου. Ως εκ τούτου, η μελέτη ενός αντικειμένου ως οργανικού όλου διαφέρει και δεν ταυτίζεται με τη μελέτη της ολότητας του αντικειμένου. Υπό αυτούς τους όρους, η διερεύνηση της κοινωνίας δεν έφτασε στο πέρας της, αλλά μέλλει ακόμη να αποκαλύψει έναν υπερβολικά πλούσιο κόσμο σχέσεων και συναρτήσεων. Αυτό επιρρωνύεται ακόμη περισσότερο από τα επιτακτικά επιστημονικά καθήκοντα που θέτει η αναγκαιότητα υπέρβασης της κεφαλαιοκρατίας, μετάβασης στον σοσιαλισμό και βαθμιαίας οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας. Υπό αυτή την προβληματική, η συστηματική εμβάθυνση τόσο στη δομή και στη διάρθρωση της κοινωνίας όσο και στα στάδιά της, στη γενικότερη περιοδολόγηση της ιστορίας, καθίσταται αναγκαία για το μέλλον της ανθρωπότητας.

Σύμφωνα με τα όσα ειπώθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο για τη συσχέτιση της λογικής και της ιστορικής πτυχής στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, θεωρούμε ότι το πλέον

πρόσφορο έδαφος για την περαιτέρω διερεύνηση της κοινωνίας και την ανάπτυξη της διαλεκτικής λογικής αποτελούν τα μεθοδολογικά κεκτημένα της ιστορικής εξέτασης στη «Λογική της Ιστορίας». Στη «Λογική της Ιστορίας» είδαμε ότι η διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής συνιστά τον εσωτερικό πυρήνα αυτοκίνησης της κοινωνίας, ενώ η φύση συνιστά τον εξωτερικό παράγοντα της αναπτυξιακής διαδικασίας. Όπως επισημαίνει ο Βαζιούλιν, «το φυσικό (του βιολογικού συμπεριλαμβανομένου) δεν εντάσσεται οργανικά στη συστηματική αντίληψη της κοινωνίας και της ιστορίας της ως ολότητας» (Βαζιούλιν, 2013: 400). Μια ακόμη βαθύτερη προσέγγιση της κοινωνίας θα προέκυπτε από τη συστηματικότερη εξέταση της συσχέτισης φυσικού και κοινωνικού. Στο βαθμό που το κύριο αντικείμενο διερεύνησης παραμένει η κοινωνία, η σχέση φυσικού και κοινωνικού θα συνεχίσει να διερευνάται κατά κύριο λόγο από τη σκοπιά του κοινωνικού. Παρ' όλα αυτά, κρίνουμε ότι μια πιο συστηματική εξέταση της σχέσης φυσικού και κοινωνικού θα απεικόνιζε σε ένα πολύ μεγαλύτερο βάθος και σε ένα πλήθος διαφορετικών πτυχών την κοινωνία ως ολότητα.

Ας εστιάσουμε στις πλευρές εκείνες της ιστορικής εξέτασης που συνδέονται αμιγώς με τη σχέση φυσικού και κοινωνικού. Είδαμε ότι η σχέση φυσικού και κοινωνικού εξετάζεται κατά βάση ως σχέση εξωτερικού και εσωτερικού και ότι η τελευταία συνιστά συνάμα μια σχέση όλου και μερών. Με άλλα λόγια, *η διαδικασία μετάβασης από την εξωτερική στην εσωτερική αλληλεπίδραση του οργανικού όλου συνιστά συνάμα διαδικασία ενοποίησης των πλευρών του*. Υπό την οπτική του Χέγκελ, θα λέγαμε ότι στη διαδικασία μετάβασης από την εξωτερική στην εσωτερική αλληλεπίδραση του οργανικού όλου, έχουμε να κάνουμε με τα στάδια του μηχανισμού, του χημισμού και της τελεολογίας. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας προσέγγισης, πέραν των πλευρών της διάρθρωσης και της δομής του αντικειμένου μπορούμε να κάνουμε λόγο και περί ενός άλλου επιπέδου πλευρών.

Έως τώρα κάναμε λόγο περί των πλευρών της διάρθρωσης της κοινωνίας όπως αυτές απεικονίζονται κατά τον λογικό τρόπο εξέτασης. Αν ωστόσο μέσω της ιστορικής πτυχής προσεγγίσουμε την κοινωνία ως εξ' υπαρχής παγκόσμιο σύστημα, τότε αναδύεται μια νέα οπτική γωνία των πλευρών, κατά την οποία οι τελευταίες αποτελούν τις διαφορετικές υπαρκτές μορφές της κοινωνίας. Η κοινωνία δεν αποτελεί εξ' υπαρχής με την αυστηρή έννοια του όρου παγκόσμιο σύστημα. Όπως αντίστοιχα και κατά τα στάδια της ιστορικής ανάπτυξης του οργανικού όλου, η κοινωνία δεν συνιστά εξ' υπαρχής με την αυστηρή έννοια του όρου οργανικό

όλο. Κατά τη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης η αυτοκίνηση της κοινωνίας διαμορφώνεται βαθμιαία. Όσο εγγύτερα βρισκόμαστε προς τα αρχικά στάδια της κοινωνίας τόσο μεγαλύτερη είναι η συμμετοχή των φυσικών όρων στη διαδικασία της ανάπτυξής της. Η κατ' εξοχήν αυτοκίνηση του κοινωνικού επιτυγχάνεται κατά το στάδιο της ωριμότητας. Μονάχα σε αυτό το στάδιο μπορεί να γίνεται πράγματι λόγος περί της κοινωνίας ως οργανικού όλου και αντίστοιχα περί της κοινωνίας ως παγκόσμιου συστήματος. Εξυπακούεται ότι η αυτοκίνηση της κοινωνίας δεν καθίσταται ποτέ απόλυτη, επομένως οι φυσικοί όροι συνεχίζουν να διαδραματίζουν ρόλο ως υπηγμένη στιγμή στην ανάπτυξη της κοινωνίας.

Κατά την πραγμάτευση του ιστορικού μέρους στη «Λογική της Ιστορίας» αποκαλύφθηκε ότι στη διαδικασία διερεύνησης του κοινωνικού υπεισέρχεται η εξέταση της σχέσης του με το εξωτερικό προς αυτό αντικείμενο, τη φύση. Από εδώ διαπιστώνεται ότι αναγκαία για την ιστορική εξέταση της κοινωνίας, διαμέσου των σταδίων ανάπτυξης του οργανικού όλου, είναι ορισμένη γνώση για τον ρόλο των φυσικών παραγόντων στην ανάπτυξη της κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μια ιστορική εξέταση της κοινωνίας ειλημμένης ως παγκόσμιο σύστημα εκ των πραγμάτων θα όφειλε να θεματοποιήσει με πιο ειδικό τρόπο τη σχέση φυσικού και κοινωνικού. Με άλλα λόγια, μια τέτοιου τύπου προσέγγιση θα όφειλε να διερευνήσει το πώς διαφορετικοί φυσικοί όροι σχετίζονται με τις διάφορες υπαρκτές μορφές της κοινωνίας, το πώς προσδιορίζουν τον βαθμό και τον τύπο της αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφορετικών υπαρκτών μορφών της κοινωνίας και πώς οι εν λόγω φυσικοί όροι σε συνάρτηση με τους κατ' εξοχήν κοινωνικούς όρους καθορίζουν τις διάφορες μορφές αλληλεπίδρασης των διαφορετικών υπαρκτών μορφών της κοινωνίας στη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας.

Η κάθε πλευρά αποτελεί μια σχετικά αυτόνομη ύπαρξη της κοινωνίας και εμπεριέχει το σύνολο των πλευρών που απεικονίστηκαν κατά τη λογική διάρθρωση της ώριμης κοινωνίας. Θα αποκαλούμε τις τελευταίες, δηλαδή εκείνες που απεικονίζονται μέσω της λογικής πτυχής, ως *διαρθρωτικές ή δομικές πλευρές* του οργανικού όλου, ενώ τις πρώτες, εκείνες που σχετίζονται με την ιστορική πτυχή, ως *σχεσιακές πλευρές* του οργανικού όλου, ως πλευρές διαμέσου των οποίων απεικονίζεται ο συσχετισμός της κοινωνίας ως παγκόσμιου συστήματος. Κάθε σχεσιακή πλευρά εμπεριέχει το σύνολο των διαρθρωτικών πλευρών και ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο συνιστά τέτοια. Το σύνολο των διαρθρωτικών πλευρών, όπως απεικονίστηκε κατά τον λογικό τρόπο εξέτασης, συνιστά τη διάρθρωση της ώριμης κοινωνίας. Επομένως, η εν λόγω διάρθρωση

δεν υφίσταται ως τέτοια και σε καθαρή μορφή στις σχεσιακές πλευρές. Ωστόσο, όπως τονίζει ο Βαζιούλιν, η ιστορική εξέταση, ως εξέταση της ανάπτυξης της κοινωνίας στο χρόνο, συνιστά την εξέταση «των στιγμών [των συνιστωσών] αυτής της διαδικασίας ως ταυτοχρόνως δεδομένων (ό.π.: 279). Κατά την ιστορική εξέταση, όταν εξετάζονται οι πλευρές της κοινωνίας υφίσταται ταυτοχρόνως η επίγνωση ότι οι εν λόγω πλευρές θα διαμορφωθούν πλήρως στην ώριμη κοινωνία. Συνεπώς, στα ιστορικά στάδια που προηγούνται του σταδίου της ωριμότητας οι πλευρές της κοινωνίας διερευνώνται υπό το πρίσμα της νομοτελούς κίνησής που οδηγεί στην ώριμη κοινωνία. Αντίστοιχα, η προσέγγιση των σχεσιακών πλευρών από τη σκοπιά των διαρθρωτικών πλευρών δεν συνεπάγεται την παραδοχή ότι οι πρώτες αναπαράγουν τις δεύτερες σε καθαρή μορφή, αλλά ότι οι πρώτες εξετάζονται από τη σκοπιά της νομοτελούς κίνησης που οδηγεί στη ώριμη κοινωνία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θεωρούμε ότι ένα πρόσφορο έδαφος για την περαιτέρω ανάπτυξη της ιστορικής πτυχής που συνδέεται με το αντικείμενο της κοινωνίας είναι η εξέταση που θέτει στο επίκεντρο την αλληλεπίδραση των σχεσιακών και των διαρθρωτικών πλευρών της κοινωνίας.

Η εν λόγω προβληματική δεν είναι άλλη από τη συσχέτιση της φυλογένεσης και της οντογένεσης μιας αναπτυξιακής διαδικασίας. Εδώ θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του Γερμανικού ιδεαλισμού, το θεωρητικό υπόδειγμα για τη σύλληψη της διάρθρωσης της διαλεκτικής λογικής αποτέλεσε ο έμβιος οργανισμός. Στον έμβιο οργανισμό οι εσωτερική συνάφεια των πλευρών του προβάλλει κατά βάση ως εξ' υπαρχής παρούσα. Με άλλα λόγια, στον έμβιο οργανισμό οι διαφορετικές πλευρές εξετάζονται από τη σκοπιά του αλληλένδετου χαρακτήρα τους εντός μιας ορισμένης ατομικότητας. Έτσι, οι πλευρές αναπτύσσονται και διαμορφώνονται στο πλαίσιο του λιγότερο ή περισσότερο δεδομένου εσωτερικού δεσμού τους. Εν τούτοις, αν το θεωρητικό υπόδειγμα περί της διάρθρωσης των σχέσεων και των πλευρών καταστεί το είδος, τότε ανακύπτει μια άλλου τύπου προσέγγιση των πλευρών. Στο είδος η εσωτερική συνάφεια των σχέσεων και των πλευρών δεν προβάλλει ως εξ' υπαρχής παρούσα. Αντιθέτως, στο είδος η ανάπτυξη των πλευρών (λ.χ., ο φυλετικός διμορφισμός, διαφορές ως προς τα ανατομοφυσιολογικά χαρακτηριστικά, ως προς την κληρονομικότητα κ.ά.) σχετίζεται με ιδιότυπες μορφές συσχέτισης της εσωτερικής και της εξωτερικής αλληλεπίδρασης. Υπό αυτή την έννοια, καθίσταται αναγκαίο για τη διαλεκτική λογική και μεθοδολογία να αναδείξει εκείνες τις σχέσεις που δεν σχετίζονται μονάχα με τη σύμπτωση της οντογένεσης και της φυλογένεσης αλλά και με τη διαφορά τους. Ακριβώς για

αυτόν τον λόγο έχει ιδιαίτερη σημασία η διάκριση μεταξύ διαρθρωτικών και σχεσιακών πλευρών του οργανικού όλου.

Ειρήσθω εν παρόδω, εδώ αρχίζουμε να βλέπουμε πώς οι λογικές κατηγορίες αρχίζουν πλέον και διαφοροποιούνται από τις ιστορικές κατηγορίες. Πλέον έχουμε να κάνουμε με μια τάση περαιτέρω διαφοροποίησης της κατηγοριακής διάρθρωσης της λογικής πτυχής από την κατηγοριακή διάρθρωση της ιστορικής πτυχής. Οι διαρθρωτικές και οι σχεσιακές πλευρές υφίστανται σε αμοιβαία ενότητα εντός της διαφοράς τους. Ας καταστήσουμε σαφή τη διάκριση διαρθρωτικών και σχεσιακών πλευρών μέσω του αντικειμένου της κοινωνίας.

Οι διαρθρωτικές πλευρές της κοινωνίας είναι το σύνολο των πλευρών που απεικονίστηκαν μέσω του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο (απλούστατη σχέση, εργασία, καταμερισμός της εργασίας, σχέσεις παραγωγής, μορφές συνείδησης, εποικοδόμημα κ.λπ.). Οι σχεσιακές πλευρές είναι οι διαφορετικές μορφές ύπαρξης της κοινωνίας ειλημμένης ως παγκόσμιου συστήματος σε ένα ορισμένο επίπεδο της ανάπτυξής της. Για παράδειγμα, στην πρωτόγονη κοινότητα έχουμε διαφορετικές φυλές, στη δουλοκτησία μια πληθώρα από δουλοκτητικά κράτη και αυτοκρατορίες, αλλά ακόμη και στην κεφαλαιοκρατία έχουμε να κάνουμε με διαφορετικά κεφαλαιοκρατικά κράτη και διαφορετικές μορφές κεφαλαιοκρατικών ολοκληρώσεων. Αυτές οι διαφορετικές πλευρές που προβάλλουν από την οπτική του παγκόσμιου κοινωνικού συστήματος συνιστούν διαφορετικές μορφές της κοινωνίας· κάθε μια στο εσωτερικό της εμπεριέχει τη βασική λογική διάρθρωση της κοινωνίας.

Ο Μαρξ για παράδειγμα λαμβάνει, ως επί το πλείστον, σαν υπόδειγμα για τη διεξαγωγή της έρευνας του την κεφαλαιοκρατία της Αγγλίας του 19^{ου} αιώνα. Αντίστοιχα, ο Βαζιούλιν στηρίζει τη δική του έρευνα στην ΕΣΣΔ της εποχής του. Η κεφαλαιοκρατική Αγγλία και η ΕΣΣΔ συνιστούν αντίστοιχα μια εκ των σχεσιακών πλευρών της κοινωνίας ως παγκόσμιου συστήματος.

Κατ' αρχάς, απώτερος στόχος για κάθε επιστήμη είναι η βέλτιστη δυνατή απεικόνιση του πραγματικού αντικειμένου και όχι μονάχα του αντικειμένου σε καθαρή μορφή, η τελευταία συνιστά αναγκαίο στάδιο της γνωστικής διαδικασίας και όχι τον απώτατο στόχο της. Επιπλέον, το γεγονός ότι το ώριμο αντικείμενο συνιστά συνάμα την πιο ανεπτυγμένη σχεσιακή πλευρά, η οποία υφίσταται και αλληλεπιδρά με λιγότερο ανεπτυγμένες πλευρές, συνεπάγεται ότι η ίδια η

διάρθρωσή του σε καθαρή μορφή που εντοπίζεται μέσω της σχετικής του απόσπασης ως κάτι το σχετικά αυτοτελές από το παγκόσμιο σύστημα, εκ των πραγμάτων απορρίπτει πλευρές που καθορίζουν ακριβώς αυτήν την ίδια την καθαρή μορφή. Το εσωτερικό δεν υφίσταται δίχως το εξωτερικό και αντιστρόφως. Η εξέταση της διάρθρωσης σε καθαρή μορφή ενός σχετικά αυτοτελούς αντικειμένου συνεπάγεται την απουσία συστηματικής εξέτασης εξωτερικών μεν όρων, που μόνο μέσω των οποίων, ωστόσο, υφίσταται το σχετικά αυτοτελές αντικείμενο. Πως για παράδειγμα θα μπορούσαν να βοηθούν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις της Αγγλίας του 19^{ου} αιώνα δίχως τις αποικίες; Πως μπορεί κανείς να φανταστεί τα κοινωνικά φαινόμενα της ΕΣΣΔ αγνοώντας τις υπόλοιπες κεφαλαιοκρατικές χώρες; Φυσικά, τόσο ο Μαρξ όσο και ο Βαζιούλιν, λαμβάνουν παρά πολύ καλά υπόψη τους την ύπαρξη τέτοιων παραγόντων. Εκείνο όμως που ισχυριζόμαστε εδώ είναι ότι στο βαθμό που η διαλεκτική εξέταση του αντικειμένου εκκινεί από μια ορισμένη σχεσιακή πλευρά του παγκόσμιου συστήματος, λαμβάνοντας το στη σχετική του αυτοτέλεια, εκ των πραγμάτων αφήνει στην άκρη τη συστηματική εξέταση διαδικασιών που σχετίζονται με την αλληλεπίδραση του με τις άλλες σχεσιακές πλευρές.

Η παραπάνω επιχειρηματολογία θα μπορούσε να αντικρουστεί υποστηρίζοντας ότι η απεικόνιση σε καθαρή μορφή της διάρθρωσης του αντικειμένου είναι μόνο το πρώτο βήμα, τα ερευνητικά αποτελέσματα της οποίας παρέχουν την απαραίτητη γνώση για την μετέπειτα στροφή προς τα εκάστοτε συγκεκριμένα εμπειρικά γεγονότα.

Σε ένα πρώτο βαθμό το εν λόγω επιχείρημα είναι ορθό. Το σύνολο των ερευνητικών αποτελεσμάτων του «Κεφαλαίου» επιτρέπει τη χρήση, τον εντοπισμό και την περαιτέρω διερεύνησή τους σε συνάρτηση με τα εκάστοτε συγκεκριμένα φαινόμενα και σχέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής εν γένει. Τα ίδια ισχύουν αντιστοίχως και για τη «Λογική της Ιστορίας». Η χρήση όμως των ερευνητικών αποτελεσμάτων ως προς τα συγκεκριμένα γεγονότα πραγματοποιείται πρωτίστως διαμέσου του νοείν κατά διάνοια, δηλαδή μέσω της διασύνδεσης των ερευνητικών αποτελεσμάτων που προέκυψαν από την απεικόνιση σε καθαρή μορφή του πλέον ανεπτυγμένου αντικειμένου με τα εκάστοτε συγκεκριμένα εμπειρικά δεδομένα. Ακριβώς εδώ οφείλεται και το γεγονός ότι είτε η μεν είτε η δε χρήση των ερευνητικών αποτελεσμάτων δεν προϋποθέτει αναγκαία τη μέθοδο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Στην πραγματικότητα μια τέτοιου τύπου στροφή προς τα εμπειρικά γεγονότα εδράζεται σε έννοιες και σχέσεις που παρήχθησαν μέσω του τρόπου της ανάβασης από το

αφηρημένο στο συγκεκριμένο, αλλά που αφομοιώνονται και χρησιμοποιούνται στο επίπεδο της διάνοιας, δηλαδή της αναλυτικής βαθμίδας της νόησης.

Η βαθμίδα ανάπτυξης της σχέσης λογικού και ιστορικού στη «Λογική της Ιστορίας» δείχνει ότι τα πράγματα είναι πολυπλοκότερα. Κατ' αρχάς, η κίνηση από τα κατ' αίσθηση δεδομένα προς το αφηρημένο και από εκεί εκ νέου προς τα κατ' αίσθηση δεδομένα υφίσταται σε όλες τις βαθμίδες και τα επίπεδα της γνωστικής διαδικασίας. Ακόμη και στα αρχικά επίπεδα της διάνοιας η δημιουργία εννοιών πραγματοποιείται μέσω μια συνεχούς κίνησης που οδεύει από τα άμεσα δεδομένα της αισθητηριακής εποπτείας προς τις αφαιρέσεις και από εκεί ξανά προς τα αισθητηριακά δεδομένα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ίδια η μετάβαση από τη λογική στην ιστορική εξέταση στη «Λογική της Ιστορίας» συνιστά μια κίνηση από μια αφηρημένη απεικόνιση του αντικειμένου σε μια πιο συγκεκριμένη. Η ιστορική όμως εξέταση που αναπτύσσει ο Βαζιούλιν διαφέρει ουσιωδώς από κάθε μορφή εξέτασης που επιχειρεί τη συσχέτιση των λογικών ερευνητικών αποτελεσμάτων με τα εμπειρικά δεδομένα.²⁶⁶ Εδώ δεν διεξάγεται μια αναγωγή των εμπειρικών δεδομένων στις αποσπασμένες συμπερασματικές θεωρητικές σχέσεις. Αντιθέτως, η ιστορική εξέταση παράγεται εμμενώς μέσα από τη λογική εξέταση. Ως εκ τούτου, *η ιστορική εξέταση συνιστά μια στροφή προς το πραγματικό αντικείμενο και τα εμπειρικά δεδομένα που παραμένει ταυτοχρόνως θεωρητικά συγκροτημένη από τη συνολική λογική εξέταση*. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, η ιστορική εξέταση δεν αποτελεί απεικόνιση του οποιουδήποτε εμπειρικού γεγονότος, αλλά συνιστά συγκεκριμένη απεικόνιση και συνεπώς απεικόνιση ορισμένων εμπειρικών γεγονότων, που εδράζεται στη διάρθρωση της λογικής εξέτασης αναπτύσσοντάς την περαιτέρω.

Ως εκ τούτου, τα εμπειρικά γεγονότα που επιλέγονται κατά την ιστορική εξέταση καθορίζονται από την απεικόνιση των πλευρών της κοινωνίας που απεικονίσθηκαν κατά τη λογική εξέταση. Ακριβώς όμως επειδή πρόκειται για ιστορική εξέταση, δηλαδή για μια εξέταση που αναμετριέται πολύ περισσότερο με τα εμπειρικά γεγονότα, αναπτύσσονται στους κόλπους της σχέσεις, οι οποίες διασύνδεουν τις πλευρές της λογικής εξέτασης που αποκαλύφθηκαν σε καθαρή μορφή με τις κατ' εξοχήν εξωτερικές πλευρές που αλληλεπιδρούν μαζί τους. Αυτές οι σχέσεις που συνδέουν την εσωτερική διάρθρωση του αντικειμένου με τις εξωτερικές σχέσεις και

²⁶⁶ Όπως αρχικά τονίσαμε ότι το συγκεκριμένο δεν είναι μια επιστροφή σε κάποιον εμπειρικό προσδιορισμό, αλλά αντίθετα είναι η ολότητα των προσδιορισμών, κατά αντίστοιχο τρόπο θα πρέπει να εκλαμβάνεται και η κίνηση από τη λογική στην ιστορική εξέταση στη «Λογική της Ιστορίας».

πλευρές είναι που έρχονται εδώ στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος μας. Στη βάση αυτών των σχέσεων μπορούμε να σκιαγραφήσουμε και τις δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξής τους.

Φάνηκε ότι η σχέση εξωτερικού και εσωτερικού προσδιορίζεται περαιτέρω ως σχέση όλου και μερών και μάλιστα εδώ τα μέρη αποκαλύπτονται ως σχεσιακά μέρη (σχεσιακές πλευρές), ενώ το όλο ως η κοινωνία ειλημμένη σαν παγκόσμιο σύστημα. Μέσω της εξέτασης του συσχετισμού των σχεσιακών πλευρών εντός της ολότητάς τους μπορούν να εντοπιστούν νέες νομοτέλειες και νέες σχέσεις. Κατ' αρχάς, το κάθε σχεσιακό μέρος αποτελεί ένα συγκεκριμένο προσδιορισμένο μέρος, το οποίο διαφέρει εντός της αμοιβαίας του ενότητας από τα άλλα μέρη. Το όλο της κοινωνίας ως παγκόσμιου συστήματος φαίνεται στα διαφορετικά της σχεσιακά μέρη. Τα διαφορετικά σχεσιακά μέρη συνιστούν το φαινόμενο της κοινωνίας.²⁶⁷ Εδώ δεν πρόκειται για το φαινόμενο της διάρθρωσης της κοινωνίας, δηλαδή για τη σφαίρα του Φαινομένου, όπως αυτή εκτίθεται στο πλαίσιο της λογικής πτυχής. Εδώ πρόκειται για το φαινόμενο της κοινωνίας ως παγκόσμιου συστήματος, οι προσδιορισμοί του οποίου είναι οι διαφορετικές μορφές ύπαρξης της κοινωνίας, οι οποίες εμπεριέχουν το σύνολο των διαρθρωτικών πλευρών της. Έτσι, η κάθε σχεσιακή πλευρά συνιστά ένα προσδιορισμό του φαινομένου της κοινωνίας ειλημμένης ως παγκόσμιου συστήματος.

*Το γεγονός ότι οι σχεσιακές πλευρές διαφέρουν μεταξύ τους, δηλαδή προσδιορίζονται ως διαφορετικές, οφείλεται στο ότι διαφέρουν ως προς τη διάρθρωση των δομικών πλευρών τους, δηλαδή η ίδια η δομική τους διάρθρωση διαφέρει. Η σχέση διαφοροποίησης και ενοποίησης των σχεσιακών πλευρών υφίσταται σε εσωτερική συνάφεια με τη σχέση διαφοροποίησης και ενοποίησης των διαρθρωτικών πλευρών.*²⁶⁸

Εφόσον στο στάδιο των προϋποθέσεων το κοινωνικό δεν έχει ακόμη ανακύψει, αλλά συνιστά μόνο δυνατότητα, η σκιαγράφηση της παραπάνω σχέσης ξεκινά από το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης. Κατά το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης, κοινωνικό και φυσικό συνιστούν μια ουσιώδη ταυτότητα με διακριτές τις πλευρές που την απαρτίζουν. Από τη σκοπιά της

²⁶⁷ Θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι γίνεται χρήση των οικείων εννοιών της διαλεκτικής λογικής στα πλαίσια των δυνατών υποθέσεων περαιτέρω ανάπτυξης της. Εκ των πραγμάτων, οι εν λόγω απόπειρες περιγραφής της ανάπτυξης της δρομολογούνται στο πλαίσιο της αναλυτικής πορείας της νόησης. Παρ' όλα αυτά, στο έδαφος αυτών των υποθέσεων η μετατόπιση των ίδιων των κατηγοριών της διαλεκτικής λογικής σκιαγραφεί τις δυνατότητες ανάπτυξης της.

²⁶⁸ Η εν λόγω προβληματική αναπτύσσεται υπό μια ορισμένη μορφή στις έρευνες του J.A. Scott Kelso καθώς και με τον νόμο της σύγκλισης και της απόκλισης στη θεωρία των συστημάτων.

εσωτερικής διάρθρωσης της κοινωνίας, η ουσία, η παραγωγή, ναι μεν έχει ανακύψει, αλλά εκείνο που κυριαρχεί είναι η άγρα, ένας τρόπος ικανοποίησης των αναγκών που προσιδιάζει στο ζωικό κόσμο. *Οι διαρθρωτικές πλευρές της κοινωνίας υφίστανται μεν πλην όμως υπό τη μορφή της άμεσης ταυτότητάς τους.* Εκείνο που χαρακτηρίζει τη διάρθρωση της κοινωνίας είναι το γεγονός ότι ο χαρακτήρας και το ποιόν των διαρθρωτικών πλευρών καθορίζεται κυρίως από τη φυσική τους οριοθέτηση. Στο βαθμό που το φυσικό επιδρά και καθορίζει σημαντικά τη διάρθρωση των πλευρών της κοινωνίας, έπεται ότι η τελευταία καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από κάτι εξωτερικό προς την ίδια. Αυτή η διαρθρωτική ταυτότητα της κοινωνίας, εφόσον καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από τους φυσικούς όρους, υφίσταται σε ένα πλήθος διαφορετικών υπαρκτών μορφών. *Η διαρθρωτική ταυτότητα υπάρχει σε ένα πλήθος διαφορετικών μορφών.* Από τη σκοπιά λοιπόν της κοινωνίας ως παγκόσμιου συστήματος, έχουμε να κάνουμε με ένα πλήθος διαφορετικών σχεσιακών πλευρών. Για παράδειγμα, στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας, ο τρόπος παραγωγής της κάθε ξεχωριστής πρωτόγονης κοινότητας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τους φυσικούς όρους, κατά τρόπο που η διαφορά των φυσικών όρων να αντιστοιχεί και σε διαφοροποίηση στον ένα ή στον άλλο βαθμό της ίδιας της σύνθεσης της ουσίας και κατά συνέπεια του φαινομένου της, των σφαιρών κοινωνικής ζωής της κάθε ξεχωριστής κοινότητας αλλά και της ίδιας της κοινωνίας ως ολότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα διαφορετικά είδη κοινότητας, κοινότητα των γενών, εδαφική κοινότητα, αγροτική κοινότητα καθώς και οι διαφορές στις σφαίρες της κοινωνικής ζωής, διαφοροποιήσεις εντός της μυθολογικής συνείδησης, ηθικές μορφές, αισθητικές αναπαραστάσεις ή ακόμη και ο τρόπος με τον οποίο θα πορευθεί η κοινότητα δια της οδού της κτηνοτροφίας ή της γεωργίας, βασίζονται στο γεγονός ότι το φυσικό καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο των διαρθρωτικών πλευρών της κοινωνίας. Δεσπόζουσα σε αυτή τη βαθμίδα ανάπτυξης της κοινωνίας είναι η τυχαιότητα (συμπτωματικότητα). Οι διαφορετικές σχεσιακές πλευρές τελούν υπό την κυριαρχία της εξωτερικής αλληλεπίδρασης. Ως εκ τούτου, η αλληλεπίδραση των σχεσιακών πλευρών της κοινωνίας ειλημμένης ως παγκόσμιου συστήματος έχει μορφικό (τυπικό) χαρακτήρα. Μάλιστα, οι διαφοροποιήσεις ως προς τις διαρθρωτικές πλευρές δεν οφείλονται αποκλειστικά στους φυσικούς όρους, αν και οι τελευταίοι αποτελούν τον κύριο παράγοντα, αλλά και στην ίδια την αλληλεπίδραση των σχεσιακών πλευρών. Ο Δημητρίου αναφέρει ότι,

η κοινωνική οργάνωση των απλών κοινωνιών δεν ερμηνεύεται μόνο από την οικολογική προσαρμογή και την τεχνολογική στάθμη αλλά και από το ρόλο τους ως προμηθευτών στους γείτονές τους. Οι ανταλλαγές

ατομικοποιούν τους οικονομικούς δεσμούς. Εντατικοποιούν την παραγωγή και την ειδίκευση, ώστε προκαλούν ασυμμετρία ανάμεσα στα μέσα και τις σχέσεις παραγωγής (Δημητρίου, 1996:116).²⁶⁹

Κατά το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας, η ουσία, ο τρόπος παραγωγής, μετατρέπεται βαθμιαία σε κυρίαρχο ενώ ταυτόχρονα τα φυσικά κληροδοτήματα ολοένα μετασχηματίζονται. Οι σχέσεις παραγωγής μετατρέπονται σταδιακά σε κυρίαρχες και οι ιστορικής προέλευσης δεσμοί δεσπόζουν όλο και περισσότερο έναντι των φυσικής προέλευσης δεσμών. Κατά το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας, η εσωτερική διάρθρωση των πλευρών της αναπτύσσεται τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Από τη σκοπιά της ουσίας της κοινωνίας, αν στο δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής επιτυγχάνεται η ανάπτυξη της μεσαίας κλίμακας παραγωγής επί μαλακών γαιών με τη χρήση από τον άνθρωπο ξύλινων και λίθινων χειροκίνητων εργαλείων, στη φεουδαρχία με την ευρεία διάδοση σιδηρών εργαλείων και με την χρήση της δύναμης των ζώων (ίππος, ταύρος) επιτυγχάνεται η ανάπτυξη της γεωργίας σε παγκόσμια κλίμακα με τη χρήση όλων των κατάλληλων για γεωργία εκτάσεων γης. Στην κεφαλαιοκρατία με τη δημιουργία του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος και με τη ευρεία χρήση μηχανών και τεχνολογίας (διαστημικής, ρομποτικής, πληροφορικής, νανοτεχνολογιών, βιοτεχνολογιών, τηλεματικής, πυρηνικής ενέργειας κ.α.)²⁷⁰, οι παραγωγικές διαδικασίες εκτείνονται σε έδαφος, υπέδαφος, αέρα και εγγύς διάστημα. Σε αυτή την κλιμακούμενη ανάπτυξη της ουσίας συντελείται ταυτόχρονα η αύξουσα διαφοροποίηση των υπόλοιπων διαρθρωτικών πλευρών και ο ταυτόχρονος εμπλουτισμός τους. Δεν έχουμε δηλαδή να κάνουμε μονάχα με την αύξουσα διαφοροποίηση της κάθε πλευράς από την άλλη, αλλά έχουμε να κάνουμε επίσης με μια διαδικασία κατά την οποία έκαστη πλευρά διαφοροποιείται παράγοντας ένα πλούτο σχέσεων και προσδιορισμών στο πλαίσιο της ίδιας της προσδιορισμένης της ύπαρξης. Έτσι για παράδειγμα, δεν συντελείται μονάχα μια αύξουσα διάκριση της ουσίας από το φαινόμενο της κοινωνίας. Συντελείται επίσης μια εσωτερική διαφοροποίηση της κάθε σφαίρας στον εαυτό της, κατά την οποία η ίδια (η σφαίρα) αποκτά ένα όλο και πιο πλούσιο περιεχόμενο προσδιορισμών. Υπό το πρίσμα των εγγειανών κατηγοριών, χαρακτηριστική του εν λόγω

²⁶⁹ Ο Δημητρίου αναφέρει ενδεικτικά την έρευνα του Peterson, 1978. «Στις ανταλλαγές μεταξύ των Άγκτα, κυνηγών-ψαράδων με περιορισμένη κηποκαλλιέργεια, και των γεωργών Παλαπάν στις Φιλιππίνες συνάγεται ότι συναρθρώνουν ένα σύστημα από το συνδυασμό δύο τρόπου παραγωγής. Οι κυνηγοί-ψαράδες και οι γεωργοί συνδέονται λειτουργικά με διαδικασίες ροής της ενέργειας ζωικών τροφών προς τους δεύτερους και υδατανθράκων προς τους πρώτους» (ό.π.:122).

²⁷⁰ Βλ. Πατέλης, 2019.

σταδίου είναι η σχετική αναγκαιότητα, η διαδικασία δηλαδή σταδιακής διαμόρφωσης της εσωτερικής αυτοκίνησης του αντικειμένου.

Από τη σκοπιά της ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας, όσο εγγύτερα βρισκόμαστε στα αρχικά στάδια, οι σχεσιακές πλευρές, δηλαδή οι διαφορετικές κοινωνίες, προβάλλουν εν πολλοίς ως ασύνδετες και αδιάφορες μεταξύ τους. Κατά τη σταδιακή ανάπτυξη της παραγωγικής σχέσης προς τη φύση και κατά συνέπεια κατά τη σταδιακή διαμόρφωση των διαρθρωτικών πλευρών της κοινωνίας, οι διαφορετικές σχεσιακές πλευρές ως διαφορετικοί προσδιορισμοί του κοινωνικού τείνουν προς μια γενικότερη καθολική μορφή.

Βάσει των ανωτέρω, στο πρώτο στάδιο της διαμόρφωσης, στο οποίο ο φυσικός παράγων διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, οι σχεσιακές πλευρές, οι διαφορετικές δουλοκτητικές κοινωνίες και οι μορφές κοινωνικής τους οργάνωσης διαφέρουν κατά σημαντικό βαθμό η μία από την άλλη. Έτσι, συναντούμε διαφορετικούς τρόπους κοινωνικής οργάνωσης που διαφοροποιούνται σε σημαντικό βαθμό από τη σκοπιά της συνολικής διάρθρωσης των πλευρών τους.

Κατά το δεύτερο στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας, ο τρόπος παραγωγής και η εσωτερική διάρθρωση της κοινωνίας αναπτύσσονται περαιτέρω, ενώ οι σχεσιακές πλευρές συνάπτουν βαθμιαία πιο ουσιαστική αλληλεπίδραση αποκτώντας όλο και πιο καθολική μορφή. Παρ' ότι οι φυσικές σχέσεις διαδραματίζουν υποδεέστερο ρόλο εν συγκρίσει με τα προγενέστερα στάδια της ιστορικής ανάπτυξης, το φυσικό παραμένει ακόμη κυρίαρχο εντός του κοινωνικού, όχι όμως στην ίδια κλίμακα και στον ίδιο βαθμό. Οι διαφορετικές μορφές φεουδαρχικής κοινωνίας καθώς και οι τρόποι κοινωνικής τους οργάνωσης αποκτούν ολοένα και περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά, αλλά συνεχίζουν συνάμα να διακρίνονται. Οι διαφορές που μπορούμε να παρατηρήσουμε στην δυτική ευρωπαϊκή φεουδαρχία, στην αραβική, στην ιαπωνική, οφείλονται, κατά κύριο λόγο, στο γεγονός ότι, στη φεουδαρχία ως συγκεκριμένο στάδιο της ιστορικής ανάπτυξης, οι φυσικές σχέσεις συνεχίζουν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο.

Κατά το τρίτο στάδιο της διαμόρφωσης, η παραγωγική σχέση προς τη φύση έχει αναπτυχθεί και επεκταθεί σε πλανητική κλίμακα. Η διάρθρωση της κοινωνίας έχει αναπτυχθεί

σε τέτοια κλίμακα που οι πλευρές της έχουν αρχίσει να αποκτούν παγκόσμιο χαρακτήρα.²⁷¹ Οι σχεσιακές πλευρές συνεχίζουν να υφίστανται, εν τούτοις η αλληλεπίδραση τους έχει καταστεί σε σημαντικό βαθμό εσωτερική και ουσιώδης. Οι διαφορετικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης έχουν αποκτήσει σε σημαντικό βαθμό κοινά χαρακτηριστικά, κοινή εσωτερική διάρθρωση. Τα κοινά χαρακτηριστικά αφορούν στον έναν ή στον άλλο βαθμό το σύνολο των πλευρών της κοινωνικής διάρθρωσης. Έτσι, η ανθρωπότητα αρχίζει να αποκτά κοινά χαρακτηριστικά στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας και των σχέσεων παραγωγής, κοινά μέσα επενέργειας τα οποία είναι παρηγμένα από την εργασία και κοινά στοιχεία ως προς το περιεχόμενο των μορφών κοινωνικής συνείδησης και του εποικοδομήματος.²⁷² Η εν λόγω τάση σχετίζεται και με τη διαδικασία μετασχηματισμού των προκεφαλαιοκρατικών σχέσεων και εν γένει των φυσικών κληροδοτημάτων. Ο εν λόγω μετασχηματισμός δεν δύναται να ολοκληρωθεί επί κεφαλαιοκρατίας γεγονός που μαρτυρά και το ανέφικτο επί κεφαλαιοκρατίας πραγματικής ενοποίησης της ανθρωπότητας.

Η καθ' εαυτό ενοποίηση της ανθρωπότητας επιτυγχάνεται με τη μετάβαση στο στάδιο της ωριμότητάς της, στον κομμουνισμό. Όπως επισημαίνει ο Βαζιούλιν «ενώ οι αφετηριακές συλλογικές ομάδες ήταν ολιγάριθμες και αποκομμένες η μία από την άλλη, στο τέλος αυτής της σπείρας της έλικας, συλλογική ομάδα [κολεκτίβα] θα είναι ολόκληρη η ενοποιημένη ανθρωπότητα» (Βαζιούλιν, 2013: 395). Συμπεραίνεται ότι ήδη σε αυτό το χωρίο της «Λογικής της Ιστορίας», ο Βαζιούλιν επισημαίνει την κομβική σημασία της παρούσας προβληματικής περί μερών και όλου στη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης. Συνεπώς, η διάρθρωση της κοινωνίας και οι σχεσιακές της πλευρές συνιστούν επί κομμουνισμού μια ουσιώδη αντίφαση. Καταδεικνύεται έτσι ότι η διάρθρωση της κοινωνίας, υπό τη μορφή της διάρθρωσης έκαστης σχεσιακής πλευράς, και η κοινωνία ως παγκόσμιο σύστημα, υπό το πρίσμα της αλληλεπίδρασης των σχεσιακών πλευρών, βρίσκονται σε εσωτερική και αδιάρρηκτη ενότητα. *Η ανάπτυξη της διάρθρωσης έκαστης σχεσιακής πλευράς του κοινωνικού οδηγεί νομοτελώς στην κοινωνία ως παγκόσμιο σύστημα, συνάμα η ανάπτυξη της αλληλεπίδρασης των σχεσιακών πλευρών της κοινωνίας ειλημμένης ως παγκόσμιου συστήματος οδηγεί νομοτελώς στη διαμόρφωση της ώριμης*

²⁷¹ Λόγου χάρι η ανάπτυξη του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας, των διεθνών εμπορικών σχέσεων και συναλλαγών, η ανάπτυξη παγκόσμιων μορφών κουλτούρας, η ανάπτυξη διακρατικών θεσμών και παγκόσμιων μορφών εποικοδομήματος κ.ά.

²⁷² Για παράδειγμα, η ανθρωπότητα αποκτά όλο και περισσότερο συλλογικές αναπαραστάσεις, παγκόσμια γλώσσα, κοινούς τρόπους καλλιτεχνικής και φιλοσοφικής έκφρασης, διεθνές δίκαιο, καθολικές μορφές επικοινωνίας κ.ά. Τα ανωτέρω βέβαια αναπτύσσονται στα πλαίσια μιας άκρως αντιφατικής διαδικασίας.

διάρθρωσης της κοινωνίας. Από τη σκοπιά της ανάπτυξης της διάρθρωσης της κοινωνίας, οι διαρθρωτικές πλευρές κινούνται από την ταυτότητα προς τη διαφορά, από την ενότητα προς τη διάκριση και την πολλαπλότητα (διαφοροποίηση). Από τη σκοπιά των σχεσιακών πλευρών της κοινωνίας ειλημμένης ως παγκόσμιου συστήματος, οι σχεσιακές πλευρές κινούνται από τη διαφορά προς την ταυτότητα, από την πολλαπλότητα και τη διαφοροποίηση προς την ενότητα. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι στη διαδικασία ανάπτυξης της ουσιώδους αντίφασης του συνόλου των πλευρών της κοινωνίας αναπτύσσεται μια διττή κίνηση, η κίνηση από την ταυτότητα στη διαφορά και η κίνηση από τη διαφορά στην ταυτότητα.

Αν η ιστορική εξέταση στη «Λογική της Ιστορίας» αναπτύσσεται κυρίως στη βάση της ανηρημένης εσωτερικής διάρθρωσης της κοινωνίας, η περαιτέρω ανάπτυξή της μπορεί να διεξαχθεί συμπεριλαμβάνοντας στην τελευταία τη διαδικασία αλληλεπίδρασης των διαφορετικών και σχετικά αυτοτελών μορφών ύπαρξης της κοινωνίας σε κάθε στάδιο. Με άλλα λόγια, η ιστορική εξέταση δύναται να αναπτυχθεί περαιτέρω σε μια κατεύθυνση, κατά την οποία θα απεικονίζεται η ιστορική διαδικασία ενοποίησης των πλευρών του αντικειμένου και ταυτόχρονα η διαδικασία διαφοροποίησης των εσωτερικών του στιγμών, της εσωτερικής του διάρθρωσης. Η απεικόνιση της εν λόγω διαδικασίας αναγκαία οδηγεί τη θεωρητική εξέταση στην ένταξη μιας σειράς παραγόντων και σχέσεων που σχετίζονται με το εξωτερικό (εξωτερικά) αντικείμενο (αντικείμενα). Κάτι τέτοιο όμως σημαίνει ότι η ιστορική εξέταση εκ των πραγμάτων έρχεται ακόμη πιο κοντά με τα πραγματικά εμπειρικά γεγονότα και δεδομένα. Η ιστορική εξέταση γίνεται ακόμη περισσότερο *ιστορική*. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εν λόγω τάση σκιαγραφεί ένα στάδιο ανάπτυξης της ιστορικής πτυχής, στο οποίο η τελευταία αρχίζει να προβάλλει ως κατ' εξοχήν *αντίθετη* της λογικής πτυχής.

Στο πλαίσιο αυτών των υποθέσεων πιστεύουμε ότι η ανάπτυξη της ιστορικής εξέτασης υπό τη θεώρηση μερών και όλου νομοτελώς θα οδηγήσει σε μια εκ νέου επανατοποθέτηση και εμβάθυνση πάνω στο ζήτημα της περιοδολόγησης των τύπων της ιστορικής ανάπτυξης καθώς και στην προβληματική των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών. Ο Βαζιούλιν έγραφε ότι στο μέλλον:

η ίδια η ιστορική πορεία θα αναδείξει σε πρώτο πλάνο την ανάγκη μελέτης του ζητήματος των τύπων της κοινωνικής ανάπτυξης, της διαδοχικότητάς τους, της αλληλοσύνδεσής τους, της εσωτερικής διάρθρωσής τους κ.λπ. Το ζήτημα των τύπων της κοινωνικής ανάπτυξης, εκτός των άλλων, έχει ουσιαστική σημασία

και για την κατανόηση της σημερινής εποχής, τόσο γιατί στηρίζεται σε μια ορισμένη τάση της σύγχρονης ανάπτυξης, όσο και επειδή η αξιολόγηση των προοπτικών ανάπτυξης επιδρά στην κατανόηση και την πρακτική του σύγχρονου κοινωνικού γίνεσθαι. Θα μπορούσε όμως να διατυπωθεί το ερώτημα· γιατί σήμερα το κύριο περιεχόμενο της σύγχρονης εποχής εστιάζει την προσοχή μας περισσότερο στο ζήτημα των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών και για ποιο λόγο η ανάδειξη του ζητήματος των τύπων της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης σε πρώτο πλάνο είναι σημαντική για την κατανόηση του μέλλοντος; Το βασικό περιεχόμενο της εποχής μας είναι η επαναστατική πάλη του σοσιαλισμού με τον καπιταλισμό. Ο καπιταλισμός όμως αποτελεί έναν ιδιαίτερο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό και, συνεπώς, από την άποψη αυτή, η μετάβαση στη νέα κοινωνία αποτελεί κατά κύριο λόγο μετάβαση από έναν κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό σ' έναν άλλο. Το σημείο αυτό έχει ουσιαστική σημασία για τη θεωρία της κοινωνικής ανάπτυξης. Όταν όμως η οικοδόμηση του κομμουνισμού (πρωταρχικά της πρώτης φάσης του, του σοσιαλισμού) περάσει σε παγκόσμια κλίμακα σε πρώτο πλάνο, τότε, στην περίπτωση αυτή, θα αποκαλυφθεί η βαρύτητα της κατανόησης του γεγονότος ότι ο κομμουνισμός αποτελεί την πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας σε σχέση με ολόκληρη την προγενέστερη ιστορία της, δηλαδή, η βαρύτητα του ζητήματος των τύπων της κοινωνικής ανάπτυξης. Η μετάβαση στον κομμουνισμό δεν σημαίνει μόνο κατάργηση του καπιταλισμού, εξαφάνιση των χαρακτηριστικών του γνωρισμάτων, τα οποία τον προσδιορίζουν σαν έναν ιδιαίτερο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, αλλά σημαίνει ταυτόχρονα και ριζικό μετασχηματισμό όλων των κοινωνικών σχέσεων οι οποίες εμφανίστηκαν πριν από τον κομμουνισμό. Η μετάβαση στον κομμουνισμό είναι μια διαδικασία πιο βαθιά απ' ό,τι είναι η κατάργηση του καπιταλισμού. Όταν θα τεθεί στην πράξη το πρόβλημα της μετάβασης στον κομμουνισμό, οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί θα πραγματοποιούνται βαθύτερα, ουσιαστικότερα, σε σύγκριση με την περίοδο που σε πρώτο πλάνο πρόβαλε το πρόβλημα της κατάργησης, της άρνησης του καπιταλισμού. Συνεπώς, η πραγματοποίηση της μετάβασης από το σοσιαλισμό στον κομμουνισμό σε παγκόσμια κλίμακα θα αναδείξει (και ήδη αναδεικνύει) την αναγκαιότητα της παραπέρα επεξεργασίας της θεωρίας και ιστορίας της κοινωνίας, ενώ δυναμώνει η ανάγκη βαθύτερης κατανόησης της ιστορικής διαδικασίας από τα πλατιά στρώματα των εργαζομένων, τους δραστήριους μαχητές για μια νέα κοινωνία (Βαζιούλιν, 1988: 10).

Η παρουσίαση των υποθέσεων περί των δυνατοτήτων ανάπτυξης της ιστορικής εξέτασης που προβήκαμε παραπάνω βασίστηκε στις ενδείξεις που προκύπτουν από την κίνηση της ιστορικής πτυχής στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, δηλαδή στις ενδείξεις μιας νομοτελούς κίνησης κατά την οποία στην εξέταση του υπό διερεύνηση αντικειμένου εντάσσονται όλο και περισσότερο εξωτερικές προς αυτό διαδικασίες για τη βέλτιστη δυνατή του απεικόνιση. Η κεντρική αρτηρία αυτής της διαδικασίας φαίνεται να είναι μια σχέση ιστορικής εξέτασης όλου και μερών, η οποία εμπεριέχει και ένα ευρύτερο σύνολο σχέσεων και κατηγοριών στους κόλπους της.

Δεν θα επεκταθούμε περαιτέρω στην εμβάθυνση της παραπάνω προβληματικής γιατί κάτι τέτοιο θα σήμαινε την απόσυρση από ένα πλαίσιο περιγραφής στη βάση μεθοδολογικών υποθέσεων και τη μετάβαση σε ένα εγχείρημα με αξιώσεις θεωρητικής της επίλυσης. Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε με την περιγραφή των παραπάνω ζητημάτων είναι ότι η διερεύνηση της κοινωνίας από τη σκοπιά της σχέσης όλου και μερών είναι ένα ερευνητικό πρόγραμμα που δεν έχει επαρκώς αναπτυχθεί. Θεωρούμε ότι δεν πρόκειται απλώς για την εξέταση (ή την ένταξη) μιας νέας σχέσης των πλευρών του αντικειμένου, αλλά περισσότερο για μια νέα μεθοδολογική οπτική γωνία της διερεύνησης του αντικειμένου, η οποία ανακύπτει από τις δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξης της ιστορικής εξέτασης. Επιπλέον, η περαιτέρω ανάπτυξη της ιστορικής εξέτασης δύναται να επαναπροσδιορίσει και το επιστημολογικό περιεχόμενο της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας.

Από την έως τώρα ανάπτυξη του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας, η λογική πτυχή φαίνεται να μεταβάλλεται με βραδύτερους ρυθμούς από την ιστορική. Κάτι τέτοιο είναι ευνόητο, αφού η απεικόνιση της άμεσης και δεδομένης ύπαρξης του γνωστικού αντικειμένου είναι κάτι το σταθερότερο και με πιο συστηματική μορφή εν συγκρίσει με την απεικόνιση του παρελθόντος και πόσο μάλλον του μέλλοντος του γνωστικού αντικειμένου. Με άλλα λόγια, στη διαδικασία ανάπτυξης της γνωστικής διαδικασίας και γενικότερα της επιστήμης, η νοητική απεικόνιση της άμεσης και δεδομένης ύπαρξης του γνωστικού αντικειμένου αποκτά γρηγορότερα τα βασικά της γνωρίσματα εν συγκρίσει με την απεικόνιση του παρελθόντος και του μέλλοντος. Αυτή η διαδικασία που χαρακτηρίζει την ιστορική ανάπτυξη της γνώσης και της γνωστικής διαδικασίας της ανθρωπότητας αντανακλάται εξίσου και στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής. Κατ' αυτόν τον τρόπο και σύμφωνα με τα όσα έχουν αναφερθεί έως τώρα, στην πορεία της κίνησης από την «Επιστήμη της Λογικής» στο «Κεφάλαιο» και από εκεί στη «Λογική της Ιστορίας», η ιστορική πτυχή υπόκειται σε ριζικούς μετασχηματισμούς ενώ παράλληλα η λογική πτυχή διατηρεί σε γενικές γραμμές την ίδια διάρθρωση, τη μορφή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Η πλειονότητα των όποιων μεταβολών της λογικής πτυχής φαίνεται σε γενικότερες γραμμές να πυροδοτείται από την ανάπτυξη της ιστορικής πτυχής, δηλαδή από την ανάγκη κυρίως απεικόνισης του παρελθόντος και του μέλλοντος. Έτσι, στο πλαίσιο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, εντοπίζουμε ορισμένους κατηγοριακούς μετασχηματισμούς, οι

οποίοι όμως οφείλονται πρώτιστα στην εμβάθυνση και ανάπτυξη της ιστορικής πτυχής ακόμη και στην ανηρημένη της μορφή. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι η όποια κατηγοριακή μεταβολή δεν συντελείται και για λόγους συστηματικότερης απεικόνισης της άμεσης ύπαρξης του γνωστικού αντικειμένου. Στο βαθμό που λογική και ιστορική εξέταση υφίστανται εντός της αμοιβαίας τους ενότητας, η όποια μεθοδολογική μεταβολή συντελείται, είτε πρωτίστως λογική είτε πρωτίστως ιστορική, σχετίζεται τόσο με τη μία όσο και με την άλλη. Εδώ ωστόσο δίνουμε έμφαση στην επίδραση της ιστορικής πτυχής και στο σύνολο των μεθοδολογικών μεταβολών που προκύπτουν από την ανάγκη διάγνωσης του παρελθόντος και του μέλλοντος του γνωστικού αντικειμένου. Έτσι, θεωρούμε ότι οι μεταβολές που εντοπίζονται στη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, στο γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, σχετίζονται πρωτίστως με την όλο και πιο συστηματική απεικόνιση του παρελθόντος, της καθ' εαυτό ανάπτυξης και του μέλλοντος του αντικειμένου διαμέσου της οποίας πραγματοποιείται η αναβάθμιση του προγνωστικού χαρακτήρα της νόησης, σχετίζονται δηλαδή κυρίως με την ανάπτυξη της ιστορικής πτυχής.

Είδαμε επίσης ότι η ανάπτυξη της ιστορικής πτυχής πραγματοποιείται τόσο εντός της λογικής εξέτασης, στο πλαίσιο της ανηρημένης μορφής της, όσο και στην καθ' εαυτή ύπαρξή της, δηλαδή στην ιστορική εξέταση, ως σχετικά αυτοτελή μορφή μεθοδολογικής εξέτασης.²⁷³ Αντίστοιχα, η λογική πτυχή αναπτύσσεται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, εντός της ανηρημένης της μορφής, εντός του ιστορικού τρόπου εξέτασης, ενώ ταυτόχρονα αναπτύσσεται και στην καθ' εαυτή μορφή ύπαρξής της, στη σχετικά αυτοτελή μορφή του λογικού τρόπου εξέτασης. Ως εκ τούτου, οι μεταβολές τις λογικής πτυχής δεν πραγματοποιούνται μονάχα εξαιτίας της ιστορικής πτυχής και της αναγκαιότητας συστηματικότερης απεικόνισης του παρελθόντος, της καθ' εαυτό ανάπτυξης και του μέλλοντος του αντικειμένου, αλλά πραγματοποιούνται εξίσου και από την ανάγκη βαθύτερης και συστηματικότερης απεικόνισης της δεδομένης και άμεσης ύπαρξης του αντικειμένου.

Υπό αυτούς τους όρους, η διαφοροποίηση και ο μετασχηματισμός της ιστορικής πτυχής θα οδηγήσει εκ των πραγμάτων σε αντίστοιχο μετασχηματισμό της λογικής πτυχής, θα οδηγήσει δηλαδή στον ένα ή στον άλλο βαθμό στο μετασχηματισμό του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Η διατύπωση μεθοδολογικών υποθέσεων και συμπερασμάτων ως

²⁷³ Το τελευταίο επιτυγχάνεται αποκλειστικά στη «Λογική της Ιστορίας».

προς τον χαρακτήρα αυτού του μετασχηματισμού είναι μια αρκετά δύσκολη υπόθεση. Από τον νυν επίπεδο ανάπτυξης του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής και των κοινωνικών επιστημών μπορούμε μονάχα να σκιαγραφήσουμε κάποιες προβληματικές, οι οποίες κατά τη γνώμη μας φωτίζουν σε αδρές γραμμές το μονοπάτι μιας τέτοιας πορείας.

Η μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποτελεί τη διαδικασία ανασύστασης των διαρθρωτικών πλευρών του άμεσα υφιστάμενου αντικειμένου από το απλό στο σύνθετο. Η κίνηση αυτή απεικονίζει την αιτιώδη συσχέτιση των πλευρών του αντικειμένου, οι οποίες υφίστανται όλες μαζί ταυτοχρόνως. Η κίνηση από κατηγορία σε κατηγορία, από πλευρά σε πλευρά, αποτελεί μια κίνηση από την αιτία στο αποτέλεσμα. Υπό το πρίσμα της εγελιανής λογικής, η αιτία, η οποία συνάμα συνιστά την προϋπόθεση του αποτελέσματος, δεν μένει στα μετόπισθεν αλλά διατηρείται ανηρημένη στο αποτέλεσμα. Το αποτέλεσμα με τη σειρά του συνιστά μια νέα αιτία που οδηγεί σε ένα νέο αποτέλεσμα και ούτω καθεξής. Στο πέρας την κίνησης αποκαλύπτεται ότι η όλη διαδικασία συνιστά μια αμοιβαία αλληλεπίδραση, κατά την οποία η αιτία θέτει το αποτέλεσμα και το αποτέλεσμα θέτει την αιτία. Στη σχέση της αλληλεπίδρασης αποκαλύπτεται με τον πλέον ανάγλυφο τρόπο και το στοιχείο της οργανικότητας, την εσωτερικής αναφοράς και αυτοθεσίας του αντικειμένου.²⁷⁴ Κάτι τέτοιο σημαίνει όμως ότι μονάχα στο πέρας της κίνησης αποκαλύπτεται η ολότητα της τελευταίας από την αιτία στο αποτέλεσμα και από το αποτέλεσμα στην αιτία. Όπως εξηγήσαμε στο δωδέκατο κεφάλαιο αλλά και στο πρώτο μέρος των συμπερασμάτων, από υλιστικής σκοπιάς δεν μπορεί να υφίσταται κανενός είδους απόλυτη αντίφαση. Στη σχέση της αλληλεπίδρασης η ιστορικά πρότερη πλευρά συνιστά εκείνη την πλευρά που, αν και προσδιορίζεται, κυρίως προσδιορίζει, ενώ η ιστορικά μεθύτερη πλευρά συνιστά εκείνη που, αν και προσδιορίζεται, κυρίως προσδιορίζεται. Η αντίληψη περί απόλυτης αντίφασης εδράζεται στην αναγωγή του ιστορικού στο λογικό που χαρακτηρίζει την εγελιανή αντίληψη. Η απόλυτη μετάβαση τους ενός όρου της αλληλεπίδρασης στον άλλον σχετίζεται με την παραδοχή περί της καθαρής και εμμενούς παραγωγής των κατηγοριών από τη νόηση και ως εκ τούτου περί απόλυτης άρσης της αιτίας στο αποτέλεσμα. Από υλιστική επιστημολογικής σκοπιάς, η αιτία δεν αίρεται εξ' ολοκλήρου στο

²⁷⁴ Ακριβώς εδώ έγκειται ο ορθολογικός πυρήνας της εγελιανής σύλληψης. Γι' αυτόν τον λόγο ο Χέγκελ, παρά τον ιδεαλισμό του, τόνιζε ότι «η φύση αυτού το οποίο είναι, συνίσταται στο να είναι στο Είναι του η έννοια του· τούτο είναι σ' αυτή τη φύση που αποτελεί εν γένει τη *λογική αναγκαιότητα*· αυτή μόνο είναι το έλλογο και ο ρυθμός του οργανικού όλου, αυτή είναι η *γνώση* του περιεχομένου στον ίδιο βαθμό που το περιεχόμενο είναι έννοια και ουσία» (Χέγκελ, 1993: 180).

αποτέλεσμα και έτσι διατηρεί μια σχετική αυτοτέλεια από αυτό που θέτει. Παρ' όλο τον ιδεαλισμό του και την απολυτοποίηση του χαρακτήρα της αλληλεπίδρασης, ο Χέγκελ ορθώς συνέλαβε ότι κατά το στάδιο της ωριμότητας του αντικειμένου αναβαθμίζεται η αμοιβαιότητα των αλληλεπιδρυσών πλευρών. Πράγματι, από υλιστική σκοπιά η διαδικασία της αντεπίδρασης ανακλύπει έντονα κατά τη διαδικασία της μετάβασης στο στάδιο της ωριμότητας του γνωστικού αντικειμένου, στο στάδιο εκείνο που έχει αρχίσει να κυριαρχεί η εσωτερική του αυτοκίνηση.

Μέσω του τρόπου της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, δηλαδή μέσω της κίνησης από το απλό στο σύνθετο, απεικονίζεται με τον πλέον συστηματικό τρόπο η διαδικασία κατά την οποία η αιτία θέτει το αποτέλεσμα. Όμως, η διαδικασία της αντεπίδρασης του αποτελέσματος στην αιτία, η οποία αποκαλύπτεται στην πλέον ανεπτυγμένη της μορφή κατά το πέρας της λογικής κίνησης, δεν απεικονίζεται με πλήρη συστηματικότητα. Αυτό που πραγματοποιείται είναι ο εντοπισμός της αντεπίδρασης, αλλά όχι η ακριβής απεικόνιση του τρόπου με τον οποίο το αποτέλεσμα αντεπιδρά στην αιτία. Μάλιστα, αυτό δεν αφορά μονάχα τη λογική κατηγορία της αλληλεπίδρασης κατά το πέρας της λογικής κίνησης, αλλά αφορά το σύνολο της διαδικασίας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Επομένως, από τη σκοπιά της κατ' εξοχήν λογικής πτυχής, μια διεξοδική πραγμάτευση της διαδικασίας αντεπίδρασης θα όφειλε να εξετάσει την αντίστροφη επενέργεια, η οποία πραγματοποιείται διαμέσου της κίνησης Ενεργεία Πραγματικότητα, Φαινόμενο, Ουσία και Είμαι. Επιπλέον, από τη σκοπιά της ανηρημένης ιστορικής πτυχής που εντοπίζεται στον λογικό τρόπο εξέτασης, ορισμένου τύπου αντεπίδραση του αποτελέσματος στην αιτία, ακόμη και αν αυτή έχει υποτυπώδη μορφή, υφίσταται ήδη από τα αρχικά στάδια ανάπτυξης μιας αναπτυξιακής διαδικασίας. Σύμφωνα με τα παραπάνω θεωρούμε ότι η απουσία συστηματικής εξέτασης της αντίστροφης επενέργειας του αποτελέσματος στην αιτία σχετίζεται με την ίδια τη διάρθρωση της ανάβασης από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο. Το συγκεκριμένο ζήτημα αφορά κυρίως την υλιστική διαλεκτική και τους Μαρξ και Βαζιούλιν, οι οποίοι ολοκληρώνουν την εξέταση τους μέσω της περάτωσης της αντικειμενικής λογικής. Ο Χέγκελ από την άλλη απαντά σε αυτό το ζήτημα με τη μετάβαση από την αντικειμενική στην υποκειμενική λογική. Ωστόσο θεωρούμε ότι, από επιστημολογική σκοπιά, το ίδιο πρόβλημα εντοπίζεται και στην εγελιανή προσέγγιση.

Όπως έχουμε επισημάνει, στο «Κεφάλαιο» η λογική κίνηση δεν φτάνει στο επίπεδο της αλληλεπίδρασης, ενώ στη «Λογική της Ιστορίας» η τελευταία υφίσταται σε μη καθ' όλα

ανεπτυγμένη μορφή. Εν γένει και εν συνόλω, η διαδικασία της αντίθετης επενέργειας ή αντίστροφης επίδρασης (αντεπίδρασης), δεν αναπτύσσεται διεξοδικά στη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Προφανώς δεν απουσιάζει πλήρως η απεικόνιση της αντίστροφης επίδρασης. Για παράδειγμα, η διαδικασία της κυκλοφορίας αντεπιδρά με την παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου και οι μορφές συνείδησης αντεπιδρούν με τη σφαίρα της παραγωγής. Όμως, η εξέταση της αντεπίδρασης διεξάγεται στο πλαίσιο της κίνησης από το απλό στο σύνθετο, τούτων λεχθέντων στο πλαίσιο κυριαρχίας της κίνησης από την αιτία στο αποτέλεσμα.

Παρ' ότι λοιπόν η αντεπίδραση ανακύπτει ως κυρίαρχη κατά το ώριμο στάδιο της ανάπτυξης του αντικειμένου, η ίδια υφίσταται και διαμορφώνεται από τη στιγμή της γέννησης του αντικειμένου. Όπως και η αυτοκίνηση του αντικειμένου, έτσι και η αντεπίδραση διαμορφώνεται σταδιακά και καθίσταται κυρίαρχη κατά το στάδιο της ωριμότητάς του. Αυτοκίνηση και αμοιβαία αλληλεπίδραση είναι δύο όψεις την ίδιας διαδικασίας, η πρώτη από τη σκοπιά της ουσίας, ενώ η δεύτερη από τη σκοπιά της ενεργείας πραγματικότητας.

Η διαλεκτική λογική διαμορφώθηκε σε εκείνο το στάδιο της ιστορικής ανάπτυξης της κοινωνίας που ζητούμενο ήταν η απόδειξη της ανθρώπινης ελευθερίας, της ελευθερίας ως προς την επιλογή και τη δράση των ανθρώπων. Η ελευθερία επιλογής και δράσης των ανθρώπων ως προς τους υλικούς τους όρους αποτελούσε κυρίως το αποτέλεσμα της απεικονισθείσας ιστορικής διαδικασίας. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, στο σύστημα του Χέγκελ, η αναγκαιότητα οδηγεί στην ελευθερία. Μια τέτοια απεικόνιση όμως της ιστορικής διαδικασίας παραβλέπει τη διαδικασία της αντίστροφη επενέργειας, η οποία, αν και σε εμβρυακή μορφή, υφίσταται εξ' υπαρχής και διαμορφώνεται καθ' όλα τα στάδια της ανάπτυξης του αντικειμένου. Το ζητούμενο λοιπόν δεν είναι μόνο να καταφάσκουμε στο γεγονός της ελεύθερης επιλογής και δράσης των ανθρώπων, αλλά να διαγιγνώσκονται οι τρόποι και οι μορφές, μέσω των οποίων πραγματώνεται η αντεπίδραση των ανθρώπων στο σύνολο των υλικών τους όρων.

Κατά τη γνώμη μας, η διαδικασία της αντίστροφης επενέργειας δεν έχει λάβει ιδιαίτερης προσοχής από τη μαρξιστική έρευνα. Αν και με αντιφατικό τρόπο, η ανάδειξη του οποίου δεν είναι της παρούσης, ζητήματα και πλευρές που συνδέονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με την ευρύτερη προβληματική της αντίστροφης επενέργειας αναδείχθηκαν από διάφορους στοχαστές του 20^{ου} αιώνα. Στοχαστές όπως οι Λ. Αλτουσέρ, Φ. Γκουαταρί, Μ. Κλουσκάρ, Α. Λεφέβρ, Ν.

Λούμαν, Π. Μπουρντιέ, Ζ. Ντελέζ, Ν. Πουλαντζάς, Τ. Αντόρνο, Μ. Φουκώ, Γ. Χάμπερμας κ.ά., θεματοποίησαν και διερεύνησαν, ο καθένας με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικό βαθμό, ζητήματα που συνδέονται στον έναν ή στον άλλο βαθμό με την προβληματική της αντίστροφης επενέργειας. Παρ' όλο όμως που η εν λόγω προβληματική θεματοποιήθηκε, η εξέτασή της στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και υπό τους συγκεκριμένους κοινωνικούς όρους, συμπεριλαμβανομένης της ανεπαρκούς κατανόησης του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής και της σχέσης λογικού και ιστορικού, σε σημαντικό βαθμό δεν οδήγησε στην ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθοδολογίας, αλλά αντίθετα στην απόρριψη της. Αποτέλεσμα τούτου, ήταν η, σε σημαντικό βαθμό, αδυναμία συστηματικής ένταξης των ήδη κεκτημένων θεωρητικών και μεθοδολογικών ζητημάτων του μαρξισμού στη νέα προβληματική. Αν ο μαρξισμός αγνόησε, έως ένα βαθμό, την προβληματική της αντίστροφης επενέργειας, οι στοχαστές που θεματοποίησαν ορισμένες πτυχές της αγνόησαν σε σημαντικό βαθμό τα μεθοδολογικά κεκτημένα του μαρξισμού.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να καταστήσουμε με τον πιο καθαρό τρόπο σαφές, ότι όταν κάνουμε λόγο για την αγνόηση της αντίστροφης επενέργειας από τους κλασικούς του μαρξισμού, δεν εννοούμε σε καμιά περίπτωση ότι δεν είχαν συνείδηση αυτής της εξαιρετικά κρίσιμης σχέσης. Από αυτή την άποψη, αξίζει να παραθέσουμε μεγάλο μέρος της επιστολής του Ένγκελς προς τον Τζ. Μπλοχ (21-22 Σεπτέμβρη του 1890), στο οποίο γίνεται λόγος από τον ίδιο ακριβώς σε αυτή την προβληματική. Σε αυτή την επιστολή, ο Ένγκελς τονίζει ρητά, ότι τόσο ο ίδιος όσο και ο Μαρξ, στη βάση των θεωρητικών και πολιτικών καθηκόντων και διακυβευμάτων της εποχής, τόνιζαν υπέρ του δέοντος τον καθοριστικό ρόλο της σφαίρας της παραγωγής στη ζωή της κοινωνίας. Εν τούτοις και οι δύο είχαν επίγνωση της αμοιβαίας αλληλεπίδρασης των πλευρών της κοινωνίας και του ρόλου που διαδραματίζει το εποικοδόμημα στην ανάπτυξη του κοινωνικού γίνεσθαι.

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ο καθοριστικός παράγοντας στην ιστορία είναι σε τελευταία ανάλυση, η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μαρξ, ούτε εγώ ισχυριστήκαμε ποτέ τίποτα παραπάνω. Αν κάποιος τώρα το διαστρεβλώνει αυτό έτσι που να βγαίνει πως ο οικονομικός παράγοντας είναι ο μοναδικά καθοριστικός, τότε μετατρέπει εκείνη τη θέση σε αφηρημένη, παράλογη φράση, που δε λέει τίποτα. – Η οικονομική κατάσταση είναι η βάση, αλλά τα διάφορα στοιχεία του εποικοδομήματος: οι πολιτικές μορφές της ταξικής πάλης και τ' αποτελέσματά της – τα Συντάγματα, που τα καθορίζει η νικήτρια τάξη ύστερα από τη μάχη που κέρδισε, κ.τ.λ. – οι νομικές μορφές, κι ακόμα

περισσότερο οι αντανakλάσεις όλων αυτών των πραγματικών αγώνων στον εγκέφαλο αυτών που συμμετέχουν στην πάλη, οι πολιτικές, νομικές, φιλοσοφικές θεωρίες, οι θρησκευτικές αντιλήψεις και η παραπέρα ανάπτυξή τους σε συστήματα δογμάτων, ασκούν κι αυτά την επίδρασή τους πάνω στην πορεία των ιστορικών αγώνων και σε πολλές περιπτώσεις αυτά κυρίως καθορίζουν τη μορφή τους. Υπάρχει μια αλληλεπίδραση όλων αυτών των στοιχείων, μέσα στην οποία επιβάλλεται σε τελευταία ανάλυση σαν αναγκαιότητα, η οικονομική κίνηση μέσα από το ατέλειωτο πλήθος των συμπτώσεων (δηλ. των πραγμάτων και γεγονότων που η μεταξύ τους εσωτερική συνάφεια είναι τόσο μακρινή ή τόσο αναπόδεικτη, που μπορούμε να τη θεωρήσουμε σαν ανύπαρκτη και να μη τη λογαριάζουμε). Διαφορετικά, η εφαρμογή της θεωρίας σε μian οποιαδήποτε περίοδο της ιστορίας θα ήταν, μα την αλήθεια, ευκολότερη από τη λύση μιας απλής πρωτοβάθμιας εξίσωσης. [...] Θα ήθελα ακόμα να σας παρακαλέσω να μελετήσετε τη θεωρία αυτή από τις πρώτες πηγές, κι όχι από δεύτερο χέρι. Είναι πραγματικά πολύ ευκολότερο. Ο Μαρξ δεν έχει γράψει σχεδόν τίποτε όπου η θεωρία αυτή να μην παίζει ένα ρόλο. Ιδιαίτερα όμως, «Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη» είναι ένα εξοχο παράδειγμα εφαρμογής αυτής της θεωρίας. Στο «Κεφάλαιο» επίσης υπάρχουν πολλές νύξεις. Μπορώ βέβαια να σας παραπέμψω επίσης στα έργα μου: «Η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Όυγκεν Ντύρινγκ» και «Ο Λουδοβίκος Φόνερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας», όπου έκανα την πιο διεξοδική έκθεση του ιστορικού υλισμού, απ' όσες υπάρχουν σήμερα. Για το γεγονός ότι η νεολαία κάποτε δίνει στην οικονομική πλευρά μεγαλύτερη βαρύτητα απ' ότι της αναλογεί, φταίμε εν μέρει εμείς οι ίδιοι, ο Μαρξ κι εγώ. *Απέναντι στους αντιπάλους μας, ήμασταν υποχρεωμένοι να τονίζουμε τη βασική αρχή που την αρνιόνταν κι έτσι δεν υπήρχε πάντα ο χρόνος, ο τόπος και η ευκαιρία να δώσουμε τη θέση που ταιριάζει και στους άλλους παράγοντες που συμμετέχουν στην αλληλεπίδραση.* Μόλις όμως το ζήτημα έφτανε στην περιγραφή μιας ιστορικής περιόδου, δηλ. στην πρακτική εφαρμογή, άλλαζαν τα πράγματα και δε χωρούσε πια καμιά παρεξήγηση. Δυστυχώς όμως συμβαίνει πολύ συχνά να πιστεύει κανείς ότι έχει καταλάβει τέλεια μια νέα θεωρία και ότι μπορεί να τη χειρίζεται αμέσως, μόλις αφομοιώσει, και αυτό όχι πάντα σωστά, τις βασικές θέσεις. Και δε μπορώ ν' απαλλάξω απ' αυτή τη μομφή πολλούς από τους νεότερους «μαρξιστές». Έτσι έκαναν την εμφάνισή τους και θαυμάσια σκουπίδια κι απ' αυτόν τον τομέα (Μαρξ & Ένγκελς, 1990: 572).²⁷⁵

Πεποίθησή μας είναι ότι η βαθύτερη αιτία αυτής της αγνόησης, και ειδικότερα από τη μεριά του μαρξισμού, εντοπίζεται στο ιστορικό στάδιο της αντίθεσης υλισμού και ιδεαλισμού. Ο γενικότερος ιστορικός ρόλος του υλισμού, σε αντίθεση με εκείνον του ιδεαλισμού, είναι η κατάδειξη του γεγονότος ότι οι υλικές συνθήκες και ο τρόπος παραγωγής καθορίζουν τη συνείδηση, αλλά και τις ευρύτερες σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Όσο όμως θα διαμορφώνονται όλο και περισσότερο οι όροι της κομμουνιστικής κοινωνίας και θα λαμβάνει χώρα η διαδικασία οικοδόμησής της, τόσο περισσότερο στο προσκήνιο θα έρχεται ο καθορισμός των υλικών και

²⁷⁵ Οι εμφάνσεις δικές μας.

φυσικών (των πλανητικών και του εγγύς διαστήματος συμπεριλαμβανομένου) όρων από τη συνειδητή επιλογή και δράση των ανθρώπων.

Στις συνθήκες του 21^{ου} αιώνα με την ανάπτυξη της τεχνητής νοημοσύνης (AI), των Big Data, του machine learning, του διαδικτύου των πραγμάτων (IoT), της ρομποτικής, των νανοτεχνολογιών, των μορφών προσομοίωσης και των διαδικασιών βιολογικοποίησης σχέσεων και διαδικασιών, η διερεύνηση της αντίστροφης επενέργειας θα καθίσταται όλο και πιο κεντρική. Επομένως, όσο περισσότερο ανακλύπουν και διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις και οι υλικοί όροι της κομμουνιστικής κοινωνίας τόσο περισσότερο στο επίκεντρο της έρευνας θα έρχεται η μελέτη της αντεπίδρασης των ανθρώπων στις υλικές τους συνθήκες, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του ανθρώπου ως βιοκοινωνικού όντος. Σε αυτό το πλαίσιο και με τη μετάβαση στην οικοδόμηση της κομμουνιστικής κοινωνίας σκιαγραφούνται οι δυνατότητες άρσης της αντίθεσης υλισμού και ιδεαλισμού, μέσω της μετάβασης σε ένα ανώτερο στάδιο της διαλεκτικής μεθοδολογίας.

Θεωρούμε λοιπόν ότι οι δυνατότητες ανάπτυξης της λογικής πτυχής σκιαγραφούνται έντονα στο πεδίο μελέτης της αντίστροφης επενέργειας. Μια μελέτη, η οποία λαμβάνοντας υπόψη το κατηγοριακό επίπεδο της αλληλεπίδρασης, θα το αναπτύσσει περαιτέρω απεικονίζοντας με συστηματικότερο τρόπο τις σχέσεις της άμεσης ύπαρξης του γνωστικού αντικειμένου. Ακριβώς στην προσπάθεια συστηματικότερης απεικόνισης της άμεσης και δεδομένης ύπαρξης του αντικειμένου θεωρούμε ότι ανακλύπουν με τον πλέον έντονο τρόπο και οι δυνατότητες μετασχηματισμού της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, δηλαδή της ανάπτυξης της λογικής πτυχής διαμέσου της ίδιας.

III.

Σύντομος απολογισμός του ερευνητικού εγχειρήματος

Στην εισαγωγή ετέθη ως βασικός στόχος της παρούσας διατριβής η κατανόηση των διαρθρωτικών αλλαγών που πραγματοποιούνται στην ίδια τη μέθοδο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στις διαφορετικές ιστορικές της μορφές. Επιπλέον ετέθη το ερώτημα αν η ίδια η διαλεκτική λογική, ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, αποτελεί πράγματι μια αναπτυξιακή διαδικασία και αν δύναται να περιοδολογηθεί υπό το πρίσμα του νυν επιπέδου ανάπτυξής της. Οι παραπάνω ερευνητικοί στόχοι εκ των πραγμάτων οδήγησαν στη συγκριτική εξέταση βασικών πλευρών της μεθόδου στην «Επιστήμη της Λογικής», στο «Κεφάλαιο και στη «Λογική της Ιστορίας». Μέσω της συγκριτικής εξέτασης καταλήξαμε σε μια σειρά συμπερασμάτων τα βασικότερα εκ των οποίων είναι ότι η διαλεκτική λογική, ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, συνιστά μια αναπτυξιακή διαδικασία και ότι ο πυρήνας των διαρθρωτικών της αλλαγών συνίσταται στην αλληλεπίδραση της λογικής και της ιστορικής πτυχής, στη σχέση λογικού και ιστορικού. Στη βάση αυτών των συμπερασμάτων σκιαγραφήθηκαν, υπό τη μορφή φάσματος δυνατοτήτων, ορισμένες νομοτελείς τάσεις του γίνεσθαι της διαλεκτικής λογικής, οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν το αρχικό έδαφος για τη διερεύνηση ζητημάτων που άπτονται της διαλεκτικής μεθοδολογίας από μελλοντικούς/-κές ερευνητές/-ήτριες.

Στην παρούσα διατριβή η έρευνα επικεντρώθηκε αποκλειστικά στη σχέση λογικού και ιστορικού στη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Μια τέτοια επιλογή κατέστη αναγκαία διότι βασικός στόχος ήταν ο εντοπισμός των δομικών μετασχηματισμών που συντελούνται στην ίδια την ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Ως εκ τούτου, στο εν λόγω ερευνητικό εγχείρημα πραγματοποιήθηκε συνειδητή αφαίρεση από τα ζητήματα και τις πλευρές που σχετίζονται με την κίνηση από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο νοητά αφηρημένο και που αποτελούν θεμελιώδη και αναγκαία πλευρά της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Η εν λόγω προβληματική σχετίζεται και με τα έργα των Χέγκελ, Μαρξ και Βαζιούλιν που δεν εντάχθηκαν συστηματικά στην πραγμάτευσή μας. Στην παρούσα έρευνα οι διαρθρωτικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα κατά το γίνεσθαι της

διαλεκτικής λογικής εξετάστηκαν σε καθαρή μορφή. Αυτό σημαίνει ότι εξετάστηκαν στη συντελεσμένη τους μορφή όπως αυτές υφίστανται στο αποτέλεσμα, δηλαδή όπως αυτές προβάλλουν στην ίδια τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Στην πραγματικότητα, όμως, οι διαρθρωτικές αλλαγές αρχίζουν να πραγματοποιούνται κατά την ερευνητική διαδικασία που προηγείται της ώριμης νοητικής ανασύστασης του γνωστικού αντικείμενου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πλήρης συστηματική κατανόηση των διαρθρωτικών αλλαγών της διαλεκτικής λογικής κατά την ανάπτυξή της προϋποθέτει τη συστηματική πραγμάτευση και της ερευνητικής διαδικασίας που προηγήθηκε της ώριμης νοητικής απεικόνισης του αντικείμενου.

Επιπρόσθετα, στη βάση της συνειδητής απόσπασης από ορισμένες πτυχές του θέματος της διατριβής, δεν εξετάστηκε συστηματικά η συνολική ιστορική διαδικασία διαμέσου της οποίας ανέκυψε η διαλεκτική λογική ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, δηλαδή ως μέθοδος της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Αναφορικά με αυτήν την προβληματική, εκείνο που εξετάστηκε ήταν η διαδικασία διαμόρφωσης των αναγκαίων και ικανών όρων για την εμφάνιση της διαλεκτικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας. Έτσι, στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάστηκαν οι βασικοί όροι που οδηγούν στο αποτέλεσμα, δηλαδή στη διαλεκτική μεθοδολογία ως διαδικασία ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, και όχι το στάδιο των ιστορικών προϋποθέσεων της διαλεκτικής λογικής στην ολότητά του. Κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε αναγκαία τη συστηματική πραγμάτευση των πρώιμων διαλεκτικών αντιλήψεων στη σύνολη ιστορία της φιλοσοφίας. Το εν λόγω ερευνητικό εγχείρημα ξεπερνά όχι μόνο τους στόχους της παρούσας έρευνας αλλά, κατά το μάλλον ή ήττον, και τις ερευνητικές δυνατότητες που τίθενται από το πλαίσιο μιας διδακτορικής διατριβής.

Όσον αφορά στα ζητήματα που πραγματοποιήθηκε ορισμένη απόσπαση από την εξέτασή τους και σχετίζονται αμιγώς με το καθ' εαυτό θέμα της πραγμάτευσης, αυτά σχετίζονται πρώτα και κύρια με την υιοθέτηση του επιλεκτικού χαρακτήρα της προσέγγισής μας ως προς την εξέταση των μεν ή των δε πλευρών της διαλεκτικής μεθοδολογίας. Με άλλα λόγια, το γεγονός ότι η συγκριτική εξέταση δεν περιέλαβε το σύνολο των κατηγοριών και των πτυχών της διαλεκτικής μεθοδολογίας στα τρία υπό εξέταση έργα, αλλά εκείνες τις πλευρές που κρίθηκαν ως οι πλέον σημαίνουσες, αφήνει ανοιχτό το πεδίο για περαιτέρω διερεύνηση και για την μελλοντική εξαγωγή περισσότερων συμπερασμάτων.

Τόσο στο πλαίσιο της αρχικής συγκρότησης του ερευνητικού ερωτήματος περί της σχέσης λογικού και ιστορικού στη διαλεκτική λογική και μεθοδολογία, ειλημμένη η τελευταία υπό τη μορφή της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, όσο και στη διαδικασία της καθ' εαυτό πραγμάτευσης και της εξαγωγής συμπερασμάτων, αναπτύσσεται, παρ' όλο που δεν τίθεται στο επίκεντρο ως το κύριο θέμα της έρευνας, ένας αναστοχασμός περί του πώς κατανοήθηκε η διαλεκτική λογική στην ιστορία της σκέψης και της φιλοσοφίας από την εμφάνισή της στο σύστημα του Χέγκελ και ύστερα. Η εν λόγω προβληματική μας οδήγησε στο να προβούμε σε μια θεμελιώδη διάκριση μεταξύ της διαλεκτικής ως ορισμένου τύπου κοσμοθεώρησης και της διαλεκτικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας. Η σημασία της συγκεκριμένης διάκρισης τεκμηριώθηκε τόσο βιβλιογραφικά, μέσω της παρουσίασης του αντιφατικού χαρακτήρα ορισμένων διατυπώσεων των κλασικών καθώς και ορισμένων απόψεων άλλων διανοητών, όσο και μέσω των συμπερασμάτων στα οποία κατέληξε η έρευνα. Θεωρούμε ότι η παρούσα διατριβή ανέδειξε την εξαιρετική σημασία της παρούσας διάκρισης, μεταξύ διαλεκτικής ως ορισμένου τύπου κοσμοθεώρησης και διαλεκτικής ως μεθόδου επιστημονικής έρευνας, καθώς επίσης παρουσίασε και τους βασικούς ιστορικούς όρους δια τους οποίους επικράτησε μια ορισμένη κατανόηση της διαλεκτικής λογικής. Η παρούσα προβληματική παρ' όλο που είναι άρρηκτα συνυφασμένη με το κύριο θέμα πραγμάτευσης της διατριβής δεν ανάγεται σε αυτό. Ως εκ τούτου, η ειδική και συστηματική διερεύνηση των ιστορικών μορφών και τρόπων κατανόησης της διαλεκτικής λογικής, ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας, δεν αναπτύχθηκε στην παρούσα έρευνα. Μια τέτοια εργασία απαιτεί μια κριτική ιστορία των αντιλήψεων περί της διαλεκτικής λογικής. Με άλλα λόγια, απαραίτητη καθίσταται μια έρευνα, η οποία θα αναδεικνύει διεξοδικά τους συγκεκριμένους ιστορικούς όρους των περιορισμών της εκάστοτε βαθμίδας κατανόησης της διαλεκτικής λογικής ως μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας. Αυτή η εξαιρετικής σημασίας εργασία θα πρέπει να περιλάβει την εξέταση των αντιλήψεων του συνόλου των διανοητών που καταπαύστηκαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με τη διαλεκτική λογική.²⁷⁶

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω το συγκεκριμένο ερευνητικό θέμα παραμένει ανοικτό. Αυτό σημαίνει ότι αν επιτευχθεί μελλοντικά η πλήρης και συστηματική πραγμάτευσή του, ένα

²⁷⁶ Ενδεικτικά οι αντιλήψεις διανοητών όπως οι Ένγκελς και Λένιν είναι θεμελιώδεις. Επιπλέον οι αντιλήψεις των Τ. Αντόρνο, Α. Γκράμσι, Ζ. Ζελένι, Ε. Ιλιένκοφ, Κ. Κόσικ, Γκ. Λούκατς, Χ. Μαρκούζε, Ν. Μπουχάριν, Γκ. Ντελα Βόλπε, Γκ. Πλεχάνοφ, Μ. Ρόζενταλ καθώς και εκείνες των Ch. Arthur, J. Bidet, R. Rosdolsky, T. Sekine, T. Smith, K. Uno, H. Ushida αλλά και πάρα πολλών άλλων οφείλουν να συμπεριληφθούν σε μια τέτοια εργασία.

μέρος των συμπερασμάτων εκ των πραγμάτων θα τροποποιηθεί και θα ενταχθεί στην τελευταία με πιο συστηματική μορφή. Στην παρούσα έρευνα ετέθη το ερώτημα περί της ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής και του μηχανισμού της. Συνεπώς, η έμφαση δόθηκε κατά κύριο λόγο στον εντοπισμό του εν λόγω μηχανισμού. Θεωρούμε ότι ο εν λόγω στόχος επετεύχθη και ότι η ουσία των διαρθρωτικών αλλαγών της διαλεκτικής λογικής συνίσταται στην αλληλεπίδραση της λογικής και της ιστορικής πτυχής, στην ίδια τη σχέση λογικού και ιστορικού. Παρά ταύτα, ο εν λόγω εντοπισμός δεν συνεπάγεται και την κατ' εξοχήν συστηματική απεικόνιση της διαδικασίας ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας. Η πραγματοποίηση της τελευταίας συνίσταται στην απεικόνιση της εσωτερικής συνάφειας του μηχανισμού ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής με το σύνολο των πλευρών της. Όμως, σε μια τέτοια ερευνητική προσπάθεια προϋποτίθεται ότι προηγουμένως έχουν εντοπιστεί και εξεταστεί στη σχετική τους αυτοτέλεια τόσο ο εσωτερικός μηχανισμός ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής όσο και έκαστη πλευρά της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη διαδικασία της επιστημονικής διερεύνησης της διαλεκτικής λογικής ως αναπτυξιακής διαδικασίας, ο αρχικός εντοπισμός του μηχανισμού ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής δεν μπορεί παρά να πραγματοποιηθεί σε σχετική αφαίρεση από τις υπόλοιπες πλευρές της. Ακριβώς αυτό το ερευνητικό καθήκον εντοπισμού του μηχανισμού ανάπτυξης της διαλεκτικής λογικής επιχείρησε να φέρει εις πέρας η παρούσα έρευνα.

Βιβλιογραφία

- Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ. (1961). *Πολιτική Οικονομία*. Αθήνα: Σύγχρονη Επιστήμη
- Ανδρουλιδάκης, Κ. (2009). «Η ανακάλυψη του πνεύματος από τον Χέγκελ. Σκέψη συστηματική και σκέψη προβληματική». στο Γκ.Β.Φ. Χέγκελ: *Φαινομενολογία του πνεύματος. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. επιμ. Κ. Καβουλάκος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σ. 61–80.
- Αντόρνο, Τ. & Χορκχάϊμερ, Μ. (1996). *Διαλεκτική του Διαφωτισμού. Φιλοσοφικά αποσπάσματα*. Αθήνα: Νήσος
- Αριστοτέλης. (1994). *Όργανον*. (Βιβλ. 1). Αθήνα: Κάκτος.
- Αριστοτέλης. (2009). *Μετά τα Φυσικά*. (Βιβλ. Α). Αθήνα: Πόλις.
- Adorno, T.W. (1993). *Hegel. Three Studies*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press
- Adorno, T.W. (2006). *Αρνητική Διαλεκτική*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Alliez, E. & Lazzarato, M. (2016) *Guerres et Capital*. Paris: Amsterdam
- Althusser, L., Balibar, E., Establet, R., Macherey, P. & Rancière, J. (2014). *Lire Le Capital*. Paris : PUF
- Armstrong, D.M. (1978). *Nominalism and Realism: Volume I: Universals and Scientific Realism (Universals & Scientific Realism)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arthur, Ch. J. (2004). *The New Dialectic and Marx's Capital*. Historical Materialism, Brill
- Arthur, Ch. J. (2008). «Systematic Dialectic». στο Ollman, B. & Smith, T. (Eds). *Dialectics for the New Century*. Hampshire: Palgrave Macmillan. σ. 211-221.
- Ashby, W.R. (1957). *An Introduction to Cybernetics*. London: Chapman & Hall Ltd.
- Bachelard, G. (1937). *L'expérience de l'espace. Dans la physique contemporaine*. Paris :Félix Alcan.
- Bachelard, G. (1947). *La formation de l'esprit scientifique*. Paris : Vrin.

- Bachelard, G. (1963). *Le Matérialisme rationnel*. Paris :PUF.
- Bacon, F. (2000). *The New Organon*. Cambridge-New York-Melbourne: Cambridge University Press.
- Badiou, A. (1972). *εισαγωγή στη διαλεκτική επιστημολογία*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Badiou, A. (1998). *Court traité d'ontologie transitoire*. Paris : Seuil.
- Βαζιούλιν, Β. Α. (2008). «Για τη σημασία της Λογικής του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ». στο *Διάπλους*. τ.26. Ιούν.-Ιούλ.
- Βαζιούλιν, Β.Α (2017). «Εκ νέου περί της διαλεκτικής άρσης του μαρξισμού». στο *Η Οκτωβριανή επανάσταση και ο πρώιμος σοσιαλισμός στη Λογική της Ιστορίας, Ζητήματα επαναστατικής θεωρίας, μεθοδολογίας και πρακτικής*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Βαζιούλιν, Β. Α. (1992α). «Η Ανάβαση από το Αφηρημένο στο Συγκεκριμένο». στο *Νέα Προοπτική*. τ.67. 5/12/.
- Βαζιούλιν, Β.Α. (1988). *Η διαλεκτική του ιστορικού προτσές και η μεθοδολογία της έρευνας του*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Βαζιούλιν, Β.Α. (2013). *Η Λογική της Ιστορίας, Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*, Αθήνα: ΚΨΜ.
- Βαζιούλιν, Β.Α. (2000). «Η Λογική της Ιστορίας και οι προοπτικές της ανθρωπότητας». στο *Ουτοπία*. τ.39. σ.19-30.
- Βαζιούλιν, Β.Α. (2006). «Η Λογική της Ιστορίας της αλληλεπίδρασης ηθικής και πολιτικής». Εισήγηση στο 1ο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας, Ηράκλειο, 24-28.5.2006. στο *Διάπλους*. τ.14. Ιούνιος-Ιούλιος. σ.18-22.
- Βαζιούλιν, Β.Α. (1990). «Ιστορία και Κομμουνιστικό Ιδανικό». στο *Διαλεκτική*. τ.2. σ. 61-73.
- Βαζιούλιν, Β.Α. (1992β). «Μόνο επιστημονικά αναδεικνύεται η αναγκαιότητα του κομμουνισμού». (Ολόκληρη η συζήτηση του Β. Α. Βαζιούλιν με μέλη της διεθνούς ερευνητικής

ομάδας «*Η Λογική της Ιστορίας*» που πραγματοποιήθηκε το χειμώνα 1991-1992. (4 Απριλίου 1992). (Αναρτημένο στο: <http://www.ilhs.tuc.gr/gr/Vazioulinsinenteuxi.htm>)

Βαζιούλιν, Β.Α. (2019α). «Ο μεθοδολογικός ρόλος του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού στις συγκεκριμένες επιστήμες». στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*. τ.4. σ. 69-96.

Βαζιούλιν, Β.Α. (2020). *Το γίνεσθαι της μεθόδου επιστημονικής έρευνας του Κ. Μαρξ. (Λογική Πτυχή)*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Βαζιούλιν, Β.Α. (1998). «Τα παράδοξα της αξιοπρέπειας υπό το πρίσμα του Μαρξ». στο *Ουτοπία*. τ.30. σ.143-146.

Βαζιούλιν, Β.Α. (1994) «Το πρόβλημα της αντίφασης στο «Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ». στο *Ουτοπία*. τ.12. σ.17-28.

Βαζιούλιν, Β. Α. (1987). «Το σύστημα της Λογικής του Χέγκελ και το Σύστημα Λογικής στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ». *Επιστημονική Σκέψη*. τ.36. σ.75-82.

Βαζιούλιν, Β.Α. (2019β) «Υπέρ της ιστορικής προσέγγισης στο πρόβλημα του ιστορικού και του λογικού». Στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*. τ.6. σ. 145-163.

Βακαλιός, Θ. (1986). *Είναι και Συνείδηση. Γνώση και Αλήθεια. Μαρξιστική Προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.

Βαλλιάνος, Π. (2008). *Οι Επιστήμες της Φύσης και του Ανθρώπου στην Ευρώπη. Τόμος Β΄. Η Επιστημονική Επανάσταση και η Φιλοσοφική Θεωρία της Επιστήμης. Ακμή και Υπέρβαση του Θετικισμού*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Batetson, G. (2017). *Βήματα για μια Οικολογία του Νοῦ. Μια επαναστατική προσέγγιση για το πώς να κατανοεί ο άνθρωπος τον εαυτό του*. Θεσ/κη : University Studio Press.

Bauwens, M., Kostakis, V. & Pazaitis, A. (2019). *Peer to Peer, The Commons Manifesto*. London: University of Westminster Press.

Berlin, I. (2002). *Τρεις κριτικοί του Διαφωτισμού Vico, Hamman, Herder*. Αθήνα: Κριτική.

Bernal, J.D. (1999). *Η επιστήμη στην ιστορία, τ, Δ΄*. Αθήνα: «Δαίδαλιος» - Ι. Ζαχαρόπουλος.

Biard, J., Buvat, D., Kervegan, et al. (1981). *Introduction à la lecture de la science de la logique de Hegel, L'être*, Paris: Aubier Montaigne.

Bidet, J. (2000). *Que faire du Capital? Philosophie, économie et politique dans le Capital de Marx*. Paris: PUF.

Bossuet, J.B. (2011). *Discours sur l'histoire universelle*. Memphis: Books LLC

Bouton, Ch. (2000). *Temps et Esprit dans la Philosophie de Hegel. De Francfort à Iéna*. Paris : Vrin.

Braudel, F. (1995). *Ο υλικός πολιτισμός, οικονομία & καπιταλισμός (15^{ος}-18^{ος} αιώνας), Τα παιχνίδια της συναλλαγής*, Τ, Β', Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα.

Braudel, F. (1998) *Ο υλικός πολιτισμός, οικονομία & καπιταλισμός (15^{ος}-18^{ος} αιώνας), Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, Τ, Α', Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας

Braudel, F. (1999α). *La méditerranée, l'espace et l'histoire*, Paris : Flammarion

Braudel, F. (1999β). *Μελέτες για την Ιστορία*, Αθήνα: Εταιρεία μελέτης νέου ελληνισμού-μνημών.

Braudel, F. (2010). *Γραμματική των πολιτισμών*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Bourgeois, B. (2001). *Hegel. Les actes de l'esprit*. Paris : Vrin

Γεωργαντάς, Η., Γκιούρας, Θ., Γράβαρης, Δ. & Νουτσόπουλος, Θ. (2016). Πρόλογος των συντελεστών: στο Marx, K. (2016) «Κεφάλαιο», Αθήνα. ΚΨΜ

Γκιούρας, Θ. (2013). *Ελευθερία και Ιστορία, Με βασική αναφορά στις θέσεις Για την έννοια της ιστορίας του Walter Benjamin*, Αθήνα: ΚΨΜ.

Γκιούρας, Θ. (2018). «Μεταξύ πολιτικής φιλοσοφίας και πολιτικής επιστήμης. Ο Χέγκελ και η Αγγλική εκλογική μεταρρύθμιση του 1831-32 ». στο *Ουτοπία*, τ.85. σ. 83-131.

Γκιούρας, Θ. (2017). «Το Κεφάλαιο και το φετίχ του». στο *Τετράδια Μαρξισμού*. τ.5.

- Γκιούρας, Θ. (2018). «Το Κεφάλαιο του Marx και η ‘επιστήμη’». στο *Κρίση*, τ.4. σ. 165-213.
- Γκυγιωμό, Ζ. (1984). *Κυβερνητική και διαλεκτικός υλισμός*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Callinicos, A. (2016). *Η Αποκρυπτογράφηση του Κεφαλαίου. Το Κεφάλαιο του Μαρξ και η πορεία του*. Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
- Chandler, D. (2019) What is at Stake in the Critique of Big Data? Reflections on Christian Fuchs’s Chapter. In: Chandler, D. and Fuchs, C. (eds.) *Digital Objects, Digital Subjects: Interdisciplinary Perspectives on Capitalism, Labour and Politics in the Age of Big Data*. Pp. 73–79. London: University of Westminster Press. DOI: <https://doi.org/10.16997/book29.e>. License: CC-BY-NC-ND 4.0
- Childe, G. (1944). *The story of tools*. London: Cobbett Publishing CO.
- Cirulli, F. (2006). *Hegel’s Critique of Essence. A Reading of Wesenslogik*. New York & London: Routledge
- Clouscard, M. (1996) *Les Métamorphoses de la lutte des classes, pour une alternative progressiste*. Montreuil: Le temps des Cerises.
- Clouscard, M. (2018). *L’être et le code. Le procès de production d’un ensemble précapitaliste*. Paris: Editions Delga.
- Δαφέρμος, Μ. (2020). *Επιστημολογία της Ψυχολογίας. Μια κριτική εισαγωγή*. Αθήνα: Κριτική.
- Δαφέρμος, Μ. (2002). *Η Πολιτισμική-Ιστορική Θεωρία του Βιγκότσκι*. Αθήνα: Ατραπός.
- Δαφέρμος, Μ. (2010α). «Θετικισμός στην ψυχολογική έρευνα: μία απόπειρα κριτικής θεώρησης». στο Πουρκός, Μ & Δαφέρμος, Μ. (επιμ.), *Ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Τόπος. σ. 223-246.
- Δαφέρμος, Μ. (2004). «Ο Σπινόζα και η Ψυχολογία». *Ουτοπία*. τ.61. σ. 101-122.
- Δαφέρμος, Μ. (2012). «Σοβιετική Ψυχολογία: Μια απόπειρα ιστορικής οριοθέτησης». *Ουτοπία*. τ.101, Νοέμβριος-Δεκέμβριος. σσ. 27-53

Δαφέρμος, Μ. (1990). «Σχεδιασμός και αγορά: Εξέλιξη των απόψεων στην ΕΣΣΔ». *Διαλεκτική*. τ.4. σ. 47-65.

Δαφέρμος, Μ. (2010β). *Το ιστορικό γίνεσθαι της Ψυχολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.

Δαφέρμος, Μ. (2005). «Ψυχολογία της δημιουργικότητας στην επιστήμη. Μελέτη περίπτωσης: η διαμόρφωση της πολιτισμικής-ιστορικής θεωρίας του L.Vygotsky». στο *Ελεύθερα*. τ.1, 61-79.

Δημητρίου, Σ. (1993α). *Η εξέλιξη του ανθρώπου. II. Τα πρώτα βήματα*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Δημητρίου, Δ. (1993β). *Η εξέλιξη του ανθρώπου. III. Παλαιολιθική εποχή*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Δημητρίου, Σ. (1993γ). *Η εξέλιξη του ανθρώπου. IV. Αρχές της κοινωνικής οργάνωσης*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Δημητρίου, Σ. (1995). *Η εξέλιξη του ανθρώπου. I. Ανθρωπογένεση*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Διονύσιος Αλικαρνασσεύς. (2003). *Άπαντα (Τ. 19). Τέχνη Ρητορική*. Αθήνα: Κάκτος.

Dardot, P., Laval, Ch. (2014). *Commun. Essai sur la révolution au XXIe siècle*. Paris: La Découverte.

De la Sienra, A.G. (1992). *The logical foundations of the marxian theory of value*, Springer Science+ Business Media.

Deleuze, G. (1993). *Différence et répétition*. Paris: PUF.

Deleuze, G. Guattari, F. (1972). *Capitalisme et schizophrénie. L'Anti-oedipe*. Paris: Minuit.

Deleuze, G. Guattari, F. (1980). *Capitalisme et schizophrénie. Mille plateaux*. Paris: Minuit.

Deleuze, G. Guattari, F. (2004). *Τι είναι η φιλοσοφία;* Αθήνα: Καλέντης.

Derruau, M. (2007). *Ανθρωπογεωγραφία*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Devezas, T., Leitao, J. & Sarygulov, A. (2017). *Industry 4.0. Entrepreneurship and Structural Change in the New Digital Landscape*. Cham-Berlin/Heidelberg: Springer.

- D'Hondt, J. (1972). *De Hegel à Marx*. Paris: PUF.
- D'Hondt, J. (1982). *Hegel et l'hégélianisme*. Paris: PUF.
- D'Hondt, J. (1968α). *Hegel et son temps (Berlin, 1818-1831)*. Paris: Editions Sociales.
- D'Hondt, J. (1984). *Hegel Le philosophe du débat et du combat*. Le Livre de Poche, Librairie Générale Française.
- D'Hondt, J. (1966). *Hegel Philosophe de l'histoire vivante*. Paris: PUF.
- D'Hondt, J. (1968β). *Hegel Secret Recherches sur les sources cachées de la pensée de Hegel*. Paris: PUF.
- D'Hondt, J. (2009). «Ο Μαρξ και η Φαινομενολογία». *Ουτοπία*. τ. 85. Μάιος-Ιούνιος. σ. 157-180.
- Dien Winfield, R. (2012). *Hegel's Science of Logic, A Critical Rethinking in thirty lectures*, Rowman & Littlefield Publishers
- Durand, G. (1992). *Les structures anthropologiques de l'imaginaire*. Paris: Dunod.
- Έγγελος. (2006). *Η διαφορά των συστημάτων φιλοσοφίας του Φίχτε και του Σέλλινγκ*. Αθήνα: Εστία
- Έγγελος, Γ. (2013). *Το Πνεύμα του Χριστιανισμού και το Πεπρωμένο του*. Αθήνα: Εστία.
- Έγγελος, Γ. (2007). *Φαινομενολογία του νου*. Αθήνα: Εστία.
- Eistein, A. & Infeld, L. (1978). *Η εξέλιξη των ιδεών στη Φυσική*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Eliade, M. (1965). *Le sacré et le profane*. Paris: Gallimard.
- Ένγκελς, Φ. (2006α). *ANTI-NTIPINIK*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ένγκελς, Φ. (2014). «Για τον ιστορικό υλισμό». *Μαρξιστική Σκέψη*, τ.13. σ. 45-50.
- Ένγκελς, Φ. (2008). *Η Διαλεκτική της Φύσης*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Ένγκελς, Φ. (1997). *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ένγκελς, Φ. (2010). Η «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» του Καρλ Μαρξ. Στο Μαρξ, Κ. *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ένγκελς, Φ. (2007). *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής Γερμανικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ένγκελς, Φ. (2006β). *Σοσιαλισμός, ουτοπικός και επιστημονικός*. Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
- Fausto, R. (1997). *Le Capital et la Logique de Hegel. Dialectique marxienne, dialectique hégélienne*. Paris : L'Harmattan.
- Feuerbach, L. (2012). *Η Ουσία του Χριστιανισμού – Η Ουσία της Θρησκείας*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Frazer, J. (1990). *Ο Χρυσός Κλώνος*. τ. Α'. Εκάτη.
- Frazer, J. (1991). *Ο Χρυσός Κλώνος*. τ. Β'. Εκάτη.
- Fichte, J.G. (2010). *Ο προορισμός του ανθρώπου*. Αθήνα: Κράτερος
- Fichte, J.G. (2017). *Θεμέλιο της σύνολης επιστημολογίας, Επιτομή του ιδιάζοντος χαρακτήρα της επιστημολογίας εν σχέση προς την θεωρητική ικανότητα*. Αθήνα: Κράτερος
- Fuchs, C. (2019). Beyond Big Data Capitalism, Towards Dialectical Digital Modernity: Reflections on David Chandler's Chapter. In: Chandler, D. and Fuchs, C. (eds.) *Digital Objects, Digital Subjects: Interdisciplinary Perspectives on Capitalism, Labour and Politics in the Age of Big Data*. Pp. 43–51. London: University of Westminster Press. DOI: <https://doi.org/10.16997/book29.c>. License: CC-BY-NC-ND 4.0.
- Gilchrist, A. (2016). *Industry 4.0. The Industrial Internet Of Things*. New York: Apress.
- Godelier, M. (1987). *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ*. Αθήνα: Gutenberg.
- Goethe (2003). *Φάουστ*. Αθήνα: Γαβριηλίδης

Ηράκλειτος. (1999). *Άπαντα*. Αθήνα: Ζήτρος.

Hanzel, I. (1999). *The Concept of Scientific Law in the Philosophy of Science and Epistemology. A Study of Theoretical Reason*. Dordrecht: Springer Science+Business Media.

Hardt, M. & Negri, A. (2017) *Assembly*. Oxford University Press.

Harris, E.E. (1983). *An Interpretation of the Logic of Hegel*. Lanham, New York, London: University Press of America.

Harvey, D. (2019). *Ο Μαρξ, το Κεφάλαιο και η τρέλα του οικονομικού λόγου*. Τόπος.

Hayden, B. (1990). *The emergence of food production*, Journal of anthropological archaeology 9, 31-69.

Hegel, G.W.F. (2010α). *Encyclopedia of the Philosophical Sciences in Basic Outline. Part I: Science of Logic*. UK: Cambridge University Press.

Hegel, G.W.F. (1995). *Esthétique*, τ.1. Paris: Aubier.

Hegel, G.W.F. (1970). *Hegel's Philosophy of Nature*. τ.1,2,3. London: George Allen & Unwin Ltd.

Hegel, G. (2010δ). *Science de la logique : Premier tome – La logique objective. Deuxième livre. La doctrine de l'essence*. Paris: Kimé.

Hegel, G. (2014β). *Science de la Logique. Seconde tome- La logique Subjective. La Doctrine du concept*. Paris: Kimé.

Hegel, G.W.F. (2010ε). *Science of Logic*. UK: Cambridge University Press.

Hegel, G. (1991). *Hegel's Science of Logic*. New York: Prometheus Books.

Hegel, G.W.F. (2004). *Leçons sur la philosophie de la religion, Troisième Partie, La religion accomplie*. Paris : PUF.

Hegel, G.W.F. (2007β). *Leçons sur l'histoire de la philosophie: Introduction : Système et histoire de la philosophie*. Paris: Gallimard.

- Hegel, G.W.F. (1980). *Logique et métaphysique (Iéna 1804-1805)*. Paris: Gallimard.
- Hegel, G.W.F. (2008). *Outlines of the Philosophy of Right*. Oxford: Oxford University Press.
- Hegel, G.W.F. (1940). *Principes de la Philosophie du Droit*. Paris: Gallimard.
- Hegel, G. (2007α). *Science de la logique : Premier tome. La logique objective, premier livre. La doctrine de l'Être. Version de 1832*. Paris: Kimé.
- Hegel, G.W.F. (1979). *System of Ethical Life (1802 I 3) and First Philosophy of Spirit (Part III of the System of Speculative Philosophy 1803/4)*. New York: State University of New York Press.
- Hegel, G.W.F. (2011). *Ανθολόγιο κειμένων του G.W.F. Hegel. Ποιος σκέπτεται αφηρημένα;* Αθήνα: Gutenberg.
- Hegel, G.W.F. (2009) «Για το αγγλικό νομοσχέδιο της εκλογικής μεταρρύθμισης (1831)». *Ουτοπία*. τ,85, σ.9-48.
- Hegel, G.W.F. (2010β). *Η Επιστήμη της Λογικής. Η διδασκαλία περί της ουσίας τ.α.* Αθήνα: Κράτερος.
- Hegel, G.W.F. (2014α). *Η Επιστήμη της Λογικής. Η διδασκαλία περί της ουσίας, τ.β.* Αθήνα: Κράτερος.
- Hegel, G.W.F. (2010γ). *Πίστη και Γνώση. Η αναστοχαστική φιλοσοφία της υποκειμενικότητας στην πληρότητα των μορφών της ως φιλοσοφία του Καντ, του Γιακόμπι και του Φίχτε.* Αθήνα: Σαββάλας.
- Hessen, B. & Grossmann H. [textes edited by G. Freudenthal & P. McLaughlin] (2009). *The social and economic roots of the scientific revolution*. Springer.
- Hibben, J.G. (2000). *Hegel's Logic: An essay in interpretation*. Batoche Books Limited.
- Houlgate, S. (2009). *The opening of Hegel's logic*. Indiana: Purdue University Press

- Houlgate, S. (2009). «Φαινομενολογία, φιλοσοφία και ιστορία: Για την εγελιανή ερμηνεία της Γαλλικής Επανάστασης». στο Γκ.Β.Φ. Χέγκελ: *Φαινομενολογία του πνεύματος. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. επιμ. Κ. Καβουλάκος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σ. 310–334.
- Hui, Y. (2019). *Recursivity and Contingency*. London-New York. Rowman & Littlefield
- Hyppolite, J. (1965α). *Etudes sur Marx et Hegel*. Paris : Marcel Rivière et Cie.
- Hyppolite, J. (1946α). *Genèse et structure de la Phénoménologie de l'esprit de Hegel*. τ. 1. Paris : Aubier.
- Hyppolite, J. (1946β). *Genèse et structure de la Phénoménologie de l'esprit de Hegel*. τ. 2. Paris : Aubier.
- Hyppolite, J. (1965β). *Introduction à la philosophie de l'histoire de Hegel*. Paris : Seuil.
- Θανασάς, Π. (2006). «Προλεγόμενα». στο Χέγκελ. *Ο Λόγος στην Ιστορία. Εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας*. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Ιλιένκοφ, Ε.Β. (1983). *Διαλεκτική Λογική, Δοκίμια Ιστορίας και Θεωρίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ιλιένκοφ, Ε. Β. (2016). *Η Διαλεκτική του Ιδεατού*. Θεσ/κη. Επέκεινα.
- Ιλιένκοφ, Ε. Β. (1988). *Η διαλεκτική του Λένιν και η μεταφυσική του θετικισμού*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ιλιένκοφ, Ε. Β. (2017). *Η διαλεκτική του συγκεκριμένου και του αφηρημένου στο Κεφάλαιο του Μαρξ*. Θεσ/κη: Ένεκεν.
- Ιλιένκοφ, Ε.Β. (2019α). «Λογικό και Ιστορικό». *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*. τ.6. σ. 165-176.
- Ιλιένκοφ, Ε.Β. (2019β). «Περί της «ιδιαιτερότητας» της τέχνης». *Τετράδια Μαρξισμού*. τ. 10.
- Ιλιένκοφ, Ε. Β. (1976). *Τεχνοκρατία και ανθρώπινα ιδεώδη στο σοσιαλισμό*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Ιμβριώτης, Γ. (1980). *Δοκίμια Μαρξιστικής Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ιμβριώτης, Γ. (1974). *Η Φιλοσοφία του Καντ. Μαρξιστική Θεώρηση*. Αθήνα: Διογένης.

- Ιωαννίδης Α., Μαυρουδέας Στ. (2010). «Διαδικασίες εξαγωγής υπεραξίας και η σχέση τους με την διάρκεια, την ένταση και την παραγωγικότητα της εργασίας». *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*. τ.52. σ. 47-68.
- Ilyenkov, E.V. (2007). «A contribution to a conversation about esthetic education», *Journal of Russian and East European Psychology*. τ. 45. no. 4, July–August. pp. 81–84.
- Ilyenkov, E. V. (2018). *Intelligent Materialism, Essays on Hegel and Dialectics*. Brill.
- Jameson, F. (2009). *Valences of the dialectic*. Verso
- Jirsa, V.K & Kelso, J.A.S. (Eds.) (2004). *Coordination Dynamics. Issues and Trends*. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.
- Καβουλάκος, Κ. (1996). *Γιούργκεν Χάμπερμας: Τα Θεμέλια του Λόγου και της Κριτικής Κοινωνικής Θεωρίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Καβουλάκος, Κ. (2009). «Εισαγωγή: Ο δρόμος προς τη Φαινομενολογία του πνεύματος». στο Γκ.Β.Φ. Χέγκελ: *Φαινομενολογία του πνεύματος. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. επιμ. Κ. Καβουλάκος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σ. 13–38.
- Καβουλάκος, Κ. (2001). *Πέρα από τη μεταφυσική και τον επιστημονισμό. Ο διεπιστημονικός υλισμός του Max Horkheimer*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κασσίρερ, Ε. (2001). *Καντ. Η ζωή & το έργο του*. Αθήνα. Ίνδικτος.
- Κλιματσάκης, Π. (2015). «Οι Αποδείξεις περί της ύπαρξης του Θεού». Αθήνα: Ροές
- Κλιματσάκης, Π. (2010). *Συστηματική Εισαγωγή στον Γερμανικό Ιδεαλισμό*. Ροές.
- Κονδύλης, Π. (2004α). *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός. τ.Α΄*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κονδύλης, Π. (2004β). *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός. τ.Β΄*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κόσικ, Κ. (1975). *Η Διαλεκτική του Συγκεκριμένου*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Kant, I. (1944). *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*. Αθήνα: Αναγνωστίδου.

Κοουσίνεν, Αμπάτωφ, et al (1964). *Οι Βάσεις του Μαρξισμού-Λενινισμού. τ. Α' & Β'*. Αθήνα: Γνώσεις.

Κουζάνος, Ν. (2007). *De Coniecturis, Περί Εικασιών*. Αθήνα: Κράτερος.

Κούλος, Δ. (2017). «Η διαδικασία ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και οι αντιφάσεις του σοσιαλισμού. Μια προσέγγιση υπό το πρίσμα της Λογικής της Ιστορίας». *Η Οκτωβριανή επανάσταση και ο πρώιμος σοσιαλισμός στη Λογική της Ιστορίας, Ζητήματα επαναστατικής θεωρίας, μεθοδολογίας και πρακτικής*. Αθήνα: ΚΨΜ.

Kant, I. (1971). *Δοκίμια*. Αθήνα: Δωδώνη.

Kant, I. (1980). *Η Θρησκεία*. Αθήνα: Γκοβόστης.

Kant, I. (2007). *Η Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*. Αθήνα: Πόλις.

Kant, I. (2002). *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*. Ιδεόγραμμα.

Kant, I. (2006α). *Κριτική του Καθαρού Λόγου. τ. Α1* Αθήνα: Παπαζήση.

Kant, I. (1979). *Κριτική του Καθαρού Λόγου. τ. Α2* Αθήνα: Παπαζήση.

Kant, I. (2006β). *Κριτική του Καθαρού Λόγου. Υπερβατική Διαλεκτική και Υπερβατική Μεθοδολογία*. Αθήνα: ΑΘΗΝΑΙ.

Kant, I. (1982). *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική*. Αθήνα: Δωδώνη.

Kant, E. (2008). *Critique de la raison pure*. Paris: PUF.

Kelso, J.A. Scott. (1995). *Dynamic Patterns: The Self-organization of Brain and Behavior*. Cambridge, Massachusetts & London: MIT Press.

Kelso, J.A. Scott & D.A. Engstrøm (2006). *The Complementary Nature*. Massachusetts & London: MIT Press.

Kervegan, J.F. (2007). *L'Effectif et le Rationnel*. Paris. Vrin.

Kervegan, J.F. (2007). (2009). «Μορφές του δικαίου στη Φαινομενολογία του Πνεύματος». στο Γκ.Β.Φ. Χέγκελ: Φαινομενολογία του πνεύματος. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις. επιμ. Κ. Καβουλάκος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σ. 289–309.

Khaldun, I. (1978). *The Muqaddimah*. Abingdon: Routledge & Kegan

Kliman, A. (2007). *Reclaiming Marx's 'Capital', A Refutation of the Myth of Inconsistency*. Lexington Books.

Kojève, A. (1968). *Introduction à la lecture de Hegel. Leçons sur la Phénoménologie de l'Esprit professées de 1933 à 1939 à l'École des Hautes Études réunies et publiées par Raymond Queneau*. Paris: Gallimard.

Koslowski, P. (2005) *The Discovery of Historicity in German Idealism and Historism*. Berlin-Heidelberg-New York: Springer.

Kostakis, V. & Bauwens, M. (2014). *Network Society and Future Scenarios for a Collaborative Economy*. Hampshire: Palgrave Macmillan.

Krasnoff, L. (2008). *Hegel's Phenomenology of Spirit, An Introduction*. Cambridge University Press.

Kroner, R. (1948). «Introduction: Hegel's philosophical development». In Hegel, G.W.F. *Early Theological Writings*. University of Pennsylvania Press. pp. 1-66.

Kuhn, T.S. (2008). *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*. Σύγχρονα Θέματα.

Kuijt, I. (2002). *Life in neolithic farming communities social organization, identity, and differentiation*. Kluwer Academic Publishers.

Λαβράνου, Α. (2009). «Αντιστροφή και νεωτερικότητα. Για την προβληματική του 'αντεστραμμένου κόσμου' στη Φαινομενολογία του Πνεύματος». στο Χέγκελ, Γκ.Β.Φ. *Η Φαινομενολογία του πνεύματος*. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις. επιμ. Κ. Καβουλάκος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σ. 196–221.

Λαφάργκ, Π. (χ.χ.). *Η ιστορική μέθοδος του Καρλ Μαρξ*. Αθήνα: Γκοβόστη.

- Λένιν, Β. (1989). *Φιλοσοφικά Τετράδια*. Άπαντα. τ. 29. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λεόντιεφ, Α. (χ.χ.) *Δραστηριότητα, συνείδηση, προσωπικότητα*. Αθήνα: Αναγνωστίδη.
- Λιμνάτης, Ν. (1998). «Το πρόβλημα του στερεότυπου και η χεγκελιανή ανάλυση της γνωστικής διαδικασίας». *Ουτοπία*. τ. 30. σ. 131-142.
- Λούκατς, Γκ. (2015). *Περί της Οντολογίας του Κοινωνικού Είναι, Ψευδής και Αληθινής Οντολογία του Χέγκελ*. Αθήνα: Ηριδανός.
- Λούρια, Α. (1999). *Η λειτουργία του εγκεφάλου. Εισαγωγή στη Νευροψυχολογία*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Lahire, B. (2015). «La fabrication sociale des individus: cadres, modalités, temps et effets de socialisation». *Educ. Pesqui.*, São Paulo, v. 41, n. especial, p. 1393-1404, dez.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social, An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press.
- Leibniz, G.W. (2004). *Discours de métaphysique suivi de Monadologie et autres textes*. Paris: Gallimard.
- Levant, A. & Oittinen, V. (2014) *Dialectics of the ideal, Evald Ilyenkov and creative soviet Marxism*. Historical Materialism 60. Brill
- Levins, R. (2008). «Dialectics and Systems Theory». στο Ollman, B. & Smith, T. (Eds). *Dialectics for the New Century*. Hampshire: Palgrave Macmillan. σσ. 26-49.
- Lewontin, R. (2001). *Η Τριπλή Έλικά. Γονίδιο, οργανισμός & περιβάλλον*. Σύνταγμα.
- Limnatis, N. (2008). *German Idealism and the Problem of Knowledge*. Springer.
- Limnatis, N. (2010). (Eds.) *The Dimensions of Hegel's dialectic*. London-New York: Continuum Studies in Philosophy
- Lindberg, D.C. (1997). *Οι Απαρχές της Δυτικής Επιστήμης. Η Φιλοσοφική, Θρησκευτική και Θεσμική Θεώρηση της Ευρωπαϊκής Επιστημονικής Παράδοσης. 600 π.Χ. – 1450 π.Χ.* Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π.

- Locke, J. (2010). *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*. Αθήνα: Πόλις.
- Locke, J. (2016). *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Losurdo, D. (2004). *Hegel and the freedom of moderns*. Duke University Press.
- Luhmann, N. (2010). *Systèmes sociaux*. PUL: Pavillon Pollack.
- Lukacs, G. (1975). *The Young Hegel, Studies in the Relations between Dialectics and Economics*. London: Merlin Press.
- Lukacs, G. (2009). *Prolégomènes à l'ontologie de l'être social*. Paris: Editions Delga.
- Lukacs, G. (2011). *Ontologie de l'être social, Le travail, la reproduction*. Paris: Editions Delga.
- Lukacs, G. (2012). *Ontologie de l'être social, L'idéologie, l'aliénation*. Paris: Editions Delga.
- Μακιαβέλλι, Ν. (1996). *Ο ηγεμόνας*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Μάμφορντ, Λ. (1977). *Τέχνη και τεχνική*. Αθήνα: Νησίδες.
- Μανιάτης, Γ. (2016). «Σύγχρονη τέχνη και πολιτική την εποχή της παγκοσμιοποίησης», Μαρξιστική Σκέψη, *Παγκοσμιοποίηση, Η Βαβέλ του καπιταλισμού*, Απρίλιος-Σεπτέμβριος. τ20. σσ. 452-471.
- Μαρκέτος, Σ. (2002). *Εξελίξεις στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό κατά τον 20^ο αιώνα*. Πάτρα. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Μαρκούζε, Χ. (1999). *Λόγος και Επανάσταση, Ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*. Αθήνα: ύψιλον/βιβλία.
- Μαρξ, Κ. (1983). *Διαφορά της δημοκρίτειας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Γνώση.
- Μαρξ, Κ. (1984). *Θεωρίες για την Υπεραζία*. τ.1. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1982). *Θεωρίες για την Υπεραζία*. τ.2. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1985). *Θεωρίες για την Υπεραζία*. τ.3. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Μαρξ, Κ. (2010). *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (2006). *Το Κεφάλαιο, τόμος:1*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1979). *Το Κεφάλαιο*. τ.2. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1978β). *Το Κεφάλαιο*. τ.3. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1990). *Grundrisse, τ. Α΄*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (1992). *Grundrisse, τ. Β΄*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (1992). *Grundrisse, τ. Γ΄*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φρ. (2019). *Αλληλογραφία για ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ, Τόμος Α΄*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φρ. (2020). *Αλληλογραφία για ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ, Τόμος Β΄*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. & Ένγκελς Φ. (1984). *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. & Ένγκελς Φ. (1989). *Η Γερμανική Ιδεολογία*. τ.2. Αθήνα: Guttenberg.
- Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φρ. (χ.χ.). *Διαλεχτά Έργα*. τ.1. Αθήνα: Εκδοτικό της ΚΕ του ΚΚΕ
- Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φρ. (χ.χ.). *Διαλεχτά Έργα*. τ.2. Αθήνα: Εκδοτικό της ΚΕ του ΚΚΕ
- Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φ. (1997). *Η Γερμανική Ιδεολογία*. τ.1. Αθήνα: Guttenberg.
- Μαυρουδέας, Στ. (2019). «4^η Βιομηχανική Επανάσταση. Μύθος ή πραγματικότητα». Εισήγηση στην Ημερίδα ΕΟΕΛΕ. 15/02.
- Μαυρουδέας, Στ. (2017). «Η επικαιρότητα και τα προβλήματα του μαρξισμού». *Τετράδια Μαρξισμού*. τ.5.
- Μαυρουδέας, Στ. (2020). «Ο Φρειδερίκος Ένγκελς και η συμβολή του στον Μαρξισμό». *Πριν*. 29/2/.

- Μεϊμάρης, Τ. (2012). «Το ζήτημα της προσωπικότητας στην ψυχολογική θεωρία της δραστηριότητας». *Ουτοπία*. τ.101, Νοέμβριος-Δεκέμβριος. σ. 99-118.
- Μηλιός, Γ., Σωτηρόπουλος, Δ. Π. (2010). «Η έννοια του ιμπεριαλισμού και η Μαρξική θεωρία του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου». *Θέσεις*. τ.110.
- Μλάουμπεργκ, Ι.Β., Σαντόφσκι, Β.Ι. & Γιουντίν, Ε. Γκ. (χ.χ.) *Θεωρία Συστημάτων. Φιλοσοφικά & Μεθοδολογικά Προβλήματα*. Πλανήτης.
- Μουτσόπουλος, Ε. (1969). «Ιστορία και Χρονικότητα στην Φιλοσοφία του Hegel». *Ιστορία και Διαλεκτική*. 14ο Διεθνές Συνέδριο για τον Χέγκελ. σ. 40-65
- Μπαλτάς, Α. Γαβρόγλου, Κ., Χέσεν, Μπ. (2010). *Μαρξισμός και Επιστήμες, Ιστοριογραφικές και Φιλοσοφικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Νεφέλη
- Μπαγιόνας, Αυγ. (1997). *Διαλεκτική και Πολιτική στον πρώιμο Μαρξ. Τέσσερες Μελέτες*. Πάτρα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών.
- Μπιτσάκης, Ε. (2001). *Διαλεκτική και νεώτερη φυσική*. Αθήνα: Δαίδαλος.
- Μπιτσάκης, Ε. (2003α). *Δρόμοι της Διαλεκτικής*. Αθήνα: Άγρα
- Μπιτσάκης, Ε. (2003β). *Η δυναμική του ελάχιστου*. Αθήνα: Δαίδαλος- Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Μπιτσάκης, Ε. (2008). *Η εξέλιξη των Θεωριών της Φυσικής*. Αθήνα: Δαίδαλος- Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Μπιτσάκης, Ε. (2011). *Η ύλη και το πνεύμα*. Αθήνα: Άγρα.
- Μπιτσάκης, Ε. (2005). *Το αειθαλές δέντρο της γνώσεως*. Αθήνα: Άγρα.
- Μπουχάριν, Ν. (2014). «Η διαλεκτική του Χέγκελ και η διαλεκτική του Μαρξ». *Μαρξιστική Σκέψη*. τ.13. Απρίλιος-Ιούνιος. σσ. 326-345.
- Μπουχάριν, Ν. (2014). «Η σύγχρονη επιστήμη και ο διαλεκτικός υλισμός». *Μαρξιστική Σκέψη*. τ.13. Απρίλιος-Ιούνιος. σσ. 391-397.
- Μως, Μ. (1979). *Το Δώρο, Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*. Αθήνα: Καστανιώτη.

- Macherey, P. (1990). *Hegel ou Spinoza*. Paris: La Découverte.
- B. Malinowski, (1948). *Magic, Science and Religion and Other Essays, The Dynamics of culture change, Sex and repression in savage society*. The Free Press.
- Marcuse, H. (1987). *Hegel's Ontology and the Theory of Historicity*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Marcuse, H. (2013). *Περί διαλεκτικής, Τρία Δοκίμια*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Marquet, J.F (2009). *Leçons sur la Phénoménologie de l'esprit de Hegel*. Paris. Ellipses.
- Marx. K. (2014). *Κείμενα από τη δεκαετία 1840, μια ανθολογία*. Αθήνα: ΚΨΜ
- Marx, K. (2018). *Κείμενα από τη δεκαετία 1850, μια ανθολογία, τ. 1 & 2*, Αθήνα: ΚΨΜ.
- Marx, K. (1978α). *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Marx, K. (2016). *Το Κεφάλαιο, τόμος:1*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Marx K. & Engels F. (1975). *Collected Works*. v.4. Moscow: Progress Publishers.
- Marx K. & Engels F. (1971). *Werke. Band 13*. Berlin: Dietz Verlag.
- Maturana, H.R. & Varela, F.J. (1980). *Autopoiesis and Cognition. The Realization of the Living*. Dordrecht: Reidel Publishing Company.
- Maybury-Lewis, D. (1997). *Dialectical Societies*, USA: Harvard University Press.
- Mauss, M. (2004). *Κοινωνιολογία και ανθρωπολογία*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Mauss, M. & H. Hubert, (2003) *Σχέδιασμα μιας γενικής θεωρίας για τη μαγεία*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Meaney, M.E. (2002). *Capital as organic unity. The role of Hegel's Science of Logic in Marx's Grundrisse*. Dordrecht: Springer-Science+Business Media, B.Y.

Merchant, C. (1990). *The Death of Nature. Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. San Francisco: Harper & Row, Publishers.

Merchant, C. (2006). «The Scientific Revolution and The Death of Nature». *Isis*. vol. 97. No. 3 (September), pp. 513-533.

Merchant, C. (2008). «“The Violence of Impediments” Francis Bacon and the Origins of Experimentation». *Isis*. vol. 99. pp. 731-760.

Merleau-Ponty, M. (1964). *L'oeil et l'esprit*. Paris: Gallimard.

Michalopoulou, E., Shallcross, D.E., Atkins, Ed., Tierney, A. Norman, N.C., Preist, Ch., O'Doherty, S., Saunders, R., Birkett, A., Willmore, Ch. & Ninos, I. “The End of Simple Problems: Repositioning Chemistry in Higher Education and Society Using a Systems Thinking Approach and the United Nations’ Sustainable Development Goals as a Framework”. *Journal of Chemical Education*. **2019** 96 (12), 2825-2835. DOI: 10.1021/acs.jchemed.9b00270.

DOI: 10.1021/acs.jchemed.9b00270

Milios, J. (2018). *The Origins of Capitalism as a Social System. The Prevalence of an aleatory encounter*. Abingdon: Routledge.

Moder, G. (2017). *Hegel and Spinoza, Substance and Negativity*. Northwestern University Press.

Nancy, J.L. (1997). *L'inquiétude du négatif*. Paris: Hachette.

Nauen, F.G. (1971). *Revolution, Idealism and Human Freedom. Schelling, Holderlin and Hegel and the crisis of early german idealism*. Hague: Martinus Nijhoff.

Νίνος, Ι. (2016). «Η διαμόρφωση των σχέσεων παραγωγής κατά την πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας». *Ουτοπία*. τ, 117. Μάιος-Ιούνιος. σ. -.

Νουτσόπουλος, Θ. (2000). *Προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

Νουτσόπουλος, Θ. (2009). «Το εγγελημένο κείμενο για το σύνταγμα της Γερμανίας. Μια κριτική παρουσίαση». *Ουτοπία*. τ, 85. σ. 49-82.

- Ντεκάρτ. (1976). *Λόγος περί της Μεθόδου*. Αθήνα. Παπαζήση.
- Ντεκάρτ, Ρ. (2003). *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Ντελα Βόλπε, Γκ. (1978). *Για τη Διαλεκτική*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Ντυρκάιμ, Ε. & Μως, Μ. (2001). *Μορφές πρωτόγονης ταξινόμησης*, Αθήνα: Gutenberg.
- Όιζερμαν, Τ. (2014). «Βασικά γνωρίσματα της ιστορικής διαδικασίας στη φιλοσοφία». *Μαρξιστική Σκέψη*. τ.13. Απρίλιος-Ιούνιος. σσ. 361-389.
- Ομελιανόβσκι, Μ. (2014). «Διαλεκτικά προβλήματα της κβαντικής θεωρίας». *Μαρξιστική Σκέψη*. τ.13. Απρίλιος-Ιούνιος. σσ. 413-427.
- Oergel, M. (2006). *Culture and Identity, Historicity in German Literature and Thought 1770-1815*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Ollman, B. (2003). *Dance of the Dialectic. Steps in Marx's method*. Urbana & Chicago: University of Illinois Press.
- Ollman, B. & Smith, T. (Eds) (2008). *Dialectics for the New Century*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Omelyanofski, M.E. (1979). *Dialectics in Modern Physics*. Moscow: Progress Publishers.
- Oparin, A.I. (1968). *Genesis and Evolutionary Development of Life*. New York-London: Academic Press.
- Oparin, A.I. (1953). *The Origin of Life*. New York: Dover Publications.
- Παπαϊωάννου, Κ. (1992). *Χέγκελ*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Πατέλης, Δ. (2013) «Αντί προλόγου». στο Βαζιούλιν, Β.Α. *Η Λογική της Ιστορίας, Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Πατέλης, Δ. (2001). «Αυτοματοποίηση της παραγωγής και χαρακτήρας της εργασίας» στο *Εξουσία και κοινωνίες στη "Μεταδιπολική" εποχή*. Εκδόσεις Παν/μίου Ιωαννίνων. σ. 121-132.

Πατέλης, Δ. (2007). «Για την αναγκαιότητα της διάκρισης πρώιμων και ύστερων σοσιαλιστικών επαναστάσεων» στο *Διάπλους*, τ. 18. σ. 20-24.

Πατέλης, Δ. (2014α). «Για τη διαλεκτική – υλιστική αντίληψη της Ιστορίας», Γραπτή εκδοχή της εισήγησης που έγινε με θέμα «Ιστορικός υλισμός: Κρίσιμες Έννοιες» (Αθήνα, Ε.Μ.Π. 19.12.2014) στο πλαίσιο των 7 μαθημάτων μαρξισμού, που συνδιοργανώνουν ο Όμιλος Μαρξιστικών Ερευνών, ο Σύλλογος Μαρξιστικής Σκέψης “Γ.Κορδάτος” & οι Όμιλοι Μελέτης Επαναστατικής Θεωρίας. Αναρτημένο στο (http://www.ilhs.tuc.gr/gr/7_mathimata_marxismou.htm).

Πατέλης, Δ. (2020). «Για τη θεωρία και μεθοδολογία της διαλεκτικής υλιστικής αντίληψης της ιστορίας». Αναρτημένο στο (<https://www.academia.edu/>)

Πατέλης, Δ. (2008). «Δημοκρατία και διαλεκτική υποκειμενικού παράγοντα-αντικειμενικών όρων στη Λογική της Ιστορίας». *Διάπλους*. τ. 25, Απρίλιος-Μάιος 2008. σ. 37-40.

Πατέλης, Δ. (2019). *Ερευνα, τεχνολογία και προοπτική ενοποίησης της ανθρωπότητας. Η ερευνητική και τεχνολογική δραστηριότητα στη διαλεκτική της αλληλεπίδρασης της ανθρωπότητας με τη φύση*. Αθήνα: ΚΨΜ.

Πατέλη, Δ. (1995.) «Ζητήματα μεθοδολογίας της ανάπτυξης του μαρξισμού. Η συμβολή του Ένγκελς». στο *Μαρξιστική Επιθεώρηση*. Αθήνα: σ. 85-95

Πατέλης, Δ. (2004α). «Η Διαλεκτική του γίνεσθαι της Πολιτικής Οικονομίας». *Επιθεώρηση Οικονομικών Επιστημών*. τ. 6. σ. 103-128.

Πατέλη Δ. (2013). «Η επαναστατικοποίηση της θεωρίας ως θεωρητικός εξοπλισμός της επαναστατικής διαδικασίας για την ενοποίηση της ανθρωπότητας». Επίμετρο στο Βαζιούλιν. Β.Α. *Η Λογική της Ιστορίας. Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*. Αθήνα: ΚΨΜ, , σελ.405-492.

Πατέλης, Δ. (2017). «Η ιστορική σημασία της Οκτωβριανής Επανάστασης και του πρώιμου σοσιαλισμού. Η επαναστατικοποίηση της θεωρίας ως όρος για τις επερχόμενες νικηφόρες επαναστάσεις. Δοκίμιο θεωρίας και μεθοδολογίας». *Η Οκτωβριανή επανάσταση και ο πρώιμος σοσιαλισμός στη Λογική της Ιστορίας, Ζητήματα επαναστατικής θεωρίας, μεθοδολογίας και πρακτικής*. Αθήνα: ΚΨΜ.

Πατέλης, Δ. (2010). «Κοινωνικές Επιστήμες και μεθοδολογία του οργανικού όλου: Πέραν του διπόλου ποιοτικών και ποσοτικών μονομερειών». στο Πουρκός, Μ & Δαφέρμος, Μ. (επιμ.), *Ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Τόπος.

Πατέλης, Δ. (1994-1995). *Λήμματα στο Φιλοσοφικό-Κοινωνιολογικό Λεξικό*. τ.1-5, Αθήνα: Καπόπουλος.

Πατέλης, Δ. (2014β). «Νέο στάδιο, αλλαγές στη σύνθεση της εργατικής τάξης και “κρίση πολιτικής εκπροσώπησης», Εισήγηση στο Τριήμερο Επιστημονικό Συνέδριο του Μαρξιστικού Χώρου Μελέτης και Έρευνας με θέμα: «*Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας - ταξική συνείδηση και πολιτική διαπάλη*». Αθήνα 21, 22 & 23 Νοεμβρίου.

Πατέλης, Δ. (2009α). «Οι περιπέτειες της αντιδιαλεκτικής μεθοδολογίας. Κριτικές επισημάνσεις». στο *Ουτοπία*. τ.86. Σεπτ.- Οκτ. σ.65-90.

Δ. Πατέλης. «Ο Χέγκελ και το γίνεσθαι της επιστημονικής σκέψης». στο *ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ* τ. 26 (Σεπτέμβριος 2009), σ. 294-317 (σελ. 24).

Πατέλης, Δ. (2004β). «Όψεις της «υπόστασης» ως λογικής και μεθοδολογικής κατηγορίας. Από τον Σπινόζα στον Χέγκελ». στο *Ουτοπία*. τ.61. Σεπτ.- Οκτ.

Πατέλης, Δ. (2009). Περί της επικαιρότητας της ηρακλείτειας διαλεκτικής. στο Κ. Βουδούρης επ. «*Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ*», Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας, εκδ. Ιωνία, Αθήνα, σσ. 192-209.

Πατέλης, Δ. (2009β). «Φιλοσοφία της επιστήμης. Ζητήματα λογικής, θεωρίας και μεθοδολογίας και κοινωνιολογίας της γνώσης και της επιστήμης». Πανεπιστημιακές σημειώσεις. Χανιά. Πολυτεχνείο Κρήτης.

Πατέλης, Δ. (2009γ). «Φιλοσοφικοί στοχασμοί για την σύγχρονη τεχνολογία. Αναφορά στο βιβλίο του Γιώργου Ι. Τσιαντή: Φιλοσοφία & Τεχνολογία. Δοκίμιο οριακής οντολογίας». στο *Ουτοπία*. τ.72. Νοέμβριος-Δεκέμβριος. σ. 177-182.

Πατέλης, Δ. & Κακαρίνος, Γ. (2019). *Από τη Σοβιετική Ψυχολογία στη Λογική της Ιστορίας, Ψυχολογία και Μαρξισμός*. Αθήνα: Τόπος.

Παυλίδης, Π. (2002). «Ανθρώπινη φύση, κοινωνική εργασία, παιδαγωγία: οι βιολογικοί και κοινωνικοί συντελεστές της προσωπικότητας». *Σύγχρονη Εκπαίδευση*. (1ο μέρος) τ. 123. σ. 65-80. (2ο μέρος) τ. 124. σ. 83-93.

Παυλίδης, Π. (2012α). *Η γνώση στη διαλεκτική της κοινωνικής εξέλιξης*. Επίκεντρο

Παυλίδης, Π. (2007). «Η εργασία ως πολιτισμός. Για τη μορφωτική διάσταση του κοινωνικού ιδεώδους». 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. *ΠΑΙΔΕΙΑ, ΕΡΕΥΝΑ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ. ΑΠΟ ΤΟ ΧΘΕΣ ΣΤΟ ΑΥΡΙΟ*. Μέτσοβο. 27-30 Σεπτεμβρίου. Αναρτημένο στο www.academia.edu

Παυλίδης, Π. (2017). *Ιστορία και Κομμουνισμός*. Αθήνα: ΚΨΜ

Παυλίδης, Π. (2012β). *Μια προσέγγιση για τις αντιθέσεις των πρώτων σοσιαλιστικών κοινωνιών*. Δρόμος της Αριστεράς αρ. φύλλου 138, σσ. 29

Παυλίδης, Π. (1999). «Τα τυπικά χαρακτηριστικά και οι αντιφάσεις του θρησκευτικού ιδεώδους. Το παράδειγμα του χριστιανισμού». στο *Ουτοπία*. τ.34.σ. 87-97

Παυλίδης, Π. (2001). *Το Φαινόμενο της Γραφειοκρατίας στην Ε.Σ.Σ.Δ.* Αθήνα: Προσκήνιο.

Πενολίδης, Θ. (2007). «Εισαγωγή & Επιλεγόμενα». Στο Κουζάνος, Ν. *De Coniecturis*, Περί Εικασιών. Αθήνα: Κράτερος.

Πενολίδης, Θ. (2014) «Επιλεγόμενα». Στο Hegel, G.W.F. *Η Επιστήμη της Λογικής. Η διδασκαλία περί της ουσίας*. (β). Αθήνα: Κράτερος.

Πενολίδης, Θ. (2004α). «IMMANUEL KANT: Η καντιανή κριτική της γνώσης». Φ. 102. *Εισαγωγή στη Μεταφυσική*. Θεσ/κη: Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεσ/κης Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής.

Πενολίδης, Θ. (2009). «Η μάχη της αναγνώρισης ως συστατικός όρος της αυτοσυνείδησης», στο Γκ.Β.Φ. Χέγκελ: *Φαινομενολογία του πνεύματος. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. επιμ. Κ. Καβουλάκος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σ. 222–252.

Πενολίδης, Θ. (2004β). *Μέθοδος και συνείδηση. Η έννοια της συνείδησης στη νεότερη φιλοσοφία*. Αθήνα: Μεταίχμιο

- Πενολίδης, Θ. (2015) «Πρόλογος & Εισαγωγή». στο Schelling, F.W.J. *Το σύστημα του Υπερβατολογικού Ιδεαλισμού*. Αθήνα: Κράτερος
- Πιζάνιας, Π. (2002). *Χρόνοι των Ανθρώπων. Θεωρήσεις για την Ιστορία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πλαγγέσης, Γ. (2009). Νεώτερη πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία. Από τον Machiavelli στον Marx. Αθήνα: University Studio Press.
- Πλάτων. (2001). *Κρατύλος ή Περί ορθότητος ονομάτων, λογικός*. Αθήνα: Πόλις
- Πόπερ, Κ. (2005). *Η ένδεια του Ιστορικισμού*. Αθήνα: Ευρασία.
- Paolucci, P. (2007). *Marx's Scientific Dialectics. A Methodological Treatise for a New Century*. Leiden: Brill.
- Pavlidis, P. (2010). «Critical Thinking as Dialectics A Hegelian-Marxist Approach». *Journal for Critical Education Policy Studies*. 8(2), σ. 74-102.
- Pavlidis, P. (2012α). «The Rise of General Intellect and the Meaning of Education. Reflections on the Contradictions of Cognitive Capitalism». *Journal for Critical Education Policy Studies*. 10(1)
- Pavlidis, P. (2012β). «The Social Character of Labour and the Question of Communism». Conference “*Marx em Maio*” University of Lisbon, Faculty of Letters May 3-5. (Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/3607845/The_Social_Character_of_Labour_and_the_Question_of_Communistism)
- Pompa, L. (1990). *Human Nature and Historical Knowledge, Hume, Hegel and Vico*. Cambridge University Press
- Popper, K. (1980). *Η Ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*. Αθήνα: Δωδώνη
- Popper, K. (1993). *Τι Είναι η Διαλεκτική. Γνωσιοθεωρία Χωρίς Γνωστικό Υποκείμενο*. Θεσ/κη: Βάνιας, J.
- Porter, R. (2014). *Ο Διαφωτισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ
- Ρίττερ, Γ. (1999). *Ο Έγελος και η Γαλλική Επανάσταση*. Αθήνα: Εστία

- Ρίφκιν, Τζ. (2017). *Η κοινωνία του μηδενικού οριακού κόστους. Το διαδίκτυο των πραγμάτων, ο συνεργασιακός κοινόκτητος χώρος και η έκλειψη του καπιταλισμού*. Αθήνα: Ενάλιος
- Ρίχτα, Ρ. (1978). *Ο Πολιτισμός στο σταυροδρόμι - οι συνέπειες της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης στο μέλλον του ανθρώπου*. Αθήνα: Ράππα
- Ρόζενταλ, Μ. (1962). *Αρχές Διαλεκτικής Λογικής*. Αθήνα: Γκαγκάριν
- Ρόζενταλ, Μ. (1975). *Προβλήματα Διαλεκτικής στο Κεφάλαιο του Μαρξ*. Αθήνα: Αναγνωστίδης.
- Ρουσώ, Ζ-Ζ. (2004). *Το κοινωνικό συμβόλαιο*. Αθήνα. Πόλις.
- Radcliffe-Brown, A.R. (1952). *Structure and function in primitive society*. Illinois: The Free Press
- Rockmore, T. (1993). *Before and after Hegel. A Historical Introduction to Hegel's Thought*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Rosdolsky, R. (1977). *The Making of Marx's 'Capital'*. London: Pluto Press
- Ross, N. (2008). *On Mechanism in Hegel's Social and Political Philosophy*. New York: Routledge
- Rouvroy, A. (2020). "Algorithmic Governmentality and the Death of Politics". *Green European Journal*. 27/03/2020.
- Rousseau, J-J. (1969). *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. Paris : Gallimard
- Σβιριόφ, Β.Σ. (2019). «Ιστορικό και Λογικό». *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*. τ.6. σ. 177-180.
- Σιντόροφ, Μ.Μ. (1980). *Τι είναι ιστορικός υλισμός*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Σκομβούλης, Μ. (2009). «Κριτική του ατομικισμού και κοινωνική εργασία στον Χέγκελ. Η στιγμή της Ιένας (1801-1807)». *Ουτοπία*. τ, 85. σσ.133-156.
- Σπινόζα, Μπ. (2005). *Πραγματεία για τη Διόρθωση του Νου*. Αθήνα: Πόλις.

- Σπινόζα, Μπ. (2009). *Ηθική*. Αθήνα: Εκκρεμές
- Σπινόζα, Μπ. (2013). *Πολιτική Πραγματεία*. Αθήνα: Πατάκη.
- Schelling, F.W.J. (1997). *Έρευνες για την ουσία της ανθρώπινης ελευθερίας*. Αθήνα: Ίνδικτος
- Schelling, F.W.J. (1999). *Philosophie de l'art*. Grenoble: Jérôme Millon
- Schelling, F.W.J. (2015). *Το σύστημα του Υπερβατολογικού Ιδεαλισμού*. Αθήνα: Κράτερος
- Schmidt, A. (1981). *An Essay on Hegelian-Marxist and Structuralist Theories of History*. MIT Press
- Sekine, T.T. (2008). «The Dialectic of Capital: An Unoist Interpretation» στο Ollman, B. & Smith, T. (Eds). *Dialectics for the New Century*. Hampshire: Palgrave Macmillan. σσ. 200-210.
- Sève, L. (...). *Εισαγωγή στη μαρξιστική φιλοσοφία*. Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Shakespeare, W. (2007). *The complete works*. London: Wordsworth Library Collection
- Smith, T. (1990). *The Logic of Marx's Capital. Replies to Hegelian Criticisms*. New York: State University of New York Press
- Somers-Hall, H. (2012). *Hegel, Deleuze, and the Critique of Representation. Dialectics of Negation and Difference*. Albany: State University of New York Press.
- Stein, H. (2004). Newton's metaphysics. Στο Cohen, I. B. & Smith, G.E. (Επιμ.). *The Cambridge companion to Newton* (σσ. 256-307). Cambridge: Cambridge University Press.
- Τόφλερ, Α. (1992). *Το τρίτο κύμα*. Αθήνα: Κάκτος.
- Yeomans, Ch. (2012). *Freedom and Reflection, Hegel and the Logic of Agency*. Oxford University Press
- Ushida, H. (1988). *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*. London: Routledge.
- Vaysse, J.M. (1998). *Hegel. Temps et histoire*. Paris : PUF

- Vazjulin, V. A. (2006). *Die Logik des "Kapitals" von Karl Marx*. Herstellung und Verlag: Books on Demand GmbH, Norderstedt
- Vico, G. (2015). *Η Νέα Επιστημονική Γνώση*. Gutenberg
- Vignaux, P. (1948). *Nominalisme au XIVe siècle*. Paris: Vrin.
- Westfall, R.S. (1993). *Η συγκρότηση της σύγχρονης επιστήμης*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Wiener, N. (1964). *Extrapolation, Interpolation and Smoothing of Stationary Time Series*. New York: MIT Press and John Wiley & Sons, Inc.
- Wiener, N. (1965). *Cybernetics: Or Control and Communication in the Animal and the Machine*. Cambridge, Massachussets: MIT Press.
- Wiener, N. (1970). *Κυβερνητική και Κοινωνία*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Φαράκλας, Γ. (2000). *Γνωσιοθεωρία και μέθοδος στον Έγελο*. Αθήνα: Εστία
- Φαράκλας, Γ. (2018). *Η Λογική του Κεφαλαίου. Μια κριτική εισαγωγή στη σκέψη του Μαρξ και του Βέμπερ*. Αθήνα: Εστία
- Φαράκλας, Γ. (2014). «Λόγος και Ιστορία. Πρέπει να μιλάμε για λόγο στην Ιστορία ή της Ιστορίας;». Διάλεξη στο *Η ΝΥΧΤΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ*. Ανερτημένη στο www.blod.gr
- Φαράκλας, Γ. (2009). «Πράγμα και υπεραισθητό. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης στην υποδιαίρεση «Συνείδηση» της *Φαινομενολογίας του νου*». στο Γκ.Β.Φ. Χέγκελ: *Φαινομενολογία του πνεύματος*. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις. επιμ. Κ. Καβουλάκος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σ. 166–195.
- Φαράκλας, Γ. (2007). «Πρόλογος, σχόλια». Στο Έγελος. *Φαινομενολογία του νου*. Αθήνα: Εστία.
- Χάβεμαν, Ρ. (2014). «Φυσική επιστήμη και διαλεκτική κοσμοθεώρηση». *Μαρξιστική Σκέψη*. τ.13. Απρίλιος-Ιούνιος. σσ. 398-412.
- Χέγκελ, Γκ. (1980). *Φιλοσοφία της Ιστορίας*. τ. 1, Αθήνα: Νεφέλη

- Χέγκελ, Γκ. (1981). *Φιλοσοφία της Ιστορίας*. τ. 2 Αθήνα: Νεφέλη
- Χέγκελ, Γκ. (1991). *Η Επιστήμη της Λογικής*. (από την *Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών*, §§ 1-244). Αθήνα- Γιάννινα: Δωδώνη.
- Χέγκελ, Γκ. (1993). *Φαινομενολογία του Πνεύματος*. τ. Α', Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη
- Χέγκελ, Γκ. (1995). *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, τ. Β', Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη
- Χέγκελ, Γκ. (1998). *Η Επιστήμη της Λογικής*. [*Η Μεγάλη Λογική*]. *Πρώτος Τόμος-Δεύτερο Βιβλίο*. *Η Διδασκαλία περί της Ουσίας*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Χέγκελ, Γκ. (2004). *Βασικές κατευθύνσεις της Φιλοσοφίας του Δικαίου ή Δίκαιο και Πολιτειακή Επιστήμη*. Αθήνα: Δωδώνη
- Χέγκελ, Γκ. (2005). *Η Επιστήμη της Λογικής [Η Μεγάλη Λογική], Η Υποκειμενική Λογική ή Διδασκαλία περί της Έννοιας*. Αθήνα : Παπαζήση
- Χέγκελ. (2006). *Ο Λόγος στην ιστορία. Εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας*. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Χέγκελ, Γκ. (2011). *Φιλοσοφία της Θρησκείας*. Αθήνα: Ηριδανός.
- Χέγκελ, Γκ. (2013). *Η Επιστήμη της Λογικής [Η Μεγάλη Λογική], Η Διδασκαλία περί του Είναι*. Αθήνα : Νόηση.
- Χέγκελ, Γκ. (2013β). *Ιστορία της Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη
- Χέγκελ, Γκ. (2014). *Φιλοσοφία και Πολιτική*. [*Πολιτικά Κείμενα Αιχμής*]. Αθήνα: Ηριδανός.
- Χέγκελ, Γκ. (2015). *Οι Αποδείξεις περί της Ύπαρξης του Θεού, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις (Θερινό Εξάμηνο 1829)*. Αθήνα : Ροές
- Χέρντερ, Γ. Γκ. (2007). *Πραγματεία περί της καταγωγής της γλώσσας*. Αθήνα: Τροπή.
- Χιουμ, Ντ. (1998). *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση. Απόπειρα Εισαγωγής της Πειραματικής Μεθόδου Συλλογισμού στα Ηθικά Θέματα*. *Βιβλίο Ι: Για τη νόηση*. Αθήνα: Πατάκης.

- Χόμπς, Τ. (1989). *Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Πολιτικής Κοινότητας*. τ. Α & Β. Αθήνα: Γνώση
- Χορκχάϊμερ, Μ. (1984). *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*. Αθήνα: ύψιλον/βιβλία
- Χορκχάϊμερ, Μ. (1987). *Η έκλειψη του Λόγου*. Αθήνα: Κριτική
- Χρύσης, Α. (2014). *Ο Marx της δημοκρατίας*. Αθήνα: ΚΨΜ
- Χρύσης, Α. (2018) *πριν & μετά τον Marx, Ελευθερία και αναγκαιότητα, Κείμενα για μια φιλοσοφία της επανάστασης και του κομμουνισμού*. Αθήνα: ΚΨΜ
- Χρύσης, Α. (2004). *Φιλοσοφία της Ιστορίας, Εισαγωγικές προσεγγίσεις από τους αρχαίους στον Marx*. Αθήνα: Κριτική
- Ψημμένος, Ν.Κ. (2009). *G.W.F. Hegel, Μελέτης για τη ζωή και το έργο του*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Zeleny, J. (1980). *The Logic of Marx*. Oxford: Basil Blackwell.
- Zilsel, E. De Santillana, G., Hall, R., Koyré, (...) Α. *Από τον μεσαίωνα στην επιστημονική επανάσταση του 17^{ου} αιώνα. Τέχνες/τεχνικές, επιστήμη, φιλοσοφία.*
- Zizek, S. (2012). *Less Than Nothing, Hegel and the shadow of dialectical materialism*. Verso